

* ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-કલાનજૈનશાસ્ત્રમાળા, પુષ્પ-૩૩ *

સર્વજીવીતરાગાય નમઃ ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત
શ્રી

પ્રવચનસાર

મૂળ ગાથાઓ, સંસ્કૃત છાયા, ગુજરાતી પદાનુવાદ, શ્રી અમૃતચંદ્ર-
આચાર્યદેવવિરચિત 'તત્ત્વપ્રદીપિકા' સંસ્કૃત ટીકા,
શ્રી જયસેનાચાર્યવિરચિત 'તાત્પર્યવૃત્તિ' સંસ્કૃત ટીકા
અને 'તત્ત્વપ્રદીપિકા' ટીકાના
ગુજરાતી અનુવાદ સહિત

: અનુવાદક :

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ
બી. એસસી.

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

Thanks & our Request

This shastra has been kindly donated by Jinendra Foundation, (Trustee Jayantilalbhair D. Shah, London, UK) who has paid for it to be "electronised" and made available on the internet.

Our request to you:

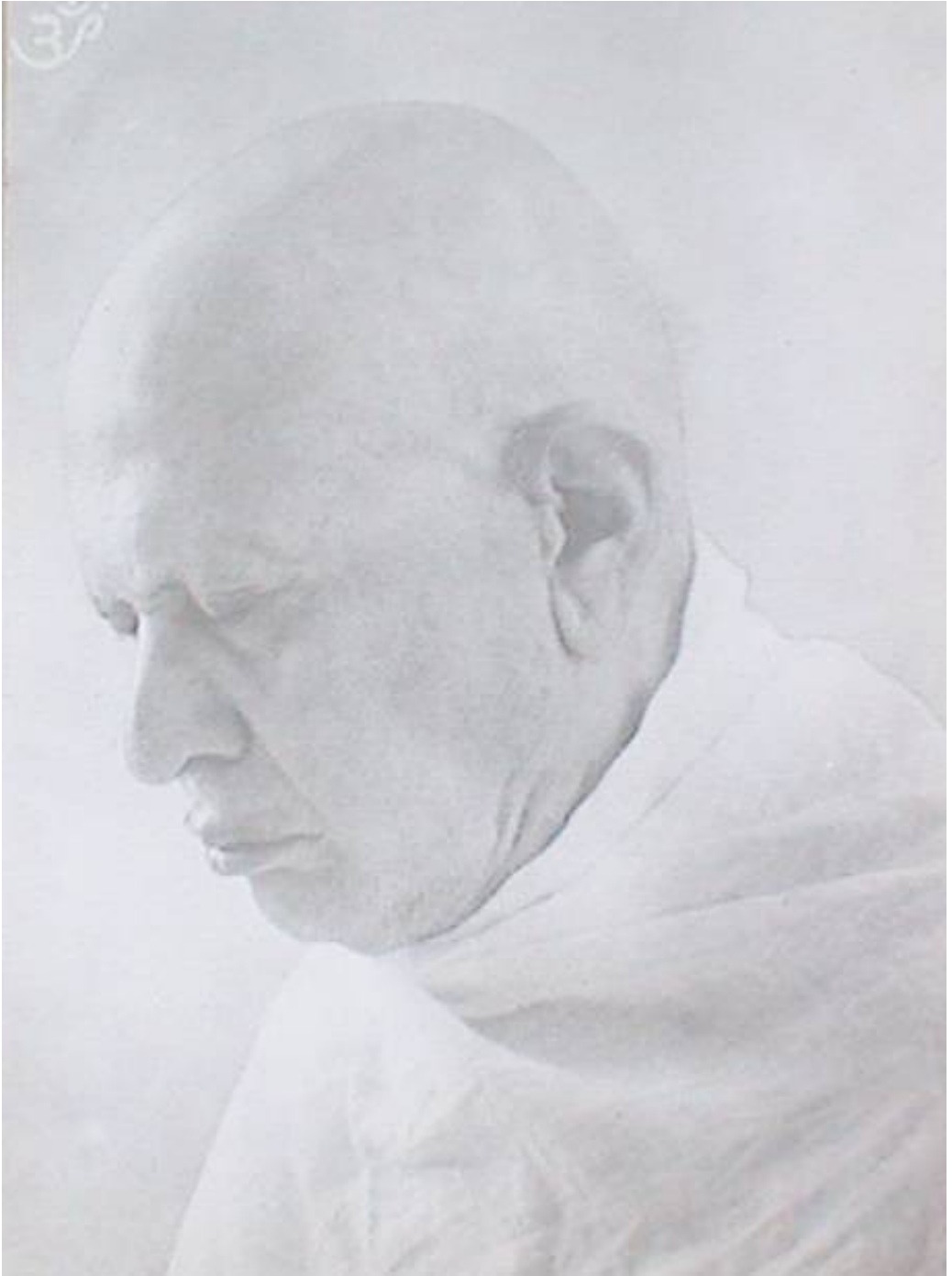
- 1) We have taken great care to ensure this electronic version of the Gujarati Shree Pravachansaar is a faithful copy of the paper version. However if you find any errors please inform us on rajesh@AtmaDharma.com so that we can make this beautiful work even more accurate.
- 2) Keep checking the version number of the on-line shastra so that if corrections have been made you can replace your copy with the corrected one.
- 3) If you would like to donate a shastra to [AtmaDharma.com](http://www.AtmaDharma.com), please visit <http://www.AtmaDharma.com/donate> to see the list of shastras we would like to see next on [AtmaDharma.com](http://www.AtmaDharma.com).

Version History

Version Number	Date	Changes
001	16 January 2002	Initial version in PDF format for the Internet.
002	28 April 2009	Corrected a number of typographical errors
003	25 June 2009	Corrected font embedding problems

प्रथम आवृत्ति : प्रत २००० वि. सं. २००४, सन १९४८
द्वितीय आवृत्ति : प्रत १६०० वि. सं. २०२४, सन १९६८
तृतीय आवृत्ति : प्रत १५०० वि. सं. २०३२, सन १९७५
चतुर्थ आवृत्ति : प्रत १५०० वि. सं. २०३७, सन १९८०

मुद्रक :
मगनलाल जैन तथा प्रवीणचंद्र ड. शाह
अजित मुद्रणालय
सोनगढ (सौराष्ट्र)

परम पूज्य सद्गुरुदेव श्री ज्ञानेश्वामी

અર્પણ

જેમણે આ પામર પર અપાર ઉપકાર કર્યો છે,
જેમની પ્રેરણાથી પ્રવચનસારનો આ
અનુવાદ તૈયાર થયો છે, જેઓ જિન-
પ્રવચનના પરમ ભક્ત અને મર્મજ્ઞ છે,
જેઓ જિનપ્રવચનના હાર્દને અનુભવી
નિજ કલ્યાણ સાધી રહ્યા છે અને
ભારતવર્ષના ભવ્ય જીવોને કલ્યાણપંથે
દોરી રહ્યા છે, જેઓ જિનપ્રવચનના
સારરૂપ ભેદવિજ્ઞાનના અને શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિના
આ કાળે આ ક્ષેત્રે સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભાવક છે,
તે પરમપૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ
(શ્રી કાનજીસ્વામી)ને આ અનુવાદ-પુષ્પ
અત્યંત ભક્તિભાવે અર્પણ કરું છું.

-અનુવાદક

શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સ્તુતિ

(હરિગીત)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોલો,
મુજ પુણ્યરાશિ ફળ્યો અહો! ગુરુ ક્ષાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના!
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સદા દષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞપ્તિમાંઢી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદઘન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાદૃલવિક્રીડિત)

ઢેયું 'સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન' ઘબકે ને વજ્રવાણી છૂટે,
જે વજ્રે સુમુમુક્ષુ સત્ત્વ ઝળકે; પરદ્રવ્ય નાતો તૂટે;
-રાગદ્વેષ રુચે ન, જંપ ન વળે ભાવેદ્રિમાં-અંશમાં,
ટંકોટકીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હૃદયે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધાઝરણ ચંદ્ર! તને નમું હું,
કરુણા અકારણ સમુદ્ર! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેઘ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી! તને નમું હું.

(સ્ત્રગ્ધરા)

ઊંડી ઊંડી, ઊંડી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઊંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું, -મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી!

પહેલી આવૃત્તિનું પ્રકાશકીય નિવેદન

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમો માંહેનું એક આ શ્રી પ્રવચનસારજી ગુજરાતી અનુવાદ સહિત પહેલી જ વાર પ્રકાશિત થાય છે.

‘શ્રીમદ્ રાયચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ હિંદી પ્રવચનસાર ઉપર પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુદેવે પ્રથમ સોનગઢમાં વ્યાખ્યાનો કર્યા હતાં અને ત્યાર પછી વિ. સં. ૧૯૯૯ માં રાજકોટના ચાતુર્માસ દરમિયાન તેના ભાવો વ્યાખ્યાન દ્વારા પ્રગટ કર્યા હતા. તે વખતે એમ જણાવ્યું હતું કે-પં. હેમરાજજીએ જે હિંદીભાષાટીકા કરી છે તે માત્ર બાલાવબોધરૂપ હોવાથી તેમાં શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિકૃત સંસ્કૃત ટીકાના પૂરેપૂરા ભાવો આવી શક્યા નથી, તેથી જો આ મહાન શાસ્ત્રનો અક્ષરશઃ અનુવાદ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થાય તો જિજ્ઞાસુઓને મહા લાભનું કારણ થાય. આથી, આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકાશન કરવાનો આ સંસ્થાએ નિર્ણય કર્યો હતો. આમ, સમયસારની જેમ આ પ્રવચનસાર પણ પૂ. ગુરુદેવશ્રીના પ્રભાવની જ પ્રસાદી છે; નિરંતર અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું રહસ્ય સમજાવીને તેઓશ્રી આપણા ઉપર જે મહાન ઉપકાર કરી રહ્યા છે તે ઉપકારને વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરવાને આ સંસ્થા સર્વથા અસમર્થ છે.

પ્રવચનસારના ગુજરાતી અનુવાદનું કાર્ય ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહથી જ થઈ શકે તેમ હોવાથી, શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટે તેમને અનુવાદ માટે વિનંતિ કરી, અને તેમણે ઘણા હર્ષથી અનુવાદ કરવાનું સ્વીકાર્યું. તેના ફળરૂપે આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ થવા પામ્યો છે. હવે મુમુક્ષુ જીવો આ શાસ્ત્રનો પૂરો લાભ લઈ શકશે-એ તેમનાં સદ્ભાગ્ય છે. અને તે માટે પૂ. ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણા ઝીલીને આ અનુવાદ તૈયાર કરનાર ભાઈશ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહનો આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર વર્તે છે.

શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની ‘તત્ત્વદીપિકા’ નામની પ્રથમ સંસ્કૃત ટીકા શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ લગભગ વિક્રમ સંવતના દસમા સૈકામાં કરી હતી. આજે તેને દસ સૈકા વીતી ગયા હોવા છતાં તે ટીકાનો અક્ષરશઃ અનુવાદ હિંદની કોઈ દેશભાષામાં આજ સુધી થયો ન હતો, અને સંસ્કૃતભાષાના અભ્યાસીઓ ઘણા થોડા જ હોય છે તેથી, મુમુક્ષુ જીવોને આ શાસ્ત્રના અભ્યાસનો તથા તેના ભાવો સમજવાનો પૂરો લાભ મળતો નહિ; આ અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ તે ખોટને દૂર કરે છે.

આ શાસ્ત્રનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું કામ સહેલું ન હતું. શ્રી જૈનધર્મના એક મહાન નિર્ગ્રંથ આચાર્ય શ્રી અમૃતચંદ્રસૂરિએ શ્રી પ્રવચનસાર ઉપર પોતાની તત્ત્વદીપિકા નામની સંસ્કૃત ટીકામાં જે ઉચ્ચ અને ગંભીર ભાવો ઉતાર્યા છે તે ભાવો બરાબર જળવાઈ રહે તેવી રીતે તેને સ્પર્શીને અનુવાદ થાય તો જ પ્રકાશન સંપૂર્ણપણે સમાજને લાભદાયક નીવડી શકે. આ અનુવાદમાં શ્રી આચાર્યદેવના મૂળ ભાવોની ગંભીરતા સંપૂર્ણપણે જળવાઈ રહી છે, અને

અનુવાદમાં અનેક જગ્યાએ ફૂટનોટ દ્વારા તેના અર્થો અને ખુલાસાઓ કરીને ઘણી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી છે. એ ઉપરાંત મૂળ શ્લોકોનો ગુજરાતી પઠાનુવાદ હરિગીત છંદમાં કર્યો છે તે ઘણો મધુર, સ્પષ્ટ અને સરળ ભાષામાં છે. આથી આ શાસ્ત્ર મુમુક્ષુઓને સંપૂર્ણપણે ઉપયોગી થાય તેવું સુંદર બન્યું છે. આ રીતે આ અનુવાદકાર્ય ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈએ સર્વાંગે પાર ઉતાર્યું છે, એ જણાવતાં ટ્રસ્ટને ઘણો જ આનંદ થાય છે.

ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈ અધ્યાત્મરસિક, શાંત, વિવેકી, ગંભીર અને વૈરાગ્યશાળી સજ્જન છે, એ ઉપરાંત ઉચ્ચ કેળવણી પામેલ અને સંસ્કૃતમાં પ્રવીણ છે. આ પહેલાં ગ્રંથાધિરાજ શ્રી સમયસારનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ તેમણે કર્યો છે અને હવે નિયમસારનો અનુવાદ પણ તેઓ જ કરવાના છે. આ રીતે શ્રી કુંદકુંદભગવાનના સમયસાર, પ્રવચનસાર અને નિયમસાર જેવાં સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ શાસ્ત્રોનો અનુવાદ કરવાનું પરમ સૌભાગ્ય તેમને મળ્યું છે, તેથી તેઓ ખરેખર ધન્યવાદને પાત્ર છે.

આ શાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ તેમણે એવો સુંદર કર્યો છે કે તે માટે આ ટ્રસ્ટ તેમનો જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે. આ કાર્યથી તો આખા જૈનસમાજ ઉપર તેમનો ઉપકાર છે. એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે-જો આ કામ તેમણે હાથમાં ન લીધું હોત તો આપણે આ સર્વોત્કૃષ્ટ શાસ્ત્ર આપણી માતૃભાષામાં પ્રાપ્ત કરી શક્યા ન હોત. અનુવાદ માટે ગમે તેટલા પૈસા ખર્ચવામાં આવે તોપણ બીજાથી આવું સુંદર કાર્ય થઈ શકત નહિ-એમ આ સંસ્થા ખાતરીપૂર્વક જણાવે છે. ભાઈશ્રી હિંમતલાલભાઈએ કોઈ પણ પ્રકારની આર્થિક સહાયતા લીધા વગર, માત્ર જિનવાણીમાતા પ્રત્યેની ભક્તિથી પ્રેરાઈને આ કાર્ય કરી આપ્યું છે. આ કાર્ય માટે સંસ્થા તેમની ઋણી છે. આ અનુવાદમાં અને હરિગીત ગાથાઓમાં તેમણે પોતાના આત્માનો સંપૂર્ણ રસ રેડી દીધો છે. તેમણે લખેલા ઉપોદ્ઘાતમાં તેમના અંતરનું પ્રતિબિંબ દેખાઈ આવે છે, તેઓ લખે છે કે ‘આ અનુવાદ મેં પ્રવચનસાર પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવશ્રીની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે.’

આ અનુવાદ-કાર્યમાં ઘણી જ કીમતી સેવા ભાઈશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠે તથા બ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાએ આપી છે, તે માટે તેમનો ઉપકાર પ્રદર્શિત કરવાની રજા લઉં છું. અને બીજા પણ જે જે ભાઈઓએ આ કાર્યમાં મદદ આપી છે તે સર્વનો આભાર માનવાની રજા લઉં છું.

મુમુક્ષુઓ આ શાસ્ત્રનો બરાબર અભ્યાસ કરી, તેના અંતરના ભાવોને યથાર્થપણે સમજો અને તેમાં કહેલા શુદ્ધોપયોગ-ધર્મરૂપે પોતાના આત્માને પરિણમાવો.

વકીલ રામજી માણેકચંદ દોશી

-પ્રમુખ

શ્રાવણ વદ ૨
વીર સં. ૨૪૭૪

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ

ॐ सत्
श्री सद्गुरुदेवाय नमः।

બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશકીય નિવેદન

આ શાસ્ત્ર ઘણા લાંબા સમયથી અપ્રાપ્ય હોવાથી અનેક મુમુક્ષુઓની તેના માટે માંગણી ચાલું હતી, પણ પ્રેસની મુશ્કેલીના કારણે તેનું પ્રકાશન શીઘ્ર થઈ શક્યું નહિ. આજે તેની આ બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશન કરતાં આનંદ અનુભવાય છે.

આ આવૃત્તિની એક વિશિષ્ટતા છે અને તે એ છે કે તેમાં શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત 'તાત્પર્યવૃત્તિ' નામની સંસ્કૃત ટીકા ઉમેરવામાં આવી છે. બ્ર૦ ભાઈશ્રી ચંદુલાલભાઈએ જયપુરની હસ્તલિખિત પ્રતના આધારે તે ટીકા સુધારી આપી છે.

પં. શ્રી હિંમતલાલભાઈ શાહે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે તથા બ્ર૦ શ્રી ચંદુભાઈએ પ્રૂફ તપાસી આપ્યાં છે તેમ જ પં. શ્રી હિંમતલાલભાઈએ આખરી પ્રૂફ તપાસી આપ્યાં છે. તે ઉપરાંત તેઓ બંનેએ પ્રકાશન સંબંધમાં કીમતી સૂચનો આપવા સાથે અન્ય અનેક પ્રકારે સહાય કરી છે. તે બદલ તે બંને મહાનુભાવોનો આભાર માનીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રનાં પૃષ્ઠ ૧ થી ૩૩૬ સુધી વલ્લભવિદ્યાનગરમાં ગંગા મુદ્રણાલયના માલિક ભાઈશ્રી રમણલાલભાઈ પટેલે તથા શેષ ભાગ સોનગઢમાં અજિત મુદ્રણાલયના માલિક શ્રી મગનલાલજી જૈને સુંદર રીતે છાપી આપેલ છે તેથી તેમનો આભાર માનીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત લગભગ રૂ. ૧૧-૦૦ થાય છે, પરંતુ સર્વ ધાર્મિક બંધુઓ આ પરમાગમનો વિશેષ લાભ લઈ શકે એ હેતુને લક્ષમાં રાખીને તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૫-૫૦ રાખવામાં આવી છે. જે જે મુમુક્ષુઓએ આ શાસ્ત્રના પ્રકાશનાર્થે આર્થિક સહાયતા આપી છે તેમની ઉદારતા બદલ તેમને ધન્યવાદ.

આ 'પ્રવચનસાર' સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પરમાત્માના દિવ્યધ્વનિનો સાર છે. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખે તેના ઉપરનાં અત્યંત ગૂઢ અને માર્મિક પ્રવચનો સાંભળવા મળે છે તેથી આપણે સૌ તેમના અત્યંત ઋણી છીએ અને તેમને હાર્દિક અભિવાદન કરીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ ભાવોને યથાર્થપણે સમજી, અંતરમાં તેનું પરિણમન કરી, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા અતીન્દ્રિય આનંદને સર્વે જીવો આસ્વાદો એવી આંતરિક ભાવના ભાવીએ છીએ.

શ્રાવણ વદ ૨
વીર સં. ૨૪૮૪

સાહિત્યપ્રકાશન-સમિતિ,
શ્રી દિ. જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ,
સોનગઢ (સૌરાષ્ટ્ર)

આ આવૃત્તિનું નિવેદન

ભગવાન શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ પ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર પરમાગમની આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રગટ કરતાં આનંદ થાય છે. આ પ્રવચનસાર સર્વજ્ઞ તીર્થંકર પરમાત્માના દિવ્યધ્વનિનો સાર છે. વર્તમાનમાં પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના શ્રીમુખેથી તેના ઉપરનાં અત્યંત ગૂઢ અને ધાર્મિક પ્રવચનો સાંભળવા મળે છે તેથી આપણે સૌ તેમના અત્યંત ઋણી છીએ. અને તેમને હાર્દિક અભિવાદન કરીએ છીએ.

મુમુક્ષુજન આ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ ભાવોને યથાર્થપણે સમજી અંતરમાં પરિણમન કરી, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને આનંદને પ્રાપ્ત કરે એવી આંતરિક ભાવના.

રામજી માણેકચંદ દોશી

-પ્રમુખ

શ્રી દિ. જૈન સ્વા. મં. ટ્રસ્ટ,-
સોનગઢ

નમઃ સદ્ગુરવે

ઉપોદ્ધાત

[પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રસંગે]

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત આ 'પ્રવચનસાર' નામનું શાસ્ત્ર 'દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ'નાં સર્વોત્કૃષ્ટ આગમોમાંનું એક છે.

'દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ'ની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થઈ તે આપણે પટ્ટાવલિઓના આધારે સંક્ષેપમાં પ્રથમ જોઈએ:

આજથી ૨૪૭૪ વર્ષ પહેલાં આ ભરતક્ષેત્રની પુણ્યભૂમિમાં જગત્પૂજ્ય પરમ ભટ્ટારક ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી મોક્ષમાર્ગનો પ્રકાશ કરવા માટે સમસ્ત પદાર્થોનું સ્વરૂપ પોતાના સાતિશય દિવ્યદ વનિ દ્વારા પ્રગટ કરતા હતા. તેમના નિર્વાણ પછી પાંચ શ્રુતકેવળી થયા, જેમાં છેલ્લા શ્રુતકેવળી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી થયા. ત્યાં સુધી તો દ્વાદશાંગશાસ્ત્રના પ્રરૂપણથી નિશ્ચયવ્યવહારાત્મક મોક્ષમાર્ગ યથાર્થ પ્રવર્તતો રહ્યો. ત્યાર પછી કાળદોષથી ક્રમે ક્રમે અંગોના જ્ઞાનની વ્યુચ્છિન્નિ થતી ગઈ. એમ કરતાં અપાર જ્ઞાનસિંધુનો ઘણો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યા પછી બીજા ભદ્રબાહુસ્વામી આચાર્યની પરિપાટીમાં બે સમર્થ મુનિઓ થયા-એકનું નામ શ્રી ધરસેન આચાર્ય અને બીજાનું નામ શ્રી ગુણધર આચાર્ય. તેમની પાસેથી મળેલા જ્ઞાન દ્વારા તેમની પરંપરામાં થયેલા આચાર્યોએ શાસ્ત્રો ગૂંથ્યાં અને વીર ભગવાનના ઉપદેશનો પ્રવાહ વહેતો રાખ્યો.

શ્રી ધરસેન આચાર્યને આગ્રાયણીપૂર્વના પાંચમા વસ્તુ અધિકારના મહાકર્મપ્રકૃતિ નામના ચોથા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનામૃતમાંથી અનુક્રમે ત્યાર પછીના આચાર્યો દ્વારા ષટ્ખંડાગમ, ધવલ, મહાધ વલ, જયધવલ, ગોમ્મટસાર, લલ્લિસાર, ક્ષપણાસાર આદિ શાસ્ત્રો રચાયાં. આ રીતે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ઉત્પત્તિ છે. તેમાં જીવ અને કર્મના સંયોગથી થયેલા આત્માના સંસાર-પર્યાયનું-ગુણસ્થાન, માર્ગણાઆદિનું-વર્ણન છે, પર્યાયાર્થિક નયને પ્રધાન કરીને કથન છે. આ નયને અશુદ્ધવ્યાર્થિક પણ કહે છે અને અધ્યાત્મભાષાથી અશુદ્ધનિશ્ચયનય અથવા વ્યવહાર કહે છે.

શ્રી ગુણધર આચાર્યને જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વના દશમા વસ્તુના ત્રીજા પ્રાભૃતનું જ્ઞાન હતું. તે જ્ઞાનમાંથી ત્યાર પછીના આચાર્યોએ અનુક્રમે સિદ્ધાંતો રચ્યા. એમ સર્વજ્ઞ ભગવાન મહાવીરથી ચાલ્યું આવતું જ્ઞાન આચાર્યોની પરંપરાથી ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવને પ્રાપ્ત થયું. તેમણે

પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર, સમયસાર, નિયમસાર, અષ્ટપાહુડ આદિ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ રીતે દ્વિતીય શ્રુતસુકંઠની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમાં જ્ઞાનને પ્રધાન કરીને શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક નયથી કથન છે, આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન કુંદકુંદાર્યદેવ વિક્રમ સંવતની શુરૂઆતમાં થઈ ગયા છે. દિગંબર જૈનપરંપરામાં ભગવાન કુંદકુંદાર્યદેવનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે. ‘મંગલં ભગવાન વીરો મંગલં ગૌતમો ગણી। મંગલં કુંદકુંદાર્યો જૈનધર્મોઽસ્તુ મંગલમ્।।’ એ શ્લોક દરેક દિગંબર જૈન શાસ્ત્રધ્યયન શરૂ કરતાં મંગળાયરણરૂપે બોલે છે. આ પરીથી સિદ્ધ થાય છે કે સર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી અને ગણધર ભગવાન શ્રી ગૌતમસ્વામી પછી તુરત જ ભગવાન કુંદકુંદાર્યનું સ્થાન આવે છે. દિગંબર જૈન સાધુઓ પોતાને કુંદકુંદાર્યની પરંપરાના કહેવરાવવામાં ગૌરવ માને છે. ભગવાન કુંદકુંદાર્યદેવનાં શાસ્ત્રો સાક્ષાત્ ગણધરદેવનાં વચનો જેટલાં જ પ્રમાણભૂત મનાય છે. તેમના પછી થયેલા ગ્રંથકાર આચાર્યો પોતાના કોઈ કથનને સિદ્ધ કરવા માટે કુંદકુંદાર્યદેવનાં શાસ્ત્રોનું પ્રમાણ આપે છે એટલે એ કથન નિર્વિવાદ ઠરે છે. તેમના પછી લખાયેલા ગ્રંથોમાં તેમનાં શાસ્ત્રોમાંથી થોકબંધ અવતરણો લીધેલાં છે. ખરેખર ભગવાન કુંદકુંદાર્ય પોતાનાં પરમાગમોમાં તીર્થંકરદેવોએ પ્રરૂપેલા ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધાંતોને જાળવી રાખ્યા છે અને મોક્ષમાર્ગને ટકાવી રાખ્યો છે. વિ. સં. ૯૯૦ માં થઈ ગયેલા શ્રી દેવસેનાચાર્યવર તેમના દર્શનસાર નામના ગ્રંથમાં ‘કહે છે કે “વિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થંકર સીમંધરસ્વામીના સમવસરણામાં જઈને શ્રી પદ્મનંદિનાથે (કુંદકુંદાર્યદેવે) પોતે પ્રાપ્ત કરેલા જ્ઞાન વડે બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત?”’ બીજો એક ઉલ્લેખ આપણે જોઈએ. જેમાં કુંદકુંદાર્યને કળિકાળસર્વજ્ઞ કહેવામાં આવ્યા છે: ‘પદ્મનંદી, કુંદકુંદાર્ય, વક્રગ્રીવાચાર્ય, એલાચાર્ય, ગૃધ્રપિચ્છાચાર્ય’ એ પાંચ નામોથી વિરાજિત, ચાર આંગળ ઊંચે આકાશમાં ચાલવાની જેમને ઋદ્ધિ હતી. જેમણે પૂર્વવિદેહમાં જઈને સીમંધરભગવાનને વંદન કર્યું હતું અને તેમની પાસેથી મળેલા શ્રુતજ્ઞાન વડે જેમણે ભારતવર્ષના ભગ્ય જીવોને પ્રતિબોધ કર્યો છે એવા જે શ્રી જિનચંદ્રસૂરિભટ્ટારકના પટ્ટના આભરણરૂપ કળિકાળસર્વજ્ઞ(ભગવાન કુંદકુંદાર્યદેવ) તેમણે રચેલા આ ષટ્પ્રાભૂત ગ્રંથમાં.....સૂરીશ્વર શ્રી શ્રુતસાગરે રચેલી મોક્ષપ્રાભૂતની ટીકા સમાપ્ત થઈ’ આમ ષટ્પ્રાભૂતની શ્રુતસાગરસૂરિકૃત ટીકાના અંતમાં લખેલું છે. ભગવાન કુંદકુંદાર્યદેવની મહત્તા બતાવનારા આવા અનેકાનેક ઉલ્લેખો જૈન સાહિત્યમાં મળી આવે છે; ૨ શિલાલેખો પણ અનેક છે. આ રીતે આપણે જોયું કે સનાતન જૈન સંપ્રદાયમાં કળિકાળસર્વજ્ઞ ભગવાન કુંદકુંદાર્યનું સ્થાન અજોડ છે.

ભગવાન કુંદકુંદાર્યનાં રચેલાં અનેક શાસ્ત્રો છે, જેમાંથી થોડાંક હાલમાં વિદ્યમાન છે. ત્રિલોકનાથ સર્વજ્ઞદેવના મુખમાંથી વહેલી શ્રુતામૃતની સરિતામાંથી ભરી લીધેલાં તે અમૃતભાજનો

૧. મૂળ શ્લોક માટે ૧૬મુ પાનું જુઓ

૨. શિલાલેખોના નમૂના માટે ૧૫મુ પાનું જુઓ

હાલમાં અનેક આત્માર્થીઓને આત્મજીવન અર્પે છે. તેમનાં સમયસાર, પંચાસ્તિકાય અને પ્રવચનસાર નામનાં ત્રણ ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રો ‘પ્રાભૃતત્રય’ કહેવાય છે. આ ત્રણ પરમાગમોમાં હજારો શાસ્ત્રોનો સાર આવી જાય છે. ભગવાન હુંદુંદાચાર્ય પછી લખાયેલા ઘણા ગ્રંથોનાં બીજડાં આ ત્રણ પરમાગમોમાં રહેલાં છે એમ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી અભ્યાસ કરતાં જણાય છે. શ્રી સમયાર આ ભરતક્ષેત્રનું સર્વોત્કૃષ્ટ પરમાગમ છે. તેમાં નવ તત્ત્વોનું શુદ્ધનયની દષ્ટિથી નિરૂપણ કરી જીવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સર્વ તરફથી-આગમ, યુક્તિ, અનુભવ અને પરંપરાથી-અતિ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવ્યું છે. પંચાસ્તિકાયમાં છ દ્રવ્યનું અને નવ તત્ત્વનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. પ્રવચનસારમાં તેના નામ અનુસાર જિનપ્રવચનનો સાર સંઘર્ષો છે. જેમ સમયસારમાં મુખ્યત્વે દર્શનપ્રધાન નિરૂપણ છે, તેમ પ્રવચનસારમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનપ્રધાન નિરૂપણ છે.

શ્રી પ્રવચનસારના પ્રારંભમાં જ શાસ્ત્રકર્તાએ વીતરાગ ચારિત્ર માટેની પોતાની ઝંખના વ્યક્ત કરી છે. વારંવાર અંતરમાં ડૂબકી મારતા આચાર્યભગવાન નિરંતર અંદર જ સમાઈ રહેવાને ઝંખે છે પણ જ્યાં સુધી એ દશાને પહોંચાતુ નથી ત્યાં સુધી અંતર-અનુભવથી છૂટી વારંવાર બહાર પણ અવાઈ જાય છે. એ દશામાં જે અમૂલ્ય વચનમૌકિતકોની માળા ગુંથાઈ તે આ પ્રવચનસાર પરમાગમ છે. આખા પરમાગમમાં વીતરાગ ચારિત્રની ઝંખનાનો મુખ્ય ધ્વનિ ગુંજી રહ્યો છે.

એવા આ પરમ પવિત્ર શાસ્ત્રને વિષે ત્રણ શ્રુતસ્કંધ છે પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનું નામ જ્ઞાનતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન છે. અનાદિ કાળથી પરસન્મુખ જીવોને ‘હું જ્ઞાનસ્વભાવ છું અને મારું સુખ મારમાં જ છે’ એવી શ્રદ્ધા કદી થઈ નથી અને તેથી તેની ઓશિયાળી પરસન્મુખ વૃત્તિ કદી ટળતી નથી. એવા દીન દુઃખી જીવો પર આચાર્યભગવાને પરમ કરુણા કરી આ અધિકારમાં જીવનો જ્ઞાનાનંદસ્વભાવ વિસ્તારથી સમજાવ્યો છે તેમ જ કેવળીના જ્ઞાન અને કેવળીના સુખ માટેની ધોધમાર ઉત્કૃષ્ટ ભાવના વહાવી છે. ‘ક્ષાયિક જ્ઞાન જ ઉપાદેય છે, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા તો કર્મભારને જ ભોગવે છે, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ એકાંતિક સુખ છે, પરોક્ષ જ્ઞાન તો અત્યંત આકુળ છે, કેવળીનું અતીન્દ્રિય સુખ તે જ સુખ છે, ઈન્દ્રિયજનિત સુખ તો દુઃખ જ છે, સિદ્ધભગવાન સ્વયમેવ જ્ઞાન, સુખ ને દેવ છે, ઘાતિકર્મરહિત ભગવાનનું સુખ સાંભળીને પણ જેમને તેની શ્રદ્ધા થતી નથી તેઓ અભવ્ય (દૂરભવ્ય) છે’ એમ અનેક અનેક પ્રકારે આચાર્યભગવાને કેવળજ્ઞાન અને અતીન્દ્રિય પરિપૂર્ણ સુખ માટે પોકાર કર્યો છે. કેવળીનાં જ્ઞાન અને આનંદ માટે આચાર્યભગવાને એવી ભાવભીની ધૂન મચાવી છે કે તે વાંચીને સહેજે એમ લાગી જાય છે કે વિદેહવાસી સીમંધરભગવાન પાસેથી અને કેવળીભગવંતોનાં ટોળાં પાસેથી ભરતક્ષેત્રમાં આવીને તુરત જ કદાચ આચાર્યભગવાને આ અધિકાર રચી પોતાની હૃદયોર્મિઓ વ્યક્ત કરી હોય. આ રીતે જ્ઞાન અને સુખનું અનુપમ નિરૂપણ કરી આ અધિકારમાં આચાર્યભગવાને મુમુક્ષુઓને અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને સુખની રચી તથા શ્રદ્ધા કરાવી છે અને છેલ્લી ગાથાઓમાં મોહરાગદ્વેષને નિર્મૂળ કરવાનો જિનોક્ત યથાર્થ ઉપાય સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યો છે.

બીજા શ્રુતસ્કંધનું નામ જ્ઞેતસ્વ-પ્રજ્ઞાપન છે. અનાદિ કાળથી પરિભ્રમણ કરતો જીવ બધું કરી ચૂક્યો છે પણ સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન તેણેકદી કર્યું નથી. ‘બંધમાર્ગમાં તેમ જ મોક્ષમાર્ગમાં જીવ એકલો જ કર્તા, કર્મ, કરણ અને કર્મફળ બને છે, પર સાથે તેને કદીયે કાંઈ જ સંબંધ નથી’ એવી સાનુભવ શ્રદ્ધા તેને કદી થઈ નથી. તેથી હજારો મિથ્યા ઉપાયો કરવા છતાં તે દુઃખમુક્ત થતો નથી. આ શ્રુતસ્કંધમાં આચાર્યભગવાને દુઃખનું મૂળ છેદવાનું સાધન-ભેદવિજ્ઞાન-સમજાવ્યું છે. ‘જગતનું પ્રત્યેક સત્ અર્થાત્ પ્રત્યેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય સિવાય કે ગુણપર્યાયસમૂહ સિવાય બીજું કાંઈ જ નથી. સત્ કહો, દ્રવ્ય કહો, ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રૌવ્ય કહો, ગુણપર્યાયપિંડ કહો-એ બધું એક જ છે.’ આ ત્રિકાળજ્ઞ જિનભગવંતોએ સાક્ષાત્ દેખેલા વસ્તુસ્વરૂપનો મૂળભૂત- પાયાનો- સિદ્ધાંત છે. વીતરાગવિજ્ઞાનનો આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત શરૂઆતની ઘણી ગાથાઓમાં અત્યંત અત્યંત સુંદર રીતે કોઈ લોકોત્તર વૈજ્ઞાનિકની ઢબથી સમજાવવામાં આવ્યો છે. ત્યાં દ્રવ્યસામાન્યનું સ્વરૂપ જે અલૌકિક શૈલીથી સિદ્ધ કર્યું છે તેનો ખ્યાલ વાંચકને એ ભાગ જાતે જ વાંચ્યા વિના આવવો અશક્ય છે. ખરેખર પ્રવચનસારમાં વર્ણવેલું આ દ્રવ્યસામાન્યનિરૂપણ અત્યંત અબાધ્ય અને પરમ પ્રતીતિકર છે. એ રીતે દ્રવ્યસામાન્યના જ્ઞાનરૂપી સુદઢ ભૂમિકા રચીને, દ્રવ્યવિશેષનું અસાધારણ વર્ણન, પ્રાણાદિથી જીવનું ભિન્નપણું, જીવ દેહાદિકનો કર્તા-કારયિતા અનુમંતા નથી એ હકીકત, જીવને પુદ્ગલપિંડનું અકર્તાપણું, નિશ્ચયબંધનું સ્વરૂપ, શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ, એકાગ્રસંચેતનલક્ષણ ધ્યાન વગેરે અનેક વિષયો અતિ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે. એ બધામાં સ્વ-પરનું ભેદવિજ્ઞાન જ નીતરી રહ્યું છે. આખા અધિકારમાં વીતરાગપ્રણીત દ્રવ્યાનુયોગનું સત્ત્વ ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યું છે, જિનશાસનના મૌલિક સિદ્ધાંતોને અબાધ્ય યુક્તિથી સિદ્ધ કર્યા છે. આ અધિકાર જિનશાસનના સ્તંભ સમાન છે. એનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરનાર મધ્યસ્થ સુપાત્ર જીવને ‘જૈનદર્શન જ વસ્તુદર્શન છે’ એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. વિષયનું પ્રતિપાદન એટલું પ્રૌઢ, અગાધ ઊંડપવાળું, મર્મસ્પર્શી અને ચમત્કૃતિમય છે કે તે મુમુક્ષુના ઉપયોગને તીક્ષ્ણ બનાવી શ્રુતરત્નાકરના ગંભીર ઊંડાણમાં લઈ જાય છે, કોઈ ઉચ્ચ કોટિના મુમુક્ષુને નિજ સ્વભાવરત્નની પ્રાપ્તિ કરાવે છે અને કોઈ સામાન્ય મુમુક્ષુ ત્યાં સુધી ન પહોંચી શકે તો તેના હૃદયમાં પણ ‘શ્રુતરત્નાકર અદ્ભુત અને અપાર છે’ એવા મહિમા તો જરૂર ઘર કરી જાય છે. ગ્રંથકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવના હૃદયમાંથી વહેલી શ્રુતગંગાએ તીર્થકરના અને શ્રુતકેવળીઓના વિરહને ભુલાવ્યા છે.

ત્રીજા શ્રુતસ્કંધનું નામ ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા છે. શુભોપયોગી મુનિને અંતરંગ દશાને અનુરૂપ કેવા પ્રકારનો શુભોપયોગ વર્તે છે અને સાથે સાથે સહજપણે બહારની કેવી ક્રિયાઓ સ્વયં વર્તતી હોય છે તે આમાં જિનેન્દ્રકથન અનુસાર સમજાવવામાં આવ્યું છે. દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની જિનોક્ત વિધિ, અંતરંગ સહજદશાને અનુરૂપ બહિરંગ યથાજાતરૂપપણું, ૨૮ મૂળગુણ, અંતરંગ-બહિરંગ છેદ, ઉપધિનિષેધ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, યુક્તાહારવિહાર, એકાગ્રતારૂપ મોક્ષમાર્ગ, મુનિનું અન્ય મુનિઓ પ્રત્યેનું વર્તન વગેરે અનેક વિષયો આમાં યુક્તિ સહિત સમજાવવામાં

આવ્યા છે. ગ્રંથકાર અને ટીકાકાર આચાર્યયુગલે ચરણાનુયોગ જેવા વિષયનું પણ, આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને, શુદ્ધદ્રવ્યાવલંબી અંતરંગ દશા સાથે તે તે ક્રિયાઓનો અથવા શુભ ભાવોનો સંબંધ દર્શાવતાં દર્શાવતાં, નિશ્ચય વ્યવહારની સંધિપૂર્વક એવી ચમત્કૃતિથી વર્ણન કર્યું છે કે આચરણપ્રજ્ઞાપન જેવા અધિકારમાં પણ જાણે કે કોઈ શાંતરસઝરતું અધ્યાત્મીત ગવાઈ રહ્યું હોય એમ જ લાગ્યા કરે છે. આત્મદ્રવ્યને મુખ્ય રાખીને આવું મધુર, આવું સચુક્તિક આવું પ્રમાણભૂત, સાવંત શાંતરસનિર્ઝરતું ચરણાનુયોગનું પ્રતિપાદન અન્ય કોઈ શાસ્ત્રને વિષે નથી. હૃદયમાં ભરેલા અનુભવામૃતમાં રગદોળાઈને નીકળતી બન્ને આચાર્યદેવોની વાણીમાં કોઈ એવો ચમત્કાર છે કે જે જે વિષયને તે સ્પર્શે તે તે વિષયને પરમ રસમય, શીતળ શીતળ, સુધાસ્યંદી બનાવી દે છે.

આમ ત્રણ શ્રુતસ્કંધોમાં વિભાજિત આ પરમ પવિત્ર પરમાગમ મુમુક્ષુઓને યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપ સમજવામાં મહા નિમિત્તભૂત છે. જિનશાસનના અનેક મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાંતોનાં બીજ આ શાસ્ત્રમાં રહેલાં છે. આ શાસ્ત્રમાં પ્રત્યેક પદાર્થના સ્વાતંત્ર્યનો ઢંઢેરો છે. દિવ્યધ્વનિ દ્વારા નીકળેલા અનેક પ્રયોજનભૂત સિદ્ધાંતોનું દોહન છે. ગુરુદેવ અનેક વાર કહે છે: ‘શ્રી સમયસાર, પ્રવચનસાર, નિયમસાર આદિ શાસ્ત્રોની ગાથાએ ગાથાએ દિવ્યધ્વનિનો સંદેશ છે. એ ગાથાઓમાં એટલી અપાર ઊંડપ છે કે તે ઊંડપ માપવા જતાં પોતાની જ શક્તિ મપાઈ જાય છે. એ સાગરગંભીર શાસ્ત્રોના રચનાર પરમ કૃપાળુ આચાર્યભગવાનનું કોઈ પરમ અલૌકિક સામાર્થ્ય છે. પરમ અદ્ભૂત સાતિશય અંતર્બાહ્ય યોગો વિના એ શાસ્ત્રો રચવાં શક્ય નથી. એ શાસ્ત્રોની વાણી તરતા પુરુષની વાણી છે એમ સ્પષ્ટ જાણીએ છીએ. એની દરેક ગાથા છઠ્ઠા સાતમા ગુણસ્થાને ઝૂલતા મહામુનિના આત્મ-અનુભવમાંથી નીકળેલી છે. એ શાસ્ત્રોના કર્તા ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ મહાવિદેહક્ષેત્રમાં સર્વજ્ઞ વીતરાગ શ્રી સીમંધર ભગવાનના સમવસરણમાં ગયા હતા અને ત્યાં તેઓ આઠ દિવસ રહ્યા હતા એ વાત યથાતથ્ય છે અક્ષરશઃ સત્ય છે, પ્રમાસિદ્ધ છે તે પરમ ઉપકારી આચાર્યભગવાને રચેલાં સમયસાર, પ્રવચનસારાદિ શાસ્ત્રોમાં તીર્થંકરદેવના ઝંકારધ્વનિમાંથી જ નીકળેલો ઉપદેશ છે.’

આ શાસ્ત્રમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવની પ્રાકૃત ગાથાઓ પર તત્ત્વદીપિકા નામની સંસ્કૃત ટીકા લખનાર (લગભગ વિક્રમ સંવતના ૧૦મા સૈકામાં થઈ ગયેલા) શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ છે. જેમ આ શાસ્ત્રના મૂળ કર્તા અલૌકિક પુરુષ છે તેમ તેના ટીકાકાર પણ મહાસમર્થ આચાર્ય છે. તેમણે સમયસારની તથા પંચાસ્તિકાયની ટીકા પણ લખી છે અને તત્ત્વાર્થસાર, પુરુષાર્થસિદ્ધયુપાપ આદિ સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ રચ્યા છે. તેમની ટીકાઓ જેવી ટીકા હજી સુધી બીજા કોઈ જૈન ગ્રંથની લખાયેલી નથી. તેમની ટીકાઓ વાંચનારને તેમની અધ્યાત્મરસિકતા, આત્માનુભવ, પ્રખર વિદ્વત્તા, વસ્તુસ્વરૂપને ન્યાયથી સિદ્ધ કરવાની અસાધારણ શક્તિ, જિનશાસનનું અત્યંત ઊંડું જ્ઞાન, નિશ્ચય-વ્યવહારનું સંધિબદ્ધ નિરૂપણ કરવાની વિરલ શક્તિ અને ઉત્તમ કાવ્યશક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આવી જાય છે. અતિ સંક્ષેપમાં ગંભીર રહસ્યો ગોઠવી દેવાની

તેમની શક્તિ વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. તેમની દૈવી ટીકાઓ શ્રુતકેવળીનાં વચનો જેવી છે. જેમ મૂળ શાસ્ત્રકારનાં શાસ્ત્રો અનુભવ-યુક્તિ આદિ સમસ્ત સમૃદ્ધિથી સમૃદ્ધ છે તેમ ટીકાકારની ટીકાઓ પણ તે તે સર્વ સમૃદ્ધિથી વિભૂષિત છે. શાસનમાન્ય ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે આ કળિકાળમાં જગદ્ગુરુ તીર્થકરદેવ જેવું કામ કર્યું છે અને શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે જાણે કે તેઓ કુંદકુંદભગવાનના હૃદયમાં પેસી ગયા હોય તે રીતે તેમના ગંભીર આશયોને યથાર્થપણે વ્યક્ત કરીને તેમના ગણધર જેવું કામ કર્યું છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે રચેલાં કાવ્યો પણ અધ્યાત્મરસથી અને આત્મ-અનુભવની મસ્તીથી ભરપૂર છે. શ્રી સમયસારની ટીકામાં આવતાં કાવ્યોએ (-કળશોએ) શ્રી પદ્મપ્રભદેવ જેવા સમર્થ મુનિવરો પર ઊંડી છાપ પાડી છે અને આજે પણ તે તત્ત્વજ્ઞાનથી અને અધ્યાત્મરસથી ભરેલા મધુર કળશો અધ્યાત્મરસિકોના હૃદયના તારને ઝણઝણાવી મૂકે છે. અધ્યાત્મકવિ તરીકે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવનું સ્થાન અદ્વિતીય છે.

પ્રવચનસારમાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે ૨૭૫ ગાથાઓ પ્રાકૃતમાં રચી છે. તેના પર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે તત્ત્વદીપિકા નામની અને શ્રી જયસેનાચાર્યદેવે તાત્પર્યવૃત્તિ નામની સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. શ્રી પાંડે હેમરાજજીએ તત્ત્વદીપિકાનો ભાવાર્થ હિંદીમાં લખ્યો છે અને તે ભાવાર્થનું નામ બાલાવબોધભાષાટીકા રાખ્યું છે. વિ. સં. ૧૯૬૯માં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત હિંદી પ્રવચનસારમાં મૂળ ગાથાઓ, બન્ને સંસ્કૃત ટીકાઓ અને શ્રી હેમરાજજીકૃત હિંદી બાલાવબોધભાષાટીકા પ્રગટ થયાં છે. હવે પ્રકાશન પામતા આ ગુજરાતી પ્રવચનસારમાં મૂળ ગાથાઓ તેનો ગુજરાતી પદાનુવાદ, સંસ્કૃત તત્ત્વદીપિકા ટીકા, અને તે ગાથા-ટીકાનો અક્ષરશઃ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. જ્યાં વિશેષ સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર જણાઈ ત્યાં કૌંસમાં અથવા 'ભાવાર્થ'માં અથવા ફૂટનોટમાં સ્પષ્ટતા કરી છે. તે સ્પષ્ટતા કરવામાં ઘણાં ઘણાં સ્થળોએ શ્રી જયસેનાચાર્યદેવકૃત 'તાત્પર્યવૃત્તિ' અતિશય ઉપયોગી થઈ છે અને કોઈક સ્થળે શ્રી હેમરાજજીકૃત બાલાવબોધભાષાટીકાનો આધાર પણ લીધો છે. શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પ્રવચનસારમાં છપાયેલી સંસ્કૃત ટીકાને હસ્તલિખિત પ્રતો સાથે મેળવતાં તેમાં ક્યાંક અલ્પ અશુદ્ધિઓ રહી ગયેલી જણાઈ તે આમાં સુધારી લેવામાં આવી છે.

આ અનુવાદ કરવાનું મહાભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું તે મને અતિ હર્ષનું કારણ છે. પરમ પૂજ્ય સદ્ગુરુદેવના આશ્રય તળે આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ થયો છે. અનુવાદ કરવાની સમસ્ત શક્તિ મને પૂજ્યપાદ સદ્ગુરુદેવ પાસેથી જ મળી છે. પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવના પવિત્ર જીવનના પ્રત્યક્ષ પરિચય વિના અને તેમના આધ્યાત્મિક ઉપદેશ વિના આ પામરને જિનવાણી પ્રત્યે લેશ પણ ભક્તિ કે શ્રદ્ધા ક્યાંથી પ્રગટત; ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ અને તેમનાં શાસ્ત્રોનો લેશ પણ મહિમા ક્યાંથી આવત અને તે શાસ્ત્રોના અર્થ ઉકેલની લેશ પણ શક્તિ ક્યાંથી હોત? આ રીતે અનુવાદની સમસ્ત શક્તિનું મૂળ શ્રી સદ્ગુરુદેવ જ હોવાથી ખરેખર તો સદ્ગુરુદેવની અમૃતવાણીનો ધોધ જ-તેમના દ્વારા મળેલો અણમૂલ ઉપદેશ જ-યથાકાળે આ અનુવાદરૂપે પરિણમ્યો.

છે. જેમણે સિંચેલી શક્તિથી અને જેમની હૂંફથી આ ગહન શાસ્ત્રનો અનુવાદ કરવાનું મેં સાહસ ખેડ્યું હતું અને જેમની કૃપાથી તે નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો છે તે પરમ પૂજ્ય પરમોપકારી સદ્ગુરુદેવ (શ્રી કાનજીસ્વામી) નાં ચરણારવિંદમાં અતિ ભક્તિભાવે વંદન કરું છું.

પરમ પૂજ્ય બેનશ્રી ચંપાબેન તથા પરમ પૂજ્ય બેન શાન્તાબેન પ્રત્યે પણ, આ અનુવાદની પૂર્ણાહુતિ કરતાં, ઉપકારવશતાની ઉગ્ર લાગણી અનુભવાય છે. જેમનાં પવિત્ર જીવન અને બોધ આ પામરને શ્રી પ્રવચનસાર પ્રત્યે, પ્રવચનસારના મહાન કર્તા પ્રત્યે અને પ્રવચનસારમાં ઉપદેશેલા વીતરાગવિજ્ઞાન પ્રત્યે બહુમાનવૃદ્ધિના વિશિષ્ટ નિમિત્ત થયાં છે, એવાં તે પરમ પૂજ્ય બેનોનાં ચરણકમળમાં આ હૃદય નમે છે.

આ અનુવાદમાં અનેક ભાઈઓની હાર્દિક મદદ છે. માનનીય મુરબ્બી શ્રી વકીલ રામજીભાઈ માણેકચંદ દોશીએ પોતાના ભરચક ધાર્મિક વ્યવસાયોમાંથી સમય કાઢીને આખો અનુવાદ બારીકાઈથી તપાસ્યો છે, યથોચિત સલાહ આપી છે અને અનુવાદમાં પડતી નાનીમોટી મુશ્કેલીઓના પોતાના વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનથી નિવેડો કરી આપ્યો છે. ભાઈશ્રી ખીમચંદ જેઠાલાલ શેઠ પણ આખો અનુવાદ ચીવટથી તપાસી ગયા છે અને પોતાના સંસ્કૃત ભાષાના તેમ જ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનના આધારે ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી છે. બ્રહ્મચારી ભાઈશ્રી ચંદુલાલ ખીમચંદ ઝોબાળિયાએ હસ્તલિખિત પ્રતોના આધારે સંસ્કૃત ટીકા સુધારી આપી છે, અનુવાદનો કેટલોક ભાગ તપાસી આપ્યો છે, શુદ્ધિપત્રક, અનુક્રમણિકા અને ગાથાસૂચી તૈયાર કર્યાં છે તેમ જ પ્રૂફ તપાસ્યાં છે—એમ વિધવિધ મદદ કરી છે. આ સર્વ ભાઈઓના હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. તેમની સહૃદય સહાય વિના આ અનુવાદમાં ઘણી ઊણપો રહી જવા પામત. આ સિવાય જે જે ભાઈઓની આમાં મદદ છે તે સર્વનો હું ઋણી છું.

આ અનુવાદ મેં પ્રવચનસાર પ્રત્યેની ભક્તિથી અને ગુરુદેવની પ્રેરણાથી પ્રેરાઈને, નિજ કલ્યાણ અર્થે, ભવભયથી ડરતાં ડરતાં કર્યો છે. અનુવાદ કરતાં શાસ્ત્રના મૂળ આશયોમાં કાંઈ ફેરફાર ન થઈ જાય તે માટે મેં મારાથી બનતી તમામ કાળજી રાખી છે. છતાં અલ્પજ્ઞતાને લીધે તેમાં કાંઈ પણ આશય ફેર થયો હોય કે ભૂલો રહી ગઈ હોય તો તે માટે હું શાસ્ત્રકાર શ્રી કુંદકુંદાચાર્યભગવાન, ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ અને મુમુક્ષુ વાંચકોની અંતરના ઊંડાણમાંથી ક્ષમા યાચું છું.

આ અનુવાદ ભવ્ય જીવોને જિનકથિય વસ્તુવિજ્ઞાનનો નિર્ણય કરાવી, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અને સુખની શ્રદ્ધા કરાવી, પ્રત્યેક દ્રવ્યનું સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સમજાવી, દ્રવ્યસામાન્યમાં લીન થવારૂપ શાશ્વત સુખનો પથ દર્શાવો, એ મારી અંતરની ભાવના છે. ‘પરમાનંદરૂપી સુધારસના પિપાસુ ભવ્ય જીવોના હિતને માટે’ શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે આ મહાશાસ્ત્રની વ્યાખ્યા લખી છે. જે જીવો એમાં કહેલા પરમ કલ્યાણકર ભાવોને હૃદયગત કરશે તેઓ અવશ્ય પરમાનંદરૂપ સુધારસનાં ભાજન થશે. જ્યાં સુધી એ ભાવો હૃદયગત ન થાય ત્યાં સુધી નિશ્ચિન એ જ ભાવના, એ જ વિચાર, એ જ મંથન, એ જ પુરુષાર્થ કર્તવ્ય છે. એ જ પરમાનંદપ્રાપ્તિનો

ઉપાય છે. શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ તત્ત્વદીપિકાની પૂર્ણાહુતિ કરતાં ભાવેલી ભાવના ભાવીને આ ઉપોદ્ઘાત પૂર્ણ કરું છું: ‘‘આનંદામૃતના પૂરથી ભરચક વહેતી કૈવલ્યસરિતામાં જે નિમગ્ન છે, જગતને જોવાને સમર્થ એવી મહાજ્ઞાનલક્ષ્મી જેમાં મુખ્ય છે, ઉત્તમ રત્નના કિરણ જેવું જે સ્પષ્ટ છે અને જે ઈષ્ટ છે- એવા પ્રકાશમાન સ્વતત્ત્વને જીવો સ્યાત્કારલક્ષણથી લક્ષિત જિનેન્દ્રશાસનના વશે પામો.’’

શ્રુતપંચમી
વિ. સં. ૨૦૦૪

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

* * *

(દ્વિતીય આવૃત્તિ પ્રસંગે)

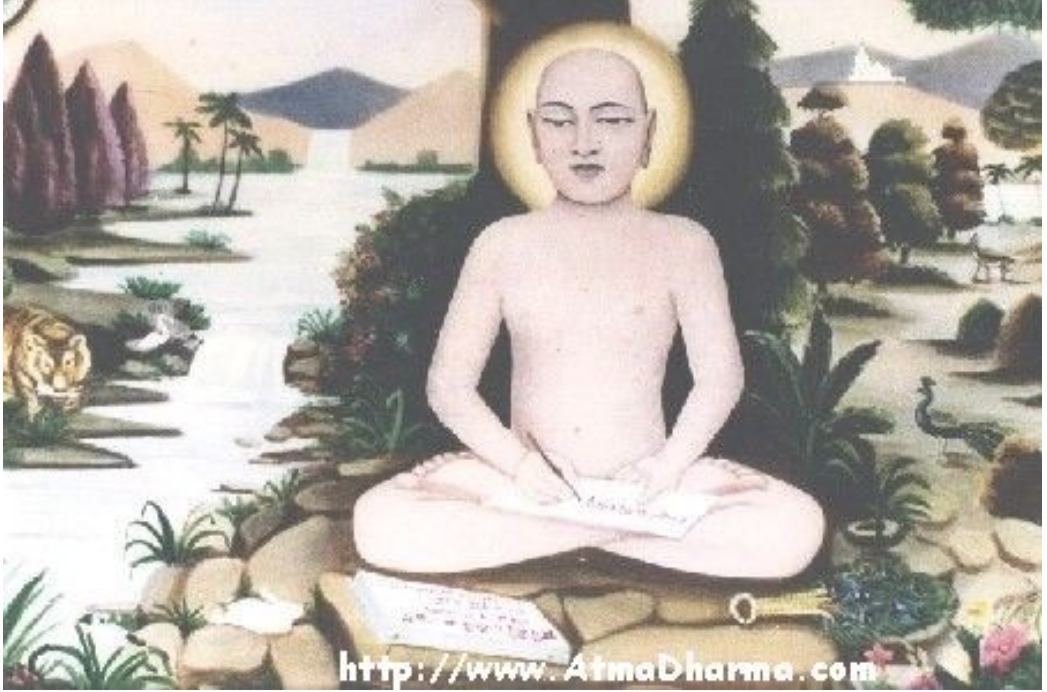
પ્રથમ આવૃત્તિમાં શ્રીમદ્ જયસેનાચાર્ય દેવકૃત ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’ નામની સંસ્કૃત ટીકા છપાવવામાં આવી નહોતી; આ દ્વિતીય આવૃત્તિમાં તે ઉમેરવામાં આવી છે આ ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’ સંસ્કૃત ટીકા વિ. સં. ૧૯૯૧માં શ્રી પરમશ્રુતપ્રભાવક મંડળ દ્વારા પ્રકાશિત પ્રવચનસાર પ્રમાણે છપાવવામાં આવી છે; તેમાં (વિં સં. ૧૯૯૧ની મુદ્રિત ટીકામાં) ક્યાંક અશુદ્ધિઓ જણાઈ તે ઘણીખરી (હસ્તલિખિત પ્રતના આધારે) સુધારી લેવામાં આવી છે, તેમ જ ક્યાંક મુદ્રિત પાઠો કરતાં હસ્તલિખિત પ્રતના પાઠાંતરો વિશેષ બંધબેસતા લાગ્યા ત્યાં હસ્તલિખિત પ્રત પ્રમાણે પાઠ લેવામાં આવ્યા છે. આ ‘તાત્પર્યવૃત્તિ’નું સંશોધનકાર્ય બ્ર. ભાઈશ્રી ચંદુભાઈ ઝોબાળિયાએ ખૂબ પરિશ્રમપૂર્વક ઉત્સાહથી કર્યું છે.

ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યો છે; માત્ર કોઈક અતિ જુજ સ્થળોએ અલ્પ ફેરફાર કર્યો છે.

જે જે ભાઈઓએ કામમાં મદદ કરી છે તે સૌનો ઋણી છું.

શ્રુતપંચમી
વિ. સં. ૨૦૨૪

હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ વનમાં તાડપત્ર ઉંપર શાસ્ત્ર લખે છે

ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ
વિષે
ઉલ્લેખો

*

વન્દ્યો વિભુર્ભુવિ ન કૈરહિ કૌણ્ડકુન્દઃ
કુન્દ-પ્રભા-પ્રણયિ-કીર્તિ-વિભૂષિતાશઃ ।
યશ્ચારુ-ચારણ-કરામ્બુજચન્દ્રીક-
શ્ચક્રે શ્રુતસ્ય ભરતે પ્રયતઃ પ્રતિષ્ઠામ્ ॥

[ચંદ્રગિરિ પર્વત પરનો શિલાલેખ]

અર્થ :- કુન્દપુષ્પની પ્રભા ધરનારી જેમની કીર્તિ વડે દિશાઓ વિભૂષિત થઈ છે, જેઓ ચારણોનાં-ચારણઋદ્ધિધારી મહામુનિઓનાં-સુંદર હસ્તક્રમણોના ભ્રમર હતા અને જે પવિત્રાત્માએ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રુતની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે વિભુ કુંદકુંદ આ પૃથ્વી પર કોનાથી વંધ નથી ?

*

.....કોણ્ડકુન્દો યતીન્દ્રઃ ॥
રજોભિરસ્પૃષ્ટતમત્વમન્ત-
ર્બાહ્યોપિ સંવ્યઞ્જયિતું યતીશઃ ।
રજઃપદં ભૂમિતલં વિહાય
ચચાર મન્યે ચતુરંગુલં સઃ ॥

[વિંધ્યગિરિ-શિલાલેખ]

*

અર્થ :- યતીશ્વર (શ્રી કુંદકુંદસ્વામી) રજઃસ્થાન-ભૂમિતળને-છોડીને ચાર આંગળ ઉંચે આકાશમાં ચાલતા હતા તે દ્વારા કુંદ એમ સમજું છું કે, તેઓશ્રી અંદરમાં તેમ જ બહારમાં રજથી (પોતાનું) અત્યંત અસ્પૃષ્ટપણું વ્યક્ત કરતા હતા (-અંદરમાં તેઓ રાગાદિક મળથી અસ્પૃષ્ટ હતા અને બહારમાં ધૂળથી અસ્પૃષ્ટ હતા).

*

જઈ પરમણંદિનાહો સીમન્ધરસામિદિવ્વણાણેણ ।
ણ વિબોહઈ તો સમણા કહં સુમગ્ગં પયાણંતિ ।।

[દર્શનસાર]

*

અર્થ :- (મહાવિદેહક્ષેત્રના વર્તમાન તીર્થકરદેવ) શ્રી સીમંધરસ્વામી પાસેથી મળેલા દિવ્ય જ્ઞાન વડે શ્રી પદ્મનંદિનાથે (શ્રી કુંદકુંદાચાર્યદેવે) બોધ ન આપ્યો હોત તો મુનિજનો સાચા માર્ગને કેમ જાણત ?

*

હે કુંદકુંદાદિ આચાર્યો! તમારાં વચનો પણ સ્વરૂપાનુસંધાનને વિષે આ પામરને પરમ ઉપકારભૂત થયાં છે. તે માટે કુંદ તમને અતિશય ભક્તિથી નમસ્કાર કરું છું.

[શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર]

વિષયાનુક્રમણિકા (૧) જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
મંગલાચરણપૂર્વક ભગવાન ગ્રંથકર્તાની		-જ્ઞાન અધિકાર	
પ્રતિજ્ઞા	૧	અતીંદ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી	
વીતરાગ ચારિત્ર ઉપાદેય છે, અને સરાગ		કેવળીભગવાનને બધું પ્રત્યક્ષ છે ...	૨૧
ચારિત્ર હેય છે એવું કથન	૬	આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ છે અને જ્ઞાન સર્વગત	
ચારિત્રનું સ્વરૂપ	૭	છે, એવું કથન... ..	૨૩
ચારિત્ર અને આત્માની એકતાનું કથન ...	૮	આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ માનવામાં બે	
આત્માનું શુભ, અશુભ અને શુદ્ધપણું ...	૯	પક્ષ રજૂ કરીને દોષ બતાવે છે. ...	૨૪
પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ છે	૧૦	જ્ઞાનની જેમ આત્માનું પણ સર્વગતપણું	
આત્માના શુદ્ધ અને શુભાદિ ભાવોનું ફળ	૧૧	ન્યાયસિદ્ધ છે એમ કહે છે. ...	૨૬
-શુદ્ધોપયોગ અધિકાર-		આત્મા અને જ્ઞાનનું એકત્વ અન્યત્વ ...	૨૭
શુદ્ધોપયોગના ફળની પ્રશંસા ...	૧૩	જ્ઞાન અને જ્ઞેયના પરસ્પર ગમનને ૨૬ કરે છે	૨૮
શુદ્ધોપયોગે પરિણમેલા આત્માનું સ્વરૂપ	૧૪	આત્મા પદાર્થોમાં નહિ વર્તે તો હોવા છતાં	
શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ પછી તુરત જ થતી		જેનાથી તેને પદાર્થોમાં વર્તવું સિદ્ધ થાય	
શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ: તેની		છે તે શક્તિવૈચિત્ર્ય	૨૯
પ્રશંસા	૧૫	જ્ઞાન પદાર્થોમાં વર્તે છે એમ દર્શાવે દ્વારા	
શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ અન્ય કારકોથી		સ્પષ્ટ કરે છે.	૩૦
નિરપેક્ષ હોવાથી અત્યંત આત્માધીન છે,		પદાર્થો જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ વ્યક્ત કરે છે.	૩૧
તે સંબંધી નિરૂપણ	૧૬	આત્માને પદાર્થો સાથે એકબીજામાં વર્તવાપણું	
સ્વયંભૂ આત્માને શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિનું		હોવા છતાં, તે પરને ગ્રહ્યા મૂક્યા વિના	
અત્યંત અવિનાશીપણું અને કથંચિત્		તથા પરરૂપે પરિણમ્યા વિના સર્વને	
ઉત્પાદ-વ્યય-પ્રૌઘ્યુક્તપણું	૧૭	દેખતો-જાણતો હોવાથી તેને અત્યંત	
પૂર્વોક્ત સ્વયંભૂ-આત્માને ઈંદ્રિયો વિના		ભિન્નપણું છે એમ દર્શાવે છે ...	૩૨
કઈ રીતે જ્ઞાન આનંદ હોય ? એવા		કેવળજ્ઞાનીને અને શ્રુતજ્ઞાનીને અવિશેષપણે	
સંદેહનું નિરાકરણ	૧૮	દર્શાવીને વિશેષ આકાંક્ષાના ક્ષોભને ક્ષય	
અતીંદ્રિયપણાને લીધે શુદ્ધાત્માને શારીરિક		કરે છે.	૩૩
સુખદુઃખ નથી... ..	૨૦	જ્ઞાનના શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદને દૂર કરે છે.	૩૪
		આત્મા અને જ્ઞાનનો કર્તૃત્વ-કરણત્વકૃત	
		ભેદ દૂર કરે છે	૩૫

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
શું જ્ઞાન છે અને શું જ્ઞેય છે તે વ્યક્ત કરે છે	૩૬	યુગપદ્ પ્રવૃત્તિ વડે જ જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થાય છે.	૫૧
દ્રવ્યોના અતીત અનાગત પર્યાયો પણ, તાત્કાલિક પર્યાયોની માફક, પૃથક્પણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે	૩૭	જ્ઞાનને જ્ઞપ્તિક્રિયાનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ક્રિયાના ફળરૂપ બંધનો નિષેધ કરતાં જ્ઞાન-અધિકારના ઉપસંહાર કરે છે.	૫૨
અવિદ્યમાન પર્યાયોનું કથંચિત્ વિદ્યમાન-પણું... ..	૩૮	-સુખ અધિકાર	
અવિદ્યમાન પર્યાયોનું જ્ઞાનપ્રત્યક્ષપણું દઢ કરે છે... ..	૩૯	જ્ઞાનથી અભિન્ન એવા સુખનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં કયું જ્ઞાન તેમ જ સુખ ઉપાદેય છે અને કયું જ્ઞેય છે તે વિચારે છે.	૫૩
ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને માટે જ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન જાણવાનું અશક્ય છે એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે.	૪૦	અતીન્દ્રિય સુખના સાધનભૂત અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય છે એમ પ્રશંસે છે. ...	૫૪
અતીન્દ્રિય જ્ઞાન માટે જે જે કહેવામાં આવે તે તે (બધું) સંભવે છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે	૪૧	ઈન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત ઈન્દ્રિયજ્ઞાન જ્ઞેય છે-એમ તેને નિંદે છે. ...	૫૫
જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી ઉદ્ભવતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે... ..	૪૨	ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી એમ નક્કી કરે છે. પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષનાં લક્ષણ દર્શાવે છે.	૫૭
જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ ક્રિયા અને તેનું ફળ શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે? એમ વિવેચે છે	૪૩	પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને પારમાર્થિક સુખપણે દર્શાવે છે. 'કેવળજ્ઞાનને પણ પરિણામ દ્વારા ખેદનો સંભવ હોવાથી કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ નથી' એવા અભિપ્રાયનું ખંડન કરે છે.	૫૮
કેવળીભગવંતોને ક્રિયા પણ ક્રિયાફળને ઉત્પન્ન કરતી નથી.	૪૪	'કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ છે' એમ નિરૂપણ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે. ...	૬૦
તીર્થકરોને પુણ્યનો વિપાક અકિંચિત્કર છે.	૪૫	કેવળીઓને જ પારમાર્થિક સુખ હોય છે એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે. ...	૬૧
કેવળીભગવંતોની માફક બધાય જીવોને સ્વભાવવિઘાતનો અભાવ હોવાનું નિષેધે છે.	૪૬	જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયો છે ત્યાં સુધી સ્વભાવથી સુખનો વિચાર ...	૬૨
અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સર્વજ્ઞપણે અભિનંદે છે. સર્વને નહિ જાણનાર એકને પણ જાણતો નથી.	૪૭	જ દુઃખ છે એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે. મુક્ત આત્માના સુખની પ્રસિદ્ધિ માટે, શરીર સુખનું સાધન હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે.	૬૪
એકને નહિ જાણનાર સર્વને જાણતો નથી. ક્રમે પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થતું નથી.... ..	૪૮		૬૫
	૫૦		

વિષય	ગાથ l	વિષય	ગાથા
આત્મા સ્વયમેવ સુખપરિણામની શક્તિવાળો		મેં ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં	
હોવાથી વિષયોનું અકિંચિત્કરપણું ...	૬૭	પ્રમાદ ચોર છે એમ વિચારી જાગૃત	
આત્માનું સુખસ્વભાવપણું દષ્ટાંત વડે દઢ		રહે છે	૮૧
કરીને આનંદ-અધિકાર પૂર્ણ કરે છે.	૬૮	પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં વર્ણવ્યો તે જ એક,	
-શુભપરિણામ અધિકાર-		ભગવંતોએ પોતે અનુભવીને દર્શાવેલો	
ઈંદ્રિયસુખના સ્વરૂપ સંબંધી વિચાર		નિઃશ્રેયસનો પારમાર્થિક પંથ છે-એમ	
ઉપાડતાં, તેના સાધનનું સ્વરૂપ ...	૬૯	મતિને વ્યવસ્થિત કરે છે ...	૮૨
ઈંદ્રિયસુખને શુભોપયોગના સાધ્ય તરીકે		શુદ્ધાત્માનો પરિપંથી જે મોહ તેનો	
કહે છે.	૭૦	સ્વભાવ અને પ્રકારો વ્યક્ત કરે છે. ...	૮૩
ઈંદ્રિયસુખને દુઃખપણે સિદ્ધ કરે છે. ...	૭૧	ત્રણ પ્રકારના મોહને અનિષ્ટ કાર્યનું કારણ	
ઈંદ્રિયસુખના સાધનભૂત પુણ્યને ઉત્પન્ન		કહીને તેનો ક્ષય કરવાનું કહે છે. ...	૮૪
કરનાર શુભોપયોગનું, દુઃખના સાધનભૂત		રાગદ્વેષમોહને આ લિંગો વડે ઓળખીને	
પાપને ઉત્પન્ન કરનાર અશુભોપયોગથી		ઉદ્ભવતાં વેંત જ તારી નાખવાયોગ્ય છે.	૮૫
અવિશેષપણું પ્રગટ કરે છે. ...	૭૨	મોહક્ષય કરવાનો ઉપાયાન્તર વિચારે છે.	૮૬
પુણ્યો દુઃખના બીજના હેતુ છે એમ		જિનેન્દ્રના શબ્દબ્રહ્મમાં અર્થોની વ્યવસ્થા	
ન્યાયથી પ્રગટ કરે છે. ...	૭૪	કઈ રીતે છે તે વિચારે છે. ...	૮૭
પુણ્યજન્ય ઈંદ્રિયસુખનું ઘણા પ્રકારે દુઃખ-		મોહક્ષયના ઉપાયભૂત જિનેશ્વરના ઉપદેશની	
પણું પ્રકાશે છે.	૭૬	પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ પુરુષાર્થ	
પુણ્ય અને પાપનું અવિશેષપણું નિશ્ચિત		અર્થક્રિયાકારી છે.	૮૮
કરતા થકા (આ વિષયનો ઉપસંહાર		સ્વ-પરના વિવેકની સિદ્ધિથી જ મોહનો	
કરે છે	૭૭	ક્ષય થઈ શકે છે તેથી સ્વ-પરના વિભાગની	
શુભ અને અશુભ ઉપયોગનું અવિશેષપણું		સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. ...	૮૯
અવધારીને, સમસ્ત રાગદ્વેષના દ્વેતને દૂર		સર્વ પ્રકારે સ્વ-પરના વિવેકની સિદ્ધિ	
કરતા થકા, અશેષ દુઃખનો ક્ષય કરવાનો		આગમથી કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપસંહાર	
દઢ નિશ્ચય કરી શુદ્ધોપયોગમાં વસે છે.	૭૮	કરે છે	૯૦
મોહાદિકના ઉન્મૂલન પ્રત્યે સર્વ આરંભથી		જિનોદિત અર્થોના શ્રદ્ધાન વિના ધર્મલાભ	
કટિબદ્ધ થાય છે	૭૯	થતો નથી... ..	૯૧
‘મારે મોહની સેનાને કઈ રીતે જીતવી’-એમ		આચાર્યભગવાન સામ્યનું ધર્મત્વ સિદ્ધ	
ઉપાય વિચારે છે. ...	૮૦	કરીને ‘હું સ્વયં સાક્ષાત્ ધર્મ જ છું’	
		એવા ભાવમાં નિશ્ચળ ટકે છે....	૯૨

(૨) જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

વિષય	ગાથ l	વિષય	ગાથ l
-દ્રવ્યસામાન્ય અધિકાર-			
પદાર્થોનું સમ્યક્ દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપ ...	૯૩	સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે અને અસત્ ઉત્પાદને અન્યપણા વડે નક્કી	
સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા નક્કી કરીને		કરે છે	૧૧૨
ઉપસંહાર કરે છે	૯૪	એક દ્રવ્યને અન્યત્વ અને અનન્યત્વ	
દ્રવ્યનું લક્ષણ	૯૫	હોવામાં અવિરોધ દર્શાવે છે ...	૧૧૪
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું કથન	૯૬	સર્વ વિરોધને દૂર કરનારી સપ્તભંગી	
સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વનું કથન	૯૭	પ્રગટ કરે છે ...	૧૧૫
દ્રવ્યોથી દ્રવ્યાંતર ઉત્પત્તિ હોવાનું અને		જીવને મનુષ્યાદિપર્યાયો ક્રિયાનાં ફળ હોવાથી	
દ્રવ્યથી સત્તાનું અર્થાંતરપણું હોવાનું		તે પર્યાયોનું અન્યત્વ પ્રકાશે છે. ...	૧૧૬
ખંડન કરે છે	૯૮	મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ	
ઉત્પાદવ્યયઘ્રોવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય 'સત્'		કયા કારણે થાય છે તેનો નિર્ધાર ...	૧૧૮
છે એમ દર્શાવે છે	૯૯	જીવનું દ્રવ્યપણે અવસ્થિતપણું હોવા છતાં...	
ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્રોવ્યનો પરસ્પર		પર્યાયોથી અનવસ્થિતપણું ...	૧૧૯
અવિનાભાવ દઢ કરે છે.	૧૦૦	પરિણામાત્મક સંસારમાં કયા કારણે	
ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ		પુદ્ગલનો સંબંધ થાય છે કે જેથી તે	
કરે છે.	૧૦૧	(-સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોય છે	
ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસ્ત કરીને તેઓ		-તેનું સમાધાન	૧૨૧
દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે	૧૦૨	પરમાર્થ આત્માને દ્રવ્યકર્મનું અકર્તાપણું	૧૨૨
દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ વ્યય-ઘ્રોવ્ય અનેકદ્રવ્યપર્યાય		આત્મા જે રૂપે પરિણમે છે તે સ્વરૂપ	
તથા એકદ્રવ્યપર્યાય દ્વારા વિચારે છે. ...	૧૦૩	શું છે?	૧૨૩
સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાંતરો નહિ હોવા		જ્ઞાનનું, કર્મનું અને કર્મફળનું સ્વરૂપ	
વિષે યુક્તિ	૧૦૫	વર્ણવીને તેમને આત્માપણે નક્કી કરે છે.	૧૨૪
પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનું લક્ષણ ...	૧૦૬	શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપબિંધને અભિનંદતા	
અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે		થકા દ્રવ્યસામાન્યના વર્ણનનો ઉપસંહાર	
દર્શાવે છે	૧૦૭	કરે છે.	૧૨૬
સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભવનું લક્ષણ નથી.	૧૦૮	-દ્રવ્યવિશેષ અધિકાર-	
સત્તા અને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ		દ્રવ્યના જીવ-અજીવપણારૂપ વિશેષને નક્કી	
કરે છે.	૧૦૯	કરે છે.	૧૨૭
ગુણ ને ગુણીના એનકપણાનું ખંડન ...	૧૧૦	દ્રવ્યનો લોક-અલોકપણારૂપ વિશેષ નક્કી	
દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્ ઉત્પાદ		કરે છે.	૧૨૮
હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે. ...	૧૧૧		

વિષય	ગાથ l	વિષય	ગાથા
'ક્રિયા' અને 'ભાવ'-તેમની અપેક્ષાએ		પ્રાણોને પૌદ્ગલિક કર્મનું કારણપણું	
દ્રવ્યનો વિશેષ નક્કી કરે છે. ...	૧૨૮	પ્રગટ કરે છે. ...	૧૪૮
ગુણવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ છે એમ જણાવે છે.	૧૩૦	પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની પ્રવૃત્તિનો	
મૂર્ત અને અમૂર્ત ગુણોનાં લક્ષણ તથા		અંતરંગ હેતું ...	૧૫૦
સંબંધ દર્શાવે છે ...	૧૩૧	પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો	
મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણ ...	૧૩૨	અંતરંગ હેતું ...	૧૫૧
અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો ...	૧૩૩	આત્માનું અત્યંત વિભક્તપણું સાધવા	
દ્રવ્યોનો પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ		માટે, વ્યવહાર-જીવત્ત્વના હેતુ એવા જે	
વિશેષ ...	૧૩૫	ગતિવિશિષ્ટ પર્યાયો તેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે.	૧૫૨
પ્રદેશી અને અપ્રદેશી દ્રવ્યો કયાં રહેલાં		પર્યાયના ભેદ ...	૧૫૩
છે તે જણાવે છે. ...	૧૩૬	અર્થનિશ્ચાયક એવું જે અસ્તિત્વ-તેને	
પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વ કયા પ્રકારે		સ્વ-પરના વિભાગના હેતુ તરીકે	
સંભવે છે-તે કહે છે. ...	૧૩૭	સમજાવે છે. ...	૧૫૪
'કાળાણું અપ્રદેશી જ છે' એવો નિયમ		આત્માને અત્યંત વિભક્ત કરવા માટે	
કરે છે. ...	૧૩૮	પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણનું સ્વરૂપ ...	૧૫૫
કાળપદાર્થનાં દ્રવ્ય અને પર્યાય ...	૧૩૯	શુભ ઉપયોગ અને અશુભ ઉપયોગનું	
આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ ...	૧૪૦	સ્વરૂપ ...	૧૫૭
તિર્યકપ્રચય તથા ઊર્ધ્વપ્રચય	૧૪૧	પરદ્રવ્યના સંયોગનું જે કારણ તેના	
કાળપદાર્થનો ઊર્ધ્વપ્રચય નિરન્વય હોવાની		વિનાશને અભ્યાસે છે. ...	૧૫૮
વાતનું ખંડન ...	૧૪૨	શરીરાદિ પરદ્રવ્ય પ્રત્યેક મધ્યસ્થપણું પ્રગટ	
સર્વ વૃત્ત્યંશોમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્ય-		કરે છે. ...	૧૬૦
દ્વીવ્યાવાળો છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ...	૧૪૩	શરીર, વાણી અને મનનું પરદ્રવ્યપણું	૧૬૧
કાળપદાર્થનું પ્રદેશમાત્રપણું સિદ્ધ કરે છે.	૧૪૪	આત્માને પરદ્રવ્યપણાનો અભાવ અને	
-જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગ અધિકાર-		પરદ્રવ્યના કર્તાપણનો અભાવ...	૧૬૨
આત્માને વિભક્ત કરવા માટે વ્યવહાર-		પરમાણુદ્રવ્યોને પિંડપર્યાયરૂપ પરિણતિનું	
જીવત્ત્વનો હેતુ વિચારે છે. ...	૧૪૫	કારણ ...	૧૬૩
પ્રાણો કયા છે તે કહે છે. ...	૧૪૬	આત્માને પુદ્ગલોના પિંડના કર્તૃત્ત્વનો	
વ્યુત્પત્તિથી પ્રાણોને જીવત્ત્વનું હેતુપણું	૧૪૭	અભાવ ...	૧૬૭
તથા તેમનું પૌદ્ગલિકપણું ...		આત્માને શરીરપણાનો અભાવ નક્કી	
		કરે છે. ...	૧૭૧

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
જીવનું અસાધારણ સ્વલક્ષણ ...	૧૭૨	‘ પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ કેમ	
અમૂર્ત આત્માને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણાનો અભાવ		નથી ’ એવા સંદેહને દૂર કરે છે. ...	૧૮૫
હોવાથી બંધ કઈ રીતે થઈ શકે-એવો		આત્મા કઈ રીતે પુદ્ગલકર્મો વડે ગ્રહાય	
પૂર્વપક્ષ	૧૭૩	છે અને મુકાય છે-તેનું નિરૂપણ ...	૧૮૬
ઉપરોક્ત પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર ...	૧૭૪	પુદ્ગલકર્મોના વૈચિત્ર્યને કોણ કરે છે તેનું	
ભાવબંધનું સ્વરૂપ	૧૭૫	નિરૂપણ	૧૮૭
ભાવબંધની યુક્તિ અને દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ	૧૭૬	એકલો જ આત્મા બંધ છે. ...	૧૮૮
પુદ્ગલબંધ, જીવબંધ અને ઉભયબંધનું		નિશ્ચય અને વ્યવહારનો અવિરોધ ...	૧૮૯
સ્વરૂપ	૧૭૭	અશુદ્ધ નયથી અશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ ...	૧૯૦
દ્રવ્યબંધનો હેતુ ભાવબંધ . . .	૧૭૮	શુદ્ધ નયથી શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ ...	૧૯૧
ભાવબંધ તે જ નિશ્ચયબંધ ...	૧૭૯	ધ્રુવપણાને લીધે શુદ્ધ આત્મા જ ઉપલબ્ધ	
પરિણામનું દ્રવ્યબંધના સાધકતમ રાગથી		કરવાયોગ્ય છે. ...	૧૯૨
વિશિષ્ટપણું	૧૮૦	શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિથી શું થાય છે તે	
વિશિષ્ટ પરિણામના ભેદને તથા અવિશિષ્ટ		નિરૂપે છે	૧૯૪
પરિણામને, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર		મોહગ્રંથિ ભેદવાથી શું થાય છે તે કહે છે...	૧૯૫
કરીને કાર્યપણે દર્શાવે છે. ...	૧૮૧	એકાગ્રસંચેતનલક્ષણધ્યાન આત્માને	
જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને પરદ્રવ્યથી		અશુદ્ધતા લાવતું નથી ...	૧૯૬
નિવૃત્તિની સિદ્ધિને માટે સ્વ-પરનો		સકળ જ્ઞાની શું ધ્યાવે છે? ...	૧૯૭
વિભાગ	૧૮૨	ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર ...	૧૯૮
જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત અને		શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે.	
પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વ-પરના		એવો મોક્ષમાર્ગ-તેને નક્કી કરે છે ...	૧૯૯
વિભાગનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે ...	૧૮૩	આચાર્યભગવાન-પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ	
આત્માનું કર્મ શું છે તેનું નિરૂપણ ..	૧૮૪	કરતા થકા, -મોક્ષમાર્ગભૂત શુદ્ધાત્મ	
		પ્રવૃત્તિ કરે છે.	૨૦૦

(૩) ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
	૧		
-આચરણ-પ્રજ્ઞાપન-		શ્રમણ થવા ઈચ્છનાર શું શું કરે છે. ...	૨૦૨
દુઃખમુક્તિ માટે શ્રામણ્યમાં જોડવાની		યથાજાતરૂપધરપણાનાં બહિરંગ અને	
પ્રેરણા	૨૦૧	અંતરંગ એવાં બે લિંગોનો ઉપદેશ...	૨૦૫

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
શ્રામણ્ય સંબંધી ભવતિક્રિયાને વિષે, આટલાથી શ્રામણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.	૨૦૭	આચરણનું દુઃસ્થિતપણું; તથા આચરણ -પ્રજ્ઞાપનની સમાપ્તિ. ...	૨૩૧
અવિચ્છિન્ન સામાયિકમાં આરૂઢ થયો હોવા છતાં શ્રમણ કદાચિત્ છેદોપસ્થાપનને યોગ્ય આચાર્યના ભેદો	૨૦૮ ૨૧૦	-મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપન- મોક્ષમાર્ગના મૂળસાધનભૂત આગમમાં વ્યાપાર	૨૩૨
છિન્ન સમયના પ્રતસંધાનની વિધિ શ્રામણ્યના છેદનાં આયતનો હોવાથી પરદ્રવ્ય પ્રતિબંધો નિષેધવા યોગ્ય છે.	૨૧૧ ૨૧૩	આગમહીનને મોક્ષાપ્ય કર્મક્રમ થતો નથી એવું પ્રતિપાદન ... મોક્ષમાર્ગે જનારાઓને આગમ જ એક	૨૩૩
શ્રામણ્યની પરિપૂર્ણતાનું આયતન હોવાથી સ્વ-વ્યમાં જ પ્રતિબંધ કરવાયોગ્ય છે.	૨૧૪	ચક્ષુ છે ... .. આગમચક્ષુ વડે બંધુય દેખાય છે જ.	૨૩૪ ૨૩૫
મુનિજનને નજીકનો સૂક્ષ્મપરદ્રવ્યપ્રતિબંધ પણ નિષેધ્ય છે. ... .. છેદ કોને કહેવામાં આવે છે? ...	૨૧૫ ૨૧૬	આગમજ્ઞાન, તત્પૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને તદુભયપૂર્વક સંયતત્વના યુગપદપણને મોક્ષમાર્ગપણું હોવાનો નિયમ ...	૨૩૬
છેદના અંતરંગ અને બહિરંગ એવા બે પ્રકાર	૨૧૭	આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના અયુગપદપણને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટતું	
સર્વથા અંતરંગ છેદ નિષેધ્ય છે.	૨૧૮	નથી.	૨૩૭
ઉપધિ અંતરંગ છેદની માફક છોડવા યોગ્ય છે.	૨૧૯	આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વનું યુગ- પદપણું હોવા છતાં પણ, આત્મજ્ઞાન	
ઉપધિનો નિષેધ તે અંતરંગ છેદનો જ નિષેધ છે	૨૨૦	મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ છે ... આત્મજ્ઞાનશૂન્યને સર્વઆગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થ- શ્રદ્ધાન તથા સંયતત્વનું યુગપદપણું	૨૩૮
કોઈને ક્યાંય ક્યારેક કોઈ પ્રકારે કોઈક ઉપધિ અનિષિદ્ધ પણ છે'	૨૨૨	પણ અર્કિચિત્કર છે.	૨૩૯
અનિષિદ્ધ ઉપધિનું સ્વરૂપ	૨૨૩	આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના	
'ઉત્સર્ગ જ વસ્તુધર્મ છે, અપવાદ નહિ' અપવાદના વિશેષો	૨૨૪ ૨૨૫	યુગપદપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગ- પદપણું	૨૪૦
અનિષિદ્ધ શરીરમાત્ર ઉપધિના પાલનની વિધિ	૨૨૬	સંયતનું લક્ષણ	૨૪૧
યુક્તાહારવિહારી સાક્ષાત્ અનાહારવિહારી જ છે.	૨૨૭	સંયતપણું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે. ... .. અનેકાગ્રતાને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટતું નથી.	૨૪૨ ૨૪૩
શ્રમણને યુક્તાહારીપણાની સિદ્ધિ	૨૨૮	કરતા થકા મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપનનો	
યુક્તાહારનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ	૨૨૯	ઉપસંહાર કરે છે.	૨૪૪
ઉત્સર્ગ અને અપવાદની મૈત્રી વડે આચરણનું સુસ્થિતપણું	૨૩૦		
ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિરોધ વડે			

વિષય	ગાથા	વિષય	ગાથા
-શુભોપયોગ-પ્રજ્ઞાપન-			
શુભોપયોગીઓને શ્રમણ તરીકે ગૌણપણે દર્શાવે છે.	૨૪૫	જે શ્રાવણ્યે સમાન છે તેનું અનુમોદન નહિ કરનારનો વિનાશ ...	૨૬૫
શુભોપયોગી શ્રમણનું લક્ષણ ...	૨૪૬	જે શ્રામણ્યે અધિક હોય તેના પ્રત્યે જાણે કે તે શ્રામણ્યે ઢીન હોય એમ	
શુભોપયોગી શ્રમણોની પ્રવૃત્તિ ...	૨૪૭	આચરણ કરનારનો વિનાશ ...	૨૬૬
બધીયે પ્રવૃત્તિઓ શુભોપયોગીઓને જ હોય છે.	૨૪૮	પોતે શ્રામણ્યે અધિક હોય છતાં પોતાનાથી ઢીન શ્રમણ પ્રત્યે સમાન જેવું આચરણ	
પ્રવૃત્તિ સંયમની વિરોધી હોવાનો નિષેધ	૨૫૦	કરે તો તેનો વિનાશ ...	૨૬૭
પ્રવૃત્તિના વિષયના બે વિભાગો ...	૨૫૧	અસત્સંગ નિષેધ્ય છે. ...	૨૬૮
પ્રવૃત્તિના કાળનો વિભાગ ...	૨૫૨	લૌકિક જનનું લક્ષણ ...	૨૬૯
લોકની સાથે વાતચીતની પ્રવૃત્તિ તેના નિમિત્તના વિભાગ સહિત દર્શાવે છે.	૨૫૩	સત્સંગ કરવાયોગ્ય છે. ...	૨૭૦
-પંચરત્ન-પ્રજ્ઞાપન			
શુભોપયોગનો ગૌણ-મુખ્ય વિભાગ ...	૨૫૪	સંસારતત્ત્વ	૨૭૧
શુભોપયોગને કારણની વિપરીતતાથી ફળની વિપરીતતા ...	૨૫૫	મોક્ષતત્ત્વ	૨૭૨
અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે 'અવિપરીત કારણ' તે દર્શાવે છે ...	૨૫૯	મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ ...	૨૭૩
અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે 'અવિપરીત કારણ' તેની ઉપાસનારૂપ પ્રવૃત્તિ સામાન્ય-વિશેષપણે કરવાયોગ્ય છે.	૨૬૧	મોક્ષતત્ત્વના સાધનતત્ત્વને સર્વમનોરથના સ્થાન તરીકે અભિનંદે છે. ...	૨૭૪
શ્રમણાભાસો પ્રત્યે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ નિષેધે છે	૨૬૩	શિષ્યજનને શાસ્ત્રફળ સાથે જોડતા થકા શાસ્ત્રની સમાપ્તિ. ...	૨૭૫
કેવો જીવ શ્રમણાભાસ છે તે કહે છે.	૨૬૪	* * *	
-પરિશિષ્ટ-			
			૫૪
	૨૬૩	૪૭ નયો દ્વારા આત્મદ્રવ્યનું કથન ...	૪૮૩
	૨૬૪	આત્મદ્રવ્યની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર ...	૫૦૨

卐 જિનજીની વાણી 卐

[રાગ-આશાભર્યા અમે આવિયા]

સીમંધર મુખથી ફૂલડાં ખરે,
એની કુંદકુંદ ગૂંથે માળ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
વાણી ભલી, મન લાગે રળી,
જેમાં સાર-સમય શિરતાજ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ગૂંથ્યા પાહુડ ને ગૂંથ્યું પંચાસ્તિ,
ગૂંથ્યું પ્રવચનસાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે
ગૂંથ્યું નિયમસાર, ગૂંથ્યું રચણસાર,
ગૂંથ્યો સમયનો સાર રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

સ્યાદ્વાદ કેરી સુવાસે ભરેલો,
જિનજીનો ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
વંદું જિનેશ્વર, વંદું હું કુંદકુંદ,
વંદું એ ઝંકારનાદ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

ઢેડે હજો, મારા ભાવે હજો,
મારા ધ્યાને હજો જિનવાણ રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.
જિનેશ્વરદેવની વાણીના વાયરા,
વાજો મને દિનરાત રે,
જિનજીની વાણી ભલી રે.....સીમંધર૦

- હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ

श्रीसर्वज्ञवीतरागाय नमः

शास्त्र-स्वाध्यायनुं प्रारंभिक मंगलाचरण

*

ओंकारं बिन्दुसंयुक्तं नित्यं ध्यायन्ति योगिनः ।
कामदं मोक्षदं चैव काराय नमो नमः ॥ १ ॥

अविरलशब्दघनौघप्रक्षालितसकलभूतलकलङ्का ।
मुनिभिरुपासिततीर्था सरस्वती हरतु नो दुरितान् ॥ २ ॥

अज्ञानतिमिरान्धानां ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ३ ॥

॥ श्रीपरमगुरवे नमः , परम्पराचार्यगुरवे नमः ॥

सकलकलुषविध्वंसकं , श्रेयसां परिवर्धकं , धर्मसम्बन्धकं , भव्यजीवमनःप्रतिबोधकारकं ,
पुण्यप्रकाशकं , पापप्रणाशकमिदं शास्त्रं श्री समयसारनामधेयं , अस्य
मूलग्रन्थकर्तारः श्रीसर्वज्ञदेवास्तदुत्तरग्रन्थकर्तारः श्रीगणधरदेवाः प्रतिगणधरदेवास्तेषां
वचनानुसारमासाद्य आचार्यश्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवविरचितं , श्रोतारः सावधानतया
शृणवन्तु ॥

मंगलं भगवान् वीरो मंगलं गौतमो गणी ।
मंगलं कुन्दकुन्दार्यो जैनधर्मोऽस्तु मंगलम् ॥ १ ॥

सर्वमङ्गलमांगल्यं सर्वकल्याणकारकं ।
प्रधानं सर्वधर्माणां जैनं जयतु शासनम् ॥ २ ॥

DIFFERENCES BETWEEN VARIOUS EDITIONS

Differences between Gujarati 2nd & 4th Editions

Sr.	Page No	Line No	4th Edition (Gujarati)	2nd Edition (Gujarati)
1	19	8	—असुहोदयेन	—असुहोदयेण
2	31	1	च विनाश	च विनाशः
3	44	12	कस्स	कस्य
4	44	12	तस्य तस्य	तस्स तस्य
5	97	2	पोग्गला	पुग्गला
6	98	5	पोग्गला	पुग्गला
7	101	8	रहिदं	रहियं
8	103	9	रहिदं	रहियं
9	105	4	—वैश्वरूप्यप्रकाशनास्पदीभूतं	—वैश्वरूप्यप्रकाशनास्पदीभूतं
10	108	9	यतञ्च	यतश्च
11	124	2	स्वाभाविकसुखाभावदविशेषेण	स्वाभाविकसुखाभावादविशेषेण
12	125	15	[शुभोपयोगात्मकैः भौगैः]	[शुभोपयोगात्मकैः भोगैः]
13	127	14	दुहिदा तण्णाहिं	दुहिदा तण्हाहिं
14	128	6	अत;	अतः
15	150	22	गुणो अने पर्यायो	गुणो अने पर्यायो
16	155	3	भवामि:	भवामि;
17	157	24	निरुपराप	निरुपराग
18	174	26	अस्तिवत्व	अस्तित्व
19	204	20	(अतत्पणुं अर्था	(अतत्पणुं अर्थात्
20	205	9	इदि सासणं हि वीरस्य	इदि सासणं हि वीरस्स
21	206	19	परंतु सत्त	परंतु सत्ता
22	206	22	उ. विधायक = विधन	उ. विधायक = विधान
23	208	9	—भावोऽन्यत्वनिबन्भूतः,	—भावोऽन्यत्वनिबन्धभूतः,
24	214	9	—भावस्तस्योत्पदः पूर्वोक्त—	—भावस्तस्योत्पादः पूर्वोक्त—
25	216	5	हि—यथा	हि—यदा
26	219	9	थकी सुवण	थकी सुवर्ण
27	224	1	तथा	तदा
28	236	11	सकलविमलज्ञानादिरूपेण	सकलविमलकेवलज्ञानादिरूपेण
29	249	31	विपरीत भावन	विपरीत भावना
30	273	6	यत्मात्पुद्गल	यस्मात्पुद्गल
31	289	1	सन्यपि	सत्यपि
32	295	17	जेवुं	जेनुं
33	295	17	अेनुं	अेवुं
34	302	19	स्वभाव ए अेनुं पुद्गल	स्वभाव ए अेवुं पुद्गल
35	303	18	मंडकषायरूप तीव्रकषायरूप	मंडकषायरूप अने तीव्रकषायरूप

36	304	7	શુભોપયોગસ્વરૂપં પ્રરૂપિત-	શુભોપયોગસ્વરૂપં પ્રરૂપયતિ-
37	305	22	પરમ ભદ્ધાકર,	પરમ ભદ્ધાકર,
38	307	13	નિજપરમાત્મદ્રવ્યાદ્રન્યદ્રવ્યે	નિજપરમાત્મદ્રવ્યાદન્યદ્રવ્યે
39	319	16	પૃથિવ્યપ્તેજોવાતકાયિકેષુ	પૃથિવ્યપ્તેજોવાતકાયિકેષુ
40	320	14	*સ્પર્શાદિ ચતુષ્ના	*સ્પર્શાદિ ચતુષ્ના
41	322	10	કમ્સભાવં	કમ્મભાવં
42	326	29	(૯) લિંગનું	(૯) જેને લિંગનું (શુદ્ધિ પત્રક)
43	327	7	યથાસંભવમન્યોડપ્યર્થો	યથાસંભવમન્યોડપ્યર્થો
44	328	17	નિરુપરાગસ્સસંવેદનજ્ઞાનગમ્ય	નિરુપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનગમ્ય-
45	331	8	મદીયારાધ્યોડમિયતિ	મદીયારાધ્યોડમિતિ
46	338	11	વૈરાગ્યપરિણતિ: ।	વૈરાગ્યપરિણત: ।
47	338	21	દ્રવ્યબંધનો સાધકસમ	દ્રવ્યબંધનો સાધકતમ
48	342	9	સ્વપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિદ્રવ્યનિવૃત્તિ	સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તિપરદ્રવ્યનિવૃત્તિ
49	343	12	અહં અમેદં તિ	અહં મમેદં તિ
50	344	5	અક્રિયમાણાશ્રાત્મના	અક્રિયમાણાશ્રાત્મના
51	350	8	કે:	કૈ:
52	350	10	પ્રરૂપિત: । ક્ક ।	પ્રરૂપિત: । ક્ક ।
53	350	11	સન્મજ્ઞાષ્ટીદિરજ્જદ્રવ્યેણ	સન્મજ્ઞીષ્ટાદિરજ્જદ્રવ્યેણ
54	352	18	દેહ-ધનાદિકમાં	દેહ-ધનાદિકમાં
55	359	14	દર્શ મોહસ્તમ્ ।	દર્શનમોહસ્તમ્ ।
56	361	25	વિલય થવાને	વિલય થવાને
57	362	12	સ ચ ધર્મધ્યાનસંબન્ધી	સ ચ ધર્મધ્યાનસંબન્ધી
58	366	14	જાદા જાદા	જાદા જાતા
59	366	24	અરૂઢ	આરૂઢ
60	369	6	‘ઉવસંપયયામિ સમ્મં’	‘ઉવસંપયામિ સમ્મં’
61	369	13	ગ્રન્થા ક્ષયા મધ્યમજ્જલાર્થ	ગ્રન્થાપેક્ષયા મધ્યમજ્જલાર્થ
62	374	29	અને જેમાં	અને જ્ઞાન જેમાં
63	376	20	એવા આ આત્મા	એવો આ આત્મા
64	385	6	દત્તસવસ્વમૂલો	દત્તસર્વસ્વમૂલો
65	385	12	તથવ તદ્દુગપ્રતિપાદકવચન-	તથૈવ તદ્દુગપ્રતિપાદકવચન-
66	391	1	છેદ ,	છેદ: ,
67	393	24	અને દર્શનાદિકમાં	અને દર્શનાદિકમાં
68	400	20	શ્રમણ:] અપયત	શ્રમણ:] અપ્રયત
69	403	24	શ્રવણ	શ્રમણ
70	407	6	સ્વસ્ત્યેવ ।	ત્વસ્ત્યેવ ।
71	408	3	પ્રતિપત્તં	પ્રતિપત્તું
72	431	10	-સમયરિચ્છિત્તિસમર્થ	-સમયપરિચ્છિત્તિસમર્થ
73	433	11	इतो विस्तारः	इतो विस्तरः

74	436	4	—दृष्टित्वादिन्द्रियचक्षूंषि	—दृष्टित्वादिन्द्रियचक्षूंषि
75	438	4	नियमपति	नियमयति
76	452	20	[अन्यत् द्रव्यम् आसाद्य]	[अन्यत् द्रव्यम् आसाद्य]
77	465	19	(वैयवृत्त्यन्त)	(वैयवृत्त्यन्त)
78	486	27	= अथिथर.	= अस्थिर.

Differences between Hindi 3rd & Gujarati 4th Editions

Sr.	Page No	Line No	4th Edition (Gujarati)	3rd Edition (Hindi)
1	155	3	भवामि:	भवामि ,
2	294	7	ममत्त	ममत्तिं
3	338	1	संस्पृशतवाभिनवेन	संस्पृशतैवाभिनवेन
4	392	14	प्रतीकार-प्रायश्चित	प्रतीकार-प्रायश्चित
5	461	4	कायखेदं वैयवृत्त्यर्थमुद्यतः	कायखेदं वैयवृत्त्यर्थमुद्यतः

નમઃ શ્રીસિદ્ધેભ્યઃ ।

નમોઽનેકાન્તાય ।

શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંડાચાર્યદેવપ્રણીત

શ્રી

પ્રવચનસાર

-૧-

જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન

શ્રીમદમૃતચન્દ્રસૂરિકૃતતત્ત્વપ્રદીપિકાવૃત્તિઃ ।

(મજ્જલાચરન)

(અનુષ્ટુપ)

સર્વવ્યાપ્યેકચિદ્રૂપસ્વરૂપાય પરાત્મને ।

સ્વોપલબ્ધિપ્રસિદ્ધાય જ્ઞાનાનન્દાત્મને નમઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીજયસેનાચાર્યકૃતતાત્પર્યવૃત્તિઃ ।

નમઃ પરમચૈતન્યસ્વાત્મોત્થસુખસમ્પદે ।

પરમાગમસારાય સિદ્ધાય પરમેષ્ઠિને ॥

મૂળ ગાથાઓનો અને તત્ત્વપ્રદીપિકા નામની ટીકાનો

ગુજરાતી અનુવાદ

[પ્રથમ, ગ્રંથના આદિમાં શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંડાચાર્યદેવવિરચિત પ્રાકૃતગાથાબદ્ધ આ 'પ્રવચનસાર' નામના શાસ્ત્રની 'તત્ત્વપ્રદીપિકા' નામની સંસ્કૃત ટીકા રચનાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ શ્લોકદ્વારા મંગળાચરણ કરતાં જ્ઞાનાનંદસ્વરૂપ પરમાત્માને નમસ્કાર કરે છે:]

[અર્થ:-] સર્વવ્યાપી (અર્થાત્ સર્વને દેખનાર-જાણનાર) એક ચૈતન્યરૂપ (માત્ર ચૈતન્ય જ) જેનું સ્વરૂપ છે અને જે સ્વાનુભવપ્રસિદ્ધ છે (અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માના અનુભવથી પ્રકૃષ્ટપણે સિદ્ધ છે) તે જ્ઞાનાનંદાત્મક (જ્ઞાન ને આનંદસ્વરૂપ) ઉત્કૃષ્ટ આત્માને નમસ્કાર.

(અનુષ્ટુપ)

હેલોહ્યુસમહામોહતમસ્તોમં જયત્યદઃ ।

પ્રકાશયજ્જગત્તત્ત્વમનેકાન્તમયં મહઃ ॥ ૨ ॥

(આર્યા)

પરમાનન્દસુધારસપિપાસિતાનાં હિતાય ભવ્યાનામ્ ।

ક્રિયતે પ્રકટિતતત્ત્વા પ્રવચનસારસ્ય વૃત્તિરિયમ્ ॥ ૩ ॥

અથ પ્રવચનસારવ્યાખ્યાયાં મધ્યમરુચિશિષ્યપ્રતિબોધનાર્થાયાં મુખ્યગૌણરૂપેણાન્તસ્તત્ત્વ-
બહિસ્તત્ત્વપ્રરૂપણસમર્થાયાં ચ પ્રથમત ઓકોત્તરશતગાથાભિર્જ્ઞાનાધિકારઃ, તદનન્તરં ત્રયોદશા-
ધિકશતગાથાભિર્દર્શનાધિકારઃ, તતશ્ચ સપ્તનવતિગાથાભિશ્ચારિત્રાધિકારશ્ચેતિ સમુદાયેનૈકાદશા-
ધિકત્રિશતપ્રમિતસૂત્રૈઃ સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપેણ મહાધિકારત્રયં ભવતિ. અથવા ટીકાભિપ્રાયેણ તુ
સમ્યગ્જ્ઞાનજ્ઞેયચારિત્રાધિકારચૂલિકારૂપેણાધિકારત્રયમ્ । તત્રાધિકારત્રયે પ્રથમતસ્તાવજ્ઞા-
નાભિધાનમહાધિકારમધ્યે દ્વાસપ્તતિગાથાપર્યન્તં શુદ્ધોપયોગાધિકારઃ કથ્યતે. તાસુ દ્વાસપ્તતિ-ગાથાસુ
મધ્યે 'એસ સુરાસુર-' ઇમાં ગાથામાદિં કૃત્વા પાઠક્રમેણ ચતુર્દશગાથાપર્યન્તં પીઠિકા, તદનન્તરં
સપ્તગાથાપર્યન્તં સામાન્યેન સર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ, તદનન્તરં ત્રયસિંશદ્વાથાપર્યન્તં જ્ઞાનપ્રપન્નઃ,
તતશ્ચાષ્ટાદશગાથાપર્યન્તં સુખપ્રપન્નશ્ચેત્યન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન શુદ્ધોપયોગાધિકારો ભવતિ. અથ
પન્નવિંશતિગાથાપર્યન્તં જ્ઞાનકણ્ડિકાચતુષ્ટયપ્રતિપાદકનામા દ્વિતીયોઽધિકારશ્ચેત્યધિકારદ્વયેન, તદનન્તરં
સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયેન ચૈકોત્તરશતગાથાભિઃ પ્રથમમહાધિકારે સમુદાયપાતનિકા જ્ઞાતવ્યા ।

ઈદાનીં પ્રથમપાતનિકાભિપ્રાયેણ પ્રથમતઃ પીઠિકાવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે, તત્ર પન્નસ્થલાનિ ભવન્તિ;
તેષ્વાદૌ નમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથાપન્નકં, તદનન્તરં ચારિત્રસૂચનમુખ્યત્વેન 'સંપજ્જઈ ણિવ્વાણં' ઇતિ
પ્રભૃતિ ગાથાત્રયમથ શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયસૂચનમુખ્યત્વેન 'જીવો પરિણમદિ' ઇત્યાદિગાથાસૂત્રદ્વયમથ
તત્ફલકથનમુખ્યતયા 'ધમ્મેણ પરિણદપ્પા' ઇતિ પ્રભૃતિ સૂત્રદ્વયમ્ । અથ શુદ્ધોપયોગધ્યાતુઃ પુરુષસ્ય
પ્રોત્સાહનાર્થં શુદ્ધોપયોગફલદર્શનાર્થં ચ પ્રથમગાથા, શુદ્ધોપયોગિપુરુષલક્ષણકથનેન દ્વિતીયા ચેતિ
'અઈસયમાદસમુત્થં' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । એવં પીઠિકાભિધાનપ્રથમાન્તરાધિકારે સ્થલપન્નકેન
ચતુર્દશગાથાભિસ્સમુદાયપાતનિકા । તદ્દથા-

[હવે અનેકાન્તમય જ્ઞાનની મંગળ અર્થે શ્લોકદ્વારા સ્તુતિ કરે છે:]

[અર્થ:-] મહા મોહરૂપી અંધકારના સમૂહને જે લીલામાત્રમાં નષ્ટ કરે છે અને જગતના
સ્વરૂપને પ્રકાશે છે એવું અનેકાન્તમય તેજ સદા જયવંત વર્તે છે.

[હવે શ્લોકદ્વારા શ્રીઅમૃતયંદ્રાચાર્યદેવ અનેકાન્તમય જિનપ્રવચનના સારભૂત આ
'પ્રવચનસાર' શાસ્ત્રની ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે:]

[અર્થ:-] પરમાનંદરૂપી સુધારસના પિપાસુ ભવ્ય જીવોના હિતને માટે, તત્ત્વને
(વસ્તુસ્વરૂપને) જે પ્રગટ કરે છે એવી પ્રવચનસારની આ ટીકા કરવામાં આવે છે.

અથ ખલુ કશ્ચિદાસન્નસંસારપારાવારપારઃ સમુન્મીલિતસાતિશયવિવેકજ્યોતિરસ્તમિત-
સમસ્તૈકાન્તવાદવિદ્યાભિનિવેશઃ પારમેશ્વરીમનેકાન્તવાદવિદ્યામુપગમ્ય મુક્તસમસ્તપક્ષપરિગ્રહત-
યાત્યન્તમધ્યસ્થો ભૂત્વા સકલપુરુષાર્થસારતયા નિતાન્તમાત્મનો હિતતમાં ભગવત્પન્નપરમેષ્ટિ-
પ્રસાદોપજન્યાં પરમાર્થસત્યાં મોક્ષલક્ષ્મીમક્ષયામુપાદેયત્વેન નિશ્ચિન્વન્ પ્રવર્તમાનતીર્થ-
નાયકપુરઃસરાન્ ભગવતઃ પન્નપરમેષ્ટિનઃ પ્રણમનવન્દનોપજનિતનમસ્કરણેન સમ્ભાવ્ય સર્વારમ્ભેણ
મોક્ષમાર્ગં સંપ્રતિપદ્યમાનઃ પ્રતિજાનીતે-

અથ કશ્ચિદાસન્નભવ્યઃ શિવકુમારનામા સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃત-
વિપરીતચતુર્ગતિસંસારદુઃખભયમીતઃ, સમુત્પન્નપરમભેદવિજ્ઞાનપ્રકાશાતિશયઃ, સમસ્તદુર્નયૈકાન્ત-
નિરાકૃતદુરાગ્રહઃ, પરિત્યક્તસમસ્તશત્રુમિત્રાદિપક્ષપાતેનાત્યન્તમધ્યસ્થો ભૂત્વા ધર્માર્થકામેભ્યઃ
સારભૂતામત્યન્તાત્મહિતામવિનશ્વરાં પંચપરમેષ્ટિપ્રસાદોત્પન્નાં મુક્તિશ્રિયમુપાદેયત્વેન સ્વીકુર્વાણઃ, શ્ર
ીવર્ધમાનસ્વામિતીર્થકરપરમદેવપ્રમુખાન્ ભગવતઃ પંચપરમેષ્ટિનો દ્રવ્યભાવનમસ્કારાભ્યાં પ્રણમ્ય
પરમચારિત્રમાશ્રયામીતિ પ્રતિજ્ઞાં કરોતિ-

[આ રીતે મંગળાયરણ અને ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને, ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત
પ્રવચનસારની પહેલી પાંચ ગાથાઓના પ્રારંભમાં શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ તે ગાથાઓની ઉત્થાનિકા કરે
છે:]

હવે, સંસારસમુદ્રનો કિનારો જેમને નિકટ છે એવા કોઈ (આસન્નભવ્ય
મહાત્મા-શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવ), સાતિશય (ઉત્તમ) વિવેકજ્યોતિ જેમને પ્રગટ થઈ છે (અર્થાત્
પરમ ભેદવિજ્ઞાનનો પ્રકાશ જેમને ઉત્પન્ન થયો છે) અને સમસ્ત એકાન્તવાદની વિધાનો ^૧અભિનિવેશ
જેમને અસ્ત થયો છે એવા, પારમેશ્વરી (પરમેશ્વર જિનભગવાનની) અનેકાન્તવાદવિધાને પામીને,
સમસ્ત પક્ષનો પરિગ્રહ (શત્રુમિત્રાદિનો સમસ્ત પક્ષપાત) છોડ્યો હોવાથી અત્યંત મધ્યસ્થ થઈને,
^૨સર્વ પુરુષાર્થમાં સારભૂત હોવાથી જે આત્માને અત્યંત ^૩હિતતમ છે એવી, ભગવન્ત પંચપરમેષ્ટીના
^૪પ્રસાદથી ઊપજવાયોગ્ય, પરમાર્થસત્ય (પારમાર્થિક રીતે સાચી), અક્ષય (અવિનાશી) મોક્ષલક્ષ્મીને
^૫ઉપાદેયપણે નક્કી કરતા થકા, પ્રવર્તમાન તીર્થના નાયક શ્રીમહાવીરસ્વામીપૂર્વક ભગવંત પંચપરમેષ્ટીને
^૬પ્રણમન અને વંદનથી થતા નમસ્કાર વડે સંભાવીને (સન્માનીને) સર્વ આરંભથી (ઉદ્ભવથી)
મોક્ષમાર્ગનો આશ્રય કરતા થકા, પ્રતિજ્ઞા કરે છે:-

૧.

અભિનિવેશ = અભિપ્રાય; નિશ્ચય; આગ્રહ.

૨. ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચારે પુરુષ-અર્થોમાં (પુરુષ-પ્રયોજનોમાં) મોક્ષ જ સારભૂત (શ્રેષ્ઠ, તાત્ત્વિક)
પુરુષ-અર્થ છે.

૩. હિતતમ = ઉત્કૃષ્ટ હિતસ્વરૂપ

૪. પ્રસાદ = પ્રસન્નતા; કૃપા.

૫. ઉપાદેય = ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. (મોક્ષરૂપી લક્ષ્મી હિતતમ, સાચી અને અવિનાશી હોવાથી ઉપાદેય છે.)

૬. પ્રણમન = દેહથી નમવું તે. વંદન = વચનથી સ્તુતિ કરવી તે. (નમસ્કારમાં પ્રણમન અને વંદન બંને સમાય છે.)

અથ સૂત્રાવતાર:-

एस सुरासुरमणुसिंदवंदिदं धोदघाइकम्ममलं ।
पणमामि वड्डमाणं तित्थं धम्मस्स कत्तारं ॥ १ ॥

सेसे पुण तित्थयरे ससव्वसिद्धे विसुद्धसम्भावे ।
समणे य णाणदंसणचरित्तववीरियायारे ॥ २ ॥

ते ते सव्वे समगं समगं पत्तेगमेव पत्तेगं ।
वंदामि य वट्टंते अरहंते माणुसे खेत्ते ॥ ३ ॥

किच्चा अरहंताणं सिद्धाणं तह णमो गणहराणं ।
अज्झावयवग्गाणं साहूणं चेव सव्वेसिं ॥ ४ ॥

પણમમીત્યાદિપદખણ્ડનારૂપેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે—પણમમિ પ્રણમમિ । સ કઃ । કર્તા एस एषोऽहं ग्रन्थकरणोद्यतमनाः स्वसंवेदनप्रत्यक्षः । कं । वड्डमाणं अवसमन्तादृद्धं वृद्धं मानं प्रमाणं ज्ञानं यस्य स भवति वर्धमानः, ‘अवाप्योरलोपः’ इति लक्षणेन भवत्यकार—लोपोऽवशब्दस्यात्र, तं रत्नत्रयात्मकप्रवर्तमानधर्मतीर्थोपदेशकं श्रीवर्धमानतीर्थकरपरमदेवम् । क्व प्रणमामि । प्रथमत एव । किंविशिष्टं ।

સુરાસુરમણુસિંદવંદિદં

ત્રિભુવનારાધ્યાનન્તજ્ઞાનાદિ—

ગુણાધારપદાધિષ્ટિતત્વાત્તપદાભિલાષિભિસ્ત્રિભુવનાધીશૈઃ સમ્યગારાધ્યપાદારવિન્દત્વાદ્ધ સુરાસુર—મનુષ્યેન્દ્રવન્દિતમ્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટં । ધોદઘાઇકમ્મમલં પરમ—

હવે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવવિરચિત) ગાથાસૂત્રોનું અવતરણ કરવામાં આવે છે:-

(હરિગીત)

સુર-અસુર-નરપતિવંધને, પ્રવિનષ્ટઘાતિકર્મને,
પ્રણમન કરું કું ધર્મકર્તા તીર્થ શ્રીમહાવીરને; ૧.

વળી શેષ તીર્થકર અને સૌ સિદ્ધ શુદ્ધાસ્તિત્વને,
મુનિ જ્ઞાન-દગ-ચારિત્ર-તપ-વીર્યાચરણસંયુક્તને. ૨.

તે સર્વને સાથે તથા પ્રત્યેકને પ્રત્યેકને,
વંદું વળી કું મનુષ્યક્ષેત્રે વર્તતા અર્હતને. ૩.

અર્હતને, શ્રી સિદ્ધનેય નમસ્કરણ કરી એ રીતે,
ગણધર અને અધ્યાપકોને, સર્વસાધુસમૂહને; ૪.

તેસિં વિસુદ્ધદંસણગણપહાણાસમં સમાસેજ્જ ।

ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિલ્લાણસંપત્તી ॥ ૫ ॥ [પળગં]

एष सुरासुरमनुष्येन्द्रवन्दितं धौतघातिकर्ममलम् ।

प्रणमामि वर्धमानं तीर्थं धर्मस्य कर्तारम् ॥ ૧ ॥

शेषान् पुनस्तीर्थकरणान् ससर्वसिद्धान् विशुद्धसद्भावान् ।

श्रमणांश्च જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારાન્ ॥ ૨ ॥

તાંસ્તાન્ સર્વાન્ સમકં પ્રત્યેકમેવ પ્રત્યેકમ્ ।

વન્દે ચ વર્તમાનાનર્હતો માનુષે ક્ષેત્રે ॥ ૩ ॥

સમાધિસમુત્પન્નરાગાદિમલરહિતપારમાર્થિકસુખામૃતરૂપનિર્મલનીરપ્રક્ષાલિતઘાતિકર્મમલત્વાદન્યેષાં પાપમલપ્રક્ષાલનહેતુત્વાદ્ધ ધૌતઘાતિકર્મમલમ્ । પુનશ્ચ કિંલક્ષણમ્ । તિત્થં દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતવિષય-સુખાભિલાષરૂપનીરપ્રવેશરહિતેન પરમસમાધિપોતેનોત્તીર્ણસંસારસમુદ્રત્વાત્ અન્યેષાં તરણોપાય-ભૂતત્વાદ્ધ તીર્થમ્ । પુનશ્ચ કિંરૂપમ્ । ધમ્મસ્સ કત્તારં નિરુપરાગાત્મતત્ત્વપરિણતિરૂપનિશ્ચયધર્મ-સ્યોપાદાનકારણત્વાત્ અન્યેષામુત્તમક્ષમાદિ-

તસુ શુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમુખ્ય પવિત્ર આશ્રમ પામીને,

પ્રાસિ કરું ડું સામ્યની, જેનાથી શિવપ્રાસિ બને. ૫.

અન્યયાર્થ:- [एषः] आ हुं [सुरासुरमनुष्येन्द्रवन्दितं] ^૧સુરેન્દ્રો, ^૨અસુરેન્દ્રો અને ^૩નરેન્દ્રોથી જે વંદિત છે અને [ધૌતઘાતિકર્મમલં] ઘાતિકર્મમળ જેમણે ધોઈ નાખેલ છે એવા [તીર્થ] તીર્થરૂપ અને [ધર્મસ્ય કર્તારં] ધર્મના કર્તા [વર્ધમાનં] શ્રીવર્ધમાનસ્વામીને [પ્રણમामि] પ્રણમું છું.

[पुनः] વળી [विशुद्धसद्भावान्] વિશુદ્ધ ^૪સત્તાવાળા [शेषान् तीर्थकरणान्] શેષ તીર્થકરોને [ससर्वसिद्धान्] સર્વ સિદ્ધભગવંતો સાથે, [च] અને [ज्ञानदर्शनचारित्र-तपोवीर्याचारान्] જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચારવાળા [श्रमणान्] ^૫શ્રમણોને પ્રણમું છું.

[तान् तान् सर्वान्] તે તે સર્વને [च] તથા [मानુષે ક્ષેત્રે વર્તમાનાન્] મનુષ્યક્ષેત્રમાં વર્તતા [अर्हतः] અર્હંતોને [समकं समकं] સાથે સાથે-સમુદાયરૂપે અને [प्रत्येक एव प्रत्येकं] પ્રત્યેક પ્રત્યેકને-વ્યક્તિગત [वन्दे] વંદું છું.

૧. સુરેન્દ્રો = ઊર્ધ્વલોકવાસી દેવોના ઇન્દ્રો

૨. અસુરેન્દ્રો = અધોલોકવાસી દેવોના ઇન્દ્રો

૩. નરેન્દ્રો = (મધ્યલોકવાસી) મનુષ્યોના અધિપતિઓ; રાજાઓ.

૪. સત્તા = અસ્તિત્વ

૫. શ્રમણો = આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો ને સાધુઓ.

કૃત્વાર્હદ્વયઃ સિદ્ધેભ્યસ્તથા નમો ગણધરેભ્યઃ ।
અધ્યાપકવર્ગેભ્યઃ સાધુભ્યશ્ચેતિ સર્વેભ્યઃ ॥૪॥

તેષાં વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાશ્રમં સમાસાદ્ય ।
ઉપસમ્પદ્યે સામ્યં યતો નિર્વાણસમ્પ્રાપ્તિઃ ॥૫॥ [પંચકમ્]

एष स्वसंवेदनप्रत्यक्षदर्शनज्ञानसामान्यात्माहं सुरासुरमनुष्येन्द्रवन्दितत्वात्त्रिलोकैकगुरुं ,
धौतघातिकर्ममलत्वाज्जगदनुग्रहसमर्थानन्तशक्तिपारमैश्वर्यं , योगिनां तीर्थत्वात्तारणसमर्थं ,
धर्मकर्तृत्वाच्छुद्धस्वरूपवृत्तिविधातारं , प्रवर्तमानतीर्थनायकत्वेन प्रथमत एव परमभट्टारक-
महादेवाधिदेवपरमेश्वरपरमपूज्यसुगृहीतनामश्रीवर्धमानदेवं प्रणमामि ॥ १॥ तदनु विशुद्धसद्भाव-
त्वादुपात्त-

बहुविधधर्मोपदेशकत्वाच्च धर्मस्य कर्तारम् । इति क्रियाकारकसम्बन्धः । एवमन्तिमतीर्थकर-
नमस्कारमुख्यत्वेन गाथा गता ॥ १॥ तदनन्तरं प्रणमामि । कान् । सेसे पुण तित्थयरे ससव्व-सिद्धे
शेषतीर्थकरान् , पुनः ससर्वसिद्धान् वृषभादिपार्श्वपर्यन्तान् शुद्धात्मोपलब्धि-लक्षणसर्वसिद्धसहितानेतान्
सर्वानपि । कथंभूतान् । **विसुद्धसम्भावे** निर्मलात्मोपलब्धिबलेन
विश्लेषिताखिलावरणत्वात्केवलज्ञानदर्शनस्वभावत्वाच्च विशुद्धसद्भावान् । **समणे य** श्रमणशब्द-
वाच्यानाचार्योपाध्यायसाधूंश्च । किंलक्षणान् । **णाणदंसणचरित्तववीरियायारे** सर्व-

[इति] એ રીતે [અર્હદ્વયઃ] અર્હન્તોને અને [સિદ્ધેભ્યઃ] સિદ્ધોને, [તથા ગણધરેભ્યઃ]
આચાર્યોને, [અધ્યાપકવર્ગેભ્યઃ] ઉપાધ્યાયવર્ગને [ચ] અને [સર્વેભ્યઃ સાધુભ્યઃ] સર્વ સાધુઓને [નમઃ
કૃત્વા] નમસ્કાર કરીને, [તેષાં] તેમના [વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાશ્રમં] 'વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન
આશ્રમને [સમાસાદ્ય] પામીને [સામ્યં ઉપસમ્પદ્યે] હું 'સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું [યતઃ] કે જેનાથી
[નિર્વાણસમ્પ્રાપ્તિઃ] નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ટીકા:- આ 'સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ' 'દર્શનજ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ' હું, જે સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો અને
નરેન્દ્રોથી વંદિત હોવાથી ત્રિલોકના એક (અનન્ય, સર્વોત્કૃષ્ટ) ગુરુ છે, ઘાતિકર્મમળ ધોઈ નાખેલ
હોવાથી જેમને જગત પર અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ એવી અનંતશક્તિરૂપ પરમેશ્વરતા છે, તીર્થપણને
લીધે જે યોગીઓને તારવાને સમર્થ છે, ધર્મના કર્તા હોવાથી જે શુદ્ધસ્વરૂપપરિણતિના કરનાર છે, તે
પરમ ભટ્ટારક, મહાદેવાધિદેવ, પરમેશ્વર, પરમ પૂજ્ય, જેમનું નામ ગ્રહણ પણ સારું છે એવા શ્રી
વિવર્ધમાનદેવને, પ્રવર્તમાન તીર્થના નાયકપણને લીધે પ્રથમ જ, પ્રણમું છું.

૧.

વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન = વિશુદ્ધદર્શન અને જ્ઞાન જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે એવા

૨. સામ્ય = સમતા; સમભાવ.

૩. સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષ = સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ. (દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ છે.)

૪. દર્શનજ્ઞાનસામાન્યસ્વરૂપ = દર્શનજ્ઞાનસામાન્ય અર્થાત્ એતના જેનું સ્વરૂપ છે એવો

પાકોત્તીર્ણજાત્યકાર્તસ્વરસ્થાનીયશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવાન્ શેષાનતીતતીર્થનાયકાન્, સર્વાન્ સિદ્ધાંશ્ચ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારયુક્તત્વાત્સંભાવિતપરમશુદ્ધોપયોગભૂમિકાનાચાર્યોપાધ્યાય-સાધુત્વવિશિષ્ટાન્ શ્રમણાંશ્ચ પ્રણમામિ ॥ ૨ ॥ તદન્વેતાનેવ પઞ્ચપરમેષ્ઠિનસ્તત્તદ્વચક્તિવ્યાપિનઃ સર્વાનેવ સાંપ્રતમેતત્ક્ષેત્રસંભવતીર્થકરાસંભવાન્મહાવિદેહભૂમિસંભવત્વે સતિ મનુષ્યક્ષેત્રપ્રવર્તિ-ભિસ્તીર્થનાયકૈઃ સહ વર્તમાનકાલં ગોચરીકૃત્ય યુગપદ્યુગપત્રત્યેકં પ્રત્યેકં ચ મોક્ષલક્ષ્મીસ્વયંવરાયમાણપરમનૈર્ગ્રન્થ્યદીક્ષાક્ષણો ચિતમજ્જલાચારભૂતકૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિદ્યવન્દના-ભિધાનેન સમ્ભાવયામિ ॥ ૩ ॥

વિશુદ્ધદ્રવ્યગુણપર્યાયાત્મકે ચિદ્વસ્તુનિ યાસૌ રાગાદિવિકલ્પરહિતનિશ્ચલચિત્તવૃત્તિસ્તદન્તભૂતેન વ્યવહારપદ્ધાચારસહકારિકારણોત્પન્નેન નિશ્ચયપદ્ધાચારેણ પરિણતત્વાત્ સમ્યગ્જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર-તપોવીર્યાચારોપેતાનિતિ । એવં શેષત્રયોવિંશતિતીર્થકરનમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથા ગતા ॥ ૨ ॥ અથ તે તે સવ્યે તાંસ્તાન્પૂર્વોક્તાનેવ પદ્ધપરમેષ્ઠિનઃ સર્વાન્ વંદામિ ય વન્દે, અહં કર્તા । કથં । સમગં સમગં સમુદાયવન્દનાપેક્ષયા યુગપદ્યુગપત્ । પુનરપિ કથં । પત્તેગમેવ પત્તેગં પ્રત્યેકવન્દનાપેક્ષયા પ્રત્યેકં પ્રત્યેકમ્ । ન કેવલમેતાન્ વન્દે । અરહંતે અર્હતઃ । કિંવિશિષ્ટાન્ । વદંતે માણુસે ખેત્તે વર્તમાનાન્ । ક્વ । માનુષે ક્ષેત્રે ।

ત્યારપછી જેઓ વિશુદ્ધસત્તાવાળા હોવાથી તાપથી ઉત્તીર્ણ થયેલા (છેલ્લો તાપ દેવાઈને અગ્નિમાંથી બહાર નીકળેલા) ઉત્તમ સુવર્ણ સમાન શુદ્ધ દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવને પામ્યા છે એવા શેષ 'અતીત તીર્થકરોને અને સર્વ સિદ્ધોને, તથા જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર ને વીર્યાચાર સહિત હોવાથી જેમણે પરમ શુદ્ધ ઉપયોગભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરી છે એવા શ્રમણોને-કે જેઓ આચાર્યત્વ, ઉપાધ્યાયત્વ અને સાધુત્વરૂપ વિશેષોથી વિશિષ્ટ (-ભેદવાળા) છે તેમને-પ્રણમું છું.

ત્યારપછી આ જ પંચપરમેષ્ઠીને, તે તે વ્યક્તિમાં (પર્યાયમાં) વ્યાપનારા બધાયને, હાલમાં આ ક્ષેત્રે ઉત્પન્ન તીર્થકરોનો અભાવ હોવાથી અને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં તીર્થકરોનો સદ્ભાવ હોવાથી મનુષ્યક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતા તીર્થનાયકો સહિત વર્તમાનકાળગોચર કરીને, (-મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વર્તતા શ્રીસીમંધરાદિ તીર્થકરોની જેમ જાણે બધાય પંચપરમેષ્ઠી ભગવંતો વર્તમાનકાળમાં જ વર્તતા હોય એમ અત્યંત ભક્તિને લીધે ભાવીને-ચિંતવીને, તેમને) યુગપદ્ યુગપદ્ અર્થાત્ સમુદાયરૂપે અને પ્રત્યેક પ્રત્યેકને અર્થાત્ વ્યક્તિગતરૂપે સંભાવું છું. કઈ રીતે સંભાવું છું? મોક્ષલક્ષ્મીના સ્વયંવર સમાન જે પરમ નિર્ગ્રંથતાની દીક્ષાનો ઉત્સવ (-આનંદમય પ્રસંગ) તેને ઉચિત મંગળાચરણભૂત જે કૃતિકર્મશાસ્ત્રોપદિષ્ટ વંદનોચાર (કૃતિકર્મશાસ્ત્રો ઉપદેશોવાં સ્તુતિવચન) તે વડે સંભાવું છું.

૧. અતીત = ગત; થઈ ગયેલા; ભૂતકાળના.

૨. સંભાવવું = સંભાવના કરવી; સન્માન કરવું; આરાધવું.

૩. અંગબાહ્ય ૧૪ પ્રકીર્ણકોમાં છઠ્ઠું પ્રકીર્ણક 'કૃતિકર્મ' છે, જેમાં નિત્ય-નૈમિત્તિક ક્રિયાનું વર્ણન છે.

અથૈવમર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુનાં પ્રણતિવન્દનાભિધાનપ્રવૃત્તદ્વૈતદ્વારેણ ભાવ્યભાવકભાવ-
વિજૃમ્ભિતાતિનિર્ભરેતરેતરસંવલનબલવિલીનનિખિલસ્વપરવિભાગતયા પ્રવૃત્તાદ્વૈતં નમસ્કારં કૃત્વા ॥
૪ ॥ તેષામેવાર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસર્વસાધુનાં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનપ્રધાનત્વેન સહજશુદ્ધ-
દર્શનજ્ઞાનસ્વભાવાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનાવબોધલક્ષણસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનસંપાદકમાશ્રમં સમાસાદ્ય
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનસંપન્નો ભૂત્વા ,

તથા હિ—સામ્પ્રતમત્ર ભરતક્ષેત્રે તીર્થકરાભાવાત્ પન્નમહાવિદેહસ્થિતશ્રીસીમન્ધરસ્વામિ—
તીર્થકરપરમદેવપ્રભૃતિતીર્થકરૈઃ સહ તાનેવ પન્નપરમેષ્ઠિનો નમસ્કરોમિ। કયા। કરણભૂતયા
મોક્ષલક્ષ્મીસ્વયંવરમણ્ડપભૂતજિનદીક્ષાક્ષણે મજ્જલાચારભૂતયા અનન્તજ્ઞાનાદિસિદ્ધગુણભાવનારૂપયા
સિદ્ધમત્તયા, તથૈવ નિર્મલસમાધિપરિણતપરમયોગિગુણભાવનાલક્ષણયા યોગમત્તયા ચેતિ। એવં
પૂર્વવિદેહતીર્થકરનમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથા ગતેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૩ ॥ અથ કિદ્ધા કૃત્વા। કમ્। ણમો
નમસ્કારમ્। કેમ્બ્યઃ। અરહંતાણં સિદ્ધાણં તહ ણમો ગણહરાણં અજ્ઞાવયવગ્ગાણં સાહૂણં ચેવ
અર્હત્સિદ્ધગણધરોપાધ્યાયસાધુમ્બ્યશ્ચૈવ। કતિસંખ્યોપેતેમ્બ્યઃ। સવ્વેસિં સર્વેમ્બ્યઃ। ઇતિ પૂર્વગાથાત્રયેણ
કૃતપન્નપરમેષ્ઠિનમસ્કારોપસંહારોડયમ્ ॥ ૪ ॥

હવે એ રીતે અર્હત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય તથા સર્વ સાધુને, પ્રણામ અને વંદનોચ્ચાર વડે
પ્રવર્તતા દ્વૈત દ્વારા, ^૧ભાવ્યભાવકપણાને લીધે ઊપજેલા અતિ ગાઢ ^૨ઈતરેતર મિલનના કારણે સમસ્ત
સ્વપરનો વિભાગ વિલીન થઈ જવાથી જેમાં ^૩અદ્વૈત પ્રવર્તે છે એવો નમસ્કાર કરીને, તે જ અર્હત-
સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સર્વસાધુના આશ્રમને-કે જે (આશ્રમ) વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનપ્રધાન હોવાથી
^૪સહજશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા આત્મતત્ત્વનાં શ્રદ્ધાને જ્ઞાન જેમનાં લક્ષણ છે એવાં સમ્યગ્દર્શન
અને સમ્યજ્ઞાનનો ^૫સંપાદક છે તેને-પામીને, સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનસંપન્ન થઈને, જેમાં ^૬કષાયકણ વિદ્યમાન
હોવાથી જીવને જે પુણ્યબંધની પ્રાપ્તિનું

૧. ભાવ્ય = ભાવવાયોગ્ય; ચિંતવવાયોગ્ય; ધ્યાન કરવા યોગ્ય અર્થાત્ ધ્યેય.

ભાવક = ભાવનાર; ચિંતવનાર; ધ્યાન કરનાર અર્થાત્ ધ્યાતા.

૨. ઈતરેતર મિલન = એકબીજાનું-પરસ્પર-મળી જવું અર્થાત્ મિશ્રિત થઈ જવું.

૩. પંચ પરમેષ્ઠી પ્રત્યે અત્યંત આરાધ્યભાવને લીધે આરાધ્ય એવા પંચ પરમેષ્ઠી ભગવંતોનો અને આરાધક
એવા પોતાનો ભેદ વિલય પામે છે. આ રીતે નમસ્કારમાં અદ્વૈત પ્રવર્તે છે.

જોકે નમસ્કારમાં (૧) પ્રણામ અને (૨) વંદનોચ્ચાર બન્ને સમાતાં હોવાથી તેમાં દ્વૈત (બે-પણું)
કહ્યું છે તોપણ તીવ્ર ભક્તિભાવથી સ્વપરનો ભેદ વિલીન થઈ જવાની અપેક્ષાએ તો તેમાં અદ્વૈત પ્રવર્તે છે.

૪. સહજશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવવાળા = સહજ શુદ્ધ દર્શન અને જ્ઞાન જેનો સ્વભાવ છે એવા

૫. સંપાદક = પ્રાપ્ત કરાવનાર; ઉત્પન્ન કરનાર.

૬. કષાયકણ = કષાયનો નાનો અંશ.

જીવત્કષાયકળતયા પુણ્યબન્ધસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં સરાગચારિત્રં ક્રમાપતિતમપિ દૂરમુક્તમ્ય સકલકષાયકલિકલક્લવિવિક્તતયા નિર્વાણસંપ્રાપ્તિહેતુભૂતં વીતરાગચારિત્રાચ્ચ સામ્યમુપસંપદ્યે । સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈક્યાત્મકૈકાઞ્ચં ગતોઽસ્મીતિ પ્રતિજ્ઞાર્થઃ । એવં તાવદયં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગ સંપ્રતિપન્નઃ ॥ ૫ ॥

અથાયમેવ વીતરાગસરાગચારિત્રયોરિષ્ટાનિષ્ટફલત્વેનોપાદેયહેયત્વં વિવેચયતિ-

**સંપજ્જદિ ણિવ્વાણં દેવાસુરમણુયરાયવિહવેહિં ।
જીવસ્સ ચરિત્તાદો દંસણણાણપ્પહાણાદો ॥ ૬ ॥**

એવં પન્નપરમેષ્ઠિનમસ્કારં કૃત્વા કિં કરોમિ । ઉવસંપયામિ ઉપસંપદ્યે સમાશ્રયામિ । કિમ્ । સમ્મં સામ્યં ચારિત્રમ્ । યસ્માત્ કિં ભવતિ । જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી યસ્માન્નિર્વાણસંપ્રાપ્તિઃ । કિં કૃત્વા પૂર્વં । સમાસિજ્જ સમાસાદ્ય પ્રાપ્ય । કિમ્ । વિસુદ્ધણાણદંસણપહાણાસમં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન-લક્ષણપ્રધાનાશ્રમમ્ । કેષાં સમ્બંધિત્વેન । તેસિં તેષાં પૂર્વોક્તપન્નપરમેષ્ઠિનામિતિ । તથાહિ-અહમારાધકઃ , એતે ચાર્હદાદય આરાધ્યા , ઇત્યારાધ્યારાધકવિકલ્પરૂપો દ્વૈતનમસ્કારો ભણ્યતે । રાગાદ્યુપાધિવિકલ્પરહિતપરમસમાધિબલેનાત્મન્યેવારાધ્યારાધકભાવઃ પુનરદ્વૈતનમસ્કારો ભણ્યતે । ઇત્યેવંલક્ષણં પૂર્વોક્તગાથાત્રયકથિતપ્રકારેણ પન્નપરમેષ્ઠિસમ્બંધિનં દ્વૈતાદ્વૈતનમસ્કારં કૃત્વા । તતઃ કિં કરોમિ । રાગાદિભ્યો ભિન્નોઽયં સ્વાત્મોત્થસુખસ્વભાવઃ પરમાત્મેતિ ભેદજ્ઞાનં , તથા સ એવ સર્વપ્રકારોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપં સમ્યક્ત્વમિત્યુક્તલક્ષણજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં , મઠચૈત્યાલયા-દિલક્ષણવ્યવહારાશ્રમાદ્વિલક્ષણં , ભાવાશ્રમરૂપં પ્રધાનાશ્રમં પ્રાપ્ય , તત્પૂર્વકં ક્રમાયાતમપિ સરાગચારિત્રં પુણ્યબન્ધકારણમિતિ જ્ઞાત્વા પરિહૃત્ય નિશ્ચલશુદ્ધાત્માનુ-

કારણ એવા સરાગચારિત્રને-તે (સરાગચારિત્ર) ક્રમે આવી પડયું હોવા છતાં (ગુણ-સ્થાન-આરોહણના ક્રમમાં જબરજસ્તીથી અર્થાત્ ચારિત્રમોહના મંદ ઉદયથી આવી પડેલું હોવા છતાં)-દૂર ઓળંગી જઈને, જે સમસ્ત કષાયકલેશરૂપ કલંકથી ભિન્ન હોવાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિનું કારણ છે એવા વીતરાગચારિત્ર નામના સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન ને સમ્યગ્ચારિત્રના ઐક્યસ્વરૂપ એકાગ્રતાને હું અવલંબ્યો છું એવો (આ) પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે. આ રીતે ત્યારે આમણે (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવે) સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગને અંગીકાર કર્યો. ૧-૫.

હવે આ જ (ભગવાન કુંડલ્યાચાર્યદેવ) વીતરાગચારિત્ર ઈષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું ઉપાદેયપણું અને સરાગચારિત્ર અનિષ્ટ ફળવાળું હોવાથી તેનું હેયપણું વિવેચે છે:-

**સુર-અસુર-મનુજેન્દ્રો તથા વિભવો સહિત નિર્વાણની
પ્રાપ્તિ કરે ચારિત્રથી જીવ જ્ઞાનદર્શનમુખ્યથી. ૬.**

સંપદ્યતે નિર્વાણં દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈઃ ।
જીવસ્ય ચરિત્રાદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાત્ ॥ ૬ ॥

સંપદ્યતે હિ દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાદ્ચારિત્રાદ્વીતરાગાન્મોક્ષઃ । તત્ એવ ચ સરાગાદેવાસુર
મનુજરાજવિભવક્લેશરૂપો બન્ધઃ । અતો મુમુક્ષુણેષ્ટફલત્વાદ્વીતરાગચારિત્રમુપાદેયમનિષ્ટફલત્વાત્સ-
રાગચારિત્રં હેયમ્ ॥ ૬ ॥

અથ ચારિત્રસ્વરૂપં વિભાવયતિ-

ચારિતં ખલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમો ત્તિ ણિદ્દિટ્ઠો ।
મોહક્ખોહવિહીણો પરિણામો અપ્પણા હુ સમો ॥ ૭ ॥

ભૂતિસ્વરૂપં વીતરાગચારિત્રમહમાશ્રયામીતિ ભાવાર્થઃ । એવં પ્રથમસ્થલે નમસ્કારમુખ્યત્વેન ગાથાપચ્ચક્રં
ગતમ્ ॥ ૫ ॥ અથોપાદેયભૂતસ્યાતીંદ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાદ્વીતરાગચારિત્રમુપાદેયમ્ । અતીંદ્રિયસુખાપેક્ષયા
હેયસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાત્સરાગચારિત્રં હેયમિત્યુપદિશતિ—સંપજ્જદિ સંપદ્યતે । કિમ્ । ણિવ્વાણં
નિર્વાણમ્ । કથમ્ । સહ । કૈઃ । દેવાસુરમનુજરાયવિહવેહિં દેવાસુરમનુષ્યરાજવિભવૈઃ । કસ્ય । જીવસ્સ
જીવસ્ય । કસ્માત્ । ચરિત્તાદો ચારિત્રાત્ । કથંભૂતાત્ । દંસણણાપ્પહાણાદો
સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાદિતિ । તદ્યથા—આત્માધીનજ્ઞાનસુખસ્વભાવે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યે
યન્નિશ્ચલનિર્વિકારાનુભૂતિરૂપમવસ્થાનં

અન્વયાર્થઃ:- [જીવસ્ય] જીવને [દર્શનજ્ઞાનપ્રધાનાત્] દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન [ચરિત્રાત્]
ચારિત્રથી [દેવાસુરમનુજરાજવિભવૈઃ] દેવેન્દ્ર, અસુરેન્દ્ર ને નરેન્દ્રના વૈભવો સહિત [નિર્વાણં] નિર્વાણ
[સંપદ્યતે] પ્રાપ્ત થાય છે. (જીવને સરાગચારિત્રથી દેવેન્દ્ર વગેરેના વૈભવની અને વીતરાગ ચારિત્રથી
નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

ટીકા:- દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન ચારિત્રથી, જો તે (ચારિત્ર) વીતરાગ હોય તો, મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે;
અને તેનાથી જ, જો તે સરાગ હોય તો, દેવેન્દ્ર-અસુરેન્દ્ર-નરેન્દ્રના વૈભવકલેશરૂપ બંધ પ્રાપ્ત થાય છે.
આથી મુમુક્ષુએ ઈષ્ટ ફળવાળું હોવાથી વીતરાગચારિત્ર ગ્રહણ કરવાયોગ્ય (ઉપાદેય) છે, અને અનિષ્ટ
ફળવાળું હોવાથી સરાગચારિત્ર છોડવાયોગ્ય (હેય) છે. ૬.

હવે ચારિત્રનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે:-

ચારિત્ર છે તે ધર્મ છે, જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે;
ને સામ્ય જીવનો મોહક્ષોભવિહીન નિજ પરિણામ છે. ૭.

**ચારિત્રં ખલુ ધર્મો ધર્મો યસ્તત્સામ્યમિતિ નિર્દિષ્ટમ્ ।
મોહક્ષોભવિહીનઃ પરિણામ આત્મનો હિ સામ્યમ્ ॥૭॥**

સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં, સ્વસમયપ્રવૃત્તિરિત્યર્થઃ । તદેવ વસ્તુસ્વભાવત્વાદ્ધર્મઃ । શુદ્ધચૈતન્ય-પ્રકાશનમિત્યર્થઃ । તદેવ ચ યથાવસ્થિતાત્મગુણત્વાત્સામ્યમ્ । સામ્યં તુ દર્શનચારિત્રમોહની-યોદયાપાદિતસમસ્તમોહક્ષોભાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારો જીવસ્ય પરિણામઃ ॥ ૭ ॥

તલ્લક્ષણનિશ્ચયચારિત્રાજ્જીવસ્ય સમુત્પદ્યતે । કિમ્ । પરાધીનેન્દ્રિયજનિતજ્ઞાનસુખવિલક્ષણં, સ્વાધી-નાતીન્દ્રિયરૂપપરમજ્ઞાનસુખલક્ષણં નિર્વાણમ્ । સરાગચારિત્રાત્પુનર્દેવાસુરમનુષ્યરાજવિભૂતિજનકો મુખ્યવૃત્ત્યા વિશિષ્ટપુણ્યબન્ધો ભવતિ, પરમ્પરયા નિર્વાણં ચેતિ । અસુરેષુ મધ્યે સમ્યગ્દષ્ટિઃ કથમુત્પદ્યતે ઇતિ ચેત્-નિદાનબન્ધેન સમ્યક્ત્વવિરાધનાં કૃત્વા તત્રોત્પદ્યત ઇતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । અત્ર નિશ્ચયેન વીતરાગચારિત્રમુપાદેયં સરાગં હેયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૬ ॥ અથ નિશ્ચયચારિત્રસ્ય પર્યાય-નામાનિ કથયામીત્યભિપ્રાયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિદં નિરૂપયતિ, એવમગ્રેપિ વિવક્ષિતસૂત્રાર્થં મનસિ ધૃત્વાથવાસ્ય સૂત્રસ્યાગ્રે સૂત્રમિદમુચિતં ભવત્યેવં નિશ્ચિત્ય સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતીતિ પાતનિકાલક્ષણં યથાસંભવં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્-ચારિત્રં ચારિત્રં કર્તું **ખલુ ધમ્મો** ખલુ સ્ફુટં ધર્મો ભવતિ । **ધમ્મો જો સો સમો** ત્તિ ણિદ્દિહો ધર્મો યઃ સ તુ શમ ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ । **સમો** યસ્તુ શમઃ સઃ **મોહક્ષોભવિહીનો પરિણામો**

અન્યાર્થઃ- [ચારિત્રં] ચારિત્ર [ખલુ] ખરેખર [ધર્મઃ] ધર્મ છે. [યઃ ધર્મઃ] જે ધર્મ છે [તત્ સામ્યમ્] તે સામ્ય છે [ઇતિ નિર્દિષ્ટમ્] એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. [સામ્યં હિ] સામ્ય [મોહક્ષોભવિહીનઃ] મોહક્ષોભરહિત એવો [આત્મનઃ પરિણામઃ] આત્માનો પરિણામ (ભાવ) છે.

ટીકા:- સ્વરૂપમાં ચરવું (-રમવું) તે ચારિત્ર છે; સ્વસમયમાં પ્રવૃત્તિ (અર્થાત્ પોતાના સ્વભાવમાં પ્રવર્તવું) એવો તેનો અર્થ છે, તે જ વસ્તુનો સ્વભાવ હોવાથી ધર્મ છે; શુદ્ધ ચૈતન્યનું પ્રકાશવું એવો તેનો અર્થ છે. તે જ યથાસ્થિત આત્મગુણ હોવાથી (અર્થાત્ વિષમતા વિનાનો-સુસ્થિત-આત્માનો ગુણ હોવાથી) સામ્ય છે. અને સામ્ય, દર્શનમોહનીય તથા ચારિત્રમોહનીયના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા સમસ્ત મોહ અને ક્ષોભના અભાવને લીધે અત્યંત નિર્વિકાર એવો જીવનો પરિણામ છે.

ભાવાર્થઃ- શુદ્ધ આત્માની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યક્ત્વથી વિરુદ્ધ ભાવ (અર્થાત્ મિથ્યાત્વ) તે મોહ, અને નિર્વિકાર નિશ્ચળ ચૈતન્યપરિણતિરૂપ ચારિત્રથી વિરુદ્ધ ભાવ (અર્થાત્ અસ્થિરતા) તે ક્ષોભ. મોહ અને શોભ રહિત પરિણામ, સામ્ય, ધર્મ અને ચારિત્ર એ બધાં એકાર્થવાચક છે. ૭.

અથાત્મનશ્ચારિત્રત્વં નિશ્ચિનોતિ-

**परिणमदि जेण दव्वं तक्कालं तम्मयं ति पण्णत्तं ।
तम्हा धम्मपरिणदो आदा धम्मो मुणेयव्वो ॥ ८ ॥**

**परिणमति येन द्रव्यं तत्कालं तन्मयमिति प्रज्ञप्तम् ।
तस्माद्धर्मपरिणत आत्मा धर्मो मन्तव्यः ॥ ८ ॥**

અપ્પણો હુ મોહક્ષોભવિહીનઃ પરિણામઃ । કસ્ય । આત્મનઃ । હુ સ્ફુટમિતિ । તથાહિ-શુદ્ધચિત્સ્વરૂપે ચરણં ચારિત્રં, તદેવ ચારિત્રં મિથ્યાત્વરાગાદિસંસારણરૂપે ભાવસંસારે પતન્તં પ્રાણિનમુદ્દૃત્ય નિર્વિકારશુદ્ધચૈતન્યે ધરતીતિ ધર્મઃ । સ એવ ધર્મઃ સ્વાત્મભાવનોત્થસુખામૃતશીતજલેન કામ-ક્રોધાદિરૂપાગ્નિજનિતસ્ય સંસારદુઃખદાહસ્યોપશમકત્વાત્ શમ ઇતિ । તતશ્ચ શુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાન-રૂપસમ્યક્ત્વસ્ય વિનાશકો દર્શનમોહાભિધાનો મોહ ઇત્યુચ્યતે । નિર્વિકારનિશ્ચલચિત્તવૃત્તિરૂપ-ચારિત્રસ્ય વિનાશકશ્ચારિત્રમોહાભિધાનઃ ક્ષોભ ઇત્યુચ્યતે । તયોર્વિધ્વંસકત્વાત્સ એવ શમો મોહક્ષોભવિહીનઃ શુદ્ધાત્મપરિણામો ભણ્યત ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૭ ॥ અથાભેદનયેન ધર્મપરિણત આત્મૈવ ધર્મો ભવતીત્યાવેદયતિ-પરિણમદિ જેણ દવ્વં તક્કાલે તમ્મયં તિ પણ્ણત્તં પરિણમતિ યેન પર્યાયેણ દ્રવ્યં કર્તૃ તત્કાલે તન્મયં ભવતીતિ પ્રજ્ઞપ્તમ્ યતઃ કારણાત્, તમ્હા ધમ્મપરિણદો આદા ધમ્મો મુણેદવ્વો તતઃ કારણાત્ ધર્મેણ પરિણત આત્મૈવ ધર્મો મન્તવ્ય ઇતિ । તદ્વથા-નિજશુદ્ધાત્મ-પરિણતિરૂપો નિશ્ચયધર્મો ભવતિ । પન્નપરમેષ્ટ્યાદિભક્તિપરિણામરૂપો વ્યવહારધર્મસ્તાવદુચ્યતે । યતસ્તેન તેન વિવક્ષિતાવિવક્ષિતપર્યાયેણ પરિણતં દ્રવ્યં તન્મયં ભવતિ, તતઃ પૂર્વોક્તધર્મદ્વયેન પરિણતસ્તપ્તાયઃપિન્ડવદભેદનયેનાત્મૈવ ધર્મો ભવતીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । તદપિ કસ્માત્, ઉપાદાનકારણસદૃશં હિ કાર્યમિતિ વચનાત્ । તદ્વ પુનરુપાદાનકારણં શુદ્ધાશુદ્ધભેદેન દ્વિધા । રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનમાગમભાષયા શુક્લધ્યાનં વા કેવલજ્ઞાનોત્પત્તૌ શુદ્ધોપાદાનકારણં ભવતિ । અશુદ્ધાત્મા તુ રાગાદીનામશુદ્ધનિશ્ચયેનાશુદ્ધોપાદાનકારણં ભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ । એવં ચારિત્રસ્ય સંક્ષેપ-

इये आत्मानुं चारित्रपशुं (अर्थात् आत्मा ज चारित्र ए अम) नक्की करे छे:-

**જે ભાવમાં પ્રણમે દરવ, તે કાળ તન્મય તે કહ્યું;
જીવદ્રવ્ય તેથી ધર્મમાં પ્રણમેલ ધર્મ જ જાણવું. ૮.**

अन्वयार्थः- [द्रव्यं] द्रव्यं જે કાળે [येन] જે ભાવરૂપે [परिणमति] પરિણમે છે [तत्कालं] તે કાળે [तन्मयं] તે-મય છે [इति] એમ [प्रज्ञप्तं] (જિનેદ્રદેવે) કહ્યું છે; [तस्मात्] તેથી [धर्मपरिणतः आत्मा] ધર્મપરિણત આત્મા [धर्मः मन्तव्यः] ધર્મ જાણવો.

યત્કલુ દ્રવ્યં યસ્મિન્કાલે યેન ભાવેન પરિણમિત તત્ તસ્મિન્ કાલે કિલૌષ્ણ્યપરિણતાય:પિણ્ડવત્તન્મયં ભવતિ। તતોડયમાત્મા ધર્મેણ પરિણતો ધર્મ એવ ભવતીતિ સિદ્ધમાત્મનશ્ચારિત્રત્વમ્॥૮॥

અથ જીવસ્ય શુભાશુભશુદ્ધત્વં નિશ્ચિનોતિ-

**જીવો પરિણમદિ જદા સુહેણ અસુહેણ વા સુહો અસુહો ।
સુદ્ધેણ તદા સુદ્ધો હવદિ હિ પરિણામસભ્વાવો ॥૧॥**

**જીવ: પરિણમતિ યદા શુભેનાશુભેન વા શુભોડશુભ: ।
શુદ્ધેન તદા શુદ્ધો ભવતિ હિ પરિણામસ્વભાવ: ॥૧॥**

સૂચનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ ॥ ૮ ॥ અથ શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયેણ પરિણતો જીવ: શુભાશુભશુદ્ધોપયોગસ્વરૂપો ભવતીત્યુપદિશતિ-**જીવો પરિણમદિ જહા સુહેણ અસુહેણ વા** જીવ: કર્તા યદા પરિણમતિ શુભેનાશુભેન વા પરિણામેન **સુહો અસુહો હવદિ** તદા શુભેન શુભો ભવતિ, અશુભેન વાડશુભો ભવતિ। **સુદ્ધેણ તદા સુદ્ધો હિ** શુદ્ધેન યદા પરિણમતિ તદા શુદ્ધો ભવતિ, હિ સ્ફુટમ્।

ટીકા:- ખરેખર જે દ્રવ્ય જે કાળે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે તે દ્રવ્ય તે કાળે, ઉષ્ણતારૂપે પરિણમેલા લોખંડના ગોળાની જેમ, તે-મય છે; તેથી આ આત્મા ધર્મે પરિણમ્યો થકો ધર્મ જ છે. આ રીતે આત્માનું ચારિત્રપણું સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ:- ચારિત્ર આત્માનો જ ભાવ છે એમ ૭ મી ગાથામાં કહ્યું હતું. આ ગાથામાં અભેદનયે એમ કહ્યું કે જેમ ઉષ્ણતાભાવે પરિણમેલો લોખંડનો ગોળો તે પોતે જ ઉષ્ણતા છે-લોખંડનો ગોળો ને ઉષ્ણતા જુદાં નથી, તેમ ચારિત્રભાવે પરિણમેલો આત્મા પોતે જ ચારિત્ર છે. ૮.

હવે જીવનું શુભપણું, અશુભપણું અને શુદ્ધપણું (અર્થાત્ જીવ જ શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ છે એમ) નક્કી કરે છે:-

**શુભ કે અશુભમાં પ્રણમતાં શુભ કે અશુભ આત્મા બને,
શુદ્ધે પ્રણમતાં શુદ્ધ, પરિણામસ્વભાવી હોઈને. ૯.**

અન્યાર્થ:- [જીવ:] જીવ, [પરિણામસ્વભાવ:] પરિણામસ્વભાવી હોવાથી, [યદા] જ્યારે [શુભેન વા અશુભેન] શુભ કે અશુભ ભાવે [પરિણમતિ] પરિણમે છે [શુભ: અશુભ:] ત્યારે શુભ કે અશુભ (પોતે જ) થાય છે [શુદ્ધેન] અને જ્યારે શુદ્ધ ભાવે પરિણમે છે [તદા શુદ્ધ: હિ ભવતિ] ત્યારે શુદ્ધ થાય છે.

યદાઽયમાત્મા શુભેનાશુભેન વા રાગભાવેન પરિણમતિ તદા જપાતાપિચ્છરાગ-પરિણતસ્ફટિકવત્ પરિણામસ્વભાવઃ સન્ શુભોઽશુભશ્ચ ભવતિ। યદા પુનઃ શુદ્ધેનારાગભાવેન પરિણમતિ તદા શુદ્ધારાગપરિણતસ્ફટિકવત્પરિણામસ્વભાવઃ સન્ શુદ્ધો ભવતીતિ સિદ્ધં જીવસ્ય શુભાશુભશુદ્ધત્વમ્।। ૧।।

કથંભૂતઃ સન્। પરિણામસંભાવો પરિણામસદ્ભાવઃ સન્નિતિ। તદ્યથા-યથા સ્ફટિકમણિવિશેષો નિર્મલોઽપિ જપાપુષ્પાદિસ્તકકૃષ્ણશ્વેતોપાધિવશેન સ્તકકૃષ્ણશ્વેતવર્ણો ભવતિ, તથાઽયં જીવઃ સ્વભાવેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વરૂપોઽપિ વ્યવહારેણ ગૃહસ્થાપેક્ષયા યથાસંભવં સરાગસમ્યક્ત્વપૂર્વક-દાનપૂજાદિશુભાનુષ્ઠાનેન, તપોધનાપેક્ષયા તુ મૂલોત્તરગુણાદિશુભાનુષ્ઠાનેન પરિણતઃ શુભો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ। મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગપન્નપ્રત્યયરૂપાશુભોપયોગેનાશુભો વિજ્ઞેયઃ। નિશ્ચયરત્ન-ત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગેન પરિણતઃ શુદ્ધો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ। કિંચ જીવસ્યાસંખ્યેયલોકમાત્રપરિણામાઃ સિદ્ધાન્તે મધ્યમપ્રતિપત્ત્યા મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિચતુર્દશગુણસ્થાનરૂપેણ કથિતાઃ। અત્ર પ્રાભૃતશાસ્ત્રે તાન્યેવ ગુણસ્થાનાનિ સંક્ષેપેનાશુભશુભશુદ્ધોપયોગરૂપેણ કથિતાનિ। કથમિતિ ચેત્-મિથ્યાત્વસાસાદનમિશ્રગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેનાશુભોપયોગઃ, તદનન્તરમસંયતસમ્યગ્દૃષ્ટિદેશવિરત-પ્રમત્તસંયતગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેન શુભોપયોગઃ, તદનન્તરમપ્રમત્તાદિક્ષીણકષાયાન્ત-ગુણસ્થાનષટ્કે તારતમ્યેન શુદ્ધોપયોગઃ, તદનન્તરં સયોગ્યયોગિજિનગુણસ્થાનદ્વયે શુદ્ધોપયોગફલમિતિ ભાવાર્થઃ।। ૧।।

ટીકા:- જ્યારે આ આત્મા શુભ કે અશુભ રાગભાવે પરિણમે છે ત્યારે જાસુદ્ધપુષ્પના કે તમાલપુષ્પના (લાલ કે કાળા) રંગે પરિણમેલા સ્ફટિકની જેમ, પરિણામસ્વભાવી હોવાથી શુભ કે અશુભ થાય છે (અર્થાત્ તે વખતે આત્મા પોતે જ શુભ કે અશુભ છે); અને જ્યારે શુદ્ધ અરાગભાવે પરિણમે છે ત્યારે શુદ્ધ અરંગે (રંગરહિતપણે) પરિણમેલા સ્ફટિકની જેમ, પરિણામસ્વભાવી હોવાથી, શુદ્ધ થાય છે (અર્થાત્ તે વખતે આત્મા પોતે જ શુદ્ધ છે). એ રીતે જીવનું શુભપણું, અશુભપણું અને શુદ્ધપણું સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ:- આત્મા સર્વથા કૂટસ્થ નથી, પણ ટકીને પરિણમવું તેનો સ્વભાવ છે; તેથી જેવા જેવા ભાવે તે પરિણમે છે તેવો તેવો તે પોતે થઈ જાય છે. જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વભાવે નિર્મળ હોવા છતાં જ્યારે લાલ કે કાળા કૂલના સંયોગનિમિત્તે પરિણમે છે ત્યારે લાલ કે કાળો પોતે જ થાય છે, તેમ આત્મા સ્વભાવે શુદ્ધબુદ્ધ-એકસ્વરૂપી હોવા છતાં વ્યવહારે જ્યારે ગૃહસ્થદશામાં સમ્યક્ત્વપૂર્વક દાનપૂજાદિ શુભ અનુષ્ઠાનરૂપ શુભોપયોગે અને મુનિદશામાં મૂળ ગુણ તથા ઉત્તર ગુણ વગેરે શુભ અનુષ્ઠાનરૂપ શુભોપયોગે પરિણમે છે ત્યારે પોતે જ શુભ થાય છે, અને મિથ્યાત્વાદિ પાંચ પ્રત્યયરૂપ અશુભોપયોગે પરિણમે છે ત્યારે પોતે જ અશુભ થાય છે. વળી જેમ સ્ફટિકમણિ પોતાના સ્વાભાવિક નિર્મળ રંગે પરિણમે છે ત્યારે પોતે જ શુદ્ધ થાય છે તેમ આત્મા પણ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક શુદ્ધોપયોગે પરિણમે છે ત્યારે પોતે જ શુદ્ધ થાય છે.

અથ પરિણામં વસ્તુસ્વભાવત્વેન નિશ્ચિનોતિ-

**ળત્થિ વિણા પરિણામં અત્થો અત્થં વિણેહ પરિણામો ।
દવ્વગુણપજ્જયત્થો અત્થો અત્થિત્તણિવ્વત્તો ॥ ૧૦ ॥**

**નાસ્તિ વિના પરિણામમર્થોઽર્થ વિનેહ પરિણામઃ ।
દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્થોઽર્થોઽસ્તિત્વનિર્વૃત્તઃ ॥ ૧૦ ॥**

ન ખલુ પરિણામમન્તરેણ વસ્તુ સત્તામાલમ્બતે । વસ્તુનો દ્રવ્યાદિભિઃ પરિણામાત્ પૃથગુપલમ્બાભાવાન્નિઃપરિણામસ્ય ધરશ્રુજ્ઞકલ્પત્વાદ્ દશ્યમાનગોરસાદિપરિણામવિરોધાચ્ચ ।

અથ નિત્યૈકાન્તક્ષણિકૈકાન્તનિષેધાર્થં પરિણામપરિણામિનોઃ પરસ્પરં કથંચિદભેદં દર્શયતિ—**ળત્થિ વિણા પરિણામં અત્થો** મુક્તજીવે તાવત્કથ્યતે, સિદ્ધપર્યાયરૂપશુદ્ધપરિણામં વિના શુદ્ધજીવપદાર્થો નાસ્તિ । કસ્માત્ । સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽપિ પ્રદેશભેદાભાવાત્ । **અત્થં વિણેહ પરિણામો** મુક્તાત્મપદાર્થં વિના ઇહ જગતિ શુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણઃ સિદ્ધપર્યાયરૂપઃ શુદ્ધપરિણામો નાસ્તિ । કસ્માત્ । સંજ્ઞાદિભેદેઽપિ પ્રદેશભેદાભાવાત્ **દવ્વગુણપજ્જયત્થો** આત્મસ્વરૂપં દ્રવ્યં તત્રૈવ કેવલજ્ઞાનાદયો ગુણાઃ

સિદ્ધાંતમાં જીવના અસંખ્ય પરિણામોને મધ્યમ વર્ણનથી ૧૪ ગુણસ્થાનરૂપે કહેવામાં આવ્યા છે. તે ગુણસ્થાનોને સંક્ષેપથી 'ઉપયોગ'રૂપે વર્ણવતાં, પ્રથમ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્યપૂર્વક (ઘટતો ઘટતો) અશુભોપયોગ, ચોથાથી છઠ્ઠા ગુણસ્થાન સુધી તારતમ્યપૂર્વક (વધતો વધતો) શુભોપયોગ, સાતમાથી બારમા ગુણસ્થાન સુધી તારતમ્યપૂર્વક શુદ્ધોપયોગ અને છેલ્લાં બે ગુણસ્થાનોમાં શુદ્ધોપયોગનું ઇળ-આવું વર્ણન કર્યંચિત્ થઈ શકે છે. ૯.

હવે પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ છે એમ નક્કી કરે છે:-

**પરિણામ વિણ ન પદાર્થ, ને ન પદાર્થ વિણ પરિણામ છે;
ગુણ-દ્રવ્ય-પર્યાયસ્થિત ને અસ્તિત્વસિદ્ધ પદાર્થ છે. ૧૦.**

અન્વયાર્થ:- [ઇહ] આ લોકમાં [પરિણામં વિના] પરિણામ વિના [અર્થઃ નાસ્તિ] પદાર્થ નથી, [અર્થ વિના] પદાર્થ વિના [પરિણામઃ] પરિણામ નથી; [અર્થઃ] પદાર્થ [દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્થઃ] દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં રહેલો અને [અસ્તિત્વનિર્વૃત્તઃ] (ઉત્પાદ્યવ્યયદ્રૌવ્યમય) અસ્તિત્વથી બનેલો છે.

ટીકા:- પરિણામ વિના વસ્તુ હયાતી ધરતી નથી, કારણ કે વસ્તુ દ્રવ્યાદિ વડે (અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવે) પરિણામથી જુદી અનુભવમાં (જોવામાં) આવતી નથી; કેમ કે (૧) પરિણામ વિનાની વસ્તુ ગદેડાના શિંગડા સમાન છે (૨) તથા તેને, જોવામાં આવતા ગોરસ

અન્તરેણ વસ્તુ પરિણામોઽપિ ન સત્તામાલમ્બતે । સ્વાશ્રયભૂતસ્ય વસ્તુનોઽભાવે નિરાશ્રયસ્ય પરિણામસ્ય શૂન્યત્વપ્રસજ્ઞાત્ । વસ્તુ પુનરુદ્ધતાસામાન્યલક્ષણે દ્રવ્યે સહભાવિવિશેષલક્ષણેષુ ગુણેષુ ક્રમભાવિવિશેષલક્ષણેષુ પર્યાયેષુ વ્યવસ્થિતમુત્પાદવ્યયઘ્રૌવ્યમયાસ્તિત્વેન નિર્વર્તિતનિર્વૃત્તિમચ્ચ । અતઃ પરિણામસ્વભાવમેવ ॥ ૧૦ ॥

સિદ્ધરૂપઃ પર્યાયશ્ચ, ઇત્યુક્તલક્ષણેષુ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ તિષ્ઠતીતિ દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્થો ભવતિ । સ કઃ કર્તા । અત્થો પરમાત્મપદાર્થઃ, સુવર્ણદ્રવ્યપીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયસ્થસુવર્ણપદાર્થવત્ । પુનશ્ચ કિંરૂપઃ । અત્થિત્તણિવ્વત્તો શુદ્ધદ્રવ્યગુણપર્યાયાધારભૂતં યચ્છુદ્ધાસ્તિત્વં તેન નિર્વૃત્તોઽસ્તિત્વનિર્વૃત્તઃ, સુવર્ણદ્રવ્યગુણપર્યાયાસ્તિત્વનિર્વૃત્તસુવર્ણપદાર્થવદિતિ । અયમત્ર તાત્પર્યાર્થઃ । યથા—મુક્તજીવે દ્રવ્યગુણપર્યાયત્રયં પરસ્પરાવિનાભૂતં દર્શિતં તથા સંસારિજીવેઽપિ મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણેષુ નરનારકાદિવિભાવપર્યાયેષુ નયવિભાગેન યથાસંભવં વિજ્ઞેયમ્, તથૈવ પુદ્ગલાદિષ્વપિ । એવં શુભાશુભશુદ્ધપરિણામવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ ॥ ૧૦ ॥ અથ વીતરાગ—સરાગચારિત્રસંજ્ઞોઃ શુદ્ધશુભોપયોગપરિણામયોઃ

વગેરેના (દૂધ, દહીં આદિ) પરિણામો સાથે વિરોધ આવે છે. (જેમ પરિણામ વિના વસ્તુ હયાતી ધરતી નથી તેમ) વસ્તુ વિના પરિણામ પણ હયાતી ધરતા નથી, કારણ કે સ્વ-આશ્રયભૂત વસ્તુના અભાવમાં (અર્થાત્ પોતાને આશ્રયરૂપ જે વસ્તુ તે ન હોય તો) નિરાશ્રય પરિણામને શૂન્યપણાનો પ્રસંગ આવે છે.

વળી વસ્તુ તો ઊદ્ભવતાસામાન્યસ્વરૂપ દ્રવ્યમાં, સહભાવી વિશેષસ્વરૂપ (સાથે સાથે રહેનારા વિશેષો-ભેદો જેમનું સ્વરૂપ છે એવા) ગુણોમાં અને ક્રમભાવી વિશેષસ્વરૂપ પર્યાયોમાં રહેલી અને ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્યમય અસ્તિત્વથી બનેલી છે; માટે વસ્તુ પરિણામસ્વભાવવાળી જ છે.

ભાવાર્થ:- જ્યાં જ્યાં વસ્તુ જોવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં પરિણામ જોવામાં આવે છે; જેમ કે-ગોરસ તેના દૂધ, દહીં, ઘી, છાશ વગેરે પરિણામ સહિત જ જોવામાં આવે છે. જ્યાં પરિણામ નથી ત્યાં વસ્તુ પણ નથી; જેમ કે-કાળાશ, સુંવાળપ વગેરે પરિણામ નથી તો ગધેડાના શિંગડારૂપ વસ્તુ પણ નથી. માટે સિદ્ધ થયું કે વસ્તુ પરિણામ વિના હોતી જ નથી. જેમ વસ્તુ પરિણામ વિના હોતી નથી તેમ પરિણામ પણ વસ્તુ વિના હોતા નથી; કારણ કે વસ્તુરૂપ આશ્રય વિના પરિણામ કોના આધારે રહે? ગોરસરૂપ આશ્રય વિના દૂધ, દહીં વગેરે પરિણામ કોના આધારે થાય ?

૧. જો વસ્તુને પરિણામ વિનાની માનવામાં આવે તો ગોરસ વગેરે વસ્તુઓના દૂધ, દહીં આદિ પરિણામો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેની સાથે વિરોધ આવે.

૨. કાળની અપેક્ષાએ ટકવું તેને અર્થાત્ કાળ-અપેક્ષિત પ્રવાહને ઊંચાઈ અથવા ઊદ્ભવતા કહેવામાં આવે છે. ઊદ્ભવતાસામાન્ય અર્થાત્ અનાદિ-અનંત ઊંચો (કાળ-અપેક્ષિત) પ્રવાહસામાન્ય તે દ્રવ્ય.

અથ ચારિત્રપરિણામસંપર્કસમ્ભવવતો: શુદ્ધશુભપરિણામયોરુપાદાનહાનાય ફલમાલોચ-યતિ-

**ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપયોગજુદો ।
પાવદિ ણિવ્વાણસુહં સુહોવજુત્તો વ સગ્ગસુહં ॥ ૧૧ ॥**

**ધર્મેણ પરિણતાત્મા આત્મા યદિ શુદ્ધસંપ્રયોગયુતઃ ।
પ્રાપ્નોતિ નિર્વાણસુખં શુભોપયુક્તો વા સ્વર્ગસુખમ્ ॥ ૧૧ ॥**

સંક્ષેપેણ ફલં દર્શયતિ—ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા ધર્મેણ પરિણતાત્મા પરિણતસ્વરૂપઃ સન્નયમાત્મા જદિ સુદ્ધસંપયોગજુદો યદિ ચેચ્છુદ્ધોપયોગાભિધાનશુદ્ધસંપ્રયોગપરિણામયુતઃ પરિણતો ભવતિ પાવદિ ણિવ્વાણસુહં તદા નિર્વાણસુખં પ્રાપ્નોતિ। સુહોવજુત્તો વ સગ્ગસુહં શુભોપયોગયુતઃ પરિણત સન્ સ્વર્ગસુખં પ્રાપ્નોતિ। ઇતો વિસ્તરમ્—ઇહ ધર્મશબ્દેનાર્હિંસાલક્ષણઃ સાગારાનગારરૂપ—સ્તથોત્તમક્ષમાદિલક્ષણો રત્નત્રયાત્મકો વા, તથા મોહક્ષોભરહિત આત્મપરિણામઃ શુદ્ધવસ્તુસ્વભાવશ્ચેતિ ગૃહ્યતે। સ એવ ધર્મઃ પર્યાયાન્તરેણ ચારિત્રં મળ્યતે। ‘ચારિત્તં ખલુ ધમ્મો’ ઇતિ વચનાત્। તદ્ધ ચારિત્રમપહ્લતસંયમોપેક્ષાસંયમભેદેન સરાગવીતરાગભેદેન વા શુભોપયોગશુદ્ધોપયોગભેદેન ચ દ્વિધા ભવતિ। તત્ર

વળી વસ્તુ તો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય છે. ત્યાં ત્રૈકાલિક ઊર્દ્ધવ પ્રવાહસામાન્ય તે દ્રવ્ય છે, સાથે સાથે રહેનારા ભેદો તે ગુણો છે અને ક્રમે ક્રમે થતા ભેદો તે પર્યાયો છે. આવાં દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાયની એકતા વિનાની કોઈ વસ્તુ હોતી નથી. બીજી રીતે કહીએ તો, વસ્તુ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌલ્યમય છે અર્થાત્ તે ઊપજે છે, વિણસે છે અને ટકે છે. આમ તે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમય અને ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌલ્યમય હોવાથી, તેમાં ક્રિયા (પરિણામન) થયા જ કરે છે. માટે પરિણામ વસ્તુનો સ્વભાવ જ છે. ૧૦.

હવે જેમને ચારિત્રપરિણામ સાથે સંપર્ક (સંબંધ) છે એવા જે શુદ્ધ અને શુભ (બે પ્રકારના) પરિણામો તેમના ગ્રહણ તથા ત્યાગ માટે (-શુદ્ધ પરિણામને ગ્રહવા અને શુભ પરિણામને છોડવા માટે) તેમનું ઇળ વિચારે છે:-

**જો ધર્મપરિણામસ્વરૂપ જીવ શુદ્ધોપયોગી હોય તો
તે પામતો નિર્વાણસુખ, ને સ્વર્ગસુખ શુભયુક્ત જો. ૧૧.**

અન્વયાર્થ:- [ધર્મેણ પરિણતાત્મા] ધર્મે પરિણામલા સ્વરૂપવાળો [આત્મા] આત્મા [યદિ] જાણે [શુદ્ધસંપ્રયોગયુતઃ] શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલો હોય તો [નિર્વાણસુખં] મોક્ષના સુખને [પ્રાપ્નોતિ] પામે છે [શુભોપયુક્તઃ વા] અને જો શુભ ઉપયોગવાળો હોય તો [સ્વર્ગસુખં] સ્વર્ગના સુખને (બંધને) પામે છે.

યદાયમાત્મા ધર્મપરિણતસ્વભાવઃ શુદ્ધોપયોગપરિણતિમુદ્વહતિ તદા નિઃપ્રત્યનીકશક્તિતયા સ્વકાર્યકરણસમર્થચારિત્રઃ સાક્ષાન્મોક્ષમવાપ્નોતિ। યદા તુ ધર્મપરિણતસ્વભાવોઽપિ શુભોપયોગ-પરિણત્યા સંગચ્છતે તદા સપ્રત્યનીકશક્તિતયા સ્વકાર્યકરણાસમર્થઃ કથંચિદ્વિરુદ્ધકાર્યકારિ-ચારિત્રઃ શિખિતપ્તઘૃતોપસિક્તપુરુષો દાહદુઃખમિવ સ્વર્ગસુખબન્ધમવાપ્નોતિ। અતઃ શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેયઃ શુભોપયોગો હેયઃ।। ૧૧।।

અથ ચારિત્રપરિણામસંપર્કાસંભવાદત્યન્તહેયસ્યાશુભપરિણામસ્ય ફલમાલોચયતિ-

**અસુહોદયેણ આદા કુળરો તિરિયો ભવીય ણેરઙ્ગયો ।
દક્ષસહસ્સેહિં સદા અભિંધુદો ભમદિ અઘંતં ।। ૧૨ ।।**

યચ્છુદ્ધસંપ્રયોગશબ્દવાચ્યં શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપં વીતરાગચારિત્રં તેન નિર્વાણં લભતે। નિર્વિકલ્પસમાધિ રૂપશુદ્ધોપયોગશક્ત્યભાવે સતિ સદા શુભોપયોગરૂપસરાગચારિત્રેણ પરિણમતિ તદા પૂર્વમનાકુલત્વલક્ષણપારમાર્થિકસુખવિપરીતમાકુલત્વોત્પાદકં સ્વર્ગસુખં લભતે। પશ્ચાત્ પરમસમાધિસામગ્રીસદ્ભાવે મોક્ષં ચ

ટીકા:- જ્યારે આ આત્મા ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો વર્તતો થકો શુદ્ધોપયોગપરિણતિને વહન કરે છે-ટકાવી રાખે છે ત્યારે, જે વિરોધી શક્તિ વિનાનું હોવાને લીધે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, (તે) સાક્ષાત્ મોક્ષને પામે છે; અને જ્યારે તે ધર્મપરિણત સ્વભાવવાળો હોવા છતાં શુભોપયોગ પરિણતિ સાથે જોડાય છે ત્યારે, જે * વિરોધી શક્તિ સહિત હોવાને લીધે સ્વકાર્ય કરવાને અસમર્થ છે અને કથંચિત્ વિરુદ્ધ કાર્ય કરનારું છે એવા ચારિત્રવાળો હોવાથી, જેમ અગ્નિથી ગરમ થયેલું ઘી જેના ઉપર છાંટવામાં આવ્યું હોય તે પુરુષ દાહદુઃખને પામે છે તેમ, સ્વર્ગસુખના બંધને પામે છે. આથી શુદ્ધોપયોગ ઉપાદેય છે અને શુભોપયોગ હેય છે.

ભાવાર્થ:- જેમ ઘી સ્વભાવે શીતળતા ઉત્પન્ન કરનારું હોવા છતાં ગરમ ઘીથી દઝાય છે, તેમ ચારિત્ર સ્વભાવે મોક્ષ કરનારું હોવા છતાં સરાગ ચારિત્રથી બંધ થાય છે. જેમ ઠુંડું ઘી શીતળતા ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ વીતરાગ ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષનું કારણ છે. ૧૧.

હવે ચારિત્રપરિણામ સાથે સંપર્ક વિનાનો હોવાથી જે અત્યંત હેય છે એવા અશુભ પરિણામનું ફળ વિચારે છે:-

**અશુભોદયે આત્મા કુનર, તિર્યચ ને નારકપણે
નિત્યે સહસ્ર દુઃખે પીડિત, સંસારમાં અતિ અતિ ભમે. ૧૨.**

* દાન, પૂજા, પંચ-મહાવ્રત, દેવગુરુધર્મ પ્રત્યે રાગ ઇત્યાદિરૂપ જે શુભોપયોગ છે તે ચારિત્રનો વિરોધી છે. માટે સરાગ (અર્થાત્ શુભોપયોગવાળું) ચારિત્ર વિરોધી શક્તિ સહિત છે અને વીતરાગ ચારિત્ર વિરોધી શક્તિ રહિત છે.

**અશુભોદયેનાત્મા કુનરસ્તિર્યગ્ભૂત્વા નૈરયિકઃ ।
દુઃખસહસ્રૈઃ સદા અભિદ્રુતો ભ્રમત્યત્યન્તમ્ ॥ ૧૨ ॥**

યદાયમાત્મા મનાગપિ ધર્મપરિણતિમનાસાદયન્નશુભોપયોગપરિણતિમાલમ્બતે તદા કુમનુષ્યતિર્યઙ્નારકભ્રમણરૂપં દુઃખસહસ્રબન્ધમનુભવતિ । તતશ્ચારિત્રલવસ્યાપ્યભાવાદત્યન્તહેય એવાયમશુભોપયોગ ઇતિ ॥ ૧૨ ॥ એવમયમપાસ્તસમસ્તશુભાશુભોપયોગવૃત્તિઃ શુદ્ધોપયોગવૃત્તિમાત્મ- સાત્કુર્વાણઃ શુદ્ધોપયોગાધિકારમારભતે ।

લભતે ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥ અથ ચારિત્રપરિણામાસંભવાદત્યન્તહેયસ્યાશુભોપયોગસ્ય ફલં દર્શયતિ— અસુહોદયેણ અશુભોદયેન આદા આત્મા કુણરો તિરિયો ભવીય ણેરઙ્ગ્યો કુનરસ્તિર્યઙ્નારકો ભૂત્વા । કિં કરોતિ । દુઃખસહસ્રેહિં સદા અભિદ્રુતો ભમદિ અઘ્નંતં દુઃખસહસ્રૈઃ સદા સર્વકાલમભિદ્રુતઃ કદર્થિતઃ પીડિતઃ સન્ સંસારે અત્યન્તં ભ્રમતીતિ । તથાહિ— નિર્વિકારશુદ્ધાત્મતત્ત્વરુચિરૂપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વસ્ય તત્રૈવ શુદ્ધાત્મન્યવિક્ષિપ્તચિત્તવૃત્તિરૂપનિશ્ચય—ચારિત્રસ્ય ચ વિલક્ષણેન વિપરીતાભિનિવેશજનકેન દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતપન્નેન્દ્રિયવિષયાભિલાષતી—વ્રસંક્લેશરૂપેણ ચાશુભોપયોગેન યદુપાર્જિતં પાપકર્મ તદુદયેનાયમાત્મા સહજશુદ્ધાત્માનન્દૈક— લક્ષણપારમાર્થિકસુખવિપરીતેન દુઃખેન દુઃખિતઃ સન્ સ્વસ્વભાવભાવનાચ્યુતો ભૂત્વા સંસારેડત્યન્તં ભ્રમતીતિ તાત્પર્યાર્થઃ । એવમુપયોગત્રયફલકથનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ ॥ ૧૨ ॥ અથ શુભાશુભોપયોગદ્વયં નિશ્ચયનયેન હેયં જ્ઞાત્વા શુદ્ધોપયોગાધિકારં પ્રારભમાણઃ, શુદ્ધાત્મભાવનામાત્મસાત્કુર્વાણઃ સન્ જીવસ્ય પ્રોત્સાહનાર્થં શુદ્ધોપયોગફલં પ્રકાશયતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા યદ્યપિ શુદ્ધોપયોગફલમગ્રે જ્ઞાનં સુખં ચ સંક્ષેપેણ વિસ્તરેણ ચ કથયતિ તથાપ્યત્રાપિ પીઠિકાયાં સૂચનાં કરોતિ । અથવા તૃતીયપાતનિકા—પૂર્વ શુદ્ધોપયોગફલં નિર્વાણં ભણિતમિદાનીં પુનર્નિર્વાણસ્ય

અન્વયાર્થઃ— [અશુભોદયેન] અશુભ (ઉદયથી [આત્મા] આત્મા [કુનરઃ] કુમનુષ્ય (હલકો મનુષ્ય), [તિર્યગ્] તિર્યચ [નૈરયિકઃ] અને નારક [ભૂત્વા] થઈને [દુઃખસહસ્રૈઃ] હજારો દુઃખોથી [સદા અભિદ્રુતઃ] સદા પીડિત થતો [અત્યંતં ભ્રમતિ] (સંસારમાં) અત્યંત ભ્રમે છે.

ટીકા:- જ્યારે આ આત્મા જરા પણ ધર્મપરિણતિને નહિ પ્રાપ્ત કરતો થકો અશુભોપયોગપરિણતિને અવલંબે છે, ત્યારે તે કુમનુષ્યપણે, તિર્યચપણે અને નારકપણે પરિભ્રમણરૂપ હજારો દુઃખોના બંધને અનુભવે છે; તેથી ચારિત્રના લેશમાત્રનો પણ અભાવ હોવાથી આ અશુભોપયોગ અત્યંત હેય જ છે. ૧૨.

આ રીતે આ (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) સમસ્ત શુભાશુભોપયોગવૃત્તિને (શુભ ઉપયોગરૂપ અને અશુભ ઉપયોગરૂપ પરિણતિને) * અપાસ્ત કરીને (તિરસ્કારીને) શુદ્ધોપ-

* અપાસ્ત કરવું = તિરસ્કારવું; તરછોડવું; હેય ગણવું; દૂર કરવું; છોડી દેવું.

તત્ર શુદ્ધોપયોગફલમાત્મનઃ પ્રોત્સાહનાર્થમભિષ્ઠૌતિ-

**અડ્ડસયમાદસમુત્થં વિસયાતીદં અણોવમમણંતં ।
અવ્યુચ્છિણ્ણં ચ સુહં સુદ્ધુવઓગપ્પસિદ્ધાણં ॥ ૧૩ ॥**

**અતિશયમાત્મસમુત્થં વિષયાતીતમનૌપમ્યમનન્તમ્ ।
અવ્યુચ્છિન્નં ચ સુખં શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધાનામ્ ॥ ૧૩ ॥**

આસંસારાપૂર્વપરમાદ્ધુતાહ્વાદરૂપત્વાદાત્માનમેવાશ્રિત્ય પ્રવૃત્તત્વાત્પરાશ્રયનિરપેક્ષત્વાદત્યન્ત-
વિલક્ષણત્વાત્સમસ્તાયતિનિરપાયિત્વાત્ત્રૈરન્તર્યપ્રવર્તમાનત્વાચ્ચાતિશયવદાત્મસમુત્થં વિષયાતીત-

ફલમનન્તસુખં કથયતીતિ પાતનિકાત્રયસ્યાર્થં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—અડ્ડસયં
આસંસારાદેવેન્દ્રાદિસુખેભ્યોડપ્યપૂર્વાદ્ધુતપરમાહ્વાદરૂપત્વાદતિશયસ્વરૂપં, આદસમુત્થં રાગાદિ—
વિકલ્પરહિતસ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુત્પન્નત્વાદાત્મસમુત્થં, વિસયાતીદં નિર્વિષયપરમાત્મતત્ત્વ—
પ્રતિપક્ષભૂતપન્નેન્દ્રિયવિષયાતીતત્વાદ્વિષયાતીતં, અણોવમં નિરુપમપરમાનન્દૈકલક્ષણત્વેનોપમા—
રહિતત્વાદનુપમં, અણંતં અનન્તાગામિકાલે વિનાશા—

યોગવૃત્તિને આત્મસાત્ (આત્મરૂપ, પોતારૂપ) કરતા થકા શુદ્ધોપયોગ-અધિકાર શરૂ કરે છે. તેમાં
(પ્રથમ) શુદ્ધોપયોગના ફળને આત્માના પ્રોત્સાહન માટે પ્રશંસે છે:-

**અત્યંત, આત્મોત્પન્ન, વિષયાતીત, અનુપ, અનંતને
વિચ્છેદહીન છે સુખ અહો ! શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધને. ૧૩.**

અન્વયાર્થ:- [શુદ્ધોપયોગપ્રસિદ્ધાનાં] શુદ્ધોપયોગથી *નિષ્પન્ન થયેલા આત્માઓનું
(કેવળીભગવંતોનું અને સિદ્ધભગવંતોનું) [સુખં] સુખ [અતિશયં] અતિશય, [આત્મસમુત્થં]
આત્મોત્પન્ન, [વિષયાતીતં] વિષયાતીત (અતીન્દ્રિય), [અનૌપમ્યં] અનુપમ (ઉપમા વિનાનું),
[અનંતં] અનંત [અવ્યુચ્છિણ્ણં ચ] અને અવિચ્છિણ્ણ (અતૂટક) છે.

ટીકા:- (૧) અનાદિ સંસારથી જે આહ્લાદ પૂર્વે કદી અનુભવાયો નથી એવા અપૂર્વ, પરમ
અદ્ભુત આહ્લાદરૂપ હોવાથી 'અતિશય', (૨) આત્માને જ આશ્રય કરીને (સ્વાશ્રિત) પ્રવર્તતું
હોવાથી 'આત્મોત્પન્ન', (૩) પરાશ્રયથી નિરપેક્ષ હોવાથી (-સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના
તથા સંકલ્પ-વિકલ્પના આશ્રયની અપેક્ષા વિનાનું હોવાથી) 'વિષયાતીત', (૪) અત્યંત વિલક્ષણ
હોવાથી (અર્થાત્ બીજાં સુખોથી તદ્દન ભિન્ન

* નિષ્પન્ન થવું = નીપજવું; ફળરૂપ થવું; સિદ્ધ થવું. (શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન થયેલા એટલે શુદ્ધોપયોગરૂપ
કારણથી કાર્યરૂપ થયેલા.)

મનૌપમ્યમનન્તમવ્યુચ્છિન્નં ચ શુદ્ધોપયોગનિષ્પન્નાનાં સુખમતસ્તત્સર્વથા પ્રાર્થનીયમ્ ॥ ૧૩ ॥

અથ શુદ્ધોપયોગપરિણતાત્મસ્વરૂપં નિરૂપયતિ-

**સુવિદિદપયત્થસુત્તો સંજમતવસંજુદો વિગદરાગો ।
સમણો સમસુહદુઃખો ભણિદો સુદ્ધોવઓગો ત્તિ ॥ ૧૪ ॥**

**સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ સંયમતપઃસંયુતો વિગતરાગઃ ।
શ્રમણઃ સમસુખદુઃખો ભણિતઃ શુદ્ધોપયોગ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥**

ભાવાદપ્રમિતત્વાદ્વાઽનન્તં, અવ્યુચ્છિન્નં ચ અસાતોદયાભાવાન્નિરન્તરત્વાદવિચ્છિન્નં ચ સુહં એવમુક્ત-
વિશેષણવિશિષ્ટં સુખં ભવતિ । કેષામ્ । સુદ્ધવઓગપ્પસિદ્ધાણં વીતરાગપરમસામાયિકશબ્દ-
વાચ્યશુદ્ધોપયોગેન પ્રસિદ્ધા ઉત્પન્ના યેઽર્હત્સિદ્ધાસ્તેષામિતિ । અત્રેદમેવ સુખમુપાદેયત્વેન નિરન્તરં
ભાવનીયમિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૩ ॥ અથ યેન શુદ્ધોપયોગેન પૂર્વોક્તસુખં ભવતિ તત્પરિણતપુરુષલક્ષણં
પ્રકાશયતિ—સુવિદિદપયત્થસુત્તો સુદ્ધુ સંશયાદિરહિતત્વેન વિદિતા જ્ઞાતા રોચિતાશ્ચ
નિજશુદ્ધાત્માદિપદાર્થાસ્તત્પ્રતિપાદકસૂત્રાણિ ચ યેન સ સુવિદિતપદાર્થસૂત્રો ભણ્યતે । સંજમતવસંજુદો
બાહ્યે દ્રવ્યેન્દ્રિયવ્યાવર્તનેન ષડ્જીવરક્ષણેન ચામ્યન્તરે નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિબલેન સ્વરૂપે સંયમનાત્
સંયમયુક્તઃ, બાહ્યામ્યન્તરતપોબલેન કામક્રોધાદિશત્રુભિરખણ્ડિતપ્રતાપસ્ય સ્વશુદ્ધાત્મનિ
પ્રતપનાદ્વિજયનાત્તપઃસંયુક્તઃ । વિગદરાગો વીતરાગ—

લક્ષણવાળું હોવાથી) ‘અનુપમ’, (૫) સમસ્ત આગામી કાળમાં કદી નાશ નહિ પામતું હોવાથી
‘અનંત’, અને (૬) અંતર પડ્યા વિના પ્રવર્તતું હોવાથી ‘અવિચ્છિન્ન’—આવું શુદ્ધોપયોગથી નિષ્પન્ન
થયેલા આત્માઓનું સુખ છે માટે તે (સુખ) સર્વથા પ્રાર્થનીય છે (અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે ઇચ્છવાયોગ્ય
છે). ૧૩.

હવે શુદ્ધોપયોગે પરિણમેલા આત્માનું સ્વરૂપ નિરૂપે છે:-

**સુવિદિતસૂત્રપદાર્થ, સંયમતપ સહિત, વીતરાગ ને
સુખદુઃખમાં સમ શ્રમણને શુદ્ધોપયોગ જિનો કહે. ૧૪.**

અન્વયાર્થ:- [સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ] જેમણે (નિજ શુદ્ધ આત્માદિ) પદાર્થોને અને સૂત્રોને
સારી રીતે જાણ્યાં છે, [સંયમતપઃસંયુતઃ] જે સંયમ અને તપ સહિત છે, [વિગતરાગઃ] જે વીતરાગ
અર્થાત્ રાગરહિત છે [સમસુખદુઃખઃ] અને જેમને સુખ-દુઃખ સમાન છે, [શ્રમણઃ] એવા શ્રમણને
(મુનિવરને) [શુદ્ધોપયોગઃ ઇતિ ભણિતઃ] ‘શુદ્ધોપયોગી’ કહેવામાં આવ્યા છે.

સૂત્રાર્થજ્ઞાનબલેન સ્વપરદ્રવ્યવિભાગપરિજ્ઞાનશ્રદ્ધાનવિધાનસમર્થત્વાત્સુવિદિતપદાર્થસૂત્રઃ । સકલષડ્જીવનિકાયનિશુમ્બનવિકલ્પાત્પંચેન્દ્રિયાભિલાષવિકલ્પાદ્ય વ્યાવર્ત્યાત્મનઃ શુદ્ધસ્વરૂપે સંયમનાત્, સ્વરૂપવિશ્રાન્તનિસ્તરંગચૈતન્યપ્રતપનાચ્ચ સંયમતપઃસંયુતઃ । સકલમોહનીયવિપાક-વિવેકભાવનાસૌષ્ઠવસ્ફુટીકૃતનિર્વિકારાત્મસ્વરૂપત્વાદ્વિગતરાગઃ । પરમકલાવલોકનાનનુભૂયમાન-

શુદ્ધાત્મભાવનાબલેન સમસ્તરાગાદિદોષરહિતત્વાદ્વિગતરાગઃ । સમસુહદુઃખો નિર્વિકારનિર્વિકલ્પ-સમાધેરુદ્ધતા સમુત્પન્ના તથૈવ પરમાનન્દસુખરસે લીના તલ્લયા નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિરૂપા યા તુ પરમકલા તદવષ્ટમ્બેનેષ્ટાનિષ્ટેન્દ્રિયવિષયેષુ હર્ષવિષાદરહિતત્વાત્સમસુખદુઃખઃ । સમણો એવંગુણ-વિશિષ્ટઃ શ્રમણઃ પરમમુનિઃ ભણિદો સુદ્ધોવઓગો તિ શુદ્ધોપયોગો ભણિત ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૪ ॥ એવં શુદ્ધોપયોગફલભૂતાનન્તસુખસ્ય શુદ્ધોપયોગપરિણતપુરુષસ્ય ચ કથનરૂપેણ પન્નમસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ ॥

इति चतुर्दशगाथाभिः स्थलपञ्चकेन पीठिकाभिधानः प्रथमोऽन्तराधिकारः समाप्तः ॥

તદનન્તરં સામાન્યેન સર્વજ્ઞસિદ્ધિર્જ્ઞાનવિચારઃ સંક્ષેપેણ શુદ્ધોપયોગફલં ચેતિ કથનરૂપેણ ગાથા-

ટીકા:- સૂત્રોના અર્થના જ્ઞાનબળ વડે સ્વદ્રવ્ય અને પરદ્રવ્યના વિભાગના 'પરિજ્ઞાનમાં, શ્રદ્ધાનમાં અને વિધાનમાં (આચરણમાં) સમર્થ હોવાથી (અર્થાત્ સ્વદ્રવ્ય ને પરદ્રવ્યનું ભિન્નપણું જાણ્યું હોવાથી, શ્રદ્ધયું હોવાથી અને અમલમાં મૂક્યું હોવાથી) જે (શ્રમણ) ' પદાર્થોને અને (પદાર્થોના પ્રતિપાદક) સૂત્રોને જેમણે સારી રીતે જાણ્યાં છે એવા ' છે, સમસ્ત છ જીવનિકાયને હણવાના વિકલ્પથી અને પાંચ ઈન્દ્રિયો સંબંધી અભિલાષાના વિકલ્પથી આત્માને 'વ્યાવૃત્ત કરીને આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સંયમન કર્યું હોવાથી અને 'સ્વરૂપવિશ્રાંત નિસ્તરંગ ચૈતન્ય 'પ્રતપતું હોવાથી જે 'સંયમ અને તપ સહિત' છે, સકળ મોહનીયના વિપાકથી ભેદની ભાવનાના ઉત્કૃષ્ટપણા વડે (અર્થાત્ સમસ્ત મોહનીયકર્મના ઉદયથી ભિન્નપણાની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના વડે) નિર્વિકાર આત્મસ્વરૂપને પ્રગટ કર્યું હોવાથી જે 'વીતરાગ' છે; અને પરમ કળાના અવલોકનને લીધે શાતાવેદનીય તથા અશાતાવેદનીયના વિપાકથી નીપજતાં જે સુખ દુઃખ તે સુખ-દુઃખજનિત પરિણામની વિષમતા નહિ અનુભવાતી હોવાથી (અર્થાત્ પરમ સુખ-રસમાં લીન નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ

૧. પરિજ્ઞાન = પૂરું જ્ઞાન; જ્ઞાન.

૨. વ્યાવૃત્ત કરીને = પાછો વાળીને; અટકાવીને; અલગ કરીને.

૩. સ્વરૂપવિશ્રાંત = સ્વરૂપમાં ઠરી ગયેલું.

૪. નિસ્તરંગ = તરંગ વિનાનું; ચંચળતા રહિત; શાંત; વિકલ્પ વગરનું.

૫. પ્રતપવું = પ્રતાપવંત હોવું; ઝળહળવું; ઢેદીધમાન હોવું.

સાતાસાતવેદનીયવિપાકનિર્વર્તિતસુખદુઃખજનિતપરિણામવૈષમ્યત્વાત્સમસુખદુઃખઃ શ્રમણઃ શુદ્ધો-
પયોગ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૧૪ ॥

અથ શુદ્ધોપયોગલાભાનન્તરભાવિશુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભમભિનન્દતિ-

**ઉવઓગવિસુદ્ધો જો વિગતાવરણંતરાયમોહરઓ ।
ભૂદો સયમેવાદા જાદિ પારં ણેયભૂદાણં ॥ ૧૫ ॥**

**ઉપયોગવિશુદ્ધો યો વિગતાવરણાન્તરાયમોહરજાઃ ।
ભૂતઃ સ્વયમેવાત્મા યાતિ પારં જ્ઞેયભૂતાનામ્ ॥ ૧૫ ॥**

સમ્પ્રકમ્ । તત્ર સ્થલચતુષ્ટયં ભવતિ, તસ્મિન્ પ્રથમસ્થલે સર્વજ્ઞસ્વરૂપકથનાર્થ પ્રથમગાથા, સ્વયમ્બૂકથનાર્થ દ્વિતીયા ચેતિ 'ઉવઓગવિસુદ્ધો' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । અથ તસ્યૈવ ભગવત ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યસ્થાપનાર્થ પ્રથમગાથા, પુનરપિ તસ્યૈવ દઢીકરણાર્થ દ્વિતીયા ચેતિ 'ભંગવિહીણો' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । અથ સર્વજ્ઞશ્રદ્ધાનેનાનન્તસુખં ભવતીતિ દર્શનાર્થ 'તં સવ્વદ્વરિદ્ધં' ઇત્યાદિ સૂત્રમેકમ્ । અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસૌખ્યપરિણમનકથનમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા, કેવલિભુક્તિનિરાકરણ-મુખ્યત્વેન દ્વિતીયા ચેતિ 'પક્ષીણઘાઙ્કમ્મો' ઇતિ પ્રભૃતિ ગાથાદ્વયમ્ । એવં દ્વિતીયાન્તરાધિકારે સ્થલચતુષ્ટયેન સમુદાય-

પરમ કળાના અનુભવને લીધે ઇષ્ટાનિષ્ટ સંયોગોમાં હર્ષશોકાદિ વિષય પરિણામો નહિ અનુભવાતા હોવાથી) જે "સમસુખદુઃખ" છે, એવા શ્રમણ શુદ્ધોપયોગી કહેવાય છે. ૧૪.

હવે શુદ્ધોપયોગની પ્રાપ્તિ પછી તુરત જ (અંતર પડયા વિના) થતી શુદ્ધ આત્મસ્વભાવની (કેવળજ્ઞાનની) પ્રાપ્તિને પ્રશંસે છે:-

**જે ઉપયોગવિશુદ્ધ તે મોહાદિઘાતિરજ થકી
સ્વયમેવ રહિત થયો થકો જ્ઞેયાન્તને પામે સહી. ૧૫.**

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે [ઉપયોગવિશુદ્ધઃ] ઉપયોગવિશુદ્ધ (અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગી) છે, [આત્મા] તે આત્મા [વિગતાવરણાન્તરાયમોહરજાઃ] જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય અને મોહરૂપ રજથી રહિત [સ્વયમેવ ભૂતઃ] સ્વયમેવ થયો થકો [જ્ઞેયભૂતાનાં] જ્ઞેયભૂત પદાર્થોના [પારં યાતિ] પારને પામે છે.

૧. સમસુખદુઃખ = સુખ અને દુઃખ (અર્થાત્ ઇષ્ટ તેમ જ અનિષ્ટ સંયોગ) બંને જેમને સમાન છે એવા.

યો હિ નામ ચૈતન્યપરિણામલક્ષણેનોપયોગેન યથાશક્તિ વિશુદ્ધો ભૂત્વા વર્તતે સ ખલુ પ્રતિપદમુદ્ધિદ્યમાનવિશિષ્ટવિશુદ્ધિશક્તિરુદ્ગ્રન્થિતાસંસારબદ્ધદ્વટરમોહગ્રન્થિતયાત્યન્તનિર્વિકાર-ચૈતન્યો નિરસ્તસમસ્તજ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયતયા નિઃપ્રતિઘવિજૃમ્ભિતાત્મશક્તિશ્ચ સ્વયમેવ ભૂતો જ્ઞેયત્વમાપન્નાનામન્તમવાપ્નોતિ। ઇહ કિલાત્મા જ્ઞાનસ્વભાવો જ્ઞાનં તુ જ્ઞેયમાત્રં; તતઃ સમસ્તજ્ઞેયાન્તર્વર્તિજ્ઞાનસ્વભાવમાત્માનમાત્મા શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાદેવાસાદયતિ।। ૧૫।।

પાતનિકા। તદ્વથા—અથ શુદ્ધોપયોગલાભાનન્તરં કેવલજ્ઞાનં ભવતીતિ કથયતિ। અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—**કુન્દકુન્દાચાર્ય**દેવાઃ સમ્બોધનં કુર્વન્તિ, હે શિવકુમારમહારાજ, કોઽપ્યાસન્નભવ્યઃ સંક્ષેપરુચિઃ પીઠિકાવ્યાખ્યાનમેવ શ્રુત્વાત્મકાર્યં કરોતિ, અન્યઃ કોઽપિ પુનર્વિસ્તરરુચિઃ શુદ્ધોપયોગેન સંજાતસર્વજ્ઞસ્ય જ્ઞાનસુખાદિકં વિચાર્યં પશ્ચાદાત્મકાર્યં કરોતીતિ વ્યાખ્યાતિ—**ઉવઓગવિસુદ્ધો જો** ઉપયોગેન શુદ્ધોપયોગેન પરિણામેન વિશુદ્ધો ભૂત્વા વર્તતે યઃ **વિગદાવરણંતરાયમોહરઓ ભૂદો** વિગતાવરણાન્તરાયમોહરજોભૂતઃ સન્। કથમ્। **સયમેવ** નિશ્ચયેન સ્વયયેવ **આદા** સ પૂર્વોક્ત આત્મા **જાદિ** યાતિ ગચ્છતિ। કિં। **પારં** પારમવસાનમ્। કેષામ્। **ણેયભૂદાણં** જ્ઞેયભૂતપદાર્થાનામ્। સર્વં જાનાતીત્યર્થઃ। અતો વિસ્તરઃ—યો નિર્મોહશુદ્ધાત્મ—સંવિત્તિલક્ષણેન શુદ્ધોપયોગસંજ્ઞેનાગમભાષયા પૃથક્ત્વવિતકર્મવીચારપ્રથમશુદ્ધ્યાનેન પૂર્વં નિરવશેષમોહક્ષણં કૃત્વા તદનન્તરં રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વસંવિત્તિલક્ષણેનૈકત્વવિતર્કા—વીચારસંજ્ઞાદ્વિતીયશુદ્ધ્યાનેન ક્ષીણકષાયગુણસ્થાનેઽન્તર્મૂર્તકાલં સ્થિત્વા તસ્યૈવાન્ત્યસમયે જ્ઞાનદર્શનાવરણવીર્યાન્તરાયાભિધાનઘાતિકર્મત્રયં યુગપદ્વિનાશયતિ, સ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિ—સમસ્તવસ્તુગતાનન્તર્ધર્માણાં યુગપત્પ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં પ્રાપ્નોતિ। તતઃ સ્થિતં શુદ્ધોપયોગાત્સર્વજ્ઞો ભવતીતિ।। ૧૫।।

ટીકા:- જે (આત્મા) ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે યથાશક્તિ વિશુદ્ધ થઈને વર્તે છે તે (આત્મા), જેને પદે પદે (-પગલે પગલે, પર્ચાયે પર્ચાયે) *વિશિષ્ટ વિશુદ્ધિશક્તિ પ્રગટ થતી જાય છે એવો હોવાને લીધે, અનાદિ સંસારથી બંધાયેલી દ્વટર મોહગ્રંથિ છૂટી જવાથી અત્યંત નિર્વિકાર ચૈતન્યવાળો અને સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા અંતરાય નષ્ટ થવાથી નિર્વિદ્ય ખીલેલી આત્મશક્તિવાળો સ્વયમેવ થયો થકો, જ્ઞેયપણાને પામેલા (પદાર્થો)ના અંતને પામે છે.

અહીં (એમ કહ્યું કે), આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને જ્ઞાન જ્ઞેયપ્રમાણ છે; તેથી સમસ્ત જ્ઞેયોની અંદર પેસનારું (અર્થાત્ તેમને જાણનારું) જ્ઞાન જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્માને આત્મા શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી જ પ્રાપ્ત કરે છે.

* વિશિષ્ટ = વધારે; અસાધારણ; ખાસ.

અથ શુદ્ધોપયોગજન્યસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્ય કારકાન્તરનિરપેક્ષતયાઽત્યન્ત-
માત્માયત્તત્ત્વં દ્યોતયતિ-

**તહ સો લઘ્વસહાવો સવ્વળ્હૂ સવ્વલોગપદિમહિદો ।
ભૂદો સયમેવાદા હવદિ સયંભુ તિ ણિદ્દિદ્ધો ॥ ૧૬ ॥**

તથા સ લઘ્વસ્વભાવઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકપતિમહિતઃ ।

ભૂતઃ સ્વયમેવાત્મા ભવતિ સ્વયમ્ભૂરિતિ નિર્દિષ્ટઃ ॥ ૧૬ ॥

અયં ખલ્વાત્મા શુદ્ધોપયોગભાવનાનુભાવપ્રત્યસ્તમિતસમસ્તઘાતિકર્મતયા સમુપલઘ્વશુદ્ધા-
નન્તશક્તિચિત્સ્વભાવઃ, શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાયકસ્વભાવેન સ્વતન્ત્રત્વાદગૃહીતકર્તૃત્વાધિકારઃ,

અથ શુદ્ધોપયોગજન્યસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્ય મિત્રકારકનિરપેક્ષત્વેનાત્માધીનત્વં પ્રકાશયતિ—તહ સો
લઘ્વસહાવો યથા નિશ્ચયરત્નત્રયલક્ષણશુદ્ધોપયોગપ્રસાદાત્સર્વ જાનાતિ તથૈવ સઃ
પૂર્વોક્તલઘ્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવઃ સન્ આદા અયમાત્મા હવદિ સયંભુ તિ ણિદ્દિદ્ધો સ્વયમ્ભૂર્ભવતીતિ નિર્દિષ્ટઃ
કથિતઃ ।

ભાવાર્થઃ- શુદ્ધોપયોગી જીવ ક્ષણે ક્ષણે અત્યંત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતો જાય છે; અને એ રીતે
મોહનો ક્ષય કરી નિર્વિકાર ચેતનાવાળો થઈને, બારમા ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયે જ્ઞાનાવરણ,
દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો યુગપદ્ ક્ષય કરી સર્વ જ્ઞેયોને જાણનારા કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે. આ
રીતે શુદ્ધોપયોગથી જ શુદ્ધાત્મસ્વભાવનો લાભ થાય છે. ૧૫.

હવે શુદ્ધોપયોગથી થતી શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિ અન્ય કારકોથી નિરપેક્ષ (—સ્વતંત્ર) હોવાથી
અત્યંત આત્માધીન છે (—લેશમાત્ર પરાધીન નથી) એમ પ્રકાશ છે:-

**સર્વજ્ઞ, લઘ્વસ્વભાવ ને ત્રિજગેંદ્રપૂજિત એ રીતે
સ્વયમેવ જીવ થયો થકો તેને સ્વયંભૂ જિનો કહે. ૧૬.**

અન્યાર્થઃ- [તથા] એ રીતે [સઃ આત્મા] તે આત્મા [લઘ્વસ્વભાવઃ] સ્વભાવને પામેલો,
[સર્વજ્ઞઃ] સર્વજ્ઞ [સર્વલોકપતિમહિતઃ] અને 'સર્વ (ત્રણે) લોકના અધિપતિઓથી પૂજિત [સ્વયમેવ
ભૂતઃ] સ્વયમેવ થયો હોવાથી [સ્વયંભૂઃ ભવતિ] 'સ્વયંભૂ' છે [ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ] એમ જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું
છે.

ટીકા:- શુદ્ધ ઉપયોગની ભાવનાના પ્રભાવથી સમસ્ત ઘાતિકર્મો નષ્ટ થયાં હોવાથી જેણે શુદ્ધ
અનંતશક્તિવાળો ચૈતન્યસ્વભાવ પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો આ (પૂર્વોક્ત)

૧. સર્વ લોકના અધિપતિઓ = ત્રણે લોકના સ્વામીઓ—સુરેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો ને ચક્રવર્તીઓ,

શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાનવિપરિણમનસ્વભાવેન પ્રાપ્યત્વાત્ કર્મત્વં કલયન્, શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાન-
વિપરિણમનસ્વભાવેન સાધકતમત્વાત્ કરણત્વમનુવિભ્રાણઃ, શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાનવિપરિણમન-
સ્વભાવેન કર્મણા સમાશ્રિયમાણત્વાત્ સંપ્રદાનત્વં દધાનઃ, શુદ્ધાનન્તશક્તિજ્ઞાનવિપરિણમનસમયે
પૂર્વપ્રવૃત્ત-

કિંવિશિષ્ટો ભૂતઃ। સવ્વળ્હુ સવ્વલોગપદિમહિદો ભૂદો સર્વજ્ઞઃ સર્વલોકપતિમહિતશ્ચ ભૂતઃ સંજાતઃ।
કથમ્। સયમેવ નિશ્ચયેન સ્વયમેવેતિ તથાહિ—અભિન્નકારકચિદાનન્દૈકચૈતન્યસ્વભાવેન સ્વતન્ત્રત્વાત્
કર્તા ભવતિ। નિત્યાનન્દૈકસ્વભાવેન સ્વયં પ્રાપ્યત્વાત્ કર્મકારકં ભવતિ। શુદ્ધચૈતન્ય—

આત્મા, (૧) શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાયકસ્વભાવને લીધે સ્વતંત્ર હોવાથી જેણે કર્તાપણાનો અધિકાર
ગ્રહણ કર્યો છે એવો, (૨) શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે પોતે જ
પ્રાપ્ય હોવાથી (-પોતે જ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી) કર્મપણાને અનુભવતો, (૩) શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા
જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે પોતે જ સાધકતમ (-ઉત્કૃષ્ટ સાધન) હોવાથી કરણપણાને
ધરતો, (૪) શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે પોતે જ કર્મ વડે સમાશ્રિત
થતો હોવાથી (અર્થાત્ કર્મ પોતાને જ દેવામાં આવતું હોવાથી) સંપ્રદાનપણાને ધારણ કરતો, (૫)
શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના સમયે પૂર્વે પ્રવર્તેલા 'વિકળજ્ઞાનસ્વભાવનો નાશ થવા
છતાં સહજજ્ઞાનસ્વભાવ વડે પોતે જ ધ્રુવપણાને અવલંબતો હોવાથી અપાદાનપણાને ધારણ કરતો,
અને (૬) શુદ્ધ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાનરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવનો પોતે જ આધાર હોવાથી
અધિકરણપણાને આત્મસાત્ કરતો-(એ રીતે) સ્વયમેવ છ કારકરૂપ થતો હોવાથી, અથવા ઉત્પત્તિ-
અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-ભાવભેદે ભિન્ન ધાતિકર્મોને દૂર કરીને સ્વયમેવ આવિર્ભૂત થયો હોવાથી, 'સ્વયંભૂ'
કહેવાય છે.

આથી એમ કહ્યું કે-નિશ્ચયથી પરની સાથે આત્માને કારકપણાનો સંબંધ નથી, કે જેથી
શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિને માટે સામગ્રી (-બાહ્ય સાધનો) શોધવાની વ્યગ્રતાથી જીવો (નકામા)
પરતંત્ર થાય છે.

ભાવાર્થ:- કર્તા, કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન અને અધિકરણ-એ છ કારકોનાં નામ છે.
જે સ્વતંત્રપણે (સ્વાધીનપણે) કરે તે કર્તા; કર્તા જેને પહોંચે-પ્રાપ્ત કરે તે કર્મ; સાધકતમ અર્થાત્
ઉત્કૃષ્ટ સાધન તે કરણ; કર્મ જેને દેવામાં આવે અથવા જેના માટે કરવામાં આવે તે સંપ્રદાન; જેમાંથી
કર્મ કરવામાં આવે એવી ધ્રુવ વસ્તુ તે અપાદાન; જેમાં અર્થાત્ જેના આધારે કર્મ કરવામાં આવે તે
અધિકરણ. આ છ કારકો વ્યવહાર અને નિશ્ચય એમ

૧. વિકળ જ્ઞાન = અપૂર્ણ (મતિ-શ્રુતાદિ) જ્ઞાન

૨. દ્રવ્ય-ભાવભેદે ભિન્ન ધાતિકર્મો = દ્રવ્ય ને ભાવ-એવા બે ભેદવાળાં ધાતિકર્મો; દ્રવ્ય ધાતિકર્મો ને ભાવ
ધાતિકર્મો.

વિકલજ્ઞાનસ્વભાવાપગમેઽપિ સહજજ્ઞાનસ્વભાવેન ધ્રુવત્વાલમ્બનાદપાદાનત્વમુપાદદાનઃ, શુદ્ધાનન્ત-શક્તિજ્ઞાનવિપરિણમનસ્વભાવસ્યાધારભૂતત્વાદધિકરણત્વમાત્મસાત્કુર્વાણઃ, સ્વયમેવ ષટ્કારકીરૂ-પેણોપજાયમાનઃ, ઉત્પત્તિવ્યપેક્ષયા દ્રવ્યભાવભેદભિન્નઘાતિકર્માણ્યપાસ્ય સ્વયમેવાવિર્ભૂતત્વાદ્વા સ્વયંભૂરિતિ નિર્દિશ્યતે। અતો ન નિશ્ચયતઃ પરેણ સહાત્મનઃ કારકત્વસમ્બન્ધોઽસ્તિ, યતઃ શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભાય સામગ્રીમાર્ગણવ્યગ્રતયા પરંતત્રૈર્ભૂયતે।। ૧૬।।

સ્વભાવેન સાધકતમત્વાત્કરણકારકં ભવતિ। નિર્વિકારપરમાનન્દૈકપરિણતિલક્ષણેન શુદ્ધાત્મભાવરૂપકર્મણા સમાશ્રિયમાણત્વાત્સંપ્રદાનં ભવતિ। તથૈવ પૂર્વમત્યાદિજ્ઞાનવિકલ્પવિનાશોઽ-પ્યખણ્ડિતૈકચૈતન્યપ્રકાશોનાવિનશ્ચરત્વાદપાદાનં ભવતિ। નિશ્ચયશુદ્ધચૈતન્યાદિગુણસ્વભાવાત્મનઃ સ્વયમેવાધારત્વાદધિકરણં ભવતીત્યભેદ—

બે પ્રકારનાં છે. જ્યાં પરના નિમિત્તથી કાર્યની સિદ્ધિ કહેવામાં આવે ત્યાં વ્યવહાર કારકો છે અને જ્યાં પોતાના જ ઉપાદાન કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ કહેવામાં આવે ત્યાં નિશ્ચય કારકો છે.

વ્યવહાર કારકોનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે: કુંભાર કર્તા છે; ઘડો કર્મ છે; દંડ, ચક્ર, દોરી વગેરે કરણ છે; જળ ભરનાર માટે કુંભાર ઘડો કરે છે તેથી જળ ભરનાર સંપ્રદાન છે; ટોપલામાંથી માટી લઈને ઘડો કરે છે તેથી ટોપલો અપાદાન છે; જમીનના આધારે ઘડો કરે છે તેથી જમીન અધિકરણ છે. આમાં બધાંય કારકો જુદાં જુદાં છે. અન્ય કર્તા છે, અન્ય કર્મ છે, અન્ય કરણ છે, અન્ય સંપ્રદાન, અન્ય અપાદાન અને અન્ય અધિકરણ છે. પરમાર્થે કોઈ દ્રવ્ય કોઈનું કર્તાકર્તા થઈ શકતું નથી માટે આ વ્યવહાર છ કારકો અસત્ય છે. તેઓ માત્ર ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી કહેવામાં આવે છે. નિશ્ચયથી કોઈ દ્રવ્યને અન્ય દ્રવ્ય સાથે કારકપણાનો સંબંધ છે જ નહિ.

નિશ્ચય કારકોનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે : માટી સ્વતંત્રપણે ઘડારૂપ કાર્યને પહોંચે છે—પ્રાપ્ત કરે છે તેથી માટી કર્તા છે અને ઘડો કર્મ છે; અથવા, ઘડો માટીથી અભિન્ન હોવાથી માટી પોતે જ કર્મ છે; પોતાના પરિણમનસ્વભાવથી માટીએ ઘડો કર્યો તેથી માટી પોતે જ કરણ છે; માટીએ ઘડારૂપ કર્મ પોતાને જ આપ્યું તેથી માટી પોતે જ સંપ્રદાન છે; માટીએ પોતાનામાંથી પિંડરૂપ અવસ્થા નષ્ટ કરીને ઘડારૂપ કર્મ કર્યું અને પોતે તો ધ્રુવ રહી તેથી પોતે જ અપાદાન છે; માટીએ પોતાના જ આધારે ઘડો કર્યો તેથી પોતે જ અધિકરણ છે. આ રીતે નિશ્ચયથી છયે કારકો એક જ દ્રવ્યમાં છે. પરમાર્થે એક દ્રવ્ય બીજાને સહાય નહિ કરી શકતું હોવાથી અને દ્રવ્ય પોતે જ, પોતાને, પોતાનાથી, પોતાને માટે, પોતાનામાંથી, પોતાનામાં કરતું હોવાથી આ નિશ્ચય છ કારકો જ પરમ સત્ય છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે દ્રવ્ય પોતે જ પોતાની અનંત શક્તિરૂપ સંપદાથી પરિપૂર્ણ હોવાથી પોતે જ છ કારકરૂપ થઈને પોતાનું કાર્ય નિપજાવવાને સમર્થ છે; તેને બાહ્ય સામગ્રી કાંઈ મદદ કરી શકતી નથી. માટે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છનાર આત્માએ બાહ્ય

અથ સ્વાયમ્ભુવસ્યાસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભસ્યાત્યન્તમનપાયિત્વં કથંચિદુત્પાદવ્યયઘ્નો-
વ્યયુક્તત્વં ચાલોચયતિ-

**ભંગવિહીનો ય ભવો સંભવપરિવર્જિતો વિનાસો હિ ।
વિજ્જદિ તસ્સેવ પુણો ઠિદિસંભવણાસસમવાયો ॥ ૧૭ ॥**

ષટ્કારકીરુપેણ સ્વત એવ પરિણમમાણઃ સન્નયમાત્મા પરમાત્મસ્વભાવકેવલજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસ્તાવે યતો
ભિન્નકારકં નાપેક્ષતે તતઃ સ્વયંભૂર્ભવતીતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૬ ॥ એવં સર્વજ્ઞમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા ।
સ્વયંભૂમુખ્યત્વેન દ્વિતીયા ચેતિ પ્રથમસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથાસ્ય ભગવતો દ્રવ્યાર્થિકનયેન
નિત્યત્વેડપિ પર્યાયાર્થિકનયેનાનિત્યત્વમુપદિશતિ—**ભંગવિહીનો ય ભવો** ભજ્જવિહીનશ્ચ ભવઃ
જીવિતમરણાદિસમતાભાવલક્ષણપરમોપેક્ષાસંયમરૂપશુદ્ધોપયોગેનોત્પન્નો યોડસૌ ભવઃ કેવલજ્ઞાનો—ત્પાદઃ ।
સ કિંવિશિષ્ટઃ । ભજ્જવિહીનો વિનાશરહિતઃ । **સંભવપરિવર્જિતો વિનાસો** તિ સંભવપરિવર્જિતો વિનાશ
ઇતિ । યોડસૌ મિથ્યાત્વરાગાદિસંસરણરૂપસંસારપર્યાયસ્ય વિનાશઃ । સ કિંવિશિષ્ટઃ । સંભવવિહીનઃ

સામગ્રીની અપેક્ષા રાખી પરંત્ર થવું નિરર્થક છે. શુદ્ધોપયોગમાં લીન આત્મા પોતે જ છ કારકરૂપ
થઈને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે આત્મા પોતે અનંત શક્તિવાળા જ્ઞાયક સ્વભાવ વડે સ્વતંત્ર હોવાથી
પોતે જ કર્તા છે; પોતે અનંત શક્તિવાળા કેવળજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો હોવાથી કેવળજ્ઞાન કર્મ છે, અથવા
કેવળજ્ઞાનથી પોતે અભિન્ન હોવાથી આત્મા પોતે જ કર્મ છે; પોતાના અનંત શક્તિવાળા
પરિણમનસ્વભાવરૂપ ઉત્કૃષ્ટ સાધન વડે કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી આત્મા પોતે જ કરણ છે; પોતાને જ
કેવળજ્ઞાન દેતો હોવાથી આત્મા પોતે જ સંપ્રદાન છે; પોતાનામાંથી મતિ-શ્રુતાદિ અપૂર્ણ જ્ઞાન દૂર કરીને
કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી અને પોતે સહજ જ્ઞાનસ્વભાવ વડે ધ્રુવ રહેતો હોવાથી પોતે જ અપાદાન છે;
પોતાનામાં જ અર્થાત્ પોતાના જ આધારે કેવળજ્ઞાન કરતો હોવાથી પોતે જ અધિકરણ છે. આ રીતે
સ્વયં (પોતે જ) છ કારકરૂપ થતો હોવાથી તે ‘સ્વયંભૂ’ કહેવાય છે. અથવા, અનાદિ કાળથી અતિ
દૃઢ બંધાયેલાં (જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાયરૂપ) દ્રવ્ય તેમ જ ભાવ ઘાતિકર્મોને
નષ્ટ કરીને સ્વયમેવ આવિર્ભૂત થયો અર્થાત્ કોઈની સહાય વિના પોતાની મેળે જ પોતે પ્રગટ થયો
તેથી તે ‘સ્વયંભૂ’ કહેવાય છે. ૧૬.

હવે આ સ્વયંભૂને શુદ્ધાત્મસ્વભાવની પ્રાપ્તિનું અત્યંત અવિનાશીપણું અને કથંચિત્
(કોઈ પ્રકારે) ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યયુક્તપણું વિચારે છે:-

**વ્યયહીન છે ઉત્પાદ ને ઉત્પાદહીન વિનાશ છે,
તેને જ વળી ઉત્પાદઘ્નોવ્યવિનાશનો સમવાય છે. ૧૭.**

**મજ્જવિહીનશ્ચ ભવઃ સંભવપરિવર્જિતો વિનાશો હિ ।
વિદ્યતે તસ્યૈવ પુનઃ સ્થિતિસંભવનાશસમવાયઃ ॥ ૧૭ ॥**

અસ્ય ખલ્વાત્મનઃ શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાત્ શુદ્ધાત્મસ્વભાવેન યો ભવઃ સ પુનસ્તેન રૂપેણ પ્રલયાભાવાદ્રજ્જવિહીનઃ । યસ્ત્વશુદ્ધાત્મસ્વભાવેન વિનાશઃ સ પુનરુત્પાદાભાવાત્સંભવપરિવર્જિતઃ । અતોઽસ્ય સિદ્ધત્વેનાનપાયિત્વમ્ । એવમપિ સ્થિતિસંભવનાશસમવાયોઽસ્ય ન વિપ્રતિષિદ્યતે, મજ્જરહિતોત્પાદેન સંભવવર્જિતવિનાશેન તદ્વ્યાધારભૂતદ્રવ્યેણ ચ સમવેતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

નિર્વિકારાત્મતત્ત્વવિલક્ષણરાગાદિપરિણામાભાવાદુત્પત્તિરહિતઃ । તસ્માજ્ઞાયતે તસ્યૈવ ભગવતઃ સિદ્ધસ્વરૂપતો દ્રવ્યાર્થિકનયેન વિનાશો નાસ્તિ । વિજ્જદિ તસ્સેવ પુણો ઠિદિસંભવણાસમવાયો વિદ્યતે તસ્યૈવ પુનઃ સ્થિતિસંભવનાશસમવાયઃ । તસ્યૈવ ભગવતઃ પર્યાયાર્થિકનયેન શુદ્ધવ્ય જ્ઞાનપર્યાયાપેક્ષયા સિદ્ધ-

અન્યાર્થઃ- [મંગવિહીનઃ ચ ભવઃ] તેને (-શુદ્ધાત્મસ્વભાવને પામેલા આત્માને) વિનાશ રહિત ઉત્પાદ છે અને [સંભવપરિવર્જિતઃ વિનાશઃ હિ] ઉત્પાદ રહિત વિનાશ છે. [તસ્ય એવ પુનઃ] તેને જ વળી [સ્થિતિસંભવનાશસમવાયઃ વિદ્યતે] સ્થિતિ, ઉત્પાદ અને વિનાશનો સમવાય (-મેળાપ, એકઠાપણું) છે.

ટીકા:- ખરેખર આ (શુદ્ધાત્મસ્વભાવને પામેલા) આત્માને શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી થયેલો જે શુદ્ધાત્મસ્વભાવે (શુદ્ધાત્મસ્વભાવરૂપે) ઉત્પાદ તે, ફરીને તે રૂપે પ્રલયનો અભાવ હોવાથી, વિનાશરહિત છે; અને (તે આત્માને શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી થયેલો) જે અશુદ્ધાત્મસ્વભાવે વિનાશ તે, ફરીને ઉત્પત્તિનો અભાવ હોવાથી, ઉત્પાદરહિત છે. આથી (એમ કહ્યું કે) તે આત્માને સિદ્ધપણે અવિનાશીપણું છે. આમ હોવા છતાં તે આત્માને ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ અને વિનાશનો સમવાય વિરોધ પામતો નથી, કારણ કે તે વિનાશરહિત ઉત્પાદ સાથે, ઉત્પાદરહિત વિનાશ સાથે અને તે બન્નેના આધારભૂત દ્રવ્ય સાથે સમવેત (તન્મયપણે જોડાયેલો-એકમેક) છે.

ભાવાર્થઃ- સ્વયંભૂ સર્વજ્ઞભગવાનને જે શુદ્ધાત્મસ્વભાવ ઉત્પન્ન થયો તે કદી નાશ પામતો નથી તેથી તેમને વિનાશ વિનાનો ઉત્પાદ છે; અને અનાદિ અવિદ્યાજનિત વિભાવપરિણામ એક વાર સર્વથા નાશ પામ્યા પછી ફરીને ઊપજતા નથી તેથી તેમને ઉત્પાદ વિનાનો વિનાશ છે. આ રીતે અહીં એમ કહ્યું કે સિદ્ધપણે તેઓ અવિનાશી છે. આમ અવિનાશી હોવા છતાં તેઓ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય સહિત છે; કારણ કે શુદ્ધ પર્યાયની અપેક્ષાએ તેમને ઉત્પાદ છે, અશુદ્ધ પર્યાયની અપેક્ષાએ વ્યય છે અને તે બન્નેના આધારભૂત આત્માપણાની અપેક્ષાએ ધ્રૌવ્ય છે. ૧૭.

અથોત્પાદાદિત્રયં સર્વદ્રવ્યસાધારણત્વેન શુદ્ધાત્મનોડપ્યવશ્યંભાવીતિ વિભાવયતિ-

**उत्पादो य विनासो विज्जदि सव्वस्स अट्टजादस्स ।
पज्जाएण दु केणवि अट्टो खलु होदि सभ्भूदो ॥ १८ ॥**

**उत्पादश्च विनाशो विद्यते सर्वस्यार्थजातस्य ।
पर्यायेण तु केनाप्यर्थः खलु भवति सद्भूतः ॥ १८ ॥**

યથાહિ જાત્યજામ્બૂનદસ્યાઙ્ગદપર્યાયેણોત્પત્તિર્દૃષ્ટા , પૂર્વવ્યવસ્થિતાઙ્ગુલીયકાદિપર્યાયેણ

પર્યાયેણોત્પાદઃ, સંસારપર્યાયેણ વિનાશઃ, કેવલજ્ઞાનાદિગુણાધારદ્રવ્યત્વેન ધ્રોવ્યમિતિ । તતઃ સ્થિતં દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેડપિ પર્યાયાર્થિકનયેનોત્પાદવ્યયધ્રોવ્યત્રયં સંભવતીતિ ॥ ૧૭ ॥ અથોત્પા-દાદિત્રયં યથા સુવર્ણાદિમૂર્તપદાર્થેષુ દૃશ્યતે તથૈવામૂર્તેડપિ સિદ્ધસ્વરૂપે વિજ્ઞેયં પદાર્થત્વાદિતિ નિરૂપયતિ-
उत्पादो य विनासो विज्जदि सव्वस्स अट्टजादस्स ઉત્પાદશ્ચ વિનાશશ્ચ વિદ્યતે તાવત્સર્વસ્યાર્થજાતસ્ય પદાર્થસમૂહસ્ય । કેન કૃત્વા । **पज्जाएण दु केणवि** પર્યાયેણ તુ કેનાપિ વિવક્ષિતેનાર્થવ્યञ्जनરૂપેણ સ્વભાવવિભાવરૂપેણ વા । સ ચાર્થઃ કિંવિશિષ્ટઃ । **अट्टो खलु होदि सभ्भूदो** અર્થઃ ખલુ સ્ફુટં સત્તાભૂતઃ સત્તાયા અભિન્નો ભવતીતિ । તથાહિ-સુવર્ણગોરસમૃત્તિકાપુરુષાદિમૂર્તપદાર્થેષુ યથોત્પાદાદિત્રયં લોકે પ્રસિદ્ધં તથૈવામૂર્તેડપિ મુક્તજીવે । યદ્યપિ શુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિત્તિ-

હવે ઉત્પાદ આદિ ત્રય (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય) સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ હોવાથી શુદ્ધ આત્માને (કેવળીભગવાનને અને સિદ્ધભગવાનને) પણ 'અવશ્યંભાવી છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

**उत्पाद तेम विनाश छे सौ कोछ वस्तुमात्रने,
वणी कोछ पर्यायथी दरेक पदार्थ छे सद्भूत भरे. १८.**

अन्वयार्थः- [उत्पादः] કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ [વિનાશઃ ચ] અને કોઈ પર્યાયથી વિનાશ [સર્વસ્ય] સર્વ [અર્થજાતસ્ય] પદાર્થમાત્રને [વિદ્યતે] હોય છે; [કેન અપિ પર્યાયેણ તુ] વળી કોઈ પર્યાયથી [અર્થઃ] પદાર્થ [સદ્ભૂતઃ ખલુ ભવતિ] ખરેખર ધ્રુવ છે.

टीका:- જેમ ઉત્તમ સુવર્ણને બાજુબંધરૂપ પર્યાયથી ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે, પૂર્વ અવસ્થારૂપે વર્તતા વીંટી વગેરે પર્યાયથી વિનાશ જોવામાં આવે છે અને પીળાશ વગેરે પર્યાયથી તો બન્નેમાં (બાજુબંધમાં ને વીંટીમાં) ઉત્પત્તિ-વિનાશ નહિ

૧. અવશ્યંભાવી = જરૂર હોનાર; અપરિહાર્ય.

ચ વિનાશઃ, પીતતાદિપર્યાયેણ તૂભયત્રાપ્યુત્પત્તિવિનાશાવનાસાદયતઃ ધ્રુવત્વમ્; એવમખિલદ્રવ્યાણાં કેનચિત્પર્યાયેણોત્પાદઃ કેનચિદ્વિનાશઃ કેનચિદ્ધૌવ્યમિત્યવબોદ્ધવ્યમ્। અતઃ શુદ્ધાત્મનોડપ્યુત્પા-દાદિત્રયરૂપં દ્રવ્યલક્ષણભૂતમસ્તિત્વમવશ્યંભાવિ।। ૧૮।।

નિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણસ્ય સંસારાવસાનોત્પન્નકારણસમયસારપર્યાયસ્ય વિનાશો ભવતિ તથૈવ કેવલજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિરૂપસ્ય કાર્યસમયસારપર્યાયસ્યોત્પાદશ્ચ ભવતિ, તથાપ્યુભયપર્યાયપરિણતા-ત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌવ્યત્વં પદાર્થત્વાદિતિ। અથવા યથા જ્ઞેયપદાર્થાઃ પ્રતિક્ષણં ભજ્જત્રયેણ પરિણમન્તિ તથા જ્ઞાનમપિ પરિચ્છત્યપેક્ષયા ભજ્જત્રયેણ પરિણમતિ। ષટ્સ્થાનગતાગુરુલઘુકગુણવૃદ્ધિહાન્યપેક્ષયા વા ભજ્જત્રયમવબોદ્ધવ્યમિતિ સૂત્રતાત્પર્યમ્।। ૧૮।। એવં સિદ્ધજીવે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેડપિ વિવક્ષિતપર્યાયેણોત્પાદવ્યયધૌવ્યસ્થાપનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્। અથ તં પૂર્વોક્તસર્વજ્ઞં યે મન્યન્તે તે સમ્યગ્દૃષ્ટયો ભવન્તિ, પરમ્પરયા મોક્ષં ચ લભન્તિ ઇતિ પ્રતિપાદયતિ—

તં સવ્વદ્ધવરિદ્ધં ઇદ્ધં અમરાસુરપ્પહાણેહિં।
યે સદ્દહંતિ જીવા તેસિં દુક્ખાણિ ધીયંતિ।। *૧।।

તં સવ્વદ્ધવરિદ્ધં તં સર્વાર્થવરિદ્ધં ઇદ્ધં ઇદ્ધમભિમતં। કૈઃ। અમરાસુરપ્પહાણેહિ અમરાસુર—પ્રધાનૈઃ। યે સદ્દહંતિ યે શ્રદ્ધધતિ રોચન્તે જીવા ભવ્યજીવાઃ। તેસિં તેષામ્। દુક્ખાણિ વીતરાગ—પારમાર્થિકસુખવિલક્ષણાણિ દુઃખાણિ। ધીયંતિ વિનાશં ગચ્છન્તિ, ઇતિ સૂત્રાર્થઃ।। *૧।। એવં

પામતું હોવાથી ધ્રુવપણું જોવામાં આવે છે, તેમ સર્વ દ્રવ્યોને કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ, કોઈ પર્યાયથી વિનાશ અને કોઈ પર્યાયથી ધૌવ્ય હોય છે એમ જાણવું. આથી (એમ કહ્યું કે) શુદ્ધ આત્માને પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ અસ્તિત્વ કે જે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે તે અવશ્યંભાવી છે.

ભાવાર્થ:- દ્રવ્યનું લક્ષણ અસ્તિત્વ છે અને અસ્તિત્વ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યરૂપ છે. માટે કોઈ પર્યાયથી ઉત્પાદ, કોઈ પર્યાયથી વિનાશ અને કોઈ પર્યાયથી ધ્રુવપણું દરેક પદાર્થને હોય છે.

અહીં પ્રશ્ન સંભવે છે કે : ‘દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ ઉત્પાદ વગેરે ત્રણથી કેમ કહ્યું? એક ધૌવ્યથી જ કહેવું જોઈએ; કારણ કે જે ધ્રુવ રહે તે સદા હયાત રહી શકે છે.’ આ પ્રશ્નનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે : જો પદાર્થ ધ્રુવ જ હોય તો માટી, સોનું, દૂધ વગેરે સમસ્ત પદાર્થો એક જ સાદા આકારે રહેવા જોઈએ; ઘડો, કુંડળ, દહીં વગેરે

* આવી જે જે ગાથાઓ શ્રીઅમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વપ્રદીપિકા ટીકામાં નથી પરંતુ શ્રી જયસેનાચાર્યદેવવિરચિત તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં છે, તે ગાથાઓને છેડે ફૂદડી (*) ફરીને તે ગાથાઓને જીદા નંબર આપવામાં આવ્યા છે.

અથાસ્યાત્મનઃ શુદ્ધોપયોગાનુભાવાત્સ્વયંભુવો ભૂતસ્ય કથમિન્દ્રિયૈર્વિના જ્ઞાનાનન્દાવિતિ સંદેહમુદસ્યતિ-

**પક્ષીણઘાદિકમ્મો અણંતવરવીરિઓ અધિકતેજો ।
જાદો અદિંદિઓ સો ગાણં સોક્ષ્મં ચ પરિણમદિ ॥ ૧૧ ॥**

નિર્દોષિપરમાત્મશ્રદ્ધાનાન્મોક્ષો ભવતીતિ કથનરુપેણ તૃતીયસ્થલે ગાથા ગતા ॥ અથાસ્યાત્મનો નિર્વિકારસ્વસંવેદનલક્ષણશુદ્ધોપયોગપ્રભાવાત્સર્વજ્ઞત્વે સતીન્દ્રિયૈર્વિના કથં જ્ઞાનાનન્દાવિતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ-**પક્ષીણઘાદિકમ્મો** જ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયસ્વરુપપરમાત્મદ્રવ્યભાવનાલક્ષણશુદ્ધોપ-યોગબલેન પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા સન્ । **અણંતવરવીરિઓ** અનન્તવરવીર્યઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । **અહિયતેજો** અધિકતેજાઃ । અત્ર તેજઃ શબ્દેન કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં ગ્રાહ્યમ્ । **જાદો સો** સ પૂર્વોક્તલક્ષણ આત્મા જાતઃ સંજાતઃ । કથંભૂતઃ । **અણિંદિઓ** અનિન્દ્રિય ઇન્દ્રિયવિષયવ્યાપારરહિતઃ । અનિન્દ્રિયઃ સન્ કિં કરોતિ । **ગાણં સોક્ષ્મં ચ પરિણમદિ** કેવલજ્ઞાનમનન્તસૌખ્યં ચ પરિણમતીતિ । તથાહિ-અનેન વ્યાખ્યાનેન

ભેદો કદી ન થવા જોઈએ. પરંતુ એમ તો બનતું નથી અર્થાત્ ભેદો તો જરૂર જોવામાં આવે છે. માટે પદાર્થ સર્વથા ધ્રુવ ન રહેતાં કોઈ અવસ્થાથી ઊપજે પણ છે અને કોઈ અવસ્થાથી નાશ પણ પામે છે. જો એમ ન માનવામાં આવે તો સંસારનો જ લોપ થાય.

આમ દરેક દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્યમય હોવાથી મુક્ત આત્માને પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય અવશ્ય હોય છે. સ્થૂલતાથી જોઈએ તો, સિદ્ધપર્યાયનો ઉત્પાદ થયો, સંસાર-પર્યાયનો વ્યય થયો અને આત્માપણું ધ્રુવ રહ્યું-એ અપેક્ષાએ મુક્ત આત્માને ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય છે. અથવા, મુક્ત આત્માનું જ્ઞાન જ્ઞેય પદાર્થોના આકારે થયા કરે છે તેથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોમાં જે જે પ્રકારે ઉત્પાદાદિ થાય છે તે તે પ્રકારે જ્ઞાનમાં ઉત્પાદાદિ થયા કરે છે, માટે મુક્ત આત્માને સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય હોય છે. અથવા વધારે સૂક્ષ્મતાથી જોઈએ તો, અગુરુલઘુગુણમાં થતી ષટ્ગુણ હાનિવૃદ્ધિને લીધે મુક્ત આત્મામાં સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય વર્તે છે. અહીં જેમ સિદ્ધભગવાનનાં ઉત્પાદાદિ કલાં તેમ કેવળીભગવાનનાં પણ યથાયોગ્ય સમજી લેવાં. ૧૮.

હવે શુદ્ધોપયોગના પ્રભાવથી સ્વયંભૂ થયેલા આ (પૂર્વોક્ત) આત્માને ઈન્દ્રિયો વિના કઈ રીતે જ્ઞાન અને આનંદ હોય એવા સંદેહનું નિરાકરણ કરે છે:-

**પ્રક્ષીણઘાતિકર્મ, અનહદવીર્ય, અધિકપ્રકાશ ને
ઈન્દ્રિય-અતીત થયેલ આત્મા જ્ઞાનસૌખ્યે પરિણમે. ૧૮.**

**પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા અનન્તવરવીર્યોઽધિકતેજાઃ ।
જાતોઽતીન્દ્રિયઃ સ જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ પરિણમતિ ॥ ૧૧ ॥**

અયં ખલ્વાત્મા શુદ્ધોપયોગસામર્થ્યાત્ પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા, ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનદર્શના-સંપૂક્તત્વાદતીન્દ્રિયો ભૂતઃ સન્નિખિલાન્તરાયક્ષયાદનન્તવરવીર્યઃ, કૃત્સ્મજ્ઞાનદર્શનાવરણપ્રલયાદ-ધિકકેવલજ્ઞાનદર્શનાભિધાનતેજાઃ, સમસ્તમોહનીયાભાવાદત્યન્તનિર્વિકારશુદ્ધચૈતન્યસ્વભાવમાત્મા-નમાસાદયન્ સ્વયમેવ સ્વપરપ્રકાશકત્વલક્ષણં જ્ઞાનમનાકુલત્વલક્ષણં સૌખ્યં ચ ભૂત્વા પરિણમતે । એવમાત્મનો જ્ઞાનાનન્દો સ્વભાવ એવ । સ્વભાવસ્ય તુ પરાનપેક્ષત્વાદિન્દ્રિયૈર્વિનાપ્યાત્મનો જ્ઞાનાનન્દો સંભવતઃ ॥ ૧૧ ॥

કિમુક્તં ભવતિ, આત્મા તાવન્નિશ્ચયેનાનન્તજ્ઞાનસુખસ્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણ સંસારાવસ્થાયાં કર્મપ્રચ્છાદિતજ્ઞાનસુખઃ સન્ પશ્ચાદિન્દ્રિયાધારેણ કિમપ્યલ્પજ્ઞાનં સુખં ચ પરિણમતિ । યદા પુનર્નિર્વિકલ્પસ્વસંવિત્તિબલેન કર્માભાવો ભવતિ તદા ક્ષાયોપશમાભાવાદિન્દ્રિયાણિ ન સન્તિ સ્વકીયાતીન્દ્રિયજ્ઞાનં સુખં ચાનુભવતિ । તતઃ સ્થિતં ઇન્દ્રિયાભાવેઽપિ સ્વકીયાનન્તજ્ઞાનં સુખં ચાનુભવતિ । તદપિ કસ્માત્ । સ્વભાવસ્ય પરાપેક્ષા નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૧ ॥ અથાતીન્દ્રિયત્વાદેવ કેવલિનઃ શરીરાધારોદ્ભૂતં ભોજનાદિસુખં ક્ષુધાદિદુઃખં ચ નાસ્તીતિ વિચારયતિ—સોક્ષ્મં વા પુણ દુક્ષ્મં કેવલણાણિસ્સ ણત્થિ સુખં વા પુનર્દુઃખં વા

અન્વયાર્થઃ— [પ્રક્ષીણઘાતિકર્મા] જેનાં ઘાતિકર્મો ક્ષય પામ્યાં છે, [અતીન્દ્રિયઃ જાતઃ] જે અતીન્દ્રિય થયો છે, [અનન્તવરવીર્યઃ] અનન્ત જેનું ઉત્તમ વીર્ય છે અને [અધિકતેજાઃ] ^૧અધિક જેનું (કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનરૂપ) તેજ છે [સઃ] એવો તે (સ્વયંભૂ આત્મા) [જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ] જ્ઞાન અને સુખરૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે.

ટીકા— શુદ્ધોપયોગના સામર્થ્યથી જેનાં ઘાતિકર્મો ક્ષય પામ્યાં છે, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન-દર્શન સાથે અસંપૂક્ત (સંપર્ક વિનાનો) હોવાથી જે અતીન્દ્રિય થયો છે, સમસ્ત અંતરાયનો ક્ષય થયો હોવાથી અનન્ત જેનું ઉત્તમ વીર્ય છે, સમસ્ત જ્ઞાનાવરણ અને દર્શનાવરણનો પ્રલય થયો હોવાથી અધિક જેનું કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન નામનું તેજ છે—એવો આ (સ્વયંભૂ) આત્મા, સમસ્ત મોહનીયના અભાવને લીધે અત્યંત નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વભાવવાળા આત્માને (—અત્યંત નિર્વિકાર શુદ્ધ ચૈતન્ય જેનો સ્વભાવ છે એવા આત્માને) અનુભવતો થકો સ્વયમેવ (પોતે જ) સ્વપરપ્રકાશકતા-લક્ષણ જ્ઞાન અને અનાકુળતાલક્ષણ સુખ થઈને પરિણમે છે. આ રીતે આત્માનો, જ્ઞાન અને આનંદ સ્વભાવ જ છે. અને સ્વભાવ તો પરથી ^૨અનપેક્ષ હોવાથી ઇન્દ્રિયો વિના પણ આત્માને જ્ઞાન અને આનંદ હોય છે.

૧. અધિક = ઉત્કૃષ્ટ; અસાધારણ; અત્યંત
૨. અનપેક્ષ = સ્વતંત્ર; ઉદાસીન; અપેક્ષા વિનાનો.

અથાતીન્દ્રિયત્વાદેવ શુદ્ધાત્મનઃ શારીરં સુખદુઃખં નાસ્તીતિ વિભાવયતિ-

**સોઁખં વા પુણ દુઁખં કેવલણાણિસ્સ ણત્થિ દેહગદં ।
જમ્હા અદિંદિયત્તં જાદં તમ્હા દુ તં ણેયં ॥૨૦॥**

કેવલજ્ઞાનિનો નાસ્તિ । કથંભૂતમ્ । દેહગદં દેહગતં દેહાધારજિહ્વેન્દ્રિયાદિસમુત્પન્નં કવલા-
હારાદિસુખમ્, અસાતોદયજનિતં ક્ષુધાદિદુઃખં ચ । કસ્માન્નાસ્તિ । જમ્હા અદિંદિયત્તં જાદં
યસ્માન્મોહાદિઘાતિકર્માભાવે પન્નેન્દ્રિયવિષયવ્યાપારરહિતત્વં જાતમ્ । તમ્હા દુ તં ણેયં તસ્માદતી-
ન્દ્રિયત્વાદ્દેતોરતીન્દ્રિયમેવ તજ્ઞાનં સુખં ચ જ્ઞેયમિતિ । તદ્વથા-લોહપિન્ડસંસર્ગાભાવાદગ્નિર્યથા
ઘનઘાતપિટ્ટનં ન લભતે તથાયમાત્માપિ લોહપિન્ડસ્થાનીયેન્દ્રિયગ્રામાભાવાત્ સાંસારિકસુખદુઃખં
નાનુભવતીત્યર્થઃ । કશ્ચિદાહ-કેવલિનાં ભુક્તિરસ્તિ, ઔદારિકશરીરસદ્ભાવાત્ । અસદ્વેદ્યકર્મોદય-સદ્ભ-
વાદ્વા । અસ્મદાદિવત્ । પરિહારમાહતદ્ભગવતઃ શરીરમૌદારિકં ન ભવતિ કિંતુ પરમૌદારિકમ્ । તથા
ચોક્તં-“શુદ્ધસ્ફટિકસંકાશં તેજોમૂર્તિમયં વપુઃ । જાયતે ક્ષીણદોષસ્ય સસધાતુવિવર્જિતમ્” ॥
યન્નોક્તમસદ્વેદ્યોદયસદ્ભાવાત્તત્ર પરિહારમાહ-યથા વ્રીહ્યાદિબીજં જલસહકારિકારણસહિતમજ્જુરાદિકાર્ય
જનયતિ તથૈવાસદ્વેદ્યકર્મ મોહનીયસહકારિકારણસહિતં ક્ષુધાદિકાર્યમુત્પાદયતિ । કસ્માત્ । ‘મોહસ્સ
બલેણ ઘાદદે જીવં’ ઇતિ વચનાત્ । યદિ પુનર્મોહાભાવેઽપિ ક્ષુધાદિપરીષદ્દં જનયતિ તર્હિ
વધરોગાદિપરીષદમપિ જનયતુ, ન ચ તથા । તદપિ કસ્માત્ । ‘ભુક્ત્યુપસર્ગાભાવાત્’ ઇતિ વચનાત્ ।
અન્યદપિ દૂષણમસ્તિ । યદિ ક્ષુધાબાધાસ્તિ તર્હિ ક્ષુધાક્ષીણશક્તેરનન્તવીર્યં નાસ્તિ । તથૈવ
ક્ષુધાદુઃખિતસ્યાનન્તસુખમપિ નાસ્તિ । જિહ્વેન્દ્રિયપરિચ્છિત્તિરૂપમતિજ્ઞાનપરિણતસ્ય કેવલજ્ઞાનમપિ ન
સંભવતિ । અથવા અન્યદપિ કારણમસ્તિ । અસદ્વેદ્યોદયાપેક્ષયા સદ્વેદ્યોદયોઽનન્તગુણોઽસ્તિ । તતઃ
કારણાત્ શર્કરાશિમધ્યે નિમ્બકણિકાવદસદ્વેદ્યોદયો વિદ્યમાનોઽપિ ન જ્ઞાયતે । તથૈવાન્યદપિ
બાધકમસ્તિ-યથા પ્રમત્તસંયતાદિતપોધનાનાં વેદોદયે વિદ્યમાનેઽપિ મન્દમોહોદયત્વાદખન્ડબ્રહ્મચારિણાં
સ્ત્રીપરીષદ્-બાધા નાસ્તિ, યથૈવ ચ નવગ્રૈવેયકાઘહમિન્દ્રદેવાનાં વેદોદયે વિદ્યમાનેઽપિ મન્દમોહો-

ભાવાર્થઃ- આત્માને જ્ઞાન અને સુખરૂપે પરિણમવામાં ઇન્દ્રિયાદિ પર નિમિત્તોની જરૂર નથી; કારણ કે સ્વપરનું પ્રકાશકપણું જેનું લક્ષણ અર્થાત્ સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાન અને અનાકુળપણું જેનું લક્ષણ છે એવું સુખ આત્માનો સ્વભાવ જ છે. ૧૮.

હવે અતીન્દ્રિયપણાને લીધે જ શુદ્ધ આત્માને (કેવળીભગવાનને) શારીરિક સુખદુઃખ નથી એમ વ્યક્ત કરે છે:-

**કંઈ દેહગત નથી સુખ કે નથી દુઃખ કેવળજ્ઞાનીને,
જેથી અતીન્દ્રિયતા થઈ તે કારણે એ જાણજે. ૨૦.**

**सौख्यं वा पुनर्दुःखं केवलज्ञानिनो नास्ति देहगतम् ।
यस्मादतीन्द्रियत्वं जातं तस्मात्तु तज्ज्ञेयम् ॥२०॥**

दयेन स्त्रीविषयबाधा नास्ति, तथा भगवत्यसद्वेद्योदये विद्यमानेऽपि निरवशेषमोहाभावात् क्षुधाबाधा नास्ति। यदि पुनरुच्यते भवद्भिः—मिथ्यादृष्ट्यादिसयोगकेवलिपर्यन्तास्त्रयोदशगुण—स्थानवर्तिनो जीवा आहारका भवन्तीत्याहारकमार्गणायामागमे भणितमास्ते, ततः कारणात् केवलिनामाहारोऽस्तीति। तदप्युक्तम्। “णोकम्म—कम्महारो कवलाहारो य लेप्पमाहारो। ओजमणो वि य कमसो आहारो छव्विहो णेयो” ॥ इति गाथाकथितक्रमेण यद्यपि षट्प्रकार आहारो भवति तथापि नोकर्माहारापेक्षया केवलिनामाहारकत्वमवबोद्धव्यम्। न च कवलाहारापेक्षया। तथाहि—सूक्ष्माः सुरसाः सुगन्धा अन्यमनुजानामसंभविनः कवलाहारं विनापि किञ्चिदूनपूर्वकोटिपर्यन्तं शरीरस्थितिहेतवः सप्तधातुरहितपरमौदारिकशरीरनोकर्माहारयोग्या लाभान्तरायकर्मनिरवशेषक्षयात् प्रतिक्षणं पुद्गला आस्र वन्तीति नवकेवलिलब्धिव्याख्यानकाले भणितं तिष्ठति। ततो ज्ञायते नोकर्माहारापेक्षया केवलिनामाहारकत्वम्। अथ मतम्—भवदीयकल्पनया आहारानाहारकत्वं नोकर्माहारापेक्षया, न च कवलाहारापेक्षया चेति कथं ज्ञायते। नैवम्। “एकं द्वौ त्रीन् वानाहारकः” इति तत्त्वार्थे कथितमास्ते। अस्य सूत्रस्यार्थः कथ्यते—भवान्तरगमनकाले विग्रहगतौ शरीराभावे सति नूतनशरीरधारणार्थं त्रयाणां शरीराणां षण्णां पर्याप्तीनां योग्यपुद्गलपिण्डग्रहणं नोकर्माहार उच्यते। स च विग्रहगतौ कर्माहारे विद्यमानेऽप्येकद्वित्रिसमयपर्यन्तं नास्ति। ततो नोकर्माहारापेक्षयाऽऽहारानाहारकत्वमागमे ज्ञायते। यदि पुनः कवलाहारापेक्षया तर्हि भोजनकालं विहाय सर्वदैवानाहारक एव, समयत्रयनियमो न घटते। अथ मतम्—केवलानां कवलाहारोऽस्ति मनुष्यत्वात् वर्तमानमनुष्यवत्। तदप्युक्तम्। तर्हि पूर्वकालपुरुषाणां सर्वज्ञत्वं नास्ति, रामरावणादिपुरुषाणां च विशेषसामर्थ्यं नास्ति वर्तमानमनुष्यवत्। न च तथा। किंच छद्मस्थतपोधना अपि सप्तधातुरहितपरमौदारिकशरीराभावे ‘छट्ठो ति पढमसण्णा’ इति वचनात् प्रमत्तसंयतषष्ठगुणस्थानवर्तिनो यद्यप्याहारं गृह्णन्ति तथापि ज्ञानसंयमध्यानसिद्धयर्थं, न च देहममत्वार्थम्। उक्तं च—“कायस्थित्वर्थमाहारः कायो ज्ञानार्थमिष्यते। ज्ञानं कर्मविनाशाय तन्नाशे परमं सुखम्” ॥ “ण बलाउसाहणद्धं ण सरीरस्स य चयद्ध तेजद्धं। णाणद्ध संजमद्धं ज्ञाणद्धं चेव भुंजंति ॥” तस्य भगवतो ज्ञानसंयमध्याना—दिगुणाः स्वभावेनैव तिष्ठन्ति न चाहारबलेन। यदि पुनर्देहममत्वेनाहारं गृह्णाति तर्हि छद्मस्थेभ्योऽप्यसौ हीनः प्राप्नोति। अथोच्यते—तस्यातिशयविशेषात्प्रकटा भुक्तिर्नास्ति प्रच्छन्ना विद्यते। तर्हि परमौदारिकशरीरत्वाद्भुक्तिरेव नास्त्ययमेवातिशयः किं न भवति। तत्र तु प्रच्छन्नभुक्तौ मायास्थानं

अन्यार्थः— [केवलज्ञानिनः] डेवणशानीने [देहगतं] शरीर संबंधी [सौख्यं] सुख [वा पुनः दुःखं] डे दुःख [नास्ति] नथी. [यस्मात्] ऽरश डे [अतीन्द्रियत्वं जातं] अतीन्द्रियपशुं थयुं छ [तस्मात् तु तत् ज्ञेयम्] तेथी ऐम ञशयुं.

યત એવ શુદ્ધાત્મનો જાતવેદસ ઇવ કાલાયસગોલોત્કૂલિતપુદ્ગલાશેષવિલાસકલ્પો નાસ્તીન્દ્રિયગ્રામસ્તત એવ ઘોરઘનઘાતાભિઘાતપરમ્પરાસ્થાનીયં શરીરગતં સુખદુઃખં ન સ્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

અથ જ્ઞાનસ્વરૂપપ્રપચ્ચં સૌખ્યસ્વરૂપપ્રપચ્ચં ચ ક્રમપ્રવૃત્તપ્રબન્ધદ્વયેનાભિદધાતિ। તત્ર કેવલિનોઽત્તીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાત્સર્વં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ વિભાવયતિ-

**પરિણમદો ખલુ ણાણં પચ્ચક્ખા સવ્વદવ્વપજ્જાયા ।
સો ણેવ તે વિજાણદિ ઉગ્ગહપુવ્વાહિં કિરિયાહિં ॥ ૨૧ ॥**

દૈન્યવૃત્તિઃ, અન્યેઽપિ પિણ્ડશુદ્ધિકથિતા દોષા બહવો ભવન્તિ। તે ચાન્યત્ર તર્કશાસ્ત્રે જ્ઞાતવ્યાઃ। અત્ર ચાઘ યાત્મગ્રન્થત્વાત્રોચ્યન્ત ઇતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ—ઇદં વસ્તુસ્વરૂપમેવ જ્ઞાતવ્યમત્રાગ્રહો ન કર્તવ્યઃ। કસ્માત્। દુરાગ્રહે સતિ રાગદ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ તતશ્ચ નિર્વિકારચિદાનન્દૈકસ્વભાવ—પરમાત્મભાવનાવિધાતો ભવતીતિ ॥ ૨૦ ॥ એવમનન્તજ્ઞાનસુખસ્થાપને પ્રથમગાથા કેવલિભુક્તિ—નિરાકરણે દ્વિતીયા ચેતિ ગાથાદ્વયં ગતમ્।

ઇતિ સસગાથાભિઃ સ્થલચતુષ્ટયેન સામાન્યેન સર્વજ્ઞસિદ્ધિનામા દ્વિતીયોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

અથ જ્ઞાનપ્રપચ્ચાભિધાનાન્તરાધિકારે ત્રયસ્ત્રિંશદ્ગાથા ભવન્તિ। તત્રાષ્ટૌ સ્થલાનિ। તેષ્વાદૌ

ટીકા:- જેમ અગ્નિને લોખંડના ગોળાના તપ્ત પુદ્ગલોનો સમસ્ત વિલાસ નથી (અર્થાત્ અગ્નિ તે લોખંડના ગોળાના પુદ્ગલોના વિલાસથી—તેમની ક્રિયાથી—ભિન્ન છે) તેમ શુદ્ધ આત્માને (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાની ભગવાનને) ઈન્દ્રિયસમૂહ નથી; તેથી જ જેમ અગ્નિને ઘોર ઘણાના ઘાના મારની પરંપરા નથી (અર્થાત્ લોખંડના ગોળાના સંસર્ગનો અભાવ થતાં ઘણાના ભયંકર ઉપરાછાપરી ઘાનો માર અગ્નિને પડતો નથી) તેમ શુદ્ધ આત્માને શરીરસંબંધી સુખદુઃખ નથી.

ભાવાર્થ:- કેવળીભગવાનને શરીરસંબંધી ક્ષુધાદિદુઃખ કે ભોજનાદિસુખ હોતું નથી તેથી તેમને કવલાહાર હોતો નથી. ૨૦.

હવે, જ્ઞાનના સ્વરૂપનો વિસ્તાર અને સુખના સ્વરૂપનો વિસ્તાર ક્રમે પ્રવર્તતા બે અધિકારો દ્વારા કહે છે. તેમાં (પ્રથમ), અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી કેવળીભગવાનને બધું પ્રત્યક્ષ છે એમ પ્રગટ કરે છે:-

**પ્રત્યક્ષ છે સૌ દ્રવ્યપર્યય જ્ઞાન-પરિણમનારને;
જાણે નહીં તે તેમને અવગ્રહ-ઇહાદિ ક્રિયા વડે. ૨૧.**

**પરિણમમાનસ્ય ખલુ જ્ઞાનં પ્રત્યક્ષાઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયાઃ ।
સ નૈવ તાન્ વિજાનાત્યવગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ ॥ ૨૧ ॥**

યતો ન ખલ્વિન્દ્રિયાણ્યાલમ્બ્યાવગ્રહેહાવાયપૂર્વકપ્રક્રમેણ કેવલી વિજાનાતિ, સ્વયમેવ સમસ્તાવરણક્ષયક્ષણ એવાનાદ્યનન્તાહેતુકાસાધારણભૂતજ્ઞાનસ્વભાવમેવ કારણત્વેનોપાદાય તદુપરિ પ્રવિકસત્કેવલજ્ઞાનોપયોગીભૂય વિપરિણમતે, તતોડસ્યાક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા સમક્ષસંવેદનાલમ્બનભૂતાઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયાઃ પ્રત્યક્ષા એવ ભવન્તિ ॥ ૨૧ ॥

કેવલજ્ઞાનસ્ય સર્વ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ કથનમુખ્યત્વેન ‘પરિણમદો ખલુ’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયમ્, અથાત્મજ્ઞાનયોર્નિશ્ચયેનાસંખ્યાતપ્રદેશત્વેડપિ વ્યવહારેણ સર્વગતત્વં ભવતીત્યાદિકથનમુખ્યત્વેન ‘આદા ણાણપમાણં’ ઇત્યાદિગાથાપચ્ચકમ્, તતઃ પરં જ્ઞાનજ્ઞેયયોઃ પરસ્પરગમનનિરાકરણમુખ્યતયા ‘ણાણી ણાણસહાવો’ ઇત્યાદિગાથાપચ્ચકમ્, અથ નિશ્ચયવ્યવહારકેવલિપ્રતિપાદનાદિમુખ્યત્વેન ‘જો હિ સુદેણ’ ઇત્યાદિસૂત્રચતુષ્ટયમ્, અથ વર્તમાનજ્ઞાને કાલત્રયપર્યાયપરિચ્છિત્તિકથનાદિરુપેણ ‘તઠ્ઠાલિગેવ સવ્વે’ ઇત્યાદિસૂત્રપચ્ચકમ્, અથ કેવલજ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતિ રાગાદિવિકલ્પ-રહિતં છદ્મસ્થજ્ઞાનમપિ, કિંતુ રાગાદયો બન્ધકારણમિત્યાદિનિરુપણમુખ્યતયા ‘પરિણમદિ ણેયં’ ઇત્યાદિસૂત્રપચ્ચકમ્, અથ કેવલજ્ઞાનં સર્વજ્ઞાનં સર્વજ્ઞત્વેન પ્રતિપાદયતીત્યાદિવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘જં તઠ્ઠાલિયમિદરં’ ઇત્યાદિગાથાપચ્ચકમ્, અથ જ્ઞાનપ્રપચ્ચોપસંહારમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા, નમસ્કારકથનેન દ્વિતીયા ચેતિ ‘ણવિ પરિણમાદ’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્। એવં જ્ઞાનપ્રપચ્ચાભિધાનતૃતીયાન્તરાધિકારે ત્રયસ્ત્રિંશદ્ગાથાભિઃ સ્થલાષ્ટકેન સમુદાય-

અન્યાર્થઃ- [ખલુ] ખરેખર [જ્ઞાનં પરિણમમાનસ્ય] જ્ઞાનરૂપે (કેવળજ્ઞાનરૂપે) પરિણમતા કેવળીભગવાનને [સર્વદ્રવ્યપર્યાયાઃ] સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો [પ્રત્યક્ષાઃ] પ્રત્યક્ષ છે; [સઃ] તે [તાન્] તેમને [અવગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ] અવગ્રહ આદિ ક્રિયાઓથી [નૈવ વિજાનાતિ] નથી જાણતા.

ટીકાઃ- ઇન્દ્રિયોને આલંબીને અવગ્રહ-ઈહા-અવાયપૂર્વક ક્રમથી કેવળીભગવાન જાણતા નથી, (પરંતુ) સ્વયમેવ સમસ્ત આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ, અનાદિ અનંત, અહેતુક અને અસાધારણ જ્ઞાનસ્વભાવને જ કારણપણે ગ્રહવાથી તુરંત જ પ્રગટતા કેવળજ્ઞાનોપયોગરૂપ થઈને પરિણમે છે; માટે તેમને સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવનું અક્રમે ગ્રહણ હોવાથી સમક્ષ સંવેદનને (-પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને) આલંબનભૂત સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયો પ્રત્યક્ષ જ છે.

ભાવાર્થઃ- જેની આદિ નથી તેમ જ અંત નથી, જેનું કોઈ કારણ નથી અને જે અન્ય કોઈ દ્રવ્યમાં નથી એવા જ્ઞાનસ્વભાવને જ ઉપાદેય કરીને, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના બીજભૂત શુકલદ્યાન નામના સ્વસંવેદનજ્ઞાને જ્યારે આત્મા પરિણમે છે ત્યારે તેના નિમિત્તે

અથાસ્ય ભગવતોઽતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાદેવ ન કિંચિત્પરોક્ષં ભવતીત્યભિપ્રૈતિ-

**પાત્થિ પરોક્ષં કિંચિ વિ સમંત સવ્વક્ષગુણસમિદ્ધસ્ય ।
અક્ષાતીતસ્ય સદા સયમેવ હિ ણાણજાતસ્ય ॥ ૨૨ ॥**

**નાસ્તિ પરોક્ષં કિંચિદપિ સમન્તતઃ સર્વાક્ષગુણસમૃદ્ધસય ।
અક્ષાતીતસ્ય સદા સ્વયમેવ હિ જ્ઞાનજાતસ્ય ॥ ૨૨ ॥**

પાતનિકા । તદ્વથા—અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનપરિણતત્વાત્કેવલિનઃ સર્વ પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—**પચ્ચક્ષા સવ્વદ્વપજ્જાયા** સર્વદ્રવ્યપર્યાયાઃ પ્રત્યક્ષા ભવન્તિ । કસ્ય । કેવલિનઃ । કિં કુર્વત । **પરિણમદો** પરિણમમાનસ્ય । **ખલુ** સ્ફુટમ્ । કિમ્ । **ણાણં** અનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિસમર્થં કેવલ—જ્ઞાનમ્ । તર્હિ કિં ક્રમેણ જાનાતિ । **સો ણેવ તે વિજાણદિ ઉગ્ગહપુવ્વાહિં કિરિયાહિં** સ ચ ભગવાન્નૈવ તાન્ જાનાત્યવગ્રહપૂર્વાભિઃ ક્રિયાભિઃ, કિંતુ યુગપદિત્યર્થઃ । **ઇતો વિસ્તરઃ—**અનાદ્ય—નન્તમહેતુકં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવં નિજશુદ્ધાત્માનમુપાદેયં કૃત્વા કેવલજ્ઞાનોત્પત્તેર્બીજભૂતે—નાગમભાષયા શુક્લધ્યાનસંજ્ઞેન રાગાદિવિકલ્પજાલરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન યદાયમાત્મા પરિણમતિ, તદા સ્વસંવેદનજ્ઞાનફલભૂતકેવલજ્ઞાનપરિચ્છિત્યાકારપરિણતસ્ય તસ્મિન્નેવ ક્ષણે ક્રમપ્રવૃત્તિયાયોપશમિકજ્ઞાનાભાવાદક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા સર્વદ્રવ્યગુણપર્યાયા અસ્યાત્મનઃ પ્રત્યક્ષા ભવન્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૧ ॥ અથ સર્વ પ્રત્યક્ષં

સર્વ ઘાતિકર્મોનો ક્ષય થઈ જાય છે અને તે ક્ષય થવાના સમયે જ આત્મા સ્વયમેવ કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમવા લાગે છે. તે કેવળજ્ઞાની ભગવાન ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનવાળા જીવોની માફક અવગ્રહ, ઈંદ્રિયા, અવાય અને ધારણારૂપ ક્રમથી જાણતા નથી પરંતુ સર્વ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને યુગપદ્ જાણે છે; એ રીતે તેમને બધુંય પ્રત્યક્ષ વર્તે છે. ૨૧.

હવે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાનરૂપે પરિણમેલા હોવાથી જ, આ ભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી એવો અભિપ્રાય કહે છે:-

**ન પરોક્ષ કંઈ પણ સર્વતઃ સર્વાક્ષગુણસમૃદ્ધને,
ઈન્દ્રિય-અતીત સદૈવ ને સ્વયમેવ જ્ઞાન થયેલને. ૨૨.**

અન્યાર્થ:- [સદા અક્ષાતીતસ્ય] જે સદા ઈન્દ્રિયાતીત છે, [સમન્તતઃ સર્વાક્ષગુણ-સમૃદ્ધસ્ય] જે સર્વ તરફથી (-સર્વ આત્મપ્રદેશે) સર્વ ઈન્દ્રિયગુણો વડે સમૃદ્ધ છે [સ્વયમ્ એવ હિ જ્ઞાનજાતસ્ય] અને જે સ્વયમેવ જ્ઞાનરૂપ થયેલા છે, તે કેવળીભગવાનને [કિંચિદ્ અપિ] કાંઈ પણ [પરોક્ષં નાસ્તિ] પરોક્ષ નથી.

અસ્ય ખલુ ભગવતઃ સમસ્તાવરણક્ષયક્ષણ એવ સાંસારિકપરિચ્છિત્તિનિષ્પત્તિ-
બલાધાનહેતુભૂતાનિ પ્રતિનિયતવિષયગ્રાહીણ્યક્ષાણિ તૈરતીતસ્ય, સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છેદરૂપૈઃ
સમરસતયા સમન્તતઃ સર્વૈરેવેન્દ્રિયગુણૈઃ સમૃદ્ધસ્ય, સ્વયમેવ સામસ્ત્યેન સ્વપરપ્રકાશનક્ષમમનશ્ચરં
લોકોત્તરજ્ઞાનજાતસ્ય, અક્રમસમાક્રાન્તસમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા ન કિંચનાપિ પરોક્ષમેવ
સ્યાત્ ॥ ૨૨ ॥

ભવતીત્યન્વચરૂપેણ પૂર્વસૂત્રે ભણિતમિદાનીં તુ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તીતિ તમેવાર્થં વ્યતિરેકેણ દૃઢયતિ-
ગ્થિ પરોક્ષં કિંચિ વિ અસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ નાસ્તિ। કિંવિશિષ્ટસ્ય। સમંત
સવ્વક્ષગુણસમિદ્ધસ્સ સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈઃ સામસ્ત્યેન વા સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દપરિચ્છિત્તિ-
રૂપસર્વેન્દ્રિયગુણસમૃદ્ધસ્ય। તર્હિ કિમક્ષસહિતસ્ય। નૈવમ્। અક્ષાતીદસ્સ અક્ષાતીતસ્યેન્દ્રિય-
વ્યાપારરહિતસ્ય, અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્-અક્ષ્ણોતિ જ્ઞાનેન વ્યાપ્નોતીત્યક્ષ આત્મા તદ્ગુણસમૃદ્ધસ્ય।
સદા સર્વદા સર્વકાલમ્। પુનરપિ કિંરૂપસ્ય। સયમેવ હિ ગાગજાદસ્સ સ્વયમેવ હિ સ્ફુટં
કેવલજ્ઞાનરૂપેણ જાતસ્ય પરિણતસ્યેતિ। તદ્યથા-અતીન્દ્રિયસ્વભાવપરમાત્મનો વિપરીતાનિ
ક્રમપ્રવૃત્તિહેતુભૂતાનીન્દ્રિયાણ્યતિક્રાન્તસ્ય જગત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તપદાર્થયુગ-
પત્રત્યક્ષપ્રતીતિસમર્થમવિનશ્ચરમખણ્ડૈકપ્રતિભાસમયં કેવલજ્ઞાનં પરિણતસ્યાસ્ય ભગવતઃ પરોક્ષં કિમપિ
નાસ્તીતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥ એવં કેવલિનાં સમસ્તં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ કથનરૂપેણ પ્રથમ-સ્થલે ગાથાદ્વયં
ગતમ્। અથાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણો ભવતીતિ જ્ઞાનં ચ

ટીકા:- સમસ્ત આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ જે (ભગવાન) સાંસારિક જ્ઞાન નિપજાવવાના
બળને અમલમાં મૂકવામાં હેતુભૂત એવી જે પોતપોતાના નિશ્ચિત વિષયોને ગ્રહણ કરનારી ઇન્દ્રિયો
તેમનાથી અતીત થયા છે, જે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દના જ્ઞાનરૂપ સર્વ ઇન્દ્રિયગુણો વડે સર્વ
તરફથી સમરસપણે સમૃદ્ધ છે (અર્થાત્ જે ભગવાન સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ તેમ જ શબ્દને સર્વ
આત્મપ્રદેશેથી સમાનપણે જાણે છે) અને જે સ્વયમેવ સમસ્તપણે સ્વપરને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવા
અવિનાશી લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપ થયા છે એવા આ (કેવળી) ભગવાનને સમસ્ત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનું
અક્રમે ગ્રહણ હોવાથી કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી.

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિયનો ગુણ તો સ્પર્શાદિ એક ગુણને જ જાણવાનો છે, જેમ કે ચક્ષુઇન્દ્રિયનો
ગુણ રૂપને જ જાણવાનો છે અર્થાત્ રૂપને જ જાણવામાં નિમિત્ત થવાનો છે. વળી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ક્રમિક
છે. કેવળીભગવાન તો ઇન્દ્રિયોના નિમિત્ત વિના સમસ્ત આત્મપ્રદેશેથી સ્પર્શાદિ સર્વ વિષયોને જાણે
છે, અને જે સમસ્તપણે પોતાનું ને પરનું પ્રકાશક છે એવા લોકોત્તર જ્ઞાનરૂપે (-લોકિકજ્ઞાનથી ભિન્ન
કેવળજ્ઞાનરૂપે) સ્વયમેવ પરિણમ્યા કરે છે; માટે સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને અવગ્રહાદિ ક્રમ
વિના જાણતા હોવાથી કેવળીભગવાનને કાંઈ પણ પરોક્ષ નથી. ૨૨.

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વં જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં ચોદ્યોતયતિ-

**આદા ણાણપમાણં ણાણં જેયપ્પમાણમુદ્દિઠ્ઠં ।
જેયં લોચાલોચં તમ્હા ણાણં તુ સવ્વગયં ॥ ૨૩ ॥**

**આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં જેયપ્રમાણમુદ્દિષ્ટમ્ ।
જ્ઞેયં લોકાલોકં તસ્માજ્ઞાનં તુ સર્વગતમ્ ॥ ૨૩ ॥**

આત્મા હિ 'સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ્' ઇતિ વચનાત્ જ્ઞાનેન સહ હીનાધિકત્વરહિતત્વેન પરિણતત્વાત્ત્પરિમાણઃ, જ્ઞાનં તુ જ્ઞેયનિષ્ટત્વાદ્વાદ્વનિષ્ટદહનવત્ત્પરિમાણં; જ્ઞેયં તુ લોકાલોકવિભાગવિભક્તાનન્તપર્યાયમાલિકાલીઢસ્વરૂપસૂચિતા વિષ્ણેદોપદર્શિતધૌવ્યા ષડ્દ્રવ્યી

વ્યવહારેણ સર્વગતમિત્યુપદિશતિ-આદા ણાણપમાણં જ્ઞાનેન સહ હીનાધિકત્વાભાવાદાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણો ભવતિ । તથાહિ-'સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યં ભવતિ' ઇતિ વચનાદ્વર્તમાનમનુષ્યભવે વર્તમાનમનુષ્યપર્યાયપ્રમાણઃ, તથૈવ મનુષ્યપર્યાયપ્રદેશવર્તિજ્ઞાનગુણપ્રમાણશ્ચ પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યતે યથાયમાત્મા, તથા નિશ્ચયતઃ સર્વદૈવાવ્યાબાધાક્ષયસુખાદ્યનન્તગુણાધારભૂતો યોડસૌ કેવલજ્ઞાનગુણસ્તત્પ્રમાણોડયમાત્મા । ણાણં જેયપ્પમાણમુદ્દિઠ્ઠં દાદ્વનિષ્ટદહનવત્ જ્ઞાનં જેયપ્રમાણમુદ્દિષ્ટં કથિતમ્ । જેયં લોચાલોચં જ્ઞેયં લોકા-

હવે આત્માનું જ્ઞાનપ્રમાણપણું અને જ્ઞાનનું સર્વગતપણું પ્રકાશે છે:-

**જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ ભાખ્યું, જ્ઞાન જેયપ્રમાણ છે;
ને જેય લોકાલોક, તેથી સર્વગત એ જ્ઞાન છે. ૨૩.**

અન્વયાર્થ:- [આત્મા] આત્મા [જ્ઞાનપ્રમાણ] જ્ઞાનપ્રમાણ છે; [જ્ઞાન] જ્ઞાન [જેયપ્રમાણ] જેયપ્રમાણ [ઉદ્દિષ્ટ] કહ્યું છે. [જેયં લોકાલોક] જેય લોકાલોક છે, [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં તુ] જ્ઞાન [સર્વગત] સર્વગત (અર્થાત્ સર્વવ્યાપક) છે.

ટીકા:- 'સમગુણપર્યાયં દ્રવ્યમ્ (ગુણ-પર્યાયો અર્થાત્ યુગપદ્ સર્વ ગુણો અને પર્યાયો તે જ દ્રવ્ય છે)' એ વચન પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાનથી હીનાધિકતારહિતપણે પરિણમતો હોવાથી જ્ઞાનપ્રમાણ છે, અને જ્ઞાન જેયનિષ્ટ હોવાથી, દાદ્વનિષ્ટ દહનની જેમ, જેયપ્રમાણ છે. જેય તો લોક અને અલોકના વિભાગથી વિભક્ત, અનન્ત પર્યાયમાળાથી આલિંગિત સ્વરૂપે સૂચિત (-પ્રગટ, જણાતો), નાશવંત દેખાતો છતાં ધ્રુવ એવો ષડ્દ્રવ્ય-

૧. જેયનિષ્ટ = જેયોને અવલંબતું; જેયોમાં તત્પર.

૨. દહન = બાળવું તે; અગ્નિ.

૩. વિભક્ત = વિભાગવાળો. (ષડ્દ્રવ્યના સમૂહમાં લોક-અલોકરૂપ બે વિભાગ છે.)

૪. અનન્ત પર્યાયો દ્રવ્યને આલિંગે છે (-દ્રવ્યમાં થાય છે) એવા સ્વરૂપવાળું દરેક દ્રવ્ય જણાય છે.

સર્વમિતિ યાવત્ । તતો નિઃશેષાવરણક્ષયક્ષણ એવ લોકાલોકવિભાગવિભક્તસમસ્તવસ્ત્વાકાર-
પારમુપગમ્ય તથૈવાપ્રચ્યુતત્વેન વ્યવસ્થિતત્વાત્ જ્ઞાનં સર્વગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

અથાત્મનો જ્ઞાનપ્રમાણત્વાનભ્યુપગમે દ્વૌ પક્ષાવુપન્યસ્ય દૂષયતિ-

ગાણપ્પમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ તસ્સ સો આદા ।
હીણો વા અહિઓ વા ગાણાદો હવદિ ધુવમેવ ॥ ૨૪ ॥

હીણો જદિ સો આદા તણ્ણાણમચ્ચેદણં ણ જાણાદિ ।
અહિઓ વા ગાણાદો ગાણેણ વિણા કહં ણાદિ ॥ ૨૫ ॥ જુગલં ।

લોકં ભવતિ । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસર્વપ્રકારોપાદેયભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાદિષદ્દ્રવ્યાત્મકો લોકઃ, લોકાદ્વહિર્ભાગે
શુદ્ધાકાશમલોકઃ, તદ્વ લોકાલોકદ્વયં સ્વકીયસ્વકીયાનન્ત-પર્યાયપરિણતિરૂપેણાનિત્યમપિ
દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યમ્ । તમ્હા ગાણં તુ સવ્વગયં યસ્માન્નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગભાવનાબલેનોત્પન્નં
યત્કેવલજ્ઞાનં તદ્દુક્કોત્કીર્ણાકારન્યાયેન નિરન્તરં પૂર્વોક્તજ્ઞેયં જાનાતિ, તસ્માદ્વચ્ચવહારેણ તુ જ્ઞાનં સર્વગતં
ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતમેતદાત્મા જ્ઞાનપ્રમાણં જ્ઞાનં સર્વગતમિતિ ॥ ૨૩ ॥ અથાત્માનં જ્ઞાનપ્રમાણં યે ન
મન્યન્તે તત્ર હીનાધિકત્વે દૂષણં દદાતિ-ગાણપ્પમાણમાદા ણ હવદિ જસ્સેહ જ્ઞાનપ્રમાણમાત્મા ન
ભવતિ

સમૂહ છે એટલે કે બધુંય છે. (જેય તો છયે દ્રવ્યનો સમૂહ એટલે કે બધુંય છે.) માટે નિઃશેષ
આવરણના ક્ષયની ક્ષણે જ લોક અને અલોકના વિભાગથી વિભક્ત સમસ્ત વસ્તુઓના આકારોના
પારને પામીને એ રીતે જ અચ્યુતપણે રહેતું હોવાથી જ્ઞાન સર્વગત છે.

ભાવાર્થ:- ગુણ-પર્યાયોથી દ્રવ્ય અનન્ય છે માટે આત્મા જ્ઞાનથી હીન-અધિક નહિ હોવાથી
જ્ઞાન જેવડો જ છે; અને જેમ દાહને (બળવાયોગ્ય પદાર્થને) અવલંબનાર દહન દાહની બરાબર જ
છે તેમ જેયને અવલંબનાર જ્ઞાન જેયની બરાબર જ છે. જેય તો સમસ્ત લોકાલોક અર્થાત્ બધુંય છે.
માટે, સર્વ આવરણનો ક્ષય થતાં જ (જ્ઞાન) સર્વને જાણતું હોવાથી અને પછી કદી સર્વને જાણવામાંથી
ચ્યુત નહિ થતું હોવાથી જ્ઞાન સર્વવ્યાપક છે. ૨૩.

હવે આત્માને જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ માનવામાં બે પક્ષ ૨જૂ કરીને દોષ બતાવે છે:-

જીવદ્રવ્ય જ્ઞાનપ્રમાણ નહિ-એ માન્યતા છે જેહને,
તેના મતે જીવ જ્ઞાનથી હીન કે અધિક અવશ્ય છે; ૨૪.

જો હીન આત્મા હોય, નવ જાણે અચેતન જ્ઞાન એ,
ને અધિક જ્ઞાનથી હોય તો વણ જ્ઞાન ક્યમ જાણે અરે ? ૨૫.

જ્ઞાનપ્રમાણમાત્મા ન ભવતિ યસ્યેહ તસ્ય સ આત્મા ।
હીનો વા અધિકો વા જ્ઞાનાદ્રવતિ ધ્રુવમેવ ॥ ૨૪ ॥

હીનો યદિ સ આત્મા તત્ જ્ઞાનમચેતનં ન જાનાતિ ।
અધિકો વા જ્ઞાનાત્ જ્ઞાનેન વિના કથં જાનાતિ ॥ ૨૫ ॥ યુગલમ્ ।

યદિ યત્વયમાત્મા હીનો જ્ઞાનાદિત્યભ્યુપગમ્યતે તદાત્મનોઽતિરિચ્ચમાનં જ્ઞાનં સ્વાશ્રયભૂતચેતનદ્રવ્યસમવાયાભાવાદચેતનં ભવદ્રૂપાદિગુણકલ્પતામાપન્નં ન જાનાતિ । યદિ પુનર્જ્ઞાનાદધિકાદિતિ પક્ષઃ કક્ષીક્રિયતે તદાવશ્યં જ્ઞાનાદતિરિક્તત્વાત્ પૃથગ્ભૂતો ભવન્ ઘટપટાદિસ્થાનીયતામાપન્નો જ્ઞાનમન્તરેણ ન જાનાતિ । તતો જ્ઞાનપ્રમાણ એવાયમાત્માભ્યુપગન્તવ્યઃ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥

યસ્ય વાદિનો મતેઽત્ર જગતિ તસ્સ સો આદા તસ્ય મતે સ આત્મા હીનો વા અહિઓ વા ણાણાદો હવદિ ધ્રુવમેવ હીનો વા અધિકો વા જ્ઞાનાત્સકાશાદ્ ભવતિ નિશ્ચિતમેવેતિ ॥ ૨૪ ॥ હીનો જદિ સો આદા તં ણાણમચેદણં ણ જાણાદિ હીનો યદિ સ આત્મા તદાગ્રેરભાવે સતિ ઉષ્ણગુણો યથા શીતલો ભવતિ તથા સ્વાશ્રયભૂતચેતનાત્મકદ્રવ્યસમવાયાભાવાત્તસ્યાત્મનો જ્ઞાનમચેતનં ભવત્સત્ કિમપિ

અન્યાર્થઃ- [હહ] આ જગતમાં [યસ્ય] જેના મતમાં [આત્મા] આત્મા [જ્ઞાનપ્રમાણ] જ્ઞાનપ્રમાણ [ન ભવતિ] નથી, [તસ્ય] તેના મતમાં [સઃ આત્મા] તે આત્મા [ધ્રુવમ્ એવ] અવશ્ય [જ્ઞાનાત્ હીનઃ વા] જ્ઞાનથી હીન [અધિકઃ વા ભવતિ] અથવા અધિક હોવો જોઈએ.

[યદિ] જો [સઃ આત્મા] તે આત્મા [હીનઃ] જ્ઞાનથી હીન હોય [તદ્] તો [જ્ઞાન] જ્ઞાન [અચેતનં] અચેતન થવાથી [ન જાનાતિ] જાણે નહિ, [જ્ઞાનાત્ અધિકઃ વા] અને જો (આત્મા) જ્ઞાનથી અધિક હોય તો [જ્ઞાનેન વિના] (તે આત્મા) જ્ઞાન વિના [કથં જાનાતિ] કેમ જાણે ?

ટીકાઃ- જો આ આત્મા જ્ઞાનથી હીન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો આત્માથી આગળ વધી જતું જ્ઞાન (-આત્માના ક્ષેત્રથી આગળ વધીને તેની બહાર વ્યાપતું જ્ઞાન) પોતાના આશ્રયભૂત ચેતનદ્રવ્યનો સમવાય (સંબંધ) નહિ રહેવાને લીધે અચેતન થયું થકું રૂપાદિ ગુણ જેવું થવાથી ન જાણે; અને જો આ આત્મા જ્ઞાનથી અધિક છે એવો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો અવશ્ય (આત્મા) જ્ઞાનથી આગળ વધી ગયો હોવાને લીધે (-જ્ઞાનના ક્ષેત્રથી બહાર વ્યાપતો હોવાને લીધે) જ્ઞાનથી પૃથક્ થયો થકો ઘટપટાદિ જેવો થવાથી જ્ઞાન સિવાય ન જાણે. માટે આત્મા જ્ઞાનપ્રમાણ જ માનવાયોગ્ય છે.

અથાત્મનોડપિ જ્ઞાનવત્ સર્વગતત્વં ન્યાયાયાતમભિનન્દતિ-

**સવ્વગદો જિણવસહો સવ્વે વિ ય તગ્ગયા જગદિ અદ્દા ।
જાણમયાદો ય જિણો વિસયાદો તસ્સ તે ભણિયા ।। ૨૬ ।।**

**સર્વગતો જિનવૃષભઃ સર્વેડપિ ચ તદ્ગતા જગત્યર્થાઃ ।
જ્ઞાનમયત્વાચ્ચ જિનો વિષયત્વાત્તસ્ય તે ભણિતાઃ ।। ૨૬ ।।**

ન જાનાતિ અહિઓ વા જાણાદો જાણેણ વિણા કહં જાદિ અધિકો વા જ્ઞાનાત્સકાશાત્તર્હિં
યથોષ્ણગુણાભાવેડગ્નિઃ શીતલો ભવન્સન્ દહનક્રિયાં પ્રત્યસમર્થો ભવતિ તથા જ્ઞાનગુણાભાવે
સત્યાત્માપ્યચેતનો ભવન્સન્ કથં જાનાતિ, ન કથમપીતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ—યે
કેચનાત્માનમજ્જુષ્ટપર્વમાત્રં, શ્યામાકતણ્ડુલમાત્રં, વટકકણિકાદિમાત્રં વા મન્યન્તે તે નિષિદ્ધાઃ। યેડપિ
સમુદ્ધાતસપ્તકં વિહાય દેહાદધિકં મન્યન્તે તેડપિ નિરાકૃતા ઇતિ।। ૨૫।। અથ યથા જ્ઞાનં પૂર્વ
સર્વગતમુક્તં તથૈવ સર્વગતજ્ઞાનાપેક્ષયા ભગવાનપિ સર્વગતો ભવતીત્યાવેદયતિ—સવ્વગદો સર્વગતો
ભવતિ। સ કઃ કર્તા। જિણવસહો જિનવૃષભઃ

ભાવાર્થઃ— આત્માનું ક્ષેત્ર જ્ઞાનના ક્ષેત્રથી ઓછું માનવામાં આવે તો આત્માના ક્ષેત્રની બહાર
વર્તતું જ્ઞાન ચેતનદ્રવ્ય સાથે સંબંધ નહિ હોવાને લીધે અચેતન ગુણ જેવું થવાથી જાણવાનું કામ ન
કરી શકે, જેમ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અચેતન ગુણો જાણી શકતા નથી તેમ. જો આત્માનું ક્ષેત્ર
જ્ઞાનના ક્ષેત્રથી અધિક માનવામાં આવે તો જ્ઞાનના ક્ષેત્રની બહાર વર્તતો જ્ઞાનશૂન્ય આત્મા જ્ઞાન
વિના જાણવાનું કામ ન કરી શકે, જેમ જ્ઞાનશૂન્ય ઘડો, વસ્ત્ર વગેરે પદાર્થો જાણી શકતા નથી તેમ.
માટે આત્મા જ્ઞાનથી હીન પણ નથી, અધિક પણ નથી, જ્ઞાન જેવડો જ છે. ૨૪-૨૫.

હવે જ્ઞાનની જેમ આત્માનું પણ સર્વગતપણું ન્યાયસિદ્ધ છે એમ કહે છે:—

**છે સર્વગત જિનવર અને સૌ અર્થ જિનવરપ્રાપ્ત છે,
જિન જ્ઞાનમય ને સર્વ અર્થો વિષય જિનના હોઈને. ૨૬.**

અન્યાર્થઃ— [જિનવૃષભઃ] જિનવર [સર્વગતઃ] સર્વગત છે [ચ] અને [જગતિ]
જગતના [સર્વે અપિ અર્થાઃ] સર્વ પદાર્થો [તદ્ગતાઃ] જિનવરગત (જિનવરમાં પ્રાપ્ત) છે; [જિનઃ
જ્ઞાનમયત્વાત્] કારણ કે જિન જ્ઞાનમય છે [ચ] અને [તે] સર્વ પદાર્થો [વિષયત્વાત્] જ્ઞાનના
વિષય હોવાથી [તસ્ય] જિનના વિષય [ભણિતાઃ] કહેવામાં આવ્યા છે.

જ્ઞાનં હિ ત્રિસમયાવચ્છિન્નસર્વદ્રવ્યપર્યાયરૂપવ્યવસ્થિતવિશ્વજ્ઞેયાકારાનાક્રામત્ સર્વગતમુક્તં, તથાભૂતજ્ઞાનમયીભૂય વ્યવસ્થિતત્વાદ્રગવાનપિ સર્વગત એવ। એવં સર્વગતજ્ઞાનવિષયત્વાત્સર્વેઽર્થા અપિ સર્વગતજ્ઞાનાવ્યતિરિક્તસ્ય ભગવતસ્તસ્ય તે વિષયા इति भणितत्वात्तद्गता एव भवन्ति। तत्र निश्चयनयेनानाकुलत्वलक्षणसौख्यसंवेदनत्वाधिष्ठानत्वावच्छिन्नात्मप्रमाणज्ञानस्वतत्त्वापरित्यागेन विश्वज्ञेयाकाराननुपगम्यावबुध्यमानोऽपि व्यवहारनयेन भगवान् सर्वगत इति व्यपदिश्यते। तथा नैमित्तिकभूतज्ञेयाकारानात्मस्थानवलोक्य सर्वेऽर्थास्तद्गता इत्युपचर्यन्ते, न च तेषां परमार्थतोऽन्योन्यगमनमस्ति, सर्वद्रव्याणां स्वरूपनिष्ठत्वात्। अयं क्रमो ज्ञानेऽपि निश्चयः।। २६।।

સર્વજ્ઞઃ। કસ્માત્ સર્વગતો ભવતિ। જિણો જિનઃ જાણમયાદો ય જ્ઞાનમયત્વાદ્દેતોઃ સવ્વે વિ ય તગ્ગયા જગદિ અદ્દા સર્વેઽપિ ચ યે જગત્યર્થાસ્તે દર્પણે બિમ્બવદ્ વ્યવહારેણ તત્ર ભગવતિ ગતા ભવન્તિ। કસ્માત્ તે ભણિયા તેઽર્થાસ્તત્ર ગતા ભણિતાઃ વિસયાદો વિષયત્વાત્પરિચ્છેદ્યત્વાત્ જ્ઞેયત્વાત્। કસ્ય તસ્સ તસ્ય ભગવત્ इति। तथाहि—यदनन्तज्ञानमनाकुलत्वलक्षणानन्तसुखं च तदाधारभूतस्तावदात्मा। इत्थंभूतात्मप्रमाणं ज्ञानमात्मनः स्वस्वरूपं भवति। इत्थंभूतं स्वस्वरूपं देहगतमपरित्यजन्नेव लोकालोकं परिच्छिनन्ति। ततः कारणाद्व्यवहारेण सर्वगतो भण्यते भगवान्। येन च कारणेन नीलपीतादिबहिःपदार्था आदर्शे बिम्बवत् परिच्छित्याकारेण ज्ञाने प्रतिफलन्ति ततः कारणा-

ટીકા:- જ્ઞાન ત્રણે કાળના સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ વર્તતા સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને પહોંચી વળતું (- જાણતું) હોવાથી સર્વગત કહેવામાં આવ્યું છે; અને એવા (સર્વગત) જ્ઞાનમય થઈને રહેલા હોવાથી ભગવાન પણ સર્વગત જ છે. એ રીતે સર્વ પદાર્થો પણ સર્વગત જ્ઞાનના વિષય હોવાને લીધે, સર્વગત જ્ઞાનથી અભિન્ન એવા તે ભગવાનના તે વિષયો છે એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે; માટે સર્વ પદાર્થો ભગવાનગત જ (-ભગવાનમાં પ્રાપ્ત જ) છે.

ત્યાં (એમ સમજવું કે)-નિશ્ચયનયે અનાકુળતાલક્ષણ સુખનું જે સંવેદન તે સુખસંવેદનના 'અધિષ્ઠાનપણા જેવડો જ આત્મા છે અને તે આત્મા જેવડું જ જ્ઞાન સ્વતત્ત્વ છે; તે આત્મપ્રમાણ જ્ઞાન કે જે નિજ સ્વરૂપ છે તેને છોડ્યા વિના, સમસ્ત 'જ્ઞેયાકારોની સમીપ ગયા વિના, ભગવાન (સર્વ પદાર્થોને) જાણે છે. નિશ્ચયનયે આમ હોવા છતાં વ્યવહારનયે 'ભગવાન સર્વગત છે' એમ કહેવાય છે. વળી

૧. અધિષ્ઠાન = આધાર; રહેઠાણ. (આત્મા સુખસંવેદનનો આધાર છે. જેટલામાં સુખનું વેદન થાય છે તેવડો જ આત્મા છે.)

૨. જ્ઞેયાકારો = ૫૨ પદાર્થોનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો કે જેઓ જ્ઞેય છે. (આ જ્ઞેયાકારો પરમાર્થ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે.)

અથાત્મજ્ઞાનયોરેકત્વાન્યત્વં ચિન્તયતિ-

**णाणं अप्प त्ति मदं वट्टदि णाणं विणा ण अप्पाणं ।
तम्हा णाणं अप्पा अप्पा णाणं व अण्णं वा ।। २७ ।।**

**જ્ઞાનમાત્મેતિ મતં વર્તતે જ્ઞાનં વિના નાત્માનમ્ ।
તસ્માત્ જ્ઞાનમાત્મા આત્મા જ્ઞાનં વા અન્યદ્વા ।। ૨૭ ।।**

દુપચારેનાર્થકાર્યભૂતા અર્થાકાર અપ્યર્થા ભણ્યન્તે। તે ચ જ્ઞાને તિષ્ઠન્તીત્યુચ્યમાને દોષો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ।। ૨૬।। અથ જ્ઞાનમાત્મા ભવતિ, આત્મા તુ જ્ઞાનં સુખાદિકં વા ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—**णाणं अप्प त्ति मदं** જ્ઞાનમાત્મા ભવતીતિ મતં સમ્મતમ્। **कस्मात् वट्टदि णाणं विणा ण अप्पाणं** જ્ઞાનં

‘નૈમિત્તિકભૂત જ્ઞેયાકારોને આત્મસ્થ (આત્મામાં રહેલા) દેખીને ‘સર્વ પદાર્થો આત્મગત (— આત્મામાં) છે’ એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે; પરંતુ પરમાર્થ તેમનું એકબીજામાં ગમન નથી, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યો સ્વરૂપનિષ્ઠ (—પોતપોતાના સ્વરૂપમાં નિશ્ચળ રહેલાં) છે.

આ ક્રમ જ્ઞાનમાં પણ નક્કી કરવો. (આત્મા અને જ્ઞેયો વિષે નિશ્ચય-વ્યવહારથી કહ્યું તેમ જ્ઞાન અને જ્ઞેયો વિષે પણ સમજવું.) ૨૬.

હવે આત્મા અને જ્ઞાનનું એકત્વ-અન્યત્વ વિચારે છે:-

**એ જ્ઞાન આત્મા જિનમતે; આત્મા વિના નહિ જ્ઞાન છે,
તે કારણે છે જ્ઞાન જીવ, જીવ જ્ઞાન છે વા અન્ય છે. ૨૭.**

અન્યયાર્થ:- [જ્ઞાનં આત્મા] જ્ઞાન આત્મા છે [ઇતિ મતં] એમ જિનદેવનો મત છે. [આત્માનં વિના] આત્મા વિના (બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં) [જ્ઞાનં ન વર્તતે] જ્ઞાન હોતું નથી [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં આત્મા] જ્ઞાન આત્મા છે; [આત્મા] અને આત્મા તો [જ્ઞાનં વા] (જ્ઞાનગુણ દ્વારા) જ્ઞાન છે [અન્યત્ વા] અથવા (સુખાદિ અન્ય ગુણ દ્વારા) અન્ય છે.

---

૧. નૈમિત્તિકભૂત જ્ઞેયાકારો = જ્ઞાનમાં થતા (જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ) જ્ઞેયાકારો. (આ જ્ઞેયાકારોને જ્ઞાનાકારો પણ કહેવામાં આવે છે, કારણ કે જ્ઞાન આ જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણમે છે. આ જ્ઞેયાકારો નૈમિત્તિક છે અને પર પદાર્થોનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો તેમનાં નિમિત્ત છે. આ જ્ઞેયાકારોને આત્મામાં દેખીને ‘સમસ્ત પર પદાર્થો આત્મામાં છે’ એમ ઉપચાર કરવામાં આવે છે. આ વાત ૩૧ મી ગાથામાં દર્પણના દષ્ટાંતથી સમજાવશે.)

યતઃ શેષસમસ્તચેતનાચેતનવસ્તુસમવાયસંબન્ધનિરુત્સુકતયાઽનાદ્યનન્તસ્વભાવસિદ્ધ-
સમવાયસંબન્ધમેકમાત્માનમાભિમુખ્યેનાવલમ્બ્ય પ્રવૃત્તત્વાત્ તં વિના આત્માનં જ્ઞાનં ન ધારયતિ, તતો
જ્ઞાનમાત્મૈવ સ્યાત્। આત્મા ત્વનન્તધર્માધિષ્ઠાનત્વાત્ જ્ઞાનધર્મદ્વારેણ જ્ઞાનમન્યધર્મ-દ્વારેણાન્યદપિ
સ્યાત્। કિં ચાનેકાન્તોઽત્ર બલવાન્। એકાન્તેન જ્ઞાનમાત્મેતિ જ્ઞાનસ્યાભાવો-ઽચેતનત્વમાત્મનો
વિશેષગુણાભાવાદભાવો વા સ્યાત્। સર્વથાત્મા જ્ઞાનમિતિ નિરાશ્રયત્વાત્ જ્ઞાનસ્યાભાવ આત્મનઃ
શેષપર્યાયાભાવસ્તદવિનાભાવિનસ્તસ્યાપ્યભાવઃ સ્યાત્।। ૨૭।।

કર્તૃ વિનાત્માનં જીવમન્યત્ર ઘટપટાદૌ ન વર્તતે। તમ્હા ણાણં અપ્પા તસ્માત્ જ્ઞાયતે
કથંચિજ્ઞાનમાત્મૈવ સ્યાત્। ઇતિ ગાથાપાદત્રયેણ જ્ઞાનસ્ય કથંચિદાત્મત્વં સ્થાપિતમ્। અપ્પા ણાણં ચ
અણ્ણં વા આત્મા તુ જ્ઞાનધર્મદ્વારેણ જ્ઞાનં ભવતિ, સુખવીર્યાદિધર્મદ્વારેણાન્યદ્વા નિયમો નાસ્તીતિ।
તદ્વથા-યદિ પુનરેકાન્તેન જ્ઞાનમાત્મેતિ ભણ્યતે તદા જ્ઞાનગુણમાત્ર એવાત્મા પ્રાપ્તઃ
સુખાદિધર્માગમવકાશો નાસ્તિ। તથા સુખવીર્યાદિધર્મસમૂહાભાવાદાત્માભાવઃ, આત્મન
આધારભૂતસ્યાભાવાદાધેયભૂતસ્ય જ્ઞાનગુણસ્યાપ્યભાવઃ, ઇત્યેકાન્તે સતિ દ્વયોરપ્યભાવઃ।
તસ્માત્કથંચિજ્ઞાનમાત્મા ન સર્વથેતિ। અયમત્રાભિપ્રાયઃ-આત્મા વ્યાપકો જ્ઞાનં વ્યાપ્યં તતો જ્ઞાનમાત્મા
સ્યાત્, આત્મા તુ જ્ઞાનમન્યદ્વા ભવતીતિ। તથા ચોક્તમ્-

ટીકા:- શેષ સમસ્ત ચેતન તથા અચેતન વસ્તુઓ સાથે * સમવાયસંબંધ વિનાનું હોવાને
લીધે, જેની સાથે અનાદિ-અનંત સ્વભાવસિદ્ધ સમવાયસંબંધ છે એવા એક આત્માને અતિ નિકટપણે
(અભિન્નપ્રદેશપણે) અવલંબીને પ્રવર્તતું હોવાથી, આત્મા વિના જ્ઞાન પોતાની હયાતી રાખી શકતું
નથી; માટે જ્ઞાન આત્મા જ છે. અને આત્મા તો અનંત ધર્મોનું અધિષ્ઠાન (-આધાર) હોવાથી જ્ઞાનધ
ર્મ દ્વારા જ્ઞાન છે અને અન્ય ધર્મ દ્વારા અન્ય પણ છે.

વળી તે ઉપરાંત (વિશેષ સમજવું કે), અહીં અનેકાંત બળવાન છે. એકાંતે જ્ઞાન આત્મા છે
એમ માનવામાં આવે તો, (જ્ઞાનગુણ આત્મદ્રવ્ય થઈ જવાથી) જ્ઞાનનો અભાવ થાય, (અને
જ્ઞાનગુણનો અભાવ થવાથી) આત્માને અચેતનપણું આવે અથવા વિશેષ ગુણનો અભાવ થવાથી
આત્માનો અભાવ થાય. સર્વથા આત્મા જ્ઞાન છે એમ માનવામાં આવે તો, (આત્મદ્રવ્ય એક
જ્ઞાનગુણરૂપ થઈ જતાં જ્ઞાનને કોઈ આધારભૂત દ્રવ્ય નહિ રહેવાથી) નિરાશ્રયપણાને લીધે જ્ઞાનનો
અભાવ થાય અથવા (આત્મદ્રવ્ય એક જ્ઞાનગુણરૂપ થઈ જવાથી) આત્માના શેષ પર્યાયોનો (-સુખ,
વીર્યાદિ ગુણોનો)

* સમવાયસંબંધ = ગુણ હોય ત્યાં ગુણી હોય અને ગુણી હોય ત્યાં ગુણ હોય, ગુણ ન હોય ત્યાં ગુણી ન
હોય અને ગુણી ન હોય ત્યાં ગુણ ન હોય-આવો ગુણ-ગુણીનો અભિન્નપ્રદેશરૂપ સંબંધ; તાદાત્મ્યસંબંધ.

અથ જ્ઞાનજ્ઞેયયોઃ પરસ્પરગમનં પ્રતિહન્તિ-

**જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વભાવોઽર્થો જ્ઞેયાત્મકા હિ જ્ઞાનિનઃ ।
રૂપાણિ વ ચક્ષુષાં નેવાણ્ણોણ્ણેસુ વદ્દન્તિ ॥ ૨૮ ॥**

**જ્ઞાની જ્ઞાનસ્વભાવોઽર્થો જ્ઞેયાત્મકા હિ જ્ઞાનિનઃ ।
રૂપાણીવ ચક્ષુષોઃ નૈવાન્યોન્યેષુ વર્તન્તે ॥ ૨૮ ॥**

જ્ઞાની ચાર્થાશ્ચ સ્વલક્ષણભૂતપૃથક્ત્વતો ન મિથો વૃત્તિમાસાદયન્તિ કિન્તુ તેષાં જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવસંબન્ધસાધિતમન્યોન્યવૃત્તિમાત્રમસ્તિ ચક્ષુરૂપવત્ । યથા હિ ચક્ષુષિ તદ્વિષય-

‘વ્યાપકં તદતન્નિષ્ઠં વ્યાપ્યં તન્નિષ્ઠમેવ ચ’ ॥ ૨૭ ॥ ઇત્યાત્મજ્ઞાનયોરેકત્વં, જ્ઞાનસ્ય વ્યવહારેણ સર્વગતત્ત્વમિત્યાદિકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાપન્નકં ગતમ્ । અથ જ્ઞાનં જ્ઞેયસમીપે ન ગચ્છતીતિ નિશ્ચિનોતિ—જ્ઞાની જ્ઞાનસહાવો જ્ઞાની સર્વજ્ઞઃ કેવલજ્ઞાનસ્વભાવ એવ । અદ્વા જેયપ્પગા હિ જ્ઞાનિસ્સ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિપદાર્થો જ્ઞેયાત્મકા એવ ભવન્તિ ન ચ જ્ઞાનાત્મકાઃ । કસ્ય । જ્ઞાનિનઃ । રૂપાણિ વ ચક્ષુષાં નેવાણ્ણોણ્ણેસુ વદ્દન્તિ જ્ઞાની પદાર્થાશ્ચાન્યોન્યં પરસ્પરમેકત્વેન ન વર્તન્તે । કાનીવ, કેષાં

અભાવ થાય અને તેમની સાથે અવિનાભાવી સંબંધવાળા આત્માનો પણ અભાવ થાય (કારણ કે સુખ, વીર્ય વગેરે ગુણો ન હોય ત્યાં આત્મા પણ હોતો નથી). ૨૭.

હવે જ્ઞાન અને જ્ઞેયના પરસ્પર ગમનને ૨૮ કરે છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને જ્ઞેયો એકબીજામાં પ્રવેશતાં નથી એમ કહે છે):-

**છે ‘ જ્ઞાની ’ જ્ઞાનસ્વભાવ, અર્થો જ્ઞેયરૂપ છે ‘ જ્ઞાની ’ના,
જ્યમ રૂપ છે નેત્રો તણાં, નહિ વર્તતા અન્યોન્યમાં. ૨૮.**

અન્યાર્થ:- [જ્ઞાની] આત્મા [જ્ઞાનસ્વભાવઃ] જ્ઞાનસ્વભાવ છે [અર્થોઃ હિ] અને પદાર્થો [જ્ઞાનિનઃ] આત્માના [જ્ઞેયાત્મકાઃ] જ્ઞેયસ્વરૂપ છે, [રૂપાણિ ઇવ ચક્ષુષોઃ] જેમ રૂપ (-રૂપી પદાર્થો) નેત્રોનાં જ્ઞેય છે તેમ. [અન્યોન્યેષુ] તેઓ એકબીજામાં [ન એવ વર્તન્તે] વર્તતા નથી.

ટીકા:- આત્મા અને પદાર્થો સ્વલક્ષણભૂત પૃથક્પણાને લીધે એકબીજામાં વર્તતા નથી પરંતુ તેમને માત્ર જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવ-સંબંધથી સઘાતું એકબીજામાં વર્તવું છે, નેત્ર અને રૂપની જેમ. (અન્ય દ્રવ્યોથી ભિન્નપણું દરેક દ્રવ્યનું લક્ષણ હોવાથી આત્મા અને પદાર્થો એકબીજામાં વર્તતા નથી, પરંતુ આત્માનો જ્ઞાનસ્વભાવ છે અને પદાર્થોનો જ્ઞેયસ્વભાવ છે—એવા જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વભાવરૂપ સંબંધના કારણે જ માત્ર તેમનું એકબીજામાં વર્તવું ઉપચારથી કહી શકાય છે; નેત્ર અને રૂપી પદાર્થોની જેમ.) જેમ નેત્રો અને

ભૂતરૂપિદ્રાવ્યાણિ ચ પરસ્પરપ્રવેશમન્તરેણાપિ જ્ઞેયાકારગ્રહણસમર્પણપ્રવણાન્યેવમાત્માઽર્થા-
શ્ચાન્યોન્યવૃત્તિમન્તરેણાપિ વિશ્વજ્ઞેયાકારગ્રહણસમર્પણપ્રવણાઃ ॥ ૨૮ ॥

અથાર્થેષ્વવૃત્તસ્યાપિ જ્ઞાનિનસ્તદવૃત્તિસાધકં શક્તિવૈચિત્ર્યમુદ્યોતયતિ-

**ળ પવિદ્ધો ણાવિદ્ધો ણાણી ણેયેસુ રૂવમિવ ચક્ષૂ ।
જાણદિ પસ્સદિ ણિયદં અક્ષાતીદો જગમસેસં ॥ ૨૯ ॥**

સંબંધિત્વેન । રૂપાણીવ ચક્ષુષામિતિ । તથાહિ—યથા રૂપિદ્રવ્યાણિ ચક્ષુષા સહ પરસ્પરં સંબંધાભાવેઽપિ
સ્વાકારસમર્પણે સમર્થાનિ, ચક્ષૂષિ ચ તદાકારગ્રહણે સમર્થાનિ ભવન્તિ, તથા
ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિપદાર્થાઃ કાલત્રયપર્યાયપરિણતા જ્ઞાનેન સહ પરસ્પરપ્રદેશસંસર્ગાભાવેઽપિ
સ્વકીયાકારસમર્પણે સમર્થા ભવન્તિ, અખણ્ડૈકપ્રતિભાસમયં કેવલજ્ઞાનં તુ તદાકારગ્રહણે સમર્થમિતિ
ભાવાર્થઃ ॥ ૨૮ ॥ અથ જ્ઞાની જ્ઞેયપદાર્થેષુ નિશ્ચયનયેનાપ્રવિદ્ધોઽપિ વ્યવહારેણ પ્રવિદ્ધ ઇવ પ્રતિભાતીતિ
શક્તિવૈચિત્ર્યં દર્શયતિ— ણ પવિદ્ધો નિશ્ચયનયેન ન પ્રવિદ્ધઃ, ણાવિદ્ધો વ્યવહારેણ ચ નાપ્રવિદ્ધઃ કિંતુ
પ્રવિદ્ધ એવ । સ કઃ કર્તા ણાણી જ્ઞાની । કેષુ મધ્યે । ણેયેસુ જ્ઞેયપદાર્થેષુ । કિમિવ । રૂવમિવ ચક્ષૂ
રૂપવિષયે ચક્ષુરિવ । એવંભૂતસ્સન્ કિં કરોતિ । જાણદિ પસ્સદિ જાનાતિ પશ્યતિ ચ । ણિયદં નિશ્ચિતં
સંશયરહિતં । કિંવિશિષ્ટઃ સન્ । અક્ષાતીદો અક્ષાતીતઃ । કિં જાનાતિ પશ્યતિ । જગમસેસં

તેમના વિષયભૂત રૂપી દ્રવ્યો પરસ્પર પ્રવેશ વિના પણ જ્ઞેયાકારોને ગ્રહવાના અને અર્પવાના
સ્વભાવવાળાં છે, તેમ આત્મા અને પદાર્થો એકબીજામાં વર્ત્યા વિના પણ સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગ્રહવાના
અને અર્પવાના સ્વભાવવાળા છે. (જેવી રીતે આંખ રૂપી પદાર્થોમાં પ્રવેશતી નથી અને રૂપી પદાર્થો
આંખમાં પ્રવેશતા નથી તોપણ આંખ રૂપી પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોને ગ્રહણ કરવાના-જાણવાના-
સ્વભાવવાળી છે અને રૂપી પદાર્થો પોતાના જ્ઞેયાકારોને અર્પવાના-જણાવવાના-સ્વભાવવાળા છે, તેવી
રીતે આત્મા પદાર્થોમાં પ્રવેશતો નથી અને પદાર્થો આત્મામાં પ્રવેશતા નથી તોપણ આત્મા પદાર્થોના
સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને ગ્રહણ કરવાના-જાણવાના-સ્વભાવવાળો છે અને પદાર્થો પોતાના સમસ્ત
જ્ઞેયાકારોને અર્પવાના-જણાવવાના-સ્વભાવવાળા છે.) ૨૮.

હવે આત્મા પદાર્થોમાં નહિ વર્તતો હોવા છતાં જેનાથી (જે શક્તિવૈચિત્ર્યથી) તેને પદાર્થોમાં
વર્તવું સિદ્ધ થાય છે તે શક્તિવૈચિત્ર્યને પ્રકાશે (-દર્શાવે) છે:-

**જ્ઞેયે પ્રવિદ્ધ ન, અણપ્રવિદ્ધ ન, જાણતો જગ સર્વને
નિત્યે અતીંદ્રિય આત્મા, જ્યમ નેત્ર જાણે રૂપને. ૨૯.**

**ન પ્રવિષ્ઠો નાવિષ્ઠો જ્ઞાની જ્ઞેયેષુ રૂપમિવ ચક્ષુઃ ।
જાનાતિ પશ્યતિ નિયતમક્ષાતીતો જગદશેષમ્ ॥ ૨૧ ॥**

યથા હિ ચક્ષુ રૂપિદ્રવ્યાણિ સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશદપ્રવિષ્ઠં પરિચ્છેદ્યમાકારમાત્મસાત્કુર્વન્ન ચાપ્રવિષ્ઠં જાનાતિ પશ્યતિ ચ , એવમાત્માપ્યક્ષાતીતત્વાત્પ્રાપ્યકારિતાવિચારગોચરદૂરતામવાપ્નો જ્ઞેયતામાપન્નાનિ સમસ્તવસ્તૂનિ સ્વપ્રદેશૈરસંસ્પૃશન્ન પ્રવિષ્ઠઃ શક્તિવૈચિત્ર્યવશતો વસ્તુવર્તિનઃ સમસ્તજ્ઞેયાકારાનુન્મૂલ્ય ઇવ કવલયન્ન ચાપ્રવિષ્ઠો જાનાતિ પશ્યતિ ચ । એવમસ્ય વિચિત્રશક્તિયોગિનો જ્ઞાનિનોડર્થેષ્વપ્રવેશ ઇવ પ્રવેશોડપિ સિદ્ધિમવતરતિ ॥ ૨૧ ॥

જગદશેષમિતિ । તથા હિ-યથા લોચનં કર્તૃ રૂપિદ્રવ્યાણિ યદ્યપિ નિશ્ચયેન ન સ્પૃશતિ તથાપિ વ્યવહારેણ સ્પૃશતીતિ પ્રતિભાતિ લોકે । તથાયમાત્મા મિથ્યાત્વરાગાદ્યાસ્રવાણામાત્મનશ્ચ સંબન્ધિ યત્કેવલજ્ઞાનાત્પૂર્વ વિશિષ્ટભેદજ્ઞાનં તેનોત્પન્નં યત્કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં તેન જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિપદાર્થાન્નિશ્ચયેનાસ્પૃશન્નપિ વ્યવહારેણ સ્પૃશતિ , તથા સ્પૃશન્નિવ જ્ઞાનેન જાનાતિ દર્શનેન પશ્યતિ ચ । કથંભૂતસ્સન્ । અતીન્દ્રિયસુખાસ્વાદપરિણતઃ સન્નક્ષાતીત ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે નિશ્ચયેનાપ્રવેશ ઇવ વ્યવહારેણ

અન્વયાર્થઃ- [ચક્ષુઃ રૂપં ઇવ] જેવી રીતે ચક્ષુ રૂપને (જ્ઞેયોમાં અપ્રવેશેલું રહીને તેમ જ અપ્રવેશેલું નહિ રહીને જાણે-દેખે છે) તેવી રીતે [જ્ઞાની] આત્મા [અક્ષાતીતઃ] ઇન્દ્રિયાતીત થયો થકો [અશેષં જગત્] અશેષ જગતને (-સમસ્ત લોકાલોકને) [જ્ઞેયેષુ] જ્ઞેયોમાં [ન પ્રવિષ્ઠઃ] અપ્રવિષ્ઠ રહીને [ન અવિષ્ઠઃ] તેમ જ અપ્રવિષ્ઠ નહિ રહીને [નિયતં] નિરંતર [જાનાતિ પશ્યતિ] જાણે-દેખે છે .

ટીકાઃ- જેવી રીતે ચક્ષુ રૂપી દ્રવ્યોને સ્વપ્રદેશો વડે અણસ્પર્શતું હોવાથી અપ્રવિષ્ઠ રહીને (જાણે-દેખે છે) તેમ જ જ્ઞેય આકારોને આત્મસાત્ (-પોતારૂપ) કરતું હોવાથી અપ્રવિષ્ઠ નહિ રહીને જાણે-દેખે છે ; તેવી રીતે આત્મા પણ , ઇન્દ્રિયાતીતપણાને લીધે * પ્રાપ્યકારિતાના વિચારગોચરપણાથી (પણ) દૂર થયો થકો જ્ઞેયભૂત સમસ્ત વસ્તુઓને સ્વપ્રદેશોથી અણસ્પર્શતો હોવાથી અપ્રવિષ્ઠ રહીને (જાણે-દેખે છે) તેમ જ શક્તિવૈચિત્ર્યને લીધે વસ્તુમાં વર્તતા સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણે કે મૂળમાંથી ઉભેડીને કોળિયો કરી જતો હોવાથી અપ્રવિષ્ઠ નહિ રહીને જાણે-દેખે છે . આ રીતે આ વિચિત્ર શક્તિવાળા આત્માને પદાર્થોમાં અપ્રવેશની જેમ પ્રવેશ પણ સિદ્ધ થાય છે .

ભાવાર્થઃ- જોકે આંખ પોતાના પ્રદેશો વડે રૂપી પદાર્થોને સ્પર્શતી નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી તો તે જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ઠ છે તોપણ તે રૂપી પદાર્થોને જાણતી-દેખતી

* પ્રાપ્યકારિતા = જ્ઞેય વિષયોને સ્પર્શીને જ કાર્ય કરી શકવું-જાણી શકવું-તે . (ઇન્દ્રિયાતીત થયેલા આત્મામાં પ્રાપ્યકારિતાના વિચારનો પણ અવકાશ નથી .)

અથેવં જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તત ઇતિ સંભાવયતિ-

**રયણમિહ ઇંદણીલં દુદ્ધજ્ઞસિયં જહા સભાસાણ
અભિભૂય તં પિ દુદ્ધં વદ્વદિ તહ ણાણમત્થેસુ ॥ ૩૦ ॥**

**રત્નમિહેન્દ્રનીલં દુગ્ધાધ્યુષિતં યથા સ્વભાસા ।
અભિભૂય તદપિ દુગ્ધં વર્તતે તથા જ્ઞાનમર્થેષુ ॥ ૩૦ ॥**

યથા કિલેન્દ્રનીલરત્નં દુગ્ધમધિવસત્સ્વપ્રભાભારેણ તદભિભૂય વર્તમાનં દદ્ધં,

જ્ઞેયપદાર્થેષુ પ્રવેશોઽપિ ઘટત ઇતિ ॥ ૨૯ ॥ અથ તમેવાર્થ દદ્ધાન્તદ્વારેણ દદ્ધયતિ-રયણં રત્નં ઇહ જગતિ । કિંનામ । ઇંદણીલં ઇન્દ્રનીલસંજ્ઞમ્ । કિંવિશિષ્ટમ્ । દુદ્ધજ્ઞસિયં દુગ્ધે નિક્ષિપં જહા યથા સભાસાણ સ્વકીયપ્રભયા અભિભૂય તિરસ્કૃત્ય । કિમ્ । તં પિ દુદ્ધં તત્પૂર્વોક્તં દુગ્ધમપિ વદ્વદિ વર્તતે । ઇતિ દદ્ધાન્તો ગતઃ । તહ ણાણમત્થેસુ તથા જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તત ઇતિ । તદ્વથા-યથેન્દ્રનીલરત્નં કર્તૃ સ્વકીયનીલપ્રભયા કરણભૂતયા દુગ્ધં નીલં કૃત્વા વર્તતે, તથા નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકપરમસામાયિકસંયમેન યદુત્પન્નં કેવલજ્ઞાનં તત્ સ્વપરપરિચ્છિત્તિસામર્થ્યેન સમસ્તાજ્ઞાનાન્ધકારં

હોવાથી વ્યવહારથી 'મારી આંખ ઘણા પદાર્થોમાં ફરી વળે છે' એમ કહેવાય છે. એવી રીતે જોડે કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ત આત્મા પોતાના પ્રદેશો વડે જ્ઞેય પદાર્થોને સ્પર્શતો નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી તો તે જ્ઞેયોમાં અપ્રવિષ્ટ છે તોપણ જ્ઞાયકદર્શક શક્તિની કોઈ પરમ અદ્ભુત વિચિત્રતાને લીધે (નિશ્ચયથી દૂર રહ્યા રહ્યા પણ) તે સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણતો-દેખતો હોવાથી વ્યવહારથી 'આત્મા સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોમાં પેસી જાય છે' એમ કહેવાય છે. આ રીતે વ્યવહારથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં આત્માનો પ્રવેશ સિદ્ધ થાય છે. ૨૯.

હવે, આ રીતે (નીચે પ્રમાણે જ્ઞાન પદાર્થોમાં વર્તે છે એમ (દદ્ધાંત દ્વારા) સ્પષ્ટ કરે છે:-

**જયમ દૂધમાં સ્થિત ઇન્દ્રનીલમણિ સ્વકીય પ્રભા વડે
દૂધને વિષે વ્યાપી રહે, ત્યમ જ્ઞાન પણ અર્થો વિષે. ૩૦.**

અન્વયાર્થ:- [યથા] જેમ [ઇહ] આ જગતને વિષે [દુગ્ધાધ્યુષિતં] દૂધમાં રહેલું [ઇંદ્રનીલં રત્નં] ઇન્દ્રનીલ રત્ન [સ્વભાસા] પોતાની પ્રભા વડે [તદ્ અપિ દુગ્ધં] તે દૂધમાં [અભિભૂય] વ્યાપીને [વર્તતે] વર્તે છે, [તથા] તેમ [જ્ઞાનં] જ્ઞાન (અર્થાત્ જ્ઞાતૃદ્રવ્ય) [અર્થેષુ] પદાર્થોમાં વ્યાપીને વર્તે છે.

ટીકા:- જેમ દૂધમાં રહેલું ઇન્દ્રનીલ રત્ન પોતાની પ્રભાના સમૂહ વડે દૂધમાં

તથા સંવેદનમપ્યાત્મનોઽભિન્નત્વાત્ કર્ત્રશેનાત્મતામાપન્નં કરણાંશેન જ્ઞાનતામાપન્નેન કારણભૂતાનામર્થાનાં કાર્યભૂતાન્ સમસ્તજ્ઞેયાકારાનભિવ્યાપ્ય વર્તમાનં કાર્યકારણત્વેનોપચર્ય જ્ઞાનમર્થાનભિભૂય વર્તત ઇત્યુચ્યમાનં ન વિપ્રતિષિધ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અથૈવમર્થા જ્ઞાને વર્તન્ત ઇતિ સંભાવયતિ-

**જદિ તે ણ સંતિ અદ્વા ણાણે ણાણં ણ હોદિ સવ્વગયં ।
સવ્વગયં વા ણાણં કહં ણ ણાણદ્વિયા અદ્વા ॥ ૩૧ ॥**

તિરસ્કૃત્ય યુગપદેવ સર્વપદાર્થેષુ પરિચ્છિત્ત્યાકારેણ વર્તતે । અયમત્ર ભાવાર્થઃ—કારણભૂતાનાં સર્વપદાર્થાનાં કાર્યભૂતાઃ પરિચ્છિત્ત્યાકારા ઉપચારેણાર્થા ભગ્યન્તે, તેષુ ચ જ્ઞાનં વર્તત ઇતિ ભગ્યમાનેઽપિ વ્યવહારેણ દોષો નાસ્તીતિ ॥ ૩૦ ॥ અથ પૂર્વસૂત્રેણ ભગિતં જ્ઞાનમર્થેષુ વર્તતે વ્યવહારેણાત્ર પુનરર્થા જ્ઞાને વર્તન્ત ઇત્યુપદિશતિ—જહ્ યદિ ચેત્ તે અદ્વા ણ સંતિ તે પદાર્થાઃ સ્વકીયપરિચ્છિત્ત્યાકારસમર્પણ—દ્વારેણાદર્શો બિમ્બવન્ન સન્તિ । ક્ક । ણાણે કેવલજ્ઞાને । ણાણં ણ હોદિ સવ્વગયં તદા જ્ઞાનં

વ્યાપીને વર્તતું દેખાય છે, તેમ ^૧સંવેદન (જ્ઞાન) પણ, આત્માથી અભિન્ન હોવાથી કર્તા-અંશ વડે આત્માપણાને પામતું થઈ જ્ઞાનરૂપ કરણ-અંશ વડે ^૨કારણભૂત પદાર્થોના કાર્યભૂત સમસ્ત જ્ઞેયાકારોમાં વ્યાપીને વર્તે છે, તેથી કાર્યમાં કારણનો (જ્ઞેયાકારોમાં પદાર્થોનો) ઉપચાર કરીને 'જ્ઞાન પદાર્થોમાં વ્યાપીને વર્તે છે' એમ કહેવું વિરોધ પામતું નથી.

ભાવાર્થઃ— જેમ દૂધથી ભરેલા વાસણમાં રહેલું ઇન્દ્રનીલ રત્ન (નીલમ) સઘળા દૂધને પોતાની પ્રભા વડે નીલવર્ણ કરે છે તેથી વ્યવહારે રત્નની પ્રભા અને રત્ન સમસ્ત દૂધમાં વ્યાપેલાં કહેવાય છે, તેમ જ્ઞેયોથી ભરેલા વિશ્વમાં રહેલો આત્મા સમસ્ત જ્ઞેયોને (લોકાલોકને) પોતાની જ્ઞાનપ્રભા વડે પ્રકાશિત કરે છે અર્થાત્ જાણે છે તેથી વ્યવહારે આત્માનું જ્ઞાન અને આત્મા સર્વવ્યાપી કહેવાય છે (જોકે નિશ્ચયથી તો તેઓ પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં જ રહેલાં છે, જ્ઞેયોમાં પેઠાં નથી). ૩૦.

હવે, આ રીતે પદાર્થો જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

**નવ હોય અર્થો જ્ઞાનમાં, તો જ્ઞાન સૌ-ગત પણ નહીં,
ને સર્વગત છે જ્ઞાન તો ક્યમ જ્ઞાનસ્થિત અર્થો નહીં ? ૩૧.**

૧. પ્રમાણદષ્ટિથી સંવેદન અર્થાત્ જ્ઞાન કહેતાં અનંત ગુણપર્યાયોનો પિંડ સમજાય છે. તેમાં જો કર્તા, કરણ આદિ અંશો પાડવામાં આવે તો કર્તા-અંશ તે અખંડ આત્મદ્રવ્ય છે અને કરણ-અંશ તે જ્ઞાનગુણ છે.
૨. પદાર્થો કારણ છે અને તેમના જ્ઞેયાકારો (દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો) કાર્ય છે.
૩. આ ગાથામાં પણ 'જ્ઞાન' શબ્દથી અનંત ગુણ પર્યાયોના પિંડરૂપ જ્ઞાતૃદ્રવ્ય ખ્યાલમાં લેવું.

**यदि ते न सन्त्यर्था ज्ञाने ज्ञानं न भवति सर्वगतम् ।
सर्वगतं वा ज्ञानं कथं न ज्ञानस्थिता अर्थाः ॥ ३१ ॥**

यदि खलु निखिलात्मीयज्ञेयाकारसमर्पणद्वारेणावतीर्णाः सर्वेऽर्था न प्रतिभान्ति ज्ञाने तदा तन्न सर्वगतमभ्युपगम्येत। अभ्युपगम्येत वा सर्वगतं, तर्हि साक्षात् संवेदनमुकुरुन्द-भूमिकावतीर्णप्रतिबिम्बस्थानीयस्वीयस्वीयसंवेद्याकारकारणानि परम्परया प्रतिबिम्बस्थानीय-संवेद्याकारकारणानीति कथं न ज्ञानस्थायिनोऽर्था निश्चीयन्ते ॥ ३१ ॥

સર્વગતં ન ભવતિ। સવ્વગયં વા ણાણં વ્યવહારેણ સર્વગતં જ્ઞાનં સમ્મતં ચેદ્ભવતાં કહં ણ ણાણદ્વિયા અદ્ધા તર્હિ વ્યવહારનયેન સ્વકીયજ્ઞેયાકારપરિચ્છિત્તિસમર્પણદ્વારેણ જ્ઞાનસ્થિતા અર્થાઃ કથં ન ભવન્તિ કિંતુ ભવન્ત્યેવેતિ। અન્નાયમભિપ્રાયઃ-યત એવ વ્યવહારેણ જ્ઞેયપરિચ્છિત્ત્યાકારગ્રહણદ્વારેણ જ્ઞાનં સર્વગતં મળ્યતે, તસ્માદેવ જ્ઞેયપરિચ્છિત્ત્યાકારસમર્પણદ્વારેણ પદાર્થા અપિ વ્યવહારેણ જ્ઞાનગતા મળ્યન્ત ઇતિ ॥ ૩૧ ॥ અથ જ્ઞાનિનઃ પદાર્થઃ સહ યદ્યપિ વ્યવહારેણ ગ્રાહ્યગ્રાહકસમ્બન્ધોઽસ્તિ તથાપિ સંશ્લેષાદિસમ્બન્ધો નાસ્તિ, તેન કારણેન જ્ઞેયપદાર્થઃ સહ ભિન્નત્વમેવેતિ પ્રતિપાદયતિ-

अन्वयार्थः- [यदि] ज्ञे [ते अर्थाः] ते पदार्थो [ज्ञाने न सन्ति] ज्ञानमां न ज्ञेय तो [ज्ञानं] ज्ञान [सर्वगतं] सर्वगत [न भवति] न ज्ञेय शके. [वा] अने ज्ञे [ज्ञानं सर्वगतं] ज्ञान सर्वगत છે तो [અર્થાઃ] પદાર્થો [જ્ઞાનસ્થિતાઃ] જ્ઞાનસ્થિત [કથં ન] કઈ રીતે નથી ? (અર્થાત્ છે જ.)

टीका:- જો સમસ્ત સ્વ-જ્ઞેયાકારોના સમર્પણ દ્વારા (જ્ઞાનમાં) ઊતર્યા થકા સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનમાં ન પ્રતિભાસે તો તે જ્ઞાન સર્વગત ન માની શકાય. અને જો તે (જ્ઞાન) સર્વગત માનવામાં આવે, તો પછી (પદાર્થો) સાક્ષાત્ જ્ઞાનદર્પણભૂમિકામાં ઊતરેલા *બિંબ-સમાન પોતપોતાના જ્ઞેયાકારોનાં કારણો (જ્ઞેવાથી) અને *પરંપરાએ પ્રતિબિંબ સમાન જ્ઞેયાકારોનાં કારણો જ્ઞેવાથી પદાર્થો કઈ રીતે જ્ઞાનસ્થિત નથી નક્કી થતા ? (અવશ્ય જ્ઞાનસ્થિત નક્કી થાય છે.)

भावार्थः- દર્પણમાં મયૂર, મંદિર, સૂર્ય, વૃક્ષ વગેરેનાં પ્રતિબિંબ પડે છે. ત્યાં નિશ્ચયથી તો પ્રતિબિંબો દર્પણની જ અવસ્થા છે; છતાં દર્પણમાં પ્રતિબિંબો દેખીને,

- * બિંબ = દર્પણમાં જેનું પ્રતિબિંબ પડયું જ્ઞેય તે. (જ્ઞાનને દર્પણની ઉપમા આપીએ તો, પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો બિંબ સમાન છે અને જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારો પ્રતિબિંબ જેવાં છે)
૧. પદાર્થો સાક્ષાત્ સ્વજ્ઞેયાકારોનાં કારણ છે (અર્થાત્ પદાર્થો પોતપોતાના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયોનાં સાક્ષાત્ કારણ છે) અને પરંપરાએ જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારોનાં (-જ્ઞાનાકારોનાં) કારણ છે.

અથૈવં જ્ઞાનીનોઽર્થઃ સહાન્યોન્યવૃત્તિમત્ત્વેઽપિ પરગ્રહણમોક્ષણપરિણમનાભાવેન સર્વં પશ્યતોઽદ્યવસ્યતશ્ચાત્યન્તવિવિક્તત્વં ભાવયતિ-

**ગેઠહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં ।
પેચ્છદિ સમન્તદો સો જાણદિ સવ્વં ણિરવસેસં ॥ ૩૨ ॥**

**ગૃહ્ણતિ નૈવ ન મુચ્ચતિ ન પરં પરિણમતિ કેવલી ભગવાન્ ।
પશ્યતિ સમન્તતઃ સ જાનાતિ સર્વં નિરવશેષમ્ ॥ ૩૨ ॥**

ગેઠહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ગૃહ્ણતિ નૈવ મુચ્ચતિ નૈવ ણ પરં પરિણમદિ પરં પરદ્રવ્યં જ્ઞેયપદાર્થ નૈવ પરિણમતિ । સ કઃ કર્તા । કેવલી ભગવં કેવલી ભગવાન્ સર્વજ્ઞઃ તતો જ્ઞાયતે પરદ્રવ્યેણ

* કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ‘મયૂરાદિ દર્પણમાં છે’ એમ વ્યવહારથી કહેવાય છે. એવી રીતે જ્ઞાનદર્પણમાં પણ સર્વ પદાર્થોના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોનાં પ્રતિબિંબ પડે છે અર્થાત્ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોના નિમિત્તે જ્ઞાનમાં જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ જ્ઞેયાકારો થાય છે (કારણ કે જો એમ ન થાય તો જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે જ નહિ). ત્યાં નિશ્ચયથી તો જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનની જ અવસ્થા છે, પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો કાંઈ જ્ઞાનમાં પેદા નથી. નિશ્ચયથી આમ હોવા છતાં વ્યવહારથી જોઈએ તો, જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો છે અને તેમનાં કારણ પદાર્થો છે-એ રીતે પરંપરાએ જ્ઞાનમાં થતા જ્ઞેયાકારોનાં કારણ પદાર્થો છે; માટે તે (જ્ઞાનની અવસ્થારૂપ) જ્ઞેયાકારોને જ્ઞાનમાં દેખીને, કાર્યમાં કારણનો ઉપચાર કરીને ‘પદાર્થો જ્ઞાનમાં છે’ એમ વ્યવહારથી કહી શકાય છે. ૩૧.

હવે, એ રીતે (વ્યવહારે) આત્માને પદાર્થો સાથે એકબીજામાં વર્તવાપણું હોવા છતાં, (નિશ્ચયથી) તે પરને ગ્રહ્યા-મૂક્યા વિના તથા પરરૂપે પરિણમ્યા વિના સર્વને દેખતો-જાણતો હોવાથી તેને (પદાર્થો સાથે) અત્યંત ભિન્નપણું છે એમ દર્શાવે છે:-

**પ્રભુકેવળી ન ગ્રહે, ન છોડે, પરરૂપે નવ પરિણમે;
દેખે અને જાણે નિઃશેષે સર્વતઃ તે સર્વને. ૩૨.**

અન્વયાર્થઃ- [કેવલી ભગવાન્] કેવળીભગવાન [પરં] પરને [ન એવં ગૃહ્ણતિ] ગ્રહતા નથી, [ન મુંચતિ] છોડતા નથી, [ન પરિણમતિ] પરરૂપે પરિણમતા નથી; [સઃ] તેઓ [નિરવશેષં સર્વં] નિરવશેષપણે સર્વને (આખા આત્માને, સર્વ જ્ઞેયોને) [સમન્તતઃ] સર્વ તરફથી (સર્વ આત્મપ્રદેશથી) [પશ્યતિ જાનાતિ] દેખે-જાણે છે.

* પ્રતિબિંબો નૈમિત્તિક કાર્ય છે અને મયૂરાદિ નિમિત્ત-કારણ છે.

અયં યત્સ્વભાવત્ સ્વભાવત્ એવં પરદ્રવ્યગ્રહણમોક્ષણપરિણમનાભાવાત્સ્વતત્ત્વભૂત-
કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપેણ વિપરિણમ્ય નિષ્કમ્પોન્મજ્જજ્જ્યોતિર્જાત્યમણિકલ્પો ભૂત્વાઽવતિષ્ઠમાનઃ સમન્તતઃ
સ્ફુરિતદર્શનજ્ઞાનશક્તિઃ, સમસ્તમેવ નિઃશેષતયાત્માનમાત્મનાત્મનિ સંચેતયતે। અથવા યુગપદેવ
સર્વાર્થસાર્થસાક્ષાત્કરણેન જ્ઞાપ્તિપરિવર્તનાભાવાત્ સંભાવિતગ્રહણમોક્ષણલક્ષણક્રિયાવિરામઃ પ્રથમમેવ
સમસ્તપરિચ્છેદ્યાકારપરિણતત્વાત્ પુનઃ પરમાકારાન્તરમપરિણમમાનઃ સમન્તતોઽપિ વિશ્વમશેષં
પશ્યતિ જાનાતિ ચ। એવમસ્યાત્યન્તવિવિક્તત્વમેવ।। ૩૨।।

સહ ભિન્નત્વમેવ। તર્હિ કિં પરદ્રવ્યં ન જાનાતિ। પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ સવ્વં ણિરવસેસં તથાપિ
વ્યવહારનયેન પશ્યતિ સમન્તતઃ સર્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્જાનાતિ ચ સર્વં નિરવશેષમ્। અથવા
દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્—અભ્યન્તરે કામક્રોધાદિ બહિર્વિષયે પન્નેન્દ્રિયવિષયાદિકં બહિર્દ્રવ્યં ન ગૃહ્ણતિ,
સ્વકીયાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં ચ ન મુચ્ચતિ યતસ્તતઃ કારણાદયં જીવઃ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિક્ષણ એવ
યુગપત્સર્વં જાનન્સન્ પરં વિકલ્પાન્તરં ન પરિણમતિ। તથાભૂતઃ સન્ કિં કરોતિ।
સ્વતત્ત્વભૂતકેવલજ્ઞાનજ્યોતિષા જાત્યમણિકલ્પો નિઃકમ્પચૈતન્યપ્રકાશો ભૂત્વા સ્વાત્માનં સ્વાત્મના
સ્વાત્મનિ જાનાત્યનુભવતિ। તેનાપિ કારણેન પરદ્રવ્યૈઃ સહ ભિન્નત્વમેવેત્યભિપ્રાયઃ।। ૩૨।। એવં જ્ઞાનં
જ્ઞેયરૂપેણ

ટીકા:- આ આત્મા, સ્વભાવથી જ પરદ્રવ્યને ગ્રહવા-મૂકવાનો તથા પરદ્રવ્યરૂપે પરિણમવાનો
(તેને) અભાવ હોવાથી, સ્વતત્ત્વભૂત કેવળજ્ઞાનરૂપે પરિણમીને નિષ્કંપનીકળતી જ્યોતિવાળા ઉત્તમ
મણિ જેવો થઈને રહ્યો થકો, (૧) જેને સર્વ તરફથી (સર્વ આત્મપ્રદેશથી) દર્શનજ્ઞાનશક્તિ સ્ફુરિત છે
એવો થયો થકો, નિઃશેષપણે આખાય (પરિપૂર્ણ) આત્માને આત્માથી આત્મામાં સંચેતે-જાણે-અનુભવે
છે, અથવા (૨) એકીસાથે જ સર્વ પદાર્થોના સમૂહનો સાક્ષાત્કાર કરવાને લીધે જ્ઞાપ્તિપરિવર્તનનો
અભાવ થવાથી જેને ગ્રહણત્યાગસ્વરૂપ ક્રિયા વિરામ પામી છે એવો થયો થકો, પ્રથમથી જ સમસ્ત
જ્ઞેયાકારોરૂપે પરિણમ્યો હોવાથી પછી પરરૂપે-આકારાન્તરરૂપે નહિ પરિણમતો થકો, સર્વ પ્રકારે અશેષ
વિશ્વને, (માત્ર) દેખે-જાણે છે. આ રીતે (પૂર્વોક્ત બન્ને રીતે) તેનું (આત્માનું પદાર્થોથી) અત્યંત
ભિન્નપણું જ છે.

ભાવાર્થ:- કેવળીભગવાન સર્વ આત્મપ્રદેશથી પોતાને જ અનુભવ્યા કરે છે; એ રીતે તેઓ
પરદ્રવ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે. અથવા, કેવળીભગવાનને સર્વ પદાર્થોનું

૧. નિઃશેષપણે = કાંઈ જરાય બાકી ન રહે એ રીતે

૨. સાક્ષાત્કાર કરવો = પ્રત્યક્ષ જાણવું

૩. જ્ઞાપ્તિક્રિયાનું પલટાયા કરવું અર્થાત્ જ્ઞાનમાં એક જ્ઞેય ગ્રહ્યું ને બીજું છોડવું તે ગ્રહણત્યાગ છે; આવાં
ગ્રહણત્યાગ તે ક્રિયા છે; એવી ક્રિયાનો કેવળીભગવાનને અભાવ થયો છે.

૪. આકારાન્તર = અન્ય આકાર.

અથ કેવલજ્ઞાનિશ્રુતજ્ઞાનિનૌરવિશેષદર્શનેન વિશેષાકાંક્ષાક્ષોભં ક્ષપયતિ-

**જો હિ સુદેણ વિજાણદિ અપ્પાણં જાણગં સહાવેણ ।
તં સુદકેવલિમિસિણો ભણંતિ લોગપ્પદીવયરા ॥ ૩૩ ॥**

**યો હિ શ્રુતેન વિજાનાત્યાત્માનં જ્ઞાયકં સ્વભાવેન ।
તં શ્રુતકેવલિનમૃષયો ભણન્તિ લોકપ્રદીપકરાઃ ॥ ૩૩ ॥**

ન પરિણમતીત્યાદિવ્યાખ્યાનરૂપેણ તૃતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચકં ગતમ્ । અથ યથા નિરાવરણસકલવ્યક્તિલક્ષણેન કેવલજ્ઞાનેનાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતિ તથા સાવરણેકદેશવ્યક્તિલક્ષણેન કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિબીજભૂતેન સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપભાવશ્રુતેનાપ્યાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ । અથવા દ્વિતીયપાતનિકા-યથા કેવલજ્ઞાનં પ્રમાણં ભવતિ તથા કેવલજ્ઞાનપ્રણીતપદાર્થપ્રકાશકં શ્રુતજ્ઞાનમપિ પરોક્ષપ્રમાણં ભવતીતિ પાતનિકાદ્વયં મનસિ ધૃત્વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ-**જો યઃ કર્તા હિ સ્ફુટં સુદેણ નિર્વિકાર-**

યુગપદ જ્ઞાન હોવાથી તેમનું જ્ઞાન એક જ્ઞેયમાંથી બીજામાં ને બીજામાંથી ત્રીજામાં પલટાતું નથી તેમ જ તેમને કાંઈ જાણવાનું બાકી નહિ હોવાથી કોઈ વિશેષ જ્ઞેયાકારને જાણવા પ્રત્યે પણ તેમનું જ્ઞાન વળતું નથી; એ રીતે પણ તેઓ પરથી તદ્દન ભિન્ન છે. (જો જીવની જાણનક્રિયા પલટો ખાતી હોય તો જ તેને વિકલ્પ-પરનિમિત્તક રાગદ્વેષ હોઈ શકે અને તો જ એટલો પરદ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ કહેવાય. પરંતુ કેવળીભગવાનની જ્ઞસિને તો પરિવર્તન-પલટો નથી તેથી તેઓ પરથી અત્યંત ભિન્ન છે.) આ રીતે કેવળજ્ઞાનપ્રાપ્ત આત્મા પરથી અત્યંત ભિન્ન હોવાથી અને દરેક આત્મા સ્વભાવે કેવળીભગવાન જેવો જ હોવાથી, નિશ્ચયથી દરેક આત્મા પરથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થયું. ૩૨.

હવે કેવળજ્ઞાનીને અને શ્રુતજ્ઞાનીને અવિશેષપણે દર્શાવીને વિશેષ આકાંક્ષાના ક્ષોભને ક્ષય કરે છે (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનીમાં અને શ્રુતજ્ઞાનીમાં તજ્ઞાવત નથી એમ દર્શાવીને વધારે જાણવાની ઇચ્છાના ક્ષોભને નષ્ટ કરે છે):-

**શ્રુતજ્ઞાનથી જાણે ખરે જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મને,
ઋષિઓ પ્રકાશક લોકના શ્રુતકેવળી તેને કહે. ૩૩.**

અન્યાર્થ:- [યઃ હિ] જે ખરેખર [શ્રુતેન] શ્રુતજ્ઞાન વડે [સ્વભાવેન જ્ઞાયકં] સ્વભાવથી જ્ઞાયક (અર્થાત્ જ્ઞાયકસ્વભાવ) [આત્માનં] આત્માને [વિજાનાતિ] જાણે છે, [તં] તેને [લોકપ્રદીપકરાઃ] લોકના પ્રકાશક [ઋષયઃ] ઋષીશ્વરો [શ્રુતકેવલિનં ભણન્તિ] શ્રુતકેવળી કહે છે.

યથા ભગવાન્ યુગપત્પરિણતસમસ્તચૈતન્યવિશેષશાલિના કેવલજ્ઞાનેનાનાદિનિધનનિષ્કારણાસાધારણસ્વસંચેત્યમાનચૈતન્યસામાન્યમહિમ્નશ્ચેતકસ્વભાવેનૈકત્વાત્ કેવલસ્યાત્મન આત્મનાત્મનિ સંચેતનાત્ કેવલી, તથાયં જનોડપિ ક્રમપરિણમમાણકતિપયચૈતન્યવિશેષશાલિના શ્રુતજ્ઞાનેનાનાદિનિધનનિષ્કારણાસાધારણસ્વસંચેત્યમાનચૈતન્યસામાન્યમહિમ્નશ્ચેતકસ્વભાવેનૈકત્વાત્ કેવલસ્યાત્મન આત્મનાત્મનિ સંચેતનાત્ શ્રુતકેવલી। અલં વિશેષાકાંક્ષાક્ષોભેણ, સ્વરૂપનિશ્ચલૈરેવાવસ્થીયતે ॥ ૩૩ ॥

સ્વસંવિત્તિરૂપભાવશ્રુતપરિણામેન વિજાણદિ વિજાનાતિ વિશેષેણ જાનાતિ વિષયસુખાનન્દ-વિલક્ષણનિજશુદ્ધાત્મભાવનોત્થપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખરસાસ્વાદેનાનુભવતિ। કમ્। અપ્પાણં નિજાત્મ-દ્રવ્યમ્। જાણગં જ્ઞાયકં કેવલજ્ઞાનસ્વરૂપમ્। કેન કૃત્વા। સહાવેણ સમસ્તવિભાવરહિતસ્વસ્વભાવેન તં સુયકેવલિં તં મહાયોગીન્દ્રં શ્રુતકેવલિનં ભળંતિ કથયન્તિ। કે કર્તારઃ। ઇસિણો ઋષયઃ। કિંવિશિષ્ટાઃ। લોયપ્પદીવયરા લોકપ્રદીપકરા લોકપ્રકાશકા ઇતિ। અતો વિસ્તરઃ-યુગપત્પરિણતસમસ્તચૈતન્યશાલિના કેવલજ્ઞાનેન અનાદ્યનન્તનિષ્કારણાન્યદ્રવ્યા-સાધારણસ્વસંવેદ્યમાનપરમચૈતન્યસામાન્યલક્ષણસ્ય પરદ્રવ્યરહિતત્વેન કેવલસ્યાત્મન આત્મનિ સ્વાનુભવનાદ્યથા ભગવાન્ કેવલી ભવતિ, તથાયં ગણધરદેવાદિનિશ્ચયરત્નત્રયા-

ટીકા:- જેમ ભગવાન, યુગપદ્ પરિણમતા સમસ્ત ચૈતન્યવિશેષોવાળા કેવળજ્ઞાન વડે, ^૧અનાદિનિધન-^૨નિષ્કારણ-^૩અસાધારણ-^૪સ્વસંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય જેનો મહિમા છે તથા ^૫ચેતકસ્વભાવ વડે એકપણું હોવાથી જે કેવળ (-એકલો, નિર્ભેળ, શુદ્ધ, અખંડ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્મામાં અનુભવવાને લીધે કેવળી છે; તેમ અમે પણ, ક્રમે પરિણમતા કેટલાક ચૈતન્યવિશેષોવાળા શ્રુતજ્ઞાન વડે, અનાદિનિધન-નિષ્કારણ-અસાધારણ-સ્વસંવેદ્યમાન ચૈતન્યસામાન્ય જેનો મહિમા છે તથા ચેતકસ્વભાવ વડે એકપણું હોવાથી જે કેવળ (-નિર્ભેળ) છે એવા આત્માને આત્માથી આત્મામાં અનુભવવાને લીધે શ્રુતકેવળી છીએ. (માટે) વિશેષ આકાંક્ષાના ક્ષોભથી બસ થાઓ; સ્વરૂપનિશ્ચળ જ રહીએ છીએ.

૧. અનાદિનિધન = અનાદિ-અનંત. (ચૈતન્યસામાન્ય આદિ તેમ જ અંત રહિત છે.)
૨. નિષ્કારણ = જેનું કોઈ કારણ નથી એવું; સ્વયંસિદ્ધ; સહજ.
૩. અસાધારણ = જે બીજા કોઈ દ્રવ્યમાં નથી એવું
૪. સ્વસંવેદ્યમાન = પોતાથી જ વેદાતું-અનુભવાતું
૫. ચેતક = ચેતનાર; દર્શકજ્ઞાયક.
૬. આત્મા નિશ્ચયથી પરદ્રવ્યના તેમ જ રાગદ્વેષાદિના સંયોગ વિનાનો તથા ગુણપર્યાયના ભેદો વિનાનો, માત્ર ચેતકસ્વભાવરૂપ જ છે; તેથી પરમાર્થે તે કેવળ (અર્થાત્ એકલો, નિર્ભેળ, શુદ્ધ, અખંડ) છે.

અથ જ્ઞાનસ્ય શ્રુતોપાધિભેદમુદસ્યતિ-

**સુતં જિનોવદિદં પોગ્ગલદવ્વપ્પગેહિં વયનેહિં ।
તં જાણના હિ ણાણં સુત્તસ્સ ય જાણના ભણિયા ॥ ૩૪ ॥**

**સૂત્રં જિનોપદિદં પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકૈર્વચનૈઃ ।
તજ્ઞપ્તિર્હિં જ્ઞાનં સૂત્રસ્ય ચ જ્ઞપ્તિર્ભણિતા ॥ ૩૪ ॥**

રાધકજનોડપિ પૂર્વોક્તલક્ષણસ્યાત્મનો ભાવશ્રુતજ્ઞાનેન સ્વસંવેદનાન્નિશ્ચયશ્રુતકેવલી ભવતીતિ । કિંચ-યથા કોડપિ દેવદત્ત આદિત્યોદયેન દિવસે પશ્યતિ, રાત્રૌ કિમપિ પ્રદીપેનેતિ । તથાદિત્યોદયસ્થાનીયેન કેવલજ્ઞાનેન દિવસસ્થાનીયમોક્ષપર્યાયે ભગવાનાત્માનં પશ્યતિ, સંસારી વિવેકિજનઃ પુનર્નિશાસ્થાનીયસંસાર-

ભાવાર્થ:- ભગવાન સમસ્ત પદાર્થોને જાણે છે તેથી કાંઈ તેઓ 'કેવળી' કહેવાતા નથી, પરંતુ કેવળ અર્થાત્ શુદ્ધ આત્માને જાણતા-અનુભવતા હોવાથી તેઓ 'કેવળી' કહેવાય છે. કેવળ (- શુદ્ધ) આત્માને જાણનાર-અનુભવનાર શ્રુતજ્ઞાની પણ 'શ્રુતકેવળી' કહેવાય છે. કેવળી અને શ્રુતકેવળીમાં તફાવત એટલો છે કે-કેવળી જેમાં ચૈતન્યના સમસ્ત વિશેષો એકીસાથે પરિણમે છે એવા કેવળજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી જેમાં ચૈતન્યના કેટલાક વિશેષો ક્રમે પરિણમે છે એવા શ્રુતજ્ઞાન વડે કેવળ આત્માને અનુભવે છે; અર્થાત્, કેવળી સૂર્યસમાન કેવળજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે અને શ્રુતકેવળી દીવા સમાન શ્રુતજ્ઞાન વડે આત્માને દેખે-અનુભવે છે. આ રીતે કેવળીમાં ને શ્રુતકેવળીમાં સ્વરૂપસ્થિરતાની તરતમતારૂપ ભેદ જ મુખ્ય છે, વતુંઓછું (વધારે-ઓછા પદાર્થો) જાણવારૂપ ભેદ અત્યંત ગૌણ છે. માટે ઘણું જાણવાની ઇચ્છારૂપ ક્ષોભ છોડી સ્વરૂપમાં જ નિશ્ચળ રહેવું યોગ્ય છે. એ જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો ઉપાય છે. ૩૩.

હવે, જ્ઞાનના શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદને દૂર કરે છે (અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન પણ જ્ઞાન જ છે, શ્રુતરૂપ ઉપાધિને કારણે જ્ઞાનમાં કાંઈ ભેદ પડતો નથી એમ દર્શાવે છે):-

**પુદ્ગલસ્વરૂપ વચનોથી જિન-ઉપદિષ્ટ જે તે સૂત્ર છે;
છે જ્ઞપ્તિ તેની જ્ઞાન, તેને સૂત્રની જ્ઞપ્તિ કહે. ૩૪.**

અન્યર્થ:- [સૂત્રં] સૂત્ર એટલે [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકૈઃ વચનૈઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક વચનો વડે [જિનોપદિદં] જિનભગવંતે ઉપદેશેલું તે. [તજ્ઞપ્તિઃ હિ] તેની જ્ઞપ્તિ તે [જ્ઞાનં] જ્ઞાન છે [ચ] અને તેને [સૂત્રસ્ય જ્ઞપ્તિઃ] સૂત્રની જ્ઞપ્તિ (શ્રુતજ્ઞાન) [ભણિતા] કહી છે.

શ્રુતં હિ તાવત્સૂત્રમ્। તદ્દ્વ ભગવદર્હત્સર્વજ્ઞોપજ્ઞં સ્યાત્કારકેતનં પૌદ્ગલિકં શબ્દબ્રહ્મ। તજ્ઞાસિર્હિ જ્ઞાનમ્। શ્રુતં તુ તત્કારણત્વાત્ જ્ઞાનત્વેનોપચર્યત એવ। એવં સતિ સૂત્રસ્ય જ્ઞાપ્તિઃ શ્રુતજ્ઞાનમિત્યાયાતિ। અથ સૂત્રમુપાધિત્વાન્નાદ્રિયતે જ્ઞાપ્તિરેવાવશિષ્યતે। સા ચ કેવલિનઃ શ્રુતકેવલિનશ્ચાત્મસંચેતને તુલ્યૈવૈતિ નાસ્તિ જ્ઞાનસ્ય શ્રુતોપાધિભેદઃ।। ૩૪।।

પર્યાયે પ્રદીપસ્થાનીયેન રાગાદિવિકલ્પરહિતપરમસમાધિના નિજાત્માનં પશ્યતીતિ। અયમત્રાભિપ્રાયઃ— આત્મા પરોક્ષઃ, કથં ધ્યાનં ક્રિયતે ઇતિ સન્દેહં કૃત્વા પરમાત્મભાવના ન ત્યાજ્યેતિ।। ૩૩।। અથ શબ્દરૂપં દ્રવ્યશ્રુતં વ્યવહારેણ જ્ઞાનં નિશ્ચયેનાર્થપરિચ્છિત્તિરૂપં ભાવશ્રુતમેવ જ્ઞાનમિતિ કથયતિ। અથવાત્મભાવનારતો નિશ્ચયશ્રુતકેવલી ભવતીતિ પૂર્વસૂત્રે ભણિતમ્। અયં તુ વ્યવહારશ્રુતકેવલીતિ કથ્યતે—સુત્તં દ્રવ્યશ્રુતમ્ કથમ્ભૂતમ્। જિણોવદિદ્દં જિનોપદિદ્દમ્। કૈઃ કૃત્વા। પોગ્ગલદવ્વપ્પગેહિં વયણેહિં પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકૈર્દિવ્યધ્વનિવચનૈઃ। તં જાણણા હિ ણાણં તેન પૂર્વોક્તશબ્દશ્રુતાધારેણ જ્ઞાસિર્થપરિચ્છિત્તિર્જ્ઞાનં ભણ્યતે હિ સ્ફુટમ્। સુત્તસ્ય ય જાણણા ભણિયા પૂર્વોક્તદ્રવ્યશ્રુતસ્યાપિ વ્યવહારેણ જ્ઞાનવ્યપદેશો ભવતિ ન તુ નિશ્ચયેનેતિ। તથા હિ—યથા નિશ્ચયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો જીવઃ પશ્ચાદ્વ્યવહારેણ નરનારકાદિરૂપોડપિ જીવો ભણ્યતે; તથા નિશ્ચયેનાખણ્ડૈકપ્રતિભાસરૂપં સમસ્તવસ્તુપ્રકાશકં જ્ઞાનં ભણ્યતે, પશ્ચાદ્વ્યવહારેણ મેઘપટલાવૃતાદિત્યસ્યાવસ્થાવિશેષવત્કર્મપટલાવૃતાખણ્ડૈકજ્ઞાનરૂપજીવસ્ય મતિજ્ઞાનશ્રુતજ્ઞાના—દિવ્યપદેશો ભવતીતિ ભાવાર્થઃ।। ૩૪।। અથ ભિન્નજ્ઞાનેનાત્મા જ્ઞાની ન ભવતીત્યુપદિશતિ—

ટીકા:- પ્રથમ તો શ્રુત એટલે સૂત્ર; અને સૂત્ર એટલે ભગવાન અર્હત્-સર્વજ્ઞે સ્વયં જાણીને ઉપદેશેલું, 'સ્યાત્કાર જેનું ચિહ્ન છે એવું, પૌદ્ગલિક શબ્દબ્રહ્મ તેની 'જ્ઞાસિ' (-શબ્દબ્રહ્મને જાણનારી જાણનાક્રિયા) તે જ્ઞાન છે; શ્રુત (-સૂત્ર) તો તેનું (-જ્ઞાનનું) કારણ હોવાથી જ્ઞાન તરીકે ઉપચારથી જ કહેવાય છે (જેમ અન્નને પ્રાણ કહેવાય છે તેમ). આમ હોવાથી એમ ફલિત થાય છે કે 'સૂત્રની જ્ઞાસિ' તે શ્રુતજ્ઞાન છે. હવે જો સૂત્ર તો ઉપાધિ હોવાથી તેનો આદર ન કરવામાં આવે તો 'જ્ઞાસિ' જ બાકી રહે છે; ('સૂત્રની જ્ઞાસિ' કહીએ છીએ ત્યાં નિશ્ચયથી જ્ઞાસિ કાંઈ પૌદ્ગલિક સૂત્રની નથી, આત્માની છે; સૂત્ર જ્ઞાસિના સ્વરૂપભૂત નથી, વધારાની વસ્તુ અર્થાત્ ઉપાધિ છે; કારણ કે સૂત્ર ન હોય ત્યાં પણ જ્ઞાસિ તો હોય છે. માટે જો સૂત્રને ન ગણીએ તો 'જ્ઞાસિ' જ બાકી રહે છે;) અને તે (-જ્ઞાસિ) કેવળીને અને શ્રુતકેવળીને આત્મઅનુભવનમાં તુલ્ય જ છે. માટે જ્ઞાનમાં શ્રુત-ઉપાધિકૃત ભેદ નથી. ૩૪

૧. સ્યાત્કાર = 'સ્યાત્' શબ્દ. (સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ અપેક્ષાથી.)

૨. જ્ઞાસિ = જાણવું તે; જાણવાની ક્રિયા; જાણનાક્રિયા.

અથાત્મજ્ઞાનયોઃ કર્તૃકરણતાકૃતં ભેદમપનુદતિ-

**જો જાણદિ સો જાણં જ હવદિ જાણેજ જાણગો આદા ।
જાણં પરિણમદિ સયં અદ્વા જાણદ્વિયા સવ્વે ॥૩૫॥**

**યો જાનાતિ સ જ્ઞાનં ન ભવતિ જ્ઞાનેન જ્ઞાયક આત્મા ।
જ્ઞાનં પરિણમતે સ્વયમર્થા જ્ઞાનસ્થિતાઃ સર્વે ॥૩૫॥**

અપૃથગ્ભૂતકર્તૃકરણત્વશક્તિપારમૈશ્વર્યયોગિત્વાદાત્મનો ય એવ સ્વયમેવ જાનાતિ સ એવ જ્ઞાનમન્તર્લીનસાધકતમોષ્ણત્વશક્તેઃ સ્વતંત્રસ્ય જાતવેદસો દહનક્રિયાપ્રસિદ્ધેરુષ્ણ-

જો જાણદિ સો જાણં યઃ કર્તા જાનાતિ સ જ્ઞાનં ભવતીતિ । તથા હિ-યથા સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ સતિ પશ્ચાદભેદનયેન દહનક્રિયાસમર્થોષ્ણગુણેન પરિણતોડગ્નિરપ્યુષ્ણો ભણ્યતે, તથાર્થક્રિયાપરિચ્છિત્તિસમર્થજ્ઞાનગુણેન પરિણત આત્માપિ જ્ઞાનં ભણ્યતે । તથા ચોક્તમ્-‘ જાનાતીતિ જ્ઞાનમાત્મા ’ । જ હવદિ જાણેજ જાણગો આદા સર્વથૈવ મિત્રજ્ઞાનેનાત્મા જ્ઞાયકો ન ભવતીતિ । અથ મતમ્-યથા મિત્ર-

હવે આત્મા અને જ્ઞાનનો કર્તૃત્વ-કરણત્વકૃત ભેદ દૂર કરે છે (અર્થાત્ પરમાર્થે અભેદ આત્મામાં, ‘આત્મા જાણનક્રિયાનો કર્તા છે અને જ્ઞાન કરણ છે’ એમ વ્યવહારે ભેદ પાડવામાં આવે છે, તોપણ આત્મા ને જ્ઞાન જુદાં નહિ હોવાથી અભેદનયથી ‘આત્મા જ જ્ઞાન છે’ એમ સમજાવે છે):-

**જે જાણતો તે જ્ઞાન, નહિ જીવ જ્ઞાનથી જ્ઞાયક બને;
પોતે પ્રજ્ઞામતો જ્ઞાનરૂપ, ને જ્ઞાનસ્થિત સૌ અર્થ છે. ૩૫.**

અન્યાર્થ:- [યઃ જાનાતિ] જે જાણે છે [સઃ જ્ઞાનં] તે જ્ઞાન છે (અર્થાત્ જે જ્ઞાયક છે તે જ જ્ઞાન છે), [જ્ઞાનેન] જ્ઞાન વડે [આત્મા] આત્મા [જ્ઞાયકઃ ભવતિ] જ્ઞાયક છે [ન] એમ નથી. [સ્વયં] પોતે જ [જ્ઞાનં પરિણમતે] જ્ઞાનરૂપે પરિણમે છે [સર્વે અર્થાઃ] અને સર્વ પદાર્થો [જ્ઞાનસ્થિતાઃ] જ્ઞાનસ્થિત છે.

ટીકા:- આત્મા અપૃથગ્ભૂત કર્તૃત્વ અને કરણત્વની શક્તિરૂપ પારમૈશ્વર્યવાળો હોવાથી, જે સ્વયમેવ જાણે છે (અર્થાત્ જે જ્ઞાયક છે) તે જ જ્ઞાન છે; જેમ સાધકતમ ઉષ્ણત્વશક્તિ જેનામાં અંતર્લીન છે એવા સ્વતંત્ર અગ્નિને, દહનક્રિયાની પ્રસિદ્ધિ

૧. પારમૈશ્વર્ય = પરમ સામર્થ્ય; પરમેશ્વરતા.

૨. સાધકતમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ સાધન તે કરણ.

૩. જે સ્વતંત્રપણે કરે તે કર્તા

૪. અગ્નિ બાળવાની ક્રિયા કરતો હોવાથી અગ્નિને ઉષ્ણતા અર્થાત્ ગરમી કહેવામાં આવે છે.

વ્યપદેશવત્ । ન તુ યથા પૃથગ્વર્તિના દાત્રેણ લાવકો ભવતિ દેવદત્તસ્તથા જ્ઞાનેન જ્ઞાયકો ભવત્યાત્મા । તથા સત્યુભયોરચેતનત્વમચેતનયોઃ સંયોગેડપિ ન પરિચ્છિત્તિનિષ્પત્તિઃ । પૃથક્ત્વવર્તિનોરપિ પરિચ્છેદાભ્યુપગમે પરપરિચ્છેદેન પરસ્ય પરિચ્છિત્તિર્ભૂતિપ્રભૃતીનાં ચ પરિચ્છિત્તિપ્રસૂતિરનજ્ઞુશા સ્યાત્ । કિંચ-સ્વતોડવ્યતિરિક્તસમસ્તપરિચ્છેદ્યાકારપરિણતં જ્ઞાનં સ્વયં પરિણમમાનસ્ય કાર્યભૂતસમસ્તજ્ઞેયાકારકારણીભૂતાઃ સર્વેડર્થા જ્ઞાનવર્તિન એવ કથંચિદ્ભવન્તિ; કિં જ્ઞાતૃજ્ઞાનવિભાગક્લેશકલ્પનયા ॥ ૩૫ ॥

અથ કિં જ્ઞાનં કિં જ્ઞેયમિતિ વ્યનક્તિ-

**તમ્હા ણાણં જીવો ણેયં દલ્લં તિહા સમક્ષાદં ।
દલ્લં તિ પુણો આદા પરં ચ પરિણામસંબદ્ધં ॥ ૩૬ ॥**

દાત્રેણ લાવકો ભવતિ દેવદત્તસ્તથા ભિન્નજ્ઞાનેન જ્ઞાયકો ભવતુ કો દોષ ઇતિ । નૈવમ્ । છેદનક્રિયાવિષયે દાત્રં બહિરજ્ઞોપકરણં તદ્ભિન્નં ભવતુ, અભ્યન્તરોપકરણં તુ દેવદત્તસ્ય છેદનક્રિયાવિષયે શક્તિવિશેષસ્તદ્દ્યાભિન્નમેવ ભવતિ; તથાર્થપરિચ્છિત્તિવિષયે જ્ઞાનમેવાભ્યન્ત-રોપકરણં તથાભિન્નમેવ ભવતિ, ઉપાધ્યાયપ્રકાશાદિબહિરજ્ઞોપકરણં તદ્ભિન્નમપિ ભવતુ દોષો નાસ્તિ । યદિ ચ ભિન્નજ્ઞાનેન જ્ઞાની ભવતિ તર્હિ પરકીયજ્ઞાનેન સર્વેડપિ કુમ્ભસ્તમ્ભાદિજડપદાર્થા જ્ઞાનિનો ભવન્તુ, ન ચ તથા । **ણાણં પરિણમદિ સયં** યત એવ ભિન્નજ્ઞાનેન

હોવાથી ઉષ્ણતા કહેવાય છે તેમ. પરંતુ એમ નથી કે જેમ પૃથગ્વર્તી દાતરડા વડે દેવદત્ત કાપનાર છે તેમ (પૃથગ્વર્તી) જ્ઞાન વડે આત્મા જાણનાર (-જ્ઞાયક) છે. જો એમ હોય તો બન્નેને અચેતનપણું આવે અને બે અચેતનનો સંયોગ થતાં પણ જ્ઞાસિ નીપજે નહિ. આત્મા ને જ્ઞાન પૃથગ્વર્તી હોવા છતાં આત્માને જ્ઞાસિ થતી માનવામાં આવે તો તો પર જ્ઞાન વડે પરને જ્ઞાસિ થઈ શકે અને રાખ વગેરેને પણ જ્ઞાસિનો ઉદ્ભવ નિરંકુશ થાય. ('આત્મા ને જ્ઞાન પૃથક્ છે પણ જ્ઞાન આત્મા સાથે જોડાવાથી આત્મા જાણવાનું કાર્ય કરે છે' એમ માનવામાં આવે તો તો જ્ઞાન જેમ આત્મા સાથે જોડાય તેમ રાખ, ઘડો, થાંભલો વગેરે સર્વ પદાર્થો સાથે જોડાય અને તેથી તે પદાર્થો પણ જાણવાનું કાર્ય કરે. પરંતુ આમ તો બનતું નથી. તેથી આત્મા ને જ્ઞાન પૃથક્ નથી.) વળી, પોતાથી અભિન્ન એવા સમસ્ત જ્ઞેયાકારોરૂપે પરિણમેલું જે જ્ઞાન તે-રૂપે સ્વયં પરિણમનારને, કાર્યભૂત સમસ્ત જ્ઞેયાકારોના કારણભૂત સર્વ પદાર્થો જ્ઞાનવર્તી જ કથંચિત્ છે. (માટે) જ્ઞાતા ને જ્ઞાનના વિભાગની કિલષ્ટ કલ્પનાથી શું પ્રયોજન છે? ૩૫.

હવે શું જ્ઞાન છે અને શું જ્ઞેય છે તે વ્યક્ત કરે છે:-

**છે જ્ઞાન તેથી જીવ, જ્ઞેય ત્રિધા કહેલું દ્રવ્ય છે;
એ દ્રવ્ય પર ને આત્મા, પરિણામસંયુત જેહ છે. ૩૬.**

**તસ્માત્ જ્ઞાનં જીવો જ્ઞેયં દ્રવ્યં ત્રિધા સમાખ્યાતમ્ ।
દ્રવ્યમિતિ પુનરાત્મા પરશ્ચ પરિણામસંબદ્ધઃ ॥ ૩૬ ॥**

યતઃ પરિચ્છેદરૂપેણ સ્વયં વિપરિણમ્ય સ્વતંત્ર એવ પરિચ્છિનતિ તતો જીવ એવ જ્ઞાનમન્યદ્રવ્યાણાં તથા પરિણન્તું પરિચ્છેતું ચાશક્તેઃ । જ્ઞેયં તુ વૃત્તવર્તમાનવર્તિષ્યમાણ-વિચિત્રપર્યાયપરમ્પરાપ્રકારેણ ત્રિધાકાલકોટિસ્પર્શિત્વાદનાદ્યનન્તં દ્રવ્યં, તત્તુ જ્ઞેયતામાપદ્યમાનં દ્વેધાત્મપરવિકલ્પાત્ । ઇષ્યતે હિ સ્વપરપરિચ્છેદકત્વાદવબોધસ્ય બોધ્યસ્યૈવંવિધં દ્વૈવિધ્યમ્ ।

નનુ સ્વાત્મનિ ક્રિયાવિરોધાત્ કથં નામાત્મપરિચ્છેદકત્વમ્ । કા હિ નામ ક્રિયા કીદશશ્ચ વિરોધઃ । ક્રિયા હ્યત્ર વિરોધિની સમુત્પત્તિરૂપા વા જ્ઞપ્તિરૂપા વા । ઉત્પત્તિરૂપા હિ તાવન્નૈકં સ્વસ્માત્પ્રજાયત ઇત્યાગમાદ્વિરુદ્ધૈવ । જ્ઞપ્તિરૂપાયાસ્તુ પ્રકાશનક્રિયયેવ પ્રત્ય-

જ્ઞાની ન ભવતિ તત એવ ઘટોત્પત્તૌ મૃત્પિણ્ડ એવ સ્વયમેવોપાદાનરૂપેણાત્મા જ્ઞાનં પરિણમતિ । અદ્ધા ણાણદ્વિયા સવ્વે વ્યવહારેણ જ્ઞેયપદાર્થા આદર્શે બિંબમિવ પરિચ્છિત્યાકારેણ જ્ઞાને તિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૩૫ ॥ અથાત્મા જ્ઞાનં ભવતિ શેષં તુ જ્ઞેયમિત્યાવેદયતિ-તમ્હા ણાણં જીવો યસ્માદાત્મૈવોપાદાનરૂપેણ જ્ઞાનં પરિણમતિ તથૈવ પદાર્થાન્ પરિચ્છિનતિ, ઇતિ ભણિતં પૂર્વસૂત્રે, તસ્માદાત્મૈવ જ્ઞાનં । ણેયં દવ્યં તસ્ય જ્ઞાનરૂપસ્યાત્મનો જ્ઞેયં ભવતિ । કિમ્ । દ્રવ્યમ્ । તિહા સમખ્યાદં તદ્ધ દ્રવ્યં કાલત્રય-

અન્યયાર્થઃ- [તસ્માત્] તેથી [જીવઃ જ્ઞાનં] જીવ જ્ઞાન છે [જ્ઞેયં] અને જ્ઞેય [ત્રિધા સમાખ્યાતં] ત્રિધા વર્ણવવામાં આવેલું (ત્રિકાળસ્પર્શી) [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય છે. [પુનઃ દ્રવ્યં ઇતિ] (એ જ્ઞેયભૂત) દ્રવ્ય એટલે [આત્મા] આત્મા (સ્વાત્મા) [પરઃ ચ] અને પર [પરિણામસંબદ્ધઃ] કે જેઓ પરિણામવાળાં છે.

ટીકા:- (પૂર્વોક્ત રીતે) જ્ઞાનરૂપે સ્વયં પરિણમીને સ્વતંત્રપણે જ જાણતો હોવાથી જીવ જ જ્ઞાન છે, કારણ કે અન્ય દ્રવ્યો એ રીતે (જ્ઞાનરૂપે) પરિણમવાને તથા જાણવાને અસમર્થ છે. અને જ્ઞેય, વર્તી ચૂકેલા, વર્તતા અને વર્તશે એવા વિચિત્ર પર્યાયોની પરંપરાના પ્રકાર વડે ત્રિવિધ કાળકોટિ ને સ્પર્શતું હોવાથી અનાદિ-અનંત એવું દ્રવ્ય છે. (આત્મા જ જ્ઞાન છે અને જ્ઞેય સમસ્ત દ્રવ્યો છે.) તે જ્ઞેયભૂત દ્રવ્ય આત્મા ને પર (-સ્વ ને પર) એવા બે ભેદને લીધે બે પ્રકારનું છે. જ્ઞાન સ્વપરજ્ઞાયક હોવાથી જ્ઞેયનું એવું દ્વિવિધપણું માનવામાં આવે છે.

(પ્રશ્ન-) પોતામાં ક્રિયા થઈ શકવાનો વિરોધ હોવાથી આત્માને સ્વજ્ઞાયકપણું કઈ રીતે ઘટે છે? (ઉત્તર-) કઈ ક્રિયા અને કયા પ્રકારનો વિરોધ? ક્રિયા, કે જે અહીં (પ્રશ્નમાં) વિરોધી કહેવામાં આવી છે તે, કાં તો ઉત્પત્તિરૂપ જ્ઞેય, કાં તો જ્ઞપ્તિરૂપ જ્ઞેય, પ્રથમ, ઉત્પત્તિરૂપ ક્રિયા તો 'કોઈ પોતે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ' એવા આગમકથનથી વિરુદ્ધ જ છે. પરંતુ જ્ઞપ્તિરૂપ ક્રિયામાં વિરોધ આવતો

વસ્થિતત્વાન્ન તન્ન વિપ્રતિષેધસ્યાવતારઃ। યથા હિ પ્રકાશકસ્ય પ્રદીપસ્ય પરં પ્રકાશ્યતામાપન્નં પ્રકાશયતઃ સ્વસ્મિન્ પ્રકાશ્યે ન પ્રકાશકાન્તરં મૃગ્યં, સ્વયમેવ પ્રકાશનક્રિયાયાઃ સમુપલમ્ભાત્; તથા પરિચ્છેદકસ્યાત્મનઃ પરં પરિચ્છેદ્યતામાપન્નં પરિચ્છિન્દતઃ સ્વસ્મિન્ પરિચ્છેદ્યે ન પરિચ્છેદકાન્તરં મૃગ્યં, સ્વયમેવ પરિચ્છેદનક્રિયાયાઃ સમુપલમ્ભાત્।

નનુ કુત આત્મનો દ્રવ્યજ્ઞાનરૂપત્વં દ્રવ્યાણાં ચ આત્મજ્ઞેયરૂપત્વં ચ। પરિણામસંબન્ધત્વાત્। યતઃ ખલુ આત્મા દ્રવ્યાણિ ચ પરિણામૈઃ સહ સંબન્ધ્યન્તે, તત આત્મનો દ્રવ્યાલમ્બનજ્ઞાનેન દ્રવ્યાણાં તુ જ્ઞાનમાલમ્બ્ય જ્ઞેયાકારેણ પરિણતિરબાધિતા પ્રતપતિ।। ૩૬।।

પર્યાયપરિણતિરૂપેણ દ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપેણ વા તથૈવોત્પાદવ્યયધ્નૌવ્યરૂપેણ ચ ત્રિધા સમાખ્યાતમ્। દવ્યં તિ પુણો આદા પરં ચ તદ્દ જ્ઞેયભૂતં દ્રવ્યમાત્મા ભવતિ પરં ચ। કસ્માત્। યતો જ્ઞાનં સ્વં જાનાતિ પરં ચેતિ પ્રદીપવત્। તદ્દ સ્વપરદ્રવ્યં કથંભૂતમ્। પરિણામસંબન્ધં કથંચિત્પરિણામીર્થઃ નૈયાયિક-

નથી, કારણ કે તે, પ્રકાશનક્રિયાની માફક, ઉત્પત્તિક્રિયાથી વિરુદ્ધ રીતે (જીદી રીતે) વર્તે છે. જેમ જે પ્રકાશ્યભૂત પરને પ્રકાશે છે એવા પ્રકાશક દીવાને સ્વ પ્રકાશ્યને પ્રકાશવાની બાબતમાં અન્ય પ્રકાશકની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે સ્વયમેવ પ્રકાશનક્રિયાની પ્રાપ્તિ છે; તેમ જે જ્ઞેયભૂત પરને જાણે છે એવા જ્ઞાયક આત્માને સ્વ જ્ઞેયને જાણવાની બાબતમાં અન્ય જ્ઞાયકની જરૂર પડતી નથી, કારણ કે સ્વયમેવ જ્ઞાનક્રિયાની પ્રાપ્તિ છે.* (આ રીતે સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાન સ્વને પણ જાણી શકે છે.)

(પ્રશ્ન-) આત્માને દ્રવ્યોના જ્ઞાનરૂપપણું અને દ્રવ્યોને આત્માના જ્ઞેયરૂપપણું શાથી (-કઈ રીતે ઘટે) છે? (ઉત્તર-) તેઓ પરિણામવાળાં હોવાથી. આત્મા અને દ્રવ્યો પરિણામયુક્ત છે, તેથી આત્માને, દ્રવ્યો જેનું આલંબન છે એવા જ્ઞાનરૂપે (પરિણતિ), અને દ્રવ્યોને, જ્ઞાનને અવલંબીને જ્ઞેયાકારરૂપે પરિણતિ અબાધિતપણે તપે છે-પ્રતાપવંત વર્તે છે. (આત્મા અને દ્રવ્યો સમયે સમયે પરિણામ કર્યા કરે છે, ફૂટસ્થ

* કોઈ પર્યાય પોતે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ પણ તે દ્રવ્યના આધારે-દ્રવ્યમાંથી-ઉત્પન્ન થાય; કારણ કે જો એમ ન હોય તો તો દ્રવ્યરૂપ આધાર વિના પર્યાયો ઉત્પન્ન થાય, જળ વિના તરંગો થાય. એ તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે; તેથી પર્યાયને ઉત્પન્ન થવા માટે દ્રવ્યરૂપ આધાર જોઈએ આ રીતે જ્ઞાનપર્યાય પણ પોતે પોતામાંથી ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ, આત્મદ્રવ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય-એ વાત તો બરાબર છે. પરંતુ જ્ઞાનપર્યાય પોતે પોતાથી જ જણાય છે. જેમ દીવારૂપ આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતો પ્રકાશપર્યાય સ્વપરને પ્રકાશે છે તેમ આત્મારૂપ આધારમાંથી ઉત્પન્ન થતો જ્ઞાનપર્યાય સ્વપરને જાણે છે. વળી જ્ઞાન પોતે પોતાને જાણે છે એ અનુભવસિદ્ધ પણ છે.

૧. જ્ઞાનને જ્ઞેયભૂત દ્રવ્યો આલંબન અર્થાત્ નિમિત્ત છે. જ્ઞાન જ્ઞેયને ન જાણે તો જ્ઞાનનું જ્ઞાનત્વ શું?
૨. જ્ઞેયને જ્ઞાન આલંબન અર્થાત્ નિમિત્ત છે. જ્ઞેય જ્ઞાનમાં ન જણાય તો જ્ઞેયનું જ્ઞેયત્વ શું?

અથાતિવાહિતાનાગતાનામપિ દ્રવ્યપર્યાયાણાં તાદાત્વિકવત્ પૃથક્ત્વેન જ્ઞાને વૃત્તિમુદ્યોતયતિ-

**તક્કાલિગેવ સવ્વે સદસદ્ભૂતા હિ પજ્જયા તાસિં ।
વટ્ટંતે તે ણાણે વિસેસદો દવ્વજાદીણં ॥ ૩૭ ॥**

**તાત્કાલિકા ઇવ સર્વે સદસદ્ભૂતા હિ પર્યાયાસ્તાસામ્ ।
વર્તન્તે તે જ્ઞાને વિશેષતો દ્રવ્યજાતીનામ્ ॥ ૩૭ ॥**

સર્વાસામેવ હિ દ્રવ્યજાતીનાં ત્રિસમયાવચ્છિન્નાત્મલાભભૂમિકત્વેન ક્રમપ્રતપત્સ્વરૂપસંપદઃ

મતાનુસારી કશ્ચિદાહ—જ્ઞાનં જ્ઞાનાન્તરવેદ્યં પ્રમેયત્વાત્ ઘટાદિવત્ । પરિહારમાહ—પ્રદીપેન વ્યભિચારઃ, પ્રદીપસ્તાવત્પ્રમેયઃ પરિચ્છેદ્યો જ્ઞેયો ભવતિ ન ચ પ્રદીપાન્તરેણ પ્રકાશયતે, તથા જ્ઞાનમપિ સ્વયમેવાત્માનં પ્રકાશયતિ ન ચ જ્ઞાનાન્તરેણ પ્રકાશયતે । યદિ પુનર્જ્ઞાનાન્તરેણ પ્રકાશયતે તર્હિ ગગનાવલમ્બિની મહતી દુર્નિવારાનવસ્થા પ્રાપ્નોતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૩૬ ॥ એવં નિશ્ચયશ્રુતકેવલિ—વ્યવહારશ્રુતકેવલિકથનમુખ્યત્વેન ભિન્નજ્ઞાનનિરાકરણેન જ્ઞાનજ્ઞેયસ્વરૂપકથનેન ચ ચતુર્થસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ । અથાતીતાનાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને સાંપ્રતા ઇવ દૃશ્યન્ત ઇતિ નિરૂપયતિ—સવ્વે સદસદ્ભૂતા હિ પજ્જયા

નથી; તેથી આત્મા જ્ઞાનસ્વભાવે પરિણમે છે અને દ્રવ્યો જ્ઞેયસ્વભાવે પરિણમે છે. એ રીતે જ્ઞાનસ્વભાવે પરિણમતો આત્મા જ્ઞાનના આલંબનભૂત દ્રવ્યોને જાણે છે અને જ્ઞેયસ્વભાવે પરિણમતાં દ્રવ્યો જ્ઞેયના આલંબનભૂત જ્ઞાનમાં-આત્મામાં-જણાય છે.) ૩૬.

હવે દ્રવ્યોના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ, તાત્કાલિક પર્યાયોની માફક, પૃથક્પણે જ્ઞાનમાં વર્તે છે એમ સમજાવે છે:-

**તે દ્રવ્યના સદ્ભૂત-અસદ્ભૂત પર્યાયો સૌ વર્તતા,
તાત્કાલના પર્યાય જેમ, વિશેષપૂર્વક જ્ઞાનમાં. ૩૭.**

અન્વયાર્થ:- [તાસામ્ દ્રવ્યજાતીનામ્] તે (જીવાદિ) દ્રવ્યજાતિઓના [તે સર્વે] સમસ્ત [સદસદ્ભૂતાઃ હિ] વિધમાન અને અવિધમાન [પર્યાયાઃ] પર્યાયો, [તાત્કાલિકાઃ ઇવ] તાત્કાલિક (વર્તમાન) પર્યાયોની માફક, [વિશેષતઃ] વિશિષ્ટતાપૂર્વક (પોતપોતાના ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે) [જ્ઞાને વર્તન્તે] જ્ઞાનમાં વર્તે છે.

ટીકા:- (જીવાદિ) સમસ્ત દ્રવ્યજાતિઓના પર્યાયોની ઉત્પત્તિની મર્યાદા ત્રણે કાળની મર્યાદા જેટલી હોવાથી (અર્થાત્ તેઓ ત્રણે કાળે ઉત્પન્ન થયા કરતા હોવાથી), તેમના (તે સમસ્ત દ્રવ્યજાતિઓના), ક્રમપૂર્વક તપતી સ્વરૂપસંપદાવાળા (-એક

સદ્ભૂતાસદ્ભૂતતામાયાન્તો યે યાવન્તઃ પર્યાયાસ્તે તાવન્તસ્તાત્કાલિકા ઇવાત્યન્તસંકરેણાપ્ય-
વધારિતવિશેષલક્ષણા એકક્ષણ એવાવબોધસૌધસ્થિતિમવતરન્તિ । ન ખલ્વેતદયુક્તં-દૃષ્ટાવિરોધાત્ ।
દૃશ્યતે હિ છન્નસ્થસ્યાપિ વર્તમાનમિવ વ્યતીતમનાગતં વા વસ્તુ ચિન્તયતઃ
સંવિદાલમ્બિતસ્તદાકારઃ । કિંચ ચિત્રપટીસ્થાનીયત્વાત્ સંવિદઃ । યથા હિ ચિત્રપટ્યામતિ-
વાહિતાનામનુપસ્થિતાનાં વર્તમાનાનાં ચ વસ્તૂનામાલેખ્યાકારાઃ સાક્ષાદેકક્ષણ એવાવભાસન્તે , તથા
સંવિદ્ગિતાવપિ । કિંચ સર્વજ્ઞેયાકારાણાં તાદાત્વિકત્વાવિરોધાત્ । યથા હિ પ્રધ્વસ્થાનામનુદિતાનાં ચ
વસ્તૂનામાલેખ્યાકારા વર્તમાના એવ , તથાતીતાનામનાગતાનાં ચ પર્યાયાણાં જ્ઞેયાકારા વર્તમાના એવ
ભવન્તિ ॥ ૩૭ ॥

સર્વે સદ્ભૂતા અસદ્ભૂતા અપિ પર્યાયાઃ યે હિ સ્ફુટં વદ્દંતે તે તે પૂર્વોક્તાઃ પર્યાયા વર્તન્તે પ્રતિભાસન્તે
પ્રતિસ્ફુરન્તિ । ક્વ । **ળાણે** કેવલજ્ઞાને । કથંભૂતા ઇવ । **તક્કાલિગેવ** તાત્કાલિકા ઇવ વર્તમાના ઇવ ।
કાસાં સમ્બન્ધિનઃ । **તાસિં દવ્વજાદીપં** તાસાં પ્રસિદ્ધાનાં શુદ્ધજીવદ્રવ્યાદિદ્રવ્યજાતીનામિતિ । વ્યવહિત-

પછી એક પ્રગટતા), વિદ્યમાનપણાને અને અવિદ્યમાનપણાને પામતા, જે કોઈ જેટલા પર્યાયો છે, તે
બધાય, તાત્કાલિક (વર્તમાનકાલીન) પર્યાયોની માફક, અત્યંત મિશ્રિત હોવા છતાં સૌ પર્યાયોનાં
વિશિષ્ટ લક્ષણ સ્પષ્ટ જણાય એ રીતે, એક ક્ષણે જ, જ્ઞાનમહેલમાં સ્થિતિ પામે છે. આ (ત્રણે કાળના
પર્યાયોનું વર્તમાન પર્યાયોની માફક જ્ઞાનમાં જણાવું) અયુક્ત નથી; કારણ કે-

(૧) તેનો દષ્ટની સાથે (જગતમાં જે જોવામાં આવે છે-અનુભવાય છે તેની સાથે) અવિરોધ
છે. (જગતમાં) દેખાય છે કે છન્નસ્થને પણ, જેમ વર્તમાન વસ્તુ ચિંતવતાં તેના આકારને જ્ઞાન
અવલંબે છે તેમ, વ્યતીત અને અનાગત વસ્તુ ચિંતવતાં (પણ) તેના આકારને જ્ઞાન અવલંબે છે.

(૨) વળી જ્ઞાન ચિત્રપટ સમાન છે. જેમ ચિત્રપટમાં અતીત, અનાગત અને વર્તમાન
વસ્તુઓના આલેખ્યાકારો (-આલેખ્ય આકારો) સાક્ષાત્ એક ક્ષણે જ ભાસે છે, તેમ જ્ઞાનરૂપી ભૂતમાં
(-જ્ઞાનભૂમિમાં, જ્ઞાનપટમાં) પણ અતીત, અનાગત અને વર્તમાન પર્યાયોના જ્ઞેયાકારો સાક્ષાત્ એક
ક્ષણે જ ભાસે છે.

(૩) વળી સર્વ જ્ઞેયાકારોનું તાત્કાલિકપણું (વર્તમાનપણું, સાંપ્રતિકપણું) અવિરુદ્ધ છે. જેમ
નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓના આલેખ્યાકારો વર્તમાન જ છે, તેમ અતીત અને અનાગત પર્યાયોના
જ્ઞેયાકારો વર્તમાન જ છે.

૧. જ્ઞાનમાં સૌ દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયો એકી સાથે જણાવા છતાં દરેક પર્યાયનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ -પ્રદેશ,
કાળ, આકાર વગેરે વિશેષતાઓ-સ્પષ્ટ જણાય છે; સંકર-વ્યતિકર થતા નથી.

૨. આલેખ્ય = આળેખાવાયોગ્ય; ચીતરાવાયોગ્ય.

અથાસદ્ભૂતપર્યાયાણાં કથંચિત્સદ્ભૂતત્વં વિદધાતિ-

**જે જેવ હિ સંજાયા જે ખલુ નદ્વા ભવીય પજ્જાયા ।
તે હૌતિ અસદ્ભૂતા પજ્જાયા ણાણપચ્ચક્ખા ॥ ૩૮ ॥**

**ચે નૈવ હિ સંજાતા ચે ખલુ નદ્વા ભૂત્વા પર્યાયાઃ ।
તે ભવન્તિ અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયા જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ॥ ૩૮ ॥**

સંબન્ધઃ। કસ્માત્। વિસેસદો સ્વકીયસ્વકીયપ્રદેશકાલાકારવિશેષૈઃ સંકરવ્યતિકર-પરિહારેણેત્યર્થઃ। કિંચ-યથા છદ્મસ્થપુરુષસ્યાતીતાનાગતપર્યાયા મનસિ ચિન્તયતઃ પ્રતિસ્ફુરન્તિ, યથા ચ ચિત્રભિતૌ બાહુબલિભરતાદિવ્યતિક્રાન્તરૂપાણિ શ્રેણિકતીર્થકરાદિભાવિરૂપાણિ ચ વર્તમાનાનીવ પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે તથા ચિત્રભિત્તિસ્થાનીયકેવલજ્ઞાને ભૂતભાવિનશ્ચ પર્યાયા યુગપત્પ્રત્યક્ષેણ દૃશ્યન્તે, નાસ્તિ વિરોધઃ। યથાયં કેવલી ભગવાન્ પરદ્રવ્યપર્યાયાન્ પરિચ્છિન્તિમાત્રેણ જાનાતિ, ન ચ તન્મયત્વેન, નિશ્ચયેન તું

ભાવાર્થઃ- કેવળજ્ઞાન સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોને યુગપદ્ જાણે છે. અહીં પ્રશ્ન થવાયોગ્ય છે કે નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને જ્ઞાન વર્તમાન કાળે કેમ જાણી શકે? તેનું સમાધાનઃ- જગતમાં પણ દેખાય છે કે અલ્પજ્ઞ જીવનું જ્ઞાન પણ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન વસ્તુઓને ચિંતવી શકે છે, અનુમાન દ્વારા જાણી શકે છે, તદાકાર થઈ શકે છે; તો પછી પૂર્ણ જ્ઞાન નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પર્યાયોને કેમ ન જાણી શકે? ચિત્રપટની માફક જ્ઞાનશક્તિ જ એવી છે કે તે અતીત અને અનાગત પર્યાયોને પણ જાણી શકે છે. વળી, આલેખ્યત્વશક્તિની માફક, દ્રવ્યોની જ્ઞેયત્વશક્તિ એવી છે કે તેમના અતીત અને અનાગત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં જ્ઞેયરૂપ થાય-જણાય. આ રીતે આત્માની અદ્ભુત જ્ઞાનશક્તિ અને દ્રવ્યોની અદ્ભુત જ્ઞેયત્વશક્તિને લીધે કેવળજ્ઞાનમાં સમસ્ત દ્રવ્યોના ત્રણે કાળના પર્યાયોનું એક જ સમયે ભાસવું અવિરુદ્ધ છે. ૩૭.

હવે અવિદ્યમાન પર્યાયોનું (પણ) કથંચિત્ (-કોઈ પ્રકારે, કોઈ અપેક્ષાએ) વિદ્યમાનપણું કહે છે:-

**જે પર્યાયો અણજાત છે, વળી જન્મીને પ્રવિનષ્ટ જે,
તે સૌ અસદ્ભૂત પર્યાયો પણ જ્ઞાનમાં પ્રત્યક્ષ છે. ૩૮.**

અન્વયાર્થઃ- [ચે પર્યાયાઃ] જે પર્યાયો [હિ] ખરેખર [ન એવ સંજાતાઃ] ઉત્પન્ન થયા નથી, તથા [ચે] જે પર્યાયો [ખલુ] ખરેખર [ભૂત્વા નદ્વાઃ] ઉત્પન્ન થઈને નાશ પામી ગયા છે, [તે] તે [અસદ્ભૂતાઃ પર્યાયાઃ] અવિદ્યમાન પર્યાયો [જ્ઞાનપ્રત્યક્ષાઃ ભવન્તિ] જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ છે.

ये खलु नाद्यापि संभूतिमनुभवन्ति , ये चात्मलाभमनुभूय विलयमुपगतास्ते किलासद्भूता अपि परिच्छेदं प्रति नियतत्वात् ज्ञानप्रत्यक्षतामनुभवन्तः शिलास्तम्भोत्कीर्णभूतभाविदेववदप्रकम्पार्षितस्वरूपाः सद्भूता एव भवन्ति ॥ ३८ ॥

अथैतदेवासद्भूतानां ज्ञानप्रत्यक्षत्वं दृढयति-

**जदि पच्चक्खमजायं पज्जायं पलयिदं च णाणस्स ।
ण हवदि वा तं णाणं दिव्वं ति हि के परुवेंति ॥ ३९ ॥**

केवलज्ञानादिगुणाधारभूतं स्वकीयसिद्धपर्यायमेव स्वसंवित्याकारेण तन्मयो भूत्वा परिच्छिनत्ति जानाति, तथासन्नभव्यजीवेनापि निजशुद्धात्मसम्यक्श्रद्धानज्ञानानुष्ठानरूपनिश्चयरत्नत्रयपर्याय एव सर्वतात्पर्येण ज्ञातव्य इति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥ अथातीतानागतपर्यायाणामसद्भूतसंज्ञा भवतीति प्रतिपादयति—जे णेव हि संजाया जे खलु णट्ठा भवीय पज्जाया ये नैव संजाता नाद्यापि भवन्ति, भाविन इत्यर्थः। हि स्फुटं ये च खलु नष्टा विनष्टाः पर्यायाः। किं कृत्वा। भूत्वा। ते होंति असम्भूता पज्जाया ते पूर्वोक्ता भूता भाविनश्च पर्याया अविद्यमानत्वादसद्भूता भण्यन्ते। णाणपच्चक्खा ते चाविद्यमानत्वादसद्भूता अपि वर्तमानज्ञानविषयत्वाच्चवहारेण भूतार्था भण्यन्ते, तथैव ज्ञानप्रत्यक्षाश्चेति। यथायं भगवान्निश्चयेन परमानन्दैकलक्षणसुखस्वभावं मोक्षपर्यायमेव तन्मयत्वेन परिच्छिनत्ति, परद्रव्यपर्यायं तु व्यवहारेणेति; तथा भावितात्मना पुरुषेण रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वसंवेदनपर्याय एव तात्पर्येण ज्ञातव्यः, बहिर्द्रव्य—

टीકા:- જે (પર્યાયો) અઘાપિ ઉત્પન્ન થયા નથી તથા જે ઉત્પન્ન થઈને વિલય પામી ગયા છે, તે (પર્યાયો), ખરેખર અવિદ્યમાન હોવા છતાં, જ્ઞાન પ્રતિ નિયત હોવાથી (જ્ઞાનમાં નિશ્ચિત-સ્થિર-ચોંટેલા હોવાથી, જ્ઞાનમાં સીધા જણાતા હોવાથી) *જ્ઞાનપ્રત્યક્ષ વર્તતા થકા, પથ્થરના સ્તંભમાં કોતરાયેલા ભૂત અને ભાવી દેવોની (તીર્થંકરદેવોની) માફક પોતાનું સ્વરૂપ અકંપપણે (જ્ઞાનને) અર્પતા એવા (તે પર્યાયો), વિદ્યમાન જ છે. ૩૮.

હવે આ જ અવિદ્યમાન પર્યાયોનું જ્ઞાનપ્રત્યક્ષપણું દઢ કરે છે:-

**જ્ઞાને અજ્ઞાત-વિનષ્ટ પર્યાયો તણી પ્રત્યક્ષતા
નવ હોય જો, તો જ્ઞાનને એ ' દિવ્ય ' કોણ કહે ભલા ? ૩૯.**

* પ્રત્યક્ષ = અક્ષ પ્રતિ-અક્ષની સામે-અક્ષની નિકટમાં-અક્ષના સંબંધમાં હોય એવું.

[અક્ષ = (૧) જ્ઞાન; (૨) આત્મા.]

**યદિ પ્રત્યક્ષોઽજાતઃ પર્યાયઃ પ્રલયિતશ્ચ જ્ઞાનસ્ય ।
ન ભવતિ વા તત્ જ્ઞાનં દિવ્યમિતિ હિ કે પ્રરૂપયન્તિ ॥ ૩૯ ॥**

યદિ ખલ્વસંભાવિતભાવં સંભાવિતભાવં ચ પર્યાયજાતમપ્રતિઘવિજૃમ્ભિતાખણ્ડિત-
પ્રતાપપ્રભુશક્તિતયા પ્રસભેનૈવ નિતાન્તમાક્રમ્યાક્રમસમર્પિતસ્વરૂપસર્વસ્વમાત્માનં પ્રતિનિયતં જ્ઞાનં ન
કરોતિ, તદા તસ્ય કુતસ્તની દિવ્યતા સ્યાત્ । અતઃ કાષ્ટાપ્રાપ્તસ્ય પરિચ્છેદસ્ય સર્વમેતદુપપન્નમ્ ॥
૩૯ ॥

પર્યાયાશ્ચ ગૌણવૃત્ત્યેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૩૮ ॥ અથાસદ્ભૂતપર્યાયાણાં વર્તમાનજ્ઞાનપ્રત્યક્ષત્વં દૃઢયતિ—
જઈ પદ્મવ્યખમાજાયં પજ્જાયં પલડ્યં ચ ણાણસ્સ ણ હવદિ વા યદિ પ્રત્યક્ષો ન ભવતિ । સ કઃ ।
અજાતપર્યાયો ભાવિપર્યાયઃ । ન કેવલં ભાવિપર્યાયઃ પ્રલયિતશ્ચ વા । કસ્ય । જ્ઞાનસ્ય । તં ણાણં દિવ્યં તિ
હિ કે પરૂવેતિ તદ્જ્ઞાનં દિવ્યમિતિ કે પ્રરૂપયન્તિ, ન કેડપીતિ । તથા હિ—યદિ
વર્તમાનપર્યાયવદતીતાનાગતપર્યાયં જ્ઞાનં કર્તૃ ક્રમકરણવ્યવધાનરહિતત્વેન સાક્ષાત્પ્રત્યક્ષં ન કરોતિ,
તર્હિ તત્ જ્ઞાનં દિવ્યં ન ભવતિ । વસ્તુતસ્તુ જ્ઞાનમેવ ન ભવતીતિ । યથાયં કેવલી પરકીયદ્રવ્યપર્યાયાન્
યદ્યપિ પરિચ્છિત્તિમાત્રેણ જાનાતિ, તથાપિ નિશ્ચયનયેન સહજાનન્દૈકસ્વભાવે સ્વશુદ્ધાત્મનિ તન્મયત્વેન
પરિચ્છિત્તિં કરોતિ, તથા નિર્મલવિવેકિજનોડપિ યદ્યપિ વ્યવહારેણ પરકીયદ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનં
કરોતિ, તથાપિ નિશ્ચયેન નિર્વિકારસ્વસંવેદનપર્યાયે વિષયત્વાત્પર્યાયેણ પરિજ્ઞાનં કરોતીતિ
સૂત્રતાત્પર્યમ્ ॥ ૩૯ ॥ અથાતીતાનાગત—

અન્યાર્થઃ— [યદિ વા] જો [અજાતઃ પર્યાયઃ] અનુત્પન્ન પર્યાય [ચ] તથા [પ્રલયિતઃ]
નષ્ટ પર્યાય [જ્ઞાનસ્ય] જ્ઞાનને (કેવળજ્ઞાનને) [પ્રત્યક્ષઃ ન ભવતિ] પ્રત્યક્ષ ન હોય, [તત્ જ્ઞાનં] તો
તે જ્ઞાનને [દિવ્યં ઇતિ હિ] ‘દિવ્ય’ [કે પ્રરૂપયન્તિ] કોણ પ્રરૂપે ?

ટીકા:- જેમણે હયાતી અનુભવી નથી તથા જેમણે હયાતી અનુભવી લીધી છે એવા
(અનુત્પન્ન અને નષ્ટ) પર્યાયમાત્રને જો જ્ઞાન પોતાની નિર્વિઘ્ન ખીલેલી, અખંડિત પ્રતાપવાળી, પ્રભુ
શક્તિ (—મહા સામર્થ્ય) વડે જોરથી અત્યંત આક્રમીને (—પહોંચી વળીને), તે પર્યાયો પોતાના
સ્વરૂપસર્વસ્વને અક્રમે અર્પે (—એકી સાથે જ્ઞાનમાં જણાવે) એ રીતે તેમને પોતાના પ્રતિ નિયત ન
કરે (—પોતામાં નિશ્ચિત ન કરે, પ્રત્યક્ષ ન જાણે), તો તે જ્ઞાનની દિવ્યતા શી? આથી (એમ કહ્યું કે)
પરાકાષ્ટાને પહોંચેલા જ્ઞાનને આ બધું ઉપપન્ન (—યોગ્ય) છે.

ભાવાર્થ:- અનંત મહિમાવંત કેવળજ્ઞાનની એ દિવ્યતા છે કે તે અનંત દ્રવ્યોના સમસ્ત
પર્યાયોને (અતીત ને અનાગત પર્યાયોને પણ) સંપૂર્ણપણે એક જ સમયે પ્રત્યક્ષ જાણે છે. ૩૯.

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનસ્યૈવ પ્રલીનમનુત્પન્નં ચ જ્ઞાતુમશક્યમિતિ વિતર્કયતિ-

**અત્થં અક્ષણિવદિદં ઈહાપુલ્લેહિં જે વિજાણંતિ ।
તેસિં પરોક્ષભૂતં ણાદુમસક્કં તિ પણ્ણતં ॥ ૪૦ ॥**

**અર્થમક્ષણિપતિતમીહાપૂર્વેયં વિજાનન્તિ ।
તેષાં પરોક્ષભૂતં જ્ઞાતુમશક્યમિતિ પ્રજ્ઞપ્તમ્ ॥ ૪૦ ॥**

યે ચ્ચલુ વિષયવિષયિસન્નિપાતલક્ષણમિન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષમધિગમ્ય ક્રમોપજાયમાને-
નેહાદિકપ્રક્રમેણ પરિચ્છિન્દન્તિ , તે કિલાતિવાહિતસ્વાસ્તિત્વકાલમનુપસ્થિતસ્વાસ્તિત્વકાલં

સૂક્ષ્માદિપદાર્થાનિન્દ્રિયજ્ઞાનં ન જાનાતીતિ વિચારયતિ—અત્થં ઘટપટાદિજ્ઞેયપદાર્થં । કથંભૂતં ।
અક્ષણિવદિદં અક્ષણિપતિતં ઇન્દ્રિયપ્રાપ્તં ઇન્દ્રિયસંબદ્ધં । ઇત્થંભૂતમર્થં ઈહાપુલ્લેહિં જે વિજાણંતિ
અવગ્રહેહાવાયાદિક્રમેણ યે પુરુષા વિજાનન્તિ હિ સ્ફુટં । તેસિં પરોક્ષભૂતં તેષાં સમ્બન્ધિ જ્ઞાનં
પરોક્ષભૂતં સત્ ણાદુમસક્કં તિ પણ્ણતં સૂક્ષ્માદિપદાર્થાન્ જ્ઞાતુમશક્યમિતિ પ્રજ્ઞસં કથિતમ્ । કૈઃ ।
જ્ઞાનિભિરિતિ । તદ્વથા—ચક્ષુરાદીન્દ્રિયં ઘટપટાદિપદાર્થપાર્શ્વે ગત્વા પશ્ચાદર્થ જાનાતીતિ સન્નિકર્ષલક્ષણં
નૈયાયિકમતે । અથવા સંક્ષેપેણેન્દ્રિયાર્થયોઃ સંબન્ધઃ સન્નિકર્ષઃ સ એવ પ્રમાણમ્ । સ ચ સન્નિકર્ષ

હવે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને માટે જ નષ્ટ અને અનુત્પન્ન જાણવાનું અશક્ય છે (અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન જ
નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોને-પર્યાયોને જાણી શકતું નથી) એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે:-

**ઇહાદિપૂર્વક જાણતા જે અક્ષપતિત પદાર્થને,
તેને પરોક્ષ પદાર્થ જાણવું શક્ય ના-જિનજી કહે. ૪૦.**

અન્યાર્થ:- [યે] જેઓ [અક્ષણિપતિતં] અક્ષપતિત અર્થાત્ ઇન્દ્રિયગોચર [અર્થ] પદાર્થને
[ઈહાપૂર્વેઃ] ઇહાદિક વડે [વિજાનન્તિ] જાણે છે, [તેષાં] તેમને માટે [પરોક્ષભૂતં] *પરોક્ષભૂત
પદાર્થને [જ્ઞાતું] જાણવાનું [અશક્યં] અશક્ય છે [ઇતિ પ્રજ્ઞપ્તમ્] એમ સર્વજ્ઞદેવે કહ્યું છે.

ટીકા:- વિષય અને વિષયીનો 'સન્નિપાત જેનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) છે એવો જે ઇન્દ્રિય અને
પદાર્થનો 'સન્નિકર્ષ તેને પામીને, અનુક્રમે ઉપજતા ઇહાદિક ક્રમથી જેઓ જાણે છે, તેઓ જેનો સ્વ-
અસ્તિત્વકાળ વીતી ગયો છે તેને તથા જેનો સ્વ-અસ્તિત્વકાળ

* પરોક્ષ = અક્ષથી પર અર્થાત્ અક્ષથી દૂર હોય એવું; ઇન્દ્રિય-અગોચર.

૧. સન્નિપાત = મેળાપ; સંબંધ થયો તે.

૨. સન્નિકર્ષ = સંબંધ; સમીપતા

વા યથોદિતલક્ષણસ્ય ગ્રાહ્યગ્રાહકસંબન્ધસ્યાસંભવતઃ પરિચ્છેતું ન શક્નુવન્તિ ॥ ૪૦ ॥

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસ્ય તુ યદ્યદુચ્યતે તત્તત્સંભવતીતિ સંભાવયતિ-

**અપદેસં સપદેસં મુત્તમમુત્તં ચ પજ્જયમજાદં ।
પલયં ગદં ચ જાણદિ તં ણાણમદિંદિયં ભણિયં ॥ ૪૧ ॥**

**અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તં ચ પર્યયમજાતમ્ ।
પ્રલયં ગતં ચ જાનાતિ તજ્ઞાનમતીન્દ્રિયં ભણિતમ્ ॥ ૪૧ ॥**

આકાશાદ્યમૂર્તપદાર્થેષુ દેશાન્તરિતમેર્વાદિપદાર્થેષુ કાલાન્તરિતરામરાવણાદિષુ સ્વભાવાન્તરિતભૂતા-દિષુ તથૈવાતિસૂક્ષ્મેષુ પરચેતોવૃત્તિપુદ્ગલપરમાણ્વાદિષુ ચ ન પ્રવર્તતે । કસ્માદિતિ ચેત્ । ઇન્દ્રિયાણાં સ્થૂલવિષયત્વાત્, તથૈવ મૂર્તવિષયત્વાદ્ । તતઃ કારણાદિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવતિ । તત એવ ચાતીન્દ્રિયજ્ઞાનોત્પત્તિકારણં રાગાદિવિકલ્પરહિતં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં વિહાય પન્નેન્દ્રિયસુખસાધન-મૂતેન્દ્રિયજ્ઞાને નાનામનોરથવિકલ્પજાલરૂપે માનસજ્ઞાને ચ યે રતિં કુર્વન્તિ તે સર્વજ્ઞપદં ન લભન્તે ઇતિ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉપસ્થિત થયો નથી તેને (-અતીત તથા અનાગત પદાર્થને) જાણી શકતા નથી કારણ કે (અતીત-અનાગત પદાર્થને અને ઇન્દ્રિયને) યથોક્તલક્ષણ (-યથોક્તસ્વરૂપ, ઉપર કહ્યો તેવા) ગ્રાહ્યગ્રાહકસંબંધનો અસંભવ છે.

ભાવાર્થ:- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય સાથે પદાર્થનો (અર્થાત્ વિષયી સાથે વિષયનો) સન્નિકર્ષ-સંબંધ થાય તો જ, (અને તે પણ અવગ્રહ-ઈહા-અવાય-ધારણારૂપ ક્રમથી) પદાર્થને જાણી શકે છે. નષ્ટ અને અનુત્પન્ન પદાર્થોની સાથે ઇન્દ્રિયનો સન્નિકર્ષ નહિ હોવાથી ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તેમને જાણી શકતું નથી. માટે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન હીન છે, હેય છે. ૪૦.

હવે, અતીન્દ્રિય જ્ઞાન માટે જે જે કહેવામાં આવે તે તે (બધું) સંભવે છે એમ સ્પષ્ટ કરે છે:-

**જે જાણતું અપ્રદેશને, સપ્રદેશ, મૂર્ત, અમૂર્તને,
પર્યાય નષ્ટ-અજાતને, ભાખ્યું અતીન્દ્રિય જ્ઞાન તે. ૪૧.**

અન્યાર્થ:- [અપ્રદેશં] જે જ્ઞાન અપ્રદેશને, [સપ્રદેશં] સપ્રદેશને, [મૂર્ત] મૂર્તને, [અમૂર્ત] અમૂર્તને, [અજાતં] તથા અનુત્પન્ન [ચ] તેમ જ [પ્રલયં ગતં] નષ્ટ [પર્યાયં] પર્યાયને [જાનાતિ] જાણે છે, [તત્ જ્ઞાનં] તે જ્ઞાન [અતીન્દ્રિયં] અતીન્દ્રિય [ભણિતમ્] કહેવામાં આવ્યું છે.

૧. ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થ ગ્રાહ્ય છે અને ઇન્દ્રિય ગ્રાહક છે.

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં નામ ઉપદેશાન્તઃકરણેન્દ્રિયાદીનિ વિરુપકારણત્વેનોપલબ્ધિસંસ્કારાદીન્ અન્તરજ્ઞસ્વરુપકારણત્વેનોપાદાય પ્રવર્તતે। પ્રવર્તમાનં ચ સપ્રદેશમેવાધ્યવસ્યતિ સ્થૂલોપલમ્બ-કત્વાન્નાપ્રદેશમ્। મૂર્તમેવાવગચ્છતિ તથાવિધવિષયનિબન્ધનસદ્રાવાન્નામૂર્તમ્। વર્તમાનમેવ પરિચ્છિન્તિ વિષયવિષયિસન્નિપાતસદ્રાવાન્ન તુ વૃત્તં વત્સ્યંચ। યત્તુ પુનરનાવરણમતિન્દ્રિયં જ્ઞાનં તસ્ય સમિદ્ધધૂમધ્વજસ્યેવાનેકપ્રકારતાલિજ્જિતં દાહ્યં દાહ્યતાનતિક્રમાદાહ્યમેવ યથા તથાત્મનઃ અપ્રદેશં સપ્રદેશં મૂર્તમમૂર્તમજાતમતિવાહિતં ચ પર્યાયજાતં જ્ઞેયતાનતિક્રમાત્પરિચ્છેદ્યમેવ ભવતીતિ।। ૪૧।।

અથાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીતાનાગતસૂક્ષ્માદિપદાર્થાન્ જાનાતીત્યુપદિશતિ—અપદેસં અપ્રદેશં કાલાણુપરમાણ્વાદિ સપદેસં શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિપન્નાસ્તિકાયસ્વરુપં મુત્તં મૂર્તં પુદ્ગલદ્રવ્યં અમુત્તં ચ અમૂર્તં ચ શુદ્ધજીવદ્રવ્યાદિ પજ્જયમજાદં પલયં ગયં ચ પર્યાયમજાતં ભાવિનં પ્રલયં ગતં ચાતીતમેતત્સર્વં પૂર્વોક્તં જ્ઞેયં વસ્તુ જાણદિ જાનાતિ યદ્જ્ઞાનં કર્તૃ તં ણાણમદિંદિયં મણિયં તદ્જ્ઞાનમતીન્દ્રિયં મણિતં, તેનૈવ સર્વજ્ઞો ભવતિ। તત એવ ચ પૂર્વગાથોદિતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં માનસજ્ઞાનં ચ ત્યક્ત્વા યે નિર્વિકલ્પસમાધિરુપસ્વસંવેદનજ્ઞાને સમસ્તવિભાવપરિણામત્યાગેન રતિં કુર્વન્તિ ત એવ પરમાહ્વાદૈકલક્ષણસુખસ્વભાવં સર્વજ્ઞપદં લભન્તે इत्यभिप्रायः।। ૪૧।। એવમતીતા—નાગતપર્યાયા વર્તમાનજ્ઞાને પ્રત્યક્ષા ન ભવન્તીતિ

ટીકા:- ઇન્દ્રિયજ્ઞાન ઉપદેશ, અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય વગેરેને *વિરૂપ-કારણપણે (ગ્રહીને) અને ઉપલબ્ધિ (-ક્ષયોપશમ), સંસ્કાર વગેરેને અંતરંગ સ્વરૂપ-કારણપણે ગ્રહીને પ્રવર્તે છે; અને પ્રવર્તતું થકું (તે), સપ્રદેશને જ જાણે છે કારણ કે સ્થૂલનું જાણનાર છે, અપ્રદેશને નથી જાણતું (કારણ કે સૂક્ષ્મનું જાણનાર નથી), મૂર્તને જ જાણે છે કારણ કે તેવા (મૂર્તિક) વિષય સાથે તેને સંબંધ છે, અમૂર્તને નથી જાણતું (કારણ કે અમૂર્તિક વિષય સાથે ઇન્દ્રિયજ્ઞાનને સંબંધ નથી); વર્તમાનને જ જાણે છે કારણ કે વિષય-વિષયીના સન્નિપાતનો સદ્ભાવ છે, વર્તી ચૂકેલાને અને ભવિષ્યમાં વર્તનારને નથી જાણતું (કારણ કે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થના સન્નિકર્ષણનો અભાવ છે).

પરંતુ જે અનાવરણ અનિન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેને તો પોતાને અપ્રદેશ, સપ્રદેશ, મૂર્ત ને અમૂર્ત (પદાર્થમાત્ર) તથા અનુત્પન્ન તેમ જ વ્યતીત પર્યાયમાત્ર, જ્ઞેયપણાને નહિ અતિક્રમતા હોવાથી જ્ઞેય જ છે-જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિને અનેક પ્રકારનું ઇંધન, દાહ્યપણાને નહિ અતિક્રમતું હોવાથી, દાહ્ય જ છે. (જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિ દાહ્યમાત્રને-ઇંધનમાત્રને-બાળે છે, તેમ નિરાવરણ જ્ઞાન જ્ઞેયમાત્રને-દ્રવ્યપર્યાયમાત્રને-જાણે છે). ૪૧.

* વિરૂપ = જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળાં. (ઉપદેશ, મન અને ઇન્દ્રિયો પૌદ્ગલિક હોવાથી તેમનું રૂપ જ્ઞાનના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. તેઓ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનમાં બહિરંગ કારણો છે.)

અથ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા જ્ઞાનાન્ન ભવતીતિ શ્રદ્ધાતિ-

**પરિણમદિ ણેયમદ્વં ણાદા જદિ ણેવ ખાઙ્ગં તસ્સ ।
ણાણં તિ તં જિણિંદા યવયંતં કમ્મમેવુત્તા ॥ ૪૨ ॥**

**પરિણમતિ જ્ઞેયમર્થ જ્ઞાતા યદિ નૈવ ક્ષાયિકં તસ્ય ।
જ્ઞાનમિતિ તં જિનેન્દ્રાઃ ક્ષપયન્તં કર્મૈવોક્તવન્તઃ ॥ ૪૨ ॥**

પરિચ્છેતા હિ યત્પરિચ્છેદ્યમર્થ પરિણમતિ તન્ન તસ્ય સકલકર્મકક્ષાયપ્રવૃત્ત-
સ્વાભાવિકપરિચ્છેદનિદાનમથવા જ્ઞાનમેવ નાસ્તિ તસ્ય । યતઃ પ્રત્યર્થપરિણતિદ્વારેણ
મૃગતૃષ્ણામ્બોભારસંભાવનાકરણમાનસઃ સુદુઃસહં કર્મભારમેવોપભુઙ્ગાનઃ સ જિનેન્દ્રૈરુદ્ધીતઃ ॥ ૪૨ ॥

બૌદ્ધમતનિરાકરણમુખ્યત્વેન ગાથાત્રયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવત્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનેન ભવતીતિ
નૈયાયિકમતાનુસારિશિષ્યસંબોધનાર્થ ચ ગાથાદ્વયમિતિ સમુદાયેન પદ્મમસ્થલે ગાથાપદ્મકં ગતમ્ ॥ અથ
રાગદ્વેષમોહાઃ બન્ધકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપદ્મકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ ।
તદ્વથા-યસ્યેષ્ટાનિષ્ટવિકલ્પરૂપેણ કર્મબન્ધકારણભૂતેન જ્ઞેયવિષયે પરિણમનમસ્તિ તસ્ય ક્ષાયિકજ્ઞાનં
નાસ્તીત્યાવેદયતિ-પરિણમદિ ણેયમદ્વં ણાદા જદિ નીલમિદં પીતમિદમિત્યાદિવિકલ્પરૂપેણ યદિ જ્ઞેયાર્થ
પરિણમતિ જ્ઞાતાત્મા ણેવ ખાઙ્ગં તસ્સ ણાણં તિ તસ્યાત્મનઃ ક્ષાયિકજ્ઞાનં નૈવાસ્તિ । અથવા જ્ઞાનમેવ
નાસ્તિ । કસ્માન્નાસ્તિ । તં જિણિંદા યવયંતં કમ્મમેવુત્તા તં પુરુષં કર્મતાપન્નં જિનેન્દ્રાઃ

હવે જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા જ્ઞાનમાંથી
ઉદ્ભવતી નથી એમ શ્રદ્ધે છે (અર્થાત્ એવી શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે):-

**જો જ્ઞેય અર્થે પરિણમે જ્ઞાતા, ન ક્ષાયિક જ્ઞાન છે;
તે કર્મને જ અનુભવે છે એમ જિનેદેવો કહે. ૪૨.**

અન્યાર્થ:- [જ્ઞાતા] જ્ઞાતા [યદિ] જો [જ્ઞેય અર્થ] જ્ઞેય પદાર્થરૂપે [પરિણમતિ]
પરિણમતો જ્ઞેય [તસ્ય] તો તેને [ક્ષાયિક જ્ઞાન] ક્ષાયિક જ્ઞાન [ન એવ ઇતિ] નથી જ.
[જિનેન્દ્રાઃ] જિનેન્દ્રોએ [તં] તેને [કર્મ એવ] કર્મને જ [ક્ષપયન્તં] અનુભવનાર [ઉક્તવન્તઃ] કહ્યો
છે.

ટીકા:- જ્ઞાતા જો જ્ઞેય પદાર્થરૂપે પરિણમતો જ્ઞેય, તો તેને સકળ કર્મવનના ક્ષયે પ્રવર્તતા
સ્વાભાવિક જાણપણાનું કારણ (-ક્ષાયિકજ્ઞાન) નથી; અથવા તેને જ્ઞાન જ નથી; કારણ કે દરેક
પદાર્થરૂપે પરિણતિ દ્વારા મૃગતૃષ્ણામાં જળસમૂહની કલ્પના કરવાના માનસવાળો તે (આત્મા) દુઃસહ
કર્મભારને જ ભોગવે છે એમ જિનેન્દ્રોએ કહ્યું છે.

અથ કુતસ્તર્હિ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણા ક્રિયા તત્ફલં ચ ભવતીતિ વિવેચયતિ-

**ઉદયગદા કમ્મંસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા ।
તેસુ વિમૂઢો રક્તો દુટ્ટો વા બંધમણુભવદિ ॥ ૪૩ ॥**

**ઉદયગતા: કર્માશા જિનવરવૃષભૈ: નિયત્યા ભણિતા: ।
તેષુ વિમૂઢો રક્તો દુટ્ટો વા બન્ધમનુભવતિ ॥ ૪૩ ॥**

સંસારિણો હિ નિયમેન તાવદુદયગતા: પુદ્ગલકર્માશા: સન્ત્યેવ । અથ સ સત્સુ તેષુ

કર્તાર: ઉક્તવન્ત: । કિં કુર્વન્તમ્ । ક્ષપયન્તમનુભવન્તમ્ । કિમેવ । કર્મેવ ।
નિર્વિકારસહજાનન્દૈકસુખસ્વભાવાનુભવનશૂન્ય: સન્નુદયાગતં સ્વકીયકર્મેવ સ અનુભવન્નાસ્તે ન ચ
જ્ઞાનમિત્યર્થ: । અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્—યદિ જ્ઞાતા પ્રત્યર્થં પરિણમ્ય પશ્ચાદર્થં જાનાતિ તદા
અર્થાનામાનન્ત્યાત્સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાનં નાસ્તિ । અથવા તૃતીયવ્યાખ્યાનમ્—બહિરજ્ઞેયપદાર્થાન્ યદા
છદ્મસ્થાવસ્થાયાં ચિન્તયતિ તદા રાગાદિવિકલ્પરહિતં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં નાસ્તિ, તદભાવે ક્ષાયિકજ્ઞાનમેવ
નોત્પદ્યતે इत्यभिप्राय: ॥ ૪૨ ॥ અથાનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણમનેઽપિ જ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતિ, ન ચ
રાગાદિરહિતકર્મોદયોઽપીતિ નિશ્ચિનોતિ—ઉદયગદા કમ્મંસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા
ઉદયગતા ઉદયં પ્રાપ્તા:

ભાવાર્થ:- જ્ઞેય પદાર્થોરૂપે પરિણમવું અર્થાત્ ‘આ લીલું છે, આ પીળું છે’ ઇત્યાદિ
વિકલ્પરૂપે જ્ઞેય પદાર્થોમાં પરિણમવું તે કર્મનો ભોગવટો છે, જ્ઞાનનો ભોગવટો નથી. નિર્વિકાર સહજ
આનંદમાં લીન રહી સહજપણે જાણ્યા કરવું તે જ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે; જ્ઞેય પદાર્થોમાં અટકવું—તેમના
સન્મુખ વૃત્તિ થવી, તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ નથી. ૪૨.

(જો એમ છે) તો પછી જ્ઞેય પદાર્થરૂપ પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી
(જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા અને તેનું ફળ શામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે (અર્થાત્ કયા કારણથી થાય
છે) એમ હવે વિવેચે છે:-

**ભાખ્યાં જિને કર્મો ઉદયગત નિયમથી સંસારીને,
તે કર્મ હોતાં મોહી-રાગી-દ્વેષી બંધ અનુભવે. ૪૩.**

અન્વયાર્થ:- [ઉદયગતા: કર્માશા:] (સંસારી જીવને) ઉદયપ્રાપ્ત કર્માશો (જ્ઞાનાવરણીયાદિ
પુદ્ગલકર્મના ભેદે) [નિયત્યા] નિયમથી [જિનવરવૃષભૈ:] જિનવરવૃષભોએ [ભણિતા:] કહ્યા છે.
[તેષુ] જીવ તે કર્માશો હોતાં, [વિમૂઢ: રક્ત: દુટ્ટ: વા] મોહી, રાગી અથવા દ્વેષી થયો થકો [બન્ધ
અનુભવતિ] બંધને અનુભવે છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો, સંસારીને નિયમથી ઉદયગત પુદ્ગલકર્માશો હોય જ છે.

સંચેતયમાનો મોહરાગદ્વેષપરિણતત્વાત્ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયયા યુજ્યતે। તત્ત એવ ચ ક્રિયાફલભૂતં બન્ધમનુભવતિ। અતો મોહોદયાત્ ક્રિયાક્રિયાફલે, ન તુ જ્ઞાનાત્ ॥ ૪૩ ॥

અથ કેવલિનાં ક્રિયાપિ ક્રિયાફલં ન સાધયતીત્યનુશાસ્તિ-

**ઠાળણિસેજ્જવિહારા ધમ્મુવદેસો ય ણિયદયો તેસિં ।
અરહંતાણં કાલે માયાચારો વ્વ ઇત્થીણં ॥ ૪૪ ॥**

કર્માશા જ્ઞાનાવરણાદિમૂલોત્તરકર્મપ્રકૃતિભેદાઃ જિનવરવૃષભૈર્નિયત્યા સ્વભાવેન મળિતાઃ, કિંતુ સ્વકીયશુભાશુભફલં દત્વા ગચ્છન્તિ, ન ચ રાગાદિપરિણામરહિતાઃ સન્તો બન્ધં કુર્વન્તિ। તર્હિ કથં બન્ધં કરોતિ જીવઃ ઇતિ ચેત્। તેસુ વિમૂઠો રક્તો દુદ્ધો વા બન્ધમણુભવદિ તેષુ ઉદયાગતેષુ સત્સુ કર્માશેષુ મોહરાગદ્વેષવિલક્ષણનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનારહિતઃ સન્ યો વિશેષેણ મૂઠો રક્તો દુદ્ધો વા ભવતિ સઃ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણવ્યક્તિલક્ષણમોક્ષાદ્વિલક્ષણં પ્રકૃતિસ્થિત્યનુભાગપ્રદેશભેદભિન્નં બન્ધમનુભવતિ। તતઃ સ્થિતમેતત્ જ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતિ કર્મોદયોઽપિ, કિંતુ રાગાદયો બન્ધકારણમિતિ ॥ ૪૩ ॥ અથ કેવલિનાં રાગાદ્યભાવાદ્ધર્મો-પદેશાદયોઽપિ બન્ધકારણં ન ભવન્તીતિ કથયતિ-ઠાળણિસેજ્જવિહારા ધમ્મુવદેસો ય સ્થાનમૂર્ધ્વસ્થિતિર્નિષદ્યા ધાસનં શ્રીવિહારો ધર્મોપદેશશ્ચ ણિયદયો

હવે, તે સંસારી, તે ઉદયગત કર્મશોની હયાતીમાં, ચેતતાં-જાણતાં-અનુભવતાં, મોહ-રાગ-દ્વેષમાં પરિણત થવાથી જ્ઞેય પદાર્થોમાં પરિણમન જેનું લક્ષણ છે એવી (જ્ઞેયાર્થ પરિણમનસ્વરૂપ) ક્રિયા સાથે જોડાય છે; અને તેથી જ ક્રિયાફળભૂત બંધને અનુભવે છે. આથી (એમ કહ્યું કે) મોહના ઉદયથી જ (અર્થાત્ મોહના ઉદયમાં જોડાવાના કારણે જ) ક્રિયા ને ક્રિયાફળ થાય છે, જ્ઞાનથી નહિ.

ભાવાર્થ:- સંસારી સર્વ જીવોને કર્મનો ઉદય છે, પરંતુ તે ઉદય બંધનું કારણ નથી. જો કર્મનિમિત્તક ઇષ્ટ-અનિષ્ટ ભાવોમાં જીવ રાગી-દ્વેષી-મોહી થઈ પરિણમે તો બંધ થાય છે. આથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે જ્ઞાન, ઉદયપ્રાપ્ત પૌદ્ગલિક કર્મો કે કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન દેહાદિની ક્રિયાઓ બંધનું કારણ નથી, બંધનાં કારણ કેવળ રાગ-દ્વેષ-મોહ-ભાવો છે. માટે તે ભાવો સર્વ પ્રકારે ત્યાગવાયોગ્ય છે. ૪૩.

હવે કેવળીભગવંતોને ક્રિયા પણ ક્રિયાફળ (-બંધ) ઉત્પન્ન કરતી નથી એમ ઉપદેશ છે:-

**ધર્મોપદેશ, વિહાર, આસન, સ્થાન શ્રી અર્હંતને,
વર્તે સહજ તે કાળમાં, માયાચરણ જ્યમ નારીને. ૪૪.**

**સ્થાનનિષઘાવિહારા ધર્મોપદેશશ્ચ નિયતયસ્તેષામ્ ।
અર્હતાં કાલે માયાચાર ઇવ સ્ત્રીણામ્ ॥૪૪॥**

યથા હિ મહિલાનાં પ્રયત્નમન્તરેણાપિ તથાવિધયોગ્યતાસદ્ભાવાત્ સ્વભાવભૂત એવ માયોપગુણનાગુણિતો વ્યવહારઃ પ્રવર્તતે, તથા હિ કેવલિનાં પ્રયત્નમન્તરેણાપિ તથાવિધયોગ્યતાસદ્ભાવાત્ સ્થાનમાસનં વિહરણં ધર્મદેશના ચ સ્વભાવભૂતા એવ પ્રવર્તન્તે । અપિ ચાવિરુદ્ધમેતદમ્બોધરદષ્ટાન્તાત્ । યથા સ્ત્રીસ્વમ્બોધરાકારપરિણતાનાં પુદ્ગલાનાં ગમનમવસ્થાનં ગર્જનમમ્બુવર્ષં ચ પુરુષપ્રયત્નમન્તરેણાપિ દૃશ્યન્તે, તથા કેવલિનાં સ્થાનાદયોઽબુદ્ધિપૂર્વકા એવ દૃશ્યન્તે । અતોઽમી સ્થાનાદયો મોહોદયપૂર્વકત્વાભાવાત્ ક્રિયાવિશેષા અપિ કેવલિનાં ક્રિયાફલભૂતબન્ધસાધનાનિ ન ભવન્તિ ॥ ૪૪ ॥

એતે વ્યાપારા નિયતયઃ સ્વભાવા અનીહિતાઃ । કેષામ્ । તેસિં અરહંતાણં તેષામર્હતાં નિર્દોષિપરમા-
ત્મનામ્ । ક્વ । કાલે અર્હદવસ્થાયામ્ । ક ઇવ । માયાચારો વ્વ ઇત્થીણં માયાચાર ઇવ સ્ત્રીણામિતિ । તથા
હિ-યથા સ્ત્રીણાં સ્ત્રીવેદોદયસદ્ભાવાત્પ્રયત્નાભાવેઽપિ માયાચારઃ પ્રવર્તતે, તથા ભગવતાં

અન્વયાર્થઃ- [તેષામ્ અર્હતાં] તે અર્હતભગવંતોને [કાલે] તે કાળે
[સ્થાનનિષઘાવિહારાઃ] ઊભા રહેવું, બેસવું, વિહાર [ધર્મોપદેશઃ ચ] અને ધર્મોપદેશ, [સ્ત્રીણાં
માયાચારઃ ઇવ] સ્ત્રીઓને માયાચારની માફક, [નિયતયઃ] સ્વાભાવિક જ-પ્રયત્ન વિના જ-હોય છે.

ટીકા:- જેમ સ્ત્રીઓને, પ્રયત્ન વિના પણ, તેવા પ્રકારની યોગ્યતાના સદ્ભાવથી સ્વભાવભૂત
જ માયાના ઢાંકણથી ઢંકાયેલો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે, તેમ કેવળીભગવંતોને, પ્રયત્ન વિના પણ (-પ્રયત્ન
ન હોવા છતાં પણ), તેવા પ્રકારની યોગ્યતાના સદ્ભાવથી સ્થાન (-ઊભા રહેવું), આસન (-
બેસવું), વિહાર અને ધર્મદેશના સ્વભાવભૂત જ પ્રવર્તે છે. વળી આ (પ્રયત્ન વિના વિહાર થવો
વગેરે), વાદળાના દષ્ટાંતથી અવિરુદ્ધ છે. જેમ વાદળા-આકારે પરિણમેલાં પુદ્ગલોનું ગમન, અવસ્થાન
(-સ્થિર રહેવું), ગર્જન અને જળ-વર્ષણ પુરુષ-પ્રયત્ન વિના પણ જોવામાં આવે છે, તેમ
કેવળીભગવંતોને સ્થાનાદિક (-ઊભા રહેવું, બેસવું વગેરે વ્યાપારો) અબુદ્ધિપૂર્વક જ (અર્થાત્ ઇચ્છા
વિના જ) જોવામાં આવે છે. આથી આ સ્થાનાદિક (-ઊભા રહેવું વગેરે વ્યાપારો), મોહોદયપૂર્વક
નહિ હોવાને લીધે, ક્રિયાવિશેષો (-ક્રિયાના પ્રકારો) હોવા છતાં કેવળીભગવંતોને ક્રિયાફળભૂત બંધનાં
સાધન થતાં નથી.

ભાવાર્થઃ- કેવળીભગવંતોને સ્થાન, આસન અને વિહાર એ કાયયોગસંબંધી ક્રિયાઓ તથા
દિવ્ય ધ્વનિથી નિશ્ચયવ્યવહારસ્વરૂપ ધર્મનો ઉપદેશ એ વચનયોગસંબંધી ક્રિયા અઘાતી કર્મના નિમિત્તે
સહજ જ થાય છે. તેમાં કેવળીભગવંતની ઇચ્છા લેશમાત્ર

અથૈવં સતિ તીર્થકૃતાં પુણ્યવિપાકોઽકિંચિત્કર એવેત્યવધારયતિ-

**પુણ્યફલા અરહંતા તેસિં કિરિયા પુણો હિ ઓદૈયા ।
મોહાદીહિં વિરહિયા તમ્હા સા ખાઙ્ગ તિ મદા ॥ ૪૫ ॥**

**પુણ્યફલા અર્હન્તસ્તેષાં ક્રિયા પુનર્હિ ઔદયિકી ।
મોહાદિભિઃ વિરહિતા તસ્માત્ સા ક્ષાયિકીતિ મતા ॥ ૪૫ ॥**

અર્હન્તઃ: ખલુ સકલસમ્યક્પરિપક્વપુણ્યકલ્પપાદપફલા એવ ભવન્તિ । ક્રિયા તુ તેષાં યા કાચન સા સર્વાપિ તદુદયાનુભાવસંભાવિતાત્મસંભૂતિતયા કિલૌદયિક્યેવ । અથૈવંભૂતાપિ

શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતમોહોદયકાર્યેહાપૂર્વપ્રયત્નાભાવેઽપિ શ્રીવિહારાદયઃ પ્રવર્તન્તે । મેઘાનાં સ્થાનગમનગર્જનજલવર્ષણાદિવદ્ધા । તતઃ સ્થિતમેતત્ મોહાદ્યભાવાત્ ક્રિયાવિશેષા અપિ બન્ધકારણં ન ભવન્તીતિ ॥ ૪૪ ॥ અથ પૂર્વં યદુક્તં રાગાદિરહિતકર્મોદયો બન્ધકારણં ન ભવતિ વિહારાદિ-ક્રિયા ચ, તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ દૃઢયતિ-**પુણ્યફલા અરહંતા** પન્નમહાકલ્યાણપૂજાજનકં ત્રૈલોક્યવિજયકરં યત્તીર્થકરનામ પુણ્યકર્મ તત્ફલભૂતા અર્હન્તો ભવન્તિ । **તેસિં કિરિયા પુણો હિ ઓદૈયા** તેષાં યા દિવ્યધ્વનિ-

નથી, કારણ કે મોહનીયકર્મનો જ્યાં સર્વથા ક્ષય થયો છે ત્યાં તેના કાર્યભૂત ઇચ્છા ક્યાંથી હોય? આ રીતે ઇચ્છા વિના જ-મોહરાગદ્વેષ વિના જ-થતી હોવાથી કેવળીભગવંતોને તે ક્રિયાઓ બંધનું કારણ થતી નથી. ૪૪.

એ પ્રમાણે હોવાથી તીર્થકરોને પુણ્યનો વિપાક અકિંચિત્કર જ છે (-કાંઈ કરતો નથી, સ્વભાવનો કિંચિત્ ઘાત કરતો નથી) એમ હવે નક્કી કરે છે:-

**છે પુણ્યફળ અર્હંત, ને અર્હંતકિરિયા ઉદયિકી;
મોહાદિથી વિરહિત તેથી તે ક્રિયા ક્ષાયિક ગણી. ૪૫.**

અન્યાર્થ:- [અર્હન્તઃ:] અર્હંતભગવંતો [પુણ્યફલા:] પુણ્યના ફળવાળા છે [પુનઃ હિ] અને [તેષાં ક્રિયા] તેમની ક્રિયા [ઔદયિકી] ઔદયિકી છે; [મોહાદિભિઃ વિરહિતા] મોહાદિકથી રહિત છે [તસ્માત્] તેથી [સા] તે [ક્ષાયિકી] ક્ષાયિકી [ઈતિ મતા] માનવામાં આવી છે.

ટીકા:- અર્હંતભગવંતો ખરેખર જેમને પુણ્યરૂપી કલ્પવૃક્ષનાં સમસ્ત ફળો બરાબર પરિપક્વ થયાં છે એવા જ છે, અને તેમને જે કાંઈ ક્રિયા છે તે બધીયે તેના (-પુણ્યના) ઉદયના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી ઔદયિકી જ છે. પરંતુ આવી

સા સમસ્તમહામોહમૂર્ખાભિષિક્તસ્કન્ધાવારસ્યાત્યન્તક્ષયે સંભૂતવાન્મોહરાગદ્વેષરૂપાણામુપરંજકા-
નામભાવાચૈતન્યવિકારકારણતામનાસાદયન્તી નિત્યમૌદયિકી કાર્યભૂતસ્ય બન્ધસ્યાકારણભૂતતયા
કાર્યભૂતસ્ય મોક્ષસ્ય કારણભૂતતયા ચ ક્ષાયિક્યેવ કથં હિ નામ નાનુમન્યેત । અથાનુમન્યેત ચેત્તર્હિ
કર્મવિપાકોઽપિ ન તેષાં સ્વભાવવિઘાતાય ॥ ૪૫ ॥

રૂપવચનવ્યાપારાદિક્રિયા સા નિઃક્રિયશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિપરીતકર્મોદયજનિતત્વાત્સર્વાપ્યૌદયિકી ભવતિ હિ
સ્ફુટમ્ । મોહાદીર્હિ વિરહિયા નિર્મોહશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રચ્છાદકમમકારાહક્કારોત્પાદન-
સમર્થમોહાદિવિરહિતત્વાદ્યતઃ તન્હા સા યદ્યપ્યૌદયિકી તથાપિ
નિર્વિકારશુદ્ધાત્મતત્ત્વસ્ય વિક્રિયામકુર્વતી સતી ક્ષાયિકીતિ મતા । અત્રાહ શિષ્યઃ-‘ઔદયિકા ભાવાઃ
બન્ધકારણમ્’ ઇત્યાગમવચનં તર્હિ વૃથા ભવતિ । પરિહારમાહ-ઔદયિકા ભાવા બન્ધકારણં ભવન્તિ , પરં
કિંતુ મોહોદયસહિતાઃ । દ્રવ્યમોહોદયેઽપિ સતિ યદિ શુદ્ધાત્મભાવનાબલેન ભાવમોહેન ન પરિણમતિ તદા
બંધો ન ભવતિ । યદિ પુનઃ કર્મોદયમાત્રેણ બન્ધો ભવતિ તર્હિ સંસારિણાં સર્વદૈવ કર્મોદયસ્ય
વિદ્યમાનત્વાત્ સર્વદૈવ બન્ધ એવ , ન મોક્ષ ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૪૫ ॥ અથ યથાર્હતાં શુભાશુભપરિણામવિકારો
નાસ્તિ

(પુણ્યના ઉદયથી થયેલી) હોવા છતાં તે સાદ ઔદયિકી ક્રિયા મહા મોહરાજાની સમસ્ત સેનાના
અત્યંત ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી મોહરાગદ્વેષરૂપ *ઉપરંજકોના અભાવને લીધે ચૈતન્યના વિકારનું
કારણ નહિ થતી હોવાથી, કાર્યભૂત બંધના અકારણભૂતપણા વડે અને કાર્યભૂત મોક્ષના કારણભૂતપણા
વડે ક્ષાયિકી જ કેમ ન માનવી જોઈએ? (જરૂર માનવી જોઈએ.) અને જો ક્ષાયિકી જ માનવી
જોઈએ તો કર્મવિપાક (-કર્મનો ઉદય) પણ તેમને (અર્હતભગવંતોને) સ્વભાવવિઘાતનું કારણ થતો
નથી (એમ નક્કી થાય છે).

ભાવાર્થ:- અર્હતભગવાનને જે દિવ્ય ધ્વનિ, વિહાર આદિ ક્રિયાઓ છે તે નિષ્ક્રિય શુદ્ધ
આત્મતત્ત્વને પ્રદેશપરિસ્પંદમાં નિમિત્તભૂત પૂર્વબદ્ધ કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેથી ઔદયિકી છે. તે
ક્રિયાઓ અર્હતભગવાનને ચૈતન્યવિકારરૂપ ભાવકર્મ ઉત્પન્ન કરતી નથી, કારણ કે નિર્મોહ શુદ્ધ
આત્મતત્ત્વને રાગદ્વેષમોહરૂપ વિકારમાં નિમિત્તભૂત મોહનીયકર્મનો (તેમને) ક્ષય થયો છે. વળી તે
ક્રિયાઓ તેમને રાગદ્વેષમોહના અભાવને લીધે નવીન બંધમાં કારણરૂપ નથી, પરંતુ પૂર્વકર્મના ક્ષયમાં
કારણરૂપ છે કેમ કે જે કર્મના ઉદયથી તે ક્રિયાઓ થાય છે તે કર્મ પોતાનો રસ દઈ ખરી જાય છે. આ
રીતે મોહનીયકર્મના ક્ષયે ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી અને કર્મના ક્ષયમાં કારણભૂત હોવાથી અર્હતભગવાનની
તે ઔદયિકી ક્રિયા ક્ષાયિકી કહેવામાં આવી છે. ૪૫.

* ઉપરંજકો = ઉપરાગ-મલિનતા કરનારા (વિકારી ભાવો)

અથ કેવલિનામિવ સર્વેષામપિ સ્વભાવવિઘાતાભાવં નિષેધયતિ-

**જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ ।
સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ સવ્વેસિં જીવકાયાણં ॥ ૪૬ ॥**

**યદિ સ શુભો વા અશુભો ન ભવતિ આત્મા સ્વયં સ્વભાવેન ।
સંસારોઽપિ ન વિદ્યતે સર્વેષાં જીવકાયાનામ્ ॥ ૪૬ ॥**

યદિ ખલ્વેકાન્તેન શુભાશુભભાવસ્વભાવેન સ્વયમાત્મા ન પરિણમતે તદા સર્વદૈવ સર્વથા નિર્વિઘાતેન શુદ્ધસ્વભાવેનૈવાવતિષ્ઠતે । તથા ચ સર્વ એવ ભૂતગ્રામાઃ સમસ્તબન્ધ-સાધનશૂન્યત્વાદાજવંજવાભાવસ્વભાવતો નિત્યમુક્તતાં પ્રતિપદ્ધેરન્ । તદ્વ નામ્બુપગમ્યતે । આત્મનઃ

તથૈકાન્તેન સંસારિણામપિ નાસ્તીતિ સાંખ્યમતાનુસારિશિષ્યેણ પૂર્વપક્ષે કૃતે સતિ દૂષણદ્વારેણ પરિહારં દદાતિ—જદિ સો સુહો વ અસુહો ણ હવદિ આદા સયં સહાવેણ યથૈવ શુદ્ધનયેનાત્મા શુભાશુભાભ્યાં ન પરિણમતિ તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ સ્વયં સ્વકીયોપાદાનકારણેન સ્વભાવેનાશુદ્ધનિશ્ચયરૂપેણાપિ યદિ ન પરિણમતિ તદા । કિં દૂષણં ભવતિ । સંસારો વિ ણ વિજ્જદિ નિસ્સંસારશુદ્ધાત્મસ્વરૂપાત્પ્રતિપક્ષભૂતો વ્યવહારનયેનાપિ સંસારો ન વિદ્યતે । કેષામ્ । સવ્વેસિં જીવકાયાણં સર્વેષાં જીવસંઘાતાનામિતિ । તથા હિ—આત્મા તાવત્પરિણામી, સ ચ કર્મોપાધિનિમિત્તે સતિ સ્ફટિકમણિરિવોપાધિં

હવે કેવળીભગવંતોની માફક બધાય જીવોને સ્વભાવવિઘાતનો અભાવ હોવાનું નિષેધે છે:-

**આત્મા સ્વયં નિજ ભાવથી જો શુભ-અશુભ બને નહીં,
તો સર્વ જીવનિકાયને સંસાર પણ વર્તે નહીં ! ૪૬.**

અન્યયાર્થ:- [યદિ] જો એમ માનવામાં આવે કે [સઃ આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સ્વભાવેન] સ્વભાવથી (-પોતાના ભાવથી) [શુભઃ વા અશુભઃ] શુભ કે અશુભ [ન ભવતિ] થતો નથી (અર્થાત્ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો જ નથી) [સર્વેષાં જીવકાયાણાં] તો સર્વ જીવનિકાયોને [સંસારઃ અપિ] સંસાર પણ [ન વિદ્યતે] વિદ્યમાન નથી એમ ઠરે !

ટીકા:- જો એકાંતે એમ માનવામાં આવે કે શુભાશુભભાવરૂપ સ્વભાવે (-પોતાના ભાવે) સ્વયં આત્મા પરિણમતો નથી, તો સદાય સર્વથા નિર્વિઘાત શુદ્ધસ્વભાવે જ અવસ્થિત છે એમ ઠરે; અને એ રીતે બધાય જીવસમૂહો, સમસ્ત બંધકારણોથી રહિત ઠરવાથી સંસાર-અભાવરૂપ સ્વભાવને લીધે નિત્યમુક્તપણાને પામે અર્થાત્ નિત્યમુક્ત ઠરે ! પરંતુ તે તો સ્વીકારી શકાતું નથી; કારણ કે આત્મા પરિણામધર્મવાળો હોવાથી, જેમ સ્ફટિકને

परिणामधर्मत्वेन स्फटिकस्य जपातापिच्छरागस्वभावत्ववत् शुभाशुभस्वभावत्वद्योतनात् ॥ ४६ ॥

अथ पुनरपि प्रकृतमनुसृत्यातीन्द्रियज्ञानं सर्वज्ञत्वेनाभिनन्दति-

**जं तक्कालियमिदरं जाणदि जुगवं समंतदो सव्वं ।
अत्थं विचित्तविसमं तं णाणं खाइयं भणियं ॥ ४७ ॥**

**यत्तात्कालिकमितरं जानाति युगपत्समन्ततः सर्वम् ।
अर्थं विचित्रविषमं तत् ज्ञानं क्षायिकं भणितम् ॥ ४७ ॥**

ગૃહ્ણાતિ, તતઃ કારણાત્સંસારાભાવો ન ભવતિ। અથ મતમ્-સંસારાભાવઃ સાંખ્યાનાં દૂષણં ન ભવતિ, ભૂષણમેવ। નૈવમ્। સંસારાભાવો હિ મોક્ષો ભળ્યતે, સ ચ સંસારિજીવાનાં ન દૃશ્યતે, પ્રત્યક્ષવિરોધાદિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૪૬ ॥ એવં રાગાદયો બન્ધકારણં, ન ચ જ્ઞાનમિત્યાદિવ્યાખ્યાન-મુખ્યત્વેન ષષ્ઠસ્થલે ગાથા-

જાસુદ્ધપુષ્પના અને તમાલપુષ્પના રંગરૂપ સ્વભાવવાળાપણું પ્રકાશે છે તેમ, તેને (આત્માને) શુભાશુભસ્વભાવવાળાપણું પ્રકાશે છે (અર્થાત્ જેમ સ્ફટિકમણિ લાલ અને કાળા ફૂલના નિમિત્તે લાલ અને કાળા સ્વભાવે પરિણમતો જોવામાં આવે છે તેમ આત્મા કર્મોપાધિના નિમિત્તે શુભાશુભ સ્વભાવે પરિણમતો જોવામાં આવે છે)।

ભાવાર્થ:- જેમ શુદ્ધનયથી કોઈ જીવ શુભાશુભ ભાવે પરિણમતો નથી તેમ જો અશુદ્ધનયથી પણ ન પરિણમતો હોય તો વ્યવહારનયે પણ સમસ્ત જીવોને સંસારનો અભાવ થાય અને સૌ જીવો સદાય મુક્ત જ ઠરે! પરંતુ તે તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. માટે જેમ કેવળીભગવાનને શુભાશુભ પરિણામોનો અભાવ છે તેમ સર્વ જીવોને સર્વથા શુભાશુભ પરિણામોનો અભાવ ન સમજવો. ૪૬.

હવે ફરીને પાછા પ્રકૃતને (-ચાલુ વિષયને) અનુસરીને અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને સર્વજ્ઞપણે અભિનંદે છે (અર્થાત્ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન સર્વનું જાણનાર છે એમ તેની પ્રશંસા કરે છે):-

**सौ वर्तमान-अवर्तमान, विचित्र, विषम पदार्थने
युगपद सरवतः ज्ञातुं, ते ज्ञान क्षायिक जिन कडे. ४७.**

અન્વયાર્થ:- [યત્] જે જ્ઞાન [યુગપદ્] યુગપદ્ [સમન્તતઃ] સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશેથી) [તાત્કાલિકં] તાત્કાલિક [ઇતરં] કે અતાત્કાલિક, [વિચિત્રવિષમં] વિચિત્ર (-અનેક પ્રકારના) અને વિષમ (મૂર્ત, અમૂર્ત આદિ અસમાન જાતિના) [સર્વ અર્થ] સર્વ પદાર્થોને [જાનાતિ] જાણે છે, [તદ્ જ્ઞાનં] તે જ્ઞાનને [ક્ષાયિકં ભણિતમ્] ક્ષાયિક કહ્યું છે.

તત્કાલકલિતવૃત્તિકમતીતોદર્કકાલકલિતવૃત્તિકં ચાપ્યેકપદ એવ સમન્તતોડપિ સકલમપ્યર્થજાતં , પૃથક્ત્વવૃત્તસ્વલક્ષણલક્ષ્મીકટાક્ષિતાનેકપ્રકારવ્યઙ્ગિતવૈચિત્ર્યમિતરેતરવિરો-ધધ પિતાસમાનજાતીયત્વોદ્દામિતવૈષમ્યં ક્ષાયિકં જ્ઞાનં કિલ જાનીયાત્ । તસ્ય હિ ક્રમપ્રવૃત્તિહેતુભૂતાનાં ક્ષયોપશમાવસ્થાવસ્થિતજ્ઞાનાવરણીયકર્મપુદ્ગલાનામત્યન્તાભાવાત્તાત્કાલિકમ-તાત્કાલિકં વાપ્યર્થજાતં તુલ્યકાલમેવ પ્રકાશેત । સર્વતો વિશુદ્ધસ્ય પ્રતિનિયતદેશ-વિશુદ્ધેરન્તઃપ્લવનાત્ સમન્તતોડપિ પ્રકાશેત । સર્વાવરણક્ષયાદેશાવરણક્ષયોપશમસ્યાનવસ્થાના-ત્સર્વમપિ પ્રકાશેત । સર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયાદસર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમસ્ય વિલયના-દ્વિચિત્રમપિ પ્રકાશેત । અસમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણક્ષયાત્સમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમસ્ય વિનાશના-

પદ્મકં ગતમ્ । અથ પ્રથમં તાવત્ કેવલજ્ઞાનમેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં , તદનન્તરં સર્વપરિજ્ઞાને સતિ એકપરિજ્ઞાનં , એકપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનમિત્યાદિકથનરૂપેણ ગાથાપદ્મકપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્યથા-અત્ર જ્ઞાનપ્રપન્નવ્યાખ્યાનં પ્રકૃતં તાવત્તત્પ્રસ્તુતમનુસૃત્ય પુનરપિ કેવલજ્ઞાનં સર્વજ્ઞત્વેન નિરૂપયતિ-

ટીકા:- ક્ષાયિક જ્ઞાન ખરેખર એકી વખતે જ સર્વતઃ (સર્વ આત્મપ્રદેશેથી), તત્કાળ વર્તતા કે અતીત-અનાગત કાળે વર્તતા સમસ્ત પદાર્થોને-કે જેમનામાં 'પૃથક્પણે વર્તતાં સ્વલક્ષણોરૂપ લક્ષ્મીથી આલોકિત અનેક પ્રકારોને લીધે વૈચિત્ર્ય પ્રગટ થયું છે અને જેમનામાં પરસ્પર વિરોધથી ઉત્પન્ન થતા અસમાનજાતીયપણાને લીધે વૈષમ્ય પ્રગટ થયું છે તેમને-જાણે છે. (આ જ વાતને યુક્તિપૂર્વક સમજાવે છે:) ક્રમપ્રવૃત્તિના હેતુભૂત, ક્ષયોપશમ-અવસ્થામાં રહેલાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મપુદ્ગલોનો તેને (ક્ષાયિક જ્ઞાનને) અત્યંત અભાવ હોવાથી તે તાત્કાલિક કે અતાત્કાલિક પદાર્થમાત્રને સમકાળે જ પ્રકાશે છે; (ક્ષાયિક જ્ઞાન) સર્વતઃ વિશુદ્ધ હોવાને લીધે પ્રતિનિશ્ચિત દેશોની (-અમુક નિયત પ્રદેશોની) વિશુદ્ધિ (સર્વતઃ વિશુદ્ધિની) અંદર ડૂબી જતી હોવાથી તે સર્વતઃ પણ (સર્વ આત્મપ્રદેશેથી પણ) પ્રકાશે છે; સર્વ આવરણના ક્ષયને લીધે દેશ-આવરણનો ક્ષયોપશમ નહિ રહ્યો હોવાથી તે સર્વને પણ પ્રકાશે છે; સર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણના ક્ષયને લીધે (-સર્વ પ્રકારના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મના ક્ષયને લીધે) અસર્વપ્રકારજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ (-અમુક જ પ્રકારના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મોનો ક્ષયોપશમ) વિલય પામ્યો હોવાથી તે વિચિત્રને પણ (-અનેક પ્રકારના પદાર્થોને પણ) પ્રકાશે છે; અસમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયને લીધે (-અસમાન જાતિના પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મના ક્ષયને લીધે) સમાનજાતીયજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ (-સમાન જાતિના જ પદાર્થોને જાણનારા જ્ઞાનને આવરણમાં નિમિત્તભૂત કર્મોનો

૧ દ્રવ્યોના ભિન્ન ભિન્ન વર્તતાં એવાં નિજ નિજ લક્ષણો તે દ્રવ્યોની લક્ષ્મી-સંપત્તિ-શોભા છે.

દ્વિષમમપિ પ્રકાશેત। અલમથવાતિવિસ્તરેણ, અનિવારિતપ્રસરપ્રકાશશાલિતયા ક્ષાયિકજ્ઞાનમ-વશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વમેવ જાનીયાત્।। ૪૭।।

અથ સર્વમજાનન્નેકમપિ ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ-

**જો ણ વિજાણદિ જુગવં અત્થે તિક્કાલિગે તિહુવણત્થે ।
ણાદું તસ્સ ણ સક્કં સપજ્જયં દવ્વમેગં વા।। ૪૮।।**

**યો ન વિજાનાતિ યુગપદર્થાન્ ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્ ।
જ્ઞાતું તસ્ય ન શક્યં સપર્યયં દ્રવ્યમેકં વા।। ૪૮।।**

જં યજ્ઞાનં કર્તુ જાણદિ જાનાતિ। કમ્। અત્થં અર્થ પદાર્થમિતિ વિશેષ્યપદમ્। કિંવિશિષ્ટમ્। તક્કાલિયમિદરં તાત્કાલિકં વર્તમાનમિતરં ચાતીતાનાગતમ્। કથં જાનાતિ। જુગવં યુગપદેકસમયે સમંતદો સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈઃ સર્વપ્રકારેણ વા। કતિસંખ્યોપેતમ્। સવ્વં સમસ્તમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્। વિચિત્તં નાનાભેદમિત્રમ્। પુનરપિ કિંરુપમ્। વિસમં મૂર્તામૂર્તચેતનાચેતનાદિજાત્યન્તર-

ક્ષયોપશમ) નાશ પામ્યો હોવાથી તે વિષમને પણ (-અસમાન જાતિના પદાર્થોને પણ) પ્રકાશે છે. અથવા, અતિ વિસ્તારથી બસ થાઓ; અનિવારિત (-રોકી ન શકાય એવો, અમર્યાદિત) જેનો ફેલાવ છે એવા પ્રકાશવાળું હોવાથી ક્ષાયિક જ્ઞાન અવશ્યમેવ સર્વદા સર્વત્ર સર્વથા સર્વને જાણે છે.

ભાવાર્થ:- ક્રમપૂર્વક જાણવું, નિયત આત્મપ્રદેશથી જ જાણવું, અમુકને જ જાણવું-ઇત્યાદિ મર્યાદાઓ મતિ-શ્રુતાદિ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં જ સંભવે છે. ક્ષાયિક જ્ઞાન તો અમર્યાદિત હોવાથી યુગપદ્ સર્વ આત્મપ્રદેશથી ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સર્વ પદાર્થોને-તે પદાર્થો અનેક પ્રકારના અને વિરુદ્ધ જાતિના હોવા છતાં પણ-જાણે છે અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન એક જ સમયે સર્વ આત્મપ્રદેશથી સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને જાણે છે. ૪૭.

હવે સર્વને નહિ જાણનાર એકને પણ જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**જાણે નહિ યુગપદ ત્રિકાલિક ત્રિભુવનસ્થ પદાર્થને,
તેને સપર્યય એક પણ નહિ દ્રવ્ય જાણવું શક્ય છે. ૪૮.**

અન્યાર્થ:- [યઃ] જે [યુગપદ] એકીસાથે [ત્રૈકાલિકાન્ ત્રિભુવનસ્થાન્] ત્રૈકાલિક ત્રિભુવનસ્થ (-ત્રણે કાળના અને ત્રણે લોકના) [અર્થાન્] પદાર્થોને [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી, [તસ્ય] તેને [સપર્યયં] પર્યાય સહિત [એકં દ્રવ્યં વા] એક દ્રવ્ય પણ [જ્ઞાતું ન શક્યં] જાણવું શક્ય નથી.

इह किलैकमाकाशद्रव्यमेकं धर्मद्रव्यमेकमधर्मद्रव्यमसंख्येयानि कालद्रव्याण्यनन्तानि जीवद्रव्याणि। ततोऽप्यनन्तगुणानि पुद्गलद्रव्याणि। तथैषामेव प्रत्येकमतीतानागतानुभूयमानभेद-भिन्ननिरवधिवृत्तिप्रवाहपरिपातिनोऽनन्ताः पर्यायाः। एवमेतत्समस्तमपि समुदितं ज्ञेयं, इहैवैकं किञ्चिज्जीवद्रव्यं ज्ञातृ। अथ यथा समस्तं दाह्यं दहन् दहनः समस्तदाह्यहेतुकसमस्त-दाह्याकारपर्यायपरिणतसकलैकदहनाकारमात्मानं परिणमति, तथा समस्तं ज्ञेयं जानन् ज्ञाता समस्तज्ञेयहेतुकसमस्तज्ञेयाकारपर्यायपरिणतसकलैकज्ञानाकारं चेतनत्वात् स्वानुभवप्रत्यक्ष-मात्मानं परिणमति। एवं किल द्रव्यस्वभावः। यस्तु समस्तं ज्ञेयं न जानाति स समस्तं दाह्यम-

વિશેષૈર્વિસદૃશં। તં ણાણં ખાઙ્ગ્યં ભણિયં યદેવંગુણવિશિષ્ટં જ્ઞાનં તત્કષાયિકં ભણિતમ્। અભેદનયેન તદેવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં તદેવોપાદેયભૂતાનન્તસુખાદ્યનન્તગુણાનામાધારભૂતં સર્વપ્રકારોપાદેયરૂપેણ ભાવનીયમ્। ઇતિ તાત્પર્યમ્॥ ૪૭॥ અથ યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ એકમપિ ન જાનાતીતિ વિચારયતિ—જો ણ વિજાણદિ યઃ કર્તા નૈવ જાનાતિ. કથમ્। જુગવં યુગપદેકક્ષણે। કાન્। અત્થે અર્થાન્। કથંભૂતાન્। તિક્કાલિગે ત્રિકાલપર્યાયપરિણતાન્। પુનરપિ કથંભૂતાન્। તિહુવળત્થે ત્રિભુવનસ્થાન્। ણાદું તસ્સ ણ સક્કં તસ્ય પુરુષસ્ય સમ્બન્ધિ જ્ઞાનં જ્ઞાતું સમર્થં ન ભવતિ। કિમ્। દવ્વં જ્ઞેયદ્રવ્યમ્।

ટીકા:- આ વિશ્વમાં એક આકાશદ્રવ્ય છે, એક ધર્મદ્રવ્ય છે, એક અધર્મદ્રવ્ય છે, અસંખ્ય કાળદ્રવ્યો છે, અનંત જીવદ્રવ્યો છે અને તેનાથી પણ અનંતગણા પુદ્ગલદ્રવ્યો છે; વળી તેમને જ પ્રત્યેકને અતીત, અનાગત અને વર્તમાન એવા (ત્રણ) ભેદોથી ભેદવાળા નિરવધિ વૃત્તિપ્રવાહની અંદર પડતા (-સમાઈ જતા) અનંત પર્યાયો છે. એ રીતે આ બધોય (દ્રવ્યો ને પર્યાયોનો) સમુદાય જ્ઞેય છે. તેમાં જ એક કોઈ પણ (ગમે તે) જીવદ્રવ્ય જ્ઞાતા છે. હવે અહીં, જેમ સમસ્ત દાહ્યને દહતો અગ્નિ સમસ્તદાહ્યહેતુક (-સમસ્ત દાહ્ય જેનું નિમિત્ત છે એવા) સમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયે પરિણમેલું સકળ એક દહન જેનો આકાર છે એવા પોતારૂપે (-અગ્નિરૂપે) પરિણમે છે, તેમ સમસ્ત જ્ઞેયને જાણતો જ્ઞાતા (-આત્મા) સમસ્તજ્ઞેયહેતુક સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયે પરિણમેલું સકળ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા પોતારૂપે-જે ચેતનપણાને લીધે સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ છે તે-રૂપે-પરિણમે છે. આ પ્રમાણે ખરેખર દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. પરંતુ જે સમસ્ત જ્ઞેયને નથી જાણતો તે (આત્મા), જેમ સમસ્ત દાહ્યને નહિ દહતો અગ્નિ

૧. નિરવધિ = અવધિ-હદ-મર્યાદા-અંત વગરનું
૨. વૃત્તિ = વર્તવું તે; ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રોવ્ય; અસ્તિત્વ; પરિણતિ.
૩. દહન = દહવું-બાળવું તે
૪. આકાર = સ્વરૂપ
૫. સકળ = આખું; પરિપૂર્ણ.
૬. પોતારૂપે = નિજરૂપે; આત્મારૂપે.

દહન્ સમસ્તદાહ્યહેતુકસમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકદહનાકારમાત્માનં દહન ઇવ સમસ્તજ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં ચેતનત્વાત્ સ્વાનુભવ- પ્રત્યક્ષત્વેઽપિ ન પરિણમતિ । એવમેતદાયાતિ યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ આત્માનં ન જાનાતિ ॥ ૪૮ ॥

કિંવિશિષ્ટમ્ । સપજ્જયં અનન્તપર્યાયસહિતમ્ । કતિસંખ્યોપેતમ્ । એગં વા એકમપીતિ । તથા હિ- આકાશદ્રવ્યં તાવદેકં, ધર્મદ્રવ્યમેકં, તથૈવાધર્મદ્રવ્યં ચ લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયકાલદ્રવ્યાણિ, તતોઽનન્તગુણાનિ જીવદ્રવ્યાણિ, તેમ્બોઽપ્યનન્તગુણાનિ પુદ્ગલદ્રવ્યાણિ । તથૈવ સર્વેષાં પ્રત્યેકમનન્તપર્યાયાઃ, એતત્સર્વં જ્ઞેયં તાવત્તત્રૈકં વિવક્ષિતં જીવદ્રવ્યં જ્ઞાતૃ ભવતિ । એવં તાવદ્વસ્તુસ્વભાવઃ । તત્ર યથા દહનઃ સમસ્તં દાહ્યં દહન્ સન્ સમસ્તદાહ્યહેતુકસમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકદહનસ્વરૂપમુષ્ણપરિણતતૃણપર્ણાદ્યાકારમા-ત્માનં (સ્વકીયસ્વભાવં) પરિણમતિ, તથાયમાત્મા સમસ્તં જ્ઞેયં જાનન્ સન્ સમસ્તજ્ઞેયહેતુકસમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયપરિણતસકલૈકાખંડજ્ઞાનરૂપં સ્વકીયમાત્માનં પરિણમતિ જાનાતિ પરિચ્છિન્નતિ । યથૈવ ચ સ એવ દહનઃ પૂર્વોક્તલક્ષણં દાહ્યમદહન્ સન્ તદાકારેણ ન પરિણમતિ, તથાઽઽત્માપિ પૂર્વોક્તલક્ષણં સમસ્તં જ્ઞેયમજાનન્ પૂર્વોક્તલક્ષણમેવ સકલૈકાખંડજ્ઞાનાકારં સ્વકીયમાત્માનં ન પરિણમતિ ન જાનાતિ ન પરિચ્છિન્નતિ । અપરમપ્યુદાહરણં દીયતે-યથા કોઽપ્યન્ધક આદિત્યપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનપશ્યન્નાદિત્યમિવ, પ્રદીપપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ પ્રદીપમિવ, દર્પણસ્થબિમ્બાન્યપશ્યન્ દર્પણમિવ, સ્વકીયદૃષ્ટિપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનપશ્યન્ હસ્તપાદાદ્યવયવપરિણતં સ્વકીયદેહાકારમાત્માનં સ્વકીયદૃષ્ટ્યા ન પશ્યતિ, તથાયં વિવક્ષિતાત્માપિ કેવલજ્ઞાનપ્રકાશ્યાન્ પદાર્થાનજાનન્ સકલાખંડૈકકેવલજ્ઞાનરૂપમાત્માનમપિ

સમસ્તદાહ્યહેતુક સમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયે પરિણમેલું સકળ એક દહન જેનો આકાર છે એવા પોતારૂપે પરિણમતો નથી તેમ, સમસ્તજ્ઞેયહેતુક સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયે પરિણમેલું સકળ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા પોતારૂપે-પોતે ચેતનપણાને લીધે સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ હોવા છતાં પણ-પરિણમતો નથી (અર્થાત્ પોતાને પરિપૂર્ણપણે અનુભવતો નથી-જાણતો નથી). આ રીતે એમ ફલિત થાય છે કે જે સર્વને જાણતો નથી તે પોતાને (-આત્માને) જાણતો નથી.

ભાવાર્થ:- જે અગ્નિ કાષ્ટ, તૃણ, પર્ણ વગેરે સમસ્ત દાહ્યને દહતો (-બાળતો) નથી, તેનો દહનસ્વભાવ (કાષ્ટાદિ સમસ્ત દાહ્ય જેનું નિમિત્ત છે એવા) સમસ્તદાહ્યાકારપર્યાયે નહિ પરિણમતો હોવાથી અધૂરારૂપે પરિણમે છે-પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમતો નથી, તેથી પરિપૂર્ણ એક દહન જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે અગ્નિ પોતાપણે જ પૂર્ણ રીતે પરિણમતો નથી; તેવી જ રીતે જે આત્મા સમસ્ત દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપ સમસ્તજ્ઞેયને જાણતો નથી, તેનું જ્ઞાન (સમસ્ત જ્ઞેય જેનું નિમિત્ત છે એવા) સમસ્તજ્ઞેયાકારપર્યાયે નહિ પરિણમતું હોવાથી અધૂરારૂપે પરિણમે છે-પરિપૂર્ણરૂપે પરિણમતું નથી, તેથી પરિપૂર્ણ એક જ્ઞાન જેનું સ્વરૂપ છે એવો તે આત્મા પોતાપણે જ પૂર્ણ રીતે પરિણમતો

અથૈકમજાનન્ સર્વં ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ-

**દ્વં અણંતપજ્જયમેગમણંતાણિ દ્વજાદાણિ ।
ણ વિજાણદિ જદિ જુગવં કિધ સો સવ્વાણિ જાણદિ ॥ ૪૧ ॥**

**દ્રવ્યમનન્તપર્યાયમેકમનન્તાણિ દ્રવ્યજાતાણિ ।
ન વિજાનાતિ યદિ યુગપ્ત્ કથં સ સર્વાણિ જાનાતિ ॥ ૪૧ ॥**

આત્મા હિ તાવત્સ્વયં જ્ઞાનમયત્વે સતિ જ્ઞાતૃત્વાત્ જ્ઞાનમેવ । જ્ઞાનં તુ પ્રત્યાત્મવર્તિ પ્રતિભાસમયં મહાસામાન્યમ્ । તત્તુ પ્રતિભાસમયાનન્તવિશેષવ્યાપિ । તે ચ સર્વદ્રવ્યપર્યાય-

---

ન જાનાતિ । તત્તુ એતસ્થિતં યઃ સર્વં ન જાનાતિ સ આત્માનમપિ ન જાનાતીતિ ॥ ૪૮ ॥
અથૈકમજાનન્ સર્વં ન જાનાતીતિ નિશ્ચિનોતિ-દ્વં દ્રવ્યં અણંતપજ્જયં અનન્તપર્યાયં એકં એકં
અણંતાણિ દ્વજાદીણિ અનન્તાણિ દ્રવ્યજાતીણિ જો ણ વિજાણદિ યો ન વિજાનાતિ
અનન્તદ્રવ્યસમૂહાન્ કિધ

નથી અર્થાત્ પોતાને જ પૂર્ણ રીતે અનુભવતો-જાણતો નથી. આ રીતે સિદ્ધ થયું કે જે સર્વને જાણતો
નથી તે એકને-પોતાને-(પૂર્ણ રીતે) જાણતો નથી. ૪૮.

હવે એકને નહિ જાણનાર સર્વને જાણતો નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**જો એક દ્રવ્ય અનંતપર્યાય તેમ દ્રવ્ય અનંતને
યુગપદ ન જાણે જીવ, તો તે કેમ જાણે સર્વને ? ૪૮.**

***અન્યાર્થ:-** [યદિ] જો [અનન્તપર્યાય] અનંત પર્યાયવાળા [એક દ્રવ્ય] એક દ્રવ્યને (-
આત્મદ્રવ્યને) [અનન્તાણિ દ્રવ્યજાતાણિ] તથા અનંત દ્રવ્યસમૂહને [યુગપદ] યુગપદ [ન વિજાનાતિ]
જાણતો નથી [સઃ] તો તે (પુરુષ) [સર્વાણિ] સર્વને (-અનંત દ્રવ્યસમૂહને) [કથં જાનાતિ]
કઈ રીતે જાણી શકે ? (અર્થાત્ જે આત્મદ્રવ્યને ન જાણતો હોય તે સમસ્ત દ્રવ્યસમૂહને ન જાણી શકે.)

ટીકા:- પ્રથમ તો આત્મા ખરેખર સ્વયં જ્ઞાનમય હોવાથી જ્ઞાતાપણને લીધે જ્ઞાન જ છે;
અને જ્ઞાન દરેક આત્મામાં વર્તતું (-રહેલું) પ્રતિભાસમય મહાસામાન્ય છે. તે (પ્રતિભાસમય
મહાસામાન્ય) પ્રતિભાસમય અનંત વિશેષોમાં વ્યાપનારું છે; અને તે

---

* આ ગાથાનો બીજી રીતે **અન્યાર્થ:-** [યદિ] જો [અનન્તપર્યાય] અનંત પર્યાયવાળા [એક
દ્રવ્ય] એક દ્રવ્યને (-આત્મદ્રવ્યને) [ન વિજાનાતિ] જાણતો નથી [સઃ] તો તે (પુરુષ) [યુગપદ] યુગપદ
[સર્વાણિ અનન્તાણિ દ્રવ્યજાતાણિ] સર્વ અનંત દ્રવ્યસમૂહને [કથં જાનાતિ] કઈ રીતે જાણી શકે ?

નિબન્ધનાઃ। અથ યઃ સર્વદ્રવ્યપર્યાયનિબન્ધનાનન્તવિશેષવ્યાપિપ્રતિભાસમયમહાસામાન્યરૂપમાત્માનં
સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષં ન કરોતિ સ કથં પ્રતિભાસમયમહાસામાન્યવ્યાપ્યપ્રતિભાસમયાનન્તવિશેષ-
નિબન્ધનભૂતસર્વદ્રવ્યપર્યાયાન્ પ્રત્યક્ષીકુર્યાત્। એવમેતદાયાતિ ય આત્માનં ન જાનાતિ સ સર્વં ન
જાનાતિ। અથ સર્વજ્ઞાનાદાત્મજ્ઞાનમાત્મજ્ઞાનાત્સર્વજ્ઞાનમિત્યવતિષ્ટતે। એવં ચ સતિ જ્ઞાનમયત્વેન
સ્વસંચેતકત્વાદાત્મનો જ્ઞાતૃજ્ઞેયયોર્વસ્તુત્વેનાન્યત્વે સત્યપિ પ્રતિભાસપ્રતિભાસ્યમાનયોઃ
સ્વસ્યામવસ્થાયામન્યોન્યસંવલનેનાત્યન્તમશક્યવિવેચનત્વાત્સર્વમાત્મનિ નિચ્ચાતમિવ પ્રતિભાતિ।
યદ્યેવં ન સ્યાત્ તદા જ્ઞાનસ્ય પરિપૂર્ણાત્મસંચેતનાભાવાત્ પરિપૂર્ણસ્યૈકસ્યાત્મનોઽપિ જ્ઞાનં ન સિદ્ધ્ય
ત્।।૪૧।।

સો સવ્યાપિ જાણાદિ કથં સ સર્વાન્ જાનાતિ જુગવં યુગપદેકસમયે, ન કથમપીતિ। તથા હિ—
આત્મલક્ષણં તાવજ્ઞાનં તદ્વાખણ્ડપ્રતિભાસમયં સર્વજીવસાધારણં મહાસામાન્યમ્। તદ્મ મહાસામાન્યં
જ્ઞાનમયાનન્તવિશેષવ્યાપિ। તે ચ જ્ઞાનવિશેષા અનન્તદ્રવ્યપર્યાયાણાં વિષયભૂતાનાં જ્ઞેયભૂતાનાં પરિચ્છેદકા
ગ્રાહકાઃ।

વિશેષોનાં (—ભેદોનાં) નિમિત્ત સર્વ દ્રવ્યપર્યાયો છે. હવે જે પુરુષ સર્વ દ્રવ્યપર્યાયો જેમનાં નિમિત્ત છે
એવા અનન્ત વિશેષોમાં વ્યાપનારા પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યરૂપ આત્માને સ્વાનુભવપ્રત્યક્ષ કરતો
નથી, તે (પુરુષ) પ્રતિભાસમય મહાસામાન્યવડે વ્યાપ્ય (—વ્યાપવાયોગ્ય) જે
પ્રતિભાસમય અનન્ત વિશેષો તેમનાં નિમિત્તભૂત સર્વ દ્રવ્યપર્યાયોને કઈ રીતે પ્રત્યક્ષ કરી (—જાણી)
શકે? (ન જ કરી શકે.) આ રીતે એમ ફલિત થાય છે કે જે આત્માને જાણતો નથી તે સર્વને જાણતો
નથી.

હવે ત્યારે એમ નક્કી થાય છે કે સર્વના જ્ઞાનથી આત્માનું જ્ઞાન અને આત્માના જ્ઞાનથી સર્વનું
જ્ઞાન; અને આમ હોતાં, આત્મા જ્ઞાનમયપણાને લીધે સ્વસંચેતક હોવાથી, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયનું વસ્તુપણે
અન્યત્વ હોવા છતાં પ્રતિભાસ અને પ્રતિભાસ્યમાનનું પોતાની અવસ્થામાં અન્યોન્ય મિલન હોવાને
લીધે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને જ્ઞેય, આત્માની-જ્ઞાનની અવસ્થામાં પરસ્પર મિશ્રિત-એકમેકરૂપ હોવાને
લીધે) તેમને ભિન્ન કરવા અત્યંત અશક્ય હોવાથી, બધું જ જાણે કે આત્મામાં નિખાત (પેસી ગયું)
હોય એ રીતે પ્રતિભાસે છે-જણાય છે. (આત્મા જ્ઞાનમય હોવાથી પોતાને સંચેતે છે-અનુભવે છે-જાણે
છે; અને પોતાને જાણતાં સર્વ જ્ઞેયો-જાણે કે તેઓ જ્ઞાનમાં સ્થિત હોય એ રીતે-જણાય છે, કારણ કે
જ્ઞાનની અવસ્થામાંથી જ્ઞેયાકારોને ભિન્ન કરવા અશક્ય છે.) જો આમ ન હોય તો (અર્થાત્ જો
આત્મા સર્વને ન જાણે તો) જ્ઞાનને પરિપૂર્ણ આત્મસંચેતનનો અભાવ થવાથી પરિપૂર્ણ એક આત્માનું
પણ જ્ઞાન સિદ્ધ ન થાય.

૧. જ્ઞાનસામાન્ય વ્યાપક છે અને જ્ઞાનના વિશેષો-ભેદો વ્યાપ્ય છે. તે જ્ઞાનવિશેષોનાં નિમિત્ત જ્ઞેયભૂત સર્વ
દ્રવ્યો અને પર્યાયો છે.

૨. નિખાત = ખોદીને અંદર ઊંડું ઊતરી ગયેલું; અંદર પેસી ગયેલું.

અથ ક્રમકૃતપ્રવૃત્ત્યા જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં ન સિદ્ધયતીતિ નિશ્ચિનોતિ-

**उपज्जदि जदि णाणं कमसो अट्ठे पडुच्च णाणिस्स ।
तं णेव हवदि णिच्चं ण खाइगं णेव सव्वगदं ॥ ५० ॥**

**उत्पद्यते यदि ज्ञानं क्रमशोऽर्थान् प्रतीत्य ज्ञानिनः ।
तन्नैव भवति नित्यं न क्षायिकं नैव सर्वगतम् ॥ ५० ॥**

અખણ્ડૈકપ્રતિભાસમયં યન્મહાસામાન્યં તત્ત્વભાવમાત્માનં યોઽસૌ પ્રત્યક્ષં ન જાનાતિ સ પુરુષઃ પ્રતિભાસમયેન મહાસામાન્યેન યે વ્યાપ્તા અનન્તજ્ઞાનવિશેષાસ્તેષાં વિષયભૂતાઃ યેઽનન્તદ્રવ્યપર્યાયાસ્તાન્ કથં જાનાતિ, ન કથમપિ। અથ એતદાયાતમ્-યઃ આત્માનં ન જાનાતિ સ સર્વં ન જાનાતીતિ। તથા ચોક્તમ્-“ એકો ભાવઃ સર્વભાવસ્વભાવઃ સર્વે ભાવા એકભાવસ્વભાવાઃ। એકો ભાવસ્તત્ત્વતો યેન બુદ્ધઃ સર્વે ભાવાસ્તત્ત્વતસ્તેન બુદ્ધાઃ।।” અત્રાહ શિષ્યઃ-આત્મપરિજ્ઞાને સતિ સર્વપરિજ્ઞાનં ભવતીત્યત્ર વ્યાખ્યાતં, તત્ર તુ પૂર્વસૂત્રે ભણિતં સર્વપરિજ્ઞાને સત્યાત્મપરિજ્ઞાનં ભવતીતિ। યદ્યેવં તર્હિ છદ્મસ્થાનાં સર્વપરિજ્ઞાનં નાસ્ત્યાત્મપરિજ્ઞાનં કથં ભવિષ્યતિ, આત્મપરિજ્ઞાનાભાવે ચાત્મભાવના કથં, તદભાવે કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિર્નાસ્તીતિ। પરિહારમાહ-પરોક્ષપ્રમાણભૂતશ્રુતજ્ઞાનેન સર્વપદાર્થા જ્ઞાયન્તે। કથમિતિ ચેત્-લોકાલોકાદિપરિજ્ઞાનં વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપેણ છદ્મસ્થાનામપિ વિદ્યતે, તદ્ વ્યાપ્તિજ્ઞાનં પરોક્ષાકારેણ કેવલજ્ઞાનવિષયગ્રાહકં કથંચિદાત્મૈવ ભણ્યતે। અથવા સ્વસંવેદનજ્ઞાનેનાત્મા જ્ઞાયતે, તતશ્ચ ભાવના

ભાવાર્થ:- ૪૮ ને ૪૯ મી ગાથામાં એમ દર્શાવ્યું કે જે સર્વને જાણતો નથી તે પોતાને જાણતો નથી, અને જે પોતાને જાણતો નથી તે સર્વને જાણતો નથી. પોતાનું જ્ઞાન અને સર્વનું જ્ઞાન એકીસાથે જ હોય છે. પોતે અને સર્વ-એ બેમાંથી એકનું જ્ઞાન હોય અને બીજાનું ન હોય એ અસંભવિત છે.

આ કથન એકદેશ જ્ઞાનની અપેક્ષાથી નથી પરંતુ પૂર્ણ જ્ઞાનની (કેવળજ્ઞાનની) અપેક્ષાથી છે. ૪૯.

હવે ક્રમે પ્રવર્તતા જ્ઞાનનું સર્વગતપણું સિદ્ધ થતું નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**જો જ્ઞાન ‘જ્ઞાની’નું ઊપજે ક્રમશઃ અરથ અવલંબીને,
તો નિત્ય નહિ, ક્ષાયિક નહિ ને સર્વગત નહિ જ્ઞાન એ. ૫૦.**

અન્યાર્થ:- [યદિ] જો [જ્ઞાનિનઃ જ્ઞાનં] આત્માનું જ્ઞાન [ક્રમશઃ] ક્રમશઃ [અર્થાન્ પ્રતીત્ય] પદાર્થોને અવલંબીને [ઉત્પદ્યતે] ઉત્પન્ન થતું હોય [તદ] તો તે (જ્ઞાન) [ન એવ નિત્યં ભવતિ] નિત્ય નથી, [ન ક્ષાયિકં] ક્ષાયિક નથી, [ન એવ સર્વગતમ્] સર્વગત નથી.

યત્કિલ ક્રમેણૈકૈકમર્થમાલમ્બ્ય પ્રવર્તતે જ્ઞાનં તદેકાર્થાલમ્બનાદુત્પન્નમન્યાર્થાલમ્બનાત્ પ્રલીયમાનં નિત્યમસત્તથા કર્મોદયાદેકાં વ્યક્તિં પ્રતિપન્નં પુનર્વ્યત્ત્યન્તરં પ્રતિપદ્યમાનં ક્ષાયિકમપ્યસદનન્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનાક્રાન્તુમશક્તત્વાત્ સર્વગતં ન સ્યાત્ ॥ ૫૦ ॥

અથ યૌગપદ્યપ્રવૃત્ત્યૈવ જ્ઞાનસ્ય સર્વગતત્વં સિદ્ધ્યતીતિ વ્યવતિષ્ટતે-

**તિક્કાલણિચ્ચવિસમં સયલં સવ્વત્થ સંભવં ચિત્તં ।
જુગવં જાણદિ જોણ્હં અહો હિ ણાણસ્સ માહપ્પં ॥ ૫૧ ॥**

**ત્રૈકાલ્યનિત્યવિષમં સકલં સર્વત્ર સંભવં ચિત્રમ્ ।
યુગપજ્જાનાતિ જૈનમહો હિ જ્ઞાનસ્ય માહાત્મ્યમ્ ॥ ૫૧ ॥**

ક્રિયતે, તયા રાગાદિવિકલ્પરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનભાવનયા કેવલજ્ઞાનં ચ જાયતે. ઇતિ નાસ્તિ દોષઃ ॥ ૪૯ ॥ અથ ક્રમપ્રવૃત્તજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવતીતિ વ્યવસ્થાપયતિ—**ઉપ્પજ્જદિ જદિ ણાણં** ઉત્પદ્યતે જ્ઞાનં યદિ ચેત્. **કમસો** ક્રમશઃ સકાશાત્. કિં કૃત્વા. **અદ્દે પદુચ્ચ** જ્ઞેયાર્થનાશ્રિત્ય.

ટીકા:- જે જ્ઞાન ક્રમશઃ એક એક પદાર્થને અવલંબીને પ્રવર્તે છે તે (જ્ઞાન) એક પદાર્થના અવલંબન દ્વારા ઉત્પન્ન થઈને બીજા પદાર્થના અવલંબન દ્વારા નષ્ટ થતું હોવાથી નિત્ય નહિ હોતું તથા કર્મોદયને લીધે એક * વ્યક્તિને પામી પછી અન્ય વ્યક્તિને પામતું હોવાથી ક્ષાયિક પણ નહિ હોતું, અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને પહોંચી વળવાને (-જાણવાને) અસમર્થ હોવાને લીધે સર્વગત નથી.

ભાવાર્થ:- ક્રમે પ્રવર્તતું જ્ઞાન અનિત્ય છે, ક્ષાયોપશમિક છે; એવા ક્રમિક જ્ઞાનવાળો પુરુષ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે નહિ. ૫૦.

હવે યુગપદ્ પ્રવૃત્તિ વડે જ જ્ઞાનનું સર્વગતત્વ સિદ્ધ થાય છે (અર્થાત્ અક્રમે પ્રવર્તતું જ્ઞાન જ સર્વગત હોઈ શકે) એમ નક્કી થાય છે:-

**નિત્યે વિષમ, વિધવિધ, સકળ પદાર્થગણ સર્વત્રનો,
જિનજ્ઞાન જાણે યુગપદે, મહિમા અહો એ જ્ઞાનનો ! ૫૧.**

અન્યાર્થ:- [ત્રૈકાલ્યનિત્યવિષમં] ત્રણે કાળે સદાય વિષમ (અસમાન જાતિના), [સર્વત્ર સંભવં] સર્વ ક્ષેત્રના [ચિત્રં] અને અનેક પ્રકારના [સકલં] સમસ્ત પદાર્થોને [જૈનં] જિનદેવનું જ્ઞાન [યુગપદ્ જાનાતિ] યુગપદ્ જાણે છે. [અહો હિ] અહો! [જ્ઞાનસ્ય માહાત્મ્યમ્] જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય!

* વ્યક્તિ = પ્રગટતા; વિશેષ; ભેદ.

ક્ષાયિકં હિ જ્ઞાનમતિશયાસ્પદીભૂતપરમમાહાત્મ્યમ્ । યત્તુ યુગપદેવ સર્વાર્થાનાલમ્બ્ય પ્રવર્તતે જ્ઞાનં તદ્દુક્ષોત્કીર્ણન્યાયાવસ્થિતસમસ્તવસ્તુજ્ઞેયાકારતયાધિરોપિતનિત્યત્વં પ્રતિપન્ન-સમસ્તવ્યક્તિત્વેનાભિવ્યક્તસ્વભાવભાસિક્ષાયિકભાવં ત્રૈકાલ્યેન નિત્યમેવ વિષમીકૃતાં સકલામપિ સર્વાર્થસંભૂતિમનન્તજાતિપ્રાપિતવૈચિત્ર્યાં પરિચ્છિન્દદક્રમસમાક્રાન્તાનન્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવતયા પ્રકટીકૃતાદ્ભુતમાહાત્મ્યં સર્વગતમેવ સ્યાત્ ॥ ૫૧ ॥

કસ્ય । ગાણિસ્સ જ્ઞાનિનઃ આત્મનઃ તં ગેવ હવદિ ગિચ્ચં ઉત્પત્તિનિમિત્તભૂતપદાર્થવિનાશે તસ્યાપિ વિનાશ ઇતિ નિત્યં ન ભવતિ । ગ ખાઙ્ગં જ્ઞાનાવરણીયકર્મક્ષયોપશમાધીનત્વાત્ ક્ષાયિકમપિ ન ભવતિ । ગેવ સવ્વગદં યત એવ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ પરાધીનત્વેન નિત્યં ન ભવતિ, ક્ષયોપશમાધીનત્વેન ક્ષાયિકં ચ ન ભવતિ, તત એવ યુગપત્સમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવાનાં પરિજ્ઞાનસામર્થ્યાભાવાત્સર્વગતં ન ભવતિ । અત એતત્સ્થિતં યદ્જ્ઞાનં ક્રમેણાર્થાન્ પ્રતીત્ય જાયતે તેન સર્વજ્ઞો ન ભવતિ ઇતિ ॥ ૫૦ ॥ અથ યુગપત્પરિચ્છિત્તિરૂપજ્ઞાનેનૈવ સર્વજ્ઞો ભવતીત્યાવેદયતિ-જાણદિ જાનાતિ । કિં કર્તુ । જોણ્હં જૈનજ્ઞાનમ્ । કથમ્ । જુગવં યુગપદેકસમયે અહો હિ ગાણસ્સ માહપ્પં અહો હિ સ્ફુટં જૈનજ્ઞાનસ્ય માહાત્મ્યં પશ્યતામ્ । કિં જાનાતિ । અર્થમિત્યધ્યાહારઃ કથંભૂતમ્ । તિક્કાલગિચ્ચવિસયં ત્રિકાલવિષયં ત્રિકાલગતં નિત્યં સર્વકાલમ્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્ । સયલં સમસ્તમ્ । પુનરપિ કથંભૂતમ્ । સવ્વત્થ સંભવં સર્વત્ર લોકે સંભવં સમુત્પન્નં સ્થિતમ્ । પુનશ્ચ કિંરૂપમ્ । ચિત્તં નાનાજાતિભેદેન વિચિત્રમિતિ । તથા હિ-યુગપત્સકલગ્રાહકજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં કર્તવ્યમ્ । જ્યોતિષ્ક-

ટીકા:- ખરેખર ક્ષાયિક જ્ઞાનનું, સર્વોત્કૃષ્ટતાના સ્થાનભૂત પરમ માહાત્મ્ય છે; અને જે જ્ઞાન એકીસાથે જ સર્વ પદાર્થોને અવલંબીને પ્રવર્તે છે તે જ્ઞાન-પોતામાં સમસ્ત વસ્તુઓના જ્ઞેયાકારો * ટ કોટકીર્ણન્યાયે સ્થિત હોવાથી જેણે નિત્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે અને સમસ્ત વ્યક્તિઓ પ્રાપ્ત કરી હોવાથી જેણે સ્વભાવપ્રકાશક ક્ષાયિકભાવ પ્રગટ કર્યો છે એવું-ત્રણે કાળે સદાય વિષય રહેતા (- અસમાનજાતિપણે પરિણમતા) અને અનંત પ્રકારોને લીધે વિચિત્રતાને પામેલા એવા આખાય સર્વ પદાર્થોના સમૂહને જાણતું થકું, અક્રમે અનંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવને પહોંચી વળતું હોવાથી જેણે અદ્ભુત માહાત્મ્ય પ્રગટ કર્યું છે એવું સર્વગત જ છે.

ભાવાર્થ:- અક્રમે પ્રવર્તતું જ્ઞાન એક જ્ઞેયથી બીજા જ્ઞેય પ્રત્યે પલટાતું નહિ હોવાથી નિત્ય છે, પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ ખુલી ગઈ હોવાથી ક્ષાયિક છે; આવા અક્રમિક જ્ઞાનવાળો પુરુષ જ સર્વજ્ઞ હોઈ શકે. સર્વજ્ઞના એ જ્ઞાનનું કોઈ પરમ અદ્ભુત માહાત્મ્ય છે. ૫૧.

* ટંકોટકીર્ણન્યાયે = પથ્થરમાં ટાંકણથી કોરેલી આકૃતિ માફક.

અથ જ્ઞાનિનો જ્ઞસિક્રિયાસદ્ભાવેડપિ ક્રિયાફલભૂતં બન્ધં પ્રતિષેધયન્નુપસંહરતિ-

**ળ વિ પરિણમદિ ણ ગેણહદિ ઉપ્પજ્જદિ ણેવ તેસુ અદ્દેસુ ।
જાણણ્ણવિ તે આદા અબંધગો તેણ પણ્ણત્તો ॥ ૫૨ ॥**

**નાપિ પરિણમતિ ન ગૃહ્ણાતિ ઉત્પદ્યતે નૈવ તેષ્વર્થેષુ ।
જાનન્નપિ તાનાત્મા અબન્ધકસ્તેન પ્રજ્ઞપ્તઃ ॥ ૫૨ ॥**

इह खलु ' उदयगदा कम्मंसा जिणवरवसहेहिं णियदिणा भणिया । तेसु विमूढो रत्तो दुट्ठो वा बन्धमणुभवदि ॥ ' इत्यत्र सूत्रे उदयगतेषु पुद्गलकर्माशेषु सत्सु संचेतयमानो

મન્ત્રવાદરસસિદ્ધ્યાદીની યાનિ ખણ્ડવિજ્ઞાનાનિ મૂઢજીવાનાં ચિત્તચમત્કારકારણાનિ પરમાત્મભાવનાવિનાશકાનિ ચ તત્રાગ્રહં ત્યક્ત્વા જગત્ત્રયકાલત્રયસકલવસ્તુયુગપત્પ્રકાશક— મવિનશ્વરમખણ્ડૈકપ્રતિભાસરૂપં સર્વજ્ઞશબ્દવાચ્યં યત્કેવલજ્ઞાનં તસ્યૈવોત્પત્તિકારણભૂતં યત્સમસ્તરાગાદિવિકલ્પજાલેન રહિતં સહજશુદ્ધાત્મનોડભેદજ્ઞાનં તત્ર ભાવના કર્તવ્યા, ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૫૧ ॥ એવં કેવલજ્ઞાનમેવ સર્વજ્ઞ ઇતિ કથનરૂપેણ ગાથૈકા, તદનન્તરં સર્વપદાર્થ— પરિજ્ઞાનાત્પરમાત્મજ્ઞાનમિતિ પ્રથમગાથા પરમાત્મજ્ઞાનાદ્વ સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાનમિતિ દ્વિતીયા ચેતિ । તતશ્ચ ક્રમપ્રવૃત્તજ્ઞાનેન સર્વજ્ઞો ન ભવતીતિ પ્રથમગાથા, યુગપદ્ગ્રાહકેણ સ ભવતીતિ દ્વિતીયા ચેતિ સમુદાયેન સપ્તમસ્થલે ગાથાપચ્ચકં ગતમ્ । અથ પૂર્વ

इये ज्ञानीने (-डेवणज्ञानी आत्माने) ज्ञसिक्रियानो सदभाव होवा છતાં પણ તેને ક્રિયાના ફળરૂપ બંધનો નિષેધ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે (અર્થાત્ ડેવણજ્ઞાની આત્માને જાણનક્રિયા હોવા છતાં બંધ થતો નથી એમ કહી જ્ઞાન અધિકાર પૂર્ણ કરે છે):-

**તે અર્થરૂપ ન પરિણમે જીવ, નવ ગ્રહે, નવ ઉપજે,
સૌ અર્થને જાણે છતાં, તેથી અબંધક જિન કહે. ૫૨.**

અન્યાર્થ:- [આત્મા] (ડેવણજ્ઞાની) આત્મા [તાન્ જાનન્ અપિ] પદાર્થોને જાણતો હોવા છતાં [ન અપિ પરિણમતિ] તે-રૂપે પરિણમતો નથી, [ન ગૃહ્ણાતિ] તેમને ગ્રહતો નથી [તે અર્થેષુ ન એવ ઉત્પદ્યતે] અને તે પદાર્થોરૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી [તેન] તેથી [અબંધક: પ્રજ્ઞપ્ત:] તેને અબંધક કહ્યો છે.

ટીકા:- અહીં “ ઉદયગદા કમ્મંસા જિણવરવસહેહિં ણિયદિણા ભણિયા । તેસુ વિમૂઢો રત્તો દુટ્ઠો વા બંધમણુભવદિ ॥ ’ એ ગાથાસૂત્રમાં, ‘ ઉદયગત પુદ્ગલકર્માશોની હયાતીમાં

૧. જીઓ જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનની ૪૩ મી ગાથા.

મોહરાગદ્વેષપરિણતત્વાત્ જ્ઞેયાર્થપરિણમનલક્ષણયા ક્રિયયા યુજ્યમાનઃ ક્રિયાફલભૂતં બન્ધમનુભવતિ , ન તુ જ્ઞાનાદિતિ પ્રથમમેવાર્થપરિણમનક્રિયાફલત્વેન બન્ધસ્ય સમર્થિતત્વાત્ । તથા ‘ ગેઠહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં । પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ સવ્વં ણિરવસેસં । । ’

इत्यर्थपरिणमनादिक्रियाणामभावस्य शुद्धात्मनो निरूपितत्वाच्चार्थानपरिण-
मतोऽगृह्यतस्तेष्वनुत्पद्यमानस्य चात्मनो ज्ञप्तिक्रियासद्भावेऽपि न खलु क्रियाफलभूतो बन्धः सिद्ध्य-
त् ॥ ५२ ॥

યદુક્તં પદાર્થપરિચ્છિત્તિસદ્ભાવેઽપિ રાગદ્વેષમોહાભાવાત્ કેવલિનાં બન્ધો નાસ્તીતિ તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ દ્ઢીકુર્વન્ જ્ઞાનપ્રપન્નાધિકારમુપસંહરતિ—**ણ વિ પરિણમદિ** યથા સ્વકીયાત્મપ્રદેશૈઃ સમરસીભાવેન સહ પરિણમતિ તથા જ્ઞેયરૂપેણ ન પરિણમતિ । **ણ ગેઠહદિ** યથૈવ યાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયરૂપમાત્મરૂપમાત્મરૂપતયા ગૃહ્ણાતિ તથા જ્ઞેયરૂપં ન ગૃહ્ણાતિ । **ઉપ્પજ્જદિ ણેવ તેસુ અદ્દેસુ** યથા ચ નિર્વિકારપરમાનન્દૈકસુખરૂપેણ સ્વકીયસિદ્ધપર્યાયેણોત્પદ્યતે તથૈવ ચ જ્ઞેયપદાર્થેષુ નોત્પદ્યતે । કિં કુર્વન્નપિ । **જાણણવિ** તે તાન્ જ્ઞેયપદાર્થાન્ સ્વસ્માત્ પૃથગ્રૂપેણ જાનન્નપિ । સ કઃ કર્તા । **આદા** મુક્તાત્મા । **અબંધગો તેણ પણ્ણત્તો** તતઃ કારણાત્કર્મણામબન્ધકઃ પ્રજ્ઞસ ઇતિ । તદ્યથા—રાગાદિરહિતજ્ઞાનં બન્ધકારણં ન ભવતીતિ જ્ઞાત્વા શુદ્ધાત્મોપલમ્ભ—લક્ષણમોક્ષવિપરીતસ્ય નારકાદિદુઃખકારણકર્મબન્ધસ્ય કારણાનીન્દ્રિયમનોજ—નિતાન્યેકદેશ—

ચેતતાં-જાણતાં-અનુભવતાં મોહ-રાગ-દ્વેષમાં પરિણત થવાથી જ્ઞેયાર્થપરિણમનસ્વરૂપ ક્રિયા સાથે જોડાતો થકો આત્મા ક્રિયાફળભૂત બંધને અનુભવે છે, પણ જ્ઞાનથી નહિ’ એમ પ્રથમ જ અર્થપરિણમનક્રિયાના ફળપણે બંધનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે (અર્થાત્ બંધ તો પદાર્થોરૂપે પરિણમવારૂપ ક્રિયાનું ફળ છે એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે) તથા ‘ ગેઠહદિ ણેવ ણ મુંચદિ ણ પરં પરિણમદિ કેવલી ભગવં । પેચ્છદિ સમંતદો સો જાણદિ સવ્વં ણિરવસેસં । । ’ એ ગાથાસૂત્રમાં શુદ્ધાત્માને અર્થપરિણમનાદિ ક્રિયાઓનો અભાવ નિરૂપિત કરવામાં આવ્યો છે તેથી જે (આત્મા) પદાર્થોરૂપે પરિણમતો નથી, તેમને ગ્રહતો નથી અને તે-રૂપે ઉત્પન્ન થતો નથી તે આત્માને જ્ઞાપ્તિક્રિયાનો સદ્ભાવ હોવા છતાં પણ ખરેખર ક્રિયાફળભૂત બંધ સિદ્ધ થતો નથી.

ભાવાર્થ:- કર્મના ત્રણ ભેદ પાડવામાં આવે છે: પ્રાપ્ત્ય, વિકાર્ય અને નિર્વર્ત્ય. કેવળીભગવાનનું પ્રાપ્ત્ય કર્મ, વિકાર્ય કર્મ અને નિર્વર્ત્ય કર્મ જ્ઞાન જ છે, કારણ કે તેઓ જ્ઞાનને જ ગ્રહે છે, જ્ઞાનરૂપે જ પરિણમે છે અને જ્ઞાનરૂપે જ ઊપજે છે. આ રીતે જ્ઞાન જ તેમનું કર્મ છે અને જ્ઞાપ્તિ જ તેમની ક્રિયા છે. આમ હોવાથી કેવળીભગવાનને બંધ થતો નથી, કારણ કે જ્ઞાપ્તિક્રિયા બંધનું કારણ નથી પરંતુ જ્ઞેયાર્થપરિણમન—

૧. જુઓ જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનની ૩૨ મી ગાથા.

(સ્રગ્ધરા)

જાનન્નપ્યેષ વિશ્વં યુગપદપિ ભવદ્ભાવિભૂતં સમસ્તં
મોહાભાવાદ્યદાત્મા પરિણમતિ પરં નૈવ નિર્લૂનકર્મા ।
તેનાસ્તે મુક્ત એવ પ્રસભવિકસિતજ્ઞાસિવિસ્તારપીત-
જ્ઞેયાકારાં ત્રિલોકીં પૃથગપૃથગથ દ્યોતયન્ જ્ઞાનમૂર્તિઃ ॥ ૪ ॥

-ઈતિ જ્ઞાનાધિકારઃ ।

અથ જ્ઞાનાદભિન્નસ્ય સૌખ્યસ્ય સ્વરૂપં પ્રપચ્ચયન્ જ્ઞાનસૌખ્યયોઃ હેયોપાદેયત્વં ચિન્તયતિ-

**અત્થિ અમુત્તં મુત્તં અદિંદિયં ઙ્ગદિયં ચ અત્થેસુ ।
ણાણં ચ તહા સોક્ષ્ઠં જં તેસુ પરં ચ તં ણેયં ॥ ૫૩ ॥**

વિજ્ઞાનાનિ ત્યક્ત્વા સકલવિમલકેવલજ્ઞાનસ્ય કર્મબન્ધાકારણભૂતસ્ય યદ્વીજભૂતં
નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનં તત્રૈવ ભાવના કર્તવ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૫૨ ॥ એવં રાગદ્વેષમોહરહિતત્વા-ત્કેવલિનાં
બન્ધો નાસ્તીતિ કથનરૂપેણ જ્ઞાનપ્રપચ્ચસમાસિમુખ્યત્વેન ચૈકસૂત્રેણાષ્ટમસ્થલં ગતમ્ ।

ક્રિયા અર્થાત્ જ્ઞેય પદાર્થો સન્મુખ વૃત્તિ થવી (-જ્ઞેય પદાર્થો પ્રતિ પરિણમવું) તે બંધનું કારણ છે. પર.

(હવે પૂર્વોક્ત આશયને કાવ્યદ્વારા કહી, કેવળજ્ઞાની આત્માનો મહિમા કરી, આ જ્ઞાન-અધિકાર પૂર્ણ કરવામાં આવે છે:)

અર્થ:- જ્ઞેણે કર્મોને છેદી નાખ્યાં છે એવો આ આત્મા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ સમસ્ત વિશ્વને (અર્થાત્ ત્રણે કાળના પર્યાયો સહિત સમસ્ત પદાર્થોને) યુગપદ્ જાણતો હોવા છતાં મોહના અભાવને લીધે પરરૂપે પરિણમતો નથી, તેથી હવે જેના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને અત્યંત વિકસિત જ્ઞાપ્તિના વિસ્તાર વડે પોતે પી ગયો છે એવા ત્રણે લોકના પદાર્થોને પૃથક્ અને અપૃથક્ પ્રકાશતો તે જ્ઞાનમૂર્તિ મુક્ત જ રહે છે.

આ રીતે જ્ઞાન-અધિકાર પૂર્ણ થયો.

હવે જ્ઞાનથી અભિન્ન એવા સુખનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી વર્ણવતાં જ્ઞાન અને સુખનું હેય-ઉપાદેયપણું (અર્થાત્ કયું જ્ઞાન તેમ જ સુખ હેય છે અને કયું ઉપાદેય છે તે) વિચારે છે:-

**અર્થોનું જ્ઞાન અમૂર્ત, મૂર્ત, અતીંદ્રિ ને ઐન્દ્રિય છે,
છે સુખ પણ એવું જ, ત્યાં પરધાન જે તે ગ્રાહ્ય છે. ૫૩.**

**અસ્ત્યમૂર્ત મૂર્તમતીન્દ્રિયમૈન્દ્રિયં ચાર્થેષુ।
જ્ઞાનં ચ તથા સૌખ્યં યત્તેષુ પરં ચ તત્ જ્ઞેયમ્ ॥ ૫૩ ॥**

અત્ર જ્ઞાનં સૌખ્યં ચ મૂર્તમિન્દ્રિયજં ચૈકમસ્તિ। ઇતરદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચાસ્તિ। તત્ર યદમૂર્તમતીન્દ્રિયં ચ તત્પ્રધાનત્વાદુપાદેયત્વેન જ્ઞાતવ્યમ્। તત્રાઘં મૂર્તાભિઃ ક્ષાયોપશમિકીભિરુપયોગશક્તિભિસ્તથાવિધેભ્ય ઇન્દ્રિયેભ્યઃ સમુત્પદ્યમાનં પરાયત્તવાત્ કાદાચિત્કં

અથ જ્ઞાનપ્રપન્નવ્યાખ્યાનાનન્તરં જ્ઞાનાધારસર્વજ્ઞં નમસ્કરોતિ—

**તસ્સ ણમાઈ લોગો દેવાસુરમણુઅરાયસંબંધો।
ભત્તો કરેદિ ણિચ્ચં ઉવજુત્તો તં તહા વિ અહં ॥ ❀૨ ॥**

કરેદિ કરોતિ। સ કઃ। લોગો લોકઃ। કથંભૂતઃ। દેવાસુરમણુઅરાયસંબંધો દેવાસુરમણુઅરાયસંબંધઃ। પુનરપિ કથંભૂતઃ। ભત્તો ભક્તઃ। ણિચ્ચં નિત્યં સર્વકાલમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ। ઉવજુત્તો ઉપયુક્ત ઉદ્યતઃ। ઇત્યંભૂતો લોકઃ કાં કરોતિ। ણમાઈ નમસ્સ્યાં નમસ્ક્રિયામ્। કસ્ય। તસ્સ તસ્ય પૂર્વોક્તસર્વજ્ઞસ્ય। તં તહા વિ અહં તં સર્વજ્ઞં તથા તેનૈવ પ્રકારેણાહમપિ ગ્રન્થકર્તા નમસ્કરોમીતિ। અયમત્રાર્થઃ—યથા દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદયોડનન્તા—ક્ષયસુખાદિગુણાસ્પદં સર્વજ્ઞસ્વરૂપં નમસ્કુર્વન્તિ, તથૈવાહમપિ તત્પદામિલાષી પરમભક્ત્યા પ્રણમામિ ॥ ❀૨ ॥ એવમષ્ટાભિઃ સ્થલૈર્દ્વાત્રિંશદ્વાથાસ્તદનન્તરં નમસ્કારગાથા ચેતિ સમુદાયેન ત્રયસ્ત્રિંશત્સૂત્રૈર્જ્ઞાનપ્રપન્નનામા તૃતીયોડનન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ। અથ સુખપ્રપન્નાભિધાનાન્તરાધિકારે—ડષ્ટાદશ ગાથા ભવન્તિ। અત્ર પન્નસ્થલાનિ, તેષુ પ્રથમસ્થલે ‘અત્થિ અમુત્તં’

અન્વયાર્થઃ— [અર્થેષુ જ્ઞાનં] પદાર્થો સંબંધી જ્ઞાન [અમૂર્ત મૂર્ત] અમૂર્ત કે મૂર્ત, [અતીન્દ્રિયં એન્દ્રિયં ચ અસ્તિ] અતીન્દ્રિય કે એન્દ્રિય હોય છે; [ચ તથા સૌખ્યં] અને એ જ પ્રમાણે (અમૂર્ત કે મૂર્ત, અતીન્દ્રિય કે એન્દ્રિય) સુખ હોય છે. [તેષુ ચ યત્ પરં] તેમાં જે પ્રધાન—ઉત્કૃષ્ટ છે [તત્ જ્ઞેયમ્] તે ઉપાદેયપણે જાણવું.

ટીકા:- અહીં, (જ્ઞાન તેમ જ સુખ બે પ્રકારનું છે—) એક જ્ઞાન તેમ જ સુખ મૂર્ત અને ઇન્દ્રિયજ છે; અને બીજું (જ્ઞાન તેમ જ સુખ) અમૂર્ત અને અતીન્દ્રિય છે. તેમાં જે અમૂર્ત અને અતીન્દ્રિય છે તે પ્રધાન હોવાથી ઉપાદેયપણે જાણવું.

ત્યાં, પહેલું જ્ઞાન તેમ જ સુખ મૂર્ત એવી ક્ષાયોપશમિક ઉપયોગશક્તિઓ વડે તથાવિધ (તે તે પ્રકારની) ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઊપજતું થકું પરાધીન હોવાથી કાદાચિત્ક,

૧. ઇન્દ્રિયજ = ઇન્દ્રિયો દ્વારા ઉત્પન્ન થતું; એન્દ્રિય
૨. કાદાચિત્ક = કદાચિત્-કોઈ વાર હોય એવું; અનિત્ય.

ક્રમકૃતપ્રવૃત્તિ સપ્રતિપક્ષં સહાનિવૃદ્ધિ ચ ગૌણમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનં ચ સૌખ્યં ચ હેયમ્ ।
ઇતરત્પુનરમૂર્તાભિશ્ચૈતન્યાનુવિધાયિનીભિરેકાકિનીભિરેવાત્મપરિણામશક્તિભિસ્તથાવિદ્યેભ્યોઽતીન્દ્રિયેભ્યઃ
સ્વાભાવિકચિદાકારપરિણામેભ્યઃ સમુત્પદ્યમાનમત્યન્તમાત્માયત્તવાન્નિત્યં યુગપત્કૃતપ્રવૃત્તિ
નિઃપ્રતિપક્ષમહાનિવૃદ્ધિ ચ મુખ્યમિતિ કૃત્વા જ્ઞાનં સૌખ્યં ચોપાદેયમ્ ॥ ૫૩ ॥

ઇત્યાદ્યધિકારગાથાસૂત્રમેકં, તદનન્તરમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુખ્યત્વેન 'જં પેચ્છદો' ઇત્યાદિ સૂત્રમેકં, અથેન્દ્રિયજ્ઞાનમુખ્યત્વેન 'જીવો સયં અમુત્તો' ઇત્યાદિ ગાથાચતુષ્ટયં, તદનન્તરમતીન્દ્રિય-સુખમુખ્યતયા 'જાદં સયં' ઇત્યાદિ ગાથાચતુષ્ટયં, અથાનન્તરમિન્દ્રિયસુખપ્રતિપાદનરૂપેણ ગાથાષ્ટકમ્, તત્રાપ્યષ્ટકમધ્યે પ્રથમત ઇન્દ્રિયસુખસ્ય દુઃખત્વસ્થાપનાર્થ 'મણુઆ સુરા' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયં, અથ મુક્તાત્મનાં દેહાભાવેઽપિ સુખમસ્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ દેહઃ સુખકારણં ન ભવતીતિ કથનરૂપેણ 'પપ્પા ઇદ્દે વિસયે' ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયં, તદનન્તરમિન્દ્રિયવિષયા અપિ સુખકારણં ન ભવન્તીતિ કથનેન 'તિમિરહરા' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્, અતોઽપિ સર્વજ્ઞાનમસ્કારમુખ્યત્વેન 'તેજોદિદ્ધિ' ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । એવં પઞ્ચમસ્થલે અન્તરસ્થલચતુષ્ટયં ભવતીતિ સુખપ્રપઞ્ચાધિકારે સમુદાયપાતનિકા ॥ અથાતીન્દ્રિયસુખસ્યોપાદેયભૂતસ્ય સ્વરૂપં પ્રપઞ્ચય-ત્રતીન્દ્રિયજ્ઞાનમતીન્દ્રિયસુખં ચોપાદેયમિતિ, યત્પુનરિન્દ્રિયજં જ્ઞાનં સુખં ચ તદ્વેયમિતિ પ્રતિપાદનરૂપેણ પ્રથમતસ્તાવધિકારસ્થલગાથયા સ્થલચતુષ્ટયં સૂત્રયતિ-અત્થિ અસ્તિ વિદ્યતે । કિં કર્તૃ । **જ્ઞાનમિતિ** ભિન્નપ્રક્રમો વ્યવહિતસમ્બન્ધઃ । કિંવિશિષ્ટમ્ **અમુત્તં મુત્તં** અમૂર્ત મૂર્ત ચ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્ । **અદિંદિયં ઇંદિયં ચ** યદમૂર્ત તદતીન્દ્રિયં મૂર્ત પુનરિન્દ્રિયજમ્ । ઇત્યંભૂતં જ્ઞાનમસ્તિ । કષ્ણુ વિષયેષુ । **અત્થેસુ** જ્ઞેયપદાર્થેષુ, **તહા સોક્ષ્મં ચ** તથૈવ જ્ઞાનવદમૂર્તમતીન્દ્રિયં મૂર્તમિન્દ્રિયજં ચ સુખમિતિ । **જં તેસુ પરં ચ તં ણેયં** યત્તેષુ પૂર્વોક્તજ્ઞાનસુખેષુ

૧ક્રમે પ્રવર્તતું, ૨સપ્રતિપક્ષ અને ૩સહાનિવૃદ્ધિ છે તેથી ગૌણ છે એમ સમજીને તે હેય અર્થાત્ છે.૫વાયોગ્ય છે; અને બીજું જ્ઞાન તેમ જ સુખ અમૂર્ત એવી ૪ચૈતન્યાનુવિધાયી એકલી જ આત્મપરિણામશક્તિઓ વડે તથાવિદ્ય અતીન્દ્રિય સ્વાભાવિક-ચિદાકારપરિણામો દ્વારા ઊપજતું થકું અત્યંત આત્માધીન હોવાથી નિત્ય, યુગપદ્ પ્રવર્તતું, નિઃપ્રતિપક્ષ અને અહાનિવૃદ્ધિ છે તેથી મુખ્ય છે એમ સમજીને ઉપાદેય અર્થાત્ બ્રહ્મ કરવા યોગ્ય છે. ૫૩.

૧. મૂર્તિક ઇન્દ્રિયજ જ્ઞાન ક્રમે પ્રવર્તે છે, યુગપદ્ થતું નથી; તેમ મૂર્તિક ઇન્દ્રિયજ સુખ પણ ક્રમે થાય છે, એકીસાથે સર્વ ઇન્દ્રિયો દ્વારા કે સર્વ પ્રકારે થતું નથી.
૨. સપ્રતિપક્ષ = પ્રતિપક્ષ અર્થાત્ વિરોધી સહિત. (મૂર્ત ઇન્દ્રિયજ જ્ઞાન તેના પ્રતિપક્ષ-અજ્ઞાન-સહિત જ હોય છે અને મૂર્ત ઇન્દ્રિયજ સુખ તેના પ્રતિપક્ષભૂત દુઃખ સહિત જ હોય છે.)
૩. સહાનિવૃદ્ધિ = હાનિવૃદ્ધિ સહિત; વધઘટવાળું.
૪. ચૈતન્યાનુવિધાયી = ચૈતન્ય-અનુવિધાયી; ચૈતન્યને અનુસરીને વર્તનારી; ચૈતન્યને અનુકૂળપણે-વિરુદ્ધપણે નહિ-વર્તનારી.

અથાતીન્દ્રિયસૌખ્યસાધનીભૂતમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુપાદેયમભિષ્ઠૌતિ-

**જં પેચ્છદો અમુતં મુત્તેસુ અદિંદિયં ચ પચ્છણ્ણં ।
સયલં સગં ચ ઇદરં તં ણાણં હવદિ પચ્ચક્ખં ॥ ૫૪ ॥**

યત્પ્રેક્ષમાણસ્યામૂર્ત મૂર્તેષ્વતીન્દ્રિયં ચ પ્રચ્છન્નમ્ ।
સકલં સ્વકં ચ ઇતરત્ તદ્જ્ઞાનં ભવતિ પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૫૪ ॥

અતીન્દ્રિયં હિ જ્ઞાનં યદમૂર્ત યન્મૂર્તેષ્વપ્યતીન્દ્રિયં યત્પ્રચ્છન્નં ચ તત્સકલં સ્વપર-

મધ્યે પરમુત્કૃષ્ટમતીન્દ્રિયં તદુપાદેયમિતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । તદેવ વિવ્રિયતે-અમૂર્તાભિઃ ક્ષાયિકીભિરતીન્દ્રિયાભિશ્ચિદાનન્દૈકલક્ષણાભિઃ શુદ્ધાત્મશક્તિભિરુત્પન્નત્વાદતીન્દ્રિયજ્ઞાનં સુખં ચાત્માધીનત્વેનાવિનશ્વરત્વાદુપાદેયમિતિ, પૂર્વોક્તામૂર્તશુદ્ધાત્મશક્તિભ્યો વિલક્ષણાભિઃ ક્ષાયોપશમિ-કેન્દ્રિયશક્તિભિરુત્પન્નત્વાદિન્દ્રિયજં જ્ઞાનં સુખં ચ પરાયત્તત્વેન વિનશ્વરત્વાદ્દેયમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૫૩ ॥ એવમધિકારગાથયા પ્રથમસ્થલં ગતમ્ । અથ પૂર્વોક્તમુપાદેયભૂતમતીન્દ્રિયજ્ઞાનં વિશેષેણ વ્યક્તીકરોતિ-જં યદતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં કર્તૃ । પેચ્છદો પ્રેક્ષમાણપુરુષસ્ય જ્ઞાનાતિ । કિં કિમ્ । અમુતં અમૂર્તમતીન્દ્રિયનિરુપરાગસદાનન્દૈકસુખસ્વભાવં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તત્પ્રભૃતિ સમસ્તામૂર્તદ્રવ્યસમૂહં મુત્તેસુ અદિંદિયં ચ મૂર્તેષુ પુદ્ગલદ્રવ્યેષુ યદતીન્દ્રિયં પરમાણ્વાદિ । પચ્છણ્ણં કાલાણુપ્રભૃતિદ્રવ્યરૂપેણ પ્રચ્છન્નં વ્યવહિતમન્તરિતં, અલોકાકાશપ્રદેશપ્રભૃતિ ક્ષેત્રપ્રચ્છન્નં, નિર્વિકારપરમાનન્દૈક-સુખાસ્વાદપરિણતિરૂપપરમાત્મનો વર્તમાનસમયગતપરિણામાસ્તત્પ્રભૃતયો યે સમસ્તદ્રવ્યાણાં વર્તમાનસમયગતપરિણામાસ્તે કાલપ્રચ્છન્નાઃ, તસ્યૈવ પરમાત્મઃ સિદ્ધરૂપશુદ્ધવ્યજ્ઞાનપર્યાયઃ

હવે અતીન્દ્રિય સુખના સાધનભૂત (-કારણરૂપ) અતીન્દ્રિય જ્ઞાન ઉપાદેય છે-એમ તેને પ્રશંસે છે:-

**દેખે અમૂર્તિક, મૂર્તમાંય અતીન્દ્રિને, પ્રચ્છન્નને,
તે સર્વને-પર કે સ્વકીયને, જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૫૪.**

અન્યયાર્થ:- [પ્રેક્ષમાણસ્ય યત્] દેખનારનું જે જ્ઞાન [અમૂર્ત] અમૂર્તને, [મૂર્તેષુ] મૂર્ત પદાર્થોમાં પણ [અતીન્દ્રિયં] અતીન્દ્રિયને, [ચ પ્રચ્છન્નં] અને પ્રચ્છન્નને [સકલં] એ બધાંયને- [સ્વકં ચ ઇતરત્] સ્વ તેમ જ પરને-દેખે છે, [તદ્ જ્ઞાનં] તે જ્ઞાન [પ્રત્યક્ષં ભવતિ] પ્રત્યક્ષ છે.

ટીકા:- જે અમૂર્ત છે, જે મૂર્ત પદાર્થોમાં પણ અતીન્દ્રિય છે, અને જે પ્રચ્છન્ન

૧. પ્રચ્છન્ન = ગુપ્ત; ઢંકાયેલ; અંતરિત.

વિકલ્પાન્તઃપાતિ પ્રેક્ષત એવ। તસ્ય ખલ્વમૂર્તેષુ ધર્માધર્માદિષુ, મૂર્તેષ્વપ્યતીન્દ્રિયેષુ પરમાણ્વાદિષુ, દ્રવ્યપ્રચ્છન્નેષુ કાલાદિષુ, ક્ષેત્રપ્રચ્છન્નેષ્વલોકાકાશપ્રદેશાદિષુ, કાલપ્રચ્છન્નેષ્વસાંપ્રતિકપર્યાયેષુ, ભાવપ્રચ્છન્નેષુ સ્થૂલપર્યાયાન્તર્લીનસૂક્ષ્મપર્યાયેષુ સર્વેષ્વપિ સ્વપરવ્યવસ્થાવ્યવસ્થિતેષ્વસ્તિ દ્રઘૃત્વં, પ્રત્યક્ષત્વાત્। પ્રત્યક્ષં હિ જ્ઞાનમુદ્ગિન્નાનન્તશુદ્ધિસન્નિધાનમનાદિસિદ્ધચૈતન્યસામાન્યસંબન્ધ-મેકમેવાક્ષનામાનમાત્માનં પ્રતિ નિયતમિતરાં સામગ્રીમમૃગયમાણમનન્તશક્તિસદ્ભાવતોઽનન્ત-તામુપગતં દહનસ્યેવ દાહ્યાકારાણાં જ્ઞાનસ્ય જ્ઞેયાકારાણામન-

શેષદ્રવ્યાણાં ચ યે યથાસંભવં વ્યજ્ઞનપર્યાયાસ્તેષ્વન્તર્ભૂતાઃ પ્રતિસમયપ્રવર્તમાનષ્ટપ્રકાર-પ્રવૃદ્ધિહાનિરૂપા અર્થપર્યાયા ભાવપ્રચ્છન્ના ભણ્યન્તે। સયલં તત્પૂર્વોક્તં સમસ્તં જ્ઞેયં દ્વિધા ભવતિ। કથમિતિ ચેત્। સગં ચ ઇદરં કિમપિ યથાસંભવં સ્વદ્રવ્યગતં ઇતરત્પરદ્રવ્યગતં ચ। તદુભયં યતઃ કારણાજ્ઞાનાતિ તેન કારણેન તં ણાણં તત્પૂર્વોક્તજ્ઞાનં હવદિ ભવતિ। કથંભૂતમ્। પચ્ચક્ષં પ્રત્યક્ષમિતિ। અત્રાહ શિષ્યઃ- જ્ઞાનપ્રપન્નાધિકારઃ પૂર્વમેવ ગતઃ, અસ્મિન્ સુખપ્રપન્નાધિકારે સુખમેવ કથનીયમિતિ। પરિહારમાહ- યદતીન્દ્રિયં જ્ઞાનં પૂર્વં ભણિતં તદેવાભેદનયેન સુખં ભવતીતિ જ્ઞાપનાર્થ, અથવા જ્ઞાનસ્ય મુખ્યવૃત્ત્યા તત્ર હેયોપાદેયચિન્તા નાસ્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ વા। એવમતીન્દ્રિયજ્ઞાનમુપાદેયમિતિ કથનમુખ્ય-

છે, તે બધાંયને-કે જે સ્વ અને પર એ બે ભેદોમાં સમાય છે તેમને-અતીન્દ્રિય જ્ઞાન અવશ્ય દેખે છે. અમૂર્ત એવાં જે ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય વગેરે, મૂર્ત પદાર્થોમાં પણ અતીન્દ્રિય એવા જે પરમાણુ વગેરે, તથા દ્રવ્યે પ્રચ્છન્ન એવાં જે કાળ વગેરે (-દ્રવ્ય અપેક્ષાએ ગુપ્ત એવાં જે કાળ, ધર્માસ્તિકાય વગેરે), ક્ષેત્રે પ્રચ્છન્ન એવા જે અલોકાકાશના પ્રદેશ વગેરે, કાળે પ્રચ્છન્ન એવા જે 'અસાંપ્રતિક પર્યાયો તથા ભાવે પ્રચ્છન્ન એવા જે સ્થૂલ પર્યાયોમાં 'અંતર્લીન સૂક્ષ્મ પર્યાયો, તે બધાંયનું-કે જે સ્વ અને પર એ ભેદોથી વિભક્ત છે તેમનું-ખરેખર તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાનને દ્રષ્ટાપણું છે (અર્થાત્ તે બધાંયને તે અતીન્દ્રિય જ્ઞાન દેખે છે) કારણ કે તે (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) પ્રત્યક્ષ છે. જેને અનંત શુદ્ધિનો સદ્ભાવ પ્રગટ થયો છે એવા, ચૈતન્ય-સામાન્ય સાથે અનાદિસિદ્ધ સંબંધવાળા એક જ 'અક્ષ' નામના આત્મા પ્રતિ જે નિયત છે (અર્થાત્ જે જ્ઞાન આત્માને જ વળગેલું છે-આત્મા દ્વારા સીધું પ્રવર્તે છે), જે (ઈન્દ્રિયાદિ) અન્ય સામગ્રી શોધતું નથી અને જે અનંત શક્તિના સદ્ભાવને લીધે અનંતતાને (- બેહદપણાને) પામ્યું છે એવા તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને-જેમ દાહ્યાકારો દહનને અતિક્રમતા નથી તેમ જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનને

૧. અસાંપ્રતિક = અતાત્કાલિક; વર્તમાનકાલીન નહિ એવા; અતીત-અનાગત.

૨. અંતર્લીન = અંદર લીન થયેલા; અંતર્ભગ્ન.

૩. આત્માનું નામ 'અક્ષ' પણ છે. (ઈન્દ્રિયજ્ઞાન અક્ષ એટલે ઈન્દ્રિય દ્વારા જાણે છે; અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અક્ષ એટલે આત્મા દ્વારા જ જાણે છે.)

તિક્રમાદ્યથોદિતાનુભાવમનુભવત્તત્ કેન નામ નિવાર્યેત । અતસ્તદુપાદેયમ્ ॥ ૫૪ ॥

અથેન્દ્રિયસૌખ્યસાધનીભૂતમિન્દ્રિયજ્ઞાનં હેયં પ્રણિન્દતિ-

**જીવો સયં અમુત્તો મુત્તિગદો તેણ મુત્તિના મુત્તં ।
ઓગેઠ્ઠિહતા જોગ્ગં જાણદિ વા તં ણ જાણાદિ ॥ ૫૫ ॥**

જીવઃ સ્વયમમૂર્તો મૂર્તિગતસ્તેન મૂર્તેન મૂર્તમ્ ।
અવગૃહ્ય યોગ્યં જાનાતિ વા તન્ન જાનાતિ ॥ ૫૫ ॥

ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં હિ મૂર્તોપલમ્બકં મૂર્તોપલમ્બ્યં ચ । તદ્વાન્ જીવઃ સ્વયમમૂર્તોઽપિ

ત્વેનૈકગાથયા દ્વિતીયસ્થલં ગતમ્ ॥ ૫૪ ॥ અથ હેયભૂતસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય કારણત્વાદલ્પવિષયત્વા-
દેન્દ્રિયજ્ઞાનં હેયમિત્યુપદિશતિ-જીવો સયં અમુત્તો જીવસ્તાવચ્છક્તિરુપેણ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક-
નયેનામૂર્તાતીન્દ્રિય-

નહિ 'અતિક્રમતા હોવાથી-યથોક્ત પ્રભાવને અનુભવતું (-ઉપર્યુક્ત પદાર્થોને જાણતું) કોણ રોકી શકે ?
(અર્થાત્ કોઈ ન રોકી શકે.) આથી તે (અતીન્દ્રિય જ્ઞાન) ઉપાદેય છે. ૫૪.

હવે ઈન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત (-કારણરૂપ) ઈન્દ્રિયજ્ઞાન હેય છે-એમ તેને નિંદે છે:-

**પોતે અમૂર્તિક જીવ મૂર્તશરીરગત એ મૂર્તથી
કદી યોગ્ય મૂર્ત અવગ્રહી જાણે, કદીક જાણે નહી. ૫૫.**

અન્વયાર્થ:- [સ્વયં અમૂર્તઃ] સ્વયં અમૂર્ત એવો [જીવઃ] જીવ [મૂર્તિગતઃ] મૂર્ત શરીરને
પ્રાપ્ત થયો થકો [તેન મૂર્તેન] તે મૂર્ત શરીર વડે [યોગ્યં મૂર્ત] યોગ્ય મૂર્ત પદાર્થને [અવગૃહ્ય] અવગ્ર
હીને (-ઈન્દ્રિયગ્રહણયોગ્ય મૂર્ત પદાર્થનો 'અવગ્રહ કરીને) [તદ્] તેને [જાનાતિ] જાણે છે [વા ન
જાનાતિ] અથવા નથી જાણતો (-કોઈ વાર જાણે છે અને કોઈ વાર નથી જાણતો).

ટીકા:- ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને ઈપલંભક પણ મૂર્ત છે અને ઈપલમ્બ્ય પણ મૂર્ત છે.

1. જ્ઞેયાકારો જ્ઞાનને ઓળંગી શકતા નથી-જ્ઞાનની હદ બહાર જઈ શકતા નથી, જ્ઞાનમાં જણાઈ જ જાય છે.
2. મતિજ્ઞાનથી કોઈ પદાર્થને જાણવાની શરૂઆત થતાં પ્રથમ જ અવગ્રહ થાય છે કારણ કે મતિજ્ઞાન અવગ્રહ,
ઈહા, અવાય અને ધારણા-એ ક્રમથી જાણે છે.
3. ઉપલંભક = જણાવનાર; જાણવામાં નિમિત્તભૂત. (ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને પદાર્થો જાણવામાં નિમિત્તભૂત મૂર્ત
પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીર છે.)
4. ઉપલમ્બ્ય = જણાવાયોગ્ય

પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકં શરીરં મૂર્તમુપાગતસ્તેન જ્ઞાપ્તિનિષ્પતૌ બલાધાનનિમિત્તતયોપલમ્બકેન મૂર્તેન મૂર્તે સ્પર્શાદિપ્રધાનં વસ્તૂપલમ્બ્યતામુપાગતં યોગ્યમવગૃહ્ય કદાચિત્તદુપર્યુપરિ શુદ્ધિસંભવાદવગચ્છતિ, કદાચિત્તદસંભવાન્નાવગચ્છતિ, પરોક્ષત્વાત્। પરોક્ષં હિ જ્ઞાનમતિદઢતરાજ્ઞાનતમોગ્રન્થિગુણનાન્નિમીલિતસ્યાનાદિસિદ્ધચૈતન્યસામાન્યસંબન્ધસ્યાપ્યાત્મનઃ સ્વયં પરિચ્છેત્તુમર્થમસમર્થસ્યોપાત્તાનુ-પાત્તપરપ્રત્યયસામગ્રીમાર્ગવ્યગ્રતયાત્યન્તવિસંધુલત્વમવલમ્બમાનમનન્તાયાઃ શક્તેઃ પરિસ્થલ-નાન્નિતાન્તવિક્લવીભૂતં મહામોહમલ્લસ્ય જીવદવસ્થત્વાત્ પરપરિણતિપ્રવર્તિતાભિપ્રાયમપિ પદે પદે પ્રાપ્તવિપ્રલમ્બમનુપલમ્બસંભાવનામેવ પરમાર્થતોડ્ઠતિ। અતસ્તદ્વેયમ્। ૫૫।।

જ્ઞાનસુખસ્વભાવઃ, પશ્ચાદનાદિબન્ધવશાત્ વ્યવહારનયેન મુક્તિગદો મૂર્તશરીરગતો મૂર્તશરીરપરિણતો ભવતિ। તેણ મુક્તિના તેન મૂર્તશરીરેણ મૂર્તશરીરાધારોત્પન્નમૂર્તદ્રવ્યેન્દ્રિયભાવેન્દ્રિયાધારેણ મુક્તં મૂર્તં વસ્તુ ઓગેળિહતા અવગ્રહાદિકેન ક્રમકરણવ્યવધાનરૂપં કૃત્વા જોગ્ગં તત્સ્પર્શાદિમૂર્તં વસ્તુ। કથંભૂતમ્।

એ ઈન્દ્રિયજ્ઞાનવાળો જીવ પોતે અમૂર્ત હોવા છતાં મૂર્ત એવા પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીરને પ્રાપ્ત થયો થકો, જ્ઞાપ્તિ નીપજવામાં બળ-ધારણનું નિમિત્ત થતું હોવાથી જે ઉપલંબક છે એવા તે મૂર્ત (શરીર) વડે મૂર્ત એવી સ્પર્શાદિપ્રધાન વસ્તુને-કે જે યોગ્ય હોય અર્થાત્ જે (ઈન્દ્રિયો દ્વારા) ઉપલભ્ય હોય તેને-અવગ્રહીને, કદાચિત્ તેનાથી ઉપર ઉપરની (-અવગ્રહથી આગળ આગળની) શુદ્ધિના સદ્ભાવને લીધે તેને જાણે છે અને કદાચિત્ અવગ્રહથી ઉપર ઉપરની શુદ્ધિના અસદ્ભાવને લીધે નથી જાણતું, કારણ કે તે (ઈન્દ્રિયજ્ઞાન) પરોક્ષ છે. પરોક્ષ જ્ઞાન, ચૈતન્યસામાન્ય સાથે (આત્માને) અનાદિસિદ્ધ સંબંધ હોવા છતાં જે અતિ દઢતર અજ્ઞાનરૂપ તમોગ્રંથિ વડે અવરાઈ જવાથી બિડાઈ ગયો છે એવો આત્મા પદાર્થને સ્વયં જાણવાને અસમર્થ હોવાથી ઉપાત્ત અને અનુપાત્ત પર-પદાર્થોરૂપ સામગ્રીને શોધવાની વ્યગ્રતાથી અત્યંત ચંચળ-તરલ-અસ્થિર વર્તતું થકું, અનંત શક્તિથી ચ્યુત થયું હોવાથી અત્યંત વિફલવ વર્તતું થકું, મહા મોહમલ્લ જીવતો હોવાથી પરપરિણતિનો (-પરને પરિણમાવવાનો) અભિપ્રાય કરતું હોવા છતાં પદે પદે (-ડગલે ડગલે) છેતરાતું થકું, પરમાર્થે અજ્ઞાન ગણાવાને જ યોગ્ય છે, આથી તે હેય છે.

ભાવાર્થ:- ઈન્દ્રિયજ્ઞાન ઈન્દ્રિયોના નિમિત્તથી મૂર્ત સ્થૂલ ઈન્દ્રિયગોચર પદાર્થોને જ જ્ઞાનના ક્ષાયોપશમિક ઉઘાડ અનુસાર જાણી શકે છે. પરોક્ષ એવું તે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન ઈન્દ્રિય, પ્રકાશ

૧. સ્પર્શાદિપ્રધાન = સ્પર્શ, રસ, ગંધ વગેરે ગુણો જેમાં મુખ્ય છે એવી.
૨. તમોગ્રંથિ = અંધકારનો ગઢો; અંધકારનો સમૂહ.
૩. ઉપાત્ત = મેળવેલા. (ઈન્દ્રિય, મન વગેરે ઉપાત્ત પર પદાર્થો છે.)
૪. અનુપાત્ત = અણમેળવેલા. (પ્રકાશ વગેરે અનુપાત્ત પર પદાર્થ છે.)
૫. વિફલવ = ખિન્ન; દુઃખી; ગભરાયેલું.

અથેન્દ્રિયાણાં સ્વવિષયમાત્રેડપિ યુગપત્ત્રવૃત્ત્યસંભવાદ્વેયમેવેન્દ્રિયજ્ઞાનમિત્યવધારયતિ-

**ફાસો રસો ય ગંધો વણ્ણો સદ્દો ય પોગ્ગલા હોંતિ ।
અક્ષાણં વે અક્ષા યુગવં તે ણેવ ગેણ્હંતિ ॥ ૫૬ ॥**

**સ્પર્શો રસશ્ચ ગન્ધો વર્ણઃ શબ્દશ્ચ પુદ્ગલા ભવન્તિ ।
અક્ષાણાં તાન્યક્ષણિ યુગપત્તાન્નૈવ ગૃહ્ણન્તિ ॥ ૫૬ ॥**

ઇન્દ્રિયાણાં હિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણપ્રધાનાઃ શબ્દશ્ચ ગ્રહણયોગ્યાઃ પુદ્ગલાઃ । અથેન્દ્રિયૈ-

ઇન્દ્રિયગ્રહણયોગ્યં જાણદિ વા તણ્ણ જાણાદિ સ્વાવરણક્ષયોપશમયોગ્યં કિમપિ સ્થૂલં જાનાતિ, વિશેષક્ષયોપશમાભાવાત્ સૂક્ષ્મં ન જાનાતીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ-ઇન્દ્રિયજ્ઞાનં યદ્યપિ વ્યવહારેણ પ્રત્યક્ષં ભણ્યતે, તથાપિ નિશ્ચયેન કેવલજ્ઞાનાપેક્ષયા પરોક્ષમેવ । પરોક્ષં તુ યાવતાંશેન સૂક્ષ્માર્થં ન જાનાતિ તાવતાંશેન ચિત્તખેદકારણં ભવતિ । ખેદશ્ચ દુઃખં, તતો દુઃખજનકત્વાદિન્દ્રિયજ્ઞાનં હેયમિતિ ॥ ૫૫ ॥ અથ ચક્ષુરાદીન્દ્રિયજ્ઞાનં રૂપાદિસ્વવિષયમપિ યુગપત્ર જાનાતિ તેન કારણેન હેયમિતિ નિશ્ચિનોતિ-

આદિ બાહ્ય સામગ્રીને શોધવારૂપ વ્યગ્રતાને (-અસ્થિરતાને) લીધે અતિશય ચંચળ-ક્ષુબ્ધ છે, અલ્પ શક્તિવાળું હોવાથી ખેદખિન્ન છે, પર પદાર્થોને પરિણમાવવાનો અભિપ્રાય કરતું હોવા છતાં પગલે પગલે ઠગાય છે (કારણ કે પર પદાર્થો આત્માને આધીન પરિણમતા નથી); તેથી પરમાર્થે તો તે જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' નામને જ યોગ્ય છે. માટે તે હેય છે. ૫૫.

હવે, ઈન્દ્રિયો માત્ર પોતાના વિષયોમાં પણ યુગપદ્ નહિ પ્રવર્તતી હોવાથી ઈન્દ્રિયજ્ઞાન હેય જ છે એમ નક્કી કરે છે:-

**રસ, ગંધ, સ્પર્શ વળી વરણ ને શબ્દ જે પૌદ્ગલિક તે
છે ઈન્દ્રિવિષયો, તેમનેય ન ઈન્દ્રિયો યુગપદ્ ગ્રહે. ૫૬.**

અન્વયાર્થઃ- [સ્પર્શઃ] સ્પર્શ, [રસઃ ચ] રસ, [ગન્ધઃ] ગંધ, [વર્ણઃ] વર્ણ [શબ્દઃ ચ] અને શબ્દ-[પુદ્ગલાઃ] કે જેઓ પુદ્ગલ છે તેઓ-[અક્ષાણાં ભવન્તિ] ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. [તાનિ અક્ષાણિ] (પરંતુ) તે ઈન્દ્રિયો [તાન્] તેમને (પણ) [યુગપદ્] યુગપદ્ [ન એવ ગૃહ્ણન્તિ] ગ્રહતી (-જાણતી) નથી.

ટીકા:- *મુખ્ય એવાં સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ તથા શબ્દ-કે જેઓ પુદ્ગલ છે

* સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણ-એ પુદ્ગલના મુખ્ય ગુણો છે.

યુગપત્તેડપિ ન ગૃહ્યન્તે, તથાવિધક્ષયોપશમનશક્તેરસંભવાત્ । ઇન્દ્રિયાણાં હિ ક્ષયોપશમસંજ્ઞિકાયાઃ
પરિચ્છેત્ર્યાઃ શક્તેરન્તરજ્ઞાયાઃ કાકાક્ષિતારકવત્ ક્રમપ્રવૃત્તિવશાદનેકતઃ
પ્રકાશયિતુમસમર્થત્વાત્સત્સ્વપિ દ્રવ્યેન્દ્રિયદ્વારેષુ ન યૌગપદ્ધેન નિખિલેન્દ્રિયાર્થાવબોધઃ સિદ્ધચેત્,
પરોક્ષત્વાત્ ॥ ૫૬ ॥

ફાસો રસો ય ગંધો વર્ણો સદ્દો ય પોગ્ગલા હૌતિ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાઃ પુદ્ગલા મૂર્તા ભવન્તિ । તે ચ
વિષયાઃ । કેષામ્ । અક્ષાણાં સ્પર્શનાદીન્દ્રિયાણાં । તે અક્ષા તાન્યક્ષાણીન્દ્રિયાણિ કર્તૃણિ જુગવં તે પેવ
ગેણ્હન્તિ યુગપત્તાન્ સ્વકીયવિષયાનપિ ન ગૃહ્યન્તિ ન જાનન્તીતિ । અયમત્રાભિપ્રાયઃ—યથા
સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતસ્યાનન્તસુખસ્યોપાદાનકારણભૂતં કેવલજ્ઞાનં યુગપત્સમસ્તં વસ્તુ જાનત્સત્ જીવસ્ય
સુખકારણં ભવતિ, તથેદમિન્દ્રિયજ્ઞાનં સ્વકીયવિષયેડપિ યુગપત્પરિજ્ઞાનાભાવાત્સુખકારણં ન ભવતિ ॥
૫૬ ॥

તેઓ-ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહવાયોગ્ય (-જણવાયોગ્ય) છે. (પરંતુ) ઈન્દ્રિયો વડે તેઓ પણ યુગપદ્ ગ્રહતા
(-જણતા) નથી, કારણ કે ક્ષયોપશમની તે પ્રકારની શક્તિ નથી. ઈન્દ્રિયોને જે ક્ષયોપશમ નામની
અંતરંગ (-અંદરની) જાણનારી શક્તિ તે કાગડાની આંખના ડોળાની જેમ ક્રમે પ્રવર્તતી હોવાને લીધે
અનેકતઃ પ્રકાશવાને (-એકીસાથે અનેક વિષયોને જાણવાને) અસમર્થ છે તેથી દ્રવ્યેન્દ્રિય-દ્વારો
વિધમાન હોવા છતાં સમસ્ત ઈન્દ્રિયોના વિષયોનું (-વિષયભૂત પદાર્થોનું) જ્ઞાન એકીસાથે થતું નથી,
કારણ કે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પરોક્ષ છે.

ભાવાર્થ:- કાગડાને આંખ બે હોય છે પણ પૂતળી (-કીકી) એક જ હોય છે. જે આંખથી
કાગડાને જોવું હોય છે તે આંખમાં પૂતળી આવી જાય છે; તે વખતે તે બીજી આંખથી જોઈ શકતો
નથી. આમ હોવા છતાં પૂતળી એટલી ઝડપથી બે આંખોમાં ફરે છે કે બન્ને આંખોમાં જુદી જુદી
પૂતળી હોય એમ લોકોને લાગે છે. વાસ્તવિક રીતે પૂતળી એક જ હોય છે. આવી જ દશા
ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનની છે. દ્રવ્ય-ઈન્દ્રિયરૂપી દ્વારો તો પાંચ છે પણ ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન એક વખતે એક
ઈન્દ્રિય દ્વારા જ જાણી શકે છે; તે વખતે બીજી ઈન્દ્રિયો દ્વારા કાર્ય થતું નથી. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન જ્યારે
નેત્ર દ્વારા વર્ણને જાણવાનું (-જોવાનું) કાર્ય કરતું હોય છે ત્યારે તે શબ્દ, ગંધ, રસ કે સ્પર્શને જાણી
શકતું નથી અર્થાત્ જ્યારે તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ નેત્ર દ્વારા વર્ણ જોવામાં રોકાયો હોય છે ત્યારે કાન પર
શા શબ્દો પડે છે, નાકમાં કેવી ગંધ આવે છે વગેરે ખ્યાલ રહેતો નથી. જોકે જ્ઞાનનો ઉપયોગ એક
વિષયમાંથી બીજા વિષયમાં ઝડપથી પલટાતો હોવાથી જાણે કે બધા વિષયો એકીસાથે જણાતા હોય
એમ સ્થૂલ દષ્ટિએ જોતાં લાગે છે તોપણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી જોતાં ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન એક વખતે એક જ
ઈન્દ્રિય દ્વારા પ્રવર્તતું સ્પષ્ટ રીતે ભાસે છે. આ રીતે ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયોમાં પણ ક્રમે પ્રવર્તતી
હોવાથી પરોક્ષ એવું ઈન્દ્રિયજ્ઞાન હોય છે. ૫૬.

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનં ન પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ-

**પરદ્રવ્યં તે અક્ષા ણેવ સહાવો ત્તિ અપ્પણો ભણિદા ।
ઉવલદ્ધં તેહિ કથં પદ્ધક્ષં અપ્પણો હોદિ ॥ ૫૭ ॥**

**પરદ્રવ્યં તાન્યક્ષાણિ નૈવ સ્વભાવ ઇત્યાત્મનો ભણિતાનિ ।
ઉપલદ્ધં તૈઃ કથં પ્રત્યક્ષમાત્મનો ભવતિ ॥ ૫૭ ॥**

આત્માનમેવ કેવલં પ્રતિ નિયતં કિલ પ્રત્યક્ષમ્ । ઇદં તુ વ્યતિરિક્તાસ્તિત્વયોગિતયા પરદ્રવ્યતામુપગતૈરાત્મનઃ સ્વભાવતાં મનાગપ્યસંસ્પૃશદ્ધિરિન્દ્રિયૈરુપલભ્યોપજન્યમાનં ન નામાત્મનઃ પ્રત્યક્ષં ભવિતુમર્હતિ ॥ ૫૭ ॥

અથેન્દ્રિયજ્ઞાનં પ્રત્યક્ષં ન ભવતીતિ વ્યવસ્થાપયતિ—પરદ્રવ્યં તે અક્ષા તાનિ પ્રસિદ્ધાન્યક્ષાણીન્દ્રિયાણિ પરદ્રવ્યં ભવતિ । કસ્ય । આત્મનઃ । ણેવ સહાવો ત્તિ અપ્પણો ભણિદા યોડસૌ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ આત્મનઃ સંબન્ધી તત્સ્વભાવાનિ નિશ્ચયેન ન ભણિતાનીન્દ્રિયાણિ । કસ્માત્ । ભિન્નાસ્તિત્વનિષ્પન્નત્વાત્ । ઉવલદ્ધં તેહિ ઉપલદ્ધં જ્ઞાતં યત્પન્નેન્દ્રિયવિષયભૂતં વસ્તુ તૈરિન્દ્રિયૈઃ કથં પદ્ધક્ષં અપ્પણો હોદિ તદ્વસ્તુ કથં પ્રત્યક્ષં ભવત્યાત્મનો, ન કથમપીતિ । તથૈવ ચ નાનામનોરથવ્યાસિવિષયે પ્રતિપાદ્યપ્રતિપાદકાદિવિકલ્પજાલરૂપં યન્મનસ્તદપીન્દ્રિય—જ્ઞાનવન્નિશ્ચયેન પરોક્ષં ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં

હવે ઈન્દ્રિયજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**તે ઈન્દ્રિયો પરદ્રવ્ય, જીવસ્વભાવ ભાષી ન તેમને,
તેનાથી જે ઉપલબ્ધ તે પ્રત્યક્ષ કઈ રીતે જીવને ? ૫૭.**

અન્યાર્થ:- [તાનિ અક્ષાણિ] તે ઈન્દ્રિયો [પરદ્રવ્યં] પરદ્રવ્ય છે, [આત્મનઃ સ્વભાવઃ ઇતિ] તેમને આત્માના સ્વભાવરૂપ [ન એવ ભણિતાનિ] કહી નથી; [તૈઃ] તેમના વડે [ઉપલદ્ધં] જણાયેલું [આત્મનઃ] આત્માને [પ્રત્યક્ષં] પ્રત્યક્ષ [કથં ભવતિ] કઈ રીતે હોય ?

ટીકા:- જે કેવળ આત્મા પ્રતિ જ નિયત હોય તે (જ્ઞાન) ખરેખર પ્રત્યક્ષ છે. આ (ઈન્દ્રિયજ્ઞાન) તો, જે ભિન્ન અસ્તિત્વવાળી હોવાથી પરદ્રવ્યપણાને પામી છે (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ છે) અને આત્મસ્વભાવપણાને જરા પણ સ્પર્શતી નથી (અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવરૂપ લેશમાત્ર પણ નથી) એવી ઈન્દ્રિયો વડે ઉપલબ્ધ કરીને (-એવી ઈન્દ્રિયોના નિમિત્તથી પદાર્થોને જાણીને) ઊપજે છે તેથી તે (ઈન્દ્રિયજ્ઞાન) આત્માને પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે નહિ.

અથ પરોક્ષપ્રત્યક્ષલક્ષણમુપલક્ષયતિ-

**જં પરદો વિણ્ણાણં તં તુ પરોક્ષં તિ ભણિદમદ્દેસુ ।
જદિ કેવલેણ ણાદં હવદિ હિ જીવેણ પચ્ચક્ષં ॥ ૫૮ ॥**

યત્પરતો વિજ્ઞાનં તત્તુ પરોક્ષમિતિ ભણિતમર્થેષુ ।
યદિ કેવલેન જ્ઞાતં ભવતિ હિ જીવેન પ્રત્યક્ષમ્ ॥ ૫૮ ॥

યત્તુ ખલુ પરદ્રવ્યભૂતાદન્તઃકરણાદિન્દ્રિયાત્પરોપદેશાદુપલબ્ધેઃ સંસ્કારાદાલોકાદેર્વા

કર્તવ્યમ્ । સકલૈકાખણ્ડપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમયપરમજ્યોતિઃકારણભૂતે સ્વશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવના—
સમુત્પન્નપરમાહ્વાદૈકલક્ષણસુખસંવિત્યાકારપરિણતિરૂપે રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતે સ્વસંવેદનજ્ઞાને
ભાવના કર્તવ્યા इत्यभिપ્રાયઃ ॥ ૫૭ ॥ અથ પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ પ્રત્યક્ષપરોક્ષલક્ષણં કથયતિ—જં પરદો
વિણ્ણાણં તં તુ પરોક્ષં તિ ભણિદં યત્પરતઃ સકાશાદ્વિજ્ઞાનં પરિજ્ઞાનં ભવતિ તત્પુનઃ પરોક્ષમિતિ
ભણિતમ્ । કેષુ

ભાવાર્થ:- જે સીધું આત્મા દ્વારા જ જાણે છે તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. ઇન્દ્રિયજ્ઞાન તો પરદ્રવ્યરૂપ
ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાણે છે તેથી તે પ્રત્યક્ષ નથી. ૫૭.

હવે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષનાં લક્ષણ દર્શાવે છે:-

**અર્થો તણું જે જ્ઞાન પરતઃ થાય તેહ પરોક્ષ છે;
જવમાત્રથી જ જણાય જો, તો જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ છે. ૫૮.**

અન્યયાર્થ:- [પરતઃ] પર દ્વારા થતું [યત્] જે [અર્થેષુ વિજ્ઞાનં] પદાર્થો સંબંધી વિજ્ઞાન
[તત્ તુ] તે તો [પરોક્ષં इति ભણિતં] પરોક્ષ કહેવામાં આવ્યું છે; [યદિ] જો [કેવલેન જીવેન]
કેવળ જીવ વડે જ [જ્ઞાતં ભવતિ હિ] જાણવામાં આવે [પ્રત્યક્ષમ્] તો તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે.

ટીકા:- નિમિત્તપણાને પામેલાં (અર્થાત્ નિમિત્તરૂપ બનેલાં) એવાં જે પરદ્રવ્યભૂત
^૧અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિય, ^૨પરોપદેશ, ^૩ઉપલબ્ધિ, ^૪સંસ્કાર કે ^૫પ્રકાશાદિક, તેમના

૧. અંતઃકરણ = મન

૨. પરોપદેશ = અન્યનો ઉપદેશ

૩. ઉપલબ્ધિ = જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમના નિમિત્તે ઊપજેલી પદાર્થોને જાણવાની શક્તિ (આ 'લબ્ધ' શક્તિ જ્યારે 'ઉપયુક્ત' થાય ત્યારે જ પદાર્થ જણાય)

૪. સંસ્કાર = પૂર્વે જાણેલા પદાર્થની ધારણા

૫. ચક્ષુર્ઇન્દ્રિય દ્વારા રૂપી પદાર્થને જોવામાં પ્રકાશ પણ નિમિત્તરૂપ થાય છે.

નિમિત્તતામુપગતાત્ સ્વવિષયમુપગતસ્યાર્થસ્ય પરિચ્છેદનં તત્ પરતઃ પ્રાદુર્ભવત્પરોક્ષમિત્યાલક્ષ્યતે ।
યત્પુનરન્તઃકરણમિન્દ્રિયં પરોપદેશમુપલબ્ધિં સંસ્કારમાલોકાદિકં વા સમસ્તમપિ
પરદ્રવ્યમનપેક્ષ્યાત્મસ્વભાવમેવૈકં કારણત્વેનોપાદાય સર્વદ્રવ્યપર્યાયજાતમેકપદ એવાભિવ્યાપ્ય
પ્રવર્તમાનં પરિચ્છેદનં તત્ કેવલાદેવાત્મનઃ સંભૂતત્વાત્ પ્રત્યક્ષમિત્યાલક્ષ્યતે । ઇહ હિ
સહજસૌખ્યસાધનીભૂતમિદમેવ મહાપ્રત્યક્ષમભિપ્રેતમિતિ ॥ ૫૮ ॥

અથૈતદેવ પ્રત્યક્ષં પારમાર્થિકસૌખ્યત્વેનોપક્ષિપતિ-

**જાદં સયં સમંતં ગાણમણંતત્થવિત્થહં વિમલં ।
રહિદં તુ ઓગ્ગહાદિહિં સુહં તિ એગંતિયં મણિદં ॥ ૫૯ ॥**

વિષયેષુ । અદ્દેસુ જ્ઞેયપદાર્થેષુ । જાદિ કેવલેણ ગાદં હવદિ હિ યદિ કેવલેનાસહાયેન જ્ઞાતં ભવતિ હિ
સ્ફુટમ્ । કેન કર્તૃભૂતેન । જીવેણ જીવેન । તર્હિ પચ્ચક્ખં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ । અતો વિસ્તરઃ—
ઇન્દ્રિયમનઃપરોપદેશાલોકાદિબહિરજ્ઞનિમિત્તભૂતાત્તથૈવ ચ જ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમજનિતાર્થગ્રહણ—
શક્તિરૂપાયા ઉપલબ્ધેરર્થાવધારણરૂપસંસ્કારાદ્યાન્તરજ્ઞકારણભૂતાત્સકાશાદુત્પદ્યતે યદ્વિજ્ઞાનં
તત્પરાધીનત્વાત્પરોક્ષમિત્યુચ્યતે । યદિ પુનઃ પૂર્વોક્તસમસ્તપરદ્રવ્યમનપેક્ષ્ય કેવલાચ્છુદ્ધબુદ્ધૈક—
સ્વભાવાત્પરમાત્મનઃ સકાશાત્સમુત્પદ્યતે તતોક્ષનામાનમાત્માનં પ્રતીત્યોત્પદ્યમાનત્વાત્પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ
સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥ ૫૮ ॥ એવં હેયભૂતેન્દ્રિયજ્ઞાનકથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન તૃતીયસ્થલં ગતમ્ ।
અથાભેદનયેન પચ્ચવિશેષણવિશિષ્ટં કેવલજ્ઞાનમેવ સુખમિતિ

દ્વારા થતું જે સ્વવિષયભૂત પદાર્થનું જ્ઞાન, તે પરદ્વારા *પ્રાદુર્ભાવ પામતું હોવાથી 'પરોક્ષ' તરીકે
ઓળખાય છે; અને અંતઃકરણ, ઈન્દ્રિય, પરોપદેશ, ઉપલબ્ધિ, સંસ્કાર કે પ્રકાશાદિક-એ બધાંય પરદ્રવ્યની
અપેક્ષા રાખ્યા વિના એક આત્મસ્વભાવને જ કારણપણે ગ્રહીને સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોના સમૂહમાં
એકીવખતે જ વ્યાપીને પ્રવર્તતું જે જ્ઞાન, તે કેવળ આત્મા દ્વારા જ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી 'પ્રત્યક્ષ' તરીકે
ઓળખાય છે.

અહીં (આ ગાથામાં) સહજ સુખના સાધનભૂત એવું આ જ મહાપ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઇચ્છવામાં
આવ્યું છે-ઉપાદેય માનવામાં આવ્યું છે (એમ આશય સમજવો). ૫૮.

હવે આ જ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને પારમાર્થિક સુખપણે દર્શાવે છે:-

**સ્વયમેવ જાત, સમંત, અર્થ અનંતમાં વિસ્તૃત ને
અવગ્રહ-ઈલાદિ રહિત, નિર્મળ જ્ઞાન સુખ એકાંત છે. ૫૯.**

* પ્રાદુર્ભાવ પામતું = પ્રગટ થતું; ઉત્પન્ન થતું.

**જાતં સ્વયં સમંતં જ્ઞાનમનન્તાર્થવિસ્તૃતં વિમલમ્।
રહિતં ત્વવગ્રહાદિભિઃ સુખમિતિ એકાન્તિકં ભણિતમ્।। ૫૧।।**

સ્વયં જાતત્વાત્, સમન્તત્વાત્, અનન્તાર્થવિસ્તૃતત્વાત્, વિમલત્વાત્, અવગ્રહાદિર-
હિતત્વાચ્ચ પ્રત્યક્ષં જ્ઞાનં સુખમૈકાન્તિકમિતિ નિશ્ચીયતે, અનાકુલત્વૈકલક્ષણત્વાત્સૌખ્યસ્ય। યતો હિ
પરતો જાયમાનં પરાધીનતયા, અસમંતમિતરદ્વારાવરણેન, કતિપયાર્થપ્રવૃત્તમિતરાર્થબુભુત્સયા,
સમલમસમ્યગવબોધેન, અવગ્રહાદિસહિતં ક્રમકૃતાર્થગ્રહણખેદેન પરોક્ષં જ્ઞાનમત્યન્તમાકુલં

પ્રતિપાદયતિ—જાદં જાતં ઉત્પન્નમ્। કિં કર્તું। ગાણં કેવલજ્ઞાનમ્। કથં જાતમ્। સયં સ્વયમેવ।
પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્। સમત્તં પરિપૂર્ણમ્। પુનરપિ કિંરૂપમ્। અણંતત્થવિત્થઙ્ગં અનન્તાર્થવિસ્તીર્ણમ્।

અન્યયાર્થ:- [સ્વયં જાતં] સ્વયં (-પોતાથી જ) ઊપજતું, [સમંતં] સમંત (અર્થાત્ સર્વ
પ્રદેશેથી જાણતું), [અનન્તાર્થવિસ્તૃતં] અનંત પદાર્થોમાં વિસ્તૃત, [વિમલં] વિમળ [તુ] અને [અવગ્ર
હાદિભિઃ રહિતં] અવગ્રહાદિથી રહિત—[જ્ઞાનં] એવું જ્ઞાન [એકાન્તિકં સુખં] એકાંતિક સુખ છે [ઇતિ
ભણિતમ્] એમ (સર્વજ્ઞદેવે) કહ્યું છે.

ટીકા:- (૧) ‘સ્વયં ઉપજતું’ હોવાથી, (૨) ‘સમંત’ હોવાથી, (૩) ‘અનંત પદાર્થોમાં
વિસ્તૃત’ હોવાથી, (૪) ‘વિમળ’ હોવાથી અને (૫) ‘અવગ્રહાદિ રહિત’ હોવાથી, પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
એકાંતિક સુખ છે એમ નક્કી થાય છે, કારણ કે સુખનું અનાકુળતા જ એક લક્ષણ છે.

(આ વાત વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવે છે:-)

(૧) ‘પર દ્વારા ઊપજતું’ થકું પરાધીનતાને લીધે, (૨) ‘અસમંત’ હોવાથી ઇતર દ્વારોના
આવરણને લીધે, (૩) ‘(માત્ર) કેટલાક પદાર્થોમાં પ્રવર્તતું’ થકું ઇતર પદાર્થોને જાણવાની ઇચ્છાને
લીધે, (૪) ‘સમળ’ હોવાથી અસમ્યક્ અવબોધને લીધે (-કર્મભળવાળું હોવાથી સંશય-વિમોહ-વિભ્ર
મ સહિત જાણવાને લીધે), અને (૫) ‘અવગ્રહાદિ સહિત’ હોવાથી ક્રમે થતા ‘પદાર્થગ્રહણના ખેદને
લીધે (-આ કારણોને લીધે), પરોક્ષ જ્ઞાન અત્યંત આકુળ છે; તેથી તે પરમાર્થ સુખ નથી.

૧. સમંત = ચારે તરફ-સર્વ ભાગમાં વર્તતું; સર્વ આત્મપ્રદેશથી જાણતું; સમસ્ત; આખું; અખંડ.

૨. એકાંતિક = પરિપૂર્ણ; છેવટનું; એકલું; સર્વથા.

૩. પરોક્ષ જ્ઞાન ખંડિત છે અર્થાત્ અમુક પ્રદેશો દ્વારા જ જાણે છે, જેમ કે-વર્ણ આંખ જેટલા પ્રદેશો દ્વારા જ
(ઈંદ્રિયજ્ઞાનથી) જણાય છે; અન્ય દ્વારો બંધ છે.

૪. ઇતર = અન્ય; બીજા; તે સિવાયના.

૫. પદાર્થગ્રહણ અર્થાત્ પદાર્થનો બોધ એકીસાથે ન થતાં અવગ્રહ, ઇચ્છા વગેરે ક્રમપૂર્વક થતો હોવાથી ખેદ
થાય છે.

भवति। ततो न तत् परमार्थतः सौख्यम्। इदं तु पुनरनादिज्ञानसामान्यस्वभावस्योपरि महाविकाशेनाभिव्याप्य स्वत एव व्यवस्थितत्वात्स्वयं जायमानमात्माधीनतया, समन्तात्मप्रदेशान् परमसमक्षज्ञानोपयोगीभूयाभिव्याप्य व्यवस्थितत्वात्समन्तम् अशेषद्वारापावरणेन, प्रसभं निपीतसमस्तवस्तुज्ञेयाकारं परमं वैश्वरूप्यमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वादनन्तार्थविस्तृतम् समस्तार्थाबुभुत्सया, सकलशक्तिप्रतिबन्धककर्मसामान्यनिःक्रान्ततया परिस्पष्टप्रकाशभास्वरं स्वभावमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वाद्विमलम् सम्यगवबोधेन, युगपत्समर्पितत्रैसमयिकात्मस्वरूपं लोकालोकमभिव्याप्य व्यवस्थितत्वादवग्रहादिरहितम् क्रमकृतार्थग्रहणखेदाभावेन प्रत्यक्षं ज्ञानमनाकुलं भवति। ततस्तत्पारमार्थिकं खलु सौख्यम्॥ ५९॥

પુનઃ કીદશમ્। વિમલં સંશયાદિમલરહિતમ્। પુનરપિ કીદક્। રહિદં તુ ઓગ્ગહાદિહિં અવગ્રહાદિરહિતં ચેતિ। એવં પન્નવિશેષણવિશિષ્ટં યત્કેવલજ્ઞાનં સુહં તિ એગંતિયં ભણિયં તત્સુખં ભણિતમ્। કથંભૂતમ્। એકાન્તિકં નિયમેનેતિ। તથા હિ-પરનિરપેક્ષત્વેન ચિદાનન્દૈકસ્વભાવં નિજશુદ્ધાત્માનમુપા-

અને આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તો અનાકુળ છે, કારણ કે-(૧) અનાદિ જ્ઞાનસામાન્યરૂપ સ્વભાવ ઉપર મહા વિકાસથી વ્યાપીને સ્વતઃ (-પોતાથી) જ રહ્યું હોવાથી 'સ્વયં ઊપજે છે' તેથી આત્માધીન છે (અને આત્માધીન હોવાથી આકુળતાથી થતી નથી); (૨) સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમા, પરમ 'સમક્ષ જ્ઞાનોપયોગરૂપ થઈ, વ્યાપી રહેલું હોવાથી 'સમંત છે' તેથી અશેષ દ્વારો ખુલ્લાં થયાં છે (અને એ રીતે કોઈ દ્વાર બંધ નહિ હોવાથી આકુળતા થતી નથી); (૩) સમસ્ત વસ્તુઓના જોયાકારોને અત્યંત પી ગયું હોવાને લીધે પરમ વિવિધતામાં વ્યાપીને રહેલું હોવાથી 'અનંત પદાર્થોમાં વિસ્તૃત છે' તેથી સર્વ પદાર્થોને જાણવાની ઈચ્છાનો અભાવ છે (અને એ રીતે કોઈ પદાર્થને જાણવાની ઈચ્છા નહિ હોવાથી આકુળતા થતી નથી); (૪) (જ્ઞાનમાંથી) સકળ શક્તિને રોકનારું કર્મસામાન્ય નીકળી ગયું હોવાને લીધે (જ્ઞાન) પરિસ્પષ્ટ પ્રકાશ વડે પ્રકાશમાન (-તેજસ્વી) સ્વભાવમાં વ્યાપીને રહ્યું હોવાથી 'વિમળ છે' તેથી સમ્યક્પણે (-બરાબર) જાણે છે (અને એ રીતે સંશયાદિરહિતપણે જાણવાને લીધે આકુળતા થતી નથી); તથા (૫) જેમણે ત્રણે કાળનું પોતાનું સ્વરૂપ યુગપદ્ સમર્પિત કર્યું છે (એકીસમયે જણાવ્યું છે) એવા લોકાલોકમાં વ્યાપીને રહ્યું હોવાથી 'અવગ્રહાદિ રહિત છે' તેથી ક્રમે થતા પદાર્થગ્રહણના ખેદનો અભાવ છે. -આ પ્રમાણે (ઉપર્યુક્ત પાંચ કારણે) પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અનાકુળ છે. તેથી ખરેખર તે પારમર્થિક સુખ છે.

૧. સમક્ષ = પ્રત્યક્ષ

૨. પરમ વિવિધતા = સમસ્તપદાર્થસમૂહ કે જે અનંત વિવિધતામય છે.

૩. પરિસ્પષ્ટ = સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટ; અત્યંત સ્પષ્ટ.

અથ કેવલસ્યાપિ પરિણામદ્વારેણ खेदस्य संभवादैकान्तिकसुखत्वं नास्तीति प्रत्याचष्टे-

जं केवलं ति णाणं तं सोक्खं परिणमं च सो चेव ।

खेदो तस्स ण भणितो जम्हा घादी खयं जादा ॥ ६० ॥

यत्केवलमिति ज्ञानं तत्सौख्यं परिणामश्च स चैव ।

खेदस्तस्य न भणितो यस्मात् घातीनि क्षयं जातानि ॥ ६० ॥

अत्र को हि नाम खेदः कश्च परिणामः कश्च केवलसुखयोर्व्यतिरेकः, यतः केवलस्यैकान्तिकसुखत्वं न स्यात् । खेदस्यायतनानि घातिकर्माणि, न नाम केवलं परिणाम-

दानकारणं कृत्वा समुत्पद्यमानत्वात्स्वयं जायमानं सत्, सर्वशुद्धात्मप्रदेशाधारत्वेनो-त्पन्नत्वात्समस्तं सर्वज्ञानाविभागपरिच्छेदपरिपूर्णं सत्, समस्तावरणक्षयेनोत्पन्नत्वात्समस्तज्ञेय-पदार्थग्राहकत्वेन विस्तीर्णं सत्, संशयविमोहविभ्रमरहितत्वेन सूक्ष्मादिपदार्थपरिच्छि-त्तिविषयेऽत्यन्तविशदत्वाद्विमलं सत्, क्रमकरणव्यवधानजनितखेदाभावादवग्रहादिरहितं च सत्, यदेवं पञ्चविशेषणविशिष्टं क्षાયिकज्ञानं तदनाकुलत्वलक्षणपरमानन्दैकरूपपारमार्थिकसुखा-त्संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि निश्चयेनाभिन्नत्वात्पारमार्थिकसुखं भण्यते इत्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥
अथानन्तपदार्थपरिच्छेदनात्केवलज्ञानेऽपि खेदोऽस्तीति पूर्वपक्षे सति परिहारमाह-

ભાવાર્થ:- ક્ષાયિકજ્ઞાન-કેવળજ્ઞાન એકાંત સુખસ્વરૂપ છે. ૫૯.

હવે 'કેવળજ્ઞાનને પણ પરિણામ દ્વારા *ખેદનો સંભવ હોવાથી કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ નથી' એવા અભિપ્રાયનું ખંડન કરે છે:-

**જે જ્ઞાન 'કેવળ' તે જ સુખ, પરિણામ પણ વળી તે જ છે;
ભાખ્યો ન તેમાં ખેદ જેથી ઘાતિકર્મ વિનષ્ટ છે. ૬૦.**

અન્યાર્થ:- [યત્] જે [કેવલમ્] इति ज्ञानं] 'કેવળ' નામનું જ્ઞાન છે [તત્ સૌખ્યં] તે સુખ છે. [પરિણામઃ ચ] પરિણામ પણ [સઃ ચ એવ] તે જ છે. [તસ્ય खेदः न भणितः] તેને ખેદ કહ્યો નથી (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાનમાં સર્વજ્ઞદેવે ખેદ કહ્યો નથી) [यस्मात्] કારણ કે [घातीनि] ઘાતિકર્મો [क्षयं जातानि] ક્ષય પામ્યાં છે.

ટીકા:- અહીં (કેવળજ્ઞાનની બાબતમાં), (૧) ખેદ શો, (૨) પરિણામ શા તથા (૩) કેવળજ્ઞાન અને સુખનો વ્યતિરેક (-ભેદ) શો, કે જેથી કેવળજ્ઞાનને એકાંતિક સુખપણું ન હોય ?

* ખેદ = થાક; સંતાપ; દુઃખ.

માત્રમ્। ઘાતિકર્માણિ હિ મહામોહોત્પાદકત્વાદુન્મત્તકવદતસ્મિંસ્તદ્બુદ્ધિમાધાય પરિચ્છેદ્યમર્થ પ્રત્યાત્માનં યતઃ પરિણામયતિ, તતસ્તાનિ તસ્ય પ્રત્યર્થ પરિણમ્ય પરિણમ્ય શ્રામ્યતઃ ખેદનિદાનતાં પ્રતિપદ્યન્તે। તદભાવાત્કુતો હિ નામ કેવલે ખેદસ્યોદ્ગ્રેદઃ। યતશ્ચ ત્રિસમયાવચ્છિન્નસકલ-પદાર્થપરિચ્છેદ્યાકારવૈશ્વરૂપ્યપ્રકાશનાસ્પદીભૂતં ચિત્રભિત્તિસ્થાનીયમનન્તસ્વરૂપં સ્વયમેવ પરિણમત્કેવલમેવ પરિણામઃ। તતઃ કુતોઽન્યઃ પરિણામો યદ્દ્વારેણ ખેદસ્યાત્મલાભઃ। યતશ્ચ સમસ્તસ્વભાવપ્રતિઘાતાભાવાત્સમુલ્લસિતનિરહ્ણુશાનન્તશક્તિતયા સકલં ત્રૈકાલિકં લોકાલોકા-કારમભિવ્યાપ્ય કૂટસ્થત્વેનાત્યન્તનિઃપ્રકમ્પં વ્યવસ્થિતત્વાદનાકુલતાં સૌખ્યલક્ષણભૂતા-

જં કેવલં તિ ણાણં તં સોક્ષ્મં યત્કેવલમિતિ જ્ઞાનં તત્સૌખ્યં ભવતિ, તસ્માત્ ખેદો તસ્સ ણ મ્હિદો તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય ખેદો દુઃખં ન મ્હિતમ્। તદપિ કસ્માત્। જમ્હા ઘાદી ખયં જાદા યસ્માન્મોહાદિઘાતિકર્માણિ ક્ષયં ગતાનિ। તર્હિ તસ્યાનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણામો દુઃખકારણં મ્હિષ્યતિ। નૈવમ્। પરિણમં ચ સો ચેવ તસ્ય કેવલજ્ઞાનસ્ય સંબન્ધી પરિણામશ્ચ સ એવ સુખરૂપ એવેતિ। ઇદાનીં વિસ્તરઃ-જ્ઞાનદર્શનાવરણોદયે સતિ યુગપદર્થાન્ જ્ઞાતુમશક્યત્વાત્ ક્રમકરણવ્યવધાનગ્રહણે ખેદો ભવતિ, આવરણદ્વયાભાવે સતિ યુગપદગ્રહણે કેવલજ્ઞાનસ્ય ખેદો નાસ્તીતિ સુખમેવ। તથૈવ તસ્ય મ્હગવતો જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તપદાર્થયુગપત્પરિચ્છિત્તિ-

(૧) ખેદનાં આયતનો (-સ્થાનો) ઘાતિકર્મો છે, કેવળ પરિણામમાત્ર નહિ. ઘાતિકર્મો મહા મોહનાં ઉત્પાદક હોવાથી ઘટૂરાની માફક 'અતત્માં તત્બુદ્ધિ ધારણ કરાવી આત્માને જ્ઞેય પદાર્થ પ્રતિ પરિણમાયે છે, તેથી તે ઘાતિકર્મો, દરેક પદાર્થ પ્રતિ પરિણમી પરિણમીને થાકતા તે આત્માને ખેદનાં કારણ થાય છે. તેમનો (ઘાતિકર્મોનો) અભાવ હોવાથી કેવળજ્ઞાનમાં ખેદનું પ્રગટવું ક્યાંથી થાય? (૨) વળી ત્રણ કાળરૂપ ત્રણ ભેદો જેમાં પાડવામાં આવે છે એવા સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞેયાકારોરૂપ વિવિધતાને પ્રકાશવાના સ્થાનભૂત કેવળજ્ઞાન, ચીતરેલી ભીંતની માફક, અનંતસ્વરૂપે પોતે જ પરિણમતું હોવાથી કેવળજ્ઞાન જ પરિણામ છે. માટે અન્ય પરિણામ ક્યાં છે કે જે દ્વારા ખેદની ઉત્પત્તિ થાય? (૩) વળી કેવળજ્ઞાન સમસ્ત 'સ્વભાવપ્રતિઘાતના અભાવને લીધે નિરંકુશ અનંત શક્તિ ઉલ્લસી હોવાથી સકળ ત્રિકાળિક લોકાલોક-આકારમાં વ્યાપીને 'કૂટસ્થપણે અત્યંત

૧. અતત્માં તત્બુદ્ધિ = વસ્તુ જે-સ્વરૂપે ન જ્ઞેય તે-સ્વરૂપે હોવાની માન્યતા; જેમ કે-જડમાં ચેતનબુદ્ધિ (અર્થાત્ જડમાં ચેતનની માન્યતા), દુઃખમાં સુખબુદ્ધિ વગેરે.
૨. પ્રતિઘાત = વિદ્મ; રુકાવટ; હણાવું તે; ઘાત.
૩. કૂટસ્થ = સર્વકાળે એક રૂપે રહેનારું; અચળ. (કેવળજ્ઞાન સર્વથા અપરિણામી નથી; પરંતુ તે એક જ્ઞેયથી અન્ય જ્ઞેય પ્રતિ પલટાતું નથી-સર્વદા ત્રણે કાળના સમસ્ત જ્ઞેયાકારોને જાણ્યા કરે છે, તેથી તેને કૂટસ્થ કહ્યું છે.)

માત્મનોઽવ્યતિરિક્તાં વિભ્રાણં કેવલમેવ સૌખ્યમ્ । તતઃ કુતઃ કેવલસુખયોર્વ્યતિરેકઃ । અતઃ સર્વથા કેવલં સુખમૈકાન્તિકમનુમોદનીયમ્ ॥ ૬૦ ॥

સમર્થમખણ્ડૈકરૂપં પ્રત્યક્ષપરિચ્છિત્તિમયં સ્વરૂપં પરિણમત્સત્ કેવલજ્ઞાનમેવ પરિણામો, ન ચ કેવલજ્ઞાનાદિન્નપરિણામોઽસ્તિ યેન ખેદો ભવિષ્યતિ । અથવા પરિણામવિષયે દ્વિતીયવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે—યુગપદનન્તપદાર્થપરિચ્છિત્તિપરિણામેઽપિ વીર્યાન્તરાયનિરવશેષક્ષયાદનન્તવીર્યત્વાત્ ખેદકારણં નાસ્તિ, તથૈવ ચ શુદ્ધાત્મસર્વપ્રદેશેષુ સમરસીભાવેન પરિણમમાનાનાં સહજશુદ્ધાનન્દૈકલક્ષણસુખરસાસ્વાદપરિણતિરૂપામાત્મનઃ સકાશાદભિન્નામનાકુલતાં પ્રતિ ખેદો નાસ્તિ । સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽપિ નિશ્ચયેનાભેદરૂપેણ પરિણમમાનં કેવલજ્ઞાનમેવ સુખં ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતમેતત્કેવલજ્ઞાનાદિન્નં સુખં નાસ્તિ । તત્ એવ કેવલજ્ઞાને ખેદો ન સંભવતીતિ ॥ ૬૦ ॥ અથ પુનરપિ કેવલજ્ઞાનસ્ય સુખસ્વરૂપતાં

નિષ્કંપ રહ્યું છે તેથી આત્માથી અભિન્ન એવી, સુખના લક્ષણભૂત અનાકુળતા ધરતું થકું કેવળજ્ઞાન જ સુખ છે. માટે કેવળજ્ઞાન અને સુખનો વ્યતિરેક ક્યાં છે ?

આથી 'કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ છે' એમ સર્વથા અનુમોદવાયોગ્ય છે (—આનંદથી સંમત કરવાયોગ્ય છે).

ભાવાર્થ:- 'કેવળજ્ઞાનમાં પણ પરિણામ થયા કરતા હોવાથી થાક લાગે અને તેથી દુઃખ થાય; માટે કેવળજ્ઞાન એકાંતિક સુખ કઈ રીતે હોઈ શકે?' એવી શંકાનું અહીં સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે:

(૧) પરિણામમાત્ર થાકનું કે દુઃખનું કારણ નથી, પણ ઘાતિકર્મોના નિમિત્તે થતા પર-સન્મુખ પરિણામ થાકનાં કે દુઃખનાં કારણ છે. કેવળજ્ઞાનમાં ઘાતિકર્મો અવિદ્યમાન હોવાથી ત્યાં થાક કે દુઃખ નથી. (૨) વળી કેવળજ્ઞાન પોતે જ પરિણામશીલ છે; પરિણામન કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ જ છે, ઉપાધિ નથી. પરિણામનો નાશ થાય તો કેવળજ્ઞાનનો જ નાશ થાય. આ રીતે પરિણામ કેવળજ્ઞાનનું સહજ સ્વરૂપ હોવાથી કેવળજ્ઞાનને પરિણામ દ્વારા ખેદ હોઈ શકે નહિ-હોતો નથી. (૩) વળી કેવળજ્ઞાન આખા ત્રિકાળિક લોકાલોકના આકારને (—સમસ્ત પદાર્થોના ત્રિકાળિક શેયાકારસમૂહને) સર્વદા અડોલપણે જાણતું થકું અત્યંત નિષ્કંપ-સ્થિર-અક્ષુબ્ધ-અનાકુળ છે; અને અનાકુળ હોવાથી સુખી છે—સુખસ્વરૂપ છે, કારણ કે અનાકુળતા સુખનું જ લક્ષણ છે. આમ કેવળજ્ઞાન અને અક્ષુબ્ધતા-અનાકુળતા ભિન્ન નહિ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને સુખ ભિન્ન નથી.

આ રીતે (૧) ઘાતિકર્મોના અભાવને લીધે, (૨) પરિણામ કોઈ ઉપાધિ નહિ હોવાને લીધે, અને (૩) કેવળજ્ઞાન નિષ્કંપ-સ્થિર-અનાકુળ હોવાને લીધે, કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ જ છે. ૬૦.

અથ પુનરપિ કેવલસ્ય સુખસ્વરૂપતાં નિરૂપયન્નુપસંહરતિ-

**णाणं अत्थंतगयं लोयालोएसु वित्थडा दिट्ठी ।
णट्टमणिट्ठं सव्वं इट्ठं पुण जं तु तं लद्धं ॥ ६१ ॥**

**જ્ઞાનમર્થાન્તગતં લોકાલોકેષુ વિસ્તૃતા દષ્ટિઃ ।
નષ્ટમનિષ્ટં સર્વમિષ્ટં પુનર્યત્તુ તલ્લભ્યમ્ ॥ ૬૧ ॥**

સ્વભાવપ્રતિઘાતાભાવહેતુકં હિ સૌખ્યમ્ । આત્મનો હિ દશિજ્ઞસી સ્વભાવઃ, તયોર્લોકાલોકવિસ્તૃતત્વેનાર્થાન્તગતત્વેન ચ સ્વચ્છન્દવિજૃમ્ભિતત્વાદ્ભવતિ પ્રતિઘાતાભાવઃ । તતસ્તદ્ધેતુકં સૌખ્યમભેદવિવક્ષ્યાયાં કેવલસ્ય સ્વરૂપમ્ । કિંચ કેવલં સૌખ્યમેવ; સર્વાનિષ્ટપ્રહાણાત્,

પ્રકારાન્તરેણ દૃઢયતિ—**णाणं अत्थंतगयं** જ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનમર્થાન્તગતં જ્ઞેયાન્તપ્રાપ્તં **लोयालोएसु वित्थडा दिट्ठी** લોકાલોકયોર્વિસ્તૃતા દષ્ટિઃ કેવલદર્શનમ્ । **णट्टमणिट्ठं सव्वं** અનિષ્ટં દુઃખમજ્ઞાનં ચ તત્સર્વં નષ્ટં **इट्ठं पुण जं हि तं लद्धं** ઇષ્ટં પુનર્યદ્ જ્ઞાનં સુખં ચ હિ સ્ફુટં તત્સર્વં લભ્યમિતિ । તદ્વથા—સ્વભાવપ્રતિઘાતાભાવહેતુકં સુખં ભવતિ । સ્વભાવો હિ કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં, તયોઃ પ્રતિઘાત આવરણદ્વયં, તસ્યાભાવઃ કેવલિનાં, તતઃ કારણાત્સ્વભાવપ્રતિઘાતાભાવ—હેતુકમક્ષયાનન્તસુખં ભવતિ ।

હવે ફરીને પણ ‘કેવળ (અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન) સુખસ્વરૂપ છે’ એમ નિરૂપણ કરતાં ઉપસંહાર કરે છે:-

**अर्थान्तगत છે જ્ઞાન, લોકાલોકવિસ્તૃત દષ્ટિ છે;
છે નષ્ટ સર્વ અનિષ્ટ ને જે ઇષ્ટ તે સૌ પ્રાપ્ત છે. ૬૧.**

अन्वयार्थ:- [જ્ઞાન] જ્ઞાન [અર્થાન્તગત] પદાર્થોના પારને પામેલું છે [દષ્ટિ:] અને દર્શન [લોકાલોકેષુ વિસ્તૃતા] લોકાલોકમાં વિસ્તૃત છે; [સર્વ અનિષ્ટ] સર્વ અનિષ્ટ [નષ્ટ] નાશ પામ્યું છે [પુન:] અને [યત્ તુ] જે [ઇષ્ટ] ઇષ્ટ છે [તત્] તે સર્વ [લભ્યં] પ્રાપ્ત થયું છે. (તેથી કેવળ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન સુખસ્વરૂપ છે.)

ટીકા:- સુખનું કારણ સ્વભાવપ્રતિઘાતનો અભાવ છે. આત્માનો સ્વભાવ દર્શનજ્ઞાન છે; (કેવળદશામાં) તેમના (-દર્શનજ્ઞાનના) પ્રતિઘાતનો અભાવ છે, કારણ કે દર્શન લોકાલોકમાં વિસ્તૃત હોવાથી અને જ્ઞાન પદાર્થોના પારને પામેલું હોવાથી તેઓ (દર્શન-જ્ઞાન) સ્વચ્છન્દપણે (-સ્વતંત્રતાથી, અંકુશ વગર, કોઈથી દબાયા વિના) ખીલેલાં છે. (આમ દર્શનજ્ઞાનરૂપ સ્વભાવના પ્રતિઘાતનો અભાવ છે) તેથી સ્વભાવના પ્રતિઘાતનો અભાવ જેનું કારણ છે એવું સુખ અભેદવિવક્ષ્યામાં કેવળનું સ્વરૂપ છે.

સર્વેષ્ટોપલમ્બાચ્છ । યતો હિ કેવલાવસ્થાયાં સુખપ્રતિપત્તિવિપક્ષભૂતસ્ય દુઃખસ્ય સાધનતામુપગતમજ્ઞાનમખિલમેવ પ્રણયતિ , સુખસ્ય સાધનીભૂતં તુ પરિપૂર્ણ જ્ઞાનમુપજાયતે , તતઃ કેવલમેવ સૌખ્યમિત્યલં પ્રપચ્ચેન ॥ ૬૧ ॥

અથ કેવલિનામેવ પારમાર્થિકસુખમિતિ શ્રદ્ધાપયતિ-

**ળો સદ્દહંતિ સોક્ષ્મં સુહેસુ પરમં તિ વિગદઘાદીળં ।
સુળિદૂળ તે અભવ્યા ભવ્યા વા તં પડિચ્છંતિ ॥ ૬૨ ॥**

ન શ્રદ્ધધતિ સૌખ્યં સુખેષુ પરમમિતિ વિગતઘાતિનામ્ ।
શ્રુત્વા તે અભવ્યા ભવ્યા વા તત્પ્રતીચ્છન્તિ ॥ ૬૨ ॥

યતશ્ચ પરમાનન્દૈકલક્ષણસુખપ્રતિપક્ષભૂતમાકુલત્વોત્પાદકમનિષ્ઠં દુઃખમજ્ઞાનં ચ નષ્ટં , યતશ્ચ પૂર્વોક્તલક્ષણસુખાવિનાભૂતં ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિસમસ્તપદાર્થયુગપત્પ્રકાશકમિષ્ઠં જ્ઞાનં ચ લઘ્વં , તતો જ્ઞાયતે કેવલિનાં જ્ઞાનમેવ સુખમિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૬૧ ॥ અથ પારમાર્થિકસુખં કેવલિનામેવ , સંસારિણાં યે મન્યન્તે તેઽભવ્યા ઇતિ નિરૂપયતિ—ળો સદ્દહંતિ નૈવ શ્રદ્ધધતિ ન મન્યન્તે । કિમ્ । સોક્ષ્મં નિર્વિકારપરમાહ્વાદૈકસુખમ્ । કથંભૂતં ન મન્યન્તે । સુહેસુ પરમં તિ સુખેષુ મધ્યે તદેવ પરમસુખમ્ । કેષાં સંબન્ધિ યત્સુખમ્ । વિગદઘાદીળં વિગતઘાતિકર્મણાં કેવલિનામ્ । કિં કૃત્વાપિ ન મન્યન્તે । સુળિદૂળ જાદં સયં સમત્તં ’ ઇત્યાદિપૂર્વોક્તગાથાત્રયકથિતપ્રકારેણ શ્રુત્વાપિ । તે અભવ્યા

(ભીજી રીતે કેવળનું સુખસ્વરૂપપણું સમજાવવામાં આવે છે:) વળી, કેવળ અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન સુખ જ છે, કારણ કે સર્વ અનિષ્ટનો નાશ થયો છે અને સર્વ ઇષ્ટની પ્રાપ્તિ થઈ છે. કેવળ-અવસ્થામાં, સુખોપલબ્ધિના વિપક્ષભૂત જે દુઃખ તેના સાધનભૂત અજ્ઞાન આખુંય નાશ પામે છે અને સુખના સાધનભૂત પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઊપજે છે, તેથી કેવળ જ સુખ છે. વિશેષ વિસ્તારથી બસ થાઓ. ૬૧.

હવે, કેવળીઓને જ પારમાર્થિક સુખ હોય છે એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે:-

**સૂણી ‘ ઘાતિકર્મવિહીનનું સુખ સૌ સુખે ઉત્કૃષ્ટ છે ’,
શ્રદ્ધે ન તેહ અભવ્ય છે, ને ભવ્ય તે સંમત કરે. ૬૨.**

અન્યાર્થ:- ‘ [વિગતઘાતિનાં] જેમનાં ઘાતિકર્મો નાશ પામ્યાં છે તેમનું [સૌખ્યં] સુખ [સુખેષુ પરમં] (સર્વ) સુખોમાં પરમ અર્થાત્ ઉત્કૃષ્ટ છે ’ [ઇતિ શ્રુત્વા] એવું વચન સાંભળીને [ન શ્રદ્ધધતિ] જેઓ તેને શ્રદ્ધતા નથી [તે અભવ્યાઃ] તેઓ અભવ્ય છે; [ભવ્યાઃ વા] અને ભવ્યો [તત્] તેનો [પ્રતીચ્છન્તિ] સ્વીકાર (-આદર, શ્રદ્ધા) કરે છે.

इह खलु स्वभावप्रतिघातादाकुलत्वाच्च मोहनीयादिकर्मजालशालिनां सुखाभासेऽप्यपार-
मार्थिकी सुखमिति रूढिः। केवलिनां तु भगवतां प्रक्षीणघातिकर्मणां
स्वभावप्रतिघाताभावादनाकुलत्वाच्च यथोदितस्य हेतोर्लक्षणस्य च सद्भावात्पारमार्थिकं
सुखमिति श्रद्धेयम्। न किलैवं येषां श्रद्धानमस्ति ते खलु मोक्षसुखसुधापानदूरवर्तिनो
मृगतृष्णाभोभारमेवाभव्याः पश्यन्ति। ये पुनरिदमिदानीमेव वचः प्रतीच्छन्ति ते शिवश्रियो भाजनं
समासन्नभव्याः भवन्ति। ये तु पुरा प्रतीच्छन्ति ते तु दूरभव्या इति ॥ ६२ ॥

તે અભવ્યાઃ। તે હિ જીવા વર્તમાનકાલે સમ્યક્ત્વરૂપભવ્યત્વવ્યક્ત્યભાવાદભવ્યા ભણ્યન્તે, ન પુનઃ સર્વથા।
ભવ્યા વા તં પડિચ્છંતિ યે વર્તમાનકાલે સમ્યક્ત્વરૂપભવ્યત્વવ્યક્તિપરિણતાસ્તિષ્ઠન્તિ તે
તદનન્તસુખમિદાનીં મન્યન્તે। યે ચ સમ્યક્ત્વરૂપભવ્યત્વવ્યક્ત્યા ભાવિકાલે પરિણમિષ્યન્તિ તે ચ
દૂરભવ્યા અગ્રે શ્રદ્ધાનં કુર્યુરિતિ। અયમત્રાર્થઃ—મારણાર્થં તલવરગૃહીતતસ્કરસ્ય મરણમિવ યદ્યપીન્દ્રિય
સુખમિદં ન ભવતિ, તથાપિ તલવરસ્થાનીયચારિત્રમોહોદયેન મોહિતઃ
સન્નિરુપરાગસ્વાત્મોત્થસુખમલભમાનઃ સન્ સરાગસમ્યગ્દષ્ટિરાત્મનિન્દાદિપરિણતો હેયરૂપેણ તદનુભવતિ।
યે પુનર્વીતરાગસમ્યગ્દષ્ટયઃ શુદ્ધોપયોગિનસ્તેષાં, મત્સ્યાનાં સ્થલગમનમિવાગ્નિપ્રવેશ ઇવ વા,
નિર્વિકારશુદ્ધાત્મસુખાચ્ચ્યવનમપિ દુઃખં પ્રતિભાતિ। તથા ચોક્તમ્— ‘‘ સમસુખશીલિતમનસાં ચ્યવનમપિ
દ્વેષમેતિ કિમુ કામાઃ। સ્થલમપિ

ટીકા:- આ લોકમાં મોહનીયાદિકર્મજાળવાળાઓને સ્વભાવપ્રતિઘાતને લીધે અને આકુળપણને
લીધે સુખાભાસ હોવા છતાં તે સુખાભાસને ‘સુખ’ કહેવાની અપારમાર્થિક રૂઢિ છે, અને જેમનાં
ઘાતિકર્મો ક્ષય પામ્યાં છે એવા કેવળીભગવંતોને, સ્વભાવપ્રતિઘાતના અભાવને લીધે અને
અનાકુળપણને લીધે સુખના યથોક્ત ેકારણનો અને ેલક્ષણનો સદ્ભાવ હોવાથી, પારમાર્થિક સુખ છે—
એમ શ્રદ્ધવાયોગ્ય છે. જેમને આવું શ્રદ્ધાન નથી, તેઓ—મોક્ષસુખરૂપી સુધાપાનથી દૂરવર્તી અભવ્યો—
મૃગતૃષ્ણાના જળસમૂહને જ દેખે (—અનુભવે) છે; અને જેઓ તે વચનનો હમણાં જ સ્વીકાર
(—શ્રદ્ધા) કરે છે તેઓ—શિવશ્રીનાં (—મોક્ષલક્ષ્મીનાં) ભાજન—આસન્નભવ્યો છે, તથા જેઓ આગળ
ઉપર સ્વીકાર કરશે તેઓ દૂરભવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- ‘કેવળીભગવંતોને જ પારમાર્થિક સુખ છે’ એવું વચન સાંભળીને જેઓ કદી તેનો
સ્વીકાર—આદર—શ્રદ્ધા કરતા નથી તેઓ કદી મોક્ષ પામતા નથી; જેઓ તે વચન સાંભળીને અંતરથી
તેનો સ્વીકાર—આદર—શ્રદ્ધા કરે છે તેઓ જ મોક્ષ પામે છે, —હમણાં કરે છે તે આસન્નભવ્ય છે અને
આગળ ઉપર કરશે તે દૂરભવ્ય છે. હર.

૧. સુખનું કારણ સ્વભાવપ્રતિઘાતનો અભાવ છે.

૨. સુખનું લક્ષણ અનાકુળપણું છે.

અથ પરોક્ષજ્ઞાનિનામપારમાર્થિકમિન્દ્રિયસુખં વિચારયતિ-

**મણુઆસુરામરિંદા અહિદ્વુદા ઇંદિએહિં સહજેહિં ।
અસહંતા તં દુઃખં રમંતિ વિસએસુ રમ્મેસુ ॥ ૬૩ ॥**

**મનુજાસુરામરેન્દ્રાઃ અભિદ્રુતા ઇન્દ્રિયૈઃ સહજૈઃ ।
અસહમાનાસ્તદ્દુઃખં રમન્તે વિષયેષુ રમ્યેષુ ॥ ૬૩ ॥**

અમીષાં પ્રાણિનાં હિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનાભાવાત્પરોક્ષજ્ઞાનમુપસર્પતાં તત્સામગ્રીભૂતેષુ સ્વરસત એવેન્દ્રિયેષુ મૈત્રી પ્રવર્તતે । અથ તેષાં તેષુ મૈત્રીમુપગતાનામુદીર્ણમહામોહકાલાનલકવલિતાનાં

દહતિ જ્ઞાણાં કિમજ્ઞપુનરજ્ઞમજ્ઞારાઃ'' ॥ ૬૨ ॥ એવમભેદનયેન કેવલજ્ઞાનમેવ સુખં ભણ્યતે ઇતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન ચતુર્થસ્થલં ગતમ્ । અથ સંસારિણામિન્દ્રિયજ્ઞાનસાધકમિન્દ્રિયસુખં વિચારયતિ-મણુઆસુરામરિંદા મનુજાસુરામરેન્દ્રાઃ । કથંભૂતાઃ । અહિદ્વુદા ઇંદિએહિં સહજેહિં અભિદ્રુતાઃ કદર્થિતાઃ દુઃખિતાઃ । કૈઃ । ઇન્દ્રિયૈઃ સહજૈઃ । અસહંતા તં દુઃખં તદ્દુઃખોદ્રેકમસહમાનાઃ સન્તઃ । રમંતિ વિસએસુ રમ્મેસુ રમન્તિ વિષયેષુ રમ્યાભાસેષુ ઇતિ । અથ વિસ્તરઃ-મનુજાદયો જીવા અમૂર્તાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસુખાસ્વાદમલભમાનાઃ સન્તઃ મૂર્તેન્દ્રિયજ્ઞાનસુખનિમિત્તં તન્નિમિત્તપન્નેન્દ્રિયેષુ મૈત્રીં કુર્વન્તિ । તતશ્ચ તસલોહગોલકાનામુદકાકર્ષણમિવ વિષયેષુ તીવ્રતૃષ્ણા જાયતે । તાં તૃષ્ણામસહમાના વિષયાનનુભવન્તિ ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે પન્નેન્દ્રિયાણિ વ્યાધિસ્થાનીયાનિ , વિષયશ્ચ તત્પ્રતીકારો-

હવે પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓના અપારમાર્થિક ઇન્દ્રિયસુખનો વિચાર કરે છે:-

**સુર-અસુર-નરપતિ પીડિત વર્તે સહજ ઇંદ્રિયો વડે,
નવ સહી શકે તે દુઃખ તેથી રમ્ય વિષયોમાં રમે. ૬૩.**

અન્વયાર્થ:- [મનુજાસુરામરેન્દ્રાઃ] મનુષ્યેન્દ્રો, અસુરેન્દ્રો અને સુરેન્દ્રો [ઇન્દ્રિયૈઃ સહજૈઃ] સ્વાભાવિક (અર્થાત્ પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓને જે સ્વાભાવિક છે એવી) ઇંદ્રિયો વડે [અભિદ્રુતાઃ] પીડિત વર્તતા થકા [તદ્ દુઃખં] તે દુઃખ [અસહમાનાઃ] નહિ સહી શકવાથી [રમ્યેષુ વિષયેષુ] રમ્ય વિષયોમાં [રમન્તે] રમે છે.

ટીકા:- પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અભાવને લીધે પરોક્ષ જ્ઞાનનો આશ્રય કરતા આ પ્રાણીઓને તેની (-પરોક્ષ જ્ઞાનની) સામગ્રીરૂપ ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે નિજ રસથી જ (-સ્વભાવથી જ) મૈત્રી પ્રવર્તે છે. હવે, ઇન્દ્રિયો પ્રત્યે મૈત્રી પામેલા તે પ્રાણીઓને, ઉદયમાં આવેલ મહામોહરૂપી કાલાગ્નિ (તેમને) કોળિયો કરી ગયો હોવાથી, તસ થયેલા

તપ્તાયોગોલાનામિવાત્યન્તમુપાત્તતૃષ્ણાનાં તદ્દુઃખવેગમસહમાનાનાં વ્યાધિસાત્મ્યતામુપગતેષુ રમ્યેષુ વિષયેષુ રતિરુપજાયતે। તતો વ્યાધિસ્થાનીયત્વાદિન્દ્રિયાણાં વ્યાધિસાત્મ્યસમત્વાદ્વિષયાણાં ચ ન છદ્મસ્થાનાં પારમાર્થિકં સૌખ્યમ્॥ ૬૩॥

અથ યાવદિન્દ્રિયાણિ તાવત્સ્વભાવાદેવ દુઃખમેવં વિતર્કયતિ-

**જેસિં વિસણસુ રદી તેસિં દુકખં વિયાણ સબ્ભાવં ।
જઈ તં ણ હિ સબ્ભાવં વાવારો ણત્થિ વિસયત્થં ॥ ૬૪ ॥**

**યેષાં વિષયેષુ રતિસ્તેષાં દુઃખં વિજાનીહિ સ્વાભાવમ્ ।
યદિ તન્ન હિ સ્વભાવો વ્યાપારો નાસ્તિ વિષયાર્થમ્ ॥ ૬૪ ॥**

ષધસ્થાનીયા ઇતિ સંસારિણાં વાસ્તવં સુખં નાસ્તિ ॥ ૬૩ ॥ અથ યાવદિન્દ્રિયવ્યાપારસ્તાવદ્-દુઃખમેવેતિ કથયતિ-જેસિં વિસણસુ રદી યેષાં નિર્વિષયાતીન્દ્રિયપરમાત્મસ્વરૂપવિપરીતેષુ વિષયેષુ રતિઃ તેસિં દુકખં વિયાણ સબ્ભાવં તેષાં બહિર્મુખજીવાનાં નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસંવિત્તિ-સમુત્પન્નનિરુપાધિપારમાર્થિકસુખવિપરીતં સ્વભાવેનૈવ દુઃખમસ્તીતિ વિજાનીહિ। કસ્માદિતિ ચેત્। પન્નેન્દ્રિયવિષયેષુ રતેરવલોકનાત્। જઈ તં

લોખંડના ગોળાની માફક (-જેમ તપેલા લોખંડના ગોળાને પાણીની અત્યંત તૃષ્ણા પેદા થઈ છે અર્થાત્ તે ત્વરાથી પાણીને શોષી લે છે તેમ) અત્યંત તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ છે; તે દુઃખના વેગને નહિ સહી શકવાથી તેમને વ્યાધિના પ્રતિકાર સમાન (-રોગમાં ઘડીભર અલ્પ રાહત આપનારા લાગે છે એવા ઇલાજ સમાન) રમ્ય વિષયોમાં રતિ ઊપજે છે. માટે ઇન્દ્રિયો વ્યાધિ સમાન હોવાથી અને વિષયો વ્યાધિના પ્રતિકાર સમાન હોવાથી છદ્મસ્થોને પારમાર્થિક સુખ નથી. ૬૩.

હવે જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો છે ત્યાં સુધી સ્વભાવથી જ દુઃખ છે એમ ન્યાયથી નક્કી કરે છે:-

**વિષયો વિષે રતિ જેમને, દુખ છે સ્વભાવિક તેમને;
જો તે ન હોય સ્વભાવ તો વ્યાપાર નહિ વિષયો વિષે. ૬૪.**

અન્યાર્થ:- [યેષાં] જેમને [વિષયેષુ રતિઃ] વિષયોમાં રતિ છે, [તેષાં] તેમને [દુઃખં] દુઃખ [સ્વાભાવં] સ્વાભાવિક [વિજાનીહિ] જાણો; [હિ] કારણ કે [યદિ] જો [તદ્] દુઃખ [સ્વભાવં ન] (તેમનો) સ્વભાવ ન હોય [વિષયાર્થ] તો વિષયાર્થે [વ્યાપારઃ] વ્યાપાર [ન અસ્તિ] ન હોય.

યેષાં જીવદવસ્થાનિ હતકાનીન્દ્રિયાણિ, ન નામ તેષામુપાધિપ્રત્યયં દુઃખમ્; કિંતુ સ્વાભાવિકમેવ, વિષયેષુ રતેરવલોકનાત્। અવલોક્યતે હિ તેષાં સ્તમ્બેરમસ્ય કરેણુકુટ્ટનીગાત્ર-સ્પર્શ ઇવ, સફરસ્ય બહિશામિષસ્વાદ ઇવ, ઇન્દિરસ્ય સંકોચસંમુખારવિન્દામોહ ઇવ, પતજ્જસ્ય પ્રદીપાર્ચી રૂપ ઇવ, કુરજ્જસ્ય મૃગયુગેયસ્વર ઇવ, દુર્નિવારેન્દ્રિયવેદનાવશીકૃતાનામાસન્નનિપાતેષ્વપિ વિષયેષ્વભિપાતઃ। યદિ પુનર્ન તેષાં દુઃખં સ્વાભાવિકમભ્યુપગમ્યેત તદોપશાન્તશીતજ્વરસ્ય સંસ્વેદનમિવ, પ્રહીણદાહજ્વરસ્યારનાલપરિષેક ઇવ, નિવૃત્તનેત્રસંરમ્ભસ્ય ચ વટાચૂર્ણાવચૂર્ણનમિવ, વિનષ્ટકર્ણશૂલસ્ય બસ્તમૂત્રપૂરણમિવ, રૂઢવ્રણસ્યાલેપનદાનમિવ, વિષયવ્યાપારો ન દૃશ્યતે। દૃશ્યતે ચાસૌ। તતઃ સ્વભાવભૂતદુઃખયોગિન એવ જીવદિન્દ્રિયાઃ પરોક્ષજ્ઞાનિનઃ।। ૬૪।।

ળ હિ સમ્ભાવં યદિ તદ્દુઃખં સ્વભાવેન નાસ્તિ હિ સ્ફુટં વાવારો ણત્થિ વિસયત્થં તર્હિ વિષયાર્થ વ્યાપારો નાસ્તિ ન ઘટતે। વ્યાધિસ્થાનામૌષધેષ્વિવ વિષયાર્થ વ્યાપારો દૃશ્યતે ચેત્તત એવ જ્ઞાયતે

ટીકા:- જેમને ૧હત ઈન્દ્રિયો જીવતી (-હયાત) છે, તેમને દુઃખ ઉપાધિના કારણે (-બાહ્ય સંયોગોને લીધે, ઔપાધિક) નથી પણ સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે તેમને વિષયોમાં રતિ જોવામાં આવે છે. તેઓ ખરેખર -જેમ હાથી હાથણીરૂપી કૂટણીના ગાત્રના સ્પર્શ તરફ, મચ્છ (માછલાને પકડવા માટે રાખેલા લોખંડના) કાંટામાંના આમિષના સ્વાદ તરફ, ભ્રમર સંકોચસંમુખ અરવિંદની (-બિડાઈ જવાની તૈયારીવાળા કમળની) ગંધ તરફ, પતંગ (-પતંગિયું) દીવાની જ્યોતના રૂપ તરફ અને કુરંગ (-હરણ) શિકારીના સંગીતના સ્વર તરફ ધસતા જોવામાં આવે છે તેમ-દુર્નિવાર ઈન્દ્રિયવેદનાને વશીભૂત થયા થકા, જોકે વિષયોનો નાશ અતિ નિકટ છે (અર્થાત્ વિષયો ક્ષણિક છે) તોપણ, વિષયો તરફ ધસતા જોવામાં આવે છે. અને જો 'તેમને દુઃખ સ્વાભાવિક છે' એમ ન સ્વીકારવામાં આવે તો-જેમ જેને શીતજ્વર (-ટાઢિયો તાવ) ઉપશાંત થઈ ગયો હોય તે પરસેવો વળે એવો ઉપચાર કરતો જોવામાં આવતો નથી, જેને દાહજ્વર ઊતરી ગયો હોય તે કાંજીથી શરીર ઝારતો જોવામાં આવતો નથી, જેને આંખનો દુખાવો નિવૃત્ત થયો હોય તે વટાચૂર્ણ (-શંખ વગેરેનું ચૂર્ણ) આંજતો જોવામાં આવતો નથી, જેને કર્ણશૂળ નષ્ટ થયું હોય તે કાનમાં બકરાનું મૂત્ર નાખતો જોવામાં આવતો નથી અને જેને વ્રણ (ઘા) રુઝાઈ ગયો હોય તે લેપ કરતો જોવામાં આવતો નથી તેમ-તેમને વિષયવ્યાપાર ન જોવામાં આવવો જોઈએ. પરંતુ તે તો (વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ તો) જોવામાં આવે છે. માટે (સિદ્ધ થાય છે કે) જેમને ઈન્દ્રિયો જીવતી છે એવા પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓને દુઃખ સ્વાભાવિક જ છે.

ભાવાર્થ:- પરોક્ષજ્ઞાનવાળાઓને સ્વભાવથી જ દુઃખ છે, કારણ કે તેમને વિષયોમાં રતિ વર્તે છે; કેટલીક વાર તો તેઓ, અસહ્ય તૃષ્ણારૂપી દાહને લીધે (-તીવ્ર ઈચ્છારૂપી

૧. હત = નિંધ; નિકૃષ્ટ.

૨. આમિષ = લલચાવવા માટે રાખેલી ખાવાની વસ્તુ; માંસ.

અથ મુક્તાત્મસુખપ્રસિદ્ધયે શરીરસ્ય સુખસાધનતાં પ્રતિહન્તિ-

પપ્પા ઇદ્દે વિસયે ફાસેહિં સમસ્સિદે સહાવેણ ।

પરિણમમાણો અપ્પા સયમેવ સુહં ણ હવદિ દેહો ॥ ૬૫ ॥

પ્રાપ્થેદાન્ વિષયાન્ સ્પર્શૈઃ સમાશ્રિતાન્ સ્વભાવેન ।

પરિણમમાન આત્મા સ્વયમેવ સુખં ન ભવતિ દેહઃ ॥ ૬૫ ॥

અસ્ય ખલ્વાત્મનઃ સશરીરાવસ્થાયામપિ ન શરીરં સુખસાધનતામાપદ્યમાનં પશ્યામઃ, યતસ્તદાપિ પીતોન્મત્તકરસૈરિવ પ્રકૃષ્ટમોહવશવર્તિભિરિન્દ્રિયૈરિમેડસ્માકમિષ્ટા ઇતિ ક્રમેણ

દુઃખમસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૬૪ ॥ એવં પરમાર્થનેન્દ્રિયસુખસ્ય દુઃખસ્થાપનાર્થ ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથ મુક્તાત્મનાં શરીરાભાવેડપિ સુખમસ્તીતિ જ્ઞાપનાર્થ શરીરં સુખકારણં ન સ્યાદિતિ વ્યક્તીકરોતિ-પપ્પા પ્રાપ્ય । કાન્ । **ઇદ્દે વિસયે** ઇદ્દપન્નેન્દ્રિયવિષયાન્ । કથંભૂતાન્ । **ફાસેહિં સમસ્સિદે** સ્પર્શનાદીન્દ્રિય-

દુઃખને લીધે), મરણ સુધીનું જોખમ વહોરીને પણ ક્ષણિક ઈન્દ્રિયવિષયોમાં ઝંપલાવે છે. જો તેમને સ્વભાવથી જ દુઃખ ન હોય તો વિષયોમાં રતિ જ ન હોવી જોઈએ. જેને શરીરમાં ગરમીની બળતરાનું દુઃખ નષ્ટ થયું હોય તેને ઠંડકના બાલ્ય ઉપચારમાં રતિ કેમ હોય? માટે પરોક્ષજ્ઞાનવાળા જીવોને દુઃખ સ્વાભાવિક જ છે એમ નક્કી થાય છે. ૬૪.

હવે, મુક્ત આત્માના સુખની પ્રસિદ્ધિ માટે, શરીર સુખનું સાધન હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે (અર્થાત્ સિદ્ધભગવાનને શરીર વિના પણ સુખ હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે, સંસારાવસ્થામાં પણ શરીર સુખનું-ઈન્દ્રિયસુખનું-સાધન નથી એમ નક્કી કરે છે):-

ઈન્દ્રિયસમાશ્રિત ઈષ્ટ વિષયો પામીને, નિજ ભાવથી

જીવ પ્રણમતો સ્વયમેવ સુખરૂપ થાય, દેહ થતો નથી. ૬૫.

અન્વયાર્થ:- [સ્પર્શૈઃ સમાશ્રિતાન્] સ્પર્શનાદિક ઈન્દ્રિયો જેમનો આશ્રય કરે છે એવા [ઇદ્દાન્ વિષયાન્] ઈષ્ટ વિષયોને [પ્રાપ્ય] પામીને [સ્વભાવેન] (પોતાના અશુદ્ધ) સ્વભાવે [પરિણમમાનઃ] પરિણમતો થકો [આત્મા] આત્મા [સ્વયમેવ] સ્વયમેવ [સુખં] સુખરૂપ (-ઈન્દ્રિયસુખરૂપ) થાય છે, [દેહઃ ન ભવતિ] દેહ સુખરૂપ થતો નથી.

ટીકા:- ખરેખર આ આત્માને સશરીર અવસ્થામાં પણ શરીર સુખનું સાધન થતું અમે દેખતા-અનુભવતા નથી; કારણ કે ત્યારે પણ, જાણે કે ઉન્માદજનક મદિરા પીધેલ હોય એવી, ^૧પ્રકૃષ્ટ મોહને વશ વર્તનારી, 'આ (વિષયો) અમને ઈષ્ટ છે'

૧. પ્રકૃષ્ટ = પ્રબળ; અતિશય.

વિષયાનભિપતદ્વિરસમીચીનવૃત્તિતામનુભવન્નુપરુદ્ધશક્તિસારેણાપિ જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મકેન
નિશ્ચયકારણતામુપાગતેન સ્વભાવેન પરિણમમાનઃ સ્વયમેવાયમાત્મા સુખતામાપદ્યતે। શરીરં
ત્વચેતનત્વાદેવ સુખત્વપરિણતેર્નિશ્ચયકારણતામનુપગચ્છન્ન જાતુ સુખતામુપઢૌકત ઇતિ।। ૬૫।।

અથૈતદેવ દૃઢયતિ-

**एगंतेण हि देहो सुहं ण देहिस्स कुणदि सग्गे वा ।
विसयवसेण दु सोक्खं दुक्खं वा हवदि सयमादा ।। ६६ ।।**

રહિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિલક્ષણૈઃ સ્પર્શનાદિભિરિન્દ્રિયૈઃ સમાશ્રિતાન્ સમ્યક્ પ્રાપ્યાન્ ગ્રાહ્યાન્, ઇત્થંભૂતાન્
વિષયાન્ પ્રાપ્ય। સ કઃ। અપ્યા આત્મા કર્તા। કિંવિશિષ્ટઃ। સહાવેણ પરિણમમાણો
અનન્તસુખોપાદાનભૂતશુદ્ધાત્મસ્વભાવવિપરીતેનાશુદ્ધસુખોપાદાનભૂતેનાશુદ્ધાત્મસ્વભાવેનઃ પરિણમ-માનઃ।
ઇત્થંભૂતઃ સન્ સયમેવ સુહં સ્વયમેવેન્દ્રિયસુખં ભવતિ પરિણમતિ। ણ હવદિ દેહો દેહઃ
પુનરચેતનત્વાત્સુખં ન ભવતીતિ।

એમ કરીને વિષયો તરફ ઘસતી ઈન્દ્રિયો વડે 'અસમીચીન-પરિણતિપણું' અનુભવતો હોવાથી, 'જેની
શક્તિની ઉત્કૃષ્ટતા (-પરમ શુદ્ધતા) રોકાઈ ગઈ છે એવા પણ (પોતાના) જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મક
સ્વભાવે-કે જે (સુખના) નિશ્ચય-કારણરૂપ છે-પરિણમતો થકો સ્વયમેવ આ આત્મા સુખપણાને પામે
છે (-સુખરૂપ થાય છે); અને શરીર તો અચેતન જ હોવાથી સુખત્વપરિણતિનું નિશ્ચય-કારણ નહિ
થતું થકું જરાય સુખપણાને પામતું નથી.

ભાવાર્થ:- સશરીર અવસ્થામાં પણ આત્મા જ સુખરૂપ (-ઈન્દ્રિયસુખરૂપ) પરિણતિએ
પરિણમે છે, દેહ નહિ; તેથી ત્યારે પણ (-સશરીર અવસ્થામાં પણ) સુખનું નિશ્ચય કારણ આત્મા જ
છે અર્થાત્ ઈન્દ્રિયસુખનું પણ વાસ્તવિક કારણ આત્માનો જ અશુદ્ધ સ્વભાવ છે. અશુદ્ધ સ્વભાવે
પરિણમતો આત્મા જ સ્વયમેવ ઈન્દ્રિયસુખરૂપ થાય છે. તેમાં દેહ કારણ નથી; કારણ કે સુખરૂપ
પરિણતિ અને દેહ તદ્દન ભિન્ન હોવાને લીધે સુખને અને દેહને નિશ્ચયથી કાર્યકારણપણું બિલકુલ
નથી. ૬૫.

હવે આ જ વાતને દૃઢ કરે છે:-

**એકાંતથી સ્વર્ગ્ય દેહ કરે નહીં સુખ દેહીને,
પણ વિષયવશ સ્વયમેવ આત્મા સુખ વા દુઃખ થાય છે. ૬૬.**

૧. અસમીચીન = અસમ્યક્, અઠીક; અયોગ્ય.

૨. ઈન્દ્રિયસુખરૂપે પરિણમનાર આત્માને જ્ઞાનદર્શનવીર્યાત્મક સ્વભાવની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિ રોકાઈ ગઈ છે અર્થાત્
સ્વભાવ અશુદ્ધ થયો છે.

**एकान्तेन हि देहः सुखं न देहिनः करोति स्वर्गे वा ।
विषयवशेन तु सौख्यं दुःखं वा भवति स्वयमात्मा ॥ ६६ ॥**

અયમત્ર સિદ્ધાન્તો યદિવ્યવૈક્રિયિકત્વેઽપિ શરીરં ન ખલુ સુખાય કલ્પ્યેતેતીષ્ટાનામનિષ્ટાનાં
વા વિષયાણાં વશેન સુખં વા દુઃખં વા સ્વયમેવાત્મા સ્યાત્ ॥ ૬૬ ॥

अथात्मनः स्वयमेव सुखपरिणामशक्तियोगित्वाद्धिषयाणामकिंचित्करत्वं द्योतयति-

**तिमिरहरा जइ दिट्ठी जणस्स दीवेण णत्थि कायव्वं ।
तह सोक्खं सयमादा विसया किं तत्थ कुव्वंति ॥ ६७ ॥**

અયમત્રાર્થઃ—કર્માવૃતસંસારિજીવાનાં યદિન્દ્રિયસુખં તત્રાપિ જીવ ઉપાદાનકારણં, ન ચ દેહઃ ।
દેહકર્મરહિતમુક્તાત્મનાં પુનર્યદનન્તાતીન્દ્રિયસુખં તત્ર વિશેષેનાત્મૈવ કારણમિતિ ॥ ૬૬ ॥ અથ
મનુષ્યશરીરં મા ભવતુ, દેવશરીરં દિવ્યં તત્કિલ સુખકારણં ભવિષ્યતીત્યાશઙ્ગાં નિરાકરોતિ—**एगंतेण
हि देहो सुहं ण देहिस्स कुणदि** एकान्तेन हि स्फुटं देहः कर्ता सुखं न करोति । कस्य । देहिनः
संसारिजीवस्य । क्व । **सग्गे वा** आस्तां तावन्मनुष्याणां मनुष्यदेहः सुखं न करोति, स्वर्गे वा योऽसौ

अन्वयार्थः- [एकान्तेन हि] એકાંતે અર્થાત્ નિયમથી [સ્વર્ગે વા] સ્વર્ગમાં પણ [દેહઃ]
દેહ [દેહિનઃ] દેહીને (-આત્માને) [સુખં ન કરોતિ] સુખ કરતો નથી; [વિષયવશેન તુ] પરંતુ
વિષયોના વશે [સૌખ્યં દુઃખં વા] સુખ અથવા દુઃખરૂપ [સ્વયં આત્મા ભવતિ] સ્વયં આત્મા થાય છે.

टीका:- આ અહીં સિદ્ધાંત છે કે—‘ શરીર, ભલે તેને દિવ્ય વૈક્રિયિકપણું હોય તોપણ, સુખ કરી
શકતું નથી;’ માટે, ઈષ્ટ અથવા અનિષ્ટ વિષયોના વશે સુખ અથવા દુઃખરૂપ સ્વયમેવ આત્મા થાય
છે.

भावार्थः- શરીર સુખદુઃખ કરતું નથી. દેવનું ઉત્તમ વૈક્રિયિક શરીર સુખનું કારણ નથી કે
નારકનું શરીર દુઃખનું કારણ નથી. આત્મા પોતે જ ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વિષયોને વશ થઈ સુખ-દુઃખની
કલ્પનારૂપે પરિણમે છે. ૬૬.

હવે, આત્મા સ્વયમેવ સુખપરિણામની શક્તિવાળો હોવાથી વિષયોનું અક્રિયિકરણ પ્રકાશે
છે:-

**જો દષ્ટિ પ્રાણીની તિમિરહર, તો કાર્ય છે નહિ દીપથી;
જ્યાં જીવ સ્વયં સુખ પરિણમે, વિષયો કરે છે શું તહીં ? ૬૭.**

**તિમિરહરા યદિ દષ્ટિર્જનસ્ય દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યમ્ ।
તથા સૌખ્યં સ્વયમાત્મા વિષયાઃ કિં તત્ર કુર્વન્તિ ॥ ૬૭ ॥**

યથા હિ કૈષાંચિન્નક્તંચરાણાં ચક્ષુષઃ સ્વયમેવ તિમિરવિકરણશક્તિયોગિત્વાન્ન તદપાકરણપ્રવણેન પ્રદીપપ્રકાશાદિના કાર્યં, એવમસ્યાત્મનઃ સંસારે મુક્તૌ વા સ્વયમેવ સુખતયા પરિણમમાનસ્ય સુખસાધનધિયા અબુઘૈર્મુઘાઘ્યાસ્યમાના અપિ વિષયાઃ કિં હિ નામ કુર્યુઃ ॥ ૬૭ ॥

દિવ્યો દેવદેહઃ સોઽપ્યુપચારં વિહાય સુખં ન કરોતિ । વિસયવસેણ દુ સોક્ષં દુક્ષં વા હવદિ સયમાદા કિંતુ નિશ્ચયેન નિર્વિષયામૂર્તસ્વાભાવિકસદાનન્દૈકસુખસ્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણાનાદિ—કર્મબન્ધવશાદ્વિષયાધીનત્વેન પરિણમ્ય સાંસારિકસુખં દુઃખં વા સ્વયમાત્મૈવ ભવતિ, ન ચ દેહ ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૬૬ ॥ એવં મુક્તાત્મનાં દેહાભાવેઽપિ સુખમસ્તીતિ પરિજ્ઞાનાર્થં સંસારિણામપિ દેહઃ સુખકારણં ન ભવતીતિકથનરૂપેણ ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથાત્મનઃ સ્વયમેવ સુખસ્વભાવત્વાન્નિશ્ચયેન યથા દેહઃ સુખકારણં ન ભવતિ તથા વિષયા અપીતિ પ્રતિપાદયતિ—જઈ યદિ દિટ્ટી નત્તંચરજનસ્ય દષ્ટિઃ તિમિરહરા અન્ધકારહરા ભવતિ જગસ્સ જનસ્ય દીવેણ ણત્થિ કાયવ્વં દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં । તસ્ય પ્રદીપાદીનાં યથા પ્રયોજનં નાસ્તિ તહ સોક્ષં સયમાદા વિસયા કિં તત્થ કુર્વન્તિ તથા નિર્વિષયામૂર્તસર્વપ્રદેશાહ્વાદકસહજાનન્દૈકલક્ષણસુખસ્વભાવો નિશ્ચયે—નાત્મૈવ, તત્ર મુક્તૌ સંસારે વા વિષયાઃ કિં કુર્વન્તિ,

અન્વયાર્થઃ— [યદિ] જો [જનસ્ય દષ્ટિઃ] પ્રાણીની દષ્ટિ [તિમિરહરા] તિમિરનાશક હોય તો [દીપેન નાસ્તિ કર્તવ્યં] દીવાથી કાંઈ પ્રયોજન નથી અર્થાત્ દીવો કાંઈ કરતો નથી, [તથા] તેમ જ્યાં [આત્મા] આત્મા [સ્વયં] સ્વયં [સૌખ્યં] સુખરૂપ પરિણમે છે [તત્ર] ત્યાં [વિષયા] વિષયો [કિં કુર્વન્તિ] શું કરે છે ?

ટીકા:- જેમ કોઈ *નિશાયરોનાં નેત્રો સ્વયમેવ અંધકારને નષ્ટ કરવાની શક્તિવાળાં હોવાથી, અંધકારને દૂર કરવાના સ્વભાવવાળા દીપક-પ્રકાશાદિકથી કાંઈ પ્રયોજન નથી (અર્થાત્ દીવા વગેરેનો પ્રકાશ કાંઈ કરતો નથી), તેમ-જોકે અજ્ઞાનીઓ 'વિષયો સુખનાં સાધન છે' એવી ભુદ્ધિ વડે વિષયોનો કોગટ અધ્યાસ (-આશ્રય) કરે છે તોપણ -સંસારમાં કે મુક્તિમાં સ્વયમેવ સુખપણે પરિણમતા આ આત્માને વિષયો શું કરે છે ?

ભાવાર્થ:- સંસારમાં કે મોક્ષમાં આત્મા પોતાની મેળે જ સુખરૂપ પરિણમે છે; તેમાં વિષયો અકિંચિત્કર છે અર્થાત્ કાંઈ કરતા નથી. અજ્ઞાનીઓ વિષયોને સુખનાં કારણ માનીને નકામાં તેમને અવલંબે છે! ૬૭.

* નિશાયરો = રાત્રે ફરનારા-ધુવડ, સર્પ, ભૂત વગેરે.

અથાત્મનઃ સુખસ્વભાવત્વં દૃષ્ટાન્તેન દૃઢયતિ-

સયમેવ જહાદિદ્ધો તેજો ઉણ્હો ય દેવદા ણભસિ ।

સિદ્ધો વિ તહા ણાણં સુહં ચ લોગે તહા દેવો ॥ ૬૮ ॥

સ્વયમેવ યથાદિત્યસ્તેજઃ ઉણ્ણશ્ચ દેવતા નભસિ ।

સિદ્ધોઽપિ તથા જ્ઞાનં સુખં ચ લોકે તથા દેવઃ ॥ ૬૮ ॥

યથા ખલુ નભસિ કારણાન્તરમનપેક્ષયૈવ સ્વયમેવ પ્રભાકરઃ પ્રભૂતપ્રમાભારભાસ્વરસ્વરૂપ-વિકસ્વરપ્રકાશશાલિતયા તેજઃ, યથા ચ કાદાચિત્કૌણ્ણ્યપરિણતાયઃપિણ્ડવન્નિત્યમેવૌણ્ણ્ય-પરિણામાપન્નત્વાદુણ્ણઃ, યથા ચ દેવગતિનામકર્મોદયાનુવૃત્તિવશવર્તિસ્વભાવતયા દેવઃ ।

ન કિમપીતિ ભાવઃ ॥ ૬૭ ॥ અથાત્મનઃ સુખસ્વભાવત્વં જ્ઞાનસ્વભાવત્વં ચ પુનરપિ દૃષ્ટાન્તેન દૃઢયતિ— સયમેવ જહાદિદ્ધો તેજો ઉણ્હો ય દેવદા ણભસિ કારણાન્તરં નિરપેક્ષ્ય સ્વયમેવ યથાદિત્યઃ સ્વપરપ્રકાશરૂપં તેજો ભવતિ, તથૈવ ચ સ્વયમેવોણ્ણો ભવતિ, તથા ચાજ્ઞાનિજનાનાં દેવતા ભવતિ । ક્વ સ્થિતઃ । નભસિ આકાશે । સિદ્ધો વિ તહા ણાણં સુહં ચ સિદ્ધોઽપિ ભગવાંસ્તથૈવ કારણાન્તરં નિરપેક્ષ્ય સ્વભાવેનૈવ સ્વપરપ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં, તથૈવ પરમતૃષ્ણિરૂપમનાકુલત્વલક્ષણં સુખમ્ । ક્વ ।

હવે આત્માનું સુખસ્વભાવપણું દૃષ્ટાંત વડે દૃઢ કરે છે:-

**જ્યમ આભમાં સ્વયમેવ ભાસ્કર ઉણ્ણ, દેવ, પ્રકાશ છે,
સ્વયમેવ લોકે સિદ્ધ પણ ત્યમ જ્ઞાન, સુખ ને દેવ છે. ૬૮.**

અન્યાર્થ:- [યથા] જેમ [નભસિ] આકાશમાં [આદિત્યઃ] સૂર્ય [સ્વયમેવ] સ્વયમેવ [તેજઃ] તેજ, [ઉણ્ણઃ] ઉણ્ણ [ચ] અને [દેવતા] દેવ છે, [તથા] તેમ [લોકે] લોકમાં [સિદ્ધઃ અપિ] સિદ્ધભગવાન પણ (સ્વયમેવ) [જ્ઞાનં] જ્ઞાન, [સુખં ચ] સુખ [તથા દેવઃ] અને દેવ છે.

ટીકા:- જેવી રીતે આકાશમાં, કારણાંતરની (—અન્ય કારણની) અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ સ્વયમેવ સૂર્ય (૧) પુષ્કળ પ્રભાસમૂહથી ભાસ્વર એવા સ્વરૂપ વડે વિકસિત પ્રકાશવાળો હોવાથી તેજ છે, (૨) કોઈક વાર ઉણ્ણતારૂપે પરિણમતા લોખંડના ગોળાની માફક સદાય ઉણ્ણતા-પરિણામે પામેલો હોવાથી ઉણ્ણ છે, અને (૩) દેવગતિ—

૧. ભાસ્વર = તેજસ્વી; ઝળકતું.

૨. જેમ લોખંડનો ગોળો કોઈક વાર ઉણ્ણતાપરિણામે પરિણમે છે તેમ સૂર્ય સદાય ઉણ્ણતા-પરિણામે પરિણમેલો છે.

તથૈવ લોકે કારણાન્તરમનપેક્ષૈવ સ્વયમેવ ભગવાનાત્માપિ સ્વપરપ્રકાશનસમર્થ-
નિર્વિતથાનન્તશક્તિસહજસંવેદનતાદાત્મ્યાત્ જ્ઞાનં, તથૈવ ચાત્મતૃપ્તિસમુપજાતપરિનિર્વૃત્તિ-
પ્રવર્તિતાનાકુલત્વસુસ્થિતત્વાત્ સૌખ્યં, તથૈવ ચાસન્નાત્મતત્ત્વોપલમ્બલઙ્ઘવર્ણજનમાનસશિલા-
સ્તમ્બોત્કીર્ણસમુદીર્ણદ્યુતિસ્તુતિયોગિદિવ્યાત્મસ્વરૂપત્વાદેવઃ। અતોઽસ્યાત્મનઃ સુખસાધનાભાસૈ-
ર્વિષયૈઃ પર્યાપ્તમ્।। ૬૮।।-ઈતિ આનન્દપ્રપન્નઃ।

લોગે જગતિ। તહા દેવો નિજશુદ્ધાત્મસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પ-
સમાધિસમુત્પન્નસુન્દરાનન્દસ્યન્દિસુખામૃતપાનપિપાસિતાનાં ગણધરદેવાદિપરમયોગિનાં દેવેન્દ્રાદીનાં
ચાસન્નભવ્યાનાં મનસિ નિરન્તરં પરમારાધ્યં, તથૈવાનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્તવનેન સ્તુત્યં ચ યદિવ્યમાત્મસ્વરૂપં
તત્સ્વભાવત્વાત્તથૈવ દેવશ્ચેતિ। તતો જ્ઞાયતે મુક્તાત્મનાં વિષયૈરપિ પ્રયોજનં નાસ્તીતિ।। ૬૮।। એવં
સ્વભાવેનૈવ સુખસ્વભાવત્વાદ્વિષયા અપિ મુક્તાત્મનાં સુખકારણં ન ભવન્તીતિકથનરૂપેણ ગાથાદ્વયં
ગતમ્। અથેદાનીં શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્યદેવાઃ પૂર્વોક્તલક્ષણા-નન્તસુખાધારભૂતં સર્વજ્ઞં વસ્તુસ્તવેન
નમસ્કુર્વન્તિ-

નામકર્મના ધારાવાહી ઉદયને વશવર્તી સ્વભાવ વડે દેવ છે; તેવી જ રીતે લોકમાં, કારણાંતરની અપેક્ષા
રાખ્યા વિના જ સ્વયમેવ ભગવાન આત્મા પણ (૧) સ્વપરને પ્રકાશવામાં સમર્થ એવી નિર્વિતથ (-
સાચી) અનંત શક્તિવાળા સહજ સંવેદન સાથે તાદાત્મ્યને લીધે જ્ઞાન છે, (૨) આત્મતૃપ્તિથી ઊપજતી
જે પરિનિર્વૃત્તિ તેનાથી પ્રવર્તતી અનાકુળતામાં સુસ્થિતપણાને લીધે સૌખ્ય છે, અને (૩) જેમને
આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ નિકટ છે એવા બુદ્ધ જનોના મનરૂપી શિલાસ્તંભમાં જેની અતિશય ધ્યુતિની
સ્તુતિ કોતરાયેલી છે એવા દિવ્ય આત્મસ્વરૂપવાળો હોવાને લીધે દેવ છે. માટે આ આત્માને
સુખસાધનાભાસ (-જેઓ સુખનાં સાધન નથી પણ સુખનાં સાધન હોવાનો આભાસમાત્ર જેમાં થાય
છે એવા) વિષયોથી બસ થાઓ.

ભાવાર્થ:- સિદ્ધભગવાન કોઈ બાહ્ય કારણની અપેક્ષા વિના પોતાની મેળે જ સ્વપરપ્રકાશક
જ્ઞાનરૂપ છે, અનંત આત્મિક આનંદરૂપ છે અને અચિંત્ય દિવ્યતારૂપ છે. સિદ્ધભગવાન જેવો જ સર્વ
જીવોનો સ્વભાવ છે. તેથી સુખાર્થી જીવો વિષયાલંબી ભાવ છોડી નિરાલંબી પરમાનંદસ્વભાવે
પરિણમો. ૬૮.

આ રીતે આનંદ-અધિકાર પૂર્ણ થયો.

૧. પરિનિર્વૃત્તિ = મોક્ષ; પરિપૂર્ણતા; છેવટનું સંપૂર્ણ સુખ. (પરિનિર્વૃત્તિ આત્મતૃપ્તિથી થાય છે અર્થાત્ આત્મતૃપ્તિની પરાકાષ્ઠા તે જ પરિનિર્વૃત્તિ.)
૨. શિલાસ્તંભ = પથ્થરનો થાંભલો
૩. ધ્યુતિ = દિવ્યતા; ભવ્યતા; મહિમા (ગણધરદેવાદિ બુદ્ધ પુરુષોના મનમાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની દિવ્યતાનાં સ્તુતિગાન કોતરાઈ ગયાં છે)

અથ શુભપરિણામાધિકારપ્રારમ્ભઃ ।

અથેન્દ્રિયસુખસ્વરૂપવિચારમુપક્રમમાણસ્તત્સાધનસ્વરૂપમુપન્યસ્યતિ-

**દેવદજદિગુરુપૂજાસુ ચેવ દાણમ્મિ વા સુશીલેસુ ।
ઉવવાસાદિસુ રક્તો સુહોવઓગપ્પગો અપ્પા ॥ ૬૧ ॥**

**દેવતાયતિગુરુપૂજાસુ ચૈવ દાને વા સુશીલેષુ ।
ઉપવાસાદિષુ રક્તઃ શુભોપયોગાત્મક આત્મા ॥ ૬૧ ॥**

તેજો દિદ્ધી ણાણં ઇદ્ધી સોક્ખં તહેવ ઈસરિયં ।
તિહુવણપહાણદઇયં માહપ્પં જસ્સ સો અરિહો ॥ *૩ ॥

તેજો દિદ્ધી ણાણં ઇદ્ધી સોક્ખં તહેવ ઈસરિયં તિહુવણપહાણદઇયં તેજઃ પ્રભામણ્ડલં, જગત્રયકાલત્રયવસ્તુગતયુગપત્સામાન્યાસ્તિત્વગ્રાહકં કેવલદર્શનં, તથૈવ સમસ્તવિશેષાસ્તિત્વ-ગ્રાહકં કેવલજ્ઞાનં, ઋદ્ધિશબ્દેન સમવસરણાદિલક્ષણા વિભૂતિઃ, સુખશબ્દેનાવ્યાબાધાનન્તસુખં, તત્પદાભિલાષેણ ઇન્દ્રાદયોઽપિ ભૂત્યત્વં કુર્વન્તીત્યેવંલક્ષણમૈશ્વર્યં, ત્રિભુવનાધીશાનામપિ વલ્લભત્વં દૈવં ભણ્યતે । માહપ્પં જસ્સ સો અરિહો ઇત્થંભૂતં માહાત્મ્યં યસ્ય સોઽર્હન્ ભણ્યતે । ઇતિ વસ્તુસ્તવનરૂપેણ નમસ્કારં કૃતવન્તઃ ॥ * ૩ ॥ અથ તસ્યૈવ ભગવતઃ સિદ્ધાવસ્થાયાં ગુણસ્તવન-રૂપેણ નમસ્કારં કુર્વન્તિ-

તં ગુણદો અધિગદરં અવિચ્છિદં મણુવદેવપદિભાવં ।
અપુણભ્માવણિબદ્ધં પણમામિ પુણો પુણો સિદ્ધં ॥ *૪ ॥

પણમામિ નમસ્કરોમિ પુણો પુણો પુનઃ પુનઃ । કમ્ । તં સિદ્ધં પરમાગમપ્રસિદ્ધં સિદ્ધમ્ । કથંભૂતમ્ । ગુણદો અધિગદરં અવ્યાબાધાનન્તસુખાદિગુણૈરધિકતરં સમધિકતરગુણમ્ । પુનરપિ કથં-

અહીં શુભ પરિણામનો અધિકાર શરૂ થાય છે.

હવે ઇન્દ્રિયસુખના સ્વરૂપ સંબંધી વિચાર ઉપાડતાં-આરંભતાં, તેના (ઇન્દ્રિયસુખના) સાધનનું (-શુભોપયોગનું) સ્વરૂપ કહે છે:-

**ગુરુ-દેવ-યતિપૂજા વિષે, વળી દાન ને સુશીલો વિષે,
જીવ રક્ત ઉપવાસાદિકે શુભ-ઉપયોગસ્વરૂપ છે. ૬૯.**

અન્યાર્થ:- [દેવતાયતિગુરુપૂજાસુ] દેવ, ગુરુ ને યતિની પૂજામાં, [દાને ચ એવ] દાનમાં [સુશીલેષુ વા] સુશીલોમાં [ઉપવાસાદિષુ] તથા ઉપવાસાદિકમાં [રક્તઃ આત્મા] રક્ત આત્મા [શુભોપયોગાત્મકઃ] શુભોપયોગાત્મક છે.

યદાયમાત્મા દુઃખસ્ય સાધનીભૂતાં દ્વેષરૂપામિન્દ્રિયાથાનુરાગરૂપાં
 ચાશુભોપયોગભૂમિકામતિક્રમ્ય દેવગુરુયતિપૂજાદાનશીલોપવાસપ્રીતિલક્ષણં ધર્માનુરાગમઙ્ગીકરોતિ
 તદેન્દ્રિયસુખસ્ય સાધનીભૂતાં શુભોપયોગભૂમિકામધિરૂઢોઽભિલપ્યેત ॥ ૬૧ ॥

ભૂતમ્। અવિચ્છિદં મણુવદેવપદિભાવં યથા પૂર્વમર્હદવસ્થાયાં મનુજદેવેન્દ્રાદયઃ સમવશરણે સમાગત્ય નમસ્કુર્વન્તિ તેન પ્રભુત્વં ભવતિ, તદતિક્રાન્તત્વાદતિક્રાન્તમનુજદેવપદિભાવમ્। પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટમ્।
અપુણભાવણિબદ્ધં દ્રવ્યક્ષેત્રાદિપન્નપ્રકારભવાદ્વિલક્ષણઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવનિજાત્મો—પલમ્બલક્ષણો યોઽસૌ મોક્ષસ્તસ્યાધીનત્વાદપુનર્ભાવનિબદ્ધમિતિ ભાવઃ ॥ * ૪ ॥ એવં નમસ્કાર—મુખ્યત્વેન ગાથાદ્વયં ગતમ્। ઇતિ ગાથાષ્ટકેન પન્નમસ્થલં જ્ઞાતવ્યમ્। એવમષ્ટાદશગાથાભિઃ સ્થલપન્નકેન સુખપ્રપન્નનામાન્તરાધિકારો ગતઃ। ઇતિ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘એસ સુરાસુર’ ઇત્યાદિ ચતુર્દશગાથાભિઃ પીઠિકા ગતા, તદનન્તરં સપ્તગાથાભિઃ સામાન્યસર્વજ્ઞસિદ્ધિઃ, તદનન્તરં ત્રયસ્ત્રિંશદ્વાથાભિઃ જ્ઞાનપ્રપન્નઃ, તદનન્તરમષ્ટાદશગાથાભિઃ સુખપ્રપન્ન ઇતિ સમુદાયેન દ્વાસપ્તિગાથાભિરન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન **શુદ્ધોપયોગાધિકારઃ** સમાપ્તઃ ॥ ઇત ઝઙ્ઙ પન્નવિંશતિ—ગાથાપર્યન્તં જ્ઞાનકણ્ડિકાચતુષ્ટયાભિધાનોઽધિકારઃ પ્રારમ્ભ્યતે। તત્ર પન્નવિંશતિગાથામધ્યે પ્રથમં તાવચ્છુભાશુભવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ‘દેવદજદિગુરુ’ ઇત્યાદિ દશગાથાપર્યન્તં પ્રથમજ્ઞાનકણ્ડિકા કથ્યતે। તદનન્તરમાપ્તાત્મસ્વરૂપપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ‘ચત્તા પાવારંભં’ ઇત્યાદિ સપ્તગાથાપર્યન્તં દ્વિતીયજ્ઞાનકણ્ડિકા, અથાનન્તરં દ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ‘દવ્વાદીએસુ’ ઇત્યાદિ ગાથાષ્ટકપર્યન્તં તૃતીયજ્ઞાનકણ્ડિકા। તદનન્તરં સ્વપરતત્ત્વપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ‘ણાણપ્પગં’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયેન ચતુર્થજ્ઞાન—કણ્ડિકા। ઇતિ જ્ઞાનકણ્ડિકાચતુષ્ટયાભિધાનાધિકારે સમુદાયપાતનિકા। અથેદાનીં પ્રથમજ્ઞાનકણ્ડિકાયાં સ્વતન્ત્રવ્યાખ્યાનેન ગાથાચતુષ્ટયં, તદનન્તરં પુણ્યં જીવસ્ય વિષયતૃષ્ણામુત્પાદયતીતિ કથનરૂપેણ ગાથાચતુષ્ટયં, તદનન્તરમુપસંહારરૂપેણ ગાથાદ્વયં, ઇતિ સ્થલત્રયપર્યન્તં ક્રમેણ વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। તદ્વથા—અથ યદ્યપિ પૂર્વં ગાથાષ્ટકેનેન્દ્રિયસુખસ્વરૂપં ભણિતં તથાપિ પુનરપિ તદેવ વિસ્તરેણ કથયન્ સન્ તત્સાધકં શુભોપયોગં પ્રતિપાદયતિ, અથવા દ્વિતીયપાતનિકા—પીઠિકાયાં યચ્છુભોપયોગસ્વરૂપં સૂચિતં તસ્યેદાનીમિન્દ્રિયસુખવિશેષ—વિચારપ્રસ્તાવે તત્સાધકત્વેન વિશેષવિવરણં કરોતિ—**દેવદજદિગુરુપૂજાસુ ચેવ દાણમ્મિ વા સુસીલેસુ** દેવતાયતિગુરુપૂજાસુ ચૈવ દાને વા સુસીલેષુ **ઉવવાસાદિસુ રત્તો** તથૈવોપવાસાદિષુ ચ રક્ત આસક્તઃ **અપ્પા** જીવઃ **સુહોવઓગપ્પગો** શુભોપયોગાત્મકો ભણ્યતે ઇતિ। તથા હિ—દેવતા નિર્દોષિપરમાત્મા, ઇન્દ્રિયજયેન શુદ્ધાત્મસ્વરૂપપ્રયત્નપરો યતિઃ,

ટીકા:- જ્યારે આ આત્મા દુઃખના સાધનભૂત એવી દ્વેષરૂપ તથા ઇન્દ્રિયવિષયના અનુરાગરૂપ અશુભોપયોગભૂમિકાને ઓળંગી જઈને, દેવ-ગુરુ-યતિની પૂજા, દાન, શીલ અને ઉપવાસાદિકની પ્રીતિસ્વરૂપ ધર્માનુરાગને અંગીકૃત કરે છે, ત્યારે તે ઇન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત શુભોપયોગભૂમિકામાં આરૂઢ કહેવાય છે.

અથ શુભોપયોગસાધ્યત્વેનેન્દ્રિયસુખમાખ્યાતિ-

**જુત્તો સુહેણ આદા તિરિયો વા માણુસો વ દેવો વા ।
ભૂદો તાવદિ કાલં લહદિ સુહં ઙ્ઙદિયં વિવિહં ॥ ૭૦ ॥**

**યુક્તઃ શુભેન આત્મા તિર્યગ્વા માનુષો વા દેવો વા ।
ભૂતસ્તાવત્કાલં લભતે સુખમૈન્દ્રિયં વિવિધમ્ ॥ ૭૦ ॥**

અયમાત્મેન્દ્રિયસુખસાધનીભૂતસ્ય શુભોપયોગસ્ય સામર્થ્યાત્તદધિષ્ઠાનભૂતાનાં તિર્યગ્માનુષ-

સ્વયં ભેદાભેદરત્નત્રયારાધકસ્તદર્થિનાં ભવ્યાનાં જિનદીક્ષાદાયકો ગુરુઃ, પૂર્વોક્તદેવતાયતિગુરુણાં તત્પ્રતિભિમ્બાદીનાં ચ યથાસંભવં દ્રવ્યભાવરૂપા પૂજા, આહારાદિચતુર્વિધદાનં ચ આચારાદિકથિતશીલબ્ર તાનિ તથૈવોપવાસાદિજિનગુણસંપત્ત્યાદિવિધિશેષાશ્ચ । એતેષુ શુભાનુષ્ઠાનેષુ યોડસૌ રતઃ દ્વેષરૂપે વિષયાનુરાગરૂપે ચાશુભાનુષ્ઠાને વિરતઃ, સ જીવઃ શુભોપયોગી ભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૬૧ ॥ અથ પૂર્વોક્તશુભો-

ભાવાર્થઃ- સર્વ દોષ રહિત પરમાત્મા તે દેવ; ભેદાભેદ રત્નત્રયના પોતે આરાધક, તથા તે આરાધનાના અર્થી અન્ય ભવ્ય જીવોને જિનદીક્ષાના દેનાર, તે ગુરુ; ઈન્દ્રિયજય કરીને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં પ્રયત્નપરાયણ તે યતિ, આવા દેવ-ગુરુ-યતિની કે તેમની પ્રતિમાની પૂજામાં, આહારાદિ ચતુર્વિધ દાનમાં, આચારાંગાદિ શાસ્ત્રોમાં કહેલાં શીલવ્રતોમાં તથા ઉપવાસાદિક તપમાં પ્રીતિ તે ધર્માનુરાગ છે. જે આત્મા દ્વેષરૂપ અને વિષયાનુરાગરૂપ અશુભોપયોગને ઓળંગી જઈને ધર્માનુરાગને અંગીકાર કરે છે, તે શુભોપયોગી છે. ૬૮.

હવે ઈન્દ્રિયસુખને શુભોપયોગના સાધ્ય તરીકે (અર્થાત્ શુભોપયોગ સાધન છે અને તેનું સાધ્ય ઈન્દ્રિયસુખ છે એમ) કહે છે:-

**શુભયુક્ત આત્મા દેવ વા તિર્યચ વા માનવ બને;
તે પર્યયે તાવત્સમય ઈન્દ્રિયસુખ વિધવિધ લહે. ૭૦.**

અન્વયાર્થઃ- [શુભેન યુક્તઃ] શુભોપયોગયુક્ત [આત્મા] આત્મા [તિર્યક્ વા] તિર્યચ, [માનુષઃ વા] મનુષ્ય [દેવઃ વા] અથવા દેવ [ભૂતઃ] થઈને, [તાવત્કાલં] તેટલો કાળ [વિવિધં] વિવિધ [એન્દ્રિયં સુખં] ઈન્દ્રિયસુખ [લભતે] પામે છે.

ટીકા:- આ આત્મા ઈન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત શુભોપયોગના સામર્થ્યથી તેના અધિષ્ઠાનભૂત (-ઈન્દ્રિયસુખના સ્થાનભૂત-આધારભૂત એવી), તિર્યચપણાની, મનુષ્યપણાની

દેવત્વભૂમિકાનામન્યતમાં ભૂમિકામવાપ્ય યાવત્કાલમવતિષ્ટતે, તાવત્કાલમનેકપ્રકારમિન્દ્રિયસુખં સમાસાદયતીતિ ॥ ૭૦ ॥

અથૈવમિન્દ્રિયસુખમુત્ક્ષિપ્ય દુઃખત્વે પ્રક્ષિપતિ-

**સોઁખં સહાવસિદ્ધં ણત્થિ સુરાણં પિ સિદ્ધમુવદેસે ।
તે દેહવેદનઢ્ટા રમંતિ વિસણસુ રમ્મેસુ ॥ ૭૧ ॥**

**સૌઁખ્યં સ્વભાવસિદ્ધં નાસ્તિ સુરાણામપિ સિદ્ધમુપદેશે ।
તે દેહવેદનાર્તા રમન્તે વિષયેષુ રમ્મેષુ ॥ ૭૧ ॥**

પયોગેન સાધ્યમિન્દ્રિયસુખં કથયતિ—સુહેણ જુત્તો આદા યથા નિશ્ચયરત્તત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગેન યુત્તો મુત્તો ભૂત્વાડયં જીવોડનન્તકાલમતીન્દ્રિયસુખં લભતે, તથા પૂર્વસૂત્રોક્તલક્ષણશુભોપયોગેન યુત્તઃ પરિણતોડયમાત્મા તિરિયો વા માણુસો વ દેવો વા ભૂદો તિર્યગ્મનુષ્યદેવરૂપો ભૂત્વા તાવદિ કાલં તાવત્કાલં સ્વકીયાયુઃપર્યન્તં લહદિ સુહં ઙ્દિયં વિવિહં ઙ્દિયજં વિવિધં સુખં લભતે, ઙ્દિતિ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥ ૭૦ ॥ અથ પૂર્વોક્તમિન્દ્રિયસુખં નિશ્ચયનયેન દુઃખમેવેત્યુપદિશતિ—સોઁખં સહાવસિદ્ધં રાગાદ્યુપાધિરહિતં ચિદાનન્દૈકસ્વભાવેનોપાદાનકારણભૂતેન સિદ્ધમુત્પન્નં યત્સ્વાભાવિકસુખં તત્સ્વભાવસિદ્ધં ભણ્યતે । તદ્ધ ણત્થિ સુરાણં પિ આસ્તાં મનુષ્યાદીનાં સુખં દેવેન્દ્રાદીનામપિ નાસ્તિ સિદ્ધમુવદેસે ઙ્દિતિ સિદ્ધમુપદિષ્ટમુપદેશે પરમાગમે । તે દેહવેદનઢ્ટા રમંતિ વિસણસુ રમ્મેસુ તથાભૂતસુખાભાવાત્તે દેવાદયો દેહવેદનાર્તાઃ પીડિતાઃ કદર્થિતાઃ સન્તો રમન્તે વિષયેષુ રમ્યાભાસેષ્વિતિ । અથ વિસ્તરઃ—અધોભાગે સપ્તનરકસ્થાનીયમહાડજગરપ્રસારિતમુખે, કોણચતુષ્કે તુ ક્રોધમાનમાયાલોભસ્થાનીયસર્પચતુષ્કપ્રસારિતવદને

અને દેવપણાની ભૂમિકાઓમાંથી કોઈ એક ભૂમિકાને પામીને જેટલો કાળ (તેમાં) રહે છે, તેટલો કાળ અનેક પ્રકારનું ઈન્દ્રિયસુખ પામે છે. ૭૦.

એ રીતે ઈન્દ્રિયસુખની વાત ઉપાડીને હવે ઈન્દ્રિયસુખને દુઃખપણામાં નાખે છે:-

**સુરનેય સૌખ્ય સ્વભાવસિદ્ધ ન-સિદ્ધ છે આગમ વિષે;
તે દેહવેદનથી પીડિત રમણીય વિષયોમાં રમે. ૭૧.**

અન્યયાર્થઃ- [ઉપદેશે સિદ્ધં] (જિનદેવના) ઉપદેશમાં સિદ્ધ છે કે- [સુરાણામ્ અપિ] દેવોને પણ [સ્વભાવસિદ્ધં] સ્વભાવનિષ્પન્ન [સૌખ્યં] સુખ [નાસ્તિ] નથી; [તે] તેઓ [દેહવેદનાર્તા] (પંચેન્દ્રિયમય) દેહની વેદનાથી પીડિત હોવાથી [રમ્યેષુ વિષયેષુ] રમ્ય વિષયોમાં [રમન્તે] રમે છે.

ઇન્દ્રિયસુખભાજનેષુ હિ પ્રધાના દિવૌકસઃ । તેષામપિ સ્વાભાવિકં ન ખલુ સુખમસ્તિ , પ્રત્યુત તેષાં સ્વાભાવિકં દુઃખમેવાલોક્યતે; યતસ્તે પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકશરીરપિશાચપીડયા પરવશા ભૃગુપ્રપાતસ્થાનીયાન્મનોઙ્ગવિષયાનભિપતન્તિ ॥ ૭૧ ॥

અથૈવમિન્દ્રિયસુખસ્ય દુઃખતાયાં યુત્તયાવતારિતાયામિન્દ્રિયસુખસાધનીભૂતપુણ્યનિર્વર્તક-શુભોપયોગસ્ય દુઃખસાધનીભૂતપાપનિર્વર્તકાશુભોપયોગવિશેષાદવિશેષત્વમવતારયતિ-

**ગરણારયતિરિયસુરા ભજન્તિ જદિ દેહસંભવં દુઃખં ।
કિહ સો સુહો વ અસુહો ઉવઓગો હવદિ જીવાણં ॥ ૭૨ ॥**

**નરનારકતિર્યક્સુરા ભજન્તિ યદિ દેહસંભવં દુઃખમ્ ।
કથં સ શુભો વાઽશુભ ઉપયોગો ભવતિ જીવાનામ્ ॥ ૭૨ ॥**

દેહસ્થાનીયમહાન્ધકૂપે પતિતઃ સન્ કશ્ચિત્ પુરુષવિશેષઃ, સંસારસ્થાનીયમહારણ્યે મિથ્યાત્વાદિકુમાર્ગે નષ્ટઃ સન્ મૃત્યુસ્થાનીયહસ્તિભયેનાયુષ્કર્મસ્થાનીયે સાટિકવિશેષે શુક્લકૃષ્ણપક્ષસ્થાનીયશુક્લકૃષ્ણમૂષકદ્વયછેદ્યમાનમૂલે વ્યાધિસ્થાનીયમધુમક્ષિકાવેષ્ટિતે લગ્નસ્તેનૈવ હસ્તિના હન્યમાને સતિ વિષયસુખસ્થાનીય-

ટીકા:- ઈન્દ્રિયસુખનાં ભાજનોમાં પ્રધાન દેવો છે; તેમને પણ ખરેખર સ્વાભાવિક સુખ નથી; ઊલટું તેમને સ્વાભાવિક દુઃખ જ જોવામાં આવે છે; કારણ કે તેઓ પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીરરૂપ પિશાચની પીડા વડે પરવશ હોવાથી *ભૃગુપ્રપાત સમા મનોઙ્ગ વિષયો તરફ ધસે છે. ૭૧.

એ રીતે ઈન્દ્રિયસુખને દુઃખપણે યુક્તિથી પ્રગટ કરીને, હવે ઈન્દ્રિયસુખના સાધનભૂત પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનાર શુભોપયોગનું, દુઃખના સાધનભૂત પાપને ઉત્પન્ન કરનાર અશુભોપયોગથી અવિશેષપણું પ્રગટ કરે છે:-

**તિર્યચ-નારક-સુર-નરો જો દેહગત દુઃખ અનુભવે,
તો જીવનો ઉપયોગ એ શુભ ને અશુભ કઈ રીતે છે ? ૭૨.**

અન્વયાર્થ:- [નરનારકતિર્યક્સુરાઃ] મનુષ્યો, નારકો, તિર્યચો અને દેવો (-બધાંય) [યદિ] જો [દેહસંભવં] દેહોત્પન્ન [દુઃખં] દુઃખને [ભજન્તિ] અનુભવે છે, [જીવાણાં] તો જીવોનો [સઃ ઉપયોગઃ] તે શુદ્ધોપયોગથી વિલક્ષણ-અશુદ્ધ ઉપયોગ [શુભઃ વા અશુભઃ] શુભ અને અશુભ-બે પ્રકારનો [કથં ભવતિ] કઈ રીતે છે ? (અર્થાત્ નથી.)

* ભૃગુપ્રપાત = અતિ દુઃખથી કંટાળીને આપઘાત કરવા માટે પર્વતના નિરાધાર ઊંચા સ્થાન પરથી ખાવામાં આવતી પછાટ. (ભૃગુ = પર્વતનું નિરાધાર ઊંચું સ્થાન-શિખર. પ્રપાત = પછાડ; ભૂસકો.)

યદિ શુભોપયોગજન્યસમુદીર્ણપુણ્યસંપદસ્ત્રિદશાદયોઽશુભોપયોગજન્યપર્યાગતપાતકાપદો વા
નારકાદયશ્ચ, ઉભયેઽપિ સ્વાભાવિકસુખાભાવાદવિશેષેણ પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકશરીરપ્રત્યયં
દુઃખમેવાનુભવન્તિ । તતઃ પરમાર્થતઃ શુભાશુભોપયોગયોઃ પૃથક્ત્વવ્યવસ્થા નાવતિષ્ઠતે ॥ ૭૨ ॥

અથ શુભોપયોગજન્યં ફલવત્પુણ્યં વિશેષેણ દૂષણાર્થમભ્યુપગમ્યોત્થાપયતિ-

**કુલિસાહચક્કધરા સુહોવઓગપ્પગેહિં ભોગેહિં ।
દેહાદીણં વિહ્વિં કરેતિ સુહિદા ઇવાભિરદા ॥ ૭૩ ॥**

મધુબિન્દુસુસ્વાદેન યથા સુખં મન્યતે, તથા સંસારસુખમ્ । પૂર્વોક્તમોક્ષસુખં તુ તદ્વિપરીતમિતિ
તાત્પર્યમ્ ॥ ૭૧ ॥ અથ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુભોપયોગસાધ્યસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય નિશ્ચયેન દુઃખત્વં જ્ઞાત્વા
તત્સાધકશુભોપયોગસ્યાપ્યશુભોપયોગેન સહ સમાનત્વં વ્યવસ્થાપયતિ-**નરનારયતિરિયસુરા ભજંતિ
જદિ દેહસંભવં દુઃખં** સહજાતીન્દ્રિયામૂર્તસદાનન્દૈકલક્ષણં વાસ્તવસુખમલભમાનાઃ સન્તો
નરનારકતિર્યક્સુરા યદિ ચેદવિશેષેણ પૂર્વોક્તપરમાર્થસુખાદ્વિલક્ષણં પચ્ચેન્દ્રિયાત્મકશરીરોત્પન્નં
નિશ્ચયનયેન દુઃખમેવ ભજન્તે સેવન્તે, **કિહ સો સુહો વ અસુહો ઉવઓગો હવદિ જીવાણં** વ્યવહારેણ
વિશેષેઽપિ નિશ્ચયેન સઃ પ્રસિદ્ધઃ

ટીકા:- જો શુભોપયોગજન્ય ઉદયગત પુણ્યની સંપદાવાળા દેવાદિક (અર્થાત્ શુભોપયોગજન્ય
પુણ્યના ઉદયથી પ્રાપ્ત થતી ઋદ્ધિવાળા દેવો વગેરે) અને અશુભોપયોગજન્ય ઉદયગત પાપની
આપદાવાળા નારકાદિક-એ બન્નેય સ્વાભાવિક સુખના અભાવને લીધે અવિશેષપણે (-તજાવત
વિના) પંચેન્દ્રિયાત્મક શરીર સંબંધી દુઃખને જ અનુભવે છે, તો પછી પરમાર્થે શુભ-અશુભ ઉપયોગની
પૃથક્ત્વવ્યવસ્થા ટકતી નથી.

ભાવાર્થ:- શુભોપયોગજન્ય પુણ્યના ફળરૂપે દેવાદિકની સંપદાઓ મળે છે અને
અશુભોપયોગજન્ય પાપના ફળરૂપે નારકાદિકની આપદાઓ મળે છે. પરંતુ તે દેવાદિક તથા નારકાદિક
બન્ને પરમાર્થે દુઃખી જ છે. એ રીતે બન્નેનું ફળ સમાન હોવાથી શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગ
બન્ને પરમાર્થે સમાન જ છે અર્થાત્ ઉપયોગમાં-અશુદ્ધોપયોગમાં-શુભ અને અશુભ એવા ભેદ પરમાર્થે
ઘટતા નથી. ૭૨.

(જેમ ઈન્દ્રિયસુખને દુઃખરૂપ અને શુભોપયોગને અશુભોપયોગ સમાન દર્શાવ્યો તેમ) હવે
શુભોપયોગજન્ય એવું જે ફળવાળું પુણ્ય તેને વિશેષતઃ દૂષણ દેવા માટે (અર્થાત્ તેમાં દોષ દર્શાવવા
અર્થે) તે પુણ્યને (-તેની હયાતીને) સ્વીકારીને તે (પુણ્યની) વાતનું ઉત્થાન કરે છે:-

**ચક્રી અને દેવેન્દ્ર શુભ-ઉપયોગમૂલક ભોગથી
પુષ્ટિ કરે દેહાદિની, સુખી સમ દીસે અભિરત રહી. ૭૩.**

**કુલિશાયુધચક્રધરા: શુભોપયોગાત્મકૈ: ભોગૈ: ।
દેહાદીનાં વૃદ્ધિં કુર્વન્તિ સુખિતા ઇવાભિરતા: ॥ ૭૩ ॥**

યતો હિ શક્રાશ્ચક્રિણશ્ચ સ્વેચ્છોપગતૈર્ભોગૈ: શરીરાદીન્ પુષ્પન્તસ્તેષુ દુષ્ટશોણિત ઇવ જલૌકસોઽત્યન્તમાસક્તા: સુખિતા ઇવ પ્રતિભાસન્તે, તત: શુભોપયોગજન્યાનિ ફલવન્તિ પુણ્યાન્યવલોક્યતે ॥ ૭૩ ॥

શુદ્ધોપયોગાદ્વિલક્ષણ: શુભાશુભોપયોગ: કથં ભિન્નત્વં લભતે, ન કથમપીતિ ભાવ: ॥ ૭૨ ॥ એવં સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયેન પ્રથમસ્થલં ગતમ્ । અથ પુણ્યાનિ દેવેન્દ્રચક્રવર્ત્યાદિપદં પ્રયચ્છન્તિ ઇતિ પૂર્વં પ્રશંસાં કરોતિ । કિમર્થમ્ । તત્ફલાધારેણાગ્રે તૃષ્ણોત્પત્તિરૂપદુ:ખદર્શનાર્થં । **કુલિસાહચક્રધરા** દેવેન્દ્રાશ્ચક્રવર્તિનશ્ચ કર્તાર: । **સુહોવઓગપ્પગેહિં ભોગેહિં** શુભોપયોગજન્યભોગૈ: કૃત્વા **દેહાદીનાં વિદ્ધિં કરેતિ** વિકુર્વનારૂપેણ દેહપરિવારાદીનાં વૃદ્ધિં કુર્વન્તિ । કથંભૂતા: સન્ત: । **સુહિદા ઇવાભિરદા** સુખિતા ઇવાભિરતા આસક્તા ઇતિ । અયમત્રાર્થ:—યત્પરમાતિશયતૃપ્તિસમુત્પાદકં વિષયતૃષ્ણાવિચ્છિત્તિકારકં ચ સ્વાભાવિકસુખં તદલભમાના દુષ્ટશોણિતે જલયૂકા ઇવાસક્તા: સુખાભાસેન દેહાદીનાં વૃદ્ધિં કુર્વન્તિ । તતો જ્ઞાયતે તેષાં સ્વાભાવિકં સુખં નાસ્તીતિ ॥ ૭૩ ॥ અથ પુણ્યાનિ જીવસ્ય વિષયતૃષ્ણામુત્પાદ—

અન્વયાર્થ:- [કુલિશાયુધચક્રધરા:] વજ્રધરો અને ચક્રધરો (—ઇંદ્રો અને ચક્રવર્તીઓ) [શુભોપયોગાત્મકૈ: ભોગૈ:] શુભોપયોગમૂલક (પુણ્યોના ફળરૂપ) ભોગો વડે [દેહાદીનાં] દેહાદિની [વૃદ્ધિં કુર્વન્તિ] પુષ્ટિ કરે છે અને [અભિરતા:] (એ રીતે) ભોગોમાં રત વર્તતા થકા [સુખિતા: ઇવ] સુખી જેવા ભાસે છે (માટે પુણ્યો વિદ્યમાન છે ખરાં) ।

ટીકા:- શકેન્દ્રો અને ચક્રવર્તીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મળેલા ભોગો વડે શરીરાદિને પોષતા થકા—જેમ જળો દૂષિત લોહીમાં અત્યંત આસક્ત વર્તતી થકી સુખી જેવી ભાસે છે તેમ—તે ભોગોમાં અત્યંત આસક્ત વર્તતા થકા સુખી જેવા ભાસે છે; માટે શુભોપયોગજન્ય ફળવાળાં પુણ્યો જોવામાં આવે છે (અર્થાત્ શુભોપયોગજન્ય એવાં જે ફળવાળાં પુણ્યો તેમની હયાતી જોવામાં આવે છે) ।

ભાવાર્થ:- જે ભોગોમાં આસક્ત વર્તતા થકા ઇંદ્રો વગેરે જળોની માફક સુખી જેવા ભાસે છે, તે ભોગો પુણ્યનાં ફળ છે; માટે પુણ્યની હયાતી છે ખરી. (આ પ્રમાણે આ ગાથામાં પુણ્યનું વિદ્યમાનપણું સ્વીકારીને હવેની ગાથાઓમાં પુણ્યને દુ:ખના કારણરૂપ દર્શાવશે.) ૭૩.

અથૈવમભ્યુપગતાનાં પુણ્યાનાં દુઃખબીજહેતુત્વમુદ્રાવયતિ-

**જદિ સંતિ હિ પુણ્ણાણિ ય પરિણામસમુદ્ભવાણિ વિવિહાણિ ।
જળયંતિ વિસયતળ્હં જીવાળં દેવદંતાળં ॥ ૭૪ ॥**

**યદિ સન્તિ હિ પુણ્ણ્યાનિ ચ પરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિધાનિ ।
જનયન્તિ વિષયતૃષ્ણાં જીવાનાં દેવતાન્તાનામ્ ॥ ૭૪ ॥**

યદિ નામૈવં શુભોપયોગપરિણામકૃતસમુત્પત્તીન્યનેકપ્રકારાણિ પુણ્ણ્યાનિ વિદ્યન્ત
ઇત્યભ્યુપગમ્યતે, તદા તાનિ સુધાશનાનપ્યવધિં કૃત્વા સમસ્તસંસારિણાં વિષયતૃષ્ણામવશ્યમેવ
સમુત્પાદયન્તિ । ન ખલુ તૃષ્ણામન્તરેણ દુષ્ટશોણિત ઇવ જલૂકાનાં સમસ્તસંસારિણાં વિષયેષુ
પ્રવૃત્તિરવલોક્યતે । અવલોક્યતે ચ સા । તતોઽસ્તુ પુણ્ણ્યાનાં તૃષ્ણાયતનત્વમબાધિતમેવ ॥ ૭૪ ॥

યન્તીતિ પ્રતિપાદયતિ—જદિ સંતિ હિ પુણ્ણાણિ ય યદિ ચેન્નિશ્ચયેન પુણ્ણ્યપાપરહિતપરમાત્મનો વિપરીતાનિ
પુણ્ણ્યાનિ સન્તિ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાનિ । પરિણામસમુદ્ભવાણિ
નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિવિલક્ષણશુભપરિણામસમુદ્ભવાનિ વિવિહાણિ સ્વકીયાનન્તભેદેન બહુવિધાનિ । તદા
તાનિ કિં કુર્વન્તિ ।

હવે, એ રીતે સ્વીકારવામાં આવેલાં પુણ્ણ્યો દુઃખના બીજના હેતુ છે (અર્થાત્ તૃષ્ણાનાં કારણ
છે) એમ ન્યાયથી પ્રગટ કરે છે:-

**પરિણામજન્ય અનેકવિધ જો પુણ્ણ્યનું અસ્તિત્વ છે,
તો પુણ્ણ્ય એ દેવાન્ત જીવને વિષયતૃષ્ણોદ્ભવ કરે. ૭૪.**

અન્યયાર્થ:- [યદિ હિ] (પૂર્વોક્ત રીતે) જો [પરિણામસમુદ્ભવાનિ] (શુભોપયોગરૂપ)
પરિણામથી ઊપજતાં [વિવિધાનિ પુણ્ણ્યાનિ ચ] વિવિધ પુણ્ણ્ય [સન્તિ] વિદ્યમાન છે, [દેવતાન્તાનાં
જીવાનાં] તો તેઓ દેવો સુધીના જીવોને [વિષયતૃષ્ણાં] વિષયતૃષ્ણા [જનયન્તિ] ઉત્પન્ન કરે છે.

ટીકા:- જો એ રીતે શુભોપયોગપરિણામથી જેમની ઉત્પત્તિ થાય છે એવાં અનેક પ્રકારનાં
પુણ્ણ્યો વિદ્યમાન છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે, તો તેઓ (-તે પુણ્ણ્યો) દેવો સુધીના સમસ્ત
સંસારીઓને વિષયતૃષ્ણા અવશ્યમેવ ઉત્પન્ન કરે છે (એમ પણ સ્વીકારવું પડે છે). ખરેખર તૃષ્ણા
વિના, જેમ જીવોને દૂષિત લોહીમાં તેમ, સમસ્ત સંસારીઓને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ ન જોવામાં આવે.
પરંતુ તે તો જોવામાં આવે છે. માટે પુણ્ણ્યોનું તૃષ્ણાયતનપણું અબાધિત જ હો (અર્થાત્ પુણ્ણ્યો તૃષ્ણાનાં
ઘર-રહેઠાણ-છે એમ અવિરોધપણે સિદ્ધ થાય છે).

અથ પુણ્યસ્ય દુઃખબીજવિજયમાઘોષયતિ-

તે પુણ ઉદિણ્ણતળ્હા દુહિદા તળ્હાહિં વિસયસોક્ષ્વાણિ ।
ઇચ્છંતિ અણુભવંતિ ય આમરણં દુઃખસંતપ્તા ॥ ૭૫ ॥

તે પુનરુદીર્ણતૃષ્ણાઃ દુઃખિતાસ્તૃષ્ણાભિર્વિષયસૌખ્યાનિ ।
ઇચ્છન્ત્યનુભવન્તિ ચ આમરણં દુઃખસંતપ્તાઃ ॥ ૭૫ ॥

અથ તે પુનસ્ત્રિદશાવસાનાઃ કૃત્સ્મસંસારિણઃ સમુદીર્ણતૃષ્ણાઃ પુણ્યનિર્વર્તિતાભિરપિ

જળયંતિ વિસયતળ્હં જનયન્તિ । કામ્ । વિષયતૃષ્ણામ્ । કૈષામ્ । જીવાણં દેવદંતાણં
દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકા
ડ્ધારૂપનિદાનબન્ધપ્રભૃતિનાનામનોરથહયરૂપવિકલ્પજાલરહિતપરમસમાધિસમુત્પન્નસુખામૃતરૂપાં
સર્વાત્મપ્રદેશેષુ પરમાહ્વાદોત્પત્તિભૂતામેકાકારપરમસમરસીભાવરૂપાં વિષયાકા
ડ્ધ્યાગ્નિજનિતપરમદાહવિનાશિકાં સ્વરૂપતૃષ્ણિમલભમાનાનાં દેવેન્દ્રપ્રભૃતિબહિર્મુખસંસારિ-જીવાનામિતિ ।
ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્-યદિ તથાવિધા વિષયતૃષ્ણા નાસ્તિ તર્હિ દુષ્ટશોણિતે જલયૂકા ઇવ કથં તે વિષયેષુ
પ્રવૃત્તિં કુર્વન્તિ । કુર્વન્તિ ચેત્ પુણ્યાનિ તૃષ્ણોત્પાદકત્વેન દુઃખકારણાનિ ઇતિ જ્ઞાયન્તે ॥ ૭૪ ॥ અથ
પુણ્યાનિ દુઃખકારણાનીતિ પૂર્વોક્તમેવાર્થં વિશેષેણ સમર્થયતિ-તે પુણ ઉદિણ્ણતળ્હા
સહજશુદ્ધાત્મતૃષ્ણેરભાવાત્તે નિખિલસંસારિજીવાઃ પુનરુદીર્ણતૃષ્ણાઃ સન્તઃ દુહિદા તળ્હાહિં
સ્વસંવિત્તિસમુત્પન્નપારમાર્થિકસુખાભાવાત્પૂર્વોક્તતૃષ્ણાભિર્દુઃખિતાઃ સન્તઃ । કિં કુર્વન્તિ । વિસયસોક્ષ્વાણિ
ઇચ્છંતિ નિર્વિષયપરમાત્મસુખાદ્વિલક્ષણાનિ વિષયસુખાનિ

ભાવાર્થ:- ૭૩ મી ગાથામાં કહ્યું તેમ અનેક પ્રકારનાં પુણ્યો વિદ્યમાન છે, તો ભલે હો. તેઓ
સુખનાં સાધન નથી પણ દુઃખના બીજરૂપ તૃષ્ણાનાં જ સાધન છે. ૭૪.

હવે, પુણ્યમાં દુઃખના બીજનો વિજય જાહેર કરે છે (અર્થાત્ પુણ્યમાં તૃષ્ણાબીજ દુઃખવૃક્ષરૂપે
વૃદ્ધિ પામે છે-ફાલે છે એમ જાહેર કરે છે):-

તે ઉદિતતૃષ્ણ જીવો, દુઃખિત તૃષ્ણાથી, વિષયિક સુખને
ઇચ્છે અને આમરણ દુઃખસંતપ્ત તેને ભોગવે. ૭૫.

અન્યાર્થ:- [પુનઃ] વળી, [ઉદીર્ણતૃષ્ણાઃ તે] જેમને તૃષ્ણા ઉદિત છે એવા તે જીવો
[તૃષ્ણાભિઃ દુઃખિતાઃ] તૃષ્ણાઓ વડે દુઃખી વર્તતા થકા, [આમરણં] મરણપર્યંત [વિષયસૌખ્યાનિ
ઇચ્છન્તિ] વિષયસુખોને ઇચ્છે છે [ચ] અને [દુઃખસંતપ્તાઃ] દુઃખથી સંતપ્ત થયા થકા (-દુઃખદાહને
નહિ સહી શકતા થકા) [અનુભવન્તિ] તેમને ભોગવે છે.

ટીકા:- વળી, જેમને તૃષ્ણા ઉદિત છે એવા તે દેવપર્યંત સમસ્ત સંસારીઓ,

તૃષ્ણાભિર્દુઃખબીજતયાઽત્યન્તદુઃખિતાઃ સન્તો મૃગતૃષ્ણાભ્ય ઇવામ્માંસિ વિષયેભ્યઃ સૌખ્યાન્યભિલષન્તિ। તદ્દુઃખસંતાપવેગમસહમાના અનુભવન્તિ ચ વિષયાન્, જલાયુકા ઇવ, તાવદ્યાવત્ ક્ષયં યાન્તિ। યથા હિ જલાયુકાસ્તૃષ્ણાબીજેન વિજયમાનેન દુઃખાહ્લુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમાણા દુષ્ટકીલાલમભિલષન્ત્યસ્તદેવાનુભવન્ત્યશ્ચાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે, એવમમી અપિ પુણ્યશાલિનઃ પાપશાલિન ઇવ તૃષ્ણાબીજેન વિજયમાનેન દુઃખાહ્લુરેણ ક્રમતઃ સમાક્રમ્યમાણા વિષયાનભિલષન્તસ્તાનેવાનુભવન્તશ્ચાપ્રલયાત્ ક્લિશ્યન્તે। અતઃ પુણ્યાનિ સુખાભાસસ્ય દુઃખસ્યૈવ સાધનાનિ સ્યુઃ।। ૭૫।।

इच्छन्ति। न केवलमिच्छन्ति, अणुभवन्ति य अनुभवन्ति च। किंपर्यन्तम्। आमरणं मरणपर्यन्तम्। कथंभूताः। दुःखसंतप्ता दुःखसंतप्ता इति। अयमत्रार्थः—यथा तृष्णोद्रेकेण प्रेरिताः जलौकसः कीलालमभिलषन्त्यस्तदेवानुभवन्त्यश्चामरणं दुःखिता भवन्ति, तथा निजशुद्धात्मसंवित्तिपराङ्मुखा

તૃષ્ણા દુઃખનું બીજ હોવાને લીધે પુણ્યજનિત તૃષ્ણાઓ વડે પણ અત્યંત દુઃખી વર્તતા થકા, 'મૃગતૃષ્ણામાંથી જળની માફક વિષયોમાંથી સુખોને ઈચ્છે છે અને તે દુઃખસંતાપના વેગને નહિ સહી શકવાથી વિષયોને ભોગવે છે. ક્યાં સુધી? વિનાશ (-મરણ) પામે ત્યાં સુધી. કોની જેમ? જળોની જેમ. જેમ જળો, તૃષ્ણા જેનું બીજ છે એવા વિજય પામતા દુઃખાંકુર વડે ક્રમશઃ આક્રાંત થતી હોવાથી, ખરાબ લોહીને ઈચ્છતી અને તેને જ ભોગવતી થકી વિનાશપર્યંત ક્લેશ પામે છે, તેમ આ પુણ્યશાળીઓ પણ, પાપશાળીઓની માફક, તૃષ્ણા જેનું બીજ છે એવા વિજય પામતા દુઃખાંકુર વડે ક્રમશઃ આક્રાંત થતા હોવાથી, વિષયોને ઈચ્છતા અને તેમને જ ભોગવતા થકા વિનાશપર્યંત (-મરણ પામતાં સુધી) ક્લેશ પામે છે.

આથી પુણ્યો સુખાભાસ એવા દુઃખનાં જ સાધન છે.

ભાવાર્થ:- જેમને સમસ્તવિકલ્પજાળ રહિત પરમસમાધિથી ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપ, સર્વ આત્મપ્રદેશે પરમ-આહ્લાદભૂત સ્વરૂપતૃપ્તિ વર્તતી નથી એવા સમસ્ત સંસારી જીવોને નિરંતર વિષયતૃષ્ણા વ્યક્ત કે અવ્યક્તપણે વર્તે જ છે. તે તૃષ્ણારૂપી બીજ ક્રમશઃ અંકુરરૂપ થઈ દુઃખવૃક્ષરૂપે વૃદ્ધિ પામતાં, એ રીતે દુઃખદાહનો વેગ અસહ્ય થતાં, તે જીવો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. માટે જેમને વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે એવા દેવો સુધીના સમસ્ત સંસારીઓ દુઃખી જ છે.

આ રીતે દુઃખભાવ જ પુણ્યોને-પુણ્યજનિત સામગ્રીને-અવલંબતો હોવાથી, પુણ્યો સુખાભાસ એવા દુઃખનાં જ આલંબન-સાધન છે. ૭૫.

૧. જેમ ઝાંઝવાંમાંથી જળ પ્રાપ્ત થતું નથી તેમ ઈન્દ્રિયવિષયોમાંથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.
૨. દુઃખસંતાપ = દુઃખદાહ; દુઃખની બળતરા-પીડા.

અથ પુનરપિ પુણ્યજન્યસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય બહુધા દુઃખત્વમુદ્યોતયતિ-

**સપરં બાધાસહિદં વિચ્છિન્નં બંધકારણં વિષમં ।
જં ઇન્દિયૈર્લબ્ધં તં સોખ્યં દુઃખમેવ તથા ॥ ૭૬ ॥**

સપરં બાધાસહિતં વિચ્છિન્નં બંધકારણં વિષમમ્ ।
યદિન્દ્રિયૈર્લબ્ધં તત્સૌખ્યં દુઃખમેવ તથા ॥ ૭૬ ॥

સપરત્વાત્ બાધાસહિતત્વાત્ વિચ્છિન્નત્વાત્ બંધકારણત્વાત્ વિષમત્વાદ્
પુણ્યજન્યમપીન્દ્રિયસુખં દુઃખમેવ સ્યાત્ । સપરં હિ સત્ પરપ્રત્યયત્વાત્ પરાધીનતયા , બાધાસહિતં

જીવા અપિ મૃગતૃષ્ણામ્બોડમ્બાંસીવ વિષયાનભિલષન્તસ્તથૈવાનુભવન્તશ્ચામરણં દુઃખિતા ભવન્તિ । તત
એતદાયાતં તૃષ્ણાતક્લોત્પાદકત્વેન પુણ્યાનિ વસ્તુતો દુઃખકારણાનિ ઇતિ ॥ ૭૫ ॥ અથ પુનરપિ
પુણ્યોત્પન્નસ્યેન્દ્રિયસુખસ્ય બહુધા દુઃખત્વં પ્રકાશયતિ—સપરં સહ પરદ્રવ્યાપેક્ષયા વર્તતે સપરં
ભવતીન્દ્રિયસુખં, પારમાર્થિકસુખં તુ પરદ્રવ્યનિરપેક્ષત્વાદાત્માધીનં ભવતિ । બાધાસહિયં
તીવ્રક્ષુધાતૃષ્ણાદ્યનેકબાધાસહિતત્વાદ્બાધાસહિતમિન્દ્રિયસુખં, નિજાત્મસુખં તુ પૂર્વોક્તસમસ્તબાધા—
રહિતત્વાદવ્યાબાધમ્ । વિચ્છિન્નં પ્રતિપક્ષભૂતાસાતોદયેન સહિતત્વાદ્વિચ્છિન્નં સાન્તરિતં ભવતીન્દ્રિયસુખં,
અતીન્દ્રિયસુખં તુ પ્રતિપક્ષભૂતાસાતોદયાભાવાન્નિરન્તરમ્ । બંધકારણં દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકા
ઙ્ક્ષાપ્રભૃત્યનેકાપધ્યાનવશેન ભાવિનરકાદિ—

હવે ફરીને પણ પુણ્યજન્ય ઈન્દ્રિયસુખનું ઘણા પ્રકારે દુઃખપણું પ્રકાશે છે:-

**પરયુક્ત, બાધાસહિત, ખંડિત, બંધકારણ, વિષમ છે;
જે ઈન્દ્રિયોથી લબ્ધ તે સુખ એ રીતે દુઃખ જ ખરે. ૭૬.**

અન્વયાર્થ:- [યદ્] જે [ઇન્દ્રિયૈઃ લબ્ધં] ઈન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થાય છે, [તદ્ સૌખ્યં] તે સુખ
[સપરં] પરના સંબંધવાળું, [બાધાસહિતં] બાધાસહિત, [વિચ્છિન્નં] વિચ્છિન્ન, [બંધકારણં] બંધનું
કારણ [વિષમં] અને વિષમ છે; [તથા] એ રીતે [દુઃખમ્ એવ] તે દુઃખ જ છે.

ટીકા:- પરના સંબંધવાળું હોવાથી, બાધાસહિત હોવાથી, વિચ્છિન્ન (તૂટક) હોવાથી, બંધનું
કારણ હોવાથી અને વિષમ હોવાથી, ઈન્દ્રિયસુખ-પુણ્યજન્ય હોવા છતાં પણ-દુઃખ જ છે.

ઈન્દ્રિયસુખ (૧) ‘પરના સંબંધવાળું’ હોતું થઈ પરાશ્રયપણાને લીધે પરાધીન

હિ સદશનાયોદન્યાવૃષસ્યાદિભિસ્તૃષ્ણાવ્યક્તિભિરુપેતત્વાત્ અત્યન્તાકુલતયા, વિચ્છિન્નં હિ સદસદ્વેદ્યોદયપ્રચ્યાવિતસદ્વેદ્યોદયપ્રવૃત્તતયાઽનુભવત્વાદુદ્ભૂતવિપક્ષતયા, બન્ધકારણં હિ સદ્વિષયોપભોગમાર્ગાનુલગ્નરાગાદિદોષસેનાનુસારસંગચ્છમાનઘનકર્મપાંસુપટલત્વાદુદર્કદુઃસહતયા, વિષમં હિ સદભિવૃદ્ધિપરિહાણિપરિણતત્વાદત્યન્તવિસંહુલતયા ચ દુઃખમેવ ભવતિ। અથૈવં પુણ્યમપિ પાપવદ્દુઃખસાધનમાયાતમ્।। ૭૬।।

દુઃખોત્પાદકકર્મબન્ધોત્પાદકત્વાદ્બન્ધકારણમિન્દ્રિયસુખં, અતીન્દ્રિયસુખં તુ સર્વાપધ્યાનરહિત-ત્વાદબન્ધકારણમ્। વિસમં વિગતઃ શમઃ પરમોપશમો યત્ર તદ્વિષમમતૃસિકરં હાનિવૃદ્ધિસહિતત્વાદ્વા વિષમં, અતીન્દ્રિયસુખં તુ પરમતૃસિકરં હાનિવૃદ્ધિરહિતમ્। જં ઇંદિયેહિં લદ્ધં તં સોઘ્વં દુઃખમેવ તહા યદિન્દ્રિયૈર્લઘ્વં સંસારસુખં તત્સુખં યથા પૂર્વોક્તપચ્ચવિશેષણવિશિષ્ટં ભવતિ તથૈવ દુઃખમેવેત્યભિપ્રાયઃ।। ૭૬।। એવં પુણ્યાનિ જીવસ્ય તૃષ્ણોત્પાદકત્વેન દુઃખકારણાનિ ભવન્તીતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્। અથ નિશ્ચયેન પુણ્યપાપયોર્વિશેષો નાસ્તીતિ કથયન્ પુણ્યપાપયોર્વ્યાખ્યાનમુપસંહરતિ-ળ હિ

છે, (૨) 'બાધાસહિત' હોતું થકું ખાવાની ઇચ્છા, પાણી પીવાની ઇચ્છા, મૈથુનની ઇચ્છા ઇત્યાદિ તૃષ્ણાવ્યક્તિઓ (-તૃષ્ણાની પ્રગટતાઓ) સહિત હોવાને લીધે અત્યંત આકુળ છે, (૩) 'વિચ્છિન્ન' હોતું થકું અશાતાવેદનીયનો ઉદય જેને ઋચ્યુત કરે છે એવા શાતાવેદનીયના ઉદય વડે પ્રવર્તતું અનુભવમાં આવતું હોવાને લીધે વિપક્ષની ઉત્પત્તિવાળું છે, (૪) 'બંધનું કારણ' હોતું થકું વિષયોપભોગના માર્ગને લાગેલી (-વળગેલી) રાગાદિ દોષોની સેના અનુસાર કર્મરજનાં ઘન પટલનો સંબંધ થતો હોવાને લીધે પરિણામે દુઃસહ છે, અને (૫) 'વિષમ' હોતું થકું હાનિવૃદ્ધિમાં પરિણમતું હોવાને લીધે અત્યંત અસ્થિર છે; માટે તે (ઈન્દ્રિયસુખ) દુઃખ જ છે.

જો આમ છે (અર્થાત્ જો ઈન્દ્રિયસુખ દુઃખ જ છે) તો પુણ્ય પણ, પાપની જેમ, દુઃખનું સાધન છે એમ ફલિત થયું.

ભાવાર્થ:- ઈન્દ્રિયસુખ દુઃખ જ છે, કારણ કે તે પરાધીન છે, અત્યંત આકુળ છે, વિપક્ષની (-વિરોધીની) ઉત્પત્તિવાળું છે, પરિણામે દુઃસહ છે અને અત્યંત અસ્થિર છે.

આમાંથી એમ ફલિત થયું કે પુણ્ય પણ દુઃખનું જ સાધન છે. ૭૬.

૧. ઋચ્યુત કરવું = ખસેડવું; પદભ્રષ્ટ કરવું. (શાતાવેદનીયનો ઉદય તેની સ્થિતિ અનુસાર રહીને ખસી જાય છે અને અશાતાવેદનીયનો ઉદય આવે છે)

૨. ઘન પટલ = ઘટ્ટ (ઘાટાં) થર; ઘણો જથ્થો.

અથ પુણ્યપાપયોરવિશેષત્વં નિશ્ચિન્વન્નુપસંહરતિ-

**ण हि मण्णदि जो एवं णत्थि विसेसो त्ति पुण्णपावाणं ।
हिंडदि घोरमपारं संसारं मोहसंछण्णो ॥ ७७ ॥**

**न हि मन्यते य एवं नास्ति विशेष इति पुण्यपापयोः ।
हिण्डति घोरमपारं संसारं मोहसंछन्नः ॥ ७७ ॥**

एवमुक्तक्रमेण शुभाशुभोपयोगद्वैतमिव सुखदुःखद्वैतमिव च न खलु परमार्थतः पुण्यपापद्वैतमवतिष्ठते, उभयत्राप्यनात्मधर्मत्वाविशेषत्वात् । यस्तु पुनरनयोः कल्याणकालायस-

मण्णदि जो एवं न हि मन्यते य एवम् । किम् । णत्थि विसेसो त्ति पुण्णपावाणं पुण्यपापयोर्निश्चयेन विशेषो नास्ति । स किं करोति । हिंडदि घोरमपारं संसारं हिण्डति भ्रमति । कम् । संसारम् । कथंभूतम् । घोरम् अपारं चाभव्यापेक्षया । कथंभूतः । मोहसंछण्णो मोहप्रच्छादित इति । तथा हि—
द्रव्यपुण्यपापयोर्व्यवहारेण भेदः, भावपुण्यपापयोस्तत्फलभूतसुखदुःखयोश्चा-

હવે પુણ્ય અને પાપનું અવિશેષપણું નિશ્ચિત કરતા થકા (આ વિષયનો) ઉપસંહાર કરે છે:-

**નહિ માનતો-એ રીત પુણ્યે પાપમાં ન વિશેષ છે,
તે મોહથી આચ્છન્ન ઘોર અપાર સંસારે ભમે. ૭૭.**

अन्वयार्थः- [एवं] એ રીતે [પુણ્યપાપયોઃ] પુણ્ય અને પાપમાં [વિશેષઃ નાસ્તિ] તફાવત નથી [ઇતિ] એમ [યઃ] જે [ન હિ મન્યતે] નથી માનતો, [મોહસંછન્નઃ] તે મોહાચ્છાદિત વર્તતો થકો [ઘોરં અપારં સંસારં] ઘોર અપાર સંસારમાં [હિણ્ડતિ] પરિભ્રમણ કરે છે.

टीका:- એમ પૂર્વોક્ત રીતે, શુભાશુભ ઉપયોગના દ્વૈતની માફક અને સુખ-દુઃખના દ્વૈતની માફક, પરમાર્થે પુણ્યપાપનું દ્વૈત ટકતું-રહેતું નથી; કારણ કે બન્નેમાં અનાત્મધર્મપણું અવિશેષ અર્થાત્ સમાન છે. (પરમાર્થે જેમ શુભોપયોગ અને અશુભોપયોગરૂપ દ્વૈત હયાત નથી, જેમ ^૧સુખ અને દુઃખરૂપ દ્વૈત હયાત નથી, તેમ પુણ્ય અને પાપરૂપ દ્વૈત પણ હયાત નથી; કારણ કે પુણ્ય અને પાપ બન્ને આત્માના ધર્મ નહિ હોવાથી નિશ્ચયથી સમાન જ છે.) આમ હોવા છતાં, જે જીવ તે બેમાં-સુવર્ણની

૧. સુખ = ઈન્દ્રિયસુખ

નિગડયોરિવાહકારિકં વિશેષમભિમન્યમાનોઽહમિન્દ્રપદાદિસંપદાં નિદાનમિતિ નિર્ભરતરં
ધર્માનુરાગમવલમ્બતે સ ખલૂપરક્તચિત્તભિતિતયા તિરસ્કૃતશુદ્ધોપયોગશક્તિરાસંસારં શારીરં
દુઃખમેવાનુભવતિ ॥ ૭૭ ॥

અથૈવમવધારિતશુભાશુભોપયોગાવિશેષઃ સમસ્તમપિ રાગદ્વેષદ્વૈતમપહાસયન્નશેષદુઃખક્ષયાય
સુનિશ્ચિતમનાઃ શુદ્ધોપયોગમધિવસતિ-

**एवं विदिदत्थो जो दव्वेसु ण रागमेदि दोसं वा ।
उवओगविसुद्धो सो खवेदि देहुब्भवं दुक्खं ॥ ७८ ॥**

શુદ્ધનિશ્ચયેન ભેદઃ, શુદ્ધનિશ્ચયેન તુ શુદ્ધાત્મનો ભિન્નત્વાદ્વેદો નાસ્તિ। એવં શુદ્ધનયેન પુણ્યપાપયોરભેદં
યોઽસૌ ન મન્યતે સ દેવેન્દ્રચક્રવર્તિબલદેવવાસુદેવકામદેવાદિપદનિમિત્તં નિદાનબન્ધેન
પુણ્યમિચ્છન્નિર્મોહશુદ્ધાત્મતત્ત્વવિપરીતદર્શનચારિત્રમોહપ્રચ્છાદિતઃ સુવર્ણલોહનિગડદ્વ-
યસમાનપુણ્યપાપદ્વયબદ્ધઃ સન્ સંસારરહિતશુદ્ધાત્મનો વિપરીતં સંસારં ભ્રમતીત્યર્થઃ ॥ ૭૭ ॥ અથૈવં
શુભાશુભયોઃ સમાનત્વપરિજ્ઞાનેન

અને લોખંડની બેડીની માફક- * અહંકારિક તફાવત માનતો થકો, અહમિન્દ્રપદાદિ સંપદાઓના કારણભૂત
ધર્માનુરાગને અતિ નિર્ભરપણે (-ગાઢપણે) અવલંબે છે, તે જીવ ખરેખર, જેની ચિત્તભૂમિ ઉપરકત
હોવાને લીધે (-ચિત્તરૂપી ભૂમિ અથવા ભીંત કર્મોપાધિના નિમિત્તે રંગાયેલી-મલિન-વિકૃત હોવાને
લીધે) જેણે શુદ્ધોપયોગશક્તિનો તિરસ્કાર કર્યો છે એવો વર્તતો થકો, સંસારપર્યંત (-જ્યાંસુધી આ
સંસારનું અસ્તિત્વ છે ત્યાંસુધી અર્થાત્ સદાને માટે) શારીરિક દુઃખને જ અનુભવે છે.

ભાવાર્થ:- જેમ સુવર્ણની બેડી અને લોખંડની બેડી બન્ને અવિશેષપણે બાંધવાનું જ કામ
કરે છે, તેમ પુણ્ય અને પાપ બન્ને અવિશેષપણે બંધન જ છે. જે જીવ પુણ્ય અને પાપનું અવિશેષપણું
કદી માનતો નથી, તેને આ ભયંકર સંસારમાં રજળવાનો કદી અંત આવતો નથી. ૭૭.

હવે, એ રીતે શુભ અને અશુભ ઉપયોગનું અવિશેષપણું અવધારીને, સમસ્ત રાગદ્વેષના દ્વૈતને
દૂર કરતા થકા, અશેષ દુઃખનો ક્ષય કરવાનો મનમાં દઢ નિશ્ચય કરી શુદ્ધોપયોગમાં વસે છે (-તેને
અંગીકાર કરે છે):-

**विदितार्थं એ રીત, રાગદ્વેષ લહે ન જે દ્રવ્યો વિષે,
શુદ્ધોપયોગી જીવ તે ક્ષય દેહગત દુઃખનો કરે. ૭૮.**

* પુણ્ય અને પાપમાં તફાવત હોવાનો મત અહંકારજન્ય (-અવિદ્યાજન્ય, અજ્ઞાનજન્ય) છે.

**एवं विदितार्थो यो द्रव्येषु न रागमेति द्वेषं वा ।
उपयोगविशुद्धः सः क्षपयति देहोद्भवं दुःखम् ॥ ७८ ॥**

यो हि नाम शुभानामशुभानां च भावानामविशेषदर्शनेन सम्यक्परिच्छिन्नवस्तुस्वरूपः स्वपरविभागावस्थितेषु समग्रेषु ससमग्रपर्यायेषु द्रव्येषु रागं द्वेषं चाशेषमेव परिवर्जयति स किलैकान्तेनोपयोगविशुद्धतया परित्यक्तपरद्रव्यालम्बनोऽग्निरिवायःपिण्डादननुष्ठितायःसारः-प्रचण्डघनघातस्थानीयं शारीरं दुःखं क्षपयति । ततो ममायमेवैकः शरणं शुद्धोपयोगः ॥ ७८ ॥

નિશ્ચિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વઃ સન્ દુઃખક્ષયાય શુદ્ધોપયોગાનુષ્ઠાનં સ્વીકરોતિ-एवं विदितार्थो जो एवं चिदानन्दैकस्वभावं परमात्मतत्त्वमेवोपादेयमन्यदशेषं हेयमिति हेयोपादेयपरिज्ञानेन विदितार्थतत्त्वो भूत्वा यः द्रव्येषु न रागमेदि दोषं वा निजशुद्धात्मद्रव्यादन्येषु शुभाशुभ-सर्वद्रव्येषु रागं द्वेषं वा न गच्छति उवओगविसुद्धो सो रागादिरहितशुद्धात्मानुभूतिलक्षणेन शुद्धोपयोगेन विशुद्धः सन् सः खवेदि देहोद्भवं दुःखं तप्तलोहपिण्डस्थानीयदेहादुद्भवं अनाकुलत्वलक्षणपारमार्थિકसुखाद्विलक्षणं परमाकुलत्वोत्पादकं लोहपिण्डरहितोऽग्निरिव घनघातपरंपरास्थानीयदेहरहितो भूत्वा शारीरं दुःखं क्षपयतीत्यभिप्रायः ॥ ७८ ॥ एवमुपसंहार-रूपेण तृतीयस्थले गाथाद्वयं गतम् । इति शुभाशुभमूढत्वनिरासार्थ

અન્યાર્થઃ- [एवं] એ રીતે [વિદિતાર્થઃ] વસ્તુસ્વરૂપ જાણીને [યઃ] જે [દ્રવ્યેષુ] દ્રવ્યો પ્રત્યે [રાગં દ્વેષં વા] રાગ કે દ્વેષને [ન ઇતિ] પામતો નથી, [સઃ] તે [ઉપયોગવિશુદ્ધઃ] ઉપયોગવિશુદ્ધ વર્તતો થકો [દેહોદ્ભવં દુઃખં] દેહોત્પન્ન દુઃખનો [ક્ષપયતિ] ક્ષય કરે છે.

ટીકા:- જે જીવ શુભ અને અશુભ ભાવોના અવિશેષદર્શનથી (-સમાનપણાની શ્રદ્ધાથી) વસ્તુસ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જાણીને સ્વ અને પર એવા બે વિભાગમાં રહેલાં જે સમસ્ત પર્યાયો સહિત સમગ્ર દ્રવ્યો તેમના પ્રત્યે રાગ અને દ્વેષને નિરવશેષપણે છોડે છે, તે જીવ, એકાંતે ઉપયોગવિશુદ્ધ (-સર્વથા શુદ્ધોપયોગી) હોવાને લીધે જેણે પરદ્રવ્યનું આલંબન છોડ્યું છે એવો વર્તતો થકો-લોખંડના ગોળામાંથી લોખંડના * સારને નહિ અનુસરતા અગ્નિની માફક-પ્રચંડ ઘણના ધા સમાન શારીરિક દુઃખનો ક્ષય કરે છે. (જેમ અગ્નિ લોખંડના ઉષ્ણ ગોળામાંથી લોખંડના સત્ત્વને ધારણ કરતો નથી તેથી અગ્નિને પ્રચંડ ઘણના ધા પડતા નથી, તેમ પરદ્રવ્યને નહિ અવલંબતા આત્માને શારીરિક દુઃખનું વેદન હોતું નથી.) માટે આ જ એક શુદ્ધોપયોગ મારું શરણ છે. ૭૮.

* સાર = સત્ત્વ; ઘનતા; કઠિનતા.

અથ યદિ સર્વસાવઘયોગમતીત્ય ચરિત્રમુપસ્થિતોઽપિ શુભોપયોગાનુવૃત્તિવશતયા મોહાદીન્નોન્મૂલયામિ, તતઃ કુતો મે શુદ્ધાત્મલાભ ઇતિ સર્વારમ્ભેણોત્તિષ્ઠતે-

**ચત્તા પાવારંભં સમુદ્ધિદો વા સુહમ્મિ ચરિયમ્મિ ।
ણ જહદિ જદિ મોહાદી ણ લહદિ સો અપ્પગં સુદ્ધં ॥ ૭૧ ॥**

**ત્યક્ત્વા પાપારમ્ભં સમુત્થિતો વા શુભે ચરિત્રે ।
ન જહાતિ યદિ મોહાદીન્ન લભતે સ આત્મકં શુદ્ધમ્ ॥ ૭૧ ॥**

યઃ ખલુ સમસ્તસાવઘયોગપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણં પરમસામાયિકં નામ ચારિત્રં પ્રતિજ્ઞાયાપિ શુભોપયોગવૃત્ત્યા બકાભિસારિકયેવાભિસાર્યમાણો ન મોહવાહિનીવિધેયતામવકિરતિ સ કિલ

ગાથાદશકપર્યન્તં સ્થલત્રયસમુદાયેન પ્રથમજ્ઞાનકણ્ડિકા સમાપ્તા । અથ શુભાશુભોપયોગનિવૃત્તિલક્ષણશુદ્ધોપયોગેન મોક્ષો ભવતીતિ પૂર્વસૂત્રે મણિતમ્ । અત્ર તુ દ્વિતીયજ્ઞાનકણ્ડિકાપ્રારમ્ભે શુદ્ધોપયોગાભાવે

હવે, સર્વ સાવઘયોગને છોડીને ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું હોવા છતાં જો કુંદ શુભોપયોગ-પરિણતિને વશપણે મોહાદિકનું ^૧ઉન્મૂલન ન કરું, તો મને શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ ક્યાંથી થાય-એમ વિચારી મોહાદિકના ઉન્મૂલન પ્રત્યે સર્વ આરંભથી (-ઉદ્ભવથી) કટિબદ્ધ થાય છે:-

**જીવ છોડી પાપારંભને શુભ ચરિત્રમાં ઉદત ભલે,
જો નવ તજે મોહાદિને તો નવ લહે શુદ્ધાત્મને. ૭૯.**

અન્વયાર્થ:- [પાપારમ્ભ] પાપારંભ [ત્યક્ત્વા] છોડીને [શુભે ચરિત્રે] શુભ ચારિત્રમાં [સમુત્થિતઃ વા] ઉદત હોવા છતાં [યદિ] જો જીવ [મોહાદીન્] મોહાદિકને [ન જહાતિ] છોડતો નથી, તો [સઃ] તે [શુદ્ધં આત્મકં] શુદ્ધ આત્માને [ન લભતે] પામતો નથી.

ટીકા:- જે (જીવ) સમસ્ત સાવઘયોગના પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ પરમસામાયિક નામના ચારિત્રની પ્રતિજ્ઞા કરીને પણ ધૂર્ત ^૨અભિસારિકા સમાન શુભોપયોગપરિણતિથી ^૩અભિસાર (-મિલન) પામતો થકો (અર્થાત્ શુભોપયોગપરિણતિના પ્રેમમાં ફસાતો થકો) મોહની સેનાને વશ વર્તવાપણું ખંખેરી નાખતો નથી, તે (જીવ), જેને

૧. ઉન્મૂલન = જડમૂળથી કાઢી નાખવું તે; નિકંદન.

૨. અભિસારિકા = સંકેત પ્રમાણે પ્રેમીને મળવા જનારી સ્ત્રી.

૩. અભિસાર = પ્રેમીને મળવા જવું તે.

સમાસન્નમહાદુઃખસંકટઃ કથમાત્માનમવિષ્ટુતં લભતે। અતો મયા મોહવાહિનીવિજયાય બદ્ધા
કક્ષેયમ્ ॥ ૭૯ ॥

અથ કથં મયા વિજેતવ્યા મોહવાદિનીત્યુપાયમાલોચયતિ-

**જો જાણદિ અરહંતં દ્રવ્યત્તગુણત્તપજ્જયત્તેહિં।
સો જાણદિ અપ્પાણં મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥ ૮૦ ॥**

**યો જાનાત્યર્હન્તં દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યયત્વૈઃ।
સ જાનાત્યાત્માનં મોહઃ ખલુ યાતિ તસ્ય લયમ્ ॥ ૮૦ ॥**

યો હિ નામાર્હન્તં દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યયત્વૈઃ પરિચ્છિનત્તિ સ ખલ્વાત્માનં પરિચ્છિનત્તિ ,

---

શુદ્ધાત્માનં ન લભતે ઇતિ તમેવાર્થં વ્યતિરેકરુપેણ દૃઢયતિ-ચત્તા પાવારંભં પૂર્વં ગૃહવાસાદિરૂપં
પાપારમ્ભં ત્યક્ત્વા સમુદ્ધિદો વા સુહમ્મિ ચરિયમ્હિ સમ્યગુપસ્થિતો વા પુનઃ। ક્ક। શુભચરિત્રે। ણ જહદિ
જદિ મોહાદી ન ત્યજતિ યદિ ચેન્મોહરાગદ્વેષાન્ ણ લહદિ સો અપ્પગં સુદ્ધં ન લભતે સ આત્માનં
શુદ્ધમિતિ। ઇતો વિસ્તરઃ-કોડપિ મોક્ષાર્થી પરમોપેક્ષાલક્ષણં પરમસામાયિકં પૂર્વં પ્રતિજ્ઞાય
પશ્ચાદ્વિષયસુખસાધકશુભોપયોગપરિણત્યા મોહિતાન્તરજ્ઞઃ સન્ નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણ-
પૂર્વોક્તસામાયિકચારિત્રાભાવે સતિ નિર્મોહશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતાન્ મોહાદીન્ન ત્યજતિ યદિ ચેત્તર્હિં
જિનસિદ્ધસદૃશં નિજશુદ્ધાત્માનં ન લભત ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૭૯ ॥ અથ શુદ્ધોપયોગાભાવે યાદૃશં જિન-

---

મહા દુઃખસંકટ નિકટ છે એવો, શુદ્ધ (-વિકાર રહિત, નિર્મળ) આત્માને કેમ પામે? (ન જ પામે.)
તેથી મોહની સેના ઉપર વિજય મેળવવા માટે મેં કમર કસી છે. ૭૯.

હવે, 'મારે મોહની સેનાને કઈ રીતે જીતવી' -એમ (તેને જીતવાનો) ઉપાય વિચારે છે:-

**જે જાણતો અર્હંતને ગુણ, દ્રવ્ય ને પર્યયપણે,
તે જીવ જાણે આત્માને, તસુ મોહ પામે લય ખરે ૮૦.**

અન્વયાર્થઃ- [યઃ] જે [અર્હન્તં] અર્હંતને [દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યયત્વૈઃ] દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને
પર્યાયપણે [જાનાતિ] જાણે છે, [સઃ] તે [આત્માનં] (પોતાના) આત્માને [જાનાતિ] જાણે છે
અને [તસ્ય મોહઃ] તેનો મોહ [ખલુ] અવશ્ય [લયં યાતિ] લય પામે છે.

ટીકા:- જે ખરેખર અર્હંતને દ્રવ્યપણે, ગુણપણે અને પર્યાયપણે જાણે છે તે

ઉભયોરપિ નિશ્ચયેનાવિશેષાત્। અર્હતોઽપિ પાકકાષ્ટાગતકાર્તસ્વરસ્યેવ પરિસ્પષ્ટમાત્મરૂપં તતસ્તત્પરિચ્છેદે સર્વાત્મપરિચ્છેદઃ। તત્રાન્વયો દ્રવ્યં, અન્વયવિશેષણં ગુણઃ, અન્વયવ્યતિરેકાઃ પર્યાયાઃ। તત્ર ભગવત્યર્હતિ સર્વતો વિશુદ્ધે ત્રિભૂમિકમપિ સ્વમનસા સમયમુત્પશ્યતિ।

સિદ્ધસ્વરૂપં ન લભતે તમેવ કથયતિ—

તવસંજમપ્પસિદ્ધો સુદ્ધો સગ્ગાપવગ્ગમગ્ગકરો।
અમરાસુરિંદમહિદો દેવો સો લોયસિહરત્થો ॥ ❀૫ ॥

તવસંજમપ્પસિદ્ધો સમસ્તરાગાદિપરભાવેચ્છાત્યાગેન સ્વસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં તપ, બહિરજ્ઞેન્દ્રિયપ્રાણસંયમબલેન સ્વશુદ્ધાત્મનિ સંયમનાત્સમરસીભાવેન પરિણમનં સંયમઃ, તામ્યાં પ્રસિદ્ધો જાત ઉત્પન્નસ્તપઃસંયમપ્રસિદ્ધઃ, સુદ્ધો ક્ષુધાદ્યઘ્ટાદશદોષરહિતઃ, સગ્ગાપવગ્ગમગ્ગકરો સ્વર્ગઃ પ્રસિદ્ધઃ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયલક્ષણોઽપવર્ગો મોક્ષસ્તયોર્માર્ગ કરોત્યુપદિશતિ સ્વર્ગાપવર્ગમાર્ગકરઃ, અમરાસુરિંદમહિદો તત્પદાભિલાષિભિરમરાસુરેન્દ્રૈર્મહિતઃ પૂજિતોઽમરા—સુરેન્દ્રમહિતઃ, દેવો સો સ એવંગુણવિશિષ્ટોઽર્હન્ દેવો ભવતિ। લોયસિહરત્થો સ એવ ભગવાન્ લોકાગ્રશિખરસ્થઃ સન્ સિદ્ધો ભવતીતિ જિનસિદ્ધસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ❀૫ ॥ અથ તમિત્થંભૂતં નિર્દોષિપરમાત્માનં યે શ્રદ્ધધતિ મન્યન્તે તેઽક્ષયસુખં લભન્ત ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

તં દેવદેવદેવં જદિવરવસહં ગુરું તિલોયસ્સ।
પળમંતિ જે મણુસ્સા તે સોક્ખં અક્ખયં જંતિ ॥ ❀૬ ॥

તં દેવદેવદેવં દેવદેવાઃ સૌધર્મેન્દ્રપ્રભૃતયસ્તેષાં દેવ આરાધ્યો દેવદેવદેવસ્તં દેવદેવદેવં, જદિવરવસહં જિતેન્દ્રિયત્વેન નિજશુદ્ધાત્મનિ યત્નપરાસ્તે યતયસ્તેષાં વરા ગણધરદેવાદયસ્તેભ્યોઽપિ વૃષભઃ પ્રધાનો યતિવરવૃષભસ્તં યતિવરવૃષભં, ગુરું તિલોયસ્સ અનન્તજ્ઞાનાદિગુરુણૈસ્ત્રૈલોક્યસ્યાપિ ગુરુસ્તં ત્રિલોકગુરું, પળમંતિ જે મણુસ્સા તમિત્થંભૂતં ભગવન્તં યે મનુષ્યાદયો દ્રવ્યભાવનમસ્કારામ્યાં પ્રણમન્ત્યારાધયન્તિ તે સોક્ખં અક્ખયં જંતિ તે તદારાધનાફલેન પરંપરયાઽક્ષયાનન્તસૌખ્યં યાન્તિ લભન્ત ઇતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ❀૬ ॥ અથ ‘ચત્તા પાવારંભં’ ઇત્યાદિસૂત્રેણ યદુક્તં શુદ્ધોપયોગાભાવે મોહાદિવિનાશો ન ભવતિ,

ખરેખર આત્માને જાણે છે, કારણ કે બન્નેમાં નિશ્ચયથી તફાવત નથી; વળી અર્હતનું સ્વરૂપ, છેલ્લા તાપને પામેલા સુવર્ણના સ્વરૂપની માફક, પરિસ્પષ્ટ (—સર્વ પ્રકારે સ્પષ્ટ) છે; તેથી તેનું જ્ઞાન થતાં સર્વ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાં અન્વય તે દ્રવ્ય છે, અન્વયનું વિશેષણ તે ગુણ છે, અન્વયના વ્યતિરેકો (—ભેદો) તે પર્યાયો છે. સર્વતઃ વિશુદ્ધ એવા તે ભગવાન અર્હતમાં (—અર્હતના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરતાં) જીવ ત્રણે પ્રકારમય સમયને (—દ્રવ્યગુણપર્યાયમય નિજ આત્માને) પોતાના મન વડે કળી લે

યશ્ચેતનોડયમિત્યન્વયસ્તદ્દ્રવ્યં, યચ્ચાન્વયાશ્રિતં ચૈતન્યમિતિ વિશેષણં સ ગુણઃ, યે ચૈકસમયમાત્રાવધૃતકાલપરિમાણતયા પરસ્પરપરાવૃત્તા અન્વયવ્યતિરેકાસ્તે પર્યાયાશ્ચિદ્વિવર્તનગ્રન્થય ઇતિ યાવત્। અથૈવમસ્ય ત્રિકાલમપ્યેકકાલમાકલયતો મુક્તાફલાનીવ પ્રલમ્બે પ્રાલમ્બે ચિદ્વિવર્તાશ્ચેતન એવ સંક્ષિપ્ય વિશેષણવિશેષ્યત્વવાસનાન્તર્ધાનાદ્ધવલિમાનમિવ પ્રાલમ્બે ચેતન એવ ચૈતન્યમન્તર્હિતં વિધાય કેવલં પ્રાલમ્બમિવ કેવલમાત્માનં પરિચ્છિન્દતસ્તદુત્તરોત્તરક્ષણ-ક્ષીયમાનકર્તૃકર્મ-

મોહાદિવિનાશાભાવે શુદ્ધાત્મલાભો ન ભવતિ, તદર્થમેવેદાનીમુપાયં સમાલોચયતિ—જો જાણદિ અરહંતં યઃ કર્તા જાનાતિ। કમ્। અર્હન્તમ્। કૈઃ કૃત્વા। દવ્યત્તગુણત્તપજ્જયત્તેહિં દ્રવ્યત્વગુણત્વપર્યાયત્વૈઃ। સો જાણદિ અપ્પાણં સ પુરુષોઽર્હત્પરિજ્ઞાનાત્પશ્ચાદાત્માનં જાનાતિ, મોહો ખલુ જાદિ તસ્સ લયં તત આત્મપરિજ્ઞાનાત્તસ્ય મોહો દર્શનમોહો લયં વિનાશં ક્ષયં યાતીતિ। તદ્દથા—કેવલજ્ઞાનાદયો વિશેષગુણા, અસ્તિત્વાદયઃ સામાન્યગુણાઃ, પરમૌદારિકશરીરાકારેણ યદાત્મપ્રદેશાનામવસ્થાનં સ વ્યજ્ઞનપર્યાયઃ, અગુરુલઘુકગુણષડ્વૃદ્ધિહાનિરુપેણ પ્રતિક્ષણં પ્રવર્તમાના અર્થપર્યાયાઃ, એવં—

છે—સમજી લે છે—જાણી લે છે. તે આ પ્રમાણે: ‘આ ‘ચેતન છે’ એવો જે અન્વય તે દ્રવ્ય છે, અન્વયને આશ્રિત રહેલું ‘ચૈતન્ય’ એવું જે વિશેષણ તે ગુણ છે અને એક સમયમાત્રની મર્યાદાવાળું જેનું કાળપરિમાણ હોવાથી પરસ્પર અપ્રવૃત્ત એવા જે અન્વયવ્યતિરેકો (—એક બીજામાં નહિ પ્રવર્તતા એવા જે અન્વયના વ્યતિરેકો) તે પર્યાયો છે—કે જેઓ ચિદ્વિવર્તનની (—આત્માના પરિણમનની) ગ્રંથિઓ છે.

હવે એ રીતે ત્રિકાળિકને પણ (—ત્રિકાળિક આત્માને પણ) એક કાળે કળી લેતો તે જીવ, જેમ મોતીઓને ઝૂલતા હારમાં સંક્ષેપવામાં આવે છે તેમ ચિદ્વિવર્તોને ચેતનમાં જ સંક્ષેપીને (—અંતર્ગત કરીને) તથા વિશેષણવિશેષ્યપણાની વાસનાનું અંતર્ધાન થવાથી —જેમ ધોળાશને હારમાં અંતર્હિત કરવામાં આવે છે તેમ—ચૈતન્યને ચેતનમાં જ અંતર્હિત કરીને, જેમ ડોકેવળ હારને જાણવામાં આવે છે તેમ કેવળ આત્માને જાણતાં, તેની

૧. ચેતન = આત્મા
૨. ગ્રંથિ = ગાંઠ
૩. વિશેષણ તે ગુણ છે અને વિશેષ્ય તે દ્રવ્ય છે.
૪. વાસના = વલણ; કલ્પના; અભિપ્રાય.
૫. અંતર્ધાન = તિરોધાન; અદૃશ્ય થવું—અલોપ થઈ જવું તે.
૬. અંતર્હિત = ગુપ્ત; અદૃશ્ય; અલોપ; અંતર્ગર્ભિત.
૭. હાર ખરીદનાર માણસ ખરીદ કરતી વખતે તો હાર, તેની ધોળાશ અને તેનાં મોતી—એ બધાંયની પરીક્ષા કરે છે પરંતુ પછી ધોળાશ અને મોતીઓને હારમાં જ સમાવી દઈને—તેમના પરનું લક્ષ છોડી દઈને કેવળ હારને જ જાણે છે. જો એમ ન કરે તો હાર પહેર્યાની સ્થિતિમાં પણ ધોળાશ વગેરેના વિકલ્પો રહેવાથી હાર પહેર્યાનું સુખ વેદી શકે નહિ.

ક્રિયાવિભાગતયા નિઃક્રિયં ચિન્માત્રં ભાવમધિગતસ્ય જાતસ્ય
મળેરિવાકમ્પ્રવૃત્તિર્નિર્મલાલોકસ્યાવશ્યમેવ નિરાશ્રયતયા મોહતમઃ પ્રલીયતે। યદ્યેવં લબ્ધો મયા
મોહવાહિનીવિજયોપાયઃ।। ૮૦।।

લક્ષણગુણપર્યાયાધારભૂતમમૂર્તમસંખ્યાતપ્રદેશં શુદ્ધચૈતન્યાન્વયરૂપં દ્રવ્યં ચેતિ। ઇત્યંભૂતં
દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપં પૂર્વમર્હદભિધાને પરમાત્મનિ જ્ઞાત્વા પશ્ચાન્નિશ્ચયનયેન તદેવાગમસારપદભૂતયાઽધ
યાત્મભાષયા નિજશુદ્ધાત્મભાવનાભિમુખરૂપેણ સવિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન
તથૈવાગમભાષયાધઃપ્રવૃત્તિકરણાપૂર્વકરણાનિવૃત્તિકરણસંજ્ઞાદર્શનમોહક્ષપણસમર્થપરિણામવિશેષબલેન
પશ્ચાદાત્મનિ યોજયતિ। તદનન્તરમવિકલ્પસ્વરૂપે પ્રાપ્તે, યથા પર્યાયસ્થાનીયમુક્તાફલાનિ
ગુણસ્થાનીયં ધવલત્વં ચાભેદનયેન હાર એવ, તથા પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયા અભેદનયેનાત્મૈવેતિ ભાવયતો
દર્શનમોહાન્ધકારઃ પ્રલીયતે। ઇતિ ભાવાર્થઃ।। ૮૦।। અથ પ્રમાદોત્પાદકચારિત્ર-મોહસંજ્ઞાશ્ચૌરોઽસ્તીતિ
મત્વાઽઽસપરિજ્ઞાનાદુપલબ્ધસ્ય શુદ્ધાત્મચિન્તામણેઃ રક્ષણાર્થં જાગર્તીતિ કથ-

ઉત્તરોત્તર ક્ષણે કર્તા-કર્મ-ક્રિયાનો વિભાગ ક્ષય પામતો જતો હોવાથી, નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર ભાવને પામે
છે; અને એ રીતે મણિની જેમ જેનો નિર્મળ પ્રકાશ અકંપપણે પ્રવર્તે છે એવા તે (ચિન્માત્ર ભાવને
પામેલા) જીવને મોહાંધકાર નિરાશ્રયપણાને લીધે અવશ્યમેવ પ્રલય પામે છે.

જો આમ છે તો મોહની સેનાને જીતવાનો ઉપાય મેં મેળવ્યો છે.

ભાવાર્થ:- અર્હતભગવાન અને પોતાનો આત્મા નિશ્ચયથી સમાન છે; વળી અર્હતભગવાન
મોહરાગદ્વેષ રહિત હોવાને લીધે તેમનું સ્વરૂપ અત્યંત સ્પષ્ટ છે, તેથી જો જીવ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપણે તે
(અર્હતભગવાનના) સ્વરૂપને મન વડે પ્રથમ સમજી લે તો “ આ જે ‘ આત્મા, આત્મા ’ એવો એકરૂપ
(-કથંચિત્ સદશ) ત્રિકાળિક પ્રવાહ તે દ્રવ્ય છે, તેનું જે એકરૂપ રહેતું ચૈતન્યરૂપ વિશેષણ તે ગુણ છે
અને તે પ્રવાહમાં જે ક્ષણવર્તી વ્યતિરેકો તે પર્યાયો છે ” એમ પોતાનો આત્મા પણ દ્રવ્ય-ગુણ-
પર્યાયપણે તેને મન વડે ખ્યાલમાં આવે છે. એ રીતે ત્રિકાળિક નિજ આત્માને મન વડે ખ્યાલમાં
લઈને પછી-જેમ મોતીઓને અને ધોળાશને હારમાં જ અંતર્ગત કરીને કેવળ હારને જાણવામાં આવે છે
તેમ-આત્મપર્યાયોને અને ચૈતન્યગુણને આત્મામાં જ અંતર્ગર્ભિત કરીને કેવળ આત્માને જાણતાં
પરિણામી-પરિણામ-પરિણતિના ભેદનો વિકલ્પ નાશ પામતો જતો હોવાથી જીવ નિષ્ક્રિય ચિન્માત્ર
ભાવને પામે છે અને તેથી મોહ (-દર્શનમોહ) નિરાશ્રય થયો થકો વિનાશ પામે છે.

જો આમ છે, તો મોહની સેના ઉપર વિજય મેળવવાનો ઉપાય મેં પ્રાપ્ત કર્યો છે-એમ કહ્યું.
૮૦.

અથૈવં પ્રાપ્તચિન્તામણેરપિ મે પ્રમાદો દસ્યુરિતિ જાગર્તિ-

**જીવો વવગદમોહો ઉવલદ્ધો તદ્વમપ્પણો સમ્મં ।
જહદિ જદિ રાગદોસે સો અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં ॥ ૮૧ ॥**

**જીવો વ્યપગતમોહ ઉપલબ્ધવાંસ્તત્ત્વમાત્મનઃ સમ્યક્ ।
જહાતિ યદિ રાગદ્વેષૌ સ આત્માનં લભતે શુદ્ધમ્ ॥ ૮૧ ॥**

એવમુપવર્ણિતસ્વરૂપેણોપાયેન મોહમપસાર્યાપિ સમ્યગાત્મતત્ત્વમુપલભ્યાપિ યદિ નામ રાગદ્વેષૌ નિર્મૂલયતિ તદા શુદ્ધમાત્માનમનુભવતિ । યદિ પુનઃ પુનરપિ તાવનુવર્તતે તદા પ્રમાદતન્ત્રતયા લુપ્ઠિતશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બચિન્તારત્નોડન્તસ્તામ્યતિ । અતો મયા રાગદ્વેષનિષેધાયાત્યન્તં જાગરિતવ્યમ્ ॥ ૮૧ ॥

યતિ-જીવો જીવઃ કર્તા । કિંવિશિષ્ટઃ । વવગદમોહો શુદ્ધાત્મતત્ત્વરુચિપ્રતિબન્ધકવિનાશિત-દર્શનમોહઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । ઉવલદ્ધો ઉપલબ્ધવાન્ જ્ઞાતવાન્ । કિમ્ । તદ્વં પરમાનન્દૈકસ્વભાવાત્મતત્ત્વમ્ । કસ્ય સંબન્ધિ । અપ્પણો નિજશુદ્ધાત્મનઃ । કથમ્ । સમ્મં સમ્યક્ સંશયાદિરહિતત્વેન જહદિ જદિ રાગદોસે શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણવીતરાગચારિત્રપ્રતિબન્ધકૌ ચારિત્રમોહસંજ્ઞૌ રાગદ્વેષૌ યદિ ત્યજતિ સો અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં સ એવમભેદરત્રયપરિણતો જીવઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવમાત્માનં લભતે

હવે, એ રીતે મેં ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કર્યો હોવા છતાં પ્રમાદ ચોર છે એમ વિચારી જાગૃત રહે છે:-

**જીવ મોહને કરી દૂર, આત્મસ્વરૂપ સમ્યક્ પામીને,
જો રાગદ્વેષ પરિહરે તો પામતો શુદ્ધાત્મને. ૮૧.**

અન્યાર્થ:- [વ્યપગતમોહઃ] જેણે મોહને દૂર કર્યો છે અને [સમ્યક્ આત્મનઃ તત્ત્વં] આત્માના સમ્યક્ તત્ત્વને (-સાચા સ્વરૂપને) [ઉપલબ્ધવાન્] પ્રાપ્ત કર્યું છે એવો [જીવઃ] જીવ [યદિ] જો [રાગદ્વેષૌ] રાગદ્વેષને [જહાતિ] છોડે છે, [સઃ] તો તે [શુદ્ધમ્ આત્માનં] શુદ્ધ આત્માને [લભતે] પામે છે.

ટીકા:- એ રીતે જે ઉપાયનું સ્વરૂપ વર્ણવવામાં આવ્યું તે ઉપાય વડે મોહને દૂર કરીને પણ, સમ્યક્ આત્મતત્ત્વને પામીને પણ, જો જીવ રાગદ્વેષને નિર્મૂળ કરે છે, તો શુદ્ધ આત્માને અનુભવે છે. (પરંતુ) જો ફરી ફરીને તેમને અનુસરે છે-રાગદ્વેષરૂપે પરિણમે છે, તો પ્રમાદ-આધીનપણાને લીધે શુદ્ધાત્મતત્ત્વના અનુભવરૂપ ચિંતામણિ ચોરાઈ જવાથી અંતરમાં ખેદ પામે છે. આથી મારે રાગદ્વેષને ટાળવા માટે અત્યંત જાગૃત રહેવું યોગ્ય છે.

અથાયમેવૈકો ભગવદ્ભિઃ સ્વયમનુભૂયોપદર્શિતો નિઃશ્રેયસસ્ય પારમાર્થિકઃ પન્થા ઇતિ મતિં
વ્યવસ્થાપયતિ-

**સવ્વે વિ ય અરહંતા તેણ વિધાણેણ ખવિદકમ્મંસા ।
કિચ્ચા તધોવદેસં ણિવ્વાદા તે ણમો તેસિં ॥૮૨॥**

**સર્વેઽપિ ચાર્હન્તસ્તેન વિધાનેન ક્ષપિતકર્માશાઃ ।
કૃત્વા તથોપદેશં નિર્વૃતાસ્તે નમસ્તેભ્યઃ ॥૮૨॥**

મુક્તો ભવતીતિ । કિંચ પૂર્વ જ્ઞાનકણ્ડિકાયાં ‘ઉવઓગવિસુદ્ધો સો ખવેદિ દેહુભ્મવં દુક્ખં’ ઇત્યુક્તં ,
અત્ર તુ ‘જહદિ જદિ રાગદોસે સો અપ્પાણં લહદિ સુદ્ધં’ ઇતિ ભણિતમ્ , ઉભયત્ર મોક્ષોઽસ્તિ । કો
વિશેષઃ । પ્રત્યુત્તરમાહ—તત્ર શુભાશુભયોર્નિશ્ચયેન સમાનત્વં જ્ઞાત્વા પશ્ચાચ્છુદ્ધે શુભરહિતે નિજસ્વરૂપે
સ્થિત્વા મોક્ષં લભતે , તેન કારણેન શુભાશુભમૂઢત્વનિરાસાર્થં જ્ઞાનકણ્ડિકા ભણ્યતે । અત્ર તુ
દ્રવ્યગુણપર્યાયૈરાસસ્વરૂપં જ્ઞાત્વા પશ્ચાત્તદ્રૂપે સ્વશુદ્ધાત્મનિ સ્થિત્વા મોક્ષં પ્રાપ્નોતિ , તતઃ કારણા—

ભાવાર્થઃ- ૮૦ મી ગાથામાં દર્શાવેલા ઉપાયથી દર્શનમોહને દૂર કરીને અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન
પ્રાપ્ત કરીને જે જીવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપ વીતરાગચારિત્રના પ્રતિબંધક રાગદ્વેષને છોડે છે, ફરીફરીને
રાગદ્વેષભાવે પરિણમતો નથી, તે જ અભેદરત્નત્રયપરિણત જીવ શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ આત્માને પ્રાપ્ત
કરે છે—મુક્ત થાય છે. તેથી જીવે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને પણ, સરાગચારિત્ર પામીને પણ, રાગદ્વેષના
નિવારણ માટે અત્યંત સાવધાન રહેવું યોગ્ય છે. ૮૧.

હવે, આ જ એક (—પૂર્વોક્ત ગાથાઓમાં વર્ણવ્યો તે જ એક), ભગવંતોએ પોતે અનુભવીને
દર્શાવેલો ‘નિઃશ્રેયસનો પારમાર્થિક પંથ છે—એમ મતિને વ્યવસ્થિત કરે છે:—

**અર્હંત સૌ કર્મો તણો કરી નાશ એ જ વિધિ વડે,
ઉપદેશ પણ એમ જ કરી, નિર્વૃત થયા; નમું તેમને. ૮૨.**

અન્યાર્થઃ- [સર્વે અપિ ચ] બધાય [અર્હન્તઃ] અર્હંતભગવંતો [તેન વિધાનેન] તે જ
વિધિથી [ક્ષપિતકર્માશાઃ] કર્મશોનો (—જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મભેદોનો) ક્ષય કરીને તથા [તથા]
(અન્યને પણ) એ જ પ્રકારે [ઉપદેશં કૃત્વા] ઉપદેશ કરીને [નિર્વૃતાઃ તે] મોક્ષ પામ્યા છે. [નમઃ
તેભ્યઃ] તેમને નમસ્કાર હો.

૧. નિઃશ્રેયસ = મોક્ષ

૨. વ્યવસ્થિત = નિશ્ચિત; સ્થિર.

યતઃ ખલ્વતીતકાલાનુભૂતક્રમપ્રવૃત્તયઃ સમસ્તા અપિ ભગવન્તસ્તીર્થકરાઃ, પ્રકારાન્તરસ્યાસંભવાદસંભાવિતદ્વૈતેનામુનૈવૈકેન પ્રકારેણ ક્ષપણં કર્માશાનાં સ્વયમનુભૂય, પરમાસતયા પરેષામપ્યાયત્યામિદાનીત્વે વા મુમુક્ષુણાં તથૈવ તદુપદિશ્ય, નિઃશ્રેયસમધ્યાશ્રિતાઃ। તતો નાન્યદ્વર્ત્મ નિર્વાણસ્યેત્યવધાર્યતે। અલમથવા પ્રલપિતેન। વ્યવસ્થિતા મતિર્મમ। નમો ભગવદ્ભ્યઃ।। ૮૨।।

દિયમાસાત્મમૂઢત્વનિરાસાર્થ જ્ઞાનકણ્ડિકા ઇત્યેતાવાન્ વિશેષઃ।। ૮૧।। અથ પૂર્વ દ્રવ્યગુણ-પર્યાયૈરાસસ્વરૂપં વિજ્ઞાય પશ્ચાત્તથાભૂતે સ્વાત્મનિ સ્થિત્વા સર્વેડપ્યર્હન્તો મોક્ષં ગતા ઇતિ સ્વમનસિ નિશ્ચયં કરોતિ-**સવ્વે વિ ય અરહંતા** સર્વેડપિ ચાર્હન્તઃ **તેણ વિધાણેણ** દ્રવ્યગુણપર્યાયૈઃ પૂર્વમર્હત્પરિજ્ઞાનાત્પશ્ચાત્તથાભૂતસ્વાત્માવસ્થાનરૂપેણ તેન પૂર્વોક્તપ્રકારેણ **ખવિદકમ્મંસા** ક્ષપિતકર્માશા વિનાશિતકર્મભેદા ભૂત્વા, **કિચ્ચા તધોવદેસં** અહો ભવ્યા અયમેવ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણો મોક્ષમાર્ગો નાન્ય ઇત્યુપદેશં કૃત્વા **ગિવ્વાદા** નિર્વૃતા અક્ષયાનન્તસુખેન તૃપ્સા જાતાઃ, તે તે ભગવન્તઃ। **ળમો તેસિં** એવં મોક્ષમાર્ગનિશ્ચયં કૃત્વા **શ્રીકુન્દકુન્દાચાર્ય**દેવાસ્તસ્મૈ નિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિસ્વરૂપમોક્ષમાર્ગાય તદુપદેશકેભ્યોડર્હદ્ભ્યશ્ચ તદુભ-યસ્વરૂપાભિલાષિણઃ સન્તો 'નમોસ્તુ તેભ્ય' ઇત્યનેન પદેન નમસ્કારં કુર્વન્તીત્યભિપ્રાયઃ।। ૮૨।। અથ રત્નત્રયારાધકા એવ પુરુષા દાનપૂજાગુણપ્રશંસાનમસ્કારાર્હા ભવન્તિ નાન્યા ઇતિ કથયતિ-

ટીકા:- અતીત કાળમાં ક્રમશઃ થઈ ગયેલા સમસ્ત તીર્થકરભગવંતો, 'પ્રકારાંતરનો અસંભવ હોવાને લીધે જેમાં દ્વૈત સંભવતું નથી એવા આ જ એક પ્રકારથી કર્માશોનો ક્ષય પોતે અનુભવીને, (તથા) પરમાપ્તપણાને લીધે ભવિષ્યકાળે કે આ (વર્તમાન) કાળે અન્ય મુમુક્ષુઓને પણ એ જ પ્રકારે તેનો (-કર્મક્ષયનો) ઉપદેશ કરીને, નિઃશ્રેયસને પ્રાપ્ત થયા છે; માટે નિર્વાણનો અન્ય (કોઈ) માર્ગ નથી એમ નક્કી થાય છે. અથવા, પ્રલાપથી બસ થાઓ; મારી મતિ વ્યવસ્થિત થઈ છે. ભગવંતોને નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થ:- ૮૦ અને ૮૧ મી ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરીને વીતરાગચારિત્રના વિરોધી રાગદ્વેષને ટાળવા અર્થાત્ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક શુદ્ધાત્માનુભૂતિમાં લીન થવું તે જ એક મોક્ષમાર્ગ છે; ત્રણે કાળે બીજો કોઈ મોક્ષનો માર્ગ નથી. સમસ્ત અર્હંતભગવંતો એ જ માર્ગે મોક્ષ પામ્યા છે અને અન્ય મુમુક્ષુઓને પણ એ જ માર્ગ ઉપદેશ્યો છે. તે ભગવંતોને નમસ્કાર હો. ૮૨.

૧. પ્રકારાંતર = અન્ય પ્રકાર. (કર્મક્ષય એક જ પ્રકારથી થાય છે, અન્ય પ્રકારે થતો નથી; તેથી તે કર્મક્ષયના પ્રકારમાં દ્વૈત અર્થાત્ બે-પણું નથી.)
૨. પરમાપ્ત = પરમ આપ્ત; પરમ વિશ્વાસપાત્ર. (તીર્થકર ભગવંતો સર્વજ્ઞ અને વીતરાગ હોવાથી પરમ આપ્ત છે, યથાર્થ ઉપદેષ્ટા છે.)

અથ શુદ્ધાત્મલાભપરિપન્થિનો મોહસ્ય સ્વભાવં ભૂમિકાશ્ચ વિભાવયતિ-

**દ્વ્યાદિએસુ મૂઢો ભાવો જીવસ્સ હવદિ મોહો ત્તિ ।
શુભ્મદિ તેણુચ્છન્નો પપ્પા રાગં વ દોસં વા ॥ ૮૩ ॥**

**દ્રવ્યાદિકેષુ મૂઢો ભાવો જીવસ્ય ભવતિ મોહ ઇતિ ।
ક્ષુભ્યતિ તેનાવચ્છન્નઃ પ્રાપ્ય રાગં વા દ્વેષં વા ॥ ૮૩ ॥**

યો હિ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ પૂર્વમુપવર્ણિતેષુ પીતોન્મત્તકસ્યેવ જીવસ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિલક્ષણો

**દંસણસુદ્ધા પુરિસા ણાણપહાણા સમગ્ગચરિયત્થા ।
પૂજાસક્કારરિહા દાણસ્સ ય હિ તે ણમો તેસિં ॥ ૬૭ ॥**

દંસણસુદ્ધા નિજશુદ્ધાત્મરુચિરુપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વસાધકેન મૂઢત્રયાદિપદ્મવિંશતિમલરહિતેન તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણેન દર્શનેન શુદ્ધા દર્શનશુદ્ધાઃ । **પુરિસા** પુરુષા જીવાઃ । પુનરપિ કથંભૂતાઃ । **ણાણપહાણા** નિરુપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનસાધકેન વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતપરમાગમાભ્યાસલક્ષણજ્ઞાનેન પ્રધાનાઃ સમર્થાઃ પ્રૌઢા જ્ઞાનપ્રધાનાઃ । પુનશ્ચ કથંભૂતાઃ । **સમગ્ગચરિયત્થા** નિર્વિકારનિશ્ચલાત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયચારિત્રસાધકેનાચારાદિશાસ્ત્રકથિતમૂલોત્તરગુણાનુષ્ઠાનાદિરુપેણ ચારિત્રેણ સમગ્રાઃ પરિપૂર્ણાઃ સમગ્રચારિત્રસ્થાઃ **પૂજાસક્કારરિહા** દ્રવ્યભાવલક્ષણપૂજા ગુણપ્રશંસા સત્કારસ્તયોરર્હા યોગ્યા ભવન્તિ । **દાણસ્સ ય**

હવે શુદ્ધાત્મલાભનો ૧પરિપંથી જે મોહ તેનો સ્વભાવ અને પ્રકારો (-ભેદો) વ્યક્ત કરે છે:-
**દ્રવ્યાદિકે મૂઢ ભાવ વર્તે જીવને, તે મોહ છે;
તે મોહથી આચ્છન્ન રાગી-દ્વેષી થઈ ક્ષોભિત બને. ૮૩.**

અન્યયાર્થ:- [જીવસ્ય] જીવને [દ્રવ્યાદિકેષુ મૂઢઃ ભાવઃ] દ્રવ્યાદિક વિષે જે મૂઢ ભાવ (- દ્રવ્યગુણપર્યાય વિષે જે મૂઢતારૂપ પરિણામ) [મોહઃ ઇતિ ભવતિ] તે મોહ છે; [તેન અવચ્છન્નઃ] તેનાથી આચ્છાદિત વર્તતો થકો જીવ [રાગં વા દ્વેષં વા પ્રાપ્ય] રાગ અથવા દ્વેષને પામીને [ક્ષુભ્યતિ] ક્ષુબ્ધ થાય છે.

ટીકા:- ધતૂરો પીઠેલા માણસની માફક, જીવને જે પૂર્વે વર્ણવેલાં દ્રવ્યગુણપર્યાયો વિષે તત્ત્વ-અપ્રતિપત્તિલક્ષણ મૂઢ ભાવ તે ખરેખર મોહ છે. તે મોહથી નિજ

૧. પરિપંથી = શત્રુ; વાટપાડુ; લુટારો.

૨. તત્ત્વ અપ્રતિપત્તિલક્ષણ = તત્ત્વની અપ્રતિપત્તિ (-અપ્રાપ્તિ, અજ્ઞાન, અસમજણ, અનિર્ણય) જેનું લક્ષણ છે એવો.

મૂઠો ભાવઃ સ ખલુ મોહઃ। તેનાવચ્છન્નાત્મરૂપઃ સન્નયમાત્મા પરદ્રવ્યમાત્મદ્રવ્યત્વેન પરગુણમાત્મગુણતયા પરપર્યાયાનાત્મપર્યાયભાવેન પ્રતિપદ્યમાનઃ, પ્રરૂઢદૃઢતરસંસ્કારતયા પરદ્રવ્યમેવાહરહરુપાદદાનો, દગ્ધેન્દ્રિયાણાં રુચિવશેનાદ્વૈતેડપિ પ્રવર્તિતદ્વૈતો, રુચિતારુચિતેષુ વિષયેષુ રાગદ્વેષાવુપશ્લિષ્ય, પ્રચુરતરામ્ભોભારસ્યાહતઃ સેતુબન્ધ ઇવ દ્વેધા વિદાર્યમાણો નિતરાં ક્ષોભમુપૈતિ। અતો મોહરાગદ્વેષભેદાત્ત્રિભૂમિકો મોહઃ।। ૮૩।।

હિ દાનસ્ય ચ હિ સ્ફુટં તે તે પૂર્વોક્તરત્નત્રયાધારાઃ। જમો તેસિં નમસ્તેમ્ય ઇતિ નમસ્કારસ્યાપિ ત એવ યોગ્યાઃ।। ૭।। એવમાપ્તાત્મસ્વરૂપવિષયે મૂઢત્વનિરાસાર્થં ગાથાસપ્તકેન દ્વિતીયજ્ઞાન-કણ્ડિકા ગતા। અથ શુદ્ધાત્મોપલમ્બપ્રતિપક્ષભૂતમોહસ્ય સ્વરૂપં ભેદાંશ્ચ પ્રતિપાદયતિ-દવ્વાદિએસુ શુદ્ધાત્માદિદ્રવ્યેષુ, તેષાં દ્રવ્યાગામનન્તજ્ઞાનાદ્યસ્તિત્વાદિવિશેષસામાન્યલક્ષણગુણેષુ, શુદ્ધાત્મપરિણતિલક્ષણસિદ્ધત્વાદિપર્યાયેષુ ચ યથાસંભવં પૂર્વાપવર્ણિતેષુ વક્ષ્યમાણેષુ ચ મૂઢો ભાવો એતેષુ પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ વિપરીતાભિનિવેશરૂપેણ તત્ત્વસંશયજનકો મૂઢો ભાવઃ જીવસ્ય હવદિ મોહો ત્તિ ઇત્યંભૂતો ભાવો જીવસ્ય દર્શનમોહ ઇતિ ભવતિ। ખુબ્હદિ તેણુચ્છણ્ણો તેન દર્શનમોહેનાવચ્છન્નો જ્ઞમ્પિતઃ સન્નક્ષુભિતાત્મતત્ત્વવિપરીતેન ક્ષોભેણ ક્ષોભં સ્વરૂપચલનં વિપર્યયં ગચ્છતિ। કિં કૃત્વા। પપ્પા રાગં વ દોસં વા નિર્વિકારશુદ્ધાત્મનો વિપરીતમિદાનિદેન્દ્રિયવિષયેષુ હર્ષવિષાદરૂપં ચારિત્રમોહસંજ્ઞં રાગદ્વેષં વા પ્રાપ્ય ચેતિ। અનેન કિમુક્તં ભવતિ। મોહો દર્શનમોહો રાગદ્વેષદ્વયં ચારિત્રમોહશ્ચેતિ ત્રિભૂમિકો મોહ ઇતિ।। ૮૩।। અથ દુઃખહેતુભૂતબન્ધસ્ય કારણભૂતા રાગદ્વેષમોહા નિર્મૂલનીયા ઇત્યાઘોષયતિ-

રૂપ આચ્છાદિત હોવાથી આ આત્મા પરદ્રવ્યને સ્વદ્રવ્યપણે, પરગુણને સ્વગુણપણે અને પરપર્યાયોને સ્વપર્યાયપણે સમજીને-અંગીકાર કરીને, અતિ રૂઢ થયેલા 'દૃઢતર સંસ્કારને લીધે પરદ્રવ્યને જ પ્રતિદિન (-હંમેશાં) ગ્રહણ કરતો, 'દગ્ધ (-બળી) ઈન્દ્રિયોની રુચિ વશે 'અદ્વૈતમાં પણ દ્વૈત પ્રવર્તાવતો, 'રુચિત-અરુચિત વિષયોમાં રાગદ્વેષને પામીને, અતિપ્રચુર જળસમૂહના વેગથી પ્રહાર પામતા 'સેતુબંધ ની માફક 'દ્વિધા વિદારિત થતો અત્યંત ક્ષોભ પામે છે. આથી મોહ, રાગ ને દ્વેષ-એ ભેદોને લીધે મોહ ત્રણ પ્રકારનો છે. ૮૩.

૧. દૃઢતર = બહુ દૃઢ

૨. દગ્ધ = બળી; હલકી; શાપિત. ('દગ્ધ' એ તિરસ્કારવાચક શબ્દ છે.)

૩. ઈન્દ્રિયવિષયોમાં-પદાર્થોમાં 'આ સારા ને આ નરસા' એવું દ્વૈત નથી; છતાં ત્યાં પણ મોહાચ્છાદિત જીવ સારા-નરસારૂપ દ્વૈત ઊભું કરે છે.

૪. રુચિત-અરુચિત = ગમતા-અણગમતા

૫. સેતુબંધ = પુલ

૬. દ્વિધા વિદારિત = બે ભાગમાં ખંડિત

અથાનિષ્ટકાર્યકારણત્વમભિધાય ત્રિભૂમિકસ્યાપિ મોહસ્ય ક્ષયમાસૂત્રયતિ-

**મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસ્સ જીવસ્સ ।
જાયદિ વિવિહો બંધો તમ્હા તે સંખવઙ્ગદ્વ્યા ॥ ૮૪ ॥**

**મોહેન વા રાગેણ વા દ્વેષેણ વા પરિણતસ્ય જીવસ્ય ।
જાયતે વિવિધો બન્ધસ્તસ્માત્તે: સંક્ષપયિતવ્યા: ॥ ૮૪ ॥**

एवमस्य तत्त्वाप्रतिपत्तिनिमीलितस्य , मोहेन वा रागेण वा द्वेषेण वा परिणतस्य , तृणपट
लावच्छन्नगर्तसंगतस्य करेणुकुट्टनीगात्रासक्तस्य प्रतिद्विरददर्शनोद्धतप्रविधावितस्य च
सिन्धुरस्येव , भवति नाम नानाविधो बन्धः । ततोऽमी अनिष्टकार्यकारिणो मुमुक्षुणा मोहरागद्वेषाः
सम्यग्निर्मूलकाषं कषित्वा क्षपणोयाः ॥ ८४ ॥

મોહેણ વ રાગેણ વ દોસેણ વ પરિણદસ્સ જીવસ્સ મોહરાગદ્વેષપરિણતસ્ય મોહાદિરહિત-
પરમાત્મસ્વરૂપપરિણતિચ્યુતસ્ય બહિર્મુખજીવસ્ય જાયદિ વિવિહો બંધો શુદ્ધોપયોગલક્ષણો
ભાવમોક્ષસ્તદ્ભલેન જીવપ્રદેશકર્મપ્રદેશાનામત્યન્તવિશ્લેષો દ્રવ્યમોક્ષઃ, ઇત્થંભૂતદ્રવ્યભાવમોક્ષા-દ્વિલક્ષણઃ
સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતસ્વાભાવિકસુખવિપરીતસ્ય નારકાદિદુઃખસ્ય કારણભૂતો વિવિધબન્ધો જાયતે । તમ્હા
તે સંખવઙ્ગદ્વ્યા

इये, त्रये प्रकारना मोहने अनिष्ट कार्यनुं कारण कहीने तेनो (-त्रये प्रकारना मोहनो) क्षय
करवानुं सूत्रद्वारा कहे छे:-

**રે ! મોહરૂપ વા રાગરૂપ વા દ્વેષપરિણત જીવને
વિધવિધ થાયે બંધ, તેથી સર્વ તે ક્ષયયોગ્ય છે. ૮૪.**

અન્યાર્થ:- [મોહેન વા] મોહરૂપે, [રાગેણ વા] રાગરૂપે [દ્વેષેણ વા] અથવા દ્વેષરૂપે
[પરિણતસ્ય જીવસ્ય] પરિણમતા જીવને [વિવિધઃ બન્ધઃ] વિવિધ બંધ [જાયતે] થાય છે;
[તસ્માત્] તેથી [તે] તેમને (મોહ-રાગ-દ્વેષને) [સંક્ષપયિતવ્યા:] સંપૂર્ણ રીતે ક્ષય કરવાયોગ્ય છે.

ટીકા:- એ રીતે તત્ત્વ-અપ્રતિપત્તિથી (-વસ્તુસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી) બિડાઈ ગયેલા, મોહરૂપે
વા રાગરૂપે વા દ્વેષરૂપે પરિણમતા આ જીવને-ઘાસના થરથી ઢંકાયેલા ખાડાનો સંગ કરતા હાથીની
માફક, હાથણીરૂપી કૂટણીના ગાત્રમાં આસક્ત હાથીની માફક અને વિરોધી હસ્તીને દેખતાં ઉશ્કેરાઈને
(તેના તરફ) દોડતા હાથીની માફક-નાનાવિધ બંધ થાય છે; માટે મુમુક્ષુએ અનિષ્ટ કાર્ય કરનારા આ
મોહ, રાગ અને દ્વેષને બરાબર નિર્મૂળ નાશ થાય એ રીતે ક્ષપાવવાયોગ્ય (-ક્ષય કરવાયોગ્ય) છે.

અથામી અમીભિર્લિજ્ઞૈરુપલભ્યોદ્ભવન્ત એવ નિશુમ્ભનીયા ઇતિ વિભાવયતિ-

**અદ્વે અજધાગહણં કરુણાભાવો ય તિરિયમણુણુસુ ।
વિસણુસુ ય પ્પસંગો મોહસ્સેદાણિ લિંગાણિ ॥ ૮૫ ॥**

**અર્થે અયથાગ્રહણં કરુણાભાવશ્ચ તિર્યહ્મનુજેષુ ।
વિષયેષુ ચ પ્રસજ્ઞો મોહસ્સૈતાનિ લિજ્ઞાનિ ॥ ૮૫ ॥**

યતો રાગદ્વેષમોહપરિણતસ્ય જીવસ્યેત્થંભૂતો બન્ધો ભવતિ તતો રાગાદિરહિતશુદ્ધાત્મધ્યાનેન તે રાગદ્વેષમોહા સમ્યક્ ક્ષપયિતવ્યા ઇતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૮૪ ॥ અથ સ્વકીયસ્વકીયલિજ્ઞૈ રાગદ્વેષ-મોહાન્ જ્ઞાત્વા

ભાવાર્થ:- (૧) હાથીને પકડવા માટે ઘાસથી ઢાંકેલો ખાડો બનાવવામાં આવે છે; હાથી ત્યાં ખાડો હોવાના અજ્ઞાનને લીધે તે ખાડા ઉપર જતાં તેમાં પડે છે અને એ રીતે પકડાઈ જાય છે. (૨) વળી હાથીને પકડવા માટે, શીખવેલી હાથણી મોકલવામાં આવે છે; તેના દેહ પ્રત્યેના રાગમાં ફસાતાં હાથી પકડાઈ જાય છે. (૩) હાથીને પકડવાની ત્રીજી રીત એ છે કે તે હાથી સામે પાળેલો બીજો હસ્તી મોકલવામાં આવે છે અને પેલો હાથી આ શીખવી મોકલેલા હસ્તી સામે લડવા તેની પાછળ દોડતાં પકડનારાઓની જાળમાં ફસાઈ જાય છે-પકડાઈ જાય છે.

ઉપર્યુક્ત રીતે જે હાથી (૧) અજ્ઞાનથી, (૨) રાગથી કે (૩) દ્વેષથી અનેક પ્રકારના બંધનને પામે છે. તેમ જીવ (૧) મોહથી, (૨) રાગથી કે (૩) દ્વેષથી અનેક પ્રકારના બંધનને પામે છે. માટે મોક્ષાર્થીએ મોહ-રાગ-દ્વેષનો પૂરેપૂરી રીતે મૂળમાંથી ક્ષય કરવો જોઈએ. ૮૪.

હવે, આ રાગદ્વેષમોહને આ લિંગો વડે (હવેની ગાથામાં કહેવામાં આવતાં ચિહ્નો-લક્ષણો વડે) ઓળખીને ઉદ્ભવતાં વેંત જ મારી નાખવાયોગ્ય છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

**અર્થો તણું અયથાગ્રહણ, કરુણા મનુજ-તિર્યચમાં,
વિષયો તણો વળી સંગ, -લિંગો જાણવાં આ મોહનાં. ૮૫.**

અન્યાર્થ:- [અર્થે અયથાગ્રહણં] પદાર્થનું અયથાગ્રહણ (અર્થાત્ પદાર્થોને જેમ છે તેમ સત્ય સ્વરૂપે ન માનતાં તેમના વિષે અન્યથા સમજણ) [ચ] અને [તિર્યહ્મનુજેષુ કરુણાભાવઃ] તિર્યચ-મનુષ્યો પ્રત્યે કરુણાભાવ, [વિષયેષુ પ્રસંગઃ ચ] તથા વિષયોનો સંગ (અર્થાત્ ઇષ્ટ વિષયો પ્રત્યે પ્રીતિ અને અનિષ્ટ વિષયો પ્રત્યે અપ્રીતિ)-[एतानि] આ [મોહસ્ય લિંગાણિ] મોહનાં લિંગો છે.

અર્થાનામયાથાતથ્યપ્રતિપત્યા તિર્યગ્મનુષ્યેષુ પ્રેક્ષાર્હેષ્વપિ કારુણ્યબુદ્ધ્યા ચ મોહમભીષ્ટવિષયપ્રસન્નેન રાગમનમભીષ્ટવિષયાપ્રીત્યા દ્વેષમિતિ ત્રિભિર્લિઙ્ગૈરધિગમ્ય ઝગિતિ સંભવન્નપિ ત્રિભૂમિકોઽપિ મોહો નિહન્તવ્યઃ ॥ ૮૫ ॥

અથ મોહક્ષપણોપાયાન્તરમાલોચયતિ-

**જિણસત્થાદો અદ્દે પચ્ચક્ખાદીહિં બુજ્જદો ણિયમા ।
ઁયીયદિ મોહોવચયો તમ્હા સત્થં સમધિદવ્વં ॥ ૮૬ ॥**

યથાસંભવં ત એવ વિનાશયિતવ્યા ઇત્યુપદિશતિ-અદ્દે અજધાગહણં શુદ્ધાત્માદિપદાર્થે યથાસ્વરૂપસ્થિતેઽપિ વિપરીતાભિનિવેશરૂપેણાયથાગ્રહણં કરુણાભાવો ય શુદ્ધાત્મોપલબ્ધિલક્ષણ- પરમોપેક્ષાસંયમાદ્વિપરીતઃ કરુણાભાવો દયાપરિણામશ્ચ અથવા વ્યવહારેણ કરુણાયા અભાવઃ । કેષુ વિષયેષુ । મણુવતિરિણ્ણુ મનુષ્યતિર્યગ્જીવેષુ ઇતિ દર્શનમોહચિહ્નમ્ । વિસણ્ણુ ય પ્પસંગો નિર્વિષયસુખાસ્વાદરહિતબહિરાત્મજીવાનાં મનોજ્ઞામનોજ્ઞવિષયેષુ ચ યોઽસૌ પ્રકર્ષેણ સજ્જઃ સંસર્ગસ્તં દૃષ્ટ્વા પ્રીત્યપ્રીતિલિઙ્ગાભ્યાં ચારિત્રમોહસંજ્ઞો

ટીકા:- પદાર્થોની અયથાતથપણે પ્રતિપત્તિ વડે અને તિર્યચ-મનુષ્યો પ્રેક્ષાયોગ્ય હોવા છતાં પણ તેમના પ્રત્યે કારુણ્યબુદ્ધિ વડે મોહને (ઓળખીને), ઈષ્ટ વિષયોની આસક્તિ વડે રાગને (ઓળખીને) અને અનિષ્ટ વિષયોની અપ્રીતિ વડે દ્વેષને (ઓળખીને)-એમ ત્રણ લિંગો વડે (ત્રણ પ્રકારના મોહને) ઓળખીને એકદમ ઊપજતાં વેંત જ ત્રણે પ્રકારનો મોહ હણી નાખવાયોગ્ય છે (- નષ્ટ કરવાયોગ્ય) છે.

ભાવાર્થ:- મોહના ત્રણ ભેદ છે-દર્શનમોહ, રાગ અને દ્વેષ. પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપથી વિપરીત માન્યતા તથા તિર્યચો ને મનુષ્યો પ્રત્યે તન્મયપણે કરુણાભાવ તે દર્શનમોહનાં ચિહ્ન છે, ઈષ્ટ વિષયોમાં પ્રીતિ તે રાગનું ચિહ્ન છે અને અનિષ્ટ વિષયોમાં અપ્રીતિ તે દ્વેષનું ચિહ્ન છે. આ ચિહ્નોથી ત્રણે પ્રકારના મોહને ઓળખીને મુમુક્ષુએ તેનો તત્કાળ નાશ કરવો યોગ્ય છે. ૮૫.

હવે મોહક્ષય કરવાનો ઉપાયાન્તર (-અન્ય ઉપાય) વિચારે છે:-

**શાસ્ત્રો વડે પ્રત્યક્ષઆદિથી જાણતો જે અર્થને,
તસુ મોહ પામે નાશ નિશ્ચય; શાસ્ત્ર સમધ્યયનીય છે. ૮૬.**

૧. પદાર્થોની અયથાતથપણે પ્રતિપત્તિ = પદાર્થો જેવા નથી તેવા તેમને સમજવા અર્થાત્ અન્યથા સ્વરૂપે તેમને અંગીકાર કરવા તે

૨. પ્રેક્ષાયોગ્ય = માત્ર પ્રેક્ષકભાવે-દષ્ટાજ્ઞાતાપણે-મધ્યસ્થભાવે દેખવાયોગ્ય

**જિનશાસ્ત્રાદર્થાન્ પ્રત્યક્ષાદિભિર્બુદ્ધ્યમાનસ્ય નિયમાત્ ।
ક્ષીયતે મોહોપચયઃ તસ્માત્ શાસ્ત્રં સમધ્યેતવ્યમ્ ॥ ૮૬ ॥**

યત્કિલ દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વભાવેનાર્હતો જ્ઞાનાદાત્મનસ્તથાજ્ઞાનં મોહક્ષપણોપાયત્વેન પ્રાક્ પ્રતિપન્નં, તત્ ખલૂપાયન્તરમિદમપેક્ષતે । इदं हि विहितप्रथमभूमिकासंक्रमणस्य सर्वज्ञोपज्ञतया सर्वतोऽप्यबाधितं शाब्दं प्रमाणमाक्रम्य क्रीडतस्तत्संस्कारस्फुटीकृतविशिष्टसंवेदनशक्तिसंपदः सहृदयहृदयानंदोद्भेददायिना प्रत्यक्षणान्येन वा तदविरोधिना प्रमाणजातेन

રાગદ્વેષો ચ જ્ઞાયેતે વિવેકિભિઃ, તતસ્તત્પરિજ્ઞાનાનન્તરમેવ નિર્વિકારસ્વશુદ્ધાત્મભાવનયા રાગદ્વેષમોહા નિહન્તવ્યા इति सूत्रार्थः॥ ८५॥ अथ द्रव्यगुणपर्यायपरिज्ञानाभावे मोहो भवतीति यदुक्तं पूर्वं तदर्थमागमाभ्यासं कारयति । अथवा द्रव्यगुणपर्यायत्वैरर्हत्परिज्ञानादात्मपरिज्ञानं भवतीति यदुक्तं तदात्मपरिज्ञानमिममागमाभ्यासमपेक्षत इति पातनिकाद्वयं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति—
जिणसत्थादो अट्टे पच्चक्खादीहिं बुज्झदो णियमा जिनशास्त्रात्सकाशाच्छुद्धात्मा—दिपदार्थान् प्रत्यक्षादि—

અન્યાર્થઃ:- [જિનશાસ્ત્રાત્] જિનશાસ્ત્ર દ્વારા [પ્રત્યક્ષાદિભિઃ] પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી [અર્થાન્] પદાર્થોને [બુદ્ધ્યમાનસ્ય] જાણનારને [નિયમાત્] નિયમથી [મોહોપચયઃ] 'મોહોપચય [ક્ષીયતે] ક્ષય પામે છે, [તસ્માત્] તેથી [શાસ્ત્રં] શાસ્ત્ર [સમધ્યેતવ્યમ્] સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસવાયોગ્ય છે.

ટીકા:- દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વભાવે અર્હતના જ્ઞાન દ્વારા આત્માનું તે પ્રકારનું જ્ઞાન મોહક્ષયના ઉપાય તરીકે જે પ્રથમ (૮૦ મી ગાથામાં) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું હતું, તે ખરેખર આ (નીચે કહેલા) ઉપાયાન્તરની અપેક્ષા રાખે છે. (તે ઉપાયાન્તર શો છે તે કહેવામાં આવે છે:)

જેણે પ્રથમ ભૂમિકામાં ગમન કર્યું છે એવા જીવને, જે 'સર્વજ્ઞોપજ્ઞ હોવાથી સર્વ પ્રકારે અબાધિત છે એવા શાબ્દ પ્રમાણને (-દ્રવ્યશ્રુતપ્રમાણને) પ્રાપ્ત કરીને ક્રીડા કરતાં, તેના સંસ્કારથી વિશિષ્ટ 'સંવેદનશક્તિરૂપ સંપદા પ્રગટ કરતાં, 'સહૃદય જનોના હૃદયને આનંદના 'ઉદ્ભેદ દેનારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વડે અથવા 'તેનાથી અવિરુદ્ધ અન્ય

૧. મોહોપચય = મોહનો ઉપચય. (ઉપચય=સંચય; ઢગલો.)

૨. સર્વજ્ઞોપજ્ઞ = સર્વજ્ઞે સ્વયં જાણેલું (અને કહેલું)

૩. સંવેદન = જ્ઞાન

૪. સહૃદય = ભાવુક; સામાના ભાવોને કે લાગણીને સમજી શકનાર; શાસ્ત્રમાં જે વખતે જે ભાવનો પ્રસંગ હોય તે ભાવને હૃદયમાં ગ્રહનાર; બુધ; પંડિત.

૫. ઉદ્ભેદ = સ્ફુરણ; પ્રગટતા; ફણગા; ઝરા; કુવારા.

૬. તેનાથી = પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી

તત્ત્વતઃ સમસ્તમપિ વસ્તુજાતં પરિચ્છિન્દતઃ ક્ષીયત ઇવાતત્વાભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપચયઃ ।
અતો હિ મોહક્ષપણે પરમં શબ્દબ્રહ્મોપાસનં ભાવજ્ઞાનાવષ્ટમ્બદ્ધીકૃતપરિણામેન
સમ્યગધીયમાનમુપાયાન્તરમ્ ॥ ૮૬ ॥

અથ કથં જૈનેન્દ્રે શબ્દબ્રહ્મણિ કિલાર્થાનાં વ્યવસ્થિતિરિતિ વિતર્કયતિ-

**દ્રવ્યાણિ ગુણા તેસિં પજ્જાયા અદ્ધસણ્ણયા મ્હણિયા ।
તેસુ ગુણપજ્જયાણં અપ્પા દવ્વ તિ ઉવદેસો ॥ ૮૭ ॥**

**દ્રવ્યાણિ ગુણાસ્તેષાં પર્યાયા અર્થસંજ્ઞયા મ્હણિતાઃ ।
તેષુ ગુણપર્યાયાણામાત્મા દ્રવ્યમિત્યુપદેશઃ ॥ ૮૭ ॥**

પ્રમાણૈર્બુદ્ધ્યમાનસ્ય જાનતો જીવસ્ય નિયમાન્નિશ્ચયાત્ । કિં ફલં ભવતિ । **ખીયદિ મોહોવચયો**
દુરભિનિવેશસંસ્કારકારી મોહોપચયઃ ક્ષીયતે પ્રલીયતે ક્ષયં યાતિ । **તમ્હા સત્થં સમધિદવ્વં** તસ્માચ્છાસ્રં
સમ્યગધ્યેતવ્યં પઠનીયમિતિ । તદ્દથા-વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતશાસ્ત્રાત્ ‘એગો મે સસ્સદો અપ્પા’ ઇત્યાદિ
પરમાત્મોપદેશકશ્રુતજ્ઞાનેન તાવદાત્માનં જાનીતે કશ્ચિદ્દ્રવ્યઃ, તદનન્તરં વિશિષ્ટાભ્યાસવશેન પરમસમાધિ
કાલે રાગાદિવિકલ્પરહિતમાનસપ્રત્યક્ષેણ ચ તમેવાત્માનં પરિચ્છિનન્તિ, તથૈવાનુમાનેન વા ।

પ્રમાણસમૂહ વડે ^૧તત્ત્વતઃ સમસ્ત વસ્તુમાત્રને જાણતાં, ^૨અતત્ત્વઅભિનિવેશના સંસ્કાર કરનારો
મોહોપચય ક્ષય પામે જ છે. માટે મોહનો ક્ષય કરવામાં, પરમ શબ્દબ્રહ્મની ઉપાસનાનો ભાવજ્ઞાનના
અવલંબન વડે દૃઢ કરેલા પરિણામથી સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ કરવો તે ઉપાયાન્તર છે. (જે પરિણામ
ભાવજ્ઞાનના અવલંબન વડે દૃઢીકૃત હોય એવા પરિણામથી દ્રવ્યશ્રુતનો અભ્યાસ કરવો તે મોહક્ષય
કરવામાં ઉપાયાન્તર છે.) ૮૬.

હવે જિનેન્દ્રના શબ્દબ્રહ્મમાં અર્થોની વ્યવસ્થા (-પદાર્થોની સ્થિતિ) કઈ રીતે છે તે વિચારે છે:-

**દ્રવ્યો, ગુણો ને પર્યયો સૌ ‘અર્થ’ સંજ્ઞાથી કલાં;
ગુણ-પર્યયોનો આત્મા છે દ્રવ્ય જિન-ઉપદેશમાં. ૮૭.**

અન્વયાર્થ:- [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યો, [ગુણાઃ] ગુણો [તેષાં પર્યાયાઃ] અને તેમના પર્યાયો
[અર્થસંજ્ઞયા] ‘અર્થ’ નામથી [મ્હણિતાઃ] કલાં છે [તેષુ] તેમાં, [ગુણપર્યાયાણામ્ આત્મા દ્રવ્યમ્]
ગુણ-પર્યાયોનો આત્મા દ્રવ્ય છે (અર્થાત્ ગુણો અને પર્યાયોનું સ્વરૂપ-સત્ત્વ દ્રવ્ય જ છે, તેઓ ભિન્ન
વસ્તુ નથી) [ઈતિ ઉપદેશઃ] એમ (જિનેન્દ્રનો) ઉપદેશ છે.

૧. તત્ત્વતઃ = યથાર્થ સ્વરૂપે

૨. અતત્ત્વ-અભિનિવેશ = યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત અભિપ્રાય

પીતતાદયો ગુણાઃ, યથા ચ સુવર્ણ ક્રમપરિણામેનેયુતિ તેન ક્રમપરિણામેનાર્યમાણા વા અર્થાઃ કુણ્ડલાદયઃ પર્યાયાઃ। એવમન્યત્રાપિ। યથા ચૈતેષુ સુવર્ણપીતતાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયેષુ પીતતાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં સુવર્ણાદપૃથગ્ભાવાત્સુવર્ણમેવાત્મા તથા ચ તેષુ દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ ગુણપર્યાયાણાં દ્રવ્યાદપૃથગ્ભાવાદ્દ્રવ્યમેવાત્મા।। ૮૭।।

એવ સ્વભાવ ઇતિ। અથ વિસ્તરઃ—અનન્તજ્ઞાનસુખાદિગુણાન્ તથૈવામૂર્તત્વાતીન્દ્રિયત્વ—સિદ્ધત્વાદિપર્યાયાંશ્ચ ઇયર્તિ ગચ્છતિ પરિણમત્યાશ્રયતિ યેન કારણેન તસ્માદર્થો ભણ્યતે। કિમ્। શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમ્। તચ્છુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાધારભૂતમિયુતિ ગચ્છન્તિ પરિણમન્ત્યાશ્રયન્તિ યેન કારણેન તતોડર્થો ભણ્યન્તે। કે તે। જ્ઞાનત્વસિદ્ધત્વાદિગુણપર્યાયાઃ। જ્ઞાનત્વસિદ્ધત્વાદિગુણપર્યાયાણામાત્મા સ્વભાવઃ ક ઇતિ પૃષ્ઠે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવ સ્વભાવઃ,

—પહોંચાય છે તેથી પીળાશ વગેરે ગુણો ‘અર્થો’ છે, અને જેમ કુંડળ વગેરે પર્યાયો સુવર્ણને ક્રમપરિણામથી પામે—પ્રાપ્ત કરે—પહોંચે છે અથવા (તેઓ) સુવર્ણ વડે ક્રમપરિણામથી પમાય—પ્રાપ્ત કરાય—પહોંચાય છે તેથી કુંડળ વગેરે પર્યાયો ‘અર્થો’ છે, તેમ ‘અન્યત્ર પણ છે (અર્થાત્ આ દૃષ્ટાંતની માફક સર્વ દ્રવ્ય—ગુણ—પર્યાયોમાં પણ સમજવું)।

વળી જેમ આ સુવર્ણ, પીળાશ વગેરે ગુણો અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોમાં (—આ ત્રણમાં), પીળાશ વગેરે ગુણોનું અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોનું સુવર્ણથી અપૃથક્પણું હોવાથી તેમનો (— પીળાશ વગેરે ગુણોનો અને કુંડળ વગેરે પર્યાયોનો) સુવર્ણ જ આત્મા છે, તેમ તે દ્રવ્ય—ગુણ—પર્યાયોમાં ગુણ—પર્યાયોનું દ્રવ્યથી અપૃથક્પણું હોવાથી તેમનો દ્રવ્ય જ આત્મા છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય જ ગુણો અને પર્યાયોનો આત્મા—સ્વરૂપ—સર્વસ્વ—સત્ત્વ છે)।

ભાવાર્થઃ— ૮૬ મી ગાથામાં કહ્યું હતું કે જિનશાસ્ત્રોનો સમ્યક્ અભ્યાસ મોહક્ષયનો ઉપાય છે. અહીં તે જિનશાસ્ત્રોમાં પદાર્થોની શી રીતે વ્યવસ્થા કહી છે તે સંક્ષેપમાં દર્શાવ્યું છે. જિનેદ્રદેવે કહ્યું છે કે—અર્થો (પદાર્થો) એટલે દ્રવ્યો, ગુણો અને પર્યાયો. એ સિવાય વિશ્વમાં બીજું કંઈ નથી. વળી એ ત્રણમાં, ગુણો અને પર્યાયોનો આત્મા (—તેમનું સર્વસ્વ) દ્રવ્ય જ છે. આમ હોવાથી કોઈ દ્રવ્યના ગુણો અને પર્યાયો અન્ય દ્રવ્યના ગુણો અને પર્યાયોરૂપે અંશે પણ થતા નથી, સર્વ દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ—પર્યાયોમાં રહે છે.—આવી પદાર્થોની સ્થિતિ મોહક્ષયના નિમિત્તભૂત પવિત્ર જિનશાસ્ત્રોમાં કહી છે. ૮૭.

૧. જેમ સુવર્ણ પીળાશ વગેરેને અને કુંડળ વગેરેને પામે છે અથવા પીળાશ વગેરે અને કુંડળ વગેરે વડે પમાય છે (અર્થાત્ પીળાશ વગેરે અને કુંડળ વગેરે સુવર્ણને પામે છે) તેથી સુવર્ણ ‘અર્થ’ છે. તેમ દ્રવ્ય ‘અર્થ’ છે; જેમ પીળાશ વગેરે આધારભૂત સુવર્ણને પામે છે અથવા આધારભૂત સુવર્ણ વડે પમાય છે (અર્થાત્ આધારભૂત સુવર્ણ પીળાશ વગેરેને પામે છે) તેથી પીળાશ વગેરે ‘અર્થો’ છે, તેમ ગુણો ‘અર્થો’ છે; જેમ કુંડળ વગેરે સુવર્ણને ક્રમપરિણામથી પામે છે અથવા સુવર્ણ વડે ક્રમપરિણામથી પમાય છે (અર્થાત્ સુવર્ણ કુંડળ વગેરેને ક્રમપરિણામથી પામે છે) તેથી કુંડળ વગેરે ‘અર્થો’ છે, તેમ પર્યાયો ‘અર્થો’ છે.

અથૈવં મોહક્ષપણોપાયભૂતજિનેશ્વરોપદેશલાભેઽપિ પુરુષકારોઽર્થક્રિયાકારીતિ પૌરુષં
વ્યાપારયતિ-

**જો મોહરાગદોસે ણિહણદિ ઉવલભ્મ જોણ્હમુવદેસં ।
સો સવ્વદુક્ખમોક્ખં પાવદિ અચિરેણ કાલેણ ॥ ૮૮ ॥**

**યો મોહરાગદ્વેષાન્નિહન્તિ ઉપલભ્ય જૈનમુપદેશમ્ ।
સ સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્નોત્યચિરેણ કાલેન ॥ ૮૮ ॥**

इह हि द्राघीयसि सदाजवंजवपथे कथमप्यमुं समुपलभ्यापि जैनेश्वरं
निशिततरवारिधारापथस्थानीयमुपदेशं य एव मोहरागद्वेषाणामुपरि दृढतरं निपातयति स एव
निखिलदुःखपरिमोक्षं

અથવા શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસ્ય કઃ સ્વભાવ ઇતિ પૃષ્ઠે પૂર્વોક્તગુણપર્યાયા એવ । એવં
શેષદ્રવ્યગુણપર્યાયાણામપ્યર્થસંજ્ઞા બોદ્ધવ્યેત્યર્થઃ ॥ ૮૭ ॥ અથ દુર્લભજૈનોપદેશં લઙ્ઘ્વાપિ ય એવ
મોહરાગદ્વેષાન્નિહન્તિ સ એવાશેષદુઃખક્ષયં પ્રાપ્નોતીત્યાવેદયતિ—જો મોહરાગદોસે ણિહણદિ ય એવ
મોહરાગદ્વેષાન્નિહન્તિ । કિં કૃત્વા । ઉવલભ્મ ઉપલભ્ય પ્રાપ્ય । કમ્ । જોણ્હમુવદેસં જૈનોપદેશમ્ । સો
સવ્વદુક્ખમોક્ખં પાવદિ સ સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્નોતિ । કેન । અચિરેણ કાલેણ સ્તોકકાલેનેતિ । તદ્દથા—
એકેન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિયપન્નેન્દ્રિયાદિદુર્લભપરંપરયા જૈનોપદેશં પ્રાપ્ય મોહરાગદ્વેષવિલક્ષણં
નિજશુદ્ધાત્મનિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વ—

इवे, એ રીતે મોહક્ષયના ઉપાયભૂત જિનેશ્વરના ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ પુરુષાર્થ
અર્થક્રિયાકારી છે તેથી પુરુષાર્થ કરે છે:-

**જે પામી જિન-ઉપદેશ ઇણતો રાગ-દ્વેષ-વિમોહને,
તે જીવ પામે અલ્પ કાળે સર્વદુઃખવિમોક્ષને. ૮૮.**

અન્યયાર્થ:- [યઃ] જે [જૈનમ્ ઉપદેશમ્] જિનના ઉપદેશને [ઉપલભ્ય] પામીને
[મોહરાગદ્વેષાન્] મોહ-રાગ-દ્વેષને [નિહન્તિ] ઇણે છે, [સઃ] તે [અચિરેણ કાલેન] અલ્પ કાળમાં
[સર્વદુઃખમોક્ષં પ્રાપ્નોતિ] સર્વ દુઃખથી મુક્ત થાય છે.

ટીકા:- આ અતિ દીર્ઘ, સદા ઉત્પાતમય સંસારમાર્ગમાં કોઈ પણ પ્રકારે જિનેશ્વરદેવના આ
તીક્ષ્ણ અસિધારા સમાન ઉપદેશને પામીને પણ જે મોહ-રાગ-દ્વેષ ઉપર અતિ દૃઢપણે તેનો પ્રહાર કરે
છે તે જ ક્ષિપ્રમેવ સમસ્ત દુઃખથી પરિમુક્ત થાય છે, અન્ય (કોઈ)

૧. અર્થક્રિયાકારી = પ્રયોજનભૂત ક્રિયાનો (સર્વદુઃખપરિમોક્ષનો) કરનાર

૨. ક્ષિપ્રમેવ = જલદી જ; તરત જ; શીઘ્રમેવ.

ક્ષિપ્રમેવાપ્નોતિ, નાપરો વ્યાપાર: કરવાલપાણિરિવ। અત એવ સર્વારમ્ભેણ મોહક્ષપણાય પુરુષકારે નિષીદામિ।। ૮૮।।

અથ સ્વપરવિવેકસિદ્ધેરેવ મોહક્ષપણં ભવતીતિ સ્વપરવિભાગસિદ્ધયે પ્રયતતે-

**ળાળપ્પગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તળાહિસંબદ્ધં।
જાળદિ જદિ ણિચ્છયદો જો સો મોહક્ષયં કુળદિ।। ૮૯।।**

**જ્ઞાનાત્મકમાત્માનં પરં ચ દ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધમ્।
જાનાતિ યદિ નિશ્ચયતો ય: સ મોહક્ષયં કરોતિ।। ૮૯।।**

જ્ઞાનદ્વયાવિનાભૂતં વીતરાગચારિત્રસંજ્ઞં નિશિતચ્છજ્ઞં ય એવ મોહરાગદ્વેષશત્રૂણામુપરિ દૃઢતરં પાતયતિ સ એવ પારમાર્થિકાનાકુલત્વલક્ષણસુખવિલક્ષણાનાં દુ:ખાનાં ક્ષયં કરોતીત્યર્થ:।। ૮૮।। એવં દ્રવ્યગુણપર્યાયવિષયે મૂઢત્વનિરાકરણાર્થં ગાથાષટ્કેન તૃતીયજ્ઞાનકણ્ડિકા ગતા। અથ સ્વપરાત્મનોર્ભેદજ્ઞાનાત્ મોહક્ષયો ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ-ળાળપ્પગમપ્પાણં પરં ચ દવ્વત્તળાહિસંબદ્ધં જાળદિ જદિ જ્ઞાનાત્મક-

* વ્યાપાર સમસ્ત દુ:ખથી પરિમુક્ત કરતો નથી;-હાથમાં તરવારવાળા મનુષ્યની માફક. (જેમ મનુષ્યના હાથમાં તીક્ષ્ણ તરવાર હોવા છતાં પણ જો તે મનુષ્ય શત્રુઓ પર અતિ જોરથી તેનો પ્રહાર કરે છે તો જ તે શત્રુસંબંધી દુ:ખથી મુક્ત થાય છે, અન્યથા નહિ, તેમ આ અનાદિ સંસારમાં મહાભાગ્યથી જિનેશ્વરદેવના ઉપદેશરૂપ તીક્ષ્ણ તરવાર પામવા છતાં પણ જો જીવ મોહ-રાગ દ્વેષરૂપ શત્રુઓ પર અતિ દૃઢતાથી તેનો પ્રહાર કરે છે તો જ તે સર્વ દુ:ખથી મુક્ત થાય છે, અન્યથા નહિ.) માટે જ સર્વ આરંભથી (-ચત્તથી) મોહનો ક્ષય કરવા માટે હું પુરુષાર્થનો આશ્રય કરું છું. ૮૮.

હવે, સ્વ-પરના વિવેકની (-ભેદજ્ઞાનની) સિદ્ધિથી જ મોહનો ક્ષય થઈ શકે છે તેથી સ્વ-પરના વિભાગની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરે છે:-

**જે જ્ઞાનરૂપ નિજ આત્મને, પરને વળી નિશ્ચય વડે
દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ જાણે, મોહનો ક્ષય તે કરે. ૮૮.**

અન્યયાર્થ:- [ય:] જે [નિશ્ચયત:] નિશ્ચયથી [જ્ઞાનાત્મકમ્ આત્માનં] જ્ઞાનાત્મક એવા પોતાને [ચ] અને [પરં] પરને [દ્રવ્યત્વેન અભિસંબદ્ધમ્] નિજ નિજ દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ (-સંયુક્ત) [યદિ જાનાતિ] જાણે છે, [સ:] તે [મોહક્ષયં કરોતિ] મોહનો ક્ષય કરે છે.

* વ્યાપાર = ઉદ્યોગ; ક્રિયા.

ય એવ સ્વકીયેન ચૈતન્યાત્મકેન દ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધમાત્માનં પરં ચ પરકીયેન યથોચિતેન દ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધમેવ નિશ્ચયતઃ પરિચ્છિનતિ, સ એવ સમ્યગવાપ્તસ્વપરવિવેકઃ સકલં મોહં ક્ષપયતિ । અતઃ સ્વપરવિવેકાય પ્રયતોઽસ્મિ ॥ ૮૯ ॥

અથ સર્વથા સ્વપરવિવેકસિદ્ધિરાગમતો વિઘાતવ્યેત્યુપસંહરતિ-

**તમ્હા જિણમગ્ગાદો ગુણેહિં આદં પરં ચ દવ્વેસુ ।
અભિગચ્છદુ ણિમ્મોહં ઇચ્છદિ જદિ અપ્પણો અપ્પા ॥ ૯૦ ॥**

**તસ્માજ્જિનમાર્ગાદગુણૈરાત્માનં પરં ચ દ્રવ્યેષુ ।
અભિગચ્છતુ નિર્મોહમિચ્છતિ યદ્યાત્મન આત્મા ॥ ૯૦ ॥**

માત્માનં જાનાતિ યદિ । કથંભૂતમ્ । સ્વકીયશુદ્ધચૈતન્યદ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધં, ન કેવલમાત્માનમ્, પરં ચ યથોચિત્ચેતનાચેતનપરકીયદ્રવ્યત્વેનાભિસંબદ્ધમ્ । કસ્માત્ । **ણિચ્છયદો** નિશ્ચયતઃ નિશ્ચયનયાનુકૂલં

ટીકા:- જે નિશ્ચયથી પોતાને 'સ્વકીય ચૈતન્યાત્મક દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ (-સંયુક્ત) અને પરને 'પરકીય યથોચિત દ્રવ્યત્વથી સંબદ્ધ જ જાણે છે, તે જ (જીવ), સમ્યક્પણે સ્વ-પરના વિવેકને જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે એવો, સકળ મોહનો ક્ષય કરે છે. માટે સ્વ-પરના વિવેકને માટે હું પ્રયત્નશીલ છું. ૮૯.

હવે, સર્વ પ્રકારે સ્વ-પરના વિવેકની સિદ્ધિ આગમથી કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપસંહાર કરે છે:-

**તેથી યદિ જીવ ઇચ્છતો નિર્મોહતા નિજ આત્મને,
જિનમાર્ગથી દ્રવ્યો મહીં જાણો સ્વ-પરને ગુણ વડે. ૯૦.**

અન્યયાર્થ:- [તસ્માત્] માટે (સ્વ-પરના વિવેકથી મોહનો ક્ષય કરી શકાતો હોવાથી) [યદિ] જો [આત્મા] આત્મા [આત્મનઃ] પોતાને [નિર્મોહં] નિર્મોહપણું [ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો હોય, તો [જિનમાર્ગાત્] જિનમાર્ગ દ્વારા [ગુણૈઃ] ગુણો વડે [દ્રવ્યેષુ] દ્રવ્યોમાં [આત્માનં પરં ચ] સ્વ અને પરને [અભિગચ્છતુ] જાણો (અર્થાત્ જિનાગમ દ્વારા વિશેષ ગુણો વડે અનંત દ્રવ્યોમાંથી 'આ સ્વ છે ને આ પર છે' એમ વિવેક કરો).

---

૧. સ્વકીય = પોતાનું

૨. પરકીય = પારકું

૩. યથોચિત = યથાયોગ્ય-ચેતન કે અચેતન. (પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો પરકીય અચેતન દ્રવ્યત્વથી સંયુક્ત છે અને અન્ય આત્માઓ પરકીય ચેતન દ્રવ્યત્વથી સંયુક્ત છે.)

इह खल्वागमनिगदितेष्वनन्तेषु गुणेषु कैश्चिद्गुणैरन्ययोगव्यवच्छेदकतयासाधारणता-
मुपादाय विशेषणतामुपगतैरनन्तायां द्रव्यसंततौ स्वपरविवेकमुपगच्छन्तु मोहप्रहाणप्रवणबुद्धयो
लब्धवर्णाः। तथा हि-यदिदं सदकारणतया स्वतःसिद्धमन्तर्बहिर्मुखप्रकाशशालितया
स्वपरपरिच्छेदकं मदीयं मम नाम चैतन्यमहमनेन तेन समानजातीयमसमानजातीयं वा
द्रव्यमन्यदपहाय ममात्मन्येव वर्तमानेनात्मीयमात्मानं सकलत्रिकालकलितध्रौव्यं द्रव्यं जानामि। एवं

ભેદજ્ઞાનમાશ્રિત્ય। જો યઃ કર્તા સો સ મોહવ્યયં કુણદિ નિર્મોહપરમાનન્દૈકસ્વભાવશુદ્ધાત્મનો
વિપરીતસ્ય મોહસ્ય ક્ષયં કરોતીતિ સૂત્રાર્થઃ॥ ૮૧॥ અથ પૂર્વસૂત્રે યદુક્તં સ્વપરભેદવિજ્ઞાનં તદાગમતઃ
સિદ્ધચતીતિ પ્રતિપાદયતિ-તમ્હા જિણમગ્ગાદો યસ્માદેવં ભણિતં પૂર્વં સ્વપરભેદવિજ્ઞાનાદ મોહક્ષયો
ભવતિ, તસ્માત્કારણાજ્જિનમાર્ગાજ્જિનાગમત્ ગુણેહિં ગુણૈઃ આદં આત્માનં, ન કેવલમાત્માનં પરં ચ
પરદ્રવ્યં ચ। કેષુ મધ્યે। દવ્વેસુ શુદ્ધાત્માદિષડ્દ્રવ્યેષુ અભિગચ્છદુ અભિગચ્છતુ જાનાતુ। યદિ કિમ્।
ણિમ્મોહં ઇચ્છદિ જદિ નિર્મોહભાવમિચ્છતિ યદિ ચેત્। સ કઃ। અપ્પા આત્મા। કસ્ય

ટીકા:- મોહનો ક્ષય કરવા પ્રત્યે ^૧પ્રવણ બુદ્ધિવાળા બુદ્ધજનો આ જગતમાં આગમને વિષે
કહેલા અનંત ગુણોમાંથી કોઈક ગુણો વડે-કે જે ગુણો ^૨અન્ય સાથે યોગ રહિત હોવાથી અસાધારણપણું
ધારણ કરીને વિશેષણપણાને પામ્યા છે તેમના વડે-અનંત ^૩દ્રવ્યસંતતિમાં સ્વ-પરના વિવેકને પામો.
(અર્થાત્ મોહનો ક્ષય કરવા ઇચ્છતા પંડિત જનો આગમમાં કહેલા અનંત ગુણોમાંથી અસાધારણ અને
ભિન્નલક્ષણભૂત ગુણો વડે અનંત દ્રવ્યપરંપરામાં ‘આ સ્વદ્રવ્ય છે અને આ પરદ્રવ્યો છે’ એવો વિવેક
કરો). તે આ પ્રમાણે:-

^૪સત્ અને ^૫અકારણ હોવાથી સ્વતઃસિદ્ધ, અંતર્મુખ અને બહિર્મુખ પ્રકાશવાળું હોવાથી સ્વપરનું
જ્ઞાયક-એવું જે આ, મારી સાથે સંબંધવાળું, મારું ચૈતન્ય તેના વડે-કે જે (ચૈતન્ય) સમાનજાતીય
અથવા અસમાનજાતીય અન્યદ્રવ્યને છોડીને મારા આત્મામાં જ વર્તે છે તેના વડે-હું પોતાના આત્માને
^૬સકળ ત્રિકાળે ધ્રુવત્વ ધરતું દ્રવ્ય જાણું છું. એ

૧. પ્રવણ = ઢળતી; અભિમુખ; રત.
૨. કેટલાક ગુણો અન્ય દ્રવ્યો સાથે સંબંધ રહિત હોવાને લીધે અર્થાત્ અન્ય દ્રવ્યોમાં નહિ હોવાને લીધે
અસાધારણ છે અને તેથી વિશેષણભૂત-ભિન્નલક્ષણભૂત છે; તેમના વડે દ્રવ્યોનું ભિન્નપણું નક્કી કરી શકાય
છે.
૩. દ્રવ્યસંતતિ = દ્રવ્યપરંપરા; દ્રવ્યસમૂહ.
૪. સત્ = હયાતીવાળું; સત્તાવાળું; અસ્તિત્વવાળું; સતરૂપ.
૫. અકારણ = જેનું કોઈ કારણ ન હોય એવું; અહેતુક. (ચૈતન્ય સત્ અને અહેતુક હોવાને લીધે પોતાથી જ
સિદ્ધ છે.)
૬. સકળ = આખું; સમસ્ત; નિરવશેષ. (આત્મા કોઈ કાળને બાકી રાખ્યા વિના આખાય ત્રણે કાળે ધ્રુવ
રહેતું એવું દ્રવ્ય છે.)

પૃથક્ત્વવૃત્તસ્વલક્ષણૈર્દ્રવ્યમન્યદપહાય તસ્મિન્નેવ ચ વર્તમાનૈઃ સકલત્રિકાલકલિતઘૌવ્યં દ્રવ્યમાકાશં ધર્મમધર્મ કાલં પુદ્ગલમાત્માન્તરં ચ નિશ્ચિનોમિ । તતો નાહમાકાશં ન ધર્મો નાધર્મો ન ચ કાલો ન પુદ્ગલો નાત્માન્તરં ચ ભવામિ; યતોઽમીષ્વેકાપવરકપ્રબોધિતાનેકદીપપ્રકાશેષ્વિવ સંભૂયાવસ્થિતેષ્વપિ મચ્ચૈતન્યં સ્વરૂપાદપ્રચ્યુતમેવ માં પૃથગવગમયતિ । એવમસ્ય નિશ્ચિતસ્વપરવિવેકસ્યાત્મનો ન ખલુ વિકારકારિણો મોહાહ્લુરસ્ય પ્રાદુર્ભૂતિઃ સ્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

સંબન્ધિત્વેન । અપ્પણો આત્મન ઇતિ । તથા હિ—યદિદં મમ ચૈતન્યં સ્વપરપ્રકાશકં તેનાહં કર્તા વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં સ્વકીયમાત્માનં જાનામિ, પરં ચ પુદ્ગલાદિપદ્મદ્રવ્યરૂપં શેષજીવાન્તરં ચ પરરૂપેણ જાનામિ, તતઃ કારણાદેકાપવરકપ્રબોધિતાનેકપ્રદીપપ્રકાશેષ્વિવ સંભૂયાવસ્થિતેષ્વપિ સર્વદ્રવ્યેષુ મમ સહજશુદ્ધચિદાનન્દૈકસ્વભાવસ્ય કેનાપિ સહ મોહો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૦ ॥ એવં સ્વપરપરિજ્ઞાનવિષયે મૂઢત્વનિરાસાર્થ ગાથાદ્વયેન ચતુર્થજ્ઞાનકણ્ડિકા ગતા । ઇતિ પદ્મવિંશતિગાથાભિજ્ઞાનકણ્ડિકાચતુષ્ટયાભિધાનો દ્વિતીયોઽધિકારઃ સમાપ્તઃ । અથ નિર્દોષિપરમાત્મપ્રણીતપદાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ શ્રમણો ન ભવતિ, તસ્માચ્છુદ્ધો—

રીતે પૃથક્પણે વર્તતાં સ્વલક્ષણો વડે-કે જે (સ્વલક્ષણો) અન્ય દ્રવ્યને છોડીને તે જ દ્રવ્યમાં વર્તે છે તેમના વડે-આકાશને, ધર્મને, અધર્મને, કાળને, પુદ્ગલને અને આત્માંતરને (—અન્ય આત્માને) સકળ ત્રિકાળે ધ્રુવત્વ ધરતાં દ્રવ્યો તરીકે નક્કી કરું છું (અર્થાત્ જેમ ચૈતન્યલક્ષણ વડે આત્માને ધ્રુવ દ્રવ્ય તરીકે જાણ્યો, તેમ અવગાહહેતુત્વ, ગતિહેતુત્વ વગેરે લક્ષણો કે જેઓ સ્વલક્ષ્યભૂત દ્રવ્ય સિવાય અન્ય દ્રવ્યોમાં વર્તતાં નથી તેમના વડે આકાશ, ધર્માસ્તિકાય વગેરેને ભિન્ન ભિન્ન ધ્રુવ દ્રવ્યો તરીકે જાણું છું). માટે હું આકાશ નથી, ધર્મ નથી, અધર્મ નથી, કાળ નથી, પુદ્ગલ નથી અને આત્માંતર નથી; કારણ કે 'એક ઓરડામાં પ્રગટાવેલા અનેક દીવાના પ્રકાશોની માફક આ દ્રવ્યો એકઠાં થઈને રહેલાં હોવા છતાં મારું ચૈતન્ય (નિજ) સ્વરૂપથી અચ્યુત જ રહું થકું મને પૃથક્ જણાવે છે.

આ પ્રમાણે જેણે સ્વ-પરનો વિવેક નિશ્ચિત (નક્કી) કર્યો છે એવા આ આત્માને વિકારકારી મોહાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી (—વિકાર કરનારો મોહાંકુર પ્રગટ થતો નથી).

ભાવાર્થ:- સ્વ-પરના વિવેકથી મોહનો નાશ કરી શકાય છે. તે સ્વ-પરનો વિવેક, જિનાગમદ્વારા સ્વ-પરનાં લક્ષણો યથાર્થપણે ઓળખવાથી કરી શકાય છે. ૮૦.

૧. જેમ ઘણા દીવાના પ્રકાશો એક જ ઓરડામાં ભેગા રહ્યા હોય તો સ્થૂલ દ્રષ્ટિથી જોતાં તેઓ એક-બીજામાં મળી ગયેલા ભાસે છે, તોપણ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી વિચારપૂર્વક જોતાં તો તે પ્રકાશો ભિન્ન ભિન્ન જ છે (કારણ કે એક દીવો બુઝાઈ જતાં તે જ દીવાનો પ્રકાશ નષ્ટ થાય છે, અન્ય દીવાના પ્રકાશો નષ્ટ થતા નથી); તેમ જીવાદિ અનેક દ્રવ્યો એક જ ક્ષેત્રમાં રહ્યાં છે તોપણ સૂક્ષ્મ દ્રષ્ટિથી જોતાં તેઓ ભિન્ન ભિન્ન જ છે, એકમેક થયાં નથી.

અથ જિનોદિતાર્થશ્રદ્ધાનમન્તરેણ ધર્મલાભો ન ભવતીતિ પ્રતર્કયતિ-

**સત્તાસંબદ્ધે સવિશેસે જો હિ ણેવ સામણે ।
સદ્દહદિ ણ સો સમણો તત્તો ધમ્મો ણ સંભવદિ ॥ ૧૧ ॥**

**સત્તાસંબદ્ધાનેતાન્ સવિશેષાન્ યો હિ નૈવ શ્રામણ્યે ।
શ્રદ્ધાતિ ન સ શ્રમણઃ તત્તો ધર્મો ન સંભવતિ ॥ ૧૧ ॥**

યો હિ નામૈતાનિ સાદૃશ્યાસ્તિત્વેન સામાન્યમનુવ્રજન્ત્યપિ સ્વરૂપાસ્તિત્વેનાશ્લિષ્ટવિશેષાણિ દ્રવ્યાણિ સ્વપરાવચ્છેદેનાપરિચ્છિન્દન્નશ્રદ્ધાનો વા એવમેવ શ્રામણ્યેનાત્માનં દમયતિ

પયોગલક્ષણધર્મોઽપિ ન સંભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ-સત્તાસંબદ્ધે મહાસત્તાસંબન્ધેન સહિતાન્ એદે એતાન્ પૂર્વોક્તશુદ્ધજીવાદિપદાર્થાન્ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાન્ । સવિશેસે વિશેષસત્તાવાન્તરસત્તા સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપસત્તા તયા સહિતાન્ જો હિ ણેવ સામણે સદ્દહદિ યઃ કર્તા દ્રવ્યશ્રામણ્યે સ્થિતોઽપિ ન શ્રદ્ધત્તે

હવે, જિનોદિત અર્થોના શ્રદ્ધાન વિના ધર્મલાભ થતો નથી (અર્થાત્ જિનદેવે કહેલા પદાર્થોની શ્રદ્ધા કર્યા વિના શુદ્ધાત્મ-અનુભવરૂપ ધર્મપ્રાપ્તિ થતી નથી) એમ ન્યાયપૂર્વક વિચારે છે:-

**શ્રામણ્યમાં સત્તામથી સવિશેષ આ દ્રવ્યો તણી
શ્રદ્ધા નહિ, તે શ્રમણ ના; તેમાંથી ધર્મોદ્ભવ નહીં. ૯૧.**

અન્યયાર્થ:- [યઃ હિ] જે (જીવ) [શ્રામણ્યે] શ્રમણપણામાં [એતાન્ સત્તાસંબદ્ધાન્ સવિશેષાન્] આ 'સત્તાસંયુક્ત' સવિશેષ પદાર્થોને [ન એવ શ્રદ્ધાતિ] શ્રદ્ધતો નથી, [સઃ] તે [શ્રમણઃ ન] શ્રમણ નથી; [તત્તઃ ધર્મઃ ન સંભવતિ] તેનામાંથી ધર્મ ઉદ્ભવતો નથી (અર્થાત્ તે શ્રમણાભાસને ધર્મ થતો નથી).

ટીકા:- જે (જીવ) આ દ્રવ્યોને- કે જે (દ્રવ્યો) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ વડે સમાનપણું ધરતાં છતાં સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ વડે વિશેષ સહિત છે તેમને-સ્વ-પરના અવચ્છેદપૂર્વક નહિ જાણતો અને નહિ શ્રદ્ધતો થકો, એમ ને એમ જ (જ્ઞાન-શ્રદ્ધા વિના) શ્રામણ્ય વડે (દ્રવ્યમુનિપણા

૧. સત્તાસંયુક્ત = અસ્તિત્વવાળા

૨. સવિશેષ = વિશેષ સહિત; તક્ષવતવાળા; ભેદવાળા; ભિન્નભિન્ન.

૩. અસ્તિત્વ બે પ્રકારે છે : સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ. સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોમાં સમાનપણું છે અને સ્વરૂપ-અસ્તિત્વની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોમાં વિશેષપણું છે.

૪. સ્વ-પરના અવચ્છેદપૂર્વક = સ્વ-પરના વિભાગપૂર્વક-વિવેકપૂર્વક; સ્વ-પરને જીદાં પાડીને.

સ ખલુ ન નામ શ્રમણઃ । યતસ્તતોડપરિચ્છિન્નરેણુકનકકણિકાવિશેષાદ્ભૂલિધાવકાત્કનકલાભ ઇવ નિરુપરાગાત્મતત્ત્વોપલમ્બલક્ષણો ધર્મોપલમ્બો ન સંભૂતિમનુભવતિ ।। ૧૧ ।।

અથ ‘ ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી ’ ઇતિ પ્રતિજ્ઞાય ‘ ચારિત્તં ખલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમો ત્તિ ણિદ્ધિદ્ધો ’ ઇતિ સામ્યસ્ય ધર્મત્વં નિશ્ચિત્ય ‘ પરિણમદિ જેણ દવ્વં તક્કાલં તમ્મય ત્તિ પ્પણ્ણત્તં તમ્હા ધમ્મપરિણદો આદા ધમ્મો મુણેયવ્વો ’ ઇતિ યદાત્મનો

હિ સ્ફુટં ણ સો સમણો નિજશુદ્ધાત્મરુચિરૂપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વપૂર્વકપરમસામાયિકસંયમલક્ષણ—શ્રામણ્યાભાવાત્સ શ્રમણો ન ભવતિ । ઇત્યંભૂતભાવશ્રામણ્યાભાવાત્ તત્તો ધમ્મો ણ સંભવદિ તસ્માત્પૂર્વોક્તદ્રવ્યશ્રમણાત્સકાશાન્નિરુપરાગશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણધર્મોડપિ ન સંભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ ।। ૧૧ ।। અથ ‘ ઉવસંપયામિ સમ્મં ’ ઇત્યાદિ નમસ્કારગાથાયાં યત્પ્રતિજ્ઞાતં, તદનન્તરં ‘ ચારિત્તં ખલુ ધમ્મો ’ ઇત્યાદિસૂત્રેણ ચારિત્રસ્ય ધર્મત્વં વ્યવસ્થાપિતમ્ । અથ ‘ પરિણમદિ જેણ દવ્વં ’ ઇત્યાદિસૂત્રેણાત્મનો ધર્મત્વં ભણિતમિત્યાદિ ।

વડે) આત્માને દમે છે, તે ખરેખર શ્રમણ નથી; જેથી, જેમ ધૂળ અને સુવર્ણકણિકાનો તફાવત જેણે જાણ્યો નથી એવા ધૂળઘોયામાંથી સુવર્ણલાભ ઉદ્ભવતો નથી તેમ તેનામાંથી (-શ્રમણા-ભાસમાંથી), ‘નિરુપરાગ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવો ધર્મ-લાભ ઉદ્ભવતો નથી.

ભાવાર્થ:- જે જીવ દ્રવ્યમુનિપણું પાળતો હોવા છતાં સ્વ-પરના ભેદ સહિત પદાર્થોને શ્રદ્ધતો નથી, તે જીવ નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વપૂર્વક પરમસામાયિકસંયમરૂપ મુનિપણાના અભાવને લીધે મુનિ નથી; તેથી, જેમ જેને ધૂળ અને સુવર્ણના કણનો વિવેક નથી એવા ધૂળઘોયાને, ગમે તેટલી મહેનત કરવા છતાં, સુવર્ણની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તેમ જેને સ્વ અને પરનો વિવેક નથી એવા તે દ્રવ્યમુનિને, ગમે તેટલું દ્રવ્યમુનિત્વની ક્રિયાઓનું કષ્ટ ઉઠાવવા છતાં, ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ૯૧.

‘ ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી ’ એમ (પાંચમી ગાથામાં) પ્રતિજ્ઞા કરીને, ‘ ચારિત્તં ખલુ ધમ્મો ધમ્મો જો સો સમો ત્તિ ણિદ્ધિદ્ધો ’ એમ (૭ મી ગાથામાં) ‘સામ્યનું ધર્મપણું નક્કી કરીને, ‘ પરિણમદિ જેણ દવ્વં તક્કાલં તમ્મય ત્તિ પ્પણ્ણત્તં તમ્હા ધમ્મપરિણદો આદા ધમ્મો મુણેયવ્વો ’

૧. નિરુપરાગ = ઉપરાગ (-મલિનતા, વિહાર) રહિત
૨. ઉપલબ્ધિ = અનુભવ; પ્રાપ્તિ.
૩. અર્થ:- હું સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું કે જેનાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે.
૪. અર્થ:- ચારિત્ર ખરેખર ધર્મ છે. જે ધર્મ છે તે સામ્ય છે એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે.
૫. સામ્યનું ધર્મપણું નક્કી કરીને = સામ્ય એ ધર્મ છે એમ નક્કી કરીને.
૬. અર્થ:- દ્રવ્ય જે કાળે જે ભાવરૂપે પરિણમે છે તે કાળે તે-મય છે એમ (જિનેન્દ્રદેવે) કહ્યું છે; તેથી ધર્મપરિણત આત્મા ધર્મ જાણવો.

ધર્મત્વમાસૂત્રયિતુમુપક્રાન્તં, યત્પ્રસિદ્ધયે ચ ‘ ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો પાવદિ ણિવ્વાણસુહં’ ઇતિ નિર્વાણસુખસાધનશુદ્ધોપયોગોઽધિકર્તુમારબ્ધઃ, શુભાશુભોપયોગૌ ચ વિરોધિનૌ નિર્ધ્વસ્તૌ, શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપં ચોપવર્ણિતં, તત્પ્રસાદજૌ ચાત્મનો જ્ઞાનાનન્દૌ સહજૌ સમુદ્યોતયતા સંવેદનસ્વરૂપં સુખસ્વરૂપં ચ પ્રપચ્છિતમ્। તદધુના કથં કથમપિ શુદ્ધોપયોગપ્રસાદેન પ્રસાધ્ય પરમનિસ્પૃહામાત્મતૃપ્તાં પારમેશ્વરીપ્રવૃત્તિમભ્યુપગતઃ કૃતકૃત્યતામવાપ્ય નિતાન્તમનાકુલો ભૂત્વા પ્રલીનભેદવાસનોન્મેષઃ સ્વયં સાક્ષાદ્ધર્મ ઇવાસ્મીત્યવતિષ્ઠતે-

તત્સર્વ શુદ્ધોપયોગપ્રસાદાત્પ્રસાધ્યેદાનીં નિશ્ચયરત્નત્રયપરિણત આત્મૈવ ધર્મ ઇત્યવતિષ્ઠતે। અથવા દ્વિતીયપાતનિકા-સમ્યક્ત્વાભાવે શ્રમણો ન ભવતિ, તસ્માત્ શ્રમણાદ્ધર્મોઽપિ ન ભવતિ। તર્હિ કથં શ્ર મણો ભવતિ, ઇતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં પ્રયચ્છન્ જ્ઞાનાધિકારમુપસંહરતિ-જો ણિહદમોહદિટ્ટી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણવ્યવહારસમ્યક્ત્વોત્પન્નેન નિજશુદ્ધાત્મરુચિરુપેણ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વેન પરિણતત્વાત્રિહતમોહદટ્ટિર્વિધ્વંસિતદર્શનમોહો યઃ। પુનશ્ચ કિંરુપઃ। આગમકુસલો નિર્દોષિપરમાત્મપ્રણીતપરમાગમાભ્યાસેન નિરુપાધિસ્વસંવેદનજ્ઞાનકુશલત્વાદાગમકુશલ આગમ-પ્રવીણઃ। પુનશ્ચ કિંરુપઃ। વિરાગચરિયમ્હિ અભ્બુદ્ધિવો વ્રતસમિતિગુપ્ત્યાદિબહિરજ્જચારિત્રા-નુદ્ધાનવશેન સ્વશુદ્ધાત્મનિશ્ચલપરિણતિરુપવીતરાગચારિત્ર-

એમ (૮ મી ગાથામાં) જે આત્માનું ધર્મપણું કહેવાનું શરૂ કર્યું, અને જેની સિદ્ધિ માટે ‘ ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપઓગજુદો પાવદિ ણિવ્વાણસુહં’ એમ (૧૧ મી ગાથામાં) નિર્વાણસુખના સાધનભૂત શુદ્ધોપયોગનો અધિકાર આરંભ્યો, વિરોધી શુભાશુભ ઉપયોગને નષ્ટ કર્યા (-હેય બતાવ્યા), શુદ્ધોપયોગનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદથી ઊપજતાં એવાં આત્માનાં સહજ જ્ઞાન ને આનંદને સમજાવતાં જ્ઞાનના સ્વરૂપનો ને સુખના સ્વરૂપનો વિસ્તાર કર્યો, તે (-આત્માનું ધર્મત્વ) હવે ગમે તેમ કરીને પણ શુદ્ધોપયોગના પ્રસાદ વડે સિદ્ધ કરીને, પરમ નિસ્પૃહ, આત્મતૃપ્ત (એવી) પારમેશ્વરી પ્રવૃત્તિને પામ્યા થકા, કૃતકૃત્યતાને પામી અત્યંત અનાકુળ થઈને, જેમને ભેદવાસનાની પ્રગટતાનો પ્રલય થયો છે એવા થયા થકા, (આચાર્યભગવાન) ‘ હું સ્વયં સાક્ષાત્ ધર્મ જ છું’ એમ રહે છે (-એવા ભાવમાં નિશ્ચળ ટકે છે):-

૧. જેની સિદ્ધિ માટે = આત્માને ધર્મરૂપ બનાવવાનું જે કાર્ય સાધવા માટે
૨. અર્થ:- ધર્મે પરિણમેલા સ્વરૂપવાળો આત્મા જો શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલો હોય તો મોક્ષના સુખને પામે છે.
૩. સિદ્ધ કરીને = સાધીને. (આત્માને ધર્મરૂપ બનાવવાનું જે કાર્ય સાધવાનું હતું તે કાર્યને, મહા પુરુષાર્થ કરીને શુદ્ધોપયોગ વડે આચાર્યભગવાને સાધ્યું.)
૪. પરની સ્પૃહા રહિત અને આત્મામાં જ તૃપ્ત એવી નિશ્ચયરત્નત્રયમાં લીનતારૂપ પ્રવૃત્તિ.
૫. ભેદવાસના = ભેદરૂપ વલણ; વિકલ્પ-પરિણામ.

**જો ણિહદમોહદિટ્ટી આગમકુસલો વિરાગચરિયમ્હિ ।
અભ્યુત્થિદો મહપ્પા ધમ્મો તિ વિસેસિદો સમણો ॥ ૧૨ ॥**

**યો નિહતમોહદિટ્ટિરાગમકુશલો વિરાગચરિતે ।
અભ્યુત્થિતો મહાત્મા ધર્મ ઇતિ વિશેષિતઃ શ્રમણઃ ॥ ૧૨ ॥**

યદયં સ્વયમાત્મા ધર્મો ભવતિ સ ખલુ મનોરથ એવ । તસ્ય ત્વેકા બહિર્મોહદિટ્ટિરેવ વિહન્ત્રી । સા ચાગમકૌશલેનાત્મજ્ઞાનેન ચ નિહતા, નાત્ર મમ પુનર્ભાવમાપત્સ્યતે । તતો વીતરાગચારિત્રસૂત્રિતાવતારો મમાયમાત્મા સ્વયં ધર્મો ભૂત્વા નિરસ્તસમસ્તપ્રત્યૂહતયા નિત્યમેવ

પરિણતત્વાત્ પરમવીતરાગચારિત્રે સમ્યગભ્યુત્થિતઃ ઉદ્યતઃ । પુનરપિ કથંભૂતઃ । મહપ્પા મોક્ષલક્ષણમહાર્થસાધકત્વેન મહાત્મા ધમ્મો તિ વિસેસિદો સમણો જીવિતમરણલાભાલાભા- દિસમતાભાવનાપરિણતાત્મા સ શ્રમણ એવાભેદનયેન ધર્મ ઇતિ વિશેષિતો મોહક્ષોભ- વિહીનાત્મપરિણામરૂપો નિશ્ચયધર્મો ભણિત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥ અથેવંભૂતનિશ્ચયરત્નત્રયપરિણતમહા- તપોધનસ્ય યોડસૌ ભક્તિં કરોતિ તસ્ય ફલં દર્શયતિ-

**જો તં દિટ્ઠા તુટ્ઠો અભ્યુત્થિતા કરેદિ સક્કારં ।
વંદણમંસણાદિહિં તત્તો સો ધમ્મમાદિયદિ ॥ *૮ ॥**

જો તં દિટ્ઠા તુટ્ઠો યો ભવ્યવરપુણ્ડરીકો નિરુપરાગશુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણનિશ્ચયધર્મપરિણતં

**આગમ વિષે કૌશલ્ય છે ને મોહદિટ્ટિ વિનષ્ટ છે,
વીતરાગ-ચરિતારૂઢ છે, તે મુનિ-મહાત્મા ' ધર્મ ' છે. ૯૨.**

અન્યયાર્થઃ- [યઃ આગમકુશલઃ] જે આગમમાં કુશળ છે, [નિહતમોહદિટ્ટિઃ] જેની મોહદિટ્ટિ હણાઈ ગઈ છે અને [વિરાગચરિતે અભ્યુત્થિતઃ] જે વીતરાગચારિત્રમાં આરૂઢ છે, [મહાત્મા શ્રમણઃ] તે મહાત્મા શ્રમણને [ધર્મઃ ઇતિ વિશેષિતઃ] (શાસ્ત્રમાં) ' ધર્મ ' કહેલ છે.

ટીકા:- આ આત્મા સ્વયં (-પોતે) ધર્મ થાય તે ખરેખર મનોરથ છે. તેને વિદ્ય કરનારી તો એક બહિર્મોહદિટ્ટિ જ છે. અને તે (બહિર્મોહદિટ્ટિ) તો આગમકૌશલ્ય તથા આત્મજ્ઞાન વડે હણાઈ ગઈ હોવાથી હવે મને ફરીને ઉત્પન્ન થવાની નથી. માટે વીતરાગ-ચારિત્રરૂપે પ્રગટતા પામેલો (-વીતરાગચારિત્રરૂપ પર્યાયે પરિણમેલો) મારો આ આત્મા સ્વયં

૧. બહિર્મોહદિટ્ટિ = બહિર્મુખ એવી મોહદિટ્ટિ. (આત્માને ધર્મપણે થવામાં વિદ્ય કરનારી એક બહિર્મોહદિટ્ટિ જ છે.)

૨. આગમકૌશલ્ય = આગમમાં કુશળતા-પ્રવીણતા.

નિષ્કમ્પ એવાવતિષ્ઠતે । અલમતિવિસ્તરેણ । સ્વસ્તિ સ્યાદ્વાદમુદ્રિતાય જૈનેન્દ્રાય શબ્દબ્રહ્મણે । સ્વસ્તિ તન્મૂલાયાત્મતત્ત્વોપલભ્યાય ચ , યત્પ્રસાદાદુદ્ગ્રન્થિતો ઙ્ગિત્યેવાસંસારબદ્ધો મોહગ્રન્થિઃ । સ્વસ્તિ ચ પરમવીતરાગચારિત્રાત્મને શુદ્ધોપયોગાય , યત્પ્રસાદાદયમાત્મા સ્વયમેવ ધર્મો ભૂતઃ ॥૧૨॥

(મન્દાક્રાન્તા)

આત્મા ધર્મઃ સ્વયમિતિ ભવન્ પ્રાપ્ય શુદ્ધોપયોગં
નિત્યાનન્દપ્રસરસરસે જ્ઞાનતત્ત્વે નિલીય ।
પ્રાપ્સ્યત્યુચ્ચૈરવિચલતયા નિઃપ્રકમ્પપ્રકાશાં
સ્ફૂર્જજ્જ્યોતિઃસહજવિલસદ્રત્નદીપસ્ય લક્ષ્મીમ્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વસૂત્રોક્તં મુનીશ્વરં દૃષ્ટ્વા તુષ્ટો નિર્ભરગુણાનુરાગેણ સંતુષ્ટઃ સન્ । કિં કરોતિ । અબ્બુદ્ધિતા કરેદિ સક્કારં અભ્યુત્થાનં કૃત્વા મોક્ષસાધકસમ્યક્ત્વાદિગુણાનાં સત્કારં પ્રશંસાં કરોતિ વંદનગણમંસણાદિહિં તત્તો સો ધમ્મમાદિયદિ 'તવસિદ્ધે ણયસિદ્ધે' ઇત્યાદિ વન્દના ભણ્યતે, નમોઽસ્તિવતિ નમસ્કારો ભણ્યતે, તત્પ્રભૃતિભક્તિવિશેષેઃ તસ્માદ્યતિવરાત્સ ભવ્યઃ પુણ્યમાદત્તે પુણ્યં ગૃહ્ણાતિ ઇત્યર્થઃ ॥ * ૮ ॥ અથ તેન પુણ્યેન ભવાન્તરે કિં ફલં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

તેણ ણરા વ તિરિચ્છા દેવિં વા માણુસિં ગદિં પપ્પા ।
વિહવિસ્સરિયેહિં સયા સંપુણ્ણમણોરહા હોંતિ ॥ * ૧ ॥

ધર્મ થઈને, સમસ્ત વિદ્વનો નાશ થયો હોવાથી સદાય નિષ્કંપ જ રહે છે. અતિ વિસ્તારથી બસ થાઓ. જયવંત વર્તો 'સ્યાદ્વાદમુદ્રિત જૈનેન્દ્ર શબ્દબ્રહ્મ; જયવંત વર્તો તે 'શબ્દબ્રહ્મમૂલક આત્મતત્ત્વ-ઉપલબ્ધિ-કે જેના પ્રસાદને લીધે, અનાદિ સંસારથી બંધાયેલી મોહગ્રંથિ તુરત જ છૂટી ગઈ; અને જયવંત વર્તો પરમ વીતરાગચારિત્રસ્વરૂપ શુદ્ધોપયોગ કે જેના પ્રસાદથી આ આત્મા સ્વયમેવ (-પોતે જ) ધર્મ થયો. ૯૨.

[હવે શ્લોકદ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકારની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] એ રીતે શુદ્ધોપયોગને પ્રાપ્ત કરીને આત્મા સ્વયં ધર્મ થતો અર્થાત્ પોતે ધર્મપણે પરિણમતો થકો નિત્ય આનંદના ફેલાવથી સરસ (અર્થાત્ જે શાશ્વત આનંદના ફેલાવથી રસયુક્ત છે) એવા જ્ઞાનતત્ત્વમાં લીન થઈને, અત્યંત અવિચળપણાને લીધે, દેદીપ્યમાન જ્યોતિવાળા અને સહજપણે વિલસતા (-સ્વભાવથી જ પ્રકાશતા) રત્નદીપકની નિષ્કંપ-પ્રકાશવાળી શોભાને પામે છે (અર્થાત્ રત્નદીપકની માફક સ્વભાવથી જ નિષ્કંપપણે અત્યંત પ્રકાશ્યા-જાણ્યા કરે છે).

૧. સ્યાદ્વાદમુદ્રિત જૈનેન્દ્ર શબ્દબ્રહ્મ = સ્યાદ્વાદની છાપવાળું જિનેન્દ્રનું દ્રવ્યશ્રુત

૨. શબ્દબ્રહ્મમૂલક = શબ્દબ્રહ્મ જેનું મૂળ છે એવી

(મન્દાક્રાન્તા)

નિશ્ચિત્યાત્મન્યધિકૃતમિતિ જ્ઞાનતત્ત્વં યથાવત્
તત્સિદ્ધ્યર્થં પ્રશમવિષયં જ્ઞેયતત્ત્વં બુભુત્સુઃ ।
સર્વાનર્થાન્ કલયતિ ગુણદ્રવ્યપર્યાયયુક્ત્યા
પ્રાદુર્ભૂતિર્ન ભવતિ યથા જાતુ મોહાહ્લુરસ્ય ॥ ૬ ॥

इति प्रवचनसारवृत्तौ तत्त्वदीपिकायां श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां ज्ञानतत्त्वप्रज्ञापनो नाम
प्रथमः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥

તેણ નરા વ તિરિચ્છા તેન પૂર્વોક્તપુણ્યેનાત્ર વર્તમાનભવે નરા વા તિર્યચ્ચો વા દેવિં વા માણુસિં ગદિં પપ્પા ભવાન્તરે દૈવીં વા માનુષીં વા ગતિં પ્રાપ્ય વિહવિસ્સરિયેહિં સયા સંપુણ્ણમણોરહા હોતિ રાજાધિરાજરૂપલાવણ્યસૌભાગ્યપુત્રકલત્રાદિપરિપૂર્ણવિભૂતિર્વિભવો ભણ્યતે, આજ્ઞાફલમૈશ્વર્યં ભણ્યતે, તામ્યાં વિભવૈશ્વર્યામ્યાં સંપૂર્ણમનોરથા ભવન્તીતિ। તદેવ પુણ્યં ભોગાદિનિદાનરહિતત્વેન યદિ સમ્યક્ત્વપૂર્વકં ભવતિ તર્હિ તેન પરંપરયા મોક્ષં ચ લભન્તે ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥ * ૧ ॥

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां तात्पर्यवृत्तौ पूर्वोक्तप्रकारेण 'एस सुरासुरमणुसिंदवंदियं' इतीमां
गाथामादिं कृत्वा द्वासप्ततिगाथाभिः शुद्धोपयोगाधिकारः, तदनन्तरं 'देवदजदिगुरुपूजासु' इत्यादि
पञ्चविंशतिगाथाभिर्ज्ञानकण्डिकाचतुष्टयाभिधानो द्वितीयोऽधिकारः, ततश्च 'सत्तासंबद्धेदे' इत्यादि
सम्यक्त्वकथनरूपेण प्रथमा गाथा, रत्नत्रयाधारपुरुषस्य धर्मः संभवतीति 'जो णिहदमोहदिद्वी'
इत्यादि द्वितीया चेति स्वतन्त्रगाथाद्वयम्, तस्य निश्चयधर्मसंज्ञतपोधनस्य योऽसौ भक्तिं करोति
तत्फलकथनेन 'जो तं दिद्वो' इत्यादि गाथाद्वयम्। इत्यधिकारद्वयेन
पृथग्भूतगाथाचतुष्टयसहितेनैकोत्तरशतगाथाभिः ज्ञानतत्त्व-प्रतिपादकनामा प्रथमो महाधिकारः
समाप्तः ॥ १ ॥

[હવે શ્લોક દ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામના પ્રથમ અધિકારની અને જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપન નામના દ્વિતીય અધિકારની સંધિ દર્શાવવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] આત્મારૂપી અધિકરણમાં રહેલા (અર્થાત્ આત્માના આશ્રયે રહેલા) જ્ઞાનતત્ત્વનો એ રીતે યથાર્થપણે નિશ્ચય કરીને, તેની સિદ્ધિને અર્થે (-કેવળજ્ઞાન પ્રગટાવવા અર્થે) પ્રશમના લક્ષે (-ઉપશમ પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી) જ્ઞેયતત્ત્વ જાણવાનો ઈચ્છક (જીવ) સર્વ પદાર્થોને દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય સહિત જાણે છે કે જેથી મોહાંકુરની બિલકુલ ઉત્પત્તિ ન થાય.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રીપ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામનો પ્રથમ શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐
卐 -૨- 卐
卐 જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન 卐
卐 卐
卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐卐

અથ જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપનમ્ । તત્ર પદાર્થસ્ય સમ્યગ્દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપમુપવર્ણયતિ-

**અત્થો ખલુ દ્વમઓ દ્વ્યાણિ ગુણપ્પગાણિ ભણિદાણિ ।
તેહિં પુણો પજ્જાયા પજ્જયમૂઢા હિ પરસમયા ॥૧૩॥**

અર્થ: ખલુ દ્રવ્યમયો દ્રવ્યાણિ ગુણાત્મકાણિ ભણિતાણિ ।
તૈસ્તુ પુન: પર્યાયા: પર્યાયમૂઢા હિ પરસમયા: ॥૧૩॥

इह किल यः कश्चन परिच्छिद्यमानः पदार्थः स सर्व एव विस्तारायतसामान्य-

इतः ऊर्द्ध्वं 'सत्तासंबद्धेदे' इत्यादिगाथासूत्रेण पूर्वं संक्षेपेण यद्व्याख्यातं सम्यग्दर्शनं तस्येदानीं विषयभूतपदार्थव्याख्यानद्वारेण त्रयोदशाधिकशतप्रमितगाथापर्यन्तं विस्तरव्याख्यानं करोति । अथवा द्वितीयपातनिका-पूर्वं यद्व्याख्यातं ज्ञानं तस्य ज्ञेयभूतपदार्थान् कथयति । तत्र त्रयोदशाधिकशतगाथासु मध्ये प्रथमतस्तावत् 'तम्हा तस्स णमाइं' इमां गाथामादिं कृत्वा पाठक्रमेण पञ्चत्रिंशद्गाथापर्यन्तं सामान्यज्ञेयव्याख्यानं, तदनन्तरं 'द्वं जीवमजीवं' इत्याद्येकोनविंशतिगाथापर्यन्तं विशेषज्ञेयव्याख्यानं, अथानन्तरं 'सपदेसेहिं समग्गो लोगो' इत्यादिगाथाष्टकपर्यन्तं सामान्यभेदभावना, ततश्च 'अत्थित्त-

હવે જ્ઞેયતત્ત્વનું પ્રજ્ઞાપન કરે છે અર્થાત્ જ્ઞેયતત્ત્વ જણાવે છે. તેમાં (પ્રથમ) પદાર્થનું સમ્યક્ (-સાયું) દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપ વર્ણવે છે:-

**છે અર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ, ગુણ-આત્મક કલાં છે દ્રવ્યને,
વળી દ્રવ્ય-ગુણથી પર્યાયો; પર્યાયમૂઢ પરસમય છે. ૯૩.**

અન્યાર્થ:- [અર્થ: ખલુ] પદાર્થ [દ્રવ્યમય:] દ્રવ્યસ્વરૂપ છે; [દ્રવ્યાણિ] દ્રવ્યો [ગુણાત્મકાણિ] ગુણાત્મક [ભણિતાણિ] કહેવામાં આવ્યાં છે; [તૈ: તુ પુન:] અને વળી દ્રવ્ય તથા ગુણોથી [પર્યાયા:] પર્યાયો થાય છે. [પર્યાયમૂઢા: હિ] પર્યાયમૂઢ જીવો [પરસમયા:] પરસમય (અર્થાત્ મિથ્યાદૃષ્ટિ) છે.

ટીકા:- આ વિશ્વમાં જે કોઈ જાણવામાં આવતો પદાર્થ છે તે આખોય

સમુદાયાત્મના દ્રવ્યેનાભિનિર્વૃત્તત્વાદ્દ્રવ્યમયઃ। દ્રવ્યાણિ તુ પુનરેકાશ્રયવિસ્તારવિશેષાત્મ-
કૈર્ગુણૈરભિનિર્વૃત્તત્વાદ્ગુણાત્મકાનિ। પર્યાયાસ્તુ પુનરાયતવિશેષાત્મકા ઉક્તલક્ષણૈર્દ્રવ્યૈરપિ
ગુણૈરપ્યભિનિર્વૃત્તત્વાદ્દ્રવ્યાત્મકા અપિ ગુણાત્મકા અપિ। તત્રાનેકદ્રવ્યાત્મકૈક્યપ્રતિપત્તિનિબન્ધનો
દ્રવ્યપર્યાયઃ। સ દ્વિવિધઃ, સમાનજાતીયોઽસમાનજાતીયશ્ચ। તત્ર સમાનજાતીયો નામ યથા
અનેકપુદ્ગલાત્મકો દ્વચણુકસ્ત્ર્યણુક ઇત્યાદિ; અસમાનજાતીયો નામ યથા જીવપુદ્ગલાત્મકો દેવો

‘ગિચ્છિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદ્યેકપચ્છાશદ્ધાથાપર્યન્તં વિશેષભેદભાવના ચેતિ દ્વિતીયમહાધિકારે
સમુદાયપાતનિકા। અથેદાનીં સામાન્યજ્ઞેયવ્યાખ્યાનમધ્યે પ્રથમા નમસ્કારગાથા, દ્વિતીયા
દ્રવ્યગુણપર્યાયવ્યાખ્યાનગાથા, તૃતીયા સ્વસમયપરસમયનિરૂપણગાથા, ચતુર્થી દ્રવ્યસ્ય
સત્તાદિલક્ષણત્રયસૂચનગાથા ચેતિ પીઠિકાભિધાને પ્રથમસ્થલે સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયમ્। તદનન્તરં
‘સમ્ભાવો હિ સહાવો’ ઇત્યાદિગાથાચતુષ્ટયપર્યન્તં સત્તાલક્ષણવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વં, તદનન્તરં ‘ણ ભવો
ભંગવિહીણો’ ઇત્યાદિગાથાત્રયપર્યન્તમુત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યલક્ષણકથનમુખ્યતા, તતશ્ચ ‘પાહુભવદિ ય અણ્ણો’
ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન દ્રવ્યપર્યાયગુણપર્યાયનિરૂપણમુખ્યતા। અથાનન્તરં

‘વિસ્તારસામાન્યસમુદાયાત્મક અને આયતસામાન્યસમુદાયાત્મક દ્રવ્યથી રચાયેલો હોવાથી દ્રવ્યમય (-
દ્રવ્યસ્વરૂપ) છે. વળી દ્રવ્યો એક જેમનો આશ્રય છે એવા વિસ્તારવિશેષોસ્વરૂપ ગુણોથી રચાયેલાં (-
ગુણોનાં બનેલાં) હોવાથી ગુણાત્મક છે. વળી પર્યાયો-કે જેઓ આયત-વિશેષોસ્વરૂપ છે તેઓ-જેમનાં
લક્ષણ (ઉપર) કહેવામાં આવ્યાં એવાં દ્રવ્યોથી તેમ જ ગુણોથી રચાયેલ હોવાથી દ્રવ્યાત્મક પણ છે,
ગુણાત્મક પણ છે. તેમાં, અનેકદ્રવ્યાત્મક એકતાની પ્રતિપત્તિના કારણભૂત દ્રવ્યપર્યાય છે. તે દ્વિવિધ છે:
(૧) સમાનજાતીય અને (૨) અસમાનજાતીય. ત્યાં, (૧) સમાનજાતીય તે-જેવા કે
અનેકપુદ્ગલાત્મક ‘દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક

૧. વિસ્તારસામાન્યસમુદાય = વિસ્તારસામાન્યરૂપ સમુદાય. વિસ્તાર એટલે પહોળાઈ. દ્રવ્યના પહોળાઈ-
અપેક્ષાના (-એક સાથે રહેનારા, સહભાવી) ભેદોને (-વિસ્તારવિશેષોને) ગુણો કહેવામાં આવે છે; જેમ
કે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે જીવદ્રવ્યના વિસ્તાર-વિશેષો અર્થાત્ ગુણો છે. તે વિસ્તાર-વિશેષોમાં રહેલા
વિશેષપણાને ગૌણ કરીએ તો એ બધામાં એક આત્માપણારૂપ સામાન્યપણું ભાસે છે. આ
વિસ્તારસામાન્ય (અથવા વિસ્તારસામાન્યસમુદાય) તે દ્રવ્ય છે.
૨. આયતસામાન્યસમુદાય = આયતસામાન્યરૂપ સમુદાય. આયત એટલે લંબાઈ અર્થાત્ કાળ-અપેક્ષિત પ્રવાહ.
દ્રવ્યના લંબાઈ-અપેક્ષાના (-એક પછી એક પ્રવર્તતા, ક્રમભાવી, કાળ-અપેક્ષિત) ભેદોને (-
આયતવિશેષોને) પર્યાયો કહેવામાં આવે છે. તે ક્રમભાવી પર્યાયોમાં પ્રવર્તતા વિશેષપણાને ગૌણ કરીએ
તો એક દ્રવ્યપણારૂપ સામાન્યપણું જ ભાસે છે. આ આયતસામાન્ય (અથવા આયત-સામાન્યસમુદાય) તે
દ્રવ્ય છે.
૩. અનંત ગુણોનો આશ્રય એક દ્રવ્ય છે.
૪. પ્રતિપત્તિ = પ્રાપ્તિ; જ્ઞાન; સ્વીકાર.
૫. દ્વિ-અણુક = બે અણુનો બનેલો સ્કંધ

મનુષ્ય ઇત્યાદિ । ગુણદ્વારેણાયતાનૈક્યપ્રતિપત્તિનિબન્ધનો ગુણપર્યાયઃ । સોઽપિ દ્વિવિધઃ, સ્વભાવપર્યાયો વિભાવપર્યાયશ્ચ । તત્ર સ્વભાવપર્યાયો નામ સમસ્તદ્રવ્યાણામાત્મીયાત્મીયાગુરુ-લઘુગુણદ્વારેણ પ્રતિસમયસમુદીયમાનષ્ટસ્થાનપતિતવૃદ્ધિહાનિનાનાત્વાનુભૂતિઃ, વિભાવપર્યાયો નામ રૂપાદીનાં જ્ઞાનાદીનાં વા સ્વપરપ્રત્યયપ્રવર્તમાનપૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણતારતમ્યોપદર્શિતસ્વભાવ-વિશેષાનેકત્વાપત્તિઃ । અથેદં દૃષ્ટાન્તેન દ્રઢયતિ-યથૈવ હિ સર્વ એવ પટોઽવસ્થાયિના વિસ્તારસામાન્યસમુદાયેનાભિધાવતાઽઽયતસામાન્યસમુદાયેન ચાભિનિર્વર્ત્યમાનસ્તન્મય એવ, તથૈવ હિ સર્વ એવ પદાર્થોઽવસ્થાયિના વિસ્તારસામાન્યસમુદાયેનાભિધાવતાઽઽયતસામાન્યસમુદાયેન ચ

‘ગ હવદિ જદિ સદ્ધ્વં’ ઇત્યાદિગાથાચતુષ્ટયેન સત્તાદ્રવ્યયોરભેદવિષયે યુક્તિં કથયતિ, તદનન્તરં ‘જો ખલુ દવ્વસહાવો’ ઇત્યાદિ સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિકથનેન પ્રથમગાથા, દ્રવ્યેણ સહ ગુણપર્યાયયોર-ભેદમુખ્યત્વેન ‘ગત્થિ ગુણો ત્તિ વ કોઈ’ ઇત્યાદિ દ્વિતીયા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયં, તદનન્તરં દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યાર્થિકનયેન સદુત્પાદો ભવતિ, પર્યાયાર્થિકનયેનાસદિત્યાદિકથનરૂપેણ ‘એવંવિહં’ ઇતિપ્રભૃતિ ગાથાચતુષ્ટયં, તતશ્ચ ‘અત્થિ ત્તિ ય’ ઇત્યાદ્યેકસૂત્રેણ નયસમ્પન્નજ્ઞીવ્યાખ્યાનમિતિ સમુદાયેન ચતુર્વિંશતિગાથાભિરષ્ટભિઃ સ્થલૈર્દ્રવ્યનિર્ણયં કરોતિ । તદ્વથા-અથ સમ્યક્ત્વં કથયતિ-

વગેરે; (૨) અસમાનજાતીય તે-જેવા કે જીવપુદ્ગલાત્મક દેવ, મનુષ્ય વગેરે. ગુણ દ્વારા આયતની અનેકતાની પ્રતિપત્તિના કારણભૂત ગુણપર્યાય છે. તે પણ દ્વિવિધ છે: (૧) સ્વભાવપર્યાય અને (૨) વિભાવપર્યાય. તેમાં, સમસ્ત દ્રવ્યોને પોતપોતાના અગુરુલઘુગુણ દ્વારા પ્રતિસમય પ્રગટતી ષટસ્થાનપતિત જ્ઞાનિવૃદ્ધિરૂપ અનેકપણાની અનુભૂતિ તે સ્વભાવપર્યાય; (૨) રૂપાદિકને કે જ્ઞાનાદિકને ‘સ્વ-પરના કારણે પ્રવર્તતી ‘પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં થતું જે તારતમ્ય તેને લીધે જોવામાં આવતા સ્વભાવવિશેષોરૂપ અનેકપણાની આપત્તિ તે વિભાવપર્યાય.

હવે આ (પૂર્વોક્ત કથન) દૃષ્ટાંતથી દઢ કરવામાં આવે છે:-

જેમ આખું ૪પટ અવસ્થાથી (-સ્થિર રહેતા) એવા વિસ્તારસામાન્યસમુદાય વડે અને દોડતા (-વહેતા, પ્રવાહરૂપ) એવા આયતસામાન્યસમુદાય વડે રચાતું થકું તે-મય જ છે, તેમ આખોય પદાર્થ ‘દ્રવ્ય’ નામના અવસ્થાથી વિસ્તારસામાન્યસમુદાય વડે અને દોડતા

૧. સ્વ તે ઉપાદાન અને પર તે નિમિત્ત.
૨. પૂર્વોત્તર = પહેલાંની અને પછીની
૩. આપત્તિ = આવી પડતું તે
૪. ૫ટ = વસ્ત્ર

દ્રવ્યનામ્નાભિનિર્વર્ત્યમાનો દ્રવ્યમય એવ। યથૈવ ચ પટેડવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાયો-
ડભિધાવન્નાયતસામાન્યસમુદાયો વા ગુણૈરભિનિર્વર્ત્યમાનો ગુણેભ્યઃ પૃથગનુપલમ્બાદગુણાત્મક એવ,
તથૈવ ચ પદાર્થેષ્વવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાયોડભિધાવન્નાયતસામાન્યસમુદાયો વા દ્રવ્યનામા
ગુણૈરભિનિર્વર્ત્યમાનો ગુણેભ્યઃ પૃથગનુપલમ્બાદગુણાત્મક એવ। યથૈવ ચાનેકપટાત્મકો દ્વિપટિકા
ત્રિપટિકેતિ સમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ, તથૈવ ચાનેકપુદ્ગલાત્મકો દ્વચણુકસ્ત્ર્યણુક ઇતિ
સમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ। યથૈવ ચાનેકકૌશેયકકાર્પાસમયપટાત્મકો દ્વિપટિકા ત્રિપટિ
કેત્યસમાનજાતીયો દ્રવ્યપર્યાયઃ, તથૈવ ચાનેકજીવપુદ્ગલાત્મકો દેવો મનુષ્ય ઇત્યસમાનજાતીયો
દ્રવ્યપર્યાયઃ। યથૈવ ચ ક્વચિત્પટે સ્થૂલાત્મીયાગુરુલઘુગુણદ્વારેણ કાલક્રમપ્રવૃત્તેન નાનાવિધેન
પરિણમનાન્નાત્વપ્રતિપત્તિર્ગુણાત્મકઃ સ્વભાવપર્યાયઃ, તથૈવ ચ સમસ્તેષ્વપિ દ્રવ્યેષુ
સૂક્ષ્માત્મીયાત્મીયાગુરુલઘુગુણદ્વારેણ પ્રતિસમયસમુદીયમાનષટ્સ્થાન-પતિતવૃદ્ધિહાનિનાના-

તમ્હા તસ્સ ણમાઈં કિચ્ચા ણિચ્છં પિ તમ્મણો હોજ્જ।

વોચ્છામિ સંગહાદો પરમદ્ધવિણિચ્છયાધિગમં।।*૧૦।।

તમ્હા તસ્સ ણમાઈં કિચ્ચા યસ્માત્સમ્યક્ત્વં વિના શ્રમણો ન ભવતિ તસ્માત્કારણાત્તસ્ય સમ્યક્
ચારિત્રયુક્તસ્ય પૂર્વોક્તતપોધનસ્ય નમસ્યાં નમસ્ક્રિયાં નમસ્કારં કૃત્વા ણિચ્છં પિ તમ્મણો હોજ્જ
નિત્યમપિ તદ્ગતમના ભૂત્વા વોચ્છામિ વક્ષ્યામ્યહં કર્તા સંગહાદો સંગ્રહાત્સંક્ષેપાત્ સકાશાત્। કિમ્।
પરમદ્ધ-

આયતસામાન્યસમુદાય વડે રચાતો થકો દ્રવ્યમય જ છે. વળી જેમ પટમાં, અવસ્થાયી
વિસ્તારસામાન્યસમુદાય કે દોડતો આયતસામાન્યસમુદાય ગુણોથી રચાતો થકો ગુણોથી જુદો અપ્રાપ્ત
હોવાથી ગુણાત્મક જ છે, તેમ પદાર્થોમાં, અવસ્થાયી વિસ્તારસામાન્યસમુદાય કે દોડતો
આયતસામાન્યસમુદાય-જેનું નામ 'દ્રવ્ય' છે તે-ગુણોથી રચાતો થકો ગુણોથી જુદો અપ્રાપ્ત હોવાથી
ગુણાત્મક જ છે. વળી જેમ અનેકપટાત્મક (-એકથી વધારે વસ્ત્રોના બનેલા) *દ્વિપટિક, ત્રિપટિક
એવા સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય છે, તેમ અનેકપુદ્ગલાત્મક દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક એવા સમાનજાતીય
દ્રવ્યપર્યાય છે; અને જેમ અનેક રેશમી અને સુતરાઉ પટોના બનેલા *દ્વિપટિક, ત્રિપટિક એવા
અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય છે, તેમ અનેકજીવપુદ્ગલાત્મક દેવ, મનુષ્ય એવા અસમાનજાતીય
દ્રવ્યપર્યાય છે. વળી જેમ ક્યારેક પટમાં પોતાના સ્થૂલ અગુરુલઘુગુણ દ્વારા કાળક્રમે પ્રવર્તતા અનેક
પ્રકારોરૂપે પરિણમવાને લીધે અનેકપણાની પ્રતિપત્તિ તે ગુણાત્મક સ્વભાવપર્યાય છે, તેમ સમસ્ત
દ્રવ્યોમાં પોતપોતાના સૂક્ષ્મ અગુરુલઘુગુણ દ્વારા પ્રતિસમય પ્રગટતી ષટ્સ્થાનપતિત જ્ઞાનિવૃદ્ધિરૂપ
અનેકપણાની અનુભૂતિ તે ગુણાત્મક

* દ્વિપટિક = બે તાકા સાંધીને બનાવેલું એક વસ્ત્ર [બન્ને તાકા એક જ જાતના હોય તો સમાન-જાતીય
દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય અને જો બે તાકા ભિન્ન જાતના (-જેમ કે એક રેશમી ને બીજો સુતરાઉ) હોય તો
અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય કહેવાય.]

ત્વાનુભૂતિઃ ગુણાત્મકઃ સ્વભાવપર્યાયઃ। યથૈવ ચ પટે રૂપાદીનાં સ્વપરપ્રત્યયપ્રવર્તમાન-
પૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણતારતમ્યોપદર્શિતસ્વભાવવિશેષાનેકત્વાપત્તિર્ગુણાત્મકો વિભાવપર્યાયઃ, તથૈવ ચ
સમસ્તેષ્વપિ દ્રવ્યેષુ રૂપાદીનાં જ્ઞાનાદીનાં વા સ્વપરપ્રત્યયપ્રવર્તમાનપૂર્વોત્તરાવસ્થાવતીર્ણ-
તારતમ્યોપદર્શિતસ્વભાવવિશેષાનેકત્વાપત્તિર્ગુણાત્મકો વિભાવપર્યાયઃ। इयं हि सर्वपदार्थानां द्रव्य-
गुणपर्यायस्वभावप्रकाशिका पारमेश्वरी व्यवस्था साधीयसी, न पुनरितरा। यतो हि बहवोऽपि

વિગ્નિચ્છયાધિગમં પરમાર્થવિનિશ્ચયાધિગમં સમ્યક્ત્વમિતિ। પરમાર્થવિનિશ્ચયાધિગમશબ્દેન સમ્યક્ત્વં કથં
ભણ્યત इति चेत्—परमोऽर्थः परमार्थः शुद्धबुद्धैकस्वभावः परमात्मा, परमार्थस्य विशेषेण
संशयादिरहितत्वेन निश्चयः परमार्थवनिश्चयरूपोऽधिगमः शङ्काघटदोषरहितश्च यः परमार्थ—तोऽर्थावबोध
ये यस्मात्सम्यक्त्वात्तत् परमार्थवनिश्चयाधिगमम्। अथवा परमार्थवनिश्चयोऽनेकान्ता—
त्मकपदार्थसमूहस्तस्याधिगमो यस्मादिति।। * १०।। अथ पदार्थस्य द्रव्यगुणपर्यायस्वरूपं निरूपयति—
अत्थो खलु दव्यमओ अर्थो ज्ञानविषयभूतः पदार्थः खलु स्फुटं द्रव्यमयो भवति। कस्मात्।
तिर्यक्सामान्योद्धृतासामान्यलक्षणेन द्रव्येण निष्पन्नत्वात्। तिर्यक्सामान्योद्धृता—सामान्यलक्षणं कथ्यते—
एककाले नानाव्यक्तिगतोऽन्वयस्तिर्यक्सामान्यं भण्यते। तत्र दृष्टान्तो यथा—नानासिद्धजीवेषु सिद्धोऽयं
सिद्धोऽयमित्यनुगताकारः सिद्धजातिप्रत्ययः। नानाकालेष्वेक—व्यक्तिगतोन्वय ऊर्ध्वतासामान्यं भण्यते।
तत्र दृष्टान्तः यथा—य एव केवलज्ञानोत्पत्तिक्रमेण मुक्तात्मा द्वितीयादिक्रमेष्वपि स एवेति प्रतीतिः। अथवा
नानागोशरीरेषु गौरयं गौरयमिति गोजातिप्रतीतिस्तिर्यक्सामान्यम्। यथैव चैकस्मिन् पुरुषे
बालकुमाराद्यवस्थासु स एवायं देवदत्त इति प्रत्यय ऊर्ध्वतासामान्यम्। **द्व्याणि गुणप्पगाणि**
भणिदाणि द्रव्याणि गुणात्मकानि भणितानि। अन्वयिनो गुणा अथवा सहभूवो गुणा इति गुणलक्षणम्।
यथा अनन्तज्ञानसुखादि—विशेषगुणेभ्यस्तथैवागुरुलघुकादिसामान्यगुणेभ्यश्चाभिन्नत्वाद्गुणात्मकं भवति
सिद्धजीवद्रव्यं, तथैव स्वकीयस्वकीयविशेषसामान्यगुणेभ्यः सकाशादभिन्नत्वात् सर्वद्रव्याणि
गुणात्मकानि भवन्ति। **तेहिं पुणो पज्जाया** तैः पूर्वोक्तलक्षणैर्द्रव्यैर्गुणैश्च पर्याया भवन्ति। व्यतिरेकिणः
पर्याया अथवा क्रमभुवः पर्याया इति पर्यायलक्षणम्। यथैकस्मिन् मुक्तात्मद्रव्ये
किंचिद्नचरमशरीराकार—गतिमार्गणाविलक्षणः

સ્વભાવપર્યાય છે; અને જેમ પટમાં, રૂપાદિકને સ્વ-પરના કારણે પ્રવર્તતી પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં થતા
તારતમ્યને લીધે જોવામાં આવતા સ્વભાવવિશેષોરૂપ અનેકપણાની આપત્તિ તે ગુણાત્મક વિભાવપર્યાય
છે, તેમ સમસ્ત દ્રવ્યોમાં, રૂપાદિકને કે જ્ઞાનાદિકને સ્વ-પરના કારણે પ્રવર્તતી પૂર્વોત્તર અવસ્થામાં થતા
તારતમ્યને લીધે જોવામાં આવતા સ્વભાવવિશેષોરૂપ અનેકપણાની આપત્તિ તે ગુણાત્મક વિભાવપર્યાય
છે.

ખરેખર આ, સર્વ પદાર્થોના દ્રવ્યગુણપર્યાયસ્વભાવની પ્રકાશક પારમેશ્વરી (-પરમેશ્વરે કહેલી)
અવસ્થા ભલી-ઉત્તમ-પૂર્ણ-યોગ્ય છે, બીજી કોઈ નહિ; કારણ કે ઘણા

પર્યાયમાત્રમેવાવલમ્બ્ય તત્ત્વાપ્રતિપત્તિલક્ષણં મોહમુપગચ્છન્તઃ પરસમયા ભવન્તિ ॥ ૧૩ ॥

અથાનુષઙ્ગિકીમિમામેવ સ્વસમયપરસમયવ્યવસ્થાં પ્રતિષ્ઠાપ્યોપસંહરતિ-

**જે પજ્જયેસુ ણિરદા જીવા પરસમયિગ ત્તિ ણિદ્ધિદ્ધા ।
આદસહાવમ્મિ ઠિદા તે સગસમયા મુણેદવ્વા ॥ ૧૪ ॥**

યે પર્યાયેષુ નિરતા જીવાઃ પરસમયિકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।

આત્મસ્વભાવે સ્થિતાસ્તે સ્વકસમયા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધગતિપર્યાયઃ તથાઽગુરુલઘુકગુણષડ્વૃદ્ધિહાનિરૂપાઃ સાધારણસ્વભાવગુણપર્યાયાશ્ચ, તથા સર્વદ્રવ્યેષુ સ્વભાવદ્રવ્યપર્યાયાઃ સ્વજાતીયવિજાતીયવિભાવદ્રવ્યપર્યાયાશ્ચ, તથૈવ સ્વભાવવિભાવગુણપર્યાયાશ્ચ ‘જેસિં અલ્થિ સહાઓ’ ઇત્યાદિગાથાયાં, તથૈવ ‘ભાવા જીવાદીયા’ ઇત્યાદિગાથાયાં ચ પઞ્ચાસ્તિકાયાં પૂર્વ કથિતક્રમેણ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યાઃ । પજ્જયમૂઢા હિ પરસમયા યસ્માદિત્થંભૂતદ્રવ્યગુણપર્યાયપરિજ્ઞાનમૂઢા અથવા નારકાદિ-

(જીવો) પર્યાયમાત્રને જ અવલંબીને તત્ત્વની અપ્રતિપત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવા મોહને પામતા થકા પરસમય થાય છે.

ભાવાર્થ:- પદાર્થ દ્રવ્યસ્વરૂપ છે. દ્રવ્ય અનંતગુણમય છે. દ્રવ્યો અને ગુણોથી પર્યાયો થાય છે. પર્યાયો બે પ્રકારના છે: (૧) દ્રવ્યપર્યાય; (૨) ગુણપર્યાય. તેમાં દ્રવ્યપર્યાયો બે પ્રકારના છે: (૧) સમાનજાતીય-જેમ કે દ્વિ-અણુક, ત્રિ-અણુક વગેરે સ્કંધ; (૨) અસમાનજાતીય-જેમ કે મનુષ્ય, દેવ વગેરે. ગુણપર્યાયો પણ બે પ્રકારના છે: (૧) સ્વભાવપર્યાય-જેમ કે સિદ્ધના ગુણપર્યાયો; (૨) વિભાવપર્યાય-જેમ કે સ્વપરહેતુક મતિજ્ઞાનપર્યાય.

આવું જિનેંદ્રભગવાનની વાણીએ દર્શાવેલું સર્વ પદાર્થોનું દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયસ્વરૂપ જ યથાર્થ છે. જે જીવો દ્રવ્ય-ગુણને નહિ જાણતા થકા કેવળ પર્યાયને જ અવલંબે છે તેઓ નિજ સ્વભાવને નહિ જાણતા થકા પરસમય છે. ૯૩.

હવે * આનુષંગિક એવી આ જ સ્વસમય-પરસમયની વ્યવસ્થા (અર્થાત્ સ્વસમય અને પરસમયનો ભેદ) નક્કી કરીને (તે વાતનો) ઉપસંહાર કરે છે:-

પર્યાયમાં રત જીવ જે તે ‘પરસમય’ નિર્દિષ્ટ છે;

આત્મસ્વભાવે સ્થિત જે તે ‘સ્વકસમય’ જ્ઞાતવ્ય છે. ૯૪.

અન્યાર્થ:- [યે જીવાઃ] જે જીવો [પર્યાયેષુ નિરતાઃ] પર્યાયોમાં લીન છે [પરસમયિકાઃ ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] તેમને પરસમય કહેવામાં આવ્યા છે; [આત્મસ્વભાવે સ્થિતાઃ] જે જીવો આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત છે [તે] તે [સ્વકસમયાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ] સ્વસમય જાણવા.

* આનુષંગિક = પૂર્વ ગાથાના કથન સાથે સંબંધવાળી

યે ખલુ જીવપુદ્ગલાત્મકમસમાનજાતીયદ્રવ્યપર્યાયં સકલાવિદ્યાનામેકમૂલમુપગતા યથોદિતાત્મસ્વભાવસંભાવનક્લીબાસ્તસ્મિન્નેવાશક્તિમુપવ્રજન્તિ, તે ખલૂચ્છલિતનિરર્ગલૈકાન્તદૃષ્ટયો મનુષ્ય એવાહમેષ મમૈવૈતન્મનુષ્યશરીરમિત્યહજ્જારમમકારાભ્યાં વિપ્રલભ્યમાના અવિચલિતચેતના-વિલાસમાત્રાદાત્મવ્યવહારાત્ પ્રચ્યુત્ય ક્રોડીકૃતસમસ્તક્રિયાકુટુમ્બકં મનુષ્યવ્યવહારમાશ્રિત્ય રજ્યન્તો દ્વિષન્તશ્ચ પરદ્રવ્યેણ કર્મણા સંગતત્વાત્પરસમયા જાયન્તે। યે તુ પુનરસંકીર્ણદ્રવ્યગુણપર્યાયસુસ્થિતં ભગવન્તમાત્મનઃ સ્વભાવં સકલવિદ્યાનામેકમૂલમુપગમ્ય યથોદિતાત્મસ્વભાવ-

પર્યાયરૂપો ન ભવામ્યહમિતિ ભેદવિજ્ઞાનમૂઢાશ્ચ પરસમયા મિથ્યાદૃષ્ટયો ભવન્તીતિ। તસ્માદિયં પારમેશ્વરી દ્રવ્યગુણપર્યાયવ્યાख्या સમીચીના મદ્રા ભવતીત્યભિપ્રાયઃ।। ૧૩।। અથ પ્રસંગાયાતાં પરસમયસ્વસમયવ્યવસ્થાં કથયતિ-જે પજ્જયેસુ ણિરદા જીવા યે પર્યાયેષુ નિરતાઃ જીવાઃ પરસમયિગ તિ

ટીકા:- જેઓ જીવપુદ્ગલાત્મક અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયનો-કે જે સકળ અવિદ્યાઓનું એક મૂળ છે તેનો-આશ્રય કરતા થકા 'યથોક્ત આત્મસ્વભાવની 'સંભાવના કરવાને નપુંસક હોવાથી તેમાં જ બળ ધારણ કરે છે (અર્થાત્ તે અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય પ્રત્યે જ જોરવાળા છે), તેઓ-જેમને 'નિરર્ગળ એકાંતદૃષ્ટિ ઊછળે છે એવા- 'આ હું મનુષ્ય જ છું, મારું જ આ મનુષ્યશરીર છે' એમ 'અહંકાર-મમકાર વડે ઠગાતા થકા, અવિચલિત-ચેતનાવિલાસમાત્ર 'આત્મવ્યવહારથી ચ્યુત થઈને, જેમાં સમસ્ત ક્રિયાકલાપને છાતી-સરસો ભેટવામાં આવે છે એવા 'મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય કરીને રાગી અને દ્વેષી થતા થકા પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંગતપણાને લીધે (-પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે જોડાતા હોવાને લીધે) ખરેખર 'પરસમય થાય છે અર્થાત્ પરસમયરૂપે પરિણમે છે.

અને જેઓ, 'અસંકીર્ણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો વડે સુસ્થિત એવા ભગવાન આત્માના સ્વભાવનો-કે જે સકળ વિદ્યાઓનું એક મૂળ છે તેઓ-આશ્રય કરીને યથોક્ત આત્મસ્વભાવની

૧. યથોક્ત = (પૂર્વ ગાથામાં) જેવો કહ્યો તેવો
૨. સંભાવના = સંચેતન; અનુભવ; માન્યતા; આદર.
૩. નિરર્ગળ = અંકુશ વિનાની; બેહદ. (જેઓ મનુષ્યાદિ પર્યાયમાં લીન છે, તેમને બેહદ એકાંતદૃષ્ટિ ઊછળે છે.)
૪. અહંકાર = 'હું'પણું
૫. મમકાર = 'મારા'પણું
૬. આત્મવ્યવહાર = આત્મારૂપ વર્તન; આત્મારૂપ કાર્ય; આત્મારૂપ વ્યાપાર.
૭. મનુષ્યવ્યવહાર = મનુષ્યરૂપ વર્તન (અર્થાત્ 'હું મનુષ્ય જ છું' એવી માન્યતાપૂર્વકનું વર્તન)
૮. જે જીવ પર સાથે એકપણાની માન્યતાપૂર્વક જોડાય તેને પરસમય કહેવામાં આવે છે
૯. અસંકીર્ણ = ભેળસેળ નહિ એવા; સ્પષ્ટપણે ભિન્ન. [ભગવાન આત્મસ્વભાવ સ્પષ્ટ-ભિન્ન (-પર સાથે ભેળસેળ નહિ એવાં) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયો વડે સુસ્થિત છે.]

સંભાવનસમર્થતયા પર્યાયમાત્રાશક્તિમત્યસ્યાત્મનઃ સ્વભાવ એવ સ્થિતિમાસૂત્રયન્તિ, તે ખલુ સહજવિજૃમ્બિતાનેકાન્તદષ્ટિપ્રક્ષપિતસમસ્તૈકાન્તદષ્ટિપરિગ્રહગ્રહા મનુષ્યાદિગતિષુ તદ્વિગ્રહેષુ ચાવિહિતાહક્ષારમમકારા અનેકાપવરકસંચારિતરત્નપ્રદીપમિવૈકરુપમેવાત્માનમુપલભમાના અવિ-ચલિતચેતનાવિલાસમાત્રમાત્મવ્યવહારમુરરીકૃત્ય ક્રોડીકૃતસમસ્તક્રિયાકુટુમ્બકં મનુષ્યવ્યવહાર-મનાશ્રયન્તો વિશ્રાન્તરાગદ્વેષોન્મેષતયા પરમમૌદાસીન્યમવલંબમાના નિરસ્તસમસ્તપરદ્રવ્યસંગતિતયા સ્વદ્રવ્યેણૈવ કેવલેન સંગતત્વાત્સ્વસમયા જાયન્તે। અતઃ સ્વસમય એવાત્મનસ્તત્ત્વમ્।। ૧૪।।

ગિદ્ધિદ્વા તે પરસમયા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ કથિતાઃ। તથા હિ—મનુષ્યાદિપર્યાયરુપોઽહમિત્યહક્ષારો ભણ્યતે, મનુષ્યાદિશરીરં તચ્છરીરાધારોત્પન્નપન્નેન્દ્રિયવિષયસુખસ્વરુપં ચ મમેતિ મમકારો ભણ્યતે, તાભ્યાં પરિણતાઃ મમકારાહક્ષારરહિતપરમચૈતન્યચમત્કારપરિણતેશ્ચયુતા યે તે કર્મોદયજનિતપરપર્યાયનિરતત્વાત્પરસમયા મિથ્યાદષ્ટયો ભણ્યન્તે। આદસહાવમ્મિ ઠિદા યે પુનરાત્મસ્વરુપે સ્થિતાસ્તે સગસમયા મુણેદવ્વા સ્વસમયા મન્તવ્યા જ્ઞાતવ્યા ઇતિ। તદ્વથા— અનેકાપવરકસંચારિતૈકરત્નપ્રદીપ ઇવાનેકશરીરેષ્વપ્યેકોઽહમિતિ દૃઢસંસ્કારેણ નિજશુદ્ધાત્મનિ સ્થિતા યે તે કર્મોદયજનિતપર્યાયપરિણતિરહિતત્વાત્સ્વસમયા ભવન્તીત્યર્થઃ।। ૧૪।।

સંભાવનામાં સમર્થ હોવાને લીધે પર્યાયમાત્ર પ્રત્યેનું બળ (જોર) દૂર કરીને આત્માના સ્વભાવમાં જ સ્થિતિ કરે છે (—લીન થાય છે), તેઓ—જેમણે સહજ—ખીલેલી અનેકાન્તદષ્ટિ વડે સમસ્ત એકાન્તદષ્ટિના ૧પરિગ્રહના આગ્રહો (—પકડો) પ્રક્ષીણ કર્યા છે એવા—મનુષ્યાદિ ગતિઓમાં અને તે ગતિઓનાં શરીરોમાં અહંકાર—મમકાર નહિ કરતાં અનેક ઓરડાઓમાં ૨સંચારિત રત્નદીપકની માફક એકરૂપ જ આત્માને ઉપલબ્ધ કરતા થકા (—અનુભવતા થકા), અવિચલિતચેતનાવિલાસમાત્ર આત્મવ્યવહારને અંગીકાર કરીને, જેમાં સમસ્ત ક્રિયાકલાપને ભેટવામાં આવે છે એવા મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય નહિ કરતા થકા, રાગદ્વેષના ૩ઉન્મેષ અટકી ગયા હોવાને લીધે પરમ ઉદાસીનતાને અવલંબતા થકા, સમસ્ત પરદ્રવ્યની સંગતિ દૂર કરી હોવાને લીધે કેવળ સ્વદ્રવ્ય સાથે સંગતપણું હોવાથી ખરેખર ૪સ્વસમય થાય છે અર્થાત્ સ્વસમયરૂપે પરિણમે છે.

માટે સ્વસમય જ આત્માનું તત્ત્વ છે.

૧. પરિગ્રહ = સ્વીકાર; અંગીકાર.
૨. સંચારિત = લઈ જવામાં આવતા. (જેમ જુદા જુદા ઓરડામાં લઈ જવામાં આવતો રત્નદીપક એકરૂપ જ છે, તે બિલકુલ ઓરડારૂપ થતો નથી અને ઓરડાની ક્રિયા કરતો નથી, તેમ જુદાં જુદાં શરીરોમાં પ્રવેશતો આત્મા એકરૂપ જ છે, તે બિલકુલ શરીરરૂપ નથી અને શરીરની ક્રિયા કરતો નથી—આમ જ્ઞાની જાણે છે.)
૩. ઉન્મેષ = પ્રગટ થવું તે; પ્રાકટય; સ્ફુરણ.
૪. જે જીવ સ્વ સાથે એકપણાની માન્યતાપૂર્વક (સ્વ સાથે) જોડાય તેને સ્વસમય કહેવામાં આવે છે.

અથ દ્રવ્યલક્ષણમુપલક્ષયતિ-

**અપરિચ્છત્તસહાવેણુપ્પાદવ્યયધુવત્તસંબદ્ધં ।
ગુણવં ચ સપજ્જાયં જં તં દવ્વં તિ વુચ્છંતિ ॥ ૧૫ ॥**

**અપરિત્યક્તસ્વભાવેનોત્પાદવ્યયધુવત્તસંબદ્ધમ્ ।
ગુણવચ્ચ સપર્યાયં યત્તદ્દ્રવ્યમિતિ બ્રુવન્તિ ॥ ૧૫ ॥**

અથ દ્રવ્યસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રયં સૂચયતિ—અપરિચ્છત્તસહાવેણ અપરિત્યક્તસ્વભાવમસ્તિત્વેન સહાભિન્નં ઉપ્પાદવ્યયધુવત્તસંજુતં ઉત્પાદવ્યયધ્વૈઃ સહ સંયુક્તં ગુણવં ચ સપજ્જાયં ગુણવત્પર્યાયસહિતં ચ જં યદિત્થંભૂતં સત્તાદિલક્ષણત્રયસંયુક્તં તં દવ્વં તિ વુચ્છંતિ તદ્દ્રવ્યમિતિ બ્રુવન્તિ સર્વજ્ઞાઃ । इदं દ્રવ્યમુત્પાદવ્યયધ્વૈર્ગુણપર્યાયૈશ્ચ સહ લક્ષ્યલક્ષણભેદે અપિ સતિ સત્તાભેદં ન ગચ્છતિ । તર્હિ કિં કરોતિ । સ્વરૂપતયૈવ તથાવિધત્ત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્ત્વમવલમ્બતે કોઽર્થઃ । ઉત્પાદવ્યયધ્વૈસ્વરૂપં

ભાવાર્થ:- ‘હું મનુષ્ય છું, શરીરાદિની સમસ્ત ક્રિયાઓ હું કરું છું, સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકના ગ્રહણત્યાગનો હું સ્વામી છું’ વગેરે માનવું તે મનુષ્યવ્યવહાર (મનુષ્યરૂપ વર્તન) છે; ‘માત્ર અચલિત ચેતના તે જ હું છું’ એમ માનવું-પરિણમવું તે આત્મવ્યવહાર (આત્મારૂપ વર્તન) છે.

જેઓ મનુષ્યાદિપર્યાયમાં લીન છે, તે એકાંતદષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગીદ્વેષી થાય છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ પરસમય છે; અને જેઓ ભગવાન આત્મસ્વભાવમાં જ સ્થિત છે, તે અનેકાંતદષ્ટિવાળા લોકો મનુષ્યવ્યવહારનો આશ્રય નહિ કરતાં આત્મવ્યવહારનો આશ્રય કરતા હોવાથી રાગી-દ્વેષી થતા નથી અર્થાત્ પરમ ઉદાસીન રહે છે અને એ રીતે પરદ્રવ્યરૂપ કર્મ સાથે સંબંધ નહિ કરતાં કેવળ સ્વદ્રવ્ય સાથે જ સંબંધ કરતા હોવાથી તેઓ સ્વસમય છે. ૯૪.

હવે દ્રવ્યનું લક્ષણ દર્શાવે છે:-

**છોડયા વિના જ સ્વભાવને ઉત્પાદ-વ્યય-ધુવયુક્ત છે,
વળી ગુણ ને પર્યાય સહિત જે, ‘દ્રવ્ય’ ભાષ્યું તેહને. ૯૫.**

અન્વયાર્થ:- [અપરિત્યક્તસ્વભાવેન] સ્વભાવને છોડયા વિના [યત્] જે [ઉત્પાદ-વ્યયધુવત્તસંબદ્ધમ્] ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્વૈસંયુક્ત છે [ચ] તથા [ગુણવત્ સપર્યાયં] ગુણવાળું ને પર્યાયસહિત છે, [તત્] તેને [દ્રવ્યમ્ ઇતિ] ‘દ્રવ્ય’ [બ્રુવન્તિ] કહે છે.

इह खलु यदनारब्धस्वभावभेदमुत्पादव्ययध्रौव्यत्रयेण गुणपर्यायद्वयेन च यन्नक्ष्यते तद्द्रव्यम् । तत्र हि द्रव्यस्य स्वभावोऽस्तित्वसामान्यान्यवयः । अस्तित्वं हि वक्ष्यति द्विविधं, स्वरूपास्तित्वं सादृश्यास्तित्वं चेति । तत्रोत्पादः प्रादुर्भावः, व्ययः प्रच्यवनं, ध्रौव्यमवस्थितिः । गुणा विस्तारविशेषाः । ते द्विविधाः सामान्यविशेषात्मकत्वात् । तत्रास्तित्वं नास्तित्वमेकत्वमन्यत्वं द्रव्यत्वं पर्यायत्वं सर्वगतत्वमसर्वगतत्वं सप्रदेशत्वमप्रदेशत्वं मूर्तत्वम-मूर्तत्वं सक्रियत्वमक्रियत्वं चेतनत्वमचेतनत्वं कर्तृत्वमकर्तृत्वं भोक्तृत्वमभोक्तृत्वमगुरुलघुत्वं चेत्यादयः सामान्यगुणाः । अवगाहहेतुत्वं गतिनिमित्तता स्थितिकारणत्वं वर्तनायतनत्वं रूपादिमत्ता चेतनत्वमित्यादयो विशेषगुणाः । पर्याया आयतविशेषाः । ते पूर्वमेवोक्ताश्चतुर्विधाः । न च

गुणपर्यायस्वरूपं च परिणमति शुद्धात्मवदेव । तथा हि—केवलज्ञानोत्पत्तिप्रस्तावे शुद्धात्म-रुचिपरिच्छित्तिनिश्चलानुभूतिरूपकारणसमयसारपर्यायस्य विनाशे सति शुद्धात्मोपलम्भव्यक्तिरूप-कार्यसमयसारस्योत्पादः कारणसमयसारस्य व्ययस्तदुभयाधारभूतपरमात्मद्रव्यत्वेन ध्रौव्यं च । तथानन्तज्ञानादिगुणाः, गतिमार्गणाविपक्षभूतसिद्धगतिः, इन्द्रियमार्गणाविपक्षभूतातीन्द्रियत्वा-दिलक्षणाः शुद्धपर्यायाश्च भवन्तीति । यथा शुद्धसत्तया सहाभिन्नं परमात्मद्रव्यं पूर्वोक्तोत्पादव्ययध्रौव्यैर्गुणपर्यायैश्च सह संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदेऽपि

ટીકા:- અહીં (આ વિશ્વમાં) જે, સ્વભાવભેદ કર્યા વિના, ^૧ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય-ત્રયથી અને ^૨ગુણ-પર્યાયદ્વયથી ^૩લક્ષિત થાય છે, તે દ્રવ્ય છે. તેમાં (-સ્વભાવ, ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્ય, ગુણ ને પર્યાય એ છ શબ્દો કહ્યા તેમાં), દ્રવ્યનો સ્વભાવ તે ^૪અસ્તિત્વસામાન્યરૂપ અન્યય. અસ્તિત્વ બે પ્રકારનું કહેશે: (૧) સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ અને (૨) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ. ઉત્પાદ તે પ્રાદુર્ભાવ (અર્થાત્ પ્રગટ થવું, ઉત્પન્ન થવું); વ્યય તે પ્રચ્યુતિ (અર્થાત્ ભ્રષ્ટ થવું, નષ્ટ થવું); ધ્રૌવ્ય તે અવસ્થિતિ (અર્થાત્ ટકવું). ગુણો તે વિસ્તારવિશેષો. તેઓ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોવાથી બે પ્રકારના છે. તેમાં, અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ, એકત્વ, અન્યત્વ, દ્રવ્યત્વ, પર્યાયત્વ, સર્વગતત્વ, અસર્વગતત્વ, સપ્રદેશત્વ, અપ્રદેશત્વ, મૂર્તત્વ, અમૂર્તત્વ, સક્રિયત્વ, અક્રિયત્વ, ચેતનત્વ, અચેતનત્વ, કર્તૃત્વ, અકર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, અભોક્તૃત્વ, અગુરુલઘુત્વ ઇત્યાદિક સામાન્યગુણો છે; અવગાહહેતુત્વ, ગતિનિમિત્તતા, સ્થિતિકારણત્વ, વર્તનાયતનત્વ, રૂપાદિમત્ત્વ; ચેતનત્વ ઇત્યાદિક વિશેષગુણો છે. પર્યાયો તે આયતવિશેષો. તેઓ પૂર્વે જ (૯૩ મી ગાથાની ટીકામાં) કહેલા ચાર પ્રકારના છે.

૧. ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યત્રય = ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રૌવ્ય-એ ત્રિપુટી (ત્રણનો સમૂહ)
૨. ગુણપર્યાયદ્વય = ગુણ ને પર્યાય-એ યુગલ (બેનો સમૂહ)
૩. લક્ષિત થાય છે = લક્ષ્યરૂપ થાય છે; ઓળખાય છે. [(૧) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય તથા (૨) ગુણપર્યાય તે લક્ષણો છે અને દ્રવ્ય તે લક્ષ્ય છે.]
૪. ' છે, છે, છે ' એવો એકરૂપ ભાવ દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. (અન્યય = એકરૂપતા; સદૃશભાવ.)

તૈરુત્પાદાદિભિર્ગુણપર્યાયૈર્વા સહ દ્રવ્યં લક્ષ્યલક્ષણભેદેડપિ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ , સ્વરૂપત એવ દ્રવ્યસ્ય તથાવિધત્વાદુત્તરીયવત્ । યથા ખલૂત્તરીયમુપાત્તમલિનાવસ્થં પ્રક્ષાલિતમમલાવસ્થ-યોત્પદ્યમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે , ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ , સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથા દ્રવ્યમપિ સમુપાત્તપ્રાક્તનાવસ્થં સમુચિતબહિરજ્જસાધનસન્નિધિસદ્ભાવે વિચિત્રબહુતરાવસ્થાનં સ્વરૂપકર્તૃકરણસામર્થ્યસ્વભાવેનાન્તરજ્જસાધનતામુપાગતેનાનુગ્રહીતમુત્તરાવ-સ્થયોત્પદ્યમાનં તેનોત્પાદેન લક્ષ્યતે , ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ , સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે । યથા ચ તદેવોત્તરીયમમલાવસ્થયોત્પદ્યમાનં મલિનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યયેન લક્ષ્યતે , ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ , સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથા તદેવ દ્રવ્યમપ્યુત્તરાવસ્થયોત્પદ્યમાનં પ્રાક્તનાવસ્થયા વ્યયમાનં તેન વ્યયેન

સતિ તૈ: સહ સત્તાભેદં ન કરોતિ , સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે । તથાવિધત્વં કોડર્થઃ । ઉત્પાદ-વ્યયઘ્નોવ્યગુણપર્યાયસ્વરૂપેણ પરિણમતિ , તથા સર્વદ્રવ્યાણિ સ્વકીયસ્વકીયયથોચિતો-ત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યૈસ્તથૈવ ગુણપર્યાયૈશ્ચ સહ યદ્યપિ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભિર્ભેદં કુર્વન્તિ તથાપિ સત્તાસ્વરૂપેણ ભેદં ન કુર્વન્તિ , સ્વભાવત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બન્તે । તથાવિધત્વં કોડર્થઃ । ઉત્પાદવ્યયાદિસ્વરૂપેણ પરિણમન્તિ । અથવા

દ્રવ્યને તે ઉત્પાદાદિક સાથે અથવા ગુણપર્યાયો સાથે લક્ષ્ય-લક્ષણભેદ હોવા છતાં સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ દ્રવ્ય તેવું (ઉત્પાદાદિવાળું અથવા ગુણપર્યાયવાળું) છે-વસ્ત્રની જેમ.

જેવી રીતે જેણે મલિન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે એવું વસ્ત્ર, ધોવામાં આવતાં, નિર્મળ અવસ્થાથી (-નિર્મળ અવસ્થારૂપે, નિર્મળ અવસ્થાની અપેક્ષાએ) ઊપજતું થકું તે ઉત્પાદ વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ઉત્પાદ સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે (અર્થાત્ ઉત્પાદસ્વરૂપે જ પોતે પરિણત છે); તેવી રીતે જેણે પૂર્વ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલી છે એવું દ્રવ્ય પણ-કે જે ઊચિત બહિરંગ સાધનોની 'સંનિધિના સદ્ભાવમાં અનેક પ્રકારની ઘણી અવસ્થાઓ કરે છે તે-^૨અંતરંગસાધનભૂત સ્વરૂપકર્તાના અને સ્વરૂપકરણના સામર્થ્યરૂપ સ્વભાવ વડે અનુગ્રહીત થતાં, ઉત્તર અવસ્થાએ ઊપજતું થકું તે ઉત્પાદ વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ઉત્પાદની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે. વળી જેવી રીતે તે જ વસ્ત્ર નિર્મળ અવસ્થાથી ઊપજતું અને મલિન અવસ્થાથી વ્યય પામતું થકું તે વ્યય વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે વ્યયની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે; તેવી રીતે તે જ દ્રવ્ય પણ ઉત્તર અવસ્થાથી ઊપજતું અને

૧. સંનિધિ = હાજરી; નિકટતા.

૨. દ્રવ્યમાં પોતાનામાં જ સ્વરૂપકર્તા અને સ્વરૂપકરણ થવાનું સામર્થ્ય છે. આ સામર્થ્યરૂપ સ્વભાવ જ પોતાના પરિણમનમાં (અવસ્થાંતર કરવામાં) અંતરંગ સાધન છે.

લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે। યથૈવ ચ તદેવોત્તરીયમેકકાલમલાવસ્થયોત્પદ્યમાનં મલિનાવસ્થયા વ્યયમાનમવસ્થાયિન્યોત્તરીયત્વાવસ્થયા ધ્રૌવ્યમાલમ્બમાનં ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમપ્યેકકાલમુત્તરાવસ્થયોત્પદ્યમાનં પ્રાક્તનાવસ્થયા વ્યયમાનમવસ્થાયિન્યા દ્રવ્યત્વાવસ્થયા ધ્રૌવ્યમાલમ્બમાનં ધ્રૌવ્યેણ લક્ષ્યતે, ન ચ તેન સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે। યથૈવ ચ તદેવોત્તરીયં વિસ્તારવિશેષાત્મકૈર્ગુણૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમપિ વિસ્તારવિશેષાત્મકૈર્ગુણૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે। યથૈવ ચ તદેવોત્તરીયમાયતવિશેષાત્મકૈઃ પર્યાયવર્તિભિસ્તન્તુભિર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે; તથૈવ તદેવ દ્રવ્યમપ્યાયતવિશેષાત્મકૈઃ પર્યાયૈર્લક્ષ્યતે, ન ચ તૈઃ સહ સ્વરૂપભેદમુપવ્રજતિ, સ્વરૂપત એવ તથાવિધત્વમવલમ્બતે।। ૧૫।।

યથા વસ્ત્રં નિર્મલપર્યાયેણોત્પન્નં મલિનપર્યાયેણ વિનષ્ટં તદુભયાધારભૂતવસ્ત્રરૂપેણ ધ્રુવમવિનશ્ચરં, તથૈવ શુક્લવર્ણાદિગુણનવજીર્ણાદિપર્યાયસહિતં ચ સત્ તૈરુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યૈસ્તથૈવ ચ સ્વકીયગુણપર્યાયૈઃ સહ સંજ્ઞાદિભેદેડપિ સતિ સત્તારૂપેણ ભેદં ન કરોતિ। તર્હિ કિં કરોતિ। સ્વરૂપત એવોત્પાદાદિરૂપેણ પરિણમતિ, તથા

પૂર્વ અવસ્થાથી વ્યય પામતું થકું તે વ્યય વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે વ્યયની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે. વળી જેવી રીતે તે જ વસ્ત્ર એકીવખતે નિર્મળ અવસ્થાથી ઊપજતું, મલિન અવસ્થાથી વ્યય પામતું અને ટકતી એવી વસ્ત્રત્વ-અવસ્થાથી ધ્રુવ રહેતું થકું ધ્રૌવ્ય વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ધ્રૌવ્યની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે; તેવી જ રીતે તે જ દ્રવ્ય પણ એકીવખતે ઉત્તર અવસ્થાથી ઊપજતું, પૂર્વ અવસ્થાથી વ્યય પામતું અને ટકતી એવી દ્રવ્યત્વ-અવસ્થાથી ધ્રુવ રહેતું થકું ધ્રૌવ્ય વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ધ્રૌવ્યની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે.

વળી જેવી રીતે તે જ વસ્ત્ર વિસ્તારવિશેષોસ્વરૂપ (શુકલત્વાદિ) ગુણો વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ગુણોની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે; તેવી જ રીતે તે જ દ્રવ્ય પણ વિસ્તારવિશેષોસ્વરૂપ ગુણો વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે ગુણોની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે. વળી જેવી રીતે તે જ વસ્ત્ર આયતવિશેષોસ્વરૂપ પર્યાયવર્તી (-પર્યાય તરીકે વર્તતા, પર્યાયસ્થાનીય) તંતુઓ વડે લક્ષિત થાય છે; પરંતુ તેને તે તંતુઓની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે; તેવી જ રીતે તે જ દ્રવ્ય પણ આયતવિશેષોસ્વરૂપ પર્યાયો વડે લક્ષિત થાય છે, પરંતુ તેને તે પર્યાયોની સાથે સ્વરૂપભેદ નથી, સ્વરૂપથી જ તેવું છે. ૮૫.

અથ ક્રમેનાસ્તિત્વં દ્વિવિધમભિદધાતિ; સ્વરૂપાસ્તિત્વં સાદૃશ્યાસ્તિત્વં ચેતિ। તત્રેદં સ્વરૂપાસ્તિત્વાભિધાનમ્-

**સભ્વાવો હિ સહાવો ગુણેહિં સગપજ્જણેહિં ચિત્તેહિ।
દ્રવ્યસ્સ સર્વકાલં ઉપ્પાદવ્યયધુવત્તેહિં ॥ ૧૬ ॥**

**સદ્ભાવો હિ સ્વભાવો ગુણૈઃ સ્વકપર્યયૈશ્ચિત્રૈઃ।
દ્રવ્યસ્ય સર્વકાલમુત્પાદવ્યયધુવત્તૈઃ ॥ ૧૬ ॥**

અસ્તિત્વં હિ કિલ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવઃ, તત્પુનરન્યસાધનનિરપેક્ષત્વાદનાઘનન્ત-
તયાહેતુકયૈકરૂપયા વૃત્ત્યા નિત્યપ્રવૃત્તત્વાદ્ધિભાવધર્મવૈલક્ષણ્યાચ્ચ ભાવભાવવદ્ભાવાન્નાનાત્વેઽપિ

સર્વદ્રવ્યાણીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૫ ॥ એવં નમસ્કારગાથા દ્રવ્યગુણપર્યાયકથનગાથા સ્વસમયપરસમય-
નિરૂપણગાથા સત્તાદિલક્ષણત્રયસૂચનગાથા ચેતિ સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયેન પીઠિકાભિધાનં પ્રથમસ્થલં
ગતમ્। અથ પ્રથમં તાવત્સ્વરૂપાસ્તિત્વં પ્રતિપાદયતિ-સહાવો હિ સ્વભાવઃ સ્વરૂપં ભવતિ હિ સ્ફુટમ્।
કઃ કર્તા। સભ્વાવો સદ્ભાવઃ શુદ્ધસત્તા શુદ્ધાસ્તિત્વમ્। કસ્ય સ્વભાવો ભવતિ। દ્રવ્યસ્સ મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય।
તચ્ચ

હવે અનુક્રમે અસ્તિત્વ બે પ્રકારનું કહે છે: સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ અને સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વ. તેમાં આ
સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું કથન છે:-

**ઉત્પાદ-ઘ્રૌવ્ય-વિનાશથી, ગુણ ને વિવિધ પર્યાયથી
અસ્તિત્વ દ્રવ્યનું સર્વદા જે, તેહ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૬.**

અન્યાર્થ:- [સર્વકાલં] સર્વ કાળે [ગુણૈઃ] ગુણો તથા [ચિત્રૈઃ સ્વકપર્યયૈઃ] અનેક
પ્રકારના પોતાના પર્યાયો વડે [ઉત્પાદવ્યયધુવત્તૈઃ] તેમ જ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્રૌવ્ય વડે [દ્રવ્યસ્ય
સદ્ભાવઃ] દ્રવ્યનું જે અસ્તિત્વ, [હિ] તે ખરેખર [સ્વભાવઃ] સ્વભાવ છે.

ટીકા:- અસ્તિત્વ ખરેખર દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે. અને તે (અસ્તિત્વ) અન્ય સાધનથી
^૧નિરપેક્ષ હોવાને લીધે અનાદિ-અનંત હોવાથી તથા ^૨અહેતુક એકરૂપ ^૩વૃત્તિએ સદાય પ્રવર્તતું હોવાને
લીધે વિભાવધર્મથી વિલક્ષણ હોવાથી, ^૪ભાવ અને ભાવવાનપણાને

૧. અસ્તિત્વ અન્ય સાધનની અપેક્ષા વિનાનું-સ્વયંસિદ્ધ છે તેથી અનાદિ-અનંત છે.
૨. અહેતુક = અકારણ; જેનું કોઈ કારણ નથી એવી.
૩. વૃત્તિ = વર્તન; વર્તવું તે; પરિણતિ. (અકારણિક એકરૂપ પરિણતિએ સદાકાળ પરિણમતું હોવાથી અસ્તિત્વ વિભાવધર્મથી જીદા લક્ષણવાળું છે.)
૪. અસ્તિત્વ તે (દ્રવ્યનો) ભાવ છે અને દ્રવ્ય તે ભાવવાન (ભાવવાળું) છે.

પ્રદેશભેદાભાવાદ્દ્રવ્યેણ સહૈકત્વમવલમ્બમાનં દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવ એવ કથં ન ભવેત્। તત્તુ દ્રવ્યાન્તરાણામિવ દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં ન પ્રત્યેકં પરિસમાપ્યતે। યતો હિ પરસ્પરસાધિતસિદ્ધિયુક્તત્વાત્તેષામસ્તિત્વમેકમેવ કાર્તસ્વરવત્। યથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કાર્તસ્વરાત્ પૃથગનુપલભ્યમાનૈઃ કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ પીતતાદિગુણાનાં કુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં ચ સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિત-નિષ્પત્તિયુક્તૈઃ પીતતાદિગુણૈઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયૈશ્ચ યદસ્તિત્વં કાર્તસ્વરસ્ય સ સ્વભાવઃ, તથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા દ્રવ્યાત્પૃથગનુપલભ્યમાનૈઃ કર્તૃકરણાધિ-

સ્વરૂપાસ્તિત્વં યથા મુક્તાત્મનઃ સકાશાત્પૃથગ્ભૂતાનાં પુદ્ગલાદિપદ્મદ્રવ્યાણાં શેષજીવાનાં ચ ભિન્નં ભવતિ ન ચ તથા। કૈઃ સહ। ગુણેહિં સગપજ્જણેહિં કેવલજ્ઞાનાદિગુણૈઃ કિચ્ચિદૂનચરમશરીરા-કારાદિસ્વકપર્યાયૈશ્ચ સહ। કથંભૂતૈઃ। ચિત્તેહિં સિદ્ધગતિત્વમતીન્દ્રિયત્વમકાયત્વમયોગત્વમ-વેદત્વમિત્યાદિબહુભેદભિન્નૈઃ। ન કેવલં ગુણપર્યાયૈઃ સહ ભિન્નં ન ભવતિ। ઉપ્પાદવ્યયધ્રુવત્તેહિં શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિરૂપમોક્ષપર્યાયસ્યોત્પાદો રાગાદિવિકલ્પરહિતપરમસમાધિરૂપમોક્ષમાર્ગપર્યાયસ્ય વ્યયસ્તથા મોક્ષમોક્ષમાર્ગાધારભૂતાન્વયદ્રવ્યત્વલક્ષણં ધ્રૌવ્યં ચેત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યૈશ્ચ સહ ભિન્નં ન ભવતિ। કથમ્। સવ્વકાલં સર્વકાલપર્યન્તં યથા ભવતિ। કસ્માત્તૈઃ સહ ભિન્નં ન ભવતીતિ ચેત્। યતઃ કારણાદુગ્ણપર્યાયાસ્તિત્વેનોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાસ્તિ-

લીધે અનેકપણું હોવા છતાં પ્રદેશભેદ નહિ હોવાને કારણે દ્રવ્યની સાથે એકપણું ધરતું, દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ કેમ ન હોય? (જરૂર હોય.) તે અસ્તિત્વ-જેમ ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યોને વિષે પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થઈ જાય છે તેમ-દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને વિષે પ્રત્યેકમાં સમાપ્ત થઈ જતું નથી, કારણ કે તેમની સિદ્ધિ પરસ્પર થતી હોવાથી (અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય એકબીજાથી પરસ્પર સિદ્ધ થતાં હોવાથી-એક ન હોય તો બીજાં બે પણ સિદ્ધ નહિ થતાં હોવાથી) તેમનું અસ્તિત્વ એક જ છે;-સુવર્ણની જેમ.

જેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે સુવર્ણથી ^૧જેઓ પૃથક્ જોવામાં આવતા નથી, કર્તા-કરણ-અધિ કરણરૂપે પીળાશઆદિગુણોના અને કુંડળાદિપર્યાયોના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા સુવર્ણના અસ્તિત્વ વડે જેમની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવા પીળાશઆદિગુણો અને કુંડળાદિપર્યાયો વડે જે સુવર્ણનું અસ્તિત્વ છે, તે (સુવર્ણનો) સ્વભાવ છે; તેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે દ્રવ્યથી જેઓ પૃથક્ જોવામાં આવતા નથી, ^૩કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે ગુણોના

૧. જેઓ = જે પીળાશ આદિ ગુણો અને કુંડળાદિ પર્યાયો.

૨. નિષ્પત્તિ = નીપજવું તે; થવું તે; સિદ્ધિ.

૩. દ્રવ્ય જ ગુણ-પર્યાયોનું કર્તા (કરનાર, તેમનું કરણ (સાધન) અને તેમનું અધિકરણ (આધાર) છે; તેથી દ્રવ્ય જ ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

કરણરૂપેણ ગુણાનાં પર્યાયાણાં ચ સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તૈર્ગુણૈઃ પર્યાયૈશ્ચ યદસ્તિત્વં દ્રવ્યસ્ય સ સ્વભાવઃ। યથા વા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા પીતતાદિગુણેભ્યઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયેભ્યશ્ચ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કાર્તસ્વરસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈઃ પીતતાદિગુણૈઃ કુણ્ડલાદિપર્યાયૈશ્ચ નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરસ્ય મૂલસાધનતા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ, તથા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા ગુણેભ્યઃ પર્યાયેભ્યશ્ચ

ત્વેન ચ કર્તૃભૂતેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વં સાધ્યતે, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યાસ્તિત્વેન ચ ગુણપર્યાયોત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યાસ્તિત્વં સાધ્યત ઇતિ। તદ્વથા—યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ સુવર્ણાદભિન્નાનાં પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ સુવર્ણસ્ય સદ્ભાવઃ, તથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પરમાત્મદ્રવ્યાદભિન્નાનાં કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂનચરમ—શરીરાકારાદિપર્યાયાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય સદ્ભાવઃ। યથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ પીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયેભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય સુવર્ણસ્ય

અને પર્યાયોના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા દ્રવ્યના અસ્તિત્વ વડે જેમની નિષ્પત્તિ થાય છે, —એવા ગુણો અને પર્યાયો વડે જે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે. (દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે સુવર્ણથી જુદાં નહિ જોવામાં આવતાં પીળાશાદિક અને કુંડલાદિકનું અસ્તિત્વ તે સુવર્ણનું જ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે પીળાશાદિકના અને કુંડલાદિકના સ્વરૂપને સુવર્ણ જ ધારણ કરતું હોવાથી સુવર્ણના અસ્તિત્વથી જ પીળાશાદિકની અને કુંડલાદિકની નિષ્પત્તિ—સિદ્ધિ—થાય છે, સુવર્ણ ન હોય તો પીળાશાદિક અને કુંડલાદિક પણ ન હોય; તેવી રીતે દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે દ્રવ્યથી જુદાં નહિ જોવામાં આવતા ગુણો અને પર્યાયોનું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનું જ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે ગુણો અને પર્યાયોના સ્વરૂપને દ્રવ્ય જ ધારણ કરતું હોવાથી દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ ગુણોની અને પર્યાયોની નિષ્પત્તિ થાય છે, દ્રવ્ય ન હોય તો ગુણો અને પર્યાયો પણ ન હોય. આવું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.)

અથવા, જેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે પીળાશઆદિગુણોથી અને કુંડલાદિપર્યાયોથી જે પૃથક્ જોવામાં આવતું નથી, કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે સુવર્ણના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા પીળાશઆદિગુણો અને કુંડલાદિપર્યાયો વડે જેની નિષ્પત્તિ થાય છે, —એવા સુવર્ણનું, મૂળસાધનપણે તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે; તેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે ગુણોથી અને પર્યાયોથી જે પૃથક્ જોવામાં આવતું નથી,

૧. જે = જે સુવર્ણ

૨. તેમનાથી = પીળાશઆદિગુણો અને કુંડલાદિપર્યાયોથી. (સુવર્ણનું અસ્તિત્વ નિષ્પન્ન થવામાં સિદ્ધ થવામાં—નીપજવામાં મૂળ સાધન પીળાશઆદિગુણો અને કુંડલાદિપર્યાયો જ છે.)

પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ દ્રવ્યસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈર્ગુણૈઃ પર્યાયૈશ્ચ નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય મૂલસાધનતયા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ। કિંચ-યથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કાર્તાસ્વરાત્પૃથગનુપલભ્યમાનૈઃ કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ કુણ્ડલાઙ્ગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાણાં સ્વરૂપમુપાદાય

સમ્બન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ વીતત્વાદિગુણકુણ્ડલાદિપર્યાયાણાં સ્વભાવો ભવતિ, તથા સ્વકીયદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈઃ કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂનચરમશરીરાકારપર્યાયેભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ કેવલજ્ઞાનાદિગુણકિંચિદૂનચરમશરીરાકારપર્યાયાણાં સ્વભાવો જ્ઞાતાત્વઃ। અથેદાનીમુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાણામપિ દ્રવ્યેણ સહાભિન્નાસ્તિત્વં કથ્યતે। યથા સ્વકીયદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન સુવર્ણાદભિન્નાનાં કટકપર્યાયોત્પાદકઙ્ગણપર્યાયવિનાશસુવર્ણત્વલક્ષણ-ઘ્નૌવ્યાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ સુવર્ણસદ્ભાવઃ.

^૧કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા ગુણો અને પર્યાયો વડે જેની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવા દ્રવ્યનું, મૂળસાધનપણે તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે. (પીળાશાદિકથી અને કુંડળાદિકથી ભિન્ન નહિ જોવામાં આવતા સુવર્ણનું અસ્તિત્વ તે પીળાશાદિક અને કુંડળાદિકનું જ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે સુવર્ણના સ્વરૂપને પીળાશાદિક અને કુંડળાદિક જ ધારણ કરતા હોવાથી પીળાશાદિકના અને કુંડળાદિકના અસ્તિત્વથી જ સુવર્ણની નિષ્પત્તિ થાય છે, પીળાશાદિક અને કુંડળાદિક ન હોય તો સુવર્ણ પણ ન હોય; તેવી રીતે ગુણોથી અને પર્યાયોથી ભિન્ન નહિ જોવામાં આવતા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તે ગુણો અને પર્યાયોનું જ અસ્તિત્વ છે, કારણ કે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ગુણો અને પર્યાયો જ ધારણ કરતા હોવાથી ગુણો અને પર્યાયોના અસ્તિત્વથી જ દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે, ગુણો અને પર્યાયો ન હોય તો દ્રવ્ય પણ ન હોય. આવું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.)

(જેવી રીતે દ્રવ્યનું અને ગુણ-પર્યાયનું એક જ અસ્તિત્વ છે એમ સુવર્ણના દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવ્યું, તેવી રીતે હવે દ્રવ્યનું અને ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્યનું પણ એક જ અસ્તિત્વ છે એમ સુવર્ણના દૃષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવવામાં આવે છે.)

જેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે સુવર્ણથી ^૨જેઓ પૃથક્ જોવામાં આવતાં નથી, ^૩કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે કુંડળાદિ-ઉત્પાદોના, બાજુબંધઆદિવ્યયોના અને પીળાશઆદિ-

૧. ગુણ-પર્યાયો જ દ્રવ્યના કર્તા (કરનાર), કરણ (સાધન) અને અધિકરણ (આધાર) છે; તેથી ગુણ-પર્યાયો જ દ્રવ્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.
૨. જેઓ = જે કુંડળ આદિ ઉત્પાદો, બાજુબંધ આદિ વ્યયો અને પીળાશ આદિ ઘ્નૌવ્યો
૩. સુવર્ણ જ કુંડળાદિ-ઉત્પાદો, બાજુબંધઆદિવ્યયો અને પીળાશઆદિઘ્નૌવ્યોનું કર્તા, કરણ તથા અધિકરણ છે; તેથી સુવર્ણ જ તેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે (સુવર્ણ જ કુંડળાદિરૂપે ઊપજે છે, બાજુબંધઆદિરૂપે નષ્ટ થાય છે અને પીળાશઆદિરૂપે ટકી રહે છે).

પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તૈઃ કુણ્ડલાઙ્ગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યય-ધૌવ્યૈર્યદસ્તિત્વં કાર્તસ્વરસ્ય સ સ્વભાવઃ, તથા હિ દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા દ્રવ્યાત્પૃથગનુપલભ્યમાનૈઃ કર્તૃકરણાધિકરણરુપેણોત્પાદવ્યયધૌવ્યાણાં સ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાન-પ્રવૃત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યાસ્તિત્વેન નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તૈરુત્પાદવ્યયધૌવ્યૈર્યદસ્તિત્વં દ્રવ્યસ્ય સ સ્વભાવઃ। યથા વા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા કાલેન વા ભાવેન વા કુણ્ડલાઙ્ગદપીતતા-દ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યેભ્યઃ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરુપેણ કાર્તસ્વરસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈઃ કુણ્ડલાઙ્ગદપીતતાદ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યૈર્નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય કાર્તસ્વરસ્ય મૂલસાધનતયા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ, તથા દ્રવ્યેણ વા ક્ષેત્રેણ વા

તથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન પરમાત્મદ્રવ્યાદભિન્નાનાં મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગપર્યાયવ્યયતદુભયા-ધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મુક્તાત્મદ્રવ્યસદ્ભાવઃ। યથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન કટ કપર્યાયોત્પાદકઙ્ગણપર્યાયવ્યયસુવર્ણત્વલક્ષણધૌવ્યેભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય સુવર્ણસ્ય સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ કટકપર્યાયોત્પાદકઙ્ગણપર્યાયવ્યયતદુભયાધારભૂતસુવર્ણ-ત્વલક્ષણધૌવ્યાણાં સ્વભાવઃ, તથા સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગપર્યાયવ્યયત-દુભયાધારભૂતમુક્તાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણધૌવ્યેભ્યઃ સકાશાદભિન્નસ્ય પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સંબન્ધિ યદસ્તિત્વં સ એવ મોક્ષપર્યાયોત્પાદમોક્ષમાર્ગપર્યાયવ્યયતદુભયાધારભૂત-

ધૌવ્યોના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા સુવર્ણના અસ્તિત્વ વડે જેમની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવાં કુંડલાદિ-ઉત્પાદો, બાજુબંધઆદિવ્યયો અને પીળાશઆદિધૌવ્યો વડે જે સુવર્ણનું અસ્તિત્વ છે, તે (સુવર્ણનો) સ્વભાવ છે; તેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે દ્રવ્યથી જેઓ પૃથક્ જોવામાં આવતાં નથી, કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યોના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતા દ્રવ્યના અસ્તિત્વ વડે જેમની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યો વડે જે દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે. (દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે દ્રવ્યથી જુદાં નહિ જોવામાં આવતાં ઉત્પાદો, વ્યયો અને ધૌવ્યોનું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનું જ અસ્તિત્વ છે; કારણ કે ઉત્પાદો, વ્યયો અને ધૌવ્યોના સ્વરૂપને દ્રવ્ય જ ધારણ કરતું હોવાથી દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ ઉત્પાદો, વ્યયો અને ધૌવ્યોની નિષ્પત્તિ થાય છે, દ્રવ્ય ન હોય તો ઉત્પાદો, વ્યયો અને ધૌવ્યો પણ ન હોય. આવું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.)

અથવા, જેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે કુંડલાદિ-ઉત્પાદોથી, બાજુબંધઆદિવ્યયોથી અને પીળાશઆદિધૌવ્યોથી જે પૃથક્ જોવામાં આવતું નથી, કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે સુવર્ણના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતાં કુંડલાદિ-ઉત્પાદો, બાજુબંધઆદિવ્યયો અને પીળાશઆદિધૌવ્યો વડે જેની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવા સુવર્ણનું, મૂળસાધનપણે તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે; તેમ દ્રવ્યે, ક્ષેત્રે, કાળે કે ભાવે

કાલેન વા ભાવેન વોત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યેભ્યઃ પૃથગનુપલભ્યમાનસ્ય કર્તૃકરણાધિકરણરૂપેણ દ્રવ્યસ્વરૂપમુપાદાય પ્રવર્તમાનપ્રવૃત્તિયુક્તૈરુત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યૈર્નિષ્પાદિતનિષ્પત્તિયુક્તસ્ય દ્રવ્યસ્ય મૂલસાધનતયા તૈર્નિષ્પાદિતં યદસ્તિત્વં સ સ્વભાવઃ ॥ ૧૬ ॥

इदं तु सादृश्यास्तित्वाभिधानमस्तीति कथयति-

इह विविहलक्षणानं लक्षणमेगं सदिति सव्वगयं ।

उवदिसदा खलु धम्मं जिणवरवसहेण पण्णत्तं ॥ ૧૭ ॥

મુક્તાત્મદ્રવ્યત્વલક્ષણઘ્નોવ્યાણાં સ્વભાવ ઇતિ । એવં યથા મુક્તાત્મદ્રવ્યસ્ય સ્વકીયગુણપર્યાયો-ત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યૈઃ સહ સ્વરૂપાસ્તિત્વાભિધાનમવાન્તરાસ્તિત્વમભિન્નં વ્યવસ્થાપિતં તથૈવ સમસ્તશેષદ્રવ્યાણામપિ વ્યવસ્થાપનીયમિત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥ અથ સાદૃશ્યાસ્તિત્વશબ્દાભિધેયાં મહાસત્તાં પ્રજ્ઞાપયતિ-इह विविहलक्षणानं

ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યોથી જે પૃથક્ જોવામાં આવતું નથી, *કર્તા-કરણ-અધિકરણરૂપે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ધારણ કરીને પ્રવર્તતાં ઉત્પાદ વ્યય-ઘ્નોવ્યો વડે જેની નિષ્પત્તિ થાય છે, -એવા દ્રવ્યનું, મૂળસાધનપણે તેમનાથી નિષ્પન્ન થતું, જે અસ્તિત્વ છે, તે સ્વભાવ છે. (ઉત્પાદોથી, વ્યયોથી અને ઘ્નોવ્યોથી ભિન્ન નહિ જોવામાં આવતા દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ તે ઉત્પાદો, વ્યયો અને ઘ્નોવ્યોનું જ અસ્તિત્વ છે; કારણ કે દ્રવ્યના સ્વરૂપને ઉત્પાદો, વ્યયો અને ઘ્નોવ્યો જ ધારણ કરતાં હોવાથી ઉત્પાદો, વ્યયો અને ઘ્નોવ્યોના અસ્તિત્વથી જ દ્રવ્યની નિષ્પત્તિ થાય છે, ઉત્પાદો, વ્યયો અને ઘ્નોવ્યો ન હોય તો દ્રવ્ય પણ ન હોય. આવું અસ્તિત્વ તે દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે.)

ભાવાર્થ:- અસ્તિત્વને અને દ્રવ્યને પ્રદેશભેદ નથી; વળી તે અસ્તિત્વ અનાદિઅનંત છે તથા અહેતુક એકરૂપ પરિણતિએ સદાય પરિણમતું હોવાને લીધે વિભાવધર્મથી પણ ભિન્ન પ્રકારનું છે; આમ હોવાથી અસ્તિત્વ દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે.

ગુણ-પર્યાયોનું અને દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ ભિન્ન નથી, એક જ છે; કારણ કે ગુણ-પર્યાયો દ્રવ્યથી જ નિષ્પન્ન થાય છે, અને દ્રવ્ય ગુણ-પર્યાયોથી જ નિષ્પન્ન થાય છે. વળી એવી જ રીતે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યોનું અને દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ પણ એક જ છે; કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યો દ્રવ્યથી જ નીપજે છે, અને દ્રવ્ય ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યોથી જ નીપજે છે.

આ પ્રમાણે સ્વરૂપ-અસ્તિત્વનું નિરૂપણ થયું. ૯૬.

હવે આ (નીચે પ્રમાણે) સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વનું કથન છે:-

विधविधलक्षणीनुं सरव-गत 'सत्त्व' लक्षण अक છે,

-એ ધર્મને ઉપદેશતા જિનવરવૃષભ નિર્દિષ્ટ છે. ૯૭.

* ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યો જ દ્રવ્યનાં કર્તા, કરણ અને અધિકરણ છે; તેથી ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યો જ દ્રવ્યના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે.

**इह विविधलक्षणानां लक्षणमेकं सदिति सर्वगतम्।
उपदिशता खलु धर्मं जिनवरवृषभेण प्रज्ञप्तम्॥ १७॥**

इह किल प्रपञ्चितवैचित्र्येण द्रव्यान्तरेभ्यो व्यावृत्य वृत्तेन प्रतिद्रव्यं सीमानमासूत्रयता विशेषलक्षणभूतेन च स्वरूपास्तित्वेन लक्ष्यमाणानामपि सर्वद्रव्याणामस्तमितवैचित्र्यप्रपञ्चं प्रवृत्य वृत्तं प्रतिद्रव्यमासूत्रितं सीमानं भिन्दत्सदिति सर्वगतं सामान्यलक्षणभूतं सादृश्यास्तित्वमेकं खल्ववबोधव्यम्। एवं सदित्यभिधानं सदिति परिच्छेदनं च सर्वार्थपरामर्शं स्यात्। यदि पुनरिदमेवं न स्यात्तदा किञ्चित्सदिति किञ्चिदसदिति किञ्चित्सच्चासच्चेति किञ्चिदवाच्यमिति च स्यात्। तत्तु विप्रतिषिद्धमेव। प्रसाध्यं चैतदनोकहवत्।

इह लोके प्रत्येकसत्ताभिधानेन स्वरूपास्तित्वेन विविधलक्षणानां भिन्नलक्षणानां चेतनाचेतनमूर्तामूर्तपदार्थानां लक्षणमेकं तु एकमखण्डलक्षणं भवति। किं कर्तुं। सदिति सर्वं सदिति महासत्तारूपम्। किंविशिष्टम्। सव्वगयं संकरव्यतिकरपरिहाररूपस्वजात्यविरोधेन शुद्धसंग्रहनेन सर्वगतं सर्वपदार्थ—

अन्यार्थ:- [धर्म] धर्मने [खलु] ખરેખરે [उपदिशता] ઉપદેશતા [जिनवरवृषभेण] 'જિનવરવૃષભે [इह] આ વિશ્વમાં [विविधलक्षणानां] વિવિધ લક્ષણવાળાં (ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ-અસ્તિત્વવાળાં સર્વ) દ્રવ્યોનું, [सत् इति] 'सत्' એવું [सर्वगतं] 'सर्वगत [लक्षणं] લક્ષણ (सादृश्य-अस्तित्व) [एक] એક [प्रज्ञप्तम्] કહ્યું છે.

टीका:- આ વિશ્વમાં, વિચિત્રતાને વિસ્તારતા (વિવિધપણું-અનેકપણું દર્શાવતા), અન્ય દ્રવ્યોથી ^૩વ્યાવૃત્ત રહીને વર્તતા અને પ્રત્યેક દ્રવ્યની સીમા બાંધતા એવા વિશેષ-લક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ વડે (સર્વ દ્રવ્યો) લક્ષિત થતાં હોવા છતાં, સર્વ દ્રવ્યોનું, વિચિત્રતાના વિસ્તારને અસ્ત કરતું, સર્વ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તીને વર્તતું અને પ્રત્યેક દ્રવ્યની બંધાયેલી સીમાને અવગણતું, 'સત્' એવું જે સર્વગત સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્ય અસ્તિત્વ તે ખરેખર એક જ જાણવું. એ રીતે 'સત્' એવું કથન અને 'સત્' એવું જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોનો ^૪પરામર્શ કરનારું છે. જો તે એમ ન હોય (અર્થાત્ જો તે સર્વપદાર્થપરામર્શી ન હોય) તો કોઈક પદાર્થ સત્ (હયાતીવાળો) હોવો જોઈએ, કોઈક અસત્ (હયાતી વિનાનો) હોવો જોઈએ, કોઈક સત્ તથા અસત્ હોવો જોઈએ, અને કોઈક અવાચ્ય હોવો જોઈએ; પરંતુ તે તો વિરુદ્ધ જ છે. અને આ ('સત્' એવું કથન અને જ્ઞાન સર્વપદાર્થ-પરામર્શી હોવાની વાત) તો સિદ્ધ થઈ શકે છે, વૃક્ષની જેમ.

૧. જિનવરવૃષભ = જિનવરોમાં શ્રેષ્ઠ; તીર્થકર.

૨. સર્વગત = સર્વમાં વ્યાપનારું

૩. વ્યાવૃત્ત = જુદું; છૂટું; ભિન્ન.

૪. પરામર્શ = સ્પર્શ; ખ્યાલ; વિચાર; લક્ષ; સ્મરણ.

યથા હિ બહૂનાં બહુવિધાનામનોકહાનામાત્મીયાત્મીયસ્ય વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વ-
સ્યાવષ્ટમ્બેનોત્તિષ્ટન્નાનાત્વં, સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ગ્રાસિનાનોકહત્વેનોત્થાપિતમેકત્વં
તિરિયતિ, તથા બહૂનાં બહુવિધાનાં દ્રવ્યાણામાત્મીયાત્મીયસ્ય વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વ-
સ્યાવષ્ટમ્બેનોત્તિષ્ટન્નાનાત્વં, સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ગ્રાસિના સદિત્યસ્ય ભાવેનોત્થાપિતમેકત્વં
તિરિયતિ। યથા ચ તેષામનોકહાનાં સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ગ્રાસિનાનોકહત્વેનોત્થાપિતે-
નૈકત્વેન તિરોહિતમપિ વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટમ્બેનોત્તિષ્ટન્નાનાત્વમુચ્ચકાસ્તિ, તથા
સર્વદ્રવ્યાણામપિ સામાન્યલક્ષણભૂતેન સાદૃશ્યોદ્ગ્રાસિના સદિત્યસ્ય ભાવેનોત્થાપિતેનૈકત્વેન
તિરોહિતમપિ વિશેષલક્ષણભૂતસ્ય સ્વરૂપાસ્તિત્વસ્યાવષ્ટમ્બેનોત્તિષ્ટન્નાનાત્વમુચ્ચકાસ્તિ।। ૧૭।।

વ્યાપકમ્। ઇદં કેનોક્તમ્। ઉવદિસદા ખલુ ધમ્મં જિગવરવસહેણ પળ્લત્તં ધર્મ
વસ્તુસ્વભાવસંગ્રહમુપદિશતા ખલુ સ્ફુટં જિનવરવૃષભેણ પ્રજ્ઞામિતિ। તદ્દથા-યથા સર્વે મુક્તાત્મનઃ
સન્તીત્યુક્તે

જેમ ઘણાં બહુવિધ વૃક્ષોને પોતપોતાના વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપ અસ્તિત્વના અવલંબનથી
ઊભું થતું જે અનેકત્વ તેને, સામાન્યલક્ષણભૂત 'સાદૃશ્યદર્શક વૃક્ષપણ વડે ઊભું થતું એકત્વ 'તિરોહિત
કરે છે, તેમ ઘણાં બહુવિધ દ્રવ્યોને પોતપોતાના વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વના અવલંબનથી
ઊભું થતું જે અનેકત્વ તેને, સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્યદર્શક 'સત્'પણ વડે (-'સત્' એવા ભાવ
વડે, હોવાપણ વડે, 'છે'પણ વડે) ઊભું થતું એકત્વ તિરોહિત કરે છે. વળી જેમ તે વૃક્ષોની
બાબતમાં, સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્યદર્શક વૃક્ષપણથી ઊભા થતા એકત્વ વડે તિરોહિત થતું હોવા છતાં
(પોતપોતાના) વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપઅસ્તિત્વના અવલંબનથી ઊભું થતું અનેકત્વ સ્પષ્ટપણે
પ્રકાશમાન રહે છે (-આબાદ રહે છે, નષ્ટ થતું નથી), તેમ સર્વ દ્રવ્યોની બાબતમાં પણ,
સામાન્યલક્ષણભૂત સાદૃશ્યદર્શક 'સત્'પણથી ઊભા થતા એકત્વ વડે તિરોહિત થતું હોવા છતાં
(પોતપોતાના) વિશેષલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વના અવલંબનથી ઊભું થતું અનેકત્વ સ્પષ્ટપણે
પ્રકાશમાન રહે છે. [ઘણાં (અર્થાત્ સંખ્યાથી અનેક) અને બહુવિધ (અર્થાત્ આમ્રવૃક્ષ, અશોકવૃક્ષ
ઈત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં) વૃક્ષોનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સ્વરૂપ-અસ્તિત્વની
અપેક્ષાએ તેમનામાં અનેકપણું છે, પરંતુ વૃક્ષપણું કે જે સર્વ વૃક્ષોનું સામાન્ય લક્ષણ છે અને જે સર્વ
વૃક્ષોમાં સાદૃશ્ય (સમાનપણું) બતાવે છે તેની અપેક્ષાએ સર્વ વૃક્ષોમાં એકપણું છે; આ એકપણાને
મુખ્ય કરીએ ત્યારે અનેકપણું ગૌણ થાય છે; તેવી રીતે ઘણાં (અર્થાત્ અનંત) અને બહુવિધ (અર્થાત્
છ પ્રકારનાં) દ્રવ્યોનું પોતપોતાનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી સ્વરૂપ-અસ્તિત્વની
અપેક્ષાએ તેમનામાં અનેકપણું છે,

૧. સાદૃશ્ય = સમાનપણું; સરખાપણું.

૨. તિરોહિત = તિરોભૂત; આચ્છાદિત; અદૃશ્ય.

અથ દ્રવ્યૈર્દ્રવ્યાન્તરસ્યારમ્ભં દ્રવ્યાદર્થાન્તરત્વં ચ સત્તાયાઃ પ્રતિહન્તિ-

**દ્રવ્યં સહાવસિદ્ધં સદિતિ જિના તત્ત્વદો સમક્ષાદા ।
સિદ્ધં તથા આગમદો નેચ્છદિ જો સો હિ પરસમઓ ॥ ૧૮ ॥**

**દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં સદિતિ જિનાસ્તત્ત્વતઃ સમાખ્યાતવન્તઃ ।
સિદ્ધં તથા આગમતો નેચ્છતિ યઃ સ હિઃ પરસમયઃ ॥ ૧૮ ॥**

સતિ પરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદભરિતાવસ્થલોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયાત્મપ્રદેશૈસ્તથા કિંચિદૂનચરમશરીરાકારાદિપર્યાયૈશ્ચ સંકરવ્યતિકરપરિહારરૂપજાતિભેદેન ભિન્નાનામપિ સર્વેષાં સિદ્ધજીવાનાં ગ્રહણં ભવતિ, તથા 'સર્વં સત્' ઇત્યુક્તે સંગ્રહનયેન સર્વપદાર્થાનાં ગ્રહણં ભવતિ। અથવા સેનેયં વનમિદમિત્યુક્તે અશ્વહસ્ત્યાદિપદાર્થાનાં નિમ્વામ્નાદિવૃક્ષાણાં સ્વકીયસ્વકીયજાતિભેદભિન્નાનાં યુગપદ્ગ્રહણં ભવતિ, તથા સર્વં સદિત્યુક્તે સતિ સાદૃશ્યસત્તાભિધાનેન મહાસત્તારૂપેણ શુદ્ધસંગ્રહનયેન સર્વપદાર્થાનાં સ્વજાત્યવિરોધેન

પરંતુ સત્પણું (હોવાપણું, 'છે' એવો ભાવ) કે જે સર્વ દ્રવ્યોનું સામાન્ય લક્ષણ છે અને જે સર્વ દ્રવ્યોમાં સાદૃશ્ય બતાવે છે તેની અપેક્ષાએ સર્વ દ્રવ્યોમાં એકપણું છે; આ એકપણાને મુખ્ય કરીએ ત્યારે અનેકપણું ગૌણ થાય છે. વળી આ પ્રમાણે જ્યારે સામાન્ય સત્પણાને મુખ્યપણે લક્ષમાં લેતાં સર્વ દ્રવ્યોના એકત્વની મુખ્યતા થવાથી અનેકત્વ ગૌણ થાય છે, ત્યારે પણ તે (સમસ્ત દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વસંબંધી) અનેકત્વ સ્પષ્ટપણે પ્રકાશમાન જ રહે છે.]

(આ પ્રમાણે સાદૃશ્ય-અસ્તિત્વનું નિરૂપણ થયું.) ૯૭.

હવે દ્રવ્યોથી દ્રવ્યાંતરની ઉત્પત્તિ હોવાનું અને દ્રવ્યથી સત્તાનું * અર્થાંતરપણું હોવાનું ખંડન કરે છે (અર્થાત્ કોઈ દ્રવ્યથી અન્ય દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને દ્રવ્યથી અસ્તિત્વ કોઈ જુદો પદાર્થ નથી એમ નક્કી કરે છે):-

**દ્રવ્યો સ્વભાવે સિદ્ધ ને 'સત્' -તત્ત્વતઃ શ્રી જિનો કહે;
એ સિદ્ધ છે આગમ થકી, માને ન તે પરસમય છે. ૯૮.**

અન્યર્થઃ:- [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [સ્વભાવસિદ્ધં] સ્વભાવથી સિદ્ધ અને [સત્ ઇતિ] (સ્વભાવથી જ) 'સત્' છે એમ [જિનાઃ] જિનોએ [તત્ત્વતઃ] તત્ત્વતઃ [સમાખ્યાતવન્તઃ] કહ્યું છે; [તથા] એ પ્રમાણે [આગમતઃ] આગમ દ્વારા [સિદ્ધં] સિદ્ધ છે; [યઃ] જે [ન ઇચ્છતિ] ન માને [સઃ] તે [હિ] ખરેખર [પરસમયઃ] પરસમય છે.

* અર્થાંતર = અન્ય પદાર્થ; જુદો પદાર્થ.

ન ખલુ દ્રવ્યૈર્દ્રવ્યાન્તરાણામારમ્ભઃ, સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વભાવસિદ્ધત્વાત્ । સ્વભાવસિદ્ધત્વં તુ તેષામનાદિનિધનત્વાત્ । અનાદિનિધનં હિ ન સાધનાન્તરમપેક્ષતે । ગુણપર્યાયાત્માનમાત્મનઃ સ્વભાવમેવ મૂલસાધનમુપાદાય સ્વયમેવ સિદ્ધસિદ્ધિમદ્ભૂતં વર્તતે । યત્તુ દ્રવ્યૈરારમ્ભ્યતે ન તદ્દ્રવ્યાન્તરં, કાદાચિત્કત્વાત્ સ પર્યાયઃ, દ્વચ્ચણુકાદિવન્મનુષ્યાદિવચ્ચ । દ્રવ્યં પુનરનવધિ ત્રિસમયાવસ્થાયિ ન તથા સ્યાત્ । અથૈવં યથા સિદ્ધં સ્વભાવત એવ દ્રવ્યં, તથા સદિત્યપિ તત્સ્વભાવત એવ સિદ્ધમિત્યવધાર્યતામ્, સત્તાત્મનાત્મનઃ સ્વભાવેન નિષ્પન્નનિષ્પત્તિમદ્ભાવયુક્તત્વાત્ । ન ચ દ્રવ્યાદર્થાન્તરભૂતા સત્તોપપત્તિમભિપ્રપદ્યતે યતસ્તત્સમવાયા-

ગ્રહણં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૧૭ ॥ અથ યથા દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં તથા તત્સદપિ સ્વભાવત એવેત્યા-ચ્ચ્યાતિ-દવ્યં સહાવસિદ્ધં દ્રવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં ભવતિ । કસ્માત્ । અનાદ્યનન્તેન પરહેતુનિરપેક્ષેણ સ્વતઃ સિદ્ધેન કેવલજ્ઞાનાદિગુણાધારભૂતેન સદાનન્દૈકરૂપસુખસુધારસ-પરમસમરસીભાવપરિણતસર્વશુદ્ધાત્મપ્રદેશભરિતાવસ્થેન શુદ્ધોપાદાનભૂતેન સ્વકીયસ્વભાવેન નિષ્પન્નત્વાત્ । યદ્ધ સ્વભાવસિદ્ધં ન ભવતિ તદ્દ્રવ્યમપિ ન ભવતિ । દ્વચ્ચણુકાદિપુદ્ગલસ્કન્ધપર્યાયવત્ મનુષ્યાદિજીવપર્યાયવચ્ચ । સદિતિ

ટીકા:- ખરેખર દ્રવ્યોથી દ્રવ્યાંતરોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યો સ્વભાવસિદ્ધ છે. (તેમનું) સ્વભાવસિદ્ધપણું તો તેમના અનાદિનિધનપણાને લીધે છે; કારણ કે 'અનાદિનિધન સાધનાંતરની અપેક્ષા રાખતું નથી, ગુણપર્યાયાત્મક એવા પોતાના સ્વભાવને જ-કે જે મૂળ સાધન છે તેને-ધારણ કરીને સ્વયમેવ સિદ્ધ થયેલું વર્તે છે.

જે દ્રવ્યોથી ઉત્પન્ન થાય છે તે તો દ્રવ્યાંતર નથી, કારણ કે કાદાચિત્કપણાને લીધે પર્યાય છે; જેમ કે દ્વિ-અણુક વગેરે તથા મનુષ્ય વગેરે. દ્રવ્ય તો અનવધિ (મર્યાદા વિનાનું), ત્રિસમય-અવસ્થાથી (ત્રણે કાળ રહેનારું) હોવાથી ઉત્પન્ન ન થાય.

હવે એ રીતે જેમ દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે, તેમ '(તે) સત્ છે' એવું પણ તેના સ્વભાવથી જ સિદ્ધ છે એમ નિર્ણય હો, કારણ કે સત્તાત્મક એવા પોતાના સ્વભાવથી નિષ્પન્ન થયેલા ભાવવાણું છે (-દ્રવ્યનો 'સત્ છે' એવો ભાવ દ્રવ્યના સત્તાસ્વરૂપ સ્વભાવનો જ બનેલો-રચાયેલો છે).

દ્રવ્યથી અર્થાંતરભૂત સત્તા ઉપપન્ન નથી (-બની શકતી નથી, ઘટતી નથી, યોગ્ય નથી) કે જેના સમવાયથી તે (-દ્રવ્ય) 'સત્' હોય. (આ વાત સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:)

૧. અનાદિનિધન = આદિ અને અંત રહિત. (જે અનાદિ-અનંત હોય તેની સિદ્ધિ માટે અન્ય સાધનની જરૂર નથી.)

૨. કાદાચિત્ક = કદાચિત્-કોઈ વાર હોય એવું; અનિત્ય.

તત્સદિતિ સ્યાત્। સતઃ સત્તાયાશ્ચ ન તાવદ્યુતસિદ્ધત્વેનાર્થાન્તરત્વં, તયોર્દણ્ડદણ્ડિવદ્યુત-
સિદ્ધસ્યાદર્શનાત્। અયુતસિદ્ધત્વેનાપિ ન તદુપપદ્યતે। ઇહેદમિતિ પ્રતીતેરુપપદ્યત ઇતિ ચેત્
કિંનિબન્ધના હીહેદમિતિ પ્રતીતિઃ। ભેદનિબન્ધનેતિ ચેત્ કો નામ ભેદઃ। પ્રાદેશિક અતાદ્ભાવિકો વા।
ન તાવત્પ્રાદેશિકઃ, પૂર્વમેવ યુતસિદ્ધત્વસ્યાપસારણાત્। અતાદ્ભાવિકશ્ચેત્ ઉપપન્ન એવ, યદ્દ્રવ્યં તન્ન
ગુણ ઇતિ વચનાત્। અયં તુ ન ખલ્વેકાન્તેનેહેદમિતિ પ્રતીતે-

યથા સ્વભાવતઃ સિદ્ધં તદ્દ્રવ્યં તથા સદિતિ સત્તાલક્ષણમપિ સ્વભાવત એવ ભવતિ, ન ચ
ભિન્નસત્તાસમવાયાત્। અથવા યથા દ્રવ્યં સ્વભાવતઃ સિદ્ધં તથા તસ્ય યોડસૌ સત્તાગુણઃ સોડપિ
સ્વભાવસિદ્ધ એવ। કસ્માદિતિ ચેત્। સત્તાદ્રવ્યયોઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ દણ્ડદણ્ડિવદ્ધિ
ન્નપ્રદેશાભાવાત્। ઇદં કે કથિતવન્તઃ। જિણા તદ્વદો સમક્ષાદા જિનાઃ કર્તારઃ તત્ત્વતઃ
સમ્યગાખ્યાતવન્તઃ કથિતવન્તઃ સિદ્ધં તહ આગમદો સન્તાનાપેક્ષયા દ્રવ્યાર્થિકનયેનાનાદિનિધનાગમાદપિ
તથા સિદ્ધં ગેચ્છદિ જો સો હિ

પ્રથમ તો 'સત્'થી 'સત્તાનું' યુતસિદ્ધપણા વડે અર્થાંતરપણું નથી, કારણ કે દંડ અને દંડીની
માફક તેમની બાબતમાં યુતસિદ્ધપણું જોવામાં આવતું નથી. (બીજું,) અયુતસિદ્ધપણા વડે પણ તે (-
અર્થાંતરપણું) બનતું નથી. 'આમાં આ છે (અર્થાત્ દ્રવ્યમાં સત્તા છે)' એવી પ્રતીતિ થતી હોવાથી તે
બની શકે છે એમ કહેવામાં આવે તો (પૂછીએ છીએ કે) 'આમાં આ છે' એવી પ્રતીતિ શાના
આશ્રયે (-શા કારણે) થાય છે? ભેદના આશ્રયે થાય છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય અને સત્તામાં ભેદ હોવાના
કારણે થાય છે) એમ કહેવામાં આવે તો (પૂછીએ છીએ કે), કયો ભેદ? પ્રાદેશિક કે અતાદ્ભાવિક?
'પ્રાદેશિક તો નથી, કારણ કે યુતસિદ્ધપણું પૂર્વે જ રદ કર્યું છે. 'અતાદ્ભાવિક કહેવામાં આવે તો તે
ઉપપન્ન જ (-ઉચિત જ) છે, કારણ કે 'જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી' એવું (શાસ્ત્રનું) વચન છે. પરંતુ
(અહીં પણ એ ધ્યાનમાં રાખવું કે) આ અતાદ્ભાવિક ભેદ 'એકાંતે આમાં આ છે' એવી

૧. સત્ = હોતું-હયાત-હયાતીવાળું અર્થાત્ દ્રવ્ય.
૨. સત્તા = હોવાપણું; હયાતી.
૩. યુતસિદ્ધ = જોડાઈને સિદ્ધ થયેલું; સમવાયથી-સંયોગથી સિદ્ધ થયેલું. [જેમ લાકડી અને માણસ જુદાં
હોવા છતાં લાકડીના યોગથી માણસ 'લાકડીવાળો' થાય છે તેમ સત્તા અને દ્રવ્ય જુદાં હોવા છતાં સત્તા
સાથે જોડાઈને દ્રવ્ય 'સત્તાવાળું' (-સત્) થયું છે એમ નથી. લાકડી અને માણસની જેમ સત્તા અને દ્રવ્ય
જુદાં જોવામાં જ આવતાં નથી. આ રીતે 'લાકડી' અને 'લાકડીવાળા'ની માફક 'સત્તા' અને 'સત્'ની
બાબતમાં યુતસિદ્ધપણું નથી.]
૪. દ્રવ્ય અને સત્તામાં પ્રદેશભેદ નથી, કારણ કે પ્રદેશભેદ હોય તો યુતસિદ્ધપણું આવે-જે પ્રથમ જ રદ કરી
બતાવ્યું છે.
૫. દ્રવ્ય તે ગુણ નથી અને ગુણ તે દ્રવ્ય નથી-આવા દ્રવ્ય-ગુણના ભેદને (ગુણ-ગુણીભેદને) અતાદ્ભાવિક
ભેદ (તે-પણે નહિ હોવારૂપ ભેદ) કહે છે. દ્રવ્ય અને સત્તામાં આવો ભેદ કહેવામાં આવે તો તે યોગ્ય જ
છે.

નિબંધનં, સ્વયમેવોન્મગ્નનિમગ્નત્વાત્। તથા હિ-યદેવ પર્યાયેનાર્પ્યતે દ્રવ્યં તદેવ ગુણવદિદં દ્રવ્યમયમસ્ય ગુણઃ, શુભ્રમિદમુત્તરીયમયમસ્ય શુભ્રો ગુણ इत्यादिवदताद्भाविको भेद उन्मज्जति। यदा तु द्रव्येणार्प्यते द्रव्यं तदास्तमितसमस्तगुणवासनोन्मेषस्य तथाविधं द्रव्यमेव शुभ्रमुत्तरीयमित्यादिवत्प्रपश्यतः समूल एवाताद्भाविको भेदो निमज्जति। एवं हि भेदे निमज्जति तत्प्रत्यया प्रतीतिर्निमज्जति। तस्यां निमज्जत्यामयुतसिद्धत्वोत्थमर्थान्तरत्वं निमज्जति। ततः समस्तमपि द्रव्यमेवैकं भूत्वावतिष्ठते। यदा तु भेद उन्मज्जति, तस्मिन्नुन्मज्जति तत्प्रत्यया प्रतीतिरुन्मज्जति, तस्यामुन्मज्जत्यामयुतसिद्धत्वोत्थमर्थान्तरत्वमुन्मज्जति, तदापि तत्पर्यायत्वे-નોન્મજ્જજ્જલરાશેર્જલકલ્લોલ इव द्रव्यान्न व्यतिरिक्तं स्यात्। एवं सति स्वयमेव सदद्रव्यं

પરસમઓ નેચ્છતિ ન મન્યતે ય ઇદં વસ્તુસ્વરૂપં સ હિ સ્ફુટં પરસમયો મિથ્યાદષ્ટિર્ભવતિ। एवं यथा परमात्मद्रव्यं स्वभावतः सिद्धमवबोद्धव्यं तथा सर्वद्रव्याणीति। अत्र द्रव्यं केनापि पुरुषेण न

પ્રતીતિનો આશ્રય (-કારણ) નથી, કારણ કે તે (અતાદ્ભાવિક ભેદ) સ્વયમેવ (પોતે જ) ^૧ઉન્મગ્ન અને નિમગ્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે: જ્યારે દ્રવ્યને પર્યાય પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે (અર્થાત્ જ્યારે દ્રવ્યને પર્યાય પ્રાપ્ત કરે છે-પહોંચે છે એમ પર્યાયાર્થિક નયથી જોવામાં આવે), ત્યારે જ-‘શુક્લ આ વસ્ત્ર છે, આ આનો શુક્લત્વગુણ છે’ ઇત્યાદિની માફક-‘ગુણવાણું આ દ્રવ્ય છે, આ આનો ગુણ છે’ એમ અતાદ્ભાવિક ભેદ ઉન્મગ્ન થાય છે. પરંતુ જ્યારે દ્રવ્યને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરાવવામાં આવે (અર્થાત્ દ્રવ્યને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે- પહોંચે છે એમ દ્રવ્યાર્થિક નયથી જોવામાં આવે), ત્યારે સમસ્ત ^૩ગુણવાસનાના ઉન્મેષ જેને અસ્ત થઈ ગયા છે એવા તે જીવને-‘શુક્લ વસ્ત્ર જ છે’ ઇત્યાદિની માફક-‘આવું દ્રવ્ય જ છે’ એમ જોતાં સમૂળો જ અતાદ્ભાવિક ભેદ નિમગ્ન થાય છે. એ રીતે ભેદ નિમગ્ન થતાં તેના આશ્રયે (-કારણે) થતી પ્રતીતિ નિમગ્ન થાય છે. તે (પ્રતીતિ) નિમગ્ન થતાં અયુતસિદ્ધત્વજનિત અર્થાંતરપણું નિમગ્ન થાય છે. તેથી બધુંય (આખુંય), એક દ્રવ્ય જ થઈને રહે છે. અને જ્યારે ભેદ ઉન્મગ્ન થાય છે, તે ઉન્મગ્ન થતાં તેના આશ્રયે (-કારણે) થતી પ્રતીતિ ઉન્મગ્ન થાય છે, તે (પ્રતીતિ) ઉન્મગ્ન થતાં અયુતસિદ્ધત્વજનિત અર્થાંતરપણું ઉન્મગ્ન થાય છે, ત્યારે પણ (તે) દ્રવ્યના પર્યાયપણે ઉન્મગ્ન થતું હોવાથી, -જેમ જળરાશિથી જળકલ્લોલ વ્યતિરિક્ત નથી (અર્થાત્ સમુદ્રથી તરંગ જુદું નથી) તેમ-દ્રવ્યથી વ્યતિરિક્ત હોતું નથી.

૧. ઉન્મગ્ન થવું = ઉપર આવવું; તરી આવવું; પ્રગટ થવું. (મુખ્ય થવું.)

૨. નિમગ્ન થવું = ડૂબી જવું. (ગૌણ થવું.)

૩. ગુણવાસનાના ઉન્મેષ = દ્રવ્યમાં અનેક ગુણો હોવાના વલણનું (અભિપ્રાયનું) પ્રાકટય; ગુણભેદ હોવારૂપ મનોવલણના (અભિપ્રાયના) ફણગા.

ભવતિ । યસ્ત્વેવં નેચ્છતિ સ ખલુ પરસમય એવ દ્રષ્ટવ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

અથોત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મકત્વેડપિ સદ્દ્રવ્યં ભવતીતિ વિભાવયતિ-

**સદવદ્વિદં સહાવે દવ્યં દવ્યસ્સ જો હિ પરિણામો ।
અત્થેસુ સો સહાવો ઠિદિસંભવનાસસંબદ્ધો ॥ ૧૯ ॥**

**સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યં દ્રવ્યસ્ય યો હિ પરિણામઃ ।
અર્થેષુ સ સ્વભાવઃ સ્થિતિસંભવનાશસંબદ્ધઃ ॥ ૧૯ ॥**

ઇહ હિ સ્વભાવે નિત્યમવતિષ્ઠમાનત્વાત્સદિતિ દ્રવ્યમ્ । સ્વભાવસ્તુ દ્રવ્યસ્ય ધૌવ્યોત્પાદોચ્છેદૈક્યાત્મકપરિણામઃ । યથૈવ હિ દ્રવ્યવાસ્તુનઃ સામસ્ત્યેનૈકસ્યાપિ વિષ્કમ્બક્રમ

ક્રિયતે । સત્તાગુણોડપિ દ્રવ્યાદ્વિત્રો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૮ ॥ અથોત્પાદવ્યયધૌવ્યત્વે સતિ સતૈવ દ્રવ્યં ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—સદવદ્વિદં સહાવે દવ્યં દ્રવ્યં મુક્તાત્મદ્રવ્યં ભવતિ । કિં કર્તુ । સદિતિ શુદ્ધચેતનાન્વયરૂપમસ્તિત્વમ્ । કિંવિશિષ્ટમ્ । અવસ્થિતમ્ । ક્ર । સ્વભાવે । સ્વભાવં કથયતિ—દવ્યસ્સ

આ પ્રમાણે હોવાથી (એમ નક્કી થયું કે) દ્રવ્ય સ્વયમેવ સત્ છે. આમ જે માનતો નથી તે ખરેખર પરસમય જ માનવો. ૯૮.

હવે ઉત્પાદવ્યયધૌવ્યાત્મક હોવા છતાં દ્રવ્ય 'સત્' છે એમ દર્શાવે છે:-

**દ્રવ્યો સ્વભાવ વિષે અવસ્થિત, તેથી 'સત્' સૌ દ્રવ્ય છે;
ઉત્પાદ-ધૌવ્ય-વિનાશયુત પરિણામ દ્રવ્યસ્વભાવ છે. ૯૯.**

અન્વયાર્થ:- [સ્વભાવે] સ્વભાવમાં [અવસ્થિત] ^૧અવસ્થિત (હોવાથી) [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય [સત્] 'સત્' છે; [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યનો [યઃ હિ] જે [સ્થિતિસંભવનાશસંબદ્ધઃ] ઉત્પાદવ્યયધૌવ્ય સહિત [પરિણામઃ] પરિણામ [સઃ] તે [અર્થેષુ સ્વભાવઃ] પદાર્થોનો સ્વભાવ છે.

ટીકા:- અહીં (વિશ્વને વિષે) સ્વભાવમાં નિત્ય અવસ્થિત હોવાથી દ્રવ્ય 'સત્' છે. સ્વભાવ દ્રવ્યનો ધૌવ્ય-ઉત્પાદ-વિનાશની એકતાસ્વરૂપ પરિણામ છે.

જેમ દ્રવ્યનું વાસ્તુ સમગ્રપણા વડે (અખંડપણા વડે) એક હોવા છતાં, વિસ્તાર-

૧. અવસ્થિત = રહેલું; ટકેલું.

૨. દ્રવ્યનું વાસ્તુ = દ્રવ્યનો સ્વ-વિસ્તાર; દ્રવ્યનું સ્વક્ષેત્ર; દ્રવ્યનું સ્વ-કદ; દ્રવ્યનું સ્વ-દળ (વાસ્તુ = ઘર; રહેઠાણ નિવાસસ્થાન; આશ્રય; ભૂમિ.)

પ્રવૃત્તિવર્તિનઃ સૂક્ષ્માંશાઃ પ્રદેશાઃ, તથૈવ હિ દ્રવ્યવૃત્તેઃ સામસ્ત્યેનૈકસ્યાપિ પ્રવાહક્રમપ્રવૃત્તિવર્તિનઃ સૂક્ષ્માંશાઃ પરિણામાઃ। યથા ચ પ્રદેશાનાં પરસ્પરવ્યતિરેકનિબન્ધનો વિષ્કમ્બક્રમઃ, તથા પરિણામાનાં પરસ્પરવ્યતિરેકનિબન્ધનઃ પ્રવાહક્રમઃ। યથૈવ ચ તે પ્રદેશાઃ સ્વસ્થાને સ્વરૂપપૂર્વરૂપાભ્યામુત્પન્નોચ્છન્નત્વાત્સર્વત્ર પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકવાસ્તુતયાનુત્પન્નપ્રલીનત્વાચ્ચ સંભૂતિસંહારઘૌવ્યાત્મકમાત્માનં ધારયન્તિ, તથૈવ તે પરિણામાઃ સ્વાવસરે સ્વરૂપપૂર્વરૂપાભ્યામુત્પન્નોચ્છન્નત્વાત્સર્વત્ર પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકપ્રવાહતયાનુત્પન્નપ્રલીનત્વાચ્ચ સંભૂતિસંહારઘૌવ્યાત્મકમાત્માનં ધારયન્તિ। યથૈવ ચ ય એવ હિ પૂર્વપ્રદેશોચ્છેદનાત્મકો વાસ્તુસીમાન્તઃ સ એવ હિ તદુત્તરોત્પાદાત્મકઃ, સ એવ ચ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકવાસ્તુતયાતદુભયાત્મક ઇતિ;

જો હિ પરિણામો તસ્ય પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સંબન્ધી હિ સ્ફુટં યઃ પરિણામઃ। કેષુ વિષયેષુ। અત્થેસુ પરમાત્મપદાર્થસ્ય ધર્મત્વાદભેદનયેનાર્થા ભગ્યન્તે। કે તે। કેવલજ્ઞાનાદિગુણાઃ સિદ્ધત્વાદિપર્યાયાશ્ચ, તેષ્વર્થેષુ વિષયેષુ યોડસૌ પરિણામઃ। સો સહાવો કેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધત્વાદિપર્યાયરૂપસ્તસ્ય પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સ્વભાવો ભવતિ। સ ચ કથંભૂતઃ। ઠિદિસંભવણાસસંબદ્ધો સ્વાત્મપ્રાપ્તિ-રૂપમોક્ષપર્યાયસ્ય સંભવસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે પરમાગમભાષયૈકત્વવિતર્કાવીચારદ્વિતીયશુક્લધ્યાનસંજ્ઞસ્ય શુદ્ધોપાદાનભૂતસ્ય સમસ્ત-

ક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પ્રદેશો છે, તેમ દ્રવ્યની વૃત્તિ સમગ્રપણા વડે એક હોવા છતાં, પ્રવાહક્રમમાં પ્રવર્તનારા તેના જે સૂક્ષ્મ અંશો તે પરિણામો છે. જેમ વિસ્તારક્રમનું કારણ પ્રદેશોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે, તેમ પ્રવાહક્રમનું કારણ પરિણામોનો પરસ્પર વ્યતિરેક છે.

જેમ તે પ્રદેશો પોતાના સ્થાનમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્ન ને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર (બધેય) પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકવાસ્તુપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ઘૌવ્યાત્મક છે, તેમ તે પરિણામો પોતાના અવસરમાં સ્વ-રૂપથી ઉત્પન્નને પૂર્વરૂપથી વિનષ્ટ હોવાથી તથા સર્વત્ર પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એક પ્રવાહપણા વડે અનુત્પન્ન-અવિનષ્ટ હોવાથી ઉત્પત્તિ-સંહાર-ઘૌવ્યાત્મક છે. વળી જેમ વાસ્તુનો જે નાનામાં નાનો (છેવટનો) અંશ પૂર્વપ્રદેશના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ (અંશ) ત્યારપછીના પ્રદેશના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકવાસ્તુપણા વડે અનુભયસ્વરૂપ

૧. વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે; હોવાપણું; હયાતી.

૨. વ્યતિરેક = ભેદ; (એકનો બીજામાં) અભાવ. (એક પરિણામ તે બીજા પરિણામરૂપ નથી તેથી દ્રવ્યના પ્રવાહમાં ક્રમ છે.)

૩. અનુસ્યૂતિ = અન્વયપૂર્વક જોડાણ. [સર્વ પરિણામો પરસ્પર અન્વયપૂર્વક (-સાદૃશ્યસહિત) ગૂંથાયેલા (જોડાયેલા) હોવાથી તે બધા પરિણામો એકપ્રવાહપણે છે તેથી તેઓ ઉત્પન્ન કે વિનષ્ટ નથી.]

તથૈવ ય એવ હિ પૂર્વપરિણામોચ્છેદાત્મકઃ પ્રવાહસીમાન્તઃ સ એવ હિ તદુત્તરોત્પાદાત્મકઃ, સ એવ ચ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રિતૈકપ્રવાહતયાતદુભયાત્મક ઇતિ। એવમસ્ય સ્વભાવત એવ ત્રિલક્ષણાયાં પરિણામપદ્ધતૌ દુર્લલિતસ્ય સ્વભાવાનતિક્રમાત્ત્રિલક્ષણમેવ સત્ત્વમનુમોદનીયમ્ મુક્તાફલદામવત્। યથૈવ હિ પરિગૃહીતદ્રાઘિમ્નિ પ્રલમ્બમાને મુક્તાફલદામનિ સમસ્તેષ્વપિ સ્વધામસૂચકાસત્સુ મુક્તાફલેષૂત્તરોત્તરેષુ ધામસૂત્તરોત્તરમુક્તાફલાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વમુક્તાફલાનામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય સૂત્રકસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ, તથૈવ હિ પરિગૃહીતનિત્યવૃત્તિનિવર્તમાને દ્રવ્યે સમસ્તેષ્વપિ સ્વાવસરેષૂચકાસત્સુ પરિણામેષૂત્તરોત્તરેષ્વવસરે-ષૂત્તરોત્તરપરિણામાનામુદયનાત્પૂર્વપૂર્વપરિણામાનામનુદયનાત્ સર્વત્રાપિ પરસ્પરાનુસ્યૂતિસૂત્રકસ્ય પ્રવાહસ્યાવસ્થાનાત્ત્રૈલક્ષણ્યં પ્રસિદ્ધિમવતરતિ।। ૧૧।।

રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વસંવેદનજ્ઞાનપર્યાયસ્ય નાશસ્તસ્મિન્નેવ સમયે તદુભયાધારમૂત-
પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધૌવ્યત્રયેણ સંબન્ધો ભવતીતિ।
એવમુત્પાદવ્યય-ધૌવ્યત્રયેણૈકસમયે યદ્યપિ

છે (અર્થાત્ બેમાંથી એકે સ્વરૂપે નથી), તેમ પ્રવાહનો જે નાનામાં નાનો અંશ પૂર્વપરિણામના વિનાશસ્વરૂપ છે તે જ ત્યારપછીના પરિણામના ઉત્પાદસ્વરૂપ છે તથા તે જ પરસ્પર અનુસ્યૂતિથી રચાયેલા એકપ્રવાહપણા વડે અનુભવસ્વરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સ્વભાવથી જ ત્રિલક્ષણપરિણામ પદ્ધતિમાં (પરિણામોની પરંપરામાં) વર્તતું દ્રવ્ય સ્વભાવને નહિ 'અતિક્રમતું' હોવાથી 'સત્ત્વને' ત્રિલક્ષણ જ 'અનુમોદવું-મોતીના હારની માફક. (તે આ રીતે:) જેમ જેણે (અમુક) લંબાઈ ગ્રહણ કરેલી છે એવા લટકતા મોતીના હારને વિષે, પોતપોતાનાં સ્થાનોમાં પ્રકાશતાં સમસ્ત મોતીઓમાં, પછીપછીનાં સ્થાનોએ પછીપછીનાં મોતીઓ પ્રગટ થતાં હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંનાં મોતીઓ નહિ પ્રગટ થતાં હોવાથી તથા બધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો દોરો અવસ્થિત હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે; તેમ જેણે 'નિત્યવૃત્તિ' ગ્રહણ કરેલી છે એવા રચાતા (પરિણમતા) દ્રવ્યને વિષે, પોતપોતાના અવસરોમાં પ્રકાશતા (પ્રગટતા) સમસ્ત પરિણામોમાં, પછીપછીના અવસરોએ પછીપછીના પરિણામો પ્રગટ થતા હોવાથી અને પહેલાંપહેલાંના પરિણામો નહિ પ્રગટ થતા હોવાથી તથા બધેય પરસ્પર અનુસ્યૂતિ રચનારો પ્રવાહ અવસ્થિત (-ટ કતો) હોવાથી ત્રિલક્ષણપણું પ્રસિદ્ધિ પામે છે.

૧. અતિક્રમતું = ઓળંગતું; છોડતું.

૨. સત્ત્વ = સત્પણું; (અભેદનયે) દ્રવ્ય.

૩. ત્રિલક્ષણ = ઉત્પાદ, વ્યય ને ધૌવ્ય એ ત્રણ લક્ષણવાળું; ત્રિસ્વરૂપ; ત્રયાત્મક.

૪. અનુમોદવું = આનંદથી સંમત કરવું.

૫. નિત્યવૃત્તિ = નિત્ય ટકવાપણું; નિત્ય હયાતી; સદા વર્તવું તે.

અથોત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યાણાં પરસ્પરાવિનાભાવં દૃઢયતિ-

**ળ ભવો ભંગવિહીનો ભંગો વા ણત્થિ સંભવવિહીનો ।
ઉત્પાદો વિ ય ભંગો ણ વિના ધોવ્વેણ અત્થેણ ॥ ૧૦૦ ॥**

**ન ભવો ભજ્જવિહીનો ભજ્જો વા નાસ્તિ સંભવવિહીનઃ ।
ઉત્પાદોઽપિ ચ ભજ્જો ન વિના ધ્વૌવ્યેણાર્થેન ॥ ૧૦૦ ॥**

પર્યાયાર્થિકનયેન પરમાત્મદ્રવ્યં પરિણતં, તથાપિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન સત્તાલક્ષણમેવ ભવતિ । ત્રિલક્ષણમપિ સત્સત્તાલક્ષણં કથં ભણ્યત ઇતિ ચેત્ “ઉત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યુક્તં સત્” ઇતિ વચનાત્ । યથેદં પરમાત્મદ્રવ્યમેકસમયેનોત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યૈઃ પરિણતમેવ સત્તાલક્ષણં ભણ્યતે તથા સર્વદ્રવ્યાણીત્યર્થઃ ॥ ૯૯ ॥ એવં સ્વરૂપસત્તારૂપેણ પ્રથમગાથા, મહાસત્તારૂપેણ દ્વિતીયા, યથા દ્રવ્યં સ્વતઃસિદ્ધં તથા સત્તાગુણોઽપીતિ કથનેન તૃતીયા, ઉત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યત્વેઽપિ સત્તૈવ દ્રવ્યં ભણ્યત ઇતિ કથનેન ચતુર્થીતિ ગાથાચતુષ્ટયેન સત્તાલક્ષણ-

ભાવાર્થ:- દરેક દ્રવ્ય સદાય સ્વભાવમાં રહે છે તેથી ‘સત્’ છે. તે સ્વભાવ ઉત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યસ્વરૂપ પરિણામ છે. જેમ દ્રવ્યના વિસ્તારનો નાનામાં નાનો અંશ તે પ્રદેશ છે, તેમ દ્રવ્યના પ્રવાહનો નાનામાં નાનો અંશ તે પરિણામ છે. દરેક પરિણામ સ્વ-કાળમાં પોતાના રૂપે ઊપજે છે, પૂર્વ રૂપથી નાશ પામે છે અને સર્વ પરિણામોમાં એકપ્રવાહપણું હોવાથી દરેક પરિણામ ઉત્પાદ-વિનાશ વિનાનો એકરૂપ-ધ્રુવ રહે છે. વળી ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્વૌવ્યમાં સમયભેદ નથી, ત્રણેય એક જ સમયે છે. આવા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્વૌવ્યાત્મક પરિણામોની પરંપરામાં દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ સદાય રહેતું હોવાથી દ્રવ્ય પોતે પણ, મોતીના હારની માફક, ઉત્પાદવ્યયધ્વૌવ્યાત્મક છે. ૯૯.

હવે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્વૌવ્યનો પરસ્પર અવિનાભાવ દૃઢ કરે છે:-

**ઉત્પાદ ભંગ વિના નહીં, સંહાર સર્ગ વિના નહીં;
ઉત્પાદ તેમ જ ભંગ, ધ્વૌવ્ય-પદાર્થ વિણ વર્તે નહીં ૧૦૦.**

અન્યાર્થ:- [ભવઃ] ઉત્પાદ [ભજ્જવિહીનઃ] ²ભંગ વિનાનો [ન] હોતો નથી [વા] અને [ભજ્જ] ભંગ [સંભવવિહીનઃ] ઉત્પાદ વિનાનો [નાસ્તિ] હોતો નથી; [ઉત્પાદઃ] ઉત્પાદ [અપિ ચ] તેમ જ [ભજ્જઃ] ભંગ [ધ્વૌવ્યેણ અર્થેન વિના] ધ્વૌવ્ય પદાર્થ વિના [ન] હોતા નથી.

૧. અવિનાભાવ = એક વિના બીજાનું નહીં હોવું તે; એકબીજા વિના હોઈ જ ન શકે એવો ભાવ.

૨. ભંગ = વ્યય; નાશ.

ન ખલુ સર્ગઃ સંહારમન્તરેણ , ન સંહારો વા સર્ગમન્તરેણ , ન સૃષ્ટિસંહારૌ સ્થિતિમન્તરેણ , ન સ્થિતિઃ સર્ગસંહારમન્તરેણ । ય એવ હિ સર્ગઃ સ એવ સંહારઃ , ય એવ સંહારઃ સ એવ સર્ગઃ , યાવેવ સર્ગસંહારૌ સૈવ સ્થિતિઃ , યૈવ સ્થિતિસ્તાવેવ સર્ગસંહારાવિતિ । તથા હિ-ય એવ કુમ્ભસ્ય સર્ગઃ સ એવ મૃત્પિણ્ડસ્ય સંહારઃ , ભાવસ્ય ભાવાન્તરાભાવસ્વભાવેનાવભાસનાત્ । ય એવ ચ મૃત્પિણ્ડસ્ય સંહારઃ સ એવ કુમ્ભસ્ય સર્ગઃ , અભાવસ્ય ભાવાન્તરભાવસ્વભાવેનાવભાસનાત્ । યૌ ચ કુમ્ભપિણ્ડયોઃ સર્ગસંહારૌ સૈવ મૃત્તિકાયાઃ સ્થિતિઃ , *વ્યતિરેકમુખે-

વિવરણમુખ્યતયા દ્વિતીયસ્થલં ગતમ્ । અથોત્પાદવ્યયધ્નોવ્યાણાં પરસ્પરસાપેક્ષત્વં દર્શયતિ— **ળ ભવો ભંગવિહીનો** નિર્દોષપરમાત્મરુચિરૂપસમ્યક્ત્વપર્યાયસ્ય ભવ ઉત્પાદઃ તદ્વિપરીતમિથ્યાત્વ-પર્યાયસ્ય ભજ્ઞં વિના ન ભવતિ । કસ્માત્ । ઉપાદાનકારણાભાવાત્ , મૃત્પિણ્ડભજ્ઞાભાવે ઘટોત્પાદ ઇવ । દ્વિતીયં ચ કારણં મિથ્યાત્વપર્યાયભજ્ઞસ્ય સમ્યક્ત્વપર્યાયરૂપેણ પ્રતિભાસનાત્ । તદપિ કસ્માત્ । “ભાવાન્તરસ્વભાવરૂપો ભવત્યભાવ” ઇતિ વચનાત્ । ઘટોત્પાદરૂપેણ મૃત્પિણ્ડભજ્ઞ ઇવ । યદિ પુનર્મિથ્યાત્વપર્યાયભજ્ઞસ્ય સમ્યક્ત્વોપાદાનકારણભૂતસ્યાભાવેડપિ શુદ્ધાત્માનુભૂતિરુચિરૂપ-સમ્યક્ત્વસ્યોત્પાદો ભવતિ , તર્હ્યુપાદાનકારણરહિતાનાં ખપુષ્પાદીના-

ટીકા:- ખરેખર ^૧સર્ગ ^૨સંહાર વિના હોતો નથી અને સંહાર સર્ગ વિના હોતો નથી; ^૩સૃષ્ટિ અને સંહાર ^૪સ્થિતિ વિના હોતાં નથી, સ્થિતિ સર્ગ અને સંહાર વિના હોતી નથી.

જે સર્ગ છે તે જ સંહાર છે, જે સંહાર છે તે જ સર્ગ છે; જે સર્ગ ને સંહાર છે તે જ સ્થિતિ છે, જે સ્થિતિ છે તે જ સર્ગ ને સંહાર છે. તે આ પ્રમાણે: જે કુંભનો સર્ગ છે તે જ ^૫મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે, કારણ કે ભાવનું ભાવાન્તરના અભાવસ્વભાવે અવભાસન છે (અર્થાત્ ભાવ અન્યભાવના અભાવરૂપ સ્વભાવે પ્રકાશે છે-દેખાય છે). વળી જે મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર છે તે જ કુંભનો સર્ગ છે, કારણ કે અભાવનું ભાવાન્તરના ભાવસ્વભાવે અવભાસન છે (અર્થાત્ નાશ અન્યભાવના ઉત્પાદરૂપ સ્વભાવે પ્રકાશે છે). વળી જે કુંભનો સર્ગ અને પિંડનો સંહાર છે તે જ મૃત્તિકાની સ્થિતિ છે, કારણ કે ^૬વ્યતિરેકો અન્યને

* વ્યતિરેકમુખેન.....નતિક્રમણાત્ । એ પ્રમાણે પાઠને બદલે નીચે પ્રમાણે પાઠ જોઈએ એમ લાગે છે: વ્યતિરેકાણામન્વયાનતિક્રમણાત્ । યૈવ ચ મૃત્તિકાયાઃ સ્થિતિસ્તાવેવ કુમ્ભપિણ્ડયોઃ સર્ગસંહારૌ , વ્યતિરેકમુખેનૈવાન્વયસ્ય પ્રકાશાનાત્ । ગુજરાતી અનુવાદ આ સુધારેલા પાઠ પ્રમાણે કર્યો છે.

૧. સર્ગ = ઉત્પાદ; ઉત્પત્તિ.

૨. સંહાર = વ્યય; નાશ.

૩. સૃષ્ટિ = ઉત્પત્તિ.

૪. સ્થિતિ = ટકવું તે; ધ્રુવ રહેવું તે; ધ્રોવ્ય.

૫. મૃત્તિકાપિંડ = માટીનો પિંડ; માટીનો પિંડો.

૬. વ્યતિરેક = ભેદ; એકનું બીજારૂપ નહિ હોવું તે; ‘આ તે નથી’ એવા જ્ઞાનના નિમિત્તભૂત ભિન્નરૂપપણું.

નૈવાન્વયસ્ય પ્રકાશનાત્। યૈવ ચ મૃત્તિકાયાઃ સ્થિતિસ્તાવેવ કુમ્ભપિન્ડયોઃ સર્ગસંહારૌ, વ્યતિરેકાણામન્વયાનતિક્રમણાત્। યદિ પુનર્નેદમેવમિષ્યેત તદાન્યઃ સર્ગોઽન્યઃ સંહારઃ અન્યા સ્થિતિરિત્યાયાતિ। તથા સતિ હિ કેવલં સર્ગ મૃગયમાણસ્ય કુમ્ભસ્યોત્પાદનકારણા-ભાવાદભવનિરેવ ભવેત્, અસદુત્પાદ એવ વા। તત્ર કુમ્ભસ્યાભવનૌ સર્વેષામેવ ભાવાનામભવનિરેવ ભવેત્; અસદુત્પાદે વા વ્યોમપ્રસવાદીનામપ્યુત્પાદઃ સ્યાત્। તથા કેવલં સંહારમારભમાણસ્ય મૃત્પિન્ડસ્ય સંહારકારણાભાવાદસંહરણિરેવ ભવેત્, સદુચ્છેદ એવ વા। તત્ર મૃત્પિન્ડસ્યાસંહરણૌ સર્વેષામેવ

મપ્યુત્પાદો ભવતુ। ન ચ તથા। ભંગો વા ણત્થિ સંભવવિહીણો પરદ્રવ્યોપાદેયરુચિરૂપમિથ્યાત્વસ્ય મજ્ઞો નાસ્તિ। કથંભૂતઃ। પૂર્વોક્તસમ્યક્ત્વપર્યાયસંભવરહિતઃ। કસ્માદિતિ ચેત્। મજ્ઞકારણાભાવાત્ ઘટોત્પાદાભાવે મૃત્પિન્ડસ્યેવ। દ્વિતીયં ચ કારણં સમ્યક્ત્વપર્યાયોત્પાદસ્ય મિથ્યાત્વપર્યાયાભાવ-રૂપેણ દર્શનાત્। તદપિ કસ્માત્। પર્યાયસ્ય પર્યાયાન્તરાભાવરૂપત્વાત્, ઘટપર્યાયસ્ય મૃત્પિન્ડાભાવરૂપેણેવ। યદિ પુનઃ સમ્યક્ત્વોત્પાદનિરપેક્ષો ભવતિ મિથ્યાત્વપર્યાયાભાવસ્તર્હ્યભાવ એવ ન સ્યાત્। કસ્માત્।

અતિક્રમતા (ઓળંગતા, ઘોડતા) નથી. વળી જે મૃત્તિકાની સ્થિતિ છે તે જ કુંભનો સર્ગ અને પિંડનો સંહાર છે, કારણ કે વ્યતિરેકો દ્વારા જ 'અન્વય પ્રકાશે છે.

અને જો આમ જ (-ઉપર સમજાવ્યું તેમ જ) ન માનવામાં આવે તો 'અન્ય સર્ગ છે, અન્ય સંહાર છે, અન્ય સ્થિતિ છે' એવું આવે છે (અર્થાત્ ત્રણે જુદાં છે એવું માનવાનો પ્રસંગ આવે છે). એમ થતાં (શા દોષો આવે તે સમજાવવામાં આવે છે):

કેવળ સર્ગ શોધનાર કુંભની (-વ્યય અને દ્રૌવ્યથી જુદો એકલો ઉત્પાદ કરવા જનાર ઘડાની), ઉત્પાદનકારણના અભાવને લીધે, ઉત્પત્તિ જ ન થાય; અથવા તો અસત્નો જ ઉત્પાદ થાય. ત્યાં, (૧) જો કુંભની ઉત્પત્તિ ન થાય તો બધાય ભાવોની ઉત્પત્તિ જ ન થાય (અર્થાત્ જેમ કુંભની ઉત્પત્તિ ન થાય તેમ વિશ્વના કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ ભાવનો ઉત્પાદ જ ન થાય એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો અસત્નો ઉત્પાદ થાય તો વ્યોમપુષ્પ વગેરેનો પણ ઉત્પાદ થાય (અર્થાત્ શૂન્યમાંથી પણ પદાર્થો ઉત્પન્ન થવા માંડે એ દોષ આવે).

વળી કેવળ સંહાર આરંભનાર મૃત્તિકાપિંડનો (-ઉત્પાદ અને દ્રૌવ્ય રહિત એકલો વ્યય કરવા જનાર મૃત્તિકાપિંડનો), સંહારકારણના અભાવને લીધે, સંહાર જ ન થાય; અથવા તો સત્નો જ ઉચ્છેદ થાય. ત્યાં, (૧) જો મૃત્તિકાપિંડનો સંહાર ન થાય તો બધાય

૧. અન્વય = એકરૂપતા; સદૃશતા; 'આ તે જ છે' એવા જ્ઞાનના કારણભૂત એકરૂપપણું.

૨. ઉત્પાદનકારણ = ઉત્પત્તિનું કારણ

૩. વ્યોમપુષ્પ = આકાશનાં ફૂલ

૪. સંહારકારણ = સંહારનું કારણ

ભાવાનામસંહરણિરેવ ભવેત્; સદુચ્છેદે વા સંવિદાદીનામપ્યુચ્છેદઃ સ્યાત્। તથા કેવલાં સ્થિતિ-મુપગચ્છન્ત્યા મૃત્તિકાયા વ્યતિરેકાક્રાન્તસ્થિત્યન્વયાભાવાદસ્થાનિરેવ ભવેત્, ક્ષણિકનિત્યત્વમેવ વા। તત્ર મૃત્તિકાયા અસ્થાનૌ સર્વેષામેવ ભાવાનામસ્થાનિરેવ ભવેત્; ક્ષણિકનિત્યત્વે વા ચિત્ત-ક્ષણાનામપિ નિત્યત્વં સ્યાત્। તત ઉત્તરોત્તરવ્યતિરેકાણાં સર્ગેણ પૂર્વપૂર્વવ્યતિરેકાણાં સંહારેણાન્વયસ્યાવસ્થાનેનાવિનાભૂતમુદ્યોતમાનનિર્વિઘ્નત્રૈલક્ષણ્યલાઞ્ચનં દ્રવ્યમવશ્યમનુમન્તવ્યમ્।। ૧૦૦।।

અભાવકારણાભાવાદિતિ, ઘટોત્પાદાભાવે મૃત્પિણ્ડાભાવસ્ય ઇવ। ઉપ્પાદો વિ ય ભંગો ણ વિણા દલ્લેણ અત્થેણ પરમાત્મરુચિરૂપસમ્યક્ત્વસ્યોત્પાદસ્તદ્વિપરીતમિથ્યાત્વસ્ય ભજ્જો વા નાસ્તિ। કં વિના। તદુભયાધારભૂતપરમાત્મરૂપદ્રવ્યપદાર્થ વિના। કસ્માત્। દ્રવ્યાભાવે વ્યયોત્પાદાભાવાન્મૃત્તિ-કાદ્રવ્યાભાવે ઘટોત્પાદમૃત્પિણ્ડભજ્જાભાવવદિતિ। યથા સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વપર્યાયદ્વયે પરસ્પરસાપેક્ષ-મુત્પાદાદિત્રયં દર્શિતં

ભાવોનો સંહાર જ ન થાય (અર્થાત્ જેમ મૃત્તિકાપિંડનો વ્યય ન થાય તેમ વિશ્વના કોઈ પણ દ્રવ્યમાં કોઈ પણ ભાવનો વ્યય જ ન થાય એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો સત્નો ઉચ્છેદ થાય તો ચૈતન્ય વગેરેનો પણ ઉચ્છેદ થાય (અર્થાત્ સર્વ દ્રવ્યોનો સમૂળગો વિનાશ થાય એ દોષ આવે)।

વળી કેવળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા જનારી મૃત્તિકાની, વ્યતિરેકો સહિત સ્થિતિનો -અન્વયનો- તેને અભાવ થવાને લીધે, સ્થિતિ જ ન થાય; અથવા તો ક્ષણિકનું જ નિત્યપણું થાય. ત્યાં, (૧) જો મૃત્તિકાની સ્થિતિ ન થાય તો બધાય ભાવોની સ્થિતિ જ ન થાય (અર્થાત્ જો માટી ધ્રુવ ન રહે-ન ટકે, તો માટીની જેમ વિશ્વનું કોઈ પણ દ્રવ્ય ધ્રુવ જ ન રહે-ટકે જ નહિ એ દોષ આવે); અથવા (૨) જો ક્ષણિકનું નિત્યપણું થાય તો ચિત્તના ક્ષણિક ભાવોનું પણ નિત્યપણું થાય (અર્થાત્ મનનો દરેક વિકલ્પ પણ ત્રિકાણિક ધ્રુવ બને એ દોષ આવે)।

માટે દ્રવ્યને ઉત્તર ઉત્તર વ્યતિરેકોના સર્ગ સાથે, પૂર્વ પૂર્વ વ્યતિરેકોના સંહાર સાથે અને અન્વયના અવસ્થાન સાથે અવિનાભાવવાળું, જેને નિર્વિઘ્ન (અબાધિત) ત્રિલક્ષણપણારૂપ લાંછન પ્રકાશમાન છે એવું, અવશ્ય સંમત કરવું. ૧૦૦.

૧. કેવળ સ્થિતિ = (ઉત્પાદ અને વ્યય વિનાનું) એકલું ધ્રુવપણું; એકલું ટકવાપણું; એકલું અવસ્થાન. [અન્વય વ્યતિરેકો સહિત જ હોય છે તેથી ધ્રૌવ્ય ઉત્પાદવ્યસહિત જ હોય, એકલું કોઈ શકે નહિ, જેમ ઉત્પાદ (અથવા વ્યય) દ્રવ્યનો અંશ છે-સમગ્ર દ્રવ્ય નથી, તેમ ધ્રૌવ્ય પણ દ્રવ્યનો અંશ છે-સમગ્ર દ્રવ્ય નથી.]

૨. ઉત્તર ઉત્તર = પછી પછીના

૩. અવસ્થાન = ટકવું તે; ધ્રુવ રહેવું તે.

૪. લાંછન = ચિહ્ન.

અથોત્પાદાદીનાં દ્રવ્યાદર્થાન્તરત્વં સંહરતિ-

**उप्पादद्विदिभंगा विज्जंते पज्जएसु पज्जाया ।
दव्ये हि संति णियदं तम्हा दव्वं हवदि सव्वं ॥ १०१ ॥**

**उत्पादस्थितिभङ्गा विद्यन्ते पर्यायेषु पर्यायाः ।
द्रव्ये हि सन्ति नियतं तस्माद्द्रव्यं भवति सर्वम् ॥ १०१ ॥**

उत्पादव्ययध्रौव्याणि हि पर्यायानालम्बन्ते, ते पुनः पर्याया द्रव्यमालम्बन्ते। ततः समस्तमप्येतदेकमेव द्रव्यं, न पुनर्द्रव्यान्तरम्। द्रव्यं हि तावत्पर्यायैरालम्ब्यते, समुदायिनः समुदायात्मकत्वात्; पादपवत्। यथा हि समुदायी पादपः स्कन्धमूलशाखासमुदायात्मकः

તથા સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ દ્રષ્ટવ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૧૦૦ ॥ અથોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાણિ દ્રવ્યેણ સહ પરસ્પરા-ધારાધેયભાવત્વાદન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયેન દ્રવ્યમેવ ભવતીત્યુપદિશતિ-**उप्पादद्विदिभंगा** વિશુદ્ધજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવાત્મતત્ત્વનિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે સ્વસંવેદનજ્ઞાનવિલક્ષણા-જ્ઞાનપર્યાયરૂપેણ ભજ્ઞઃ, તદુભયાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપેણ સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણાસ્ત્રયો ભજ્ઞા કર્તારઃ। **विज्जंते विद्यन्ते**

હવે ઉત્પાદાદિકનું દ્રવ્યથી અર્થાંતરપણું નષ્ટ કરે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય દ્રવ્યથી જુદા પદાર્થો નથી એમ સિદ્ધ કરે છે):-

**उत्पाद तेम ज ध्रौव्य ने संहार वर्ते पर्यये,
ने पर्ययो द्रव्ये नियमथी, सर्व तेथी द्रव्य छे १०१.**

अन्वयार्थः- [उत्पादस्थितिभङ्गाः] उत्पाद, स्थिति અને ભંગ [पर्यायेषु] पर्यायोમાં [विद्यन्ते] वर्ते છે; [पर्यायाः] पर्यायो [नियतं] नियમથી [द्रव्ये हि सन्ति] દ્રવ્યોમાં જોય છે, [તસ્માત્] તેથી [સર્વ] (તે) બધુંય [દ્રવ્યં ભવતિ] દ્રવ્ય છે.

टीका:- ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ખરેખર પર્યાયોને આલંબે છે અને તે પર્યાયો દ્રવ્યને આલંબે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય પર્યાયોના આશ્રયે છે અને પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયે છે); તેથી આ બધુંય એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી.

પ્રથમ તો દ્રવ્ય પર્યાયો વડે આલંબાય છે (અર્થાત્ પર્યાયો દ્રવ્યને આશ્રિત છે) કારણ કે * સમુદાયી સમુદાયસ્વરૂપ જોય છે; વૃક્ષની માફક. જેમ સમુદાયી વૃક્ષ સ્કંધ, મૂળ

* સમુદાયી = સમુદાયવાળું, સમુદાયનું (જથ્થાનું) બનેલું. (દ્રવ્ય સમુદાયી છે કારણ કે પર્યાયોના સમુદાયસ્વરૂપ છે.)

સ્કન્ધમૂલશાખાભિરાલમ્બિત એવ પ્રતિભાતિ, તથા સમુદાયિ દ્રવ્યં પર્યાયસમુદાયાત્મકં પર્યાયૈરાલમ્બિતમેવ પ્રતિભાતિ। પર્યાયાસ્તૂત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યૈરાલમ્બ્યન્તે, ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાણામં-શઘર્મત્વાત્; બીજાહ્નુરપાદપત્વવત્। યથા કિલાંશિનઃ પાદપસ્ય બીજાહ્નુરપાદપત્વલક્ષણાસ્ત્રયોંશા ભજ્ઞોત્પાદઘ્નૌવ્યલક્ષણૈરાત્મધર્મૈરાલમ્બિતાઃ સમમેવ પ્રતિભાન્તિ, તથાંશિનો દ્રવ્યસ્યોચ્છિદ્યમાનોત્પદ્ય-માનાવતિષ્ઠમાનભાવલક્ષણાસ્ત્રયોંશા ભજ્ઞોત્પાદઘ્નૌવ્યલક્ષણૈરાત્મધર્મરાલમ્બિતાઃ સમમેવ પ્રતિભાન્તિ। યદિ પુનર્ભજ્ઞોત્પાદઘ્નૌવ્યાણિ દ્રવ્યસ્યૈવેષ્યન્તે તદા સમગ્રમેવ વિપ્લવતે। તથા હિ- ભજ્ઞે તાવત્ ક્ષણભજ્ઞકટાક્ષિતાનામેકક્ષણ એવ સર્વદ્રવ્યાણાં સંહરણાદ્દ્રવ્યશૂન્યતાવતારઃ સદુચ્છેદો વા। ઉત્પાદે તુ પ્રતિસમયોત્પાદમુદ્રિતાનાં પ્રત્યેકં દ્રવ્યાણામાનન્ત્યમસદુત્પાદો વા।

તિષ્ઠન્તિ। કેષુ। પજ્જણસુ સમ્યક્ત્વપૂર્વકનિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનપર્યાયે તાવદુત્પાદસ્તિષ્ઠતિ સ્વસંવેદનજ્ઞાનવિલક્ષણાજ્ઞાનપર્યાયરૂપેણ ભજ્ઞસ્તદુભયાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયેણ ઘ્નૌવ્યં ચેત્યુક્તલક્ષણસ્વકીયસ્વકીયપર્યાયેષુ। પજ્જાયા દવ્યં હિ સંતિ તે ચોક્તલક્ષણજ્ઞાનાજ્ઞાનત-દુભયાધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયા હિ

અને શાખાઓના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી સ્કંધ, મૂળ અને શાખાઓથી આલંબિત જ ભાસે છે (જોવામાં આવે છે), તેમ સમુદાયી દ્રવ્ય પર્યાયોના સમુદાયસ્વરૂપ હોવાથી પર્યાયો વડે આલંબિત જ ભાસે છે (અર્થાત્ જેમ થડ, મૂળ અને ડાળીઓ વૃક્ષના આશ્રયે જ છે-વૃક્ષથી ભિન્નપદાર્થરૂપ નથી, તેમ પર્યાયો દ્રવ્યના આશ્રયે જ છે-દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી)।

અને પર્યાયો ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્ય વડે આલંબાય છે (અર્થાત્ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્ય પર્યાયોને આશ્રિત છે) કારણ કે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્ય અંશોના ધર્મો છે (-^૧અંશીના ધર્મો નથી); બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વની માફક. જેમ અંશી એવા વૃક્ષના બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વસ્વરૂપ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ઘ્નૌવ્યસ્વરૂપ નિજ ધર્મો વડે આલંબિત એકીસાથે જ ભાસે છે, તેમ અંશી એવા દ્રવ્યના, નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને અવસ્થિત રહેતો ભાવ એ ત્રણ અંશો ભંગ-ઉત્પાદ-ઘ્નૌવ્યસ્વરૂપ નિજ ધર્મો વડે આલંબિત એકીસાથે જ ભાસે છે. પરંતુ જો (ભંગ-ઉત્પાદ-ઘ્નૌવ્ય અંશોનાં નહિ માનતાં) (૧) ભંગ, (૨) ઉત્પાદ અને (૩) ઘ્નૌવ્ય દ્રવ્યનાં જ માનવામાં આવે, તો બધુંય વિપ્લવ પામે. તે આ પ્રમાણે: (૧) પ્રથમ, જો દ્રવ્યનો જ ભંગ માનવામાં આવે તો ક્ષણભંગથી લક્ષિત સર્વ દ્રવ્યોનો એક ક્ષણમાં જ સંહાર થવાથી દ્રવ્યશૂન્યતા આવે અથવા સત્નો ઉચ્છેદ થાય. (૨) જો દ્રવ્યનો જ ઉત્પાદ માનવામાં આવે તો સમયે સમયે થતા ઉત્પાદ વડે ચિહ્નિત એવાં દ્રવ્યોને પ્રત્યેકને અનંતપણું

૧. અંશી = અંશોવાળું; અંશોનું બનેલું. (દ્રવ્ય અંશી છે.)

૨. વિપ્લવ = અંધાધૂંધી; ઊથલપાથલ; ગોટાળો; વિરોધ.

૩. ક્ષણભંગથી લક્ષિત = ક્ષણવિનાશ જેમનું લક્ષણ હોય એવાં

ઘૌવ્યે તુ ક્રમભુવાં ભાવાનામભાવાદ્દ્રવ્યસ્યાભાવઃ ક્ષણિકત્વં વા। અત ઉત્પાદવ્યયઘૌવ્યૈરાલમ્બ્યન્તાં પર્યાયાઃ પર્યાયૈશ્ચ દ્રવ્યમાલમ્બ્યતાં, યેન સમસ્તમપ્યેતદેકમેવ દ્રવ્યં ભવતિ।। ૧૦૧।।

અથોત્પાદાદીનાં ક્ષણભેદમુદસ્ય દ્રવ્યત્વં ઘોતયતિ-

**સમવેદં ખલુ દવ્યં સંભવઠિદિણાસસણિદદ્દેહિં।
એકમ્મિ ચેવ સમયે તમ્હા દવ્યં ખુ તત્તિદયં।। ૧૦૨।।**

સ્ફુટં દ્રવ્યં સન્તિ। ણિયદં નિશ્ચિતં પ્રદેશાભેદેડપિ સ્વકીયસ્વકીયસંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેન। તમ્હા દવ્યં હવદિ સવ્યં યતો નિશ્ચયાધારાધેયભાવેન તિષ્ઠન્ત્યુત્પાદાદયસ્તસ્માત્કારણાદુત્પાદાદિત્રયં સ્વસંવેદન-

આવે (અર્થાત્ સમયે સમયે થતો ઉત્પાદ જેનું ચિહ્ન હોય એવું દરેક દ્રવ્ય અનંતદ્રવ્યપણું પામે) અથવા અસત્નો ઉત્પાદ થાય. (૩) જો દ્રવ્યનું જ ઘૌવ્ય માનવામાં આવે તો ક્રમે થતા ભાવોના અભાવને લીધે દ્રવ્યનો અભાવ આવે અથવા ક્ષણિકપણું થાય.

માટે ઉત્પાદ-વ્યય-ઘૌવ્ય વડે પર્યાયો આલંબિત હો અને પર્યાયો વડે દ્રવ્ય આલંબિત હો કે જેથી આ બધુંય એક જ દ્રવ્ય હોય.

ભાવાર્થ:- બીજ, અંકુર અને વૃક્ષત્વ એ વૃક્ષના અંશો છે. બીજનો નાશ, અંકુરનો ઉત્પાદ અને વૃક્ષત્વનું ઘૌવ્ય (ધ્રુવપણું) ત્રણે એકીસાથે છે. આ રીતે નાશ બીજને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ અંકુરને આશ્રિત છે અને ઘૌવ્ય વૃક્ષત્વને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ઘૌવ્ય બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી બીજ-અંકુર-વૃક્ષત્વ પણ વૃક્ષથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધાંય, એક વૃક્ષ જ છે. એ જ પ્રમાણે નષ્ટ થતો ભાવ, ઊપજતો ભાવ અને ટકતો ભાવ એ દ્રવ્યના અંશો છે. નષ્ટ થતા ભાવનો નાશ, ઊપજતા ભાવનો ઉત્પાદ અને ટકતા ભાવનું ઘૌવ્ય એકીસાથે છે. આ રીતે નાશ નષ્ટ થતા ભાવને આશ્રિત છે, ઉત્પાદ ઊપજતા ભાવને આશ્રિત છે અને ઘૌવ્ય ટકતા ભાવને આશ્રિત છે; નાશ-ઉત્પાદ-ઘૌવ્ય તે ભાવોથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. વળી તે ભાવો પણ દ્રવ્યથી ભિન્ન પદાર્થરૂપ નથી. માટે આ બધાંય, એક દ્રવ્ય જ છે. ૧૦૧.

હવે ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ નિરસ્ત કરીને તેઓ દ્રવ્ય છે એમ સમજાવે છે:-

**ઉત્પાદ-ઘૌવ્ય-વિનાશસંજ્ઞિત અર્થ સહ સમવેત છે
એક જ સમયમાં દ્રવ્ય નિશ્ચય, તેથી એ ત્રિક દ્રવ્ય છે. ૧૦૨.**

૧. નિરસ્ત કરીને = દૂર કરીને; નષ્ટ કરીને; ખંડિત કરીને; નિરાકૃત કરીને.

**સમવેતં ખલુ દ્રવ્યં સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતાર્થઃ ।
એકસ્મિન્ ચૈવ સમયે તસ્માદ્દ્રવ્યં ખલુ તત્ત્રિતયમ્ ॥ ૧૦૨ ॥**

ઇહ હિ યો નામ વસ્તુનો જન્મક્ષણઃ સ જન્મનૈવ વ્યાપ્તત્વાત્ સ્થિતિક્ષણો નાશક્ષણશ્ચ ન ભવતિ । યશ્ચ સ્થિતિક્ષણઃ સ ખલૂભયોરન્તરાલદુર્લલિતત્વાજ્જન્મક્ષણો નાશક્ષણશ્ચ ન ભવતિ । યશ્ચ નાશક્ષણઃ સ તૂત્પદ્યાવસ્થાય ચ નશ્યતો જન્મક્ષણઃ સ્થિતિક્ષણશ્ચ ન ભવતિ । ઇત્યુત્પાદાદીનાં વિતર્ક્યમાણઃ ક્ષણભેદો હૃદયભૂમિમવતરતિ । અવતરત્યેવં યદિ

જ્ઞાનાદિપર્યાયત્રયં ચાન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયેન સર્વં દ્રવ્યં ભવતિ । પૂર્વોક્તોત્પાદાદિત્રયસ્ય તથૈવ સ્વસંવેદનજ્ઞાનાદિપર્યાયત્રયસ્ય ચાનુગતાકારેણાન્વયરૂપેણ યદાધારભૂતં તદન્વદ્રવ્યં ભણ્યતે, તદ્વિષયો યસ્ય સ ભવત્યન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયઃ । યથેદં જ્ઞાનાજ્ઞાનપર્યાયદ્વયે ભજ્જત્રયં વ્યાખ્યાતં તથાપિ સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૦૧ ॥ અથોત્પાદાદીનાં પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ દ્રવ્યેણ સહાભેદં સમર્થયતિ સમયભેદં ચ નિરાકરોતિ—સમવેદં **ખલુ દ્રવ્યં** સમવેતમેકીભૂતમભિન્નં ભવતિ **ખલુ સ્ફુટમ્** । **કિમ્** । **આત્મદ્રવ્યમ્** । **કૈઃ** સહ । **સંભવઠિદિનાસસણ્ણિદદ્વેહિં** સમ્યક્ત્વજ્ઞાનપૂર્વકનિશ્ચલનિર્વિકારનિજાત્માનુભૂતિલક્ષણવીતરાગ—ચારિત્રપર્યાયેણોત્પાદઃ તથૈવ રાગાદિપરદ્રવ્યૈકત્વપરિણતિરૂપચારિત્રપર્યાયેણ નાશસ્તદુભયા—

અન્વયાર્થઃ— [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [એકસ્મિન્ ચ એવ સમયે] એક જ સમયમાં [સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતૈઃ અર્થઃ] ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને નાશ નામના ૩અર્થો સાથે [ખલુ] ખરેખર [સમવેતં] સમવેત (એકમેક) છે; [તસ્માત્] તેથી [તત્ ત્રિતયં] એ ૩ત્રિક [ખલુ] ખરેખર [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય છે.

ટીકા:- (પ્રથમ શંકા ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે:) અહીં (વિશ્વમાં), વસ્તુની જે જન્મક્ષણ હોય તે, જન્મથી જ વ્યાપ્ત હોવાથી, સ્થિતિક્ષણ અને નાશક્ષણ ન હોય (-જુદી હોય); જે સ્થિતિક્ષણ હોય તે, બન્નેના અંતરાળમાં (અર્થાત્ ઉત્પાદક્ષણ અને નાશક્ષણની વચ્ચે) દટપણે રહેતી હોવાથી, જન્મક્ષણ અને નાશક્ષણ ન હોય; અને જે નાશક્ષણ હોય તે, વસ્તુ ઊપજીને અને ટકીને પછી નાશ પામતી હોવાથી, જન્મક્ષણ અને સ્થિતિક્ષણ ન હોય.—આમ દલીલથી વિચારતાં ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ હૃદયભૂમિમાં ઊતરે છે (અર્થાત્ ઉત્પાદનો સમય, સ્થિતિનો સમય અને નાશનો સમય ભિન્નભિન્ન હોય, એક ન હોય—એમ વાત હૃદયમાં બેસે છે).

૧. અર્થો = પદાર્થો. (૮૭ મી ગાથામાં સમજાવ્યા પ્રમાણે પર્યાય પણ અર્થ છે.)

૨. સમવેત = સમવાયવાળું; તાદાત્મ્યપૂર્વક જોડાયેલું; એકમેક.

૩. ત્રિક = ત્રણનો સમુદાય (ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રોવ્ય એ ત્રણનો સમુદાય ખરેખર દ્રવ્ય જ છે.)

દ્રવ્યમાત્મનૈવોત્પદ્યતે આત્મનૈવાવતિષ્ઠતે આત્મનૈવ નશ્યતીત્યભ્યુપગમ્યતે। તત્તુ નાભ્યુપગતમ્। પર્યાયાણામેવોત્પાદાદયઃ, કુતઃ ક્ષણભેદઃ। તથા હિ-યથા કુલાલદણ્ડચક્રચીવરારોપ્યમાણ-સંસ્કારસન્નિધૌ ય એવ વર્ધમાનસ્ય જન્મક્ષણઃ સ એવ મૃત્પિણ્ડસ્ય નાશક્ષણઃ સ એવ ચ કોટિ-દ્વયાધિ રૂઢસ્ય મૃત્તિકાત્વસ્ય સ્થિતિક્ષણઃ, તથા અન્તરજ્ઞબહિરજ્ઞસાધનારોપ્યમાણસંસ્કારસન્નિધૌ ય એવોત્તરપર્યાયસ્ય જન્મક્ષણઃ સ એવ પ્રાક્તનપર્યાયસ્ય નાશક્ષણઃ સ એવ ચ કોટિદ્વયાધિરૂઢસ્ય દ્રવ્યત્વસ્ય સ્થિતિક્ષણઃ। યથા ચ વર્ધમાનમૃત્પિણ્ડમૃત્તિકાત્વેષુ પ્રત્યેકવર્તીન્યપ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યાણિ ત્રિસ્વભાવસ્પર્શિન્યાં મૃત્તિકાયાં સામસ્ત્યેનૈકસમય એવાવલોક્યન્તે, તથા ઉત્તરપ્રાક્તન-

ધારાત્મદ્રવ્યત્વાવસ્થારૂપપર્યાયેણ સ્થિતિરિત્યુક્તલક્ષણસંજ્ઞિત્વોત્પાદવ્યયધૌવ્યૈઃ સહ। તર્હિ કિં બૌદ્ધમતવદ્વિન્નભિન્નસમયે ત્રયં ભવિષ્યતિ। નૈવમ્। **એકમ્મિ ચેવ સમયે** અજ્ઞુલિદ્રવ્યસ્ય વક્રપર્યાયવત્સંસારિજીવસ્ય મરણકાલે ઋજુગતિવત્ ક્ષીણકષાયચરમસમયે કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિ-વદયોગિચરમસમયે મોક્ષવચ્ચૈત્યેકસ્મિન્સમય એવ। **તમ્હા દવ્વં ચુ તત્તિદયં** યસ્માત્પૂર્વોક્ત-પ્રકારૈણૈકસમયે ભજ્જત્રયેણ પરિણમતિ તસ્માત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ પ્રદેશાનામભેદાત્રયમપિ ચુ સ્ફુટં દ્રવ્યં ભવતિ। યથેદં ચારિત્રા-

(હવે ઉપરની શંકાનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:) એ પ્રમાણે ઉત્પાદાદિકનો ક્ષણભેદ દ્વયભૂમિમાં તો જ ઊતરે, ‘જો દ્રવ્ય પોતે જ ઊપજે છે, પોતે જ અવસ્થિત રહે છે (-ટકે છે) અને પોતે જ નાશ પામે છે’ એમ સ્વીકારવામાં આવતું હોય. પરંતુ તે તો સ્વીકારવામાં આવ્યું નથી. પર્યાયોનાં જ ઉત્પાદાદિક છે (એમ સ્વીકારવામાં અને સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે); ત્યાં ક્ષણભેદ ક્યાંથી હોય? (ન જ હોય.) તે સમજાવવામાં આવે છે:

જેમ કુંભાર, દંડ, ચક્ર (ચાકડો) અને દોરી વડે કરવામાં આવતા સંસ્કારની હાજરીમાં, જે રામપાત્રની જન્મક્ષણ હોય છે, તે જ મૃત્તિકાપિંડની નાશક્ષણ હોય છે અને તે જ બન્ને કોટિમાં રહેલા માટીપણાની સ્થિતિક્ષણ હોય છે; તેમ અંતરંગ અને બહિરંગ સાધનો વડે કરવામાં આવતા સંસ્કારની હાજરીમાં, જે ઉત્તર પર્યાયની જન્મક્ષણ હોય છે, તે જ પૂર્વ પર્યાયની નાશક્ષણ હોય છે અને તે જ બન્ને કોટિમાં રહેલા દ્રવ્યપણાની સ્થિતિક્ષણ હોય છે.

વળી જેમ રામપાત્રમાં, મૃત્તિકાપિંડમાં અને માટીપણામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય પ્રત્યેકપણે (એકેક છૂટાંછૂટાં) વર્તતાં હોવા છતાં ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી માટીમાં તેઓ સમસ્તપણે (બધાંય ભેગાં) એક સમયમાં જ જોવામાં આવે છે; તેમ ઉત્તર પર્યાયમાં, પૂર્વ પર્યાયમાં

૧. કોટિ = પ્રકાર. (માટીપણું તો પિંડરૂપ પ્રકારમાં તેમ જ રામપાત્રરૂપ પ્રકારમાં-બન્ને પ્રકારમાં રહેલું છે.)

પર્યાયદ્રવ્યત્વેષુ પ્રત્યેકવર્તીન્યપ્યુત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાણિ ત્રિસ્વભાવસ્પર્શિણિ દ્રવ્યે સામસ્ત્યેનૈકસમય
એવાવલોક્યન્તે । યથૈવ ચ વર્ધમાનપિણ્ડમૃત્તિકાત્વવર્તીન્યુત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાણિ મૃત્તિકૈવ, ન વસ્ત્વન્તરં;
તથૈવોત્તરપ્રાક્તનપર્યાયદ્રવ્યત્વવર્તીન્યપ્યુત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાણિ દ્રવ્યમેવ, ન ખલ્વર્થાન્તરમ્ ॥ ૧૦૨ ॥

અથ દ્રવ્યસ્યોત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાણ્યનેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ ચિન્તયતિ-

**પાદુભવદિ ય અણ્ણો પજ્જાઓ પજ્જઓ વયદિ અણ્ણો ।
દવ્વસ્સ તં પિ દવ્વં ણેવ પણ્ણં ણ ઉપ્પણ્ણં ॥ ૧૦૩ ॥**

પ્રાદુર્ભવતિ ચાન્યઃ પર્યાયઃ પર્યાયો વ્યેતિ અન્યઃ ।

દ્રવ્યસ્ય તદપિ દ્રવ્યં નૈવ પ્રણહં નોત્પન્નમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

ચારિત્રપર્યાયદ્વયે ભજ્જત્રયમભેદેન દર્શિતં તથા સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષ્વવબોદ્ધવ્યમિત્યર્થ ॥ ૧૦૨ ॥ એવ—
મુત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યરૂપલક્ષણવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ગાથાત્રયેણ તૃતીયસ્થલં ગતમ્ । અથ દ્રવ્યપર્યાયેણો—
ત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યાણિ દર્શયતિ—**પાદુભવદિ ય** પ્રાદુર્ભવતિ ચ જાયતે । **અણ્ણો** અન્યઃ કશ્ચિદપૂર્વાનન્તજ્ઞાન—

અને દ્રવ્યપણામાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નોવ્ય પ્રત્યેકપણે (એકેક) વર્તતાં હોવા છતાં ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી
દ્રવ્યમાં તેઓ સમસ્તપણે (ત્રણે ભેગાં) એક સમયમાં જ જોવામાં આવે છે.

વળી જેવી રીતે રામપાત્ર, મૃત્તિકાપિંડ અને માટીપણામાં વર્તનારાં ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નોવ્ય
માટી જ છે, અન્ય વસ્તુ નથી; તેવી જ રીતે ઉત્તર પર્યાય, પૂર્વ પર્યાય અને દ્રવ્યપણામાં વર્તનારાં
ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નોવ્ય દ્રવ્ય જ છે, અન્ય પદાર્થ નથી. ૧૦૨.

હવે દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્ય ^૩અનેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા વિચારે છે:-

**ઉપજે દરવનો અન્ય પર્યાય, અન્ય કો વિણસે વળી,
પણ દ્રવ્ય તો નથી નષ્ટ કે ઉત્પન્ન દ્રવ્ય નથી તર્હી. ૧૦૩.**

અન્યયાર્થ:- [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યનો [અન્યઃ પર્યાયઃ] અન્ય પર્યાય [પ્રાદુર્ભવતિ] ઉત્પન્ન થાય
છે [ચ] અને [અન્યઃ પર્યાયઃ] કોઈ અન્ય પર્યાય [વ્યેતિ] નષ્ટ થાય છે; [તદ્ અપિ] પરંતુ [દ્રવ્યં]
દ્રવ્ય તો [પ્રણહં ન એવ] નષ્ટ પણ નથી, [ઉત્પન્નં ન] ઉત્પન્ન પણ નથી (-ધ્રુવ છે).

૧. ત્રિસ્વભાવસ્પર્શી = ત્રણે સ્વભાવને સ્પર્શનારું. (દ્રવ્ય ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નોવ્ય એ ત્રણે સ્વભાવને ધારે
છે.)

૨. અનેકદ્રવ્યપર્યાય = એકથી વધારે દ્રવ્યોના સંયોગથી થતો પર્યાય

इह हि यथाकिलैकस्त्र्यणुकः समानजातीयोऽनेकद्रव्यपर्यायो विनश्यत्यन्यश्चतुरणुकः प्रजायते, ते तु त्रयश्चत्वारो वा पुद्गला अविनष्टानुत्पन्ना एवावतिष्ठन्ते; तथा सर्वेऽपि समान-जातीया द्रव्यपर्याया विनश्यन्ति प्रजायन्ते च, समानजातीनि द्रव्याणि त्वविनष्टानुत्पन्नान्ये-वावतिष्ठन्ते। यथा चैको मनुष्यत्वलक्षणोऽसमानजातीयो द्रव्यपर्यायो विनश्यत्यन्यस्त्रिदशत्वलक्षणः प्रजायते, तौ च जीवपुद्गलौ अविनष्टानुत्पन्नावेवावतिष्ठेते; तथा सर्वेऽप्यसमानजातीया द्रव्यपर्याया विनश्यन्ति प्रजायन्ते च, असमानजातीनि द्रव्याणि त्वविनष्टानुत्पन्नान्येवावतिष्ठन्ते। एवमात्मना ध्रुवाणि द्रव्यपर्यायद्वारेणोत्पादव्ययीभूतान्युत्पादव्ययध्रौव्याणि द्रव्याणि भवन्ति ॥ १०३ ॥

સુખાદિગુણાસ્પદભૂતઃ શાશ્વતિકઃ। સ કઃ। પજ્જાઓ પરમાત્માવાસિરૂપઃ સ્વભાવદ્રવ્યપર્યાયઃ। પજ્જાઓ વયદિ અણ્ણો પર્યાયો વ્યેતિ વિનશ્યતિ। કથંભૂતઃ। અન્યઃ પૂર્વોક્તમોક્ષપર્યાયાદ્વિન્નો નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિરૂપસ્યૈવ મોક્ષપર્યાયસ્યોપાદાનકારણભૂતઃ। કસ્ય સંબન્ધી પર્યાયઃ। દવ્વસ્સ પરમાત્મદ્રવ્યસ્ય। તં પિ દવ્વં તદપિ પરમાત્મદ્રવ્યં ણેવ પણદ્દં ણ ઉપ્પણ્ણં શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન નૈવ નદ્દં ન ચોત્પન્નમ્। અથવા સંસારિજીવાપેક્ષયા દેવાદિરૂપો વિભાવદ્રવ્યપર્યાયો જાયતે મનુષ્યાદિરૂપો વિનશ્યતિ તદેવ જીવદ્રવ્યં નિશ્ચયેન ન ચોત્પન્નં ન ચ વિનદ્દં, પુદ્ગલદ્રવ્યં વા દ્વચ્ચણુકાદિસ્કન્ધ રૂપસ્વજાતીયવિભાવદ્રવ્યપર્યાયાણાં વિનાશોત્પાદેઽપિ નિશ્ચયેન ન ચોત્પન્નં ન ચ વિનદ્દમિતિ। તતઃ સ્થિતં યતઃ કારણાદુત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપેણ દ્રવ્યપર્યાયાણાં વિનાશોત્પાદેઽપિ દ્રવ્યસ્ય વિનાશો

ટીકા:- અહીં (વિશ્વમાં) જેમ એક ત્રિ-અણુક સમાનજાતીય અનેકદ્રવ્યપર્યાય વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો * ચતુરણુક (સમાનજાતીય અનેકદ્રવ્યપર્યાય) ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે ત્રણ કે ચાર પુદ્ગલો (પરમાણુઓ) તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે (-ધ્રુવ છે), તેમ બધાય સમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયો વિનષ્ટ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ સમાનજાતિ દ્રવ્યો તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે (-ધ્રુવ છે).

વળી જેમ એક મનુષ્યત્વસ્વરૂપ અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય વિનષ્ટ થાય છે અને બીજો દેવત્વસ્વરૂપ (અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાય) ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ તે જીવ ને પુદ્ગલ તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે, તેમ બધાય અસમાનજાતીય દ્રવ્યપર્યાયો વિનષ્ટ થાય છે અને ઉત્પન્ન થાય છે પરંતુ અસમાનજાતિ દ્રવ્યો તો અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન જ રહે છે.

આ પ્રમાણે પોતાથી (અર્થાત્ દ્રવ્યપણે) ધ્રુવ અને દ્રવ્યપર્યાયો દ્વારા ઉત્પાદવ્યયરૂપ એવાં દ્રવ્યો ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે. ૧૦૩.

* ચતુરણુક = ચાર અણુઓનો (પરમાણુઓનો) બનેલો સ્કંધ

૧. 'દ્રવ્ય' શબ્દ મુખ્યપણે બે અર્થમાં વપરાય છે: (૧) એક તો, સામાન્યવિશેષના પિંડને અર્થાત્ વસ્તુને દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે; જેમ કે-'દ્રવ્ય ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યસ્વરૂપ છે.' (૨) બીજું, વસ્તુના સામાન્ય અંશને પણ દ્રવ્ય કહેવામાં આવે છે; જેમ કે-'દ્રવ્યાર્થિક નય' અર્થાત્ સામાન્યઅંશગ્રાહી નય. જ્યાં જે અર્થ ઘટતો હોય ત્યાં તે અર્થ સમજવો.

અથ દ્રવ્યસ્યોત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાણ્યેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ ચિન્તયતિ-

**परिणमदि सयं दव्वं गुणदो य गुणंतरं सदविसिद्धं ।
तम्हा गुणपज्जाया भणिया पुण दव्वमेव ति ॥ १०४ ॥**

**परिणमति स्वयं द्रव्यं गुणतश्च गुणान्तरं सदविशिष्टम् ।
तस्माद्गुणपर्याया भणिताः पुनः द्रव्यमेवेति ॥ १०४ ॥**

एकद्रव्यपर्याया हि गुणपर्यायाः, गुणपर्यायाणामेकद्रव्यत्वात् । एकद्रव्यत्वं हि तेषां सहकारफलवत् । यथा किल सहकारफलं स्वयमेव हरितभावात् पाण्डुभावं परिणमत्पूर्वोत्तर-प्रवृत्तहरितपाण्डुभावाभ्यामनुभूतात्मसत्ताकं हरितपाण्डुभावाभ्यां सममविशिष्टसत्ताक-

नास्ति, ततः कारणाद्रव्यपर्याया अपि द्रव्यलक्षणं भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १०३ ॥ अथ द्रव्यस्योत्पाद-व्ययघ्नौव्याणि गुणपर्यायमुख्यत्वेन प्रतिपादयति-परिणमदि सयं दव्वं परिणमति स्वयं स्वयमेवोपादानकारणभूतं जीवद्रव्यं कर्तृ । कं परिणमति । गुणदो य गुणंतरं निरुपरागस्वसंवेदनज्ञानगुणात्

इवे द्रव्यનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા વિચારે છે:-

**अविशिष्टसत्त्व स्वयं हरव गुणधी गुणांतर परिणमे,
तेथी वणी द्रव्य ज क्खा છે સર્વગુણપર્યાયને. ૧૦૪.**

अन्वयार्थः- [सदविशिष्टं] सत्ता-अपेक्षाये अविशिष्टपक्षे, [द्रव्यं स्वयं] द्रव्य पोते ज [गुणतः च गुणान्तरं] गुणमांथी गुणांतरे [परिणमति] परिणमे છે (અર્થાત્ દ્રવ્ય પોતે જ એક ગુણપર્યાયમાંથી અન્ય ગુણપર્યાયે પરિણમે છે અને તેની સત્તા ગુણપર્યાયોની સત્તા સાથે અવિશિષ્ટ-અભિન્ન-એક જ રહે છે), [તસ્માત્ પુનઃ] તેથી વળી [ગુણપર્યાયાઃ] ગુણપર્યાયો [દ્રવ્યમ્ એવ ઇતિ ભણિતાઃ] દ્રવ્ય જ કહેવામાં આવ્યા છે.

टीका:- गुणपर्यायो એકદ્રવ્યપર્યાયો છે, કારણ કે ગુણપર્યાયોને એકદ્રવ્યપણું છે (અર્થાત્ ગુણપર્યાયો એક દ્રવ્યના પર્યાયો છે કારણ કે તેઓ એક જ દ્રવ્ય છે-ભિન્ન ભિન્ન દ્રવ્યો નથી). તેમનું એક દ્રવ્યપણું આમ્રફળની માફક છે. (તે આ પ્રમાણેઃ) જેમ આમ્રફળ પોતે જ હરિતભાવમાંથી પીતભાવે પરિણમતું થકું, પહેલાં અને પછી પ્રવર્તતા એવા ^૧હરિતભાવ અને ^૨પીતભાવ વડે પોતાની સત્તા અનુભવતું હોવાને લીધે, હરિતભાવ

૧. હરિતભાવ = લીલો ભાવ; લીલી અવસ્થા; લીલાપણું.

૨. પીતભાવ = પીળો ભાવ; પીળી દશા; પીળાપણું. (પહેલાં કેરીની લીલી અવસ્થા હોય છે, પછી પીળી થાય છે.)

તથૈકમેવ વસ્તુ, ન વસ્ત્વન્તરં; તથા દ્રવ્યં સ્વયમેવ પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણાદુત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણં પરિણમત્પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણાભ્યાં તાભ્યામનુભૂતાત્મસત્તાકં પૂર્વોત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણાભ્યાં સમમવિશિષ્ટસત્તાકતથૈકમેવ દ્રવ્યં, ન દ્રવ્યાન્તરમ્। યથૈવ ચોત્પદ્યમાનં પાણ્ડુભાવેન વ્યયમાનં હરિતભાવેનાવતિષ્ઠમાનં સહકારફલત્વેનોત્પાદવ્યયધૌવ્યાખ્યેકવસ્તુપર્યાયદ્વારેણ સહકારફલં, તથૈવોત્પદ્યમાનમુત્તરાવસ્થાવસ્થિતગુણેન વ્યયમાનં પૂર્વાવસ્થાવસ્થિતગુણેનાવતિષ્ઠમાનં દ્રવ્યત્વગુણે-નોત્પાદવ્યયધૌવ્યાખ્યેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારેણ દ્રવ્યં ભવતિ ॥ ૧૦૪ ॥

કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિબીજભૂતાત્સકાશાત્સકલવિમલકેવલજ્ઞાનગુણાન્તરમ્ ॥ કથંભૂતં સત્પરિણમતિ । સદવિસિદ્ધં સ્વકીયસ્વરૂપત્વાદ્વિદ્રૂપાસ્તિત્વાદવિશિષ્ટમભિન્નમ્ । તમ્હા ગુણપજ્જાયા ભણિયા પુણ દવ્વમેવ ત્તિ તસ્માત્ કારણાન્ન કેવલં પૂર્વસૂત્રોદિતાઃ દ્રવ્યપર્યાયાઃ દ્રવ્યં ભવન્તિ, ગુણરૂપપર્યાયા ગુણપર્યાયા ભણ્યન્તે તેઽપિ દ્રવ્યમેવ ભવન્તિ । અથવા સંસારિજીવદ્રવ્યં મતિસ્મૃત્યાદિવિભાવગુણં ત્યક્ત્વા શ્રુતજ્ઞાનાદિ—

અને પીતભાવની સાથે ^૧અવિશિષ્ટસત્તાવાળું હોવાથી એક જ વસ્તુ છે, અન્ય વસ્તુ નથી; તેમ દ્રવ્ય પોતે જ ^૨પૂર્વ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણમાંથી ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણે પરિણમતું થકું, પૂર્વ અને ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત તે ગુણો વડે પોતાની સત્તા અનુભવતું હોવાને લીધે, પૂર્વ અને ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણો સાથે અવિશિષ્ટસત્તાવાળું હોવાથી એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી. (કેરીના દષ્ટાંતની જેમ, દ્રવ્ય પોતે જ ગુણના પૂર્વ પર્યાયમાંથી ઉત્તર પર્યાયે પરિણમતું થકું, પૂર્વ અને ઉત્તર ગુણપર્યાયો વડે પોતાની હયાતી અનુભવતું હોવાને લીધે, પૂર્વ અને ઉત્તર ગુણપર્યાયો સાથે અભિન્ન હયાતી હોવાથી એક જ દ્રવ્ય છે, દ્રવ્યાંતર નથી; અર્થાત્ તે તે ગુણપર્યાયો અને દ્રવ્ય એક જ દ્રવ્યરૂપ છે, ભિન્નભિન્ન દ્રવ્યો નથી.)

વળી જેમ પીતભાવે ઊપજતું, હરિતભાવથી નષ્ટ થતું અને આમ્રફળપણે ટકતું હોવાથી, આમ્રફળ એક વસ્તુના પર્યાય દ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય ધ્રૌવ્ય છે, તેમ ઉત્તર અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણે ઊપજતું, પૂર્વ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણથી નષ્ટ થતું અને દ્રવ્યત્વગુણે ટકતું હોવાથી, દ્રવ્ય એકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય છે.

ભાવાર્થ:- આના પહેલાંની ગાથામાં દ્રવ્યપર્યાયદ્વારા (અનેકદ્રવ્યપર્યાયદ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બતાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ગાથામાં ગુણપર્યાયદ્વારા (એકદ્રવ્ય-પર્યાયદ્વારા) દ્રવ્યનાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્ય બતાવ્યાં છે. ૧૦૪.

૧. અવિશિષ્ટસત્તાવાળું = અભિન્ન સત્તાવાળું; એક જ સત્તાવાળું. (કેરીની સત્તા લીલા તથા પીળા ભાવની સત્તાથી અભિન્ન છે, તેથી કેરી અને લીલો ભાવ તથા પીળો ભાવ એક જ વસ્તુઓ છે, ભિન્ન વસ્તુઓ નથી.)

૨. પૂર્વ અવસ્થાએ અવસ્થિત ગુણ = પહેલાંની અવસ્થામાં રહેલો ગુણ; ગુણનો પૂર્વ પર્યાય; પૂર્વ ગુણપર્યાય.

અથ સત્તાદ્રવ્યયોરનર્થાન્તરત્વે યુક્તિમુપન્યસ્યતિ-

**ण हवदि जदि सद्व्यं असद्भुव्यं हवदि तं कहां दव्यं ।
हवदि पुणो अण्णं वा तम्हा दव्यं सयं सत्ता ॥ १०५ ॥**

**ન ભવતિ યદિ સદ્દ્રવ્યમસદ્ધુવં ભવતિ તત્કથં દ્રવ્યમ્ ।
ભવતિ પુનરન્યદ્વા તસ્માદ્દ્રવ્યં સ્વયં સત્તા ॥ ૧૦૫ ॥**

યદિ હિ દ્રવ્યં સ્વરૂપત એવ સન્ન સ્યાત્તદા દ્વિતયી ગતિઃ અસદ્ધા ભવતિ , સત્તાતઃ પૃથગ્વા ભવતિ । તત્રાસદ્ધવદ્ધૌવ્યસ્યાસંભવાદાત્માનમધારયદ્દ્રવ્યમેવાસ્તં ગચ્છેત્;

વિભાવગુણાન્તરં પરિણમતિ , પુદ્ગલદ્રવ્યં વા પૂર્વોક્તશુક્લવર્ણાદિગુણં ત્યક્ત્વા રક્તાદિગુણાન્તરં પરિણમતિ , હરિતગુણં ત્યક્ત્વા પાણ્ડુરગુણાન્તરમાપ્નફલમિવેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૦૪ ॥ એવં સ્વભાવ-વિભાવરૂપા દ્રવ્યપર્યાયા ગુણપર્યાયાશ્ચ નયવિભાગેન દ્રવ્યલક્ષણં ભવન્તિ ઇતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાદ્વયેન ચતુર્થસ્થલં ગતમ્ ।

હવે સત્તા અને દ્રવ્ય અર્થાતરો (ભિન્ન પદાર્થો, અન્ય પદાર્થો) નહિ હોવા વિષે યુક્તિ રજૂ કરે છે:-

**જો દ્રવ્ય હોય ન સત્, ઠરે જ અસત્, બને કયમ દ્રવ્ય એ ?
વા ભિન્ન ઠરતું સત્પથી ! તેથી સ્વયં તે સત્પ છે. ૧૦૫.**

અન્યયાર્થ:- [યદિ] જો [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [સત્ ન ભવતિ] (સ્વરૂપથી જ) સત્ ન હોય તો- (૧) [ધ્રુવં અસત્ ભવતિ] નક્કી તે અસત્ હોય; [તત્ કથં દ્રવ્યં] જે અસત્ હોય તે દ્રવ્ય કેમ હોઈ શકે? [પુનઃ વા] અથવા (જો અસત્ ન હોય) તો (૨) [અન્યત્ ભવતિ] તે સત્તાથી અન્ય (જુદું) હોય ! (તે પણ કેમ બને ?) [તસ્માત્] માટે [દ્રવ્યં સ્વયં] દ્રવ્ય પોતે જ [સત્તા] સત્તા છે.

ટીકા:- જો દ્રવ્ય સ્વરૂપથી જ 'સત્ ન હોય, તો બીજી ગતિ એ થાય કે-(૧) તે 'અસત્ હોય, અથવા (૨) સત્તાથી પૃથક્ હોય. ત્યાં, (૧) જો અસત્ હોય તો, ધ્રૌવ્યના અસંભવને લીધે પોતે નહિ ટકતું થકું, દ્રવ્ય જ 'અસ્ત થાય; અને (૨) જો

૧. સત્ = હયાત

૨. અસત્ = નહિ હયાત એવું

૩. અસ્ત = નષ્ટ [જે અસત્ હોય તેનું ટકવું-હયાત રહેવું કેવું? માટે દ્રવ્યને અસત્ માનતાં, દ્રવ્યના અભાવનો પ્રસંગ આવે અર્થાત્ દ્રવ્ય જ સિદ્ધ ન થાય.]

સત્તાતઃ પૃથગ્ભવત્ સત્તામન્તરેણાત્માનં ધારયત્તાવન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામેવાસ્તં ગમયેત્ । સ્વરૂપતસ્તુ સદ્ભવદ્ધૌવ્યસ્ય સંભવાદાત્માનં ધારયદ્દ્રવ્યમુદ્ગચ્છેત્; સત્તાતોડપૃથગ્ભૂત્વા ચાત્માનં ધારયત્તાવન્માત્રપ્રયોજનાં સત્તામુદ્ગમયેત્ । તતઃ સ્વયમેવ દ્રવ્યં સત્ત્વેનાભ્યુપગન્તવ્યં, ભાવભાવવતોરપૃથક્ત્વેનાનન્યત્વાત્ ॥ ૧૦૫ ॥

અથ સત્તાદ્રવ્યયોરભેદવિષયે પુનરપિ પ્રકારાન્તરેણ યુક્તિં દર્શયતિ-ગ હવદિ જદિ સદ્ભવં પરમચૈતન્યપ્રકાશરૂપેણ સ્વરૂપેણ સ્વરૂપસત્તાસ્તિત્વગુણેન યદિ ચેત્ સન્ન ભવતિ । કિં કર્તુ । પરમાત્મદ્રવ્યં । તદા અસદ્ભવં હોદિ અસદવિદ્યમાનં ભવતિ ધ્રુવં નિશ્ચિતમ્ । અવિદ્યમાનં સત્ તં કહં દવ્યં તત્પરમાત્મદ્રવ્યં કથં ભવતિ, કિંતુ નૈવ । સ ચ પ્રત્યક્ષવિરોધઃ । કસ્માત્ । સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન ગમ્યમાનત્વાત્ । અથાવિચારિતરમણીયન્યાયેન સત્તાગુણાભાવેડપ્યસ્તીતિ ચેત્, તત્ર વિચાર્યતે-યદિ કેવલજ્ઞાનદર્શનગુણાવિનાભૂતસ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વાત્પૃથગ્ભૂતા તિષ્ઠતિ તદા સ્વરૂપાસ્તિત્વં નાસ્તિ, સ્વરૂપાસ્તિત્વાભાવે દ્રવ્યમપિ નાસ્તિ । અથવા સ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વાત્સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ પ્રદેશરૂપેણાભિન્નં તિષ્ઠતિ તદા સંમતમેવ । અત્રાવસરે સૌગતમતાનુસારી કશ્ચિદાહ-સિદ્ધપર્યાયસત્તારૂપેણ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમુપચારેણાસ્તિ, ન ચ મુખ્યવૃત્ત્યેતિ । પરિહારમાહ-સિદ્ધપર્યાયોપાદાનકારણભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાભાવે સિદ્ધપર્યાયસત્તૈવ ન સંભવતિ, વૃક્ષાભાવે ફલમિવ । અત્ર પ્રસ્તાવે નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદાહ-હવદિ પુણો અણ્ણં વા તત્પરમાત્મદ્રવ્યં ભવતિ પુનઃ કિંતુ સત્તાયાઃ સકાશાદન્યદ્ભિન્નં ભવતિ પશ્ચાત્સત્તાસમવાયાત્સદ્ભવતિ । આચાર્યાઃ પરિહારમાહુઃ-સત્તાસમવાયાત્પૂર્વં દ્રવ્યં સદસદ્ભા, યદિ સત્તદા સત્તાસમવાયો વૃથા, પૂર્વ-

સત્તાથી પૃથક્ ઢોય તો સત્તા સિવાય પણ પોતે ટકતું (-હયાત રહેતું) થકું, 'એટલું જ માત્ર જેનું પ્રયોજન છે એવી સત્તાને જ અસ્ત કરે.

પરંતુ જો દ્રવ્ય સ્વરૂપથી જ સત્ ઢોય તો-(૧) ઢ્રૌવ્યના સદ્ભાવને લીધે પોતે ટકતું થકું, દ્રવ્ય ઉદ્દિત થાય છે (અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે); અને (૨) સત્તાથી અપૃથક્ રહીને પોતે ટકતું (-હયાત રહેતું) થકું, એટલું જ માત્ર જેનું પ્રયોજન છે એવી સત્તાને ઉદ્દિત કરે છે (અર્થાત્ સિદ્ધ કરે છે).

માટે દ્રવ્ય પોતે જ સત્ત્વ (સત્તા) છે એમ સ્વીકારવું, કારણ કે ભાવ અને ભાવવાનું અપૃથક્પણા વડે અનન્યપણું છે. ૧૦૫.

૧. સત્તાનું કાર્ય એટલું જ છે કે તે દ્રવ્યને હયાત રાખે. જો દ્રવ્ય સત્તાથી ભિન્ન રહીને પણ હયાત રહે-ટકે, તો પછી સત્તાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી અર્થાત્ સત્તાના અભાવનો પ્રસંગ આવે છે.

૨. ભાવવાન્ = ભાવવાળું. [દ્રવ્ય ભાવવાળું છે અને સત્તા તેનો ભાવ છે. તેઓ અપૃથક્ છે (-પૃથક્ નથી) તે અપેક્ષાએ અનન્ય છે (-અન્ય નથી). પૃથક્ત્વ અને અન્યત્વનો ભેદ જે અપેક્ષાએ છે તે અપેક્ષા લઈને તેમના ખાસ (જુદા) અર્થો હવેની ગાથામાં કહેશે તે અર્થો અહીં લાગુ ન પાડવા. અહીં તો અનન્યપણાને અપૃથક્પણાના અર્થમાં જ સમજવું.]

પ્રદેશાસ્ત એવોત્તરીયસ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ, તથા ય એવ સત્તાયા ગુણસ્ય પ્રદેશાસ્ત એવ દ્રવ્યસ્ય ગુણિન ઇતિ તયોર્ન પ્રદેશવિભાગઃ। એવમપિ તયોરન્યત્વમસ્તિ તદ્વક્ષણસદ્ભાવાત્। અતદ્ભાવો હ્યન્યત્વસ્ય લક્ષણં, તત્તુ સત્તાદ્રવ્યયોર્વિદ્યત એવ, ગુણગુણિનો-સ્તદ્ભાવસ્યાભાવાત્, શુક્લોત્તરીયવદેવ। તથા હિ-યથા યઃ કિલૈકચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયમાપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિયગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુક્લો ગુણો ભવતિ, ન ખલુ તદખિલેન્દ્રિયગ્રામ-ગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, યચ્ચ કિલાખિલેન્દ્રિયગ્રામગોચરીભૂતમુત્તરીયં ભવતિ, ન ખલુ સ એકચક્ષુરિન્દ્રિયવિષયમાપદ્યમાનઃ સમસ્તેતરેન્દ્રિયગ્રામગોચરમતિક્રાન્તઃ શુક્લો ગુણો ભવતીતિ તયોસ્તદ્ભાવસ્યાભાવઃ। તથા યા કિલાશ્રિત્ય વર્તિની નિર્ગુણૈકગુણસમુદિતા વિશેષણં

કસ્માદ્દેવોઃ। મિત્રપ્રદેશાભાવાત્। કચોરિવ। શુક્લવસ્ત્રશુક્લગુણયોરિવ। **ઈદિ સાસણં હિ વીરસ્સ** ઇતિ શાસનમુપદેશ આજ્ઞેતિ। કસ્ય। વીરસ્ય વીરાભિધાનાન્તિમતીર્થકરપરમદેવસ્ય। **અણ્ણત્તં** તથાપિ પ્રદેશાભેદેપિ મુક્તાત્મદ્રવ્યશુદ્ધસત્તાગુણયોરન્યત્વં મિત્રત્વં ભવતિ। કથંભૂતમ્। **અતદ્ભાવો** અતદ્ભાવરૂપં સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદસ્વભાવમ્। યથા પ્રદેશરૂપેણાભેદસ્તથા સંજ્ઞાદિલક્ષણ-રૂપેણાપ્યભેદો ભવતુ, કો દોષ ઇતિ ચેત્। નૈવમ્। **ણ તદ્ભવં હોદિ** તન્મુક્તાત્મદ્રવ્યં શુદ્ધાત્મસત્તાગુણેન સહ પ્રદેશાભેદેપિ

વસ્ત્રના-ગુણીના-છે તેથી તેમને પ્રદેશવિભાગ (પ્રદેશભેદ) નથી, તેમ જે સત્તાના-ગુણના-પ્રદેશો છે તે જ દ્રવ્યના-ગુણીના-છે તેથી તેમને પ્રદેશવિભાગ નથી.

આમ હોવા છતાં તેમને (-સત્તા અને દ્રવ્યને) અન્યત્વ છે, કારણ કે (તેમને) અન્યત્વના લક્ષણનો સદ્ભાવ છે. ^૧અતદ્ભાવ અન્યત્વનું લક્ષણ છે. તે તો સત્તા અને દ્રવ્યને છે જ, કારણ કે ગુણ અને ગુણીને ^૨તદ્ભાવનો અભાવ હોય છે-શુકલત્વ અને વસ્ત્રની માફક. તે આ પ્રમાણે : જેવી રીતે એક ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયના વિષયમાં આવતો, બીજો બધી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને ગોચર નહિ થતો એવો જે શુકલત્વગુણ છે તે સમસ્તઈન્દ્રિયસમૂહને ગોચર થતું એવું વસ્ત્ર નથી, તથા જે સમસ્તઈન્દ્રિયસમૂહને ગોચર થતું એવું વસ્ત્ર છે તે એક ચક્ષુ-ઈન્દ્રિયના વિષયમાં આવતો, બીજો બધી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને ગોચર નહિ થતો એવો શુકલત્વગુણ નથી, તેથી તેમને તદ્ભાવનો અભાવ છે; તેવી રીતે ^૩કોઈના આશ્રયે રહેતી,

૧. અતદ્ભાવ = (કથંચિત્) 'તે' નહિ હોવું તે; (કથંચિત્) તે-પણે નહિ હોવું તે; (કથંચિત્) અતત્પણું. [દ્રવ્ય (કથંચિત્) સત્તાપણે નથી અને સત્તા (કથંચિત્) દ્રવ્યપણે નથી માટે તેમને અતદ્ભાવ છે.]

૨. તદ્ભવ = 'તે' હોવું તે; તે પણે હોવું તે; તે-પણું તત્પણું.

૩. સત્તા દ્રવ્યના આશ્રયે રહે છે. દ્રવ્યને કોઈનો આશ્રય નથી. [જેમ વાસણમાં ઘી રહે છે તેમ દ્રવ્યમાં સત્તા રહેતી નથી (કારણ કે વાસણને અને ઘીને તો પ્રદેશભેદ છે); પરંતુ જેમ કેરીમાં વર્ણ, ગંધ વગેરે છે તેમ દ્રવ્યમાં સત્તા છે.]

વિધાયિકા વૃત્તિસ્વરૂપા ચ સત્તા ભવતિ, ન ખલુ તદનાશ્રિત્ય વર્તિ ગુણવદનેકગુણસમુદિતં વિશેષ્યં વિધીયમાનં વૃત્તિમત્સ્વરૂપં ચ દ્રવ્યં ભવતિ; યત્તુ કિલાનાશ્રિત્ય વર્તિ ગુણવદને-કગુણસમુદિતં વિશેષ્યં વિધીયમાનં વૃત્તિમત્સ્વરૂપં ચ દ્રવ્યં ભવતિ, ન ખલુ સાશ્રિત્ય વર્તિની નિર્ગુણૈકગુણસમુદિતા વિશેષણં વિધાયિકા વૃત્તિસ્વરૂપા ચ સત્તા ભવતીતિ તયોસ્તદ્ભાવ-સ્યાભાવઃ। અત એવ ચ સત્તાદ્રવ્યયોઃ કથંચિદનર્થાન્તરત્વેડપિ સર્વથૈકત્વં ન શક્કનીયં;

સંજ્ઞાદિરૂપેણ તન્મયં ન ભવતિ। કધમેગં તન્મયત્વં હિ કિલૈકત્વલક્ષણં। સંજ્ઞાદિરૂપેણ તન્મયત્વાભાવે કથમેકત્વં, કિંતુ નાનાત્વમેવ। યથેદં મુક્તાત્મદ્રવ્યે પ્રદેશાભેદેડપિ સંજ્ઞાદિરૂપેણ નાનાત્વં કથિતં

નિર્ગુણ, એક ગુણની બનેલી, વિશેષણ, વિધાયક (-રચનારી) અને વૃત્તિસ્વરૂપ એવી જે સત્તા છે તે કોઈના આશ્રય વિના રહેતું, ગુણવાળું, અનેક ગુણોનું બનેલું, વિશેષ્ય, વિધીયમાન (-રચનારું) અને વૃત્તિમાનસ્વરૂપ એવું દ્રવ્ય નથી, તથા જે કોઈના આશ્રય વિના રહેતું, ગુણવાળું, અનેક ગુણોનું બનેલું, વિશેષ્ય, વિધીયમાન અને વૃત્તિમાનસ્વરૂપ એવું દ્રવ્ય છે તે કોઈના આશ્રયે રહેતી, નિર્ગુણ, એક ગુણની બનેલી, વિશેષણ, વિધાયક અને વૃત્તિસ્વરૂપ એવી સત્તા નથી, તેથી તેમને તદ્ભાવનો અભાવ છે. આમ હોવાથી જ, જોકે સત્તા અને દ્રવ્યને કથંચિત્ અનર્થાતરપણું (-અભિન્નપદાર્થપણું, અનન્યપદાર્થપણું) છે તોપણ, તેમને સર્વથા એકત્વ

૧. નિર્ગુણ = ગુણ વિનાની. [સત્તા નિર્ગુણ છે, દ્રવ્ય ગુણવાળું છે. જેમ કેરી વર્ણગુણવાળી, ગંધગુણવાળી, સ્પર્શગુણવાળી વગેરે છે, પરંતુ વર્ણગુણ કાંઈ ગંધગુણવાળો, સ્પર્શગુણવાળો કે અન્ય કોઈ ગુણવાળો નથી (કારણ કે વર્ણ કાંઈ સુંઘાતો કે સ્પર્શાતો નથી); વળી જેમ આત્મા જ્ઞાનગુણવાળો, વીર્યગુણવાળો વગેરે છે, પરંતુ જ્ઞાનગુણ કાંઈ વીર્યગુણવાળો કે અન્ય કોઈ ગુણવાળો નથી; તેમ દ્રવ્ય અનંત ગુણોવાળું છે, પરંતુ સત્તા ગુણવાળી નથી. (અહીં, જેમ દંડી દંડવાળો છે, તેમ દ્રવ્યને ગુણવાળું ન સમજવું; કારણ કે દંડી અને દંડને તો પ્રદેશભેદ છે, દ્રવ્ય ને ગુણ તો અભિન્નપ્રદેશી છે)]
૨. વિશેષણ = ખાસિયત; લક્ષણ; ભેદક ધર્મ.
૩. વિધાયક = વિધાન કરનાર; રચનાર.
૪. વૃત્તિ = વર્તવું તે; હોવું તે; હયાતી; ઉત્પાદ્યયધૌવ્ય.
૫. વિશેષ્ય = ખાસિયતોનો ધરનાર પદાર્થ; લક્ષ્ય; ભેદ પદાર્થ-ધર્મી. [જેમ ગળપણ, સફેદપણું, સુંવાળપ વગેરે સાકરનાં વિશેષણો છે અને સાકર તે વિશેષણોથી વિશેષિત થતો (-તે તે ખાસિયતોથી ઓળખાતો, તે તે ભેદોથી ભેદાતો) પદાર્થ છે, વળી જેમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય વગેરે આત્માનાં વિશેષણો છે અને આત્મા તે વિશેષણોથી વિશેષિત થતો (ઓળખાતો, લક્ષિત થતો, ભેદાતો) પદાર્થ છે, તેમ સત્તા વિશેષણ છે અને દ્રવ્ય વિશેષ્ય છે. (વિશેષ્ય અને વિશેષણોને પ્રદેશભેદ નથી એ ખ્યાલ ન ચૂકવો.)]
૬. વિધીયમાન = રચનારું; જે રચાતું હોય તે. (સત્તા વગેરે ગુણો દ્રવ્યના રચનારા છે અને દ્રવ્ય તેમનાથી રચાતો પદાર્થ છે.)
૭. વૃત્તિમાન = વૃત્તિવાળું; હયાતીવાળું; હયાત રહેનાર. (સત્તા વૃત્તિસ્વરૂપ અર્થાત્ હયાતીસ્વરૂપ છે અને દ્રવ્ય હયાત રહેનારસ્વરૂપ છે.)

તદભાવો હ્યોકત્વસ્ય લક્ષણમ્। યત્તુ ન તદ્ભવદ્વિભાવ્યતે તત્કથમેકં સ્યાત્। અપિ તુ ગુણ-
ગુણિરુપેણાનેકમેવેત્યર્થઃ।। ૧૦૬।।

અથાતદ્ભાવમુદાહૃત્ય પ્રથયતિ-

**સદ્દ્વં સચ્ચ ગુણો સચ્ચેવ ય પજ્જઓ ત્તિ વિત્થારો ।
જો ખલુ તસ્સ અભાવો સો તદ્ભાવો અત્ત્થાવો ।। ૧૦૭ ।।**

તથૈવ સર્વદ્રવ્યાણાં સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપાસ્તિત્વગુણેન સહ જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ।। ૧૦૬।। અથાતદ્ભાવં
વિશેષેણ વિસ્તાર્ય કથયતિ-સદ્દ્વં સચ્ચ ગુણો સચ્ચેવ ય પજ્જઓ ત્તિ વિત્થારો સદ્દ્રવ્ય સંશ્ર
ગુણઃ સંશ્રૈવ પર્યાય ઇતિ સત્તાગુણસ્ય દ્રવ્યગુણપર્યાયેષુ વિસ્તારઃ। તથા હિ-યથા મુક્તાફલહારે
સત્તાગુણ-

હશે એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે તદ્ભાવ એકત્વનું લક્ષણ છે. જે 'તે' -પણે જણાતું નથી તે
(સર્વથા) એક કેમ હોય ? નથી જ; પરંતુ ગુણ-ગુણીરૂપે અનેક જ છે એમ અર્થ છે.

ભાવાર્થ:- ભિન્નપ્રદેશત્વ તે પૃથક્પણાનું લક્ષણ છે અને અતદ્ભાવ તે અન્યપણાનું લક્ષણ છે.
દ્રવ્યને અને ગુણને પૃથક્પણું નથી છતાં અન્યપણું છે.

પ્રશ્ન:- જેઓ અપૃથક્ હોય તેમનામાં અન્યપણું કેમ હોઈ શકે ?

ઉત્તર:- વસ્ત્ર અને સફેદપણાની માફક તેમનામાં અન્યપણું હોઈ શકે છે. વસ્ત્રના અને તેના
સફેદપણાના પ્રદેશો જુદા નથી તેથી તેમને પૃથક્પણું તો નથી. આમ હોવા છતાં સફેદપણું તો માત્ર
આંખથી જ જણાય છે, જીભ, નાક વગેરે બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોથી જણાતું નથી, અને વસ્ત્ર તો પાંચે
ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે. માટે (કથંચિત્) વસ્ત્ર તે સફેદપણું નથી અને સફેદપણું તે વસ્ત્ર નથી. જો એમ
ન હોય તો વસ્ત્રની માફક સફેદપણું પણ જીભ, નાક વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જણાવું જોઈએ; પણ એમ
તો બનતું નથી. માટે વસ્ત્ર અને સફેદપણાને અપૃથક્પણું હોવા છતાં અન્યપણું છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ જ પ્રમાણે દ્રવ્યને અને સત્તાદિગુણોને અપૃથક્ત્વ હોવા છતાં અન્યત્વ છે; કારણ કે દ્રવ્યના
અને ગુણના પ્રદેશો અભિન્ન હોવા છતાં દ્રવ્યમાં અને ગુણમાં સંજ્ઞા-સંખ્યા-લક્ષણાદિ ભેદ હોવાથી
(કથંચિત્) દ્રવ્ય તે ગુણપણે નથી અને ગુણ તે દ્રવ્યપણે નથી. ૧૦૬.

હવે અતદ્ભાવને ઉદાહરણ વડે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે:-

**' સત્ દ્રવ્ય, ' ' સત્ પર્યાય, ' ' સત્ ગુણ ' -સત્ત્વનો વિસ્તાર છે;
નથી તે-પણે અન્યોન્ય તેહ અતત્પણું જ્ઞાતવ્ય છે. ૧૦૭.**

સદ્દ્રવ્યં સચ્ચ ગુણઃ સચ્ચૈવ ચ પર્યાય ઇતિ વિસ્તારઃ।

યઃ ખલુ તસ્યાભાવઃ સ તદભાવોઽતદ્ભાવઃ।।૧૦૭।।

યથા ખલ્વેકં મુક્તાફલસ્રગ્દામ હાર ઇતિ સૂત્રમિતિ મુક્તાફલમિતિ ત્રેધા વિસ્તાર્યતે, તથૈકં દ્રવ્યં દ્રવ્યમિતિ ગુણ ઇતિ પર્યાય ઇતિ ત્રેધા વિસ્તાર્યતે। યથા ચૈકસ્ય મુક્તાફલસ્રગ્દામ્નઃ શુક્લો ગુણઃ શુક્લો હારઃ શુક્લં સૂત્રં શુક્લં મુક્તાફલમિતિ ત્રેધા વિસ્તાર્યતે, તથૈકસ્ય દ્રવ્યસ્ય સત્તાગુણઃ સદ્દ્રવ્યં સદ્ગુણઃ સત્પર્યાય ઇતિ ત્રેધા વિસ્તાર્યતે। યથા ચૈકસ્મિન્ મુક્તાફલસ્રગ્દામ્નિ યઃ શુક્લો ગુણઃ સ ન હારો ન સૂત્રં ન મુક્તાફલં યશ્ચ હારઃ સૂત્રં મુક્તાફલં વા સ ન શુક્લો ગુણ ઇતીતરેતરસ્ય યસ્તસ્યાભાવઃ સ તદભાવલક્ષણોઽતદ્ભાવોઽન્યત્વનિબન્ધભૂતઃ, તથૈકસ્મિન્ દ્રવ્યે યઃ સત્તાગુણસ્તન્ન દ્રવ્યં નાન્યો ગુણો-

સ્થાનીયો યોઽસૌ શુક્લગુણઃ સ પ્રદેશાભેદેન કિં કિં ભણ્યતે। શુક્લો હાર ઇતિ શુક્લં સૂત્રમિતિ શુક્લં મુક્તાફલમિતિ ભણ્યતે, યશ્ચ હારઃ સૂત્રં મુક્તાફલં વા તૈસ્ત્રિભિઃ પ્રદેશાભેદેન શુક્લો ગુણો ભણ્યત ઇતિ તદ્ભાવસ્ય લક્ષણમિદમ્। તદ્ભાવસ્યેતિ કોઽર્થઃ। હારસૂત્રમુક્તાફલાનાં શુક્લગુણેન સહ તન્મયત્વં પ્રદેશાભિન્નત્વમિતિ। તથા મુક્તાત્મપદાર્થે યોઽસૌ શુદ્ધસત્તાગુણઃ સ પ્રદેશાભેદેન કિં કિં ભણ્યતે। સત્તાલક્ષણઃ પરમાત્મપદાર્થ ઇતિ સત્તાલક્ષણઃ કેવલજ્ઞાનાદિગુણ ઇતિ સત્તાલક્ષણઃ સિદ્ધપર્યાય

અન્યયાર્થઃ- [સત્ દ્રવ્યં] ‘ સત્ દ્રવ્ય ’ [સત્ ચ ગુણઃ] ‘ સત્ ગુણ ’ [ચ] અને [સત્ ચ એવ પર્યાયઃ] ‘ સત્ પર્યાય ’- [ઇતિ] એમ [વિસ્તારઃ] (સત્તાગુણનો) વિસ્તાર છે. [યઃ ખલુ] (તેમને પરસ્પર) જે [તસ્ય અભાવઃ] ‘ તેનો અભાવ ’ અર્થાત્ ‘ તે-પણે હોવાનો અભાવ ’ છે [સઃ] તે [તદભાવઃ] ‘ તદ્-અભાવ ’ [અતદ્ભાવઃ] એટલે કે ‘ અતદ્ભાવ ’ છે.

ટીકા:- જેમ એક *મૌક્તિકમાળા, ‘ હાર ’ તરીકે, ‘ દોરો ’ તરીકે અને ‘ મોતી ’ તરીકે-એમ ત્રિધા (ત્રણ પ્રકારે) વિસ્તારવામાં આવે છે, તેમ એક દ્રવ્ય, ‘ દ્રવ્ય ’ તરીકે, ‘ ગુણ ’ તરીકે અને ‘ પર્યાય ’ તરીકે -એમ ત્રિધા વિસ્તારવામાં આવે છે.

વળી જેમ એક મૌક્તિકમાળાનો શુક્લત્વગુણ, ‘ શુક્લ હાર ’, ‘ શુક્લ દોરો ’ અને ‘ શુક્લ મોતી ’-એમ ત્રિધા વિસ્તારવામાં આવે છે, તેમ એક દ્રવ્યનો સત્તાગુણ, ‘ સત્ દ્રવ્ય ’, ‘ સત્ ગુણ ’ અને ‘ સત્ પર્યાય ’-એમ ત્રિધા વિસ્તારવામાં આવે છે.

વળી જેવી રીતે એક મૌક્તિકમાળામાં જે શુક્લત્વગુણ છે તે હાર નથી, દોરો નથી કે મોતી નથી, અને જે હાર, દોરો કે મોતી છે તે શુક્લત્વગુણ નથી-એમ એકબીજાને જે ‘ તેનો અભાવ ’ અર્થાત્ ‘ તે-પણે હોવાનો અભાવ ’ છે તે ‘ તદ્-અભાવ ’ લક્ષણ ‘ અતદ્ભાવ ’ છે કે જે (અતદ્ભાવ) અન્યત્વનું કારણ છે; તેવી રીતે એક દ્રવ્યમાં જે સત્તાગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી,

* મૌક્તિકમાળા = મોતીની માળા; મોતીનો હાર.

ન પર્યાયો યચ્ચ દ્રવ્યમન્યો ગુણઃ પર્યાયો વા સ ન સત્તાગુણ ઇતીતરેતરસ્ય યસ્તસ્યાભાવઃ સ તદભાવલક્ષણોઽતદ્ભાવોઽન્યત્વનિબંધનભૂતઃ ।। ૧૦૭ ।।

ઇતિ ભણ્યતે । યશ્ચ પરમાત્મપદાર્થઃ કેવલજ્ઞાનાદિગુણઃ સિદ્ધત્વપર્યાય ઇતિ તૈશ્ચ ત્રિભિઃ (પ્રદેશાભેદેન ?) શુદ્ધસત્તાગુણો ભણ્યત ઇતિ તદ્ભાવસ્ય લક્ષણમિદમ્ । તદ્ભાવસ્યેતિ કોઽર્થઃ । પરમાત્મપદાર્થકેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધત્વપર્યાયાણાં શુદ્ધસત્તાગુણેન સહ સંજ્ઞાદિભેદેઽપિ પ્રદેશૈસ્તન્મયત્વમિતિ । જો ખલુ તસ્સ અભાવો યસ્તસ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણતદ્ભાવસ્ય ખલુ સ્ફુટં સંજ્ઞાદિભેદવિવક્ષાયામભાવઃ સો તદભાવો સ પૂર્વોક્તલક્ષણસ્તદભાવો ભણ્યતે । સ ચ તદભાવઃ કિં ભણ્યતે । અતદ્ભાવો ન તદ્ભાવસ્તન્મયત્વમ્ કિંચ અતદ્ભાવઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદઃ ઇત્યર્થઃ । તદ્વથા— યથા મુક્તાફલહારે યોડસૌ શુક્લગુણસ્તદ્વાચકેન શુક્લમિત્યક્ષરદ્વયેન હારો વાચ્યો ન ભવતિ સૂત્રં વા મુક્તાફલં વા, હારસૂત્રમુક્તાફલશબ્દૈશ્ચ શુક્લગુણો વાચ્યો ન ભવતિ । એવં પરસ્પરં પ્રદેશાભેદેઽપિ યોડસૌ સંજ્ઞાદિભેદઃ સ તસ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણતદ્ભાવસ્યાભાવસ્તદભાવો ભણ્યતે । સ ચ તદભાવઃ પુનરપિ કિં ભણ્યતે । અતદ્ભાવઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ ઇતિ । તથા મુક્તજીવે યોડસૌ શુદ્ધસત્તાગુણસ્તદ્વાચકેન સત્તાશબ્દેન મુક્તજીવો વાચ્યો

અન્ય ગુણ નથી કે પર્યાય નથી, અને જે દ્રવ્ય, 'અન્ય ગુણ કે પર્યાય છે તે સત્તાગુણ નથી—એમ એકબીજાને જે 'તેનો અભાવ' અર્થાત્ 'તે-પણે હોવાનો અભાવ' છે તે 'તદ્અભાવ'લક્ષણ 'અતદ્અભાવ' છે કે જે અન્યત્વનું કારણ છે.

ભાવાર્થ:- એક આત્માને વિસ્તારકથનમાં 'આત્મદ્રવ્ય' તરીકે, 'જ્ઞાનાદિગુણ' તરીકે અને 'સિદ્ધત્વાદિપર્યાય' તરીકે—એમ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી એક આત્માના હયાતીગુણને 'હયાત આત્મદ્રવ્ય', 'હયાત જ્ઞાનાદિગુણ' અને 'હયાત સિદ્ધત્વાદિપર્યાય'—એમ ત્રણ પ્રકારે વિસ્તારવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

વળી એક આત્માનો જે હયાતીગુણ છે તે આત્મદ્રવ્ય નથી, (હયાતીગુણ સિવાયનો) જ્ઞાનાદિગુણ નથી કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય નથી, અને જે આત્મદ્રવ્ય છે, (હયાતી સિવાયનો) જ્ઞાનાદિગુણ છે કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાય છે તે હયાતીગુણ નથી—એમ પરસ્પર તેમને અતદ્અભાવ છે કે જે અતદ્અભાવને લીધે તેમને અન્યત્વ છે. આ જ પ્રમાણે સર્વ દ્રવ્યો વિષે સમજવું.

૧. અન્ય ગુણ = સત્તા સિવાયનો બીજો કોઈ પણ ગુણ

૨. તદ્-અભાવ = તેનો અભાવ. [તદ્-અભાવઃ = તસ્ય અભાવઃ ।]

[તદ્-અભાવ અતદ્અભાવનું લક્ષણ (અથવા સ્વરૂપ) છે. અતદ્અભાવ અન્યત્વનું કારણ છે.]

અથ સર્વથાઽભાવલક્ષણત્વમતદભાવસ્ય નિષેધયતિ-

**જં દવ્યં તણ્ણ ગુણો જો વિ ગુણો સો ણ તચ્ચમત્થાદો ।
એસો હિ અતદ્ભાવો ણેવ અભાવો ત્તિ ણિદ્ધિદ્ધો ॥ ૧૦૮ ॥**

**યદ્દ્રવ્યં તન્ન ગુણો યોઽપિ ગુણઃ સ ન તત્ત્વમર્થાત્ ।
એષ હ્યતદ્ભાવો નૈવ અભાવ ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ ॥ ૧૦૮ ॥**

ન ભવતિ કેવલજ્ઞાનાદિગુણો વા સિદ્ધપર્યાયો વા, મુક્તજીવકેવલજ્ઞાનાદિગુણસિદ્ધપર્યાયશબ્દૈશ્ચ શુદ્ધસત્તાગુણો વાચ્યો ન ભવતિ। ઇત્યેવં પરસ્પરં પ્રદેશાભેદેઽપિ યોઽસૌ સંજ્ઞાદિભેદઃ સ તસ્ય પૂર્વોક્તલક્ષણતદ્ભાવસ્યાભાવસ્તદભાવો ભણ્યતે। સ ચ તદભાવઃ પુનરપિ કિં ભણ્યતે। અતદ્ભાવઃ સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદ ઇત્યર્થઃ। યથાત્ર શુદ્ધાત્મનિ શુદ્ધસત્તાગુણેન સહાભેદઃ સ્થાપિતસ્તથા યથાસંભવં સર્વદ્રવ્યેષુ જ્ઞાતવ્ય ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૦૭ ॥ અથ ગુણગુણિનોઃ પ્રદેશભેદનિષેધેન તમેવ સંજ્ઞાદિભેદરૂપમતદ્ભાવં દૃઢયતિ—જં દવ્યં તણ્ણ ગુણો યદ્દ્રવ્યં સ ન ગુણઃ, યન્મુક્તજીવદ્રવ્યં સ શુદ્ધઃ સન્ ગુણો ન ભવતિ। મુક્તજીવદ્રવ્યશબ્દેન શુદ્ધસત્તાગુણો વાચ્યો ન ભવતીત્યર્થઃ। જો વિ ગુણો સો ણ તચ્ચમત્થાદો યોઽપિ

આ રીતે આ ગાથામાં સત્તાનું ઉદાહરણ લઈને અતદ્ભાવને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યો.

(અહીં એટલું વિશેષ છે કે જે સત્તાગુણ વિષે કહ્યું તે અન્ય ગુણો વિષે પણ યોગ્ય રીતે સમજવું. જેમ કે:-સત્તાગુણની માફક, એક આત્માના પુરુષાર્થગુણને ‘પુરુષાર્થી આત્મદ્રવ્ય’, ‘પુરુષાર્થી જ્ઞાનાદિગુણ’ અને ‘પુરુષાર્થી સિદ્ધત્વાદિપર્યાય’-એમ વિસ્તારી શકાય છે. અભિન્ન પ્રદેશો હોવાને લીધે આમ વિસ્તાર કરવામાં આવે છે, છતાં સંજ્ઞા-લક્ષણ-પ્રયોજનાદિ ભેદ હોવાને લીધે પુરુષાર્થગુણને તથા આત્મદ્રવ્યને, જ્ઞાનાદિ અન્યગુણને કે સિદ્ધત્વાદિપર્યાયને અતદ્ભાવ છે કે જે અતદ્ભાવ તેમનામાં અન્યત્વનું કારણ છે.) ૧૦૭.

હવે સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવનું લક્ષણ હોવાનો નિષેધ કરે છે:-

**સ્વરૂપે નથી જે દ્રવ્ય તે ગુણ, ગુણ તે નહિ દ્રવ્ય છે,
-આને અતત્પણું જાણવું, ન અભાવને; ભાખ્યું જિને. ૧૦૮.**

અન્યર્થઃ- [અર્થાત્] સ્વરૂપ-અપેક્ષાએ [યદ્ દ્રવ્યં] જે દ્રવ્ય છે [તત્ ન ગુણઃ] તે ગુણ નથી [યઃ અપિ ગુણઃ] અને જે ગુણ છે [સઃ ન તત્ત્વં] તે દ્રવ્ય નથી;-[એષઃ હિ અતદ્ભાવઃ] આ અતદ્ભાવ છે; [ન એવ અભાવઃ] સર્વથા અભાવ તે અતદ્ભાવ નથી; [ઇતિ નિર્દિષ્ટઃ] આમ (જિનેદ્રદ્વારા) દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

एकस्मिन्द्रव्ये यद्रव्यं गुणो न तदभवति, यो गुणः स द्रव्यं न भवतीत्येवं यद्द्रव्यस्य गुणरूपेण गुणस्य वा द्रव्यरूपेण तेनाभवनं सोऽतद्भावः, एतावतैवान्यत्वव्यवहारसिद्धेः। न पुनर्द्रव्यस्याभावो गुणो गुणस्याभावो द्रव्यमित्येवंलक्षणोऽभावोऽतद्भावः। एवं सत्येकद्रव्यस्यानेकत्वमुभयशून्यत्वमपोहरूपत्वं वा स्यात्। तथा हि-यथा खलु चेतनद्रव्यस्याभावोऽचेतनद्रव्यमचेतनद्रव्यस्याभावश्चेतनद्रव्यमिति तयोरनेकत्वं, तथा द्रव्यस्याभावो गुणो गुणस्याभावो द्रव्यमित्येकस्यापि द्रव्यस्यानेकत्वं स्यात्। यथा सुवर्णस्याभावे सुवर्णत्वस्याभावः सुवर्णत्वस्याभावे सुवर्णस्याभाव इत्युभयशून्यत्वं, तथा द्रव्यस्याभावे गुणस्याभावो

गुणः स न तत्त्वं द्रव्यमर्थतः परमार्थतः, यः शुद्धसत्तागुणः स मुक्तात्मद्रव्यं न भवति। शुद्धसत्ताशब्देन मुक्तात्मद्रव्यं वाच्यं न भवतीत्यर्थः। एसो हि अतद्भावो एष उक्तलक्षणो हि स्फुटमतद्भावः। उक्तलक्षण इति कोऽर्थः। गुणगुणिनोः संज्ञादिभेदेऽपि प्रदेशभेदाभावः। णेव अभावो ति णिहिद्धो नैवाभाव इति निर्दिष्टः। नैव अभाव इति कोऽर्थः। यथा सत्तावाचकशब्देन मुक्तात्मद्रव्यं वाच्यं न भवति तथा यदि सत्ताप्रदेशैरपि सत्तागुणात्सकाशाद्भिन्नं भवति तदा यथा

ટીકા:- એક દ્રવ્યમાં, જે દ્રવ્ય છે તે ગુણ નથી, જે ગુણ છે તે દ્રવ્ય નથી-એ રીતે જે દ્રવ્યનું ગુણરૂપે અભવન (-નહિ હોવું) અથવા ગુણનું દ્રવ્યરૂપે અભવન તે અતદ્ભાવ છે; કારણ કે આટલાથી જ અન્યત્વવ્યવહાર (-અન્યત્વરૂપ વ્યવહાર) સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ, ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય-એવા લક્ષણવાળો અભાવ તે અતદ્ભાવ નથી. જો એમ હોય તો (૧) એક દ્રવ્યને અનેકપણું આવે, (૨) ઉભયશૂન્યતા થાય (અર્થાત્ બન્નેનો અભાવ થાય), અથવા (૩) અપોહરૂપતા થાય. તે સમજાવવામાં આવે છે:-

(દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ અને ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય એમ માનતાં પ્રથમ દોષ આ પ્રમાણે આવે:)

(૧) જેમ ચેતનદ્રવ્યનો અભાવ તે અચેતનદ્રવ્ય છે, અચેતનદ્રવ્યનો અભાવ તે ચેતનદ્રવ્ય છે-એ રીતે તેમને અનેકપણું (બે-પણું) છે, તેમ દ્રવ્યનો અભાવ તે ગુણ, ગુણનો અભાવ તે દ્રવ્ય-એ રીતે એક દ્રવ્યને પણ અનેકપણું આવે (અર્થાત્ દ્રવ્ય એક હોવા છતાં તેને અનેકપણાનો પ્રસંગ આવે).

(અથવા ઉભયશૂન્યત્વરૂપ બીજો દોષ આ પ્રમાણે આવે:)

(૨) જેમ સુવર્ણનો અભાવ થતાં સુવર્ણપણાનો અભાવ થાય, સુવર્ણપણાનો અભાવ થતાં સુવર્ણનો અભાવ થાય-એ રીતે ઉભયશૂન્યત્વ (બન્નેનો અભાવ) થાય, તેમ દ્રવ્યનો અભાવ થતાં ગુણનો અભાવ થાય, ગુણનો અભાવ થતાં દ્રવ્યનો અભાવ થાય-એ

ગુણસ્યાભાવે દ્રવ્યસ્યાભાવ इत्युभयशून्यत्वं स्यात् । यथा पटाभावमात्र एव घटो घटाभावमात्र एव पट इत्युभयोरपोहरूपत्वं, तथा द्रव्याभावमात्र एव गुणो गुणाभावमात्र एव द्रव्यमित्यत्राप्यपोहरूपत्वं स्यात् । ततो द्रव्यगुणयोरेकत्वमशून्यत्वमनपोहत्वं चेच्छता यथोदित एवातद्भावोऽभ्युपगन्तव्यः ॥ १०८ ॥

अथ सत्ताद्रव्ययोगुणगुणिभावं साधयति-

**जो खलु दव्वसहावो परिणामो सो गुणो सदविसिद्धो ।
सदवद्विदं सहावे दव्वं ति जिणोवदेसोयं ॥ १०९ ॥**

जीवप्रदेशेभ्यः पुद्गलद्रव्यं भिन्नं सद्व्यान्तरं भवति तथा सत्तागुणप्रदेशेभ्यो मुक्तजीवद्रव्यं सत्तागुणाद्भिन्नं सत्पृथग्द्रव्यान्तरं प्राप्नोति । एवं किं सिद्धम् । सत्तागुणरूपं पृथग्द्रव्यं मुक्तात्मद्रव्यं च पृथगिति द्रव्यद्वयं जातं, न च तथा । द्वितीयं च दूषणं प्राप्नोति—यथा सुवर्णत्वगुणप्रदेशेभ्यो भिन्नस्य

રીતે ઉભયશૂન્યતા થાય (અર્થાત્ દ્રવ્ય તેમ જ ગુણ બન્નેના અભાવનો પ્રસંગ આવે).

(અથવા અપોહરૂપતા નામનો ત્રીજો દોષ આ પ્રમાણે આવે:)

(૩) જેમ પટ-અભાવમાત્ર જ ઘટ છે, ઘટ-અભાવમાત્ર જ પટ છે (અર્થાત્ વસ્ત્રના કેવળ અભાવ જેટલો જ ઘડો છે અને ઘડાના કેવળ અભાવ જેટલું જ વસ્ત્ર છે)-એ રીતે બન્નેને અપોહરૂપતા છે, તેમ દ્રવ્ય-અભાવમાત્ર જ ગુણ થાય, ગુણ-અભાવમાત્ર જ દ્રવ્ય થાય-એ રીતે આમાં પણ (દ્રવ્ય-ગુણમાં પણ) *અપોહરૂપતા થાય (અર્થાત્ કેવળ નકારરૂપતાનો પ્રસંગ આવે).

માટે દ્રવ્ય અને ગુણનું એકત્વ, અશૂન્યત્વ ને અનપોહત્વ ઈચ્છનારે યથોક્ત જ (જેવો કહ્યો તેવો જ) અતદ્ભાવ માનવાયોગ્ય છે. ૧૦૮.

હવે સત્તા ને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ કરે છે:-

**परिणाम द्रव्यस्वभाव जे, ते गुण 'सत्'-अविशिष्ट छे;
'द्रव्यो स्वभावे स्थित सत् छे'-अे ज आ उपदेश छे. १०८.**

૧. અપોહરૂપતા = સર્વથા નકારાત્મકપણું; સર્વથા ભિન્નતા. (દ્રવ્ય અને ગુણમાં એકબીજાનો કેવળ નકાર જ હોય તો 'દ્રવ્ય ગુણવાળું છે,' 'આ ગુણ આ દ્રવ્યનો છે'-વગેરે કથનથી સૂચવાતો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ જ દ્રવ્યને અને ગુણને ન બને.)

૨. અનપોહત્વ = અપોહરૂપપણું ન હોવું તે; કેવળ નકારાત્મકપણું ન હોવું તે

**યઃ ખલુ દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ સ ગુણઃ સદવિશિષ્ટઃ ।
સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યમિતિ જિનોપદેશોડયમ્ ॥ ૧૦૧ ॥**

દ્રવ્યં હિ સ્વભાવે નિત્યમવતિષ્ઠમાનત્વાત્સદિતિ પ્રાક્ પ્રતિપાદિતમ્ । સ્વભાવસ્તુ દ્રવ્યસ્ય પરિણામોઽભિહિતઃ । ય એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, સ એવ સદવિશિષ્ટો ગુણ ઇતીહ સાધ્યતે । યદેવ હિ દ્રવ્યસ્વરૂપવૃત્તિભૂતમસ્તિત્વં દ્રવ્યપ્રધાનનિર્દેશાત્સદિતિ સંશબ્દ્યતે તદવિશિષ્ટગુણભૂત એવ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ, દ્રવ્યવૃત્તેર્હિ ત્રિકોટિસમય-

સુવર્ણસ્યાભાવસ્તથૈવ સુવર્ણપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય સુવર્ણત્વગુણસ્યાપ્યભાવઃ, તથા સત્તાગુણપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય મુક્તજીવદ્રવ્યસ્યાભાવસ્તથૈવ મુક્તજીવદ્રવ્યપ્રદેશેભ્યો ભિન્નસ્ય સત્તાગુણસ્યાપ્યભાવઃ ઇત્યુભયશૂન્યત્વં પ્રાપ્નોતિ । યથેદં મુક્તજીવદ્રવ્યે સંજ્ઞાદિભેદભિન્નસ્યાતદ્ભાવસ્તસ્ય સત્તાગુણેન સહ પ્રદેશાભેદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૧૦૮ ॥ એવં દ્રવ્યસ્યાસ્તિ-ત્વકથનરૂપેણ પ્રથમગાથા, પૃથક્ત્વલક્ષણાતદ્ભાવાભિધાનાન્યત્વલક્ષણયોઃ કથનેન દ્વિતીયા, સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદરૂપસ્યાતદ્ભાવસ્ય વિવરણરૂપેણ તૃતીયા, તસ્યૈવ દ્વિતીયાકરણાર્થં ચ ચતુર્થીતિ દ્રવ્યગુણયોરભેદવિષયે યુક્તિકથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન પચ્ચમસ્થલં ગતમ્ । અથ સત્તા ગુણો ભવતિ, દ્રવ્યં ચ ગુણી ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ-

અન્યાર્થઃ- [યઃ ખલુ] જે, [દ્રવ્યસ્વભાવઃ પરિણામઃ] દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત (ઉત્પાદ-વ્યયદ્ર વૈવ્યાત્મક) પરિણામ છે [સઃ] તે (પરિણામ) [સદવિશિષ્ટઃ ગુણઃ] ‘સત્’થી અવિશિષ્ટ (-સત્તાથી કોઈ જુદો નહિ એવો) ગુણ છે. ‘[સ્વભાવે અવસ્થિતં] સ્વભાવમાં અવસ્થિત (હોવાથી) [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [સત્] સત્ છે- [ઇતિ જિનોપદેશઃ] એવો જે (૯૯ મી ગાથામાં કહેલો) જિનોપદેશ [અયમ્] તે જ આ છે (અર્થાત્ ૯૯ મી ગાથાના કથનમાંથી આ ગાથામાં કહેલો ભાવ સહેજે નીકળે છે).

ટીકા:- દ્રવ્ય સ્વભાવમાં નિત્ય અવસ્થિત હોવાથી સત્ છે-એમ પૂર્વે (૯૯ મી ગાથામાં) પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે; અને (ત્યાં) દ્રવ્યનો સ્વભાવ પરિણામ કહેવામાં આવ્યો છે. અહીં એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કે-જે દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત પરિણામ છે, તે જ ‘સત્’થી અવિશિષ્ટ (- અસ્તિત્વથી અભિન્ન એવો, અસ્તિત્વથી કોઈ બીજો નહિ એવો) ગુણ છે.

દ્રવ્યના સ્વરૂપની વૃત્તિભૂત એવું જે અસ્તિત્વ દ્રવ્યપ્રધાન કથન દ્વારા ‘સત્’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે, તેનાથી અવિશિષ્ટ (-તે અસ્તિત્વથી અનન્ય) ગુણભૂત જ દ્રવ્યસ્વભાવભૂત પરિણામ છે; કારણ કે દ્રવ્યની વૃત્તિ ત્રણ પ્રકારના સમયને (ભૂત, વર્તમાન

૧. વૃત્તિ = વર્તવું તે; હયાત રહેવું તે; ટકવું તે.

સ્પર્શિન્યાઃ પ્રતિક્ષણં તેન તેન સ્વભાવેન પરિણમનાત્ । દ્રવ્યસ્વભાવભૂત એવ તાવત્પરિણામઃ । સ ત્વસ્તિત્વભૂતદ્રવ્યવૃત્ત્યાત્મકત્વાત્સદવિશિષ્ટો દ્રવ્યવિધાયકો ગુણ એવેતિ સત્તાદ્રવ્યયોર્ગુણગુણિભાવઃ સિદ્ધચતિ ॥ ૧૦૧ ॥

અથ ગુણગુણિનોર્નાત્વમુપહન્તિ-

**ળત્થિ ગુણો ત્તિ વ કોઈ પજ્જાઓ ત્તીહ વા વિણા દવ્વં ।
દવ્વત્તં પુણ ભાવો તમ્હા દવ્વં સયં સત્તા ॥ ૧૧૦ ॥**

જો ખલુ દવ્વસહાવો પરિણામો યઃ ખલુ સ્ફુટં દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતઃ પરિણામઃ પન્નેન્દ્રિયવિષયાનુભવરૂપમનોવ્યાપારોત્પન્નસમસ્તમનોરથરૂપવિકલ્પજાલાભાવે સતિ યશ્ચિદાનન્દૈ-કાનુભૂતિરૂપઃ સ્વસ્થભાવસ્તસ્યોત્પાદઃ, પૂર્વોક્તવિકલ્પજાલવિનાશો વ્યયઃ, તદુભયાધારભૂતજીવત્વં ધ્રૌવ્યમિત્યુક્તલક્ષણોત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકજીવદ્રવ્યસ્ય સ્વભાવભૂતો યોઽસૌ પરિણામઃ સો ગુણો સ ગુણો ભવતિ । સ પરિણામઃ કથંભૂતઃ સન્ગુણો ભવતિ । સદવિસિદ્ધો સતોઽસ્તિત્વાદવિશિષ્ટોઽભિન્નસ્તદુત્પાદાદિત્રયં તિષ્ઠત્યસ્તિત્વં ચૈકં તિષ્ઠત્યસ્તિત્વેન સહ કથમભિન્નો ભવતીતિ ચેત્ । ‘‘ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સત્ ’’ ઇતિ વચનાત્ । એવં સતિ સત્તૈવ ગુણો ભવતીત્યર્થઃ । ઇતિ ગુણવ્યાખ્યાનં ગતમ્ । સદવદ્વિદં સહાવે દવ્વં ત્તિ સદવસ્થિતં સ્વભાવે દ્રવ્યમિતિ । દ્રવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં ભવતિ । કિં કર્તૃ । સદિતિ । કેન । અભેદનયેન । કથંભૂતમ્ । સત્ અવસ્થિતમ્ । ક્વ । ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મકસ્વભાવે । જિણોવદેસોયં અયં જિણોપદેશ ઇતિ ‘સદવદ્વિદં સહાવે દવ્વં દવ્વસ્સ જો હુ પરિણામો’ ઇત્યાદિપૂર્વસૂત્રે યદુક્તં તદેવેદં વ્યાખ્યાનમ્, ગુણકથનં પુનરધિકમિતિ તાત્પર્યમ્ । યથેદં જીવદ્રવ્યે ગુણગુણિનોર્વ્યાખ્યાનં કૃતં તથા

ને ભવિષ્ય એવા ત્રણે કાળને) સ્પર્શતી હોવાથી (તે વૃત્તિ અર્થાત્ અસ્તિત્વ) પ્રતિક્ષણે તે તે સ્વભાવે પરિણમે છે.

(આ પ્રમાણે) ત્યારે પ્રથમ તો, દ્રવ્યના સ્વભાવભૂત જ પરિણામ છે; અને તે (ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યાત્મક પરિણામ), અસ્તિત્વભૂત એવી દ્રવ્યની વૃત્તિસ્વરૂપ હોવાને લીધે, ‘સત્’થી અવિશિષ્ટ એવો, દ્રવ્યવિધાયક (-દ્રવ્યને રચનારો) ગુણ જ છે. -આ રીતે સત્તા ને દ્રવ્યનું ગુણ-ગુણીપણું સિદ્ધ થાય છે. ૧૦૮.

હવે ગુણ ને ગુણીના અનેકપણાનું ખંડન કરે છે:-

**પર્યાય કે ગુણ એવું કોઈ ન દ્રવ્ય વિણ વિશ્વે દીસે;
દ્રવ્યત્વ છે વળી ભાવ; તેથી દ્રવ્ય પોતે સત્ત્વ છે. ૧૧૦.**

**નાસ્તિ ગુણ ઇતિ વા કશ્ચિત્ પર્યાય ઇતીહ વા વિના દ્રવ્યમ્ ।
દ્રવ્યત્વં પુનર્ભાવસ્તસ્માદ્દ્રવ્યં સ્વયં સત્તા ॥ ૧૧૦ ॥**

ન ખલુ દ્રવ્યાત્પૃથગ્ભૂતો ગુણ ઇતિ વા પર્યાય ઇતિ વા કશ્ચિદપિ સ્યાત્: યથા સુવર્ણાત્પૃથગ્ભૂતં તત્પીતત્વાદિકમિતિ વા તત્કુण्डलत्वादિકમિતિ વા । અથ તસ્ય તુ દ્રવ્યસ્ય સ્વરૂપવૃત્તિભૂતમસ્તિત્વાઘ્યં યદ્દ્રવ્યત્વં સ ખલુ તદ્ભાવાઘ્યો ગુણ એવ ભવન્ કિં હિ દ્રવ્યાત્પૃથગ્ભૂતત્વેન વર્તતે । ન વર્તત એવ । તર્હિ દ્રવ્યં સત્તાઽસ્તુ સ્વયમેવ ॥ ૧૧૦ ॥

અથ દ્રવ્યસ્ય સદુત્પાદાસદુત્પાદયોરવિરોધં સાધયતિ-

**એવંવિહં સહાવે દવ્યં દવ્યત્થપજ્જયત્થેહિં ।
સદસભ્ભાવણિબદ્ધં પાદુભ્ભાવં સદા લભદિ ॥ ૧૧૧ ॥**

સર્વદ્રવ્યેષુ જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૧૦૯ ॥ અથ ગુણપર્યાયાભ્યાં સહ દ્રવ્યસ્યાભેદં દર્શયતિ-**ગત્થિ** નાસ્તિ ન વિદ્યતે । સ કઃ । **ગુણો ત્તિ વ કોઈ** ગુણ ઇતિ કશ્ચિત્ । ન કેવલં ગુણઃ **પજ્જાઓ તીહ વા** પર્યાયો વેતીહ । કથમ્ । **વિના** વિના । કિં વિના । **દવ્યં** દ્રવ્યમ્ । **ઇદાનીં** દ્રવ્યં કથ્યતે । **દવ્યત્તં પુણ ભાવો** દ્રવ્યત્વમસ્તિત્વમ્ । તત્પુનઃ કિં ભણ્યતે । ભાવઃ । ભાવઃ કોઽર્થઃ । ઉત્પાદવ્યય-ધ્રૌવ્યાત્મકસદ્ભાવઃ । **તમ્હા દવ્યં સયં સત્તા** તસ્માદભેદનયેન સત્તા સ્વયમેવ દ્રવ્યં ભવતીતિ ।

અન્યયાર્થઃ- [ઇહ] આ વિશ્વમાં [ગુણઃ ઇતિ વા કશ્ચિત્] ગુણ એવું કોઈ [પર્યાયઃ ઇતિ વા] કે પર્યાય એવું કોઈ, [દ્રવ્યં વિના ન અસ્તિ] દ્રવ્ય વિના (-દ્રવ્યથી જીદું) હોતું નથી; [દ્રવ્યત્વં પુનઃ ભાવઃ] અને દ્રવ્યત્વ તે ભાવ છે (અર્થાત્ અસ્તિત્વ તે ગુણ છે); [તસ્માત્] તેથી [દ્રવ્યં સ્વયં સત્તા] દ્રવ્ય પોતે સત્તા (અર્થાત્ અસ્તિત્વ) છે.

ટીકા:- ખરેખર દ્રવ્યથી પૃથગ્ભૂત (જીદું) ગુણ એવું કોઈ કે પર્યાય એવું કોઈ પણ ન હોય;- જેમ સુવર્ણથી પૃથગ્ભૂત તેની પીળાશ આદિ કે તેનું કુંડળપણું આદિ હોતાં નથી તેમ. હવે, તે દ્રવ્યના સ્વરૂપની વૃત્તિભૂત 'અસ્તિત્વ' નામથી કહેવાતું જે દ્રવ્યત્વ તે તેનો 'ભાવ' નામથી કહેવાતો ગુણ જ હોવાથી, શું તે દ્રવ્યથી પૃથક્પણે વર્તે છે? નથી જ વર્તતું. તો પછી દ્રવ્ય સ્વયમેવ (પોતે જ) સત્તા હો. ૧૧૦.

હવે દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ અને અસત્-ઉત્પાદ હોવામાં અવિરોધ સિદ્ધ કરે છે:-

**આવું દરવ દ્રવ્યાર્થ-પર્યાયાર્થથી નિજભાવમાં
સદ્ભાવ-અણસદ્ભાવયુત ઉત્પાદને પામે સદા. ૧૧૧.**

**एवंविधं स्वभावे द्रव्यं द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्याम्।
सदसद्भावनिबद्धं प्रादुर्भावं सदा लभते ॥ १११ ॥**

एवमेतद्यथोदितप्रकारसाकल्याकलङ्कलाञ्छनमनादिनिधनं सत्स्वभावे प्रादुर्भावमास्कन्दति द्रव्यम्। स तु प्रादुर्भावो द्रव्यस्य द्रव्याभिधेयतायां सद्भावनिबद्ध एव स्यात्; पर्यायाभिधेयतायां त्वसद्भावनिबद्ध एव। तथा हि-यदा द्रव्यमेवाभिधीयते न पर्यायास्तदा प्रभवावसानवर्जिताभिर्योगपद्यप्रवृत्ताभिर्द्रव्यनिष्पादिकाभिरन्वयशक्तिभिः प्रभवावसान-

तद्यथा-मुक्तात्मद्रव्ये परमावासिरूपो मोक्षपर्यायः केवलज्ञानादिरूपो गुणसमूहश्च येन कारणेन तद्द्वयमपि परमात्मद्रव्यं विना नास्ति न विद्यते। कस्मात् प्रदेशाभेदादिति। उत्पादव्ययध्रौव्यात्मकशुद्धसत्तारूपं मुक्तात्मद्रव्यं भवति। तस्मादभेदेन सतैव द्रव्यमित्यर्थः। यथा मुक्तात्मद्रव्ये गुणपर्यायाभ्यां सहाभेदव्याख्यानं कृतं तथा यथासंभवं सर्वद्रव्येषु ज्ञातव्यमिति ॥ ११० ॥ एवं गुणगुणिव्याख्यानरूपेण प्रथमगाथा, द्रव्यस्य गुणपर्यायाभ्यां सह भेदो नास्तीति कथनरूपेण द्वितीया चेति स्वतन्त्रगाथाद्वयेन षष्ठस्थलं गतम् ॥ अथ द्रव्यस्य द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकनयाभ्यां सदुत्पादासदुत्पादौ दर्शयति-**एवंविहसम्भावे** एवंविधसद्भावे सत्तालक्षणमुत्पादव्ययध्रौव्यलक्षणं गुणपर्यायलक्षणं द्रव्यं चेत्येवंविधपूर्वोक्तसद्भावे स्थितं, अथवा **एवंविहं सहावे** इति पाठान्तरम्। तत्रैवंविधं पूर्वोक्तलक्षणं

अन्वयार्थः- [एवंविधं द्रव्यं] आवुं (पूर्वोक्त) द्रव्य [स्वभावे] स्वभावमां [द्रव्यार्थपर्यायार्थाभ्यां] द्रव्यार्थिक અને પર્યાયાર્થિક નયો વડે [સદસદ્ભાવનિબદ્ધં પ્રાદુર્ભાવં] સદ્ભાવસંબદ્ધ અને અસદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદને [સદા લભતે] સદા પામે છે.

ટીકા:- આ પ્રમાણે યથોદિત સર્વ પ્રકારે ^૧અકલંક લક્ષણવાળું, અનાદિનિધન આ દ્રવ્ય સત્-સ્વભાવમાં (અસ્તિત્વસ્વભાવમાં) ઉત્પાદ પામે છે. દ્રવ્યનો તે ઉત્પાદ, દ્રવ્યની ^૨અભિધેયતા વખતે સદ્ભાવસંબદ્ધ જ છે અને પર્યાયોની અભિધેયતા વખતે અસદ્ભાવસંબદ્ધ જ છે. તે સ્પષ્ટ સમજાવવામાં આવે છે:-

જ્યારે દ્રવ્ય જ કહેવામાં આવે છે-પર્યાયો નહિ, ત્યારે ઉત્પત્તિવિનાશ રહિત, યુગપદ્ પ્રવર્તતી, દ્રવ્યની નિપજાવનારી ^૩અન્વયશક્તિઓ વડે, ઉત્પત્તિવિનાશલક્ષણવાળી,

૧ અકલંક = નિર્દોષ (આ દ્રવ્ય પૂર્વે કહેલા સર્વ પ્રકારે નિર્દોષ લક્ષણવાળું છે)

૨ અભિધેયતા = કહેવાયોગ્યપણું; વિવક્ષા; કથની

૩ અન્વયશક્તિઓ = અન્વયરૂપ શક્તિઓ. (અન્વયશક્તિઓ ઉત્પત્તિ અને નાશ વિનાની છે, એકીસાથે પ્રવર્તે છે અને દ્રવ્યને નિપજાવે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે આત્મદ્રવ્યની અન્વયશક્તિઓ છે.)

લાઝ્છના: ક્રમપ્રવૃત્તા: પર્યાયનિષ્પાદિકા વ્યતિરેકવ્યક્તીસ્તાસ્તા: સંક્રામતો દ્રવ્યસ્ય સદ્ભાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવ: , હેમવત્ । તથા હિ-યદા હેમૈવાભિધીયતે નાજ્ઞદાદય: પર્યાયાસ્તદા હેમસમાનજીવિતાભિર્યોગપદ્મપ્રવૃત્તાભિર્હેમનિષ્પાદિકાભિરન્વયશક્તિભિરજ્ઞદાદિપર્યાયસમાનજીવિતા: ક્રમપ્રવૃત્તા અજ્ઞદાદિપર્યાયનિષ્પાદિકા વ્યતિરેકવ્યક્તીસ્તાસ્તા: સંક્રામતો હેમ્ન: સદ્ભાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવ: । યદા તુ પર્યાયા એવાભિધીયન્તે ન દ્રવ્યં , તદા પ્રભવાવસાનલાઝ્છનાભિ: ક્રમપ્રવૃત્તાભિ: પર્યાયનિષ્પાદિકાભિર્વ્યતિરેકવ્યક્તિભિસ્તાભિસ્તાભિ: પ્રભવાવસાનવર્જિતા

સ્વકીયસદ્ભાવે સ્થિતમ્ । કિમ્ । દ્રવ્યં દ્રવ્યં કર્તુમ્ । કિં કરોતિ । સદા લભદિ સદા સર્વકાલં લભતે । કિં કર્મતાપન્નમ્ । પાદુભાવં પ્રાદુર્ભાવમુત્પાદમ્ । કથંભૂતમ્ । સદસભ્ભાવણિબદ્ધં સદ્ભાવનિબદ્ધમસદ્ભાવનિબદ્ધં ચ । કાભ્યાં કૃત્વા । દવ્વત્થપજ્જયત્થેહિં દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિક-નયાભ્યામિતિ । તથા હિ-યથા યદા કાલે દ્રવ્યાર્થિકનયેન વિવક્ષા ક્રિયતે યદેવ કટકપર્યાયે સુવર્ણં તદેવ કજ્જણપર્યાયે નાન્યદિતિ , તદા કાલે સદ્ભાવનિબદ્ધ એવોત્પાદ: । કસ્માદિતિ ચેત્ । દ્રવ્યસ્ય દ્રવ્યરૂપેણાવિનષ્ટત્વાત્ । યદા પુન: પર્યાયવિવક્ષા ક્રિયતે કટકપર્યાયાત્ સકાશાદન્યો ય: કજ્જણપર્યાય: સુવર્ણસમ્બન્ધી સ એવ ન ભવતિ , તદા પુનરસદુત્પાદ: । કસ્માદિતિ ચેત્ । પૂર્વપર્યાયસ્ય વિનષ્ટત્વાત્ । તથા યદા દ્રવ્યાર્થિકનયવિવક્ષા ક્રિયતે ય એવ પૂર્વ ગૃહસ્થાવસ્થાયામેવમેવં ગૃહવ્યાપારં કૃતવાન્ પશ્ચાજ્જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા સ એવેદાનીં રામાદિકેવલિપુરુષો નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકપરમાત્મધ્યાનેનાનન્તસુખા-

ક્રમે પ્રવર્તતી, પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિઓને પામતા દ્રવ્યને સદ્ભાવસંબદ્ધ જ ઉત્પાદ છે; સુવર્ણની જેમ. તે આ પ્રમાણે: જ્યારે સુવર્ણ જ કહેવામાં આવે છે-બાજુબંધ વગેરે પર્યાયો નહિ, ત્યારે સુવર્ણ જેટલું ટકનારી, યુગપદ્મ પ્રવર્તતી, સુવર્ણની નિપજાવનારી અન્વયશક્તિઓ વડે, બાજુબંધ વગેરે પર્યાયો જેટલું ટકનારી, ક્રમે પ્રવર્તતી, બાજુબંધ વગેરે પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિઓને પામતા સુવર્ણને સદ્ભાવસંબદ્ધ જ ઉત્પાદ છે.

અને જ્યારે પર્યાયો જ કહેવામાં આવે છે-દ્રવ્ય નહિ, ત્યારે ઉત્પત્તિવિનાશ જેમનું લક્ષણ છે એવી, ક્રમે પ્રવર્તતી, પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ વડે,

૧. વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ = ભેદરૂપ પ્રગટતાઓ. [વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ ઉત્પત્તિવિનાશ પામે છે, ક્રમે પ્રવર્તે છે અને પર્યાયોને નિપજાવે છે. શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન વગેરે તથા સ્વરૂપાયરણચારિત્ર, યથાપ્યાતચારિત્ર વગેરે આત્મદ્રવ્યની વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ છે. વ્યતિરેક તથા અન્વયના અર્થો માટે ૧૯૦ તથા ૧૯૧ માં પાનાનું પદદિ પ્પણ (ફૂટનોટ) જુઓ.]

૨. સદ્ભાવસંબદ્ધ = હયાતી સાથે સંબંધવાળો-સંકળાયેલો. [દ્રવ્યની વિવક્ષા વખતે, અન્વયશક્તિઓને મુખ્ય અને વ્યતિરેકવ્યક્તિઓને ગૌણ કરાતી હોવાથી દ્રવ્યને સદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદ (સત્-ઉત્પાદ, હયાતનો ઉત્પાદ) છે.]

યૌગપદ્યપ્રવૃત્તા દ્રવ્યનિષ્પાદિકા અન્વયશક્તી: સંક્રામતો દ્રવ્યસ્યાસદ્ભાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવઃ, હેમવદેવ । તથા હિ-યદાઙ્ગદાદિપર્યાયા એવાભિધેયન્તે ન હેમ, તદાઙ્ગદાદિપર્યાયસમાનજીવિતાભિઃ ક્રમપ્રવૃત્તાભિરઙ્ગદાદિપર્યાયનિષ્પાદિકાભિર્વ્યતિરેકવ્યક્તિભિસ્તાભિસ્તાભિર્હેમસમાનજીવિતા યૌગપદ્યપ્રવૃત્તા હેમનિષ્પાદિકા અન્વયશક્તિઃ સંક્રામતો હેમ્નોઽસદ્ભાવનિબદ્ધ એવ પ્રાદુર્ભાવઃ । અથ પર્યાયાભિધેયતાયામપ્યસદુત્પત્તૌ પર્યાયનિષ્પાદિકારતાસ્તા વ્યતિરેકવ્યક્તયો યૌગપદ્યપ્રવૃત્તિ-માસાદ્યાન્વયશક્તિત્વમાપન્નાઃ પર્યાયાન્ દ્રવીકુર્યુઃ, તથાઙ્ગદાદિપર્યાયનિષ્પાદિકાભિસ્તા-ભિસ્તાભિર્વ્યતિરેકવ્યક્તિભિર્યૌગપદ્યપ્રવૃત્તિમાસાદ્યાન્વયશક્તિત્વમાપન્નાભિરઙ્ગદાદિપર્યાયા અપિ હેમીક્રિયેરન્ । દ્રવ્યાભિધેયતાયામપિ સદુત્પત્તૌ દ્રવ્યનિષ્પાદિકા અન્વયશક્તયઃ ક્રમપ્રવૃત્તિમાસાદ્ય તત્તદ્વ્યતિરેકવ્યક્તિત્વમાપન્ના દ્રવ્યં પર્યાયીકુર્યુઃ, તથા હેમનિષ્પાદિકાભિરન્વય-

મૃતતૃપ્તો જાતઃ ન ચાન્ય ઇતિ, તદા સદ્ભાવનિબદ્ધ એવોત્પાદઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । પુરુષત્વેનાવિનષ્ટત્વાત્ । યદા તુ પર્યાયનયવિવક્ષા ક્રિયતે પૂર્વ સરાગાવસ્થાયાઃ સકાશાદન્યોઽયં ભરતસગરરામપાણ્ડવાદિકેવલિપુરુષાણાં સંબન્ધી નિરુપરાગપરમાત્મપર્યાયઃ સ એવ ન ભવતિ, તદા પુનરસદ્ભાવનિબદ્ધ

ઉત્પત્તિવિનાશ રહિત, યુગપદ્ય પ્રવર્તતી, દ્રવ્યની નિપજાવનારી અન્વયશક્તિઓને પામતા દ્રવ્યને *અસદ્ભાવસંબદ્ધ જ ઉત્પાદ છે; સુવર્ણની જેમ જ. તે આ પ્રમાણે: જ્યારે બાજુબંધ વગેરે પર્યાયો જ કહેવામાં આવે છે-સુવર્ણ નહિ, ત્યારે બાજુબંધ વગેરે પર્યાયો જેટલું ટકનારી, ક્રમે પ્રવર્તતી, બાજુબંધ વગેરે પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ વડે, સુવર્ણ જેટલું ટકનારી, યુગપદ્ય પ્રવર્તતી, સુવર્ણની નિપજાવનારી અન્વયશક્તિઓને પામતા સુવર્ણને અસદ્ભાવયુક્ત જ ઉત્પાદ છે.

હવે, પર્યાયોની અભિધેયતા વખતે પણ, અસત્-ઉત્પાદમાં પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ યુગપદ્યપ્રવૃત્તિ પામીને અન્વયશક્તિપણને પામતી થતી પર્યાયોને દ્રવ્ય કરે છે (-પર્યાયોની વિવક્ષા વખતે પણ, વ્યતિરેકવ્યક્તિઓ અન્વયશક્તિરૂપ બનતી થકી પર્યાયોને દ્રવ્યરૂપ કરે છે); જેમ બાજુબંધ વગેરે પર્યાયોની નિપજાવનારી તે તે વ્યતિરેક-વ્યક્તિઓ યુગપદ્યપ્રવૃત્તિ પામીને અન્વયશક્તિપણને પામતી થકી બાજુબંધ વગેરે પર્યાયોને સુવર્ણ કરે છે તેમ, દ્રવ્યની અભિધેયતા વખતે પણ, સત્-ઉત્પાદમાં દ્રવ્યની નિપજાવનારી અન્વયશક્તિઓ ક્રમપ્રવૃત્તિ પામીને તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિપણને પામતી થકી દ્રવ્યને પર્યાયો (-પર્યાયોરૂપ) કરે છે, જેમ સુવર્ણની નિપજાવનારી અન્વયશક્તિઓ ક્રમપ્રવૃત્તિ પામીને

* અસદ્ભાવસંબદ્ધ = અહ્યાતી સાથે સંબંધવાળો-સંકળાયેલો. [પર્યાયોની વિવક્ષા વખતે, વ્યતિરેક-વ્યક્તિઓને મુખ્ય અને અન્વયશક્તિઓને ગૌણ કરાતી હોવાથી, દ્રવ્યને અસદ્ભાવસંબદ્ધ ઉત્પાદ (અસત્-ઉત્પાદ, અવિધમાનનો ઉત્પાદ) છે.]

શક્તિભિઃ ક્રમપ્રવૃત્તિમાસાદ્ય તત્તદ્વચતિરેકમાપન્નાભિર્હેમાઙ્ગદાદિપર્યાયમાત્રીક્રિયેત । તતો દ્રવ્યાર્થાદેશાત્સદુત્પાદઃ , પર્યાયાર્થાદેશાદસત્્ ઇત્યનવદ્યમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અથ સદુત્પાદમનન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ-

**જીવો ભવં ભવિસ્સદિ ણરોઽમરો વા પરો ભવીય પુણો ।
કિં દવ્વત્તં પજહદિ ણ જહં અણ્ણો કહં હોદિ ॥ ૧૧૨ ॥**

એવોત્પાદઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । પૂર્વપર્યાયાદન્યત્વાદિતિ । યથેદં જીવદ્રવ્યે સદુત્પાદા-સદુત્પાદવ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૧૧૧ ॥ અથ પૂર્વોક્તમેવ સદુત્પાદં દ્રવ્યાદભિન્નત્વેન વિવૃણોતિ-જીવો જીવઃ કર્તા ભવં ભવન્ પરિણમન્ સન્ ભવિસ્સદિ ભવિષ્યતિ તાવત્ । કિં કિં ભવિષ્યતિ ।

તે તે વ્યતિરેકવ્યક્તિપણાને પામતી થકી સુવર્ણને બાજુબંધઆદિ પર્યાયમાત્ર (-પર્યાયમાત્રરૂપ) કરે છે તેમ.

માટે દ્રવ્યાર્થિક કથનથી સત્-ઉત્પાદ છે, પર્યાયાર્થિક કથનથી અસત્-ઉત્પાદ છે-તે વાત અનવધ (નિર્દોષ, અબાધ્ય) છે.

ભાવાર્થ:- જે પહેલાં હયાત હોય તેની જ ઉત્પત્તિને સત્-ઉત્પાદ કહે છે અને જે પહેલાં હયાત ન હોય તેની ઉત્પત્તિને અસત્-ઉત્પાદ કહે છે. જ્યારે પર્યાયોને ગૌણ કરીને દ્રવ્યનું મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તો જે હયાત હતું તે જ ઉત્પન્ન થાય છે (કારણ કે દ્રવ્ય તો ત્રણે કાળે હયાત છે); તેથી દ્રવ્યાર્થિક નયથી તો દ્રવ્યને સત્-ઉત્પાદ છે. અને જ્યારે દ્રવ્યને ગૌણ કરીને પર્યાયોનું મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે, ત્યારે જે હયાત નહોતું તે ઉત્પન્ન થાય છે (કારણ કે વર્તમાન પર્યાય ભૂતકાળે હયાત નહોતો), તેથી પર્યાયાર્થિક નયથી દ્રવ્યને અસત્-ઉત્પાદ છે.

અહીં એ લક્ષમાં રાખવું કે દ્રવ્ય અને પર્યાયો જુદી જુદી વસ્તુઓ નથી; તેથી પર્યાયોની વિવક્ષા વખતે પણ, અસત્-ઉત્પાદમાં, જે પર્યાયો છે તે દ્રવ્ય જ છે, અને દ્રવ્યની વિવક્ષા વખતે પણ, સત્-ઉત્પાદમાં, જે દ્રવ્ય છે તે પર્યાયો જ છે. ૧૧૧.

હવે (સર્વ પર્યાયોમાં દ્રવ્ય અનન્ય છે અર્થાત્ તેનું તે જ છે માટે તેને સત્-ઉત્પાદ છે-એમ) સત્-ઉત્પાદને અનન્યપણા વડે નક્કી કરે છે:-

જીવ પરિણમે તેથી નરાદિક એ થશે; પણ તે-રૂપે શું છોડતો દ્રવ્યત્વને ? નહિ છોડતો કયમ અન્ય એ ? ૧૧૨.

**जीवो भवन् भविष्यति नरोऽमरो वा परो भूत्वा पुनः।
किं द्रव्यत्वं प्रजहाति न जहदन्यः कथं भवति।।११२।।**

દ્રવ્યં હિ તાવદ્દ્રવ્યત્વભૂતામન્વયશક્તિં નિત્યમપ્યપરિત્યજદ્ભવતિ સદેવ। યસ્તુ દ્રવ્યસ્ય પર્યાયભૂતાયા વ્યતિરેકવ્યક્તેઃ પ્રાદુર્ભાવઃ તસ્મિન્નપિ દ્રવ્યત્વભૂતાયા અન્વયશક્તેરપ્રચ્યવનાત્ દ્રવ્યમનન્યદેવ। તતોઽનન્યત્વેન નિશ્ચીયતે દ્રવ્યસ્ય સદુત્પાદઃ। તથા હિ-જીવો દ્રવ્યં ભવન્નારકતિર્યગ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વાનામન્યતમેન પર્યાયેણ દ્રવ્યસ્ય પર્યાયદુર્લલિતવૃત્તિત્વાદવશ્યમેવ ભવિષ્યતિ। સ હિ ભૂત્વા ચ તેન કિં દ્રવ્યત્વભૂતામન્વયશક્તિમુજ્જતિ, નોજ્જતિ।

નિર્વિકારશુદ્ધોપયોગવિલક્ષણાભ્યાં શુભાશુભોપયોગાભ્યાં પરિણમ્ય **णरोऽमरो वा परो** નરો દેવઃ પરસ્તિર્ય ઙ્નારકરૂપો વા નિર્વિકારશુદ્ધોપયોગેન સિદ્ધો વા ભવિષ્યતિ। **भवीय पुणो** એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ પુનર્ભૂત્વાપિ। અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્। ભવનં વર્તમાનકાલાપેક્ષયા ભવિષ્યતિ ભાવિકાલાપેક્ષયા ભૂત્વા ભૂતકાલાપેક્ષયા ચેતિ કાલત્રયે ચૈવં ભૂત્વાપિ **किं दव्यत्तं पजहदि** કિં દ્રવ્યત્વં પરિત્યજતિ। **ण चयदि** દ્રવ્યાર્થિકનયેન દ્રવ્યત્વં ન ત્યજતિ, દ્રવ્યાદિત્તો ન ભવતિ। **अण्णो कहं हवदि** અન્યો ભિન્નઃ

अन्वयार्थः- [જીવઃ] જીવ [ભવન્] પરિણમતો હોવાથી [નરઃ] મનુષ્ય, [અમરઃ] દેવ [વા] અથવા [પરઃ] બીજું કાંઈ (-તિર્યચ, નારક કે સિદ્ધ) [ભવિષ્યતિ] થશે. [પુનઃ] પરંતુ [ભૂત્વા] મનુષ્યદેવાદિક થઈને [કિં] શું તે [દ્રવ્યત્વં પ્રજહાતિ] દ્રવ્યપણાને છોડે છે? [ન જહત્] નહિ છોડતો થકો તે [અન્યઃ કથં ભવતિ] અન્ય કેમ હોય? (અર્થાત્ તે અન્ય નથી, તેનો તે જ છે.)

टीका:- પ્રથમ તો દ્રવ્ય દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિને સદાય નહિ છોડતું થકું સત્ જ (હયાત જ) છે. અને દ્રવ્યને જે પર્યાયભૂત વ્યતિરેકવ્યક્તિનો ઉત્પાદ થાય છે તેમાં પણ દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિનું અચ્યુતપણું હોવાથી દ્રવ્ય અનન્ય જ છે (અર્થાત્ તે ઉત્પાદમાં પણ અન્વયશક્તિ તો અપતિત-અવિનષ્ટ-નિશ્ચળ હોવાથી દ્રવ્ય તેનું તે જ છે, અન્ય નથી). માટે અનન્યપણા વડે દ્રવ્યનો સત્-ઉત્પાદ નક્કી થાય છે (અર્થાત્ ઉપર કહ્યું તેમ દ્રવ્યનું દ્રવ્ય-અપેક્ષાએ અનન્યપણું હોવાથી, તેને સત્-ઉત્પાદ છે-એમ અનન્યપણા દ્વારા સિદ્ધ થાય છે).

આ વાતને (ઉદાહરણથી) સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:-

જીવ દ્રવ્ય હોવાથી અને દ્રવ્ય પર્યાયોમાં વર્તતું હોવાથી જીવ નારકત્વ, તિર્યચત્વ, મનુષ્યત્વ, દેવત્વ અને સિદ્ધત્વમાંના કોઈ એક પર્યાયે અવશ્યમેવ થશે-પરિણમશે. પરંતુ તે જીવ તે પર્યાયરૂપે થઈને શું દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિને છોડે છે? નથી છોડતો. જો નથી

યદિ નોજ્ઞતિ કથમન્યો નામ સ્યાત્, યેન પ્રકટિતત્રિકોટિસત્તાકઃ સ એવ ન સ્યાત્ ॥ ૧૧૨ ॥

અથાસદુત્પાદમન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ-

**મણુવો ણ હોદિ દેવો દેવો વા માણુસો વ સિદ્ધો વા ।
એવં અહોજ્જમાણો અણ્ણભાવં કથં લહદિ ॥ ૧૧૩ ॥**

**મનુજો ન ભવતિ દેવો દેવો વા માણુષો વા સિદ્ધો વા ।
એવમભવત્તનન્યભાવં કથં લભતે ॥ ૧૧૩ ॥**

કથં ભવતિ । કિંતુ દ્રવ્યાન્વયશક્તિરુપેણ સદ્ભાવનિબદ્ધોત્પાદઃ સ એવેતિ દ્રવ્યાદભિન્ન ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૧૨ ॥ અથ દ્રવ્યસ્યાસદુત્પાદં પૂર્વપર્યાયાદન્યત્વેન નિશ્ચિનોતિ-મણુવો ણ હવદિ દેવો આકુલત્વોત્પાદકમનુજદેવાદિવિભાવપર્યાયવિલક્ષણમનાકુલત્વરૂપસ્વભાવપરિણતિલક્ષણં પરમાત્મ-દ્રવ્યં યદ્યપિ નિશ્ચયેન મનુષ્યપર્યાયે દેવપર્યાયે ચ સમાનં તથાપિ મનુજો દેવો ન ભવતિ । કસ્માત્ । દેવપર્યાયકાલે

છોડતો તો તે અન્ય કઈ રીતે હોય કે જેથી ત્રિકોટિ સત્તા (-ત્રણ પ્રકારની સત્તા, ત્રિકાળિક હયાતી) જેને પ્રગટ છે એવો તે (જીવ), તે જ ન હોય ? (અર્થાત્ ત્રણે કાળે હયાત એવો જીવ અન્ય નથી, તેનો તે જ છે.)

ભાવાર્થ:- જીવ મનુષ્ય-દેવાદિક પર્યાયે પરિણમતાં છતાં અન્ય થઈ જતો નથી, અનન્ય રહે છે, તેનો તે જ રહે છે; કારણ કે 'તે જ આ દેવનો જીવ છે, જે પૂર્વ ભવે મનુષ્ય હતો અને અમુક ભવે તિર્યચ હતો' એમ જ્ઞાન થઈ શકે છે. આ રીતે, જીવની માફક, દરેક દ્રવ્ય પોતાના સર્વ પર્યાયોમાં તેનું તે જ રહે છે, અન્ય થઈ જતું નથી-અનન્ય રહે છે. આમ દ્રવ્યનું અનન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યનો સત્-ઉત્પાદ નક્કી થાય છે. ૧૧૨.

હવે અસત્-ઉત્પાદને અન્યપણા વડે (અન્યપણા દ્વારા) નક્કી કરે છે:-

**માનવ નથી સુર, સુર પણ નહિ મનુજ કે નહિ સિદ્ધ છે;
એ રીત નહિ હોતો થકો કયમ તે અનન્યપણું ધરે ? ૧૧૩.**

અન્યયાર્થ:- [મનુજઃ] મનુષ્ય તે [દેવઃ ન ભવતિ] દેવ નથી, [વા] અથવા [દેવઃ] દેવ તે [માણુષઃ વા સિદ્ધઃ વા] મનુષ્ય કે સિદ્ધ નથી; [એવમ્ અભવન્] એમ નહિ હોતો થકો [અનન્યભાવં કથં લભતે] અનન્ય કેમ હોય ?

પર્યાયા હિ પર્યાયભૂતાયા આત્મવ્યતિરેકવ્યક્તે: કાલ એવ સત્ત્વાત્તતોડન્યકાલેષુ ભવન્ત્યસન્ત એવ। યશ્ચ પર્યાયાણાં દ્રવ્યત્વભૂતયાન્વયશક્ત્યાનુસ્યૂત: ક્રમાનુપાતી સ્વકાલે પ્રાદુર્ભાવ: તસ્મિન્પર્યાયભૂતાયા આત્મવ્યતિરેકવ્યક્તે: પૂર્વમસત્ત્વાત્પર્યાયા અન્ય એવ। તત: પર્યાયાણામન્યત્વેન નિશ્ચીયતે પર્યાયસ્વરૂપકર્તૃકરણાધિકરણભૂતત્વેન પર્યાયેભ્યોડપૃથગ્ભૂતસ્ય દ્રવ્યસ્યાસદુત્પાદ:। તથા હિ-ન હિ મનુજશ્ચિદશો વા સિદ્ધો વા સ્યાત્, ન હિ ત્રિદશો મનુજો વા સિદ્ધો વા સ્યાત્। એવમસન્ કથમનન્યો નામ સ્યાત્, યેનાન્ય એવ ન સ્યાત્; યેન ચ નિષ્પદ્યમાનમનુજાદિપર્યાયં જાયમાનવલયાદિવિકારં કાશ્ચનમિવ જીવદ્રવ્યમપિ પ્રતિપદમન્યન્ન સ્યાત્।। ૧૧૩।।

મનુષ્યપર્યાયસ્યાનુપલમ્ભાત્। દેવો વા માણુસો વ સિદ્ધો વા દેવો વા મનુષ્યો ન ભવતિ સ્વાત્મોપલલ્લિ રૂપસિદ્ધપર્યાયો વા ન ભવતિ। કસ્માત્। પર્યાયાણાં પરસ્પરં ભિન્નકાલત્વાત્, સુવર્ણદ્રવ્યે કુણ્ડલાદિપર્યાયાણામિવ। એવં અહોજ્જમાણો એવમભવન્સન્ અગ્નિભાવં કથં લહદિ અનન્યભાવ-

ટીકા:- પર્યાયો પર્યાયભૂત સ્વવ્યતિરેકવ્યક્તિના કાળે જ સત્ (-હયાત) હોવાને લીધે તેનાથી અન્ય કાળોમાં અસત્ જ (-અહયાત જ) છે. અને પર્યાયોનો દ્રવ્યત્વભૂત અન્વયશક્તિ સાથે ગૂંથાયેલો (-એકરૂપપણે જોડાયેલો) જે ક્રમાનુપાતી (ક્રમાનુસાર) સ્વકાળે ઉત્પાદ થાય છે તેમાં પર્યાયભૂત સ્વવ્યતિરેકવ્યક્તિનું પૂર્વે અસત્પણું હોવાથી, પર્યાયો અન્ય જ છે. માટે પર્યાયોના અન્યપણા વડે દ્રવ્યનો-કે જે પર્યાયોના સ્વરૂપનું કર્તા, કરણ અને અધિકરણ હોવાને લીધે પર્યાયોથી અપૃથક્ છે તેનો- અસત્-ઉત્પાદ નક્કી થાય છે.

આ વાતને (ઉદાહરણ વડે) સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:

મનુષ્ય તે દેવ કે સિદ્ધ નથી, દેવ તે મનુષ્ય કે સિદ્ધ નથી; એ રીતે નહિ હોતો થકો અનન્ય (-તેનો તે જ) કેમ હોય, કે જેથી અન્ય જ ન હોય અને જેથી મનુષ્યાદિ પર્યાયો જેને નીપજે છે એવું જીવદ્રવ્ય પણ-વલયાદિ વિકારો (કંકણ વગેરે પર્યાયો) જેને ઊપજે છે એવા સુવર્ણની જેમ-પદે પદે (પગલે પગલે, પર્યાયે પર્યાયે) અન્ય ન હોય? [જેમ કંકણ, કુંડળ વગેરે પર્યાયો અન્ય છે (- ભિન્નભિન્ન છે, તેના તે જ નથી) તેથી તે પર્યાયો કરનારું સુવર્ણ પણ અન્ય છે, તેમ મનુષ્ય, દેવ વગેરે પર્યાયો અન્ય છે તેથી તે પર્યાયો કરનારું જીવદ્રવ્ય પણ પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્ય છે.]

ભાવાર્થ:- જીવ અનાદિ-અનંત હોવા છતાં, મનુષ્યપર્યાયકાળે દેવપર્યાયની કે સ્વાત્મોપલલ્લિ રૂપ સિદ્ધપર્યાયની અપ્રાપ્તિ છે અર્થાત્ મનુષ્ય તે દેવ કે સિદ્ધ નથી માટે તે પર્યાયો અન્ય-અન્ય છે. આ રીતે પર્યાયો અન્ય હોવાથી, તે પર્યાયોનો કરનાર, સાધન અને આધાર એવો જીવ પણ પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્યપણાને પામે છે. આ રીતે, જીવની માફક,

અથૈકદ્રવ્યસ્યાન્યત્વાનન્યત્વવિપ્રતિષેધમુદ્ધુનોતિ-

**દવ્વદ્વિણ સવ્વં દવ્વં તં પજ્જયદ્વિણ પુણો ।
હવદિ ય અણ્ણમણ્ણં તક્કાલે તન્મયત્તાદો ॥ ૧૧૪ ॥**

**દ્રવ્યાર્થિકેન સર્વ દ્રવ્યં તત્પર્યાયાર્થિકેન પુનઃ ।
ભવતિ ચાન્યદનન્યત્તત્કાલે તન્મયત્વાત્ ॥ ૧૧૪ ॥**

સર્વસ્ય હિ વસ્તુનઃ સામાન્યવિશેષાત્મકત્વાત્તત્સ્વરૂપમુત્પશ્યતાં યથાક્રમં સામાન્યવિશેષૌ પરિચ્છિન્દતી દ્વે કિલ ચક્ષુષી, દ્રવ્યાર્થિકં પર્યાયાર્થિકં ચેતિ । તત્ર પર્યાયાર્થિકમેકાન્ત-

મેકત્વં કથં લભતે, ન કથમપિ । તત્ એતાવદાયાતિ અસદ્ભાવનિબદ્ધોત્પાદઃ પૂર્વપર્યાયાદ્વિત્તો ભવતીતિ ॥ ૧૧૩ ॥ અથૈકદ્રવ્યસ્ય પર્યાયૈસ્સહાનન્યત્વાભિધાનમેકત્વમન્યત્વાભિધાનમનેકત્વં ચ નયવિભાગેન દર્શયતિ, અથવા પૂર્વોક્તસદ્ભાવનિબદ્ધાસદ્ભાવનિબદ્ધમુત્પાદદ્વયં પ્રકારાન્તરેણ સમર્થયતિ—**હવદિ** ભવતિ । કિં કર્તુ । **સવ્વં દવ્વં** સર્વં વિવક્ષિતાવિવક્ષિતજીવદ્રવ્યમ્ । કિંવિશિષ્ટં ભવતિ । **અણ્ણં** અનન્યમભિન્નમેકં તન્મયમિતિ । કેન સહ । તેન નારકતિર્યઙ્—મનુષ્યદેવરૂપવિભાવપર્યાયસમૂહેન કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયશક્તિરૂપસિદ્ધપર્યાયેણ ચ । કેન કૃત્વા । **દવ્વદ્વિણ** શુદ્ધાન્વયદ્રવ્યાર્થિકનયેન । કસ્માત્ । કુણ્ડલાદિપર્યાયેષુ

દરેક દ્રવ્યને પર્યાય-અપેક્ષાએ અન્યપણું છે. આમ દ્રવ્યને અન્યપણું હોવાથી દ્રવ્યને અસત્-ઉત્પાદ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે. ૧૧૩.

હવે એક દ્રવ્યને અન્યત્વ અને અનન્યત્વ હોવામાં જે વિરોધ તેને દૂર કરે છે (અર્થાત્ તેમાં વિરોધ નથી આવતો એમ દર્શાવે છે):-

**દ્રવ્યાર્થિકે બધું દ્રવ્ય છે, ને તે જ પર્યાયાર્થિકે
છે અન્ય, જેથી તે સમય તદ્ગ્રુપ હોઈ અનન્ય છે. ૧૧૪.**

અન્યાર્થ:- [દ્રવ્યાર્થિકેન] દ્રવ્યાર્થિક (નય) વડે [સર્વ] સઘણું [દ્રવ્ય] દ્રવ્ય છે; [પુનઃ ચ] અને વળી [પર્યાયાર્થિકેન] પર્યાયાર્થિક (નય) વડે [તત્] તે (દ્રવ્ય) [અન્યત્] અન્ય-અન્ય છે, [તત્કાલે તન્મયત્વાત્] કારણ કે તે કાળે તન્મય હોવાને લીધે [અનન્યત્] (દ્રવ્ય પર્યાયોથી) અનન્ય છે.

ટીકા:- ખરેખર સર્વ વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક હોવાથી વસ્તુનું સ્વરૂપ જોનારાઓને અનુક્રમે (૧) સામાન્ય અને (૨) વિશેષને જાણનારાં બે ચક્ષુઓ છે—(૧) દ્રવ્યાર્થિક અને (૨) પર્યાયાર્થિક.

નિમીલિતં વિધાય કેવલોન્મીલિતેન દ્રવ્યાર્થિકેન યદાવલોક્યતે તદા નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવ-
સિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકેષુ વિશેષેષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યમેકમવલોક્યતામનવલોકિતવિશેષાણાં
તત્સર્વં જીવદ્રવ્યમિતિ પ્રતિભાતિ। યદા તુ દ્રવ્યાર્થિકમેકાન્તનિમીલિતં કેવલોન્મીલિતેન
પર્યાયાર્થિકેનાવલોક્યતે તદા જીવદ્રવ્યે વ્યવસ્થિતાન્નારકતિર્યઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકાન્
વિશેષાનનેકાનવલોક્યતામનવલોકિતસામાન્યાનામન્યદન્યત્પ્રતિભાતિ, દ્રવ્યસ્ય તત્તદ્વિશેષકાલે
તત્તદ્વિશેષેભ્યસ્તન્મયત્વેનાનન્યત્વાત્, ગણતૃણપર્ણદારુમયહવ્યવાહવત્। યદા તુ તે ઉભે અપિ
દ્રવ્યાર્થિકપર્યાયાર્થિકે તુલ્યકાલોન્મીલિતે વિધાય તત્ત ઇતશ્ચાવલોક્યતે તદા નારકતિર્ય
ઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયેષુ વ્યવસ્થિતં જીવસામાન્યં જીવસામાન્યે ચ વ્યવસ્થિતા નારકતિર્ય
ઙ્મનુષ્યદેવસિદ્ધત્વપર્યાયાત્મકા વિશેષાશ્ચ તુલ્યકાલમેવાવલોક્યન્તે। તત્રૈકચક્ષુરવ-

સુવર્ણસ્યેવ ભેદાભાવાત્। તં પજ્જયદ્વિણ પુણો તદ્દ્રવ્યં પર્યાયાર્થિકનયેન પુનઃ અણ્ણં અન્યદ્વિન્નમનેકં
પર્યાયૈઃ સહ પૃથગ્ભવતિ। કસ્માદિતિ ચેત્। તક્કાલે તમ્મયત્તાદો તૃણાગ્નિકાષ્ઠાગ્નિપત્રાગ્નિવત્
સ્વકીયપર્યાયૈઃ સહ તત્કાલે તન્મયત્વાદિતિ। એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન યદા વસ્તુપરીક્ષા
ક્રિયતે તદા પર્યાયસન્તાનરૂપેણ સર્વં પર્યાયકદમ્બકં દ્રવ્યમેવ પ્રતિભાતિ। યદા તુ પર્યાયનયવિવક્ષા
ક્રિયતે તદા દ્રવ્યમપિ પર્યાયરૂપેણ ભિન્નં ભિન્નં પ્રતિભાતિ। યદા ચ પરસ્પરસાપેક્ષનયદ્વયેન યુગપત્સમી-

તેમાં, પર્યાયાર્થિક ચક્ષુને સર્વથા બંધ કરીને એકલા ઉઘાડેલા દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ વડે જ્યારે
અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે નારકપણું, તિર્યચપણું, મનુષ્યપણું, દેવપણું અને સિદ્ધપણું-એ
પર્યાયોસ્વરૂપ વિશેષોમાં રહેલા એક જીવસામાન્યને અવલોકનારા અને વિશેષોને નહિ અવલોકનારા
એ જીવોને 'તે બધુંય જીવદ્રવ્ય છે' એમ ભાસે છે. અને જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુને સર્વથા બંધ કરીને
એકલા ઉઘાડેલા પર્યાયાર્થિક ચક્ષુ વડે અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે જીવદ્રવ્યમાં રહેલા નારકપણું,
તિર્યચપણું, મનુષ્યપણું, દેવપણું અને સિદ્ધપણું-એ પર્યાયોસ્વરૂપ અનેક વિશેષોને અવલોકનારા અને
સામાન્યને નહિ અવલોકનારા એવા એ જીવોને (તે જીવદ્રવ્ય) અન્ય-અન્ય ભાસે છે, કારણ કે દ્રવ્ય
તે તે વિશેષોના કાળે તન્મય હોવાને લીધે તે તે વિશેષોથી અનન્ય છે-છાણાં, તૃણ, પર્ણ અને કાષ્ઠમય
અગ્નિની માફક (અર્થાત્ જેમ તૃણ, કાષ્ઠ વગેરેનો અગ્નિ તે તે કાળે તૃણમય, કાષ્ઠમય વગેરે હોવાને
લીધે તૃણ, કાષ્ઠ વગેરેથી અનન્ય છે, તેમ દ્રવ્ય તે તે પર્યાયોસ્વરૂપ વિશેષોના સમયે તે-મય હોવાને લીધે
તેમનાથી અનન્ય છે-જીદું નથી). અને જ્યારે તે બન્ને ચક્ષુઓ-દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક-તુલ્યકાળે
(એકીસાથે) ખુલ્લાં કરીને તે દ્વારા અને આ દ્વારા (-દ્રવ્યાર્થિક ચક્ષુ દ્વારા તેમ જ પર્યાયાર્થિક ચક્ષુ
દ્વારા) અવલોકવામાં આવે છે, ત્યારે નારકત્વ-તિર્યચત્વ-મનુષ્યત્વ-દેવત્વ-સિદ્ધત્વ-પર્યાયોમાં રહેલો
જીવસામાન્ય અને જીવસામાન્યમાં રહેલા નારકત્વ-તિર્યચત્વ મનુષ્યત્વ-દેવત્વ-સિદ્ધત્વપર્યાયોસ્વરૂપ
વિશેષો તુલ્યકાળે જ દેખાય છે.

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

જ્ઞેયતત્વ-પ્રજ્ઞાપન

૨૨૫

લોકનમેકદેશાવલોકનં, દ્વિચક્ષુરવલોકનં સર્વાવલોકનમ્। તતઃ સર્વાવલોકને
દ્રવ્યસ્યાન્યત્વાનન્યત્વં ચ ન વિપ્રતિષિધ્યતે।। ૧૧૪।।

અથ સર્વવિપ્રતિષેધનિષેધિકાં સપ્તમજ્ઞીમવતારયતિ-

**અત્થિ ત્તિ ય નત્થિ ત્તિ ય હવદિ અવત્તવ્વમિદિ પુણો દવ્વં ।
પજ્જાયેણ દુ કેણ વિ તદુભયમાદિટ્ઠમણ્ણં વા।। ૧૧૫।।**

ક્યતે, તદૈકત્વમનેકત્વં ચ યુગપત્પ્રતિભાતીતિ। યથેદં જીવદ્રવ્યે વ્યાખ્યાનં કૃતં તથા સર્વદ્રવ્યેષુ
યથાસંભવં જ્ઞાતવ્યમિત્યર્થઃ।। ૧૧૪।। એવં સદુત્પાદાસદુત્પાદકથનેન પ્રથમા, સદુત્પાદવિશેષ-
વિવરણરુપેણ દ્વિતીયા, તથૈવાસદુત્પાદવિશેષવિવરણરુપેણ તૃતીયા, દ્રવ્યપર્યાયયોરેકત્વાને-
કત્વપ્રતિપાદનેન ચતુર્થીતિ સદુત્પાદાસદુત્પાદવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન સપ્તમસ્થલં ગતમ્।
અથ સમસ્તદુર્નયૈકાન્તરુપવિવાદનિષેધિકાં

ત્યાં, એક ચક્ષુ વડે અવલોકન તે એકદેશ અવલોકન છે અને બે ચક્ષુઓ વડે અવલોકન તે
સર્વ અવલોકન (-સંપૂર્ણ અવલોકન) છે. માટે સર્વ અવલોકનમાં દ્રવ્યનાં અન્યત્વ અને અનન્યત્વ
વિરોધ પામતાં નથી.

ભાવાર્થ:- દરેક દ્રવ્ય સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. તેથી દરેક દ્રવ્ય તેનું તે જ પણ રહે છે અને
બદલાય પણ છે. દ્રવ્યનું સ્વરૂપ જ આવું ઉભયાત્મક હોવાથી દ્રવ્યના અનન્યપણામાં અને અન્યપણામાં
વિરોધ નથી. જેમકે, મરીચિ અને શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવસામાન્યની અપેક્ષાએ અનન્યપણું અને
જીવના વિશેષોની અપેક્ષાએ અન્યપણું હોવામાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.

દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપી એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય જ જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય અર્થાત્ તેનું
તે જ ભાસે છે અને પર્યાયાર્થિકનયરૂપી બીજા એક ચક્ષુથી જોતાં દ્રવ્યના પર્યાયોરૂપી વિશેષો જણાય છે
તેથી દ્રવ્ય અન્ય-અન્ય ભાસે છે. બન્ને નયોરૂપી બન્ને ચક્ષુઓથી જોતાં દ્રવ્યસામાન્ય તથા દ્રવ્યના
વિશેષો બન્ને જણાય છે તેથી દ્રવ્ય અનન્ય તેમ જ અન્ય-અન્ય બન્ને ભાસે છે. ૧૧૪.

હવે સર્વ વિરોધને દૂર કરનારી સપ્તભંગી પ્રગટ કરે છે:-

**અસ્તિ, તથા છે નાસ્તિ, તેમ જ દ્રવ્ય અણવક્તવ્ય છે,
વળી ઉભય કો પર્યાયથી, વા અન્યરૂપ કથાય છે. ૧૧૫.**

**અસ્તીતિ ચ નાસ્તીતિ ચ ભવત્યવક્તવ્યમિતિ પુનર્દ્રવ્યમ્ ।
પર્યાયેણ તુ કેનચિત્ તદુભયમાદિષ્ટમન્યદ્વા ॥ ૧૧૫ ॥**

સ્યાદસ્ત્યેવ ૧, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ૨, સ્યાદવક્તવ્યમેવ ૩, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવ ૪, સ્યાદસ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૫, સ્યાન્નાસ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૬, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યવક્તવ્યમેવ ૭, સ્વરૂપેણ ૧, પરરૂપેણ ૨, સ્વપરરૂપયૌગપદ્ધેન ૩, સ્વપરરૂપક્રમેણ ૪, સ્વરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્ધાભ્યાં ૫, પરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્ધાભ્યાં ૬, સ્વરૂપપરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્ધૈઃ ૭, આદિશ્યમાનસ્ય સ્વરૂપેણ સતઃ, પર-

નયસમભજ્ઞી વિસ્તારયતિ—અત્થિ ત્તિ ચ સ્યાદસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ કોડર્થઃ । કથંચિત્ । કથંચિત્કોડર્થઃ । વિવક્ષિતપ્રકારેણ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન । તદ્ચતુષ્ટયં શુદ્ધજીવવિષયે કથ્યતે । શુદ્ધગુણપર્યાયાધારભૂતં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યં દ્રવ્યં ભણ્યતે, લોકાકાશપ્રમિતાઃ શુદ્ધાસંખ્યેયપ્રદેશાઃ ક્ષેત્રં ભણ્યતે, વર્તમાનશુદ્ધપર્યાયરૂપપરિણતો વર્તમાનસમયઃ કાલો ભણ્યતે, શુદ્ધચૈતન્યં ભાવશ્ચેત્યુક્તલક્ષણદ્રવ્યાદિચતુષ્ટય ઇતિ પ્રથમભજ્ઞઃ ૧ । ગત્થિ ત્તિ ચ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ । સ્યાદિતિ કોડર્થઃ । કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૨ ।

અન્યાર્થઃ— [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [અસ્તિ ઇતિ ચ] કોઈ પર્યાયથી ‘અસ્તિ’, [નાસ્તિ ઇતિ ચ] કોઈ પર્યાયથી ‘નાસ્તિ’ [પુનઃ] અને [અવક્તવ્યમ્ ઇતિ ભવતિ] કોઈ પર્યાયથી ‘અવક્તવ્ય’ છે; [કેનચિત્ પર્યાયેણ તુ તદુભયં] વળી કોઈ પર્યાયથી ‘અસ્તિ-નાસ્તિ’ [વા] અથવા [અન્યત્ આદિષ્ટમ્] કોઈ પર્યાયથી અન્ય ત્રણ ભંગરૂપ કહેવામાં આવે છે.

ટીકા— દ્રવ્ય (૧) * ‘સ્યાત્ અસ્તિ જ’ છે, સ્વરૂપની અપેક્ષાએ; (૨) ‘સ્યાત્ નાસ્તિ જ’ છે, પરરૂપની અપેક્ષાએ; (૩) ‘સ્યાત્ *અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્ધપણની અપેક્ષાએ; (૪) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ જ’ છે, સ્વરૂપ-પરરૂપના ક્રમની અપેક્ષાએ; (૫) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્ધપણની અપેક્ષાએ; (૬) ‘સ્યાત્ નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્ધપણની અપેક્ષાએ; (૭) ‘સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ-અવક્તવ્ય જ’ છે, સ્વરૂપની, પરરૂપની અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્ધપણની અપેક્ષાએ.

* સ્યાત્ = કથંચિત્; કોઈ પ્રકારે: કોઈ અપેક્ષાએ. (દરેક દ્રવ્ય સ્વચતુષ્ટયની અપેક્ષાએ—સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ—‘અસ્તિ’ છે. શુદ્ધ જીવનું સ્વચતુષ્ટય આ પ્રમાણે છે: શુદ્ધ ગુણપર્યાયોના આધારભૂત શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય તે દ્રવ્ય છે; લોકાકાશપ્રમાણ શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશો તે ક્ષેત્ર છે; શુદ્ધપર્યાયરૂપે પરિણત વર્તમાન સમય તે કાળ છે; અને શુદ્ધ ચૈતન્ય તે ભાવ છે.)

* અવક્તવ્ય = કહી શકાય નહિ એવું. (એકીસાથે સ્વરૂપ તેમ જ પરરૂપની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય કથનમાં આવી શકતું નથી તેથી ‘અવક્તવ્ય’ છે.)

રૂપેણાસતઃ, સ્વપરરૂપાભ્યાં યુગપદ્વક્તુમશક્યસ્ય, સ્વપરરૂપાભ્યાં ક્રમેણ સતોઽસતશ્ચ, સ્વરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યાભ્યાં સતો વક્તુમશક્યસ્ય ચ, પરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યાભ્યામસતો વક્તુમશક્યસ્ય ચ, સ્વરૂપપરરૂપસ્વપરરૂપયૌગપદ્યૈઃ સતોઽસતો વક્તુમશક્યસ્ય ચાનન્તધર્મણો દ્રવ્યસ્યૈકૈકં ધર્મમાશ્રિત્ય વિવક્ષિતાવિવક્ષિતવિધિપ્રતિષેધાભ્યામવતરન્તી સપ્તભક્તિકૈવકારવિશ્રાન્ત-

હવદિ ભવતિ। કથંભૂતમ્। અવત્તવ્યમિદિ સ્યાદવત્કવ્યમેવ। સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ। કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૩। સ્યાદસ્તિ, સ્યાન્નાસ્તિ, સ્યાદવત્કવ્યં, સ્યાદસ્તિનાસ્તિ, સ્યાદસ્ત્યેવાવત્કવ્યં, સ્યાન્નાસ્ત્યેવાવત્કવ્યં, સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવત્કવ્યમ્। પુનો પુનઃ ઇત્યંભૂતમ્ કિં ભવતિ। દવ્યં પરમાત્મદ્રવ્યં કર્તૃ। પુનરપિ કથંભૂતં ભવતિ। તદુભયં સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવ। સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ। કથંચિદ્વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ૪। કથંભૂતં સદિત્યમિત્યં ભવતિ। આદિદ્વં આદિદ્વં વિવક્ષિતં સત્। કેન કૃત્વા। પજ્જાયેણ દુ પર્યાયેણ તુ પ્રશ્નોત્તરરૂપનયવિભાગેન તુ। કથંભૂતેન। કેણ વિ કેનાપિ વિવક્ષિતેન નૈગમાદિનયરૂપેણ। અણ્ણં વા અન્યદ્વા સંયોગભજ્જત્રયરૂપેણ। તત્કથ્યતે-સ્યાદસ્ત્યેવાવત્કવ્યં। સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ। કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ સ્વદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૫। સ્યાન્નાસ્ત્યેવાવત્કવ્યં। સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ। કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ પરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૬। સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યેવાવત્કવ્યં। સ્યાદિતિ કોઽર્થઃ। કથંચિત્ વિવક્ષિતપ્રકારેણ ક્રમેણ સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યાદિચતુષ્ટયેન ચ ૭। પૂર્વ પજ્જાસ્તિકાયે સ્યાદસ્તીત્યાદિપ્રમાણવાક્યેન પ્રમાણસપ્તભક્તી વ્યાખ્યાતા, અત્ર તુ સ્યાદસ્ત્યેવ, યદેવકારગ્રહણં તન્નયસપ્તભક્તીજ્ઞાપનાર્થમિતિ ભાવાર્થઃ। યથેદં નયસપ્તભક્તીવ્યાખ્યાનં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યે

દ્રવ્યનું કથન કરવામાં આવતાં, (૧) જે સ્વરૂપે 'સત્' છે, (૨) જે પરરૂપે 'અસત્' છે, (૩) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે યુગપદ્ 'કથાવું અશક્ય' છે, (૪) જે સ્વરૂપે અને પરરૂપે ક્રમથી 'સત્ અને અસત્' છે, (૫) જે સ્વરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણે 'સત્ અને કથાવું અશક્ય' છે, (૬) જે પરરૂપે અને સ્વરૂપના યુગપદ્પણે 'અસત્ અને કથાવું અશક્ય' છે તથા (૭) જે સ્વરૂપે, પરરૂપે અને સ્વરૂપ-પરરૂપના યુગપદ્પણે 'સત, અસત્ અને કથાવું અશક્ય' છે-એવું જે અનંત ધર્મોવાળું દ્રવ્ય તેના એક એક ધર્મનો આશ્રય કરીને *વિવક્ષિત-અવિવક્ષિતના વિધિનિષેધ વડે પ્રગટ થતી

* વિવક્ષિત (કહેવા ધારેલા) ધર્મને મુખ્ય કરીને તેનું પ્રતિપાદન કરવાથી અને અવિવક્ષિત (નહિ કહેવા ધારેલા) ધર્મને ગૌણ કરીને તેનો નિષેધ કરવાથી સપ્તભંગી પ્રગટ થાય છે.

મશ્રાન્તસમુદ્ધાર્યમાણસ્યાત્કારામોઘમન્ત્રપદેન સમસ્તમપિ વિપ્રતિષેધવિષમોહમુદસ્યતિ ॥ ૧૧૫ ॥

અથ નિર્ધાર્યમાણત્વેનોદાહરણીકૃતસ્ય જીવસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં ક્રિયાફલત્વેનાન્યત્વં દ્યોતયતિ-

**एसो ति णत्थि कोई ण णत्थि किरिया सहावणिव्वत्ता ।
किरिया हि णत्थि अफला धम्मो जदि णिप्फलो परमो ॥ ११६ ॥**

દર્શિતં તથા યથાસંભવં સર્વપદાર્થેષુ દ્રષ્ટવ્યમિતિ ॥ ૧૧૫ ॥ એવં નયસપ્તમજ્ઞીવ્યાખ્યાનગાથ—યાષ્ટમસ્થલં ગતમ્ । એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ પ્રથમા નમસ્કારગાથા, દ્રવ્યગુણપર્યાયકથનરૂપેણ દ્વિતીયા, સ્વસમયપરસમયપ્રતિપાદનેન તૃતીયા, દ્રવ્યસ્ય સત્તાદિલક્ષણત્રયસૂચનરૂપેણ ચતુર્થીતિ સ્વતન્ત્રગાથાચતુષ્ટયેન પીઠિકાસ્થલમ્ । તદનન્તરમવાન્તરસત્તાકથનરૂપેણ પ્રથમા, મહાસત્તારૂપેણ દ્વિતીયા, યથા દ્રવ્યં સ્વભાવસિદ્ધં તથા સત્તાગુણોડપીતિ કથનરૂપેણ તૃતીયા, ઉત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યત્વેડપિ સત્તૈવ દ્રવ્યં ભવતીતિ કથનેન ચતુર્થીતિ ગાથાચતુષ્ટયેન સત્તાલક્ષણવિવરણમુખ્યતા । તદનન્તરમુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યલક્ષણવિવરણ—

સપ્તભંગી સતત સમ્યક્ રીતે ઉચ્ચારવામાં આવતા ‘સ્યાત્’ કારરૂપી અમોઘ મંત્રપદ વડે, ‘જ’કારમાં રહેલા સઘળાય વિરોધવિષના મોહને દૂર કરે છે. ૧૧૫.

હવે, જેનો નિર્ધાર કરવાનો હોવાથી જેને ઉદાહરણરૂપ બનાવવામાં આવ્યો છે એવો જે જીવ તેના મનુષ્યાદિપર્યાયો ક્રિયાનાં ફળ હોવાથી તે પર્યાયોનું અન્યત્વ (અર્થાત્ તે પર્યાયો બદલાયા કરે છે એમ) પ્રકાશે છે:-

**नथी ‘आ ज’ એવો કોઈ, જ્યાં કિરિયા સ્વભાવ-નિપત્ત છે;
કિરિયા નથી ફળહીન, જો નિષ્ફળ ધરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. ૧૧૬.**

૧. સ્યાદવાદમાં અનેકાંતને સૂચવતો ‘સ્યાત્’ શબ્દ સમ્યક્પણે વપરાય છે. તે ‘સ્યાત્’ પદ એકાંતવાદમાં રહેલા સમસ્ત વિરોધરૂપી વિષના ભ્રમને નષ્ટ કરવામાં રામબાણ મંત્ર છે.
૨. અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવની અપેક્ષા રહિત એકાંતવાદમાં મિથ્યા એકાંતને સૂચવતો જે ‘જ’ શબ્દ વપરાય છે તે વસ્તુસ્વભાવથી વિપરીત નિરૂપણ કરે છે તેથી તેનો અહીં નિષેધ કર્યો છે. (અનેકાંતાત્મક વસ્તુસ્વભાવનો ખ્યાલ ચૂક્યા વિના, જે અપેક્ષાએ વસ્તુનું કથન ચાલતું હોય તે અપેક્ષાએ તેનું નિર્ણીતપણું-નિયમબદ્ધપણું-નિરપવાદપણું બતાવવા માટે જે ‘જ’ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે તેનો અહીં નિષેધ ન સમજવો.)

**एष इति नास्ति कश्चिन्न नास्ति क्रिया स्वभावनिवृत्ता ।
क्रिया हि नास्त्यफला धर्मो यदि निःफलः परमः ॥ ११६ ॥**

इह हि संसारिणो जीवस्यानादिकर्मपुद्गलोपाधिसन्निधिप्रत्ययप्रवर्तमानप्रतिक्षणविवर्तनस्य क्रिया किल स्वभावनिवृत्तैवास्ति । ततस्तस्य मनुष्यादिपर्यायेषु न कश्चनाप्येष एवेति टङ्कोत्कीर्णोऽस्ति, तेषां पूर्वपूर्वोपमर्दप्रवृत्तक्रियाफलत्वेनोत्तरोत्तरोपमर्दमानत्वात्; फल-

मुख्यत्वेन गाथात्रयं, तदनन्तरं द्रव्यपर्यायकथनेन गुणपर्यायकथनेन च गाथाद्वयं, ततश्च द्रव्यस्यास्तित्वस्थापनारूपेण प्रथमा, पृथक्त्वलक्षणस्यातद्भावाभिधानान्यत्वलक्षणस्य च कथनरूपेण द्वितीया, संज्ञालक्षणप्रयोजनादिभेदरूपस्यातद्भावस्य विवरणरूपेण तृतीया, तस्यैव दृढीकरणार्थं चतुर्थीति गाथाचतुष्टयेन सत्ताद्रव्ययोरभेदविषये युक्तिकथनमुख्यता । तदनन्तरं सत्ताद्रव्ययोर्गुणगुणिकथनेन प्रथमा, गुणपर्यायाणां द्रव्येण सहाभेदकथनेन द्वितीया चेति स्वतन्त्रगाथाद्वयम् । तदनन्तरं द्रव्यस्य सदुत्पादासदुत्पादयोः सामान्यव्याख्यानेन विशेषव्याख्यानेन च गाथाचतुष्टयं, ततश्च सप्तभङ्गीकथनेन गाथैका चेति

અન્યાર્થ:- [एषः इति कश्चित् नास्ति] (मनुष्यादिपर्यायोमां) ‘आ ज’ એવો કોઈ (શાશ્વત પર્યાય) નથી; [स्वभावनिवृत्ता क्रिया नास्ति न] (કારણ કે સંસારી જીવને) સ્વભાવનિષ્પન્ન ક્રિયા નથી એમ નથી (અર્થાત્ વિભાવસ્વભાવથી નીપજતી રાગદ્વેષમય ક્રિયા અવશ્ય છે). [यदि] અને જો [परमः धर्मः निःफलः] પરમ ધર્મ અફળ છે તો [क्रिया हि अफला नास्ति] ક્રિયા જરૂર અફળ નથી (અર્થાત્ એક વીતરાગ ભાવ જ મનુષ્યાદિપર્યાયોરૂપ ફળ ઉપજાવતો નથી, રાગદ્વેષમય ક્રિયા તો અવશ્ય તે ફળ ઉપજાવે છે).

ટીકા:- અહીં (આ વિશ્વમાં), અનાદિ કર્મપુદ્ગલની ઉપાધિના સદ્ભાવને આશ્રયે (-કારણે) જેને ‘પ્રતિક્ષણ’ વિવર્તન વર્તે છે એવા સંસારી જીવને ક્રિયા ખરેખર સ્વભાવનિષ્પન્ન જ છે; તેથી તેને મનુષ્યાદિપર્યાયોમાંનો કોઈ પણ પર્યાય ‘આ જ’ એવો ટંકોટકીર્ણ નથી; કારણ કે તે પર્યાયો પૂર્વ પૂર્વ પર્યાયના નાશમાં પ્રવર્તતા ક્રિયાફળરૂપ હોવાથી ‘ઉત્તર ઉત્તર’ પર્યાય વડે નષ્ટ થાય છે. અને ક્રિયાનું ફળ તો, મોહ સાથે ‘મિલનનો નાશ નહિ થયો

1. પ્રતિક્ષણ = દરેક ક્ષણે
2. વિવર્તન = વિપરિણમન; પલટો (ફેરફાર) થયા કરવો તે.
3. ઉત્તર ઉત્તર = પછી પછીના. (મનુષ્યાદિપર્યાયો રાગદ્વેષમય ક્રિયાના ફળરૂપ છે તેથી કોઈ પણ પર્યાય પૂર્વ પર્યાયને નષ્ટ કરે છે અને પછીના પર્યાયથી પોતે નષ્ટ થાય છે.)
4. મિલન = મળી જવું તે; મિશ્રિતપણું; સંબંધ; જોડાણ.

મભિલષ્યેત વા મોહસંવલનાવિલયનાત્ ક્રિયાયાઃ। ક્રિયા હિ તાવચેતનસ્ય પૂર્વોત્તરદશા-
વિશિષ્ટચૈતન્યપરિણામાત્મિકા। સા પુનરણોરણવન્તરસંગતસ્ય પરિણતિરિવાત્મનો મોહસંવલિતસ્ય
દ્વચણુકકાર્યસ્યેવ મનુષ્યાદિકાર્યસ્ય નિષ્પાદકત્વાત્સફલૈવ। સૈવ મોહસંવલનવિલયને

સમુદાયેન ચતુર્વિંશતિગાથાભિરષ્ટભિઃ સ્થલૈઃ સામાન્યજ્ઞેયવ્યાખ્યાનમધ્યે સામાન્યદ્રવ્યપ્રરૂપણં સમાપ્તમ્।
અતઃ પરં તત્રૈવ સામાન્યદ્રવ્યનિર્ણયમધ્યે સામાન્યભેદભાવનામુખ્યત્વેનૈકાદશગાથાપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં
કરોતિ। તત્ર ક્રમેણ પચ્ચસ્થલાનિ ભવન્તિ। પ્રથમતસ્તાવદ્વાર્તિકવ્યાખ્યાનાભિપ્રાયેણ
સાંખ્યૈકાન્તનિરાકરણં, અથવા શુદ્ધનિશ્ચયનયેન જૈનમતમેવેતિ વ્યાખ્યાનમુખ્યતયા ‘એસો ત્તિ નત્થિ
કોઈ’ ઇત્યાદિ સૂત્રગાથૈકા। તદનન્તરં મનુષ્યાદિપર્યાયા નિશ્ચયનયેન કર્મફલં ભવતિ, ન ચ
શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમિતિ તસ્યૈવાધિકારસૂત્રસ્ય વિવરણાર્થં ‘કમ્મં ણામસમક્કં’ ઇત્યાદિપાઠક્રમેણ
ગાથાચતુષ્ટયં, તતઃ પરં રાગાદિપરિણામ એવ દ્રવ્યકર્મકારણત્વાદ્વાવકર્મ ભણ્યત ઇતિ
પરિણામમુખ્યત્વેન ‘આદા કમ્મમલિમસો’ ઇત્યાદિસૂત્રદ્વયં, તદનન્તરં કર્મફલચેતના કર્મચેતના
જ્ઞાનચેતનેતિ ત્રિવિધચેતનાપ્રતિપાદનરૂપેણ ‘પરિણમદિ ચેદણા’ ઇત્યાદિસૂત્રત્રયં, તદનન્તરં
શુદ્ધાત્મભેદભાવનાફલં કથયન્ સન્ ‘કત્તાકરણં’ ઇત્યાદ્યેકસૂત્રેણોપસંહરતિ। એવં ભેદભાવનાધિકારે
સ્થલપચ્ચકેન સમુદાયપાતનિકા। તદ્દથા—અથ નરનારકાદિપર્યાયાઃ કર્માધીનત્વેન વિનશ્ચરત્વાદિતિ
શુદ્ધનિશ્ચયનયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતીતિ ભેદભાવનાં કથયતિ—એસો ત્તિ નત્થિ કોઈ ટ
ક્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવપરમાત્મદ્રવ્યવત્સંસારે મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ મધ્યે સર્વદૈવૈષ એકરૂપ એવ નિત્યઃ
કોઽપિ નાસ્તિ। તર્હિ મનુષ્યાદિપર્યાયનિર્વર્તિકા સંસારક્રિયા સાંપિ ન ભવિષ્યતિ। ન નત્થિ કિરિયા ન
નાસ્તિ ક્રિયા મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિસ્સંસારઃ કર્મેતિ યાવત્ ઇતિ પર્યાયનામચતુષ્ટયરૂપા ક્રિયાસ્ત્યેવ।
સા ચ કથંભૂતા। સભાવણિવ્વત્તા શુદ્ધાત્મસ્વભાવાદ્વિપરીતાપિ નરનારકાદિવિભાવપર્યાયસ્વભાવેન
નિર્વૃત્તા। તર્હિ કિં નિષ્ફલા ભવિષ્યતિ। કિરિયા હિ નત્થિ અફલા ક્રિયા હિ નાસ્ત્યફલા સા
મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિરૂપા ક્રિયા યદ્યપ્યનન્તસુખાદિગુણાત્મકમોક્ષકાર્યં પ્રતિ નિષ્ફલા તથાપિ
નાનાદુઃખદાયકસ્વકીયકાર્યભૂતમનુષ્યાદિપર્યાયનિર્વર્તકત્વાત્સફલેતિ

હોવાથી, માનવું જોઈએ; કારણ કે—પ્રથમ તો, ક્રિયા ચેતનના પૂર્વોત્તરદશાથી ‘વિશિષ્ટ
ચૈતન્યપરિણામસ્વરૂપ છે; અને તે (ક્રિયા)—જેમ બીજા અણુ સાથે જોડાયેલા (કોઈ) અણુની પરિણતિ
‘દ્વિઅણુકાર્યની નિષ્પાદક છે તેમ—મોહ સાથે મિલિત આત્માની બાબતમાં,

૧. વિશિષ્ટ = ભેદવાળા. (પહેલાંની અને પછીની અવસ્થાના ભેદે ભેદવાળા એવા ચૈતન્યપરિણામો તે
આત્માની ક્રિયા છે.)

૨. દ્વિઅણુકાર્યની નિષ્પાદક = બે અણુના બનેલા સ્કંધરૂપ કાર્યની નિપજાવનારી

પુનરણોરુચ્છિન્નાવન્તરસંગમસ્ય પરિણતિરિવ દ્વચ્ચુકકાર્યસ્યેવ મનુષ્યાદિકાર્યસ્યાનિષ્પાદકત્વાત્
પરમદ્રવ્યસ્વભાવભૂતતયા પરમધર્માઘ્યા ભવત્યફલૈવ ।। ૧૧૬ ।।

અથ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં જીવસ્ય ક્રિયાફલત્વં વ્યનક્તિ-

કમ્મં ણામસમક્ખં સભાવમધ અપ્પણો સહાવેણ ।

અભિભૂય ણરં તિરિયં ણેરઙ્ગયં વા સુરં કુણદિ ।। ૧૧૭ ।।

મનુષ્યાદિપર્યાયનિષ્પત્તિરેવાસ્યા: ફલમ્ । કથં જ્ઞાયત ઇતિ ચેત્ । ધમ્મો જદિ ણિપ્ફલો પરમો ધર્મો યદિ નિષ્ફલ: પરમ: નીરાગપરમાત્મોપલમ્ભપરિણતિરૂપ: આગમભાષયા પરમયથાઘ્યાતચારિત્રરૂપો વા યોડસૌ પરમો ધર્મ: , સ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયવ્યક્તિરૂપસ્ય કાર્યસમયસારસ્યોત્પાદ-કત્વાત્સફલોડપિ નરનારકાદિપર્યાયકારણભૂતં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મબન્ધં નોત્પાદયતિ, તત: કારણાન્નિષ્ફલ: । તતો જ્ઞાયતે નરનારકાદિસંસારકાર્ય મિથ્યાત્વરાગાદિક્રિયાયા: ફલમિતિ । અથવાસ્ય સૂત્રસ્ય દ્વિતીયવ્યાઘ્યાનં ક્રિયતે-યથા શુદ્ધનયેન રાગાદિવિભાવેન ન પરિણમત્યયં જીવસ્તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ ન પરિણમતીતિ યદુક્તં સાંખ્યેન તન્નિરાકૃતમ્ । કથમિતિ ચેત્ । અશુદ્ધનયેન મિથ્યાત્વરાગાદિવિભાવપરિણતજીવાનાં

મનુષ્યાદિકાર્યની નિષ્પાદક હોવાથી સફળ જ છે; અને, જેમ બીજા અણુ સાથેનો સંબંધ જેને નષ્ટ થયો છે એવા અણુની પરિણતિ દ્વિઅણુકાર્યની નિષ્પાદક નથી તેમ, મોહ સાથે મિલનનો નાશ થતાં તે જ ક્રિયા-દ્રવ્યના પરમ સ્વભાવભૂત હોવાને લીધે 'પરમ ધર્મ' નામથી કહેવાતી એવી-મનુષ્યાદિકાર્યની નિષ્પાદક નહિ હોવાથી અફળ જ છે.

ભાવાર્થ:- ચૈતન્યપરિણતિ તે આત્માની ક્રિયા. મોહ સહિત ક્રિયા મનુષ્યાદિપર્યાયોરૂપ ફળ નિપજાવતી નથી અને મોહ સહિત *ક્રિયા અવશ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયોરૂપ ફળ નિપજાવે છે. મોહ સહિત ભાવો એક પ્રકારના હોતા નથી તેથી તેના ફળરૂપ મનુષ્યાદિપર્યાયો પણ ટંકોત્કીર્ણ-શાશ્વત-એકરૂપ હોતા નથી. ૧૧૬.

હવે મનુષ્યાદિપર્યાયો જીવને ક્રિયાનાં ફળ છે એમ વ્યક્ત કરે છે:-

નામાખ્ય કર્મ સ્વભાવથી નિજ જીવદ્રવ્ય-સ્વભાવને

અભિભૂત કરી તિર્યચ, દેવ, મનુષ્ય વા નારક કરે. ૧૧૭.

* મૂળ ગાથામાં વપરાયેલા 'ક્રિયા' શબ્દથી મોહ સહિત ક્રિયા સમજવી; મોહ સહિત ક્રિયાને તો 'પરમ ધર્મ' નામ આપ્યું છે.

**કર્મ નામસમાર્થ્યં સ્વભાવમથાત્મનઃ સ્વભાવેન ।
અભિભૂય નરં તિર્યચ્ચં નૈરયિકં વા સુરં કરોતિ ॥ ૧૧૭ ॥**

ક્રિયા ખલ્વાત્મના પ્રાપ્યત્વાત્કર્મ, તન્નિમિત્તપ્રાપ્તપરિણામ; પુદ્ગલોડપિ કર્મ, તત્કાર્યભૂતા મનુષ્યાદિપર્યાયા જીવસ્ય ક્રિયાયા મૂલકારણભૂતાયાઃ પ્રવૃત્તત્વાત્ ક્રિયાફલમેવ સ્યુઃ । ક્રિયાડભાવે પુદ્ગલાનાં કર્મત્વાભાવાત્તત્કાર્યભૂતાનાં તેષામભાવાત્ । અથ કથં તે કર્મણઃ કાર્યભાવમાયાન્તિ ? કર્મસ્વભાવેન જીવસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણત્વાત્, પ્રદીપવત્ । તથા હિ-યથા ખલુ જ્યોતિસ્સ્વભાવેન તૈલસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણઃ પ્રદીપો જ્યોતિષ્કાર્યં,

નરનારકાદિપર્યાયપરિણતિદર્શનાદિતિ । એવં પ્રથમસ્થલે સૂત્રગાથા ગતા ॥ ૧૧૬ ॥ અથ મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ કર્મજનિતા ઇતિ વિશેષેણ વ્યક્તીકરોતિ-કર્મ્મં કર્મરહિતપરમાત્મનો વિલક્ષણં કર્મ કર્તૃ । કિંવિશિષ્ટમ્ । ગામસમર્થ્યં નિર્નામનિર્ગોત્રમુક્તાત્મનો વિપરીતં નામેતિ સમ્યગાખ્યા સંજ્ઞા યસ્ય તદ્ભવતિ નામસમાર્થ્યં નામકર્મેત્યર્થઃ । સભાવં શુદ્ધબુદ્ધૈકપરમાત્મસ્વભાવં અહ અથ અપ્પણો સહાવેણ આત્મીયેન જ્ઞાનાવરણાદિસ્વકીયસ્વભાવેન કરણભૂતેન અભિભૂય તિરસ્કૃત્ય પ્રચ્છાદ્ય તં પૂર્વોક્તમાત્મસ્વભાવમ્ । પશ્ચાત્કિં કરોતિ । ગરં તિરિયં ગેરહ્યં વા સુરં કુણદિ નરતિર્યગ્નારકસુરરૂપં કરોતીતિ ।

અન્વયાર્થઃ- [અથ] ત્યાં, [નામસમાર્થ્યં કર્મ] ‘નામ’ સંજ્ઞાવાળું કર્મ [સ્વભાવેન] પોતાના સ્વભાવ વડે [આત્મનઃ સ્વભાવં અભિભૂય] જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને, [નરં તિર્યચ્ચં નૈરયિકં વા સુરં] મનુષ્ય, તિર્યચ, નારક અથવા દેવ (-એ પર્યાયોને) [કરોતિ] કરે છે.

ટીકા:- ક્રિયા ખરેખર આત્મા વડે પ્રાપ્ય હોવાથી કર્મ છે (અર્થાત્ આત્મા ક્રિયાને પ્રાપ્ત કરે છે-પહોંચે છે તેથી ખરેખર ક્રિયા જ આત્માનું કર્મ છે). તેના નિમિત્તે પરિણામ પામતું (-દ્રવ્યકર્મરૂપે પરિણમતું) પુદ્ગલ પણ કર્મ છે. તેના (પુદ્ગલકર્મના) કાર્યભૂત મનુષ્યાદિપર્યાયો મૂળકારણભૂત એવી જીવની ક્રિયાથી પ્રવર્તતા હોવાથી ક્રિયાફળ જ છે; કારણ કે ક્રિયાના અભાવમાં પુદ્ગલોને કર્મપણાનો અભાવ થવાથી તેના (-પુદ્ગલકર્મના) કાર્યભૂત મનુષ્યાદિપર્યાયોનો અભાવ થાય છે.

ત્યાં, તે મનુષ્યાદિપર્યાયો કર્મનાં કાર્ય કઈ રીતે છે? કર્મના સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કરાતા હોવાથી; દીવાની જેમ. તે આ પ્રમાણે: જેમ *જ્યોતિના સ્વભાવ વડે તેલના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કરાતો દીવો જ્યોતિનું કાર્ય છે, તેમ કર્મના

* જ્યોતિ = જ્વેત; અગ્નિ.

તથા કર્મસ્વભાવેન જીવસ્વભાવમભિભૂય ક્રિયમાણા મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ કર્મકાર્યમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

અથ કુતો મનુષ્યાદિપર્યાયેષુ જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો ભવતીતિ નિર્ધારયતિ-

**ગરણારયતિરિયસુરા જીવા ખલુ ગામકમ્મણિવ્વત્તા ।
ગ હિ તે લદ્ધસહાવા પરિણમમાણા સકમ્માણિ ॥ ૧૧૮ ॥**

**નરનારકતિર્યક્સુરા જીવાઃ ખલુ નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ ।
ન હિ તે લદ્ધસ્વભાવાઃ પરિણમમાનાઃ સ્વકર્માણિ ॥ ૧૧૮ ॥**

અયમત્રાર્થઃ—યથાગ્નિઃ કર્તા તૈલસ્વભાવં કર્મતાપન્નમભિભૂય તિરસ્કૃત્ય વર્ત્યાધારેણ દીપશિખારૂપેણ પરિણમયતિ, તથા કર્માગ્નિઃ કર્તા તૈલસ્થાનીયં શુદ્ધાત્મસ્વભાવં તિરસ્કૃત્ય વર્તિસ્થાનીયશરીરાધારેણ દીપશિખાસ્થાનીયનરનારકાદિપર્યાયરૂપેણ પરિણમયતિ। તતો જ્ઞાયતે મનુષ્યાદિપર્યાયાઃ નિશ્ચયનયેન કર્મજનિતા ઇતિ ॥ ૧૧૭ ॥ અથ નરનારકાદિપર્યાયેષુ કથં જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવો જાતસ્તત્ર કિં જીવાભાવ ઇતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—ગરણારયતિરિયસુરા જીવા નરનારકતિર્યક્સુરાનામાનો જીવાઃ સન્તિ તાવત્। **ખલુ** સ્ફુટમ્। કથંભૂતાઃ। **ગામકમ્મણિવ્વત્તા** નરનારકાદિસ્વકીયસ્વકીયનામકર્મણા નિર્વૃત્તાઃ। **ગ હિ તે લદ્ધસહાવા** કિંતુ યથા માણિક્યબદ્ધસુવર્ણકણ્ણેષુ માણિક્યસ્ય હિ મુખ્યતા નાસ્તિ, તથા તે જીવાશ્ચિદાનન્દૈક—શુદ્ધાત્મસ્વભાવમલભમાનાઃ સન્તો લદ્ધસ્વભાવા ન ભવન્તિ, તેન કારણેન સ્વભાવા—

સ્વભાવ વડે જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને કરાતા મનુષ્યાદિપર્યાયો કર્મનાં કાર્ય છે.

ભાવાર્થઃ— મનુષ્યાદિપર્યાયો ૧૧૬ મી ગાથામાં કહેલી રાગદ્વેષમય ક્રિયાનાં ફળ છે; કારણ કે તે ક્રિયાથી કર્મ બંધાય છે અને કર્મ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરીને મનુષ્યાદિપર્યાયો નિપજાવે છે. ૧૧૭.

હવે મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ કયા કારણે થાય છે તેનો નિર્ધાર કરે છે:—

**તિર્યચ-સુર-નર-નારકી જીવ નામકર્મ-નિપત્ત છે;
નિજ કર્મરૂપ પરિણમનથી જ સ્વભાવલબ્ધિ ન તેમને. ૧૧૮.**

અન્યાર્થઃ— [નરનારકતિર્યક્સુરાઃ જીવાઃ] મનુષ્ય, નારક, તિર્યચ ને દેવરૂપ જીવો [ખલુ] ખરેખર [નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ] નામકર્મથી નિષ્પન્ન છે. [હિ] ખરેખર [સ્વકર્માણિ] તેઓ પોતાના કર્મરૂપે [પરિણમમાનાઃ] પરિણમતા હોવાથી [તે ન લદ્ધસ્વભાવાઃ] તેમને સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી.

અમી મનુષ્યાદયઃ પર્યાયા નામકર્મનિર્વૃત્તાઃ સન્તિ તાવત્ । ન પુનરેતાવતાપિ તત્ર જીવસ્ય સ્વભાવાભિભવોઽસ્તિ, યથા કનકબદ્ધમાણિક્યકઙ્કણેષુ માણિક્યસ્ય । યત્તત્ર નૈવ જીવઃ સ્વભાવમુપલભતે તત્ સ્વકર્મપરિણમનાત્, પયઃપૂરવત્ । યથા ખલુ પયઃપૂરઃ પ્રદેશસ્વાદાભ્યાં પિચુમન્દચન્દનાદિવનરાજીં પરિણમન્ન દ્રવત્વસ્વાદુત્વસ્વભાવમુપલભતે, તથાત્માપિ પ્રદેશભાવાભ્યાં કર્મપરિણમનાન્નામૂર્તત્વનિરુપરાગવિશુદ્ધિમત્ત્વસ્વભાવમુપલભતે ॥ ૧૧૮ ॥

ભિભવો ભણ્યતે, ન ચ જીવાભાવઃ । કથંભૂતાઃ સન્તો લબ્ધસ્વભાવા ન ભવન્તિ । પરિણમમાણા સકમ્માણિ સ્વકીયોદયાગતકર્માણિ સુખદુઃખરૂપેણ પરિણમમાના ઇતિ । અયમત્રાર્થઃ—યથા વૃક્ષ—સેચનવિષયે જલપ્રવાહશ્ચન્દનાદિવનરાજિરૂપેણ પરિણતઃ સન્સ્વકીયકોમલશીતલનિર્મલાદિસ્વભાવં ન લભતે,

ટીકા:- પ્રથમ તો, આ મનુષ્યાદિ પર્યાયો નામકર્મથી નિષ્પન્ન છે. પરંતુ આટલાથી પણ ત્યાં જીવને સ્વભાવનો પરાભવ નથી, જેમ કનકબદ્ધ (-સુવર્ણમાં જડેલા) માણિક્યાળાં કંકણોમાં માણિક્યા સ્વભાવનો પરાભવ નથી તેમ. જે ત્યાં જીવ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો -અનુભવતો નથી, તે સ્વકર્મરૂપે પરિણમવાને લીધે છે; પાણીના પૂરની માફક. જેમ પાણીનું પૂર પ્રદેશથી અને સ્વાદથી નિંબ-ચંદનાદિ વનરાજિરૂપે (લીમડો, ચંદન વગેરે વૃક્ષોની લાંબી ઘારરૂપે) પરિણમતું થકું (પોતાના) દ્રવત્વ અને સ્વાદુત્વરૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશથી અને ભાવથી સ્વકર્મરૂપે પરિણમવાને લીધે (પોતાના) અમૂર્તત્વ અને *નિરુપરાગવિશુદ્ધિમત્ત્વરૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી.

ભાવાર્થ:- મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં, કર્મ કાંઈ જીવના સ્વભાવને હણતું કે આચ્છાદિત કરતું નથી; પરંતુ ત્યાં જીવ પોતે જ પોતાના દોષથી કર્મ અનુસાર પરિણમે છે તેથી તેને પોતાના સ્વભાવની ઉપલબ્ધિ નથી. જેમ પાણીનું પૂર પ્રદેશની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થકું પોતાના પ્રવાહીપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું-અનુભવતું નથી અને સ્વાદની અપેક્ષાએ વૃક્ષોરૂપે પરિણમતું થકું પોતાના સ્વાદિષ્ટપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતું નથી, તેમ આત્મા પણ પ્રદેશની અપેક્ષાએ સ્વકર્મ અનુસાર પરિણમતો થકો પોતાના અમૂર્તપણારૂપ સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી અને ભાવની અપેક્ષાએ સ્વકર્મરૂપે પરિણમતો થકો ઉપરાગ વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણારૂપ પોતાના સ્વભાવને ઉપલબ્ધ કરતો નથી. આથી એમ નિર્ધાર થાય છે કે મનુષ્યાદિપર્યાયોમાં જીવોને પોતાના જ દોષથી પોતાના સ્વભાવની અનુપ-

૧. દ્રવત્વ = પ્રવાહીપણું

૨. સ્વાદુત્વ = સ્વાદિષ્ટપણું

* નિરુપરાગ-વિશુદ્ધિમત્ત્વ = ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) વિનાની વિશુદ્ધિવાળાપણું. [અરૂપીપણું અને નિર્વિકાર-વિશુદ્ધિવાળાપણું આત્માનો સ્વભાવ છે.]

અથ જીવસ્ય દ્રવ્યત્વેનાવસ્થિતત્વેડપિ પર્યાયૈરનવસ્થિતત્વં દ્યોતયતિ-

**જાયદિ ણેવ ણ ણસ્સદિ ખણભંગસમુદ્ભવે જણે કોઈ ।
જો હિ ભવો સો વિલઓ સંભવવિલય ત્તિ તે ણાણા ॥ ૧૧૧ ॥**

**જાયતે નૈવ ન નશ્યતિ ક્ષણભંગસમુદ્ભવે જને કશ્ચિત્ ।
યો હિ ભવઃ સ વિલયઃ સંભવવિલયાવિતિ તૌ નાના ॥ ૧૧૧ ॥**

इह तावन्न कश्चिज्जायते न म्रियते च। अथ च मनुष्यदेवतिर्यङ्नारकात्मको जीवलोः
प्रतिक्षणपरिणामित्वादुत्संगितक्षणभङ्गोत्पादः। न च विप्रतिषिद्धमेतत्, संभव-

તથાયં જીવોડપિ વૃક્ષસ્થાનીયકર્મોદયપરિણતઃ સન્પરમાહ્વાદૈકલક્ષણસુખામૃતાસ્વાદનૈર્મલ્યાદિ—
સ્વકીયગુણસમૂહં ન લભત ઇતિ ॥ ૧૧૮ ॥ અથ જીવસ્ય દ્રવ્યેણ નિત્યત્વેડપિ પર્યાયેણ વિનશ્ચરત્વં
દર્શયતિ—જાયદિ ણેવ ણ ણસ્સદિ જાયતે નૈવ ન નશ્યતિ દ્રવ્યાર્થિકનયેન। ક્લ। **ખણભંગસમુદ્ભવે જણે
કોઈ** ક્ષણભંગસમુદ્ભવે જને કોડપિ। ક્ષણં ક્ષણં પ્રતિ ભંગસમુદ્ભવો યત્ર સંભવતિ ક્ષણભંગસમુદ્ભવસ્ત—

લબ્ધિ છે, કર્માદિક બીજા કોઈ કારણથી નહિ. ‘કર્મ જીવના સ્વભાવનો પરાભવ કરે છે’ એમ કહેવું તે
તો ઉપચારકથન છે, પરમાર્થ એમ નથી. ૧૧૮.

હવે જીવનું દ્રવ્યપણે ^૧અવસ્થિતપણું હોવા છતાં પર્યાયોથી ^૨અનવસ્થિતપણું પ્રકાશે છે:-

**નહિ કોઈ ઉપજે વિણસે ક્ષણભંગસંભવમય જગે,
કારણ જનમ તે નાશ છે, વળી જન્મ નાશ વિભિન્ન છે. ૧૧૮.**

અન્વયાર્થ:- [ક્ષણભંગસમુદ્ભવે જને] ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પાદ ને વિનાશવાળા જીવલોકમાં
[કશ્ચિત્] કોઈ [ન એવ જાયતે] ઉત્પન્ન થતું નથી ને [ન નશ્યતિ] નાશ પામતું નથી, [હિ]
કારણ કે [યઃ ભવઃ સઃ વિલયઃ] જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે; [સંભવવિલયૌ ઇતિ તૌ નાના] વળી
ઉદ્ભવ અને વિલય એમ તેઓ અનેક (અર્થાત્ ભિન્ન) પણ છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો અહીં કોઈ જન્મતું નથી ને મરતું નથી. (અર્થાત્ આ લોકમાં કોઈ ઉત્પન્ન
થતું નથી ને નાશ પામતું નથી). વળી (આમ છતાં) મનુષ્ય-દેવ-તિર્યચ-નારકાત્મક જીવલોક
પ્રતિક્ષણ પરિણામી હોવાથી ક્ષણે ક્ષણે થતા વિનાશ અને ઉત્પાદ સાથે

૧. અવસ્થિતપણું = સ્થિરપણું; ટકી રહેવું તે.

૨. અનવસ્થિતપણું = અસ્થિરપણું; નહિ ટકવું તે.

વિલયયોરેકત્વનાનાત્વાભ્યામ્। યદા ખલુ ભજ્જોત્પાદયોરેકત્વં તદા પૂર્વપક્ષઃ, યદા તુ નાનાત્વં તદોત્તરઃ। તથા હિ-યથા ય એવ ઘટસ્તદેવ કુણ્ડમિત્યુક્તે ઘટકુણ્ડસ્વરૂપ-યોરેકત્વાસંભવાત્તદુભયાધારભૂતા મૃત્તિકા સંભવતિ, તથા ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય ઇત્યુક્તે સંભવવિલયસ્વરૂપયોરેકત્વાસંભવાત્તદુભયાધારભૂતં ધૌવ્યં સંભવતિ। તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિપર્યાયે વિલીયમાને ચ ય એવ સંભવઃ સ એવ વિલય ઇતિ કૃત્વા તદુભયાધારભૂતં ધૌવ્યવજ્જીવદ્રવ્યં સંભાવ્યત એવ। તતઃ સર્વદા દ્રવ્યત્વેન જીવદ્જ્જોત્કીર્ણોઽવતિષ્ટતે। અપિ ય યથાઽન્યો ઘટોઽન્યત્કુણ્ડમિત્યુક્તે તદુભયાધારભૂતાયા મૃત્તિકાયા અન્યત્વાસંભવાત્ ઘટકુણ્ડસ્વરૂપે સંભવતઃ, તથાન્ય સંભવોઽન્યો વિલય ઇત્યુક્તે તદુભયાધારભૂતસ્ય

સ્મિન્ક્ષણભજ્જંસમુદ્ભવે વિનશ્ચરે પર્યાયાર્થિકનયેન જને લોકે જગતિ કશ્ચિદપિ, તસ્માન્નૈવ જાયતે ન ચોત્પદ્યત ઇતિ હેતું વદતિ। જો હિ ભવો સો વિલઓ દ્રવ્યાર્થિકનયેન યો હિ ભવસ્સ એવ વિલયો યતઃ કારણાત્। તથા હિ—મુક્તાત્મનાં ય એવ સકલવિમલકેવલજ્ઞાનાદિરૂપેણ મોક્ષપર્યાયેણ ભવ ઉત્પાદઃ સ એવ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગપર્યાયેણ વિલયો વિનાશસ્તૌ ચ મોક્ષપર્યાયમોક્ષમાર્ગપર્યાયૌ કાર્યકારણરૂપેણ ભિન્નૌ, તદુભયાધારભૂતં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ, મૃત્પિણ્ડઘટાધારભૂતમૃત્તિકાદ્રવ્યવત્

(પણ) જોડાયેલો છે. અને આ વિરોધ પામતું નથી; કારણ કે ઉદ્ભવ ને વિલયનું એકપણું અને અનેકપણું છે. જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયનું એકપણું છે ત્યારે પૂર્વ પક્ષ છે, અને અનેકપણું છે ત્યારે ઉત્તર પક્ષ છે (અર્થાત્ જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયના એકપણાની અપેક્ષા લેવામાં આવે ત્યારે 'કોઈ ઉત્પન્ન થતું નથી ને નાશ પામતું નથી' એ પક્ષ ફલિત થાય છે, અને જ્યારે ઉદ્ભવ ને વિલયના અનેકપણાની અપેક્ષા લેવામાં આવે ત્યારે ક્ષણે ક્ષણે થતા વિનાશ ને ઉત્પાદનો પક્ષ ફલિત થાય છે). તે આ પ્રમાણે:-

જેમ 'જે ઘડો છે તે જ કુંડું છે' એમ કહેવામાં આવતાં, ઘડાના સ્વરૂપનું ને કુંડાના સ્વરૂપનું એકપણું અસંભવિત હોવાથી તે બન્નેના આધારભૂત માટી પ્રગટ થાય છે, તેમ 'જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે' એમ કહેવામાં આવતાં, ઉદ્ભવના સ્વરૂપનું ને વિલયના સ્વરૂપનું એકપણું અસંભવિત હોવાથી તે બન્નેના આધારભૂત ધૌવ્ય પ્રગટ થાય છે; તેથી દેવાદિપર્યાય ઉત્પન્ન થતાં ને મનુષ્યાદિપર્યાય નષ્ટ થતાં, 'જે ઉદ્ભવ છે તે જ વિલય છે' એમ ગણવાથી (અર્થાત્ એવી અપેક્ષા લેવાથી) તે બન્નેના આધારભૂત ધૌવ્યવાણું જીવદ્રવ્ય પ્રગટ થાય છે (-ખ્યાલમાં આવે છે). માટે સર્વદા દ્રવ્યપણે જીવ ટંકોટકીર્ણ રહે છે.

અને વળી, જેમ 'અન્ય ઘડો છે અને અન્ય કુંડું છે' એમ કહેવામાં આવતાં, તે બન્નેના આધારભૂત માટીનું અન્યપણું (-ભિન્નભિન્નપણું) અસંભવિત હોવાથી ઘડાનું ને કુંડાનું સ્વરૂપ (-બન્નેનાં ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપ) પ્રગટ થાય છે, તેમ 'અન્ય ઉદ્ભવ છે અને

ઘ્રોવ્યસ્યાન્યત્વાસંભવાત્સંભવવિલયસ્વરૂપે સંભવતઃ। તતો દેવાદિપર્યાયે સંભવતિ મનુષ્યાદિપર્યાયે વિલીયમાને ચાન્યઃ સંભવોઽન્યો વિલય ઇતિ કૃત્વા સંભવવિલયવન્તૌ દેવાવિમનુષ્યાદિપર્યાયૌ સંભાવ્યેતે। તતઃ પ્રતિક્ષણં પર્યાયૈર્જીવોઽનવસ્થિતઃ।। ૧૧૯।।

અથ જીવસ્યાનવસ્થિતત્વહેતુમુઘોતયતિ-

**તમ્હા દુ ગત્થિ કોઈ સહાવસમવઢ્ઢિદો ત્તિ સંસારે।
સંસારો પુન કિરિયા સંસરમાણસ્સ દવ્વસ્સ।। ૧૨૦।।**

તસ્માત્તુ નાસ્તિ કશ્ચિત્ત સ્વભાવસમવસ્થિત ઇતિ સંસારે।
સંસારઃ પુનઃ ક્રિયા સંસરતો દ્રવ્યસ્ય।। ૧૨૦।।

મનુષ્યપર્યાયદેવપર્યાયાધારભૂતસંસારિજીવદ્રવ્યવદ્વા। ક્ષણભજ્જસમુદ્ભવે હેતુઃ કથ્યતે। સંભવવિલય ત્તિ તે ગાળા સંભવવિલયૌ દ્વાવિતિ તૌ નાના ભિન્નૌ યતઃ કારણાત્તતઃ પર્યાયાર્થિકનયેન ભજ્જોત્પાદો। તથા હિ-ય એવ પૂર્વોક્તમોક્ષપર્યાયસ્યોત્પાદો મોક્ષમાર્ગપર્યાયસ્ય વિનાશસ્તાવેવ ભિન્નો ન ચ તદાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યમિતિ। તતો જ્ઞાયતે દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યત્વેઽપિ પર્યાયરૂપેણ વિનાશોઽસ્તીતિ।। ૧૧૯।। અથ વિનશ્ચરત્વે કારણમુપન્યસ્યતિ, અથવા પ્રથમસ્થલેઽધિકારસૂત્રેણ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં કર્મજનિતત્વેન યદ્વિનશ્ચરત્વં સૂચિતં તદેવ ગાથાત્રયેણ વિશેષેણ વ્યાખ્યાતમિદાનીં તસ્યોપસંહારમાહ-
તમ્હા દુ ગત્થિ

અન્ય વિલય છે' એમ કહેવામાં આવતાં, તે બન્નેના આધારભૂત ઘ્રોવ્યનું અન્યત્વ અસંભવિત હોવાથી ઉદ્ભવનું ને વિલયનું સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે; તેથી દેવાદિપર્યાય ઉત્પન્ન થતાં ને મનુષ્યાદિપર્યાય નષ્ટ થતાં, 'અન્ય ઉદ્ભવ છે અને અન્ય વિલય છે' એમ ગણવાથી (અર્થાત્ એવી અપેક્ષા લેવાથી) ઉદ્ભવ અને વિલયવાળા દેવાદિપર્યાય અને મનુષ્યાદિપર્યાય પ્રગટ થાય છે (-ખ્યાલમાં આવે છે). માટે પ્રતિક્ષણ પર્યાયોથી જીવ અનવસ્થિત છે. ૧૧૯.

હવે જીવના અનવસ્થિતપણાનો હેતુ પ્રકાશે છે:-

**તેથી સ્વભાવે સ્થિર એવું ન કોઈ છે સંસારમાં;
સંસાર તો સંસરણ કરતા દ્રવ્ય કેરી છે ક્રિયા. ૧૨૦.**

અન્યાર્થ:- [તસ્માત્ તુ] તેથી [સંસારે] સંસારમાં [સ્વભાવસમવસ્થિતઃ ઇતિ] સ્વભાવથી અવસ્થિત એવું [કશ્ચિત્ ન અસ્તિ] કોઈ નથી (અર્થાત્ સંસારમાં કોઈનો સ્વભાવ કેવળ એકરૂપ રહેવાનો નથી); [સંસારઃ પુનઃ] સંસાર તો [સંસરતઃ] * સંસરણ કરતા [દ્રવ્યસ્ય] દ્રવ્યની [ક્રિયા] ક્રિયા છે.

* સંસરણ કરવું = ગોળ ફર્યા કરવું; પલટાયા કરવું.

યતઃ ખલુ જીવો દ્રવ્યત્વેનાવસ્થિતોઽપિ પર્યાયૈરનવસ્થિતઃ, તતઃ પ્રતીયતે ન કશ્ચિદપિ સંસારે સ્વભાવેનાવસ્થિત ઇતિ। યદ્દાત્રાનવસ્થિતત્ત્વં તત્ર સંસાર એવ હેતુઃ, તસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મકત્વાત્ સ્વરૂપેણૈવ તથાવિધત્વાત્। અથ યસ્તુ પરિણમમાનસ્ય દ્રવ્યસ્ય પૂર્વોત્તરદશાપરિત્યાગોપાદાનાત્મકઃ ક્રિયાખ્યઃ પરિણામસ્તત્સંસારસ્ય સ્વરૂપમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

અથ પરિણામાત્મકે સંસારે કુતઃ પુદ્ગલશ્લેષો યેન તસ્ય મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મકત્વમિત્યત્ર સમાધાનમુપવર્ણયતિ-

**આદા કમ્મમલિમસો પરિણામં લહદિ કમ્મસંજુતં ।
તત્તો સિલિસદિ કમ્મં તમ્હા કમ્મં તુ પરિણામો ॥ ૧૨૧ ॥**

કોઈ સહાવસમવદ્ધિદો તિ તસ્માન્નાસ્તિ કશ્ચિત્સ્વભાવસમવસ્થિત ઇતિ। યસ્માત્પૂર્વોક્તપ્રકારેણ મનુષ્યાદિપર્યાયાણાં વિનશ્ચરત્ત્વં વ્યાખ્યાતં તસ્માદેવ જ્ઞાયતે પરમાનન્દૈકલક્ષણપરમ-ચૈતન્યચમત્કારપરિણતશુદ્ધાત્મસ્વભાવવદવસ્થિતો નિત્યઃ કોઽપિ નાસ્તિ। ક્લ। સંસારે નિસ્સંસારશુદ્ધાત્મનો વિપરીતે સંસારે। સંસારસ્વરૂપં કથયતિ-સંસારો પુણ કિરિયા સંસારઃ પુનઃ ક્રિયા। નિષ્ક્રિયનિર્વિકલ્પશુદ્ધાત્મપરિણતેર્વિસદૃશી મનુષ્યાદિવિભાવપર્યાયપરિણતિરૂપા ક્રિયા સંસારસ્વરૂપમ્। સા ચ કસ્ય ભવતિ। સંસારમાણસ્સ જીવસ્સ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમુક્તાત્મનો વિલક્ષણસ્ય સંસારતઃ પરિભ્રમતઃ સંસારિજીવસ્યેતિ। તતઃ સ્થિતં મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મકઃ સંસાર એવ વિનશ્ચરત્વે કારણમિતિ ॥ ૧૨૦ ॥ એવં શુદ્ધાત્મનો ભિન્નાનાં કર્મજનિતમનુષ્યાદિપર્યાયાણાં વિનશ્ચર-ત્વકથનમુખ્યતયા ગાથાચતુષ્ટયેન દ્વિતીયસ્થલં ગતમ્। અથ સંસારસ્ય

ટીકા:- ખરેખર જીવ દ્રવ્યપણે અવસ્થિત હોવા છતાં પણ પર્યાયોથી અનવસ્થિત છે, તેથી એમ પ્રતીતિ થાય છે કે સંસારમાં કોઈ પણ સ્વભાવથી અવસ્થિત નથી (અર્થાત્ કોઈનો સ્વભાવ કેવળ અવિચળ-એકરૂપ રહેવાનો નથી). અને અહીં જે અનવસ્થિતપણું છે તેમાં સંસાર જ હેતુ છે; કારણ કે તે (-સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક છે, કેમ કે તે સ્વરૂપથી જ તેવો છે (અર્થાત્ સંસારનું સ્વરૂપ જ એવું છે). ત્યાં પરિણમતા દ્રવ્યનો પૂર્વોત્તરદશાના ત્યાગગ્રહણાત્મક એવો જે 'ક્રિયા' નામનો પરિણામ તે સંસારનું સ્વરૂપ છે. ૧૨૦.

હવે, પરિણામાત્મક સંસારમાં કયા કારણે પુદ્ગલનો સંબંધ થાય છે કે જેથી તે (-સંસાર) મનુષ્યાદિપર્યાયાત્મક હોય છે-તેનું અહીં સમાધાન વર્ણવે છે:-

**કર્મે મલિન જીવ કર્મસંયુત પામતો પરિણામને,
તેથી કરમ બંધાય છે; પરિણામ તેથી કર્મ છે. ૧૨૧.**

**આત્મા કર્મમલીમસઃ પરિણામં લભતે કર્મસંયુક્તમ્ ।
તતઃ શ્લિષ્યતિ કર્મ તસ્માત્ કર્મ તુ પરિણામઃ ॥ ૧૨૧ ॥**

યો હિ નામ સંસારનામાયમાત્મનસ્તથાવિધઃ પરિણામઃ સ એવ દ્રવ્યકર્મશ્લેષહેતુઃ । અથ તથાવિધપરિણામસ્યાપિ કો હેતુઃ, દ્રવ્યકર્મ હેતુઃ, તસ્ય દ્રવ્યકર્મસંયુક્તત્વેનૈવોપલમ્ભાત્ । એવં સતીતરેતરાશ્રયદોષઃ । ન હિ; અનાદિપ્રસિદ્ધદ્રવ્યકર્માભિસંબદ્ધસ્યાત્મનઃ પ્રાક્તનદ્રવ્યકર્મણસ્તત્ર હેતુત્વેનોપાદાનાત્ । એવં કાર્યકારણભૂતનવપુરાણદ્રવ્યકર્મત્વાદાત્મનસ્તથાવિધ-

કારણં જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્મ તસ્ય તુ કારણં મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણામ ઇત્યાવેદયતિ—આદા નિર્દોષિપરમાત્મા નિશ્ચયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવોઽપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મબન્ધવશાત્ કમ્મમલિમસો કર્મમલીમસો ભવતિ । તથાભવન્સન્ કિં કરોતિ । પરિણામં લહદિ પરિણામં લભતે । કથંભૂતમ્ ।

અન્વયાર્થઃ— [કર્મમલીમસઃ આત્મા] કર્મથી મલિન આત્મા [કર્મસંયુક્તં પરિણામં] કર્મસંયુક્ત પરિણામને (-દ્રવ્યકર્મના સંયોગે થતા અશુદ્ધ પરિણામને) [લભતે] પામે છે, [તતઃ] તેથી [કર્મ શ્લિષ્યતિ] કર્મ ચોંટે છે (-દ્રવ્યકર્મ બંધાય છે); [તસ્માત્ તુ] માટે [પરિણામઃ કર્મ] પરિણામ તે કર્મ છે.

ટીકા:- ‘સંસાર’ નામનો જે આ આત્માનો તથાવિધ (-તે પ્રકારનો, તેવો) પરિણામ તે જ દ્રવ્યકર્મ વળગવાનો હેતુ છે. હવે, તથાવિધ પરિણામનો કોણ હેતુ છે? દ્રવ્યકર્મ તેનો હેતુ છે, કારણ કે *દ્રવ્યકર્મથી સંયુક્તપણે જ તે જોવામાં આવે છે. (શંકા:-) એમ હોય તો ‘ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવે! (સમાધાન:-) નથી આવતો; કારણ કે અનાદિસિદ્ધ દ્રવ્યકર્મ સાથે સંબદ્ધ એવા આત્માનું જે પૂર્વનું દ્રવ્યકર્મ તેને ત્યાં હેતુપણે ગ્રહવામાં (-સ્વીકારવામાં) આવ્યું છે.

આ રીતે નવું દ્રવ્યકર્મ જેના કાર્યભૂત છે અને જૂનું દ્રવ્યકર્મ જેના કારણભૂત

* દ્રવ્યકર્મના સંયોગમાં જ અશુદ્ધ પરિણામ હોય છે, દ્રવ્યકર્મ વિના કદી હોતો નથી; તેથી દ્રવ્યકર્મ અશુદ્ધ પરિણામનું કારણ છે.

૧. એક અસિદ્ધ બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે બીજી અસિદ્ધ બાબતનો આશ્રય લેવામાં આવે અને વળી તે બીજી બાબતને સિદ્ધ કરવા માટે પહેલીનો આશ્રય લેવામાં આવે—એ તર્કદોષને ઇતરેતરાશ્રય દોષ કહેવામાં આવે છે.

દ્રવ્યકર્મનું કારણ અશુદ્ધ પરિણામ કહ્યો; પછી તે અશુદ્ધ પરિણામના કારણ વિશે પૂછવામાં આવતાં, તેનું કારણ પાછું દ્રવ્યકર્મ કહ્યું તેથી શંકાકારને શંકા થાય છે કે આ વાતમાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવે છે.

૨. નવા દ્રવ્યકર્મનું કારણ અશુદ્ધ આત્મપરિણામ છે, અને તે અશુદ્ધ આત્મપરિણામનું કારણ તો તેનું તે જ દ્રવ્યકર્મ નહિ (અર્થાત્ નવું દ્રવ્યકર્મ નહિ) પણ પહેલાંનું (જૂનું) દ્રવ્યકર્મ છે; માટે ત્યાં ઇતરેતરાશ્રય દોષ આવતો નથી.

પરિણામો દ્રવ્યકર્મૈવ , તથાત્મા ચાત્મપરિણામકર્તૃત્વાદ્દ્રવ્યકર્મકર્તાપ્યુપચારાત્ ॥ ૧૨૧ ॥

અથ પરમાર્થાદાત્મનો દ્રવ્યકર્માકર્તૃત્વમુદ્યોતયતિ-

**પરિણામો સયમાદા સા પુન કિરિય ત્તિ હોદિ જીવમયા ।
કિરિયા કમ્મ ત્તિ મદા તમ્હા કમ્મસ્સ ણ દુ કત્તા ॥ ૧૨૨ ॥**

પરિણામઃ સ્વયમાત્મા સા પુનઃ ક્રિયેતિ ભવતિ જીવમયી ।
ક્રિયા કર્મેતિ મતા તસ્માત્કર્મણો ન તુ કર્તા ॥ ૧૨૨ ॥

આત્મપરિણામો હિ તાવત્સ્વયમાત્મૈવ , પરિણામિનઃ પરિણામસ્વરૂપકર્તૃત્વેન પરિણામા-
દનન્યત્વાત્ । યશ્ચ તસ્ય તથાવિધઃ પરિણામઃ સા જીવમય્યેવ ક્રિયા , સર્વદ્રવ્યાણાં પરિણામ-

---

કમ્મસંજુત્તં કર્મરહિતપરમાત્મનો વિસદ્દશકર્મસંયુત્તં મિથ્યાત્વરાગાદિવિભાવપરિણામં । તત્તો સિલિસદિ
કમ્મં તતઃ પરિણામાત્ શ્લિષ્યતિ બદ્ધાતિ । કિમ્ । કર્મ । યદિ પુનર્નિર્મલવિવેકજ્યોતિઃ પરિણામેન
પરિણમતિ તદા તુ કર્મ મુચ્ચતિ । તમ્હા કમ્મં તુ પરિણામો તસ્માત્ કર્મ તુ પરિણામઃ ।
યસ્માદ્રાગાદિપરિણામેન કર્મ બદ્ધાતિ , તસ્માદ્રાગાદિવિકલ્પરૂપો ભાવકર્મસ્થાનીયઃ સરાગપરિણામ એવ
કર્મકારણત્વાદુપચારેણ કર્મેતિ ભણ્યતે । તતઃ સ્થિતં રાગાદિપરિણામઃ કર્મબન્ધકારણમિતિ ॥ ૧૨૧ ॥
અથાત્મા નિશ્ચયેન સ્વકીયપરિણામસ્યૈવ કર્તા , ન ચ દ્રવ્યકર્મણ ઇતિ પ્રતિપાદયતિ । અથવા
દ્વિતીયપાતનિકા—

છે એવો (આત્માનો તથાવિધ પરિણામ) હોવાથી આત્માનો તથાવિધ પરિણામ ઉપચારથી દ્રવ્યકર્મ જ
છે, અને આત્મા પણ પોતાના પરિણામનો કર્તા હોવાથી દ્રવ્યકર્મનો કર્તા પણ ઉપચારથી છે. ૧૨૧.

હવે પરમાર્થે આત્માને દ્રવ્યકર્મનું અકર્તાપણું પ્રકાશે છે:-

**પરિણામ પોતે જીવ છે, ને છે ક્રિયા એ જીવમયી;
કિરિયા ગણી છે કર્મ; તેથી કર્મનો કર્તા નથી. ૧૨૨.**

અન્યાર્થ:- [પરિણામઃ] પરિણામ [સ્વયમ્] પોતે [આત્મા] આત્મા છે, [સા પુનઃ] અને
તે [જીવમયી ક્રિયા ઇતિ ભવતિ] જીવમયી ક્રિયા છે; [ક્રિયા] ક્રિયાને [કર્મ ઇતિ મતા] કર્મ
માનવામાં આવી છે; [તસ્માત્] માટે આત્મા [કર્મણઃ કર્તા તુ ન] દ્રવ્યકર્મનો કર્તા તો નથી.

ટીકા:- પ્રથમ તો આત્માનો પરિણામ ખરેખર પોતે આત્મા જ છે, કારણ કે પરિણામી
પરિણામના સ્વરૂપનો કરનાર હોવાને લીધે પરિણામથી અનન્ય છે; અને જે તેનો (-આત્માનો)
તથાવિધ પરિણામ છે તે જીવમયી જ ક્રિયા છે, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામ-

લક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ । યા ચ ક્રિયા સા પુનરાત્મના સ્વતન્ત્રેણ પ્રાપ્યત્વાત્કર્મ । તતસ્તસ્ય પરમાર્થાદાત્મા આત્મપરિણામાત્મકસ્ય ભાવકર્મણ એવ કર્તા, ન તુ પુદ્ગલપરિણામાત્મકસ્ય દ્રવ્યકર્મણઃ । અથ દ્રવ્યકર્મણઃ કઃ કર્તેતિ ચેત્ । પુદ્ગલપરિણામો હિ તાવત્સ્વયં પુદ્ગલ એવ, પરિણામિનઃ પરિણામસ્વરૂપકર્તૃત્વેન પરિણામાદનન્યત્વાત્ । યશ્ચ તસ્ય તથાવિધઃ પરિણામઃ સા પુદ્ગલમય્યેવ ક્રિયા, સર્વદ્રવ્યાણાં પરિણામલક્ષણક્રિયાયા આત્મમયત્વાભ્યુપગમાત્ । યા ચ ક્રિયા સા પુનઃ પુદ્ગલેન સ્વતન્ત્રેણ પ્રાપ્યત્વાત્કર્મ । તતસ્તસ્ય પરમાર્થાત્ પુદ્ગલાત્મા આત્મપરિણામાત્મકસ્ય દ્રવ્યકર્મણ એવ કર્તા,

શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવગ્રાહકેણ શુદ્ધનયેન યથૈવાકર્તા તથૈવાશુદ્ધનયેનાપિ સાંખ્યેન યદુક્તં તન્નિષેધાર્થમાત્મનો બન્ધમોક્ષસિદ્ધ્યર્થ કથંચિત્પરિણામિત્વં વ્યવસ્થાપયતીતિ પાતનિકાદ્વયં મનસિ સંપ્રધાર્ય સૂત્રમિદં નિરૂપયતિ—**પરિણામો સયમાદા** પરિણામઃ સ્વયમાત્મા, આત્મપરિણામસ્તાવદાત્મૈવ । કસ્માત્ । પરિણામ—પરિણામિનોસ્તન્મયત્વાત્ । **સા પુન કિરિય ત્તિ હોદિ** સા પુનઃ ક્રિયેતિ ભવતિ, સ ચ પરિણામઃ ક્રિયા પરિણતિરિતિ ભવતિ । કથંભૂતા । **જીવમયા** જીવેન નિર્વૃત્તત્વાજ્જીવમયી । **કિરિયા કમ્મ ત્તિ મદા** જીવેન સ્વતન્ત્રેણ સ્વાધીનેન શુદ્ધાશુદ્ધોપાદાનકારણભૂતેન પ્રાપ્યત્વાત્સા ક્રિયા કર્મેતિ મતા સંમતા । કર્મશબ્દેનાત્ર યદેવ ચિદ્રૂપં જીવાદભિન્નં ભાવકર્મસંજ્ઞં નિશ્ચયકર્મ તદેવ ગ્રાહ્યમ્ । તસ્યૈવ કર્તા જીવઃ । **તમ્હા કમ્મસ્સ ણ દુ કત્તા** તસ્માદ્દ્રવ્યકર્મણો ન કર્તેતિ । અત્રૈતદાયાતિ—યદ્યપિ કથંચિત્ પરિણામિત્વે સતિ જીવસ્ય કર્તૃત્વં જાતં તથાપિ નિશ્ચયેન સ્વકીયપરિણામાનામેવ કર્તા, પુદ્ગલકર્મણાં વ્યવહારેણેતિ । તત્ર તુ યદા શુદ્ધોપાદાનકારણરૂપેણ શુદ્ધોપયોગેન પરિણમતિ તદા મોક્ષં સાધયતિ, અશુદ્ધોપાદાન—

લક્ષણ ક્રિયા આત્મમયપણે (પોતામયપણે) સ્વીકારવામાં આવી છે; અને વળી જે (જીવમયી) ક્રિયા છે તે આત્મા વડે સ્વતંત્રપણે 'પ્રાપ્ય હોવાથી' કર્મ છે. માટે પરમાર્થથી આત્મા પોતાના પરિણામસ્વરૂપ એવા તે ભાવકર્મનો જ કર્તા છે, પરંતુ પુદ્ગલપરિણામસ્વરૂપ દ્રવ્યકર્મનો નહિ.

હવે અહીં એમ પ્રશ્ન થાય કે ' (જીવ ભાવકર્મનો જ કર્તા છે તો પછી) દ્રવ્યકર્મનો કોણ કર્તા છે ? ' તો તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે:—પ્રથમ તો પુદ્ગલનો પરિણામ ખરેખર પોતે પુદ્ગલ જ છે, કારણ કે પરિણામી પરિણામના સ્વરૂપનો કરનાર હોવાને લીધે પરિણામથી અનન્ય છે; અને જે તેનો (- પુદ્ગલનો) તથાવિધ પરિણામ છે તે પુદ્ગલમયી જ ક્રિયા છે, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામસ્વરૂપ ક્રિયા પોતામય હોય છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે; અને વળી જે (પુદ્ગલમયી) ક્રિયા છે તે પુદ્ગલ વડે સ્વતંત્રપણે પ્રાપ્ય હોવાથી કર્મ છે. માટે પરમાર્થથી પુદ્ગલ પોતાના પરિણામસ્વરૂપ એવા તે દ્રવ્યકર્મનું જ કર્તા છે, પરંતુ આત્માના પરિણામસ્વરૂપ ભાવકર્મનું નહિ.

૧. પ્રાપ્ય = પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય. (જે સ્વતંત્રપણે કરે, તે કર્તા; કર્તા જેને પ્રાપ્ત કરે—પહોંચે, તે કર્મ.)

ન ત્વાત્મપરિણામાત્મકસ્ય ભાવકર્મણઃ। તત આત્માત્મસ્વરૂપેણ પરિણમતિ, ન પુદ્ગલસ્વરૂપેણ પરિણમતિ।। ૧૨૨।।

અથ કિં તત્સ્વરૂપં યેનાત્મા પરિણમતીતિ તદાવેદયતિ-

**પરિણમદિ ચેદનાૅ આદા પુણ ચેદના તિધાભિમદા ।
સા પુણ ણાણે કમ્મે ફલમ્મિ વા કમ્મણો ભણિદા ।। ૧૨૩ ।।**

પરિણમતિ ચેતનયા આત્મા પુનઃ ચેતના ત્રિધાભિમતા ।
સા પુનઃ જ્ઞાને કર્મણિ ફલે વા કર્મણો ભણિતા ।। ૧૨૩ ।।

યતો હિ નામ ચૈતન્યમાત્મનઃ સ્વધર્મવ્યાપકત્વં તતશ્ચેતનૈવાત્મનઃ સ્વરૂપં, તયા

કારણેન તુ બન્ધમિતિ। પુદ્ગલોઽપિ જીવવન્નિશ્ચયેન સ્વકીયપરિણામાનામેવ કર્તા, જીવપરિણામાનાં વ્યવહારેણેતિ।। ૧૨૨।। એવં રાગાદિપરિણામાઃ કર્મબન્ધકારણં, તેષામેવ કર્તા જીવ ઇતિકથન-મુખ્યતયા ગાથાદ્વયેન તૃતીયસ્થલં ગતમ્। અથ યેન પરિણામેનાત્મા પરિણમતિ તં પરિણામં કથયતિ-**પરિણમદિ ચેદનાૅ આદા** પરિણમતિ ચેતનયા કરણભૂતયા। સ કઃ। આત્મા। યઃ કોઽપ્યાત્મનઃ શુદ્ધાશુદ્ધપરિણામઃ સ સર્વોઽપિ ચેતનાં ન ત્યજતિ ઇત્યભિપ્રાયઃ। **પુણ ચેદના તિધાભિમદા સા** સા ચેતના પુનસ્ત્રિધાભિમતા। કુત્ર કુત્ર। **ણાણે** જ્ઞાનવિષયે **કમ્મે** કર્મવિષયે **ફલમ્મિ વા ફલે**

તેથી (એમ સમજવું કે) આત્મા આત્મસ્વરૂપે પરિણમે છે, પુદ્ગલસ્વરૂપે નથી પરિણમતો. ૧૨૨.

હવે, શું તે સ્વરૂપ છે કે જે-રૂપે આત્મા પરિણમે છે-તે કહે છે:-

**જીવ ચેતનારૂપ પરિણમે; વળી ચેતના ત્રિવિધા ગણી;
તે જ્ઞાનવિષયક, કર્મવિષયક, કર્મફળવિષયક કહી. ૧૨૩.**

અન્યયાર્થઃ- [આત્મા] આત્મા [ચેતનયા] ચેતનારૂપે [પરિણમતિ] પરિણમે છે. [પુનઃ] વળી [ચેતના] ચેતના [ત્રિધા અભિમતા] ત્રણ પ્રકારે માનવામાં આવી છે; [પુનઃ] અને [સા] તેને [જ્ઞાને] જ્ઞાન સંબંધી, [કર્મણિ] કર્મ સંબંધી [વા] અથવા [કર્મણઃ ફલે] કર્મના ફળ સંબંધી- [ભણિતા] એમ કહેવામાં આવી છે.

ટીકા:- જેથી ચૈતન્ય તે આત્માનું સ્વધર્મવ્યાપકપણું છે તેથી ચેતના જ આત્માનું

૧. સ્વધર્મવ્યાપકપણું = પોતાના ધર્મોમાં વ્યાપકપણું-ફેલાવાપણું.

ખલ્વાત્મા પરિણમતિ । યઃ કશ્ચનાપ્યાત્મનઃ પરિણામઃ સ સર્વોઽપિ ચેતનાં નાતિવર્તત્ત્વમ્ ।
ચેતના પુનર્જ્ઞાનકર્મકર્મફલત્વેન ત્રેધા । તત્ર જ્ઞાનપરિણતિર્જ્ઞાનચેતના, કર્મપરિણતિઃ કર્મચેતના,
કર્મફલપરિણતિઃ કર્મફલચેતના ॥ ૧૨૩ ॥

અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફલસ્વરૂપમુપવર્ણયતિ-

**णाणं अद्विवियप्पो कम्मं जीवेण जं समारद्धं ।
तमणेगविधं भणितं फलं ति सोक्खं व दुक्खं वा ॥ १२४ ॥**

**જ્ઞાનમર્થવિકલ્પઃ કર્મ જીવેન યત્સમારબ્ધમ્ ।
તદનેકવિધં ભણિતં ફલમિતિ સૌખ્યં વા દુઃખં વા ॥ ૧૨૪ ॥**

વા । કસ્ય ફલે । **કમ્મણો** કર્મણઃ । **ભણિદા** ભણિતા કથિતેતિ । જ્ઞાનપરિણતિઃ જ્ઞાનચેતના અગ્રે
વક્ષ્યમાણા, કર્મપરિણતિઃ કર્મચેતના, કર્મફલપરિણતિઃ કર્મફલચેતનેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૨૩ ॥ અથ
જ્ઞાનકર્મકર્મફલરૂપેણ ત્રિધા ચેતનાં વિશેષેણ વિચારયતિ—**णाणं अद्विवियप्पं** જ્ઞાન
મત્યાદિભેદેનાઘવિકલ્પં ભવતિ । અથવા પાઠાન્તરમ્—**णाणं अद्विवियप्पो** જ્ઞાનમર્થવિકલ્પઃ । તથા હિ—અર્થઃ
પરમાત્માદિપદાર્થઃ, અનન્તજ્ઞાનસુખાદિરૂપોઽહમિતિ રાગાદ્યાસ્રવાસ્તુ મત્તો મિત્ત્રા ઇતિ
સ્વપરાકારાવભાસેનાદર્શ ઇવાર્થપરિચ્છિત્તિસમર્થો વિકલ્પઃ વિકલ્પલક્ષણમુચ્યતે । સ એવ જ્ઞાન
જ્ઞાનચેતનેતિ । **कम्मं**

સ્વરૂપ છે, તે-રૂપે (ચેતનારૂપે) ખરેખર આત્મા પરિણમે છે. આત્માનો જે કોઈ પણ પરિણામ જ્ઞેય તે
સઘળોય ચેતનાને ઉલ્લંઘતો નથી (અર્થાત્ આત્માનો કોઈ પણ પરિણામ ચેતનાને જરાય છોડતો
નથી—ચેતના વગરનો બિલકુલ હોતો નથી)—એમ તાત્પર્ય છે. વળી ચેતના જ્ઞાનપણે, કર્મપણે અને
કર્મફળપણે એમ ત્રણ પ્રકારે છે. ત્યાં, જ્ઞાનપરિણતિ (જ્ઞાનરૂપે પરિણતિ) તે જ્ઞાનચેતના, કર્મપરિણતિ
તે કર્મચેતના, કર્મફળપરિણતિ તે કર્મફળચેતના છે. ૧૨૩.

હવે જ્ઞાનનું, કર્મનું અને કર્મફળનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:-

**છે ' જ્ઞાન ' અર્થવિકલ્પ, ને જીવથી કરાતું ' કર્મ ' છે,
-તે છે અનેક પ્રકારનું, ' ફળ ' સૌખ્ય અથવા દુઃખ છે ૧૨૪.**

अन्ययार्थः- [અર્થવિકલ્પઃ] અર્થવિકલ્પ (અર્થાત્ સ્વ-પર પદાર્થોનું ભિન્નતાપૂર્વક યુગપદ્
અવભાસન) [જ્ઞાન] તે જ્ઞાન છે; [જીવેન] જીવ વડે [યત્ સમારબ્ધં] જે કરાતું જ્ઞેય [કર્મ] તે
કર્મ છે, [તદ્ અનેકવિધં] તે અનેક પ્રકારનું છે; [સૌખ્યં વા દુઃખં વા] સુખ અથવા દુઃખ [ફલમ્
ઇતિ ભણિતમ્] તે કર્મફળ કહેવામાં આવ્યું છે.

અર્થવિકલ્પસ્તાવત્ જ્ઞાનમ્। તત્ર કઃ ખલ્વર્થઃ। સ્વપરવિભાગેનાવસ્થિતં વિશ્વમ્। વિકલ્પસ્તદાકારાવભાસનમ્। યસ્તુ મુકુરુન્દહૃદયાભોગ ઇવ યુગપદવભાસમાનસ્વપરાકારોઽર્થ-વિકલ્પસ્તદ્ જ્ઞાનમ્। ક્રિયામાણમાત્મના કર્મ, ક્રિયામાણઃ ખલ્વાત્મા પ્રતિક્ષણં તેન તેન ભાવેન ભવતા યઃ તદ્ભાવઃ સ એવ કર્માત્મના પ્રાપ્યત્વાત્। તત્ત્વેકવિધમપિ દ્રવ્યકર્મોપાધિસન્નિધિ-સદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યામનેકવિધમ્। તસ્ય કર્મણો યન્નિષ્પાદ્યં સુખદુઃખં તત્કર્મફલમ્। તત્ર દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધિયાસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફલમનાકુલત્વલક્ષણં પ્રકૃતિભૂતં સૌખ્યં, યત્તુ દ્રવ્યકર્મોપાધિસાન્નિધિયાસદ્ભાવાત્કર્મ તસ્ય ફલં સૌખ્યલક્ષણાભાવાદ્વિકૃતિભૂતં દુઃખમ્। એવં જ્ઞાનકર્મકર્મફલસ્વરૂપનિશ્ચયઃ।। ૧૨૪।।

જીવેણ જં સમારદ્ધં કર્મ જીવેન યત્સમારદ્ધમ્। બુદ્ધિપૂર્વકમનોવચનકાયવ્યાપારરૂપેણ જીવેન યત્સમ્યક્કર્તૃમારદ્ધં તત્કર્મ ભણ્યતે। સૈવ કર્મચેતનેતિ। તમણેગવિધં ભણિદં તદ્દકર્મ શુભાશુભશુદ્ધો-

ટીકા:- પ્રથમ તો, અર્થવિકલ્પ તે જ્ઞાન છે. ત્યાં, અર્થ એટલે શું? સ્વ-પરના વિભાગપૂર્વક રહેલું *વિશ્વ તે અર્થ. તેના આકારોનું 'અવભાસન તે વિકલ્પ, અને દર્પણના નિજ વિસ્તારની માફક (અર્થાત્ જેમ દર્પણના નિજ વિસ્તારમાં સ્વ ને પર આકારો એકીસાથે પ્રકાશે છે તેમ) જેમાં યુગપદ સ્વ-પર આકારો અવભાસે છે એવો જે અર્થવિકલ્પ તે જ્ઞાન.

આત્મા વડે કરાતું હોય તે કર્મ છે. પ્રતિક્ષણ (ક્ષણે ક્ષણે) તે તે ભાવે ભવતા-થતા-પરિણમતા આત્મા વડે ખરેખર કરાતો એવો જે તેનો ભાવ તે જ, આત્મા વડે 'પ્રાપ્ય હોવાથી, કર્મ છે. અને તે (કર્મ) એક પ્રકારનું હોવા છતાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવને કારણે અનેક પ્રકારનું છે.

તે કર્મ વડે નિપજાવવામાં આવતાં જે સુખ-દુઃખ તે કર્મફળ છે. ત્યાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના અસદ્ભાવને કારણે જે કર્મ હોય છે, તેનું ફળ અનાકુલત્વલક્ષણ 'પ્રકૃતિભૂત સૌખ્ય છે; અને દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના સદ્ભાવને કારણે જે કર્મ હોય છે, તેનું ફળ 'વિકૃતિભૂત દુઃખ છે કેમ કે ત્યાં સૌખ્યના લક્ષણનો અભાવ છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનનું, કર્મનું અને કર્મફળનું સ્વરૂપ નક્કી થયું.

* વિશ્વ = સમસ્ત પદાર્થો-દ્રવ્યગુણપર્યાયો. (પદાર્થોમાં સ્વ ને પર એવા બે વિભાગ છે. જે જાણનાર આત્માનું પોતાનું હોય છે તે સ્વ છે અને બીજું બધું પર છે.)

૧. અવભાસન = અવભાસવું તે; પ્રકાશવું તે; જણાવું તે; પ્રગટ થવું તે.

૨. આત્મા પોતાના ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે-પહોંચે છે તેથી તે ભાવ જ આત્માનું કર્મ છે.

૩. પ્રકૃતિભૂત = સ્વભાવભૂત. (સુખ સ્વભાવભૂત છે.)

૪. વિકૃતિભૂત = વિકારભૂત. (દુઃખ વિકારભૂત છે, સ્વભાવભૂત નથી.)

અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફલાન્યાત્મત્વેન નિશ્ચિનોતિ-

**અપ્યા પરિણામપ્યા પરિણામો ણાણકમ્મફલભાવી ।
તમ્હા ણાણં કમ્મં ફલં ચ આદા મુણેદવ્વો ॥ ૧૨૫ ॥**

**આત્મા પરિણામાત્મા પરિણામો જ્ઞાનકર્મફલભાવો ।
તસ્માત્ જ્ઞાનં કર્મ ફલં ચાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ ॥ ૧૨૫ ॥**

પયોગભેદેનાનેકવિધં ત્રિવિધં ભણિતમ્ । ઇદાનીં ફલચેતના કથ્યતે—ફલં તિ સોક્ખં વ દુક્ખં વા ફલમિતિ સુખં દુઃખં વા । વિષયાનુરાગરૂપં યદશુભોપયોગલક્ષણં કર્મ તસ્ય ફલમાકુલત્વોત્પાદકં નારકાદિ દુઃખં, યચ્ચ ધર્માનુરાગરૂપં શુભોપયોગલક્ષણં કર્મ તસ્ય ફલં ચક્રવર્ત્યાદિપન્ચેન્દ્રિયભોગાનુભવરૂપં, તદ્દ્યાશુદ્ધનિશ્ચયેન સુખમપ્યાકુલોત્પાદકત્વાત્ શુદ્ધનિશ્ચયેન દુઃખમેવ । યચ્ચ રાગાદિવિકલ્પરહિતશુદ્ધોપયોગપરિણતિરૂપં કર્મ તસ્ય ફલમનાકુલત્વોત્પાદકં પરમાનન્દૈકરૂપસુખામૃતમિતિ । એવં જ્ઞાનકર્મકર્મફલચેતનાસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૨૪ ॥ અથ જ્ઞાનકર્મકર્મફલાન્યભેદનયેનાત્મૈવ ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—

ભાવાર્થ:- જેમાં સ્વ તે સ્વ-રૂપે અને પર તે પર-રૂપે (પરસ્પર ભેગસેળ વિના, સ્પષ્ટ ભિન્નતાપૂર્વક) એકીસાથે પ્રતિભાસે તે જ્ઞાન છે.

જીવથી કરાતો ભાવ તે (જીવનું) કર્મ છે. તેના મુખ્ય બે પ્રકાર છે; (૧) નિરુપાધિક (સ્વાભાવિક) શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ, અને (૨) ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ.

આ કર્મ વડે નીપજતું સુખ અથવા દુઃખ તે કર્મફળ છે. ત્યાં, દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં જોડાણ નહિ હોવાને લીધે જે નિરુપાધિક શુદ્ધભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેનું ફળ તો અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવું સ્વભાવભૂત સુખ છે; અને દ્રવ્યકર્મરૂપ ઉપાધિમાં જોડાવાને લીધે જે ઔપાધિક શુભાશુભભાવરૂપ કર્મ થાય છે, તેનું ફળ વિકારભૂત દુઃખ છે કારણ કે તેમાં અનાકુળતા નથી પણ આકુળતા છે.

આ રીતે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળનું સ્વરૂપ કહ્યું. ૧૨૪.

હવે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળને આત્માપણે નક્કી કરે છે:-

**પરિણામ-આત્મક જીવ છે, પરિણામ જ્ઞાનાદિક બને;
તેથી કરમફળ, કર્મ તેમ જ જ્ઞાન આત્મા જાણજે. ૧૨૫**

અન્યાર્થ:- [આત્મા પરિણામાત્મા] આત્મા પરિણામાત્મક છે; [પરિણામ:] પરિણામ [જ્ઞાનકર્મફલભાવી] જ્ઞાનરૂપ, કર્મરૂપ અને કર્મફળરૂપ થાય છે. [તસ્માત્] તેથી [જ્ઞાનં કર્મ ફલં ચ] જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળ [આત્મા જ્ઞાતવ્યઃ] આત્મા છે એમ જાણવું.

આત્મા હિ તાવત્પરિણામાત્મૈવ, પરિણામઃ સ્વયમાત્મેતિ સ્વયમુક્તત્વાત્। પરિણામસ્તુ ચેતનાત્મકત્વેન જ્ઞાનં કર્મ કર્મફલં વા ભવિતું શીલઃ, તન્મયત્વાચ્ચેતનાયાઃ। તતો જ્ઞાનં કર્મ કર્મફલં ચાત્મૈવ। એવં હિ શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાયાં પરદ્રવ્યસંપર્કસંભવાત્પર્યાયાણાં દ્રવ્યાન્તઃપ્રલયાચ્ચ શુદ્ધદ્રવ્ય એવાત્માવતિષ્ઠતે।। ૧૨૫।।

અથૈવમાત્મનો જ્ઞેયતામાપન્નસ્ય શુદ્ધત્વનિશ્ચયાત્ જ્ઞાનતત્ત્વસિદ્ધૌ શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બો

અપ્યા પરિણામપ્યા આત્મા ભવતિ। કથંભૂતઃ। પરિણામાત્મા પરિણામસ્વભાવઃ। કસ્માદિતિ ચેત્ 'પરિણામો સયમાદા' ઇતિ પૂર્વ સ્વયમેવ ભણિતત્વાત્। પરિણામઃ કથ્યતે-પરિણામો ગાણકમ્મફલભાવી પરિણામો ભવતિ। કિંવિશિષ્ટઃ। જ્ઞાનકર્મકર્મફલભાવી; જ્ઞાનકર્મકર્મફલરૂપેણ ભવિતું શીલ ઇત્યર્થઃ। તમ્હા યસ્માદેવં તસ્માત્કારણાત્। ગાણં પૂર્વસૂત્રોક્તા જ્ઞાનચેતના। કમ્મં તત્રૈવૌક્તલક્ષણા કર્મચેતના। ફલં ચ પૂર્વોક્તલક્ષણકફલચેતના ચ। આદા મુનેદવ્યો ઇયં ચેતના ત્રિવિધાપ્યભેદનયેનાત્મૈવ મન્તવ્યો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ। એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ। ત્રિવિધચેતનાપરિણામેન પરિણામી સન્નાત્મા કિં કરોતિ। નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધપરિણામેન મોક્ષં સાધયતિ, શુભાશુભાભ્યાં પુનર્બન્ધમિતિ।। ૧૨૫।। એવં ત્રિવિધચેતનાકથનમુખ્યતયા ગાથાત્રયેણ ચતુર્થસ્થલં ગતમ્। અથ સામાન્યજ્ઞેયાધિકારસમાપ્તો પૂર્વોક્તભેદભાવનાયાઃ શુદ્ધાત્મપ્રાપ્તિરૂપં ફલં દર્શયતિ-કર્તા સ્વતન્ત્રઃ સ્વાધીનઃ કર્તા સાધકો

ટીકા:- પ્રથમ તો આત્મા ખરેખર પરિણામસ્વરૂપ જ છે, કારણ કે 'પરિણામ પોતે આત્મા છે' એમ (૧૨૨ મી ગાથામાં ભગવાન કુંડકુંડાચાર્યદેવે) પોતે કહ્યું છે; અને પરિણામ ચેતનાસ્વરૂપ હોવાથી જ્ઞાન, કર્મ અથવા કર્મફળરૂપે થવાના સ્વભાવવાળો છે, કારણ કે ચેતના તે-મય હોય છે (અર્થાત્ ચેતના જ્ઞાનમય, કર્મમય અથવા કર્મફળમય હોય છે). માટે જ્ઞાન, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા જ છે.

આ રીતે ખરેખર શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણમાં પરદ્રવ્યના 'સંપર્કનો અસંભવ હોવાથી અને પર્યાયો દ્રવ્યની અંદર 'પ્રલીન થઈ જતા હોવાથી આત્મા શુદ્ધદ્રવ્ય જ રહે છે. ૧૨૫.

હવે, એ રીતે 'જ્ઞેયપણને પામેલા આત્માની શુદ્ધતાના નિશ્ચય દ્વારા જ્ઞાનતત્ત્વની સિદ્ધિ થતાં શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિ (-અનુભવ, પ્રાપ્તિ) થાય છે એમ તેને અભિનંદતા

૧. સંપર્ક = સંબંધ; સંગ.

૨. પ્રલીન થઈ જવું = અત્યંત લીન થઈ જવું; મગ્ન થઈ જવું; અલોપ થઈ જવું; અદૃશ્ય થઈ જવું.

૩. જ્ઞેયપણને પામેલો = જ્ઞેય બનેલો; જ્ઞેયભૂત. (આત્મા જ્ઞાનરૂપ પણ છે, જ્ઞેયરૂપ પણ છે. આ જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકારને વિષે અહીં દ્રવ્યસામાન્યનું નિરૂપણ ચાલે છે, તેમાં આત્મા જ્ઞેયભૂતપણે સમાવેશ પામ્યો છે.)

भवतीति तमभिनन्दन् द्रव्यसामान्यवर्णनामुपसंहरति-

**कर्ता करणं कर्म कर्मफलं चात्मेति निश्चितो समणो ।
परिणमदि णेव अण्णं जदि अप्पाणं लहदि सुद्धं ॥ १२६ ॥**

**कर्ता करणं कर्म कर्मफलं चात्मेति निश्चितः श्रमणः ।
परिणमतिं नैवान्यद्यदि आत्मानं लभते शुद्धम् ॥ १२६ ॥**

यो हि नामैवं कर्तारं करणं कर्म कर्मफलं चात्मानमेव निश्चित्य न खलु परद्रव्यं परिणमति स एव विश्रान्तपरद्रव्यसंपर्कं द्रव्यान्तःप्रलीनपर्यायं च शुद्धमात्मानमुपलभते ,

निष्पादकोऽस्मि भवामि । स कः । अप्प ति आत्मेति । आत्मेति कोऽर्थः । अहमिति । कथंभूतः । एकः । कस्याः साधकः । निर्मलात्मानुभूतेः । किंविशिष्टः । निर्विकारपरमचैतन्यपरिणामेन परिणतः सन् । करणं अतिशयेन साधकं साधकतमं करणमुपकरणं करणकारकमहमेक एवास्मि भवामि । कस्याः साधकम् । सहजशुद्धपरमात्मानुभूतेः । केन कृत्वा । रागादिविकल्परहितस्वसंवेदन-ज्ञानपरिणतिबलेन ।

થકા (અર્થાત્ આત્માની શુદ્ધતાના નિર્ણયને પ્રશંસતા થકા-ધન્યવાદ દેતા થકા), દ્રવ્યસામાન્યના વર્ણનનો ઉપસંહાર કરે છે:-

**‘ કર્તા, કરમ, ફળ, કરણ જીવ છે ’ એમ જો નિશ્ચય કરી
મુનિ અન્યરૂપ નવ પરિણમે, પ્રાપ્તિ કરે શુદ્ધાત્મની. ૧૨૬.**

અન્યયાર્થ:- [યદિ] જો [શ્રમણઃ] શ્રમણ [કર્તા કરણં કર્મ કર્મફલં ચ આત્મા] ‘ કર્તા, કરણ, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા છે ’ [ઇતિ નિશ્ચિતઃ] એવા નિશ્ચયવાળો થયો થકો [અન્યત્] અન્યરૂપે [ન એવ પરિણમતિ] ન જ પરિણમે, [શુદ્ધમ્ આત્માનં] તો તે શુદ્ધ આત્માને [લભતે] ઉપલબ્ધ કરે છે.

ટીકા:- જે પુરુષ એ રીતે ‘ કર્તા, કરણ, કર્મ અને કર્મફળ આત્મા જ છે ’ એમ નિશ્ચય કરીને ખરેખર પરદ્રવ્યરૂપે પરિણમતો નથી, તે જ પુરુષ, પરદ્રવ્ય સાથે સંપર્ક જેને અટકી ગયો છે અને દ્રવ્યની અંદર પર્યાયો જેને પ્રલીન થયા છે એવા શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરે છે; પરંતુ અન્ય કોઈ (પુરુષ) એવા શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરતો નથી.

૧. ‘ કર્તા, કરણ વગેરે આત્મા જ છે ’ એવો નિશ્ચય થતાં બે વાત નક્કી થઈ જાય છે: એક વાત તો એ કે ‘ કર્તા, કરણ વગેરે આત્મા જ છે. પુદ્ગલાદિ નથી અર્થાત્ આત્માને પરદ્રવ્ય સાથે સંબંધ નથી ’; બીજી વાત એ નક્કી થાય છે કે અભેદદષ્ટિમાં કર્તા, કરણ વગેરે ભેદો નથી, એ બધુંય એક આત્મા જ છે અર્થાત્ પર્યાયો દ્રવ્યની અંદર ડૂબી ગયેલા છે. ’

ન પુનરન્યઃ। તથા હિ-યદા નામાનાદિપ્રસિદ્ધપૌદ્ગલિકકર્મબન્ધનોપાધિસંનિધિપ્રધાવિતોપરાગ-
રંજિતાત્મવૃત્તિર્જપાપુષ્પસંનિધિપ્રધાવિતોપરાગરંજિતાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ પરારોપિતવિકારો-
ઽહમાસં સંસારી, તદાપિ ન નામ મમ કોઽપ્યાસીત્। તદાપ્યહમેક એવોપરક્તચિત્સ્વભાવેન સ્વતન્ત્રઃ
કર્તાસમ્। અહમેક એવોપરક્તચિત્સ્વભાવેન સાધકતમઃ કરણમાસમ્। અહમેક
એવોપરક્તચિત્પરિણમનસ્વભાવેનાત્મના પ્રાપ્યઃ કર્માસમ્। અહમેક એવ ચોપરક્તચિત્પરિણમન-સ્વભાવસ્ય
નિષ્પાદ્યં સૌખ્યવિપર્યસ્તલક્ષણં દુઃખાખ્યં કર્મફલમાસમ્। ઇદાનીં પુનરનાદિ-

કમ્મં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન પરમાત્મના પ્રાપ્યં વ્યાપ્યમહમેક એવ કર્મકારકમસ્મિ। ફલં ચ
શુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપરમાત્મનઃ સાધ્યં નિષ્પાદ્યં નિજશુદ્ધાત્મરુચિપરિચ્છિત્તિનિશ્ચલાનુભૂતિરૂપા-
ભેદરત્નત્રયાત્મકપરમસમાધિસમુત્પન્નસુખામૃતરસાસ્વાદપરિણતિરૂપમહમેક એવ ફલં ચાસ્મિ। ણિચ્છિદો
એવમુક્તપ્રકારેણ નિશ્ચિતમતિઃ સન્ સમણો સુખદુઃખજીવિતમરણશત્રુમિત્રાદિ-સમતાભાવનાપરિણતઃ શ્ર
મણઃ પરમમુનિઃ પરિણમદિ ણેવ અણ્ણં જદિ પરિણમતિ નૈવાન્યં રાગાદિપરિણામં યદિ ચેત્, અપ્પણાં
લહદિ સુદ્ધં

તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવે છે:-

“ જ્યારે અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મના બંધનરૂપ ઉપાધિની નિકટતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપરાગ
વડે જેની સ્વપરિણતિ રંજિત હતી એવો હું-જાસુદ્ધપુષ્પની નિકટતાથી ઉત્પન્ન થયેલા ઉપરાગ (-
લાલાશ) વડે જેની સ્વપરિણતિ રંજિત (-રંગાયેલી) હોય એવા સ્ફટિકમણિની માફક-પર વડે
આરોપાયેલા વિકારવાળો હોવાથી, સંસારી હતો, ત્યારે પણ (અજ્ઞાનદશામાં પણ) ખરેખર મારું
કોઈ પણ (સંબંધી) નહોતું. ત્યારે પણ હું એકલો જ કર્તા હતો, કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત
ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સ્વતંત્ર હતો (અર્થાત્ સ્વાધીનપણે કરતો હતો); હું એકલો જ કારણ હતો,
કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સાધકતમ (-ઉત્કૃષ્ટ સાધન) હતો; હું એકલો
જ કર્મ હતો, કારણ કે હું એકલો જ ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે આત્માથી પ્રાપ્ય
(-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય) હતો; અને હું એકલો જ સુખથી વિપરીત લક્ષણવાળું, ‘દુઃખ’ નામનું કર્મફળ
હતો-કે જે (ફળ) ઉપરક્ત ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવ વડે નિપજાવવામાં આવતું હતું.

૧. ઉપરાગ = કોઈ પદાર્થમાં, અન્ય ઉપાધિની સમીપતાના નિમિત્તે થતો ઉપાધિને અનુરૂપ વિકારી ભાવ;
ઔપાધિક ભાવ; વિકાર; મલિનતા.
૨. રંજિત = વિકૃત; મલિન.
૩. આરોપાયેલા = (નવા અર્થાત્ ઔપાધિકરૂપે) કરાયેલા. [વિકારો સ્વભાવભૂત નહોતા પણ ઉપાધિના
નિમિત્તે ઔપાધિકરૂપે (નવા) થયેલા હતા.]
૪. કર્તા, કારણ અને કર્મના અર્થો માટે ૧૬ મી ગાથાનો ભાવાર્થ જુઓ.
૫. ઉપરક્ત = વિકૃત; મલિન.

પ્રસિદ્ધપૌદ્ગલિકકર્મબંધનોપાધિસન્નિધિધ્વંસવિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિર્જપાપુષ્પસંનિધિઃ
વંસવિસ્ફુરિતસુવિશુદ્ધસહજાત્મવૃત્તિઃ સ્ફટિકમણિરિવ વિશ્રાન્તપરારોપિતવિકારોઽહમેકાન્તેનાસ્મિ
મુમુક્ષુઃ। इदानीमपि न नाम मम कोऽप्यस्ति। इदानीमप्यहमेक एव सुविशुद्धचित्स्वभावेन स्वतन्त्रः
कर्तास्मि; अहमेक एव च सुविशुद्धचित्स्वभावेन साधकतमः करणमस्मि; अहमेक एव च
सुविशुद्धचित्परिणमनस्वभावेनात्मना प्राप्यः कर्मास्मि; अहमेक एव च
सुविशुद्धचित्परिणमनस्वभावस्य निष्पाद्यमनाकुलत्वलक्षणं सौख्याख्यं कर्मफलमस्मि। एवमस्य बन्ध
पद्धतौ मोक्षपद्धतौ चात्मानमेकमेव भावयतः परमाणोरिवैकत्वभावनोन्मुखस्य परद्रव्य-

તદાત્માનં ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતત્વેન શુદ્ધં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં લભતે પ્રાપ્નોતિ इत्यभिप्रायो
भगवतां श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवानाम्।। १२६।। एवमेकसूत्रेण पञ्चमस्थलं गतम्। इति सामान्य-ज्ञेयाधि
कार-

હવે વળી, અનાદિસિદ્ધ પૌદ્ગલિક કર્મના બંધનરૂપ ઉપાધિની નિકટતાના નાશથી જેને સુવિશુદ્ધ
સહજ (–સ્વાભાવિક) સ્વપરિણતિ પ્રગટ થઈ છે એવો હું–જાસુદ્ધપુષ્પની નિકટતાના નાશથી જેને
સુવિશુદ્ધ સહજ સ્વપરિણતિ પ્રગટ થઈ હોય એવા સ્ફટિકમણિની માફક–પર વડે આરોપાયેલો વિકાર
જેને અટકી ગયો છે એવો હોવાથી ‘એકાંતે મુમુક્ષુ છું; હમણાં પણ (–મુમુક્ષુદશામાં અર્થાત્
જ્ઞાનદશામાં પણ) ખરેખર મારું કોઈ પણ નથી. હમણાં પણ હું એકલો જ કર્તા છું, કારણ કે હું એકલો
જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સ્વતંત્ર છું (અર્થાત્ સ્વાધીનપણે કરું છું); હું એકલો જ કરણ છું,
કારણ કે હું એકલો જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ સ્વભાવ વડે સાધકતમ છું; હું એકલો જ કર્મ છું, કારણ કે
હું એકલો જ સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના સ્વભાવને લીધે આત્માથી પ્રાપ્ય છું; અને હું એકલો જ
અનાકુળતાલક્ષણવાળું, ‘સુખ’ નામનું કર્મફળ છું–કે જે (ફળ) ‘સુવિશુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે પરિણમવાના
સ્વભાવ વડે નિપજાવવામાં આવે છે.’”

–આ રીતે બંધમાર્ગમાં તેમ જ મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા એકલો જ છે એમ ભાવનાર આ પુરુષ
પરમાણુની માફક એકત્વભાવનામાં ઉન્મુખ હોવાથી (અર્થાત્ એકત્વને ભાવવામાં તત્પર–લાગેલો
હોવાથી), તેને પરદ્રવ્યરૂપ પરિણતિ બિલકુલ થતી નથી; અને,

૧. એકાંતે મુમુક્ષુ = કેવળ મોક્ષાર્થી; સર્વથા મોક્ષેચ્છુ.
૨. સુવિશુદ્ધચૈતન્યપરિણમનસ્વભાવ આત્માનું કર્મ છે અને તે કર્મ અનાકુળતાસ્વરૂપ સુખને નિપજાવે છે માટે સુખ તે કર્મફળ છે. સુખ આત્માની જ અવસ્થા હોવાથી આત્મા જ કર્મફળ છે.
૩. ભાવવું = અનુભવવું; સમજવું; ચિંતવવું. [‘કોઈ જીવને–અજ્ઞાનીને કે જ્ઞાનીને–પર સાથે સંબંધ નથી. બંધ માર્ગમાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી બાંધતો હતો અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના દુઃખપર્યાયરૂપ ફળને) ભોગવતો હતો. હવે મોક્ષમાર્ગમાં આત્મા પોતે પોતાને પોતાથી મુક્ત કરે છે અને પોતાને (અર્થાત્ પોતાના સુખપર્યાયરૂપ ફળને) ભોગવે છે.’–આવા એકત્વને સમ્યઽદૃષ્ટિ જીવ ભાવે છે–અનુભવે છે–સમજે છે–ચિંતવે છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ આનાથી વિપરીત ભાવના વાળો હોય છે.]

परिणतिर्न जातु जायते। परमाणुरिव भावितैकत्वश्च परेण नो संपृच्यते। ततः परद्रव्यासंपृक्तत्वात्सुविशुद्धो भवति। कर्तृकरणकर्मकर्मफलानि चात्मत्वेन भावयन् पर्यायैर्न संकीर्यते; ततः पर्यायासंकीर्णत्वाच्च सुविशुद्धो भवतीति ॥ १२६ ॥

*द्रव्यान्तरव्यतिकरादपसारितात्मा
सामान्यमज्जितसमस्तविशेषजातः।
इत्येष शुद्धनय उद्धतमोहलक्ष्मी-
लुण्टाक उत्कटविवेकविविक्ततत्त्वः ॥ ७ ॥

મધ્યે સ્થલપન્નકેન ભેદભાવના ગતા। ઇત્યુક્તપ્રકારેણ ‘તમ્હા તસ્સ ણમાઈ’ ઇત્યાદિપન્નત્રિંશત્સૂત્રૈઃ સામાન્યજ્ઞેયાધિકારવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્। ઇત ઋર્ધ્વમેકોનવિંશતિગાથાભિર્જીવાજીવદ્રવ્યાદિ-વિવરણરૂપેણ વિશેષજ્ઞેયવ્યાખ્યાનં કરોતિ। તત્રાષ્ટસ્થલાનિ ભવન્તિ। તેષ્વાદૌ જીવાજીવત્વકથનેન પ્રથમગાથા, લોકાલોકત્વકથનેન દ્વિતીયા, સક્રિયનિઃક્રિયત્વવ્યાખ્યાનેન તૃતીયા ચેતિ। ‘દલ્લં જીવમજીવં’ ઇત્યાદિ-

પરમાણુની માફક (અર્થાત્ જેમ એકત્વભાવે પરિણમનાર પરમાણુ પર સાથે સંગ પામતો નથી તેમ), એકત્વને ભાવનાર પુરુષ પર સાથે ‘સંપૃક્ત થતો નથી; તેથી પરદ્રવ્ય સાથે અસંપૃક્તપણાને લીધે તે સુવિશુદ્ધ હોય છે. વળી, કર્તા, કરણ, કર્મ અને કર્મફળને ‘આત્માપણે ભાવતો થકો તે પુરુષ પર્યાયોથી સંકીર્ણ (-ખંડિત) થતો નથી; અને તેથી પર્યાયો વડે સંકીર્ણ નહિ થવાને લીધે સુવિશુદ્ધ હોય છે. ૧૨૬.

[હવે શ્લોકદ્વારા આ જ આશયને વ્યક્ત કરતાં શુદ્ધનયનો મહિમા કરવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] જેણે અન્ય દ્રવ્યથી ભિન્નતા દ્વારા આત્માને એક બાજુ ખસેડ્યો છે (અર્થાત્ પરદ્રવ્યોથી અલગ દર્શાવ્યો છે) તથા જેણે સમસ્ત વિશેષોના સમૂહને સામાન્યની અંદર મગ્ન કર્યો છે (અર્થાત્ સમસ્ત પર્યાયોને દ્રવ્યની અંદર ડૂબી ગયેલા દર્શાવ્યા છે) -એવો જે આ, ઉદ્ધત મોહની લક્ષ્મીને (-ઋદ્ધિને, શોભાને) લૂંટી લેનારો શુદ્ધનય, તેણે ઉત્કટ વિવેક વડે તત્ત્વને (આત્મસ્વરૂપને) વિવિક્ત કર્યું છે.

[હવે શુદ્ધનય વડે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર આત્માનો મહિમા શ્લોકદ્વારા કરી, દ્રવ્યસામાન્યના વર્ણનની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે:]

* વસંતતિલકા છંદ

૧. સંપૃક્ત = સંપર્કવાળો; સંબંધવાળો; સંગવાળો.

૨. સમ્યઽદૃષ્ટિ જ્ય ભેદોને નહિ ભાવતાં અભેદ આત્માને જ ભાવે છે-અનુભવે છે.

૩. વિવિક્ત = શુદ્ધ; એકલું; અલગ.

^૧ઇત્યુચ્છેદાત્પરપરિણતે: કર્તૃ કર્માદિભેદ-
ભ્રાન્તિધ્વંસાદપિ ચ સુચિરાબ્ધશુદ્ધાત્મતત્ત્વ:।
સચ્ચિન્માત્રે મહસિ વિશદે મૂર્ચ્છિતશ્ચેતનોડયં
સ્થાસ્યત્યુદ્ધત્સહજમહિમા સર્વદા મુક્ત એવ।।૮।।

^૨દ્રવ્યસામાન્યવિજ્ઞાનનિમ્ન કૃત્વેતિ માનસમ્।
તદ્વિશેષપરિજ્ઞાનપ્રાગ્ભાર: ક્રિયતેડધુના।।૯।।

ઇતિ પ્રવચનસારવૃત્તૌ તત્ત્વદીપિકાયાં શ્રીમદમૃતચંદ્રસૂરિવિરચિતાયાં જ્ઞેયતત્ત્વપ્રજ્ઞાપને
દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપનં સમાપ્તમ્।।

ગાથાત્રયેણ પ્રથમસ્થલમ્। તદનન્તરં જ્ઞાનાદિવિશેષગુણાનાં સ્વરૂપકથનેન ‘લિંગેહિં જેહિં’
ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન દ્વિતીયસ્થલમ્। અથાનન્તરં સ્વકીયસ્વકીયવિશેષગુણોપલક્ષિતદ્રવ્યાણાં નિર્ણયાર્થ
‘વળ્ણરસ’ ઇત્યાદિગાથાત્રયેણ તૃતીયસ્થલમ્। અથ પચ્ચાસ્તિકાયકથનમુખ્યત્વેન ‘જીવા પોગ્ગલકાયા’
ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન ચતુર્થસ્થલમ્। અતઃ પરં દ્રવ્યાણાં લોકાકાશમાધાર ઇતિ કથનેન પ્રથમા,
યદેવાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશલક્ષણં તદેવ શેષાણામિતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયા ચેતિ ‘લોગાલોગેસુ’
ઇત્યાદિસૂત્રદ્વયેન પચ્ચમસ્થલમ્। તદનન્તરં કાલદ્રવ્યસ્યાપ્રદેશ-ત્વસ્થાપનરૂપેણ પ્રથમા, સમયરૂપઃ
પર્યાયકાલઃ કાલાણુરૂપો દ્રવ્યકાલ ઇતિ કથનરૂપેણ દ્વિતીયા ચેતિ ‘સમઓ દુ અપ્પદેસો’
ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન ષષ્ઠસ્થલમ્। અથ પ્રદેશ-

[અર્થ:-] એ રીતે પરપરિણતિના ઉચ્છેદ દ્વારા (અર્થાત્ પરદ્રવ્યરૂપ પરિણમનના નાશ
દ્વારા) તેમ જ કર્તા, કર્મ વગેરે ભેદો હોવાની જે ભ્રાંતિ તેના પણ નાશ દ્વારા આખરે જેણે શુદ્ધ
આત્મતત્ત્વને ઉપલબ્ધ કર્યું છે-એવો આ આત્મા, ચૈતન્યમાત્રરૂપ વિશદ (નિર્મળ) તેજમાં લીન રહ્યો
થકો, પોતાના સહજ (સ્વાભાવિક) મહિમાના પ્રકાશમાનપણે સર્વદા મુક્ત જ રહેશે.

[હવે શ્લોકદ્વારા નવા વિષયનું-દ્રવ્યવિશેષના વર્ણનનું-સૂચન કરવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] એ રીતે દ્રવ્યસામાન્યના જ્ઞાનથી મનને ગંભીર કરીને, હવે દ્રવ્યવિશેષના
પરિજ્ઞાનનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્
અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનને વિષે દ્રવ્યસામાન્યપ્રજ્ઞાપન
સમાપ્ત થયું.

૧. મંદાકાંતા છંદ

૨. અનુષ્ટુપ છંદ

૩. પરિજ્ઞાન = પૂરું જ્ઞાન; વિસ્તારપૂર્વક જ્ઞાન.

અથ દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપનમ્ । તત્ર દ્રવ્યસ્ય જીવાજીવત્વવિશેષં નિશ્ચિનોતિ-

**દ્રવ્યં જીવમજીવં જીવો પુણ ચેદણોવઓગમઓ ।
પોગ્ગલદ્રવ્યપ્પમુહં અચેદણં હવદિ ય અજ્જીવં ॥ ૧૨૭ ॥**

**દ્રવ્યં જીવોઽજીવો જીવઃ પુનશ્ચેતનોપયોગમયઃ ।
પુદ્ગલદ્રવ્યપ્રમુખોઽચેતનો ભવતિ યાજીવઃ ॥ ૧૨૭ ॥**

इह हि द्रव्यमेकत्वनिबन्धनभूतं द्रव्यत्वसामान्यमनुज्झदेव तदधिरूढविशेषलक्षणसद्भावा-
दन्योन्यव्यवच्छेदेन जीवाजीवत्वविशेषमुपढौकते । तत्र जीवस्यात्मद्रव्यमेवैका व्यक्तिः । अजीवस्य
पुनः पुद्गलद्रव्यं धर्मद्रव्यमधर्मद्रव्यं कालद्रव्यमाकाशद्रव्यं चेति पञ्च व्यक्तयः ।

લક્ષણકથનેન પ્રથમા, તિર્યક્પ્રચયોર્ધ્વપ્રચયસ્વરૂપકથનેન દ્વિતીયા ચેતિ ‘આગાસમણુણિવિટ્ઠં’
इत्यादिसूत्रद्वयेन सप्तमस्थलम् । तदनन्तरं कालाणुरुपद्रव्यकालस्थापनरूपेण ‘उत्पादो पद्वंसो’
इत्यादिगाथात्रयेणाष्टमस्थलमिति विशेषज्ञेयाधिकारे समुदायपातनिका । तद्यथा—अथ
जीवाजीवलक्षणमावेदयति—**द्वयं जीवमजीवं** द्रव्यं जीवाजीवलक्षणं भवति । **जीवो पुण चेदणो** जीवः
पुनश्चेतनः स्वतःसिद्धया बहिरङ्गकारणनिरपेक्षया बहिरन्तश्च प्रकाशमानया नित्यरूपया निश्चयेन
परमशुद्धचेतनया, व्यवहारेण पुनरशुद्धचेतनया च युक्तत्वाच्चेतनो भवति । पुनरपि किंविशिष्टः ।
उवजोगमओ उप—

इये द्रव्यविशेषणुं प्रज्ञापन करे छे (अर्थात् द्रव्यविशेषणे-द्रव्यना भेदोने-जडावे छे). तेमां
(प्रथम), द्रव्यना जव-अजवपशाडूप विशेषणे नक्की करे छे (अर्थात् द्रव्यना, जवने अजव अेवा भे
भेदो दशावे छे):-

**छे द्रव्य जव, अजव; चित-उपयोगमय ते जव छे;
पुद्गलप्रमुख जे छे अचेतन द्रव्य, तेइ अजव छे. १२७**

अ-व्य-यार्थः- [द्रव्यं] द्रव्य [जीवः अजीवः] जव अने अजव छे. [पुनः] त्यां,
[चेतनोपयोगमयः] येतना-उपयोगमय (येतनामय तथा उपयोगमय) ते [जीवः] जव छे [च]
अने [पुद्गलद्रव्यप्रमुखः अचेतनः] पुद्गलद्रव्यादिक अचेतन द्रव्यो ते [अजीवः भवति] अजव छे.

टीका:- અહીં (આ વિશ્વમાં) દ્રવ્ય, એકત્વના કારણભૂત દ્રવ્યત્વસામાન્યને છોડ્યા વિના જ,
તેમાં રહેલાં વિશેષલક્ષણોના સદ્ભાવને લીધે એકબીજાથી જુદાં પાડવામાં આવતાં જવપશાડૂપ અને
અજવપશાડૂપ વિશેષને પામે છે. ત્યાં જવનો, આત્મદ્રવ્ય જ એક ભેદ છે; અને અજવના, પુદ્ગલદ્રવ્ય,
ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, કાળદ્રવ્ય તથા આકાશદ્રવ્ય-એ પાંચ

વિશેષલક્ષણં જીવસ્ય ચેતનોપયોગમયત્વં; અજીવસ્ય પુનરચેતનત્વમ્। તત્ર યત્ર સ્વધર્મવ્યાપકત્વાત્સ્વરૂપત્વેન દ્યોતમાનયાનપાયિન્યા ભગવત્યા સંવિત્તિરૂપયા ચેતનયા, તત્પરિણામલક્ષણેન દ્રવ્યવૃત્તિરૂપેણોપયોગેન ચ નિર્વૃત્તત્વમવતીર્ણં પ્રતિભાતિ સ જીવઃ। યત્ર પુનરુપયોગસહચરિતાયા યથોદિતલક્ષણાયાશ્ચેતનાયા અભાવાદ્બહિરન્તશ્ચાચેતનત્વમવતીર્ણં પ્રતિભાતિ સોઽજીવઃ।। ૧૨૭।।

અથ લોકાલોકત્વવિશેષં નિશ્ચિનોતિ-

પોગ્ગલજીવણિબદ્ધો ધમ્માધમ્મત્થિકાયકાલહ્લો ।

વદ્દિ આગાસે જો લોગો સો સલ્લકાલે દુ ।। ૧૨૮ ।।

યોગમયઃ અખણ્ડૈકપ્રતિભાસમયેન સર્વવિશુદ્ધેન કેવલજ્ઞાનદર્શનલક્ષણેનાર્થગ્રહણવ્યાપારરૂપેણ નિશ્ચયનયેનેત્થંભૂતશુદ્ધોપયોગેન, વ્યવહારેણ પુનર્મતિજ્ઞાનાદ્યશુદ્ધોપયોગેન ચ નિર્વૃત્તવાન્નિષ્પન્ન-ત્વાદુપયોગમયઃ। પોગ્ગલદલ્લપ્પમુહં અચેદણં હવદિ અજ્જીવં પુદ્દલદ્રવ્યપ્રમુખમચેતનં ભવત્યજીવદ્રવ્યં; પુદ્ગલધર્માધર્માકાશકાલસંજ્ઞં દ્રવ્યપચ્ચકં પૂર્વોક્તલક્ષણચેતનાયા ઉપયોગસ્ય ચાભાવાદજીવમચેતનં ભવતીત્યર્થઃ।। ૧૨૭।।

ભેદ છે. જીવનું વિશેષલક્ષણ ચેતના-ઉપયોગમયપણું (ચેતનામયપણું તથા ઉપયોગમયપણું) છે; અને અજીવનું (વિશેષલક્ષણ) અચેતનપણું છે. ત્યાં, (જીવના) સ્વધર્મોમાં વ્યાપનારી હોવાથી (જીવના) સ્વરૂપપણે પ્રકાશતી, અવિનાશિની, ભગવતી, સંવેદનરૂપ ચેતના વડે તથા ચેતનાપરિણામલક્ષણ, *દ્રવ્યપરિણતિરૂપ ઉપયોગ વડે નિષ્પન્નપણું (-ચ્યાયેલાપણું, બનેલાપણું) જેમાં ઊતરેલું પ્રતિભાસે છે, તે જીવ છે; અને જેમાં ઉપયોગની સાથે રહેનારી, +યથોક્ત લક્ષણવાળી ચેતનાનો અભાવ હોવાથી બહાર તેમ જ અંદર અચેતનપણું ઊતરેલું પ્રતિભાસે છે, તે અજીવ છે.

ભાવાર્થ:- દ્રવ્યપણારૂપ સામાન્યની અપેક્ષાએ દ્રવ્યોમાં એકપણું છે તોપણ વિશેષલક્ષણોની અપેક્ષાએ તેમના જીવ ને અજીવ એવા બે ભેદ છે. જે (દ્રવ્ય) ભગવતી ચેતના વડે અને ચેતનાના પરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ વડે ચ્યાયેલા છે તે જીવ છે, અને જે (દ્રવ્ય) ચેતના રહિત હોવાથી અચેતન છે તે અજીવ છે. જીવનો એક જ ભેદ છે; અજીવના પાંચ ભેદ છે. આ બધાંનો વિસ્તાર આગળ આવશે. ૧૨૭.

હવે (દ્રવ્યનો) લોક-અલોકપણારૂપ વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરે છે:-

આકાશમાં જે ભાગ ધર્મ-અધર્મ-કાળ સહિત છે,

જીવ-પુદ્ગલોથી યુક્ત છે, તે સર્વકાળે લોક છે. ૧૨૮.

* ચેતનાના પરિણામસ્વરૂપ ઉપયોગ જીવદ્રવ્યની પરિણતિ છે.

+ યથોક્ત લક્ષણવાળી = કદ્યા પ્રમાણેના લક્ષણવાળી (ચેતનાનું લક્ષણ ઉપર જ કહેવામાં આવ્યું છે.)

**પુદ્ગલજીવનિબદ્ધો ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાદ્યઃ ।
વર્તતે આકાશે યો લોકઃ સ સર્વકાલે તુ ॥ ૧૨૮ ॥**

અસ્તિ હિ દ્રવ્યસ્ય લોકાલોકત્વેન વિશેષવિશિષ્ટત્વં સ્વલક્ષણસદ્ભાવાત્ । સ્વલક્ષણં હિ લોકસ્ય ષડ્દ્રવ્યસમવાયાત્મકત્વં, અલોકસ્ય પુનઃ કેવલાકાશાત્મકત્વમ્ । તત્ર સર્વદ્રવ્યવ્યાપિનિ પરમમહત્યાકાશે તત્ર યાવતિ જીવપુદ્ગલૌ ગતિસ્થિતિધર્માણૌ ગતિસ્થિતી આસ્કન્દતસ્તદ્ગતિસ્થિતિનિબન્ધનભૂતૌ ચ ધર્માધર્માવભિવ્યાપ્યાવસ્થિતૌ, સર્વદ્રવ્યવર્તનાનિમિત્તભૂતશ્ચ કાલો નિત્યદુર્લલિતસ્તત્તાવદાકાશં શેષાપ્યશેષાણિ દ્રવ્યાણિ ચેત્યમીષાં સમવાય

અથ લોકાલોકરૂપેણ પદાર્થસ્ય દ્વૈવિધ્યમાચ્છ્યાતિ—**પોગ્ગલજીવનિબદ્ધો** અણુસ્કન્ધભેદભિન્નાઃ પુદ્ગલાસ્તાવત્તથૈવામૂર્તત્વાતીન્દ્રિયજ્ઞાનમયત્વનિર્વિકારપરમાનન્દૈકસુખમયત્વાદિલક્ષણા જીવાશ્ચેત્થંભૂતજીવપુદ્ગલૈર્નિબદ્ધઃ સંબદ્ધો ભૂતઃ પુદ્ગલજીવનિબદ્ધઃ । **ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલદ્વૈ** ધર્માધર્માસ્તિકાયો ચ કાલશ્ચ ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાસ્તૈરાદ્યો ભૂતો ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાદ્યઃ । **જો** યઃ એતેષાં પચ્છાનામિત્થંભૂતસમુદાયો રાશિઃ સમૂહઃ । **વદ્દિ** વર્તતે । કસ્મિન્ । **આગાસે** અનન્તાનન્તાકાશદ્રવ્યસ્ય મધ્યવર્તિનિ લોકાકાશે । **સો લોગો** સ પૂર્વોક્તપચ્છાનાં સમુદાયસ્તદાધારભૂતં લોકાકાશં ચેતિ ષડ્દ્રવ્યસમૂહો લોકો ભવતિ । ક્વ । **સવ્વકાલે** દુ સર્વકાલે તુ । તદ્વહિર્ભૂતમનન્તાનન્તાકાશમલોક ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૨૮ ॥ અથ દ્રવ્યાણાં સક્રિયનિઃક્રિયત્વેન ભેદં દર્શયતીત્યેકા પાતનિકા, દ્વિતીયા તુ જીવપુદ્ગલયોર્થવ્યञ્જનપર્યાયૌ દ્વૌ

અન્યયાર્થઃ— [આકાશે] આકાશમાં [યઃ] જે ભાગ [પુદ્ગલજીવનિબદ્ધઃ] જીવ ને પુદ્ગલથી સંયુક્ત [ધર્માધર્માસ્તિકાયકાલાદ્યઃ વર્તતે] તથા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય ને કાળથી સમૂહ છે, [સઃ] તે [સર્વકાલે તુ] સર્વ કાળે [લોકઃ] લોક છે. (બાકીનું એકલું આકાશ તે અલોક છે.)

ટીકા:- ખરેખર દ્રવ્ય લોકપણે તથા અલોકપણે વિશેષવાણું (ભેદવાણું) છે, કારણ કે નિજ નિજ (ભિન્ન) લક્ષણોનો સદ્ભાવ છે. લોકનું સ્વલક્ષણ ષટ્દ્રવ્યસમવાયાત્મકપણું (—છ દ્રવ્યોના સમુદાયસ્વરૂપપણું) છે અને અલોકનું સ્વલક્ષણ કેવળ—આકાશાત્મકપણું (—એકલા આકાશસ્વરૂપપણું) છે. ત્યાં, સર્વ દ્રવ્યોમાં વ્યાપનારા પરમ મહાન આકાશને વિષે જ્યાં જેટલામાં ગતિસ્થિતિ ધર્મવાળાં જીવ તથા પુદ્ગલ ગતિ—સ્થિતિ પામે છે, (જ્યાં જેટલામાં) તેમને ગતિ—સ્થિતિના નિમિત્તભૂત ધર્મ તથા અધર્મ વ્યાપીને રહેલાં છે અને (જ્યાં જેટલામાં) સર્વ દ્રવ્યોને વર્તનાના નિમિત્તભૂત કાળ સદા વર્ત્યા કરે છે, તે તેટલું આકાશ તથા બાકીનાં અશેષ (સમસ્ત) દ્રવ્યો—આટલાંનો સમુદાય જેનું *સ્વ—પણે સ્વલક્ષણ છે, તે લોક છે; અને

* સ્વ—પણે = પોતાપણે; સ્વરૂપપણે. (ષટ્દ્રવ્યસમુદાય તે જ લોક છે અર્થાત્ તે જ લોકનું સ્વ—પણું —પોતાપણું—સ્વરૂપ છે; તેથી લોકના સ્વ—પણે—પોતાપણે—સ્વરૂપપણે ષટ્દ્રવ્યસમુદાય લોકનું સ્વલક્ષણ છે.)

આત્મત્વેન સ્વલક્ષણં યસ્ય સ લોકઃ । યત્ર યાવતિ પુનરાકાશે જીવપુદ્ગલયોર્ગતિસ્થિતી ન સંભવતો , ધર્માધર્મો નાવસ્થિતૌ , ન કાલો દુર્લલિતસ્તાવત્કેવલમાકાશમાત્મત્વેન સ્વલક્ષણં યસ્ય સોલોકઃ ।। ૧૨૮ ।।

અથ ક્રિયાભાવતદ્ભાવવિશેષં નિશ્ચિનોતિ-

**ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા પોગ્ગલજીવપ્પગસ્સ લોગસ્સ ।
પરિણામાદો જાયંતે સંઘાદાદો વ ભેદાદો ।। ૧૨૯ ।।**

**ઉત્પાદસ્થિતિભજ્ઞાઃ પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય લોકસ્ય ।
પરિણામાજ્જાયન્તે સંઘાતાદ્વા ભેદાત્ ।। ૧૨૯ ।।**

શેષદ્રવ્યાણાં તુ મુખ્યવૃત્ત્યાર્થપર્યાય ઇતિ વ્યવસ્થાપયતિ—જાયંતે જાયન્તે । કે કર્તારઃ । ઉપ્પાદદ્વિદિભંગા ઉત્પાદસ્થિતિભજ્ઞાઃ । કસ્ય સંબન્ધિનઃ । લોગસ્સ લોકસ્ય । કિંવિશિષ્ટસ્ય । પોગ્ગલજીવપ્પગસ્સ પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય , પુદ્ગલજીવાવિત્યુપલક્ષણં ષડ્દ્રવ્યાત્મકસ્ય । કસ્માત્સકાશાત્ જાયન્તે । પરિણામાદો પરિણામાત્ એકસમયવર્તિનોર્થપર્યાયાત્ । સંઘાદાદો વ ભેદાદો ન કેવલમર્થપર્યાયાત્સકાશાજ્જાયન્તે જીવપુદ્ગલાનામુત્પાદાદયઃ સંઘાતાદ્વા , ભેદાદ્વા વ્યજ્ઞનપર્યાયાદિત્યર્થઃ । તથા હિ—ધર્મા—ધર્માકાશકાલાનાં મુખ્યવૃત્ત્યૈકસમયવર્તિનોર્થપર્યાયા એવ , જીવપુદ્ગલાનામર્થપર્યાયવ્યજ્ઞનપર્યાયાશ્ચ ।

જ્યાં જેટલા આકાશમાં જીવ તથા પુદ્ગલનાં ગતિ-સ્થિતિ થતાં નથી, ધર્મ તથા અધર્મ રહેલાં નથી અને કાળ વર્તતો નથી, તેટલું કેવળ આકાશ જેનું સ્વ-પણે સ્વલક્ષણ છે, તે અલોક છે. ૧૨૮.

હવે 'ક્રિયા'રૂપ અને 'ભાવ'રૂપ એવા જે દ્રવ્યના ભાવો તેમની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વિશેષ (- ભેદ) નક્કી કરે છે:-

**ઉત્પાદ, વ્યય ને ધ્રુવતા જીવપુદ્ગલાત્મક લોકને
પરિણામ દ્વારા, ભેદ વા સંઘાત દ્વારા થાય છે. ૧૨૯.**

અન્યયાર્થ:- [પુદ્ગલજીવાત્મકસ્ય લોકસ્ય] પુદ્ગલ-જીવાત્મક લોકને [પરિણામાત્] પરિણામ દ્વારા અને [સંઘાતાત્ વા: ભેદાત્] *સંઘાત વા +ભેદ દ્વારા [ઉત્પાદસ્થિતિભંગાઃ] ઉત્પાદ, ધ્રોવ્ય ને વિનાશ [જાન્યતે] થાય છે.

* સંઘાત = ભેગા મળવું તે; એકઠા થવું તે; મિલન

+ ભેદ = છૂટા પડવું તે; વિખૂટા થવું તે.

ક્રિયાભાવવત્ત્વેન કેવલભાવવત્ત્વેન ચ દ્રવ્યસ્યાસ્તિ વિશેષઃ। તત્ર ભાવવન્તૌ ક્રિયાવન્તૌ ચ પુદ્ગલજીવૌ, પરિણામાદ્વેદસંઘાતાભ્યાં ચોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનભજ્યમાનત્વાત્। શેષદ્રવ્યાણિ તુ ભાવવન્ત્યેવ, પરિણામાદેવોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનભજ્યમાનત્વાદિતિ નિશ્ચયઃ। તત્ર પરિણામમાત્રલક્ષણો ભાવઃ, પરિસ્પન્દનલક્ષણા ક્રિયા। તત્ર સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ પરિણામસ્વભાવત્વાત્ પરિણામેનોપાત્તાન્વયવ્યતિરેકાણ્યવતિષ્ઠમાનોત્પદ્યમાનભજ્યમાનાનિ ભાવવન્તિ ભવન્તિ। પુદ્ગલાસ્તુ પરિસ્પન્દસ્વભાવત્વાત્પરિસ્પન્દેન ભિન્ના સંઘાતેન સંહતાઃ પુનર્ભેદેનોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનભજ્યમાનાઃ ક્રિયાવન્તશ્ચ ભવન્તિ। તથા જીવા અપિ પરિસ્પન્દસ્વભાવ-

કથમિતિ ચેત્। પ્રતિસમયપરિણતિરૂપા અર્થપર્યાયા ભગ્યન્તે। યદા જીવોડનેન શરીરેણ સહ ભેદં વિયોગં ત્યાગં કૃત્વા ભવાન્તરશરીરેણ સહ સંઘાતં મેલાપકં કરોતિ તદા વિભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયો ભવતિ, તસ્માદેવ ભવાન્તરસંક્રમણાત્સક્રિયત્વં ભગ્યતે। પુદ્ગલાનાં તથૈવ વિવક્ષિતસ્કન્ધવિઘટનાત્સક્રિયત્વેન સ્કન્ધાન્તરસંયોગે સતિ વિભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયો ભવતિ। મુક્તજીવાનાં તુ નિશ્ચયરત્નત્રયલક્ષણેન પરમકારણસમયસારસંજ્ઞેન નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગબલેનાયોગિ-ચરમસમયે નચ્ચકેશાન્વિહાય પરમૌદારિકશરીરસ્ય વિલીયમાનરૂપેણ વિનાશે સતિ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયવ્યક્તિલક્ષણેન પરમકાર્યસમયસારરૂપેણ સ્વભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયેણ કૃત્વા યોડસાવુત્પાદઃ સ ભેદાદેવ ભવતિ, ન સંઘાતાત્। કસ્માદિતિ ચેત્। શરીરાન્તરેણ

ટીકા:- કોઈ દ્રવ્યો ‘ભાવ’ તેમ જ ‘ક્રિયા’વાળાં હોવાથી અને કોઈ દ્રવ્યો કેવળ ‘ભાવ’વાળાં હોવાથી તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યનો વિશેષ (અર્થાત્ ભેદ) છે. ત્યાં, પુદ્ગલ તથા જીવ (૧) ભાવવાળાં તેમ જ (૨) ક્રિયાવાળાં છે, કારણ કે (૧) પરિણામ દ્વારા તેમ જ (૨) સંઘાત ને ભેદ દ્વારા તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે અને નષ્ટ થાય છે. બાકીનાં દ્રવ્યો તો ભાવવાળાં જ છે, કારણ કે પરિણામ દ્વારા જ તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે અને નષ્ટ થાય છે.-આમ નિશ્ચય (અર્થાત્ નક્કી) છે.

તેમાં, ‘ભાવ’નું લક્ષણ પરિણામમાત્ર છે; ‘ક્રિયા’નું લક્ષણ પરિસ્પંદ (-કંપન) છે. ત્યાં, સઘળાંય દ્રવ્યો ભાવવાળાં છે, કારણ કે પરિણામસ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે પરિણામ વડે *અન્વય અને વ્યતિરેકોને પામતાં થકા તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે પુદ્ગલો તો (ભાવવાળાં હોવા ઉપરાંત) ક્રિયાવાળાં પણ હોય છે, કારણ કે પરિસ્પંદસ્વભાવવાળાં હોવાને લીધે પરિસ્પંદ વડે +છૂટાં પુદ્ગલો ભેગાં મળતાં હોવાથી અને ભેગાં મળેલાં પુદ્ગલો પાછાં છૂટાં પડતાં હોવાથી (તે અપેક્ષાએ) તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે. તથા જીવો પણ (ભાવવાળા હોવા ઉપરાંત) ક્રિયાવાળા પણ હોય છે, કારણ કે પરિસ્પંદસ્વભાવવાળા

* અન્વય ટકવાપણું દર્શાવે છે અને વ્યતિરેકો ઊપજવાપણું તથા નષ્ટ થવાપણું દર્શાવે છે.

+ છૂટાં પુદ્ગલો કંપન વડે ભેગાં મળે છે. ત્યાં, છૂટાપણે તેઓ નષ્ટ થયાં, પુદ્ગલપણે ટક્યાં ને ભેગાપણે ઉપજ્યાં.

ત્વાત્પરિસ્પન્દેન નૂતનકર્મનોકર્મપુદ્ગલેભ્યો ભિન્નાસ્તૈઃ સહ સંઘાતેન, સંહતાઃ
પુનર્ભેદેનોત્પદ્યમાનાવતિષ્ઠમાનભજ્યમાનાઃ ક્રિયાવન્તશ્ચ ભવન્તિ ॥ ૧૨૯ ॥

અથ દ્રવ્યવિશેષો ગુણવિશેષાદિતિ પ્રજ્ઞાપયતિ-

**લિંગેહિં જેહિં દવ્યં જીવમજીવં ચ હવદિ વિણ્ણાદં ।
તેઽતદ્ભાવવિશિષ્ટા મૂર્તામૂર્તા ગુણા ણેયા ॥ ૧૩૦ ॥**

**લિઙ્ગૈર્યૈર્દવ્યં જીવોઽજીવશ્ચ ભવતિ વિજ્ઞાતમ્ ।
તેઽતદ્ભાવવિશિષ્ટા મૂર્તામૂર્તા ગુણા જ્ઞેયાઃ ॥ ૧૩૦ ॥**

સહ સંબન્ધાભાવાદિતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૨૯ ॥ એવં જીવાજીવત્વલોકાલોકત્વસક્રિયનિઃક્રિયત્વકથન-ક્રમેણ પ્રથમસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથ જ્ઞાનાદિવિશેષગુણભેદેન દ્રવ્યભેદમાવેદયતિ-લિંગેહિં જેહિં લિઙ્ગૈર્યૈઃ સહજશુદ્ધપરમચૈતન્યવિલાસરૂપૈસ્તથૈવાચેતનૈર્જડરૂપૈર્વા લિઙ્ગૈશ્ચિહ્નૈર્વિશેષગુણૈર્યૈઃ કરણભૂતૈર્જીવેન કર્તૃભૂતેન હવદિ વિણ્ણાદં વિશેષેણ જ્ઞાતં ભવતિ । કિં કર્મતાપન્નમ્ । દવ્યં દ્રવ્યમ્ । કથંભૂતમ્ । જીવમજીવં ચ જીવદ્રવ્યમજીવદ્રવ્યં ચ । તે મૂર્તામૂર્તા ગુણા ણેયા તે તાનિ પૂર્વોક્ત-

હોવાને લીધે પરિસ્પંદ વડે નવાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલોથી ભિન્ન જીવો તેમની સાથે ભેગા થતા હોવાથી અને 'કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સાથે ભેગા થયેલા જીવો પાછા ભિન્ન પડતા હોવાથી (તે અપેક્ષાએ) તેઓ ઊપજે છે, ટકે છે ને નષ્ટ થાય છે. ૧૨૯.

હવે, ગુણવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ છે (અર્થાત્ ગુણોના ભેદથી દ્રવ્યોનો ભેદ છે) એમ જણાવે છે:-

**જે લિંગથી દ્રવ્યો મહીં ' જીવ ' ' અજીવ ' એમ જણાય છે,
તે જાણ મૂર્ત-અમૂર્ત ગુણ, અતત્પણાથી વિશિષ્ટ જે. ૧૩૦.**

અન્યયાર્થ:- [ચૈઃ લિઙ્ગૈઃ] જે લિંગો વડે [દ્રવ્યં] દ્રવ્ય [જીવઃ અજીવઃ ચ] જીવ અને અજીવ તરીકે [વિજ્ઞાતં ભવતિ] જણાય છે, [તે] તે [અતદ્ભાવવિશિષ્ટાઃ] અતદ્ભાવવિશિષ્ટ (-દ્રવ્યથી અતદ્ભાવ વડે ભિન્ન એવા) [મૂર્તામૂર્તાઃ] મૂર્ત-અમૂર્ત [ગુણાઃ] ગુણો [જ્ઞેયાઃ] જાણવા.

૧. જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપ અને શરીરાદિ નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સાથે ભેગો થયેલો જીવ કંપન વડે પાછો છૂટો પડે છે. ત્યાં, (તે પુદ્ગલો સાથે) ભેગાપણે તે નષ્ટ થયો, જીવપણે તે ટક્યો ને (તેમનાથી) છૂટાપણે તે ઊપજ્યો.

દ્રવ્યમાશ્રિત્ય પરનાશ્રયત્વેન વર્તમાનૈર્લિજ્જયતે ગમ્યતે દ્રવ્યમેતૈરિતિ લિજ્જાનિ ગુણાઃ। તે ચ યદ્દ્રવ્યં ભવતિ ન તદગુણા ભવન્તિ, યે ગુણા ભવન્તિ તે ન દ્રવ્યં ભવતીતિ દ્રવ્યાદતદ્ભાવેન વિશિષ્ટાઃ સન્તો લિજ્જલિજ્જિપ્રસિદ્ધૌ તલ્લિજ્જત્વમુપદૌકન્તે। અથ તે દ્રવ્યસ્ય જીવોઽયમજીવોઽયમિત્યાદિવિશેષમુત્પાદયન્તિ, સ્વયમપિ તદ્ભાવવિશિષ્ટત્વેનોપાત્તવિશેષત્વાત્। યતો હિ યસ્ય યસ્ય દ્રવ્યસ્ય યો યઃ સ્વભાવસ્તસ્ય તસ્ય તેન તેન વિશિષ્ટત્વાત્તેષામસ્તિ વિશેષઃ। અત એવ ચ મૂર્તાનામમૂર્તાનાં ચ દ્રવ્યાણાં મૂર્તત્વેનામૂર્તત્વેન ચ તદ્ભાવેન વિશિષ્ટત્વાદિમે મૂર્તા ગુણા ઇમે અમૂર્તા ઇતિ તેષાં વિશેષો નિશ્ચયઃ।। ૧૩૦।।

અથ મૂર્તામૂર્તાગુણાનાં લક્ષણસંબન્ધમાખ્યાતિ-

ચેતનાચેતનલિજ્જાનિ મૂર્તામૂર્તાગુણા જ્ઞેયા જ્ઞાતવ્યાઃ। તે ચ કથંભૂતાઃ। અતભ્ભાવવિશિષ્ટા અતદ્ભાવવિશિષ્ટાઃ। તદ્દથા-શુદ્ધજીવદ્રવ્યે યે કેવલજ્ઞાનાદિગુણાસ્તેષાં શુદ્ધજીવપ્રદેશૈઃ સહ યદેકત્વમભિન્નત્વં તન્મયત્વં સ તદ્ભાવો ભણ્યતે, તેષામેવ ગુણાનાં તૈઃ પ્રદેશૈઃ સહ યદા સંજ્ઞા-લક્ષણપ્રયોજનાદિભેદઃ ક્રિયતે તદા પુનરતદ્ભાવો ભણ્યતે, તેનાતદ્ભાવેન સંજ્ઞાદિભેદરૂપેણ સ્વકીય-સ્વકીયદ્રવ્યેણ સહ વિશિષ્ટા ભિન્ના ઇતિ, દ્વિતીયવ્યાખ્યાનેન પુનઃ સ્વકીયદ્રવ્યેણ સહ તદ્ભાવેન તન્મયત્વેનાન્યદ્રવ્યાદિવિશિષ્ટા ભિન્ના ઇત્યભિપ્રાયઃ। એવં ગુણભેદેન દ્રવ્યભેદો જ્ઞાતવ્યઃ।। ૧૩૦।। અથ મૂર્તામૂર્તાગુણાનાં લક્ષણં સંબન્ધં ચ નિરૂ-

ટીકા:- દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અને પરનો આશ્રય કર્યા વિના વર્તતાં હોવાથી જેમના વડે દ્રવ્ય 'લિંગિત' (-પ્રાપ્ત) થાય છે-ઓળખી શકાય છે, એવાં લિંગો ગુણો છે. તેઓ (ગુણો), 'જે દ્રવ્ય છે તે ગુણો નથી, જે ગુણો છે તે દ્રવ્ય નથી' -તે અપેક્ષાએ દ્રવ્યથી 'અતદ્ભાવ વડે વિશિષ્ટ (ભિન્ન) વર્તતા થકા, લિંગ અને 'લિંગી તરીકેની પ્રસિદ્ધિ (ખ્યાતિ, ઓળખાણ) વખતે દ્રવ્યના લિંગપણાને પામે છે. હવે, તેઓ દ્રવ્યમાં 'આ જીવ છે, આ અજીવ છે' એવો વિશેષ (-ભેદ) ઉત્પન્ન કરે છે, કારણ કે પોતે પણ 'અતદ્ભાવ વડે વિશિષ્ટ હોવાથી વિશેષને પ્રાપ્ત છે. જે જે દ્રવ્યનો જે જે સ્વભાવ હોય તેનું તેનું તે તે વડે વિશિષ્ટપણું હોવાને લીધે તેમનામાં વિશેષ (અર્થાત્ ભેદ) છે, તેથી જ વળી મૂર્ત અને અમૂર્ત દ્રવ્યોનું મૂર્તત્વઅમૂર્તત્વરૂપ તદ્ભાવ વડે વિશિષ્ટપણું હોવાને લીધે 'આ મૂર્ત ગુણો છે, આ અમૂર્ત ગુણો છે' એમ તેમનામાં વિશેષ (-ભેદ) નક્કી કરવાયોગ્ય છે. ૧૩૦.

હવે મૂર્ત અને અમૂર્ત ગુણોનાં લક્ષણ તથા સંબંધ (અર્થાત્ તેમને કયાં દ્રવ્યો સાથે સંબંધ છે તે) કહે છે:-

૧. અતદ્ભાવ = (કથંચિત્) તે-પણે નહિ હોવું તે.
૨. લિંગી = લિંગવાળું. (ખાસ ગુણ તે લિંગ-ચિહ્ન-લક્ષણ છે અને લિંગી તે દ્રવ્ય છે.)
૩. તદ્ભાવ = તે-પણે; તે-પણે હોવું તે; સ્વરૂપ.
૪. વિશિષ્ટ = વિશેષતાવાળું; ખાસ; ભિન્ન.

**મુક્તા ઇન્દિયગેજ્ઞા પોગ્ગલદ્રવ્યપ્પગા અણેગવિધા ।
દવ્વાણમમુક્તાણં ગુણા અમુક્તા મુણેદવ્વા ॥ ૧૩૧ ॥**

**મૂર્તા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધાઃ ।
દ્રવ્યાણામમૂર્તાનાં ગુણા અમૂર્તા જ્ઞાતવ્યાઃ ॥ ૧૩૧ ॥**

મૂર્તાનાં ગુણાનામિન્દ્રિયગ્રાહ્યત્વં લક્ષણમ્ । અમૂતાનાં તદેવ વિપર્યસ્તમ્ । તે ચ મૂર્તાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય , તસ્યૈવૈકસ્ય મૂર્તત્વાત્ । અમૂર્તાઃ શેષદ્રવ્યાણાં , પુદ્ગલાદન્યેષાં સર્વેષામપ્યમૂર્તત્વાત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અથ મૂર્તસ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય ગુણાન્ ગૃણાતિ-

**વણ્ણરસગંધફાસા વિજ્જંતે પોગ્ગલસ્સ સુહુમાદો ।
પુઢવીપરિયંતસ્સ ય સદ્દો સો પોગ્ગલો ચિત્તો ॥ ૧૩૨ ॥**

પયતિ—મુક્તા ઇન્દિયગેજ્ઞા મૂર્તા ગુણા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યા ભવન્તિ , અમૂર્તાઃ પુનરિન્દ્રિયવિષયા ન ભવન્તિ ઇતિ મૂર્તામૂર્તગુણાનામિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયવિષયત્વં લક્ષણમુક્તમ્ । ઇદાનીં મૂર્તગુણાઃ કસ્ય સંબન્ધિનો ભવન્તીતિ સંબન્ધં કથયતિ । પોગ્ગલદ્રવ્યપ્પગા અણેગવિધા મૂર્તગુણાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા અનેકવિધા ભવન્તિ ; પુદ્ગલદ્રવ્યસંબન્ધિનો ભવન્તીત્યર્થઃ । અમૂર્તગુણાનાં સંબન્ધં પ્રતિપાદયતિ । દવ્વાણમમુક્તાણં

**ગુણ મૂર્ત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય તે પુદ્ગલમયી બહુવિધ છે ;
દ્રવ્યો અમૂર્તિક જેહ તેના ગુણ અમૂર્તિક જાણજે. ૧૩૧.**

અન્વયાર્થઃ— [ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યાઃ મૂર્તાઃ] ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય એવા મૂર્ત ગુણો [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [અનેકવિધાઃ] અનેકવિધ છે ; [અમૂર્તાનાં દ્રવ્યાણાં] અમૂર્ત દ્રવ્યોના [ગુણાઃ] ગુણો [અમૂર્તાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ] અમૂર્ત જાણવા.

ટીકા:- મૂર્ત ગુણોનું લક્ષણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્યપણું છે ; અમૂર્ત ગુણોનું લક્ષણ તેનાથી વિપરીત છે (અર્થાત્ અમૂર્ત ગુણો ઇન્દ્રિયોથી જાણાતા નથી). વળી મૂર્ત ગુણો પુદ્ગલદ્રવ્યના છે, કારણ કે તે જ (પુદ્ગલ જ) એક મૂર્ત છે ; અમૂર્ત ગુણો બાકીનાં દ્રવ્યોના છે, કારણ કે પુદ્ગલ સિવાય બાકીનાં બધાંય દ્રવ્યો અમૂર્ત છે. ૧૩૧.

હવે મૂર્ત પુદ્ગલદ્રવ્યના ગુણો કહે છે:-

**છે વર્ણ તેમ જ ગંધ વળી રસ-સ્પર્શ પુદ્ગલદ્રવ્યને,
-અતિસૂક્ષ્મથી પૃથ્વી સુધી ; વળી શબ્દ પુદ્ગલ, વિવિધ જે. ૧૩૨.**

**વર્ણરસગન્ધસ્પર્શા વિદ્યન્તે પુદ્ગલસ્ય સૂક્ષ્માત્ ।
પૃથિવીપર્યન્તસ્ય ચ શબ્દઃ સ પુદ્ગલચિત્રઃ ॥ ૧૩૨ ॥**

इन्द्रियग्राह्याः किल स्पर्शरसगन्धवर्णास्तद्विषयत्वात् । ते चेन्द्रियग्राह्यत्वव्यक्तिशक्तिवशात्
गृह्यमाणा अगृह्यमाणाश्च आ-एकद्रव्यात्मकसूक्ष्मपर्यायात्परमाणोः आ-अनेकद्रव्यात्मकस्थूल-
पर्यायात्पृथिवीस्कन्धाच्च सकलस्यापि पुद्गलस्याविशेषेण विशेषगुणत्वेन विद्यन्ते । ते च मूर्तत्वादेव
शेषद्रव्याणामसंभवन्तः पुद्गलमधिगमयन्ति । शब्दस्यापीन्द्रियग्राह्यत्वादगुणत्वं न खल्वाशङ्कनीयं,
तस्य वैचित्र्यप्रपञ्चितवैश्वरूपस्याप्यनेकद्रव्यात्मकपुद्गलपर्यायत्वेनाभ्युपगम्य-

વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં તત્પ્રભૃતીનામમૂર્તદ્રવ્યાણાં સંબન્ધિનો ભવન્તિ । તે કે । ગુણા
અમુક્તા અમૂર્તાઃ ગુણાઃ, કેવલજ્ઞાનાદય इत्यर्थः । इति मूर्तामूर्तगुणानां लक्षणसंबंधौ ज्ञातव्यो ॥ १३१ ॥
एवं ज्ञानादिविशेषगुणभेदेन द्रव्यभेदो भवतीति कथनरूपेण द्वितीयस्थले गाथाद्वयं गतम् । अथ
मूर्तपुद्गलद्रव्यस्य गुणानावेदयति—वर्णरसगन्धफासा विज्जन्ते पौद्गलस्स वर्णरसगन्धस्पर्शा विद्यन्ते ।
कस्य । पुद्गलस्य । कथंभूतस्य । सुहुमादो पुढवीपरियंतस्स य “पुढवी जलं च छाया
चउरिंदियविसय—

અન્વયાર્થઃ:- [વર્ણરસગન્ધસ્પર્શાઃ] વર્ણ, રસ, ગંધ ને સ્પર્શ (—એ ગુણો) [સૂક્ષ્માત્]
સૂક્ષ્મથી માંડીને [પૃથિવીપર્યન્તસ્ય ચ] પૃથ્વી પર્યંતના [પુદ્ગલસ્ય] (સર્વ) પુદ્ગલને [વિદ્યન્તે]
હોય છે; [ચિત્રઃ શબ્દઃ] જે વિવિધ પ્રકારનો શબ્દ [સઃ] તે [પુદ્ગલઃ] પુદ્ગલ અર્થાત્ પૌદ્ગલિક
પર્યાય છે.

ટીકા:- સ્પર્શ, રસ, ગંધ ને વર્ણ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે, કારણ કે તેઓ ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. તેઓ
ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યપણાની 'વ્યક્તિ અને શક્તિને વશે ઈન્દ્રિયો વડે ભલે ગ્રહાતા હોય કે ન ગ્રહાતા હોય તોપણ
તેઓ એકદ્રવ્યાત્મક સૂક્ષ્મપર્યાયરૂપ પરમાણુથી માંડીને અનેકદ્રવ્યાત્મક સ્થૂલપર્યાયરૂપ પૃથ્વીસ્કંધ સુધીના
સર્વ પુદ્ગલને અવિશેષપણે વિશેષ ગુણો તરીકે હોય છે, અને તેઓ મૂર્ત હોવાને લીધે (પુદ્ગલ
સિવાયનાં) બાકીનાં દ્રવ્યોને નહિ વર્તતા હોવાથી પુદ્ગલને જણાવે છે.

શબ્દ પણ ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાથી ગુણ હશે એમ શંકા ન કરવી, કારણ કે તે (શબ્દ) *વિચિત્રતા
વડે વિશ્વરૂપપણું (અનેકાનેકપ્રકારપણું) દર્શાવતો હોવા છતાં તેને અનેકદ્રવ્યાત્મક પુદ્ગલપર્યાય તરીકે
સ્વીકારવામાં આવે છે.

૧. પરમાણુ, કાર્મણવર્ગણા વગેરેમાં ઈન્દ્રિયગ્રાહ્યપણું વ્યક્ત નથી તોપણ શક્તિરૂપે અવશ્ય હોય છે; તેથી જ ઘણા
પરમાણુઓ સ્કંધરૂપે થઈ સ્થૂલપણું ધારણ કરતાં ઈન્દ્રિયો વડે જણાય છે.

* વિચિત્રતા = વિવિધતા. (શબ્દ ભાષાત્મક, અભાષાત્મક, પ્રાયોગિક, વૈશ્રસિક—એમ વિવિધ છે.)

માનત્વાત્ । ગુણત્વે વા, ન તાવદમૂર્તદ્રવ્યગુણઃ શબ્દઃ, ગુણગુણિનોરવિભક્તપ્રદેશત્વેનૈકવેદન-વેદ્યત્વાદમૂર્તદ્રવ્યસ્યાપિ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયત્વાપત્તેઃ । પર્યાયલક્ષણેનોત્ખાતગુણલક્ષણત્વાન્મૂર્તદ્રવ્ય-ગુણોઽપિ ન ભવતિ । પર્યાયલક્ષણં હિ કાદાચિત્કત્વં ગુણલક્ષણં તુ નિત્યત્વમ્ । તતઃ કાદાચિ-ત્કત્વોત્ખાતનિત્યત્વસ્ય ન શબ્દસ્યાસ્તિ ગુણત્વમ્ । યત્તુ તત્ર નિત્યત્વં તત્તદારમ્ભકપુદ્ગલાનાં તદગુણાનાં ચ સ્પર્શાદીનામેવ, ન શબ્દપર્યાયસ્યેતિ દૃઢતરં ગ્રાહ્યમ્ । ન ચ પુદ્ગલ-

કમ્પરમાણુ । છવ્વિહભેયં ભણિયં પોગ્ગલદવ્વં જિણવરેહિ'' ।। ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ પરમાણુ-લક્ષણસૂક્ષ્મસ્વરૂપાદેઃ પૃથ્વીસ્કન્ધલક્ષણસ્થૂલસ્વરૂપપર્યન્તસ્ય ચ । તથા હિ-યથાનન્તજ્ઞાનાદિ-ચતુષ્ટયં વિશેષલક્ષણભૂતં યથાસંભવં સર્વજીવેષુ સાધારણં તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયં વિશેષલક્ષણભૂતં યથાસંભવં સર્વપુદ્ગલેષુ સાધારણમ્ । યથૈવ ચાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયં મુક્તજીવેઽતીન્દ્રિયજ્ઞાન-વિષયમનુમાનગમ્યમાગમગમ્યં ચ, તથા શુદ્ધપરમાણુદ્રવ્યે વર્ણાદિચતુષ્ટયમપ્યતીન્દ્રિયજ્ઞાન-વિષયમનુમાનગમ્યમાગમગમ્યં ચ । યથા વાનન્તચતુષ્ટયસ્ય સંસારિજીવે રાગાદિસ્નેહનિમિત્તેન કર્મબન્ધવશાદશુદ્ધત્વં ભવતિ તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયસ્યાપિ સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણનિમિત્તેન દ્વયણુકાદિબન્ધા-વસ્થાયામશુદ્ધત્વમ્ । યથા વાનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયસ્ય રાગાદિસ્નેહરહિતશુદ્ધાત્મધ્યાનેન શુદ્ધત્વં ભવતિ તથા વર્ણાદિચતુષ્ટયસ્યાપિ સ્નિગ્ધગુણાભાવે બન્ધનેઽસતિ પરમાણુપુદ્ગલા-

શબ્દને (પર્યાય નહિ માનતાં) ગુણ માનવામાં આવે તો તે કઈ રીતે યોગ્ય નથી તેનું સમાધાન:-

પ્રથમ તો, શબ્દ અમૂર્ત દ્રવ્યનો ગુણ નથી કેમ કે ગુણ-ગુણીને અભિન્ન પ્રદેશપણું હોવાને લીધે તેઓ (ગુણ-ગુણી) 'એક વેદનથી વેદ્ય હોવાથી અમૂર્ત દ્રવ્યને પણ શ્રવણેન્દ્રિયના વિષયભૂતપણું આવી પડે.

(બીજું, શબ્દમાં) પર્યાયના લક્ષણ વડે ગુણનું લક્ષણ ઉત્થાપિત થતું હોવાથી શબ્દ મૂર્ત દ્રવ્યનો ગુણ પણ નથી. પર્યાયનું લક્ષણ કાદાચિત્કપણું (અનિત્યપણું) છે અને ગુણનું લક્ષણ નિત્યપણું છે; માટે (શબ્દમાં) કાદાચિત્કપણા વડે નિત્યપણું ઉત્થાપિત થતું હોવાથી (અર્થાત્ શબ્દ કોઈક વાર જ થતો હોવાથી અને નિત્ય નહિ હોવાથી) શબ્દ તે ગુણ નથી. જે ત્યાં નિત્યપણું છે તે તેને (શબ્દને) ઉત્પન્ન કરનારાં પુદ્ગલોનું અને તેમના સ્પર્શાદિક ગુણોનું જ છે, શબ્દપર્યાયનું નહિ-એમ અતિ દૃઢપણે ગ્રહણ કરવું.

૧. એક વેદનથી વેદ્ય = એક જ્ઞાનથી જણાવાયોગ્ય. (નૈયાયિકો શબ્દને આકાશનો ગુણ માને છે પણ તે માન્યતા અપ્રમાણ છે. ગુણ-ગુણીના પ્રદેશો અભિન્ન હોય છે, તેથી ગુણ જે ઈન્દ્રિયથી જણાય તે જ ઈન્દ્રિયથી ગુણી પણ જણાવો જોઈએ. શબ્દ કર્ણેન્દ્રિયથી જણાય છે માટે આકાશ પણ કર્ણેન્દ્રિયથી જણાવું જોઈએ. પણ આકાશ તો કોઈ ઈન્દ્રિયથી જણાતું નથી. માટે શબ્દ આકાશ વગેરે અમૂર્તિક દ્રવ્યોનો ગુણ નથી.)

પર્યાયત્વે શબ્દસ્ય પૃથિવીસ્કન્ધસ્યેવ સ્પર્શનાદીન્દ્રિયવિષયત્વમ્; અપાં ઘ્રાણેન્દ્રિયાવિષયત્વાત્, જ્યોતિષો ઘ્રાણરસનેન્દ્રિયાવિષયત્વાત્, મરુતો ઘ્રાણરસનચક્ષુરિન્દ્રિયાવિષયત્વાઞ્ચ। ન ચાગન્ધાગન્ધરસાગન્ધરસવર્ણાઃ એવમપ્જ્યોતિર્મારુતઃ, સર્વપુદ્ગલાનાં સ્પર્શાદિચતુષ્કોપેતત્વામ્બુ-પગમાત્; વ્યક્તસ્પર્શાદિચતુષ્કાનાં ચ ચન્દ્રકાન્તારણિયવાનામારમ્ભકૈરેવ પુદ્ગલૈરવ્યક્તગન્ધાવ્યક્ત-ગન્ધરસાવ્યક્તગન્ધરસવર્ણાનામપૂજ્યોતિરુદરમરુતામારમ્ભદર્શનાત્। ન ચ ક્વચિત્કસ્યચિત્ ગુણસ્ય

વસ્થાયાં શુદ્ધત્વમિતિ। સદ્દો સો પોગ્ગલો યસ્તુ શબ્દઃ સ પૌદ્ગલઃ। યથા જીવસ્ય નરનારકાદિવિભાવપર્યાયાઃ તથાયં શબ્દઃ પુદ્ગલસ્ય વિભાવપર્યાયો, ન ચ ગુણઃ। કસ્માત્। ગુણસ્યાવિનશ્વરત્વાત્, અયં ચ વિનશ્વરો। નૈયાયિકમતાનુસારી કશ્ચિદ્વદત્યાકાશગુણોડયં શબ્દઃ। પરિહારમાહ—આકાશગુણત્વે સત્યમૂર્તો ભવતિ। અમૂર્તશ્ચ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયો ન ભવતિ, દૃશ્યતે ચ શ્રવણેન્દ્રિયવિષયત્વમ્।

વળી ‘જો શબ્દ પુદ્ગલનો પર્યાય હોય તો પૃથ્વીસ્કંધની જેમ તે સ્પર્શનાદિક ઇન્દ્રિયોનો વિષય હોવો જોઈએ અર્થાત્ જેમ પૃથ્વીસ્કંધરૂપ પુદ્ગલપર્યાય સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જણાય છે તેમ શબ્દરૂપ પુદ્ગલપર્યાય પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જણાવો જોઈએ’ (એમ તર્ક કરવામાં આવે તો) એમ પણ નથી; કારણ કે પાણી (પુદ્ગલપર્યાય હોવા છતાં) ઘ્રાણેન્દ્રિયનો વિષય નથી, અગ્નિ (પુદ્ગલપર્યાય હોવા છતાં) ઘ્રાણેન્દ્રિય તથા રસનેન્દ્રિયનો વિષય નથી અને પવન (પુદ્ગલપર્યાય હોવા છતાં) ઘ્રાણેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય તથા ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયનો વિષય નથી. વળી એમ નથી કે પાણી ગંધ વિનાનું છે (તેથી નાકથી અગ્રાહ્ય છે), અગ્નિ ગંધ તથા રસ વિનાનો છે (તેથી નાક તથા જીભથી અગ્રાહ્ય છે) અને પવન ગંધ, રસ તથા વર્ણ વિનાનો છે (તેથી નાક, જીભ તથા આંખથી અગ્રાહ્ય છે); કારણ કે સર્વ પુદ્ગલો સ્પર્શાદિ *ચતુષ્ક સહિત સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે; કેમ કે જેમને સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક વ્યક્ત છે એવાં (૧) ચંદ્રકાંતને, (૨) અરણિને અને (૩) જવને જે પુદ્ગલો ઉત્પન્ન કરે છે તે જ પુદ્ગલો વડે (૧) જેને ગંધ અવ્યક્ત છે એવા પાણીની, (૨) જેને ગંધ તથા રસ અવ્યક્ત છે એવા અગ્નિની અને (૩) જેને ગંધ, રસ તથા વર્ણ અવ્યક્ત છે એવા ઉદરવાયુની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે.

* ચતુષ્ક = ચતુષ્ટય; ચારનો સમૂહ. [સર્વ પુદ્ગલોમાં—પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, અને વાયુ એ બધાંયમાં—સ્પર્શાદિ ચારે ગુણો હોય છે. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે પૃથ્વીમાં ચારે ગુણો વ્યક્ત છે, પાણીમાં ગંધ અવ્યક્ત છે, અગ્નિમાં ગંધ તથા રસ અવ્યક્ત છે અને વાયુમાં ગંધ, રસ તથા વર્ણ અવ્યક્ત છે. આ વાતની સિદ્ધિને માટે યુક્તિ આ પ્રમાણે છે: ચંદ્રકાંતમણિરૂપ પૃથ્વીમાંથી પાણી ઝરે છે, અરણિના લાકડામાંથી અગ્નિ થાય છે અને જવ ખાવાથી પેટમાં વાયુ થાય છે; માટે (૧) ચંદ્રકાંતમણિમાં, (૨) અરણિમાં અને (૩) જવમાં રહેલા ચારે ગુણો (૧) પાણીમાં, (૨) અગ્નિમાં અને (૩) વાયુમાં હોવા જોઈએ. માત્ર ફેર એટલો જ છે કે તે ગુણોમાંથી કેટલાક અપ્રગટરૂપે પરિણમ્યા છે. વળી પાણ, પાણીમાંથી મોતીરૂપ પૃથ્વીકાય નીપજતાં અથવા અગ્નિમાંથી કાજળરૂપ પૃથ્વીકાય નીપજતાં ચારે ગુણો પ્રગટ થતા જોવામાં આવે છે.

વ્યક્તાવ્યક્તત્વં કાદાચિત્કપરિણામવૈચિત્ર્યપ્રત્યયં નિત્યદ્રવ્યસ્વભાવપ્રતિઘાતાય । તતોઽસ્તુ શબ્દઃ પુદ્ગલપર્યાય એવેતિ ॥ ૧૩૨ ॥

અથામૂર્તાનાં શેષદ્રવ્યાણાં ગુણાન્ ગૂણાતિ-

**આગાસસ્સવગાહો ધમ્મદ્વસ્સ ગમણહેદુત્તં ।
ધમ્મેદરદવ્વસ્સ દુ ગુણો પુણો ઠાણકારણદા ॥ ૧૩૩ ॥**

**કાલસ્સ વટ્ટણા સે ગુણોવઓગો તિ અપ્પણો ભણિદો ।
ણેયા સંખેવાદો ગુણા હિ મુત્તિપ્પહીણાણં ॥ ૧૩૪ ॥ જુગલં ।**

શેષેન્દ્રિયવિષયઃ કસ્માન્ન ભવતીતિ ચેત્-અન્યેન્દ્રિયવિષયોઽન્યેન્દ્રિયસ્ય ન ભવતિ વસ્તુસ્વભાવાદેવ, રસાદિવિષયવત્ । પુનરપિ કથંભૂતઃ । ચિત્તો ચિત્રઃ ભાષાત્મકાભાષાત્મકરૂપેણ પ્રાયોગિક-વૈશ્રસિકરૂપેણ ચ નાનાપ્રકારઃ । તદ્ધ “સદ્ધો ખંધપ્પભવો” ઇત્યાદિગાથાયાં પચ્ચાસ્તિકાથે વ્યાખ્યાતં તિષ્ટત્યત્રાલં પ્રસજ્ઞેન ॥ ૧૩૨ ॥ અથાકાશાદ્યમૂર્તદ્રવ્યાણાં વિશેષગુણાન્પ્રતિપાદયતિ-આગાસસ્સવગાહો આકાશસ્યાવગાહહેતુત્વં, ધમ્મદ્વસ્સ ગમણહેદુત્તં ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વં, ધમ્મેદરદવ્વસ્સ દુ ગુણો પુણો ઠાણકારણદા ધર્મેતરદ્રવ્યસ્ય તુ પુનઃ સ્થાનકારણતાગુણો ભવતીતિ પ્રથમગાથા ગતા । કાલસ્સ વટ્ટણા સે કાલસ્ય વર્તના સ્યાદ્ગુણઃ, ગુણોવઓગો તિ અપ્પણો ભણિદો જ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયમિત્યાત્મનો ગુણો ભણિતઃ । ણેયા સંખેવાદો ગુણા હિ મુત્તિપ્પહીણાણં એવં સંક્ષેપાદમૂર્તદ્રવ્યાણાં ગુણા જ્ઞેયા

વળી કયાંક (કોઈ પર્યાયમાં) કોઈ ગુણનું કાદાચિત્ક પરિણામની વિચિત્રતાને કારણે થતું વ્યક્તપણું કે અવ્યક્તપણું નિત્યદ્રવ્યસ્વભાવનો પ્રતિઘાત કરતું નથી (અર્થાત્ અનિત્ય પરિણામને લીધે થતી ગુણની પ્રગટતા અને અપ્રગટતા નિત્ય દ્રવ્યસ્વભાવ સાથે કાંઈ વિરોધ પામતી નથી) .

માટે શબ્દ પુદ્ગલનો પર્યાય જ ક્ષે. ૧૩૨.

હવે અમૂર્ત એવાં બાકીનાં દ્રવ્યોના ગુણો કહે છે:-

**અવગાહ ગુણ આકાશનો, ગતિહેતુતા છે ધર્મનો,
વળી સ્થાનકારણતારૂપી ગુણ જાણ દ્રવ્ય અધર્મનો. ૧૩૩.**

**છે કાળનો ગુણ વર્તના, ઉપયોગ ભાખ્યો જીવમાં,
એ રીત મૂર્તિવિહીનના ગુણ જાણવા સંક્ષેપમાં. ૧૩૪.**

આકાશસ્યાવગાહો ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વમ્ ।

ધર્મેતરદ્રવ્યસ્ય તુ ગુણઃ પુનઃ સ્થાનકારણતા ॥ ૧૩૩ ॥

કાલસ્ય વર્તના સ્યાત્ ગુણ ઉપયોગ ઇતિ આત્મનો ભણિતઃ ।

જ્ઞેયાઃ સંક્ષેપાદગુણા હિ મૂર્તિપ્રહીણાનામ્ ॥ ૧૩૪ ॥ યુગલમ્ ।

વિશેષગુણો હિ યુગપત્સર્વદ્રવ્યાણા સાધારણાવગાહહેતુત્વમાકાશસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં ગમનપરિણામિનાં જીવપુદ્ગલાનાં ગમનહેતુત્વં ધર્મસ્ય, સકૃત્સર્વેષાં સ્થાનપરિણામિનાં જીવપુદ્ગલાનાં સ્થાનહેતુત્વમધર્મસ્ય, અશેષશેષદ્રવ્યાણાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિહેતુત્વં કાલસ્ય, ચૈતન્યપરિણામો જીવસ્ય । એવમમૂર્તાનાં વિશેષગુણસંક્ષેપાધિગમે લિજ્ઞમ્ । તત્રૈકકાલમેવ

ઇતિ । તથા હિ—સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણમવગાહહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદાકાશં નિશ્ચિનોતિ । ગતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં ગમનહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવા—ન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદ્ધર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । તથૈવ ચ સ્થિતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામેકસમયે સાધારણં સ્થિતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સદધર્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વદ્રવ્યાણાં યુગપત્પર્યાયપરિણતિહેતુત્વં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યદ્રવ્યાણામસંભવત્સકાલદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । સર્વજીવસાધારણં સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં વિશેષગુણત્વાદેવાન્યાચેતનપન્નદ્રવ્યાણામસંભવ—ત્સચ્છુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યં નિશ્ચિનોતિ । અયમત્રાર્થઃ— યદ્યપિ પન્નદ્રવ્યાણિ જીવસ્યોપકારં કુર્વન્તિ તથાપિ તાનિ દુઃખકારણાન્યેવેતિ જ્ઞાત્વાક્ષયા—

અન્યાર્થઃ- [આકાશસ્ય અવગાહઃ] આકાશનો અવગાહ, [ધર્મદ્રવ્યસ્ય ગમનહેતુત્વં] ધર્મદ્રવ્યનો ગમનહેતુત્વ [તુ પુનઃ] અને વળી [ધર્મેતરદ્રવ્યસ્ય ગુણઃ] અધર્મદ્રવ્યનો ગુણ [સ્થાનકારણતા] સ્થાનકારણતા છે. [કાલસ્ય] કાળનો ગુણ [વર્તના સ્યાત્] વર્તના છે, [આત્મનઃ ગુણઃ] આત્માનો ગુણ [ઉપયોગઃ ઇતિ ભણિતઃ] ઉપયોગ કહ્યો છે. [મૂર્તિપ્રહીણાનાં ગુણાઃ હિ] આ રીતે અમૂર્ત દ્રવ્યોના ગુણો [સંક્ષેપાત્] સંક્ષેપથી [જ્ઞેયાઃ] જાણવા.

ટીકા:- યુગપદ્ સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ અવગાહનું હેતુપણું આકાશનો વિશેષ ગુણ છે. એકીસાથે સર્વ ગમનપરિણામી (ગતિરૂપે પરિણમેલાં) જીવ-પુદ્ગલોને ગમનનું હેતુપણું ધર્મનો વિશેષ ગુણ છે. એકીસાથે સર્વ સ્થાનપરિણામી જીવોને અને પુદ્ગલોને સ્થાનનું હેતુપણું (સ્થિતિનું અર્થાત્ સ્થિરતાનું નિમિત્તપણું) અધર્મનો વિશેષ ગુણ છે. (કાળ સિવાય) બાકીનાં અશેષ દ્રવ્યોને દરેક પર્યાયે સમયવૃત્તિનું હેતુપણું (સમયસમયની પરિણતિનું નિમિત્તપણું) કાળનો વિશેષ ગુણ છે. ચૈતન્યપરિણામ જીવનો વિશેષ ગુણ છે. આ પ્રમાણે અમૂર્ત દ્રવ્યોના વિશેષ ગુણોનું સંક્ષેપ જ્ઞાન થતાં અમૂર્ત દ્રવ્યોને જાણવાનાં લિંગ (ચિહ્ન, લક્ષણ, સાધન) પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે તે વિશેષ ગુણો વડે તે તે અમૂર્ત દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ જણાય છે—સિદ્ધ થાય છે. (તે સ્પષ્ટતાથી સમજાવવામાં આવે છે:)

સકલદ્રવ્યસાધારણાવગાહસંપાદનમર્સર્વગતત્વાદેવ શેષદ્રંવ્યાણામસંભવદાકાશમધિગમયતિ । તથૈકવારમેવ ગતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામાલોકાદ્ગમનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયોઃ, સમુદ્ઘાતાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજ્જીવસ્ય, લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધકાર્યહેતુત્વાદધર્મસ્યાસંભવદ્ધર્મમધિગમયતિ । તથૈકવારમેવ સ્થિતિપરિણતસમસ્તજીવપુદ્ગલાનામાલોકાત્સ્થાનહેતુત્વમપ્રદેશત્વાત્કાલપુદ્ગલયોઃ, સમુદ્ઘાતાદન્યત્ર લોકાસંખ્યેયભાગમાત્રત્વાજ્જીવસ્ય, લોકાલોકસીમ્નોઽચલિતત્વાદાકાશસ્ય, વિરુદ્ધકાર્યહેતુત્વાદધર્મસ્ય ચાસંભવદધર્મમધિગમયતિ ।

નન્તસુખાદિકારણં વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યં તદેવ મનસા ધ્યેયં વચસા વક્તવ્યં કાયેન તત્સાધકમનુષ્ઠાનં ચ કર્તવ્યમિતિ ॥ ૧૩૩ ॥ ૧૩૪ ॥ એવં કસ્ય દ્રવ્યસ્ય કે વિશેષગુણા

ત્યાં એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને સાધારણ *અવગાહનું સંપાદન (-અવગાહહેતુત્વરૂપ લિંગ) આકાશને જણાવે છે, કારણ કે બાકીનાં દ્રવ્યો સર્વગત (સર્વવ્યાપક) નહિ હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી.

એવી જ રીતે એક જ કાળે ગતિપરિણત (ગતિરૂપે પરિણમેલાં) સમસ્ત જીવપુદ્ગલોને લોક સુધી ગમનનું હેતુપણું ધર્મને જણાવે છે, કારણ કે કાળ ને પુદ્ગલ અપ્રદેશી હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી, જીવ સમુદ્ઘાત સિવાય અન્યત્ર લોકના અસંખ્યમા ભાગમાત્ર હોવાથી તેને તે સંભવતું નથી, લોક ને અલોકની સીમા અચલિત હોવાથી આકાશને તે સંભવતું નથી અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી અધર્મને તે સંભવતું નથી. (કાળ ને પુદ્ગલ એકપ્રદેશી હોવાથી તેઓ લોક સુધી ગમનમાં નિમિત્ત થઈ શકે નહિ; જીવ સમુદ્ઘાત સિવાયના કાળે લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ રહેતો હોવાથી તે પણ લોક સુધી ગમનમાં નિમિત્ત થઈ શકે નહિ; આકાશ ગતિમાં નિમિત્ત હોય તો જીવ-પુદ્ગલોની ગતિ અલોકમાં પણ હોય અને તેથી લોક-અલોકની મર્યાદા રહે નહિ, માટે ગતિહેતુત્વ આકાશનો ગુણ પણ નથી; અધર્મદ્રવ્ય તો ગતિથી વિરુદ્ધ કાર્ય જે સ્થિતિ તેમાં નિમિત્તભૂત છે, માટે તે પણ ગતિમાં નિમિત્ત થઈ શકે નહિ. આ રીતે ગતિહેતુત્વગુણ ધર્મ નામના દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ જણાવે છે.

એવી જ રીતે એક જ કાળે સ્થિતિપરિણત સમસ્ત જીવ-પુદ્ગલોને લોક સુધી સ્થિતિનું હેતુપણું અધર્મને જણાવે છે, કારણ કે કાળ ને પુદ્ગલ અપ્રદેશી હોવાથી તેમને તે સંભવતું નથી, જીવ સમુદ્ઘાત સિવાય અન્યત્ર લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાત્ર હોવાથી તેને તે સંભવતું નથી, લોક ને અલોકની સીમા અચલિત હોવાથી આકાશને તે સંભવતું નથી અને વિરુદ્ધ કાર્યનો હેતુ હોવાથી ધર્મને તે સંભવતું નથી.

* અવગાહ = લીન થવું તે; મજ્જિત થવું તે; અવકાશ પામવો તે. (એક જ કાળે સર્વ દ્રવ્યોને સામાન્ય અવકાશની પ્રાપ્તિમાં આકાશદ્રવ્ય નિમિત્તભૂત છે.)

તથા અશેષશેષદ્રવ્યાણાં પ્રતિપર્યાયં સમયવૃત્તિહેતુત્વં કારણાન્તરસાધ્યત્વાત્સમયવિશિષ્ટાયા વૃત્તેઃ સ્વતસ્તેષામસંભવત્કાલમધિગમયતિ। તથા ચૈતન્યપરિણામશ્ચેતનત્વાદેવ શેષદ્રવ્યાણામસંભવન્ જીવમધિગમયતિ। एवं गुणविशेषाद्द्रव्यविशेषोऽधिगन्तव्यः।। ૧૩૩। ૧૩૪।।

અથ દ્રવ્યાણાં પ્રદેશવત્ત્વાપ્રદેશવત્ત્વવિશેષં પ્રજ્ઞાપયતિ-

भवन्तीति कथनरूपेण तृतीयस्थले गाथात्रयं गतम्। अथ कालद्रव्यं विहाय जीवादिपञ्चद्रव्याणा-

એવી જ રીતે (કાળ સિવાય) બાકીનાં સમસ્ત દ્રવ્યોને દરેક પર્યાયે સમયવૃત્તિનું હેતુપણું કાળને જણાવે છે, કારણ કે તેમને *સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિ કારણાંતરથી સઘાતી હોવાને લીધે (અર્થાત્ તેમને સમયથી વિશિષ્ટ એવી પરિણતિ અન્ય કારણથી થતી હોવાને લીધે) સ્વતઃ તેમને તે (સમયવૃત્તિહેતુત્વ) સંભવતું નથી.

એવી જ રીતે ચૈતન્યપરિણામ જીવને જણાવે છે, કારણ કે તે ચેતન હોવાથી શેષ દ્રવ્યોને તે સંભવતો નથી.

આ પ્રમાણે ગુણવિશેષથી દ્રવ્યવિશેષ જાણવો.

ભાવાર્થ:- પૂર્વે દર્શાવ્યું તેમ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણથી પુદ્ગલદ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ જણાય છે. અહીં અમૂર્ત દ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ તેમનાં વિશેષ લક્ષણોથી પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે.

ચૈતન્યપરિણામરૂપ લક્ષણ અનુભવમાં આવતું હોવાથી અનંત જીવદ્રવ્યોનું અસ્તિત્વ જણાય છે. જીવાદિ સમસ્ત દ્રવ્યો જેના નિમિત્તે અવગાહ (અવકાશ) પામે છે એવું કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકલોકવ્યાપી આકાશ છે. જીવ-પુદ્ગલો ગતિ કરતાં જણાય છે, તેથી જેમ માછલાંને ગતિમાં નિમિત્તભૂત જળ છે તેમ જીવ-પુદ્ગલોને ગતિમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકવ્યાપી ધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ મનુષ્યને સ્થિતિમાં નિમિત્તભૂત પૃથ્વી છે તેમ જીવ-પુદ્ગલોને સ્થિતિમાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય લોકવ્યાપી અધર્મદ્રવ્ય છે. જેમ કુંભારના ચક્રને ફરવામાં ખીલી નિમિત્તભૂત છે તેમ (કાળ સિવાયનાં) સર્વ દ્રવ્યોને પરિણામનાં નિમિત્તભૂત કોઈ દ્રવ્ય હોવું જોઈએ; તે દ્રવ્ય અસંખ્યાત કાળાણુઓ છે કે જેમના પર્યાયો સમય, ઘડી, દિવસ, વર્ષ ઇત્યાદિરૂપે વ્યક્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે ગુણભેદથી દ્રવ્યભેદ નક્કી થયો. ૧૩૩-૧૩૪.

હવે દ્રવ્યોનો +પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વરૂપ વિશેષ (-ભેદ) જણાવે છે:-

* કાળ સિવાયનાં દ્રવ્યોની પરિણતિ ' એક સમયમાં આ પરિણતિ થઈ છે ' એમ સમયથી વિશિષ્ટ છે અર્થાત્ વ્યવહારે તેમાં સમયની અપેક્ષા આવે છે માટે તેમાં કોઈ દ્રવ્ય-કાળદ્રવ્ય-નિમિત્ત હોવું જોઈએ.

+ પ્રદેશવત્ત્વ = પ્રદેશવાળાપણું

**જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માઽધમ્મા પુણો ય આગાસં ।
સપદેસેહિં અસંખાદા ગત્થિ પદેસ ત્તિ કાલસ્સ ॥ ૧૩૫ ॥**

**જીવા: પુદ્ગલકાયા ધર્માધર્મો પુનશ્ચાકાશમ્ ।
સ્વપ્રદેશૈરસંખ્યાતા ન સન્તિ પ્રદેશા ઇતિ કાલસ્ય ॥ ૧૩૫ ॥**

પ્રદેશવન્તિ હિ જીવપુદ્ગલધર્માધર્માકાશાનિ અનેકપ્રદેશવત્ત્વાત્ । અપ્રદેશ: કાલાણુ: પ્રદેશમાત્રત્વાત્ । અસ્તિ ચ સંવર્તવિસ્તારયોરપિ લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશાપરિત્યાગાજ્જીવસ્ય, દ્રવ્યેણ પ્રદેશમાત્રત્વાદપ્રદેશત્વેઽપિ દ્વિપ્રદેશાદિસંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશપર્યાયેણાનવધારિતપ્રદેશ-ત્વાત્પુદ્ ગલસ્ય, સકલલોકવ્યાપ્યસંખ્યેયપ્રદેશપ્રસ્તારરૂપત્વાત્ ધર્મસ્ય, સકલલોકવ્યાપ્ય-

મસ્તિકાયત્વં વ્યાખ્યાતિ—જીવા પોગ્ગલકાયા ધમ્માધમ્મા પુણો ય આગાસં જીવા: પુદ્ગલકાયા: ધર્માધર્મો પુનશ્ચાકાશમ્ । એ તે પન્નાસ્તિકાયા: કિંવિશિષ્ટા: । સપદેસેહિં અસંખા સ્વપ્રદેશૈરસંખ્યેયા: । અત્રાસંખ્યેયપ્રદેશશબ્દેન પ્રદેશબહુત્વં ગ્રાહ્યમ્ । તદ્ચ યથાસંભવં યોજનીયમ્ । જીવસ્ય તાવત્સંસારાવસ્થાયાં વિસ્તારોપસંહારયોરપિ પ્રદીપવત્પ્રદેશાનાં હાનિવૃદ્ધચોરભાવાદ્વચવહારેણ દેહમાત્રેઽપિ નિશ્ચયેન લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વમ્ । ધર્માધર્મયો: પુનરવસ્થિતરૂપેણ લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વમ્ ।

**જીવદ્રવ્ય, પુદ્ગલકાય, ધર્મ, અધર્મ વળી આકાશને
છે સ્વપ્રદેશ અનેક, નહિ વર્તે પ્રદેશો કાળને. ૧૩૫.**

અન્યાર્થ:- [જીવા:] જીવ, [પુદ્ગલકાયા:] પુદ્ગલકાયો, [ધર્માધર્મો] ધર્મ, અધર્મ [પુન: ચ] અને વળી [આકાશં] આકાશ [સ્વપ્રદેશૈ:] સ્વપ્રદેશોની અપેક્ષાએ [અસંખ્યાતા:] અસંખ્યાત અર્થાત્ અનેક છે; [કાલસ્ય] કાળને [પ્રદેશા: ઇતિ] પ્રદેશો [ન સન્તિ] નથી.

ટીકા:- જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ અનેક પ્રદેશોવાળાં હોવાથી પ્રદેશવંત છે. કાળાણુ પ્રદેશમાત્ર (અર્થાત્ એકપ્રદેશી) હોવાથી અપ્રદેશી છે.

(ઉપર કહેલી વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:-) સંકોચવિસ્તાર થતો હોવા છતાં જીવ લોકાકાશ તુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોને નહિ છોડતો હોવાથી જીવ પ્રદેશવાન છે; પુદ્ગલ, જોકે દ્રવ્યે પ્રદેશમાત્ર (- એકપ્રદેશી) હોવાથી અપ્રદેશી છે તોપણ, બે પ્રદેશોથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશોવાળા પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિશ્ચિત પ્રદેશોવાળું હોવાથી પ્રદેશવાન છે; સકળલોકવ્યાપી અસંખ્ય પ્રદેશોના *પ્રસ્તારરૂપ હોવાથી ધર્મ પ્રદેશવાન છે;

* પ્રસ્તાર = ફેલાવ; વિસ્તાર.

સંખ્યેયપ્રદેશપ્રસ્તારરૂપત્વાદધર્મસ્ય , સર્વવ્યાપ્યનન્તપ્રદેશપ્રસ્તારરૂપત્વાદાકાશસ્ય ચ પ્રદેશવત્ત્વમ્ । કાલાણોસ્તુ દ્રવ્યેણ પ્રદેશમાત્રત્વાત્પર્યાયેણ તુ પરસ્પરસંપર્કસંભવાદપ્રદેશત્વમેવાસ્તિ । તતઃ કાલદ્રવ્યમપ્રદેશં શેષદ્રવ્યાણિ પ્રદેશવન્તિ ॥ ૧૩૫ ॥

અથ ક્વામી પ્રદેશિનોઽપ્રદેશાશ્ચાવસ્થિતા ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ-

**લોગાલોગેસુ ણભો ધમ્માધમ્મેહિં આદદો લોગો ।
સેસે પહુચ્ચ કાલો જીવા પુણ પોગ્ગલા સેસા ॥ ૧૩૬ ॥**

લોકાલોકયોર્નભો ધર્માધર્માભ્યામાતતો લોકઃ ।
શેષૌ પ્રતીત્ય કાલો જીવાઃ પુનઃ પુદ્ગલાઃ શેષૌ ॥ ૧૩૬ ॥

સ્કન્ધાકારપરિણતપુદ્ગલાનાં તુ સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશત્વમ્ । કિંતુ પુદ્ગલવ્યાખ્યાને પ્રદેશશબ્દેન પરમાણવો ગ્રાહ્યા, ન ચ ક્ષેત્રપ્રદેશાઃ । કસ્માત્ । પુદ્ગલાનામનન્તપ્રદેશ-ક્ષેત્રેઽવસ્થાનાભાવાદિતિ । પરમાણોર્વ્યક્તિરૂપેણૈકપ્રદેશત્વં શક્તિરૂપેણોપચારેણ બહુપ્રદેશત્વં ચ । આકાશસ્યાનન્તા ઇતિ । **ળત્થિ પદેસ ત્તિ કાલસ્સ** ન સન્તિ પ્રદેશા ઇતિ કાલસ્ય । કસ્માત્ । દ્રવ્યરૂપેણૈકપ્રદેશત્વાત્, પરસ્પરબન્ધાભાવાત્પર્યાયરૂપેણાપીતિ ॥ ૧૩૫ ॥ અથ તમેવાર્થં દ્રઢયતિ-

एदाणि पंचदव्वाणि उज्झियकालं तु अत्थिकाय त्ति ।
भण्णंते काया पुण बहुप्पदेसाण पचयत्तं ॥ ❀११ ॥

સકળલોકવ્યાપી અસંખ્ય પ્રદેશોના પ્રસ્તારરૂપ હોવાથી અધર્મ પ્રદેશવાન છે; અને સર્વવ્યાપી અનંત પ્રદેશોના પ્રસ્તારરૂપ હોવાથી આકાશ પ્રદેશવાન છે. કાળાણુ તો દ્રવ્યે પ્રદેશમાત્ર હોવાથી અને પર્યાયે પરસ્પર સંપર્ક નહિ હોવાથી અપ્રદેશી જ છે.

માટે કાળદ્રવ્ય અપ્રદેશી છે અને શેષ દ્રવ્યો પ્રદેશવંત છે. ૧૩૫.

હવે પ્રદેશી અને અપ્રદેશી દ્રવ્યો કયાં રહેલાં છે તે જણાવે છે:-

**લોકે અલોકે આભ, લોક અધર્મ-ધર્મથી વ્યાપ્ત છે,
છે શેષ-આશ્રિત કાળ, ને જીવ-પુદ્ગલો તે શેષ છે. ૧૩૬.**

અન્યયાર્થ:- [નમઃ] આકાશ [લોકાલોકચોઃ] લોકાલોકમાં છે, [લોકઃ] લોક [ધર્માધર્માભ્યામ્ આતતઃ] ધર્મ ને અધર્મથી વ્યાપ્ત છે, [શેષૌ પ્રતીત્ય] બાકીનાં બે દ્રવ્યોનો આશ્રય કરીને [કાલઃ] કાળ છે, [પુનઃ] અને [શેષૌ] તે બાકીનાં બે દ્રવ્યો [જીવાઃ પુદ્ગલાઃ] જીવો ને પુદ્ગલો છે.

આકાશં હિ તાવત્ લોકાલોકચોરપિ, ષડ્દ્રવ્યસમવાયાસમવાયયોરવિભાગેન વૃત્તત્વાત્ । ધર્માધર્મો સર્વત્ર લોકે, તન્નિમિત્તગમનસ્થાનાનાં જીવપુદ્ગલાનાં લોકાદ્ધિસ્તદેકદેશે ચ ગમનસ્થાનાસંભવાત્ । કાલોઽપિ લોકે, જીવપુદ્ગલપરિણામવ્યજ્યમાનસમયાદિપર્યાયત્વાત્, સ તુ લોકૈકપ્રદેશ એવાપ્રદેશત્વાત્ । જીવપુદ્ગલૌ તુ યુક્તિત એવ લોકે, ષડ્દ્રવ્યસમવાયાત્મક-ત્વાઙ્ગોક્ત્યસ્ય । કિંતુ જીવસ્ય પ્રદેશસંવર્તવિસ્તારધર્મત્વાત્, પુદ્ગલસ્ય બન્ધહેતુભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણધર્મ-

एदाणि पंचदव्याणि एतानि पूर्वसूत्रोक्तानि जीवादिषड्द्रव्याण्येव उज्झिय कालं तु कालद्रव्यं विहाय अत्थिकाय ति भणन्ते अस्तिकायाः पञ्चास्तिकाया इति भण्यन्ते । काया पुण कायाः कायशब्देन पुनः । किं भण्यते । बहुपुद्गलाण पचयत्तं बहुप्रदेशानां संबन्धि प्रचयत्वं समूह इति । अत्र पञ्चास्तिकायमध्ये जीवास्तिकाय उपादेयस्तत्रापि पञ्चपरमेष्ठिपर्यायावस्था, तस्यामप्यर्हत्सिद्धावस्था, तत्रापि सिद्धावस्था । वस्तुतस्तु रागादिसमस्तविकल्पजालपरिहारकाले सिद्धजीवसदृशा स्वकीयशुद्धात्मावस्थेति भावार्थः ॥ *११॥ एवं पञ्चास्तिकायसंक्षेपसूचनरूपेण चतुर्थस्थले गाथाद्वयं गतम् । अथ द्रव्याणां लोकाकाशेऽवस्थानमाख्याति-लोगालोगेसु णभो लोकालोकयोरधिकरणभूतयोर्णभ आकाशं तिष्ठति । धम्माधम्मेहि आददो लोगो धर्माधर्मास्तिकायाभ्यामाततो व्याप्तो भूतो लोकः । किं कृत्वा । सेसे पडुच्च शेषौ जीवपुद्गलौ प्रतीत्याश्रित्य । अयमत्रार्थः-जीवपुद्गलौ तावन्नोके तिष्ठतस्तयोर्गतिस्थित्योः कारणभूतौ धर्माधर्मावपि लोके । कालो कालोऽपि शेषौ जीवपुद्गलौ प्रतीत्य लोके । कस्मादिति चेत् । जीवपुद्गलाभ्यां नवजीर्णपरिणत्या व्यज्यमानसमयघटिकादिपर्यायतत्वात् । शेषशब्देन किं भण्यते । जीवा पुण पुग्गला सेसा जीवाः पुद्गलाश्च पुनः शेषा भण्यन्त इति । अयमत्र भावः-यथा सिद्धा भगवन्तो यद्यपि निश्चयेन । लोकाकाशप्रमितशुद्धासंख्येयप्रदेशे केवलज्ञानादिगुणाधारभूते स्वकीयस्वकीयभावे तिष्ठन्ति तथापि व्यवहारेण मोक्षशिलायां तिष्ठन्तीति भण्यन्ते ।

ટીકા:- પ્રથમ તો આકાશ લોક તેમ જ અલોકમાં છે, કારણ કે છ દ્રવ્યોના સમવાય ને અસમવાયમાં વિભાગ વિના રહેલું છે. ધર્મ ને અધર્મ સર્વત્ર લોકમાં છે, કારણ કે તેમના નિમિત્તે જેમની ગતિ ને સ્થિતિ થાય છે એવાં જીવ ને પુદ્ગલોની ગતિ કે સ્થિતિ લોકની બહાર થતી નથી તેમ જ લોકના એક દેશમાં થતી નથી (-લોકમાં સર્વત્ર થાય છે). કાળ પણ લોકમાં છે, કારણ કે જીવ અને પુદ્ગલોના પરિણામો દ્વારા (કાળના) સમયાદિ પર્યાયો વ્યક્ત થાય છે; અને તે કાળ લોકના એક પ્રદેશમાં જ છે કારણ કે અપ્રદેશી છે. જીવ અને પુદ્ગલ તો યુક્તિથી જ લોકમાં છે, કારણ કે લોક છ દ્રવ્યોના સમવાયસ્વરૂપ છે.

વળી આ ઉપરાંત (એટલું વિશેષ સમજવું કે), પ્રદેશોનો સંકોચવિસ્તાર થવો તે જીવનો ધર્મ હોવાથી અને બંધના હેતુભૂત *સ્નિગ્ધ-રૂક્ષ ગુણો તે પુદ્ગલનો ધર્મ હોવાથી

* સ્નિગ્ધ એટલે ચીકણું, અને રૂક્ષ એટલે લૂખું.

ત્વાચ્ચ તદેકદેશસર્વલોકનિયમો નાસ્તિ। કાલજીવપુદ્ગલાનામિત્યેકદ્રવ્યાપેક્ષયા એકદેશ
અનેકદ્રવ્યાપેક્ષયા પુનરચ્ચનચૂર્ણપૂર્ણસમુદ્ગકન્યાયેન સર્વલોક એવેતિ ॥ ૧૩૬ ॥

અથ પ્રદેશવત્વાપ્રદેશવત્ત્વસંભવપ્રકારમાસૂત્રયતિ-

**જઘ તે ણભપ્પદેસા તઘપ્પદેસા હવંતિ સેસાણં ।
અપદેસો પરમાણૂ તેણ પદેસુભ્ભવો ભણિદો ॥ ૧૩૭ ॥**

યથા તે નભઃપ્રદેશાસ્તથા પ્રદેશા ભવન્તિ શેષાણામ્ ।
અપ્રદેશઃ પરમાણુસ્તેન પ્રદેશોદ્ભવો ભણિતઃ ॥ ૧૩૭ ॥

તથા સર્વે પદાર્થો યદ્યપિ નિશ્ચયેન સ્વકીયસ્વકીયસ્વરૂપે તિષ્ઠન્તિ તથાપિ વ્યવહારેણ લોકાકાશે
તિષ્ઠન્તીતિ । અત્ર યદ્યપ્યનન્તજીવદ્રવ્યેભ્યોઽનન્તગુણપુદ્ગલાસ્તિષ્ઠન્તિ તથાપ્યેકદીપપ્રકાશે
બહુદીપપ્રકાશવદ્વિશિષ્ટાવગાહશક્તિયોગેનાસંખ્યેયપ્રદેશેઽપિ લોકેઽવસ્થાનં ન વિરુદ્ધ્યતે ॥ ૧૩૬ ॥ અથ
યદેવાકાશસ્ય પરમાણુવ્યાપ્તક્ષેત્રં પ્રદેશલક્ષણમુક્તં શેષદ્રવ્યપ્રદેશાનાં તદેવેતિ સૂચયતિ—**જઘ તે
ણભપ્પદેસા** યથા તે પ્રસિદ્ધાઃ પરમાણુવ્યાપ્તક્ષેત્રપ્રમાણાકાશપ્રદેશાઃ **તઘપ્પદેસા હવંતિ સેસાણં**
તેનૈવાકાશપ્રદેશપ્રમાણેન પ્રદેશા ભવન્તિ । કેષામ્ । શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં યત્પરમાત્મદ્રવ્યં
તત્પ્રભૃતિશેષદ્રવ્યાણામ્ । **અપદેસો પરમાણૂ** અપ્રદેશો દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતો યોઽસૌ પુદ્ગલપરમાણુઃ **તેણ
પદેસુભ્ભવો ભણિદો** તેન

જીવ અને પુદ્ગલને આખા લોકમાં કે તેના એક દેશમાં રહેવાનો નિયમ નથી. (વળી) કાળ, જીવ
અને પુદ્ગલ એક દ્રવ્યની અપેક્ષાએ લોકના એક દેશમાં રહે છે અને અનેક દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ
અંજનચૂર્ણથી (આંજણના ઝીણા ભૂકાથી) ભરેલી ડાબલીના ન્યાયે આખા લોકમાં જ છે. ૧૩૬.

હવે પ્રદેશવત્ત્વ અને અપ્રદેશવત્ત્વ કયા પ્રકારે સંભવે છે—ઉદ્ભવે છે તે કહે છે:-

**જે રીત આભ-પ્રદેશ, તે રીત શેષદ્રવ્ય-પ્રદેશ છે;
અપ્રદેશ પરમાણુ વડે ઉદ્ભવ પ્રદેશ તણો બને. ૧૩૭**

અન્યાર્થ:- [યથા] જે રીતે [તે નભઃપ્રદેશાઃ] તે આકાશપ્રદેશો છે, [તથા] તે જ રીતે
[શેષાણાં] બાકીનાં દ્રવ્યોના [પ્રદેશાઃ ભવન્તિ] પ્રદેશ છે (અર્થાત્ જેમ આકાશના પ્રદેશો પરમાણુરૂપી
ગજથી મપાય છે તેમ બાકીનાં દ્રવ્યોના પ્રદેશ પણ એ જ રીતે મપાય છે). [પરમાણુઃ અપ્રદેશઃ]
પરમાણુ અપ્રદેશી છે; [તેન] તેના વડે [પ્રદેશોદ્ભવઃ ભણિતઃ] પ્રદેશોદ્ભવ કહ્યો છે.

સૂત્રયિષ્યતે હિ સ્વયમાકાશસ્ય પ્રદેશલક્ષણમેકાણુવ્યાપ્યત્વમિતિ । ઇહ તુ યથાકાશસ્ય પ્રદેશાસ્તથા શેષદ્રવ્યાણામિતિ પ્રદેશલક્ષણપ્રકારૈકત્વમાસૂત્ર્યતે । તતો યથૈકાણુવ્યાપ્યેનાંશેન ગણ્યમાનસ્યાકાશસ્યાનન્તાંશત્વાદનન્તપ્રદેશત્વં તથૈકાણુવ્યાપ્યેનાંશેન ગણ્યમાનાનાં ધર્માધર્મૈક-જીવાનામસંખ્યેયાંશત્વાત્ પ્રત્યેકમસંખ્યેયપ્રદેશત્વમ્ । યથા ચાવસ્થિતપ્રમાણયોર્ધર્માધર્મયોસ્તથા સંવર્તવિસ્તારાભ્યામનવસ્થિતપ્રમાણસ્યાપિ શુષ્કાર્દ્રત્વાભ્યાં ચર્મણ ઇવ જીવસ્ય સ્વાંશાલ્પબહુત્વાભાવાદસંખ્યેયપ્રદેશત્વમેવ । અમૂર્તસંવર્તવિસ્તારસિદ્ધિશ્ચ સ્થૂલકૃશશિશુકુમાર-શરીરવ્યાપિત્વાદસ્તિ સ્વસંવેદનસાધ્યૈવ । પુદ્ગલસ્ય તુ દ્રવ્યેનૈકપ્રદેશમાત્રત્વાદપ્રદેશત્વે યથોદિતે

પરમાણુના પ્રદેશસ્યોદ્ભવ ઉત્પત્તિર્ભણિતા । પરમાણુવ્યાપ્તક્ષેત્રં પ્રદેશો ભવતિ । તદગ્રે વિસ્તરેણ કથયતિ ઇહ તુ સૂચિતમેવ ॥ ૧૩૭ ॥ એવં પન્નમસ્થલે સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથ કાલદ્રવ્યસ્ય દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતત્વેનાપ્રદેશત્વં વ્યવસ્થાપયતિ—સમઓ સમયપર્યાયસ્યોપાદાનકારણત્વાત્સમયઃ કાલાણુઃ । દુ પુનઃ । સ ચ કથંભૂતઃ । અપ્પદેસો અપ્રદેશો દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતો ભવતિ । સ ચ કિં કરોતિ ।

ટીકા:- (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) પોતે જ (૧૪૦ મા) સૂત્ર દ્વારા કહેશે કે આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ એકાણુવ્યાપ્યત્વ છે (અર્થાત્ એક પરમાણુથી વ્યાપ્યપણું તે પ્રદેશનું લક્ષણ છે); અને અહીં (આ સૂત્રમાં, આ ગાથામાં) ‘જે રીતે આકાશના પ્રદેશો છે તે જ રીતે બાકીનાં દ્રવ્યોના પ્રદેશો છે’ એમ પ્રદેશના લક્ષણની એકપ્રકારતા કહેવામાં આવે છે.

માટે, જેમ એકાણુવ્યાપ્ય (-એક પરમાણુથી વ્યાપ્ય હોય એવડા) અંશ વડે ગણતાં આકાશના અનંત અંશો હોવાથી આકાશ અનંતપ્રદેશી છે, તેમ એકાણુવ્યાપ્ય (-એક પરમાણુથી વ્યાપ્યવ્યયોગ્ય) અંશ વડે ગણતાં ધર્મ, અધર્મ અને એક જીવના અસંખ્યાત અંશો હોવાથી તે દરેક અસંખ્યાતપ્રદેશી છે. વળી જેમ ‘અવસ્થિત પ્રમાણવાળાં ધર્મ તથા અધર્મ અસંખ્યાતપ્રદેશી છે, તેમ સંકોચવિસ્તારને લીધે ‘અવસ્થિત પ્રમાણવાળા જીવને-સૂકા-ભીના ચામડાની માફક-નિજ અંશોનું અલ્પબહુત્વ નહિ થતું હોવાથી અસંખ્યાતપ્રદેશીપણું જ છે. (અહીં એ પ્રશ્ન થાય છે કે અમૂર્ત એવા જીવના સંકોચવિસ્તાર કેમ સંભવે? તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:) અમૂર્તના સંકોચવિસ્તારની સિદ્ધિ તો પોતાના અનુભવથી જ સાધ્ય છે, કારણ કે (સર્વને સ્વાનુભવથી પ્રગટ છે કે) જીવ સ્થૂલ તેમ જ કૃશ શરીરમાં, તથા બાળક તેમ જ કુમારના શરીરમાં વ્યાપે છે.

પુદ્ગલ તો દ્રવ્યે એકપ્રદેશમાત્ર હોવાથી યથોક્ત રીતે (પૂર્વે જેમ કહ્યું તેમ)

૧. અવસ્થિત પ્રમાણ = નિયત પરિમાણ; નિશ્ચિત માપ. (ધર્મદ્રવ્ય તથા અધર્મદ્રવ્યનું માપ લોક જેટલું નિયત છે.)
૨. અનવસ્થિત = અનિયત; અનિશ્ચિત. (સૂકા-ભીના ચામડાની માફક જીવ પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સંકોચવિસ્તાર પામતો હોવાથી અનિશ્ચિત માપવાળો છે. આમ હોવા છતાં, જેમ ચામડાના સ્વ અંશો ઘટતા-વધતા નથી, તેમ જીવના સ્વ-અંશો ઘટતા-વધતા નથી; તેથી તે સદાય નિયત અસંખ્યપ્રદેશી જ છે.)

સત્યપિ દ્વિપ્રદેશાદ્યુદ્રવહેતુભૂતતથાવિધન્નિઘ્નરૂક્ષગુણપરિણામશક્તિસ્વભાવાત્પ્રદેશોદ્રવત્વમસ્તિ । તતઃ
પર્યાયેણાનેકપ્રદેશત્વસ્યાપિ સંભવાત્ દ્વ્યાદિસંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તપ્રદેશત્વમપિ ન્યાય્યં
પુદ્ગલસ્ય ॥૧૩૭॥

અથ કાલાણોરપ્રદેશત્વમેવેતિ નિયમયતિ-

**સમઓ દુ અપ્પદેસો પદેસમેત્તસ્સ દવ્વજાદસ્સ ।
વદિવદદો સો વટ્ટદિ પદેસમાગાસદવ્વસ્સ ॥ ૧૩૮ ॥**

**સમયસ્ત્વપ્રદેશઃ પ્રદેશમાત્રસ્ય દ્રવ્યજાતસ્ય ।
વ્યતિપતતઃ સ વર્તતે પ્રદેશમાકાશદ્રવ્યસ્ય ॥ ૧૩૮ ॥**

સો વટ્ટદિ સ પૂર્વોક્તકાલાણુઃ પરમાણોર્ગતિપરિણતેઃ સહકારિત્વેન વર્તતે । કસ્ય સંબન્ધી યોડસૌ
પરમાણુઃ । પદેસમેત્તસ્સ દવ્વજાદસ્સ પ્રદેશમાત્રપુદ્ગલજાતિરૂપપરમાણુદ્રવ્યસ્ય । કિં કુર્વતઃ । વદિવદદો
વ્યતિપતતો મન્દગત્યા ગચ્છતઃ । કં પ્રતિ । પદેસં કાલાણુવ્યાપ્તમેકપ્રદેશમ્ । કસ્ય સંબન્ધિનમ્ ।
આગાસદવ્વસ્સ આકાશદ્રવ્યસ્યેતિ । તથા હિ-કાલાણુરપ્રદેશો ભવતિ । કસ્માત્ । દ્રવ્યેણૈકપ્રદેશત્વાત્ ।
અથવા યથા સ્નેહગુણેન પુદ્ગલાનાં પરસ્પરબન્ધો ભવતિ તથાવિધબન્ધાભાવાત્પર્યાયેણાપિ । અયમત્રાર્થઃ-

અપ્રદેશી છે તોપણ *બે પ્રદેશો વગેરેના ઉદ્ભવના હેતુભૂત તથાવિધ (તે પ્રકારના) સ્નિઘ્ન-રૂક્ષગુણરૂપે
પરિણમવાની શક્તિરૂપ સ્વભાવને લીધે તેને પ્રદેશોનો ઉદ્ભવ છે; તેથી પર્યાયે અનેકપ્રદેશીપણાનો પણ
સંભવ હોવાથી પુદ્ગલને દ્વિપ્રદેશીપણાથી માંડીને સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંતપ્રદેશીપણું પણ
ન્યાયયુક્ત છે. ૧૩૭.

હવે ' કાલાણુ અપ્રદેશી જ છે ' એવો નિયમ કરે છે (અર્થાત્ દર્શાવે છે):-

**છે કાળ તો અપ્રદેશ; એકપ્રદેશ પરમાણુ યદા
આકાશદ્રવ્ય તણો પ્રદેશ અતિક્રમે, વર્તે તદા. ૧૩૮.**

અન્યાર્થઃ- [સમયઃ તુ] કાળ તો [અપ્રદેશઃ] અપ્રદેશી છે. [પ્રદેશમાત્રસ્ય દ્રવ્યજાતસ્ય]
પ્રદેશમાત્ર પુદ્ગલ-પરમાણુ [આકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશં] આકાશ દ્રવ્યના પ્રદેશને [વ્યતિપતતઃ] મંદ
ગતિથી ઓળંગતો હોય ત્યારે [સઃ વર્તતે] તે વર્તે છે અર્થાત્ નિમિત્તભૂતપણે પરિણમે છે.

* દ્વિ પ્રદેશી વગેરે સ્કંધોની ઉત્પત્તિના કારણભૂત જે સ્નિઘ્ન-રૂક્ષ ગુણો તે-રૂપે પરિણમવાની શક્તિ
પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે.

અપ્રદેશ એવ સમયો દ્રવ્યેણ પ્રદેશમાત્રત્વાત્ । ન ચ તસ્ય પુદ્ગલસ્યેવ પર્યાયેનાપ્યનેકપ્રદેશત્વં ,
યતસ્તસ્ય નિરન્તરં પ્રસ્તારવિસ્તૃતપ્રદેશમાત્રાસંખ્યેયદ્રવ્યત્વેઽપિ
પરસ્પરસંપર્કાસંભવાદેકૈકમાકાશપ્રદેશમભિવ્યાપ્ય તસ્થુષઃ પ્રદેશમાત્રસ્ય પરમાણોસ્તદભિવ્યા-
સમેકમાકાશપ્રદેશં મન્દગત્યા વ્યતિપતત એવ વૃત્તિઃ ॥ ૧૩૮ ॥

અથ કાલપદાર્થસ્ય દ્રવ્યપર્યાયૌ પ્રજ્ઞાપયતિ-

યસ્માત્પુદ્ગલપરમાણોરેકપ્રદેશગમનપર્યન્તં સહકારિત્વં કરોતિ ન ચાધિકં તસ્માદેવ જ્ઞાયતે
સોઽપ્યેકપ્રદેશ ઇતિ ॥ ૧૩૮ ॥ અથ પૂર્વોક્તકાલપદાર્થસ્ય પર્યાયસ્વરૂપં દ્રવ્યસ્વરૂપં ચ પ્રતિપાદયતિ-
વદિવદદો

ટીકા:- કાળ, દ્રવ્યે પ્રદેશમાત્ર હોવાથી, અપ્રદેશી જ છે. વળી તેને પુદ્ગલની માફક પર્યાયે
પણ અનેકપ્રદેશીપણું નથી; કારણ કે પરસ્પર અંતર વિના પ્રસ્તારરૂપે વિસ્તરેલાં પ્રદેશમાત્ર અસંખ્યાત
કાળદ્રવ્યો હોવા છતાં પરસ્પર સંપર્ક નહિ હોવાથી એક એક આકાશપ્રદેશને વ્યાપીને રહેલા કાળદ્રવ્યની
વૃત્તિ ત્યારે જ થાય છે (અર્થાત્ કાળાણુની પરિણતિ ત્યારે જ નિમિત્તભૂત થાય છે) કે જ્યારે
પ્રદેશમાત્ર પરમાણુ તેનાથી (-તે કાળાણુથી) વ્યાપ્ત એક આકાશપ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય.

ભાવાર્થ:- લોકાકાશના અસંખ્યાત પ્રદેશો છે. એક એક પ્રદેશમાં એક એક કાળાણુ રહેલો છે.
તે કાળાણુઓ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષગુણના અભાવને લીધે રત્નરાશિની માફક છૂટા છૂટા જ રહે છે, પુદ્ગલ-
પરમાણુઓની માફક પરસ્પર મળતા નથી.

જ્યારે પુદ્ગલપરમાણુ આકાશના એક પ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગે છે (અર્થાત્ એક પ્રદેશથી
બીજા અનંતર પ્રદેશે મંદ ગતિથી જાય છે) ત્યારે તે (ઓળંગવામાં આવતા) પ્રદેશે રહેલો કાળાણુ તેને
નિમિત્તભૂતપણે વર્તે છે. આ રીતે દરેક કાળાણુ પુદ્ગલપરમાણુને એક પ્રદેશ સુધીના ગમન પર્યંત જ
સહકારીપણે વર્તે છે, વધારે નહિ; તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કાળદ્રવ્ય પર્યાયે પણ અનેકપ્રદેશી નથી. ૧૩૮.

હવે કાળપદાર્થનાં દ્રવ્ય અને પર્યાય જણાવે છે:-

૧. પ્રસ્તાર = પથારો; ફેલાવો; વિસ્તાર. (અસંખ્યાત કાળદ્રવ્યો આખા લોકાકાશમાં પથરાયેલાં છે. તેમને
પરસ્પર અંતર નથી, કારણ કે દરેક આકાશપ્રદેશમાં એક એક કાળદ્રવ્ય રહેલું છે.)
૨. પ્રદેશમાત્ર = એકપ્રદેશી. (એકપ્રદેશી એવો પરમાણુ કોઈ એક આકાશપ્રદેશને મંદ ગતિથી ઓળંગતો હોય
ત્યારે જ તે આકાશપ્રદેશે રહેલા કાળદ્રવ્યની પરિણતિ તેને નિમિત્તભૂતપણે વર્તે છે.)

**વદિવદદો તં દેસં તસ્સમ સમઓ તદા પરો પુવ્વો ।
જો અત્થો સો કાલો સમઓ ઉપ્પણ્ણપદ્ધંસી ॥ ૧૩૧ ॥**

**વ્યતિપતતસ્તં દેશં તત્સમઃ સમયસ્તતઃ પરઃ પૂર્વઃ ।
યોઽર્થઃ સ કાલઃસમય ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી ॥ ૧૩૧ ॥**

યો હિ યેન પ્રદેશમાત્રેણ કાલપદાર્થનાકાશસ્ય પ્રદેશોઽભિવ્યાપ્તસ્તં પ્રદેશં મન્દગત્યાતિક્રમતઃ પરમાણોસ્તત્પ્રદેશમાત્રાતિક્રમણપરિમાણેન તેન સમો યઃ કાલપદાર્થસૂક્ષ્મ-વૃત્તિરૂપસમયઃ સ તસ્ય કાલપદાર્થસ્ય પર્યાયસ્તતઃ એવંવિધાત્પર્યાયાત્પૂર્વોત્તરવૃત્તિવૃત્તત્વેન

તસ્ય પૂર્વસૂત્રોદિતપુદ્ગલપરમાણોર્વ્યતિપતતો મન્દગત્યા ગચ્છતઃ। કં કર્મતાપન્નમ્। તં દેસં તં પૂર્વગાથોદિતં કાલાણુવ્યાપ્તમાકાશપ્રદેશમ્। તસ્સમ તેન કાલાણુવ્યાપ્તકપ્રદેશપુદ્ગલ-પરમાણુમન્દગતિગમનેન સમઃ સમાનઃ સદૃશસ્તત્સમઃ સમઓ કાલાણુદ્રવ્યસ્ય સૂક્ષ્મપર્યાયભૂતઃ સમયો વ્યવહારકાલો ભવતીતિ પર્યાયવ્યાખ્યાનં ગતમ્। તદો પરો પુવ્વો તસ્માત્પૂર્વોક્તસમયરૂપકાલપર્યાયાત્પરો ભાવિકાલે પૂર્વમતીતકાલે ચ જો અત્થો યઃ પૂર્વાપરપર્યાયેષ્વન્વયરૂપેણ દત્તપદાર્થો દ્રવ્યં સો કાલો સ કાલઃ કાલપદાર્થો ભવતીતિ દ્રવ્યવ્યાખ્યાનમ્। સમઓ ઉપ્પણ્ણપદ્ધંસી સ પૂર્વોક્તસમયપર્યાયો યદ્યપિ

**તે દેશના અતિક્રમણ સમ છે ' સમય ', તત્પૂર્વાપરે
જે અર્થ છે તે કાળ છે, ઉત્પન્નધ્વંસી ' સમય ' છે ૧૩૯.**

અન્વયાર્થઃ- [તં દેશં વ્યતિપતતઃ] પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશને (મંદ ગતિથી) ઓળંગે ત્યારે [તત્સમઃ] તેના બરાબર જે વખત તે [સમયઃ] ' સમય ' છે; [તતઃ પૂર્વઃ પરઃ] ' સમય 'ની પૂર્વે તેમ જ પછી એવો (નિત્ય) [યઃ અર્થઃ] જે પદાર્થ છે [સઃ કાલઃ] તે કાળદ્રવ્ય છે; [સમયઃ ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી] ' સમય ' ઉત્પન્નધ્વંસી છે.

ટીકા:- કોઈ પ્રદેશમાત્ર કાળપદાર્થ વડે આકાશનો જે પ્રદેશ વ્યાપ્ત હોય તે પ્રદેશને જ્યારે પરમાણુ મંદ ગતિથી અતિક્રમે (ઓળંગે) ત્યારે તે પ્રદેશમાત્ર-અતિક્રમણના પરિમાણના બરાબર જે કાળપદાર્થની સૂક્ષ્મવૃત્તિરૂપ ' સમય ' તે, તે કાળપદાર્થનો પર્યાય છે; અને આવા તે પર્યાયના પહેલાંની તેમ જ પછીની વૃત્તિરૂપે વર્તતો હોવાને લીધે જેનું

૧. અતિક્રમણ = ઓળંગવું તે

૨. પરિમાણ = માપ

૩. વૃત્તિ = વર્તવું તે; પરિણતિ. (કાળપદાર્થ વર્તમાન સમય પહેલાંની પરિણતિરૂપે તેમ જ તેના પછીની પરિણતિરૂપે વર્તતો-પરિણમતો હોવાથી તેનું નિત્યપણું પ્રગટ છે.)

વ્યજ્ઞિતનિત્યત્વે યોડર્થઃ તત્તુ દ્રવ્યમ્ । એવમનુત્પન્નાવિધ્વસ્તો દ્રવ્યસમયઃ, ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી પર્યાયસમયઃ ।
અનંશઃ સમયોડયમાકાશપ્રદેશસ્યાનંશત્વાન્યથાનુપપત્તેઃ । ન ચૈકસમયેન પરમાણોરાલોકાન્તગમનેડપિ
સમયસ્ય સાંશત્વં, વિશિષ્ટગતિપરિણામાદ્વિશિષ્ટાવગાહપરિણામવત્ । તથા હિ-યથા
વિશિષ્ટાવગાહપરિણામાદેકપરમાણુપરિમાણોડનન્તપરમાણુસ્કન્ધઃ પરમાણોરનંશત્વાત્
પુનરપ્યનન્તાંશત્વં ન સાધયતિ, તથા વિશિષ્ટગતિપરિણામાદેકકાલાણુવ્યાપ્તેકાકાશ-

પૂર્વાપરસમયસન્તાનાપેક્ષયા સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તસમયો ભવતિ, તથાપિ વર્તમાનસમયં પ્રત્યુત્પન્નપ્રધ્વંસી ।
યસ્તુ પૂર્વોક્તદ્રવ્યકાલઃ સ ત્રિકાલસ્થાયિત્વેન નિત્ય ઇતિ । એવં કાલસ્ય પર્યાયસ્વરૂપં દ્રવ્યસ્વરૂપં ચ
જ્ઞાતવ્યમ્ ।। અથવાનેન ગાથાદ્વયેન સમયરૂપવ્યવહારકાલવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । નિશ્ચયકાલવ્યાખ્યાનં તુ
'ઉપ્પાદો પદ્ધંસો' ઇત્યાદિ ગાથાત્રયેણાગ્રે કરોતિ । તદ્વથા-સમઓ પરમાર્થકાલસ્ય પર્યાયભૂતસમયઃ ।
અવપ્પદેસો અપગતપ્રદેશો દ્વિતીયાદિપ્રદેશરહિતો નિરંશ ઇત્યર્થઃ । કથં નિરંશ ઇતિ ચેત્ । પદેસમેતસ્સ
દવિયજાદસ્સ પ્રદેશમાત્રપુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય સંબન્ધો યોડસૌ પરમાણુઃ વદિવાદાદો વદ્દિ વ્યતિપાતાત્
મન્દગતિગમનાત્સકાશાત્સ પરમાણુસ્તાવદ્ગમનરૂપેણ વર્તતે । કં પ્રતિ । પદેસમાગાસદવિયસ્સ
વિવક્ષિતૈકાકાશપ્રદેશં પ્રતિ । ઇતિ પ્રથમગાથાવ્યાખ્યાનમ્ । વદિવદદો તં દેસં સ પરમાણુસ્તમાકાશપ્રદેશં
યદા વ્યતિપતિતોડતિક્રાન્તો ભવતિ તસ્સમ સમઓ તેન પુદ્ગલપરમાણુમન્દગતિગમનેન સમઃ સમાનઃ
સમયો ભવતીતિ નિરંશત્વમિતિ વર્તમાનસમયો વ્યાખ્યાતઃ । ઇદાનીં પૂર્વાપરસમયૌ કથયતિ-તદો પરો
પુવ્વો તસ્માત્પૂર્વોક્તવર્તમાનસમયાત્પરો ભાવી કોડપિ સમયો ભવિષ્યતિ પૂર્વમપિ કોડપિ ગતઃ અત્થો જો
એવં યઃ સમયત્રયરૂપોર્થઃ સો કાલો સોડતીતાનાગતવર્તમાનરૂપેણ ત્રિવિધવ્યવહારકાલો ભણ્યતે । સમઓ
ઉપ્પણ્ણપદ્ધંસી તેષુ ત્રિષુ મધ્યે યોડસૌ વર્તમાનઃ સ ઉત્પન્નપ્રધ્વંસી અતીતાનાગતૌ તુ
સંખ્યેયાસંખ્યેયાનન્તસમયાવિત્યર્થઃ । એવમુક્તલક્ષણે કાલે વિદ્ય-

નિત્યત્વ પ્રગટ થાય છે એવો પદાર્થ તે દ્રવ્ય છે. આ રીતે દ્રવ્યસમય (અર્થાત્ કાળદ્રવ્ય) અનુત્પન્ન-
અવિનષ્ટ છે અને પર્યાયસમય ઉત્પન્ન-ધ્વંસી છે (અર્થાત્ 'સમય'પર્યાય ઉત્પત્તિ-વિનાશવાળો છે).
આ 'સમય' નિરંશ છે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો આકાશના પ્રદેશનું નિરંશપણું બને નહિ.

વળી એક સમયમાં પરમાણુ લોકના અંત સુધી જતો હોવા છતાં 'સમય'ના અંશો પડતા
નથી; કારણ કે જેમ (પરમાણુને) વિશિષ્ટ (ખાસ પ્રકારના) અવગાહપરિણામ હોય છે તેમ
(પરમાણુને) વિશિષ્ટ ગતિપરિણામ હોય છે. તે સમજાવવામાં આવે છે:-જેમ વિશિષ્ટ
અવગાહપરિણામને લીધે એક પરમાણુના કદ જેવડો અનંત પરમાણુઓનો સ્કંધ બને છે તોપણ તે
સ્કંધ પરમાણુના અનંત અંશો સિદ્ધ કરતો નથી, કારણ કે પરમાણુ નિરંશ છે; તેમ જ્યારે એક
કાળાણુથી વ્યાપ્ત એક આકાશપ્રદેશના અતિક્રમણના માપ જેવડા એક

પ્રદેશાતિક્રમણપરિમાણાવચ્છિન્નેનૈકસમયેનૈકસ્માલ્લોકાન્તાદ્વિતીયં લોકાન્તમાક્રામતઃ પરમાણોર-
સંખ્યેયાઃ કાલાણવઃ સમયસ્યાનંશત્વાદસંખ્યેયાંશત્વં ન સાધયન્તિ ॥ ૧૩૧ ॥

માનેડપિ પરમાત્મતત્ત્વમલભમાનોડતીતાનન્તકાલે સંસારસાગરે ભ્રમિતોડયં જીવો યતસ્તતઃ કારણાત્તદેવ
નિજપરમાત્મતત્ત્વં સર્વપ્રકારોપાદેયરુપેણ શ્રદ્ધેયં, સ્વસંવેદનજ્ઞાનરુપેણ જ્ઞાતવ્યમા-
હારમયમૈથુનપરિગ્રહસંજ્ઞાસ્વરુપપ્રભૃતિસમસ્તરાગાદિવિભાવત્યાગેન ધ્યેયમિતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૩૧ ॥ એવં
કાલવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન

‘સમય’માં પરમાણુ વિશિષ્ટ ગતિપરિણામને લીધે લોકના એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી જાય છે ત્યારે
(તે પરમાણુ વડે ઓળંગાતા) અસંખ્ય કાળાણુઓ ‘સમય’ના અસંખ્ય અંશો સિદ્ધ કરતા નથી, કારણ
કે ‘સમય’ નિરંશ છે.

ભાવાર્થ:- પરમાણુને એક આકાશપ્રદેશથી બીજા અનંતર આકાશપ્રદેશ મંદ ગતિથી જતાં જે
વખત લાગે તેને ‘સમય’ કહેવામાં આવે છે. તે ‘સમય’ કાળદ્રવ્યનો સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પર્યાય છે.
કાળદ્રવ્ય નિત્ય છે; ‘સમય’ ઉત્પન્ન થાય છે અને નષ્ટ થાય છે. જેમ આકાશપ્રદેશ આકાશદ્રવ્યનો
નાનામાં નાનો અંશ છે, તેના ભાગ પડતા નથી, તેમ ‘સમય’ કાળદ્રવ્યનો નાનામાં નાનો નિરંશ
પર્યાય છે, તેના ભાગ પડતા નથી. જો ‘સમય’ના ભાગ પડે તો તો પરમાણુ વડે એક ‘સમય’માં
ઓળંગાતો જે આકાશપ્રદેશ તેના પણ તેટલા જ ભાગ પડવા જોઈએ. પરંતુ આકાશપ્રદેશ તો નિરંશ
છે; તેથી ‘સમય’ પણ નિરંશ જ છે.

અહીં પ્રશ્ન થાય છે કે જ્યારે પુદ્ગલ-પરમાણુ શીઘ્ર ગતિ વડે એક ‘સમય’માં લોકના એક
છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી જાય છે ત્યારે તે યૌદ રાજી સુધી આકાશપ્રદેશોમાં શ્રેણીબદ્ધ જેટલા કાળાણુઓ
છે તે સર્વને સ્પર્શે છે, માટે અસંખ્ય કાળાણુઓને સ્પર્શતો હોવાથી ‘સમય’ના અસંખ્ય અંશો પડવા
જોઈએ. તેનું સમાધાન:-જેવી રીતે અનંત પરમાણુઓનો કોઈ સંઘ આકાશના એક પ્રદેશમાં
સમાઈ જઈને કદમાં એક પરમાણુ જેવડો જ હોય છે, તે પરમાણુઓના ખાસ પ્રકારના
અવગાહપરિણામને લીધે જ છે; (*પરમાણુઓમાં એવી જ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારના અવગાહપરિણામની
શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કાંઈ પરમાણુના અનંત અંશ પડતા નથી; તેવી રીતે
કોઈ પરમાણુ એક સમયમાં અસંખ્ય કાળાણુઓને ઓળંગીને લોકના એક છેડેથી બીજે છેડે પહોંચી
જાય છે, તે પરમાણુના ખાસ પ્રકારના ગતિપરિણામને લીધે જ છે; (પરમાણુમાં એવી જ કોઈ વિશિષ્ટ
પ્રકારના ગતિપરિણામની શક્તિ છે તેને લીધે આમ બને છે;) તેથી કાંઈ ‘સમય’ના અસંખ્ય અંશ
પડતા નથી. ૧૩૮.

* આકાશમાં પણ અવગાહહેતુત્વગુણને લીધે એવી શક્તિ છે કે તેનો એક પ્રદેશ પણ અનંત પરમાણુઓને
અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

અથાકાશસ્ય પ્રદેશલક્ષણં સૂત્રયતિ-

**આગાસમણુણિવિદ્ધં આગાસપદેસસણ્ણયા ભણિદં ।
સવ્વેસિં ચ અણૂણં સક્કદિ તં દેદુમવગાસં ॥ ૧૪૦ ॥**

**આકાશમણુણિવિદ્ધમાકાશપ્રદેશસંજ્ઞયા ભણિતમ્ ।
સર્વેષાં ચાણૂનાં શક્નોતિ તદ્દાતુમવકાશમ્ ॥ ૧૪૦ ॥**

આકાશસ્યૈકાણુવ્યાપ્યોઽશઃ કિલાકાશપ્રદેશઃ, સ ખલ્વેકોઽપિ શેષપદ્મદ્રવ્યપ્રદેશાનાં પરમસૌક્યપરિણતાનન્તપરમાણુસ્કન્ધાનાં ચાવકાશદાનસમર્થઃ। અસ્તિ ચાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેઽપ્યંશ-કલ્પનમાકાશસ્ય, સર્વેષામણૂનામવકાશદાનસ્યાન્યથાનુપપત્તેઃ। યદિ પુનરાકાશસ્યાંશા ન સ્યુરિતિ મતિસ્તદાઙ્ગુલીયુગલં નભસિ પ્રસાર્ય નિરુપ્યતાં કિમેકં ક્ષેત્રં કિમનેકમ્। એકં

ષષ્ઠસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્। અથ પૂર્વં યત્સૂચિતં પ્રદેશસ્વરૂપં તદિદાનીં વિવૃણોતિ—આગાસમણુણિવિદ્ધં આકાશં અણુણિવિદ્ધં પુદ્ગલપરમાણુવ્યાપ્તમ્। આગાસપદેસસણ્ણયા ભણિદં આકાશપ્રદેશ—

હવે આકાશના પ્રદેશનું લક્ષણ સૂત્રદ્વારા કહે છે:-

**આકાશ જે અણુવ્યાપ્ય, ' આભપ્રદેશ ' સંજ્ઞા તેહને;
તે એક સૌ પરમાણુને અવકાશદાનસમર્થ છે. ૧૪૦.**

અન્વયાર્થ:- [અણુણિવિદ્ધમ્ આકાશં] એક પરમાણુ જેટલા આકાશમાં રહે તેટલા આકાશને [આકાશપ્રદેશસંજ્ઞયા] ' આકાશપ્રદેશ ' એવા નામથી [ભણિતમ્] કહેવામાં આવ્યું છે; [ચ] અને [તત્] તે [સર્વેષામ્ અણૂનાં] સર્વ પરમાણુઓને [અવકાશં દાતુમ્ શક્નોતિ] અવકાશ દેવાને સમર્થ છે.

ટીકા:- આકાશનો એક પરમાણુથી વ્યાપ્ય અંશ તે આકાશપ્રદેશ છે; અને તે એક (આકાશપ્રદેશ) પણ બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યોના પ્રદેશોને તથા પરમ સૂક્ષ્મતારૂપે પરિણમેલા અનંત પરમાણુઓના સ્કંધોને અવકાશ દેવાને સમર્થ છે. આકાશ અવિભાગ (અખંડ) એક દ્રવ્ય હોવા છતાં તેમાં (પ્રદેશોરૂપ) અંશકલ્પના થઈ શકે છે, કારણ કે જો એમ ન હોય તો સર્વ પરમાણુઓને અવકાશ દેવાનું બને નહિ.

આમ છતાં જો ' આકાશના અંશો ન હોય (અર્થાત્ અંશકલ્પના ન કરાય) ' એવી (કોઈની) માન્યતા હોય, તો બે આંગળી આકાશમાં પ્રસારીને ' બે આંગળીનું એક ક્ષેત્ર છે કે અનેક ' તે કહે.

ચેત્કિમભિન્નાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન કિં વા ભિન્નાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન । અભિન્નાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ યેનાંશેનૈકસ્યા અઙ્ગુલેઃ ક્ષેત્રં તેનાંશેનેતરસ્યા ઇત્યન્યતરાંશાભાવઃ । એવં દ્વ્યાઘંશાનામ-ભાવાદાકાશસ્ય પરમાણોરિવ પ્રદેશમાત્રત્વમ્ । ભિન્નાંશાવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ અવિભાગૈક-દ્રવ્યસ્યાંશકલ્પનમાયાતમ્ । અનેકં ચેત્ કિં સવિભાગાનેકદ્રવ્યત્વેન કિં વાઽવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન । સવિભાગાનેકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ એકદ્રવ્યસ્યાકાશસ્યાનન્તદ્રવ્યત્વં, અવિભાગૈકદ્રવ્યત્વેન ચેત્ અવિભાગૈકદ્રવ્યસ્યાંશકલ્પનમાયાતમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

સંજ્ઞયા ભણિતં કથિતમ્ । સવ્વેસિં ચ અણૂં સર્વેષામણૂનાં ચકારાત્સૂક્ષ્મસ્કન્ધાનાં ચ સક્કદિ તં દેદુમવગાસં શક્નોતિ સ આકાશપ્રદેશો દાતુમવકાશમ્ । તસ્યાકાશપ્રદેશસ્ય યદીત્થંભૂતમ-વકાશદાનસામર્થ્યં ન ભવતિ તદાનન્તાનન્તો જીવરાશિસ્તસ્માદપ્યનન્તગુણપુદ્ગલરાશિશ્ચાસંખ્યેય-પ્રદેશલોકે કથમવકાશં લભતે । તદ્ધ વિસ્તરેણ પૂર્વં ભણિતમેવ । અથ મતમ્-અખણ્ડાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશવિભાગઃ કથં ઘટતે । પરિહારમાહ-ચિદાનન્દૈકસ્વભાવનિજાત્મતત્ત્વપરમૈકાગ્રયલક્ષણસમાધિ-સંજાતનિર્વિકારાહ્વાદૈકરૂપસુખસુધારસાસ્વાદતૃપ્તમુનિયુગલસ્યાવસ્થિતક્ષેત્રં કિમેકમનેકં વા । યદ્દેકં તર્હિ દ્વયોરપ્યેકત્વં પ્રાપ્નોતિ । ન ચ તથા । ભિન્નં ચેત્તદા અખણ્ડસ્યપ્યાકાશદ્રવ્યસ્ય પ્રદેશવિભાગો ન વિરુદ્ધત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૪૦ ॥

જો 'બે આંગળીનું એક ક્ષેત્ર છે' એમ કહેવામાં આવે તો (પૂછીએ છીએ કે), (૧) આકાશ અભિન્ન અંશોવાણું અવિભાગ એક દ્રવ્ય છે તેથી બે આંગળીનું એક ક્ષેત્ર છે કે (૨) ભિન્ન અંશોવાણું અવિભાગ એક દ્રવ્ય છે તેથી? (૧) 'આકાશ અભિન્ન અંશોવાણું અવિભાગ એક દ્રવ્ય છે તેથી બે આંગળીનું એક ક્ષેત્ર છે' એમ કહેવામાં આવે તો, જે અંશ એક આંગળીનું ક્ષેત્ર છે તે જ અંશ બીજી આંગળીનું ક્ષેત્ર છે તેથી બેમાંથી એક અંશનો અભાવ થયો. એ રીતે બે વગેરે (અર્થાત્ એકથી વધારે) અંશોનો અભાવ થવાથી આકાશ પરમાણુની માફક પ્રદેશમાત્ર ઠર્યું! (માટે તે તો ઘટતું નથી.) (૨) 'આકાશ ભિન્ન અંશોવાણું અવિભાગ એક દ્રવ્ય છે તેથી બે આંગળીનું એક ક્ષેત્ર છે' એમ કહેવામાં આવે તો (તે યોગ્ય જ છે કારણ કે) અવિભાગ એક દ્રવ્યમાં અંશકલ્પના ફલિત થઈ.

જો 'બે આંગળીનાં અનેક ક્ષેત્ર છે (અર્થાત્ એકથી વધારે ક્ષેત્ર છે, એક નથી)' એમ કહેવામાં આવે તો (પૂછીએ છીએ કે) (૧) 'આકાશ સવિભાગ (ખંડખંડરૂપ) અનેક દ્રવ્ય છે તેથી બે આંગળીનાં અનેક (એકથી વધારે) ક્ષેત્ર છે કે (૨) આકાશ અવિભાગ એક દ્રવ્ય હોવા છતાં બે આંગળીનાં અનેક ક્ષેત્ર છે? (૧) 'આકાશ સવિભાગ અનેક દ્રવ્ય છે તેથી બે આંગળીનાં અનેક ક્ષેત્ર છે' એમ કહેવામાં આવે તો, આકાશ કે જે એક દ્રવ્ય છે તેને અનંતદ્રવ્યપણું ઠરે! (માટે તે તો ઘટતું નથી.) (૨) 'આકાશ અવિભાગ એક દ્રવ્ય હોવા છતાં બે આંગળીનાં અનેક ક્ષેત્ર છે' એમ કહેવામાં આવે તો (તે યોગ્ય જ છે કારણ કે) અવિભાગ એક દ્રવ્યમાં અંશકલ્પના ફલિત થઈ. ૧૪૦.

અથ તિર્યગૂર્ધ્વપ્રચયાવાવેદયતિ-

**एकको व दुगे बहुगा संखातीदा तदो अणंता य ।
द्व्याणं च पदेसा संति हि समय ति कालस्स ॥ १४१ ॥**

**एको वा द्वौ बहवः संख्यातीतास्ततोऽनन्ताश्च ।
द्रव्याणां च प्रदेशाः सन्ति हि समया इति कालस्य ॥ १४१ ॥**

પ્રદેશપ્રચયો હિ તિર્યક્પ્રચયઃ સમયવિશિષ્ટવૃત્તિપ્રચયસ્તદૂર્ધ્વપ્રચયઃ । તત્રાકાશસ્યાવ-
સ્થિતાનન્તપ્રદેશત્વાદ્ધર્માધર્મયોરવસ્થિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વાજ્જીવસ્યાનવસ્થિતાસંખ્યેયપ્રદેશત્વા-

અથ તિર્યક્પ્રચયોર્ધ્વપ્રચયૌ નિરૂપયતિ— એકો વ દુગે બહુગા સંખાતીદા તદો અણંતા ય એકો વા દ્વૌ
બહવઃ સંખ્યાતીતાસ્તતોઽનન્તાશ્ચ । દ્વ્યાણં ચ પદેસા સંતિ હિ કાલદ્રવ્યં વિહાય પન્નદ્રવ્યાણાં સંબન્ધિન
એતે પ્રદેશા યથાસંભવં સન્તિ હિ સ્ફુટમ્ । સમય તિ કાલસ્સ કાલસ્ય પુનઃ પૂર્વોક્ત—સંખ્યોપેતાઃ
સમયાઃ સન્તીતિ । તદ્યથા—એકાકારપરમસમરસીભાવપરિણતપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃ-તભરિતાવસ્થાનાં
કેવલજ્ઞાનાદિવ્યકિરૂપાનન્તગુણાધારભૂતાનાં લોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધસંખ્યેયપ્રદેશા—નાં મુક્તાત્મપદાર્થ
યોઽસૌ પ્રચયઃ સમૂહઃ સમુદાયો રાશિઃ સ । કિં કિં ભણ્યતે । તિર્યક્પ્રચય ઇતિ

હવે ^૧તિર્યક્પ્રચય તથા ^૨ઉર્ધ્વપ્રચય જણાવે છે:-

**વર્તે પ્રદેશો દ્રવ્યને, જે એક અથવા બે અને
બહુ વા અસંખ્ય, અનંત છે; વળી જ્ઞેય સમયો કાળને. ૧૪૧.**

અન્વયાર્થ:- [દ્રવ્યાણાં ચ] દ્રવ્યોને [એકઃ] એક, [દ્વૌ] બે, [બહવઃ] ઘણા,
[સંખ્યાતીતાઃ] અસંખ્ય [વા] અથવા [તતઃ અનન્તાઃ ચ] અનંત [પ્રદેશાઃ] પ્રદેશો [સન્તિ હિ] છે.
[કાલસ્ય] કાળને [સમયાઃ ઇતિ] ‘ સમયો ’ છે.

ટીકા:- પ્રદેશોનો પ્રચય (સમૂહ) તે તિર્યક્પ્રચય અને સમયવિશિષ્ટ ^૩વૃત્તિઓનો પ્રચય તે ઉર્ધ્વપ્રચય.

ત્યાં આકાશ અવસ્થિત (-નિશ્ચળ, સ્થિર) અનંત પ્રદેશોવાળું જોવાથી, ધર્મ તથા અધર્મ અવસ્થિત અસંખ્ય પ્રદેશોવાળાં જોવાથી, જીવ અનવસ્થિત (અસ્થિર) અસંખ્ય

૧. તિર્યક્ = તીરછણે; આડે; ક્ષેત્ર-અપેક્ષિત.

૨. ઉર્ધ્વ = ઉંચો; કાળ-અપેક્ષિત.

૩. વૃત્તિ = વર્તવું તે; પરિણતિ; પર્યાય, ઉત્પાદ-વ્યય-દ્રોવ્ય, અસ્તિત્વ.

ત્યુદ્ગલસ્ય દ્રવ્યેણાનેકપ્રદેશત્વશક્તિયુક્તૈકપ્રદેશત્વાત્પર્યાયેણ દ્વિબહુપ્રદેશત્વાદ્વાસ્તિ તિર્યકપ્રચયઃ। ન પુનઃ કાલસ્ય, શક્ત્યા વ્યક્ત્યા ચૈકપ્રદેશત્વાત્। ઊર્ધ્વપ્રચયસ્તુ ત્રિકોટિસ્પર્શિત્વેન સાંશત્વાદ્દ્રવ્યવૃત્તેઃ સર્વદ્રવ્યાણામનિવારિત એવ। અયં તુ વિશેષઃ સમયવિશિષ્ટવૃત્તિપ્રચયઃ શેષદ્રવ્યાણામૂર્ધ્વપ્રચયઃ, સમયપ્રચયઃ એવ કાલસ્યોર્ધ્વપ્રચયઃ। શેષદ્રવ્યાણાં વૃત્તેર્હિ સમયાદ-ર્થાન્તરભૂતત્વાદસ્તિ સમયવિશિષ્ટત્વમ્। કાલવૃત્તેસ્તુ સ્વતઃ સમયભૂતત્વાત્તન્નાસ્તિ ॥ ૧૪૧ ॥

અથ કાલપદાર્થોર્ધ્વપ્રચયનિરન્વયત્વમુપહન્તિ-

તિર્યક્સામાન્યમિતિ વિસ્તારસામાન્યમિતિ અક્રમાનેકાન્ત ઇતિ ચ ભણ્યતે। સ ચ પ્રદેશપ્રચયલક્ષણસ્તિર્યકપ્રચયો યથા મુક્તાત્મદ્રવ્યે ભણિતસ્તથા કાલં વિહાય સ્વકીયસ્વકીયપ્રદેશસંખ્યાનુસારેણ શેષદ્રવ્યાણાં સ ભવતીતિ તિર્યકપ્રચયો વ્યાખ્યાતઃ। પ્રતિસમયવર્તિનાં પૂર્વોત્તરપર્યાયાણાં મુક્તાફલમાલાવત્સન્તાન ઊર્ધ્વપ્રચય ઇત્યુર્ધ્વસામાન્યમિત્યા—યતસામાન્યમિતિ ક્રમાનેકાન્ત ઇતિ ચ ભણ્યતે। સ ચ સર્વદ્રવ્યાણાં ભવતિ। કિંતુ પન્નદ્રવ્યાણાં સંબન્ધી પૂર્વાપરપર્યાયસન્તાનરૂપો યોડસાવૂર્ધ્વતાપ્રચયસ્તસ્ય સ્વકીયસ્વકીયદ્રવ્યમુપાદાનકારણમ્। કાલસ્તુ પ્રતિસમયં સહકારિકારણં ભવતિ। યસ્તુ કાલસ્ય સમયસન્તાનરૂપ ઊર્ધ્વતાપ્રચયસ્તસ્ય કાલ એવોપાદાનકારણં સહકારિકારણં ચ। કસ્માત્। કાલસ્ય ભિન્નસમયાભાવાત્પર્યાયા એવ સમયા ભવન્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૪૧ ॥ એવં સપ્તમસ્થલે સ્વતન્ત્રગાથાદ્વયં

પ્રદેશોવાળો હોવાથી અને પુદ્ગલ દ્રવ્યે અનેકપ્રદેશીપણાની શક્તિ સહિત એક પ્રદેશવાળું તથા પર્યાયે બે અથવા ઘણા (-સંખ્યાત, અસંખ્યાત ને અનંત) પ્રદેશોવાળું હોવાથી, તેમને તિર્યકપ્રચય છે. પરંતુ કાળને તિર્યકપ્રચય નથી, કારણ કે તે શક્તિએ તેમ જ વ્યક્તિએ એક પ્રદેશવાળો છે.

ઊર્ધ્વપ્રચય તો સર્વ દ્રવ્યોને અનિવાર્ય જ છે, કારણ કે દ્રવ્યની વૃત્તિ ત્રણ કોટિને (-ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવા ત્રણે કાળને) સ્પર્શતી હોવાથી અંશો સહિત છે. પરંતુ, આટલો ફેર છે કે *સમયવિશિષ્ટ વૃત્તિઓનો પ્રચય તે (કાળ સિવાય) બાકીનાં દ્રવ્યોને ઊર્ધ્વપ્રચય છે અને સમયોનો પ્રચય તે કાળદ્રવ્યને ઊર્ધ્વપ્રચય છે; કારણ કે બાકીનાં દ્રવ્યોની વૃત્તિ સમયથી અર્થાતરભૂત (-અન્ય) હોવાથી તે (વૃત્તિ) સમયવિશિષ્ટ છે અને કાળદ્રવ્યની વૃત્તિ તો સ્વતઃ સમયભૂત હોવાથી તે (વૃત્તિ) સમયવિશિષ્ટ નથી. ૧૪૧.

હવે કાળપદાર્થનો ઊર્ધ્વપ્રચય +નિરન્વય હોવાની વાતનું ખંડન કરે છે:-

* સમયવિશિષ્ટ = સમયથી વિશિષ્ટ:: સમય નિમિત્તભૂત હોવાથી વ્યવહારે જેમાં સમયની અપેક્ષા આવે છે એવી.

+ નિરન્વય = અન્યય સહિત; એકપ્રવાહપણે ન હોય એવો; ખંડિત; એકરૂપતા-સદૃશતા સહિત.

**उप्पादो पद्धंसो विज्जदि जदि जस्स एकसमयम्हि ।
समयस्स सो वि समओ सभावसमवट्ठिदो हवदि ॥ १४२ ॥**

**उत्पादः प्रध्वंसो विद्यते यदि यस्यैकसमये ।
समयस्य सोऽपि समयः स्वभावसमवस्थितो भवति ॥ १४२ ॥**

સમયો હિ સમયપદાર્થસ્ય વૃત્યંશઃ । તસ્મિન્ કસ્યાપ્યવશ્યમુત્પાદપ્રધ્વંસૌ સંભવતઃ ,
પરમાણોર્વ્યતિપાતોત્પદ્યમાનત્વેન કારણપૂર્વત્વાત્ । તૌ યદિ વૃત્યંશસ્યૈવ , કિં યૌગપદ્ધેન કિં

ગતમ્ । અથ સમયસન્તાનરૂપસ્યોર્ધ્વપ્રચયસ્યાન્વયિરૂપેનાધારભૂતં કાલદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયતિ—
उप्पादोपद्धंसो विज्जदि जदि उत्पादः प्रध्वंसो विद्यते यदि चेत् । कस्य । जस्स यस्य कालाणोः । क्व ।
एकसमयम्हि एकसमये वर्तमानसमये । समयस्स समयोत्पादकत्वात्समयः कालाणुस्तस्य । सो वि
समओ सोऽपि कालाणुः सभावसमवट्ठिदो हवदि स्वभावसमवस्थितो भवति । पूर्वोक्तमुत्पादप्रध्वंसद्वयं
तदाधारभूतं कालाणुद्रव्यरूपं ध्रौव्यमिति त्रयात्मकः स्वभावः सत्तास्तित्वमिति यावत् । तत्र

**એક જ સમયમાં ધ્વંસ ને ઉત્પાદનો સ્વભાવ છે
જો કાળને, તો કાળ તેડ સ્વભાવ-સમવસ્થિત છે. ૧૪૨.**

अन्यार्थः- [यदि यस्य समयस्य] જો કાળને [એકસમયે] એક સમયમાં [ઉત્પાદ પ્રધ્વંસઃ] ઉત્પાદ અને ધ્વંસ [વિદ્યતે] વર્તે છે, [સઃ અપિ સમયઃ] તો તે કાળ [સ્વભાવસમવસ્થિતઃ] સ્વભાવે અવસ્થિત અર્થાત્ ધ્રુવ [ભવતિ] (ઠરે) છે.

टीका:- સમય કાળપદાર્થનો *વૃત્યંશ છે; તેમાં (-તે વૃત્યંશમાં) કોઈને પણ અવશ્ય ઉત્પાદ તથા વિનાશ સંભવે છે, કેમ કે પરમાણુના અતિક્રમણ દ્વારા (સમયરૂપી વૃત્યંશ) ઉત્પન્ન થતો હોવાથી કારણપૂર્વક છે. (પરમાણુ વડે જે એક આકાશપ્રદેશનું મંદ ગતિથી ઓળંગવું તે કારણ છે અને સમયરૂપી વૃત્યંશ તે કારણનું કાર્ય છે તેથી તેમાં કોઈ પદાર્થને ઉત્પાદ તથા વિનાશ થતા હોવા જોઈએ.)

(‘કોઈ પદાર્થને ઉત્પાદ-વિનાશ થવાની શી જરૂર છે? તેને બદલે તે વૃત્યંશને જ ઉત્પાદ-વિનાશ થતા માની લઈએ તો શી હરકત?’ એવા તર્કનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:)

ઉત્પાદ અને વિનાશ જો વૃત્યંશના જ માનવામાં આવે તો, (પૂછીએ છીએ કે)

* વૃત્યંશ = વૃત્તિનો અંશ; સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરિણતિ અર્થાત્ પર્યાય.

ક્રમેણ । યૌગપદ્ધેન ચેત , નાસ્તિ યૌગપદ્ધં , સમમેકસ્ય વિરુદ્ધધર્મયોરનવતારાત્ । ક્રમેણ ચેત્ , નાસ્તિ ક્રમઃ , વૃત્ત્યંશસ્ય સૂક્ષ્મત્વેન વિભાગાભાવાત્ । તતો વૃત્તિમાન્ કોઽપ્યવશ્યમનુસર્તવ્યઃ । સ ચ સમયપદાર્થ એવ । તસ્ય ચલ્લેકસ્મિન્નપિ વૃત્ત્યંશે સમુત્પાદપ્રધ્વંસૌ સંભવતઃ । યો હિ યસ્ય વૃત્તિમતો યસ્મિન્ વૃત્ત્યંશે તદ્વૃત્ત્યંશવિશિષ્ટત્વેનોત્પાદઃ , સ એવ તસ્યૈવ વૃત્તિમતસ્તસ્મિન્નેવ વૃત્ત્યંશે પૂર્વવૃત્ત્યંશવિશિષ્ટત્વેન પ્રધ્વંસઃ । યદ્દેવમુત્પાદવ્યયાવેકસ્મિન્નપિ વૃત્ત્યંશે સંભવતઃ સમયપદાર્થસ્ય કથં નામ નિરન્વયત્વં , યતઃ પૂર્વોત્તરવૃત્ત્યંશવિશિષ્ટત્વાભ્યાં યુગપદુપાત્પ્રધ્વંસોત્પાદસ્યાપિ સ્વભાવેનાપ્રધ્વંસસ્તાનુત્પન્નત્વાદવસ્થિતત્વમેવ ન ભવેત્ । એવમેકસ્મિન્

સમ્યગવસ્થિતઃ સ્વભાવસમવસ્થિતો ભવતિ । તથા હિ—યથાઙ્ગુલિદ્રવ્યે યસ્મિન્નેવ વર્તમાનક્ષણે વક્રપર્યાયસ્યોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવાઙ્ગુલિદ્રવ્યસ્ય પૂર્વર્જુપર્યાયેણ પ્રધ્વંસસ્તદાધારભૂતા—ઙ્ગુલિદ્રવ્યત્વેન ધ્રૌવ્યમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ । અથવા સ્વસ્વભાવરૂપસુખેનોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવાત્મદ્રવ્યસ્ય પૂર્વાનુભૂતાકુલત્વદુઃખરૂપેણ પ્રધ્વંસસ્તદુભયાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધ્રૌવ્યમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ । અથવા મોક્ષપર્યાયરૂપેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે રત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ—પર્યાયરૂપેણ પ્રધ્વંસસ્તદુભયાધારપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધ્રૌવ્યમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ । તથા વર્તમાનસમયરૂપપર્યાયેણોત્પાદસ્તસ્મિન્નેવ ક્ષણે તસ્યૈવ કાલાણુદ્રવ્યસ્ય પૂર્વસમયરૂપપર્યાયેણ પ્રધ્વંસસ્તદુભયાધારભૂતાઙ્ગુલિદ્રવ્યસ્થાનીયેન કાલાણુદ્રવ્યરૂપેણ ધ્રૌવ્યમિતિ કાલદ્રવ્યસિદ્ધિ—

(૧) તેઓ (ઉત્પાદ તથા વિનાશ) યુગપદ્ છે કે (૨) ક્રમે છે? (૧) જો 'યુગપદ્ છે' એમ કહેવામાં આવે તો, યુગપદ્પણું (ઘટતું) નથી કારણ કે એકીવખતે એકને બે વિરુદ્ધ ધર્મો ન હોય (અર્થાત્ એકી વખતે એક વૃત્ત્યંશને પ્રકાશ અને અંધકારની માફક ઉત્પાદ અને વિનાશ એવા બે વિરુદ્ધ ધર્મો ન હોય). (૨) જો 'ક્રમે છે' એમ કહેવામાં આવે તો, ક્રમ નથી (અર્થાત્ ક્રમ પણ ઘટતો નથી) કારણ કે વૃત્ત્યંશ સૂક્ષ્મ હોવાથી તેમાં વિભાગનો અભાવ છે. માટે (આ રીતે સમયરૂપી વૃત્ત્યંશને ઉત્પાદ તથા વિનાશ થવા અશક્ય હોવાથી) કોઈ *વૃત્તિમાન અવશ્ય શોધવો જોઈએ. અને તે (વૃત્તિમાન) કાળપદાર્થ જ છે. તેને (—તે કાળપદાર્થને) ખરેખર એક વૃત્ત્યંશમાં પણ ઉત્પાદ અને વિનાશ સંભવે છે; કારણ કે જે વૃત્તિમાનને જે વૃત્ત્યંશમાં તે વૃત્ત્યંશની અપેક્ષાએ જે ઉત્પાદ છે, તે જ (ઉત્પાદ) તે જ વૃત્તિમાનને તે જ વૃત્ત્યંશમાં પૂર્વ વૃત્ત્યંશની અપેક્ષાએ વિનાશ છે (અર્થાત્ કાળપદાર્થને જે વર્તમાન પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે, તે જ પૂર્વ પર્યાયની અપેક્ષાએ વિનાશ છે).

જો આમ ઉત્પાદ અને વિનાશ એક વૃત્ત્યંશમાં પણ સંભવે છે, તો કાળપદાર્થ નિરન્વય કઈ રીતે હોય, કે જેથી પહેલાંના અને પછીના વૃત્ત્યંશની અપેક્ષાએ યુગપદ્ વિનાશ અને ઉત્પાદ પામતો હોવા છતાં પણ સ્વભાવે અવિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન હોવાથી તે (કાળપદાર્થ) અવસ્થિત

* વૃત્તિમાન = વૃત્તિવાળો, વૃત્તિને ધરનાર પદાર્થ.

વૃત્ત્યંશે સમયપદાર્થસ્યોત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વં સિદ્ધમ્ ॥ ૧૪૨ ॥

અથ સર્વવૃત્ત્યંશેષુ સમયપદાર્થસ્યોત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વં સાધયતિ-

**एगम्हि संति समये संभवठिदिणाससण्णिदा अट्टा ।
समयस्स सव्वकालं एस हि कालाणुसब्भावो ॥ १४३ ॥**

**एकस्मिन् सन्ति समये संभवस्थितिनाशसंज्ञिता अर्थाः ।
समयस्य सर्वकालं एष हि कालाणुसद्भावः ॥ १४३ ॥**

अस्ति हि समस्तेष्वपि वृत्त्यंशेषु समयपदार्थस्योત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વમેકસ્મિન્ વૃત્ત્યંશે તસ્ય દર્શનાત્ । ઉપપત્તિમચ્ચૈતત્, વિશેષાસ્તિત્વસ્ય સામાન્યાસ્તિત્વમન્તરેણાનુપપત્તેઃ । અયમેવ ચ

રિત્યર્થઃ ॥ ૧૪૨ ॥ અથ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ યથા વર્તમાનસમયે કાલદ્રવ્યસ્યોત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વં સ્થાપિતં તથા સર્વસમયેષ્વસ્તીતિ નિશ્ચિનોતિ—एगम्हि संति समये संभवठिदिणाससण्णिदा अट्टा एकस्मिन्સમયે સન્તિ

ન હોય ? (કાળપદાર્થને એક વૃત્ત્યંશમાં પણ ઉત્પાદ અને વિનાશ યુગપદ્ થતા હોવાથી તે નિરન્વય અર્થાત્ ખંડિત નથી માટે સ્વભાવે અવશ્ય ધ્રુવ છે.)

આ પ્રમાણે એક વૃત્ત્યંશમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્યવત્ત્વો છે એમ સિદ્ધ થયું. ૧૪૨.

હવે (જેમ એક વૃત્ત્યંશમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વો સિદ્ધ કર્યો તેમ) સર્વ વૃત્ત્યંશોમાં કાળપદાર્થ ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્યવત્ત્વો છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

**प्रत्येक समये जन्म-घ्नौव्य-विनाश अर्थो कालने
वर्ते सरवदा; आ ज अस कालाणुनो सद्भाव ए. १४३.**

अन्वयार्थः- [एकस्मिन् समये] એક એક સમયમાં [સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતાઃ અર્થાઃ] ઉત્પાદ, ઘ્નોવ્ય અને વ્યય નામના અર્થો [समयस्य] કાળને [सर्वकालं] સદાય [सन्ति] હોય છે. [एषः हि] આ જ [कालाणुसद्भावः] કાળાણુનો સદ્ભાવ છે (અર્થાત્ આ જ કાળાણુના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ છે).

टीका:- કાળપદાર્થને બધાય વૃત્ત્યંશોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નોવ્ય હોય છે, કારણ કે (૧૪૨ મી ગાથામાં સિદ્ધ થયું તેમ) એક વૃત્ત્યંશમાં તેઓ (ઉત્પાદવ્યયઘ્નોવ્ય) જોવામાં આવે છે. અને આ યોગ્ય જ છે, કારણ કે વિશેષ અસ્તિત્વ સામાન્ય અસ્તિત્વ વિના બની

સમયપદાર્થસ્ય સિદ્ધયતિ સદ્ભાવઃ। યદિ વિશેષસામાન્યાસ્તિત્વે સિદ્ધયતસ્તદા ત અસ્તિત્વમન્તરેણ ન સિદ્ધયતઃ કથંચિદપિ।। ૧૪૩।।

અથ કાલપદાર્થસ્યાસ્તિત્વાન્યથાનુપપત્યા પ્રદેશમાત્રત્વં સાધયતિ-

**જસ્સ ણ સંતિ પદેસા પદેસમેતં વ તચ્ચદો ણાદું।
સુણ્ણં જાણ તમત્થં અત્થંતરભૂતમત્થીદો।। ૧૪૪।।**

**યસ્ય ન સન્તિ પ્રદેશાઃ પ્રદેશમાત્રં વા તત્ત્વતો જ્ઞાતુમ્।
શૂન્યં જાનીહિ તમર્થમર્થાન્તરભૂતમસ્તિત્વાત્।। ૧૪૪।।**

વિદ્યન્તે। કે। સંભવસ્થિતિનાશસંજ્ઞિતા અર્થાઃ ધર્માઃ સ્વભાવા ઇતિ યાવત્। કસ્ય સંબન્ધિનઃ। સમયસ્સ સમયરૂપપર્યાયસ્યોત્પાદકત્વાત્ સમયઃ કાલાણુસ્તસ્ય। સવ્વકાલં યદ્યેકસ્મિન્ વર્તમાનસમયે સર્વદા તથૈવ। એસ હિ કાલાણુસભ્ભાવો એષઃ પ્રત્યક્ષીભૂતો હિ સ્ફુટમુત્પાદવ્યયધ્ધૌવ્યાત્મકકાલાણુસદ્ભાવ ઇતિ। તદ્વથા-યથા પૂર્વમેકસમયોત્પાદપ્રધ્વંસાધારેણા-ઙ્ગુલિદ્રવ્યાદિદૃષ્ટાન્તેન વર્તમાનસમયે કાલદ્રવ્યસ્યોત્પાદવ્યયધ્ધૌવ્યત્વં સ્થાપિતં તથા સર્વસમયેષુ જ્ઞાતવ્યમિતિ। અત્ર યદ્યપ્યતીતાનન્તકાલે દુર્લભાયાઃ સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતાયાઃ સિદ્ધગતેઃ કાલલઘ્વિરુપેણ બહિરઙ્ગસહકારી ભવતિ કાલસ્તથાપિ નિશ્ચયનયેન નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વ-સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનસમસ્તપરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધલક્ષણતપશ્ચરણરૂપા યા તુ નિશ્ચયચતુર્વિધારાધના સૈવ તત્રોપાદાનકારણં, ન ચ કાલસ્તેન કારણેન સ હેય ઇતિ ભાવાર્થઃ।। ૧૪૩।।

શકે નહિ. આ જ કાળપદાર્થના સદ્ભાવની (અસ્તિત્વની) સિદ્ધિ છે; (કારણ કે) જો વિશેષ અસ્તિત્વ અને સામાન્ય અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે તો તેઓ અસ્તિત્વ વિના કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થતા નથી. ૧૪૩.

હવે કાળપદાર્થના અસ્તિત્વની અન્યથા અનુપપત્તિ હોવાથી (અર્થાત્ કાળપદાર્થનું અસ્તિત્વ બીજી કોઈ રીતે નહિ બની શકતું હોવાથી) તેનું પ્રદેશમાત્રપણું સિદ્ધ કરે છે:-

**જે અર્થને ન બહુ પ્રદેશ, ન એક વા પરમાર્થથી,
તે અર્થ જાણો શૂન્ય કેવળ-અન્ય જે અસ્તિત્વથી. ૧૪૪.**

અન્યયાર્થ:- [યસ્ય] જે પદાર્થને [પ્રદેશાઃ] પ્રદેશો [પ્રદેશમાત્રં વા] અથવા એક પ્રદેશ પણ [તત્ત્વતઃ જ્ઞાતુમ્ ન સન્તિ] પરમાર્થ જણાતો નથી, [તમ્ અર્થમ્] તે પદાર્થને [શૂન્યં જાનીહિ] શૂન્ય જાણ- [અસ્તિત્વાત્ અર્થાન્તરભૂતમ્] કે જે અસ્તિત્વથી અર્થાન્તર ભૂત (-અન્ય) છે.

અસ્તિત્વં હિ તાવદુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યૈક્યાત્મિકા વૃત્તિઃ। ન ખલુ સા પ્રદેશમન્તરેણ સૂત્ર્યમાળા કાલસ્ય સંભવતિ, યતઃ પ્રદેશાભાવે વૃત્તિમદભાવઃ। સ તુ શૂન્ય એવ, અસ્તિત્વસંજ્ઞાયા વૃત્તેરર્થાન્તરભૂતત્વાત્। ન ચ વૃત્તિરેવ કેવલા કાલો ભવિતુમર્હતિ, વૃત્તેર્હિવૃત્તિમન્તમન્તરેણાનુપપત્તેઃ। ઉપપત્તૌ વા કથમુત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યૈક્યાત્મિકત્વમ્। અનાદ્યન્તનિરન્તરાનેકાંશવશીકૃતૈકાત્મિકત્વેન પૂર્વપૂર્વાશપ્રધ્વંસાદુત્તરોત્તરાંશોત્પાદાદેકાત્મઘ્નૌવ્યાદિતિ ચેત્; નૈવમ્। યસ્મિન્નંશે પ્રધ્વંસો યસ્મિન્શ્ચોત્પાદસ્તયોઃ સહપ્રવૃત્યભાવાત્ કુતસ્ત્યમૈક્યમ્। તથા પ્રધ્વસ્તાંશસ્ય સર્વથાસ્તમિતત્વા-દુત્પદ્યમાનાંશસ્ય વાસમ્ભવિતાત્મલાભત્વાત્પ્રધ્વંસોત્પાદૈક્યવર્તિ-

અથોત્પાદવ્યયઘ્નૌવ્યાત્મિકાસ્તિત્વાવદ્યમ્બેન કાલસ્યૈકપ્રદેશત્વં સાધયતિ-જસ્સ ણ સંતિ યસ્ય પદાર્થસ્ય ન સન્તિ ન વિદ્યન્તે। કે। પદેસા પ્રદેશાઃ। પદેસમેતં તુ પ્રદેશમાત્રમેકપ્રદેશપ્રમાણં પુનસ્તદ્વસ્તુ તદ્વદો ણાદું તત્ત્વતઃ પરમાર્થતો જ્ઞાતું શક્યતે। સુણ્ણં જાણ તમત્થં યસ્યૈકોઽપિ પ્રદેશો નાસ્તિ તમર્થ

ટીકા:- પ્રથમ તો અસ્તિત્વ તે ઉત્પાદ, વ્યય અને ઘ્નૌવ્યના ઐક્યસ્વરૂપ વૃત્તિ છે. તે (વૃત્તિ અર્થાત્ હયાતી) કાળને પ્રદેશ વિના હોય છે એમ કહેવામાં આવે તો તે સંભવતું નથી; કારણ કે પ્રદેશના અભાવે વૃત્તિમાનનો અભાવ હોય છે. તે તો શૂન્ય જ છે, કેમ કે અસ્તિત્વ નામની વૃત્તિથી અર્થાન્તરભૂત છે-અન્ય છે.

વળી (અહીં એમ તર્ક કરવામાં આવે કે ‘એકલી સમયપર્યાયરૂપ વૃત્તિ જ માનો; વૃત્તિમાન કાળાણુપદાર્થની શી જરૂર છે?’ તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે:) એકલી વૃત્તિ (સમયરૂપ પરિણતિ) તે જ કાળ હોય એ ઘટતું નથી; કારણ કે વૃત્તિ વૃત્તિમાન વિના બની શકે નહિ. વૃત્તિ વૃત્તિમાન વિના બની શકે છે’ એમ કહેવામાં આવે તો, (પૂછીએ છીએ કે વૃત્તિ તો ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્યની એકતાસ્વરૂપ હોવી જોઈએ;) એકલી વૃત્તિ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્યની એકતાસ્વરૂપ કઈ રીતે હોઈ શકે? ‘અનાદિ-અનંત, અનંતર (-પરસ્પર અંતર પડયા વિના એક પછી એક પ્રવર્તતા) અનેક અંશોને લીધે *એકાત્મકતા થતી હોવાથી પહેલાં પહેલાંના અંશોનો નાશ થાય છે, પછીપછીના અંશોનો ઉત્પાદ થાય છે અને એકાત્મકતારૂપ ઘ્નૌવ્ય રહે છે -એ રીતે એકલી વૃત્તિ પણ ઉત્પાદ-વ્યય-ઘ્નૌવ્યની એકતાસ્વરૂપ હોઈ શકે છે’ એમ કહેવામાં આવે તો, એમ નથી. (તે એકલી વૃત્તિમાં તો) જે અંશમાં નાશ છે અને જે અંશમાં ઉત્પાદ છે તે બે અંશો સાથે નહિ પ્રવર્તતા હોવાથી (ઉત્પાદ અને વ્યયનું) ઐક્ય કયાંથી? તથા નષ્ટ અંશ સર્વથા અસ્ત થયો હોવાથી અને ઉત્પન્ન થતો અંશ પોતાના સ્વરૂપને પામ્યો નહિ હોવાથી (અર્થાત્ ઊપજ્યો નહિ હોવાથી) નાશ અને

* એકાત્મકતા = એકસ્વરૂપતા (કાળદ્રવ્ય વિના પણ અનાદિ કાળથી અનંત કાળ સુધી સમયો એક પછી એક પરસ્પર અંતર પડયા વિના પ્રવર્તે છે તેથી એકપ્રવાહરૂપ બની જવાથી તેમાં એકસ્વરૂપપણું આવે છે- એમ શંકાકાર તરફથી તર્ક છે.)

દ્રૌવ્યમેવ કુતસ્ત્યમ્। એવં સતિ નશ્યતિ ત્રૈલક્ષણ્યં, ઉલ્લસતિ ક્ષણભજ્જઃ, અસ્તમુપૈતિ નિત્યં દ્રવ્યં, ઉદીયન્તે ક્ષણક્ષયિણો ભાવાઃ। તતસ્તત્ત્વવિપ્લવભયાત્કશ્ચિદવશ્યમાશ્રયભૂતો વૃત્તેવૃત્તિમાનનુસર્તવ્યઃ। સ તુ પ્રદેશ એવાપ્રદેશસ્યાન્વયવ્યતિરેકાનુવિધાયિત્વાસિદ્ધેઃ। એવં સપ્રદેશત્વે હિ કાલસ્ય કુત એકદ્રવ્યનિબન્ધનં લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશત્વં નાભ્યુપગમ્યેત। પર્યાયસમયાપ્રસિદ્ધેઃ। પ્રદેશમાત્રં હિ દ્રવ્યસમયમતિક્રામતઃ પરમાણોઃ પર્યાયસમયઃ પ્રસિદ્ધયતિ। લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશત્વે તુ દ્રવ્યસમયસ્ય કુતસ્ત્યા તત્સિદ્ધિઃ। લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશૈકદ્રવ્યત્વેઽપિ તસ્યૈકં પ્રદેશમતિક્રામતઃ પરમાણોસ્તત્સિદ્ધિરિતિ ચેન્નૈવં; એકદેશવૃત્તેઃ

પદાર્થ શૂન્યં જાનીહિ હે શિષ્ય। કસ્માચ્છૂન્યમિતિ ચેત્। અત્યંતરભૂદં એકપ્રદેશાભાવે સત્યર્થાન્તરભૂતં ભિન્નં ભવતિ યતઃ કારણાત્। કસ્યાઃ સકાશાદ્ભિન્નમ્। અત્થીદો ઉત્પાદવ્યયદ્રૌવ્યાત્મકસત્તાયા ઇતિ। તથા હિ—કાલપદાર્થસ્ય તાવત્પૂર્વસૂત્રોદિતપ્રકારેણોત્પાદ—વ્યયદ્રૌવ્યાત્મકમસ્તિત્વં વિદ્યતે;

ઉત્પાદની એકતામાં વર્તનારું દ્રૌવ્ય જ ક્યાંથી? આમ હોતાં, ત્રિલક્ષણપણું (ઉત્પાદવ્યયદ્રૌવ્યપણું) નષ્ટ થાય છે, ક્ષણભંગ (અર્થાત્ બૌદ્ધોને માન્ય ક્ષણવિનાશ) ઉલ્લસે છે, નિત્ય દ્રવ્ય અસ્ત પામે છે અને ક્ષણમાં નાશ પામતા ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તત્ત્વવિપ્લવના ભયથી અવશ્ય વૃત્તિના આશ્રયભૂત કોઈ વૃત્તિમાન શોધવો—સ્વીકારવો—યોગ્ય છે. તે તો પ્રદેશ જ છે (અર્થાત્ તે વૃત્તિમાન સપ્રદેશ હોય છે), કારણ કે અપ્રદેશને અન્વય તથા વ્યતિરેકનું અનુવિધાયિત્વ અસિદ્ધ છે (—અપ્રદેશ હોયતે અન્વય તથા વ્યતિરેકોને અનુસરી શકે નહિ અર્થાત્ તેમાં દ્રૌવ્ય તથા ઉત્પાદ—વ્યય હોઈ શકે નહિ).

[પ્રશ્ન:-] આ પ્રમાણે કાળ સપ્રદેશ છે તો તેને એક દ્રવ્યના કારણભૂત લોકાકાશ તુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશો કેમ ન માનવા જોઈએ?

[ઉત્તર:-] એમ હોય તો પર્યાયસમય પ્રસિદ્ધ થતો નથી તેથી અસંખ્ય પ્રદેશો માનવા યોગ્ય નથી. પરમાણુ વડે પ્રદેશમાત્ર દ્રવ્યસમય ઓળંગાતાં (અર્થાત્ પરમાણુ વડે એક પ્રદેશમાત્ર કાળાણુથી નિકટના બીજા પ્રદેશમાત્ર કાળાણુ સુધી મંદ ગતિએ ગમન કરતાં) પર્યાયસમય પ્રસિદ્ધ થાય છે. જો દ્રવ્યસમય લોકાકાશ તુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશોવાળો હોય તો પર્યાયસમયની સિદ્ધિ ક્યાંથી થાય?

‘જો દ્રવ્યસમય અર્થાત્ કાળપદાર્થ લોકાકાશ જેટલા અસંખ્ય પ્રદેશોવાળું એક દ્રવ્ય હોય તો પણ પરમાણુ વડે તેનો એક પ્રદેશ ઓળંગાતાં પર્યાયસમયની સિદ્ધિ થાય’ એમ કહેવામાં આવે તો, એમ નથી; કારણ કે (તેમાં બે દોષ આવે છે)—

૧ તત્ત્વવિપ્લવ = વસ્તુસ્વરૂપમાં અંધાધૂંધી. [તત્ત્વ = વસ્તુસ્વરૂપ. વિપ્લવ = અંધાધૂંધી; ગોટાળો; વિરોધ; વિનાશ.]

સર્વવૃત્તિત્વવિરોધાત્ । સર્વસ્યાપિ હિ કાલપદાર્થસ્ય યઃ સૂક્ષ્મો વૃત્ત્યંશઃ સ સમયો, ન તુ તદેકદેશસ્ય । તિર્યક્પ્રચયસ્યોર્ધ્વપ્રચયત્વપ્રસંગાચ્ચ । તથા હિ-પ્રથમમેકેન પ્રદેશેન વર્તતે, તતોડન્યેન, તતોડપ્યન્યતરેણેતિ તિર્યક્પ્રચયોડપ્યોર્ધ્વપ્રચયીભૂય પ્રદેશમાત્રં દ્રવ્યમવસ્થાપયતિ । તત-સ્તિર્યક્પ્રચયસ્યોર્ધ્વપ્રચયત્વમનિચ્છતા પ્રથમમેવ પ્રદેશમાત્રં કાલદ્રવ્યં વ્યવસ્થાપયિતવ્યમ્ ॥ ૧૪૪ ॥

અથૈવં જ્ઞેયતત્ત્વમુક્ત્વા જ્ઞાનજ્ઞેયવિભાગેનાત્માનં નિશ્ચિન્વન્નાત્મનોડત્યન્તવિભક્ત્વાય વ્યવહારજીવત્વહેતુમાલોચયતિ-

તદ્દાસ્તિત્વં પ્રદેશં વિના ન ઘટતે । યશ્ચ પ્રદેશવાન્ સ કાલપદાર્થ ઇતિ । અથ મતં કાલદ્રવ્યાભાવેડપ્યુત્પાદવ્યયધૌવ્યત્વં ઘટતે । નૈવમ્ । અજ્જુલિદ્રવ્યાભાવે વર્તમાનવક્રપર્યાયોત્પાદો ભૂતર્જુપર્યાયસ્ય વિનાશસ્તદુભયાધારભૂતં ધૌવ્યં કસ્ય ભવિષ્યતિ । ન કસ્યાપિ । તથા કાલદ્રવ્યાભાવે વર્તમાનસમયરૂપોત્પાદો ભૂતસમયરૂપો વિનાશસ્તદુભયાધારભૂતં ધૌવ્યં કસ્ય ભવિષ્યતિ । ન કસ્યાપિ । એવં સત્યેતદાયાતિ-અન્યસ્ય ભજ્જોડન્યસ્યોત્પાદોડન્યસ્ય ધૌવ્યમિતિ સર્વં વસ્તુસ્વરૂપં વિપ્લવતે । તસ્માદ્વસ્તુવિપ્લવભયાદુત્પાદવ્યયધૌવ્યાણાં કોડપ્યેક આધારભૂતોડસ્તીત્યમ્યુ-પગન્તવ્યમ્ । સ ચૈકપ્રદેશરૂપઃ કાલાણુપદાર્થ એવેતિ । અત્રાતીતાનન્તકાલે યે કેચન સિદ્ધસુખભાજનં જાતાઃ, ભાવિકાલે ચ ‘આત્મોપાદાનસિદ્ધં સ્વયમતિશયવદ્’ ઇત્યાદિવિશેષણવિશિષ્ટસિદ્ધસુખસ્ય ભાજનં ભવિષ્યન્તિ તે સર્વેડપિ કાલલબ્ધિવશેનૈવ । તથાપિ તત્ર નિજપરમાત્મોપાદેયરુચિરૂપં વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં યન્નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં તસ્યૈવ મુખ્યત્વં, ન ચ કાલસ્ય, તેન સ હેય ઇતિ । તથા ચોક્તમ્- “કિં પલવિણ બહુણા જે સિદ્ધા ણરવરા ગયે કાલે સિજ્જહહિ જે વિ ભવિયા તં જાણહ

(૧) [દ્રવ્યના એક દેશની પરિણતિને આખા દ્રવ્યની પરિણતિ માનવાનો પ્રસંગ આવે છે.] એક દેશની વૃત્તિ તે આખા દ્રવ્યની વૃત્તિ માનવામાં વિરોધ છે. આખા ડાળપદાર્થનો જે સૂક્ષ્મ વૃત્ત્યંશ તે સમય છે, પરંતુ તેના એક દેશનો વૃત્ત્યંશ તે સમય નથી.

વળી, (૨) તિર્યક્પ્રચયને ઊર્ધ્વપ્રચયપણાનો પ્રસંગ આવે છે. તે આ પ્રમાણે : પ્રથમ ડાળદ્રવ્ય એક પ્રદેશે વર્તે, પછી બીજા પ્રદેશે વર્તે, પછી વળી અન્ય પ્રદેશે વર્તે (આવો પ્રસંગ આવે છે). આમ તિર્યક્પ્રચય ઊર્ધ્વપ્રચય બનીને દ્રવ્યને પ્રદેશમાત્ર સ્થાપિત કરે છે (અર્થાત્ તિર્યક્પ્રચય તે જ ઊર્ધ્વપ્રચય છે એમ માનવાનો પ્રસંગ આવતો હોવાથી દ્રવ્ય પ્રદેશમાત્ર જ સિદ્ધ થાય છે). માટે તિર્યક્પ્રચયને ઊર્ધ્વપ્રચયપણું નહિ ઇચ્છનારે પ્રથમ જ ડાળદ્રવ્યને પ્રદેશમાત્ર નક્કી કરવું.

(આમ જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપનને વિષે દ્રવ્યવિશેષપ્રજ્ઞાપન સમાપ્ત થયું.) ૧૪૪.

હવે, એ રીતે જ્ઞેયતત્ત્વ કહીને, જ્ઞાન અને જ્ઞેયના વિભાગ વડે આત્માને નક્કી કરતા થકા, આત્માને અત્યંત વિભક્ત (ભિન્ન) કરવા માટે વ્યવહારજીવત્વનો હેતુ વિચારે છે:-

**સપદેસેહિં સમગ્ગો લોગો અદ્દેહિં ણિદ્દિદો ણિદ્દો ।
જો તં જાણદિ જીવો પાણચદુક્કાભિસંબદ્ધો ॥ ૧૪૫ ॥**

**સપ્રદેશૈઃ સમગ્રો લોકોઽર્થેર્નિષ્ઠિતો નિત્યઃ ।
યસ્તં જાનાતિ જીવઃ પ્રાણચતુષ્કાભિસમ્બદ્ધઃ ॥ ૧૪૫ ॥**

एवमाकाशपदार्थादाकालपदार्थाच्च समस्तैरेव संभावितप्रदेशसद्भावैः पदार्थैः समग्र एव यः समाप्तिं नीतो लोकस्तं खलु तदन्तःपातित्वेऽप्यचिन्त्यस्वपरपरिच्छेदशक्तिसंपदा जीव एव जानीते, न त्वितरः। एवं शेषद्रव्याणि ज्ञेयमेव, जीवद्रव्यं तु ज्ञेयं ज्ञानं चेति ज्ञानज्ञेयविभागः। अथास्य जीवस्य सहजविजृम्भितानन्तज्ञानशक्तिहेतुके त्रिसमयावस्थायित्वलक्षणे

सम्ममाहप्पं' ॥ १४४ ॥ एवं निश्चयकालव्याख्यानमुख्यत्वेनाष्टमस्थले गाथात्रयं गतम्। इति पूर्वोक्तप्रकारेण 'द्वयं जीवमजीवं' इत्याद्येकोनविंशतिगाथाभिः स्थलाष्टकेन विशेषज्ञेयाधिकारः समाप्तः॥ अतः परं शुद्धजीवस्य द्रव्यभावप्राणैः सह भेदनिमित्तं 'सपदेसेहिं समगो' इत्यादि यथाक्रमेण गाथा—

**સપ્રદેશ અર્થોથી સમાપ્ત સમગ્ર લોક સુનિત્ય છે;
તસુ જાણનારો જીવ, પ્રાણચતુષ્કથી સંયુક્ત જે. ૧૪૫.**

અન્યાર્થઃ- [સપ્રદેશૈઃ અર્થઃ] સપ્રદેશ પદાર્થો વડે [નિષ્ઠિતઃ] 'સમાપ્તિ પામેલો [સમગ્રઃ લોકઃ] આખો લોક [નિત્યઃ] નિત્ય છે. [તં] તેને [યઃ જાનાતિ] જે જાણે છે [જીવઃ] તે જીવ છે—[પ્રાણચતુષ્કાભિસંબદ્ધઃ] કે જે (સંસારદશામાં) ચાર પ્રાણોથી સંયુક્ત છે.

ટીકા:- એ પ્રમાણે, પ્રદેશનો સદ્ભાવ જેમને ફલિત થયો છે એવા જે આકાશપદાર્થથી માંડીને કાળપદાર્થ સુધીના બધા પદાર્થો તેમના વડે સમાપ્તિ પામેલો જે આખોય લોક, તેને ખરેખર તેમાં અંતઃપાતી હોવા છતાં અચિન્ત્ય એવી સ્વ-પરને જાણવાની શક્તિરૂપ સંપદા વડે જીવ જ જાણે છે, પરંતુ બીજું કોઈ જાણતું નથી. એ રીતે બાકીનાં દ્રવ્યો જોય જ છે અને જીવદ્રવ્ય તો જોય તેમ જ જ્ઞાન છે;—આમ જ્ઞાન અને જોયનો વિભાગ છે.

इवे आ जिवने, सइजपणे प्रगट (स्वभावथी ज प्रगट) એવી અનંતજ્ઞાનશક્તિ જેનો હેતુ છે અને ત્રણે કાળે અવસ્થાથીપણું (ટકવાપણું) જેનું લક્ષણ છે એવું, વસ્તુના

૧. છ દ્રવ્યોથી જ આખો લોક સમાપ્ત થાય છે અર્થાત્ તે દ્રવ્યો ઉપરાન્ત બીજું કંઈ લોકમાં નથી.
૨. અંતઃપાતી = અંદર આવી જતો; અંદર સમાઈ જતો. (જીવ લોકની અંદર આવી જાય છે.)

વસ્તુસ્વરૂપભૂતતયા સર્વદાનપાયિનિ નિશ્ચયજીવત્વે સન્યપિ સંસારાવસ્થાયામનાદિપ્રવાહપ્રવૃત્ત-
પુદ્ગલસંશ્લેષદૂષિતાત્મતયા પ્રાણચતુષ્કાભિસંબદ્ધત્વં વ્યવહારજીવત્વહેતુર્વિભક્તવ્યોઽસ્તિ ।। ૧૪૫ ।।

અથ કે પ્રાણા ઇત્યાવેદયતિ-

ષ્ટકપર્યન્તં સામાન્યભેદભાવનાવ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્વથા । અથ જ્ઞાનજ્ઞેયજ્ઞાપનાર્થં તથૈવાત્મનઃ
પ્રાણચતુષ્કેન સહ ભેદભાવનાર્થં વા સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ—લોગો લોકો ભવતિ । કથંભૂતઃ । ગિદ્વિદો
નિષ્ઠિતઃ સમાસિઃ નીતો ભૂતો વા । કૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ । અદ્વેહિં સહજશુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો યોઽસૌ
પરમાત્મપદાર્થસ્તત્પ્રભૂતયો યેઽર્થાસ્તૈઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । સપદેસેહિં સમગ્ગો સ્વકીયપ્રદેશૈઃ સમગ્રઃ
પરિપૂર્ણઃ । અથવા પદાર્થૈઃ । કથંભૂતૈઃ । સપ્રદેશૈઃ પ્રદેશસહિતૈઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટો લોકઃ । ગિદ્વો
દ્રવ્યાર્થિકનયેન નિત્યઃ લોકાકાશાપેક્ષયા વા । અથવા નિત્યો, ન કેનાપિ પુરુષવિશેષેણ કૃતઃ । જો તં
જાણદિં યઃ કર્તા તં જ્ઞેયભૂતં લોકં જાનાતિ જીવો સ જીવપદાર્થો ભવતિ । એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ ।
યોઽસૌ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો જીવઃ સ જ્ઞાનં જ્ઞેયશ્ચ ભગ્યતે । શેષપદાર્થાસ્તુ જ્ઞેયા એવેતિ
જ્ઞાતૃજ્ઞેયવિભાગઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટો જીવઃ । પાણચતુષ્કેણ સંબદ્ધો યદપિ નિશ્ચયેન
સ્વતઃસિદ્ધપરમચૈતન્યસ્વભાવેન નિશ્ચયપ્રાણેન જીવતિ તથાપિ
વ્યવહારેણાનાદિકર્મબન્ધવશાદાયુરાદ્યશુદ્ધપ્રાણચતુષ્કેનાપિ સંબદ્ધઃ સન્ જીવતિ । તદ્વ શુદ્ધનયેન
જીવસ્વરૂપં ન ભવતીતિ ભેદભાવના જ્ઞાતવ્યેત્યભિપ્રાયઃ ।। ૧૪૫ ।। અથેન્દ્રિયાદ્રિપ્રાણચતુષ્કસ્વરૂપં
પ્રતિપાદયતિ—અતીન્દ્રિયાનન્તસુખસ્વભાવાત્મનો વિલક્ષણ ઇન્દ્રિયપ્રાણઃ, મનોવાઙ્કાયવ્યાપારરહિતા—
ત્પરમાત્મદ્રવ્યાદ્વિસદૃશો બલપ્રાણઃ, અનાદ્યનન્તસ્વભાવા—

સ્વરૂપભૂત જ્ઞેવાથી સર્વદા અવિનાશી નિશ્ચયજીવત્વ જ્ઞેવા છતાં, સંસાર-અવસ્થામાં અનાદિપ્રવાહરૂપે
પ્રવર્તતા પુદ્ગલસંશ્લેષ વડે પોતે દૂષિત જ્ઞેવાથી તેને ચાર પ્રાણોથી સંયુક્તપણું છે-કે જે (સંયુક્તપણું)
વ્યવહારજીવત્વનો હેતુ છે અને વિભક્ત કરવાયોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- ષટ્ દ્રવ્યનો સમુદાય તે લોક છે. જીવ અચિંત્ય જ્ઞાનશક્તિથી તેને જાણે છે; તેથી
જીવ સિવાય બાકીનાં દ્રવ્યો જ્ઞેય છે અને જીવ જ્ઞાન તેમ જ જ્ઞેય છે.

તે જીવને, વસ્તુના સ્વરૂપભૂત જ્ઞેવાથી જે કદી નાશ પામતું નથી એવું નિશ્ચયજીવત્વ સદાય
છે. તે નિશ્ચયજીવત્વનું કારણ સ્વાભાવિક એવી અનંતજ્ઞાનશક્તિ છે. આવું નિશ્ચયજીવત્વ જીવને સદાય
જ્ઞેવા છતાં, સંસારદશામાં પોતે પુદ્ગલના સંબંધથી દૂષિત જ્ઞેવાને લીધે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્ત છે અને
તેથી તેને વ્યવહારજીવત્વ પણ છે. તે વ્યવહારજીવત્વના કારણરૂપ જે ચાર પ્રાણોથી સંયુક્તપણું તેનાથી
જીવને ભિન્ન કરવાયોગ્ય છે. ૧૪૫.

હવે પ્રાણો કયા છે તે કહે છે:-

**इन्द्रियपाणो य तथा बलपाणो तह य आउपाणो य ।
आणप्पाणप्पाणो जीवाणं होंति पाणा ते ॥ १४६ ॥**

**इन्द्रियप्राणश्च तथा बलप्राणस्तथा चायुःप्राणश्च ।
आनपानप्राणो जीवानां भवन्ति प्राणास्ते ॥ १४६ ॥**

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃશ્રોત્રપચ્ચકમિન્દ્રિયપ્રાણાઃ, કાયવાહ્મનસ્તથા બલપ્રાણાઃ, ભવધારણ-
નિમિત્તમાયુઃપ્રાણઃ, ઉદચ્ચનન્યચ્ચનાત્મકો મરુદાનપાનપ્રાણઃ ॥ ૧૪૬ ॥

અથ પ્રાણાનાં નિરુક્તયા જીવત્વહેતુત્વં પૌદ્ગલિકત્વં ચ સૂત્રયતિ-

ત્પરમાત્મપદાર્થાદ્વિપરીતઃ સાદ્યન્ત આયુઃપ્રાણઃ, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસજનિતખેદરહિતાચ્છુદ્ધાત્મ-
તત્વાત્પ્રતિપક્ષભૂત આનપાનપ્રાણઃ । એવમાયુરિન્દ્રિયબલોચ્છ્વાસરૂપેણાભેદનયેન જીવાનાં સંબન્ધિનશ્ચત્વારઃ
પ્રાણા ભવન્તિ । તે ચ શુદ્ધનયેન જીવાદિન્ના ભાવયિતવ્યા ઇતિ ॥ ૧૪૬ ॥ અથ ત એવ પ્રાણા ભેદનયેન
દશવિધા ભવન્તીત્યાવેદયતિ-

**पंच वि इन्द्रियपाणा मणवचिकाया य तिग्णि बलपाणा ।
आणप्पाणप्पाणो आउगपाणेण होंति दसपाणा ॥ १४६ ॥**

**ઇન્દ્રિયપ્રાણ, તથા વળી બળપ્રાણ, આયુપ્રાણ ને
વળી પ્રાણ શ્વાસોચ્છ્વાસ-એ સૌ, જીવ કેરા પ્રાણ છે. ૧૪૬.**

अन्वयार्थः- [इन्द्रियप्राणः च] इन्द्रियप्राण, [तथा बलप्राणः] बलप्राण, [तथा च
आयुःप्राणः] आयुप्राण [च] तथा [आनपानप्राणः] श्वासोच्छ्वासप्राण-[ते] એ (ચાર) [જીવાનાં]
જીવોના [પ્રાણાઃ] પ્રાણો [ભવન્તિ] છે.

टीका:- સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ, ઇન્દ્રિયપ્રાણ છે; કાય, વચન અને
મન એ ત્રણ, બળપ્રાણ છે; ભવધારણનું નિમિત્ત (અર્થાત્ મનુષ્યાદિપર્યાયની સ્થિતિનું નિમિત્ત) તે
આયુપ્રાણ છે; નીચે તથા ઊંચે જવું તે જેનું સ્વરૂપ છે એવો વાયુ (શ્વાસ) તે શ્વાસોચ્છ્વાસપ્રાણ છે.
૧૪૬.

હવે વ્યુત્પત્તિથી પ્રાણોને જીવત્વનું હેતુપણું તથા તેમનું પૌદ્ગલિકપણું સૂત્રદ્વારા કહે છે (અર્થાત્
પ્રાણો જીવત્વના હેતુ છે એમ વ્યુત્પત્તિથી દર્શાવે છે તથા પ્રાણો પૌદ્ગલિક છે એમ કહે છે):-

**પાણેહિં ચદુહિં જીવદિ જીવિસ્સદિ જો હિ જીવિદો પુવ્વં ।
સો જીવો પાણા પુણ પોગ્ગલદવ્વેહિં ણિવ્વત્તા ॥ ૧૪૭ ॥**

**પ્રાણૈશ્ચતુર્ભિર્જીવતિ જીવિષ્યતિ યો હિ જીવિતઃ પૂર્વમ્ ।
સ જીવઃ પ્રાણાઃ પુનઃ પુદ્ગલદ્રવ્યૈર્નિર્વૃત્તાઃ ॥ ૧૪૭ ॥**

પ્રાણસામાન્યેન જીવતિ જીવિષ્યતિ જીવિતવાંશ્ચ પૂર્વમિતિ જીવઃ ।
એવમનાદિસંતાનપ્રવર્તમાનતયા ત્રિસમયાવસ્થત્વાત્પ્રાણસામાન્યં જીવસ્ય જીવત્વહેતુરસ્ત્યેવ । તથાપિ
તન્ન જીવસ્ય સ્વભાવત્વમવાપ્નોતિ પુદ્ગલદ્રવ્યનિર્વૃત્તત્વાત્ ॥ ૧૪૭ ॥

इन्द्रियप्राणः पञ्चविधः, त्रिधा बलप्राणः, पुनश्चैक आनपानप्राणः, आयुःप्राणश्चेति भेदेन दश
प्राणास्तेऽपि चिदानन्दैकस्वभावात्परमात्मनो निश्चयेन भिन्ना ज्ञातव्या इत्यभिप्रायः ॥ *१२॥ अथ
प्राणशब्दव्युत्पत्त्या जीवस्य जीवत्वं प्राणानां पुद्गलस्वरूपत्वं च निरूपयति—**पाणेहिं चदुहिं जीवदि**
यद्यपि निश्चयेन सत्ताचैतन्यसुखबोधादिशुद्धभावप्राणैर्जीवति तथापि व्यवहारेण वर्तमानकाले
द्रव्यभावरूपैश्चतुर्भिरशुद्धप्राणैर्जीवति **जीविस्सदि** जीविष्यति भाविकाले **जो हि जीविदो** यो हि स्फुटं
जीवितः **पुव्वं** पूर्वकाले **सो जीवो** स जीवो भवति । ते **पाणा** ते पूर्वोक्ताः प्राणाः **पोग्गलदव्वेहिं**
णिव्वत्ता उदयागतपुद्गलकर्मणा निर्वृत्ता निष्पन्ना इति । तत एव कारणात्पुद्गलद्रव्यविपरीतादनन्त—

**જે ચાર પ્રાણે જીવતો પૂર્વે, જીવે છે, જીવશે,
તે જીવ છે; પણ પ્રાણ તો પુદ્ગલદ્રવ્યનિષ્પન્ન છે. ૧૪૭.**

અન્યાર્થ:- [યઃ હિ] જે [ચતુર્ભિઃ પ્રાણૈઃ] ચાર પ્રાણોથી [જીવતિ] જીવે છે,
[જીવિષ્યતિ] જીવશે [જીવિતઃ પૂર્વ] અને પૂર્વે જીવતો હતો, [સઃ જીવઃ] તે જીવ છે. [પુનઃ] આમ
છતાં [પ્રાણાઃ] પ્રાણો તો [પુદ્ગલદ્રવ્યૈઃ નિર્વૃત્તાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યોથી નિષ્પન્ન છે.

ટીકા:- (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે) પ્રાણસામાન્યથી જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો, તે જીવ
છે. એ રીતે (પ્રાણસામાન્ય) અનાદિ સંતાનરૂપે (-પ્રવાહરૂપે) પ્રવર્તતા હોવાને લીધે (સંસારદશામાં)
ત્રણે કાળ ટકતા હોવાથી પ્રાણસામાન્ય જીવને જીવત્વના હેતુ છે જ. તથાપિ તે (પ્રાણસામાન્ય)
જીવનો સ્વભાવ નથી કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્યથી નીપજેલા-રચાયેલા છે.

ભાવાર્થ:- જોકે નિશ્ચયથી જીવ સદાય ભાવપ્રાણથી જીવે છે, તોપણ સંસારદશામાં વ્યવહારથી
તેને વ્યવહારજીવત્વના કારણભૂત ઈન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણોથી જીવતો કહેવામાં

અથ પ્રાણાનાં પૌદ્ગલિકત્વં સાધયતિ-

**જીવો પાણિબદ્ધો બદ્ધો મોહાદિૈર્હિં કમ્મેહિં ।
ઉવભુંજં કમ્મફલં બજ્જદિ અણ્ણેહિં કમ્મેહિં ॥ ૧૪૮ ॥**

જીવઃ પ્રાણિબદ્ધો બદ્ધો મોહાદિકૈઃ કર્મભિઃ ।

ઉપભુંજાનઃ કર્મફલં બદ્ધયતેઽન્યૈઃ કર્મભિઃ ॥ ૧૪૮ ॥

યતો મોહાદિભિઃ પૌદ્ગલિકકર્મભિર્બદ્ધત્વાજ્જીવઃ પ્રાણિબદ્ધો ભવતિ, યતશ્ચ પ્રાણિબદ્ધત્વાત્પૌદ્ગલિકકર્મફલમુપભુજાનઃ પુનરપ્યન્યૈઃ પૌદ્ગલિકકર્મભિર્બદ્ધયતે, તતઃ

જ્ઞાનદર્શનસુખવીર્યાઘનન્તગુણસ્વભાવાત્પરમાત્મતત્ત્વાદ્ભિન્ના ભાવયિતવ્યા ઇતિ ભાવઃ ॥ ૧૪૭ ॥ અથ પ્રાણાનાં યત્પૂર્વસૂત્રોદિતં પૌદ્ગલિકત્વં તદેવ દર્શયતિ—જીવો પાણિબદ્ધો જીવઃ કર્તા ચતુર્ભિઃ પ્રાણૈર્નિબદ્ધઃ સંબદ્ધો ભવતિ। કથંભૂતઃ સન્। બદ્ધો શુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણમોક્ષાદ્વિલક્ષણૈર્બદ્ધઃ। કૈર્બદ્ધઃ। મોહાદિૈર્હિં કમ્મેહિં મોહનીયાદિકર્મભિર્બદ્ધસ્તતો જ્ઞાયતે મોહાદિકર્મભિર્બદ્ધઃ સન્ પ્રાણિબદ્ધો ભવતિ, ન ચ કર્મબન્ધરહિત ઇતિ। તત એવ જ્ઞાયતે પ્રાણાઃ પુદ્ગલકર્મોદયજનિતા ઇતિ। તથાવિધઃ સન્ કિં કરોતિ। ઉવભુંજદિ કમ્મફલં પરમસમાધિસમુત્પન્ન—નિત્યાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતભોજનમલભમાનઃ સન્ કટુકવિષસમાનમપિ કર્મફલમુપભુક્તે। બજ્જદિ અણ્ણેહિ કમ્મેહિં તત્કર્મફલમુપભુજાનઃ સન્નયં જીવઃ કર્મરહિતાત્મનો વિસદૃશૈરન્યકર્મભિર્નવતરકર્મભિર્બદ્ધયતે। યતઃ કારણાત્કર્મફલં ભુજાનો નવતર—

આવે છે. આમ છતાં તે દ્રવ્યપ્રાણો આત્માનું સ્વરૂપ બિલકુલ નથી કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યથી બનેલા છે. ૧૪૭.

હવે પ્રાણોનું પૌદ્ગલિકપણું સિદ્ધ કરે છે:-

**મોહાદિકર્મનિબંધથી સંબંધ પામી પ્રાણનો,
જીવ કર્મફળ-ઉપભોગ કરતાં, બંધ પામે કર્મનો. ૧૪૮.**

અન્યયાર્થ:- [મોહાદિકૈઃ કર્મભિઃ] મોહાદિક કર્મો વડે [બદ્ધઃ] બંધાયો હોવાને લીધે [જીવઃ] જીવ [પ્રાણિબદ્ધઃ] પ્રાણોથી સંયુક્ત થયો થકો [કર્મફલમ્ ઉપભુંજાનઃ] કર્મફળને ભોગવતાં [અન્યૈઃ કર્મભિઃ] અન્ય કર્મો વડે [બદ્ધયતે] બંધાય છે.

ટીકા:- (૧) મોહાદિક પૌદ્ગલિક કર્મો વડે બંધાયો હોવાને લીધે જીવ પ્રાણોથી સંયુક્ત થાય છે અને (૨) પ્રાણોથી સંયુક્ત થવાને લીધે પૌદ્ગલિક કર્મફળને (મોહી-રાગી-દ્વેષી જીવ મોહ-રાગ-દ્વેષપૂર્વક) ભોગવતો થકો ફરીને પણ અન્ય પૌદ્ગલિક કર્મો વડે બંધાય

પૌદ્ગલિકકર્મકાર્યત્વાત્પૌદ્ગલિકકર્મકારણત્વાદ્ધ પૌદ્ગલિકા એવ પ્રાણા નિશ્ચિયન્તે ॥ ૧૪૮ ॥

અથ પ્રાણાનાં પૌદ્ગલિકકર્મકારણત્વમુન્મીલયતિ-

**પાણાબાધં જીવો મોહપદેસેહિં કુણદિ જીવાણં ।
જદિ સો હવદિ હિ બંધો ણાણાવરણાદિકમ્મેહિં ॥ ૧૪૯ ॥**

**પ્રાણાબાધં જીવો મોહપ્રદ્વેષાભ્યાં કરોતિ જીવયોઃ ।
યદિ સ ભવતિ હિ બન્ધો જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિઃ ॥ ૧૪૯ ॥**

કર્માણિ બદ્ધાતિ, તતો જ્ઞાયતે પ્રાણા નવતરપુદ્ગલકર્મણાં કારણભૂતા ઇતિ ॥ ૧૪૮ ॥ અથ પ્રાણા નવતરપુદ્ગલકર્મબન્ધસ્ય કારણં ભવન્તીતિ પૂર્વોક્તમેવાર્થં વિશેષેણ સમર્થયતિ—પાણાબાધં આયુરાદિપ્રાણાનાં બાધાં પીડાં કુણદિ કરોતિ. સ કઃ. જીવો જીવઃ. કાભ્યાં કૃત્વા. મોહપદેસેહિં સકલવિમલકેવલજ્ઞાનપ્રદીપેન મોહાન્ધકારવિનાશકાત્પરમાત્મનો વિપરીતાભ્યાં મોહપ્રદ્વેષાભ્યાં. કેષાં પ્રાણબાધાં કરોતિ. જીવાણં એકેન્દ્રિયપ્રમુખજીવાનામ્. જદિ યદિ ચેત્ સો હવદિ બંધો તદા સ્વાત્મોપલમ્બપ્રાપ્તિરૂપાન્મોક્ષાદ્વિપરીતો મૂલોત્તરપ્રકૃત્યાદિભેદભિન્નઃ સ પરમાગમપ્રસિદ્ધો હિ સ્ફુટં બન્ધો ભવતિ. કૈઃ કૃત્વા. ણાણાવરણાદિકમ્મેહિં જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિરિતિ. તતો જ્ઞાયતે પ્રાણાઃ પુદ્ગલકર્મબન્ધ કારણં ભવન્તીતિ. અયમત્રાર્થઃ—યથા કોઽપિ તપ્તલોહપિણ્ડેન પરં હન્તુકામઃ સન્ પૂર્વ તાવદાત્માનમેવ હન્તિ, પશ્ચાદન્યઘાતે નિયમો નાસ્તિ, તથાયમજ્ઞાની જીવોઽપિ તપ્તલોહપિણ્ડસ્થાનીયમોહાદિપરિણામેન પરિણતઃ સન્ પૂર્વં નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્વરૂપં સ્વકીયશુદ્ધપ્રાણં હન્તિ, પશ્ચાદુત્તરકાલે પરપ્રાણઘાતે

છે, તેથી (૧) પૌદ્ગલિક કર્મનાં કાર્ય હોવાને લીધે અને (૨) પૌદ્ગલિક કર્મનાં કારણ હોવાને લીધે પ્રાણો પૌદ્ગલિક જ નિશ્ચિત (નક્કી) થાય છે. ૧૪૮.

હવે પ્રાણોને પૌદ્ગલિક કર્મનું કારણપણું (અર્થાત્ પ્રાણો પૌદ્ગલિક કર્મના કારણ કઈ રીતે છે તે) પ્રગટ કરે છે:-

**જીવ મોહ-દ્વેષ વડે કરે બાધા જીવોના પ્રાણને,
તો બંધ જ્ઞાનાવરણ-આદિક કર્મનો તે થાય છે. ૧૪૯.**

અન્યાર્થઃ- [યદિ] જો [જીવઃ] જીવ [મોહપ્રદ્વેષાભ્યાં] મોહ અને દ્વેષ વડે [જીવયોઃ] જીવોના (-સ્વજીવના તથા પરજીવના) [પ્રાણાબાધં કરોતિ] પ્રાણોને બાધા કરે છે, [સઃ હિ] તો પૂર્વ કહેલો [જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિઃ બન્ધઃ] જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મો વડે બંધ [ભવતિ] થાય છે.

પ્રાણૈર્હિ તાવજીવઃ કર્મફલમુપશુંક્ટે; તદુપશુંજ્જાનો મોહપ્રદ્વેષાવાપ્નોતિ; તાભ્યાં સ્વજીવપરજીવયોઃ પ્રાણાબાધં વિદધાતિ। તદા કદાચિત્પરસ્ય દ્રવ્યપ્રાણાનાબાધ્ય કદાચિદનાબાધ્ય સ્વસ્ય ભાવપ્રાણાનુપરક્તત્વેન બાધમાનો જ્ઞાનાવરણાદીનિ કર્માણિ બધ્નાતિ। એવં પ્રાણાઃ પૌદ્ગલિકકર્મકારણતામુપયાન્તિ ॥ ૧૪૯ ॥

અથ પુદ્ગલપ્રાણસન્તતિપ્રવૃત્તિહેતુમન્તરજ્ઞમાસૂત્રયતિ-

**આદા કમ્મમલિમસો ધરેદિ પાણે પુણો પુણો અણ્ણે ।
ણ ચયદિ જાવ મમત્તિં દેહપધાણેસુ વિસયેસુ ॥ ૧૫૦ ॥**

નિયમો નાસ્તીતિ ॥ ૧૪૯ ॥ અથેન્દ્રિયાદિપ્રાણોત્પત્તેરેન્તરજ્ઞહેતુમુપદિશતિ—આદા કમ્મમલિમસો અયમાત્મા સ્વભાવેન ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મમલરહિતત્વેનાત્યન્તનિર્મલોડપિ વ્યવહારેણાનાદિકર્મ—બન્ધવશાન્મલીમસો ભવતિ। તથાભૂતઃ સન્ કિં કરોતિ। ધરેદિ પાણે પુણો પુણો અણ્ણે ધારયતિ પ્રાણાન્ પુનઃપુનઃ અન્યાન્નવતરાન્। યાવત્કિમ્। **ણ ચયદિ જાવ મમત્તં** નિસ્નેહચિન્મત્કારપરિણતેર્વિપરીતાં

ટીકા:- પ્રથમ તો પ્રાણોથી જીવ કર્મફળને ભોગવે છે; તેને ભોગવતો થકો મોહ તથા દ્વેષને પામે છે; મોહ તથા દ્વેષથી સ્વજીવ અને પરજીવના પ્રાણોને 'બાધા કરે છે. ત્યાં, કદાચિત્ (- કોઈ વાર) પરના દ્રવ્યપ્રાણોને બાધા કરીને અને કદાચિત્ (પરના દ્રવ્યપ્રાણોને) બાધા નહિ કરીને, પોતાના ભાવપ્રાણોને તો ઉપરક્તપણા વડે (અવશ્ય) બાધા કરતો થકો, (જીવ) જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો બાંધે છે. આ પ્રમાણે પ્રાણો પૌદ્ગલિક કર્મોના કારણપણાને પામે છે. ૧૪૯.

હવે પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની (-પ્રવાહની, પરંપરાની) પ્રવૃત્તિનો અંતરંગહેતુ સૂત્રદ્વારા કહે છે:-

**કર્મે મલિન જીવ ત્યાં લગી પ્રાણો ધરે છે ફરી ફરી,
મમતા શરીરપ્રધાન વિષયે જ્યાં લગી છોડે નહીં ૧૫૦.**

૧. બાધા = પીડા; ઉપદ્રવ; ઈજા; વિઘ્ન

૨. ઉપરક્તપણું = મલિનપણું; વિકારીપણું; મોહાદિપરિણામે પરિણમવું તે. [જેમ કોઈ પુરુષ તપેલા લોખંડના ગોળા વડે પરને ઈજા કરવા ઈચ્છતો થકો પ્રથમ તો પોતે પોતાને જ ઈજા કરે છે (-પોતે પોતાના જ હાથને બાળે છે), પછી પરને તો ઈજા થાય કે ન થાય-નિયમ નથી; તેમ જીવ તપેલા લોખંડના ગોળા સમાન મોહાદિપરિણામે પરિણમતો થકો પ્રથમ તો નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધ ભાવપ્રાણને જ ઈજા કરે છે, પછી પરના દ્રવ્યપ્રાણોને તો ઈજા થાય કે ન થાય-નિયમ નથી.]

**આત્મા કર્મમલીમસો ધારયતિ પ્રાણાન્ પુનઃ પુનરન્યાન્ ।
ન ત્યજતિ યાવન્મમત્વં દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ ॥ ૧૫૦ ॥**

યેયમાત્મનઃ પૌદ્ગલિકપ્રાણાનાં સંતાનેન પ્રવૃત્તિઃ, તસ્યા અનાદિપૌદ્ગલકર્મમૂલં શરીરાદિમમત્વરૂપમુપરક્તત્વમન્તરજ્ઞો હેતુઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અથ પુદ્ગલપ્રાણસંતતિનિવૃત્તિહેતુમન્તરજ્ઞં ગ્રાહયતિ-

**જો ઇંદિયાદિવિજર્ઈ ભવીય ઉવઓગમપ્પગં જ્ઞાદિ ।
કમ્મેહિં સો ણ રજ્જદિ કિહ તં પાણા અણુચરંતિ ॥ ૧૫૧ ॥**

મમતાં યાવત્કાલં ન ત્યજતિ । કેષુ વિષયેષુ । દેહપ્રધાનેસુ વિસયેસુ દેહવિષયરહિતપરમચૈતન્ય- પ્રકાશપરિણતેઃ પ્રતિપક્ષભૂતેષુ દેહપ્રધાનેષુ પન્નેન્દ્રિયવિષયેષ્વિતિ । તતઃ સ્થિતમેતત્-ઇન્દ્રિયાદિપ્રાણો- ત્પત્તેર્દેહાદિમમત્વમેવાન્તરજ્ઞકારણમિતિ ॥ ૧૫૦ ॥ અથેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનામમ્યન્તરં વિનાશકારણમાવે- દયતિ-જો ઇંદિયાદિવિજર્ઈ ભવીય યઃ કર્તાતીન્દ્રિયાત્મોત્થસુખામૃતસંતોષબલેન જિતેન્દ્રિયત્વેન નિઃકષાય-

અન્યયાર્થઃ- [યાવત્] જ્યાં સુધી [દેહપ્રધાનેષુ વિષયેષુ] દેહપ્રધાન વિષયોમાં [મમત્વં] મમત્વ [ન ત્યજતિ] છોડતો નથી, [કર્મમલીમસઃ આત્મા] ત્યાં સુધી કર્મથી મલિન આત્મા [પુનઃ પુનઃ] ફરી ફરીને [અન્યાન્ પ્રાણાન્] અન્ય અન્ય પ્રાણો [ધારયતિ] ધારણ કરે છે.

ટીકાઃ- જે આ આત્માને પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતાનરૂપે પ્રવૃત્તિ છે, તેનો અંતરંગ હેતુ અનાદિ પૌદ્ગલિક કર્મ જેનું મૂળ (-નિમિત્ત) છે એવું શરીરાદિના મમત્વરૂપ ઉપરક્તપણું છે.

ભાવાર્થઃ- દ્રવ્યપ્રાણોની પરંપરા ચાલ્યા કરવાનું અંતરંગ કારણ અનાદિ પુદ્ગલકર્મના નિમિત્તે થતું જીવનું વિકારી પરિણમન છે. જ્યાં સુધી જીવ દેહાદિક વિષયોમાં મમત્વરૂપ એવું તે વિકારી પરિણમન છોડતો નથી, ત્યાં સુધી તેના નિમિત્તે ફરી ફરી પુદ્ગલકર્મ બંધાયા કરે છે અને તેથી ફરી ફરી દ્રવ્યપ્રાણોનો સંબંધ થયા કરે છે. ૧૫૦.

હવે પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ સમજાવે છે:-

**કરી ઇંદ્રિયાદિક-વિજય, ધ્યાવે આત્મને-ઉપયોગને,
તે કર્મથી રંજિત નહિ; કયમ પ્રાણ તેને અનુસરે ? ૧૫૧.**

**ય ઇન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વોપયોગમાત્મકં ધ્યાયતિ ।
કર્મભિઃ સ ન રજ્યતે કથં તં પ્રાણા અનુચરન્તિ ॥ ૧૫૧ ॥**

પુદ્ગલપ્રાણસંતતિનિવૃત્તેરન્તરજ્ઞો હેતુર્હિ પૌદ્ગલિકકર્મમૂલસ્યોપરક્તત્વસ્યાભાવઃ । સ તુ સમસ્તેન્દ્રિયાદિપરદ્રવ્યાનુવૃત્તિવિજયિનો ભૂત્વા સમસ્તોપાશ્રયાનુવૃત્તિવ્યાવૃત્તસ્ય સ્ફટિકમણેરિવાત્યન્તવિશુદ્ધમુપયોગમાત્રમાત્માનં સુનિશ્ચલં કેવલમધિવસતઃ સ્યાત્ । ઇદમત્ર તાત્પર્યઆત્મનોડત્યન્તવિભક્તસિદ્ધયે વ્યવહારજીવત્વહેતવઃ પુદ્ગલપ્રાણા એવમુચ્છેતવ્યાઃ ॥ ૧૫૧ ॥

નિર્મલાનુભૂતિબલેન કષાયજયેન ચેન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વા ઉવઓગમપ્પગં જ્ઞાદિ કેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગં નિજાત્માનં ધ્યાયતિ, કમ્મેહિં સો ણ રંજદિ કર્મભિશ્ચિદ્ધમત્કારાત્મનઃ પ્રતિબન્ધકૈર્જ્ઞાનાવરણાદિકર્મભિઃ સ ન રજ્યતે, ન બદ્યતે । કિહ તં પાણા અણુચરંતિ કર્મબન્ધાભાવે સતિ તં પુરુષં પ્રાણાઃ

અન્યાર્થઃ- [યઃ] જે [ઇન્દ્રિયાદિવિજયી ભૂત્વા] ઈન્દ્રિયાદિનો વિજયી થઈને [ઉપયોગમ્ આત્મકં] ઉપયોગમાત્ર આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ] તે [કર્મભિ] કર્મો વડે [ન રજ્યતે] રંજિત થતો નથી; [તં] તેને [પ્રાણાઃ] પ્રાણો [કથં] કઈ રીતે [અનુચરન્તિ] અનુસરે? (અર્થાત્ તેને પ્રાણોનો સંબંધ થતો નથી.)

ટીકા:- ખરેખર પૌદ્ગલિક પ્રાણોની સંતતિની નિવૃત્તિનો અંતરંગ હેતુ પૌદ્ગલિક કર્મ જેનું કારણ (-નિમિત્ત) છે એવા *ઉપરક્તપણાનો અભાવ છે. અને તે અભાવ જે જીવ સમસ્ત ઈન્દ્રિયાદિક પરદ્રવ્યો અનુસાર પરિણતિનો વિજયી થઈને, (અનેક વર્ણોવાળા) આશ્રય અનુસાર સઘળી પરિણતિથી વ્યાવૃત્ત થયેલા સ્ફટિકમણિની માફક, અત્યંત વિશુદ્ધ ઉપયોગમાત્ર આત્મામાં એકલામાં સુનિશ્ચળપણે વસે છે, તે જીવને હોય છે.

આ અહીં તાત્પર્ય છે કે-આત્માનું અત્યંત વિભક્તપણું સાધવા માટે વ્યવહારજીવત્વના હેતુભૂત પૌદ્ગલિક પ્રાણો આ રીતે ઉચ્છેદવાયોગ્ય છે.

ભાવાર્થઃ- જેમ અનેક રંગવાળી આશ્રયભૂત વસ્તુ અનુસાર જે સ્ફટિકમણિનું) અનેકરંગી પરિણમન તેનાથી તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયેલા સ્ફટિકમણિને ઉપરક્તપણાનો અભાવ છે, તેમ અનેક પ્રકારનાં કર્મ, ઈન્દ્રિયો ઇત્યાદિ અનુસાર જે (આત્માનું) અનેક પ્રકારનું વિકારી પરિણમન તેનાથી તદ્દન વ્યાવૃત્ત થયેલા આત્માને (-કે જે એકલા ઉપયોગમાત્ર

* ઉપરક્તપણું = વિકૃતપણું; મલિનપણું; રંજિતપણું; ઉપરાગવાળાપણું. (ઉપરાગનો અર્થ ૨૪૮ માં પાને પદ્મટિપ્પણમાં જુઓ.)

૧. આશ્રય = જેમાં સ્ફટિકમણિ મૂકેલો હોય તે વસ્તુ.
૨. વ્યાવૃત્ત થવું = જીદા થવું; અટકવું; રહિત થવું; પાછા ફરવું.

અથ પુનરપ્યાત્મનોડત્યન્તવિભક્ત્વસિદ્ધયે ગતિવિશિષ્ટવ્યવહારજીવત્વહેતુપર્યાયસ્વરૂપ-
મુપવર્ણયતિ-

**અત્થિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ અત્થસ્સત્થંતરમ્હિ સંભૂદો ।
અત્થો પજ્જાઓ સો સંઠાણાદિપ્પભેદેહિં ॥ ૧૫૨ ॥**

**અસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્ય હ્યર્થસ્યાર્થાન્તરે સંભૂતઃ ।
અર્થઃ પર્યાયઃ સ સંસ્થાનાદિપ્રભેદૈઃ ॥ ૧૫૨ ॥**

કર્તારઃ કથમનુચરન્તિ કથમાશ્રયન્તિ । ન કથમપીતિ । તતો જ્ઞાયતે કષાયેન્દ્રિયવિજય એવ પચ્ચેન્દ્રિયાદિપ્રાણાનાં વિનાશકારણમિતિ ॥ ૧૫૧ ॥ એવં ‘સપદેસેહિં સમગ્ગો’ ઇત્યાદિ ગાથાષ્ટકેન સામાન્યભેદભાવનાધિકારઃ સમાપ્તઃ । અથાનન્તરમેકપચ્ચાશદ્વાથાપર્યન્તં વિશેષભેદભાવનાધિકારઃ કથ્યતે । તત્ર વિશેષાન્તરાધિકારચતુષ્ટયં ભવતિ । તેષુ ચતુર્ણુ મધ્યે શુભાદ્યુપયોગત્રય-મુખ્યત્વેનૈકાદશગાથાપર્યન્તં પ્રથમવિશેષાન્તરાધિકારઃ પ્રારમ્ભ્યતે । તત્ર ચત્વારિ સ્થલાનિ ભવન્તિ । તસ્મિન્નાદો નરાદિપર્યાયૈઃ સહ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપસ્ય પૃથક્ત્વપરિજ્ઞાનાર્થં ‘અત્થિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ’ ઇત્યાદિ યથાક્રમેણ ગાથાત્રયમ્ । તદનન્તરં તેષાં સંયોગકારણં ‘અપ્પા ઉવઓગપ્પા’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । તદનન્તરં શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયસૂચનમુખ્યત્વેન ‘જો જાણાદિ જિણિદે’ ઇત્યાદિ ગાથાત્રયમ્ । તદનન્તરં કાયવા ઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મના સહ ભેદકથનરૂપેણ ‘ણાહં દેહો’ ઇત્યાદિ ગાથાત્રયમ્ । એવમેકાદશગાથાભિઃ

આત્મામાં સુનિશ્ચળપણે વસે છે તેને-) ઉપરક્રમપણાનો અભાવ હોય છે. તે અભાવથી પૌદ્ગલિક પ્રાણોની પરંપરા અટકે છે.

આ રીતથી પૌદ્ગલિક પ્રાણોનો ઉચ્છેદ કરવાયોગ્ય છે. ૧૫૧.

હવે ફરીને પણ, આત્માનું અત્યંત વિભક્તપણું સાધવા માટે, વ્યવહારજીવત્વના હેતુ એવા જે ગતિવિશિષ્ટ (દેવ-મનુષ્યાદિ) પર્યાયો તેમનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે:-

**અસ્તિત્વનિશ્ચિત અર્થનો કો અન્ય અર્થે ઊપજતો
જે અર્થ તે પર્યાય છે, જ્યાં ભેદ સંસ્થાનાદિનો. ૧૫૨.**

અન્યાર્થઃ- [અસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્ય અર્થસ્ય હિ] અસ્તિત્વથી નિશ્ચિત અર્થનો (દ્રવ્યનો) [અર્થાન્તરે સંભૂતઃ] અન્ય અર્થમાં (-દ્રવ્યમાં) ઊપજતો [અર્થઃ] જે અર્થ (-ભાવ) [સઃ પર્યાયઃ] તે પર્યાય છે-[સંસ્થાનાદિપ્રભેદૈઃ] કે જે સંસ્થાનાદિ ભેદો સહિત હોય છે.

સ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતસ્યૈકસ્યાર્થસ્ય સ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિત
एवान्यस्मिन्नर्थे विशिष्टरूपतया संभावितात्मलाभोऽर्थोऽनेकद्रव्यात्मकः पर्यायः। स खलु पुद्गलस्य
पुद्गलान्तर इव जीवस्य पुद्गले संस्थानादिविशिष्टतया समुपजायमानः संभाव्यत एव।
उपपन्नश्चैवंविधः पर्यायः। अनेकद्रव्यसंयोगात्मत्वेन केवलजीवव्यतिरेकमात्रस्यैकद्रव्यपर्यायस्या-
स्खलितस्यान्तरवभासनात् ॥ १५२ ॥

अथ पर्यायव्यक्तीर्दशयति-

પ્રથમવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા। તદ્વથા-અથ પુનરપિ શુદ્ધાત્મનો વિશેષભેદભાવનાર્થ
નરનારકાદિપર્યાયરૂપં વ્યવહારજીવત્વહેતું દર્શયતિ-**अत्थित्तिणिच्छिदस्स हि** ચિદાનન્દૈકલક્ષણ-
સ્વરૂપાસ્તિત્વેન નિશ્ચિતસ્ય જ્ઞાતસ્ય હિ સ્ફુટમ્। કસ્ય। **अत्थस्स** પરમાત્મપદાર્થસ્ય **अत्थंतरम्मि**
શુદ્ધાત્માર્થાદન્યસ્મિન્ જ્ઞાનાવરણાદિકર્મરૂપે અર્થાન્તરે **संभूदो** સંજાત ઉત્પન્નઃ **अत्थो** યો નરનાર-
કાદિરૂપોઽર્થઃ, **पज्जाओ सो** નિર્વિકારશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણસ્વભાવવ્યञ्जनपर्यायादन्यादृशः સન્ વિભાવવ્ય
ञ्जनपर्यायो भवति स इत्थंभूतपर्यायो जीवस्य। कैः कृत्वा जातः। **संठाणादिप्पभेदेहि**
સંસ્થાનાદિરહિતપરમાત્મદ્રવ્યવિલક્ષણૈઃ સંસ્થાનસંહનનશરીરાદિપ્રભેદૈરિતિ ॥ ૧૫૨ ॥ અથ તાનેવ

टीका:- स्वलक्षणभूत स्वरूप-अस्तित्वथी निश्चित (-नक्की थता) એક અર્થનો (-
द्रव्यનો), स्वलक्षणभूत स्वरूप-अस्तित्वथी જ નિશ્ચિત એવા અન્ય અર્થમાં (-દ્રવ્યમાં) વિશિષ્ટરૂપે
(-ભિન્ન ભિન્ન રૂપે) ઊપજતો જે અર્થ (-ભાવ), તે અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય છે. તે અનેકદ્રવ્યાત્મક
પર્યાય ખરેખર, જેમ પુદ્ગલનો અન્ય પુદ્ગલમાં (અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાય) ઊપજતો જોવામાં આવે છે
તેમ, જીવનો પુદ્ગલમાં સંસ્થાનાદિથી વિશિષ્ટપણે (-સંસ્થાન વગેરેના ભેદો સહિત) ઊપજતો
અનુભવમાં આવે જ છે. અને આવો પર્યાય ઉપપન્ન (-યોગ્ય, ઘટિત, ન્યાયયુક્ત) છે; કારણ કે જે
કેવળ જીવનો વ્યતિરેકમાત્ર છે એવો અસ્ખલિત એકદ્રવ્યપર્યાય જ અનેક દ્રવ્યોના સંયોગાત્મકપણે
અંદરમાં અવભાસે (-જણાય) છે.

भावार्थ:- જોકે દરેક દ્રવ્યનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ સદાય ભિન્ન ભિન્ન રહે છે તોપણ, જેમ
પુદ્ગલનો અન્ય પુદ્ગલના સંબંધે સ્કંધરૂપ પર્યાય થાય છે તેમ જીવનો પુદ્ગલોના સંબંધે દેવાદિક
પર્યાય થાય છે. જીવનો આવો અનેકદ્રવ્યાત્મક દેવાદિપર્યાય અયુક્ત નથી; કારણ કે અંદરમાં જોતાં,
અનેક દ્રવ્યોનો સંયોગ હોવા છતાં પણ, જીવ કાંઈ પુદ્ગલો સાથે એકરૂપ પર્યાય કરતો નથી, પરંતુ ત્યાં
પણ એકલા જીવનો (-પુદ્ગલપર્યાયથી જુદો-) અસ્ખલિત (-પોતાથી નહિ ચ્યુત થતો)
એકદ્રવ્યપર્યાય જ સદાય વર્ત્યા કરે છે. ૧૫૨.

इवे पर्यायिना भेद दर्शावे छे:-

**णरणारयतिरियसुरा संठाणादीहिं अण्णहा जादा ।
पज्जाया जीवाणं उदयादिहिं णामकम्मस्स ॥ १५३ ॥**

**नरनारकतिर्यक्सुराः संस्थानादिभिरन्यथा जातः ।
पर्याया जीवानामुदयादिभिर्नामकर्मणः ॥ १५३ ॥**

નારકસ્તિર્યક્ષ્મનુષ્યો દેવ इति किल पर्याया जीवानाम् । ते खलु
नामकर्मपुद्गलविपाककारणत्वेनानेकद्रव्यसंयोगात्मकत्वात् कुकूलाङ्गारादिपर्याया जातवेदसः
क्षोदखिल्वसंस्थानादिभिरिव संस्थानादिभिरन्यथैव भूता भवन्ति ॥ १५३ ॥

પર્યાયભેદાનુ વ્યક્તીકરોતિ—**णरणारयतिरियसुरा** નરનારકતિર્યક્ષ્મનુષ્યો અવસ્થાવિશેષાઃ । **संठाणादीहिं
अण्णहा जादा** સંસ્થાનાદિભિરન્યથા જાતાઃ, મનુષ્યભવે યત્સમચતુરસ્રાચિસંસ્થાન—મૌદારિકશરીરાદિકં
ચ તદપેક્ષયા ભવાન્તરેડન્યદ્વિસદ્દશં સંસ્થાનાદિકં ભવતિ । તેન કારણેન તે નરનારકાદિપર્યાયા અન્યથા
જાતા મિત્રા મળ્યન્તે; ન ચ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન । કસ્માત્ ।
તૃણકાષ્ટપત્રાકારાદિભેદમિત્રસ્યાગ્નેરિવ સ્વરૂપં તદેવ । **पज्जाया जीवाणं** તે ચ નરનારકાદયો જીવાનાં
વિભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયા મળ્યન્તે । કૈઃ કૃત્વા । **उदयादिहिं णामकम्मस्स** ઉદ-યાદિભિર્નામકર્મણો
નિર્દોષપરમાત્મશબ્દવાચ્યાન્નિર્નામનિર્ગોત્રાદિલક્ષણાચ્છુદ્ધાત્મદ્રવ્યાદન્યાદશૈર્નામ—
કર્મજનિતૈર્બન્ધોદયોદીરણાદિભિરિતિ । યત એવ તે કર્મોદયજનિતાસ્તતો જ્ઞાયતે શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં ન

**तिर्यथ नारक देव, नर-એ નામ કર્મોદય વડે
એ જીવના પર્યાય, જેક વિશિષ્ટ સંસ્થાનાદિકે. ૧૫૩.**

अन्यार्थः- [नरनारकतिर्यक्सुराः] મનુષ્ય, નારક, તિર્યથ અને દેવ-એ, [नामकर्मणः
उदयादिभिः] નામકર્મના ઉદયાદિકને લીધે [जीवानां पर्यायाः] જીવોના પર્યાય છે—[संस्थानादिभिः] કે
જેઓ સંસ્થાનાદિ વડે [अन्यथा जाताः] અન્ય અન્ય પ્રકારના હોય છે.

टीका:- નારક, તિર્યથ, મનુષ્ય અને દેવ-એ જીવોના પર્યાય છે. તેઓ નામ-કર્મરૂપ પુદ્ગલના
વિપાકને કારણે અનેક દ્રવ્યના સંયોગાત્મક છે, તેથી જેમ તુષાનલ, અંગાર વગેરે અગ્નિના પર્યાયો
ભૂકારૂપ, ગાંગડારૂપ ઇત્યાદિ સંસ્થાનો (આકારો) વડે અન્ય અન્ય પ્રકારના હોય છે, તેમ જીવના તે
નારકાદિપર્યાયો સંસ્થાનાદિ વડે અન્ય અન્ય પ્રકારના જ હોય છે. ૧૫૩.

+ તુષાનલ = ફોતરાંનો અગ્નિ. [તુષાનલ ભૂકાના આકારે હોય છે અને અંગારો ગાંગડાના આકારે હોય
છે.]

અથાત્મનોડન્યદ્રવ્યસંકીર્ણત્વેડપ્યર્થનિશ્ચાયકમસ્તિત્વં સ્વપરવિભાવહેતુત્વેનોદ્યોતયતિ-

**તં સભાવણિબદ્ધં દ્રવ્યસહાવં તિહા સમક્ષાદં ।
જાણદિ જો સવિયપ્પં ણ મુહદિ સો અણ્ણદવિયમ્હિ ॥ ૧૫૪ ॥**

**તં સદ્ભાવનિબદ્ધં દ્રવ્યસ્વભાવં ત્રિધા સમાખ્યાતમ્ ।
જાનાતિ યઃ સવિકલ્પં ન મુહ્યતિ સોડન્યદ્રવ્યે ॥ ૧૫૪ ॥**

યત્કલુ સ્વલક્ષણભૂતં સ્વરૂપાસ્તિત્વમર્થનિશ્ચાયકમાખ્યાતં સ કલુ દ્રવ્યસ્ય સ્વભાવ એવ , સદ્ભાવનિબદ્ધત્વાદદ્રવ્યસ્વભાવસ્ય । યથાસૌ દ્રવ્યસ્વભાવો દ્રવ્યગુણપર્યાયત્વેન સ્થિત્યુત્પાદવ્યયત્વેન ચ ત્રિતરીં વિકલ્પભૂમિકામધિરૂઢઃ પરિજ્ઞાયમાનઃ પરદ્રવ્યે મોહમપોહ્ય સ્વપર-

સંભવન્તીતિ ॥ ૧૫૩ ॥ અથ સ્વરૂપાસ્તિત્વલક્ષણં પરમાત્મદ્રવ્યં યોડસૌ જાનાતિ સ પરદ્રવ્યે મોહં ન કરોતીતિ પ્રકાશયતિ—જાણદિ જાનાતિ । જો યઃ કર્તા । કમ્ । તં પૂર્વોક્તં દ્રવ્યસહાવં પરમાત્મ— દ્રવ્યસ્વભાવમ્ । કિંવિશિષ્ટમ્ । સભાવણિબદ્ધં સ્વભાવઃ સ્વરૂપસત્તા તત્ર નિબદ્ધમાધીનં તન્મયં

હવે, આત્માનું અન્ય દ્રવ્ય સાથે સંયુક્તપણું હોવા છતાં, *અર્થનિશ્ચાયક અસ્તિત્વને સ્વ-પરના વિભાગના હેતુ તરીકે સમજાવે છે:-

**અસ્તિત્વથી નિષ્પન્ન દ્રવ્યસ્વભાવને ત્રિવિકલ્પને
જે જાણતો, તે આત્મા નહિ મોહ પરદ્રવ્યે લહે. ૧૫૪.**

અન્યાર્થ:- [યઃ] જે જીવ [તં] તે (પૂવોક્ત) [સદ્ભાવનિબદ્ધં] અસ્તિત્વનિષ્પન્ન, [ત્રિધા સમાખ્યાતં] ત્રણ પ્રકારે કહેલા, [સવિકલ્પં] ભેદોવાળા [દ્રવ્યસ્વભાવં] દ્રવ્યસ્વભાવને [જાનાતિ] જાણે છે, [સઃ] તે [અન્યદ્રવ્યે] અન્ય દ્રવ્યમાં [ન મુહ્યતિ] મોહ પામતો નથી.

ટીકા:- જે, દ્રવ્યને નક્કી કરનારું, સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ કહેવામાં આવ્યું, તે ખરેખર દ્રવ્યનો સ્વભાવ જ છે; કારણ કે દ્રવ્યનો સ્વભાવ અસ્તિત્વનિષ્પન્ન (અસ્તિત્વનો બનેલો) છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયપણે તથા ધ્રૌવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યયપણે *ત્રયાત્મક ભેદભૂમિકામાં આરૂઢ એવો આ દ્રવ્યસ્વભાવ જાણતો થકો પરદ્રવ્ય પ્રત્યેના મોહને દૂર કરીને સ્વ-પરના વિભાગનો

* અર્થનિશ્ચાયક = દ્રવ્યનો નિશ્ચય કરનારું; દ્રવ્યને નક્કી કરનારું. (દ્રવ્યનો નિર્ણય કરવાનું સાધન જે સ્વરૂપ અસ્તિત્વ તે સ્વ-પરનો ભેદ પાડવામાં સાધનભૂત છે એમ આ ગાથામાં સમજાવે છે.)

x ત્રયાત્મક = ત્રણસ્વરૂપ; ત્રણના સમૂહસ્વરૂપ. (દ્રવ્યનો સ્વભાવ દ્રવ્ય, ગુણ ને પર્યાય એવા ત્રણ ભેદોવાળો તથા ધ્રૌવ્ય, ઉત્પાદ ને વ્યય એવા ત્રણ ભેદોવાળો છે.)

વિભાગહેતુર્ભવતિ, તતઃ સ્વરૂપાસ્તિત્વમેવ સ્વપરવિભાગસિદ્ધયે પ્રતિપદમવધાર્યમ્। તથા હિ-
યચ્ચેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યચ્ચેતનાવિશેષત્વલક્ષણો ગુણો, યચ્ચેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ
પર્યાયસ્તત્રયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિના ચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવૃત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેન
ચેતનસ્યોત્પાદવ્યયૌ તત્રયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય નુ સ્વભાવોઽહં સ ખલ્વયમન્યઃ।
યચ્ચાચેતનત્વાન્વયલક્ષણં દ્રવ્યં, યોઽચેતનાવિશેષત્વલક્ષણો, ગુણો, યોઽચેતનત્વવ્યતિરેકલક્ષણઃ
પર્યાયસ્તત્રયાત્મકં, યા પૂર્વોત્તરવ્યતિરેકસ્પર્શિનાચેતનત્વેન સ્થિતિર્યાવૃત્તરપૂર્વવ્યતિરેકત્વેના-
ચેતનસ્યોત્પાદવ્યયૌ તત્રયાત્મકં ચ સ્વરૂપાસ્તિત્વં યસ્ય તુ સ્વભાવઃ પુદ્ગલસ્ય સ ખલ્વયમન્યઃ।
નાસ્તિ મે મોહોઽસ્તિ સ્વપરવિભાગઃ।। ૧૫૪।।

સદ્ભાવનિબદ્ધમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્। તિહા સમક્ષાદં ત્રિધા સમાખ્યાતં કથિતમ્। કેવલજ્ઞાનાદયો
ગુણાઃ સિદ્ધત્વાદિવિશુદ્ધપર્યાયાસ્તદુભયાધારભૂતં પરમાત્મદ્રવ્યત્વમિત્યુક્તલક્ષણ-ત્રયાત્મકં તથૈવ
શુદ્ધોત્પાદવ્યયધૌવ્યત્રયાત્મકં ચ યત્પૂર્વોક્તં સ્વરૂપાસ્તિત્વં તેન કૃત્વા ત્રિધા સમ્યગાખ્યાતં કથિતં
પ્રતિપાદિતમ્। પુનરપિ કથંભૂતં આત્મસ્વભાવમ્। સવિયપ્પં સવિકલ્પં પૂર્વોક્તદ્રવ્યગુણપર્યાયરૂપેણ
સભેદમ્। ય ઇત્થંભૂતમાત્મસ્વભાવં જાનાતિ, ણ મુહદિ સો અણ્ણદવિયમ્હિ ન મુહ્વાતિ સોઽન્ય-

હેતુ થાય છે, તેથી સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જ સ્વ-પરના વિભાગની સિદ્ધિ માટે પદે પદે અવધારવું (-
ખ્યાલમાં લેવું). તે આ પ્રમાણે:

(૧) ચેતનપણાનો અન્વય જેનું લક્ષણ છે એવું જે દ્રવ્ય (૨) ચેતનાવિશેષત્વ (-ચેતનાનું
વિશેષપણું) જેનું લક્ષણ છે એવો જે ગુણ અને (૩) ચેતનપણાનો વ્યતિરેક જેનું લક્ષણ છે એવો જે
પર્યાય-એ ત્રયાત્મક (એવું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ) તથા (૧) *પૂર્વ ને ઉત્તર વ્યતિરેકને સ્પર્શનારા
ચેતનપણે જે ધ્રોવ્ય અને (૨-૩) ચેતનના ઉત્તર ને પૂર્વ વ્યતિરેકપણે જે ઉત્પાદ ને વ્યય-એ ત્રયાત્મક
(એવું) સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જેનો સ્વભાવ છે એવો હું તે ખરેખર આ અન્ય છું (અર્થાત્ હું પુદ્ગલથી
આ જુદો રહ્યો). અને (૧) અચેતનપણાનો અન્વય જેનું લક્ષણ છે એવું જે દ્રવ્ય, (૨)
અચેતનાવિશેષત્વ જેનું લક્ષણ છે એવો જે ગુણ અને (૩) અચેતનપણાનો વ્યતિરેક જેનું લક્ષણ છે
એવો જે પર્યાય-એ ત્રયાત્મક (એવું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ) તથા (૧) પૂર્વ ને ઉત્તર વ્યતિરેકને સ્પર્શનારા
અચેતનપણે જે ધ્રોવ્ય અને (૨-૩) અચેતનના ઉત્તર ને પૂર્વ વ્યતિરેકપણે જે ઉત્પાદ ને વ્યય-એ
ત્રયાત્મક (એવું) સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ જે પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે તે ખરેખર આ (મારાથી) અન્ય છે.
(માટે) મને મોહ નથી; સ્વ-પરનો વિભાગ છે.

* પૂર્વ એટલે પહેલાંનો; ઉત્તર એટલે પછીનો. (ચેતન પહેલાંના અને પછીના બન્ને પર્યાયોને સ્પર્શે છે તેથી
તે અપેક્ષાએ ધ્રોવ્ય છે, પછીના અર્થાત્ વર્તમાન પર્યાયની અપેક્ષાએ ઉત્પાદ છે અને પહેલાંના પર્યાયની
અપેક્ષાએ વ્યય છે.)

અથાત્મનોડત્યન્તવિભક્ત્વાય પરદ્રવ્યસંયોગકારણસ્વરૂપમાલોચયતિ-

**અપ્પા ઉવઓગપ્પા ઉવઓગો ણાણદંસણં ભણિદો ।
સો વિ સુહો અસુહો વા ઉવઓગો અપ્પગો હવદિ ॥ ૧૫૫ ॥**

**આત્મા ઉપયોગાત્મા ઉપયોગો જ્ઞાનદર્શનં ભણિતઃ ।
સોડપિ શુભોડશુભો વા ઉપયોગ આત્મનો ભવતિ ॥ ૧૫૫ ॥**

દ્રવ્યે, સ તુ ભેદજ્ઞાની વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવમાત્મતત્ત્વં વિહાય દેહરાગાદિપરદ્રવ્યે મોહં ન ગચ્છતીત્યર્થઃ ॥ ૧૫૪ ॥ એવં નરનારકાદિપર્યાયૈઃ સહ પરમાત્મનો વિશેષભેદકથનરૂપેણ પ્રથમસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથાત્મનઃ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ નરનારકાદિપર્યાયૈઃ સહ ભિન્નત્વપરિજ્ઞાનં જાતં, તાવદિદાનીં તેષાં સંયોગકારણં કથ્યતે-અપ્પા આત્મા ભવતિ । કથંભૂતઃ । ઉવઓગપ્પા ચૈતન્યાનુવિધાયી યોડસાવુપયોગસ્તેન નિર્વૃત્તત્વાદુપયોગાત્મા । ઉવઓગો ણાણદંસણં ભણિદો સ ચોપયોગઃ સવિકલ્પં જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પં દર્શનમિતિ ભણિતઃ । સો વિ સુહો સોડપિ જ્ઞાનદર્શનોપયોગો ધર્માનુરાગરૂપઃ શુભઃ,

ભાવાર્થઃ- મનુષ્ય, દેવ વગેરે અનેકદ્રવ્યાત્મક પર્યાયોમાં પણ જીવનું સ્વરૂપઅસ્તિત્વ અને દરેક પરમાણુનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ તદ્દન ભિન્નભિન્ન છે. સૂક્ષ્મતાથી જોતાં ત્યાં જીવ અને પુદ્ગલનું સ્વરૂપ-અસ્તિત્વ (અર્થાત્ પોતપોતાનાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ધ્રોવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય) સ્પષ્ટપણે ભિન્ન જાણી શકાય છે. સ્વ-પરનો ભેદ પાડવા માટે જીવે આ સ્વરૂપ-અસ્તિત્વને પગલે પગલે ખ્યાલમાં લેવું યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે : આ (જાણવામાં આવતાં) ચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને ચેતન ધ્રોવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય જેનો સ્વભાવ છે એવો હું આ (પુદ્ગલથી) જુદો રહ્યો; અને આ અચેતન દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અને અચેતન ધ્રોવ્ય-ઉત્પાદ-વ્યય જેનો સ્વભાવ છે એવું પુદ્ગલ આ (મારાથી) જુદું રહ્યું. માટે મને પર પ્રત્યે મોહ નથી; સ્વ-પરનો ભેદ છે. ૧૫૪.

હવે આત્માને અત્યંત વિભક્ત કરવા માટે પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણનું સ્વરૂપ વિચારે છે:-

**છે આત્મા ઉપયોગરૂપ, ઉપયોગ દર્શન-જ્ઞાન છે;
ઉપયોગ એ આત્મા તણો શુભ વા અશુભરૂપ હોય છે. ૧૫૫.**

અન્યાર્થઃ- [આત્મા ઉપયોગાત્મા] આત્મા ઉપયોગાત્મક છે; [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [જ્ઞાનદર્શનં ભણિતઃ] જ્ઞાન-દર્શન કહેલ છે; [અપિ] અને [આત્મનઃ] આત્માનો [સઃ ઉપયોગઃ] તે ઉપયોગ [શુભઃ અશુભઃ વા] શુભ અથવા અશુભ [ભવતિ] હોય છે.

આત્મનો હિ પરદ્રવ્યસંયોગકારણમુપયોગવિશેષઃ। ઉપયોગો હિ તાવદાત્મનઃ સ્વભાવશ્ચૈતન્યાનુવિધાયિપરિણામત્વાત્। સ તુ જ્ઞાનં દર્શનં ચ, સાકારનિરાકારત્વેનોભયરૂપ-ત્વાચ્ચૈતન્યસ્ય। અથાયમુપયોગો દ્વેધા વિશિષ્યતે શુદ્ધાશુદ્ધત્વેન। તત્ર શુદ્ધો નિરુપરાગઃ, અશુદ્ધઃ સોપરાગઃ। સ તુ વિશુદ્ધિસંક્લેશરૂપત્વેન દ્વૈવિધ્યાદુપરાગસ્ય દ્વિવિધઃ શુભોઽશુભશ્ચ॥ ૧૫૫॥

અથાત્ર ક ઉપયોગઃ પરદ્રવ્યસંયોગકારણમિત્યાવેદયતિ-

**ઉવઓગો જદિ હિ સુહો પુણ્ણં જીવસ્સ સંચયં જાદિ।
અસુહો વા તદ્ધ પાવં તેસિમભાવે ણ ચયમત્થિ॥ ૧૫૬॥**

અસુહો વિષયાનુરાગરૂપો દ્વેષમોહરૂપશ્ચાશુભઃ। વા વાશબ્દેન શુભાશુભાનુરાગરહિતત્વેન શુદ્ધઃ। ઉવઓગો અપ્પણો હવદિ ઇત્થંભૂતસ્ત્રિલક્ષણ ઉપયોગ આત્મનઃ સંબન્ધી ભવતીત્યર્થઃ॥ ૧૫૫॥ અથોપયોગસ્તાવન્નરનારકાદિપર્યાયકારણભૂતસ્ય કર્મરૂપસ્ય પરદ્રવ્યસ્ય સંયોગકારણં ભવતિ। તાવદિદાનીં

ટીકા:- ખરેખર આત્માને પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ *ઉપયોગવિશેષ છે. પ્રથમ તો ઉપયોગ ખરેખર આત્માનો સ્વભાવ છે કારણ કે તે ચૈતન્ય-અનુવિધાયી પરિણામ છે (અર્થાત્ ઉપયોગ ચૈતન્યને અનુસરીને થતો પરિણામ છે). અને તે (ઉપયોગ) જ્ઞાન ને દર્શન છે, કારણ કે ચૈતન્ય 'સાકાર ને નિરાકાર એમ ઉભયરૂપ છે. હવે આ ઉપયોગના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એવા બે ભેદ પાડવામાં આવે છે. તેમાં, શુદ્ધ ઉપયોગ નિરુપરાગ (-નિર્વિકાર) છે; અશુદ્ધ ઉપયોગ સોપરાગ (-સવિકાર) છે. અને તે અશુદ્ધ ઉપયોગ શુભ અને અશુભ એમ બે પ્રકારનો છે, કારણ કે ઉપરાગ વિશુદ્ધિરૂપ અને સંક્લેશરૂપ એમ બે પ્રકારનો છે (અર્થાત્ વિકાર મંદકષાયરૂપ અને તીવ્રકષાયરૂપ એમ બે પ્રકારનો છે).

ભાવાર્થ:- આત્મા ઉપયોગસ્વરૂપ છે. પ્રથમ તો ઉપયોગના બે ભેદ છે: શુદ્ધ અને અશુદ્ધ. પાછા અશુદ્ધ ઉપયોગના બે ભેદ છે: શુભ અને અશુભ. ૧૫૫

હવે આમાં કયો ઉપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ છે તે કહે છે:-

**ઉપયોગ જો શુભ હોય, સંચય થાય પુણ્ય તણો તહીં,
ને પાપસંચય અશુભથી; જ્યાં ઉભય નહિ, સંચય નહીં, ૧૫૬.**

* ઉપયોગ વિશેષ = ઉપયોગનો ભેદ; ઉપયોગનો પ્રકાર; અમુક પ્રકારનો ઉપયોગ. (અશુદ્ધ ઉપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ છે એમ ૧૫૬ મી ગાથામાં કહેશે.)

૧. સાકાર = આકારોવાળું; ભેદોવાળું; સવિકલ્પ; વિશેષ

૨. નિરાકાર = આકારો વિનાનું; ભેદો વિનાનું નિર્વિકલ્પ; સામાન્ય.

**ઉપયોગો યદિ હિ શુભઃ પુણ્યં જીવસ્ય સંચયં યાતિ ।
અશુભો વા તથા પાપં તયોરભાવે ન ચયોઽસ્તિ ॥ ૧૫૬ ॥**

ઉપયોગો હિ જીવસ્ય પરદ્રવ્યસંયોગકારણમશુદ્ધઃ । સ તુ વિશુદ્ધિસંકલેશરૂપોપરાગવશાત્ શુભાશુભત્વેનોપાત્તદ્વૈવિધ્યઃ, પુણ્યપાપત્વેનોપાત્તદ્વૈવિધ્યસ્ય પરદ્રવ્યસ્ય સંયોગકારણત્વેન નિર્વર્તયતિ । યદા તુ દ્વિવિધસ્યાપ્યસ્યાશુદ્ધસ્યાભાવઃ ક્રિયતે તદા ખલૂપયોગઃ શુદ્ધ એવાવતિષ્ઠતે । સ પુનરકારણમેવ પરદ્રવ્યસંયોગસ્ય ॥ ૧૫૬ ॥

અથ શુભોપયોગસ્વરૂપં પ્રરૂપયતિ-

કસ્ય કર્મણઃ ક ઉપયોગઃ કારણં ભવતીતિ વિચારયતિ—**ઉવઓગો જદિ હિ સુહો** ઉપયોગો યદિ ચેત્ હિ સ્ફુટં શુભો ભવતિ । **પુણ્યં જીવસ્ય સંચયં જાદિ** તદા કાલે દ્રવ્યપુણ્યં કર્તૃજીવસ્ય સંચયમુપચયં વૃદ્ધિ યાતિ બધ્યત ઇત્યર્થઃ । **અસુહો વા તહ પાવં** અશુભોપયોગો વા તથા તેનૈવ પ્રકારેણ પુણ્યવદ્દ્રવ્યપાપં સંચયં યાતિ । **તેસિમભાવે ણ ચયમત્થિ** તયોરભાવે ન ચયોઽસ્તિ । નિર્દોષિનિજપરમાત્મભાવનારૂપેણ શુદ્ધોપયોગબલેન યદા તયોર્દ્વયોઃ શુભાશુભોપયોગયોરભાવઃ ક્રિયતે તદોભયઃ સંચયઃ કર્મબન્ધો નાસ્તીત્યર્થઃ ॥ ૧૫૬ ॥ એવં શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયસ્ય સામાન્યકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથ વિશેષેણ શુભોપયોગસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતિ—**જો જાણાદિ**

અન્વયાર્થઃ— [ઉપયોગઃ] ઉપયોગ [યદિ હિ] જો [શુભઃ] શુભ હોય [જીવસ્ય] તો જીવને [પુણ્યં] પુણ્ય [સંચયં યાતિ] સંચય પામે છે [તથા વા અશુભઃ] અને જો અશુભ હોય [પાપં] તો પાપ સંચય પામે છે. [તયોઃ અભાવે] તેમના (બન્નેના) અભાવમાં [ચયઃ ન અસ્તિ] સંચય થતો નથી.

ટીકા:- જીવને પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ અશુદ્ધ ઉપયોગ છે. અને તે (અશુદ્ધ ઉપયોગ) વિશુદ્ધિ અને સંકલેશરૂપ ઉપરાગને લીધે શુભ અને અશુભપણે દ્વિવિધતાને પામ્યો થકો, જે પુણ્ય અને પાપપણે દ્વિવિધતાને પામે છે એવું જે પરદ્રવ્ય તેના સંયોગના કારણ તરીકે કામ કરે છે. (ઉપરાગ મંદકષાયરૂપ અને તીવ્રકષાયરૂપ એમ બે પ્રકારનો હોવાથી અશુદ્ધ ઉપયોગ પણ શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકારનો છે; તેમાં, શુભ ઉપયોગ પુણ્યરૂપ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ થાય છે અને અશુભ ઉપયોગ પાપરૂપ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ થાય છે.) પરંતુ જ્યારે બન્ને પ્રકારના આ અશુદ્ધ ઉપયોગનો અભાવ કરવામાં આવે છે ત્યારે ખરેખર ઉપયોગ શુદ્ધ જ રહે છે; અને તે તો પરદ્રવ્યના સંયોગનું અકારણ જ છે (અર્થાત્ શુદ્ધ ઉપયોગ પરદ્રવ્યના સંયોગનું કારણ નથી). ૧૫૬

હવે શુભ ઉપયોગનું સ્વરૂપ પ્રરૂપે છે:-

**જો જાણાદિ જિણિંદે પેછદિ સિદ્ધે તહેવ અણગારે ।
જીવેસુ સાણુકંપો ઉવઓગો સો સુહો તસ્સ ॥ ૧૫૭ ॥**

**યો જાનાતિ જિનેન્દ્રાન્ પશ્યતિ સિદ્ધાંસ્તથૈવાનાગારાન્ ।
જીવેષુ સાનુકમ્પ ઉપયોગઃ સ શુભસ્તસ્ય ॥ ૧૫૭ ॥**

વિશિષ્ટક્ષયોપશમદશાવિશ્રાન્તદર્શનચારિત્રમોહનીયપુદ્ગલાનુવૃત્તિપરત્વેન પરિગૃહીતશોભનોપરાગત્વાત્ પરમભટ્ટારકમહાદેવાધિદેવપરમેશ્વરાર્હત્સિદ્ધસાધુશ્રદ્ધાને સમસ્તભૂત-ગ્રામાનુકમ્પાચરણે ચ પ્રવૃત્તઃ શુભ ઉપયોગઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અથાશુભોપયોગસ્વરૂપં પ્રરૂપયતિ-

જિણિંદે યઃ કર્તા જાનાતિ । કાન્ । અનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયસહિતાન્ ક્ષુધાઘટ્ટાદશદોષરહિતાંશ્ચ જિનેન્દ્રાન્ । **પેછદિ સિદ્ધે** પશ્યતિ । કાન્ । જ્ઞાનાવરણાઘટ્ટકર્મરહિતાન્સમ્યક્ત્વાઘટ્ટગુણાન્તર્ભૂતાન્-ન્તગુણસહિતાંશ્ચ સિદ્ધાન્ । **તહેવ અણગારે** તથૈવાનાગારાન્ । અનાગારશબ્દવાચ્યાન્નિશ્ચયવ્યવહારપન્ના-ચારાદિયથોક્તલક્ષણાનાચાર્યોપાધ્યાયસાધૂન્ । **જીવેસુ સાણુકંપો** ત્રસસ્થાવરજીવેષુ સાનુકમ્પઃ સદ-યઃ । **ઉવઓગા સા સુહો** સ ઇત્યંભૂત ઉપયોગઃ શુભો ભણ્યતે । સ ચ કસ્ય ભવતિ । **તસ્સ** તસ્ય

**જાણે જિનોને જેહ, શ્રદ્ધે સિદ્ધને, અણગારને,
જે સાનુકંપ જીવો પ્રતિ, ઉપયોગ છે શુભ તેહને. ૧૫૭.**

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે [જિનેન્દ્રાન્] જિનેન્દ્રોને [જાનાતિ] જાણે છે, [સિદ્ધાન્ તથૈવ અનાગારાન્] સિદ્ધોને તથા અણગારોને (આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો અને સાધુઓને) [પશ્યતિ] શ્રદ્ધે છે, [જીવેષુ સાનુકમ્પઃ] જીવો પ્રત્યે અનુકંપાયુક્ત છે, [તસ્ય] તેને [સઃ] તે [શુભઃ ઉપયોગઃ] શુભ ઉપયોગ છે.

ટીકા:- વિશિષ્ટ (ખાસ પ્રકારની) ક્ષયોપશમદશામાં રહેલાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ પુદ્ગલો અનુસાર પરિણતિમાં લાગેલો હોવાને લીધે શુભ *ઉપરાગ ગ્રંથો હોવાથી, જે (ઉપયોગ) પરમ ભટ્ટારક, મહા દેવાધિદેવ, પરમેશ્વર એવા અર્હતની, સિદ્ધની અને સાધુની શ્રદ્ધા કરવામાં તથા સમસ્ત જીવસમૂહની અનુકંપા આચરવામાં પ્રવર્તે છે, તે શુભ ઉપયોગ છે. ૧૫૭.

હવે અશુભ ઉપયોગનું સ્વરૂપ પ્રરૂપે છે:-

* ઉપરાગનો અર્થ ૨૪૮ મા પાને પદટિપ્પણમાં જુઓ.

**વિસયકસાઓગાઢો દુસ્સુદિદુચિત્તદુદ્ધગોદ્વિજુદો ।
ઉગ્ગો ઉમ્મગ્ગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥ ૧૫૮ ॥**

**વિષયકષાયાવગાઢો દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુદ્ધગોષ્ટિયુતઃ ।
ઉગ્ગ ઉન્માર્ગપર ઉપયોગો યસ્ય સોઽશુભઃ ॥ ૧૫૮ ॥**

વિશિષ્ટોદયદશાવિશ્રાન્તદર્શનચારિત્રમોહનીયપુદ્ગલાનુવૃત્તિપરત્વેન પરિગૃહીતાશોભનોપ-
રાગત્વાત્પરમમદ્ધારકમહાદેવાધિદેવપરમેશ્વરાર્હત્સિદ્ધસાધુમ્યોઽન્યત્રોન્માર્ગશ્રદ્ધાને વિષયકષાય-
દુઃશ્રવણદુરાશયદુદ્ધસેવનોગ્રતાચરણે ચ પ્રવૃત્તોઽશુભોપયોગઃ ॥ ૧૫૮ ॥

પૂર્વોક્તલક્ષણજીવસ્યેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૫૭ ॥ અથાશુભોપયોગસ્વરૂપં નિરૂપયતિ—વિસયકસાઓગાઢો
વિષયકષાયાવગાઢઃ । દુસ્સુદિદુચિત્તદુદ્ધગોદ્વિજુદો દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુદ્ધગોષ્ટિયુતઃ । ઉગ્ગો ઉગ્ગઃ ।
ઉમ્મગ્ગપરો ઉન્માર્ગપરઃ । ઉવઓગો એવં વિશેષણચતુષ્ટયયુક્ત ઉપયોગઃ પરિણામઃ જસ્સ યસ્ય જીવસ્ય
ભવતિ સો અસુહો સ ઉપયોગસ્ત્વશુભો મળ્યતે, અભેદેન પુરુષો વા । તથા હિ—
વિષયકષાયરહિતશુદ્ધચૈતન્યપરિણતેઃ પ્રતિપક્ષભૂતો વિષયકષાયાવગાઢો વિષયકષાયપરિણતઃ ।
શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રતિપાદિકા શ્રુતિઃ સુશ્રુતિસ્તદ્વિલક્ષણા દુશ્રુતિઃ મિથ્યાશાસ્ત્રશ્રુતિર્વા; નિશ્ચિન્તાત્મધ્યાન—
પરિણતં સુચિત્તં, તદ્વિનાશકં દુચિત્તં, સ્વપરનિમિત્તેષ્ટકામભોગચિન્તાપરિણતં રાગાદ્યપધ્યાનં વા;
પરમચૈતન્યપરિણતેર્વિનાશિકા દુદ્ધગોષ્ટી, તત્પ્રતિપક્ષભૂતકુશીલપુરુષગોષ્ટી વા । ઇત્યંભૂતદુઃશ્રુતિ—
દુશ્ચિત્તદુદ્ધગોષ્ટીભિર્યુતો દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુદ્ધગોષ્ટિયુક્તઃ । પરમોપશમભાવપરિણતપરમચૈતન્યસ્વભાવા—ત્પ્રતિકૂલઃ
ઉગ્ગઃ । વીતરાગ—

**કુવિચાર-સંગતિ-શ્રવણયુત, વિષયે કષાયે મગ્ન જે,
જે ઉગ્ગ ને ઉન્માર્ગપર, ઉપયોગ તેહ અશુભ છે. ૧૫૮.**

અન્યયાર્થઃ- [યસ્ય ઉપયોગઃ] જેનો ઉપયોગ [વિષયકષાયાવગાઢઃ] વિષય-કષાયમાં
અવગાઢ (મગ્ન) છે, [દુઃશ્રુતિદુશ્ચિત્તદુદ્ધગોષ્ટિયુતઃ] કુશ્રુતિ, કુવિચાર અને કુસંગતિમાં જોડાયેલો છે,
[ઉગ્ગઃ] ઉગ્ગ છે તથા [ઉન્માર્ગપરઃ] ઉન્માર્ગમાં લાગેલો છે, [સઃ અશુભઃ] તેને તે અશુભ ઉપયોગ છે.

ટીકા:- વિશિષ્ટ ઉદયદશામાં રહેલાં દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયરૂપ પુદ્ગલો અનુસાર
પરિણતિમાં લાગેલો હોવાને લીધે અશુભ ઉપરાગ ગ્રહ્યો હોવાથી, જે (ઉપયોગ) પરમ ભદ્ધારક, મહા
દેવાધિદેવ, પરમેશ્વર એવા અર્હત, સિદ્ધ અને સાધુ સિવાય અન્યની-ઉન્માર્ગની-શ્રદ્ધા કરવામાં તથા
વિષય, કષાય, કુશ્રવણ, કુવિચાર, કુસંગ અને ઉગ્ગતા આચરવામાં પ્રવર્તે છે, તે અશુભ ઉપયોગ છે.
૧૫૮.

અથ પરદ્રવ્યસંયોગકારણવિનાશમભ્યસ્યતિ-

**અસુહોવઓગરહિદો સુહોવજુત્તો ણ અણ્ણદવિયમ્હિ ।
હોજ્જં મજ્ઝત્થોઽહં ણાણપ્પગમપ્પગં જ્ઞાણે ॥ ૧૫૯ ॥**

**અશુભોપયોગરહિતઃ શુભોપયુક્તો ન અન્યદ્રવ્યે ।
મવન્મધ્યસ્થોઽહં જ્ઞાનાત્મકમાત્મકં ધ્યાયામિ ॥ ૧૫૯ ॥**

યો હિ નામાયં પરદ્રવ્યસંયોગકારણત્વેનોપન્યસ્તોઽશુદ્ધ ઉપયોગઃ સ ખલુ મન્દતીવ્રોદયદશાવિશ્રાન્તપરદ્રવ્યાનુવૃત્તિતન્ત્રત્વાદેવ પ્રવર્તતે, ન પુનરન્યસ્માત્ । તતોઽહમેષ સર્વસ્મિન્નેવ પરદ્રવ્યે મધ્યસ્થો ભવામિ । એવં ભવંશ્રાહં પરદ્રવ્યાનુવૃત્તિતન્ત્રત્વાભાવાત્ શુભેનાશુભેન

સર્વજ્ઞપ્રણીતનિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગાદ્વિલક્ષણ ઉન્માર્ગપરઃ । ઇત્થંભૂતવિશેષણચતુષ્ટયસહિત ઉપયોગઃ પરિણામઃ તત્પરિણતપુરુષો વેત્યશુભોપયોગો મળ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૫૮ ॥ અથ શુભાશુભરહિતશુદ્ધોપ-યોગં પ્રરૂપયતિ-અસુહોવઓગરહિદો અશુભોપયોગરહિતો ભવામિ । સ કઃ અહં અહં કર્તા । પુનરપિ કથંભૂતઃ । સુહોવજુત્તો ણ શુભોપયોગયુક્તઃ પરિણતો ન ભવામિ । ક્ક વિષયેઽસો શુભોપ-યોગઃ । અણ્ણદવિયમ્હિ નિજપરમાત્મદ્રવ્યાદન્યદ્રવ્યે । તર્હિ કથંભૂતો ભવામિ । હોજ્જં મજ્ઝત્થો જીવિતમરણલાભાલાભસુખદુઃખશત્રુમિત્રનિન્દાપ્રશંસાદિવિષયે મધ્યસ્થો ભવામિ । ઇત્થંભૂતઃ સન્ કિં કરોમિ । ણાણપ્પગમપ્પગં જ્ઞાણે જ્ઞાનાત્મકમાત્માનં ધ્યાયામિ । જ્ઞાનેન નિર્વૃત્તં જ્ઞાનાત્મકં

હવે પરદ્રવ્યના સંયોગનું જે કારણ (અશુદ્ધ ઉપયોગ) તેના વિનાશને અભ્યાસે છે:-

**મધ્યસ્થ પરદ્રવ્યે થતો, અશુભોપયોગ રહિત ને
શુભમાં અયુક્ત, હું ધ્યાઉં છું નિજ આત્મને જ્ઞાનાત્મને. ૧૫૮.**

અન્યાર્થઃ- [અન્યદ્રવ્યે] અન્ય દ્રવ્યમાં [મધ્યસ્થઃ] મધ્યસ્થ [મવન્] થતો [અહમ્] હું [અશુભોપયોગરહિતઃ] અશુભોપયોગ રહિત થયો થકો તેમ જ [શુભોપયુક્તઃ ન] શુભોપયુક્ત નહિ થયો થકો [જ્ઞાનાત્મકમ્] જ્ઞાનાત્મક [આત્મકં] આત્માને [ધ્યાયામિ] ધ્યાઉં છું.

ટીકા:- જે આ (૧૫૬, મી ગાથામાં) પરદ્રવ્યના સંયોગના કારણ તરીકે કહેવામાં આવેલો અશુદ્ધ ઉપયોગ, તે ખરેખર મંદ-તીવ્ર ઉદયદશામાં રહેલા પરદ્રવ્ય અનુસાર પરિણતિને આધીન થવાથી જ પ્રવર્તે છે, પરંતુ અન્ય (કોઈ) કારણથી નહિ. માટે બધાય પરદ્રવ્યમાં હું આ મધ્યસ્થ થાઉં. અને એમ મધ્યસ્થ થતો હું પરદ્રવ્ય અનુસાર પરિણતિને

વાશુદ્ધોપયોગેન નિર્મુક્તો ભૂત્વા કેવલસ્વદ્રવ્યાનુવૃત્તિપરિગ્રહાત્ પ્રસિદ્ધશુદ્ધોપયોગ ઉપયોગા-
ત્મનાત્મન્યેવ નિત્યં નિશ્ચલમુપયુક્તસ્તિષ્ઠામિ । ઇષ મે પરદ્રવ્યસંયોગકારણવિનાશાભ્યાસઃ ॥ ૧૫૯ ॥

અથ શરીરાદાવપિ પરદ્રવ્યે માધ્યસ્થં પ્રકટયતિ-

**णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी ण कारणं तेसि ।
कर्ता ण ण कारयिदा अणुमंता णेव कर्त्तीणं ॥ १६० ॥**

**નાહં દેહો ન મનો ન ચૈવ વાણી ન કારણં તેષામ્ ।
કર્તા ન ન કારયિતા અનુમન્તા નૈવ કર્તૃણામ્ ॥ ૧૬૦ ॥**

કેવલજ્ઞાનાન્તર્ભૂતાનન્તગુણાત્મકં નિજાત્માનં શુદ્ધધ્યાનપ્રતિપક્ષભૂતસમસ્તમનોરથરૂપચિન્તાજાલ-ત્યાગેન
ધ્યાયામીતિ શુદ્ધોપયોગલક્ષણં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૫૯ ॥ એવં શુભાશુભશુદ્ધોપયોગવિવરણરૂપેણ તૃતીયસ્થલે
ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથ દેહમનોવચનવિષયેડત્યન્તમાધ્યસ્થ્યમુદ્યોતયતિ-**णाहं देहो ण मणो ण चेव वाणी**
નાહં દેહો ન મનો ન ચૈવ વાણી । મનોવચનકાયવ્યાપારરહિતાત્પરમાત્મ-દ્રવ્યાદ્વિન્નં યન્મનોવચનકાયત્રયં
નિશ્ચયનયેન તન્નાહં ભવામિ । તતઃ કારણાત્તત્પક્ષપાતં મુક્ત્વાત્યન્તમધ્યસ્થોડસ્મિ । **ण कारणं तेसिं** ન
કારણં તેષામ્ । નિર્વિકારપરમાહ્વાદૈકલક્ષણસુખા-મૃતપરિણતેર્યદુપાદાનકારણભૂતમાત્મદ્રવ્યં તદ્વિલક્ષણો
મનોવચનકાયનામુપાદાનકારણભૂતઃ પુદ્ગલપિપ્પ્લો ન ભવામિ । તતઃ કારણાત્તત્પક્ષપાતં મુક્ત્વાત્યન્તમધ્ય
સ્થોડસ્મિ । **कर्ता ण हि कारइदा अणुमंता णेव कर्त्तीणं** કર્તા ન હિ કારયિતા

આધીન નહિ થવાથી શુભ અથવા અશુભ એવો જે અશુદ્ધ ઉપયોગ તેનાથી મુક્ત થઈને, કેવળ
સ્વદ્રવ્ય અનુસાર પરિણતિને ગ્રહવાથી જેને શુદ્ધોપયોગ સિદ્ધ થયો છે એવો થયો થકો, ઉપયોગાત્મા વડે
(ઉપયોગરૂપ નિજ સ્વરૂપ વડે) આત્મામાં જ સદા નિશ્ચળપણે ઉપયુક્ત રહું છું. આ મારો પરદ્રવ્યના
સંયોગના કારણના વિનાશનો અભ્યાસ છે. ૧૫૯.

હવે શરીરાદિ પરદ્રવ્ય પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થપણું પ્રગટ કરે છે:-

**હું દેહ નહિ, વાણી ન, મન નહિ, તેમનું કારણ નહીં,
કર્તા ન, કારયિતા ન, અનુમંતા હું કર્તાનો નહીં. ૧૬૦.**

अन्वयार्थ:- [અહં દેહઃ ન] હું દેહ નથી, [મનઃ ન] મન નથી, [ચ એવ] તેમ જ [વાણી
ન] વાણી નથી; [તેષાં કારણં ન] તેમનું કારણ નથી, [કર્તા ન] કર્તા નથી, [કારયિતા ન]
કારયિતા (કરાવનાર) નથી, [કર્તૃણામ્ અનુમન્તા ન એવ] કર્તાનો અનુમોદક નથી.

શરીરં ચ વાચં ચ મનશ્ચ પરદ્રવ્યત્વેનાહં પ્રપદ્યે; તતો ન તેષુ કશ્ચિદપિ મમ પક્ષપાતોઽસ્તિ, સર્વત્રાપ્યહમત્યન્તં મધ્યસ્થોઽસ્મિ। તથા હિ-ન ખલ્વહં શરીરવાહ્મનસાં સ્વરૂપાધારભૂતમચેતન-દ્રવ્યમસ્મિ; તાનિ ખલુ માં સ્વરૂપાધારમન્તરેણાપ્યાત્મનઃ સ્વરૂપં ધારયન્તિ। તતોઽહં શરીરવાહ્મનઃપક્ષપાતમપાસ્યાત્યન્તં મધ્યસ્થોઽસ્મિ। ન ચ મે શરીરવાહ્મનઃકારણાચેતનદ્રવ્યત્વ-મસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારણમન્તરેણાપિ કારણવન્તિ ભવન્તિ। તતોઽહં તત્કારણત્વપક્ષપાતમ-પાસ્યાસ્મ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાહ્મનઃકારકાચેતનદ્રવ્યત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કર્તારમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ। તતોઽહં તત્કર્તૃત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્મ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાહ્મનઃકારકાચેતનદ્રવ્યપ્રયોજકત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારકપ્રયોજકમન્તરેણાપિ ક્રિયમાણાનિ। તતોઽહં તત્કારકપ્રયોજકત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્મ્ય-યમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ। ન ચ મે સ્વતન્ત્રશરીરવાહ્મનઃકારકાચેતનદ્રવ્યા

અનુમન્તા નૈવ કર્તૃણામ્। સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાવિષયે યત્કૃતકારિતાનુમતસ્વરૂપં તદ્વિલક્ષણં યન્મનોવચનકાયવિષયે કૃતકારિતાનુમતસ્વરૂપં તન્નાહં ભવામિ। તતઃ કારણાત્તપક્ષપાતં મુક્ત્વાત્યન્તમધ્યસ્થોઽસ્મીતિ

ટીકા:- શરીર, વાણી અને મનને હું પરદ્રવ્યપણે સમજું છું; તેથી તેમના પ્રત્યે મને કાંઈ પણ પક્ષપાત નથી, (તે) બધાંય પ્રત્યે હું અત્યંત મધ્યસ્થ છું. તે આ પ્રમાણે :

ખરેખર હું શરીર, વાણી અને મનના સ્વરૂપના આધારભૂત એવું અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું સ્વરૂપ-આધાર વિના પણ (અર્થાત્ હું તેમના સ્વરૂપનો આધાર હોયા વિના પણ) તેઓ ખરેખર પોતાના સ્વરૂપને ધારે છે. માટે હું શરીર, વાણી અને મનનો પક્ષપાત છોડી અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

વળી હું શરીર, વાણી અને મનનું કારણ એવું અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું કારણ વિના પણ (અર્થાત્ હું કારણ હોયા વિના પણ) તેઓ ખરેખર કારણવાળાં છે. માટે તેમના કારણપણાનો પક્ષપાત છોડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

વળી હું સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારક (-કરનારું, કર્તા) એવું અચેતનદ્રવ્ય નથી; હું કર્તા વિના પણ તેઓ ખરેખર કરાય છે. માટે તેમના કર્તાપણાનો પક્ષપાત છોડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

વળી હું, સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારક (-કરનારું, કર્તા) એવું જે અચેતનદ્રવ્ય તેનો પ્રયોજક નથી; હું કર્તા-પ્રયોજક વિના પણ (અર્થાત્ હું તેમના કર્તાનો પ્રયોજક-તેમનો કરાવનાર-હોયા વિના પણ) તેઓ ખરેખર કરાય છે. માટે તેમના કર્તાના પ્રયોજકપણાનો (કરાવનારપણાનો) પક્ષપાત છોડી હું આ અત્યંત મધ્યસ્થ છું.

વળી હું સ્વતંત્રપણે શરીર, વાણી અને મનનું કારક (-કરનારું) જે અચેતનદ્રવ્ય

નુજ્ઞાતૃત્વમસ્તિ; તાનિ ખલુ માં કારકાનુજ્ઞાતારમન્તરેણાપિ ક્રિયામાણાનિ । તતોઽહં તત્કારકાનુજ્ઞાતૃત્વપક્ષપાતમપાસ્યાસ્મ્યયમત્યન્તં મધ્યસ્થઃ ॥ ૧૬૦ ॥

અથ શરીરવાઙ્મનસાં પરદ્રવ્યત્વં નિશ્ચિનોતિ-

**દેહો ય મળો વાણી પોગ્ગલદવ્વપ્પગ તિ ણિદ્ધિઢ્ઠા ।
પોગ્ગલદવ્વં હિ પુળો પિંહો પરમાણુદવ્વાણં ॥ ૧૬૧ ॥**

**દેહશ્ચ મનો વાણી પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ।
પુદ્ગલદ્રવ્યમપિ પુનઃ પિણ્ડઃ પરમાણુદ્રવ્યાણામ્ ॥ ૧૬૧ ॥**

શરીરં ચ વાક્ ચ મનશ્ચ ત્રીણ્યપિ પરદ્રવ્યં, પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકત્વાત્ । પુદ્ગલદ્રવ્યત્વં તુ તેષાં પુદ્ગલદ્રવ્યસ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વનિશ્ચિતત્વાત્ । તથાવિધપુદ્ગલદ્રવ્યં ત્વનેકપર-

તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૬૦ ॥ અથ કાચવાઙ્મનસાં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપાત્પરદ્રવ્યત્વં વ્યવસ્થાપયતિ-દેહો ય મળો વાણી પુગ્ગલદવ્વપ્પગ તિ ણિદ્ધિઢ્ઠા દેહશ્ચ મનો વાણી તિસ્રોઽપિ પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ । કસ્માત્ । વ્યવહારેણ જીવેન સહૈકત્વેપિ નિશ્ચયેન પરમચૈતન્યપ્રકાશપરિણતેર્ભિન્નત્વાત્ । પુદ્ગલદ્રવ્યં કિં ભણ્યતે । પુગ્ગલદવ્વં હિ પુળો પિંહો પરમાણુદવ્વાણં પુદ્ગલદ્રવ્યં હિ સ્ફુટં પુનઃ પિણ્ડઃ સમૂહો ભવતિ । કેષામ્ । પરમાણુદ્રવ્યાણામિત્યર્થઃ ॥ ૧૬૧ ॥ અથાત્મનઃ શરીરરૂપપરદ્રવ્યાભાવં

તેનો અનુમોદક નથી; કું કર્તા-અનુમોદક વિના પણ (અર્થાત્ કું તેમના કર્તાનો અનુમોદક હોવા વિના પણ) તેઓ ખરેખર કરાય છે. માટે તેમના કર્તાના અનુમોદકપણાનો પક્ષપાત છોડી કું આ અત્યંત મદ્યસ્થ છું. ૧૬૦.

હવે, શરીર, વાણી અને મનનું પરદ્રવ્યપણું નક્કી કરે છે:-

**મન, વાણી તેમ જ દેહ પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપ નિર્દિષ્ટ છે;
ને તેહ પુદ્ગલદ્રવ્ય બહુ પરમાણુઓનો પિંડ છે. ૧૬૧.**

અન્વયાર્થ:- [દેહઃ ચ મનઃ વાણી] દેહ, મન અને વાણી [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક [ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] (વીતરાગદેવે) કદ્યાં છે; [અપિ પુનઃ] અને [પુદ્ગલદ્રવ્યં] તે દેહાદિ પુદ્ગલદ્રવ્ય [પરમાણુદ્રવ્યાણાં પિણ્ડઃ] પરમાણુદ્રવ્યોનો પિંડ છે.

ટીકા:- શરીર, વાણી અને મન ત્રણેય પરદ્રવ્ય છે, કારણ કે પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે. તેમને પુદ્ગલદ્રવ્યપણું છે, કારણ કે તેઓ પુદ્ગલદ્રવ્યના સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વમાં

માણુદ્રવ્યાણામેકપિણ્ડપર્યાયેણ પરિણામઃ, અનેકપરમાણુદ્રવ્યસ્વલક્ષણભૂતસ્વરૂપાસ્તિત્વાનામને-
કત્વેઽપિ કથંચિદેકત્વેનાવભાસનાત્ ॥ ૧૬૧ ॥

અથાત્મનઃ પરદ્રવ્યત્વાભાવં પરદ્રવ્યકર્તૃત્વાભાવં ચ સાધયતિ-

**णाहं पोग्गलमइओ ण ते मया पोग्गला कया पिंडं ।
तम्हा हि ण देहोऽहं कर्ता वा तस्स देहस्स ॥ १६२ ॥**

**नाहं पुद्गलमयो न ते मया पुद्गलाः कृताः पिण्डम् ।
तस्माद्धि न देहोऽहं कर्ता वा तस्य देहस्य ॥ १६२ ॥**

યદેતત્પ્રકરણનિર્ધારિતં પુદ્ગલાત્મકમન્તર્નીતવાઙ્મનોદ્વૈતં શરીરં નામ પરદ્રવ્યં ન
તાવદહમસ્મિ, મમાપુદ્ગલમયસ્ય પુદ્ગલાત્મકશરીરત્વવિરોધાત્ । ન ચાપિ તસ્ય કારણદ્વારેણ

તત્કર્તૃત્વાભાવં ચ નિરૂપયતિ-णाहं पुग्गलमइओ नाहं पुद्गलमयः । ण ते मया पुग्गला कया पिंडा न
च ते पुद्गला मया कृताः पिण्डाः । तम्हा हि ण देहोऽहं तस्माद्देहो न भवाम्यहं । हि स्फुटं ।

નિશ્ચિત (-રહેલાં) છે. * તથાવિધ પુદ્ગલદ્રવ્ય અનેક પરમાણુદ્રવ્યોનો એકપિંડપર્યાયરૂપે પરિણામ છે,
કારણ કે અનેક પરમાણુદ્રવ્યોનાં સ્વલક્ષણભૂત સ્વરૂપ-અસ્તિત્વો અનેક હોવા છતાં કથંચિત્
(સ્નિગ્ધત્વ-રૂક્ષત્વકૃત બંધપરિણામની અપેક્ષાએ) એકપણે અવભાસે છે. ૧૬૧.

હવે આત્માને પરદ્રવ્યપણાનો અભાવ અને પરદ્રવ્યના કર્તાપણાનો અભાવ સિદ્ધ કરે છે:-

**हुं पौद्गलिक नथी, पुद्गलो में पिंडरूप कर््या नथी;
तेथी नथी हुं देह वा ते देहनो कर्ता नथी. १६२.**

अन्वयार्थः-[अहं पुद्गलमयः न] हुं पुद्गलमय नथी અને [ते पुद्गलाः] ते पुद्गलो [मया
पिण्डं न कृताः] में पिंडरूप कर््या नथी; [तस्मात् हि] तेथी [अहं न देहः] हुं देह नथी [वा] तेम
ज [तस्य देहस्य कर्ता] ते देहनो कर्ता नथी.

ટીકા:- પ્રથમ તો, જે આ પ્રકરણથી નિર્ધારિત, પુદ્ગલાત્મક શરીર નામનું પરદ્રવ્ય-કે જેની
અંદર વાણી અને મન એ બે સમાઈ જાય છે-તે હું નથી, કારણ કે અપુદ્ગલમય એવો હું પુદ્ગલાત્મક
શરીરપણે હોવામાં વિરોધ છે. વળી એવી જ રીતે તેના

---

* તથાવિધ = તે પ્રકારનું અર્થાત્ શરીરાદિરૂપ

કર્તૃદ્વારેણ કર્તૃપ્રયોજકદ્વારેણ કર્ત્રનુમન્તૃદ્વારેણ વા શરીરસ્ય કર્તાહમસ્મિ, મમાનેકપરમાણુદ્રવ્યૈક-
પિન્ડપર્યાયપરિણામસ્યાકર્તુરનેકપરમાણુદ્રવ્યૈકપિન્ડપર્યાયપરિણામાત્મકશરીરકર્તૃત્વસ્ય સર્વથા
વિરોધાત્ ॥ ૧૬૨ ॥

અથ કથં પરમાણુદ્રવ્યાનાં પિન્ડપર્યાયપરિણતિરિતિ સંદેહમપનુદતિ-

**અપદેસો પરમાણુ પદેસમેત્તો ય સયમસદ્દો જો ।
ગિદ્ધો વા લુક્ષો વા દુપદેસાદિત્તમણુહવદિ ॥ ૧૬૩ ॥**

**અપ્રદેશઃ પરમાણુઃ પ્રદેશમાત્રશ્ચ સ્વયમશબ્દો યઃ ।
સ્નિગ્ધો વા રુક્ષો વા દ્વિપ્રદેશાદિત્વમનુભવતિ ॥ ૧૬૩ ॥**

કર્તા વા તસ્સ દેહસ્ય કર્તા વા ન ભવામિ તસ્ય દેહસ્યેતિ । અયમત્રાર્થઃ દેહોઽહં ન ભવામિ ।
કસ્માદ્ । અશરીરસહજશુદ્ધચૈતન્યપરિણતત્વેન મમ દેહત્વવિરોધાત્ । કર્તા વા ન ભવામિ તસ્ય
દેહસ્ય । તદપિ કસ્માત્ । નિઃક્રિયપરમચિજ્જ્યોતિઃપરિણતત્વેન મમ દેહકર્તૃત્વવિરોધાદિતિ ॥
૧૬૨ ॥ એવં કાયવાહ્મનસાં શુદ્ધાત્મના સહ ભેદકથનરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । ઇતિ
પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ‘અત્થિત્તગિચ્છિદસ્ય હિ’ ઇત્યાદ્યેકાદશગાથાભિઃ સ્થલચતુષ્ટયેન પ્રથમો
વિશેષાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ।

(અર્થાત્ શરીરના) કારણ દ્વારા, કર્તા દ્વારા, કર્તાના પ્રયોજક દ્વારા કે કર્તાના અનુમોદક દ્વારા, શરીરનો
કર્તા હું નથી, કારણ કે અનેક પરમાણુદ્રવ્યોના એકપિંડપર્યાયરૂપ પરિણામનો અકર્તા એવો હું અનેક
પરમાણુદ્રવ્યોના એકપિંડપર્યાયરૂપ *પરિણામાત્મક શરીરના કર્તાપણે હોવામાં સર્વથા વિરોધ છે. ૧૬૨.

હવે ‘પરમાણુદ્રવ્યોને પિંડપર્યાયરૂપ પરિણતિ કઈ રીતે થાય છે’ એવા સંદેહને દૂર કરે છે:-

**પરમાણુ જે અપ્રદેશ, તેમ પ્રદેશમાત્ર, અશબ્દ છે,
તે સ્નિગ્ધ રુક્ષ બની પ્રદેશદ્વયાદિવત્પ અનુભવે. ૧૬૩.**

અન્યાર્થઃ- [પરમાણુઃ] પરમાણુ [યઃ અપ્રદેશઃ] કે જે અપ્રદેશ છે, [પ્રદેશમાત્રઃ]
પ્રદેશમાત્ર છે [ચ] અને [સ્વયમ્ અશબ્દઃ] પોતે અશબ્દ છે, [સ્નિગ્ધઃ વા રુક્ષઃ વા] તે સ્નિગ્ધ
અથવા રુક્ષ થયો થકો [દ્વિપ્રદેશાદિત્વમ્ અનુભવતિ] દ્વિપ્રદેશાદિપણું અનુભવે છે.

* શરીર અનેક પરમાણુદ્રવ્યોનો એકપિંડપર્યાયરૂપ પરિણામ છે.

પરમાણુર્હિં દ્વ્યાદિપ્રદેશાનામભવાદપ્રદેશઃ, એકપ્રદેશસદ્ભાવાત્પ્રદેશમાત્રઃ, સ્વયમનેકપરમાણુદ્રવ્યાત્મકશબ્દપર્યાયવ્યક્ત્યસંભવાદશબ્દશ્ચ। યતશ્ચતુઃસ્પર્શપચ્ચરસદ્વિગન્ધપચ્ચવર્ણાનામવિરોધેન સદ્ભાવાત્ સ્નિગ્ધો વા રૂક્ષો વા સ્યાત્, તત એવ તસ્ય પિન્ડપર્યાયપરિણતિરૂપા દ્વિપ્રદેશાદિત્વાનુભૂતિઃ। અથૈવં સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વં પિન્ડત્વસાધનમ્।। ૧૬૩।।

અથ કીદૃશં તત્સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વં પરમાણોરિત્યાવેદયતિ-

અથ કેવલપુદ્ગલબન્ધમુખ્યત્વેન નવગાથાપર્યન્તં વ્યાખ્યાનં કરોતિ। તત્ર સ્થલદ્વયં ભવતિ। પરમાણૂનાં પરસ્પરબન્ધકથનાર્થ 'અપદેસો પરમાણૂ' ઇત્યાદિપ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયમ્। તદનન્તરં સ્કન્ધાનાં બન્ધમુખ્યત્વેન 'દુપદેસાદી ઁન્ધા' ઇત્યાદિદ્વિતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચકમ્। એવં દ્વિતીયવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા। અથ યદ્યાત્મા પુદ્ગલાનાં પિન્ડં ન કરોતિ તર્હિં કથં પિન્ડપર્યાયપરિણતિરિતિ પશ્ચે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ-અપદેસો અપ્રદેશઃ। સ કઃ। પરમાણૂ પુદ્ગલપરમાણૂઃ। પુનરપિ કથંભૂતઃ। પદેસમેત્તો ય દ્વિતીયાદિપ્રદેશાભાવાત્ પ્રદેશમાત્રશ્ચ। પુનશ્ચ કિંરૂપઃ। સયમસદ્દો ય સ્વયં વ્યક્તિરૂપેણાશબ્દઃ। એવં વિશેષણત્રયવિશિષ્ટઃ સન્ ગિન્દ્ધો વા લુક્ષ્વો વા સ્નિગ્ધો વા રૂક્ષો વા યતઃ કારણાત્સંભવતિ તતઃ કારણાત્ દુપદેસાદિત્તમણુહવદિ દ્વિપ્રદેશાદિરૂપં બન્ધમનુભવતીતિ। તથા હિ-યથાયમાત્મા શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન બન્ધરહિતોઽપિ પશ્ચાદશુદ્ધનયેન સ્નિગ્ધસ્થાનીયરાગભાવેન રૂક્ષસ્થાનીયદ્વેષભાવેન યદા પરિણમતિ તદા પરમાગમકથિતપ્રકારેણ બન્ધમનુભવતિ, તથા પરમાણુરપિ સ્વભાવેન બન્ધરહિતોઽપિ યદા બન્ધકારણભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણેન પરિણતો ભવતિ તદા પુદ્ગલાન્તરેણ સહ વિભાવપર્યાયરૂપં બન્ધમનુભવતીત્યર્થઃ।। ૧૬૩।। અથ કીદૃશં તત્સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વમિતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં

ટીકા:- ખરેખર પરમાણુ દ્વિ-આદિ (બે, ત્રણ વગેરે) પ્રદેશોના અભાવને લીધે અપ્રદેશ છે, એક પ્રદેશના સદ્ભાવને લીધે પ્રદેશમાત્ર છે અને સ્વયં અનેક પરમાણુદ્રવ્યાત્મક શબ્દ પર્યાયની વ્યક્તિના (-પ્રગટતાના) અસંભવને લીધે અશબ્દ છે. (તે પરમાણુ) અવિરોધપૂર્વક ચાર સ્પર્શ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને પાંચ વર્ણના સદ્ભાવને લીધે સ્નિગ્ધ (ચીકણો) અથવા રૂક્ષ (લૂખો) થાય છે તેથી જ તેને *પિંડપર્યાયપણે પરિણતિરૂપ દ્વિપ્રદેશાદિપણાની અનુભૂતિ થાય છે. આ રીતે સ્નિગ્ધરૂક્ષપણું પિંડપણાનું કારણ છે. ૧૬૩.

હવે પરમાણુને તે સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણું કેવા પ્રકારનું હોય છે તે કહે છે:-

* એક પરમાણુને બીજા એક પરમાણુ સાથે પિંડરૂપે પરિણતિ તે દ્વિપ્રદેશીપણાની અનુભૂતિ છે; એક પરમાણુને બીજા બે પરમાણુઓ સાથે પિંડરૂપે પરિણતિ તે ત્રિપ્રદેશીપણાનો અનુભવ છે. આ પ્રમાણે પરમાણુ અન્ય પરમાણુઓ સાથે પિંડરૂપે પરિણમતાં અનેકપ્રદેશીપણું અનુભવે છે.

एगुत्तरमेगादी अणुस्स णिद्धत्तणं च लुक्खत्तं । परिणामादो भणितं जाव अणंतत्तमणुभवदि ॥ १६४ ॥

एकोत्तरमेकाद्यणोः स्निग्धत्वं वा रूक्षत्वम् ।
परिणामाद्भणितं यावदनन्तत्वमनुभवति ॥ १६४ ॥

પરમાણોર્હિ તાવદસ્તિ પરિણામઃ તસ્ય વસ્તુસ્વભાવત્વેનાનતિક્રમાત્ । તતસ્તુ પરિણામા-
દુપાત્તકાદાચિત્કવૈચિત્ર્યં ચિત્રગુણયોગિત્વાત્પરમાણોરેકાદ્યેકોત્તરાનન્તાવસાનાવિભાગપરિચ્છેદવ્યાપિ
સ્નિગ્ધત્વં વા રૂક્ષત્વં વા ભવતિ ॥ ૧૬૪ ॥

દદાતિ—एगुत्तरमेगादी एकोत्तरमेकादि । किम् । णिद्धत्तणं च लुक्खत्तं स्निग्धत्वं रूक्षत्वं च कर्मतापन्नं ।
भणितं भणितं कथितम् । किंपर्यन्तम् । जाव अणंतत्तमणुभवदि अनन्तत्वमनन्तपर्यन्तं यावदनुभवति
प्राप्नोति । कस्मात्सकाशात् । परिणामादो परिणतिविशेषात्परिणामित्वादित्यर्थः । कस्य संबन्धि । अणुस्स
अणोः पुद्गलपरमाणोः । तथा हि—यथा जीवे जलाजागोमहिषीक्षीरे स्नेहवृद्धिवत्स्नेहस्थानीयं रागत्वं
रूक्षस्थानीयं द्वेषत्वं बन्धकारणभूतं जघन्यविशुद्धि—संक्लेशस्थानीयमादिं कृत्वा
परमागमकथितक्रमेणोत्कृष्टविशुद्धिसंक्लेशपर्यन्तं वर्धते, तथा पुद्गलपरमाणुद्रव्येऽपि स्निग्धत्वं रूक्षत्वं च
बन्धकारणभूतं पूर्वोक्तजलादितारतम्य—शक्तिदृष्टान्तेनैकगुणसंज्ञां जघन्यशक्तिमादिं कृत्वा
गुणसंज्ञेनाविभागपरि—

એકાંશથી આરંભી જ્યાં અવિભાગ અંશ અનંત છે,
સ્નિગ્ધત્વ વા રૂક્ષત્વ એ પરિણામથી પરમાણુને. ૧૬૪.

અન્યયાર્થ:- [અણોઃ] પરમાણુને [પરિણામાત્] પરિણામને લીધે [એકાદિ] એકથી (-એક
અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી) માંડીને [એકોત્તરં] એકેક વધતાં [યાવત્ અનન્તત્વમ્ અનુભવતિ]
અનંતપણાને (-અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદપણાને) પામે ત્યાંસુધીનું [સ્નિગ્ધત્વં વા રૂક્ષત્વં]
સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ હોય છે એમ [ભણિતમ્] (જિનદેવે) કહ્યું છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો પરમાણુને પરિણામ હોય છે કારણ કે તે (પરિણામ) વસ્તુનો સ્વભાવ
હોવાથી ઉલ્લંઘી શકાતો નથી. અને તે પરિણામને લીધે જે ^૧કાદાચિત્ક વિચિત્રતા ધારણ કરે છે એવું,
એકથી માંડીને એક એક વધતાં અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદે સુધી વ્યાપનારું સ્નિગ્ધત્વ અથવા રૂક્ષત્વ
પરમાણુને હોય છે કારણ કે પરમાણુ અનેક પ્રકારના ગુણવાળો છે.

૧. કાદાચિત્ક = કોઈ વાર હોય એવું; ક્ષણિક; અનિત્ય.

૨. વિચિત્રતા = અનેકપ્રકારતા; વિવિધતા; અનેકરૂપતા. (ચીકણાપણું અને લૂખાપણું પરિણામને લીધે ક્ષણિક
અનેકરૂપતા-તરતમતા-ધારણ કરે છે)

અથાત્ર કીદશાત્સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાત્પિન્ડત્વમિત્યાવેદયતિ-

**ગિદ્ધા વા લુક્ષા વા અણુપરિણામા સમા વ વિસમા વા ।
સમતો દુરાધિગા જદિ બજ્ઞંતિ હિ આદિપરિહીણા ॥ ૧૬૫ ॥**

**સ્નિગ્ધા વા રૂક્ષા વા અણુપરિણામા: સમા વા વિષમા વા ।
સમતો દ્વચધિકા યદિ બધ્યન્તે હિ આદિપરિહીણા: ॥ ૧૬૫ ॥**

છેદદ્વિતીયનામાભિધેયેન શક્તિવિશેષેણ વર્ધતે । કિંપર્યન્તં । યાવદનન્તસંખ્યાનમ્ । કસ્માત્ । પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પરિણામિત્વાત્, પરિણામસ્ય વસ્તુસ્વભાવાદેવ નિષેધિતુમશક્યત્વાદિતિ ॥ ૧૬૪ ॥ અથાત્ર કીદશાત્સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વગુણાત્ પિન્ડો ભવતીતિ પ્રશ્ને સમાધાનં દદાતિ-**બજ્ઞંતિ હિ** બધ્યન્તે હિ સ્ફુટમ્ । કે । કર્મતાપન્ના: **અણુપરિણામા** અણુપરિણામા: । અણુપરિણામશબ્દેનાત્ર પરિણામપરિણતા અણવો ગૃહ્યન્તે । કથંભૂતા: । **ગિદ્ધા વા લુક્ષા વા** સ્નિગ્ધપરિણામપરિણતા વા રૂક્ષપરિણામપરિણતા વા । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટા: । **સમા વ વિસમા વા** દ્વિશક્તિચતુ:શક્તિ-ષ્ટશક્ત્યાદિપરિણતાનાં સમ ઇતિ સંજ્ઞા, ત્રિશક્તિપન્નશક્તિસપ્તશક્ત્યાદિપરિણતાનાં વિષમ ઇતિ સંજ્ઞા । પુનશ્ચ કિંરૂપા: । **સમતો દુરાધિગા જદિ** સમત: સમસંખ્યાનાત્સકાશાદ્ દ્વાભ્યાં ગુણાભ્યામધિકા યદિ ચેત્ । કથં દ્વિગુણાધિકત્વ-

ભાવાર્થ:- પરમાણુ પરિણામવાળો હોવાથી તેનાં સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વ એક *અવિભાગ પ્રતિચ્છેદથી માંડીને અનંત અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો સુધી તરતમતા પામે છે. ૧૬૪.

હવે કેવાં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વથી પિંડપણું થાય છે તે કહે છે:-

**હો સ્નિગ્ધ અથવા રૂક્ષ અણુ-પરિણામ, સમ વા વિષમ હો,
બંધાય જો ગુણદ્વય અધિક; નહિ બંધ હોય જઘન્યનો. ૧૬૫.**

અન્યયાર્થ:- [અણુપરિણામા:] પરમાણુ-પરિણામો, [સ્નિગ્ધા: વા રૂક્ષા: વા] સ્નિગ્ધ હો કે રૂક્ષ હો, [સમા: વા વિષમા: વા] બેકી અંશવાળા હો કે એકી અંશવાળા હો, [યદિ સમત: દ્વચધિક:] જો સમાન કરતાં બે અધિક અંશવાળા હોય તો [બધ્યન્તે હિ] બંધાય છે, [આદિપરિહીણા:] જઘન્ય અંશવાળો બંધાતો નથી.

* કોઈ ગુણમાં (એટલે કે ગુણના પર્યાયમાં) અંશકલ્પના કરવામાં આવતાં, તેનો જે નાનામાં નાનો (નિરંશ) અંશ પડે તેને તે ગુણનો (એટલે કે ગુણના પર્યાયનો) અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ કહેવામાં આવે છે (બકરી કરતાં ગાયના દૂધમાં અને ગાય કરતાં ભેંસના દૂધમાં ચીકાશના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો વધારે હોય છે. ધૂળ કરતાં રાખમાં અને રાખ કરતાં રેતીમાં લૂખાપણાના અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો અધિક હોય છે.

સમતો દ્વચધિકગુણાદ્ધિ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્વન્ધ્વ ઇત્યુત્સર્ગઃ, સ્નિગ્ધરૂક્ષદ્વચધિકગુણત્વસ્ય હિ પરિણામકત્વેન બન્ધસાધનત્વાત્। ન ખલ્વેકગુણાત્ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્વન્ધ્વ ઇત્યપવાદઃ, એકગુણસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્ય હિ પરિણમ્યપરિણામકત્વાભાવેન બન્ધસ્યાસાધનત્વાત્।। ૧૬૫।।

મિતિ ચેત્। એકો દ્વિગુણસ્તિષ્ઠતિ દ્વિતીયોઽપિ દ્વિગુણ ઇતિ દ્વૌ સમસંખ્યાનૌ તિષ્ઠતસ્તાવત્ એકસ્ય વિવક્ષિતદ્વિગુણસ્ય દ્વિગુણાધિકત્વે કૃતે સતિ સઃ ચતુર્ગુણો ભવતિ શક્તિચતુષ્ટયપરિણતો ભવતિ। તસ્ય ચતુર્ગુણસ્ય પૂર્વોક્તદ્વિગુણેન સહ બન્ધો ભવતીતિ। તથૈવ દ્વૌ ત્રિશક્તિયુક્તો તિષ્ઠતસ્તાવત્, તત્રાપ્યેકસ્ય ત્રિગુણશબ્દાભિધેયસ્ય ત્રિશક્તિયુક્તસ્ય પરમાણોઃ શક્તિદ્વયમેલાપકે કૃતે સતિ પન્નગુણત્વં ભવતિ। તેન પન્નગુણેન સહ પૂર્વોક્તત્રિગુણસ્ય બન્ધો ભવતિ। એવં દ્વયોર્દ્વયોઃ સ્નિગ્ધયોર્દ્વયોર્દ્વયો રૂક્ષયોર્દ્વયોર્દ્વયોઃ સ્નિગ્ધરૂક્ષયોર્વા સમયોઃ વિષમયોશ્ચ દ્વિગુણાધિકત્વે સતિ બન્ધો ભવતીત્યર્થઃ, કિંતુ વિશેષોઽસ્તિ। આદિપરિહીણા આદિશબ્દેન જલસ્થાનીયં જઘન્યસ્નિગ્ધત્વં વાલુકાસ્થાનીયં જઘન્યરૂક્ષત્વં ભગ્યતે, તામ્યાં વિહીના આદિપરિહીણા બધ્યન્તે। કિંચ—પરમચૈતન્યપરિણતિલક્ષણપરમાત્મતત્ત્વભાવનારૂપધર્મધ્યાનશુક્લધ્યાનબલેન યથા જઘન્યસ્નિગ્ધ—શક્તિસ્થાનીયે ક્ષીણરાગત્વે સતિ જઘન્યરૂક્ષશક્તિસ્થાનીયે ક્ષીણદ્વેષત્વે ચ સતિ જલવાલુકયોરિવ જીવસ્ય બન્ધો ન ભવતિ, તથા પુદ્ગલપરમાણોરપિ જઘન્યસ્નિગ્ધરૂક્ષશક્તિપ્રસ્તાવે બન્ધો ન ભવતીત્યભિપ્રાયઃ।। ૧૬૫।। અથ તમેવાર્થં વિશેષેણ સમર્થયતિ—ગુણશબ્દવાચ્યશક્તિદ્વયયુક્તસ્ય સ્નિગ્ધપરમાણોશ્ચતુર્ગુણસ્નિગ્ધેન રૂક્ષેણ વા સમશબ્દસંજ્ઞેન

ટીકા:- સમાન કરતાં બે ૧ગુણ અધિક સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ હોય તો બંધ થાય છે તે ઉત્સર્ગ (સામાન્ય નિયમ) છે; કારણ કે સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વનું બે ગુણ અધિક હોવાપણું તે પરિણામક હોવાથી બંધનું કારણ છે.

એક ગુણ સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વ હોય તો બંધ થતો નથી તે અપવાદ છે; કારણ કે એક ગુણ સ્નિગ્ધત્વ કે રૂક્ષત્વને પરિણમ્ય-પરિણામકપણાનો અભાવ હોવાથી બંધના કારણપણાનો અભાવ છે. ૧૬૫.

૧. ગુણ = અંશ; અવિભાગ પ્રતિચ્છેદ

૨. પરિણામક = પરિણામવાનાર; પરિણમવામાં નિમિત્તભૂત.

૩. પરિણમ્ય = પરિણમવાયોગ્ય [દસ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ બાર અંશ રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાઈને સ્કંધ બનતાં, દસ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ બાર અંશ રૂક્ષતારૂપે પરિણમી જાય છે; અથવા દસ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ બાર અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાઈને સ્કંધ બનતાં, દસ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ બાર અંશ સ્નિગ્ધતારૂપે પરિણમી જાય છે; માટે ઓછા અંશવાળો પરમાણુ પરિણમ્ય છે અને બે અધિક અંશવાળો પરમાણુ પરિણામક છે. એક અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ (સામાન્ય નિયમ અનુસાર) પરિણામક તો નથી જ, અને જઘન્યભાવમાં વર્તતો હોવાથી પરિણમ્ય પણ નથી આ રીતે જઘન્યભાવ બંધનું કારણ નથી.]

અથ પરમાણૂનાં પિન્ડત્વસ્ય યથોદિતહેતુત્વમવધારયતિ-

**ગિદ્ધત્તણેણ દુગુણો ચદુગુણગિદ્ધેણ બંધમણુભવદિ ।
લુક્ષેણ વા તિગુણિદો અણુ બજ્ઝદિ પંચગુણજુત્તો ॥ ૧૬૬ ॥**

**સ્નિગ્ધત્વેન દ્વિગુણશ્ચતુર્ગુણસ્નિગ્ધેન બન્ધમણુભવતિ ।
રુક્ષેણ વા ત્રિગુણિતોઽણુર્બધ્યતે પચ્ચગુણયુક્તઃ ॥ ૧૬૬ ॥**

યથોદિતહેતુકમેવ પરમાણૂનાં પિન્ડત્વમવધાર્ય, દ્વિચતુર્ગુણયોસ્ત્રિપચ્ચગુણયોશ્ચ દ્વયોઃ સ્નિગ્ધયોઃ દ્વયો રુક્ષયોર્દ્વયોઃ સ્નિગ્ધરુક્ષયોર્વા પરમાણૂવોર્બન્ધસ્ય પ્રસિદ્ધેઃ । ઉક્તં ચ “ ગિદ્ધા ગિદ્ધેણ બજ્ઝંતિ લુક્ષા લુક્ષા ય પોગ્ગલા । ગિદ્ધલુક્ષા ય બજ્ઝંતિ રુવારુવી ય પોગ્ગલા ॥ ”

તથૈવ ત્રિશક્તિયુક્તરુક્ષસ્ય પચ્ચગુણરુક્ષેણ સ્નિગ્ધેન વા વિષમસંજ્ઞેન દ્વિગુણાધિકત્વે સતિ બન્ધો ભવતીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । અયં તુ વિશેષઃ—પરમાનન્દૈકલક્ષણસ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન હીયમાનરાગદ્વેષત્વે સતિ પૂર્વોક્ત—

હવે પરમાણૂઓને પિંડપણૂમાં યથોક્ત હેતુ છે (અર્થાત્ ઉપર કહ્યું તે જ કારણ છે) એમ નક્કી કરે છે:-

**ચતુરંશ કો સ્નિગ્ધાણુ સહ દ્વય-અંશમય સ્નિગ્ધાણુનો;
પંચાંશી અણુ સહ બંધ થાય ત્રયાંશમય રુક્ષાણુનો. ૧૬૬.**

અન્વયાર્થ:- [સ્નિગ્ધત્વેન દ્વિગુણઃ] સ્નિગ્ધપણે બે અંશવાળો પરમાણૂ [ચતુર્ગુણસ્નિગ્ધેન] ચાર અંશવાળા સ્નિગ્ધ (અથવા રુક્ષ) પરમાણૂ સાથે [બન્ધમ્ અણુભવતિ] બંધ અણુભવે છે; [વા] અથવા [રુક્ષેણ ત્રિગુણિતઃ અણુઃ] રુક્ષપણે ત્રણ અંશવાળો પરમાણૂ [પચ્ચગુણયુક્તઃ] પાંચ અંશવાળા સાથે જોડાયો થકો [બધ્યતે] બંધાય છે.

ટીકા:- યથોક્ત હેતુથી જ પરમાણૂઓને પિંડપણૂ થાય છે એમ નક્કી કરવું, કારણ કે બે અને ચાર ગુણવાળા તથા ત્રણ અને પાંચ ગુણવાળા-એવા બે સ્નિગ્ધ પરમાણૂઓને અથવા એવા બે રુક્ષ પરમાણૂઓને અથવા એવા બે સ્નિગ્ધ-રુક્ષ પરમાણૂઓને (—એક સ્નિગ્ધ અને એક રુક્ષ પરમાણૂને) બંધની પ્રસિદ્ધિ છે. કહ્યું છે કે :

‘ ગિદ્ધા ગિદ્ધેણ બજ્ઝંતિ લુક્ષા લુક્ષા ય પોગ્ગલા ।
ગિદ્ધલુક્ષા ય બજ્ઝંતિ રુવારુવી ય પોગ્ગલા ॥ ’
‘ ગિદ્ધસ્સ ગિદ્ધેણ દુરાહિંણ લુક્ષસ્સ લુક્ષેણ દુરાહિંણ ।
ગિદ્ધસ્સ લુક્ષેણ હવેદિ બંધો જહણ્ણવજ્જે વિસમે સમે વા ॥ ’

“ ણિદ્વસ્સ ણિદ્ધેણ દુરાહિણેણ લુક્ખસ્સ લુક્ખેણ દુરાહિણેણ। ણિદ્વસ્સ લુક્ખેણ હવેદિ બંધો જહણ્ણવજ્જે વિસમે સમે વા।। ” ॥ ૧૬૬ ॥

जलवालुकादृष्टान्तेन यथा जीवानां बन्धो न भवति तथा जघन्यस्निग्धरूक्षत्वगुणे सति परमाणूना चेति। तथा चोक्तम्—“ णिद्वस्स णिद्वेण दुराधिगेण लुक्खस्स लुक्खेण दुराधिगेण। णिद्वस्स लुक्खेण हवेदि बंधो जघण्णवज्जे विसमे समे वा’ ॥ १६६ ॥ एवं पूर्वोक्तप्रकारेण स्निग्धरूक्ष-

[અર્થ:- પુદ્ગલો ‘*રૂપી’ અને ‘અરૂપી’ હોય છે; ત્યાં સ્નિગ્ધ પુદ્ગલો સ્નિગ્ધની સાથે બંધાય છે, રૂક્ષ પુદ્ગલો રૂક્ષની સાથે બંધાય છે, સ્નિગ્ધ અને રૂક્ષ પણ બંધાય છે.

જઘન્ય સિવાય એકી અંશવાળો હોય કે બેકી અંશવાળો હોય, સ્નિગ્ધનો બે અધિક અંશવાળા સ્નિગ્ધ પરમાણુ સાથે, રૂક્ષનો બે અધિક અંશવાળા રૂક્ષ પરમાણુ સાથે અને સ્નિગ્ધનો (બે અધિક અંશવાળા) રૂક્ષ પરમાણુ સાથે બંધ થાય છે.]

ભાવાર્થ:- બે અંશથી માંડીને અનંત અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ તેનાથી બે અધિક અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાઈને સ્કંધ બને છે. જેમ કે : ૨ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ૪ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૮૧ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો પરમાણુ ૮૩ અંશ રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૫૩૩ અંશ રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ ૫૩૫ અંશ રૂક્ષતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; ૭૦૦૬ અંશ રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ ૭૦૦૮ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે.—આ ઉદાહરણો પ્રમાણે બેથી માંડીને અનંત અંશો (અવિભાગ પ્રતિચ્છેદો) સુધી સમજી લેવું.

માત્ર એક અંશવાળા પરમાણુમાં જઘન્યભાવને લીધે બંધની યોગ્યતા નથી તેથી એક અંશવાળો સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ પરમાણુ ત્રણ અંશવાળા સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ પરમાણુ સાથે પણ બંધાતો નથી.

આ રીતે, (એક અંશવાળા સિવાય) બે પરમાણુઓ વચ્ચે બે અંશોનો તફાવત હોય તો જ તેઓ બંધાય છે; બે કરતાં વધારે કે ઓછાં અંશનો તફાવત હોય તો બંધ થતો નથી. જેમ કે: પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતા કે રૂક્ષતાવાળો પરમાણુ સાત અંશવાળા પરમાણુ સાથે બંધાય છે; પરંતુ પાંચ અંશવાળો પરમાણુ આઠ અંશવાળા કે છ અંશવાળા (અથવા પાંચ અંશવાળા) પરમાણુ સાથે બંધાતો નથી. ૧૬૬.

* કોઈ એક પરમાણુની અપેક્ષાએ વિસદશજાતિનો સમાનઅંશવાળો બીજો પરમાણુ ‘રૂપી’ કહેવાય છે અને બાકીના બધા પરમાણુઓ તેની અપેક્ષાએ ‘અરૂપી’ કહેવાય છે. જેમ કે પાંચ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળા પરમાણુને પાંચ અંશ રૂક્ષતાવાળો બીજો પરમાણુ ‘રૂપી’ છે અને બાકીના બધા પરમાણુઓ તેના માટે ‘અરૂપી’ છે. આનો અર્થ એમ થયો કે—વિસદશજાતિના સમાનઅંશવાળા પરમાણુઓ પરસ્પર ‘રૂપી’ છે; સદશજાતિના અથવા અસમાનઅંશવાળા પરમાણુઓ પરસ્પર ‘અરૂપી’ છે.

અથાત્મનઃ પુદ્ગલપિણ્ડકર્તૃત્વાભાવમવધારયતિ-

**દુપદેસાદી ઁંધા સુહુમા વા બાદરા સસંઠાણા ।
પુઢવિજલતેઁવાઁ સગપરિણામેહિં જાયંતે ।। ૧૬૭ ।।**

**દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કન્ધાઃ સૂક્ષ્મા વા બાદરાઃ સસંસ્થાનાઃ ।
પૃથિવીજલતેજોવાયવઃ સ્વકપરિણામૈર્જાયન્તે ।। ૧૬૭ ।।**

ઁવમમી સમુપજાયમાના દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કન્ધા વિશિષ્ટાવગાહનશક્તિવશાદુપાત્ત-
સૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યવિશેષા વિશિષ્ટાકારધારણશક્તિવશાદ્ગૃહીતવિચિત્રસંસ્થાનાઃ સન્તો યથાસ્વં

પરિણતપરમાણુસ્વરૂપકથનેન પ્રથમગાથા, સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણવિવરણેન દ્વિતીયા, સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણાભ્યાં દ્વચધિ
કત્વે સતિ બન્ધકથનેન તૃતીયા, તસ્યૈવ દ્ઢીકરણેન ચતુર્થી ચેતિ પરમાણુનાં
પરસ્પરબન્ધવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ । અથાત્મા દ્વચણુકાદિપુદ્ગલ-સ્કન્ધાનાં
કર્તા ન ભવતીત્યુપદિશતિ-જાયન્તે ઉત્પદ્યન્તે । કે કર્તારઃ । **દુપદેસાદી ઁંધા**
દ્વિપ્રદેશાદ્યનન્તાણુપર્યન્તાઃ સ્કન્ધાઃ । કે જાયન્તે । **પુઢવિજલતેઁવાઁ** પૃથ્વીજલતેજોવાયવઃ । કથંભૂતાઃ
સન્તઃ । **સુહુમા વા બાદરા** સૂક્ષ્મા વા બાદરા વા । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાઃ સન્તઃ । **સસંઠાણા** યથાસંભવં
વૃત્તચતુરસ્રાદિસ્વકીયસ્વકીયસંસ્થાનાકારયુક્તાઃ । કૈઃ કૃત્વા જાયન્તે । **સગપરિણામેહિં**
સ્વકીયસ્વકીયસ્નિગ્ધરૂક્ષપરિણામૈરિત । અથ વિસ્તારઃ-જીવા હિ તાવદ્વસ્તુતદ્ઢ્ઢોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈક-રૂપેણ
શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવા ઁવ, પશ્ચાદ્વચવહારેણાનાદિકર્મબન્ધોપાધિવશેન શુદ્ધાત્મસ્વભાવ-મલમમાનાઃ સન્તઃ
પૃથિવ્યપ્તેજોવાતકાયિકેષુ

હવે આત્માને પુદ્ગલોના પિંડના કર્તૃત્વનો અભાવ નક્કી કરે છે:-

**સ્કંધો પ્રદેશદ્વયાદિયુત, સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ ને સાકાર જે,
તે પૃથ્વી-વાયુ-તેજ-જળ પરિણામથી નિજ થાય છે. ૧૬૭.**

અન્વયાર્થઃ- [દ્વિપ્રદેશાદયઃ સ્કન્ધાઃ] દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધો (બેથી માંડીને અનંત પ્રદેશવાળા
સ્કંધો)-[સૂક્ષ્માઃ વા બાદરાઃ] કે જેઓ સૂક્ષ્મ અથવા બાદર હોય છે અને [સસંસ્થાનાઃ] સંસ્થાનો
(આકારો) સહિત હોય છે તેઓ-[પૃથિવીજલતેજોવાયવઃ] પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુરૂપ
[સ્વકપરિણામૈઃ જાયન્તે] પોતાના પરિણામોથી થાય છે.

ટીકા:- ઁ રીતે (પૂર્વોક્ત રીતે) આ ઉપજતા દ્વિપ્રદેશાદિક સ્કંધો-જેમણે વિશિષ્ટ
અવગાહનની શક્તિને વશ સૂક્ષ્મતા અને સ્થૂલતારૂપ ભેદો ગ્રહ્યા છે અને જેમણે વિશિષ્ટ આકાર
ધારણ કરવાની શક્તિને વશ વિચિત્ર સંસ્થાનો ગ્રહ્યાં છે તેઓ- પોતાની

સ્પર્શાદિચતુષ્કસ્યાવિર્ભાવતિરોભાવસ્વશક્તિવશમાસાદ્ય પૃથિવ્યક્ષેજોવાયવઃ સ્વપરિણામૈરેવ જાયન્તે ।
અતોઽવધાર્યતે દ્વચણુકાદ્યનન્તાનન્તપુદ્ગલાનાં ન પિન્ડકર્તા પુરુષોઽસ્તિ ॥ ૧૬૭ ॥

અથાત્મનઃ પુદ્ગલપિન્ડાનેતૃત્વાભાવમવધારયતિ-

**ઓગાઢગાઢણિચિદો પુગ્ગલકાયેહિં સવ્વદો લોગો ।
સુહુમેહિં બાદરેહિં ય અપ્પાઓગ્ગેહિં જોગ્ગેહિં ॥ ૧૬૮ ॥**

અવગાઢગાઢણિચિતઃ પુદ્ગલકાયૈઃ સર્વતો લોકઃ ।
સૂક્ષ્મૈર્બાદરૈશ્ચાપ્રાયોગ્યૈર્યોગ્યૈઃ ॥ ૧૬૮ ॥

સમુત્પદ્યન્તે, તથાપિ સ્વકીયાભ્યન્તરસુખદુઃખાદિરૂપપરિણતેરેવાશુદ્ધોપાદાનકારણં ભવતિ, ન ચ પૃથિવ્યાદિકાયાકારપરિણતેઃ । કસ્માદિતિ ચેત્ । તત્ર સ્કન્ધાનામેવોપાદાનકારણત્વાદિતિ । તતો જ્ઞાયતે પુદ્ગલપિન્ડાનાં જીવઃ કર્તા ન ભવતીતિ ॥ ૧૬૭ ॥ અથાત્મા બન્ધકાલે બન્ધયોગ્યપુદ્ગલાન્ બહિર્ભાગાન્નૈવાનયતીત્યાવેદયતિ—ઓગાઢગાઢણિચિદો અવગાહ્યાવગાહ્ય નૈરન્તર્યેણ નિચિતો ભૂતઃ । સ કઃ । લોગો લોકઃ । કથં ભૂતઃ । સવ્વદો સર્વતઃ સર્વપ્રદેશેષુ । કૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ । પુગ્ગલકાયેહિં પુદ્ગલકાયૈઃ । કિંવિશિષ્ટૈઃ । સુહુમેહિ બાદરેહિ ય ઇન્દ્રિયગ્રહણાયોગ્યૈઃ સૂક્ષ્મૈસ્તદ્ગ્રહણ—

યોગ્યતા અનુસાર *સ્પર્શાદિ ચતુષ્કના આવિર્ભાવ અને તિરોભાવની સ્વશક્તિને વશ થઈને પૃથ્વી, પાણી, તેજ ને વાયુરૂપ પોતાના પરિણામોથી જ થાય છે. આથી નક્કી થાય છે કે દ્વિ-અણુકાદિ અનંતાનંત પુદ્ગલોનો પિંડકર્તા આત્મા નથી. ૧૬૭.

હવે (જેમ આત્મા પુદ્ગલપિંડનો કરનાર નથી તેમ) આત્મા પુદ્ગલપિંડનો લાવનાર (પણ) નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**અવગાઢ ગાઢ ભરેલ છે સર્વત્ર પુદ્ગલકાયથી
આ લોક બાદર-સૂક્ષ્મથી, કર્મત્વયોગ્ય-અયોગ્યથી. ૧૬૮.**

અન્યયાર્થઃ- [લોકઃ] લોક [સર્વતઃ] સર્વતઃ [સૂક્ષ્મૈઃ બાદરૈઃ] સૂક્ષ્મ તેમ જ બાદર [ચ] તથા [અપ્રાયોગ્યૈઃ યોગ્યૈઃ] કર્મત્વને અયોગ્ય તેમ જ કર્મત્વને યોગ્ય [પુદ્ગલકાયૈઃ] પુદ્ગલકાયો (પુદ્ગલસ્કંધો) વડે [અવગાઢગાઢણિચિતઃ] (વિશિષ્ટ રીતે) અવગાહ્યાઈને ગાઢ ભરેલો છે.

* સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક = સ્પર્શ, રસ, ગંધ ને વર્ણ. (સ્પર્શાદિકની પ્રગટતા અને અપ્રગટતા તે પુદ્ગલની શક્તિ છે.)

યતો હિ સૂક્ષ્મત્વપરિણતૈર્બાદરપરિણતૈશ્ચાનતિસૂક્ષ્મત્વસ્થૂલત્વાત્ કર્મત્વપરિણમનશક્તિ-યોગિભિરતિસૂક્ષ્મસ્થૂલતયા તદયોગિભિશ્ચાવગાહવિશિષ્ટત્વેન પરસ્પરમબાધમાનૈઃ સ્વયમેવ સર્વત એવ પુદ્ગલકાયૈર્ગાઢં નિચિતો લોકઃ । તતોડવધાર્યતે ન પુદ્ગલપિણ્ડાનામાનેતા પુરુષોડસ્તિ ॥ ૧૬૮ ॥

અથાત્મનઃ પુદ્ગલપિણ્ડાનાં કર્મત્વકર્તૃત્વાભાવમવધારયતિ-

કમ્મત્તણપાઓગ્ગા ઁધા જીવસ્સ પરિણં પપ્પા ।

ગચ્છંતિ કમ્મભાવં ણ હિ તે જીવેણ પરિણમિતા ॥ ૧૬૯ ॥

કર્મત્વપ્રાયોગ્યાઃ સ્કન્ધા જીવસ્ય પરિણતિં પ્રાપ્ય ।

ગચ્છન્તિ કર્મભાવં ન હિ તે જીવેન પરિણમિતાઃ ॥ ૧૬૯ ॥

યોગ્યૈર્બાદરૈશ્ચ । પુનશ્ચ કથંભૂતૈઃ । **અપ્પાઓગ્ગેહિં** અતિસૂક્ષ્મસ્થૂલત્વેન કર્મવર્ગનાયોગ્યતારહિતૈઃ । પુનશ્ચ કિંવિશિષ્ટૈઃ । **જોગ્ગેહિં** અતિસૂક્ષ્મસ્થૂલત્વાભાવાત્કર્મવર્ગનાયોગ્યૈરિતિ । અયમત્રાર્થઃ—નિશ્ચયેન શુદ્ધસ્વરૂપૈરપિ વ્યવહારેણ કર્મોદયાધીનતયા પૃથિવ્યાદિપન્નસૂક્ષ્મસ્થાવરત્વં પ્રાપ્તૈર્જીવૈર્યથા લોકો નિરન્તરં ભૂતસ્તિષ્ઠતિ તથા પુદ્ગલૈરપિ । તતો જ્ઞાયતે યત્રૈવ શરીરાવગાઢક્ષેત્રે જીવસ્તિષ્ઠતિ બન્ધયોગ્યપુદ્ગલા અપિ

ટીકા:- સૂક્ષ્મપણે પરિણમેલા તેમ જ બાદરપણે પરિણમેલા, અતિ સૂક્ષ્મ અથવા અતિ સ્થૂલ નહિ હોવાથી કર્મપણે પરિણમવાની શક્તિવાળા તેમ જ અતિ સૂક્ષ્મ અથવા અતિ સ્થૂલ હોવાથી કર્મપણે પરિણમવાની શક્તિ વગરના-એવા પુદ્ગલકાર્યો વડે, અવગાહની વિશિષ્ટતાને લીધે પરસ્પર બાધા કર્યા વિના, સ્વયમેવ સર્વતઃ (બધાય પ્રદેશે) લોક ગાઢ ભરેલો છે. માટે નક્કી થાય છે કે પુદ્ગલપિંડોનો લાવનાર આત્મા નથી.

ભાવાર્થ:- આ લોકમાં સર્વ સ્થળે જીવો છે અને કર્મબંધને યોગ્ય પુદ્ગલવર્ગણા પણ સર્વ સ્થળે છે. જીવને જે પ્રકારના પરિણામ થાય તે પ્રકારનો જીવને કર્મબંધ થાય છે. એમ નથી કે આત્મા કોઈ બહારની જગ્યાએથી કર્મયોગ્ય પુદ્ગલો લાવીને બંધ કરે છે. ૧૬૮.

હવે આત્મા પુદ્ગલપિંડોને કર્મપણે કરનારો નથી એમ નક્કી કરે છે:-

સ્કંધો કરમને યોગ્ય પામી જીવના પરિણામને

કર્મત્વને પામે; નહીં જીવ પરિણામાવે તેમને. ૧૬૯.

અન્વયાર્થ:- [કર્મત્વપ્રાયોગ્યાઃ સ્કન્ધાઃ] કર્મપણાને યોગ્ય સ્કંધો [જીવસ્ય પરિણતિં પ્રાપ્ય] જીવની પરિણતિને પામીને [કર્મભાવં ગચ્છન્તિ] કર્મ ભાવને પામે છે; [ન હિ તે જીવેન પરિણમિતાઃ] તેમને જીવ પરિણામાવતો નથી.

યતો હિ તુલ્યક્ષેત્રાવગાઢજીવપરિણામમાત્રં બહિરજ્ઞસાધનમાશ્રિત્ય જીવં પરિણમયિતારમન્તરેણાપિ કર્મત્વપરિણમનશક્તિયોગિનઃ પુદ્ગલસ્કન્ધાઃ સ્વયમેવ કર્મભાવેન પરિણમન્તિ । તતોઽવધાર્યતે ન પુદ્ગલપિણ્ડાનાં કર્મત્વકર્તા પુરુષોઽસ્તિ ॥ ૧૬૧ ॥

અથાત્મનઃ કર્મત્વપરિણતપુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકશરીરકર્તૃત્વાભાવમવધારયતિ-

**તે તે કમ્મત્તગદા પોગ્ગલકાયા પુણો વિ જીવસ્સ ।
સંજાયંતે દેહા દેહંતરસંકમં પપ્પા ॥ ૧૭૦ ॥**

તત્રૈવ તિષ્ઠન્તિ, ન ચ બહિર્ભાગાજ્જીવ આનયતીતિ ॥ ૧૬૮ ॥ અથ કર્મસ્કન્ધાનાં જીવ ઉપાદાનકર્તા ન ભવતીતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—**કમ્મત્તણપાઓગ્ગા** **ખંધા** કર્મત્વપ્રાયોગ્યાઃ સ્કન્ધાઃ કર્તારઃ **જીવસ્સ પરિણં પપ્પા** જીવસ્ય પરિણતિં પ્રાપ્ય નિર્દોષિપરમાત્મભાવનોત્પન્નસહજાનન્દૈક—લક્ષણસુખામૃતપરિણતેઃ પ્રતિપક્ષભૂતાં જીવસંબન્ધિનીં મિથ્યાત્વરાગાદિપરિણતિં પ્રાપ્ય **ગચ્છંતિ કમ્મભાવં** ગચ્છન્તિ પરિણમન્તિ । કમ્ । કર્મભાવં જ્ઞાનાવરણાદિદ્રવ્યકર્મપર્યાયમ્ । **ણ હિ તે જીવેણ પરિણમિદા** ન હિ નૈવ તે કર્મસ્કન્ધા જીવેનોપાદાનકર્તૃભૂતેન પરિણમિતાઃ પરિણતિં નીતા इत्यर्थः । અનેન વ્યાખ્યાનેનૈતદુક્તં ભવતિ કર્મસ્કન્ધાનાં નિશ્ચયેન જીવઃ કર્તા ન ભવતીતિ ॥ ૧૬૯ ॥ અથ શરીરાકારપરિણતપુદ્ગલપિણ્ડાનાં જીવઃ કર્તા ન ભવતીત્યુપદિશતિ—**તે તે કમ્મત્તગદા** તે તે પૂર્વસૂત્રોદિતાઃ કર્મત્વં ગતા દ્રવ્યકર્મપર્યાય—

ટીકા:- કર્મપણે પરિણમવાની શક્તિવાળા પુદ્ગલસ્કંધો તુલ્યક્ષેત્રાવગાઢી જીવના પરિણામમાત્રનો—કે જે બહિરંગ સાધન (બાહ્ય કારણ) છે તેનો—આશ્રય કરીને, જીવ પરિણમાવનાર વિના પણ, સ્વયમેવ કર્મભાવે પરિણમે છે. તેથી નક્કી થાય છે કે પુદ્ગલપિંડોને કર્મપણે કરનારો આત્મા નથી.

ભાવાર્થ:- સમાન ક્ષેત્રે રહેલા જીવના વિકારી પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કાર્મણવર્ગણાઓ સ્વયમેવ પોતાની અંતરંગ શક્તિથી જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મરૂપે પરિણમી જાય છે; જીવ તેમને કર્મપણે પરિણમાવતો નથી. ૧૬૮.

હવે આત્માને કર્મપણે પરિણત પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક શરીરના કર્તૃત્વનો અભાવ નક્કી કરે છે (અર્થાત્ કર્મપણે પરિણમેલું જે પુદ્ગલદ્રવ્ય તે—સ્વરૂપ શરીરનો કર્તા આત્મા નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**કર્મત્વપરિણત પુદ્ગલોના સ્કંધ તે તે ફરી ફરી
શરીરો બને છે જીવને, સંક્રાંતિ પામી દેહની. ૧૭૦.**

**તે તે કર્મત્વગતા: પુદ્ગલકાયા: પુનરપિ જીવસ્ય ।
સંજાયન્તે દેહા દેહાન્તરસંક્રમં પ્રાપ્ય ॥ ૧૭૦ ॥**

યે યે નામામી યસ્ય જીવસ્ય પરિણામં નિમિત્તમાત્રીકૃત્ય પુદ્ગલકાયા: સ્વયમેવ કર્મત્વેન પરિણમન્તિ, અથ તે તે તસ્ય જીવસ્યાનાદિસંતાનપ્રવૃત્તશરીરાન્તરસંક્રાન્તિમાશ્રિત્ય સ્વયમેવ ચ શરીરાણિ જાયન્તે । અતોઽવધાર્યતે ન કર્મત્વપરિણતપુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકશરીરકર્તા પુરુષોઽસ્તિ ॥ ૧૭૦ ॥

અથાત્મન: શરીરત્વાભાવમવધારયતિ-

પરિણતા: પોગ્ગલકાયા પુદ્ગલસ્કન્ધા: પુણો વિ જીવસ્સ પુનરપિ ભવાન્તરેઽપિ જીવસ્ય સંજાયંતે દેહા સંજાયન્તે સમ્યગ્જાયન્તે દેહા: શરીરાણીતિ । કિં કૃત્વા । દેહંતરસંક્રમં પપ્પા દેહાન્તરસંક્રમં ભવાન્તરં પ્રાપ્ય લક્ષ્વેતિ । અનેન કિમુક્તં ભવતિ—ઔદારિકાદિશરીરનામકર્મરહિતપરમાત્માનમ—લભમાનેન જીવેન યાન્યુપાર્જિતાન્યૌદારિકાદિશરીરનામકર્માણિ તાનિ ભવાન્તરે પ્રાપ્તે સત્યુદયમાગચ્છન્તિ, તદુદયેન નોકર્મપુદ્ગલા ઔદારિકાદિશરીરાકારેણ સ્વયમેવ પરિણમન્તિ । તત: કારણાદૌદારિકાદિકાયાનાં જીવ: કર્તા ન ભવતીતિ ॥ ૧૭૦ ॥ અથ શરીરાણિ જીવસ્વરૂપં ન ભવન્તીતિ નિશ્ચિનોતિ—ઓરાલિઓ ય દેહો ઔદારિકશ્ચ દેહ: દેહો વેઽવિઓ ય દેહો વૈક્રિયકશ્ચ તેજઙ્ગો તૈજસિક: આહારય કમ્મઙ્ગો આહારક: કાર્મણશ્ચ પુગ્ગલદવ્વપ્પગા સવ્વે એતે પન્ન દેહા: પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકા: સર્વેઽપિ

અન્વયાર્થ:- [કર્મત્વગતા:] કર્મપણે પરિણમેલા [તે તે] તે તે [પુદ્ગલકાયા:] પુદ્ગલકાયો [દેહાન્તરસંક્રમં પ્રાપ્ય] દેહાંતરરૂપ ફેરફારને પામીને [પુન: અપિ] ફરી ફરીને [જીવસ્ય] જીવને [દેહા:] શરીરો [સંજાયન્તે] થાય છે.

ટીકા:- જે જીવના પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને જે જે આ પુદ્ગલકાયો સ્વયમેવ કર્મપણે પરિણમે છે, તે જીવને અનાદિ સંતતિરૂપે (પ્રવાહરૂપે) પ્રવર્તતા દેહાંતરરૂપ (ભવાંતરરૂપ) ફેરફારનો આશ્રય કરીને તે તે પુદ્ગલકાયો સ્વયમેવ શરીરો (-શરીરરૂપે, શરીરો થવામાં નિમિત્તરૂપે) થાય છે. આથી નક્કી થાય છે કે કર્મપણે પરિણમેલા પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક શરીરનો કર્તા આત્મા નથી.

ભાવાર્થ:- જીવના પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને જે પુદ્ગલો સ્વયમેવ કર્મરૂપે પરિણમે છે, તે પુદ્ગલો જ અન્ય ભવમાં શરીર બનવામાં નિમિત્તભૂત થાય છે અને નોકર્મપુદ્ગલો સ્વયમેવ શરીરરૂપે પરિણમે છે. માટે શરીરનો કર્તા આત્મા નથી. ૧૭૦.

હવે આત્માને શરીરપણાનો અભાવ નક્કી કરે છે:-

**ઓરાલિઓ ય દેહો દેહો વેઝવિઓ ય તેજઙઓ ।
આહારય કમ્મઙઓ પુઙ્ગલદવ્વપ્પગા સવ્વે ॥ ૧૭૧ ॥**

**ઔદારિકશ્ચ દેહો દેહો વૈક્રિયિકશ્ચ તૈજસઃ ।
આહારકઃ કાર્મણઃ પુઙ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ સર્વે ॥ ૧૭૧ ॥**

યતો હ્યોદારિકવૈક્રિયિકાહારકતૈજસકાર્મણાનિ શરીરાણિ સર્વાણ્યપિ પુઙ્ગલદ્રવ્યાત્મકાનિ ,
તતોઽવધાર્યતે ન શરીરં પુરુષોઽસ્તિ ॥ ૧૭૧ ॥

અથ કિં તર્હિં જીવસ્ય શરીરાદિસર્વપરદ્રવ્યવિભાગસાધનમસાધારણં સ્વલક્ષણમિત્યા-
વેદયતિ-

**અરસમરૂવમગંધં અવ્વત્તં ચેદનાગુણમસદ્દં ।
જાણ અલિંગગ્ગહણં જીવમણિદ્દિઙ્ગસંઠાણં ॥ ૧૭૨ ॥**

મમ સ્વરૂપં ન ભવન્તિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । મમાશરીરચૈતન્યચમત્કારપરિણતત્વેન
સર્વદૈવાચેતનશરીરત્વવિરોધાદિતિ ॥ ૧૭૧ ॥ એવં પુદ્ગલસ્કન્ધાનાં બન્ધવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા દ્વિતી-યસ્થલે
ગાથાપચ્ચકં ગતમ્ । ઇતિ ‘અપદેસો પરમાણૂ’ ઇત્યાદિ ગાથાનવકેન પરમાણુસ્કન્ધભેદભિન્નપુદ્ગલાનાં
પિણ્ડનિષ્પત્તિવ્યાખ્યાન-

**જે દેહ ઔદારિક, ને વૈક્રિય-તૈજસ દેહ છે,
કાર્મણ-અહારક દેહ જે, તે સર્વ પુદ્ગલરૂપ છે. ૧૭૧.**

અન્યાર્થઃ- [ઔદારિકઃ ચ દેહઃ] ઔદારિક શરીર [વૈક્રિયિકઃ દેહઃ] વૈક્રિયિક શરીર,
[તૈજસઃ] તૈજસ શરીર, [આહારકઃ] આહારક શરીર [ચ] અને [કાર્મણઃ] કાર્મણ શરીર-[સર્વે]
બધાં [પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મકાઃ] પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક છે.

ટીકાઃ- ઔદારિક, વૈક્રિયિક આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ-એ શરીરો બધાંય પુદ્ગલદ્રવ્યાત્મક
છે તેથી નક્કી થાય છે કે આત્મા શરીર નથી. ૧૭૧.

હવે ત્યારે જીવનું, શરીરાદિ સર્વ પરદ્રવ્યોથી વિભાગના સાધનભૂત, અસાધારણ સ્વલક્ષણ શું
છે તે કહે છે:-

**છે ચેતનાગુણ ગંધ-રૂપ-રસ-શબ્દ-વ્યક્તિ ન જીવને,
વળી લિંગગ્રહણ નથી અને સંસ્થાન ભાખ્યું ન તેહને. ૧૭૨.**

**અરસમરૂપમગન્ધમવ્યક્તં ચેતનાગુણમશબ્દમ્ ।
જાનીહ્યલિંગગ્રહણં જીવમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્ ॥ ૧૭૨ ॥**

આત્મનો હિ રસરૂપમગન્ધગુણાભાવસ્વભાવત્વાત્સ્પર્શગુણવ્યક્ત્યભાવસ્વભાવત્વાત્ શબ્દ-
પર્યાયાભાવસ્વભાવત્વાત્તથા તન્મૂલાદલિંગગ્રાહ્યત્વાત્સર્વસંસ્થાનાભાવસ્વભાવત્વાચ્ચ પુદ્ગલદ્રવ્ય
વિભાગસાધનમરસત્વમરૂપત્વમગન્ધત્વમવ્યક્તત્વમશબ્દત્વમલિંગગ્રાહ્યત્વમસંસ્થાનત્વં ચાસ્તિ ।
સકલપુદ્ગલાપુદ્ગલાજીવદ્રવ્યવિભાગસાધનં તુ ચેતનાગુણત્વમસ્તિ । તદેવ ચ તસ્ય
સ્વજીવદ્રવ્યમાત્રાશ્રિતત્વેન સ્વલક્ષણતાં બિભ્રાણં શેષદ્રવ્યાન્તરવિભાગં સાધયતિ । અલિંગગ્રાહ્ય ઇતિ
વક્તવ્યે યદલિંગગ્રહણમિત્યુક્તં તદ્બહુતરાર્થપ્રતિપત્તયે । તથા હિ-ન લિંગૈરિન્દ્રિયૈર્ગ્રાહકતામા-

મુખ્યતયા દ્વિતીયવિશેષાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ । અથૈકોનવિંશતિગાથાપર્યન્તં જીવસ્ય પુદ્ગલેન સહ બન્ધ
મુખ્યતયા વ્યાખ્યાનં કરોતિ, તત્ર ષટ્સ્થલાનિ ભવન્તિ । તેષ્વાદૌ ‘અરસમરૂવં’ ઇત્યાદિ
શુદ્ધજીવવ્યાખ્યાનેન ગાથૈકા, ‘મુક્તો રૂવાદિ’ ઇત્યાદિપૂર્વપક્ષપરિહારમુખ્યતયા ગાથાદ્વયમિતિ
પ્રથમસ્થલે ગાથાત્રયમ્ । તદનન્તરં ભાવબન્ધમુખ્યત્વેન ‘ઉવઓગમઓ’ ઇત્યાદિ ગાથાદ્વયમ્ । અથ
પરસ્પરં દ્વયોઃ પુદ્ગલયોઃ બન્ધો, જીવસ્ય રાગાદિપરિણામેન સહ બન્ધો, જીવપુદ્ગલયોર્બન્ધશ્ચેતિ ત્રિવિધ
બન્ધમુખ્યત્વેન ‘ફાસેહિ પુગ્ગલાણં’ ઇત્યાદિ

અન્યાર્થઃ- [જીવમ્] જીવને [અરસમ્] અરસ, [અરૂપમ્] અરૂપ, [અગન્ધમ્] અગંધ
[અવ્યક્તં] અવ્યક્ત, [ચેતનાગુણમ્] ચેતનાગુણવાળો, [અશબ્દમ્] અશબ્દ, [અલિંગગ્રહણમ્]
અલિંગગ્રહણ (લિંગથી અગ્રાહ્ય) અને [અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનમ્] જેને કોઈ સંસ્થાન કહ્યું નથી એવો
[જાનીહિ] જ્ઞાણ.

ટીકા:- આત્મા (૧) રસગુણના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી, (૨) રૂપગુણના
અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી, (૩) ગંધગુણના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી, (૪)
સ્પર્શગુણરૂપ વ્યક્તતાના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી, (૫) શબ્દપર્યાયના અભાવરૂપ
સ્વભાવવાળો હોવાથી, તથા (૬) તે બધાંને કારણે (અર્થાત્ રસ-રૂપ-ગંધ વગેરેના અભાવરૂપ
સ્વભાવને કારણે) લિંગ વડે અગ્રાહ્ય હોવાથી અને (૭) સર્વ સંસ્થાનોના અભાવરૂપ સ્વભાવવાળો
હોવાથી, આત્માને પુદ્ગલદ્રવ્યથી વિભાગના સાધનભૂત (૧) અરસપણું, (૨) અરૂપપણું, (૩) અગંધ
પણું, (૪) અવ્યક્તપણું, (૫) અશબ્દપણું, (૬) અલિંગગ્રાહ્યપણું અને (૭) અસંસ્થાનપણું છે.
પુદ્ગલ તેમ જ અપુદ્ગલ એવાં સમસ્ત અજીવદ્રવ્યોથી વિભાગનું સાધન તો ચેતનાગુણમયપણું છે;
અને તે જ, માત્ર સ્વજીવદ્રવ્યાશ્રિત હોવાથી સ્વલક્ષણપણું ધરતું થકું, આત્માનો શેષ અન્યદ્રવ્યોથી
વિભાગ સાધે છે.

‘અલિંગગ્રાહ્ય’ એમ કહેવાનું છે ત્યાં જે ‘અલિંગગ્રહણ’ એમ કહ્યું છે તે ઘણા અર્થોની
પ્રતિપત્તિ (પ્રાપ્તિ, પ્રતિપાદન) કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે :

પત્રસ્ય ગ્રહણં યસ્યેત્યતીન્દ્રિયજ્ઞાનમયત્વસ્ય પ્રતિપત્તિઃ। ન લિંગૈરિન્દ્રિયૈર્ગ્રાહ્યતામાપત્રસ્ય ગ્રહણં યસ્યેતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષાવિષયત્વસ્ય। ન લિંગાદિન્દ્રિયગમ્યાદ્ધુમાદગ્નેરિવ ગ્રહણં યસ્યેતીન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ-પૂર્વકાનુમાનાવિષયત્વસ્ય। ન લિંગાદેવ પરૈઃ ગ્રહણં યસ્યેત્યનુમેયમાત્રત્વાભાવસ્ય। ન લિંગાદેવ પરેષાં ગ્રહણં યસ્યેત્યનુમાતૃમાત્રત્વાભાવસ્ય। ન લિંગાત્સ્વભાવેન ગ્રહણં યસ્યેતિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાતૃત્વસ્ય। ન લિંગેનોપયોગાખ્યલક્ષણેન ગ્રહણં જ્ઞેયાર્થાલમ્બનં યસ્યેતિ બહિરર્થાલમ્બનજ્ઞાનાભાવસ્ય। ન લિંગસ્યોપયોગાખ્યલક્ષણસ્ય ગ્રહણં સ્વયમાહરણં યસ્યેત્યાનાહાર્યજ્ઞાનત્વસ્ય। ન લિંગ-સ્યોપયોગાખ્યલક્ષણસ્ય ગ્રહણં પરેણ હરણં યસ્યેત્યાહાર્યજ્ઞાનત્વસ્ય। ન લિંગે

સૂત્રદ્વયમ્। તતઃ પરં નિશ્ચયેન દ્રવ્યબન્ધકારણત્વાદ્રાગાદિપરિણામ એવ બન્ધ ઇતિ કથનમુખ્યતયા 'સ્તો બંધદિ' ઇત્યાદિ ગાથાત્રયમ્। અથ ભેદભાવનામુખ્યત્વેન 'ભણિદા પુઢવી' ઇત્યાદિ સૂત્રદ્વયમ્। તદનન્તરં જીવો રાગાદિપરિણામાનામેવ કર્તા, ન ચ દ્રવ્યકર્મણામિતિ કથનમુખ્યત્વેન 'કુવ્વં સહાવમાદા'

(૧) ગ્રાહક (-જ્ઞાયક) એવા જેને લિંગો વડે એટલે કે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ (-જાણવું) થતું નથી. તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા અતીન્દ્રિયજ્ઞાનમય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨) ગ્રાહ્ય (જણાવાયોગ્ય) એવા જેનું, લિંગો વડે એટલે કે ઈન્દ્રિયો વડે ગ્રહણ (-જાણવું) થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષનો વિષય નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૩) જેમ ધુમાડા દ્વારા અગ્નિનું ગ્રહણ થાય છે તેમ લિંગ દ્વારા એટલે કે ઈન્દ્રિયગમ્ય દ્વારા (-ઈન્દ્રિયોથી જણાવાયોગ્ય ચિહ્ન દ્વારા) જેનું ગ્રહણ (-જાણવું) થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષપૂર્વક અનુમાનનો વિષય નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૪) બીજાઓ વડે માત્ર લિંગ દ્વારા જ જેનું ગ્રહણ થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા અનુમેયમાત્ર (કેવળ અનુમાનથી જ જણાવાયોગ્ય) નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૫) જેને લિંગથી જ પરનું ગ્રહણ થતું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા અનુમાતામાત્ર (કેવળ અનુમાન કરનારો જ) નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૬) લિંગ દ્વારા નહિ પણ સ્વભાવ વડે જેને ગ્રહણ થાય છે તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાતા છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭) જેને લિંગ વડે એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણ વડે ગ્રહણ એટલે કે જ્ઞેય પદાર્થોનું આલંબન નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માને બાહ્ય પદાર્થોના આલંબનવાળું જ્ઞાન નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૮) જે લિંગને એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણને ગ્રહણ કરતો નથી એટલે કે પોતે (કયાંય બહારથી) લાવતો નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા જે કયાંયથી લવાતું નથી એવા જ્ઞાનવાળો છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૯) જેને લિંગનું એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણનું ગ્રહણ એટલે કે પરથી હરણ થઈ શકતું

* અહીં યસ્યૈત્યાહાર્યજ્ઞાનત્વસ્ય ને બદલે યસ્યેત્યાહાર્યજ્ઞાનત્વસ્ય પાઠ જોઈએ એમ લાગે છે.

ઉપયોગાખ્યલક્ષણે ગ્રહણં સૂર્યં ઇવોપરાગો યસ્યેતિ શુદ્ધોપયોગસ્વભાવસ્ય । ન લિંગાદુપયોગાખ્યલક્ષણાદગ્રહણં પૌદ્ગલિકકર્માદાનં યસ્યેતિ દ્રવ્યકર્માસંપૃક્તત્વસ્ય । ન લિંગેભ્ય ઇન્દ્રિયેભ્યો ગ્રહણં વિષયાણામુપભોગો યસ્યેતિ વિષયોપભોક્તૃત્વાભાવસ્ય । ન લિંગાત્મનો વેન્દ્રિયાદિલક્ષણાદગ્રહણં જીવસ્ય ધારણં યસ્યેતિ શુક્રાર્તવાનુવિધાયિત્વાભાવસ્ય । ન લિંગસ્ય મેહનાકારસ્ય ગ્રહણં યસ્યેતિ લૌકિકસાધનમાત્રત્વાભાવસ્ય । ન લિંગેનામેહનાકારણે ગ્રહણં લોકવ્યાપ્તિર્યસ્યેતિ કુહુકપ્રસિદ્ધસાધનાકારલોકવ્યાપ્તિત્વાભાવસ્ય । ન લિંગાનાં સ્ત્રીપુત્રપુંસક-

ઇત્યાદિ ષષ્ટસ્થલે ગાથાસપ્તકમ્ । યત્ર મુખ્યત્વમિતિ વદતિ તત્ર યથાસંભવમન્યોડપ્યર્થો લભ્યત ઇતિ સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્ । એવમેકોનવિંશતિગાથાભિસ્તૃતીયવિશેષાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તદ્વથા-અથ કિં તર્હિ જીવસ્ય શરીરાદિપરદ્રવ્યેભ્યો ભિન્નમન્યદ્રવ્યાસાધારણં સ્વસ્વરૂપમિતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ-**અરસમરૂવમગંધં** રસરૂપગન્ધરહિતત્વાત્તથા ચાવ્યાહાર્યમાણાસ્પર્શરૂપત્વાદ્વ અવ્યક્તં અવ્યક્તત્વાત્ અસદં અશબ્દત્વાત્ **અલિંગગ્રહણં** અલિંગગ્રહણત્વાત્ **અગ્નિદ્વિદ્વસંઠાણં** અનિર્દિષ્ટસંસ્થાનત્વાદ્વ **જાણ જીવં** જાનીહિ જીવમ્ । અરસમરૂપમગન્ધમસ્પર્શમવ્યક્તમ્-શબ્દમલિંગગ્રહણમનિર્દિષ્ટસંસ્થાનલક્ષણં ચ હે શિષ્ય, જીવં જીવદ્રવ્યં જાનીહિ । પુનરપિ કથંભૂતમ્ । **ચેદનાગુણં** સમસ્તપુદ્ગલાદિભ્યોડચેતનેભ્યો ભિન્ન: સમસ્તાન્યદ્રવ્યાસાધારણ: સ્વકીયાનન્તજીવજાતિસાધારણશ્ચ ચેતનાગુણો યસ્ય તં ચેતના-

નથી (-બીજાથી લઈ જઈ શકાતું નથી) તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માનું જ્ઞાન હરી જઈ શકાતું નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૦) જેને લિંગમાં એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણમાં ગ્રહણ એટલે કે સૂર્યની માફક ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા શુદ્ધોપયોગસ્વભાવી છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૧) લિંગ દ્વારા એટલે કે ઉપયોગ નામના લક્ષણ દ્વારા ગ્રહણ એટલે કે પૌદ્ગલિક કર્મનું ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યકર્મથી અસંયુક્ત (અસંબદ્ધ) છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૨) જેને લિંગો દ્વારા એટલે કે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રહણ એટલે કે વિષયોનો ઉપભોગ નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા વિષયોનો ઉપભોક્તા નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૩) લિંગ દ્વારા એટલે કે મન અથવા ઈન્દ્રિય વગેરે લક્ષણ દ્વારા ગ્રહણ એટલે જીવત્વને ધારણ કરી રાખવું જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા શુક અને આર્તવને અનુવિધાયી (-અનુસરીને થનારો) નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૪) લિંગનું એટલે કે મેહનાકારનું (-પુરુષાદિની ઈન્દ્રિયના આકારનું) ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા લૌકિકસાધનમાત્ર નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૫) લિંગ વડે એટલે કે અમેહનાકાર વડે જેનું ગ્રહણ એટલે કે લોકમાં વ્યાપવાપણું નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા પાખંડીઓને પ્રસિદ્ધ સાધનરૂપ આકારવાળો-લોકવ્યાપ્તિવાળો નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૬) જેને લિંગોનું એટલે કે સ્ત્રી,

વેદાનાં ગ્રહણં યસ્યેતિ સ્ત્રીપુત્રપુંસકદ્રવ્યભાવાભાવસ્ય । ન લિંગાનાં ધર્મધ્વજાનાં ગ્રહણં યસ્યેતિ બહિરજ્ઞયતિલિંગાભાવસ્ય । ન લિંગં ગુણો ગ્રહણમર્થાવબોધો યસ્યેતિ ગુણવિશેષાનાલીઢશુદ્ધ-દ્રવ્યત્વસ્ય । ન લિંગં પર્યાયો ગ્રહણમર્થાવબોધવિશેષો યસ્યેતિ પર્યાયવિશેષાનાલીઢશુદ્ધદ્રવ્યત્વસ્ય । ન લિંગં પ્રત્યભિજ્ઞાનહેતુર્ગ્રહણમર્થાવબોધસામાન્યં યસ્યેતિ દ્રવ્યાનાલીઢશુદ્ધપર્યાયત્વસ્ય ॥ ૧૭૨ ॥

અથ કથમમૂર્તસ્યાત્મનઃ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાભાવાદબન્ધો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષયતિ-

ગુણં ચ । અલિજ્ઞગ્રાહ્યમિતિ વક્તવ્યે યદલિઙ્ગગ્રહણમિત્યુક્તં તત્કિમર્થમિતિ ચેત્, બહુતરાર્થપ્રતિપત્યર્થમ્ । તથા હિ-લિજ્ઞમિન્દ્રિયં તેનાર્થાનાં ગ્રહણં પરિચ્છેદનં ન કરોતિ તેનાલિજ્ઞગ્રહણો ભવતિ । તદપિ કસ્માત્ । સ્વયમેવાતીન્દ્રિયાખણ્ડજ્ઞાનસહિતત્વાત્ । તેનૈવ લિજ્ઞશબ્દવાચ્યેન ચક્ષુરાદીન્દ્રિયેણાન્યજીવાનાં યસ્ય ગ્રહણં પરિચ્છેદનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિજ્ઞગ્રહણ ઉચ્યતે । તદપિ કસ્માત્ । નિર્વિકારાતીન્દ્રિયસ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષજ્ઞાનગમ્યત્વાત્ । લિજ્ઞ ધૂમાદિ તેન ધ્રમલિજ્ઞોદ્ભવાનુમાનેનાગ્નિવદનુમેયભૂતપરપદાર્થાનાં ગ્રહણં ન કરોતિ તેનાલિજ્ઞગ્રહણ ઇતિ । તદપિ કસ્માત્ । સ્વયમેવાલિઙ્ગોદ્ભવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસહિતત્વાત્ । તેનૈવ લિઙ્ગોદ્ભવાનુમાને-નાગ્નિગ્રહણવત્ પરપુરુષાણાં યસ્યાત્મનો ગ્રહણં પરિજ્ઞાનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિઙ્ગગ્રહણ ઇતિ । તદપિ કસ્માત્ । અલિઙ્ગોદ્ભવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનગમ્યત્વાત્ । અથવા લિઙ્ગં ચિહ્નં લાઞ્છનં શિખાજટાધારણાદિ તેનાર્થાનાં ગ્રહણં પરિચ્છેદનં ન કરોતિ તેનાલિઙ્ગગ્રહણ ઇતિ । તદપિ કસ્માત્ । સ્વાભાવિકાચિહ્નોદ્ભવાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસહિતત્વાત્ । તેનૈવ ચિન્હોદ્ભવજ્ઞાનેન પરપુરુષાણાં યસ્યાત્મનો ગ્રહણં પરિજ્ઞાનં કર્તું નાયાતિ તેનાલિઙ્ગગ્રહણ ઇતિ । તદપિ કસ્માત્ । નિરુપરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનગમ્યત્વાદિતિ ।

પુરુષ અને નપુંસક વેદોનું ગ્રહણ નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યે તેમ જ ભાવે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક નથી એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૭) લિંગોનું એટલે કે ધર્મચિહ્નોનું ગ્રહણ જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્માને બહિરંગ (બાહ્ય) યતિલિંગોનો અભાવ છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૮) લિંગ એટલે કે ગુણ એવું જે ગ્રહણ એટલે કે અર્થાવબોધ (પદાર્થજ્ઞાન) તે જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા ગુણવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧૯) લિંગ એટલે કે પર્યાય એવું જે ગ્રહણ એટલે કે અર્થાવબોધવિશેષ તે જેને નથી અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા પર્યાયવિશેષથી નહિ આલિંગિત એવું શુદ્ધ દ્રવ્ય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૨૦) લિંગ એટલે કે પ્રત્યભિજ્ઞાનનું કારણ એવું જે ગ્રહણ એટલે કે અર્થાવબોધસામાન્ય તે જેને નથી તે અલિંગગ્રહણ છે; આ રીતે આત્મા દ્રવ્યથી નહિ આલિંગિત એવો શુદ્ધ પર્યાય છે એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૭૨.

હવે અમૂર્ત એવા આત્માને સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણાનો અભાવ હોવાથી બંધ કઈ રીતે થઈ શકે એવો પૂર્વ પક્ષ રજૂ કરે છે :-

**મૂત્તો રૂવાદિગુણો બજ્ઝદિ ફાસેહિં અણ્ણમણ્ણેહિં ।
તવ્વિવરીદો અપ્પા બજ્ઝદિ કિધ પોગ્ગલં કમ્મં ॥ ૧૭૩ ॥**

**મૂર્તો રૂપાદિગુણો બધ્યતે સ્પર્શૈરન્યોન્યૈઃ ।
તદ્વિપરીત આત્મા બધ્નાતિ કથં પૌદ્ગલં કર્મ ॥ ૧૭૩ ॥**

મૂર્ત્યોર્હિં તાવત્પુદ્ગલયો રૂપાદિગુણયુક્તત્વેન યથોદિતસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશેષાદન્યોન્ય-
બન્ધોઽવધાર્યતે એવ । આત્મકર્મપુદ્ગલયોસ્તુ સ કથમવધાર્યતે; મૂર્તસ્ય કર્મપુદ્ગલસ્ય રૂપાદિ-
ગુણયુક્તત્વેન યથોદિતસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશેષસંભવેઽપ્યમૂર્તસ્યાત્મનો રૂપાદિગુણયુક્તત્વાભાવેન

એવમલિङ્ગગ્રહણશબ્દસ્ય વ્યાખ્યાનક્રમેણ શુદ્ધજીવસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૧૭૨ ॥
અથામૂર્તશુદ્ધાત્મનો વ્યાખ્યાને કૃતે સત્યમૂર્તજીવસ્ય મૂર્તપુદ્ગલકર્મણા સહ કથં બન્ધો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષં
કરોતિ—મૂત્તો રૂવાદિગુણો મૂર્તો રૂપરસગન્ધસ્પર્શત્વાત્ પુદ્ગલદ્રવ્યગુણઃ બજ્ઝદિ અન્યોન્યસંશ્લેષેણ બધ
યતે બન્ધમનુભવતિ, તત્ર દોષો નાસ્તિ । કૈઃ કૃત્વા । ફાસેહિ અણ્ણમણ્ણેહિં સ્નિગ્ધ
રૂક્ષગુણલક્ષણસ્પર્શસંયોગૈઃ । કિંવિશિષ્ટૈઃ । અન્યોન્યૈઃ પરસ્પરનિમિત્તૈઃ । તવ્વિવરીદો અપ્પા બજ્ઝદિ કિધ
પોગ્ગલં કમ્મં તદ્વિપરીતાત્મા બધ્નાતિ કથં પૌદ્ગલં કર્મેતિ । અયં પરમાત્મા
નિર્વિકારપરમચૈતન્યચમત્કારપરિણતત્વેન બન્ધકારણભૂતસ્નિગ્ધરૂક્ષગુણસ્થાનીયરાગદ્વેષાદિવિભાવ-
પરિણામરહિતત્વાદમૂર્તત્વાદ્વ

**અન્યોન્ય સ્પર્શથી બંધ થાય રૂપાદિગુણયુત મૂર્તને;
પણ જીવ મૂર્તિરહિત બાંધે કેમ પુદ્ગલકર્મને ? ૧૭૩.**

અન્યયાર્થઃ- [મૂર્તઃ] મૂર્ત (એવાં પદ્ગલ) તો [રૂપાદિગુણઃ] રૂપાદિગુણવાળાં હોવાથી
[અન્યોન્યૈઃ સ્પર્શૈ] અન્યોન્ય (-પરસ્પર બંધયોગ્ય) સ્પર્શી વડે [બધ્યતે] બંધાય છે; (પરંતુ)
[તદ્વિપરીતઃ આત્મા] તેનાથી વિપરીત (-અમૂર્ત) એવો આત્મા [પૌદ્ગલિકં કર્મ] પૌદ્ગલિક કર્મ
[કથં] કઈ રીતે [બધ્નાતિ] બાંધી શકે ?

ટીકા:- મૂર્ત એવાં બે પુદ્ગલો તો રૂપાદિગુણવાળાં હોવાથી યથોક્ત સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વરૂપ
* સ્પર્શવિશેષને લીધે તેમનો અન્યોન્ય બંધ જરૂર સમજી શકાય છે; પરંતુ આત્મા અને કર્મપુદ્ગલનો
બંધ થતો કઈ રીતે સમજી શકાય ? કારણ કે મૂર્ત એવું કર્મપુદ્ગલ રૂપાદિગુણવાળું હોવાથી તેને યથોક્ત
સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષનો સંભવ હોવા છતાં પણ અમૂર્ત એવો આત્મા રૂપાદિગુણો વિનાનો
હોવાથી તેને યથોક્ત સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વરૂપ સ્પર્શવિશેષનો

* સ્પર્શવિશેષ = ખાસ પ્રકારના (બંધયોગ્ય) સ્પર્શો.

યથોદિતસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશેષાસંભાવનયા ચૈકાઙ્ગવિકલત્વાત્ ॥ ૧૭૩ ॥

અથૈવમમૂર્તસ્યાપ્યાત્મનો બન્ધો ભવતીતિ સિદ્ધાન્તયતિ-

**રૂવાદિૈર્હિં રહિદો પેચ્છદિ જાણાદિ રૂવમાદીણિ ।
દ્રવ્યાણિ ગુણે ય જઘા તહ બંધો તેણ જાણીહિ ॥ ૧૭૪ ॥**

**રૂપાદિકૈ રહિતઃ પશ્યતિ જાનાતિ રૂપાદીનિ ।
દ્રવ્યાણિ ગુણાંશ્ચ યથા તથા બન્ધસ્તેન જાનીહિ ॥ ૧૭૪ ॥**

યેન પ્રકારેણ રૂપાદિરહિતો રૂપીણિ દ્રવ્યાણિ તદ્ગુણાંશ્ચ પશ્યતિ જાનાતિ ચ , તેનૈવ પ્રકારેણ રૂપાદિરહિતો રૂપિભિઃ કર્મપુદ્ગલૈઃ કિલ બધ્યતે; અન્યથા કથમમૂર્તો મૂર્ત

પૌદ્ગલં કર્મ કથં બધ્નાતિ, ન કથમપીતિ પૂર્વપક્ષઃ ॥ ૧૭૩ ॥ અથૈવમમૂર્તસ્યાપ્યાત્મનો નયવિભાગેન બન્ધો ભવતીતિ પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—રૂવાદિૈર્હિં રહિદો અમૂર્તપરમચિજ્જ્યોતિઃપરિણતત્વેન તાવદયમાત્મા રૂપાદિરહિતઃ । તથાવિધઃ સન્ કિં કરોતિ । પેચ્છદિ જાણાદિ મુક્તાવસ્થાયાં યુગપત્પરિચ્છિત્તિરૂપસામાન્યવિશેષગ્રાહકકેવલદર્શનજ્ઞાનોપયોગેન યદ્યપિ તાદાત્મ્યસંબન્ધો નાસ્તિ તથાપિ ગ્રાહ્યગ્રાહકલક્ષણસંબન્ધેન પશ્યતિ જાનાતિ । કાનિ કર્મતાપન્નાનિ । રૂવમાદીણિ દ્રવ્યાણિ રૂપરસગન્ધસ્પર્શસહિતાનિ મૂર્તદ્રવ્યાણિ । ન કેવલં દ્રવ્યાણિ ગુણે ય જઘા તદ્ગુણાંશ્ચ યથા । અથવા યથા કશ્ચિત્સંસારી

અસંભવ હોવાને લીધે એક અંગ વિઠળ છે (અર્થાત્ બંધયોગ્ય બે અંગોમાંથી એક અંગ ખામીવાળું છે—સ્પર્શગુણ વિનાનું હોવાથી બંધની યોગ્યતાવાળું નથી) . ૧૭૩.

હવે આત્મા અમૂર્ત હોવા છતાં તેને આ પ્રમાણે બંધ થાય છે એવો સિદ્ધાંત નક્કી કરે છે:-

**જે રીત દર્શન-જ્ઞાન થાય રૂપાદિનું-ગુણ-દ્રવ્યનું,
તે રીત બંધન જાણ મૂર્તિરહિતને પણ મૂર્તનું. ૧૭૪.**

અન્યાર્થ:- [યથા] જે રીતે [રૂપાદિકૈઃ રહિતઃ] રૂપાદિરહિત (જીવને) [રૂપાદીનિ] રૂપાદિકને—[દ્રવ્યાણિ ગુણાન્ ચ] દ્રવ્યોને તથા ગુણોને (રૂપી દ્રવ્યોને તથા તેમના ગુણોને)—[પશ્યતિ જાનાતિ] દેખે છે અને જાણે છે, [તથા] તે રીતે [તેન] તેથી સાથે (—અરૂપીને રૂપી સાથે) [બંધઃ જાનીહિ] બંધ જાણ.

ટીકા:- જે પ્રકારે રૂપાદિરહિત (જીવ) રૂપી દ્રવ્યોને તથા તેમના ગુણોને દેખે છે અને જાણે છે, તે જ પ્રકારે રૂપાદિરહિત (જીવ) રૂપી કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધાય છે; કારણ કે

પશ્યતિ જાનાતિ ચેત્યત્રાપિ પર્યનુયોગસ્થાનિવાર્યત્વાત્ । ન ચૈતદત્યન્તદુર્ઘટત્વાદ્દર્શાન્તિકીકૃતં ,
કિંતુ દષ્ટાન્તદ્વારેનાબાલગોપાલપ્રકટિતમ્ । તથા હિ-યથા બાલકસ્ય ગોપાલકસ્ય વા પૃથગવસ્થિતં
મૃદ્ધલીવર્દં બલીવર્દં વા પશ્યતો જાનતશ્ચ ન બલીવર્દન સહાસ્તિ સંબન્ધઃ ,
વિષયભાવાવસ્થિતબલીવર્દનિમિત્તોપયોગાધિરુઢબલીવર્દાકારદર્શનજ્ઞાનસંબન્ધો બલીવર્દસંબન્ધ-
વ્યવહારસાધકસ્ત્વસ્ત્યેવ , તથા કિલાત્મનો નીરુપત્વેન સ્પર્શશૂન્યત્વાન્ન કર્મપુદ્ગલૈઃ સહાસ્તિ સંબન્ધઃ ;
एकावगाहभाववस्थितकर्मपुद्गलनिमित्तोपयोगाधिरुढरागद्वेषादिभावसंबन्धः કર્મપુદ્ગલ-
બન્ધવ્યવહારસાધકસ્ત્વસ્ત્યેવ ।। ૧૭૪ ।।

જીવો વિશેષભેદજ્ઞાનરહિતઃ સન્ કાષ્ટપાષાણાદ્યચેતનજિનપ્રતિમાં દૃષ્ટ્વા મદીયારાધ્યોડ્યમિતિ મન્યતે ।
યદ્યપિ તત્ર સત્તાવલોકદર્શનેન સહ પ્રતિમાયાસ્તાદાત્મ્યસંબન્ધો નાસ્તિ તથાપિ
પરિચ્છેદ્યપરિચ્છેદકલક્ષણસંબન્ધોડસ્તિ । યથા વા સમવસરણે પ્રત્યક્ષજિનેશ્વરં દૃષ્ટ્વા વિશેષભેદજ્ઞાની
મન્યતે મદીયારાધ્યોડ્યમિતિ । તત્રાપિ યદ્યપ્યવલોકનજ્ઞાનસ્ય જિનેશ્વરેણ સહ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધો નાસ્તિ
તથાપ્યારાધ્યારાધકસમ્બન્ધોડસ્તિ । તહ બંધો તેણ જાણીહિ તથા બન્ધં તેનૈવ દૃષ્ટાન્તેન જાનીહિ ।
અયમત્રાર્થઃ—યદ્યપ્યમાત્મા નિશ્ચયેનામૂર્તસ્તથાપ્યનાદિકર્મબન્ધ—વશાદ્યવ્યવહારેણ મૂર્તઃ સન્
દ્રવ્યબન્ધનિમિત્તભૂતં રાગાદિવિકલ્પરૂપં ભાવબન્ધો—

જો એમ ન હોય તો અહીં પણ (દેખવા—જાણવાની બાબતમાં પણ) એ પ્રશ્ન અનિવાર્ય છે કે અમૂર્ત
મૂર્તને કઈ રીતે દેખે છે અને જાણે છે ?

વળી એમ નથી કે આ વાત (અરૂપીનો રૂપી સાથે બંધ થવાની વાત) અત્યંત દુર્ઘટ છે તેથી
તેને દર્શાવવા બનાવી છે (—દષ્ટાંતથી સમજાવી છે), પરંતુ દષ્ટાંત દ્વારા આબાલગોપાલ સૌને પ્રગટ
થાય તેથી દષ્ટાંત વડે સમજાવવામાં આવી છે. તે આ પ્રમાણે: જેવી રીતે બાળને અથવા ગોપાળને
પૃથક્ રહેલા માટીના વૃષભને અથવા (સાચા) વૃષભને દેખતાં અને જાણતાં વૃષભ સાથે સંબંધ નથી,
તોપણ *વિષયપણે રહેલો વૃષભ જેમનું નિમિત્ત છે એવાં જે ઉપયોગમાં આરૂઢ વૃષભાકાર દર્શન—જ્ઞાન
તેમની સાથેનો સંબંધ વૃષભ સાથેના સંબંધરૂપ વ્યવહારનો સાધક જરૂર છે; તેવી રીતે આત્મા
અરૂપીપણાને લીધે સ્પર્શશૂન્ય હોવાથી તેને કર્મપુદ્ગલો સાથે સંબંધ નથી, તોપણ એકાવગાહપણે રહેલાં
કર્મપુદ્ગલો જેમનું નિમિત્ત છે એવા જે ઉપયોગમાં આરૂઢ રાગદ્વેષાદિભાવો તેમની સાથેનો સંબંધ
કર્મપુદ્ગલો સાથેના બંધરૂપ વ્યવહારનો સાધક જરૂર છે.

ભાવાર્થ:- ‘આત્મા અમૂર્તિક હોવા છતાં મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કેમ બંધાય છે?’ એવાં
પ્રશ્નનો આચાર્યભગવાને ઉત્તર આપ્યો છે કે—આત્મા અમૂર્તિક હોવા છતાં

* વૃષભ અર્થાત્ બળદ વૃષભાકાર દર્શન—જ્ઞાનનું નિમિત્ત છે.

અથ ભાવબન્ધસ્વરૂપં જ્ઞાપયતિ-

**ઉવઓગમઓ જીવો મુજ્જદિ રજ્જેદિ વા પદુસ્સેદિ ।
પપ્પા વિવિધે વિસયે જો હિ પુળો તેહિં સંબંધો ॥ ૧૭૫ ॥**

પયોગં કરોતિ । તસ્મિન્સતિ મૂર્તદ્રવ્યકર્મણા સહ યદ્યપિ તાદાત્મ્યસંબન્ધો નાસ્તિ તથાપિ પૂર્વોક્તદષ્ટાન્તેન સંશ્લેષસંબન્ધોઽસ્તીતિ નાસ્તિ દોષઃ ॥ ૧૭૪ ॥ એવં શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવજીવ-કથનમુખ્યત્વેન

મૂર્તિક પદાર્થોને કેમ જાણે છે? જે રીતે તે મૂર્તિક પદાર્થોને જાણે છે તે જ રીતે મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધાય છે.

ખરેખર અરૂપી આત્માને રૂપી પદાર્થો સાથે કાંઈ સંબંધ નહિ હોવા છતાં અરૂપીને રૂપી સાથે સંબંધ હોવાનો વ્યવહાર પણ વિરોધ પામતો નથી. ‘આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક પદાર્થ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો માત્ર મૂર્તિક પદાર્થના આકારે થતું જે જ્ઞાન તેની સાથે જ સંબંધ છે અને તે પદાર્થાકાર જ્ઞાન સાથેના સંબંધ ને લીધે જ ‘અમૂર્તિક આત્મા મૂર્તિક પદાર્થને જાણે છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના સંબંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે. એવી જ રીતે, ‘અમુક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે’ એમ કહેવામાં આવે છે ત્યાં પરમાર્થે અમૂર્તિક આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે કાંઈ સંબંધ નથી; આત્માને તો કર્મપુદ્ગલો જેમાં નિમિત્ત છે એવા રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે જ સંબંધ (બંધ) છે અને તે કર્મનિમિત્તક રાગદ્વેષાદિભાવો સાથે સંબંધ (બંધ) હોવાને લીધે જ ‘આ આત્માને મૂર્તિક કર્મપુદ્ગલો સાથે બંધ છે’ એવો અમૂર્તિક-મૂર્તિકના બંધરૂપ વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે.

જોકે મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક સાથે ખરેખર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ તે મનુષ્યથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક પ્રત્યે રાગ કરનારા મનુષ્યને રાગનું બંધન હોવાથી અને તે રાગમાં સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિક નિમિત્ત હોવાથી ‘આ મનુષ્યને સ્ત્રી-પુત્ર-ધનાદિકનું બંધન છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહેવામાં આવે છે; તેવી જ રીતે, જોકે આત્માને કર્મપુદ્ગલો સાથે ખરેખર કાંઈ સંબંધ નથી, તેઓ આત્માથી તદ્દન ભિન્ન છે, તોપણ રાગદ્વેષાદિભાવો કરનારા આત્માને રાગદ્વેષાદિભાવોનું બંધન હોવાથી અને તે ભાવોમાં કર્મપુદ્ગલો નિમિત્ત હોવાથી ‘આ આત્માને કર્મપુદ્ગલોનું બંધન છે’ એમ વ્યવહારથી જરૂર કહી શકાય છે. ૧૭૪.

હવે ભાવબંધનું સ્વરૂપ જણાવે છે:-

**વિધવિધ વિષયો પામીને ઉપયોગ-આત્મક જીવ જે
પ્રદેષ-રાગ-વિમોહભાવે પરિણમે, તે બંધ છે. ૧૭૫.**

**ઉપયોગમયો જીવો મુહ્યતિ રજ્યતિ વા પ્રદ્વેષ્ટિ ।
પ્રાપ્ય વિવિધાન્ વિષયાન્ યો હિ પુનસ્તૈઃ સંબન્ધઃ ॥ ૧૭૫ ॥**

અયમાત્મા સર્વ એવ તાવત્સવિકલ્પનિર્વિકલ્પપરિચ્છેદાત્મકત્વાદુપયોગમયઃ । તત્ર યો હિ નામ નાનાકારાન્ પરિચ્છેદ્યાનર્થાનાસાદ્ય મોહં વા રાગં વા દ્વેષં વા સમુપૈતિ સ નામ તૈઃ પરપ્રત્યયૈરપિ મોહરાગદ્વેષૈરુપરક્તાત્મસ્વભાવત્વાત્રીલપીતરક્તોપાશ્રયપ્રત્યયનીલપીતરક્તત્વૈરુપરક્ત-સ્વભાવઃ સ્ફટિકમણિરિવ સ્વયમેક એવ તદ્ભાવદ્વિતીયત્વાદ્બન્ધો ભવતિ ॥ ૧૭૫ ॥

પ્રથમગાથા, મૂર્તિરહિતજીવસ્ય મૂર્તકર્મણા સહ કથં બન્ધો ભવતીતિ પૂર્વપક્ષરૂપેણ દ્વિતીયા, તત્પરિહારરૂપેણ તૃતીયા ચેતિ ગાથાત્રયેણ પ્રથમસ્થલં ગતમ્ । અથ રાગદ્વેષમોહલક્ષણં ભાવબન્ધસ્વરૂપમાખ્યાતિ—**ઉવઓગમઓ જીવો** ઉપયોગમયો જીવઃ, અયં જીવો નિશ્ચયનયેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનોપયોગમયસ્તાવત્તથામૂતોડપ્યનાદિબન્ધવશાત્સોપાધિસ્ફટિકવત્ પરોપાધિભાવેન પરિણતઃ સન્ । કિં કરોતિ । **મુજ્જાદિ રજ્જેદિ વા પદુસ્સેદિ** મુહ્યતિ રજ્યતિ વા પ્રદ્વેષ્ટિ દ્વેષં કરોતિ । કિં કૃત્વા પૂર્વં । **પપ્પા** પ્રાપ્ય । **કાન્** । **વિવિધે** **વિસયે** નિર્વિષયપરમાત્મ-સ્વરૂપભાવનાવિપક્ષમૂતાન્વિવિધપન્નેન્દ્રિયવિષયાન્ । **જો હિ પુણો યઃ** પુનરિત્થંમૂતોડસ્તિ જીવો હિ સ્ફુટં, **તેહિ સંબંધો** તૈઃ સંબંધો ભવતિ, તૈઃ પૂર્વોક્તરાગઃ દ્વેષમોહૈઃ કર્તૃમૂતૈર્મોહરાગદ્વેષરહિતજીવસ્ય શુદ્ધપરિણામલક્ષણં પરમધર્મમલભમાનઃ સન્ સ જીવો બદ્ધો

અન્યાર્થઃ— [યઃ હિ પુનઃ] જે [ઉપયોગમયઃ જીવઃ] ઉપયોગમય જીવ [વિવિધાન્ વિષયાન્] વિવિધ વિષયો [પ્રાપ્ય] પામીને [મુહ્યતિ] મોહ કરે છે, [રજ્યતિ] રાગ કરે છે [વા] અથવા [પ્રદ્વેષ્ટિ] દ્વેષ કરે છે, તે જીવ [તૈઃ] તેમના વડે (—મોહરાગદ્વેષ વડે) [સંબન્ધઃ] બંધરૂપ છે.

ટીકા— પ્રથમ તો આ આત્મા આખોય ઉપયોગમય છે, કારણ કે તે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ પ્રતિભાસસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ જ્ઞાન અને દર્શનસ્વરૂપ છે). તેમાં જે આત્મા વિવિધાકાર પ્રતિભાસ્ય (વિવિધ આકારવાળા પ્રતિભાસવાયોગ્ય) પદાર્થોને પામીને મોહ, રાગ અથવા દ્વેષ કરે છે, તે આત્મા-કાળો, પીળો અને રાતો આશ્રય જેમનું નિમિત્ત છે એવા કાળાપણા, પીળાપણા અને રાતાપણા વડે ઉપરક્ત સ્વભાવવાળા સ્ફટિકમણિની માફક—પર જેમનું નિમિત્ત છે એવા મોહ, રાગ અને દ્વેષ વડે ઉપરક્ત આત્મસ્વભાવવાળો હોવાથી, પોતે એકલો જ બંધ (બંધરૂપ) છે, કારણ કે મોહરાગદ્વેષાદિભાવ તેનું દ્વિતીય છે. ૧૭૫.

૧. આશ્રય = જેમાં સ્ફટિકમણિ મૂકેલો હોય તે વસ્તુ.

૨. ઉપરક્ત = વિકારી; મલિન; કલુષિત.

૩. દ્વિતીય = બીજું. [‘બંધ તો બે વચ્ચે હોય, એકલો આત્મા બંધસ્વરૂપ કેમ હોઈ શકે?’ એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, એક તો આત્મા અને બીજો મોહરાગદ્વેષાદિભાવ—એમ હોવાથી, મોહરાગદ્વેષાદિભાવ વડે મલિન સ્વભાવવાળો આત્મા પોતે જ ભાવબંધ છે.]

અથ ભાવબન્ધયુક્તિં દ્રવ્યબન્ધસ્વરૂપં ચ પ્રજ્ઞાપયતિ-

**ભાવેણ જેણ જીવો પેચ્છદિ જાણાદિ આગદં વિસયે ।
રજ્જદિ તેણેવ પુણો બજ્જદિ કમ્મ ત્તિ ઉવદેસો ॥ ૧૭૬ ॥**

**ભાવેન યેન જીવઃ પશ્યતિ જાનાત્યાગતં વિષયે ।
રજ્યતિ તેનૈવ પુનર્બદ્ધ્યતે કર્મેત્યુપદેશઃ ॥ ૧૭૬ ॥**

અયમાત્મા સાકારનિરાકારપરિચ્છેદાત્મકત્વાત્પરિચ્છેદ્યતામાપદ્યમાનમર્થજાતં યેનૈવ મોહરૂપેણ રાગરૂપેણ દ્વેષરૂપેણ વા ભાવેન પશ્યતિ જાનાતિ ચ તેનૈવોપરજ્યત એવ । યોડયમુપરાગઃ સ ખલુ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્થાનીયો ભાવબન્ધઃ । અથ પુનસ્તેનૈવ પૌદ્ગલિકં કર્મ

ભવતીતિ । અત્ર યોડસો રાગદ્વેષમોહપરિણામઃ સ એવ ભાવબન્ધ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૭૫ ॥ અથ ભાવબન્ધયુક્તિં દ્રવ્યબન્ધસ્વરૂપં ચ પ્રતિપાદયતિ—**ભાવેણ જેણ** ભાવેન પરિણામેન યેન **જીવો** જીવઃ કર્તા **પેચ્છદિ જાણાદિ** નિર્વિકલ્પદર્શનપરિણામેન પશ્યતિ સવિકલ્પજ્ઞાનપરિણામેન જાનાતિ । કિં કર્મતાપન્નં, **આગદં વિસયે** આગતં પ્રાપ્તં કિમપીઘાનિઘં વસ્તુ પચ્છેન્દ્રિયવિષયે । **રજ્જદિ તેણેવ પુણો** રજ્યતે તેનૈવ પુનઃ આદિમધ્યાન્તવર્જિતં રાગાદિદોષરહિતં ચિજ્જ્યોતિઃસ્વરૂપં નિજાત્મદ્રવ્ય—મરોચમાનસ્તથૈવાજાનન્સન્ સમસ્તરાગાદિવિકલ્પપરિહારેણાભાવયંશ્ચ તેનૈવ પૂર્વોક્તજ્ઞાન—દર્શનોપયોગેન રજ્યતે રાગં કરોતિ

હવે ભાવબંધની યુક્તિ અને દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ કહે છે:-

**જે ભાવથી દેખે અને જાણે વિષયગત અર્થને,
તેનાથી છે ઉપરક્રતા; વળી કર્મબંધન તે વડે. ૧૭૬.**

અન્વયાર્થ:- [જીવઃ] જીવ [યેન ભાવેન] જે ભાવથી [વિષયે આગતં] વિષયમાં આવેલ પદાર્થને [પશ્યતિ જાનાતિ] દેખે છે અને જાણે છે, [તેન એવ] તેનાથી જ [રજ્યતિ] ઉપરક્રતા થાય છે; [પુનઃ] વળી તેનાથી જ [કર્મ બદ્ધ્યતે] કર્મ બંધાય છે;—[ઇતિ] એમ [ઉપદેશઃ] ઉપદેશ છે.

ટીકા:- આ આત્મા સાકાર અને નિરાકાર પ્રતિભાસસ્વરૂપ (-જ્ઞાન અને દર્શનસ્વરૂપ) હોવાથી પ્રતિભાસ્ય (-પ્રતિભાસવાયોગ્ય) પદાર્થસમૂહને જે મોહરૂપ, રાગરૂપ કે દ્વેષરૂપ ભાવથી દેખે છે અને જાણે છે, તેનાથી જ ઉપરક્રતા થાય છે. જે આ ઉપરાગ (-મલિનતા, વિકાર) છે તે ખરેખર *સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વસ્થાનીય ભાવબંધ છે. વળી તેનાથી જ જરૂર

* સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વસ્થાનીય = સ્નિગ્ધતા અને રૂક્ષતા સમાન. (જેમ પુદ્ગલમાં વિશિષ્ટ સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતા તે બંધ છે, તેમ જીવમાં રાગદ્વેષરૂપ વિકાર તે ભાવબંધ છે.)

બધ્યત એવ । ઇત્યેષ ભાવબન્ધપ્રત્યયો દ્રવ્યબન્ધઃ ।। ૧૭૬ ।।

અથ પુદ્ગલજીવતદુભયબન્ધસ્વરૂપં જ્ઞાપયતિ-

**ફાસેહિં પુગ્ગલાણં બધો જીવસ્સ રાગમાદીહિં ।
અણ્ણોણ્ણમવગાહો પુગ્ગલજીવપ્પગો ભણિદો ।। ૧૭૭ ।।**

સ્પર્શોઃ પુદ્ગલાનાં બન્ધો જીવસ્ય રાગાદિભિઃ ।
અન્યોન્યમવગાહઃ પુદ્ગલજીવાત્મકો ભણિતઃ ।। ૧૭૭ ।।

યસ્તાવદત્ર કર્મણાં સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વસ્પર્શવિશૈષેરેકત્વપરિણામઃ સ કેવલપુદ્ગલબન્ધઃ । યસ્તુ જીવસ્યૌપાધિકમોહરાગદ્વેષપર્યાયૈરેકત્વપરિણામઃ સ કેવલજીવબન્ધઃ । યઃ પુનઃ જીવ-

ઇતિ ભાવબન્ધયુક્તિઃ । **બજ્ઞદિ કમ્મ ત્તિ ઉવદેસો** તેન ભાવબન્ધેન નવતરદ્રવ્યકર્મ બધ્નાતીતિ દ્રવ્યબન્ધસ્વરૂપં ચેત્યુપદેશઃ ।। ૧૭૬ ।। એવં ભાવબન્ધકથનમુખ્યતયા ગાથાદ્વયેન દ્વિતીયસ્થલં ગતમ્ । અથ પૂર્વનવતરપુદ્ગલદ્રવ્યકર્મણોઃ પરસ્પરબન્ધો, જીવસ્ય તુ રાગાદિભાવેન સહ બન્ધો, જીવસ્યૈવ નવતરદ્રવ્યકર્મણા સહ ચેતિ ત્રિવિધબન્ધસ્વરૂપં પ્રજ્ઞાપયતિ—**ફાસેહિ પુગ્ગલાણં બંધો** સ્પર્શોઃ પુદ્ગલાનાં બન્ધઃ । પૂર્વનવતરપુદ્ગલદ્રવ્યકર્મણોર્જીવતરાગાદિભાવનિમિત્તેન સ્વકીયસ્નિગ્ધરૂક્ષોપાદાન—કારણેન ચ પરસ્પરસ્પર્શસંયોગેન યોડસૌ બન્ધઃ સ પુદ્ગલબન્ધઃ । **જીવસ્સ રાગમાદીહિં** જીવસ્ય રાગાદિભિઃ । નિરુપરાગપરમચૈતન્યરૂપનિજાત્મતત્ત્વભાવનાચ્યુતસ્ય જીવસ્ય યદ્રાગાદિભિઃ સહ પરિણમનં સ જીવબન્ધ ઇતિ ।

પૌદ્ગલિક કર્મ બંધાય છે. આમ આ દ્રવ્યબંધનું નિમિત્ત ભાવબંધ છે. ૧૭૬.

હવે પુદ્ગલબંધનું સ્વરૂપ, જીવબંધનું સ્વરૂપ અને તે બન્નેના બંધનું સ્વરૂપ જણાવે છે:-

**રાગાદિ સહ આત્મા તણ્ણો, ને સ્પર્શ સહ પુદ્ગલ તણ્ણો,
અન્યોન્ય જે અવગાહ તેને બંધ ઉભયાત્મક કહ્વો. ૧૭૭.**

અન્યાર્થઃ- [સ્પર્શોઃ] સ્પર્શો સાથે [પુદ્ગલાનાં બન્ધઃ] પુદ્ગલોનો બંધ, [રાગાદિભિઃ જીવસ્ય] રાગાદિક સાથે જીવનો બંધ અને [અન્યોન્યમ્ અવગાહઃ] અન્યોન્ય અવગાહ તે [પુદ્ગલજીવાત્મકઃ ભણિતઃ] પુદ્ગલજીવાત્મક બંધ કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો અહીં, કર્મને જે સ્નિગ્ધતા-રૂક્ષતારૂપ સ્પર્શવિશેષો (-ખાસ સ્પર્શો) સાથે એકત્વપરિણામ તે કેવળ પુદ્ગલબંધ છે; અને જીવને જે ઔપાધિક મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ પર્યાયો સાથે એકત્વપરિણામ તે કેવળ જીવબંધ છે; વળી જીવ અને કર્મપુદ્ગલને જે પરસ્પર

કર્મપુદ્ગલયોઃ પરસ્પરપરિણામનિમિત્તમાત્રત્વેન વિશિષ્ટતરઃ પરસ્પરમવગાહઃ સ તદુભયબન્ધઃ ॥ ૧૭૭ ॥

અથ દ્રવ્યબન્ધસ્ય ભાવબન્ધહેતુકત્વમુજ્જીવયતિ-

**સપદેસો સો અપ્પા તેસુ પદેસેસુ પુદ્ગલા કાયા ।
પવિશન્તિ જહાજોગ્ગં ચિદ્વંતિ ય જન્તિ બજ્જન્તિ ॥ ૧૭૮ ॥**

સપ્રદેશઃ સ આત્મા તેષુ પ્રદેશેષુ પુદ્ગલાઃ કાયાઃ ।
પ્રવિશન્તિ યથાયોગ્યં તિષ્ઠન્તિ ચ યાન્તિ બધ્યન્તે ॥ ૧૭૮ ॥

અયમાત્મા લોકાકાશતુલ્યાસંખ્યેયપ્રદેશત્વાત્સપ્રદેશઃ । અથ તેષુ તસ્ય પ્રદેશેષુ કાયાવા ડ્મનોવર્ગનાલમ્બનઃ પરિસ્પન્દો યથા ભવતિ તથા કર્મપુદ્ગલકાયાઃ સ્વયમેવ પરિસ્પન્દ-

અણ્ણોણ્ણસ્સવગાહો પુદ્ગલજીવપ્પગો ભણિદો અન્યોન્યસ્યાવગાહઃ પુદ્ગલજીવાત્મકો ભણિતઃ । નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનરહિતત્વેન સ્નિગ્ધરૂક્ષસ્થાનીયરાગદ્વેષપરિણતજીવસ્ય બન્ધયોગ્યસ્નિગ્ધ- રૂક્ષપરિણામપરિણતપુદ્ગલસ્ય ચ યોડસૌ પરસ્પરાવગાહલક્ષણઃ સ ઇત્થંભૂતબન્ધો જીવપુદ્ગલબન્ધ ઇતિ ત્રિવિધબન્ધલક્ષણં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૧૭૭ ॥ અથ ‘બંધો જીવસ્સ રાગમાદીહિં’ પૂર્વસૂત્રે યદુક્તં તદેવ રાગત્વં દ્રવ્યબન્ધસ્ય કારણમિતિ વિશેષેણ સમર્થયતિ-સપદેસો સો અપ્પા સ પ્રસિદ્ધાત્મા લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશ-

પરિણામના નિમિત્તમાત્રપણે વિશિષ્ટતર પરસ્પર અવગાહ તે ઉભયબંધ છે [અર્થાત્ જીવ અને કર્મપુદ્ગલ એકબીજાને પરિણામમાં નિમિત્તમાત્ર થાય એવો (ખાસ પ્રકારનો) જે તેમનો એકક્ષેત્રાવગાહસંબંધ તે પુદ્ગલજીવાત્મક બંધ છે]. ૧૭૭.

હવે દ્રવ્યબંધનો હેતુ ભાવબંધ છે એમ પ્રગટ કરે છે:-

**સપ્રદેશ છે તે જીવ, જીવપ્રદેશમાં આવે અને
પુદ્ગલસમૂહ રહે યથોચિત, જાય છે, બંધાય છે. ૧૭૮**

અન્યાર્થ:- [સઃ આત્મા] તે આત્મા [સપ્રદેશઃ] સપ્રદેશ છે; [તેષુ પ્રદેશેષુ] એ પ્રદેશોમાં [પુદ્ગલાઃ કાયાઃ] પુદ્ગલસમૂહો [પ્રવિશન્તિ] પ્રવેશે છે, [યથાયોગ્યં તિષ્ઠન્તિ] યથાયોગ્ય રહે છે, [યાન્તિ] જાય છે [ચ] અને [બધ્યન્તે] બંધાય છે.

ટીકા:- આ આત્મા લોકાકાશતુલ્ય અસંખ્ય પ્રદેશવાળો હોવાથી સપ્રદેશ છે. તેના એ પ્રદેશોમાં કાયવર્ગણા, વચનવર્ગણા અને મનોવર્ગણાના આલંબનવાળો પરિસ્પંદ (કંપ)

વન્તઃ પ્રવિશન્ત્યપિ તિષ્ઠન્ત્યપિ ગચ્છન્ત્યપિ ચ । અસ્તિ ચેજ્જીવસ્ય મોહરાગદ્વેષરૂપો ભાવો બધ્યન્તેઽપિ ચ । તતોઽવધાર્યતે દ્રવ્યબન્ધસ્ય ભાવબન્ધો હેતુઃ ॥ ૧૭૮ ॥

અથ દ્રવ્યબન્ધહેતુત્વેન રાગપરિણામમાત્રસ્ય ભાવબન્ધસ્ય નિશ્ચયબન્ધત્વં સાધયતિ-

રત્તો બંધદિ કમ્મં મુચ્ચદિ કમ્મેહિં રાગરહિદપ્પા ।

एसो बंधसमासो जीवाणं जाण णिच्छयदो ॥ १७९ ॥

રત્તો બધ્નાતિ કર્મ મુચ્યતે કર્મભી રાગરહિતાત્મા ।

एष बन्धसमासो जीवानां जानीहि निश्चयतः ॥ १७९ ॥

યતો રાગપરિણત એવાભિનવેન દ્રવ્યકર્મણા બધ્યતે , ન વૈરાગ્યપરિણતઃ , અભિ-

ત્વાત્તાવત્સપ્રદેશઃ । તેસુ પદેસેસુ પુગ્ગલા કાયા તેષુ પ્રદેશેષુ કર્મવર્ગણાયોગ્યપુદ્ગલકાયાઃ કર્તારઃ પવિસંતિ પ્રવિશન્તિ । કથમ્ । જહાજોગ્ગં મનોવચનકાયવર્ગણાલમ્બનવીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમ-જનિતાત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દલક્ષણયોગાનુસારેણ યથાયોગ્યમ્ । ન કેવલં પ્રવિશન્તિ ચિદ્વંતિ હિ પ્રવેશાનન્તરં સ્વકીયસ્થિતિકાલપર્યન્તં તિષ્ઠન્તિ હિ સ્ફુટમ્ । ન કેવલં તિષ્ઠન્તિ જંતિ સ્વકીયોદયકાલં પ્રાપ્ય ફલં દત્વા ગચ્છન્તિ , બજ્જંતિ કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તચતુષ્ટયવ્યક્તિરૂપ-મોક્ષપ્રતિપક્ષભૂતબન્ધસ્ય કારણં રાગાદિકં લબ્ધ્વા પુનરપિ દ્રવ્યબન્ધરૂપેણ બધ્યન્તે ચ । અત એતદાયાતં રાગાદિપરિણામ એવ દ્રવ્યબન્ધકારણમિતિ । અથવા દ્વિતીયવ્યાખ્યાનમ્-પ્રવિશન્તિ પ્રદેશબન્ધાસ્તિષ્ઠન્તિ સ્થિતિબન્ધાઃ ફલં દત્વા ગચ્છન્ત્યનુભાગબન્ધા બધ્યન્તે પ્રકૃતિબન્ધા ઇતિ ॥ ૧૭૮ ॥ એવં ત્રિવિધબન્ધમુખ્યતયા સૂત્રદ્વયેન તૃતીયસ્થલં ગતમ્ । અથ દ્રવ્યબન્ધકારણ-ત્વાન્નિશ્ચયેન રાગાદિવિકલ્પ-

જે પ્રકારે થાય છે, તે પ્રકારે કર્મપુદ્ગલના સમૂહો સ્વયમેવ પરિસ્પંદવાળા વર્તતા થકા પ્રવેશે પણ છે, રહે પણ છે અને જાય પણ છે; અને જો જીવને મોહ-રાગ-દ્વેષરૂપ ભાવ હોય તો બંધાય પણ છે. માટે નક્કી થાય છે કે દ્રવ્યબંધનો હેતુ ભાવબંધ છે. ૧૭૮.

હવે, રાગપરિણામમાત્ર એવો જે ભાવબંધ તે દ્રવ્યબંધનો હેતુ હોવાથી તે જ નિશ્ચયબંધ છે એમ સિદ્ધ કરે છે:-

જવ રક્ત બાંધે કર્મ, રાગ રહિત જવ મુકાય છે;

-આ જવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચય જાણજે. ૧૭૯.

અન્યયાર્થ:- [રક્તઃ] રાગી આત્મા [કર્મ બધ્નાતિ] કર્મ બાંધે છે, [રાગરહિતાત્મા] રાગ રહિત આત્મા [કર્મભિઃ મુચ્યતે] કર્મથી મુકાય છે;-[ઇષઃ] આ, [જીવાનાં] જીવોના [બન્ધસમાસઃ] બંધનો સંક્ષેપ [નિશ્ચયતઃ] નિશ્ચયથી [જાનીહિ] જાણ.

ટીકા:- રાગપરિણત જવ જ નવા દ્રવ્યકર્મથી બંધાય છે, વૈરાગ્યપરિણત બંધાતો

નવેન દ્રવ્યકર્મણા રાગપરિણતો ન મુચ્યતે, વૈરાગ્યપરિણત એવ, બધ્યત એવ સંસ્પૃશતૈવાભિનવેન દ્રવ્યકર્મણા ચિરસઙ્ચિતેન પુરાણેન ચ ન મુચ્યતે રાગપરિણતઃ, મુચ્યત એવ સંસ્પૃશતૈવાભિનવેન દ્રવ્યકર્મણા ચિરસઙ્ચિતેન પુરાણેન ચ વૈરાગ્યપરિણતો ન બધ્યતે; તતોઽવધાર્યતે દ્રવ્યબન્ધસ્ય સાધકતમત્વાદ્રાગપરિણામ એવ નિશ્ચયેન બન્ધઃ ॥ ૧૭૯ ॥

અથ પરિણામસ્ય દ્રવ્યબન્ધસાધકતમરાગવિશિષ્ટત્વં સવિશેષં પ્રકટયતિ-

**પરિણામાદો બંધો પરિણામો રાગદોસમોહજુદો ।
અસુહો મોહપદોસો સુહો વ અસુહો હવદિ રાગો ॥ ૧૮૦ ॥**

**પરિણામાદ્બન્ધઃ પરિણામો રાગદ્વેષમોહયુતઃ ।
અશુભૌ મોહપ્રદ્વેષૌ શુભો વાશુભો ભવતિ રાગઃ ॥ ૧૮૦ ॥**

રૂપો ભાવબન્ધ એવ બન્ધ ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—રક્તો બંધદિ કમ્મં રક્તો બધ્નાતિ કર્મ । રક્ત એવ કર્મ બધ્નાતિ, ન ચ વૈરાગ્યપરિણતઃ । મુંચદિ કમ્મેહિં રાગરહિદપ્પા મુચ્યતે કર્મભ્યાં રાગરહિતાત્મા । મુચ્યત એવ શુભાશુભકર્મભ્યાં રાગરહિતાત્મા, ન ચ બધ્યતે । એસો બંધસમાસો એષ પ્રત્યક્ષીભૂતો બન્ધસંક્ષેપઃ । જીવાણં જીવાનાં સમ્બન્ધી । જાણ ણિચ્છયદો જાનીહિ ત્વં હે શિષ્ય, નિશ્ચયતો નિશ્ચયનયામિપ્રાયેણેતિ । એવં રાગપરિણામ એવ બન્ધકારણં જ્ઞાત્વા સમસ્તરાગાદિ—વિકલ્પજાલત્યાગેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજાત્મતત્ત્વે નિરન્તરં ભાવના કર્તવ્યેતિ ॥ ૧૭૯ ॥ અથ જીવપરિણામસ્ય દ્રવ્યબન્ધસાધકં

નથી; રાગપરિણત જીવ નવા દ્રવ્યકર્મથી મુકાતો નથી, વૈરાગ્યપરિણત જ મુકાય છે; રાગપરિણત જીવ સંસ્પર્શ કરતા (સંબંધમાં આવતા) એવા નવા દ્રવ્યકર્મથી અને ચિરસંચિત (લાંબા કાળથી સંચય પામેલા) એવા જૂના દ્રવ્યકર્મથી બંધાય જ છે, મુકાતો નથી; વૈરાગ્યપરિણત જીવ સંસ્પર્શ કરતા (સંબંધમાં આવતા) એવા નવા દ્રવ્યકર્મથી અને ચિરસંચિત એવા જૂના દ્રવ્યકર્મથી મુકાય જ છે, બંધાતો નથી; માટે નક્કી થાય છે કે દ્રવ્યબંધનો સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ હેતુ) હોવાથી રાગપરિણામ જ નિશ્ચયથી બંધ છે. ૧૭૯.

હવે પરિણામનું દ્રવ્યબંધના સાધકતમ રાગથી વિશિષ્ટપણું સવિશેષ પ્રગટ કરે છે (અર્થાત્ પરિણામ દ્રવ્યબંધના ઉત્કૃષ્ટ હેતુભૂત રાગથી વિશેષતાવાળો હોય છે એમ ભેદો સહિત પ્રગટ કરે છે) :-

**પરિણામથી છે બંધ, રાગ-વિમોહ-દ્વેષથી યુક્ત જે;
છે મોહ-દ્વેષ અશુભ, રાગ અશુભ વા શુભ હોય છે. ૧૮૦.**

અન્યયાર્થ:- [પરિણામાત્ બન્ધઃ] પરિણામથી બંધ છે, [પરિણામઃ રાગદ્વેષમોહયુતઃ] (જે) પરિણામ રાગ-દ્વેષ-મોહયુક્ત છે. [મોહપ્રદ્વેષૌ અશુભૌ] (તેમાં) મોહ અને

દ્રવ્યબન્ધોઽસ્તિ તાવદ્વિશિષ્ટપરિણામાત્ । વિશિષ્ટત્વં તુ પરિણામસ્ય રાગદ્વેષમોહમયત્વેન । તત્ર શુભાશુભત્વેન દ્વૈતાનુવર્તિ । તત્ર મોહદ્વેષમયત્વેનાશુભત્વં, રાગમયત્વેન તુ શુભત્વં ચાશુભત્વં ચ । વિશુદ્ધિસંકલ્પેશાઙ્ગત્વેન રાગસ્ય દ્વૈવિધ્યાત્ ભવતિ ॥ ૧૮૦ ॥

અથ વિશિષ્ટપરિણામવિશેષમવિશિષ્ટપરિણામં ચ કારણે કાર્યમુપચર્ય કાર્યત્વેન નિર્દિશતિ-

**સુહપરિણામો પુણ્ણં અસુહો પાવ ત્તિ ભણિયમણ્ણેસુ ।
પરિણામો ણ્ણગદો દુક્ખક્ખયકારણં સમયે ॥ ૧૮૧ ॥**

રાગાદ્યુપાધિજનિતભેદં દર્શયતિ—પરિણામાદો બંધો પરિણામાત્સકાશાદ્બન્ધો ભવતિ । સ ચ પરિણામઃ કિંવિશિષ્ટઃ । પરિણામો રાગાદોસમોહજુદો વીતરાગપરમાત્મનો વિલક્ષણત્વેન પરિણામો રાગદ્વેષમોહોપાધિત્રયેણ સંયુક્તઃ । અસુહો મોહપદોસો અશુભૌ મોહપ્રદેષૌ । પરોપાધિજનિતપરિણામત્રયમધ્યે મોહપ્રદેશષદ્વયમશુભમ્ । સુહો વ અસુહો હવદિ રાગો શુભોઽશુભો વા ભવતિ રાગઃ । પન્નપરમેષ્ઠ્ય ાદિભક્તિરૂપઃ શુભરાગ ઉચ્યતે, વિષયકષાયરૂપશ્ચાશુભ ઇતિ । અયં પરિણામઃ સર્વોઽપિ સોપાધિત્વાત્ બન્ધ હેતુરિતિ જ્ઞાત્વાબન્ધે શુભાશુભસમસ્તરાગદ્વેષવિનાશાર્થં સમસ્તરાગાદ્યુપાધિરહિતં સહજાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતસ્વભાવે નિજાત્મદ્રવ્યે ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૮૦ ॥ અથ દ્રવ્યરૂપપુણ્યપાપબન્ધકારણત્વાચ્છુભાશુભપરિણામયોઃ પુણ્યપાપસંજ્ઞાં શુભાશુભરહિતશુદ્ધોપયોગપરિણામસ્ય મોક્ષકારણત્વં ચ કથયતિ—સુહપરિણામો પુણ્ણં દ્રવ્યપુણ્યબન્ધ—

દ્વેષ અશુભ છે, [રાગઃ] રાગ [શુભઃ વા અશુભઃ] શુભ અથવા અશુભ [ભવતિ] જ્ઞેય છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો દ્રવ્યબંધ વિશિષ્ટ પરિણામથી જ્ઞેય છે. પરિણામનું વિશિષ્ટપણું રાગ-દ્વેષ-મોહમયપણાને લીધે છે. તે શુભ અને અશુભપણાને લીધે દ્વૈતને અનુસરે છે. ત્યાં, મોહ-દ્વેષમયપણા વડે અશુભપણું જ્ઞેય છે, અને રાગમયપણા વડે શુભપણું તેમ જ અશુભપણું જ્ઞેય છે કારણ કે રાગ વિશુદ્ધિ તેમ જ સંકલેશવાળો જ્ઞેવાથી દ્વિવિધ જ્ઞેય છે. ૧૮૦.

હવે વિશિષ્ટ પરિણામના ભેદને તથા અવિશિષ્ટ પરિણામને, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને કાર્યપણે દર્શાવે છે:-

**પર માંડી શુભ પરિણામ પુણ્ય, અશુભ પરમાં પાપ છે;
નિજદ્રવ્યગત પરિણામ સમયે દુઃખક્ષયનો હેતુ છે. ૧૮૧.**

૧. મોહમય પરિણામ તેમ જ દ્વેષમય પરિણામ અશુભ છે.

૨. ધર્માનુરાગ વિશુદ્ધિવાળો જ્ઞેવાથી ધર્માનુરાગમય પરિણામ શુભ છે; વિષયાનુરાગ સંકલેશવાળો જ્ઞેવાથી વિષયાનુરાગમય પરિણામ અશુભ છે.

**શુભપરિણામઃ પુણ્યમશુભઃ પાપમિતિ ભગિતમન્યેષુ ।
પરિણામોઽનન્યગતો દુઃખક્ષયકારણં સમયે ॥ ૧૮૧ ॥**

દ્વિવિધસ્તાવત્પરિણામઃ, પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તઃ સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તશ્ચ । તત્ર પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તઃ પરોપરકત્વાદ્વિશિષ્ટપરિણામઃ, સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તસ્તુ પરાનુપરકત્વાદવિશિષ્ટપરિણામઃ । તત્રોક્તૌ દ્વૌ વિશિષ્ટપરિણામસ્ય વિશેષૌ, શુભપરિણામોઽશુભપરિણામશ્ચ । તત્ર પુણ્યપુદ્ગલબન્ધકારણત્વાત્ શુભપરિણામઃ પુણ્યં, પાપપુદ્ગલબન્ધકારણત્વાદશુભપરિણામઃ પાપમ્ । અવિશિષ્ટપરિણામસ્ય તુ શુદ્ધત્વેનૈકત્વાન્નાસ્તિ વિશેષઃ । સ કાલે સંસારદુઃખહેતુકર્મપુદ્ગલક્ષયકારણત્વાત્સંસારદુઃખ-હેતુકર્મપુદ્ગલક્ષયાત્મકો મોક્ષ એવ ॥ ૧૮૧ ॥

કારણત્વાચ્છુભપરિણામ પુણ્યં ભગ્યતે । અસુહો પાવ તિ ભગિયં દ્રવ્યપાપબન્ધ-કારણત્વાદશુભપરિણામઃ પાપં ભગ્યતે । કેષુ વિષયેષુ યોઽસૌ શુભાશુભપરિણામઃ । અળ્ણેસુ નિજશુદ્ધાત્મનઃ સકાશાદન્યેષુ શુભાશુભબહિર્દ્રવ્યેષુ । પરિણામો ણ્ણગદો પરિણામો નાન્યગતોઽનન્યગતઃ સ્વસ્વરૂપસ્થ ઇત્યર્થઃ । સ ઇત્થંભૂતઃ શુદ્ધોપયોગલક્ષણઃ પરિણામઃ દુઃખક્ષયકારણં દુઃખક્ષયકારણં દુઃખક્ષયાભિધાનમોક્ષસ્ય કારણં ભગિદો ભગિતઃ । ક્ષ ભગિતઃ । સમયે પરમાગમે લઘ્વિકાલે વા । કિંચ, મિથ્યાદૃષ્ટિસાસાદનમિશ્રગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેનાશુભપરિણામો ભવતીતિ પૂર્વં ભગિતમાસ્તે, અવિરતદેશવિરતપ્રમત્સંયતસંજ્ઞગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યેન શુભપરિણામશ્ચ ભગિતઃ, અપ્રમત્તાદિક્ષીણકષાયાન્તગુણસ્થાનેષુ તારતમ્યેન શુદ્ધોપયોગોઽપિ ભગિતઃ । નયવિવક્ષાયાં મિથ્યાદૃષ્ટ્ય દિક્ષીણકષાયાન્તગુણસ્થાનેષુ પુનરશુદ્ધ-નિશ્ચયનયો ભવત્યેવ ।

અન્યયાર્થઃ- [અન્યેષુ] પર પ્રત્યે [શુભપરિણામઃ] શુભ પરિણામ [પુણ્યમ્] પુણ્ય છે અને [અશુભઃ] (પર પ્રત્યે) અશુભ પરિણામ [પાપમ્] પાપ છે [ઇતિ ભગિતમ્] એમ કહ્યું છે; [અનન્યગતઃ પરિણામઃ] પર પ્રત્યે નહિ પ્રવર્તતો એવો પરિણામ [સમયે] સમયે [દુઃખક્ષયકારણમ્] દુઃખક્ષયનું કારણ છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો પરિણામ દ્વિવિધ છે-પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત (પરદ્રવ્ય પ્રત્યે પ્રવર્તતો) અને સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત. તેમાં પરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ પર વડે ઉપરકત્ત (-પરના નિમિત્તે વિકારી) હોવાથી વિશિષ્ટ પરિણામ છે અને સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્ત પરિણામ પર વડે ઉપરકત્ત નહિ હોવાથી અવિશિષ્ટ પરિણામ છે. ત્યાં વિશિષ્ટ પરિણામના પૂર્વોક્ત બે ભેદ છેઃ શુભ પરિણામ અને અશુભ પરિણામ. તેમાં, પુણ્યરૂપ પુદ્ગલના બંધનું કારણ હોવાથી શુભ પરિણામ પુણ્ય છે અને પાપરૂપ પુદ્ગલના બંધનું કારણ હોવાથી અશુભ પરિણામ પાપ છે. અવિશિષ્ટ પરિણામ તો શુદ્ધ હોવાથી એક છે તેથી તેના ભેદ નથી. તે (અવિશિષ્ટ પરિણામ), કાળે સંસારદુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયનું કારણ હોવાથી, સંસારદુઃખના હેતુભૂત કર્મપુદ્ગલના ક્ષયસ્વરૂપ મોક્ષ જ છે.

અથ જીવસ્ય સ્વપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસિદ્ધયે સ્વપરવિભાગં દર્શયતિ-

**ભણિદા પુઠવિપ્પમુહા જીવણિકાયાધ થાવરા ય તસા ।
અણ્ણા તે જીવાદો જીવો વિ ય તેહિંદો અણ્ણો ॥ ૧૮૨ ॥**

**ભણિતા: પૃથિવીપ્રમુખા જીવણિકાયા અથ સ્થાવરાશ્ચ ત્રસા: ।
અન્યે તે જીવાજ્જીવોઽપિ ચ તેમ્બ્યોઽન્ય: ॥ ૧૮૨ ॥**

તત્રાશુદ્ધનિશ્ચયમધ્યે શુદ્ધોપયોગઃ કથં લભ્યત ઇતિ શિષ્યેણ પૂર્વપક્ષે કૃતે સતિ પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—
વસ્ત્વેકદેશપરીક્ષા તાવન્નયલક્ષણં, શુભાશુભશુદ્ધદ્રવ્યાવલમ્બનમુપયોગલક્ષણં ચેતિ; તેન કારણેના—
શુદ્ધનિશ્ચયમધ્યેઽપિ શુદ્ધાત્માવલમ્બનત્વાત્ શુદ્ધધ્યેયત્વાત્ શુદ્ધસાધકત્વાદ્ શુદ્ધોપયોગપરિણામો લભ્ય
ઇતિ નયલક્ષણમુપયોગલક્ષણં ચ યથાસંભવં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ્ । અત્ર યોઽસૌ
રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસમાધિલક્ષણશુદ્ધોપયોગો મુક્તિકારણં ભણિતઃ સ તુ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય—લક્ષણાદ્ય
યભૂતાચ્છુદ્ધપારિણામિકભાવાદભેદપ્રધાનદ્રવ્યાર્થિકનયેનાભિન્નોઽપિ ભેદપ્રધાનપર્યાયાર્થિક—નયેન ભિન્નઃ ।
કસ્માદિતિ ચેત્ । અયમેકદેશનિરાવરણત્વેન ક્ષાયોપશમિકખણ્ડજ્ઞાનવ્યક્તિરૂપઃ, સ ચ પારિણામિકઃ
સકલાવરણરહિતત્વેનાખણ્ડજ્ઞાનવ્યક્તિરૂપઃ; અયં તુ સાદિસાન્તત્વેન વિનશ્વરઃ, સ ચ
અનાદ્યનન્તત્વેનાવિનશ્વરઃ । યદિ પુનરેકાન્તેનાભેદો ભવતિ તર્હિ ઘટોત્પત્તૌ મૃત્પિણ્ડવિનાશવત્ ધ
યાનપર્યાયવિનાશો મોક્ષે જાતે સતિ ધ્યેયરૂપપારિણામિકસ્યાપિ વિનાશો ભવતીત્યર્થઃ । તત એવ જ્ઞાયતે
શુદ્ધપારિણામિકભાવો ધ્યેયરૂપો ભવતિ, ધ્યાનભાવનારૂપો ન ભવતિ । કસ્માત્ । ધ્યાનસ્ય
વિનશ્વરત્વાદિતિ ॥ ૧૮૧ ॥ એવં દ્રવ્યબંધકારણત્વાત્ મિથ્યાત્વરાગાદિ—વિકલ્પરૂપો ભાવબન્ધ એવ નિશ્ચયેન

ભાવાર્થ:- પર પ્રત્યે પ્રવર્તતો એવો શુભ પરિણામ તે પુણ્યનું કારણ છે અને અશુભ
પરિણામ તે પાપનું કારણ છે તેથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો, શુભ પરિણામ તે પુણ્ય છે
અને અશુભ પરિણામ તે પાપ છે. સ્વાત્મદ્રવ્યમાં પ્રવર્તતો એવો શુદ્ધ પરિણામ તે મોક્ષનું કારણ છે
તેથી, કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીએ તો, શુદ્ધ પરિણામ તે મોક્ષ છે. ૧૮૧.

હવે જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ અને પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિની સિદ્ધિને માટે સ્વપરનો વિભાગ દર્શાવે
છે:-

**સ્થાવર અને ત્રસ પૃથ્વીઆદિક જીવકાય કહેલ જે,
તે જીવથી છે અન્ય તેમ જ જીવ તેથી અન્ય છે. ૧૮૨.**

અન્યાર્થ:- [અથ] હવે [સ્થાવરા: ચ ત્રસા:] સ્થાવર અને ત્રસ એવા જે
[પૃથિવીપ્રમુખા:] પૃથ્વીઆદિક [જીવણિકાયા:] જીવણિકાયા [ભણિતા:] કહેવામાં આવ્યા છે, [તે] તે
[જીવાત્ અન્યે] જીવથી અન્ય છે [ચ] અને [જીવઃ અપિ] જીવ પણ [તેમ્બ્યઃ અન્યઃ] તેમનાથી
અન્ય છે.

ય એતે પૃથિવીપ્રભૂતયઃ ષડ્જીવનિકાયાસ્ત્રસસ્થાવરભેદનાભ્યુપગમ્યન્તે તે ખલ્વચેતન-ત્વાદન્યે જીવાત્, જીવોઽપિ ચ ચેતનત્વાદન્યસ્તેભ્યઃ। અત્ર ષડ્જીવનિકાયા આત્મનઃ પરદ્રવ્યમેક એવાત્મા સ્વદ્રવ્યમ્॥ ૧૮૨॥

અથ જીવસ્ય સ્વપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તત્વેન સ્વપરવિભાગજ્ઞાનાજ્ઞાને અવધારયતિ-

**જો ણવિ જાણદિ એવં પરમપ્પાણં સહાવમાસેજ્જ ।
કીરદિ અજ્ઞવસાણં અહં મમેદં તિ મોહાદો ॥ ૧૮૩ ॥**

**યો નૈવ જાનાત્યેવં પરમાત્માનં સ્વભાવમાસાદ્ય ।
કુરુતેઽધ્યવસાનમહં મમેદમિતિ મોહાત્ ॥ ૧૮૩ ॥**

બંધ ઇતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાત્રયેણ ચતુર્થસ્થલં ગતમ્। અથ જીવસ્ય સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ-
પરદ્રવ્યનિવૃત્તિનિમિત્તં ષડ્જીવનિકાયૈઃ સહ ભેદવિજ્ઞાનં દર્શયતિ-**મણિદા પુઢવિપ્પમુહા** મણિતાઃ
પરમાગમે કથિતાઃ પૃથિવીપ્રમુખાઃ। તે કે। **જીવણિકાયા** જીવસમૂહાઃ। **અધ** અથ। કથંભૂતાઃ। **થાવરા**
ય તસા સ્થાવરાશ્ચ ત્રસાઃ। તે ચ કિંવિશિષ્ટાઃ। **અણ્ણા** તે અન્યે ભિન્નાસ્તે। કસ્માત્। **જીવાદો**
શુદ્ધબુદ્ધૈકજીવસ્વભાવાત્। **જીવો વિ ય તેહિંદો અણ્ણો** જીવોઽપિ ચ તેભ્યોઽન્ય ઇતિ। તથાહિ-ટ
ક્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવપરમાત્મતત્ત્વભાવનારહિતેન જીવેન યદુપાર્જિતં ત્રસસ્થાવર-નામકર્મ
તદુદયજનિતત્વાદચેતનત્વાદ્ય ત્રસસ્થાવરજીવનિકાયાઃ શુદ્ધચેતન્યસ્વભાવજીવાદ્ભિન્નાઃ। જીવોઽપિ ચ
તેભ્યો વિલક્ષણત્વાદ્ભિન્ન ઇતિ। અત્રેવં ભેદવિજ્ઞાને જાતે સતિ મોક્ષાર્થી જીવઃ સ્વદ્રવ્યે પ્રવૃત્તિં પરદ્રવ્યે
નિવૃત્તિં ચ કરોતીતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૮૨ ॥ અથૈતદેવ ભેદવિજ્ઞાનં પ્રકારાન્તરેણ દ્રઢયતિ-**જો ણવિ જાણદિ**
એવં

ટીકા:- જે આ પૃથ્વી વગેરે ષટ્ જીવનિકાયો ત્રસ અને સ્થાવર એવા ભેદપૂર્વક માનવામાં
આવે છે, તે ખરેખર અચેતનપણાને લીધે જીવથી અન્ય છે અને જીવ પણ ચેતનપણાને લીધે તેમનાથી
અન્ય છે. અહીં (એમ કહ્યું કે), ષટ્ જીવનિકાય આત્માને પરદ્રવ્ય છે, આત્મા એક જ સ્વદ્રવ્ય છે.
૧૮૨.

હવે જીવને સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના વિભાગનું જ્ઞાન છે અને પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું
નિમિત્ત સ્વ-પરના વિભાગનું અજ્ઞાન છે એમ નક્કી કરે છે:-

**પરને સ્વને નહિ જાણતો એ રીત પામી સ્વભાવને,
તે ' આ હું, આ મુજ ' એમ અધ્યવસાન મોહ થકી કરે ૧૮૩.**

અન્યયાર્થ:- [યઃ] જે [એવં] એ રીતે [સ્વભાવમ્ આસાદ્ય] સ્વભાવને પામીને
(જીવપુદ્ગલના સ્વભાવને નક્કી કરીને) [પરમ્ આત્માનં] પરને અને સ્વને [ન એવ જાનાતિ]
જાણતો નથી, [મોહાત્] તે મોહથી ' [અહમ્] આ હું છું, [હિંદં મમ] આ મારું છે ' [ઇતિ] એમ
[અધ્યવસાનં] અધ્યવસાન [કુરુતે] કરે છે.

યો હિ નામ નૈવં પ્રતિનિયતચેતનાચેતનત્વસ્વભાવેન જીવપુદ્ગલયોઃ સ્વપરવિભાગં પશ્યતિ સ
એવાહમિદં મમેદમિત્યાત્માત્મીયત્વેન પરદ્રવ્યમધ્યવસ્યતિ મોહાન્નાન્યઃ। અતો જીવસ્ય પરદ્રવ્ય-
પ્રવૃત્તિનિમિત્તં સ્વપરપરિચ્છેદાભાવમાત્રમેવ , સામર્થ્યાત્સ્વદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનિમિત્તં તદભાવઃ।। ૧૮૩।।

અથાત્મનઃ કિં કર્મેતિ નિરૂપયતિ-

**કુવ્વં સભાવમાદા હવદિ હિ કત્તા સગસ્સ ભાવસ્સ ।
પોગ્ગલદવ્વમયાણં ણ દુ કત્તા સવ્વભાવાણં ।। ૧૮૪ ।।**

**કુર્વન્ સ્વભાવમાત્મા ભવતિ હિ કર્તા સ્વકસ્ય ભાવસ્ય ।
પુદ્ગલદ્રવ્યમયાનાં ન તુ કર્તા સર્વભાવાનામ્ ।। ૧૮૪ ।।**

યઃ કર્તા નૈવ જાનાત્યેવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ । કમ્ । પરં ષડ્જીવનિકાયાદિપરદ્રવ્યં , અપ્પાણં
નિર્દોષિપરમાત્મદ્રવ્યરૂપં નિજાત્માનમ્ । કિં કૃત્વા । સહાવમાસેજ્જ શુદ્ધોપયોગલક્ષણનિજશુદ્ધ-
સ્વભાવમાશ્રિત્ય । કીરદિ અજ્ઞવસાણં સ પુરુષઃ કરોત્યધ્યવસાનં પરિણામમ્ । કેન રૂપેણ । અહં અમેદં
તિ અહં મમેદમિતિ । મમકારાહંકારાદિરહિતપરમાત્મભાવનાચ્યુતો ભૂત્વા પરદ્રવ્યં રાગાદિકમહમિતિ
દેહાદિક મમેતિરૂપેણ । કસ્માત્ । મોહાદો મોહાધીનત્વાદિતિ । તતઃ સ્થિતમેતત્સ્વપરભેદવિજ્ઞાનબલેન
સ્વસંવેદનજ્ઞાની જીવઃ સ્વદ્રવ્યે રતિ પરદ્રવ્યે નિવૃત્તિ કરોતીતિ ।। ૧૮૩।। એવં
ભેદભાવનાકથનમુખ્યતયા સૂત્રદ્વયેન

ટીકા:- જે આત્મા એ રીતે જીવ અને પુદ્ગલના (પોતપોતાના) નિશ્ચિત ચેતનત્વ અને
અચેતનત્વરૂપ સ્વભાવ વડે સ્વ-પરનો વિભાગ દેખતો નથી, તે જ આત્મા ‘આ હું છું, આ મારું છે’
એમ મોહથી પરદ્રવ્યમાં પોતાપણાનું અધ્યવસાન કરે છે, બીજો નહિ. આથી (એમ નક્કી થયું કે)
જીવને પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત સ્વપરના જ્ઞાનનો અભાવમાત્ર જ છે અને (કદાચ વિના પણ)
સામર્થ્યથી (એમ નક્કી થયું કે) સ્વદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત તેનો અભાવ છે.

ભાવાર્થ:- જેને સ્વપરનું ભેદવિજ્ઞાન નથી તે જ પરદ્રવ્યમાં અહંકાર મમકાર કરે છે,
ભેદવિજ્ઞાની નહિ. માટે પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદવિજ્ઞાનનો અભાવ જ છે અને સ્વદ્રવ્યમાં
પ્રવૃત્તિનું કારણ ભેદવિજ્ઞાન જ છે. ૧૮૩.

હવે આત્માનું કર્મ શું છે તેનું નિરૂપણ કરે છે:-

**નિજ ભાવ કરતો જીવ છે કર્તા ખરે નિજ ભાવનો;
પણ તે નથી કર્તા સકલ પુદ્ગલદરવમય ભાવનો. ૧૮૪.**

૧. તેનો અભાવ = સ્વ-પરના જ્ઞાનના અભાવનો અભાવ; સ્વ-પરના જ્ઞાનનો સદ્ભાવ.

આત્મા હિ તાવત્સ્વં ભાવં કરોતિ , તસ્ય સ્વધર્મત્વાદાત્મનસ્તથાભવનશક્તિ-સમ્ભવેનાવશ્યમેવ કાર્યત્વાત્ । સ તં ચ સ્વતન્ત્રઃ કુર્વાણસ્તસ્ય કર્તાવશ્યં સ્યાત્ , ક્રિયમાણશ્ચાત્મના સ્વો ભાવસ્તેનાપ્યત્વાત્તસ્ય કર્માવશ્યં સ્યાત્ । એવમાત્મનઃ સ્વપરિણામઃ કર્મ । ન ત્વાત્મા પુદ્ગલસ્ય ભાવાન્ કરોતિ , તેષાં પરધર્મત્વાદાત્મનસ્તથાભવનશક્ત્યસમ્ભવેનાકાર્યત્વાત્ । સ તાનકુર્વાણો ન તેષાં કર્તા સ્યાત્ , અક્રિયમાણાશ્ચાત્મના તે ન તસ્ય કર્મ સ્યુઃ । એવમાત્મનઃ પુદ્ગલપરિણામો ન કર્મ ॥ ૧૮૪ ॥

અથ કથમાત્મનઃ પુદ્ગલપરિણામો ન કર્મ સ્યાદિતિ સન્દેહમપનુદતિ-

**ગેઠહદિ ણેવ ણ મુંચદિ કરેદિ ણ હિ પોગ્ગલાણિ કમ્માણિ ।
જીવો પુગ્ગલમજ્ઞો વટ્ટણ્ણવિ સવ્વકાલેસુ ॥ ૧૮૫ ॥**

પદ્મમસ્થલં ગતમ્ । અથાત્મનો નિશ્ચયેન રાગાદિસ્વપરિણામ એવ કર્મ , ન ચ દ્રવ્યકર્મેતિ પ્રરૂપયતિ—**કુર્વં સભાવં** કુર્વન્સ્વભાવમ્ । અત્ર સ્વભાવશબ્દેન યદ્યપિ શુદ્ધનિશ્ચયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવો ભણ્યતે , તથાપિ કર્મબંધપ્રસ્તાવે રાગાદિપરિણામોડપ્યશુદ્ધનિશ્ચયેન સ્વભાવો ભણ્યતે । તં સ્વભાવં કુર્વન્ । સ કઃ । **આદા** આત્મા । **હવદિ હિ કત્તા** કર્તા ભવતિ હિ સ્ફુટમ્ । કસ્ય । **સગસ્સ ભાવસ્સ** સ્વકીયચિદ્રૂપસ્વભાવસ્ય રાગાદિપરિણામસ્ય । તદેવ તસ્ય રાગાદિપરિણામરૂપં નિશ્ચયેન ભાવકર્મ ભણ્યતે ।

અન્વયાર્થઃ— [સ્વભાવં કુર્વન્] પોતાના ભાવને કરતો થકો [આત્મા] આત્મા [હિ] ખરેખર [સ્વકસ્ય ભાવસ્ય] પોતાના ભાવનો [કર્તા ભવતિ] કર્તા છે; [તુ] પરંતુ [પુદ્ગલદ્રવ્યમયાનાં સર્વભાવાનાં] પુદ્ગલદ્રવ્યમય સર્વ ભાવોનો [કર્તા ન] કર્તા નથી.

ટીકા:- પ્રથમ તો આત્મા ખરેખર સ્વ ભાવને કરે છે કારણ કે તે (ભાવ) તેનો સ્વ ધર્મ હોવાથી આત્માને તે-રૂપે થવાની (પરિણમવાની) શક્તિનો સંભવ હોવાને લીધે તે (ભાવ) અવશ્યમેવ આત્માનું કાર્ય છે. (આમ) તે (આત્મા) તેને (-સ્વ ભાવને) સ્વતંત્રપણે કરતો થકો તેનો કર્તા અવશ્ય છે અને સ્વ ભાવ આત્મા વડે કરાતો થકો આત્મા વડે પ્રાપ્ય હોવાથી આત્માનું કર્મ અવશ્ય છે. આ રીતે સ્વ પરિણામ આત્માનું કર્મ છે.

પરંતુ, આત્મા પુદ્ગલના ભાવોને કરતો નથી કારણ કે તેઓ પરના ધર્મો હોવાથી આત્માને તે-રૂપે થવાની શક્તિનો અસંભવ હોવાને લીધે તેઓ આત્માનું કાર્ય નથી. (આમ) તે (આત્મા) તેમને નહિ કરતો થકો તેમનો કર્તા નથી અને તેઓ આત્મા વડે નહિ કરાતા થકા તેઓ તેનું કર્મ નથી. આ રીતે પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ નથી. ૧૮૪.

હવે, ‘પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ કેમ નથી’—એવા સંદેહને દૂર કરે છે:-

**જીવ સર્વ કાળે પુદ્ગલોની મધ્યમાં વર્તે ભલે,
પણ નવ ગ્રહે, ન તજે, કરે નહિ જીવ પુદ્ગલકર્મને. ૧૮૫.**

ગૃહ્ણાતિ નૈવ ન મુચ્ચતિ કરોતિ ન હિ પુદ્ગલાનિ કર્માણિ ।
જીવઃ પુદ્ગલમધ્યે વર્તમાનોઽપિ સર્વકાલેષુ ॥ ૧૮૫ ॥

ન ખલ્વાત્મનઃ પુદ્ગલપરિણામઃ કર્મ, પરદ્રવ્યોપાદાનહાનશૂન્યત્વાત્ । યો હિ યસ્ય પરિણમયિતા દૃષ્ટઃ સ ન તદુપાદાનહાનશૂન્યો દૃષ્ટઃ, યથાગ્નિરયઃપિણ્ડસ્ય । આત્મા તુ તુલ્યક્ષેત્રવર્તિત્વેઽપિ પરદ્રવ્યોપાદાનહાનશૂન્ય એવ । તતો ન સ પુદ્ગલાનાં કર્મભાવેન પરિણમયિતા સ્યાત્ ॥ ૧૮૫ ॥

અથાત્મનઃ કુતસ્તર્હિ પુદ્ગલકર્મભિરુપાદાનં હાનં ચેતિ નિરૂપયતિ-

સ ઇદાણિં કત્તા સં સગપરિણામસ્સ દવ્વજાદસ્સ ।
આદીયદે કદાઈ વિમુચ્ચદે કમ્મધૂલીહિં ॥ ૧૮૬ ॥

કસ્માત્ । તસ્યાયઃપિણ્ડવત્તેનાત્મના પ્રાપ્યત્વાદવ્યાપ્યત્વાદિતિ । પોગ્ગલદવ્વમયાણં ણ દુ કત્તા સવ્વભાવાણં ચિદ્રૂપાત્મનો વિલક્ષણાનાં પુદ્ગલદ્રવ્યમયાનાં ન તુ કર્તા સર્વભાવાનાં જ્ઞાનાવરણાદિદ્રવ્યકર્મપર્યાયાણામિતિ । તતો જ્ઞાયતે જીવસ્ય રાગાદિસ્વપરિણામ એવ કર્મ, તસ્યૈવ સ કર્તેતિ ॥ ૧૮૪ ॥ અથાત્મનઃ કથં દ્રવ્યકર્મરૂપપરિણામઃ કર્મ ન સ્યાદિતિ પ્રશ્ને સમાધાનં દદાતિ—
ગેખ્હદિ ણેવ ણ મુંચદિ કરેદિ ણ હિ પોગ્ગલાણિ કમ્માણિ જીવો યથા નિર્વિકલ્પસમાધિરતઃ પરમમુનિઃ

અન્યયાર્થઃ— [જીવઃ] જીવ [સર્વકાલેષુ] સર્વ કાળે [પુદ્ગલમધ્યે વર્તમાનઃ અપિ] પુદ્ગલની મધ્યમાં રહેતો હોવા છતાં પણ [પુદ્ગલાનિ કર્માણિ] પૌદ્ગલિક કર્મોને [હિ] ખરેખર [ગૃહ્ણાતિ ન એવ] ગ્રહીતો નથી, [મુચ્ચતિ ન] છોડતો નથી, [કરોતિ ન] કરતો નથી.

ટીકા— ખરેખર પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ નથી, કારણ કે તે પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણત્યાગ વિનાનો છે; જે જેનો પરિણમાવનાર જોવામાં આવે છે, તે-જેમ અગ્નિ લોખંડના ગોળાનાં ગ્રહણત્યાગ વિનાનો છે તેમ-તેનાં ગ્રહણત્યાગ વિનાનો જોવામાં આવતો નથી. આત્મા તો તુલ્ય ક્ષેત્રે વર્તતો હોવા છતાં પણ (—પરદ્રવ્ય સાથે એકક્ષેત્રાવગાહી હોવા છતાં પણ) પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણત્યાગ વિનાનો જ છે. તેથી તે પુદ્ગલોને કર્મભાવે પરિણમાવનાર નથી. ૧૮૫.

ત્યારે (જો આત્મા પુદ્ગલોને કર્મપણે પરિણમાવતો નથી તો પછી) આત્મા કઈ રીતે પુદ્ગલકર્મો વડે ગ્રહાય છે અને મુકાય છે તેનું હવે નિરૂપણ કરે છે—

તે હાલ દ્રવ્યજનિત નિજ પરિણામનો કર્તા બને,
તેથી ગ્રહાય અને કદાપિ મુકાય છે કર્મો વડે. ૧૮૬.

સ **ઇદાનીં** **કર્તા** **સન્** **સ્વકપરિણામસ્ય** **દ્રવ્યજાતસ્ય** ।
આદીયતે **કદાચિદ્વિમુચ્યતે** **કર્મધૂલિભિઃ** ॥ ૧૮૬ ॥

સોડ્યમાત્મા પરદ્રવ્યોપાદાનહાનશૂન્યોડપિ સામ્પ્રતં સંસારાવસ્થાયાં નિમિત્તમાત્રીકૃત-
પરદ્રવ્યપરિણામસ્ય સ્વપરિણામમાત્રસ્ય દ્રવ્યત્વભૂતત્વાત્કેલસ્ય કલયન્ કર્તૃત્વં, તદેવ તસ્ય
સ્વપરિણામં નિમિત્તમાત્રીકૃત્યોપાત્તકર્મપરિણામાભિઃ પુદ્ગલધૂલીભિર્વિશિષ્ટાવગાહરુપેણોપાદીયતે
કદાચિન્મુચ્યતે ચ ॥ ૧૮૬ ॥

પરભાવં ન ગૃહ્ણતિ ન મુચ્ચતિ ન ચ કરોત્યુપાદાનરુપેણ લોહપિણ્ડો વાગ્નિં તથાયમાત્મા ન ચ ગૃહ્ણતિ ન
ચ મુચ્ચતિ ન ચ કરોત્યુપાદાનરુપેણ પુદ્ગલકર્માણીતિ । કિં કુર્વન્નપિ । પુગ્ગલમજ્ઞે વદ્વૃણ્ણવિ
સવ્વકાલેસુ ક્ષીરનીરન્યાયેન પુદ્ગલમધ્યે વર્તમાનોડપિ સર્વકાલેષુ । અનેન કિમુક્તં ભવતિ । યથા સિદ્ધો
ભગવાન્ પુદ્ગલમધ્યે વર્તમાનોડપિ પરદ્રવ્યગ્રહણમોચનકરણરહિતસ્તથા શુદ્ધનિશ્ચયેન શક્તિરુપેણ સંસારી
જીવોડપીતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૧૮૫ ॥ અથ યદ્યમાત્મા પુદ્ગલકર્મ ન કરોતિ ન ચ મુચ્ચતિ તર્હિં બન્ધઃ કથં,
તર્હિં મોક્ષોડપિ કથમિતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—**સ** **ઇદાણિં** **કર્તા** **સં** **સ** **ઇદાનીં** **કર્તા** **સન્** । **સ**
પૂર્વોક્તલક્ષણ આત્મા, ઇદાનીં કોડર્થઃ એવં પૂર્વોક્તનયવિભાગેન, કર્તા સન્ । કસ્ય । **સગપરિણામસ્સ**
નિર્વિકારનિત્યા—

અન્વયાર્થઃ— [સઃ] તે [ઇદાનીં] હમણાં (સંસારાવસ્થામાં) [દ્રવ્યજાતસ્ય] દ્રવ્યથી
(આત્મદ્રવ્યથી) ઉત્પન્ન થતા [સ્વકપરિણામસ્ય] (અશુદ્ધ) સ્વપરિણામનો [કર્તા સન્] કર્તા થતો
થકો [કર્મધૂલિભિઃ] કર્મરજ વડે [આદીયતે] ગ્રહાય છે અને [કદાચિત્ વિમુચ્યતે] કદાચિત્ મુકાય
છે.

ટીકા:- તે આ આત્મા પરદ્રવ્યનાં ગ્રહણત્યાગ વિનાનો હોવા છતાં પણ હમણાં સંસાર-
અવસ્થામાં, પરદ્રવ્યપરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરતા એવા કેવળ સ્વપરિણામમાત્રનું —તે સ્વપરિણામ
દ્રવ્યત્વભૂત હોવાથી—કર્તાપણું અનુભવતો થકો, તેના એ જ સ્વપરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કર્મપણાને
પામતી એવી પુદ્ગલરજ વડે વિશિષ્ટ અવગાહરૂપે ગ્રહાય છે અને કદાચિત્ મુકાય છે.

ભાવાર્થ:- હમણાં સંસારદશામાં જીવ પૌદ્ગલિક કર્મપરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને પોતાના
અશુદ્ધ પરિણામનો જ કર્તા થાય છે (કારણ કે તે અશુદ્ધ પરિણામ સ્વદ્રવ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે),
પરદ્રવ્યનો કર્તા થતો નથી. આમ જીવ પોતાના અશુદ્ધ પરિણામનો કર્તા થતાં, જીવના તે જ અશુદ્ધ
પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને કર્મરૂપે પરિણામતી પુદ્ગલરજ ખાસ અવગાહરૂપે જીવને *ગ્રહે છે અને
ક્યારેક (સ્થિતિ અનુસાર રહીને અથવા જીવના શુદ્ધ પરિણામને નિમિત્તમાત્ર કરીને) છોડે છે. ૧૮૬.

* કર્મપરિણત પુદ્ગલોનું જીવ સાથે ખાસ અવગાહરૂપે રહેવું તેને જ અહીં કર્મપુદ્ગલો વડે જીવનું ‘ગ્રહણું’
કહ્યું છે.

અથ કિંકૃતં પુદ્ગલકર્મણાં વૈચિત્ર્યમિતિ નિરૂપયતિ-

**परिणमदि जदा अप्पा सुहम्हि असुहम्हि रागदोसजुदो ।
तं पविसदि कम्मरयं णाणावरणादिभावेहिं ॥ १८७ ॥**

**परिणमति यदात्मा शुभेऽशुभे रागद्वेषयुतः ।
तं प्रविशति कर्मरजो ज्ञानावरणादिभावैः ॥ १८७ ॥**

अस्ति खल्वात्मनः शुभाशुभपरिणामकाले स्वयमेव समुपात्तवैचित्र्यकर्मपुद्गलपरिणामः, नवघनाम्बुनो भूमिसंयोगपरिणामकाले समुपात्तवैचित्र्यान्यपुद्गलपरिणामवत् । तथाहि-यथा यदा नवघनाम्बु भूमिसंयोगेन परिणमति तदान्ये पुद्गलाः स्वयमेव समुपात्तवैचित्र्यैः

નન્દૈકલક્ષણપરમસુખામૃતવ્યક્તિરૂપકાર્યસમયસારસાધકનિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકકારણસમયસાર-વિલક્ષણસ્ય મિથ્યાત્વરાગાદિવિભાવરૂપસ્ય સ્વકીયપરિણામસ્ય । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટસ્ય । **दव्वजादस्स** સ્વકીયાત્મદ્રવ્યોપાદાનકારણજાતસ્ય । **आदीयदे कदाई कम्मधूलीहिं** આદીયતે બધ્યતે । કામિ । **कर्मधूलीभिः** કર્તૃભૂતાભિઃ કદાચિત્પૂર્વોક્તવિભાવપરિણામકાલે । ન કેવલમાદીયતે, **विमुच्चदे** વિશેષેણ મુચ્યતે ત્યજ્યતે તામિઃ **कर्मधूलीभिः** કદાચિત્પૂર્વોક્તકારણસમયસાર-પરિણાતિકાલે । ઇતાવતા કિમુક્તં ભવતિ । અશુદ્ધપરિણામેન બધ્યતે શુદ્ધપરિણામેન મુચ્યતે इति ॥ १८६ ॥ અથ યથા દ્રવ્યકર્માણિ નિશ્ચયેન સ્વયમેવોત્પદ્યન્તે તથા જ્ઞાનાવરણાદિવિચિત્ર-ભેદરૂપેણાપિ સ્વયમેવ પરિણમન્તીતિ કથયતિ- **परिणमदि जदा अप्पा** પરિણમતિ યદાત્મા । સમસ્તશુભાશુભપરદ્રવ્યવિષયે પરમોપેક્ષાલક્ષણં શુદ્ધોપયોગપરિણામં મુક્ત્વા યદાયમાત્મા પરિણમતિ । **क्र। सुहम्मि असुहम्मि** શુભેઽશુભે વા પરિણામે । કથંભૂતઃ સન્ । **रागदोसजुदो** રાગદ્વેષયુક્તઃ ।

इवे पुद्गलदर्शना वैचित्र्येने (-ज्ञानावरण, दर्शनावरण इत्यादि अनेकप्रकारताने) कोश करे छे तेनुं निरूपण करे छे:-

**જીવ રાગદ્વેષથી યુક્ત જ્યારે પરિણમે શુભ-અશુભમાં,
જ્ઞાનાવરણઈત્યાદિભાવે કર્મધૂલિ પ્રવેશ ત્યાં. ૧૮૭.**

अन्ययार्थः- [यदा] જ્યારે [આત્મા] આત્મા [રાગદ્વેષયુતઃ] રાગદ્વેષયુક્ત થયો થકો [શુભે અશુભે] શુભ અને અશુભમાં [પરિણમતિ] પરિણમે છે, ત્યારે [કર્મરજઃ] કર્મરજ [જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ] જ્ઞાનાવરણાદિભાવે [તં] તેનામાં [પ્રવિશતિ] પ્રવેશે છે.

टीका:- જેમ નવા મેઘજળના ભૂમિસંયોગરૂપ પરિણામના કાળે સ્વયમેવ વૈચિત્ર્યને પામેલા અન્યપુદ્ગલપરિણામ (અન્ય પુદ્ગલના પરિણામ) હોય છે, તેમ આત્માના શુભાશુભ પરિણામના કાળે સ્વયમેવ વૈચિત્ર્યને પામેલા કર્મપુદ્ગલ પરિણામ (કર્મપુદ્ગલના પરિણામ) ખરેખર હોય છે. તે આ પ્રમાણેઃ જેમ જ્યારે નવું મેઘજળ ભૂમિસંયોગરૂપે પરિણમે છે ત્યારે

શાદ્વલશિલીન્ધ્રશક્રગોપાદિભાવૈઃ પરિણમન્તે, તથા યદાયમાત્મા રાગદ્વેષવશીકૃતઃ શુભાશુભભાવેન પરિણમતિ તદા અન્યે યોગદ્વારેણ પ્રવિશન્તઃ કર્મપુદ્ગલાઃ સ્વયમેવ સમુપાત્તવૈચિત્ર્યૈ-જ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ પરિણમન્તે । અતઃ સ્વભાવકૃતં કર્મણાં વૈચિત્ર્યં, ન પુનરાત્મકૃતમ્ ॥ ૧૮૭ ॥

અથૈક એવ આત્મા બન્ધ્વ ઇતિ વિભાવયતિ-

**સપદેસો સો અપ્પા કસાયિદો મોહરાગદોસેહિં ।
કમ્મરજેહિં સિલિદ્ધો બંધો ત્તિ પરુવિદો સમયે ॥ ૧૮૮ ॥**

**સપ્રદેશઃ સ આત્મા કષાયિતો મોહરાગદ્વેષૈઃ ।
કર્મરજોભિઃ શ્લિષ્ટો બન્ધ્વ ઇતિ પ્રરુપિતઃ સમયે ॥ ૧૮૮ ॥**

પરિણત ઇત્યર્થઃ । તં પવિસદિ કમ્મરયં તદા કાલે તત્પ્રસિદ્ધં કર્મરજઃ પ્રવિશતિ । કૈઃ કૃત્વા । ગાણાવરણાદિભાવેહિં ભૂમેર્મઘજલસંયોગે સતિ યથાઽન્યે પુદ્ગલાઃ સ્વયમેવ હરિતપલ્લવાદિભાવૈઃ પરિણમન્તિ તથા સ્વયમેવ નાનાભેદપરિણતૈર્મૂલોત્તરપ્રકૃતિરૂપજ્ઞાનાવરણાદિભાવૈઃ પર્યાયૈરિતિ । તતો જ્ઞાયતે યથા જ્ઞાનાવરણાદિકર્મણામુત્પત્તિઃ સ્વયંકૃતા તથા મૂલોત્તરપ્રકૃતિરૂપવૈચિત્ર્યમપિ, ન ચ જીવકૃતમિતિ ॥ ૧૮૭ ॥

અન્ય પુદ્ગલો સ્વયમેવ વૈચિત્ર્યને પામેલા ૧શાદ્વલ-૨શિલીન્ધ્ર-૩ઈદ્રગોપાદિભાવે પરિણમે છે, તેમ જ્યારે આ આત્મા રાગદ્વેષને વશીભૂત થયો થકો શુભાશુભભાવે પરિણમે છે, ત્યારે બીજાં, યોગદ્વાર વડે પ્રવેશતાં કર્મપુદ્ગલો સ્વયમેવ વૈચિત્ર્યને પામેલા જ્ઞાનાવરણાદિભાવે પરિણમે છે.

આથી (એમ નક્કી થયું કે) કર્મોનું વૈચિત્ર્ય ૪સ્વભાવકૃત છે, પરંતુ આત્મકૃત નથી. ૧૮૭.

હવે એકલો જ આત્મા બંધ છે એમ સમજાવે છે:-

**સપ્રદેશ જીવ સમયે કષાયિત મોહરાગાદિ વડે,
સંબંધ પામી કર્મરજનો, બંધરૂપ કથાય છે. ૧૮૮.**

અન્યાર્થઃ- [સપ્રદેશઃ] સપ્રદેશ એવો [સઃ આત્મા] તે આત્મા [સમયે] સમયે [મોહરાગદ્વેષૈઃ] મોહ-રાગ-દ્વેષ વડે [કષાયિતઃ] કષાયિત થવાથી [કર્મરજોભિઃ શ્લિષ્ટઃ] કર્મરજ વડે શ્લિષ્ટ થયો થકો (અર્થાત્ જેને કર્મરજ વળગી છે એવો થયો થકો) [બન્ધઃ ઇતિ પ્રરુપિતઃ] ‘બંધ’ કહેવામાં આવ્યો છે.

૧. શાદ્વલ = લીલું મેદાન

૨. શિલીન્ધ્ર = ટોપ; બિલાડીનો ટોપ.

૩. ઈદ્રગોપ = ચોમાસામાં થતું એક જીવડું.

૪. સ્વભાવકૃત = કર્મોના પોતાના સ્વભાવથી કરાયેલું.

યથાત્ર સપ્રદેશત્વે સતિ લોઘાદિભિઃ કષાયિતત્વાત્ મઙ્ગિષ્ટરજ્ઞાદિભિરુપશ્લિષ્ટમેકં રક્તં દૃષ્ટં વાસઃ, તથાત્માપિ સપ્રદેશત્વે સતિ કાલે મોહરાગદ્વેષૈઃ કષાયિતત્વાત્ કર્મરજોભિરુપશ્લિષ્ટ ઈકો બન્ધો દ્રષ્ટવ્યઃ, શુદ્ધદ્રવ્યવિષયત્વાન્નિશ્ચયસ્ય ॥ ૧૮૮ ॥

અથ નિશ્ચયવ્યવહારાવિરોધં દર્શયતિ-

**एसो बंधसमासो जीवाणं णिच्छयेण णिद्धिदो ।
अरहंतेहिं जदीणं ववहारो अण्णहा भणिदो ॥ १८९ ॥**

અથ પૂર્વોક્તજ્ઞાનાવરણાદિપ્રકૃતીનાં જઘન્યોત્કૃષ્ટાનુભાગસ્વરૂપં પ્રતિપાદયતિ-

**सुहपयडीण विसोही तिव्वो असुहाण संकिलेसम्मि ।
विवरीदो दु जहण्णो अणुभागो सव्वपयडीणं ॥ *१३ ॥**

અણુભાગો અણુભાગઃ ફલદાનશક્તિવિશેષઃ ભવતીતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ। કથમ્ભૂતો ભવતિ। તિવ્વો તીવ્રઃ પ્રકૃષ્ટઃ પરમામૃતસમાનઃ। કાસાં સંબંધી। સુહપયડીણં સદ્વેદ્યાદિશુભપ્રકૃતીનામ્। કયા કારણભૂતયા। વિસોહી તીવ્રધર્માનુરાગરૂપવિશુદ્ધયા। અસુહાણ સંકિલેસમ્મિ અસદ્વેદ્યાદ્યશુભ-પ્રકૃતીનાં તુ મિથ્યાત્વાદિરૂપતીવ્રસંકલેશે સતિ તીવ્રો હાલાહલવિષસદૃશો ભવતિ। વિવરીદો દુ જહણ્ણો વિપરીતસ્તુ જઘન્યો ગુહનિમ્બરૂપો ભવતિ। જઘન્યવિશુદ્ધયા જઘન્યસંકલેશેન ચ મધ્યમવિશુદ્ધયા મધ્યમસંકલેશેન તુ શુભાશુભપ્રકૃતીનાં ખણ્ડશર્કરારૂપઃ કાઙ્ગીરવિષરૂપશ્ચેતિ। ઇવંવિધો જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટરૂપોડનુભાગઃ કાસાં સંબંધી ભવતિ। સવ્વપયડીણં મૂલોત્તરપ્રકૃતિરહિતનિજપરમાનન્દૈકસ્વભાવલક્ષણસર્વપ્રકારોપાદેયભૂતપરમાત્મદ્રવ્યાદિન્નાનાં હેય-ભૂતાનાં સર્વમૂલોત્તરકર્મપ્રકૃતીનામિતિ કર્મશક્તિસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ *૧૩ ॥ અથાભેદનયેન બન્ધકારણભૂતરાગાદિપરિણતાત્મૈવ બન્ધો ભણ્યત ઇત્યાવેદયતિ-સપદેસો લોકાકાશપ્રમિતા-સંખ્યેયપ્રદેશત્વાત્સપ્રદેશસ્તાવદ્ભવતિ સો અપ્પા સ પૂર્વોક્તલક્ષણ આત્મા। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ। કસાયિદો

ટીકા:- જેમ જગતમાં વસ્ત્ર સપ્રદેશ હોતાં લોઘર વગેરે વડે કષાયિત થવાથી મજ્જા વગેરેના રંગ વડે શ્લિષ્ટ થયું થકું એકલું જ રંગિત જોવામાં આવે છે, તેમ આત્મા પણ સપ્રદેશ હોતાં કાળે મોહ-રાગ-દ્વેષ વડે કષાયિત થવાથી કર્મરજ વડે શ્લિષ્ટ થયો થકો એકલો જ બંધ છે એમ દેખવું (- માનવું), કારણ કે નિશ્ચયનો વિષય શુદ્ધ દ્રવ્ય છે. ૧૮૮.

હવે નિશ્ચય અને વ્યવહારનો અવિરોધ દર્શાવે છે:-

**-આ જીવ કેરા બંધનો સંક્ષેપ નિશ્ચય ભાષિયો
અહંતદેવે યોગીને; વ્યવહાર અન્ય રીતે કહ્યો. ૧૮૯.**

૧ કષાયિત = ઉપરકત; રંગાયેલો; મલિન.

**एष बन्धसमासो जीवानां निश्चयेन निर्दिष्टः।
अर्हद्भिर्यतीनां व्यवहारोऽन्यथा भणितः॥१८९॥**

રાગપરિણામ એવાત્મનઃ કર્મ, સ એવ પુણ્યપાપદ્વૈતમ્। રાગપરિણામસ્યૈવાત્મા કર્તા, તસ્યૈવોપાદાતા હાતા ચેત્યેષ શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકો નિશ્ચયનયઃ। યસ્તુ પુદ્ગલપરિણામ આત્મનઃ કર્મ, સ એવ પુણ્યપાપદ્વૈતં, પુદ્ગલપરિણામસ્યાત્મા કર્તા, તસ્યોપાદાતા હાતા ચેતિ સોઽશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકો વ્યવહારનયઃ। ઉભાવપ્યેતૌ સ્તઃ, શુદ્ધાશુદ્ધત્વેનોભયથા દ્રવ્યસ્ય પ્રતીયમાનત્વાત્। કિન્ત્વત્ર નિશ્ચયનયઃ સાધકતમત્વાદુપાત્ઃ, સાધ્યસ્ય હિ

કષાયિતઃ પરિણતો રજ્જિતઃ। કૈઃ। મોહરાગદોષેહિં નિર્મોહસ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવના- પ્રતિબન્ધિભિર્મોહરાગદ્વેષેઃ। પુનશ્ચ કિંરૂપઃ। કમ્મરજોહિં સિલિદ્ધો કર્મરજોભિઃ શ્લિષ્ટઃ કર્મવર્ગનાયોગ્યપુદ્ગલરજોભિઃ સંશ્લિષ્ટો બદ્ધઃ। બંધો ત્તિ પરુવિદો અભેદેનાત્મૈવ બન્ધ ઇતિ પ્રરૂપિતઃ। ક્વ। સમયે પરમાગમે। અત્રેદં ભણિતં ભવતિ-યથા વસ્ત્રં લોઘાદિદ્રવ્યૈઃ કષાયિતં રજ્જિતં સન્મઝીઘાદિરજ્જદ્રવ્યેણ રજ્જિતં સદભેદેન રક્તમિત્યુચ્યતે તથા વસ્ત્રસ્થાનીય આત્મા લોઘાદિદ્રવ્યૈસ્થાનીયમોહરાગદ્વેષેઃ કષાયિતો રજ્જિતઃ પરિણતો મઝીઘસ્થાનીયકર્મપુદ્ગલૈઃ સંશ્લિષ્ટઃ સંબદ્ધઃ સન્ ભેદેઽપ્યભેદોપચારલક્ષણેનાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ બન્ધ ઇત્યભિધીયતે। કસ્માત્। અશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાર્થવિષયત્વાદસદ્ભૂતવ્યવહારનયસ્યેતિ।। ૧૮૮।। અથ નિશ્ચયવ્યવહારયોરવિરોધં દર્શયતિ-**एसो बंधसमासो** एष बन्धसमासः। एष बहुधा पूर्वोक्तप्रकारो रागादिपरिणतिरूपो बन्धसंक्षेपः। केषां संबन्धी। **जीवाणं** जीवानाम्। **णिच्छयेण णिदिद्धो** निश्चयनयेन निर्दिष्टः कथितः। कैः कर्तृभूतैः। **अरहंतेहिं** अर्हद्भिः निर्दोषिपरमात्मभिः। केषाम्।

अन्यार्थः- [एषः] आ (पूर्वोक्त रीते), [जीवानां] ज्वोना [बन्धसमासः] बंधनो संक्षेप [निश्चयेन] निश्चयथी [अर्हद्भिः] अर्हंतद्वयोः [यतीनां] यतिओने [निर्दिष्टः] क्वो ए; [व्यवहारः] व्यवहार [अन्यथा] अन्य रीते [भणितः] क्वो ए.

टीका:- રાગપરિણામ જ આત્માનું કર્મ છે, તે જ પુણ્યપાપરૂપ દ્વૈત છે, રાગપરિણામનો જ આત્મા કર્તા છે, તેનો જ ગ્રહનાર અને છોડનાર છે;-આ *શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનય છે. અને, પુદ્ગલપરિણામ આત્માનું કર્મ છે, તે જ પુણ્યપાપરૂપ દ્વૈત છે, પુદ્ગલપરિણામનો આત્મા કર્તા છે, તેનો ગ્રહનાર અને છોડનાર છે;-આવો જે નય તે *અશુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ વ્યવહારનય છે. બન્ને આ (નયો) છે; કારણ કે શુદ્ધપણે તથા અશુદ્ધપણે બન્ને પ્રકારે દ્રવ્ય પ્રતીત કરાય છે. પરંતુ અહીં નિશ્ચયનય

* નિશ્ચયનય કેવળ સ્વદ્રવ્યના પરિણામને દર્શાવતો હોવાથી તેને શુદ્ધદ્રવ્યનું કથન કરનાર ક્વો છે અને વ્યવહારનય પરદ્રવ્યના પરિણામને આત્મપરિણામ દર્શાવતો હોવાથી તેને અશુદ્ધદ્રવ્યનું કથન કરનાર ક્વો છે. અહીં શુદ્ધદ્રવ્યનું કથન એક દ્રવ્યાશ્રિત પરિણામની અપેક્ષાએ જાણવું અને અશુદ્ધદ્રવ્યનું કથન એક દ્રવ્યના પરિણામ અન્ય દ્રવ્યમાં આરોપવાની અપેક્ષાએ જાણવું.

શુદ્ધત્વેન દ્રવ્યસ્ય શુદ્ધત્વઘોતકત્વાન્નિશ્ચયનય એવ સાધકતમો, ન પુનરશુદ્ધત્વઘોતકો વ્યવહારનય: ॥ ૧૮૯ ॥

અથાશુદ્ધનયાદશુદ્ધાત્મલાભ એવેત્યાવેદયતિ-

**ण चयदि जो दु ममतिं अहं ममेदं ति देहदविणेषु ।
सो सामण्णं चत्ता पडिवण्णो होदि उम्मग्गं ॥ ૧૯૦ ॥**

जदीणं जितेन्द्रियत्वेन शुद्धात्मस्वरूपे यत्नपराणां गणधरदेवादियतीनाम्। **ववहारो** द्रव्य-
कर्मरूपव्यवहारबन्धः **अण्णहा भणितो** निश्चयनयापेक्षयान्यथा व्यवहारनयेनेति भणितः। किंच
रागादीनेवात्मा करोति तानेव भुङ्क्ते चेति निश्चयनयलक्षणमिदम्। अयं तु निश्चयनयो
द्रव्यकर्मबन्धप्रतिपादकासद्गतव्यवहारनयापेक्षया शुद्धद्रव्यनिरूपणात्मको विवक्षितनिश्चयनयस्त-
थैवाशुद्धनिश्चयश्च भण्यते। द्रव्यकर्माण्यात्मा

સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ સાધક) હોવાથી *ગ્રહણ કરવામાં આવ્યો છે; (કારણ કે) સાધ્ય શુદ્ધ છે તેથી
દ્રવ્યના શુદ્ધત્વનો ઘોતક (પ્રકાશક) હોવાને લીધે નિશ્ચયનય જ સાધકતમ છે, પણ અશુદ્ધત્વનો ઘોતક
વ્યવહારનય સાધકતમ નથી. ૧૮૯.

હવે અશુદ્ધનયથી અશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ જ થાય છે એમ કહે છે:-

**‘હું આ અને આ મારું’ એ મમતા ન દેહ-ધને તજે,
તે છોડી જીવ શ્રામણ્યને ઉન્માર્ગનો આશ્રય કરે. ૧૯૦.**

* નિશ્ચયનય ઉપાદેય છે અને વ્યવહારનય હેય છે.

પ્રશ્ન:- દ્રવ્યસામાન્યનું આલંબન જ ઉપાદેય હોવા છતાં, અહીં રાગપરિણામના ગ્રહણત્યાગરૂપ પર્યાયોનો સ્વીકાર કરનાર નિશ્ચયનયને ઉપાદેય કેમ કહ્યો છે ?

ઉત્તર:- ‘રાગપરિણામનો કરનાર પણ આત્મા જ છે અને વીતરાગ પરિણામનો કરનાર પણ આત્મા જ છે, અજ્ઞાનદશા પણ આત્મા સ્વતંત્રપણે કરે છે અને જ્ઞાનદશા પણ આત્મા સ્વતંત્રપણે કરે છે’ -આવા યથાર્થ જ્ઞાનની અંદર દ્રવ્યસામાન્યનું જ્ઞાન ગર્ભિતપણે સમાઈ જ જાય છે. જો વિશેષોનું બરાબર યથાર્થ જ્ઞાન હોય તો એ વિશેષો જેના વિના હોતા નથી એવા સામાન્યનું જ્ઞાન હોવું જ જોઈએ, દ્રવ્યસામાન્યના જ્ઞાન વિના પર્યાયોનું યથાર્થ જ્ઞાન હોઈ શકે જ નહિ. માટે ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયમાં દ્રવ્યસામાન્યનું જ્ઞાન ગર્ભિતપણે સમાઈ જ જાય છે. જે જીવ બંધમાર્ગરૂપ પર્યાયમાં તેમ જ મોક્ષમાર્ગરૂપ પર્યાયમાં આત્મા એકલો જ છે એમ યથાર્થપણે (દ્રવ્યસામાન્યની અપેક્ષા સહિત) જાણે છે, તે જીવ પરદ્રવ્ય વડે સંપૂર્ણ થતો નથી અને દ્રવ્યસામાન્યની અંદર પર્યાયોને ડુબાડી દઈને સુવિશુદ્ધ હોય છે. આ રીતે પર્યાયોના યથાર્થ જ્ઞાનમાં દ્રવ્યસામાન્યનું જ્ઞાન અપેક્ષિત હોવાથી અને દ્રવ્ય-પર્યાયોના યથાર્થ જ્ઞાનમાં દ્રવ્યસામાન્યના આલંબનરૂપ અભિપ્રાય અપેક્ષિત હોવાથી ઉપરોક્ત નિશ્ચયનયને ઉપાદેય કહ્યો છે. [વિશેષ માટે ૧૨૬ મી ગાથાની ટીકા જુઓ]

**ન ત્યજતિ યસ્તુ મમતામહં મમેદમિતિ દેહદ્રવિણેષુ।
સ શ્રામણ્યં ત્યક્ત્વા પ્રતિપન્નો ભવત્યુન્માર્ગમ્॥૧૯૦॥**

યો હિ નામ શુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકનિશ્ચયનયનિરપેક્ષોઽશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકવ્યવહાર-
નયોપજનિતમોહઃ સન્ અહમિદં મમેદમિત્યાત્માત્મીયત્વેન દેહદ્રવિણાદૌ પરદ્રવ્યે મમત્વં ન જહાતિ સ
ખલુ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપં શ્રામણ્યાચ્ચં માર્ગં દૂરાદપહાયાશુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપમુન્માર્ગમેવ પ્રતિપદ્યતે।
અતોઽવધાર્યતે અશુદ્ધનયાદશુદ્ધાત્મલાભ એવ ॥ ૧૯૦ ॥

કરોતિ ભુક્તે ચેત્યશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મકાસદ્ભૂતવ્યવહારનયો ભણ્યતે। ઇદં નયદ્વયં તાવદસ્તિ। કિંત્વત્ર
નિશ્ચયનય ઉપાદેયઃ, ન ચાસદ્ભૂતવ્યવહારઃ। નનુ રાગાદીનાત્મા કરોતિ ભુક્તે ચેત્યેવં-લક્ષણો
નિશ્ચયનયો વ્યાખ્યાતઃ સ કથમુપાદેયો ભવતિ। પરિહારમાહ-રાગાદીનેવાત્મા કરોતિ, ન ચ દ્રવ્યકર્મ,
રાગાદય એવ બન્ધકારણમિતિ યદા જાનાતિ જીવસ્તદા રાગદ્વેષાદિ-વિકલ્પજાલત્યાગેન
રાગાદિવિનાશાર્થં નિજશુદ્ધાત્માનં ભાવયતિ। તતશ્ચ રાગાદિવિનાશો ભવતિ। રાગાદિવિનાશો ચાત્મા શુદ્ધો
ભવતિ। તતઃ પરંપરયા શુદ્ધાત્મસાધકત્વાદયમશુદ્ધનયોઽપ્યુપચારેણ શુદ્ધનયો ભણ્યતે, નિશ્ચયનયો
ભણ્યતે, તથૈવોપાદેયો ભણ્યતે ઇત્યભિપ્રાયઃ॥ ૧૮૯॥ એવમાત્મા સ્વપરિણામાનામેવ કર્તા, ન ચ
દ્રવ્યકર્મણામિતિ કથનમુખ્યતયા ગાથાસપ્તકેન ષષ્ઠસ્થલં ગતમ્। ઇતિ 'અરસમરૂવં' ઇત્યાદિગાથાત્રયેણ
પૂર્વં શુદ્ધાત્મવ્યાખ્યાને કૃતે સતિ શિષ્યેણ યદુક્તમ-મૂર્તસ્યાત્મનો મૂર્તકર્મણા સહ કથં બન્ધો ભવતીતિ
તત્પરિહારાર્થં નયવિભાગેન બન્ધસમર્થનમુખ્યતયૈકોનવિંશતિગાથાભિઃ સ્થલષ્ટકેન તૃતીયવિશેષાન્તરાધિ
કારઃ સમાપ્તઃ। અતઃ પરં દ્વાદશગાથાપર્યન્તં ચતુર્ભિઃ સ્થલૈઃ
શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણાવિશેષભેદભાવનારૂપચૂલિકાવ્યાખ્યાનં કરોતિ। તત્ર

અન્વયાર્થઃ- [યઃ તુ] જે [દેહદ્રવિણેષુ] દેહ-ધનાદિકમાં [અહં મમ ઇદમ્] 'હું આ છું
અને આ મારું છે' [ઇતિ મમતાં] એવી મમતા [ન ત્યજતિ] છોડતો નથી, [સઃ] તે [શ્રામણ્યં
ત્યક્ત્વા] શ્રામણ્યને છોડીને [ઉન્માર્ગમ્ પ્રતિપન્નઃ ભવતિ] ઉન્માર્ગનો આશ્રય કરે છે.

ટીકા:- જે આત્મા શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનયથી નિરપેક્ષ રહીને અશુદ્ધ-દ્રવ્યના
નિરૂપણસ્વરૂપ વ્યવહારનયથી જેને મોહ ઊપજ્યો છે એવો વર્તતો થકો 'હું આ છું અને આ મારું છે'
એમ આત્મીયપણે દેહ-ધનાદિક પરદ્રવ્યમાં મમત્વ છોડતો નથી, તે આત્મા ખરેખર શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપ
જે શ્રામણ્ય નામનો માર્ગ તેને દૂરથી છોડીને અશુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપ ઉન્માર્ગનો જ આશ્રય કરે છે. આથી
નક્કી થાય છે કે અશુદ્ધનયથી અશુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ જ થાય છે. ૧૮૦.

૧. નિશ્ચયનયથી નિરપેક્ષ = નિશ્ચયનય પ્રત્યે ઉપેક્ષાવાળો; નિશ્ચયનય પ્રત્યે બેદરકાર; નિશ્ચયનયને નહિ
ગણતો.

૨. આત્મીયપણે = પોતાપણે [અજ્ઞાની જીવ દેહ, ધન વગેરે પરદ્રવ્યને પોતાનું માનીને તેમાં મમત્વ કરે છે.]

અથ શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધાત્મલાભ એવેત્યવધારયતિ-

**णाहं होमि परेसिं ण मे परे सन्ति णाणमहमेक्को ।
इदि जो ज्ञायदि ज्ञाणे सो अप्पा णं हवदि ज्ञादा ॥ १९१ ॥**

**नाहं भवामि परेषां न मे परे सन्ति ज्ञानमहमेकः ।
इति यो ध्यायति ध्याने स आत्मा भवति ध्याता ॥ १९१ ॥**

यो हि नाम स्वविषयमात्रप्रवृत्ताशुद्धद्रव्यनिरूपणात्मकव्यवहारनयाविरोधमध्यस्थः, शुद्ध-
द्रव्यनिरूपणात्मकनिश्चयनयापहस्तितमोहः सन्, नाहं परेषामस्मि, न परे मे सन्तीति स्वपरयोः
परस्परस्वस्वामिसम्बन्धमुद्ध्य, शुद्धज्ञानमेवैकमहमित्यनात्मानमुत्सृज्यात्मानमेवात्म-

શુદ્ધાત્મભાવનાપ્રધાનત્વેન ' ણ ચયદિ જો દુ મમત્તિં ' ઇત્યાદિપાઠક્રમેણ પ્રથમસ્થલે ગાથા ચતુષ્ટયમ્ ।
તદનન્તરં શુદ્ધાત્મોપલમ્ભભાવનાફલેન દર્શનમોહગ્રન્થિવિનાશસ્તથૈવ ચારિત્રમોહ-ગ્રન્થિવિનાશઃ ક્રમેણ
તદુભયવિનાશો ભવતીતિ કથનમુખ્યત્વેન ' જો એવં જાણિત્તા ' ઇત્યાદિ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાત્રયમ્ । તતઃ
પરં કેવલિધ્યાનોપચારકથનરૂપેણ ' ણિહદઘણઘાદિકમ્મો ' ઇત્યાદિ તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયમ્ । તદનન્તરં
દર્શનાધિકારોપસંહારપ્રધાનત્વેન ' એવં જિણા જિણિંદા ' ઇત્યાદિ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયમ્ । તતઃ પરં
' દંસણસંસુદ્ધાણં ' ઇત્યાદિ નમસ્કારગાથા ચેતિ દ્વાદશગાથાભિશ્ચતુર્થસ્થલે વિશેષાન્તરાધિકારે
સમુદાયપાતનિકા । અથાશુદ્ધનયાદશુદ્ધાત્મ-લાભ એવ ભવતીત્યુપદિશતિ-**ण चयदि जो दु ममत्तिं न
त्यजति यस्तु ममतां । મમકારાહં-કારાદિ**
સમસ્તવિભાવરહિતસકલવિમલકેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણસ્વરૂપનિજાત્મપદાર્થનિશ્ચલાનુભૂતિ-
લક્ષણનિશ્ચયનયરહિતત્વેન વ્યવહારમોહિતહૃદયઃ સન્ મમતાં મમત્વભાવં ન ત્યજતિ યઃ । કેન રૂપેણ ।

હવે શુદ્ધનયથી શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ જ થાય છે એમ નક્કી કરે છે:-

**હું પર તણો નહિ, પર ન મારાં, જ્ઞાન કેવળ એક હું
-જે એમ ધ્યાવે, ધ્યાનકાળે તેહ શુદ્ધાત્મા બને. ૧૯૧.**

અન્યાર્થ:- ' [અહં પરેષાં ન ભવમિ] હું પરનો નથી, [પરે મે ન સન્તિ] પર મારાં નથી,
[જ્ઞાનમ્ અહમ્ એકઃ] હું એક જ્ઞાન છું ' [ઇતિ યઃ ધ્યાયતિ] એમ જે ધ્યાવે છે, [સઃ ધ્યાતા] તે ધ્યાતા
[ધ્યાને] ધ્યાનકાળે [આત્મા ભવતિ] આત્મા અર્થાત્ શુદ્ધાત્મા થાય છે.

ટીકા:- જે આત્મા, માત્ર પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તતા અશુદ્ધદ્રવ્યનિરૂપણાત્મક (અશુદ્ધ દ્રવ્યના
નિરૂપણસ્વરૂપ) વ્યવહારનયમાં અવિરોધપણે મધ્યસ્થ રહીને, શુદ્ધદ્રવ્યના નિરૂપણસ્વરૂપ નિશ્ચયનય વડે
જેણે મોહને દૂર કર્યો છે એવો વર્તતો થકો ' હું પરનો નથી; પર મારાં નથી ' એમ સ્વ-પરના પરસ્પર
*સ્વ-સ્વામિસંબંધને ખંખેરી નાખીને, ' શુદ્ધ

* માલિકીનો પદાર્થ અને માલિક વચ્ચેના સંબંધને સ્વસ્વામિસંબંધ કહેવામાં આવે છે.

ત્વેનોપાદાય પરદ્રવ્યવ્યાવૃત્તત્વાદાત્મન્યેવૈકસ્મિન્નગ્રે ચિન્તાં નિરુણદ્ધિ, સ ખલ્વેકાગ્રચિન્તા-
નિરોધકસ્તસ્મિન્નેકાગ્રચિન્તાનિરોધસમયે શુદ્ધાત્મા સ્યાત્। અતોઽવધાર્યતે શુદ્ધનયાદેવ
શુદ્ધાત્મલાભઃ।। ૧૯૧।।

અથ ધ્રુવત્વાત્ શુદ્ધ આત્મૈવોપલમ્બનીય ઇત્યુપદિશતિ-

**एवं णाणप्पाणं दंसणभूदं अदिंदियमहत्थं ।
ध्रुवमचलमणालंबं मण्णेऽहं अप्पगं सुद्धं ।। १९२ ।।**

**एवं ज्ञानात्मानं दर्शनभूतमतीन्द्रियमहार्थम् ।
ध्रुवमचलमनालम्बं मन्येऽहमात्मकं शुद्धम् ।। १९२ ।।**

અહં મમેદં તિ અહં મમેદમિતિ। કેષુ વિષયેષુ। દેહદવિણેસુ દેહદ્રવ્યેષુ, દેહે દેહોઽહમિતિ, પરદ્રવ્યેષુ
મમેદમિતિ। સો સામણ્ણં ચત્તા પહિવણ્ણો હોદિ ઉમ્મગ્ગં સ શ્રામણ્યં ત્યક્ત્વા પ્રતિપન્નો ભવત્યુત્માર્ગમ્।
સ પુરુષો જીવિતમરણલાભાલાભસુખદુઃખશત્રુમિત્રનિન્દાપ્રશંસાદિપરમમાધ્યસ્થ્ય-લક્ષણં શ્રામણ્યં યતિત્વં
ચારિત્રં દૂરાદપહાય તત્પ્રતિપક્ષભૂતમુન્માર્ગ મિથ્યામાર્ગ પ્રતિપન્નો ભવતિ। ઉન્માર્ગાદ્ય સંસારં પરિભ્રમતિ।
તતઃ સ્થિતં અશુદ્ધનયાદશુદ્ધાત્મલાભ એવ।। ૧૯૦।। અથ શુદ્ધનયાદશુદ્ધાત્મલાભો ભવતીતિ નિશ્ચિનોતિ-
ણાહં હોમિ પરેસિં, ણ મે પરે સંતિ નાહં ભવામિ પરેષામ્, ન મે પરે સન્તીતિ
સમસ્તચેતનાચેતનપરદ્રવ્યેષુ સ્વસ્વામિસમ્બન્ધં મનોવચનકાર્યૈઃ કૃતકારિતાનુમતૈશ્ચ
સ્વાત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયનયબલેન પૂર્વમ-

જ્ઞાન જ એક હું છું' એમ અનાત્માને છોડીને, આત્માને જ આત્માપણે ગ્રહીને, પરદ્રવ્યથી
'વ્યાવૃત્તપણાને લીધે આત્મારૂપી જ એક અગ્રમાં ચિંતાને રોકે છે, તે એકાગ્રચિંતાનિરોધક (-એક
વિષયમાં વિચારને રોકનારો આત્મા) તે 'એકાગ્રચિંતાનિરોધના સમયે ખરેખર શુદ્ધાત્મા હોય છે. આથી
નક્કી થાય છે કે શુદ્ધનયથી જ શુદ્ધ આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૧૯૧.

હવે, ધ્રુવપણાને લીધે શુદ્ધ આત્મા જ ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશે છે:-

**એ રીત દર્શન-જ્ઞાન છે, ઇન્દ્રિય-અતીત મહાર્થ છે,
માનું હું-આલંબન રહિત, જીવ શુદ્ધ, નિશ્ચળ, ધ્રુવ છે. ૧૯૨.**

अन्यार्थः- [अहम्] હું [આત્મકં] આત્માને [एवं] એ રીતે [ज्ञानात्मानं] જ્ઞાનાત્મક,
[दर्शनभूतम्] દર્શનભૂત, [अतीन्द्रियमहार्थं] અતીન્દ્રિય મહા પદાર્થ, [ध्रुवम्] ધ્રુવ, [अचलम्]
અચળ, [अनालम्बं] નિરાલંબ અને [शुद्धं] શુદ્ધ [मन्ये] માનું છે.

૧. વ્યાવૃત્તપણું = ભિન્નપણું

૨. અગ્ર = વિષય; ધ્યેય; આલંબન.

૩. એકાગ્રચિંતાનિરોધ = એક જ વિષયમાં-ધ્યેયમાં-વિચારને રોકવા તે. [એકાગ્રચિંતાનિરોધ તે ધ્યાન છે.]

આત્મનો હિ શુદ્ધ આત્મૈવ સદહેતુકત્વેનાનાદ્યનન્તત્વાત્ સ્વતઃસિદ્ધત્વાચ્ચ ધ્રુવો, ન કિચ્ચનાપ્યન્યત્। શુદ્ધત્વં ચાત્મનઃ પરદ્રવ્યવિભાગેન સ્વધર્માવિભાગેન ચૈકત્વાત્। તચ્ચ જ્ઞાનાત્મક-ત્વાદ્દર્શનભૂતત્વાદતીન્દ્રિયમહાર્થત્વાદચલત્વાદનાલમ્બત્વાચ્ચ। તત્ર જ્ઞાનમેવાત્મનિ બિભ્રતઃ સ્વયં દર્શનભૂતસ્ય ચાતન્મયપરદ્રવ્યવિભાગેન સ્વધર્માવિભાગેન ચાસ્ત્યેકત્વમ્। તથા પ્રતિનિયતસ્પર્શ-રસગન્ધવર્ણગુણશબ્દપર્યાયગ્રાહીણ્યનેકાનીન્દ્રિયાણ્યતિક્રમ્ય સર્વસ્પર્શરસગન્ધવર્ણ ગુણશબ્દપર્યાય-ગ્રાહકસ્યૈકસ્ય સતો મહતોઽર્થસ્યેન્દ્રિયાત્મકપરદ્રવ્યવિભાગેન સ્પર્શાદિગ્રહણાત્મક-

પહાય નિરાકૃત્ય। પશ્ચાત્ કિં કરોતિ। **ગાળમહમેકો** જ્ઞાનમહમેકઃ, સકલવિમલકેવલજ્ઞાનમેવાહં ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતત્વેનૈકશ્ચ। **ઈદિ જો જ્ઞાયદિ** ઇત્યનેન પ્રકારેણ યોઽસૌ ધ્યાયતિ ચિન્તયતિ ભાવયતિ। ક્વ। **જ્ઞાણે** નિજશુદ્ધાત્મધ્યાને સ્થિતઃ **સો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા** સ આત્માનં ભવતિ ધ્યાતા। સ ચિદાનન્દૈકસ્વભાવપરમાત્માનં ધ્યાતા ભવતીતિ। તતશ્ચ પરમાત્મધ્યાનાત્તાદૃશમેવ પરમાત્માનં લભતે। તદપિ કસ્માત્। ઉપાદાનકારણસદૃશં કાર્યમિતિ વચનાત્। તતો જ્ઞાયતે શુદ્ધનયાચ્છુદ્ધાત્મલાભ ઇતિ।। ૧૧૧।। અથ ધ્રુવત્વાચ્છુદ્ધાત્માનમેવ ભાવયેઽહમિતિ વિચારયતિ—‘ મળ્ણે ’ ઇત્યાદિપદખણ્ડનારૂપેણ

ટીકા:- શુદ્ધ આત્મા ^૧સત્ અને ^૨અહેતુક હોવાને લીધે અનાદિ-અનંત અને સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી આત્માને શુદ્ધ આત્મા જ ધ્રુવ છે, (તેને) બીજું કંઈ પણ ધ્રુવ નથી. આત્મા શુદ્ધ એટલા માટે છે કે તેને પરદ્રવ્યથી વિભાગ અને સ્વધર્મથી અવિભાગ હોવાને લીધે એકપણું છે. તે એકપણું આત્માના (૧) જ્ઞાનાત્મકપણાને લીધે, (૨) દર્શનભૂતપણાને લીધે (૩) અતીન્દ્રિય મહા પદાર્થપણાને લીધે, (૪) અચળપણાને લીધે અને (૫) નિરાલંબપણાને લીધે છે.

ત્યાં, (૧-૨) જે જ્ઞાનને જ પોતામાં ધારણ કરી રાખે છે અને જે પોતે દર્શનભૂત છે એવા આત્માને ^૩અતન્મય પરદ્રવ્યથી વિભાગ છે અને સ્વધર્મથી અવિભાગ છે તેથી તેને એકપણું છે; (૩) વળી જે ^૪પ્રતિનિશ્ચિત સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ ગુણો અને શબ્દરૂપ પર્યાયને ગ્રહણ કરનારી અનેક ઈન્દ્રિયોને ^૫અતિક્રમીને, સર્વ સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણરૂપ ગુણો અને શબ્દરૂપ પર્યાયને ગ્રહણ કરનારો એક સત્ મહા પદાર્થ છે એવા આત્માને ઈન્દ્રિયાત્મક પરદ્રવ્યથી વિભાગ છે અને સ્પર્શાદિના ^૬ગ્રહણસ્વરૂપ સ્વધર્મથી અવિભાગ છે તેથી તેને

૧. સત્ = હયાત; હયાતીવાળો; અસ્તિત્વવાળો.

૨. અહેતુક = જેનું કોઈ કારણ નથી એવો; અકારણ.

૩. અતન્મય = જ્ઞાનદર્શનમય નહિ એવું.

૪. પ્રતિનિશ્ચિત = પ્રતિનિયત. [દરેક ઈન્દ્રિય પોતપોતાના નિયત વિષયને ગ્રહે છે; જેમ કે ચક્ષુ વર્ણને ગ્રહે છે.]

૫. અતિક્રમીને = ઓળંગી જઈને; છોડીને

૬. ગ્રહણસ્વરૂપ = જ્ઞાનસ્વરૂપ.

સ્વધર્માવિભાગેન ચાસ્ત્યેકત્વમ્। તથા ક્ષણક્ષયપ્રવૃત્તપરિચ્છેદ્યપર્યાયગ્રહણમોક્ષણાભાવેનાચલસ્ય પરિચ્છેદ્યપર્યાયાત્મકપરદ્રવ્યવિભાગેન તત્પ્રત્યયપરિચ્છેદાત્મકસ્વધર્માવિભાગેન ચાસ્ત્યેકત્વમ્। તથા નિત્યપ્રવૃત્તપરિચ્છેદ્યદ્રવ્યાલમ્બનાભાવેનાનાલમ્બસ્ય પરિચ્છેદ્યપરદ્રવ્યવિભાગેન તત્પ્રત્યયપરિચ્છેદાત્મકસ્વધર્માવિભાગેન ચાસ્ત્યેકત્વમ્। એવં શુદ્ધ આત્મા, ચિન્માત્રશુદ્ધનયસ્ય તાવન્માત્રનિરૂપણાત્મકત્વાત્। અયમેક એવ ચ ધ્રુવત્વાદુપલબ્ધવ્યઃ। કિમન્યૈરધ્વનીનાઙ્ગસઙ્ગચ્છમાનાનેકમાર્ગપાદપચ્છાયાસ્થાનીયૈરધ્રુવૈઃ।। ૧૧૨।।

વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે-મળ્ણે મન્યે ધ્યાયામિ સર્વપ્રકારોપાદેયત્વેન ભાવયે। સ કઃ। અહં અહં કર્તા। કં કર્મતાપન્નમ્। અપ્પગં સહજપરમાહ્વાદૈકલક્ષણનિજાત્માનમ્। કિંવિશિષ્ટમ્। સુદ્ધં રાગાદિ-સમસ્તવિભાવરહિતમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્। ધ્રુવં ટક્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવત્વેન ધ્રુવમવિનશ્વરમ્। પુનરપિ કથંભૂતમ્। એવં ણાણપ્પાણં દંસણભૂદં એવં બહુવિધપૂર્વોક્તપ્રકારેણાખણકૈકજ્ઞાન-દર્શનાત્મકમ્। પુનશ્ચ કિંરૂપમ્। અદિંદિયં અતીન્દ્રિયં, મૂર્તવિનશ્વરનેકેન્દ્રિયરહિતત્વેનામૂર્તા-વિનશ્વરૈકાતીન્દ્રિયસ્વભાવમ્। પુનશ્ચ કીદશમ્। મહત્થં મોક્ષલક્ષણમહાપુરુષાર્થસાધકત્વાન્મહાર્થમ્। પુનરપિ કિંસ્વભાવમ્। અચલં અતિચપલચન્નલમનોવાક્કાયવ્યાપારરહિતત્વેન સ્વસ્વરૂપે નિશ્ચલં સ્થિરમ્। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટમ્। અણાલંબં સ્વાધીનદ્રવ્યત્વેન સાલમ્બનં ભરિતાવસ્થમપિ સમસ્તપરાધીનપરદ્રવ્યાલમ્બનરહિતત્વેન નિરાલમ્બનમિત્યર્થઃ।। ૧૧૨।।

એકપણું છે; (૪) વળી ક્ષણવિનાશરૂપે પ્રવર્તતા જ્ઞેયપર્યાયોને (ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામતા જણાવાયોગ્ય પર્યાયોને) ગ્રહવા-મૂકવાનો અભાવ હોવાથી જે અચળ છે એવા આત્માને જ્ઞેયપર્યાયોસ્વરૂપ પરદ્રવ્યથી વિભાગ છે અને *તન્નિમિત્તક જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વધર્મથી અવિભાગ છે તેથી તેને એકપણું છે; (૫) વળી નિત્યરૂપે પ્રવર્તતાં (શાશ્વત એવાં) જ્ઞેયદ્રવ્યોના આલંબનનો અભાવ હોવાથી જે નિરાલંબ છે એવા આત્માને જ્ઞેય પરદ્રવ્યોથી વિભાગ છે અને તન્નિમિત્તક જ્ઞાનસ્વરૂપ સ્વધર્મથી અવિભાગ છે તેથી તેને એકપણું છે.

આ રીતે આત્મા શુદ્ધ છે કારણ કે ચિન્માત્ર શુદ્ધનય માત્ર તેટલા જ નિરૂપણસ્વરૂપ છે (અર્થાત્ ચૈતન્યમાત્ર શુદ્ધનય આત્માને માત્ર શુદ્ધ જ નિરૂપે છે). અને આ એક જ (શુદ્ધ આત્મા એક જ) ધ્રુવપણાને લીધે ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે. (રસ્તે ચાલતા) મુસાફરના અંગ સાથે સંસર્ગમાં આવતી માર્ગનાં વૃક્ષોની અનેક છાયા સમાન અન્ય જે અધ્રુવ (-બીજા જે અધ્રુવ પદાર્થો) તેમનાથી શું પ્રયોજન છે?

ભાવાર્થ:- આત્મા (૧) જ્ઞાનાત્મક, (૨) દર્શનરૂપ, (૩) ઈન્દ્રિયો વિના સર્વને જાણનારો મહા પદાર્થ, (૪) જ્ઞેય પરપર્યાયોને ગ્રહતો-મૂકતો નહિ હોવાથી અચળ અને (૫) જ્ઞેય પરદ્રવ્યોનું આલંબન નહિ લેતો હોવાથી નિરાલંબ છે; તેથી તે એક છે. આ રીતે એક હોવાથી તે શુદ્ધ છે. આવો શુદ્ધ આત્મા ધ્રુવ હોવાને લીધે તે જ એક ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય છે. ૧૮૨.

* જ્ઞેય પર્યાયો જેમનું નિમિત્ત છે એવું જે જ્ઞાન તે-સ્વરૂપ સ્વધર્મથી (જ્ઞાનસ્વરૂપ નિજ ધર્મથી) આત્માને અભિન્નપણું છે.

અથાધ્રુવત્વાદાત્મનોડન્યત્રોપલભનીયમિત્યુપદિશતિ-

**દેહા વા દ્રવિણા વા સુહદુક્ષા વાધ સત્તુમિત્તજના ।
જીવસ્સ ણ સંતિ ધ્રુવા ધ્રુવોવઓગપ્પગો અપ્પા ।। ૧૯૩ ।।**

**દેહા વા દ્રવિણાનિ વા સુખદુઃખે વાથ શત્રુમિત્તજનાઃ ।
જીવસ્ય ન સન્તિ ધ્રુવા ધ્રુવ ઉપયોગાત્મક આત્મા ।। ૧૯૩ ।।**

આત્મનો હિ પરદ્રવ્યાવિભાગેન પરદ્રવ્યોપરજ્યમાનસ્વધર્મવિભાગેન ચાશુદ્ધત્વનિબન્ધનં ન કિચ્ચનાપ્યન્યદસદ્ધેતુમત્ત્વેનાદ્યન્તવત્ત્વાત્પરતઃસિદ્ધત્વાચ્ચ ધ્રુવમસ્તિ । ધ્રુવ ઉપયોગાત્મા શુદ્ધ આત્મૈવ । અતોહધ્રુવં શરીરાદિકમુપલભ્યમાનમપિ નોપલભે , શુદ્ધાત્માનમુપલભે ધ્રુવમ્ ।। ૧૯૩ ।।

અથાત્મનઃ પૃથગ્ભૂતં દેહાદિકમધ્રુવત્વાત્ર ભાવનીયમિત્યાચ્ચાતિ-ણ સંતિ ધ્રુવા ધ્રુવા અવિનશ્વરા નિત્યા ન સન્તિ । કસ્ય । જીવસ્સ જીવસ્ય । કે તે । દેહા વા દ્રવિણા વા દેહા વા દ્રવ્યાણિ વા, સર્વપ્રકારશુચિભૂતાદેહરહિતાત્પરમાત્મનો વિલક્ષણા ઔદારિકાદિપન્નદેહાસ્તથૈવ ચ પન્નેન્દ્રિય-ભોગોપભોગસાધકાનિ પરદ્રવ્યાણિ ચ । ન કેવલં દેહાદયો ધ્રુવા ન ભવન્તિ, સુહદુક્ષા વા નિર્વિકારપરમાનન્દૈક-

હવે, અધ્રુવપણાને લીધે આત્મા સિવાય બીજું કંઈ ઉપલબ્ધ કરવાયોગ્ય નથી એમ ઉપદેશે છે:-

**લક્ષ્મી, શરીર, સુખદુઃખ અથવા શત્રુમિત્ર જનો અરે !
જીવને નથી કંઈ ધ્રુવ, ધ્રુવ ઉપયોગ-આત્મક જીવ છે. ૧૯૩.**

અન્યયાર્થ:- [દેહાઃ વા] શરીરો, [દ્રવિણાનિ વા] ધન, [સુખદુઃખે] સુખદુઃખ [વા અથ] અથવા [શત્રુમિત્રજનાઃ] શત્રુમિત્રજનો-એ કંઈ [જીવસ્ય] જીવને [ધ્રુવાઃ ન સન્તિ] ધ્રુવ નથી, [ધ્રુવઃ] ધ્રુવ તો [ઉપયોગાત્મકઃ આત્મા] ઉપયોગાત્મક આત્મા છે.

ટીકા:- આત્માને, જે પરદ્રવ્યથી અભિન્ન હોવાને લીધે અને પરદ્રવ્ય વડે ઉપરક્ત થતા સ્વધર્મથી ભિન્ન હોવાને લીધે અશુદ્ધપણાનું કારણ છે એવું (આત્મા સિવાયનું) બીજું કંઈ પણ ધ્રુવ નથી, કારણ કે તે અસત્ અને હેતુવાળું હોવાને લીધે આદિઅંતવાળું અને પરતઃસિદ્ધ છે; ધ્રુવ તો ઉપયોગાત્મક શુદ્ધ આત્મા જ છે. આમ હોવાથી હું અધ્રુવ એવાં શરીરાદિકને-તેઓ ઉપલબ્ધ થતાં હોવા છતાં પણ-ઉપલબ્ધ કરતો નથી, ધ્રુવ એવા શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું છું. ૧૯૩.

૧. ઉપરક્ત = મલિન; વિકારી. [પરદ્રવ્યના નિમિત્તે આત્માનો સ્વધર્મ ઉપરક્ત થાય છે.]

૨. અસત્ = હયાત ન હોય એવું; અસ્તિત્વ વિનાનું (અર્થાત્ અનિત્ય). [દેહ-ધનાદિક પુદ્ગલપર્યાયો હોવાને લીધે અસત્ છે તેથી આદિ-અંતવાળાં છે.]

૩. હેતુવાળું = સહેતુક; જેની ઉત્પત્તિમાં કંઈ પણ નિમિત્ત હોય એવું. [દેહ-ધનાદિકની ઉત્પત્તિમાં કંઈ પણ નિમિત્ત હોય છે તેથી તેઓ પરતઃસિદ્ધ (પરથી સિદ્ધ) છે, સ્વતઃસિદ્ધ નથી.]

અથૈવં શુદ્ધાત્મોપલમ્બાત્કિં સ્યાદિતિ નિરૂપયતિ-

**જો એવં જાણિતા જ્ઞાદિ પરં અપ્પગં વિશુદ્ધપ્પા ।
સાગારોઽનાગારો ખવેદિ સો મોહદુર્ગંઠિં ॥ ૧૧૪ ॥**

**ય એવં જ્ઞાત્વા ધ્યાયતિ પરમાત્માનં વિશુદ્ધાત્મા ।
સાકારોઽનાકારઃ ક્ષપયતિ સ મોહદુર્ગંઠિં ॥ ૧૧૪ ॥**

અમુના યથોદિતેન વિધિના શુદ્ધાત્માનં ધ્રુવમધિગચ્છતસ્તસ્મિન્નેવ પ્રવૃત્તેઃ શુદ્ધાત્મત્વં સ્યાત્; તતોહનન્તશક્તિચિન્માત્રસ્ય પરમસ્યાત્મન ઇકાગ્રસંચેતનલક્ષણં ધ્યાનં સ્યાત્; તત:

લક્ષણસ્વાત્મોત્થસુખામૃતવિલક્ષણાનિ સાંસારિકસુખદુઃખાનિ વા । અથ અહો ભવ્યાઃ સત્તુમિત્તજના શત્રુમિત્રાદિભાવરહિતાદાત્મનો ભિન્નાઃ શત્રુમિત્રાદિજનાશ્ચ । યદ્યેતત્ સર્વમધુવં તર્હિ કિં ધ્રુવમિતિ ચેત્ । ધ્રુવો ધ્રુવઃ શાશ્વતઃ । સ કઃ । અપ્પા નિજાત્મા । કિંવિશિષ્ટઃ । ઉવઓગપ્પગો ત્રૈલોક્યોદરવિવ-રવર્તિત્રિકાલવિષયસમસ્તદ્રવ્યગુણપર્યાયયુગપત્પરિચ્છિતિસમર્થકેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગાત્મક ઇતિ । એવમધુવત્ત્વં જ્ઞાત્વા ધ્રુવસ્વભાવે સ્વાત્મનિ ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ્ ॥ ૧૧૩ ॥ એવમશુદ્ધનયાદ-શુદ્ધાત્મલાભો ભવતીતિ કથનેન પ્રથમગાથા । શુદ્ધનયાચ્છુદ્ધાત્મલાભો ભવતીતિ કથનેન દ્વિતીયા । ધ્રુવત્વાદાત્મૈવ ભાવનીય ઇતિ પ્રતિપાદનેન તૃતીયા । આત્મનોઽન્યદ્ધુવં ન ભાવનીયમિતિ કથનેન ચતુર્થી ચેતિ શુદ્ધાત્મવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ । અથૈવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ શુદ્ધાત્મોપલમ્બે સતિ કિં ફલં ભવતીતિ પ્રશ્ને પ્રત્યુત્તરમાહ-જ્ઞાદિ ધ્યાયતિ જો યઃ કર્તા । કમ્ । અપ્પગં નિજાત્માનમ્ । કથંભૂતમ્ । પરં પરમાનન્તજ્ઞાનાદિગુણાધારત્વાત્પરમુત્કૃષ્ટમ્ । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ । એવં જાણિતા એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સ્વાત્મો-

હવે, એ રીતે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિથી શું થાય છે તે નિરૂપે છે:-

**-આ જાણી, શુદ્ધાત્મા બની, ધ્યાવે પરમ નિજ આત્માને,
સાકાર અણ-આકાર હો, તે મોહદુર્ગંઠિ ક્ષય કરે. ૧૮૪.**

અન્યાર્થ:- [યઃ] જે [એવં જ્ઞાત્વા] આમ જાણીને [વિશુદ્ધાત્મા] વિશુદ્ધાત્મા થયો થકો [પરમાત્માનં] પરમ આત્માને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે, [સઃ] તે-[સાકારઃ અનાકારઃ] સાકાર હો કે અનાકાર હો-[મોહદુર્ગંઠિં] મોહદુર્ગંઠિને [ક્ષપયતિ] ક્ષય કરે છે.

ટીકા:- આ યથોક્ત વિધિ વડે શુદ્ધાત્માને જે ધ્રુવ જાણે છે, તેને તેમાં જ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શુદ્ધાત્મત્વ હોય છે; તેથી (અર્થાત્ તે શુદ્ધાત્મત્વની પ્રાપ્તિને લીધે) અનન્તશક્તિવાળા ચિન્માત્ર પરમ આત્માનું એકાગ્રસંચેતનલક્ષણ ધ્યાન હોય છે; અને તેથી (અર્થાત્

૧. ચિન્માત્ર = ચૈતન્યમાત્ર. [પરમ આત્મા કેવળ ચૈતન્યમાત્ર છે કે જે ચૈતન્ય અનન્ત શક્તિવાળું છે.]

૨. એક અગ્રનું (વિષયનું, ધ્યેયનું) સંચેતન અર્થાત્ અનુભવન તે ધ્યાનનું લક્ષણ છે.

સાકારોપયુક્તસ્યાનાકારોપયુક્તસ્ય વાવિશેષેઠૈકાગ્રચેતનપ્રસિદ્ધેરાસંસારબદ્ધદૃઢતરમોહદુર્ગન્થેરુદ્-ગ્રથનં સ્યાત્ । અતઃ શુદ્ધાત્મોપલમ્ભસ્ય મોહગ્રન્થિભેદઃ ફલમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

અથ મોહગ્રન્થિભેદાત્કિં સ્યાદિતિ નિરૂપયતિ-

જો ણિહદમોહગંઠી રાગપદોસે ખવીય સામણ્ણે ।

હોજ્જં સમસુહદુક્ખો સો સોક્ખં અક્ખયં લહદિ ॥ ૧૧૫ ॥

યો નિહતમોહગ્રન્થી રાગપ્રદેષૌ ક્ષપયિત્વા શ્રામણ્યે ।

ભવેત્ સમસુખદુઃખઃ સ સૌખ્યમક્ષયં લભતે ॥ ૧૧૫ ॥

પલમ્ભલક્ષણસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન જ્ઞાત્વા । કથંભૂતઃ સન્ ધ્યાયતિ । વિસુદ્ધપ્પા ય્યાતિપૂજા-લાભાદિસમસ્તમનોરથજાલરહિતત્વેન વિશુદ્ધાત્મા સન્ । પુનરપિ કથંભૂતઃ સાગરોડનાગારો સાગારોડનાગારઃ । અથવા સાકારાનાકારઃ । સહાકારેણ વિકલ્પેન વર્તતે સાકારો જ્ઞાનોપયોગઃ, અનાકારો નિર્વિકલ્પો દર્શનોપયોગ સ્તામ્યાં યુક્તઃ સાકારાનાકારઃ । અથવા સાકારઃ સવિકલ્પો ગૃહસ્થઃ, અનાકારો નિર્વિકલ્પસ્તપોધનઃ । અથવા સહાકારેણ લિજ્ઞેન ચિદ્દેન વર્તતે સાકારો યતિઃ, અનાકારશ્ચિદ્દેરહિતો ગૃહસ્થઃ । **ખવેદિ સો મોહદુર્ગંઠિં** ય એવંગુણવિશિષ્ટઃ ક્ષપયતિ સ મોહદુર્ગન્થિમ્ । મોહ એવં દુર્ગન્થિઃ મોહદુર્ગન્થિઃ શુદ્ધાત્મરુચિપ્રતિબન્ધકો દર્શનમોહસ્તમ્ । તતઃ સ્થિતમેતત્-આત્મોપલમ્ભસ્ય મોહગ્રન્થિવિનાશ એવ ફલમ્ ॥ ૧૧૪ ॥

તે ધ્યાનને લીધે) ૧સાકાર ઉપયોગવાળાને કે ૨અનાકાર ઉપયોગવાળાને-બન્નેને અવિશેષપણે (તજાવત વિના) ૩એકાગ્રસંચેતનની પ્રસિદ્ધિ હોવાથી-અનાદિ સંસારથી બંધાયેલી અતિ દૃઢ મોહદુર્ગંઠિ (મોહની દુષ્ટ ગાંઠ) છૂટી જાય છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) મોહગ્રંથિભેદ (દર્શનમોહરૂપી ગાંઠનું ભેદાવું-તૂટવું) તે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ છે. ૧૯૪.

હવે, મોહગ્રંથિ ભેદાવાથી શું થાય છે તે કહે છે:-

હણી મોહગ્રંથિ, ક્ષય કરી રાગાદિ, સમસુખદુઃખ જે

જીવ પરિણમે શ્રામણ્યમાં, તે સૌખ્ય અક્ષયને લહે. ૧૯૫.

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે [નિહતમોહગ્રન્થિઃ] મોહગ્રંથિને નષ્ટ કરી, [રાગપ્રદેષો ક્ષપયિત્વા] રાગ-દ્વેષનો ક્ષય કરી, [સમસુખદુઃખઃ] ૪સમસુખદુઃખ થયો થકો [શ્રામણ્યે ભવેત્]

૧. સાકાર = સવિકલ્પ.

૨. અનાકાર = નિર્વિકલ્પ.

૩. એકાગ્રસંચેતન = એક વિષયનું અનુભવન. [એકાગ્ર = એક જેનો વિષય હોય એવું.]

૪. સમસુખદુઃખ = જેને સુખ અને દુઃખ સમાન છે એવો.

મોહગ્રન્થિક્ષપણાદિ તન્મૂલરાગદ્વેષક્ષપણં; તત: સમસુખદુ:ખસ્ય પરમમાધ્યસ્થલક્ષણે શ્રામણ્યે ભવનં; તતોડનાકુલત્વલક્ષણાક્ષયસૌખ્યલાભ: । અતો મોહગ્રન્થિભેદાદક્ષયસૌખ્યં ફલમ્ ।।૧૯૫ ।।

અથૈકાગ્રયસઞ્ચેતનલક્ષણં ધ્યાનમશુદ્ધત્વમાત્મનો નાવહતીતિ નિશ્ચિનોતિ-

**જો ખવિદમોહકલુસો વિસયવિરત્તો મણો ણિરુંભિત્તા ।
સમવદ્દિદો સહાવે સો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા ।। ૧૯૬ ।।**

અથ દર્શનમોહગ્રન્થિભેદાત્કિં ભવતીતિ પ્રશ્ને સમાધાનં દદાતિ—જો ણિહદમોહગંઠી ય: પૂર્વ— સૂત્રોક્તપ્રકારેણ નિહતદર્શનમોહગ્રન્થિર્ભૂત્વા રાગપદોસે ખવીય નિજશુદ્ધાત્મનિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણ— વીતરાગચારિત્રપ્રતિબન્ધકૌ ચરિત્રમોહસંજ્ઞૌ રાગદ્વેષૌ ક્ષપયિત્વા । ક્ષ । સામણ્યે સ્વસ્વભાવલક્ષણે શ્રામણ્યે । પુનરપિ કિં કૃત્વા । હોજ્જં ભૂત્વા । કિંવિશિષ્ટ: । સમસુહદુખ્વો નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિ— સમુત્પન્નરાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતપરમસુખામૃતાનુભવેન સાંસારિકસુખદુ:ખોત્પન્નહર્ષવિષાદરહિત— ત્વાત્સમસુખદુ:ખ: । સો સોક્ષ્મં અક્ષયં લહદિ સ એવંગુણવિશિષ્ટો ભેદજ્ઞાની સૌખ્યમક્ષયં લભતે । તતો જ્ઞાયતે દર્શનમોહક્ષયાચ્ચારિત્રમોહસંજ્ઞારાગદ્વેષવિનાશસ્તતશ્ચ સુખદુ:ખાદિમાધ્યસ્થલક્ષણ—શ્રામણ્યેડવસ્થાનં તેનાક્ષયસુખલાભો ભવતીતિ ।। ૧૯૫ ।। અથ નિજશુદ્ધાત્મૈકાગ્રયલક્ષણધ્યાન—માત્મનોડત્યન્તવિશુદ્ધિં કરોતીત્યાવેદયતિ—જો ખવિદમોહકલુસો ય: ક્ષપિતમોહકલુષ:, મોહો દર્શનમોહ: કલુષચ્ચારિત્રમોહ:, પૂર્વસૂત્રદ્વયકથિતક્રમેણ ક્ષપિતમોહકલુષૌ યેન સ ભવતિ

શ્રામણ્યમાં (મુનિપણામાં) પરિણામે છે, [સ:] તે [અક્ષયં સૌખ્યં] અક્ષય સૌખ્યને [લભતે] પ્રાપ્ત કરે છે.

ટીકા:- મોહગ્રંથિનો ક્ષય કરવાથી, મોહગ્રંથિ જેનું મૂળ છે એવા રાગદ્વેષનું ક્ષપણ થાય છે; તેથી (અર્થાત્ રાગદ્વેષનું ક્ષપણ થવાથી), સમસુખદુ:ખ એવા તે જીવને પરમ મધ્યસ્થતા જેનું લક્ષણ છે એવા શ્રામણ્યમાં ભવન-પરિણમન થાય છે; અને તેથી (અર્થાત્ શ્રામણ્યમાં પરિણમવાથી) અનાદુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા અક્ષય સૌખ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) મોહરૂપી ગ્રંથિના ભેદથી અક્ષય સૌખ્યરૂપ ફળ હોય છે. ૧૯૫.

હવે, એકાગ્ર સંચેતન જેનું લક્ષણ છે એવું ધ્યાન આત્માને અશુદ્ધતા લાવતું નથી એમ નક્કી કરે છે:-

**જે મોહમળ કરી નષ્ટ, વિષયવિરક્ત થઈ, મન રોકીને,
આત્મસ્વભાવે સ્થિત છે, તે આત્મને ધ્યાનાર છે. ૧૯૬.**

૧. ક્ષપણ = ક્ષય કરવું તે

૨. એકાગ્ર = જેનો એક જ વિષય (આલંબન) હોય એવું.

**યઃ ક્ષપિતમોહકલુષો વિષયવિરક્તો મનો નિરુદ્ધ્ય ।
સમવસ્થિતઃ સ્વભાવે સ આત્માનં ભવતિ ધ્યાતા ॥ ૧૯૬ ॥**

આત્મનો હિ પરિક્ષપિતમોહકલુષસ્ય તન્મૂલપરદ્રવ્યપ્રવૃત્ત્યભાવાદ્વિષયવિરક્તત્વં સ્યાત્; તતોઽધિકરણભૂતદ્રવ્યાન્તરાભાવાદુદધિમધ્યપ્રવૃત્તૈકપોતપતત્રિણ ઇવ અનન્યશરણસ્ય મનસો નિરોધઃ સ્યાત્; તતસ્તન્મૂલચઞ્ચલત્વવિલયાદનન્તસહજચૈતન્યાત્મનિ સ્વભાવે સમવસ્થાનં સ્યાત્ । તત્તુ સ્વરૂપપ્રવૃત્તાનાકુલૈકાગ્રસન્નેતનત્વાત્ ધ્યાનમિત્યુપગીયતે । અતઃ સ્વભાવાવસ્થાનરૂપત્વેન ધ્યાનમાત્મનોઽનન્યત્વાત્ નાશુદ્ધત્વાયેતિ ॥ ૧૯૬ ॥

ક્ષપિતમોહકલુષઃ । પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ । વિસયવિરક્તો મોહકલુષરહિતસ્વાત્મસંવિત્તિસમુત્પન્ન-સુખસુધારસાસ્વાદબલેન કલુષમોહોદયજનિતવિષયસુખાકાઙ્કારહિતત્વાદ્વિષયવિરક્તઃ । પુનરપિ કથંભૂતઃ । સમવદ્વિદો સમ્યગવસ્થિતઃ । ક્ષ । સહાવે નિજપરમાત્મદ્રવ્યસ્વભાવે । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ । મળો ગિરંભિત્તા વિષયકષાયોત્પન્નવિકલ્પજાલરૂપં મનો નિરુદ્ધ્ય નિશ્ચલં કૃત્વા । સો અપ્પાણં હવદિ જ્ઞાદા સ એવંગુણયુક્તઃ પુરુષઃ સ્વાત્માનં ભવતિ ધ્યાતા । તેનૈવ શુદ્ધાત્મધ્યાનેનાત્યન્તિકીં મુક્તિલક્ષણાં શુદ્ધિં લભત ઇતિ । તતઃ

અન્વયાર્થઃ- [યઃ] જે [ક્ષપિતમોહકલુષઃ] મોહમળનો ક્ષય કરી, [વિષયવિરક્તઃ] વિષયથી વિરક્ત થઈ, [મનઃ નિરુદ્ધ્ય] મનનો નિરોધ કરી, [સ્વભાવે સમવસ્થિતઃ] સ્વભાવમાં સમવસ્થિત છે, [સઃ] તે [આત્માનં] આત્માને [ધ્યાતા ભવતિ] ધ્યાનાર છે.

ટીકા:- મોહમળનો જેણે ક્ષય કર્યો છે એવા આત્માને, મોહમળ જેનું મૂળ છે એવી પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિનો અભાવ થવાથી વિષયવિરક્તતા થાય છે; તેથી (અર્થાત્ વિષયવિરક્તતા થવાથી), સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલા એક વહાણના પંખીની માફક, અધિકરણભૂત દ્રવ્યાંતરોનો અભાવ થવાને લીધે જેને અન્ય કોઈ શરણ રહ્યું નથી એવા મનનો નિરોધ થાય છે (અર્થાત્ જેમ સમુદ્રના મધ્યમાં રહેલા કોઈ એકાકી વહાણના ઉપર બેઠેલા પંખીને તે વહાણ સિવાય અન્ય કોઈ વહાણોનો, વૃક્ષોનો કે ભૂમિ વગેરેનો આધાર નહિ રહેવાને લીધે બીજું કોઈ શરણ નહિ રહેવાથી તે પંખી ઊડતું અટકી જાય છે, તેમ વિષયવિરક્તતા થવાથી મનને આત્મદ્રવ્ય સિવાય કોઈ અન્ય દ્રવ્યોનો આધાર નહિ રહેવાને લીધે બીજું કોઈ શરણ નહિ રહેવાથી મન નિરોધ પામે છે); અને તેથી (અર્થાત્ મનનો નિરોધ થવાથી), મન જેનું મૂળ છે એવી ચંચળતાનો વિલય થવાને લીધે અનંત સહજ-ચૈતન્યાત્મક સ્વભાવમાં સમવસ્થાન થાય છે. તે સ્વભાવસમવસ્થાન તો સ્વરૂપમાં પ્રવર્તતું, અનાકુળ, એકાગ્ર સંચેતન હોવાથી તેને ' ધ્યાન ' કહેવામાં આવે છે.

આથી (એમ નક્કી થયું કે) ધ્યાન સ્વભાવસમવસ્થાનરૂપ હોવાને લીધે આત્માથી અનન્ય હોવાથી અશુદ્ધતાનું કારણ થતું નથી. ૧૯૬.

૧. પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ = પરદ્રવ્યમાં પ્રવર્તવું તે.

૨. સમવસ્થાન = સ્થિરપણે-દૃઢપણે રહેવું તે; દૃઢપણે ટકવું તે.

અથોપલબ્ધશુદ્ધાત્મા સકલજ્ઞાની કિં ધ્યાયતીતિ પ્રશ્નમાસૂત્રયતિ-

**નિહતઘનઘાદિકમ્મો પચ્ચક્ખં સવ્વભાવતત્ત્વજ્ઞઃ ।
નેયંતગદો સમણો જ્ઞાદિ કમઠ્ઠં અસંદેહો ॥ ૧૧૭ ॥**

**નિહતઘનઘાતિકર્મા પ્રત્યક્ષં સર્વભાવતત્ત્વજ્ઞઃ ।
જ્ઞેયાન્તગતઃ શ્રમણો ધ્યાયતિ કમર્થમસન્દેહઃ ॥ ૧૧૭ ॥**

લોકો હિ મોહસદ્રાવે જ્ઞાનશક્તિપ્રતિબન્ધકસદ્રાવે ચ સતૃષ્ણત્વાદપ્રત્યક્ષાર્થત્વા-

સ્થિતં શુદ્ધાત્મધ્યાનાજ્ઞીવો વિશુદ્ધો ભવતીતિ। કિંચ ધ્યાનેન કિલાત્મા શુદ્ધો જાતઃ તત્ર વિષયે ચતુર્વિધવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે। તથાહિ-ધ્યાનં ધ્યાનસન્તાનસ્તથૈવ ધ્યાનચિન્તા ધ્યાનાન્વયસૂચનમિતિ। તત્રૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્। તદ્ધ શુદ્ધાશુદ્ધરુપેણ દ્વિધા। અથ ધ્યાનસન્તાનઃ કથ્યતે-યત્રાન્તર્મુહૂર્તપર્યન્તં ધ્યાનં, તદનન્તરમન્તર્મુહૂર્તપર્યન્તં તત્ત્વચિન્તા, પુનરપ્યન્તર્મુહૂર્તપર્યન્તં ધ્યાનં, પુનરપિ તત્ત્વચિન્તેતિ પ્રમત્તાપ્રમત્તગુણસ્થાનવદન્તર્મુહૂર્તેઽન્તર્મુહૂર્તે ગતે સતિ પરાવર્તનમસ્તિ સ ધ્યાનસન્તાનો ભણ્યતે। સ ચ ધર્મ્યધ્યાનસંબન્ધી। શુદ્ધધ્યાનં પુનરુપશમશ્રેણિક્ષપકશ્રેણ્યારોહણે ભવતિ। તત્ર ચાલ્પકાલત્વાત્પરાવર્તનરૂપધ્યાનસન્તાનો ન ઘટતે। ઇદાનીં ધ્યાનચિન્તા કથ્યતે-યત્ર ધ્યાનસન્તાનવદ્ધ્ય નપરાવર્તો નાસ્તિ, ધ્યાનસંબન્ધિની ચિન્તાસ્તિ, તત્ર યદ્યપિ ક્વાપિ કાલે ધ્યાનં કરોતિ તથાપિ સા ધ્યાનચિન્તા ભણ્યતે। અથ ધ્યાનાન્વયસૂચનં કથ્યતે-તત્ર ધ્યાનસામગ્રીભૂતા દ્વાદશાનુપ્રેક્ષા અન્યદ્વા ધ્યાનસંબન્ધિ સંવેગવૈરાગ્યવચનં વ્યાખ્યાનં વા તત્ ધ્યાનાન્વયસૂચનમિતિ। અન્યથા વા ચતુર્વિધં ધ્યાનવ્યાખ્યાનં-ધ્યાતા ધ્યાનં ફલં ધ્યેયમિતિ। અથવાર્તરૌદ્રધર્મ્યશુક્લવિભેદેન ચતુર્વિધં ધ્યાનવ્યાખ્યાનં તદન્યત્ર કથિતમાસ્તે ॥ ૧૧૬ ॥ એવમાત્મ-

હવે જેમણે શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કર્યો છે એવા સકલજ્ઞાની (સર્વજ્ઞ) શું ધ્યાવે છે એવો પ્રશ્ન સૂત્ર દ્વારા કરે છે:-

**શા અર્થને ધ્યાવે શ્રમણ, જે નષ્ટઘાતિકર્મ છે,
પ્રત્યક્ષસર્વપદાર્થ ને જ્ઞેયાન્તપ્રાપ્ત, નિઃશંક છે. ૧૧૭.**

અન્યયાર્થ:- [નિહતઘનઘાતિકર્મા] જેમણે ઘનઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો છે, [પ્રત્યક્ષં સર્વભાવતત્ત્વજ્ઞઃ] જે સર્વ પદાર્થોના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ જાણે છે અને [જ્ઞેયાન્તગતઃ] જે જ્ઞેયના પારને પામેલા છે [અસન્દેહઃ શ્રમણઃ] એવા સન્દેહ રહિત શ્રમણ [કમ્ અર્થ] કયા પદાર્થને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે?

ટીકા:- લોકને (૧) મોહનો સદ્ભાવ હોવાને લીધે તેમ જ (૨) જ્ઞાનશક્તિના *પ્રતિબંધનો સદ્ભાવ હોવાને લીધે, (૧) તે તૃષ્ણા સહિત છે તેમ જ (૨) તેને પદાર્થો

* જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનશક્તિનું પ્રતિબંધક અર્થાત્ જ્ઞાન રોકાવામાં નિમિત્તભૂત છે.

નવચ્છિન્નવિષયત્વાભ્યાં ચામ્બિલષિતં જિજ્ઞાસિતં સન્દિગ્ધં ચાર્થં ધ્યાયન્ દૃષ્ટઃ, ભગવાન્ સર્વજ્ઞસ્તુ નિહતઘનઘાતિકર્મતયા મોહાભાવે જ્ઞાનશક્તિપ્રતિબન્ધકાભાવે ચ નિરસ્તતૃષ્ણત્વાત્પ્રત્યક્ષસર્વભાવ-તત્ત્વજ્ઞેયાન્તગતત્વાભ્યાં ચ નામ્બિલષતિ, ન જિજ્ઞાસતિ, ન સન્દિહ્યતિ ચ; કુતોઽમ્બિલષિતો જિજ્ઞાસિતઃ સન્દિગ્ધશ્ચાર્થઃ। એવં સતિ કિં ધ્યાયતિ।। ૧૧૭।।

પરિજ્ઞાનાદર્શનમોહક્ષપણં ભવતીતિ કથનરૂપેણ પ્રથમગાથા, દર્શનમોહક્ષયાદ્વારિત્રમોહક્ષપણં ભવતીતિ કથનેન દ્વિતીયા, તદુભયક્ષયેણ મોક્ષો ભવતીતિ પ્રતિપાદનેન તૃતીયા ચેત્યાત્મોપ-લમ્બફલકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્। અથોપલઘ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વસકલજ્ઞાની કિં ધ્યાયતીતિ પ્રશ્નમાક્ષેપદ્વારેણ પૂર્વપક્ષં વા કરોતિ-**ગિહદઘનઘાદિકમ્મો** પૂર્વસૂત્રોદિતનિશ્ચલનિજ-પરમાત્મતત્ત્વપરિણતિરૂપશુદ્ધધ્યાનેન નિહતઘનઘાતિકર્મા। **પચ્ચક્ષં સવ્વભાવતચ્છ્નૂ** પ્રત્યક્ષં યથા ભવતિ તથા સર્વભાવતત્ત્વજ્ઞઃ સર્વપદાર્થપરિજ્ઞાતસ્વરૂપઃ। **ણેયંતગદો** જ્ઞેયાન્તગતઃ જ્ઞેયભૂતપદાર્થાનાં પરિચ્છિત્તિરૂપેણ પારંગતઃ। એવંવિશેષણત્રયવિશિષ્ટઃ **સમણો** જીવિત-

પ્રત્યક્ષ નથી તથા તે વિષયને ^૧અવચ્છેદપૂર્વક જાણતો નથી, તેથી તે (લોક) ^૨અમ્બિલષિત, ^૩જિજ્ઞાસિત અને ^૪સંદિગ્ધ પદાર્થને ધ્યાતો જોવામાં આવે છે; પરંતુ ભગવાન સર્વજ્ઞને તો ઘનઘાતિકર્મનો નાશ કરાયેલો હોવાથી (૧) મોહનો અભાવ હોવાને લીધે તેમ જ (૨) જ્ઞાનશક્તિના પ્રતિબંધકનો અભાવ હોવાને લીધે, (૧) તૃષ્ણા નષ્ટ કરાયેલી છે તેમ જ (૨) સર્વ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ છે તથા જ્ઞેયનો પાર પમાયેલો છે, તેથી તેમને અમ્બિલાષા નથી, જિજ્ઞાસા નથી અને સન્દેહ નથી; તો (તેમને) અમ્બિલષિત, જિજ્ઞાસિત અને સંદિગ્ધ પદાર્થ ક્યાંથી હોય? આમ છે તો પછી તેઓ શું ધ્યાવે છે?

ભાવાર્થ:- લોકને (જગતના સામાન્ય જીવસમુદાયને) મોહકર્મનો સદ્ભાવ હોવાથી તે તૃષ્ણા સહિત છે તેથી તેને ઈષ્ટ પદાર્થની અમ્બિલાષા હોય છે; વળી તેને જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો સદ્ભાવ હોવાથી તે ઘણા પદાર્થોને તો જાણતો જ નથી તથા જે પદાર્થને જાણે છે તેને પણ પૃથક્કરણપૂર્વક-સૂક્ષ્મતાથી-સ્પષ્ટતાથી જાણતો નથી તેથી તેને નહિ જાણેલા પદાર્થને જાણવા માટે જિજ્ઞાસા તથા અસ્પષ્ટપણે જાણેલા પદાર્થ વિષે સન્દેહ હોય છે. આમ હોવાથી તેને અમ્બિલષિત, જિજ્ઞાસિત અને સંદિગ્ધ પદાર્થનું ધ્યાન સંભવે છે. પરંતુ સર્વજ્ઞ ભગવાનને તો મોહકર્મનો અભાવ હોવાથી તેઓ તૃષ્ણા રહિત છે તેથી તેમને અમ્બિલાષા નથી; વળી તેમને જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો અભાવ હોવાથી તેઓ સર્વ પદાર્થોને જાણે છે તથા પ્રત્યેક પદાર્થને અત્યંત સ્પષ્ટતાથી-પરિપૂર્ણપણે જાણે છે તેથી તેમને જિજ્ઞાસા કે સન્દેહ નથી. આ રીતે તેમને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે અમ્બિલાષા, જિજ્ઞાસા કે સન્દેહ હોતો નથી, તો પછી તેમને કયા પદાર્થનું ધ્યાન હોય છે? ૧૮૭.

૧. અવચ્છેદપૂર્વક = પૃથક્કરણ કરીને; સૂક્ષ્મતાથી; વિશેષતાથી; સ્પષ્ટતાથી.

૨. અમ્બિલષિત = જેની અમ્બિલાષા હોય તે

૩. જિજ્ઞાસિત = જેની જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઇચ્છા) હોય તે

૪. સંદિગ્ધ = જેના વિષે સંદેહ હોય તે

અથૈતદુપલબ્ધશુદ્ધાત્મા સકલજ્ઞાની ધ્યાયતીત્યુત્તરમાસૂત્રયતિ-

સવ્વાબાધવિજુત્તો સમંતસવ્વક્ષસોક્ષણાણહ્નો ।

ભૂદો અક્ષાતીદો જ્ઞાદિ અણક્ષો પરં સોક્ષ્મં ॥ ૧૧૮ ॥

સર્વાબાધવિયુક્તઃ સમન્તસર્વાક્ષસૌખ્યજ્ઞાનાઢ્યઃ ।

ભૂતોઽક્ષાતીતો ધ્યાયત્યનક્ષઃ પરં સૌખ્યમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

અયમાત્મા યદૈવ સહજસૌખ્યજ્ઞાનબાધાયતનાનામસાર્વદિક્કાસકલપુરુષસૌખ્યજ્ઞાના-

મરણાદિસમભાવપરિણતાત્મસ્વરૂપઃ શ્રમણો મહાશ્રમણઃ સર્વજ્ઞઃ જ્ઞાદિ કમદ્વં ધ્યાયતિ કમર્થમિતિ પ્રશ્નઃ । અથવા કમર્થ ધ્યાયતિ, ન કમપીત્યાક્ષેપઃ । કથંભૂતઃ સન્ । અસંદેહો અસન્દેહઃ સંશયાદિરહિત ઇતિ । અયમત્રાર્થઃ—યથા કોઽપિ દેવદત્તો વિષયસુખનિમિત્તં વિદ્યારાધનાધ્યાનં કરોતિ, યદા વિદ્યા સિદ્ધા ભવતિ તત્ફલભૂતં વિષયસુખં ચ સિદ્ધં ભવતિ તદારાધનાધ્યાનં ન કરોતિ તથાયં ભગવાનપિ કેવલજ્ઞાનવિદ્યાનિમિત્તં તત્ફલભૂતાનન્તસુખનિમિત્તં ચ પૂર્વં છદ્મસ્થાવસ્થાયાં શુદ્ધાત્મભાવનારૂપં ધ્યાનં કૃતવાન્, ઇદાનીં તદ્વચાનેન કેવલજ્ઞાનવિદ્યા સિદ્ધા તત્ફલભૂતમનન્તસુખં ચ સિદ્ધમ્; કિમર્થ ધ્યાનં કરોતીતિ પ્રશ્નઃ આક્ષેપો વા; દ્વિતીયં ચ કારણપરોક્ષેઽર્થ ધ્યાનં ભવતિ, ભગવતઃ સર્વં પ્રત્યક્ષ, કથં ધ્યાનમિતિ પૂર્વપક્ષદ્વારેણ ગાથા ગતા ॥ ૧૧૭ ॥ અથાત્ર પૂર્વપક્ષે પરિહારં દદાતિ—જ્ઞાદિ ધ્યાયતિ એકાકારસમરસીભાવેન પરિણમ—ત્યનુભવતિ । સ કઃ કર્તા ।

હવે, જેણે શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કર્યો છે તે સકળજ્ઞાની (સર્વજ્ઞ આત્મા) આને (પરમ સૌખ્યને) ધ્યાવે છે એમ સૂત્ર દ્વારા (પૂર્વની ગાથાના પ્રશ્નો) ઉત્તર કહે છે:-

**બાધા રહિત, સકલાત્મમાં સંપૂર્ણસુખજ્ઞાનાઢ્ય જે,
ઈન્દ્રિય-અતીત અન્નિન્દ્રિ તે ધ્યાવે પરમ આનંદને. ૧૮૮.**

અન્વયાર્થઃ- [અનક્ષઃ] અન્નિન્દ્રિય અને [અક્ષાતીતઃ ભૂતઃ] ઈન્દ્રિયાતીત થયેલો આત્મા [સર્વાબાધવિયુક્તઃ] સર્વ બાધા રહિત અને [સમન્તસર્વાક્ષસૌખ્યજ્ઞાનાઢ્યઃ] આખા આત્મામાં સમંત (સર્વ પ્રકારનાં, પરિપૂર્ણ) સૌખ્ય તેમ જ જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ વર્તતો થકો [પરં સૌખ્યં] પરમ સૌખ્યને [ધ્યાયતિ] ધ્યાવે છે.

ટીકા:- જ્યારે આ આત્મા, જે સહજ સુખ અને જ્ઞાનને બાધાનાં આયતનો છે (એવી) તથા જે અસકલ આત્મામાં અસર્વ પ્રકારનાં સુખ અને જ્ઞાનનાં આયતનો છે

૧. આયતન = રહેઠાણ; સ્થાન

૨. અસકલ આત્મામાં = આત્માના સર્વ પ્રદેશોમાં નહિ પણ થોડા પ્રદેશોમાં

૩. અસર્વ પ્રકારનાં = બધા પ્રકારનાં નહિ પણ અમુક જ પ્રકારનાં; અપૂર્ણ [આ અપૂર્ણ સુખ પરમાર્થ સુખાભાસ હોવા છતાં તેને 'સુખ' કહેવાની અપારમાર્થિક રૂઢિ છે.]

યતનાનાં ચાક્ષાણમભાવાત્સ્વયમનક્ષત્વેન વર્તતે તદૈવ પરેષામક્ષાતીતો ભવન્ નિરાબાધસહજ-સૌખ્યજ્ઞાનત્વાત્ સર્વાબાધવિયુક્તઃ, સાર્વદિક્કસકલપુરુષસૌખ્યજ્ઞાનપૂર્ણત્વાત્સમન્તસર્વાક્ષસૌખ્ય-જ્ઞાનાઢ્યશ્ચ ભવતિ। એવંભૂતશ્ચ સર્વાભિલાષજિજ્ઞાસાસન્દેહાસમ્ભવેડપ્યપૂર્વમનાકુલત્વલક્ષણં પરમ-સૌખ્યં ધ્યાયતિ। અનાકુલત્વસજ્જતૈકાગ્રસજ્જેતનમાત્રેણાવતિષ્ઠત ઇતિ યાવત્। ઈદશમવસ્થાનં ચ સહજજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવસ્ય સિદ્ધત્વસ્ય સિદ્ધિરેવ।। ૧૧૮।।

ભગવાન્। કિં ધ્યાયતિ। સોક્ષ્મં સૌખ્યમ્। કિંવિશિષ્ટમ્। પરં ઉત્કૃષ્ટં, સર્વાત્મપ્રદેશાહ્વાદક-પરમાનન્તસુખમ્। કસ્મિન્પ્રસ્તાવે। યસ્મિન્નેવ ક્ષણે ભૂદો ભૂતઃ સંજાતઃ। કિંવિશિષ્ટઃ। અક્ષાતીદો અક્ષાતીતઃ ઇન્દ્રિયરહિતઃ। ન કેવલં સ્વયમતીન્દ્રિયો જાતઃ પરેષાં ચ અળવ્ખો અનક્ષઃ ઇન્દ્રિયવિષયો ન ભવતીત્યર્થઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટઃ। સવ્વાબાધવિજુત્તો પ્રાકૃતલક્ષણબલેન બાધાશબ્દસ્ય હ્રસ્વત્વં સર્વાબાધવિયુક્તઃ। આસમન્તાદ્બાધાઃ પીઢા આબાધાઃ સર્વાશ્ચ તા આબાધાશ્ચ સર્વાબાધાસ્તાભિર્વિયુક્તો રહિતઃ સર્વાબાધવિયુક્તઃ। પુનશ્ચ કિંરૂપઃ। સમંતસવ્વવ્ખસોક્ષ્મણાગઢ્ઢો સમન્તતઃ સામસ્ત્યેન સ્પર્શનાદિસર્વાક્ષસૌખ્યજ્ઞાનાઢ્યઃ। સમન્તતઃ સર્વાત્મપ્રદેશૈર્વા સ્પર્શનાદિ-સર્વેન્દ્રિયાણાં સમ્બન્ધિત્વેન યે જ્ઞાનસૌખ્યે ઢ્ઢે તામ્યામાઢ્યઃ પરિપૂર્ણઃ ઇત્યર્થઃ। તદ્યથા-અયં ભગવાનેકદેશોઢ્ઢ વસાંસારિકજ્ઞાનસુખકારણભૂતાનિ સર્વાત્મપ્રદેશોઢ્ઢવસ્વાભાવિકાતીન્દ્રિયજ્ઞાનસુખ-વિનાશકાનિ ચ યાનીન્દ્રિયાણિ નિશ્ચયરઢ્ઢત્રયાત્મકકારણસમયસારબલેનાતિક્રામતિ વિનાશયતિ યદા તસ્મિન્નેવ ક્ષણે સમસ્ત-

એવી ઇન્દ્રિયોના અભાવને લીધે પોતે ‘અનિન્દ્રિય’પણે વર્તે છે, તે જ વખતે તે બીજાઓને ‘ ઇન્દ્રિયાતીત ’ (ઇન્દ્રિયઅગોચર) વર્તતો થકો, ‘નિરાબાધ સહજ સુખ અને જ્ઞાનવાળો હોવાથી ‘સર્વ બાધા રહિત’ તથા સકલ આત્મામાં સર્વ પ્રકારનાં (પૂરેપૂરાં) સુખ અને જ્ઞાનથી ભરપૂર હોવાને લીધે ‘આખા આત્મામાં સમંત સૌખ્ય અને જ્ઞાનથી સમૃદ્ધ’ હોય છે. આવો થયેલો તે આત્મા સર્વ અભિલાષા, જિજ્ઞાસા અને સંદેહનો તેને અસંભવ હોવા છતાં પણ અપૂર્વ અને અનાકુલત્વલક્ષણ (- અનાકુળતા જેનું લક્ષણ છે એવા) પરમસૌખ્યને ધ્યાવે છે; એટલે કે અનાકુલત્વસંગત એક ‘અગ્ર’ના સંયેતનમાત્રરૂપે અવસ્થિત રહે છે (અર્થાત્ અનાકુળતા સાથે રહેલા એક આત્મારૂપી વિષયના અનુભવનરૂપે જ માત્ર સ્થિત રહે છે). અને આવું અવસ્થાન સહજજ્ઞાનાનંદસ્વભાવ સિદ્ધત્વની સિદ્ધિ જ છે (અર્થાત્ આમ સ્થિત રહેવું તે, સહજ જ્ઞાન અને આનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવા સિદ્ધપણાની પ્રાપ્તિ જ છે).

ભાવાર્થ:- ૧૮૭ મી ગાથામાં પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યો હતો કે સર્વજ્ઞ ભગવાનને કોઈ પદાર્થ પ્રત્યે અભિલાષા, જિજ્ઞાસા કે સંદેહ નથી તો પછી તેઓ કયા પદાર્થને ધ્યાવે છે? આ ગાથામાં તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે: એક અગ્રનું-વિષયનું સંવેદન તે ધ્યાન છે. સર્વ આત્મપ્રદેશે પરિપૂર્ણ આનંદ અને જ્ઞાનથી ભરેલા સર્વજ્ઞ ભગવાન પરમાનંદથી અભિન્ન એવા નિજાત્મારૂપી એક વિષયનું સંવેદન કરતા હોવાથી તેમને પરમાનંદનું ધ્યાન છે અર્થાત્ તેઓ પરમ સૌખ્યને ધ્યાવે છે. ૧૮૮.

૧. નિરાબાધ = બાધા વિનાનું; વિદ્ધ રહિત

અથાયમેવ શુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણો મોક્ષસ્ય માર્ગ ઇત્યવધારયતિ-

एवं जिना जिणिंदा सिद्धा मग्गं समुट्ठिदा समणा ।

जादा णमोत्थु तेसिं तस्स य णिव्वाणमग्गस्स ॥ ૧૧૧ ॥

एवं जिना जिनेन्द्राः सिद्धा मार्गं समुत्थिताः श्रमणाः ।

जाता नमोऽस्तु तेभ्यस्तस्मै च निर्वाणमार्गाय ॥ ૧૧૧ ॥

યતઃ સર્વ એવ સામાન્યચરમશરીરાસ્તીર્થકરાઃ અચરમશરીરા મુમુક્ષવશ્ચામુનૈવ યથોદિતેન શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિલક્ષણેન વિધિના પ્રવૃત્તમોક્ષસ્ય માર્ગમધિગમ્ય સિદ્ધા બભૂવુઃ, ન પુનરન્યથાપિ તતોઽવધાર્યતે કેવલમયમેક એવ મોક્ષસ્ય માર્ગો, ન દ્વિતીય ઇતિ । અલં ચ

બાધારહિતઃ સન્નતીન્દ્રિયમનન્તમાત્મોત્થસુખં ધ્યાયત્યનુભવતિ પરિણમતિ । તતો જ્ઞાયતે કેવલિનામન્યચિન્તાનિરોધલક્ષણં ધ્યાનં નાસ્તિ, કિંત્વિદમેવ પરમસુખાનુભવનં વા ધ્યાનકાર્યભૂતાં કર્મનિર્જરાં દૃષ્ટ્વા ધ્યાનશબ્દેનોપચર્યતે । યત્પુનઃ સયોગિકેવલિનસ્તૃતીયશુક્લધ્યાનમયોગિકેવલિન-શ્ચતુર્થશુક્લધ્યાનં ભવતીત્યુક્તં તદુપચારેણ જ્ઞાતવ્યમિતિ સૂત્રાભિપ્રાયઃ ॥ ૧૧૮ ॥ એવં કેવલી કિં ધ્યાયતીતિ પ્રશ્નમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા । પરમસુખં ધ્યાયત્યનુભવતીતિ પરિહારમુખ્યત્વેન દ્વિતીયા ચેતિ ધ્યાનવિષયપૂર્વપક્ષપરિહારદ્વારેણ તૃતીયસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથાયમેવ નિજ-શુદ્ધાત્મોપલમ્બિલક્ષણમોક્ષમાર્ગો, નાન્ય ઇતિ વિશેષેણ સમર્થયતિ-જાદા જાદા ઉત્પન્નાઃ । કથંભૂતાઃ । સિદ્ધા સિદ્ધાઃ સિદ્ધપરમેષ્ઠિનો મુક્તાત્માન ઇત્યર્થઃ । કે કર્તારઃ । જિના જિનાઃ અનાગારકેવલિનઃ । જિણિંદા ન કેવલં જિના જિનેન્દ્રાશ્ચ તીર્થકરપરમદેવાઃ । કથંભૂતાઃ સન્તઃ એતે સિદ્ધા જાતાઃ । મગ્ગં સમુટ્ઠિદા નિજપરમાત્મતત્વાનુભૂતિલક્ષણમાર્ગ મોક્ષમાર્ગ સમુત્થિતા આશ્રિતાઃ । કેન । એવં

इवे 'आ ज (पूर्वे क्खो ते ज), शुद्ध आत्मान्नी उपलब्धि जेनुं लक्षण छे अेवो मोक्षनो मार्ग छे' એમ નક્કી કરે છે:-

શ્રમણો, જિનો, તીર્થકરો આ રીત સેવી માર્ગને

સિદ્ધિ વર્યા; નમું તેમને, નિર્વાણના તે માર્ગને. ૧૯૯.

અન્યયાર્થ:- [જિનાઃ જિનેન્દ્રાઃ શ્રમણાઃ] જિનો, જિનેન્દ્રો અને શ્રમણો (અર્થાત્ સામાન્ય કેવળીઓ, તીર્થકરો અને મુનિઓ) [એવં] આ રીતે (પૂર્વે કહેલી રીતે જ) [માર્ગ સમુત્થિતાઃ] માર્ગમાં આરૂઢ થયા થકા [સિદ્ધાઃ જાતાઃ] સિદ્ધ થયા. [નમઃ અસ્તુ] નમસ્કાર હો [તેમ્યઃ] તેમને [ચ] અને [તસ્મૈ નિર્વાણમાર્ગાય] તે નિર્વાણમાર્ગને.

ટીકા:- બધાય સામાન્ય ચરમશરીરીઓ, તીર્થકરો અને અચરમશરીરી મુમુક્ષુઓ આ જ યથોક્ત શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિલક્ષણ (શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે એવી) વિધિ વડે પ્રવર્તતા મોક્ષના માર્ગને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધો થયા, પરંતુ એમ નથી કે બીજી રીતે પણ થયા હોય; તેથી નક્કી થાય છે કે કેવળ આ એક જ મોક્ષનો માર્ગ છે, બીજો

પ્રપન્નેન। તેષાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તાનાં સિદ્ધાનાં તસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપસ્ય મોક્ષમાર્ગસ્ય ચ પ્રત્યસ્તમિતભાવ્યભાવકવિભાગત્વેન નોઆગમભાવનમસ્કારોઽસ્તુ। અવધારિતો મોક્ષમાર્ગઃ, કૃત્યમનુષ્ઠીયતે।। ૧૯૯।।

અથોપસમ્પદ્ધે સામ્યમિતિ પૂર્વપ્રતિજ્ઞાં નિર્વહન્ મોક્ષમાર્ગભૂતાં સ્વયમપિ શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ-માસૂત્રયતિ-

**તમ્હા તહ જાણિત્તા અપ્પાણં જાણગં સભાવેણ ।
પરિવજ્જામિ મમત્તિં ઉવઢ્ઠિદો ણિમ્મમત્તમ્મિ।। ૨૦૦।।**

**તસ્માતથા જ્ઞાત્વાત્માનં જ્ઞાયકં સ્વભાવેન ।
પરિવર્જયામિ મમતામુપસ્થિતો નિર્મમત્વે।। ૨૦૦।।**

પૂર્વે બહુધા વ્યાખ્યાતક્રમેણ। ન કેવલં જિના જિનેન્દ્રા અનેન માર્ગેણ સિદ્ધા જાતાઃ, સમણા સુખદુઃખાદિસમતાભાવનાપરિણતાત્મતત્ત્વલક્ષણાઃ શેષા અચરમદેહશ્રમણાશ્ચ। અચરમદેહાનાં કથં સિદ્ધત્વમિતિ ચેત્। “તવસિદ્ધે ણયસિદ્ધે સંજમસિદ્ધે ચરિત્તસિદ્ધે ય। ણાણમ્મિ દંસણમ્મિ ય સિદ્ધે સિરસા ણમંસામિ।।” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણેકદેશેન। **ણમોત્થુ તેસિં** નમોઽસ્તુ તેમ્યઃ। અનન્તજ્ઞાનાદિસિદ્ધગુણસ્મરણરૂપો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ, **તસ્સ ય ણિવ્વાણમગ્ગસ્સ** તસ્મે નિર્વિકાર-સ્વસંવિત્તિલક્ષણનિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિર્વાણમાર્ગાય ચ। તતોઽવધાર્યતે અયમેવ મોક્ષમાર્ગો, નાન્ય ઇતિ।। ૧૯૯।। અથ ‘ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો

નથી.-વિસ્તારથી બસ થાઓ. તે શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રવર્તેલા સિદ્ધોને તથા તે શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગને, જેમાંથી *ભાવ્ય અને ભાવકનો વિભાગ અસ્ત થઈ ગયો છે એવો નોઆગમભાવનમસ્કાર છે. મોક્ષમાર્ગ અવધારિત કર્યો છે, કૃત્ય કરાય છે (અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગ નક્કી કર્યો છે અને તે મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવર્તન કરી રહ્યા છીએ). ૧૯૯.

હવે, ‘સામ્યને પ્રાપ્ત કરું છું’ એવી (પાંચમી ગાથામાં કરેલી) પૂર્વ પ્રતિજ્ઞાનું નિર્વહણ કરતા થકા (આચાર્યભગવાન) પોતે પણ મોક્ષમાર્ગભૂત શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ કરે છે:-

**એ રીત તેથી આત્મને જ્ઞાયકસ્વભાવી જાણીને,
નિર્મમપણે રહી સ્થિત આ પરિવર્જું છું હું મમત્વને. ૨૦૦.**

અન્યાર્થ:- [તસ્માત્] તેથી (અર્થાત્ શુદ્ધાત્મામાં પ્રવૃત્તિ વડે જ મોક્ષ થતો હોવાથી) [તથા] એ રીતે [આત્માનં] આત્માને [સ્વભાવેન જ્ઞાયકં] સ્વભાવથી જ્ઞાયક [જ્ઞાત્વા] જાણીને [નિર્મમત્વે ઉપસ્થિતઃ] હું નિર્મમત્વમાં સ્થિત રહ્યો થકો [મમતાં પરિવર્જયામિ] મમતાનો પરિત્યાગ કરું છું.

* ભાવ્ય અને ભાવકના અર્થ માટે ૮ મા પાનાનું પદદિપ્પણ જુઓ.

અહમૈષ મોક્ષાધિકારી જ્ઞાયકસ્વભાવાત્મતત્ત્વપરિજ્ઞાનપુરસ્સરમમત્વનિર્મત્વહાનોપાદાન-વિધાનેન કૃત્યાન્તરસ્યાભાવાત્સર્વારમ્ભેણ શુદ્ધાત્મનિ પ્રવર્તે। તથાહિ-અહં હિ તાવત્ જ્ઞાયક એવ સ્વભાવેન; કેવલજ્ઞાયકસ્ય ચ સતો મમ વિશ્વેનાપિ સહજજ્ઞેયજ્ઞાયકલક્ષણ એવ સમ્બન્ધઃ, ન પુનરન્યે સ્વસ્વામિલક્ષણાદયઃ સમ્બન્ધાઃ। તતો મમ ન ક્વચનાપિ મમત્વં, સર્વત્ર નિર્મત્વમેવ। અથૈકસ્ય જ્ઞાયકભાવસ્ય સમસ્તજ્ઞેયભાવસ્વભાવત્વાત્ પ્રોત્કીર્ણલિખિતનિખાતકીલિતમજ્જિત-સમાવર્તિતપ્રતિબિમ્બિતવત્તત્ર ક્રમપ્રવૃત્તાનન્તભૂતભવદ્ભાવિવિચિત્રપર્યાયપ્રાગ્ભારમગાધસ્વભાવં ગમ્ભીરં સમસ્તમપિ દ્રવ્યજાતમેકલક્ષણ એવ પ્રત્યક્ષયન્તં જ્ઞેયજ્ઞાયકલક્ષણસમ્બન્ધ-

ગિવ્વાણસંપત્તી' इत्यादि पूर्वप्रतिज्ञां निर्वाहयन् स्वयमपि मोक्षमार्गपरिणतिं स्वीकरोतीति प्रति-पादयति-तम्हा यस्मात्पूर्वोक्तशुद्धात्मोपलम्भलक्षणमोक्षमार्गेण जिना जिनेन्द्राः श्रमणाश्च सिद्धा जातास्तस्मादहमपि तह तथैव तेनैव प्रकारेण जागित्ता ज्ञात्वा। कम्। अप्पाणं निज-परमात्मानम्। किंविशिष्टम्। जाणगं ज्ञायकं केवलज्ञानाद्यनन्तगुणस्वभावम्। केन कृत्वा ज्ञात्वा। सभावेण समस्तरागादिविभावरहितशुद्धबुद्धैकस्वभावेन। पश्चात् किं करोमि। परिवज्जामि परि समन्ताद्वर्जयामि। काम्। ममत्तिं समस्तसचेतनाचेतनमिश्रपरद्रव्यसंबन्धिनीं ममताम्। कथंभूतः सन्। उवड्ढिदो उपस्थितः परिणतः। क्व। गिम्ममत्तम्मि समस्तपरद्रव्यमकाराहंकाररहितत्वेन निर्ममत्वलक्षणे परमसाम्याभिधाने वीतरागचारित्रे तत्परिणतनिजशुद्धात्मस्वभावे वा। तथाहि-अहं तावत्केवलज्ञानदर्शनस्वभावत्वेन ज्ञायकैकटङ्कोत्कीर्णस्वभावः। तथाभूतस्य सतो मम न केवलं स्वस्वाम्यादयः परद्रव्यसंबन्धा न सन्ति, निश्चयेन ज्ञेयज्ज्ञायकसंबन्धो नास्ति। ततः कारणात्समस्तपरद्रव्यममत्वरहितो भूत्वा परमसाम्यलक्षणे निजशुद्धात्मनि

ટીકા:- હું આ મોક્ષાધિકારી, જ્ઞાયકસ્વભાવી આત્મતત્ત્વના પરિજ્ઞાનપૂર્વક મમત્વના ત્યાગરૂપ અને નિર્મમત્વના ગ્રહણરૂપ વિધિ વડે સર્વ આરંભથી (ઉદ્ધમથી) શુદ્ધાત્મામાં પ્રવર્તું છું, કારણ કે અન્ય કૃત્યનો અભાવ છે (અર્થાત્ બીજું કંઈ કરવાયોગ્ય નથી). તે આ પ્રમાણે (અર્થાત્ હું આ પ્રમાણે શુદ્ધાત્મામાં પ્રવર્તું છું):-પ્રથમ તો હું સ્વભાવથી જ્ઞાયક જ છું; કેવળ જ્ઞાયક હોવાથી મારે વિશ્વની (સમસ્ત પદાર્થોની) સાથે પણ સહજ જ્ઞેયજ્ઞાયકલક્ષણ સંબંધ જ છે, પરંતુ બીજા સ્વસ્વામિલક્ષણાદિ સંબંધો નથી; તેથી મારે કોઈ પ્રત્યે મમત્વ નથી, સર્વત્ર નિર્મમત્વ જ છે. હવે, એક જ્ઞાયકભાવનો સર્વ જ્ઞેયોને જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી, ક્રમે પ્રવર્તતા, અનંત, ભૂત-વર્તમાન-ભાવી વિચિત્ર પર્યાયસમૂહવાળાં, *અગાધસ્વભાવ અને ગંભીર એવાં સમસ્ત દ્રવ્યમાત્રને-જાણે કે તે દ્રવ્યો જ્ઞાયકમાં કોતરાઈ ગયાં હોય, ચીતરાઈ ગયાં હોય, દટાઈ ગયાં હોય, ખોડાઈ ગયાં હોય, ડૂબી ગયાં હોય, સમાઈ ગયાં હોય, પ્રતિબિંબિત થયાં હોય એમ-એક ક્ષણમાં જ જે (શુદ્ધ આત્મા)

* અગાધ જેમનો સ્વભાવ છે અને જેઓ ગંભીર છે એવાં સમસ્ત દ્રવ્યોને ભૂત, વર્તમાન તેમ જ ભાવી કાળના, ક્રમે થતા, અનેક પ્રકારના, અનંત પર્યાયો સહિત એક સમયમાં જ પ્રત્યક્ષ જાણવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે.

સ્યાનિવાર્યત્વેનાશક્યવિવેચનત્વાદુપાતવૈશ્વરૂપ્યમપિ સહજાનન્તશક્તિજ્ઞાયકસ્વભાવેનૈક્યરૂપ્યમ-
નુજ્ઞન્તમાસંસારમનયૈવ સ્થિત્યા સ્થિતં મોહેનાન્યથાધ્યવસ્યમાનં શુદ્ધાત્માનમેષ મોહમુત્ખાય
યથાસ્થિતમેવાતિનિ:પ્રકમ્પ: સમ્પ્રતિપદ્યે। સ્વયમેવ ભવતુ ચાસ્યૈવં દર્શનવિશુદ્ધિમૂલયા
સમ્યગ્જ્ઞાનોપયુક્તયાત્યન્તમવ્યાબાધરતત્વાત્સાધોરપિ સાક્ષાત્સિદ્ધભૂતસ્ય સ્વાત્મનસ્તથાભૂતાનાં
પરમાત્મનાં ચ નિત્યમેવ તદેકપરાયણત્વલક્ષણો ભાવનમસ્કાર:।। ૨૦૦।।

તિષ્ઠામીતિ। કિંચ ‘ઉવસંપયામિ સમ્મં’ ઇત્યાદિસ્વકીયપ્રતિજ્ઞાં નિર્વાહયન્સ્વયમપિ મોક્ષમાર્ગ-પરિણતિં
સ્વીકરોત્યેવં યદુક્તં ગાથાપાતનિકાપ્રારમ્ભે તેન કિમુક્તં ભવતિ-યે તાં પ્રતિજ્ઞાં ગૃહીત્વા સિદ્ધિં
ગતાસ્તૈરેવ સા પ્રતિજ્ઞા વસ્તુવૃત્ત્યા સમાપ્તિં નીતા। **કુન્દકુન્દાચાર્યદેવૈ:** પુનર્જ્ઞાન-દર્શનાધિકારદ્વયરૂપગ્ર
ન્થસમાપ્તિરૂપેણ સમાપ્તિં નીતા, શિવકુમારમહારાજેન તુ તદગ્રન્થશ્રવણેન ચ। કસ્માદિતિ ચેત્। યે મોક્ષં
ગતાસ્તેષાં સા પ્રતિજ્ઞા પરિપૂર્ણા જાતા, ન ચૈતેષામ્। કસ્માત્। ચરમદેહત્વાભાવાદિતિ।। ૨૦૦।। એવં
જ્ઞાનદર્શનાધિકારસમાપ્તિરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્।

એવં નિજશુદ્ધાત્મભાવનારૂપમોક્ષમાર્ગેણ યે સિદ્ધિં ગતા યે ચ તદારાધકાસ્તેષાં
દર્શનાધિકારાપેક્ષયાવસાનમજ્ઞલાર્થ ગ્રન્થાપેક્ષયા મધ્યમજ્ઞલાર્થ ચ તત્પદાભિલાષી ભૂત્વા નમસ્કારં
કરોતિ-

પ્રત્યક્ષ કરે છે, ‘જ્ઞેયજ્ઞાયકલક્ષણ સંબંધની અનિવાર્યતાને લીધે જ્ઞેય-જ્ઞાયકને ભિન્ન પાડવાં અશક્ય
હોવાથી વિશ્વરૂપતાને પામ્યો હોવા છતાં જે (શુદ્ધ આત્મા) સહજ અનંતશક્તિવાળા જ્ઞાયકસ્વભાવ વડે
એકરૂપતાને છોડતો નથી, જે અનાદિ સંસારથી આ જ સ્થિતિએ (જ્ઞાયકભાવપણે જ) રહ્યો છે અને
જે મોહ વડે અન્યથા અધ્યવસિત થાય છે (અર્થાત્ બીજી રીતે જણાય છે-મનાય છે), તે શુદ્ધ
આત્માને, આ હું મોહને ઉખેડી નાખીને, અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો, યથાસ્થિત જ (જેવો છે તેવો જ)
પ્રાપ્ત કરું છું.

આ રીતે દર્શનવિશુદ્ધિ જેનું મૂળ છે એવું જે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં ઉપયુક્તપણું તેને લીધે અત્યંત
અવ્યાબાધ લીનતા હોવાથી સાધુ હોવા છતાં પણ સાક્ષાત્ સિદ્ધભૂત એવા આ નિજ આત્માને તેમ જ
તથાભૂત (સિદ્ધભૂત) પરમાત્માઓને, તેમાં જ એક પરાયણપણું જેનું લક્ષણ છે એવો ભાવનમસ્કાર
સદાય સ્વયમેવ હો. ૨૦૦.

૧. જ્ઞેયજ્ઞાયકસ્વરૂપ સંબંધ ટાળી શકાય એવો નહિ હોવાને લીધે જ્ઞેયો જ્ઞાયકમાં ન જણાય એમ કરવું અશક્ય
છે તેથી આત્મા જાણે કે સમસ્તદ્રવ્યરૂપતાને પામે છે.
૨. અવ્યાબાધ = બાધા વિનાની; વિદ્ન વિનાની.
૩. તેમાં = નમસ્કાર કરવા યોગ્ય પદાર્થમાં; ભાવ્યમાં. [માત્ર ભાવ્યમાં જ પરાયણ-એકાગ્ર-લીન થવું તે
ભાવનમસ્કારનું લક્ષણ છે.]
૪. સ્વયમેવ = એની મેળે જ. [આચાર્યભગવાન શુદ્ધાત્મામાં લીન થાય છે તેથી એની મેળે જ ભાવનમસ્કાર
થઈ જાય છે.]

૧જૈનં જ્ઞાનં જ્ઞેયતત્ત્વપ્રણેતૃ
સ્ફીતં શબ્દબ્રહ્મ સમ્યગ્વિગાહ્ય ।
સંશુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાત્રૈકવૃત્ત્યા
નિત્યં યુક્તૈઃ સ્થીયતેઽસ્માભિરેવમ્ ॥ ૧૦ ॥

૧જ્ઞેયીકુર્વન્નજ્જસાસીમવિશ્વં
જ્ઞાનીકુર્વન્ જ્ઞેયમાક્રાન્તભેદમ્ ।
આત્મીકુર્વન્ જ્ઞાનમાત્માન્યભાસિ
સ્ફૂર્જત્યાત્મા બ્રહ્મ સમ્પદ સદ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

દંસળસંસુદ્ધાણં સમ્મળ્ણાણોવજોગજુત્તાણં ।

અવ્વાબાધરદાણં ણમો ણમો સિદ્ધસાહૂણં ॥ ૨૦૦ ❀૧૪ ॥

ળમો ણમો નમો નમઃ । પુનઃ પુનર્નમસ્કરોમીતિ ભક્તિપ્રકર્ષ ઢર્શયતિ । કેભ્યઃ । સિદ્ધસાહૂણં । સિદ્ધસાધુભ્યઃ । સિદ્ધશબ્દવાચ્યસ્વાત્મોપલઢ્ધિલક્ષણાર્હત્સિદ્ધેભ્યઃ, સાધુશબ્દવાચ્યમોક્ષસાધકાચાર્યો-પાઠયાયસાધુભ્યઃ । પુનરપિ કથંભૂતેભ્યઃ । દંસળસંસુદ્ધાણં મૂઢત્રયાદિપચ્ચવિંશતિમલરહિતસમ્યગ્ઢર્શન-સંશુદ્ધેભ્યઃ । પુનરપિ કથંભૂતેભ્યઃ । સમ્મળ્ણાણોવજોગજુત્તાણં સંશયાદિરહિતં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તસ્યોપયોગઃ સમ્યગ્જ્ઞાનોપયોગઃ, યોગો નિર્વિકલ્પસમાધિર્વીતરાગચારિત્રમિત્યર્થઃ, તાભ્યાં યુક્તાઃ સમ્યગ્જ્ઞાનોપયોગયુક્તાસ્તેભ્યઃ । પુનશ્ચ કિંરૂપેભ્યઃ । અવ્વાબાધરદાણં સમ્યગ્જ્ઞાનાદિભાવનોત્પન્ના-વ્યાબાધાનન્તસુખરતેભ્યશ્ચ ॥ ૨૦૦ ❀૧૪ ॥ ઇતિ નમસ્કારગાથાસહિતસ્થલચતુષ્ટયેન ચતુર્થવિશેષા-ન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ । ઁવં 'અત્થિત્તણિચ્છિદસ્સ હિ' ઇત્યાદ્યેકાદશ-

[ઇવે શ્લોક ઢ્વારા જિનભગવંતે કહેલા શબ્દબ્રહ્મના સમ્યક્ અભ્યાસનું ફળ કહેવામાં આવે છે.]

[અર્થઃ-] ઁ રીતે જ્ઞેયતત્ત્વને સમજાવનારા જૈન જ્ઞાનમાં-વિશાળ શબ્દબ્રહ્મમાં-સમ્યક્પણે અવગાહન કરીને (ડૂબકી મારીને, ઊંડા ઊતરીને, નિમગ્ન થઈને), અમે માત્ર શુદ્ધ આત્મદ્રવ્યરૂપ જે ઁક વૃત્તિ (પરિણતિ) તેનાથી સદા યુક્ત રહીએ છીએ.

[ઇવે શ્લોક ઢ્વારા મુક્ત આત્માના જ્ઞાનનો મહિમા કરીને જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકારની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છેઃ]

[અર્થઃ-] આત્મા બ્રહ્મને (પરમાત્મપણાને, સિદ્ધત્વને) શીઘ્ર પામીને, અસીમ (અનંત) વિશ્વને ઝડપથી (ઁક સમયમાં) જ્ઞેયરૂપ કરતો, ભેદોને પામેલાં જ્ઞેયોને જ્ઞાનરૂપ કરતો (અર્થાત્ અનેક પ્રકારનાં જ્ઞેયોને જ્ઞાનમાં જાણતો) અને સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનને આત્મારૂપ કરતો, પ્રગટ-દેદીપ્યમાન થાય છે.

❖ દ્રવ્યાનુસારિ ચરણં ચરણાનુસારિ
દ્રવ્યં મિથો દ્વયમિદં નનુ સવ્યપેક્ષમ્ ।
તસ્માન્મુમુક્ષુરધિરોહતુ મોક્ષમાર્ગ
દ્રવ્યં પ્રતીત્ય યદિ વા ચરણં પ્રતીત્ય ॥ ૧૨ ॥

इति तत्त्वदीपिकायां प्रवचनसारवृत्तौ श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां ज्ञेयतत्त्वप्रज्ञापनो नाम
द्वितीयः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥ २ ॥

ગાથાપર્યન્તં શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયમુખ્યત્વેન પ્રથમો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તદનન્તરં ‘અપદેસો પરમાણૂ પદેસમેત્તો ય’ ઇત્યાદિગાથાનવકપર્યન્તં પુદ્ગલાનાં પરસ્પરબન્ધમુખ્યત્વેન દ્વિતીયો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તતઃ પરં ‘અરસમરૂવં’ ઇત્યાદ્યકોનવિંશતિગાથાપર્યન્તં જીવસ્ય પુદ્ગલકર્મણા સહ બન્ધમુખ્યત્વેન તૃતીયો વિશેષાન્તરાધિકારસ્તતશ્ચ ‘ળ ચયદિ જો દુ મમતિં’ ઇત્યાદિ—દ્વાદશગાથાપર્યન્તં વિશેષભેદભાવનાચૂલિકાવ્યાખ્યાનરૂપશ્ચતુર્થો વિશેષાન્તરાધિકાર ઇત્યેકાધિક— પચ્ચાશદ્વાથાભિર્વિશેષાન્તરાધિકારચતુષ્ટયેન વિશેષભેદભાવનાભિધાનશ્ચતુર્થોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ।

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां तात्पर्यवृत्तौ ‘तम्हा तस्स णमाइं’ इत्यादिपञ्चत्रिंशद्वाथा—पर्यन्तं सामान्यज्ञेयव्याख्यानं, तदनन्तरं ‘दव्वं जीवं’ इत्याद्येकोनविंशतिगाथापर्यन्तं जीवपुद्गलधर्मादिभेदेन विशेषज्ञेयव्याख्यानं, ततश्च ‘सपदेसेहिं समग्गो’ इत्यादिगाथाष्टकपर्यन्तं सामान्यभेदभावना, ततः परं ‘अत्थित्तणिच्छिदस्स हि’ इत्याद्येकाधिकपञ्चाशद्वाथापर्यन्तं विशेषभेदभावना चेत्यन्तराधिकारचतुष्टयेन त्रयोदशाधिकशतगाथाभिः सम्यग्दर्शनाधिकारनामा ज्ञेयाधिकारापरसंज्ञो द्वितीयो महाधिकारः समाप्तः ॥ २ ॥

[હવે શ્લોક દ્વારા, દ્રવ્ય અને ચરણનો સંબંધ બતાવી, જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામના દ્વિતીય અધિકારની અને ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા નામના તૃતીય અધિકારની સંધિ દર્શાવવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] ચરણ દ્રવ્યાનુસાર હોય છે અને દ્રવ્ય ચરણાનુસાર હોય છે—એ રીતે તે બન્ને પરસ્પર અપેક્ષાસહિત છે; તેથી કાં તો દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને અથવા તો ચરણનો આશ્રય કરીને મુમુક્ષુ (જ્ઞાની, મુનિ) મોક્ષમાર્ગમાં આરોહણ કરે.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃત-ચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામનો દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

❖ વસંતતિલકા છંદ

‘एस सुरासुरमणुसिंदवंदिदं धोदघाइकम्ममलं। पणमामि वड्डमाणं तित्थं धम्मस्स कत्तारं। सेसे पुण तित्थयरे ससव्वसिद्धे विसुद्धसम्भावे। समणे य णाणदंसणचरित्त-तववीरियायारे।। ते ते सव्वे समगं समगं पत्तेगमेव पत्तेगं। वंदामि य वट्टंते अरहंते माणुसे खेत्ते।।’

**एवं पणमिय सिद्धे जिणवरवसहे पुणो पुणो समणे ।
पडिवज्जदु सामण्णं जदि इच्छदि दुक्खपरिमोक्खं ।। २०१।।**

इत्यादि मूलगुणकथनरूपेण द्वितीयस्थले गाथाद्वयम्। तदनन्तरं गुरुव्यवस्थाज्ञापनार्थं ‘लिंगगहणे’ इत्यादि एका गाथा, तथैव प्रायश्चित्तकथनमुख्यतया ‘पयदम्हि’ इत्यादि गाथाद्वयमिति समुदायेन तृतीयस्थले गाथात्रयम्। अथाचारादिशास्त्रकथितक्रमेण तपोधनस्य संक्षेपसमाचारकथनार्थं ‘अधिवासे व’ इत्यादि चतुर्थस्थले गाथात्रयम्। तदनन्तरं भावहिंसा-द्रव्यहिंसापरिहारार्थं ‘अपयत्ता वा चरिया’ इत्यादि पञ्चमस्थले सूत्रषट्कमित्येकविंशतिगाथाभिः स्थलपञ्चकेन प्रथमान्तराधिकारे समुदायपातनिका। तद्यथा-अथासन्नभव्यजीवांश्चारित्रे प्रेरयति-**पडिवज्जदु** प्रतिपद्यतां स्वीकरोतु। किम्। **सामण्णं** श्रामण्यं चारित्रम्। यदि किम्। **इच्छदि जदि दुक्खपरिमोक्खं** यदि चेत् दुःखपरिमोक्षमिच्छति। स कः कर्ता। परेषामात्मा। कथं प्रतिपद्यताम्। **एवं** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण ‘एस सुरासुरमणुसिंद’ इत्यादिगाथापञ्चकेन पञ्चपरमेष्ठिनमस्कारं कृत्वा ममात्मना दुःखमोक्षार्थिनान्यैः पूर्वोक्तभव्यैर्वा यथा तच्चारित्रं प्रतिपन्नं तथा

[इवे गाथा શરૂ કર્યા પહેલાં તેની સાથે સંધિને અર્થે શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવે પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવા માટે નીચે પ્રમાણે જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અધિકારની પહેલી ત્રણ ગાથાઓ લખી છે:]

❁ ‘एस सुरासुरमणुसिंदवंदिदं धोदघाइकम्ममलं। पणमामि वड्डमाणं तित्थं धम्मस्स कत्तारं।। सेसे पुण तित्थयरे ससव्वसिद्धे विसुद्धसम्भावे। समणे य णाणदंसणचरित्ततववीरिया-यारे।। ते ते सव्वे समगं समगं पत्तेगमेव पत्तेगं। वंदामि य वट्टंते अरहन्ते माणुसे खेत्ते।।’

[इवे आ अધિકારની ગાથા શરૂ કરવામાં આવે છે:]

**એ રીત પ્રણમી સિદ્ધ, જિનવરવૃષભ, મુનિને ફરી ફરી,
શ્રામણ્ય અંગીકૃત કરો, અભિલાષ જો દુખમુક્તિની. ૨૦૧.**

* આ ત્રણ ગાથાઓના અર્થ માટે પાંચમું પાનું જુઓ.

**एवं प्रणम्य सिद्धान् जिनवरवृषभान् पुनः पुनः श्रमणान् ।
प्रतिपद्यतां श्रामण्यं यदीच्छति दुःखपरिमोक्षम् ॥ २०१ ॥**

યથા મમાત્મના દુઃખમોક્ષાર્થિના, 'કિંચા અરહંતાણં સિદ્ધાણં તહ ણમો ગણહરાણં । અજ્ઞાવયવગ્ગાણં સાહૂણં ચેદિ સવ્વેસિં ॥ તેસિં વિસુદ્ધદંસણનાણપહાણાસમં સમાસેજ્જ । ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી ॥' ઇતિ અર્હત્સિદ્ધાચાર્યોપાધ્યાયસાધૂનાં પ્રણતિવન્દનાત્મકનમસ્કારપુરઃસરં વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાનં સામ્યનામ શ્રામણ્યમવાન્તરગ્રન્થસન્દર્ભોભયસમ્ભાવિત સૌસ્થિત્યં સ્વયં પ્રતિપન્નં, પરેષામાત્માપિ યદિ દુઃખમોક્ષાર્થી તથા તત્પ્રતિપદ્યતામ્ । યથાનુભૂતસ્ય તત્પ્રતિપત્તિવર્ત્મનઃ પ્રણેતારો વયમિમે તિષ્ઠામ ઇતિ ॥ ૨૦૧ ॥

પ્રતિપદ્યતામ્ । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ । પળમિય પ્રણમ્ય । કાન્ । સિદ્ધે અજ્ઞનપાદુકાદિસિદ્ધિવિલક્ષણ-સ્વાત્મોપલધ્ધિસિદ્ધિસમેતસિદ્ધાન્ । જિનવરવસહે સાસાદનાદિક્ષીણકષાયાન્તા એકદેશજિના ઉચ્યન્તે, શેષાશ્ચાનાગારકેવલિનો જિનવરા ભણ્યન્તે, તીર્થકરપરમદેવાશ્ચ જિનવરવૃષભા ઇતિ, તાન્ જિનવરવૃષભાન્ । ન કેવલં તાન્ પ્રણમ્ય, પુણો પુણો સમણે ચિદ્ધમત્કારમાત્રનિજાત્મ-સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપનિશ્ચય-

अन्वयार्थः- [यदि दुःखपरिमोक्षम् इच्छति] ज्ञे दुःखी परिमुक्त भवानी छद्म होय तो, [एवं] पूर्वोक्त रीते (ज्ञानतत्त्व-प्रज्ञापननी पढेदी त्रश गाथाओ प्रमाणे) [पुनः पुनः] इरी इरीने [सिद्धान्] सिद्धोने, [जिनवरवृषभान्] जिनवरवृषभोने (-अर्हतोने) तथा [श्रमणान्] श्रमणोने [प्रणम्य] प्रणमिने, [श्रामण्यं प्रतिपद्यताम्] (ज्य) श्रामण्यने अंगीकार करो.

टीका:- દુઃખથી મુક્ત થવાના અર્થી એવા મારા આત્માએ જે રીતે ' *કિંચા અરહંતાણં સિદ્ધાણં તહ ણમો ગણહરાણં । અજ્ઞાવયવગ્ગાણં સાહૂણં ચેદિ સવ્વેસિં ॥ તેસિં વિસુદ્ધ-દંસણનાણપહાણાસમં સમાસેજ્જ । ઉવસંપયામિ સમ્મં જત્તો ણિવ્વાણસંપત્તી ॥' એમ અર્હતો, સિદ્ધો, આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો તથા સાધુઓને 'પ્રણામ-વંદનાત્મક નમસ્કારપૂર્વક 'વિશુદ્ધ-દર્શનજ્ઞાનપ્રધાન સામ્ય નામના શ્રામણ્યને-કે જેનું આ ગ્રંથની અંદર આવી ગયેલા (જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન અને જ્ઞેયતત્ત્વ-પ્રજ્ઞાપન નામના) બે અધિકારોની રચના વડે સુસ્થિતપણું થયું છે તેને-પોતે અંગીકાર કર્યું, તે રીતે બીજાનો આત્મા પણ, જો તે દુઃખથી મુક્ત થવાનો અર્થી હોય તો, તેને અંગીકાર કરો. તેને (શ્રામણ્યને) અંગીકાર કરવાનો જે યથાનુભૂત માર્ગ તેના પ્રણેતા અમે આ ઊભા. ૨૦૧.

* આ, જ્ઞાનતત્ત્વ પ્રજ્ઞાપનની ચોથી ને પાંચમી ગાથાઓ છે. અર્થ માટે છંદુ પાનું જુઓ.

૧. નમસ્કાર પ્રણામ-વંદનમય છે. [વિશેષ માટે ત્રીજા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.]

૨. વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનપ્રધાન = વિશુદ્ધ દર્શન અને જ્ઞાન જેમાં પ્રધાન છે એવું. [સામ્ય નામના શ્રામણ્યમાં વિશુદ્ધ દર્શન અને જ્ઞાન પ્રધાન છે.]

૩. સુસ્થિતપણું = સારી સ્થિતિ; આબાદી; દૃઢપણું.

૪. યથાનુભૂત = જેવો (અમે) અનુભવ્યો છે તેવો

અથ શ્રમણો ભવિતુમિચ્છન્ પૂર્વં કિં કિં કરોતીત્યુપદિશતિ-

આપિચ્છ બંધુવર્ગં વિમોચિદો ગુરુકલત્તપુત્તેહિં ।

આસિજ્જ ણાણદંસણચરિત્તતવવીરિયાયારં ॥ ૨૦૨ ॥

આપૃચ્છ્ય બન્ધુવર્ગં વિમોચિતો ગુરુકલત્રપુત્રૈઃ ।

આસાઘ્ઙ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારમ્ ॥ ૨૦૨ ॥

યો હિ નામ શ્રમણો ભવિતુમિચ્છતિ સ પૂર્વમેવ બન્ધુવર્ગમાપૃચ્છતે, ગુરુકલત્રપુત્રેભ્ય આત્માનં વિમોચયતિ, જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારમાસીદતિ। તથાહિ-એવં બન્ધુવર્ગમાપૃચ્છતે, અહો ઇદંજનશરીરબન્ધુવર્ગવર્તિન આત્માનઃ, અસ્ય જનસ્ય આત્મા ન કિચ્ચનાપિ યુષ્માકં ભવતીતિ નિશ્ચયેન યૂયં જાનીતઃ તત આપૃષ્ઠા યૂયં; અયમાત્મા અઘોદ્ભિન્નજ્ઞાન-

રત્નત્રયાચરણપ્રતિપાદનસાધકત્વોદ્યતાન્ શ્રમણશબ્દવાચ્યાનાચાર્યોપાધ્યાયસાધૂંશ્ચ પુનઃ પુનઃ પ્રણમ્યેતિ। કિંચ પૂર્વં ગ્રન્થપ્રારમ્ભકાલે સામ્યમાશ્રયામીતિ શિવકુમારમહારાજનામા પ્રતિજ્ઞાં કરોતીતિ ભણિતમ્, ઇદાનીં તુ મમાત્મના ચારિત્રં પ્રતિપન્નમિતિ પૂર્વાપરવિરોધઃ। પરિહારમાહ-ગ્રન્થપ્રારમ્ભાત્પૂર્વમેવ દીક્ષા ગૃહીતા તિષ્ઠતિ, પરં કિંતુ ગ્રન્થકરણવ્યાજેન ક્લાપ્યાત્માનં ભાવનાપરિણતં દર્શયતિ, ક્લાપિ શિવકુમારમહારાજં, ક્લાપ્યન્યં ભવ્યજીવં વા। તેન કારણેનાત્ર ગ્રન્થે પુરુષનિયમો નાસ્તિ, કાલનિયમો નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ॥ ૨૦૧॥ અથ શ્રમણો ભવિતુમિચ્છન્પૂર્વં ક્ષમિતવ્યં કરોતિ-‘ઉવઙ્ઘિદો હોદિ સો સમણો’ ઇત્યગ્રે ષષ્ઠગાથાયાં

હવે શ્રમણ થવા ઇચ્છનાર પહેલાં શું શું કરે છે તે ઉપદેશે છે:-

બંધુજનોની વિદાય લઈ, સ્ત્રી-પુત્ર-વડીલોથી છૂટી,

દગ-જ્ઞાન-તપ-ચારિત્ર-વીર્યાચાર અંગીકૃત કરી. ૨૦૨.

અન્વયાર્થ:- (શ્રામણ્યાર્થ) [બન્ધુવર્ગમ્ આપૃચ્છ્ય] બંધુવર્ગની વિદાય લઈને, [ગુરુકલત્રપુત્રૈઃ વિમોચિતઃ] વડીલો, સ્ત્રી અને પુત્રથી મુક્ત કરવામાં આવ્યો થકો, [જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારમ્ આસાઘ્ઙ] જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારને અંગીકાર કરીને.....

ટીકા:- જે શ્રમણ થવા ઇચ્છે છે, તે પહેલાં જ બંધુવર્ગની (સગાંસંબંધીની) વિદાય લે છે, વડીલો, સ્ત્રી અને પુત્રથી પોતાને છોડાવે છે, જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચારને અંગીકાર કરે છે. તે આ પ્રમાણે:-

આ રીતે બંધુવર્ગની વિદાય લે છે : અહો આ પુરુષના શરીરના બંધુવર્ગમાં વર્તતા આત્માઓ ! આ પુરુષનો આત્મા જરા પણ તમારો નથી એમ નિશ્ચયથી તમે જાણો. તેથી

જ્યોતિઃ આત્માનમેવાત્મનોડનાદિબન્ધુમુપસર્પતિ। અહો ઇદંજનશરીરજનકસ્યાત્મન્, અહો ઇદંજનશરીરજનન્યા આત્મન્, અસ્ય જનસ્યાત્મા ન યુવાભ્યાં જનિતો ભવતીતિ નિશ્ચયેન યુવાં જાનીતં; તત ઇમમાત્માનં યુવાં વિમુચ્ચતં; અયમાત્મા અદ્યોદ્ધિન્નજ્ઞાનજ્યોતિઃ આત્મા નમેવાત્મનોડનાદિજનકમુપસર્પતિ। અહો ઇદંજનશરીરરમણ્યા આત્મન્, અસ્ય જનસ્યાત્માનં ન ત્વં રમયસીતિ નિશ્ચયેન ત્વં જાનીહિ; તત ઇમમાત્માનં વિમુચ્ચ; અયમાત્મા અદ્યોદ્ધિન્નજ્ઞાનજ્યોતિઃ સ્વાનુભૂતિમેવાત્મનોડનાદિરમણીમુપસર્પતિ। અહો ઇદંજનશરીરપુત્રસ્યાત્મન્, અસ્ય જનસ્યાત્મનો ન ત્વં જન્યો ભવસીતિ નિશ્ચયેન ત્વં જાનીહિ; તત ઇમમાત્માનં વિમુચ્ચ; અયમાત્મા અદ્યોદ્ધિન્નજ્ઞાનજ્યોતિઃ આત્માનમેવાત્મનોડનાદિજન્યમુપસર્પતિ। એવં ગુરુકલત્રપુત્રેભ્ય

યદ્વચાખ્યાનં તિષ્ઠતિ તન્મનસિ ધૃત્વા પૂર્વં કિં કૃત્વા શ્રમણો ભવિષ્યતીતિ વ્યાખ્યાતિ—**આપિચ્છ** આપૃચ્છ્ય પૃષ્ઠા। કમ્। **બંધુવર્ગ**ં બન્ધુવર્ગં ગોત્રમ્। તતઃ કથંભૂતો ભવતિ। **વિમોચિદો** વિમોચિતસ્ત્યક્તો ભવતિ। કૈઃ કર્તૃભૂતૈઃ। **ગુરુકલત્રપુત્રેહિ**ં પિતૃમાતૃકલત્રપુત્રૈઃ। પુનરપિ કિં કૃત્વા શ્રમણો ભવિષ્યતિ। **આસિંજ્જ** આસાદ્ય આશ્રિત્ય। કમ્। **ળાણદંસળચરિત્તતવવીરિયાયારં** જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારમિતિ। અથ વિસ્તરઃ—અહો બન્ધુવર્ગપિતૃમાતૃકલત્રપુત્રાઃ, અયં મદી—યાત્મા સાંપ્રતમુદ્ધિત્રપરમવિવેકજ્યોતિસ્સન્ સ્વકીયચિદાનન્દૈકસ્વભાવં પરમાત્માનમેવ નિશ્ચયનયે—નાનાદિબન્ધુવર્ગં પિતરં માતરં કલત્રં પુત્રં ચાશ્રયતિ, તેન કારણેન માં મુચ્ચત યૂયમિતિ ક્ષમિતવ્યં કરોતિ। તતશ્ચ કિં કરોતિ।

હું તમારી વિદ્યાય લઉં છું. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ બંધુ તેની પાસે જાય છે.

અહો આ પુરુષના શરીરના જનકના આત્મા! અહો આ પુરુષના શરીરની જનનીના આત્મા! આ પુરુષનો આત્મા તમારાથી જનિત નથી એમ નિશ્ચયથી તમે જાણો. તેથી આ આત્માને તમે છોડો. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ જનક તેની પાસે જાય છે. અહો આ પુરુષના શરીરની રમણીના આત્મા! આ પુરુષના આત્માને તું રમાડતો નથી એમ નિશ્ચયથી તું જાણ. તેથી આ આત્માને તું છોડ. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે સ્વાનુભૂતિરૂપી જે પોતાની અનાદિ રમણી તેની પાસે જાય છે. અહો આ પુરુષના શરીરના પુત્રના આત્મા! આ પુરુષના આત્માનો તું જન્ય નથી એમ નિશ્ચયથી તું જાણ. તેથી આ આત્માને તું છોડ. જેને જ્ઞાનજ્યોતિ પ્રગટ થઈ છે એવો આ આત્મા આજે આત્મારૂપી જે પોતાનો અનાદિ જન્ય તેની પાસે જાય છે.—આ રીતે વડીલો, સ્ત્રી અને પુત્રથી પોતાને છોડાવે છે.

(અહીં એમ સમજવું કે, જે કોઈ જીવ મુનિ થવા ઇચ્છે છે, તે કુટુંબથી સર્વ પ્રકારે વિરક્ત જ હોય છે તેથી કુટુંબની સંમતિથી જ મુનિ થવાનો નિયમ નથી. એમ

૧. જનક = પિતા

૨. જન્ય = જન્મવાયોગ્ય; ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય; સંતાન.

આત્માનં વિમોચયતિ। તથા અહો કાલવિનયોપધાનબહુમાનાનિહ્વાર્થવ્યઙ્જનતદુભયસમ્પન્નત્વ-
લક્ષણજ્ઞાનાચાર, ન શુદ્ધસ્યાત્મનસ્ત્વમસીતિ નિશ્ચયેન જાનામિ, તથાપિ ત્વાં તાવદાસીદામિ
યાવત્ત્વત્પ્રસાદાત્ શુદ્ધમાત્માનમુપલભે। અહો નિઃશક્લિતત્વનિઃકાઙ્ક્ષિતત્વનિર્વિચિકિત્સત્વનિર્મૂઢ-
દૃષ્ટિત્વોપબૃંહણસ્થિતિકરણવાત્સલ્યપ્રભાવનાલક્ષણદર્શનાચાર, ન શુદ્ધસ્યાત્મનસ્ત્વમસીતિ નિશ્ચયેન
જાનામિ, તથાપિ ત્વાં તાવદાસીદામિ યાવત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ શુદ્ધમાત્માનમુપલભે। અહો
મોક્ષમાર્ગપ્રવૃત્તિકારણપદ્મમહાવ્રતોપેતકાયવા
હમનોગુપ્તીર્યાભાષૈષણાદાનનિક્ષેપણપ્રતિષ્ઠાપનસમિતિલક્ષણચારિત્રાચાર, ન શુદ્ધસ્યાત્મનસ્ત્વમસીતિ
નિશ્ચયેન જાનામિ તથાપિ ત્વાં તાવદાસીદામિ યાવત્ત્વત્પ્રસાદાત્ શુદ્ધમાત્માનમુપલભે। અહો
અનશનાવમૌદર્યવૃત્તિપરિસંખ્યાનરસપરિત્યાગવિવિક્ત-શય્યાસનકાયક્લેશપ્રાયશ્ચિત્તવિનયવૈયાવૃત્યસ્વાદ્ય
યાયધ્યાનવ્યુત્સર્ગલક્ષણતપ-

પરમચૈતન્યમાત્રનિજાત્મતત્ત્વસર્વપ્રકારોપાદેયરુચિપરિચ્છિત્તિનિશ્ચલાનુભૂતિસમસ્તપરદ્રવ્યેચ્છાનિવૃત્તિલક્ષણત
પશ્ચરણસ્વશક્ત્યનવગૂહનવીર્યાચારરૂપં નિશ્ચયપદ્મચારમાચારાદિચરણગ્રન્થકથિતતત્સાધક-
વ્યવહારપદ્મચારં ચાશ્રયતીત્યર્થઃ। અત્ર યદ્ગોત્રાદિભિઃ સહ ક્ષમિતવ્યવ્યાખ્યાનં કૃતં
તદત્રાતિપ્રસંગનિષેધાર્થમ્। તત્ર નિયમો નાસ્તિ। કથમિતિ ચેત્। પૂર્વકાલે પ્રચુરેણ
ભરતસગરરામપાણ્ડવાદયો રાજાન એવ જિનદીક્ષાં ગૃહ્ણન્તિ, તત્પરિવારમધ્યે યદા કોઽપિ
મિથ્યાદૃષ્ટિર્ભવતિ તદા ધર્મસ્યોપસર્ગ કરોતીતિ। યદિ પુનઃ કોઽપિ

કુટુંબના ભરોસે રહેવાથી તો, જો કુટુંબ કોઈ રીતે સંમતિ ન જ આપે તો મુનિ જ ન થઈ શકાય.
આમ કુટુંબને રાજી કરીને જ મુનિપણું ધારણ કરવાનો નિયમ નહિ હોવા છતાં, કેટલાક જીવોને મુનિ
થતાં પહેલાં વૈરાગ્યના કારણે કુટુંબને સમજાવવાની ભાવનાથી પૂર્વોક્ત પ્રકારનાં વચનો નીકળે છે.
એવાં વૈરાગ્યનાં વચનો સાંભળી, કુટુંબમાં કોઈ અલ્પસંસારી જીવ હોય તો તે પણ વૈરાગ્યને પામે છે.)

(હવે નીચે પ્રમાણે પંચાચારને અંગીકાર કરે છેઃ)

(જેવી રીતે બંધુવર્ગની વિદાય લીધી, વડીલો, સ્ત્રી અને પુત્રથી પોતાને છોડાવ્યો,) તેવી
રીતે-અહો કાળ, વિનય, ઉપધાન, બહુમાન, અનિહ્વવ, અર્થ, વ્યંજન અને તદુભયસંપન્ન જ્ઞાનાચાર!
શુદ્ધ આત્માનો તું નથી એમ નિશ્ચયથી હું જાણું છું, તોપણ ત્યાં સુધી તને અંગીકાર કરું છું કે જ્યાં
સુધીમાં તારા પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું. અહો નિઃશંકિતત્વ, નિઃકાંક્ષિતત્વ, નિર્વિચિકિત્સત્વ,
નિર્મૂઢદૃષ્ટિત્વ, ઉપબૃંહણ, સ્થિતિકરણ, વાત્સલ્ય અને પ્રભાવનાસ્વરૂપ દર્શનાચાર! શુદ્ધ આત્માનો તું
નથી એમ નિશ્ચયથી હું જાણું છું, તોપણ ત્યાં સુધી તને અંગીકાર કરું છું કે જ્યાં સુધીમાં તારા
પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું. અહો મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિના કારણભૂત, પંચમહાવ્રત સહિત કાય-
વચન-મનગુપ્તિ અને ઈર્યા-ભાષા-એષણા-આદાનનિક્ષેપણ-પ્રતિષ્ઠાપનસમિતિસ્વરૂપ ચારિત્રાચાર! શુદ્ધ
આત્માનો તું નથી એમ નિશ્ચયથી હું જાણું છું, તોપણ ત્યાં સુધી તને અંગીકાર કરું છું કે જ્યાં સુધીમાં
તારા પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું. અહો અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ,
વિવિક્ત શય્યાસન, કાયકલેશ, પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય,

આચાર, ન શુદ્ધસ્યાત્મનસ્ત્વમસીતિ નિશ્ચયેન જાનામિ, તથાપિ ત્વાં તાવદાસીદામિ યાવત્ ત્વત્પ્રસાદાત્ શુદ્ધમાત્માનમુપલભે। અહો સમસ્તેતરાચારપ્રવર્તકસ્વશક્ત્યનિગૂહનલક્ષણવીર્યાચાર, ન શુદ્ધસ્યાત્મનસ્ત્વમસીતિ નિશ્ચયેન જાનામિ, તથાપિ ત્વાં તાવદાસીદામિ યાવત્ત્વત્પ્રસાદાત્ શુદ્ધમાત્માનમુપલભે। એવં જ્ઞાનદર્શનચારિત્રતપોવીર્યાચારમાસીદતિ ચ।। ૨૦૨।।

મન્યતે ગોત્રસમ્મતં કૃત્વા પશ્ચાત્તપશ્ચરણં કરોમિ તસ્ય પ્રચુરેણ તપશ્ચરણમેવ નાસ્તિ, કથમપિ તપશ્ચરણં ગૃહીતેડપિ યદિ ગોત્રાદિમમત્વં કરોતિ તદા તપોધન એવ ન ભવતિ। તથાચોક્તમ્-“જો સકલણયરરજ્જં પુવ્વં ચઙ્ગુણ કુણ્ઙ ય મમત્તિં। સો ણવરિ લિંગધારી સંજમસારેણ ણિસ્સારો”। ૨૦૨।। અથ જિનદીક્ષાર્થી ભવ્યો જૈનાચાર્યમાશ્રયતિ-**સમણં** નિન્દાપ્રશંસાદિસમ-ચિત્તત્વેન પૂર્વસૂત્રોદિતનિશ્ચયવ્યવહારપશ્ચાચારસ્યાચરણાચારણપ્રવીણત્વાત્ શ્રમણમ્। **ગુણઙ્ગ** ચતુર-શીતિલક્ષણગુણાષ્ટાદશસહસ્રશીલસહકારિકારણોત્તમનિજશુદ્ધાત્માનુભૂતિગુણેનાઢ્યં ભૂતં પરિપૂર્ણ-ત્વાદ્ગુણાઢ્યમ્। **કુલરૂવવયોવિસિદ્ધં** લોકદુગુચ્છા-

સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગસ્વરૂપ તપાચાર! શુદ્ધ આત્માનો તું નથી એમ નિશ્ચયથી હું જાણું છું, તોપણ ત્યાં સુધી તેને અંગીકાર કરું છું કે જ્યાં સુધીમાં તારા પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું. અહો સમસ્ત *ઈતર આચારમાં પ્રવર્તાવનારી સ્વશક્તિના અગોપનસ્વરૂપ વીર્યાચાર! શુદ્ધ આત્માનો તું નથી એમ નિશ્ચયથી હું જાણું છું, તોપણ ત્યાં સુધી તેને અંગીકાર કરું છું કે જ્યાં સુધીમાં તારા પ્રસાદથી શુદ્ધ આત્માને ઉપલબ્ધ કરું.-આ રીતે જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર તથા વીર્યાચારને અંગીકાર કરે છે.

(સમ્યદ્દષ્ટિ જીવ પોતાના સ્વરૂપને જાણે છે-અનુભવે છે, અન્ય સમસ્ત વ્યવહારભાવોથી પોતાને ભિન્ન જાણે છે. જ્યારથી તેને સ્વ-પરના વિવેકરૂપ ભેદવિજ્ઞાન પ્રગટ થયું હતું ત્યારથી જ તે સકલ વિભાવભાવોનો ત્યાગ કરી ચૂક્યો છે અને ત્યારથી જ એણે ટંકોટકીર્ણ નિજભાવ અંગીકાર કર્યો છે. તેથી તેને નથી કાંઈ ત્યાગવાનું રહ્યું કે નથી કાંઈ ગ્રહવાનું-અંગીકાર કરવાનું રહ્યું. સ્વભાવદષ્ટિની અપેક્ષાએ આમ હોવા છતાં, પર્યાયમાં તે પૂર્વબદ્ધ કર્મોના ઉદયના નિમિત્તે અનેક પ્રકારના વિભાવભાવોરૂપે પરિણમે છે. એ વિભાવપરિણતિ નહિ છૂટતી દેખીને તે આકુળવ્યાકુળ પણ થતો નથી તેમ જ સમસ્ત વિભાવપરિણતિને ટાળવાનો પુરુષાર્થ કર્યા વિના પણ રહેતો નથી. સકલ વિભાવપરિણતિ રહિત સ્વભાવદષ્ટિના જોરરૂપ પુરુષાર્થથી ગુણસ્થાનોની પરિપાટીના સામાન્ય ક્રમ અનુસાર તેને પહેલાં અશુભ પરિણતિની હાનિ થાય છે અને પછી ધીમે ધીમે શુભ પરિણતિ પણ છૂટતી જાય છે. આમ હોવાથી તે શુભ રાગના ઉદયની ભૂમિકામાં ગૃહવાસનો અને કુટુંબનો ત્યાગી થઈ વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ પંચાચારોને અંગીકાર કરે છે. જોકે જ્ઞાનભાવથી તે સમસ્ત શુભાશુભ ક્રિયાઓનો ત્યાગી છે તોપણ પર્યાયમાં શુભ રાગ નહિ છૂટતો હોવાથી તે પૂર્વોક્ત રીતે પંચાચારને ગ્રહણ કરે છે.) ૨૦૨.

* ઈતર = અન્ય; વીર્યાચાર સિવાયના બીજા.

અથાતઃ કીદશો ભવતીત્યુપદિશતિ-

**સમણં ગણિં ગુણઢ્યં કુલરૂપવયોવિશિષ્ટમિદ્વદરં ।
સમણેહિં તં પિ પણદો પડિચ્છ મં ચેદિ અણુગહિદો ॥ ૨૦૩ ॥**

**શ્રમણં ગણિનં ગુણાઢ્યં કુલરૂપવયોવિશિષ્ટમિદ્વદરમ્ ।
શ્રમણૈસ્તમપિ પ્રણતઃ પ્રતીચ્છ માં ચેત્યનુગૃહીતઃ ॥ ૨૦૩ ॥**

તતો હિ શ્રામણ્યાર્થી પ્રણતોઽનુગૃહીતશ્ચ ભવતિ । તથાહિ-આચરિતાચારિતસમસ્ત-
વિરતિપ્રવૃત્તિસમાનાત્મરૂપશ્રામણ્યત્વાત્ શ્રમણં, એવંવિધશ્રામણ્યાચરણાચારણપ્રવીણત્વાત્ ગુણાઢ્યં,
સકલલૌકિકજનનિઃશઙ્કસેવનીયત્વાત્ કુલક્રમાગતક્રૌર્યાદિદોષવર્જિતત્વાચ્ચ કુલવિશિષ્ટં, અન્ત-

રહિતત્વેન જિનદીક્ષાયોગ્યં કુલં ભણ્યતે । અન્તરજ્જશુદ્ધાત્માનુભૂતિજ્ઞાપકં નિર્ગન્થનિર્વિકારં રૂપમુચ્યતે ।
શુદ્ધાત્મસંવિત્તિવિનાશકારિવૃદ્ધબાલયૌવનોદ્રેકજનિતબુદ્ધિવૈકલ્યરહિતં વયશ્ચેતિ । તૈઃ
કુલરૂપવયોભિર્વિશિષ્ટત્વાત્ કુલરૂપવયોવિશિષ્ટમ્ । **ઇદ્વદરં** ઇદ્વદરં સમ્મતમ્ । કૈઃ । **સમણેહિં**
નિજપરમાત્મતત્ત્વભાવનાસહિતસમચિત્તશ્રમણૈરન્યાચાર્યોઃ । **ગણિં** એવંવિધગુણવિશિષ્ટં પરમાત્મભાવના-સાધ
કદીક્ષાદાયકમાચાર્યમ્ । **તં પિ પણદો** ન કેવલં તમાચાર્યમાશ્રિતો ભવતિ, પ્રણતોઽપિ ભવતિ । કેન
રૂપેણ । **પડિચ્છ મં** હે ભગવન્, અનન્તજ્ઞાનાદિજિનગુણસંપત્તિકારણભૂતાયા અનાદિકાલેઽ-ત્યન્તદુર્લભાયા
ભાવસહિતજિનદીક્ષાયાઃ પ્રદાનેન પ્રસાદેન

પછી તે કેવો થાય છે તે હવે ઉપદેશે છે:-

**‘ મુજને શ્રણે ’ કહી, પ્રણત થઈ, અનુગૃહીત થાય ગણી વડે,
-વચરૂપકુલવિશિષ્ટ, યોગી, ગુણાઢ્ય ને મુનિ-ઈષ્ટ જે. ૨૦૩.**

અન્વયાર્થઃ- [શ્રમણં] જે શ્રમણ છે, [ગુણાઢ્યં] ગુણાઢ્ય છે, [કુલરૂપવયોવિશિષ્ટં] કુળ,
રૂપ તથા વયથી વિશિષ્ટ છે અને [શ્રમણૈઃ ઇદ્વદરં] શ્રમણોને અતિ ઈષ્ટ છે [તમ્ અપિ ગણિતં] એવા
ગણીને [મામ્ પ્રતીચ્છ ઇતિ] ‘ મારો સ્વીકાર કરો ’ એમ કહીને [પ્રણતઃ] પ્રણત થાય છે (-પ્રણામ
કરે છે) [ચ] અને [અનુગૃહીતઃ] અનુગૃહીત થાય છે.

ટીકા:- પછી શ્રામણ્યાર્થી પ્રણત અને અનુગૃહીત થાય છે. તે આ પ્રમાણે: આચરવામાં અને
અચરાવવામાં આવતી સમસ્ત વિરતિની પ્રવૃત્તિના સમાન આત્મરૂપ-એવા શ્રામણ્યપણાને લીધે
જે ‘ શ્રમણ ’ છે, એવું શ્રામણ્ય આચરવામાં અને અચરાવવામાં પ્રવીણ હોવાને લીધે જે ‘ ગુણાઢ્ય ’
છે, સર્વ લૌકિક જનોથી નિઃશંકપણે સેવવાયોગ્ય હોવાને લીધે અને કુળક્રમાગત (કુળના ક્રમે ઊતરી
આવતા) કૂરતાદિ દોષોથી રહિત હોવાને લીધે જે

૧. સમાન = તુલ્ય; બરોબર; સરખું; મળતું [વિરતિની પ્રવૃત્તિને તુલ્ય આત્માનું રૂપ અર્થાત્ વિરતિની
પ્રવૃત્તિને મળતી-સરખી-આત્મદશા તે શ્રામણ્ય છે.]

૨. ગુણાઢ્ય = ગુણથી સમૃદ્ધ, ગુણથી ભરપૂર.

રજ્જશુદ્ધરૂપાનુમાપકબહિરજ્જશુદ્ધરૂપત્વાત્ રૂપવિશિષ્ટં, શૈશવવાર્ધક્યકૃતબુદ્ધિવિક્લવત્વાભાવાદ્યૌવ-
નોદ્રેકવિક્રિયાવિવિક્તબુદ્ધિત્વાદ્ વયોવિશિષ્ટં, નિ:શેષિતયથોક્તશ્રામણ્યાચરણાચારણવિષયપૌરુષેય-
દોષત્વેન મુમુક્ષુભિરભ્યુપગતતરત્વાત્ શ્રમણૈરિષ્ટતરં ચ ગણિનં શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બસાધકમાચાર્ય
શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બસિદ્ધ્યા મામનુગૃહાણેત્યુપસર્પન્ પ્રણતો ભવતિ। એવમિયં તે શુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વોપલમ્બસિદ્ધિરિતિ તેન પ્રાર્થિતાર્થેન સંયુજ્યમાનોऽનુગૃહીતો ભવતિ।। ૨૦૩।।

અથાતોઽપિ કીદશો ભવતીત્યુપદિશતિ-

**णाहं होमि परेसिं ण मे परे णत्थि मज्झमिह किंचि।
इदि णिच्छिदो जिदिंदो जादो जधजादरूवधरो।। २०४।।**

માં પ્રતીચ્છ સ્વીકુરુ। **चेदि अणुगहिदो** ન કેવલં પ્રણતો ભવતિ, તેનાચાર્યેણાનુગૃહીત: સ્વીકૃતશ્ચ
ભવતિ। હે ભવ્ય, નિસ્સારસંસારે દુર્લભબોધિં પ્રાપ્ય નિજશુદ્ધાત્મભાવનારૂપયા નિશ્ચયચતુર્વિધારાધ-નયા
મનુષ્યજન્મ સફલં કુર્વિત્યનેન પ્રકારેણાનુગૃહીતો ભવતીત્યર્થ:।। ૨૦૩।। અથ ગુરુણા સ્વીકૃત: સન્
કીદશો ભવતીત્યુપદિશતિ-**णाहं होमि परेसिं** નાહં ભવામિ પરેષામ્। નિજશુદ્ધાત્મન: સકાશાત્પરેષાં

‘કુળવિશિષ્ટ’ છે, અંતરંગ શુદ્ધ રૂપનું અનુમાન કરાવનારું બહિરંગ શુદ્ધ રૂપ હોવાને લીધે જે ‘
રૂપવિશિષ્ટ’ છે, બાળપણથી અને વૃદ્ધપણથી થતી ‘બુદ્ધિવિકલવતાનો અભાવ હોવાને લીધે તથા
‘યૌવનોદ્રેકની વિક્રિયા વિનાની બુદ્ધિ હોવાને લીધે જે ‘વયવિશિષ્ટ’ છે અને યથોક્ત શ્રામણ્ય આચરવા
અને અચરાવવા સંબંધી ‘પૌરુષેય દોષોને નિ:શેષપણે નષ્ટ કર્યા હોવાથી મુમુક્ષુઓ વડે (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ
માટે) જેમનો બહુ આશ્રય લેવાતો હોવાને લીધે જે ‘શ્રમણોને અતિ ઈષ્ટ’ છે, એવા ગણીની પાસે-
શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિના સાધક આચાર્યની પાસે-‘શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિથી મને
અનુગૃહીત કરો’ એમ કહીને (શ્રામણ્યાર્થી) જતો થકો પ્રણત થાય છે. ‘આ પ્રમાણે આ તને
શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિ’ એમ (કહીને) તે ગણી વડે (તે શ્રામણ્યાર્થી) ‘પ્રાર્થિત અર્થથી
સંયુક્ત કરાતો થકો અનુગૃહીત થાય છે. ૨૦૩.

વળી ત્યાર પછી તે કેવો થાય છે તે હવે ઉપદેશે છે:-

**परनो न हुं, पर छे न मुज, भारुं नथी कंछ पण जगे,
-अे रीत निश्चित ने जितेंद्रिय साइजिडरूपधर बने. २०४.**

૧. વિકલવતા = અસ્થિરતા; વિકળતા

૨. યૌવનોદ્રેક = યૌવનનો ઉદ્રેક; જીવાનીની અતિશયતા.

૩. પૌરુષેય = મનુષ્યને સંભવતા

૪. પ્રાર્થિત અર્થ = અરજ કરીને માગેલી વસ્તુ

**નાહં ભવામિ પરેષાં ન મે પરે નાસ્તિ મમેહ કિઞ્ચિત્ ।
इति निश्चितो जितेन्द्रियः जातो यथाजातरूपधरः ॥ २०४ ॥**

તતોડપિ શ્રામણ્યાર્થી યથાજાતરૂપધરો ભવતિ । તથાહિ-અહં તાવન્ન કિઞ્ચિદપિ પરેષાં ભવામિ, પરેડપિ ન કિઞ્ચિદપિ મમ ભવન્તિ, સર્વદ્રવ્યાણાં પરૈઃ સહ તત્ત્વતઃ સમસ્ત-સમ્બન્ધશૂન્યત્વાત્ । તદિહ ષડ્દ્રવ્યાત્મકે લોકે ન મમ કિઞ્ચિદપ્યાત્મનોડન્યદસ્તીતિ નિશ્ચિતમતિઃ પરદ્રવ્યસ્વસ્વામિસમ્બન્ધનિબન્ધનાનામિન્દ્રિયનોડન્દ્રિયાણાં જયેન જિતેન્દ્રિયશ્ચ સન્ ધૃતયથાનિષ્પન્નાત્મદ્રવ્યશુદ્ધરૂપત્વેન યથાજાતરૂપધરો ભવતિ ॥ ૨૦૪ ॥

ભિન્નદ્રવ્યાણાં સંબન્ધી ન ભવામ્યહમ્ । ણ મે પરે ન મે સંબન્ધીનિ પરદ્રવ્યાણિ । ણતિથ મજ્જમિહ કિંચિ નાસ્તિ મમેહ કિંચિત્ । ઇહ જગતિ નિજશુદ્ધાત્મનો ભિન્ન કિંચિદપિ પરદ્રવ્યં મમ નાસ્તિ । ઇદિ ણિચ્છિદો ઇતિ નિશ્ચિતમતિર્જાતઃ । જિદિંદો જાદો ઇન્દ્રિયમનોજનિતવિકલ્પજાલરહિતાનન્ત-જ્ઞાનાદિગુણસ્વરૂપનિજપરમાત્મદ્રવ્યાદ્વિપરીતેન્દ્રિયનોડન્દ્રિયાણાં જયેન જિતેન્દ્રિયશ્ચ સંજાતઃ સન્ જઘજાદરૂવધરો યથાજાતરૂપધરઃ, વ્યવહારેણ નગ્નત્વં યથાજાતરૂપં, નિશ્ચયેન તુ સ્વાત્મરૂપં, તદિત્થંભૂતં યથાજાતરૂપં ધરતીતિ યથાજાતરૂપધરઃ નિર્ગન્થો જાત ઇત્યર્થ ॥ ૨૦૪ ॥ અથ તસ્ય પૂર્વસૂત્રોદિતયથાજાતરૂપધરસ્ય નિર્ગન્થસ્યાનાદિકાલદુર્લભાયાઃ સ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણસિદ્ધેર્ગમકં ચિહ્નં બાહ્યામ્યન્તરલિઙ્ગદ્વયમાદિશતિ-જઘજાદરૂવજાદં પૂર્વસૂત્રોક્તલક્ષણયથાજાતરૂપેણ નિર્ગન્થ-ત્વેન જાતમુત્પન્નં યથાજાતરૂપજાતમ્ । ઉપ્પાહિદ-

અન્યાર્થઃ- [અહં] હું [પરેષાં] પરનો [ન ભવામિ] નથી, [પરે મે ન] પર મારાં નથી, [ઇહ] આ લોકમાં [મમ] મારું [કિઞ્ચિત્] કાંઈ પણ [ન અસ્તિ] નથી-[ઇતિ નિશ્ચિતઃ] આવા નિશ્ચયવાળો અને [જિતેન્દ્રિયઃ] જિતેન્દ્રિય વર્તતો થકો તે [યથાજાતરૂપધરઃ] યથાજાતરૂપધર (સહજરૂપધારી) [જાતઃ] થાય છે.

ટીકા:- વળી ત્યાર પછી શ્રામણ્યાર્થી યથાજાતરૂપધર થાય છે. તે આ પ્રમાણે: ‘ પ્રથમ તો હું જરાય પરનો નથી, પર પણ જરાય મારાં નથી, કારણ કે સર્વ દ્રવ્યો તત્ત્વતઃ પર સાથે સમસ્ત સંબંધ રહિત છે; તેથી આ ષટ્દ્રવ્યાત્મક લોકમાં આત્માથી અન્ય એવું કાંઈ પણ મારું નથી;’-આમ નિશ્ચિત મતિવાળો (વર્તતો થકો) અને પરદ્રવ્યો સાથે સ્વ-સ્વામિસંબંધ જેમનો આધાર છે એવી ઈન્દ્રિયો અને નોઈન્દ્રિયના જય વડે જિતેન્દ્રિય વર્તતો થકો તે (શ્રામણ્યાર્થી) આત્મદ્રવ્યનું યથાનિષ્પન્ન શુદ્ધ રૂપ ધારણ કરવાથી યથાજાતરૂપધર થાય છે. ૨૦૪.

૧. યથાજાતરૂપધર = (આત્માનું) જેવું મૂળભૂત છે તેવું (-સહજ, સ્વાભાવિક) રૂપ ધારણ કરનાર

૨. તત્ત્વતઃ = ખરી રીતે; તત્ત્વની દૃષ્ટિએ; પરમાર્થ.

૩. યથાનિષ્પન્ન = જેવું બનેલું છે તેવું; જેવું મૂળભૂત છે તેવું; સહજ; સ્વાભાવિક.

અર્થેતસ્ય યથાજાતરૂપધરત્વસ્યાસંસારાનભ્યસ્તત્વેનાત્યન્તમપ્રસિદ્ધસ્યાભિનવાભ્યાસ-
કૌશલોપલભ્યમાનાયા: સિદ્ધેર્ગમકં બહિરજ્ઞાન્તરજ્ઞલિજ્ઞદ્વૈતમુપદિશતિ-

**જધજાદરૂવજાદં ઉપ્પાહિદકેસમંસુગં સુદ્ધં ।
રહિદં હિંસાદીદો અપ્પહિકમ્મં હવદિ લિંગં ॥ ૨૦૫ ॥
મુચ્છારંભવિજુતં જુતં ઉવજોગજોગસુદ્ધીહિં ।
લિંગં ણ પરાવેક્ખં અપુણભ્ભવકારણં જેણં ॥ ૨૦૬ ॥ [જુગલં]**

યથાજાતરૂપજાતમુત્પાટિતકેશશ્મશ્રુકં શુદ્ધમ્ ।
રહિતં હિંસાદિતોઽપ્રતિકર્મ ભવતિ લિજ્ઞમ્ ॥ ૨૦૫ ॥
મૂર્છારમ્ભવિયુક્તં યુક્તમુપયોગયોગશુદ્ધિભ્યામ્ ।
લિજ્ઞં ન પરાપેક્ષમપુનર્ભવકારણં જૈનમ્ ॥ ૨૦૬ ॥ [યુગલમ્]

કેસમંસુગં કેશશ્મશ્રુસંસ્કારોત્પન્નરાગાદિદોષવર્જનાર્થમુત્પાટિતકેશશ્મશ્રુત્વાદુત્પાટિતકેશશ્મશ્રુકમ્ । **સુદ્ધં** નિરવદ્યચૈતન્યચમત્કારવિસદ્દેશેન સર્વસાવદ્યયોગેન રહિતત્વાચ્છુદ્ધમ્ । **રહિદં હિંસાદીદો** શુદ્ધ-
ચૈતન્યરૂપનિશ્ચયપ્રાણહિંસાકારણભૂતાયા રાગાદિપરિણતિલક્ષણનિશ્ચયહિંસાયા અભાવાત્ હિંસાદિ-રહિતમ્ ।
અપ્પહિકમ્મં હવદિ પરમોપેક્ષાસંયમબલેન દેહપ્રતિકારરહિતત્વાદપ્રતિકર્મ ભવતિ । કિમ્ । **લિંગં** એવં
પદ્મવિશેષણ-

હવે, અનાદિ સંસારથી 'અનભ્યસ્ત' હોવાથી જે અત્યંત અપ્રસિદ્ધ છે એવા આ
યથાજાતરૂપધરપણાનાં બહિરંગ અને અંતરંગ બે લિંગોનો-કે જેઓ 'અભિનવ અભ્યાસમાં કુશળતા
વડે ઉપલબ્ધ થતી સિદ્ધિનાં સૂચક છે તેમનો-ઉપદેશ કરે છે:-

**જન્મ્યા પ્રમાણે રૂપ, લુંચન કેશનું, શુદ્ધત્વ ને
હિંસાદિથી શૂન્યત્વ, દેહ-અસંસ્કરણ-એ લિંગ છે. ૨૦૫.
આરંભમૂર્છાશૂન્યતા, ઉપયોગયોગવિશુદ્ધતા,
નિરપેક્ષતા પરથી, -જિનદોદિત મોક્ષકારણ લિંગ આ. ૨૦૬.**

અન્યાર્થ:- [યથાજાતરૂપજાતમ્] જન્મસમયના રૂપ જેવા રૂપવાળું, [ઉત્પાટિત-
કેશશ્મશ્રુકં] માથાના અને દાઢીમૂઠના વાળનો લોચ કરાયેલું, [શુદ્ધં] શુદ્ધ (અકિંચન), [હિંસાદિતઃ
રહિતમ્] હિંસાદિથી રહિત અને [અપ્રતિકર્મ] પ્રતિકર્મ (શરીરની સજાવટ) વિનાનું-[લિંગં ભવતિ]
એવું (શ્રામણ્યનું બહિરંગ) લિંગ છે.

૧. અનભ્યસ્ત = નહિ અભ્યાસેલું

૨. અભિનવ = તદ્દન નવા. [યથાજાતરૂપધરપણાના તદ્દન નવા અભ્યાસમાં પ્રવીણતા વડે શુદ્ધાત્મ-તત્ત્વની
ઉપલબ્ધિરૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.]

આત્મનો હિ તાવદાત્મના યથોદિતક્રમેણ યથાજાતરૂપધરસ્ય જાતસ્યાયથાજાત-
રૂપધરત્વપ્રત્યયાનાં મોહરાગદ્વેષાદિભાવાનાં ભવત્યેવાભાવઃ, તદભાવાત્તુ તદ્ભાવભાવિનો નિવસન-
ભૂષણધારણસ્ય મૂર્ધજવ્યઞ્જનપાલનસ્ય સકિન્ચનત્વસ્ય સાવદ્યયોગયુક્તત્વસ્ય શરીરસંસ્કાર-
કરણત્વસ્ય ચાભાવાદ્યથાજાતરૂપત્વમુત્પાટિતકેશશ્મશ્રુત્વં શુદ્ધત્વં હિંસાદિરહિતત્વમપ્રતિકર્મત્વં ચ
ભવત્યેવ, તદેતદ્વહિરજ્ઞં લિજ્ઞમ્। તથાત્મનો યથાજાતરૂપધરત્વાપસારિતાયથાજાતરૂપધરત્વ-
પ્રત્યયમોહરાગ-દ્વેષાદિભાવાનામભાવાદેવ તદ્ભાવભાવિનો મમત્વકર્મપ્રક્રમપરિણામસ્ય શુભાશુભોપ-

વિશિષ્ટં લિજ્ઞં દ્રવ્યલિજ્ઞં જ્ઞાતવ્યમિતિ પ્રથમગાથા ગતા।। મુચ્છારંભવિમુક્કં પરદ્રવ્યકાઙ્કારહિત-
નિર્મોહપરમાત્મજ્યોતિર્વિલક્ષણા બાહ્યદ્રવ્યે મમત્વબુદ્ધિર્મૂર્છા ભણ્યતે, મનોવાક્ષાયવ્યાપારરહિત-
ચિન્મત્કારપ્રતિપક્ષભૂત આરમ્ભો વ્યાપારસ્તાભ્યાં મૂર્છારમ્ભાભ્યાં વિમુક્તં મૂર્છારમ્ભવિમુક્તમ્। જુત્તં
ઉવજોગજોગસુદ્ધીહિં નિર્વિકારસ્વસંવેદનલક્ષણ ઉપયોગઃ, નિર્વિકલ્પસમાધિર્યોગઃ, તયોરુપયોગ-
યોગયોઃ શુદ્ધિરુપયોગયોગશુદ્ધિસ્તયા યુક્તમ્। ણ પરાવેક્ષં નિર્મલાનુભૂતિપરિણતેઃ પરસ્ય
પરદ્રવ્યસ્યાપેક્ષયા રહિતં, ન પરાપેક્ષમ્। અપુણભવકારણં પુનર્ભવવિનાશકશુદ્ધાત્મપરિણામા-
વિપરીતાપુનર્ભવસ્ય મોક્ષસ્ય કારણમપુનર્ભવકારણમ્। જેઞ્ઠં જિનસ્ય સંબન્ધીદં જિનેન પ્રોક્તં વા જૈનમ્।
એવં પન્નવિશેષણવિશિષ્ટં ભવતિ। કિંમ્। લિંગં

[મૂર્છારમ્ભવિયુક્તમ્] મૂર્છા (મમત્વ) અને આરંભ રહિત, [ઉપયોગયોગશુદ્ધિભ્યાં યુક્તં]
ઉપયોગની અને યોગની શુદ્ધિથી યુક્ત તથા [ન પરાપેક્ષં] પરની અપેક્ષા વિનાનું -એવું [જૈનં]
જિનદેવે કહેલું [લિજ્ઞમ્] (શ્રામણ્યનું અંતરંગ) લિંગ છે [અપુનર્ભવ કારણમ્] કે જે મોક્ષનું કારણ છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો પોતાથી યથોક્ત ક્રમ વડે 'યથાજાતરૂપધર' થયેલા આત્માને
'અયથાજાતરૂપધરપણાનાં કારણભૂત મોહરાગદ્વેષાદિભાવોનો અભાવ હોય જ છે; અને તેમના અભાવને
લીધે, તેમના સદ્ભાવમાં હોય છે એવાં જે (૧) વસ્ત્રાભૂષણનું ધારણ, (૨) માથાના અને દાઢીમૂછના
વાળનું રક્ષણ, (૩) *સકિંચનપણું (૪) સાવદ્યયોગથી યુક્તપણું તથા (૫) શરીરસંસ્કારનું કરવું,
તેમનો (એ પાંચનો) અભાવ હોય છે; તેથી (તે આત્માને) (૧) જન્મસમયના રૂપ જેવું રૂપ, (૨)
માથા અને દાઢીમૂછના વાળનું લુંચિતપણું, (૩) શુદ્ધપણું, (૪) હિંસાદિરહિતપણું તથા (૫)
અપ્રતિકર્મપણું (શરીરની સજાવટનો અભાવ) હોય જ છે. માટે આ બહિરંગ લિંગ છે.

વળી આત્માને યથાજાતરૂપધરપણાથી દૂર કરવામાં આવેલું જે અયથાજાતરૂપધરપણું તેનાં
કારણભૂત મોહરાગદ્વેષાદિભાવોનો અભાવ હોવાને લીધે જ, તેમના સદ્ભાવમાં હોય

૧. યથાજાતરૂપધર = (આત્માનું) સહજ રૂપ ધરનાર

૨. અયથાજાતરૂપધર = (આત્માનું) અસહજ રૂપ ધરનાર

* સકિંચન = જેની પાસે કાંઈ પણ (પરિગ્રહ) હોય એવું

રક્તોપયોગતત્પૂર્વકતથાવિધયોગાશુદ્ધિયુક્તત્વસ્ય પરદ્રવ્યસાપેક્ષત્વસ્ય ચાભાવાન્મૂર્ચારમ્ભવિયુક્ત-
ત્વમુપયોગયોગાશુદ્ધિયુક્તત્વમપરાપેક્ષત્વં ચ ભવત્યેવ , તદેતદન્તરજ્ઞં લિજ્ઞમ્ ॥ ૨૦૫ ॥ ૨૦૬ ॥

અથૈતદુભયલિજ્ઞમાદાયૈતદેતત્કૃત્વા ચ શ્રમણો ભવતીતિ ભવતિક્રિયાયાં બન્ધુવર્ગપ્રચ્છન-
ક્રિયાદિશેષસકલક્રિયાણાં ચૈકકર્તૃકત્વમુદ્યોતયન્નિયતા શ્રામણ્યપ્રતિપત્તિર્ભવતીત્યુપદિશતિ-

આદાય તં પિ લિંગં ગુરુણા પરમેણ તં ણમંસિત્તા ।

સોઢ્ઠા સવદં કિરિયં ઉવઢ્ઠિદો હોદિ સો સમણો ॥ ૨૦૭ ॥

આદાય તદપિ લિજ્ઞં ગુરુણા પરમેણ તં નમસ્કૃત્ય ।

શ્રુત્વા સવ્રતાં ક્રિયામુપસ્થિતો ભવતિ સ શ્રમણઃ ॥ ૨૦૭ ॥

ભાવલિજ્ઞમિતિ । ઇતિ દ્રવ્યલિજ્ઞભાવલિજ્ઞસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૨૦૫ ॥ ૨૦૬ ॥ અથૈતલ્લિજ્ઞદ્વૈતમાદાય પૂર્વ
ભાવિનૈગમનયેન યદુક્તં પન્નાચારસ્વરૂપં તદિદાનીં સ્વીકૃત્ય તદાધારેણોપસ્થિતઃ સ્વસ્થો ભૂત્વા શ્રમણો
ભવતીત્યાખ્યાતિ—આદાય તં પિ લિંગં આદાય ગૃહીત્વા તત્પૂર્વોક્તં લિજ્ઞદ્વયમપિ । કથંભૂતમ્ । દત્તમિતિ
ક્રિયાધ્યાહારઃ । કેન દત્તમ્ । ગુરુણા પરમેણ દિવ્યધ્વનિકાલે પરમાગમોપદેશ-રૂપેનાર્હદ્વટારકેણ ,

છે એવાં જે (૧) મમત્વના અને ^૧કર્મપ્રક્રમના પરિણામ, (૨) શુભાશુભ ઉપરક્રમ ઉપયોગ અને
તત્પૂર્વક તથાવિધ યોગની અશુદ્ધિથી યુક્તપણું તથા (૩) પરદ્રવ્યથી સાપેક્ષપણું, તેમનો (એ ત્રણનો)
અભાવ હોય છે; તેથી (તે આત્માને) (૧) મૂર્છા અને આરંભથી રહિતપણું, (૨) ઉપયોગ અને
યોગની શુદ્ધિથી યુક્તપણું તથા (૩) પરની અપેક્ષાથી રહિતપણું હોય જ છે. માટે આ અંતરંગ લિંગ
છે. ૨૦૫-૨૦૬.

હવે (શ્રામણ્યાર્થ) આ બન્ને લિંગને ગ્રહીને અને આ આ (-આટલું આટલું) કરીને શ્રમણ
થાય છે—એમ ભવતિક્રિયાને વિષે, બંધુવર્ગની વિદાય લેવારૂપ ક્રિયાથી માંડીને બાકીની બધી
ક્રિયાઓનો એક કર્તા દર્શાવતાં, આટલાથી (અર્થાત્ આટલું કરવાથી) શ્રામણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ
ઉપદેશે છે:-

ગ્રહી પરમગુરુ-દીઘેલ લિંગ, નમસ્કરણ કરી તેમને,

વ્રત ને ક્રિયા સુણી, થઈ ઉપસ્થિત, થાય છે મુનિરાજ એ. ૨૦૭.

અન્વયાર્થ:- [પરમેણ ગુરુણા] પરમ ગુરુ વડે દેવામાં આવેલાં [તદ્ અપિ લિંગમ્] તે
બન્ને લિંગને [આદાય] ગ્રહીને, [તં નમસ્કૃત્ય] તેમને નમસ્કાર કરીને, [સવ્રતાં ક્રિયાં શ્રુત્વા] વ્રત
સહિત ક્રિયાને સાંભળીને [ઉપસ્થિતઃ] ઉપસ્થિત (આત્માની સમીપ સ્થિત) થયો થકો [સઃ] તે
[શ્રમણઃ ભવતિ] શ્રમણ થાય છે.

૧. કર્મપ્રક્રમ = કામ માથે લેવું તે; કામમાં જોડાવું તે; કામની વ્યવસ્થા.

૨. તત્પૂર્વક = ઉપરક્રમ (મલિન) ઉપયોગપૂર્વક

૩. ભવતિક્રિયા = થવારૂપ ક્રિયા

તતોઽપિ શ્રમણો ભવિતુમિચ્છન્ લિજ્જદ્વૈતમાદત્તે, ગુરું નમસ્યતિ, વ્રતક્રિયે શ્રુણોતિ, અથોપતિષ્ઠતે; ઉપસ્થિતશ્ચ પર્યાપ્તશ્રામણ્યસામગ્રીકઃ શ્રમણો ભવતિ। તથાહિ-તત્ત્વં ઇદં યથાજાતરૂપધ રત્વસ્ય ગમકં બહિરજ્ઞમન્તરજ્ઞમપિ લિજ્જં પ્રથમમેવ ગુરુણા પરમેણાર્હદ્રદ્વારકેણ તદાત્વે ચ દીક્ષાચાર્યેણ તદાદાનવિધાનપ્રતિપાદકત્વેન વ્યવહારતો દીયમાનત્વાદત્તમાદાનક્રિયણા સમ્ભાવ્ય તન્મયો ભવતિ। તતો
ભાવ્યભાવકભાવપ્રવૃત્તેતરેતરસંવલનપ્રત્યસ્તમિતસ્વપરવિભાગત્વેન દત્તસર્વસ્વમૂલોત્તરપરમગુરુનમસ્ક્રિયયા સમ્ભાવ્ય ભાવસ્તવવન્દનામયો ભવતિ। તતઃ સર્વસાવધ-યોગપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણૈકમહાવ્રતશ્રવણાત્મના શ્રુતજ્ઞાનેન સમયે ભવન્તમાત્માનં

દીક્ષાકાલે તુ દીક્ષાગુરુણા। લિજ્જગ્રહણાનન્તરં તં ગમંસિત્તાતં તં ગુરું નમસ્કૃત્ય, સોઘા તદનન્તરં શ્રુત્વા। કામ્। કિરિયં ક્રિયાં બૃહત્પ્રતિક્રમણામ્। કિવિશિષ્ટામ્। સવદં સવ્રતાં વ્રતારોપણસહિતામ્। ઉવદ્ધિદો તતશ્ચોપસ્થિતઃ સ્વસ્થઃ સન્ હોદિ સો સમણો સ પૂર્વોક્તસ્તપોધન ઇદાનીં શ્રમણો ભવતીતિ। ઇતો વિસ્તરઃ—પૂર્વોક્તલિજ્જગ્રહણાનન્તરં પૂર્વસૂત્રોક્તપચ્ચાચારમાશ્રયતિ, તતશ્ચાનન્ત—જ્ઞાનાદિગુણસ્મરણરૂપેણ ભાવનમસ્કારેણ તથૈવ તદ્ગુણપ્રતિપાદકવચનરૂપેણ દ્રવ્યનમસ્કારેણ ચ ગુરું નમસ્કરોતિ। તતઃ પરં સમસ્તશુભાશુભપરિણામનિવૃત્તિરૂપં સ્વસ્વરૂપે નિશ્ચલાવસ્થાનં પરમસામાયિકવ્રતમારોહતિ સ્વીકરોતિ। મનોવચનકાયૈઃ કૃતકારિતાનુમતૈશ્ચ જગત્ત્રયે કાલ—ત્રયેઽપિ સમસ્તશુભાશુભકર્મભ્યો ભિન્ના નિજશુદ્ધાત્મપરિણતિલક્ષણા યા તુ ક્રિયા સા નિશ્ચયેન બૃહત્પ્રતિક્રમણા ભજ્યતે। વ્રતારોપણાનન્તરં તાં ચ શ્રુણોતિ। તતો નિર્વિકલ્પસમાધિ—

ટીકા:- વળી ત્યાર પછી શ્રમણ થવાનો ઇચ્છક બન્ને લિંગને ગ્રહે છે, ગુરુને નમસ્કાર કરે છે. વ્રત તથા ક્રિયાને સાંભળે છે અને ઉપસ્થિત થાય છે; ઉપસ્થિત થયો થકો શ્રામણ્યની સામગ્રી પર્યાપ્ત થવાને લીધે શ્રમણ થાય છે. તે આ પ્રમાણે:

પરમ ગુરુ-પ્રથમ જ અર્હતભદ્ધરક અને તે વખતે (દીક્ષાકાળે) દીક્ષાચાર્ય-, આ યથાજાતરૂપધ રપણાનાં સૂચક બહિરંગ તથા અંતરંગ લિંગના ગ્રહણની વિધિના પ્રતિપાદક હોવાને લીધે, વ્યવહારથી તે લિંગના દેનાર છે; એ રીતે તેમના વડે દેવામાં આવેલાં તે લિંગને ગ્રહણક્રિયા વડે સંભાવીને-સન્માનીને (શ્રામણ્યાર્થી) તન્મય થાય છે. પછી જેમણે સર્વસ્વ દીધેલું છે એવા મૂળ અને ઉત્તર પરમગુરુને, ભાવ્યભાવકપણાને લીધે પ્રવર્તેલા ઇતરેતર મિલનના કારણે સ્વપરનો વિભાગ જેમાંથી અસ્ત થઈ ગયો છે એવી નમસ્કારક્રિયા વડે સંભાવીને-સન્માનીને ભાવસ્તુતિવંદનામય થાય છે. પછી સર્વ સાવધયોગના પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ એક મહાવ્રતને સાંભળવારૂપ શ્રુતજ્ઞાન વડે સમયમાં પરિણમતા આત્માને

૧. પર્યાપ્ત = પૂરતી; સંપૂર્ણ

૨. મૂળ પરમગુરુ જે અર્હતદેવ તથા ઉત્તર પરમગુરુ જે દીક્ષાચાર્ય તેમના પ્રત્યે અત્યંત આરાધ્યભાવને લીધે આરાધ્ય એવા પરમગુરુ અને આરાધક એવા પોતાનો ભેદ અસ્ત થાય છે.

૩. ભાવ્ય અને ભાવકના અર્થ માટે ૮ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ.

૪. ભાવસ્તુતિવંદનામય = ભાવસ્તુતિમય અને ભાવવંદનામય

જાનન્ સામાયિકમધિરોહતિ । તતઃ પ્રતિક્રમણાલોચનપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણક્રિયાશ્રવણાત્મના શ્રુતજ્ઞાનેન ત્રૈકાલિકકર્મમ્બો વિવિચ્યમાનમાત્માનં જાનન્નતીતપ્રત્યુત્પન્નાનુપસ્થિતકાયવાહ્મનઃકર્મવિવિક્તત્વમધિરોહતિ । તતઃ સમસ્તાવદ્યકર્માયતનં કાયમુત્સૃજ્ય યથાજાતરૂપં સ્વરૂપમેકમેકાગ્રેણાલમ્બ્ય વ્યવતિષ્ઠમાન ઉપસ્થિતો ભવતિ । ઉપસ્થિતસ્તુ સર્વત્ર સમદષ્ટિત્વાત્ સાક્ષાચ્છ્રમણો ભવતિ ॥૨૦૭॥

અથાવિચ્છિન્નસામાયિકાધિરૂઢોઽપિ શ્રમણઃ કદાચિચ્છેદોપસ્થાપનમર્હતીત્યુપદિશતિ-

**વદસમિદિંદિયરોધો લોચાવસ્સયમચેલમળ્હાણં ।
ખિદિસયણમદંતવણં ઠિદિભોયણમેગભત્તં ચ ॥ ૨૦૮ ॥
એદે ખલુ મૂલગુણા સમણાણં જિણવરેહિં પળ્ણત્તા ।
તેસુ પમત્તો સમણો છેદોવદ્ધાવગો હોદિ ॥ ૨૦૯ ॥ [જુમ્મં]**

બલેન કાયમુત્સૃજ્યોપસ્થિતો ભવતિ । તતશ્ચૈવં પરિપૂર્ણશ્રમણસામગ્ર્યાં સત્યાં પરિપૂર્ણશ્રમણો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૦૭ ॥ એવં દીક્ષાભિમુખપુરુષસ્ય દીક્ષાવિધાનકથનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથા-સસકં ગતમ્ । અથ નિર્વિકલ્પસામાયિક

જાણતો થકો, ^૧સામાયિકમાં આરૂઢ થાય છે. પછી ^૨પ્રતિક્રમણ-આલોચના-પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ ક્રિયાને સાંભળવારૂપ શ્રુતજ્ઞાન વડે ત્રિકાલિક કર્મથી વિવિક્ત (ભિન્ન) કરવામાં આવતા આત્માને જાણતો થકો, અતીત-વર્તમાન-અનાગત કાય-વચન-મનસંબંધી કર્મથી વિવિક્તપણામાં આરૂઢ થાય છે. પછી સમસ્ત સાવધ કર્મના ^૩આયતનભૂત કાયનો ^૪ઉત્સર્ગ કરીને યથાજાતરૂપવાળા સ્વરૂપને એકને એકાગ્રપણે અવલંબીને રહેતો થકો, ઉપસ્થિત થાય છે. અને ઉપસ્થિત થયો થકો, સર્વત્ર સમદષ્ટિપણાને લીધે સાક્ષાત્ શ્રમણ થાય છે. ૨૦૭.

અવિચ્છિન્ન સામાયિકમાં આરૂઢ થયો હોવા છતાં શ્રમણ કદાચિત્ છેદોપસ્થાપનને યોગ્ય છે એમ હવે ઉપદેશે છે:-

**પ્રત, સમિતિ, લુંચન, આવશ્યક, અણચેલ, ઇંદ્રિયરોધનં,
નહિ સ્નાન-દાતણ, એક ભોજન, ભૂશયન, સ્થિતિભોજનં. ૨૦૮.
-આ મૂળગુણ શ્રમણો તથા જિનદેવથી પ્રજ્ઞપ્ત છે,
તેમાં પ્રમત્ત થતાં શ્રમણ છેદોપસ્થાપક થાય છે. ૨૦૯.**

૧. સમયમાં (આત્મદ્રવ્યમાં, નિજદ્રવ્યસ્વભાવમાં) પરિણમવું તે સામાયિક છે.
૨. અતીત-વર્તમાન-અનાગત કાય-વચન-મનસંબંધી કર્મથી ભિન્ન નિજશુદ્ધાત્મપરિણતિ તે પ્રતિક્રમણ-આલોચના-પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ ક્રિયા છે.
૩. આયતન = સ્થાન, રહેઠાણ.
૪. કાયનો ઉત્સર્ગ કરીને = કાયાને છોડીને અર્થાત્ તેની ઉપેક્ષા કરીને.

વ્રતસમિતીન્દ્રિયરોધો લોચાવશ્યકમચેલમસ્નાનમ્ ।
ક્ષિતિશયનમદન્તધાવનં સ્થિતિભોજનમેકભક્તં ચ ॥ ૨૦૮ ॥
એતે ખલુ મૂલગુણાઃ શ્રમણાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞાપ્તાઃ ।
તેષુ પ્રમત્તઃ શ્રમણઃ છેદોપસ્થાપકો ભવતિ ॥ ૨૦૯ ॥ [યુગ્મમ્]

સર્વસાવધયોગપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણૈકમહાવ્રતવ્યક્તિવશેન હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહવિરત્યા-
ત્મકં પચ્ચતયં વ્રતં, તત્પરિકરશ્ચ પચ્ચતયી સમિતિઃ પચ્ચતય ઇન્દ્રિયરોધો લોચઃ ષટ્તયમા-
વશ્યકમચેલક્યમસ્નાનં ક્ષિતિશયનમદન્તધાવનં સ્થિતિભોજનમેકભક્તશ્ચૈવં એતે નિર્વિકલ્પ-

સંયમે યદા ચ્યુતો ભવતિ તદા સવિકલ્પં છેદોપસ્થાપનચારિત્રમારોહતીતિ પ્રતિપાદયતિ—
વદસમિદિંદિયરોધો વ્રતાનિ ચ સમિતયશ્ચેન્દ્રિયરોધશ્ચ વ્રતસમિતીન્દ્રિયરોધઃ । લોચાવસ્સયં
લોચશ્ચાવશ્યકાનિ ચ લોચાવશ્યકં, “ સમાહારસ્યૈકવચનમ્ ” । અચેલમ્હાણં ચિદિસયણમ-દંતવળં
ઠિદિભોયણમેગભત્તં ચ અચેલકામ્હાણક્ષિતિશયનાદન્તધાવનસ્થિતિભોજનૈકભક્તાનિ । એદે ખલુ મૂલગુણા
સમણાણં જિનવરેહિં પ્ણત્તા એતે ખલુ સ્ફુટં અઘાવિંશતિમૂલગુણાઃ શ્રમણાનાં જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞાપ્તાઃ । તેસુ
પમત્તો સમણો છેદોવદ્ધાવગો હોદિ તેષુ મૂલગુણેષુ યદા પ્રમત્તઃ ચ્યુતો ભવતિ । સઃ કઃ । શ્ર
મણસ્તપોધનસ્તદાકાલે છેદોપસ્થાપકો ભવતિ । છેદે વ્રતખણ્ડને સતિ પુનરપ્યુપસ્થાપકશ્છેદોપસ્થાપક
ઈતિ । તથાહિ—નિશ્ચયેન મૂલમાત્મા, તસ્ય કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણા મૂલગુણાસ્તે ચ નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપેણ
પરમસામાયિકાભિધાનેન

અન્વયાર્થઃ— [વ્રતસમિતીન્દ્રિયરોધઃ] વ્રત, સમિતિ, ઈન્દ્રિયરોધ, [લોચાવશ્યકમ્] લોચ,
આવશ્યક, [અચેલમ્] અચેલપણું, [અસ્નાનં] અસ્નાન, [ક્ષિતિશયનમ્] ક્ષિતિશયન, [અદન્તધાવનં]
અદંતધાવન, [સ્થિતિભોજનમ્] ઊભાં ઊભાં ભોજન [ચ] અને [એકભક્તં] એક વખત આહાર—
[એતે] આ [ખલુ] ખરેખર [શ્રમણાનાં મૂલગુણાઃ] શ્રમણોના મૂળગુણો [જિનવરૈઃ પ્રજ્ઞાપ્તાઃ]
જિનવરોએ કહ્યા છે; [તેષુ] તેમાં [પ્રમત્તઃ] પ્રમત્ત થયો થકો [શ્રમણઃ] શ્રમણ [છેદોપસ્થાપકઃ
ભવતિ] છેદોપસ્થાપક થાય છે.

ટીકા:- સર્વ સાવધયોગના પ્રત્યાખ્યાનસ્વરૂપ એક મહાવ્રતની વ્યક્તિઓ (વિશેષો, પ્રગટ
તાઓ) હોવાને લીધે હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહની વિરતિસ્વરૂપ પાંચ પ્રકારનાં વ્રત
તથા તેના ^૧પરિકરભૂત પાંચ પ્રકારની સમિતિ, પાંચ પ્રકારનો ઈન્દ્રિયરોધ, લોચ, છ પ્રકારનાં આવશ્યક,
^૨અચેલકપણું, અસ્નાન, ^૩ક્ષિતિશયન, ^૪અદંતધાવન, ઊભાં ઊભાં ભોજન અને એક વખત આહાર—એ
પ્રમાણે આ

૧. પરિકર = અનુસરનારો સમુદાય; અનુચરસમૂહ. [સમિતિ, ઈન્દ્રિયરોધ વગેરે ગુણો પાંચ વ્રતોની પાછળ
પાછળ હોય જ છે તેથી સમિતિ વગેરે ગુણો પાંચ વ્રતોનો પરિકર અર્થાત્ અનુચરસમૂહ છે.]
૨. અચેલકપણું = વસ્ત્રરહિતપણું; દિગંબરપણું.
૩. ક્ષિતિશયન = ભૂમિશયન, પૃથ્વી પર સૂવું.
૪. અદંતધાવન = દાંત સાફ ન કરવા તે; દાંતણ ન કરવું તે.

સામાયિકસંયમવિકલ્પત્વાત્ શ્રમણાનાં મૂલગુણા એવ। તેષુ યદા નિર્વિકલ્પસામાયિકસંયમાધિ-
રૂઢત્વેનાનમ્યસ્તવિકલ્પત્વાત્પ્રમાદ્યતિ તદા કેવલકલ્યાણમાત્રાર્થિનઃ કુણ્ડલવલયાઙ્ગુલીયાદિ-પરિગ્ર
હઃ કિલ શ્રેયાન્, ન પુનઃ સર્વથા કલ્યાણલાભ એવેતિ સમ્પ્રધાર્ય વિકલ્પેનાત્માન-મુપસ્થાપયન્
છેદોપસ્થાપકો ભવતિ।। ૨૦૮। ૨૦૯।।

અથાસ્ય પ્રવ્રજ્યાદાયક ઇવ છેદોપસ્થાપકઃ પરોડપ્યસ્તીત્યાચાર્યવિકલ્પપ્રજ્ઞાપનદ્વારેણોપ-
દિશતિ-

**લિંગગ્રહણે તેસિં ગુરુ તિ પવ્વજ્જદાયગો હોદિ ।
છેદેસૂવદ્વગા સેસા ણિજ્જાવગા સમણા।। ૨૧૦।।**

નિશ્ચયેકવ્રતેન મોક્ષબીજભૂતેન મોક્ષે જાતે સતિ સર્વે પ્રકટા ભવન્તિ। તેન કારણેન તદેવ સામાયિકં
મૂલગુણવ્યક્તિકારણત્વાત્ નિશ્ચયમૂલગુણો ભવતિ। યદા પુનર્નિર્વિકલ્પસમાધૌ સમર્થો ન ભવત્યયં
જીવસ્તદા યથા કોડપિ સુવર્ણાર્થી પુરુષઃ સુવર્ણમલભમાનસ્તત્પર્યાયાનપિ કુણ્ડલાદીન્ ગૃહ્ણતિ, ન ચ
સર્વથા ત્યાગં કરોતિ; તથાયં જીવોડપિ નિશ્ચયમૂલગુણાભિધાનપરમસમાધ્યભાવે છેદોપસ્થાપનં ચારિત્રં
ગૃહ્ણતિ। છેદે સત્યુપસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમ્। અથવા છેદેન વ્રતભેદેનોપસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમ્। તદ્વ
સંક્ષેપેણ પચ્ચમહાવ્રતરૂપં ભવતિ। તેષાં વ્રતાનાં ચ રક્ષણાર્થં પચ્ચસમિત્યાદિભેદેન
પુનરઘાવિંશતિમૂલગુણભેદા ભવન્તિ। તેષાં ચ મૂલગુણાનાં રક્ષણાર્થં
દ્વાવિંશતિપરીષદ્વદશવિધતપશ્ચરણભેદેન ચતુસ્ત્રિંશદુત્તરગુણા ભવન્તિ। તેષાં ચ રક્ષણાર્થં
દેવમનુષ્યતિર્યગ્ચેતનકૃતચતુર્વિધોપસર્ગજયદ્વાદશાનુપ્રેક્ષાભાવનાદયશ્ચેત્યભિપ્રાયઃ।। ૨૦૮। ૨૦૯।। એવં
મૂલોત્તરગુણકથનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે સૂત્રદ્વયં ગતમ્। અથાસ્ય તપોધનસ્ય પ્રવ્રજ્યાદાયક ઇવાન્યોડપિ

(અઠયાવીશ) નિર્વિકલ્પ સામાયિકસંયમના વિકલ્પો (ભેદો) હોવાથી શ્રમણોના મૂલગુણો જ છે.
જ્યારે (શ્રમણ) નિર્વિકલ્પ સામાયિકસંયમમાં આરૂઢપણાને લીધે જેમાં વિકલ્પોનો અભ્યાસ (સેવન)
નથી એવી દશામાંથી ચ્યુત થાય છે, ત્યારે 'કેવળ સુવર્ણમાત્રના અર્થાને કુંડળ, કંકણ, વીંટી વગેરેનું ગ્ર
હણ કરવું (પણ) શ્રેય છે, પરંતુ એમ નથી કે (કુંડળ વગેરેનું ગ્રહણ કદી નહિ કરતાં) સર્વથા
સુવર્ણની જ પ્રાપ્તિ કરવી તે જ શ્રેય છે' એમ વિચારીને તે મૂલગુણોમાં વિકલ્પરૂપે (ભેદરૂપે) પોતાને
સ્થાપતો થકો છેદોપસ્થાપક થાય છે. ૨૦૮-૨૦૯.

હવે આને (શ્રમણને) પ્રવ્રજ્યાદાયકની માફક છેદોપસ્થાપક પર પણ હોય છે એમ આચાર્યના
ભેદો જણાવવા દ્વારા, ઉપદેશે છે:-

**જે લિંગગ્રહણે સાધુપદ દેનાર તે ગુરુ જાણવા;
છેદદ્વયે સ્થાપન કરે તે શેષ મુનિ નિર્યાપકા. ૨૧૦.**

**લિઙ્ગગ્રહણે તેષાં ગુરુરિતિ પ્રવ્રજ્યાદાયકો ભવતિ ।
છેદયોરુપસ્થાપકાઃ શેષા નિર્યાપકાઃ શ્રમણાઃ ॥ ૨૧૦ ॥**

યતો લિઙ્ગગ્રહણકાલે નિર્વિકલ્પસામાયિકસંયમપ્રતિપાદકત્વેન યઃ કિલાચાર્યઃ પ્રવ્રજ્યાદાયકઃ સ ગુરુઃ, યઃ પુનરનન્તરં સવિકલ્પચ્છેદોપસ્થાપનસંયમપ્રતિપાદકત્વેન છેદં પ્રત્યુપસ્થાપકઃ સ નિર્યાપકઃ, યોઽપિ છિન્નસંયમપ્રતિસંધાનવિધાનપ્રતિપાદકત્વેન છેદે સત્યુપસ્થાપકઃ સોઽપિ નિર્યાપક એવ । તતશ્છેદોપસ્થાપકઃ પરોઽપ્યસ્તિ ॥ ૨૧૦ ॥

નિર્યાપકસંજ્ઞો ગુરુરસ્તિ ઇતિ ગુરુવ્યવસ્થાં નિરૂપયતિ—લિંગગ્રહણે તેસિં લિઙ્ગગ્રહણે તેષાં તપોધનાનાં ગુરુ તિ હોદિ ગુરુર્ભવતીતિ । સ કઃ । પવ્વજ્જદાયગો નિર્વિકલ્પસમાધિ—રૂપપરમસામાયિકપ્રતિપાદકો યોઽસૌ પ્રવ્રજ્યાદાયકઃ સ એવ દીક્ષાગુરુઃ, છેદેસુ અ વટ્ટગા છેદયોશ્ચ વર્તકાઃ યે સેસા ણિજ્જાવગા સમણા તે શેષાઃ શ્રમણા નિર્યાપકા ભવન્તિ શિક્ષાગુરવશ્ચ ભવન્તીતિ । અયમત્રાર્થઃ—નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ—

અન્યાર્થઃ— [લિંગગ્રહણે] લિંગગ્રહણ વખતે [પ્રવ્રજ્યાદાયકઃ ભવતિ] જે પ્રવ્રજ્યાદાયક (દીક્ષા દેનાર) છે તે [તેષાં ગુરુઃ ઇતિ] તેમના ગુરુ છે અને [છેદયોઃ ઉપસ્થાપકાઃ] જે 'છેદદ્વયે ઉપસ્થાપક છે [એટલે કે (૧) જે ભેદોમાં સ્થાપિત કરે છે તેમ જ (૨) જે સંયમમાં છેદ થતાં ફરી સ્થાપિત કરે છે] [શેષાઃ શ્રમણાઃ] તે શેષ શ્રમણો [નિર્યાપકાઃ] નિર્યાપક છે.

ટીકાઃ— જે આચાર્ય લિંગગ્રહણકાળે નિર્વિકલ્પ સામાયિકસંયમના પ્રતિપાદક હોવાથી પ્રવ્રજ્યાદાયક છે. તે ગુરુ છે; અને ત્યાર પછી તુરત જે (આચાર્ય) સવિકલ્પ છેદોપ-સ્થાપનસંયમના પ્રતિપાદક હોવાથી 'છેદ પ્રત્યે ઉપસ્થાપક (-ભેદમાં સ્થાપનાર)' છે, તે નિર્યાપક છે; તેમ જ જે (આચાર્ય) 'છિન્ન સંયમના પ્રતિસંધાનની વિધિના પ્રતિપાદક હોવાથી 'છેદ થતાં ઉપસ્થાપક (-સંયમમાં છેદ થતાં ફરી તેમાં સ્થાપિત કરનાર)' છે, તે પણ નિર્યાપક જ છે. તેથી 'છેદોપસ્થાપક પર પણ હોય છે. ૨૧૦.

૧. છેદદ્વય = બે પ્રકારના છેદ [અહીં, (૧) સંયમમાં જે ૨૮ મૂળગુણરૂપ ભેદ પડે તેને પણ છેદ કહેલ છે અને (૨) ખંડનને અથવા દોષને પણ છેદ કહેલ છે.]
૨. નિર્યાપક = નિર્વાહ કરનાર; સદુપદેશથી દઢ કરનાર; શિક્ષાગુરુ; શ્રુતગુરુ.
૩. છિન્ન = છેદ પામેલો; ખંડિત; તૂટેલો; દોષપ્રાપ્ત
૪. પ્રતિસંધાન = ફરીને સાંધવું તે; સંધાન; સંધાણ; જોડી દેવું તે; દોષ ટાળીને સરખું (દોષ વિનાનું) કરી દેવું તે.
૫. છેદોપસ્થાપકના બે અર્થ છે: (૧) જે 'છેદ (ભેદ) પ્રત્યે ઉપસ્થાપક' છે અર્થાત્ જે ૨૮ મૂળગુણરૂપ ભેદો સમજાવી તેમાં સ્થાપિત કરે છે તે છેદોપસ્થાપક છે; તેમ જ (૨) જે 'છેદ થતાં ઉપસ્થાપક' છે એટલે કે સંયમ છિન્ન (ખંડિત) થતાં ફરી તેમાં સ્થાપિત કરે છે તે પણ છેદોપસ્થાપક છે.

અથ છિન્નસંયમપ્રતિસંધાનવિધાનમુપદિશતિ-

પયદમ્હિ સમારઘ્ને છેદો સમણસ્સ કાયચેદ્દમ્હિ ।
જાયદિ જદિ તસ્સ પુણો આલોચણપુવ્વિયા કિરિયા ॥ ૨૧૧ ॥
છેદુવજુત્તો સમણો સમણં વવહારિણં જિણમદમ્હિ ।
આસેજ્જાલોચિત્તા ઉવદિદ્દં તેણ કાયવ્વં ॥ ૨૧૨ ॥ (જુગલં)

પ્રયતાયાં સમારઘ્યાયાં છેદઃ શ્રમણસ્ય કાયચેષ્ટાયામ્ ।
જાયતે યદિ તસ્ય પુનરાલોચનપૂર્વિકા ક્રિયા ॥ ૨૧૧ ॥
છેદોપયુક્તઃ શ્રમણઃ શ્રમણં વ્યવહારિણં જિનમતે ।
આસાઘાલોચ્યોપદિદ્દં તેન કર્તવ્યમ્ ॥ ૨૧૨ ॥ [યુગલમ્]

સામાયિકસ્યૈકદેશેન ચ્યુતિરેકદેશચ્છેદઃ, સર્વથા ચ્યુતિઃ સકલચ્છેદ ઇતિ દેશસકલભેદેન દ્વિધા છેદઃ । તથોચ્છેદયોર્યે પ્રાયશ્ચિત્તં દત્વા સંવેગવૈરાગ્યજનકપરમાગમવચનૈઃ સંવરણં કુર્વન્તિ તે નિર્યાપકાઃ શિક્ષાગુરવઃ શ્રુતગુરવશ્ચેતિ ભણ્યન્તે । દીક્ષાદાયકસ્તુ દીક્ષાગુરુરિત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૧૦ ॥ અથ પૂર્વસૂત્રોક્તચ્છેદદ્વયસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તવિધાનં કથયતિ—પયદમ્હિ સમારઘ્ને છેદો સમણસ્ય કાયચેદ્દમ્હિ જાયદિ જદિ પ્રયતાયાં સમારઘ્યાયાં છેદઃ શ્રમણસ્ય કાયચેષ્ટાયાં જાયતે યદિ ચેત્ । અથ વિસ્તરઃ—છેદો જાયતે યદિ ચેત્ । સ્વસ્થભાવચ્યુતિલક્ષણઃ છેદો ભવતિ । કસ્યામ્ । કાયચેષ્ટાયામ્ । કથંભૂતાયામ્ । પ્રયતાયાં સ્વસ્થભાવ—

હવે છિન્ન સંયમની પ્રતિસંધાનની વિધિ ઉપદેશે છે:-

જો છેદ થાય પ્રયત્ન સહ કૃત કાયની ચેષ્ટા વિશે,
આલોચનાપૂર્વક ક્રિયા કર્તવ્ય છે તે સાધુને. ૨૧૧.
છેદોપયુક્ત મુનિ, શ્રમણ વ્યવહારવિજ્ઞ કને જઈ,
નિજ દોષ આલોચન કરી, શ્રમણોપદિષ્ટ કરે વિધિ. ૨૧૨.

અન્વયાર્થઃ- [યદિ] જો [શ્રમણસ્ય] શ્રમણને [પ્રયતાયાં] * પ્રયત્નપૂર્વક [સમારઘ્યાયાં] કરવામાં આવતી [કાયચેષ્ટાયાં] કાયચેષ્ટાને વિષે [છેદઃ જાયતે]

* મુનિને (મુનિત્વોચિત) શુદ્ધોપયોગ તે અંતરંગ અથવા નિશ્ચય પ્રયત્ન છે અને તે શુદ્ધોપયોગદશામાં વર્તતો જે (હઠ વગરનો) દેહચેષ્ટાદિકસંબંધી શુભોપયોગ તે બહિરંગ અથવા વ્યવહાર પ્રયત્ન છે. [શુદ્ધોપયોગદશા ન હોય ત્યાં શુભોપયોગ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભોપયોગ વ્યવહાર-પ્રયત્નપણાને પણ પામતો નથી.]

દ્વિવિધઃ કિલ સંયમસ્ય છેદઃ, બહિરજ્ઞોઽન્તરજ્ઞશ્ચ। તત્ર કાયચેષ્ટામાત્રાધિકૃતો બહિરજ્ઞઃ, ઉપયોગાધિકૃતઃ પુનરન્તરજ્ઞઃ। તત્ર યદિ સમ્યગુપયુક્તસ્ય શ્રમણસ્ય પ્રયત્નસમારબ્ધ્યાયાઃ કાયચેષ્ટાયાઃ કથચ્ચિદ્બહિરજ્ઞચ્છેદો જાયતે તદા તસ્ય સર્વથાન્તરજ્ઞચ્છેદવર્જિતત્વાદાલોચન-પૂર્વિકયા ક્રિયયૈવ પ્રતીકારઃ। યદા તુ સ ઇવોપયોગાધિકૃતચ્છેદત્વેન સાક્ષાચ્છેદ ઇવોપયુક્તો ભવતિ તદા જિનોદિતવ્યવહારવિધિવિદગ્ધશ્રમણાશ્રયયાલોચનપૂર્વકતદુપદિષ્ટાનુષ્ઠાનેન પ્રતિ-સન્ધાનમ્।। ૨૧૧। ૨૧૨।।

લક્ષણપ્રયત્નપરાયાં સમારબ્ધ્યાયાં અશનશયનયાનસ્થાનાદિપ્રારબ્ધ્યાયામ્। તસ્સ પુણો આલોચનપુવ્વિયા કિરિયા તસ્ય પુનરાલોચનપૂર્વિકા ક્રિયા। તદાકાલે તસ્ય તપોધનસ્ય સ્વસ્થભાવસ્ય બહિરજ્ઞસહ-કારિકારણભૂતા પ્રતિક્રમણલક્ષણાલોચનપૂર્વિકા પુનઃ ક્રિયૈવ પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રતિકારો ભવતિ, ન ચાધિકમ્। કસ્માદિતિ ચેત્। અમ્યન્તરે સ્વસ્થભાવચલનાભાવાદિતિ પ્રથમગાથા ગતા। છેદપઉત્તો સમણો છેદે પ્રયુક્તઃ શ્રમણો, નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિભાવનાચ્યુતિલક્ષણચ્છેદેન યદિ ચેત્ પ્રયુક્તઃ સહિતઃ શ્રમણો ભવતિ। સમણં વવહારિણં જિનમદમ્હિ શ્રમણં વ્યવહારિણં જિનમતે, તદા જિનમતે વ્યવહારજ્ઞં પ્રાયશ્ચિત્તકુશલં શ્રમણં આસેજ્જ આસાદ્ય પ્રાપ્ય, ન કેવલમાસાદ્ય આલોચિતા નિઃપ્રપન્નભાવેનાલોચ્ય દોષનિવેદનં કૃત્વા। ઉવદિદ્દં તેણ કાયવ્વં ઉપદિદ્દં તેન કર્તવ્યમ્। તેન પ્રાયશ્ચિત્તપરિજ્ઞાનસહિતાચાર્યેણ નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિભાવનાનુ—

છેદ થાય છે તો [તસ્ય પુનઃ] તેણે તો [આલોચનપૂર્વિકા ક્રિયા] *આલોચનપૂર્વક ક્રિયા કરવી જોઈએ.

[શ્રમણઃ છેદોપયુક્તઃ] (પરંતુ) જો શ્રમણ છેદમાં ઉપયુક્ત થયો હોય તો તેણે [જિનમતે] જિનમતને વિષે [વ્યવહારિણં] વ્યવહારકુશળ [શ્રમણમ્ આસાદ્ય] શ્રમણ પાસે જઈને, [આલોચ્ય] *આલોચન કરીને (-પોતાના દોષનું નિવેદન કરીને), [તેન ઉપદિદ્દં] તેઓ જે ઉપદેશે તે [કર્તવ્યમ્] કરવું જોઈએ.

ટીકા:- સંયમનો છેદ બે પ્રકારનો છે: બહિરંગ અને અંતરંગ. તેમાં, માત્ર કાયચેષ્ટાસંબંધી તે બહિરંગ છે અને ઉપયોગસંબંધી તે અંતરંગ છે. ત્યાં જો 'સમ્યક્' ઉપયુક્ત શ્રમણને પ્રયત્નકૃત કાયચેષ્ટાનો કથંચિત્ બહિરંગ છેદ થાય છે, તો તે સર્વથા અંતરંગ છેદથી રહિત હોવાને લીધે આલોચનપૂર્વક ક્રિયાથી જ તેનો પ્રતીકાર (ઈલાજ) થાય છે. પરંતુ જો તે જ શ્રમણ ઉપયોગસંબંધી છેદ થવાને લીધે સાક્ષાત્ છેદમાં જ ઉપયુક્ત થાય છે, તો જિનોક્ત વ્યવહારવિધિમાં કુશળ શ્રમણના આશ્રયે, આલોચનપૂર્વક, તેમણે ઉપદેશેલા અનુષ્ઠાન વડે (સંયમનું) પ્રતિસંધાન થાય છે.

* આલોચન = (૧) સૂક્ષ્મતાથી જોઈ જવું તે; બારીકાઈથી વિચારવું તે; બરાબર ખ્યાલમાં લેવું તે. (૨) નિવેદન; કથન [૨૧૧ મી ગાથામાં ' આલોચન 'નો પહેલો અર્થ ઘટે છે અને ૨૧૨ મી ગાથામાં બીજો અર્થ ઘટે છે]

૧. સમ્યક્ = યોગ્ય રીતે; બરાબર.

અથ શ્રામણ્યસ્ય છેદાયતનત્વાત્ પરદ્રવ્યપ્રતિબંધાઃ પ્રતિષેઘ્યા ઇત્યુપદિશતિ-

**અધિવાસે વ વિવાસે છેદવિહૂનો ભવીય સામણે ।
સમણો વિહરદુ ણિચ્ચં પરિહરમાણો ણિબંધાણિ ॥ ૨૧૩ ॥**

**અધિવાસે વા વિવાસે છેદવિહીનો ભૂત્વા શ્રામણ્યે ।
શ્રમણો વિહરતુ નિત્યં પરિહરમાણો નિબંધાન્ ॥ ૨૧૩ ॥**

કૂલં યદુપદિષ્ટં પ્રાયશ્ચિત્તં તત્કર્તવ્યમિતિ સૂત્રતાત્પર્યમ્ ॥ ૨૧૧ ॥ ૨૧૨ ॥ એવં ગુરુવ્યવસ્થાકથનરૂપેણ પ્રથમગાથા, તથૈવ પ્રાયશ્ચિત્તકથનાર્થં ગાથાદ્વયમિતિ સમુદાયેન તૃતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથ નિર્વિકારશ્રામણ્યચ્છેદજનકાન્પરદ્રવ્યાનુબંધાન્નિષેધયતિ—વિહરદુ વિહરતુ વિહારં કરોતુ । સ કઃ । સમણો શત્રુમિત્રાદિસમચિત્તશ્રમણઃ । ણિચ્ચં નિત્યં સર્વકાલમ્ । કિં કુર્વન્સન્ । પરિહરમાણો પરિહરન્સન્ । કાન્ । ણિબંધાણિ ચેતનાચેતનમિશ્રપરદ્રવ્યેષ્વનુબંધાન્ । ક્વ વિહરતુ । અધિવાસે અધિકૃતગુરુકુલવાસે

ભાવાર્થ:- જો મુનિને સ્વસ્થભાવલક્ષણ પ્રયત્ન સહિત કરવામાં આવતી અશન-શયન-ગમનાદિક શરીરચેષ્ટાઓ સંબંધી છેદ થાય છે, તો તે તપોધનને સ્વસ્થભાવની બહિરંગ સહકારીકારણભૂત એવી જે પ્રતિક્રમણસ્વરૂપ આલોચનપૂર્વક ક્રિયા તેનાથી જ તેનો પ્રતીકાર-પ્રાયશ્ચિત્ત થઈ જાય છે, કારણ કે તે સ્વસ્થભાવથી ચલિત થયો નથી. પરંતુ જો તેને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનભાવનાથી ચ્યુતિસ્વરૂપ છેદ થાય છે, તો તેણે જિનમતમાં વ્યવહારજ-પ્રાયશ્ચિત્તકુશળ-આચાર્ય પાસે જઈને, નિષ્પ્રપંચભાવે દોષનું નિવેદન કરીને, તે આચાર્ય નિર્વિકાર સ્વસંવેદન-ભાવનાને અનુકૂળ જે કાંઈ પ્રાયશ્ચિત્ત ઉપદેશે તે કરવું જોઈએ. ૨૧૧-૨૧૨.

હવે, શ્રામણ્યના છેદનાં આયતનો હોવાથી પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધો નિષેધવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશે છે:-

**પ્રતિબંધ પરિત્યાગી સદા અધિવાસ અગર વિવાસમાં,
મુનિરાજ વિહરો સર્વદા થઈ છેદહીન શ્રામણ્યમાં. ૨૧૩.**

અન્યાર્થ:- [અધિવાસે] અધિવાસમાં વસતાં (આત્મવાસમાં અથવા ગુરુઓના સહવાસમાં વસતાં) [વા] કે [વિવાસે] વિવાસમાં વસતાં (ગુરુઓથી ભિન્ન વાસમાં વસતાં), [નિત્યં] સદા [નિબંધાન્] (પરદ્રવ્યને વિષે) પ્રતિબંધો [પરિહરમાણઃ] પરિહરતો થકો [શ્રામણ્યે] શ્રામણ્યને વિષે [છેદવિહીનઃ ભૂત્વા] છેદવિહીન થઈને [શ્રમણઃ વિહરતુ] શ્રમણ વિહરો.

૧. આયતન = રહેઠાણ, સ્થાન.

૨. પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધ = પરદ્રવ્યોમાં રાગાદિપૂર્વક સંબંધ કરવો તે; પરદ્રવ્યોમાં બંધાવું-રોકાવું-લીન થવું તે; પરદ્રવ્યોમાં રુકાવટ.

સર્વ એવ હિ પરદ્રવ્યપ્રતિબન્ધા ઉપયોગોપરઞ્જકત્વેન નિરુપરાગોપયોગરૂપસ્ય શ્રામણ્યસ્ય છેદાયતનાનિ; તદભાવાદેવાછિન્નશ્રામણ્યમ્। અત આત્મન્યેવાત્મનો નિત્યાધિકૃત્ય વાસે વા ગુરુત્વેન ગુરુનધિકૃત્ય વાસે વા ગુરુભ્યો વિશિષ્ટે વાસે વા નિત્યમેવ પ્રતિષેધયન્ પરદ્રવ્યપ્રતિબન્ધાન્ શ્રામણ્યે છેદવિહીનો ભૂત્વા શ્રમણો વર્તતામ્ ॥ ૨૧૩ ॥

અથ શ્રામણ્યસ્ય પરિપૂર્ણતાયતનત્વાત્ સ્વદ્રવ્ય એવ પ્રતિબન્ધો વિધેય ઇત્યુપદિશતિ-

**ચરતિ નિબદ્ધો નિત્યં શ્રમણો જ્ઞાને દર્શનમુખે ।
પ્રયતો મૂલગુણેષુ ચ યઃ સ પરિપૂર્ણશ્રામણ્યઃ ॥ ૨૧૪ ॥**

ચરતિ નિબદ્ધો નિત્યં શ્રમણો જ્ઞાને દર્શનમુખે ।

પ્રયતો મૂલગુણેષુ ચ યઃ સ પરિપૂર્ણશ્રામણ્યઃ ॥ ૨૧૪ ॥

નિશ્ચયેન સ્વકીયશુદ્ધાત્મવાસે વા, વિવાસે ગુરુવિરહિતવાસે વા। કિં કૃત્વા। સામણ્યે નિજશુદ્ધા-
ત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયચારિત્રે છેદવિહૂનો ભવીય છેદવિહીનો, ભૂત્વા, રાગાદિરહિતનિજશુદ્ધા-
ત્માનુભૂતિલક્ષણનિશ્ચયચારિત્રચ્યુતિરુપચ્છેદરહિતો ભૂત્વા। તથાહિ-ગુરુપાર્શ્વે યાવન્તિ શાસ્ત્રાણિ તાવન્તિ
પઠિત્વા

ટીકા:- ખરેખર બધાય પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધો ઉપયોગના ^૧ઉપરંજક હોવાથી ^૨નિરુપરાગ ઉપયોગરૂપ શ્રામણ્યના છેદનાં આયતનો છે; તેમના અભાવથી જ અછિન્ન શ્રામણ્ય હોય છે. માટે આત્મામાં જ આત્માને સદા ^૩અધિકૃત કરીને (આત્માની અંદર) વસતાં અથવા ગુરુપણે ગુરુઓને ^૪અધિકૃત કરીને (ગુરુઓના સહવાસમાં) વસતાં કે ગુરુઓથી વિશિષ્ટ-ભિન્ન વાસમાં વસતાં, સદાય પરદ્રવ્ય-પ્રતિબંધોને નિષેધતો (પરિહરતો) થકો શ્રામણ્યમાં છેદવિહીન થઈને શ્રમણ વર્તો. ૨૧૩.

હવે, શ્રામણ્યની પરિપૂર્ણતાનું આયતન હોવાથી સ્વદ્રવ્યમાં જ પ્રતિબંધ (સંબંધ, લીનતા) કરવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશે છે:-

**જે શ્રમણ જ્ઞાન-દગાદિકે પ્રતિબદ્ધ વિચરે સર્વદા;
ને પ્રયત મૂળગુણો વિષે, શ્રામણ્ય છે પરિપૂર્ણ ત્યાં. ૨૧૪.**

અન્વયાર્થ:- [યઃ શ્રમણઃ] જે શ્રમણ [નિત્યં] સદા [જ્ઞાને દર્શનમુખે] જ્ઞાનમાં અને દર્શનાદિકમાં [નિબદ્ધઃ] પ્રતિબદ્ધ [ચ] તથા [મૂલગુણેષુ પ્રયતઃ] મૂળગુણોમાં પ્રયત (પ્રયત્નશીલ) [ચરતિ] વિચરે છે, [સઃ] તે [પરિપૂર્ણશ્રામણ્યઃ] પરિપૂર્ણ શ્રામણ્યવાળો છે.

૧. ઉપરંજક = ઉપરાગ કરનારા; મલિનતા કરનારા; વિકાર કરનારા.

૨. નિરુપરાગ = ઉપરાગ વિનાનો; વિકાર વિનાનો

૩. અધિકૃત કરીને = સ્થાપીને; રાખીને.

૪. અધિકૃત કરીને = અધિકાર આપીને; સ્થાપીને; અંગીકૃત કરીને.

एक एव हि स्वद्रव्यप्रतिबन्ध उपयोगमार्जकत्वेन मार्जितोपयोगरूपस्य श्रामण्यस्य परिपूर्णतायतनं; तत्सद्भावादेव परिपूर्णं श्रामण्यम्। अतो नित्यमेव ज्ञाने दर्शनादौ च प्रतिबद्धेन मूलगुणप्रयततया चरितव्यं; ज्ञानदर्शनस्वभावशुद्धात्मद्रव्यप्रतिबद्धशुद्धास्तित्वमात्रेण वर्तितव्यमिति तात्पर्यम्॥ २१४॥

अथ श्रामण्यस्य छेदायतनत्वात् यतिजनासन्नः सूक्ष्मपरद्रव्यप्रतिबन्धोऽपि प्रतिषेध्य इत्युपदिशति-

**भक्ते वा खमणे वा आवसधे वा पुणो विहारे वा ।
उवधिम्हि वा णिबद्धं गेच्छदि समणम्हि विकधम्हि ॥ २१५ ॥**

तदनन्तरं गुरुं पृष्ट्वा च समशीलतपोधनैः सह, भेदाभेदरत्नत्रयभावनया भव्यानामानन्द जनयन्, तपःश्रुतसत्त्वैकत्वसन्तोषभावनापञ्चकं भावयन्, तीर्थकरपरमदेवगणधरदेवादिमहापुरुषाणां चरि-तानि स्वयं भावयन्, परेषां प्रकाशयंश्च, विहरतीति भावः॥ २१३॥ अथ श्रामण्यपरिपूर्ण-कारणत्वात्स्वशुद्धात्मद्रव्ये निरन्तरमवस्थानं कर्तव्यमित्याख्याति-**चरदि** चरति वर्तते। कथंभूतः। **णिबद्धो** आधीन, **णिच्चं** नित्यं सर्वकालम्। सः कः कर्ता। **समणो** लाभालाभादिसमचित्तश्रमणः। क्व निबद्धः। **णाणम्मि** वीतरागसर्वज्ञप्रणीतपरमागमज्ञाने तत्फलभूतस्वसंवेदनज्ञाने वा, **दंसण-मुहम्मि** दर्शनं तत्त्वार्थश्रद्धानं तत्फलभूतनिजशुद्धात्मोपादेयरुचिरूपनिश्चयसम्यक्त्वं वा तत्प्रमुखे-ष्वनन्तसुखादिगुणेषु। **पयदो मूलगुणेषु य**

टीકા:- એક સ્વદ્રવ્ય-પ્રતિબંધ જ, ઉપયોગનું માર્જન (-શુદ્ધત્વ) કરનારો હોવાથી, માર્જિત (-શુદ્ધ) ઉપયોગરૂપ શ્રામણ્યની પરિપૂર્ણતાનું આયતન છે; તેના સદ્ભાવથી જ પરિપૂર્ણ શ્રામણ્ય હોય છે. માટે સદાય જ્ઞાનમાં અને દર્શનાદિકમાં 'પ્રતિબદ્ધ રહીને મૂળગુણોમાં પ્રયતપણે વિચરવું;- જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં પ્રતિબદ્ધ એવા શુદ્ધ અસ્તિત્વમાત્રરૂપે વર્તવું એમ તાત્પર્ય છે. ૨૧૪.

હવે, મુનિજનને નજીકનો સૂક્ષ્મપરદ્રવ્યપ્રતિબંધ પણ, શ્રામણ્યના છેદનું આયતન હોવાથી, નિષેધ્ય છે એમ ઉપદેશ છે:-

**મુનિ ક્ષપણ માંડી, નિવાસસ્થાન, વિહાર વા ભોજન મહી,
ઉપધિ-શ્રમણ-વિકથા મહી પ્રતિબંધને ઇચ્છે નહીં. ૨૧૫.**

૧. પ્રતિબદ્ધ = સંબદ્ધ; રોકાયેલો; બંધાયેલો; સ્થિત; સ્થિર; લીન.
૨. આગમવિરુદ્ધ આહારવિહારાદિ તો મુનિએ છોડ્યા હોવાથી તેમાં પ્રતિબંધ થવો તે તો મુનિને દૂર છે; પરંતુ આગમકથિત આહારવિહારાદિમાં મુનિ પ્રવર્તે છે તેથી તેમાં પ્રતિબંધ થઈ જવો સંભવિત હોવાથી તે પ્રતિબંધ નજીકનો છે.
૩. સૂક્ષ્મપરદ્રવ્યપ્રતિબંધ = પરદ્રવ્યમાં સૂક્ષ્મ પ્રતિબંધ.

**ભક્તે વા ક્ષપણે વા આવસથે વા પુનર્વિહારે વા ।
ઉપધૌ વા નિબદ્ધં નેચ્છતિ શ્રમણે વિકથાયામ્ ॥ ૨૧૫ ॥**

શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણશરીરવૃત્તિહેતુમાત્રત્વેનાદીયમાને ભક્તે, તથાવિધશરીરવૃત્ત્ય-વિરોધેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનીરજ્જનિસ્તરજ્જવિશ્રાન્તિસૂત્રાણાનુસારેણ પ્રવર્તમાને ક્ષપણે, નીરજ્જનિસ્તરજ્જાન્ત-રજ્જદ્રવ્યપ્રસિદ્ધ્યર્થમધ્યાસ્યમાને ગિરીન્દ્રકન્દરપ્રભૃતાવાવસથે, યથોક્તશરીરવૃત્તિહેતુમાર્ગા-

પ્રયતઃ પ્રયત્નપરશ્ચ । કેષુ । મૂલગુણેષુ નિશ્ચયમૂલગુણાધારપરમાત્મદ્રવ્યે વા । જો સો પહ્લિપુણ્ણ-સામણ્ણો ય એવંગુણવિશિષ્ટશ્રમણઃ સ પરિપૂર્ણશ્રામણ્યો ભવતીતિ । અયમત્રાર્થઃ—નિજશુદ્ધાત્મ—ભાવનારતાનામેવ પરિપૂર્ણશ્રામણ્યં ભવતીતિ ॥ ૨૧૪ ॥ અથ શ્રામણ્યછેદકારણત્વાત્રાસુકાહારા—દિષ્વપિ મમત્વં નિષેધયતિ—**ણેચ્છદિ** નેચ્છતિ । કમ્ । **ણિબદ્ધં** નિબદ્ધમાબદ્ધમ્ । ક્ક । **ભક્તે** વા શુદ્ધાત્મભાવનાસહકારિભૂતદેહસ્થિતિહેતુત્વેન ગૃહ્યમાણે ભક્તે વા પ્રાસુકાહારે, **ક્ષમણે** વા ઇન્દ્રિયદર્પવિનાશકારણભૂતત્વેન નિર્વિકલ્પસમાધિહેતુભૂતે ક્ષપણે વાનશને, **આવસથે** વા પરમાત્મતત્ત્વોપલબ્ધિસહકારિભૂતે ગિરિગુહાદ્યાવસથે વા, **પુણો** વિહારે વા શુદ્ધાત્મભાવનાસહકારિભૂતાહારનીહારાર્થવ્યવહારાર્થવ્યવહારે વા પુનર્દેશાન્તરવિહારે વા, **ઉવધિમ્હિ** શુદ્ધોપયોગભાવનાસહકારિભૂત-શરીરપરિગ્રહે જ્ઞાનોપકરણાદૌ વા, **સમણમ્હિ** પરમાત્મ—

અન્યાર્થઃ— [ભક્તે વા] મુનિ આહારમાં, [ક્ષપણે વા] ક્ષપણમાં (ઉપવાસમાં), [આવસથે વા] આવસથમાં (નિવાસસ્થાનમાં), [પુનઃ વિહારે વા] વિહારમાં, [ઉપધૌ] ઉપધિમાં (પરિગ્રહમાં), [શ્રમણે] શ્રમણમાં (અન્ય મુનિમાં) [વા] અથવા [વિકથાયામ્] 'વિકથામાં [નિબદ્ધ] પ્રતિબંધ [ન ઇચ્છતિ] ઇચ્છતો નથી.

ટીકા:- (૧) શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણભૂત શરીરની વૃત્તિના હેતુમાત્ર તરીકે લેવામાં આવતો જે આહાર, (૨) તથાવિધ શરીરની વૃત્તિ સાથે વિરોધ વિના, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં નીરંગ અને નિસ્તરંગ વિશ્રાન્તિની રચના અનુસાર પ્રવર્તતું જે ક્ષપણ (અર્થાત્ શરીરના ટકવાની સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં વિકારરહિત અને તરંગરહિત સ્થિરતા રચાતી જાય તેના પ્રમાણમાં પ્રવર્તતું જે અનશન), (૩) નીરંગ અને નિસ્તરંગ એવા અંતરંગ દ્રવ્યની પ્રસિદ્ધિ (પ્રકૃષ્ટ સિદ્ધિ) અર્થે સેવવામાં આવતું જે ગિરીન્દ્રકંદરાદિક આવસથ (-ઊંચા પર્વતની ગુફા વગેરે નિવાસસ્થાન), (૪) યથોક્ત શરીરની વૃત્તિના કારણભૂત ભિક્ષાને અર્થે કરવામાં

૧. છન્દસ્થ મુનિને ધાર્મિક કથાવાર્તા કરતાં પણ નિર્મળ ચૈતન્ય વિકલ્પયુક્ત થવાથી અંશે મલિન થાય છે. તેથી તે ધાર્મિક કથાને પણ વિકથા એટલે કે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિરુદ્ધ કથા કહી છે.
૨. વૃત્તિ = નિર્વાહ; ટકવું તે
૩. તથાવિધ = તેવું (અર્થાત્ શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણભૂત)
૪. નીરંગ = નીરાગ; નિર્વિકાર.

ર્થમારમ્યમાણ વિહારકર્મણિ, શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણત્વેનાપ્રતિષેધ્યમાને કેવલદેહમાત્ર ઉપધૌ, અન્યોન્યબોધ્યબોધકભાવમાત્રેણ કથચ્ચિત્પરિચિતે શ્રમણે, શબ્દપુદ્ગલોલ્લાસસંવલનકશ્મલિતચિદ્ગતિભાગાયાં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યવિરુદ્ધાયાં કથાયાં ચૈતેષ્વપિ તદ્વિકલ્પાચિત્રિતચિત્તભિત્તિતયા પ્રતિષેધ્યઃ પ્રતિબન્ધઃ ॥ ૨૧૫ ॥

અથ કો નામ છેદ ઇત્યુપદિશતિ-

**અપયત્તા વા ચરિયા સયણાસણઠાણચંકમાદીસુ ।
સમણસ્સ સવ્વકાલે હિંસા સા સંતત્તિય ત્તિ મદા ॥ ૨૧૬ ॥**

પદાર્થવિચારસહકારિકારણભૂતે શ્રમણે સમશીલસંઘાતકતપોધને વા, વિકધમ્હિ પરમસમાધિ-વિઘાતકશ્રૃજ્ઞારવીરરાગાદિકથાયાં ચેતિ । અયમત્રાર્થઃ-આગમવિરુદ્ધાહારવિહારાદિષુ તાવત્પૂર્વમેવ નિષેધ્ઃ, યોગ્યા હારવિહારાદિષ્વપિ મમત્વં ન કર્તવ્યમિતિ ॥ ૨૧૫ ॥ એવં સંક્ષેપેનાચારારાધનાદિ-કથિતતપોધનવિહારવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ચતુર્થસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથ શુદ્ધોપયોગભાવના-પ્રતિબન્ધ કચ્છેદં કથયતિ-

આવતું જે વિહારકાર્ય, (૫) શ્રામણ્યપર્યાયનું સહકારી કારણ હોવાથી જેનો નિષેધ નથી એવો જે કેવળ દેહમાત્ર પરિગ્રહ, (૬) માત્ર અન્યોન્ય *બોધ્યબોધકપણે જેમનો કથંચિત્ પરિચય વર્તે છે એવા જે શ્રમણ (અન્ય મુનિ), અને (૭) શબ્દરૂપ પુદ્ગલોલ્લાસ (પુદ્ગલપર્યાય) સાથે સંબંધથી જેમાં ચૈતન્યરૂપી ભીંતનો ભાગ મલિન થાય છે એવી, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યથી વિરુદ્ધ જે કથા, તેમનામાં પણ પ્રતિબંધ નિષેધવાયોગ્ય-તજવાયોગ્ય છે એટલે કે તેમના વિકલ્પોથી પણ ચિત્તભૂમિ ચિત્રિત થવા દેવી યોગ્ય નથી.

ભાવાર્થ:- આગમવિરુદ્ધ આહારવિહારાદિ તો મુનિએ પ્રથમ જ છોડ્યા છે. હવે સંયમના નિમિત્તપણાની બુદ્ધિએ મુનિને જે આગમોક્ત આહાર, અન્નશન, ગુફા વગેરેમાં નિવાસ, વિહાર, દેહમાત્ર પરિગ્રહ, અન્ય મુનિઓનો પરિચય અને ધાર્મિક ચર્યાવાર્તા વર્તે છે, તેમના પ્રત્યે પણ રાગાદિ કરવાયોગ્ય નથી-તેમના વિકલ્પોથી પણ મનને રંગાવા દેવું યોગ્ય નથી; એ રીતે આગમોક્ત આહારવિહારાદિમાં પણ પ્રતિબંધ પામવો યોગ્ય નથી કારણ કે તેનાથી સંયમમાં છેદ થાય છે. ૨૧૫.

હવે છેદ શું છે (અર્થાત્ કોને છેદ કહેવામાં આવે છે) તે ઉપદેશે છે:-

**આસન-શયન-ગમનાદિકે ચર્યા પ્રયત્નવિહીન જે,
તે જાણવી હિંસા સદા સંતાનવાહિની શ્રમણને. ૨૧૬.**

* બોધ્ય એટલે જેને સમજાવવાનો હોય તે અર્થાત્ જેને ઉપદેશ દેવાનો હોય તે, અને બોધક એટલે સમજાવનાર અર્થાત્ ઉપદેશ દેનાર. માત્ર અન્ય શ્રમણો પાસેથી પોતે બોધ લેવા માટે અથવા અન્ય શ્રમણોને બોધ દેવા માટે મુનિને અન્ય શ્રમણો સાથે પરિચય હોય છે.

**અપ્રયતા વા ચર્યા શયનાસનસ્થાનચક્રમળાદિષુ ।
શ્રમણસ્ય સર્વકાલે હિંસા સા સન્તતેતિ મતા ॥ ૨૧૬ ॥**

અશુદ્ધોપયોગો હિ છેદઃ, શુદ્ધોપયોગરૂપસ્ય શ્રામણ્યસ્ય છેદનાત્; તસ્ય હિંસનાત્ સ એવ ચ હિંસા । અતઃ શ્રમણસ્યાશુદ્ધોપયોગાવિનાભાવિની શયનાસનસ્થાનચક્રમળાદિષ્વપ્રયતા યા ચર્યા સા ખલુ તસ્ય સર્વકાલમેવ સન્તાનવાહિની છેદાનર્થાન્તરભૂતા હિંસૈવ ॥ ૨૧૬ ॥

મદા મતા સમ્મતા । **કા** । **હિંસા** શુદ્ધોપયોગલક્ષણશ્રામણ્યછેદકારણભૂતા હિંસા । કથંભૂતા । **સંતતિય તિ** સંતતા નિરન્તરેતિ । **કા** હિંસા મતા । **ચરિયા** ચર્યા ચેષ્ટા । યદિ ચેત્ કથંભૂતા । **અપયત્તા** વા અપ્રયત્ના વા, નિઃકષાયસ્વસંવિત્તિરૂપપ્રયત્નરહિતા સંક્લેશસહિતેત્યર્થઃ । કેષુ વિષયેષુ । **સયણાસળઠાળચંકમાદીસુ** શયનાસનસ્થાનચક્રમળસ્વાધ્યાયતપશ્ચરણાદિષુ । કસ્ય । **સમળસસ** શ્રમણસ્ય તપોધનસ્ય । **ક્ર** । **સવ્વકાલે** સર્વકાલે । અયમત્રાર્થઃ—બાહ્યવ્યાપારરૂપાઃ શત્રવસ્તા—વત્પૂર્વમેવ ત્યક્તાસ્તપોધનૈઃ, અશનશયનાદિવ્યાપારૈઃ પુનસ્ત્યક્તું નાયાતિ । તતઃ કારણાદન્ત—રજ્જક્રોધાદિશત્રુનિગ્રહાર્થં તત્રાપિ સંક્લેશો ન કર્તવ્ય ઇતિ ॥ ૨૧૬ ॥ અથાન્તરજ્જબહિરજ્જહિંસારૂપેણ દ્વિવિધચ્છેદમાખ્યાતિ—**મરદુ** વ

અન્વયાર્થઃ— [શ્રમણસ્ય] શ્રમણને [શયનાસનસ્થાનચક્રમળાદિષુ] શયન, આસન (બેસવું), સ્થાન (ઊભા રહેવું), ગમન ઇત્યાદિમાં [અપ્રયતા વા ચર્યા] જે અપ્રયત ચર્યા [સા] તે [સર્વકાલે] સર્વ કાળે [સન્તતા હિંસા ઇતિ મતા] સતત હિંસા માનવામાં આવી છે.

ટીકા:- અશુદ્ધોપયોગ ખરેખર છેદ છે કારણ કે શુદ્ધોપયોગરૂપ શ્રામણ્યનું છેદન (છેદાવું) થાય છે; અને તે જ (અશુદ્ધોપયોગ જ) હિંસા છે કારણ કે શુદ્ધોપયોગરૂપ શ્રામણ્યનું હિંસન (હણાવું) થાય છે. માટે શ્રમણને જે અશુદ્ધોપયોગ વિના હોતી નથી એવી શયન-આસન-સ્થાન-ગમન વગેરેમાં અપ્રયત ચર્યા (આચરણ) તે ખરેખર તેને બધાય કાળે (-સદાય) સંતાનવાહિની હિંસા જ છે-કે જે (હિંસા) છેદથી અનન્યભૂત છે (-છેદથી કોઈ જુદી વસ્તુ નથી).

ભાવાર્થ:- અશુદ્ધોપયોગથી શુદ્ધોપયોગરૂપ મુનિપણું (૧) છેદાતું હોવાથી, (૨) હણાતું હોવાથી, અશુદ્ધોપયોગ (૧) છેદ જ છે, (૨) હિંસા જ છે. અને જ્યાં સૂવું, બેસવું, ઊભા રહેવું, ચાલવું વગેરેમાં અપ્રયત આચરણ હોય છે ત્યાં નિયમથી અશુદ્ધોપયોગ તો હોય જ છે માટે અપ્રયત આચરણ તે છેદ જ છે, હિંસા જ છે. ૨૧૬.

૧. અપ્રયત = પ્રયત્ન રહિત; અસાવધાનઃ બેદરકાર; અસંયમી; નિરંદુશ; સ્વચ્છંદી. [અપ્રયત ચર્યા અશુદ્ધોપયોગ વિના કદી હોતી નથી]

૨. સંતાનવાહિની = સંતત; સતત; નિરંતર; ધારાવાહિની; અતૂટક [જ્યાં સુધી અપ્રયત ચર્યા છે ત્યાં સુધી સદાય હિંસા સતતપણે ચાલુ છે.]

અથાન્તરજ્ઞબહિરજ્ઞત્વેન છેદસ્ય દ્વૈવિધ્યમુપદિશતિ-

**મરદુ વ જિયદુ વ જીવો અયદાચારસ્સ ણિચ્છિદા હિંસા ।
પયદસ્સ ણત્થિ બંધો હિંસામેત્તેણ સમિદસ્સ ॥ ૨૧૭ ॥**

**મ્રિયતાં વા જીવતુ વા જીવોઽયતાચારસ્ય નિશ્ચિતા હિંસા ।
પ્રયતસ્ય નાસ્તિ બન્ધો હિંસામાત્રેણ સમિતસ્ય ॥ ૨૧૭ ॥**

અશુદ્ધોપયોગોઽન્તરજ્ઞચ્છેદઃ, પરપ્રાણવ્યપરોપો બહિરજ્ઞઃ । તત્ર પરપ્રાણવ્યપરોપસદ્ભાવે તદસદ્ભાવે વા તદવિનાભાવિનાપ્રયતાચારેણ પ્રસિદ્ધચદશુદ્ધોપયોગસદ્ભાવસ્ય સુનિશ્ચિતહિંસાભાવ-

જિયદુ વ જીવો, અયદાચારસ્સ ણિચ્છિદા હિંસા મ્રિયતાં વા જીવતુ વા જીવઃ, પ્રયત્નરહિતસ્ય નિશ્ચિતા હિંસા ભવતિ; બહિરજ્ઞાન્યજીવસ્ય મરણેઽમરણે વા, નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિલક્ષણ-પ્રયત્નરહિતસ્ય નિશ્ચયશુદ્ધચૈતન્યપ્રાણવ્યપરોપણરૂપા નિશ્ચયહિંસા ભવતિ । પયદસ્સ ણત્થિ બંધો બાહ્યાભ્યન્તરપ્રયત્નપરસ્ય નાસ્તિ બન્ધઃ । કેન । હિંસામેત્તેણ દ્રવ્યહિંસામાત્રેણ । કથંભૂતસ્ય પુરુષસ્ય । સમિદસ્સ સમિતસ્ય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે સમ્યગિતો ગતઃ પરિણતઃ સમિતસ્તસ્ય સમિતસ્ય, વ્યવહારેણ્યાદિપન્ચસમિતિયુક્તસ્ય ચ । અયમત્રાર્થઃ-સ્વસ્થભાવનારૂપનિશ્ચયપ્રાણસ્ય વિનાશકારણ-ભૂતા રાગાદિપરિણતિર્નિશ્ચયહિંસા ભણ્યતે,

હવે છેદના અંતરંગ અને બહિરંગ એવા બે પ્રકાર ઉપદેશે છે:-

**જીવો-મરો જીવ, યત્નહીન આચાર ત્યાં હિંસા નક્કી;
સમિતિ-પ્રયત્નસહિતને નહિ બંધ હિંસામાત્રથી. ૨૧૭.**

અન્યયાર્થઃ- [જીવઃ] જીવ [મ્રિયતાં વા જીવતુ વા] મરો કે જીવો, [અયતાચારસ્ય] અપ્રયત આચારવાળાને [હિંસા] (અંતરંગ) હિંસા [નિશ્ચિતા] નિશ્ચિત છે; [પ્રયતસ્ય સમિતસ્ય] પ્રયતને, સમિતિવંતને [હિંસામાત્રેણ] (બહિરંગ) હિંસામાત્રથી [બન્ધઃ] બંધ [નાસ્તિ] નથી.

ટીકા:- અશુદ્ધોપયોગ તે અંતરંગ છેદ છે, પરપ્રાણોનો વ્યપરોપ (-બીજાના પ્રાણોનો વિચ્છેદ) તે બહિરંગ છેદ છે. તેમાં અંતરંગ છેદ જ વિશેષ બળવાન છે, બહિરંગ છેદ નહિ; કારણ કે-પરપ્રાણોના વ્યપરોપનો સદ્ભાવ હો કે અસદ્ભાવ હો, અશુદ્ધોપયોગ

૧. પ્રયત = પ્રયત્નશીલ; સાવધાન; સંયમી. [પ્રયત્નના અર્થ માટે ૩૯૦ મા પાનાનું પદટિપ્પણ જુઓ]
૨. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં (મુનિત્વોચિત) સમ્યક્ ' ઈતિ અર્થાત્ પરિણતિ તે નિશ્ચય-સમિતિ છે અને તે દશામાં વર્તતી જે (હઠ વગરની) ઈર્ષ્યા-ભ્રાષ્ટિ સંબંધી શુભ પરિણતિ તે વ્યવહાર-સમિતિ છે. [શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં સમ્યક્ પરિણતિરૂપ દશા ન હોય ત્યાં શુભ પરિણતિ હઠ સહિત હોય છે; તે શુભ પરિણતિ વ્યવહાર-સમિતિ પણ નથી.]

પ્રસિદ્ધેઃ, તથા તદ્વિનાભાવિના પ્રયતાચારેણ પ્રસિદ્ધચદશુદ્ધોપયોગાસદ્ભાવપરસ્ય પરપ્રાણ-વ્યપરોપસદ્ભાવેઽપિ બન્ધાપ્રસિદ્ધ્યા સુનિશ્ચિતહિંસાઽભાવપ્રસિદ્ધેશ્ચાન્તરજ્ઞ એવ છેદો બલીયાન્, ન પુનર્બહિરજ્ઞઃ। એવમપ્યન્તરજ્ઞચ્છેદાયતનમાત્રત્વાદ્બહિરજ્ઞચ્છેદોઽભ્યુપગમ્યેતૈવ।। ૨૧૭।।

રાગાદ્યુત્પત્તેર્બહિરજ્ઞનિમિત્તભૂતઃ પરજીવઘાતો વ્યવહારહિંસેતિ દ્વિધા હિંસા જ્ઞાતવ્યા। કિંતુ વિશેષઃ— બહિરજ્ઞહિંસા ભવતુ વા મા ભવતુ, સ્વસ્થભાવનારૂપનિશ્ચયપ્રાણઘાતે સતિ નિશ્ચયહિંસા નિયમેન ભવતીતિ। તતઃ કારણાત્સૈવ મુખ્યેતિ।। ૨૧૭।। અથ તમેવાર્થ દૃષ્ટાન્તદાર્ષાન્તાભ્યાં દૃઢયતિ—

ઉચ્ચાલિયમ્હિ પાએ ઇરિયાસમિદસ્સ ણિગ્ગમત્થાએ।

આબાધેજ્જ કુલિંગં મરિજ્જ તં જોગમાસેજ્જ।। *૧૫।।

ણ હિ તસ્સ તણ્ણિમિત્તો બંધો સુહુમો ય દેસિદો સમયે।

મુચ્છા પરિગ્ગહો ઘ્વિય અજ્ઞાપ્પમાણદો દિટ્ઠો।। *૧૬।। (જુમ્મં)

વિના જે હોતો નથી એવા અપ્રયત આચાર વડે પ્રસિદ્ધ થતો (—જાણવામાં આવતો) અશુદ્ધોપયોગનો સદ્ભાવ જેને વર્તે છે તેને હિંસાના સદ્ભાવની પ્રસિદ્ધિ સુનિશ્ચિત છે; અને તેવી રીતે અશુદ્ધોપયોગ વિના જે હોય છે એવા પ્રયત આચાર વડે પ્રસિદ્ધ થતો (—જાણવામાં આવતો) અશુદ્ધોપયોગનો અસદ્ભાવ જેને વર્તે છે તેને, પરપ્રાણોના વ્યપરોપના સદ્ભાવમાં પણ બંધની અપ્રસિદ્ધિ હોવાને લીધે, હિંસાના અભાવની પ્રસિદ્ધિ સુનિશ્ચિત છે. આમ હોવા છતાં (અર્થાત્ અંતરંગ છેદ જ વિશેષ બળવાન છે, બહિરંગ છેદ નહિ—એમ હોવા છતાં) બહિરંગ છેદ અંતરંગ છેદનું આયતનમાત્ર હોવાથી તેને (બહિરંગ છેદને) સ્વીકારવો—માનવો તો જોઈએ જ.

ભાવાર્થઃ— શુદ્ધોપયોગનું હણાવું તે અંતરંગ હિંસા—અંતરંગ છેદ છે અને બીજાના પ્રાણોનો વિચ્છેદ થવો તે બહિરંગ હિંસા—બહિરંગ છેદ છે.

જીવ મરો કે ન મરો, જેને અપ્રયત આચાર છે તેને શુદ્ધોપયોગ હણાતો હોવાથી અંતરંગ હિંસા થાય જ છે અને તેથી અંતરંગ છેદ થાય જ છે. જેને પ્રયત આચાર છે તેને, પરપ્રાણોના વ્યપરોપરૂપ બહિરંગ હિંસાના—બહિરંગ છેદના—સદ્ભાવમાં પણ, શુદ્ધોપયોગ નહિ હણાતો હોવાથી અંતરંગ હિંસા થતી નથી અને તેથી અંતરંગ છેદ થતો નથી. ૨૧૭.

૧. અશુદ્ધ ઉપયોગ વિના અપ્રયત આચાર કદી હોતો નથી, માટે અપ્રયત આચાર જેને વર્તે છે તેને અશુદ્ધ ઉપયોગ અવશ્ય હોય જ છે. આ રીતે અપ્રયત આચાર વડે અશુદ્ધ ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ થાય છે—જાણવામાં આવે છે.

૨. અશુદ્ધ ઉપયોગ ન હોય ત્યાં જ પ્રયત આચાર વર્તે છે, માટે પ્રયત આચાર વડે અશુદ્ધ ઉપયોગનો અસદ્ભાવ પ્રસિદ્ધ થાય છે—જાણવામાં આવે છે.

અથ સર્વથાન્તરજ્જ્ઞેદઃ પ્રતિષેધ્ય ઇત્યુપદિશતિ-

**અયદાચારો સમણો છસ્સુ વિ કાયેસુ વધકરો ત્તિ મદો ।
ચરદિ જદં જદિ ણિચ્ઠં કમલં વ જલે ણિરુવલેવો ॥ ૨૧૮ ॥**

**અયતાચારઃ શ્રમણઃ ષટ્સ્વપિ કાયેષુ વધકર ઇતિ મતઃ ।
ચરતિ યતં યદિ નિત્યં કમલમિવ જલે નિરુપલેપઃ ॥ ૨૧૮ ॥**

યતસ્તદવિનાભાવિના અપ્રયતાચારત્વેન પ્રસિદ્ધચદશુદ્ધોપયોગસદ્ભાવઃ ષટ્કાયપ્રાણ-
વ્યપરોપપ્રત્યયબન્ધપ્રસિદ્ધ્યા હિંસક એવ સ્યાત્ । યતશ્ચ તદ્વિનાભાવિના પ્રયતાચારત્વેન

ઉચ્ચાલિયમ્હિ પાપ ઉત્ક્ષિપ્તે ચાલિચે સતિ પાદે । કસ્ય । ઇરિયાસમિદસ્સ
ઈર્યાસમિતિતપોધનસ્ય । ક્ક । ણિગ્ગમત્થાપ વિવક્ષિતસ્થાનાન્નિર્ગમસ્થાને । આબાધેજ્જ આબાધ્યેત પીહ્યેત ।
સ કઃ । કુલિંગં સૂક્ષ્મજન્તુઃ । ન કેવલમાબાધ્યેત, મરિજ્જ મિયતાં વા । કિં કૃત્વા । તં જોગમાસેજ્જ તં
પૂર્વોક્તં પાદયોગં પાદસંઘટ્ટનમાશ્રિત્ય પ્રાપ્યેતિ । ણ હિ તસ્સ તણ્ણિમિત્તો બંધો સુહુમો ય દેસિદો સમયે
ન હિ તસ્ય તન્નિમિત્તો બન્ધઃ સૂક્ષ્મોઽપિ દેશિતઃ સમયે; તસ્ય તપોધનસ્ય તન્નિમિત્તો
સૂક્ષ્મજન્તુઘાતનિમિત્તો બન્ધઃ સૂક્ષ્મોઽપિ સ્તોકોઽપિ નૈવ દષ્ટઃ સમયે પરમાગમે । દષ્ટાન્તમાહ—મુચ્છા
પરિગ્ગહો ઘિય મૂચ્છા પરિગ્રહશ્ચૈવ અજ્ઞાપ્પપમાણદો દિટ્ઠો અધ્યાત્મપ્રમાણતો દષ્ટ ઇતિ ।
અયમત્રાર્થઃ— ‘મૂચ્છા પરિગ્રહઃ’ ઇતિ સૂત્રે યથાધ્યાત્માનુસારેણ મૂચ્છારૂપરાગાદિપરિણામાનુસારેણ પરિગ્ર
હો ભવતિ, ન ચ બહિરજ્જપરિગ્રહાનુસારેણ; તથાત્ર સૂક્ષ્મજન્તુઘાતેઽપિ યાવતાંશેન સ્વસ્થભાવચલનરૂપા
રાગાદિપરિણતિલક્ષણ—

હવે, સર્વથા અંતરંગ છેદ નિષેધ્ય-ત્યાજ્ય છે એમ ઉપદેશે છે:-

**મુનિ યત્નહીન આચારવંત છ કાયનો હિંસક કલ્હો,
જલકમલવત્ નિર્લેપ ભાખ્યો, નિત્ય યત્નસહિત જો. ૨૧૮.**

અન્વયાર્થઃ- [અયતાચારઃ શ્રમણઃ] અપ્રયત આચારવાળો શ્રમણ [ષટ્સુ અપિ કાયેષુ] છયે
કાય સંબંધી [વધકરઃ] વધનો કરનાર [ઇતિ મતઃ] માનવામાં-કહેવામાં આવ્યો છે; [યદિ] જો
[નિત્યં] સદા [યતં ચરતિ] પ્રયતપણે આચરણ કરે તો [જલે કમલમ્ ઇવ] જળમાં કમળની માફક
[નિરુપલેપઃ] નિર્લેપ કહેવામાં આવ્યો છે.

ટીકા:- અશુદ્ધોપયોગ વિના જે હોતો નથી એવા અપ્રયત આચાર વડે પ્રસિદ્ધ થતો (-
જાણવામાં આવતો) અશુદ્ધોપયોગનો સદ્ભાવ હિંસક જ છે, કારણ કે છ કાયના પ્રાણોના વ્યપરોપના
આશ્રયે થતા બંધની પ્રસિદ્ધિ છે; અને અશુદ્ધોપયોગ

પ્રસિદ્ધચશુદ્ધોપયોગાસદ્ભાવઃ પરપ્રત્યયબન્ધલેશસ્યાપ્યભાવાજ્જલદુર્લલિતં કમલમિવ નિરુપલેપત્વ-
પ્રસિદ્ધેરહિંસક એવ સ્યાત્। તતસ્તૈસ્તૈઃ સર્વૈઃ પ્રકારૈરશુદ્ધોપયોગરૂપોઽન્તરજ્જ્ઞચ્છેદઃ પ્રતિષેઘ્યો
યૈર્યૈસ્તદાયતનમાત્રભૂતઃ પરપ્રાણવ્યપરોપરૂપો બહિરજ્જ્ઞચ્છેદો દૂરાદેવ પ્રતિષિદ્ધઃ સ્યાત્।। ૨૧૮।।

અથૈકાન્તિકાન્તરજ્જ્ઞચ્છેદત્વાદુપધિસ્તદ્વત્પ્રતિષેઘ્ય ઇત્યુપદિશતિ-

**હવદિ વ ણ હવદિ બંધો મદમ્હિ જીવેઽધ કાયચેદ્મ્હિ ।
બંધો ધુવમુવધીદો ઇદિ સમણા છઙ્ગિયા સવ્વં।। ૨૧૯।।**

ભાવહિંસા તાવતાંશેન બન્ધો ભવતિ, ન ચ પાદસંઘટ્ટનમાત્રેણ। તસ્ય તપોધનસ્ય રાગાદિપરિણતિલક્ષણભાવહિંસા નાસ્તિ। તતઃ કારણાદ્બન્ધોઽપિ નાસ્તીતિ।। *૧૫-૧૬।। અથ નિશ્ચયહિંસારૂપોઽન્તરજ્જ્ઞચ્છેદઃ સર્વથા પ્રતિષેઘ્ય ઇત્યુપદિશતિ-અયદાચારો નિર્મલાત્માનુભૂતિ-ભાવનાલક્ષણપ્રયત્નરહિતત્વેન અયતાચારઃ પ્રયત્નરહિતઃ। સ કઃ। સમણો શ્રમણસ્તપોધનઃ। છસ્સુ વિ કાયેસુ વધકરો ત્તિ મદો ષટ્સ્વપિ કાયેષુ વધકારો હિંસાકર ઇતિ મતઃ સમ્મતઃ કથિતઃ। ચરદિ આચરતિ વર્તતે। કથં। યથા ભવતિ જદં યતં યત્તપરં, જદિ યદિ ચેત્, ણિચ્છં નિત્યં સર્વકાલં તદા કમલં વ જલે ણિરુવલેવો કમલમિવ જલે નિરુપલેપ ઇતિ। એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ-શુદ્ધાત્માસંવિત્તિલક્ષણશુદ્ધોપયોગપરિણતપુરુષઃ ષડ્જીવકુલે લોકે વિચરન્નપિ યદ્યપિ બહિરજ્જ્ઞદ્રવ્યહિંસામાત્રમસ્તિ, તથાપિ નિશ્ચયહિંસા નાસ્તિ। તતઃ કારણાચ્છુદ્ધપરમાત્મભાવનાબલેન નિશ્ચયહિંસૈવ સર્વતાત્પર્યેણ પરિહર્તવ્યેતિ।। ૨૧૮।।

વિના જે હોય છે એવા પ્રયત આચાર વડે પ્રસિદ્ધ થતો અશુદ્ધોપયોગનો અસદ્ભાવ અહિંસક જ છે, કારણ કે પરના આશ્રયે થતા લેશ પણ બંધનો અભાવ હોવાને લીધે, જળમાં ઝૂલતા કમળની માફક, નિર્લેપપણાની પ્રસિદ્ધિ છે; માટે તે તે સર્વ પ્રકારે અશુદ્ધોપયોગરૂપ અંતરંગ છેદ નિષેધ-છોડવાયોગ્ય છે, કે જે જે પ્રકારે તેના આયતનમાત્રભૂત પરપ્રાણવ્યપરોપરૂપ બહિરંગ છેદ અત્યંત નિષિદ્ધ હોય.

ભાવાર્થ:- શાસ્ત્રમાં અપ્રયત-આચારવંત અશુદ્ધોપયોગીને છ કાયનો હિંસક કહ્યો છે અને પ્રયત-આચારવંત શુદ્ધોપયોગીને અહિંસક કહ્યો છે, તેથી શાસ્ત્રમાં જે જે પ્રકારે છ કાયની હિંસાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય, તે તે સર્વ પ્રકારે અશુદ્ધોપયોગનો નિષેધ સમજવો. ૨૧૮.

હવે ઉપધિને (-પરિગ્રહને) એકાંતિક અંતરંગ-છેદપણું હોવાથી ઉપધિ અંતરંગ છેદની માફક છોડવાયોગ્ય છે એમ ઉપદેશ છે:-

**દૈહિક ક્રિયા થકી જીવ મરતાં બંધ થાય-ન થાય છે,
પરિગ્રહ થકી ધુવ બંધ, તેથી સમસ્ત છોડવો યોગીએ. ૨૧૯.**

**भवति वा न भवति बन्धो मृते जीवेऽथ कायचेष्टायाम् ।
बन्धो ध्रुवमुपधेरिति श्रमणास्त्यक्तवन्तः सर्वम् ॥ २१९ ॥**

યથા હિ કાયવ્યાપારપૂર્વકસ્ય પરપ્રાણવ્યપરોપસ્યાશુદ્ધોપયોગસદ્ભાવાસદ્ભાવાભ્યામ-
નૈકાન્તિકબન્ધત્વેન છેદત્વમનૈકાન્તિકમિષ્ટં, ન ખલુ તથોપધેઃ, તસ્ય સર્વથા
તદવિનાભાવિત્વપ્રસિદ્ધ્યદૈકાન્તિકાશુદ્ધોપયોગસદ્ભાવસ્યૈકાન્તિકબન્ધત્વેન છેદત્વમૈકાન્તિકમેવ ।
અત એવ ભગવન્તોઽર્હન્તઃ પરમાઃ શ્રમણાઃ સ્વયમેવ પ્રાગેવ સર્વમેવોપધિં પ્રતિષિદ્ધવન્તઃ । અત એવ
ચાપરૈરપ્યન્તરજ્ઞચ્છેદવત્તદનાન્તરીયકત્વાત્પ્રાગેવ સર્વ એવોપધિઃ પ્રતિષેઘ્યઃ ॥ ૨૧૯ ॥

અથ બહિરજ્ઞજીવઘાતે બન્ધો ભવતિ ન ભવતિ વા, પરિગ્રહે સતિ નિયમેન ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—**હવદિ
વ ન હવદિ બંધો** ભવતિ વા ન ભવતિ બન્ધઃ । કસ્મિન્સતિ । **મદમ્હિ જીવે** મૃતે સત્યન્યજીવે । **અધ** અહો ।
કસ્યાં સત્યામ્ । **કાયચેદ્મહિ** કાયચેષ્ટાયામ્ । તર્હિ કથં બન્ધો ભવતિ । **બંધો ધ્રુવમુવધીદો** બન્ધો ભવતિ
ધ્રુવં નિશ્ચિતમ્ । કસ્માત્ । ઉપધેઃ પરિગ્રહાત્સકાશાત્ । **ઈદિ** ઇતિ હેતોઃ **સમણા છઙ્ગિયા સવ્વં** શ્રમણા
મહાશ્રમણાઃ સર્વજ્ઞાઃ પૂર્વ દીક્ષાકાલે શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં નિજાત્માનમેવ પરિગ્રહં કૃત્વા, શેષં સમસ્તં
બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહં છર્દિતવન્તસ્ત્યક્તવન્તઃ । એવં જ્ઞાત્વા શેષતપોધનૈરપિ નિજપરમાત્મપરિગ્રહં સ્વીકારં
કૃત્વા, શેષઃ સર્વોઽપિ પરિગ્રહો મનોવચનકાયૈઃ કૃતકારિતાનુમતૈશ્ચ ત્યજનીય ઇતિ ।

અન્યયાર્થઃ- [અથ] હવે (ઉપધિ વિષે એમ છે કે), [કાયચેષ્ટાયામ્] કાયચેષ્ટાપૂર્વક
[જીવે મૃતે] જીવ મરતા [બન્ધઃ] બંધ [ભવતિ] થાય છે [વા] અથવા [ન ભવતિ] નથી થતો;
[ઉપધેઃ] (પણ) ઉપધિથી-પરિગ્રહથી [ધ્રુવમ્ બન્ધઃ] નક્કી બંધ થાય છે; [ઇતિ] તેથી
[શ્રમણાઃ] શ્રમણોએ (અર્હતોએ-પરમ શ્રમણોએ-પોતે) [સર્વ] સર્વ પરિગ્રહને [ત્યક્તવન્તઃ] છોડ્યો છે.

ટીકા:- જેમ કાયવ્યાપારપૂર્વક પરપ્રાણવ્યપરોપ અશુદ્ધોપયોગના સદ્ભાવ અને અસદ્ભાવ વડે
અનૈકાન્તિક બંધરૂપ હોવાથી તેને (કાયવ્યાપારપૂર્વક પરપ્રાણવ્યપરોપને) છેદપણું ^૧અનૈકાન્તિક માનવામાં
આવ્યું છે, તેમ ઉપધિનું-પરિગ્રહનું નથી; પરિગ્રહ સર્વથા અશુદ્ધોપયોગ વિના હોતો નથી એવું જે
પરિગ્રહનું સર્વથા અશુદ્ધોપયોગ સાથે અવિનાભાવીપણું તેનાથી પ્રસિદ્ધ થતા એકાન્તિક અશુદ્ધોપયોગના
સદ્ભાવને લીધે પરિગ્રહ તો એકાન્તિક બંધરૂપ છે, માટે તેને (-પરિગ્રહને) છેદપણું ^૨એકાન્તિક જ છે.
તેથી જ ભગવંત અર્હતોએ-પરમ શ્રમણોએ-પોતે જ પ્રથમ જ બધાય પરિગ્રહને છોડ્યો છે; અને
તેથીજ બીજાઓએ પણ, અંતરંગ છેદની માફક, પ્રથમ જ બધોય પરિગ્રહ છોડવાયોગ્ય છે, કારણ કે તે
(પરિગ્રહ) અંતરંગ છેદ વિના હોતો નથી.

૧. અનૈકાન્તિક = અનિશ્ચિત; નિયમરૂપ ન હોય એવું; એકાન્તિક ન હોય એવું.

૨. એકાન્તિક = નિશ્ચિત; નિયમરૂપ; અવશ્ય હોનાર.

*વક્તવ્યમેવ કિલ યત્તદશેષમુક્ત-
મેતાવતૈવ યદિ ચેતયતેઽત્ર કોઽપિ ।
વ્યામોહજાલમતિદુસ્તરમેવ નૂનં
નિશ્ચેતનસ્ય વચસામતિવિસ્તરેઽપિ ॥ ૧૪ ॥

અત્રેદમુક્તં ભવતિ—શુદ્ધચૈતન્યરૂપનિશ્ચયપ્રાણે રાગાદિપરિણામરૂપનિશ્ચયહિંસયા પાતિતે સતિ નિયમેન બન્ધો ભવતિ । પરજીવઘાતે પુનર્ભવતિ વા ન ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ, પરદ્રવ્યે મમત્વરૂપમૂર્છાપરિગ્રહેણ તુ નિયમેન ભવત્યેવેતિ ॥ ૨૧૧ ॥ એવં ભાવહિંસાવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પન્નમસ્થલે ગાથાષટ્કં ગતમ્ । ઇતિ પૂર્વોક્તક્રમેણ ‘એવં પળમિય સિદ્ધે’ ઇત્યાદ્યેકવિંશતિગાથાભિઃ સ્થલપન્નકેનોત્સર્ગચારિત્રવ્યાખ્યાનનામા પ્રથમોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ । અતઃપરં ચારિત્રસ્ય દેશકાલાપેક્ષયાપહૃતસંયમરૂપેણાપવાદવ્યાખ્યાનાર્થં પાઠક્રમેણ ત્રિંશદ્ગાથાભિદ્વિતીયોઽન્તરાધિકારઃ પ્રારમ્ભ્યતે । તત્ર ચત્વારિ સ્થલાનિ ભવન્તિ । તસ્મિન્પ્રથમસ્થલે નિર્ગન્થમોક્ષમાર્ગસ્થાપનામુખ્યત્વેન ‘ળ હિ ણિરવેક્ખો ચાગો’ ઇત્યાદિ ગાથાપન્નકમ્ । અત્ર ટીકાયાં ગાથાત્રયં નાસ્તિ । તદનંતરં સર્વસાવદ્યપ્રત્યાખ્યાનલક્ષણસામાયિકસંયમાસમર્થાનાં યતીનાં સંયમશૌચજ્ઞાનોપકરણનિમિત્તમપ—વાદવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘છેદો જેળ ણ વિજ્જદિ’ ઇત્યાદિ સૂત્રત્રયમ્ । તદનન્તરં સ્ત્રીનિર્વાણ—નિરાકરણપ્રધાનત્વેન પેચ્છદિ ણ હિ ઇહ લોગં’ ઇત્યાદ્યેકાદશ ગાથા ભવન્તિ । તાશ્ચામૃતચન્દ્ર-ટીકાયાં ન સન્તિ । તતઃ

ભાવાર્થઃ- અશુદ્ધોપયોગનો અસદ્ભાવ હોય તોપણ કાયાની હલનચલનાદિ ક્રિયા થતાં પર જીવોના પ્રાણોનો ઘાત થઈ જાય છે. માટે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોના ઘાતથી બંધ થવાનો નિયમ નથી;—અશુદ્ધોપયોગના સદ્ભાવમાં થતો જે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોનો ઘાત તેનાથી તો બંધ થાય છે, અને અશુદ્ધોપયોગના અસદ્ભાવમાં થતો જે કાયચેષ્ટાપૂર્વક પરપ્રાણોનો ઘાત તેનાથી બંધ થતો નથી. આ રીતે કાયચેષ્ટાપૂર્વક થતા પરપ્રાણોના ઘાતથી બંધ થવાનું અનેકાંતિક હોવાથી તેને છેદપણું અનેકાંતિક છે—નિયમરૂપ નથી.

જેમ ભાવ વિના પણ પરપ્રાણોનો ઘાત થઈ જાય છે, તેમ ભાવ ન હોય તોપણ પરિગ્રહનું ગ્રહણ થાય એમ કદી બને નહિ. જ્યાં પરિગ્રહનું ગ્રહણ હોય છે ત્યાં અશુદ્ધોપયોગનો સદ્ભાવ અવશ્ય હોય જ છે. માટે પરિગ્રહથી બંધ થવાનું તો એકાંતિક—નિશ્ચિત—નિયમરૂપ છે. તેથી પરિગ્રહને છેદપણું એકાંતિક છે. આમ હોવાથી જ પરમ શ્રમણ એવા અર્હતભગવંતોએ પ્રથમથી જ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કર્યો છે અને અન્ય શ્રમણોએ પણ પ્રથમથી જ સર્વ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૨૧૮.

[હવે, ‘કહેવાયોગ્ય બધું કહેવાયું છે’ ઇત્યાદિ કથન શ્લોક દ્વારા કરવામાં આવે છે:]

[**અર્થઃ-**] જે કહેવા જેવું જ હતું તે અશેષપણે કહેવાયું છે, એટલાથી જ જો કોઈ અહીં ચેતે—સમજે તો. (બાકી તો,) વાણીનો અતિ વિસ્તાર કરવામાં આવે તોપણ નિશ્ચેતનને (— અણસમજીને, જડ જેવાને) ખરેખર વ્યામોહની (—મોહની) જાળ અતિ દુસ્તર છે.

* વસન્તતિલકા છંદ

અથાન્તરજ્ઞચ્છેદપ્રતિષેધ એવાયમુપધિપ્રતિષેધ ઇત્યુપદિશતિ-

**ण हि गिरवेक्खो चागो ण हवदि भिक्खुस्स आसयविसुद्धी ।
अविसुद्धस्स य चित्ते क्खं णु कम्मक्खओ विहिओ ॥ २२० ॥**

**न हि निरपेक्षस्त्यागो न भवति भिक्षोराशयविशुद्धिः ।
अविशुद्धस्य च चित्ते कथं नु कर्मक्षयो विहितः ॥ २२० ॥**

ન ખલુ બહિરજ્ઞસજ્ઞસદ્ભાવે તુષસદ્ભાવે તણ્ડુલગતાશુદ્ધત્વસ્યેવાશુદ્ધોપયોગરૂપસ્યાન્તરજ્ઞચ્છેદસ્ય પ્રતિષેધઃ, તદ્ભાવે ચ ન શુદ્ધોપયોગમૂલસ્ય કૈવલ્યસ્યોપલમ્ભઃ । અતોઽશુદ્ધોપયોગ

પરં સર્વોપેક્ષાસંયમાસમર્થસ્ય તપોધનસ્ય દેશકાલાપેક્ષયા કિંચિત્સંયમસાધકશરીરસ્ય નિરવદ્યા-
હારાદિસહકારિકારણં ગ્રાહ્યમિતિ પુનરપ્યપવાદવિશેષવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન ‘ઉવચરણં જિણમગ્ગે’
ઇત્યાદ્યેકાદશગાથા ભવન્તિ । અત્ર ટીકાયાં ગાથાચતુષ્ટયં નાસ્તિ । એવં મૂલસૂત્રાભિપ્રાયેણ
ત્રિંશદ્ગાથાભિઃ, ટીકાપેક્ષયા પુનર્દ્વાદશગાથાભિઃ દ્વિતીયાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તથાહિ-અથ
ભાવશુદ્ધિપૂર્વકબહિરજ્ઞપરિગ્રહપરિત્યાગે કૃતે સતિ અભ્યન્તરપરિગ્રહપરિત્યાગઃ કૃત એવ ભવતીતિ
નિર્દિશતિ-**ण हि गिरवेक्खो चागो** ન હિ નિરપેક્ષસ્ત્યાગઃ યદિ ચેત્, પરિગ્રહત્યાગઃ સર્વથા નિરપેક્ષો ન
ભવતિ કિંતુ કિમપિ વસ્ત્રપાત્રાદિકં ગ્રાહ્યમિતિ ભવતા ભણ્યતે, તર્હિ હે શિષ્ય **ण हवदि भिक्खुस्स
आसयविसुद्धी** ન ભવતિ ભિક્ષોરાશયવિશુદ્ધિઃ, તદા સાપેક્ષપરિણામે સતિ ભિક્ષોસ્તપોધનસ્ય ચિત્તશુદ્ધિર્ન
ભવતિ । **अविसुद्धस्य हि चित्ते** શુદ્ધાત્મભાવનારૂપશુદ્ધિરહિતસ્ય તપોધનસ્ય ચિત્તે મનસિ હિ સ્ફુટં **क्खं
णु कम्मक्खओ विहिओ** કથં તુ કર્મક્ષયો વિહિતઃ ઉચિતો, ન કથમપિ । અનેનેતદુક્તં ભવતિ-યથા
બહિરજ્ઞતુષસદ્ભાવે સતિ તણ્ડુલસ્યાભ્યન્તરશુદ્ધિં કર્તું નાયાતિ તથા વિદ્યમાને વા બહિરજ્ઞપરિગ્રહાભિલાષે
સતિ નિર્મલશુદ્ધાત્માનુભૂતિરૂપાં

इये आ उपधिनी (परिग्रहनी) निषेध ते अंतरंग छेदनी ज निषेध छे ऐम उपदेशे छे:-

**निरपेक्ष त्याग न होय तो नहि भावशुद्धि भिक्षुने,
ने भावमां अविशुद्धने क्षय कर्मनो कथं रीत बने ? २२०.**

अन्वयार्थः- [निरपेक्षः त्यागः न हि] श्चो निरपेक्ष (કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા વિનાનો)
ત્યાગ ન હોય તો [ભિક્ષોઃ] ભિક્ષુને [આશયવિશુદ્ધિઃ] ભાવની વિશુદ્ધિ [ન ભવતિ] નથી; [ચ]
અને [ચિત્તે અવિશુદ્ધસ્ય] ભાવમાં જે અવિશુદ્ધ છે તેને [કર્મક્ષયઃ] કર્મક્ષય [કથં નુ] કથં રીતે
[વિહિતઃ] થઈ શકે ?

टीका:- જેમ ફોતરાંના સદ્ભાવમાં ચોખાને વિષે રહેલી (૨૬૫તારૂપ-૨૬૬તારૂપ) અશુદ્ધતાનો
ત્યાગ (-અભાવ, નાશ) હોતો નથી, તેમ બહિરંગ સંગના સદ્ભાવમાં અશુદ્ધોપયોગરૂપ અંતરંગ
છેદનો ત્યાગ હોતો નથી; અને તેના સદ્ભાવમાં (અશુદ્ધોપયોગ-

રૂપસ્યાન્તરજ્જ્ઞચ્છેદસ્ય પ્રતિષેધં પ્રયોજનમપેક્ષ્યોપધેર્વિધીયમાનઃ પ્રતિષેધોઽન્તરજ્જ્ઞચ્છેદપ્રતિષેધ એવ
સ્યાત્ ॥ ૨૨૦ ॥

અથૈકાન્તિકાન્તરજ્જ્ઞચ્છેદત્વમુપધેર્વિસ્તરેણોપદિશતિ-

**કિધ તમ્હિ ણત્થિ મુચ્છા આરંભો વા અસંજમો તસ્સ ।
તથ પરદવ્વમ્મિ રદો કધમપ્પાણં પસાધયદિ ॥ ૨૨૧ ॥**

ચિત્તશુદ્ધિં કર્તુ નાયાતિ । યદિ પુનર્વિશિષ્ટવૈરાગ્યપૂર્વકપરિગ્રહત્યાગો ભવતિ તદા ચિત્તશુદ્ધિર્ભવત્યેવ ,
ચ્યાતિપૂજાલાભનિમિત્તત્યાગો તુ ન ભવતિ ॥ ૨૨૦ ॥ અથ તમેવ પરિગ્રહત્યાગં દ્રઢયતિ—

ગેણ્હદિ વ ચેલખંડં ભાયણમત્થિ ત્તિ મ્હિદમિહ સુત્તે ।
જદિ સો ચત્તાલંબો હવદિ કહં વા અણારંભો ॥ *૧૭ ॥
વત્થવ્વખંડં દુદ્ધિયભાયણમણ્ણં ચ ગેણ્હદિ ણિયદં ।
વિજ્જદિ પાણારંભો વિક્ખેવો તસ્સ ચિત્તમ્મિ ॥ *૧૮ ॥
ગેણ્હદિ વિધુણ્ણદ્ધિ ધોવદ્ધિ સોસેદ્ધિ જદં તુ આદવે ચિત્તા ।
પત્તં વ ચેલખંડં વિભેદિ પરદો ય પાલયદિ ॥ *૧૯ ॥

ગેણ્હદિ વ ચેલખંડં ગૃહ્ણતિ વા ચેલખંડં વસ્ત્રખંડં, ભાયણં ભિક્ષાભાજનં વા અત્થિ ત્તિ
મ્હિદં અસ્તીતિ મ્હિતમાસ્તે । ક્ક । **ઇહ સુત્તે** ઇહ વિવક્ષિતાગમસૂત્રે જદિ યદિ ચેત્ । **સો ચત્તાલંબો**
હવદિ કહં નિરાલમ્બનપરમાત્મતત્ત્વભાવનાશૂન્યઃ સન્ સ પુરુષો બહિર્દ્રવ્યાલમ્બનરહિતઃ કથં ભવતિ, ન
કથમપિ; **વા અણારંભો** નિઃક્રિયનિરામ્બનિજાત્મતત્ત્વભાવનારહિતત્ત્વેન નિરામ્બો વા કથં ભવતિ, કિંતુ
સારમ્મ એવ; ઇતિ પ્રથમગાથા । **વત્થવ્વખંડં દુદ્ધિયભાયણં** વસ્ત્રખંડં દુગ્ધિકાભાજનં **અણ્ણં ચ ગેણ્હદિ**
અન્યથ ગૃહ્ણતિ કમ્બલમૃદુશયનાદિકં યદિ ચેત્ । તદા કિં ભવતિ । **ણિયદં**

રૂપ અંતરંગ છેદના સદ્ભાવમાં), શુદ્ધોપયોગ જેનું મૂળ છે એવા કૈવલ્યની (મોક્ષની) ઉપલબ્ધિ થતી
નથી. આથી (એમ કહ્યું કે) અશુદ્ધોપયોગરૂપ અંતરંગ છેદના નિષેધરૂપ પ્રયોજનની અપેક્ષા રાખીને
વિહિત કરવામાં આવતો (-ફરમાવવામાં આવતો) ઉપદિનો જે નિષેધ તે અંતરંગ છેદનો જ નિષેધ
છે. ૨૨૦.

હવે 'ઉપદિ તે એકાંતિક અંતરંગ છેદ છે' એમ વિસ્તારથી ઉપદેશે છે:-

**આરંભ, અણસંયમ અને મૂર્છા ન ત્યાં-એ કયમ બને ?
પરદ્રવ્યરત જે હોય તે કઈ રીત સાધે આત્મને ? ૨૨૧.**

**કથં તસ્મિન્નાસ્તિ મૂર્છા આરમ્ભો વા અસંયમસ્તસ્ય ।
તથા પરદ્રવ્યે રતઃ કથમાત્માનં પ્રસાધયતિ ॥ ૨૨૧ ॥**

ઉપધિસદ્ભાવે હિ મમત્વપરિણામલક્ષણાયા મૂર્છાયાસ્તદ્વિષયકર્મપ્રક્રમપરિણામલક્ષણસ્યા-
રમ્ભસ્ય શુદ્ધાત્મરૂપહિંસનપરિણામલક્ષણસ્યાસંયમસ્ય વાવશ્યમ્ભાવિત્વાત્થોપધિદ્વિતીયસ્ય પર-
દ્રવ્યરતત્વેન શુદ્ધાત્મદ્રવ્યપ્રસાધકત્વાભાવાદ્ એકાન્તિકાન્તરજ્જ્ઞચ્છેદત્વમુપધેરવધાર્યત એવ । ઇદમત્ર
તાત્પર્યમેવંવિધત્વમુપધેરવધાર્ય સ સર્વથા સંન્યસ્તવ્યઃ ॥ ૨૨૧ ॥

વિજ્જદિ પાનારંભો નિજશુદ્ધચૈતન્યલક્ષણપ્રાણવિનાશરૂપો પરજીવપ્રાણવિનાશરૂપો વા નિયતં નિશ્ચિતં
પ્રાણારમ્ભઃ પ્રાણવધો વિદ્યતે, ન કેવલં પ્રાણારમ્ભઃ, વિક્ષેવો તસ્સ ચિત્તમ્મિ
અવિક્ષિપ્તચિત્તપરમયોગરહિતસ્ય સપરિગ્રહપુરુષસ્ય વિક્ષેપસ્તસ્ય વિદ્યતે ચિત્તે મનસીતિ । ઇતિ
દ્વિતીયગાથા । ગેહહૃ સ્વશુદ્ધાત્મગ્રહણશૂન્યઃ સન્ ગૃહ્ણતિ કિમપિ બહીર્દ્રવ્યં; વિધુનૃ કર્મધૂલિં વિહાય
બહિરજ્જ્ઞધૂલિં વિધૂનોતિ વિનાશયતિ; ધોવૃ નિર્મલપરમાત્મતત્ત્વમલજનકરાગાદિમલં વિહાય બહિરજ્જ્ઞમલં
ધૌતિ પ્રક્ષાલયતિ; સોસેૃ જદં તુ આદવે ચિત્તા નિર્વિકલ્પધ્યાનાતપેન સંસારનદીશોષણમકુર્વન્
શોષયતિ શુષ્કં કરોતિ યતં તુ યદ્ગપરં તુ યથા ભવતિ । કિં કૃત્વા । આતપે નિક્ષિપ્ય । કિં તત્ । પત્તં વ
ચેલખંડં પાત્રં વસ્ત્રખણ્ડં વા । બિભેદિ નિર્ભય-શુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનાશૂન્યઃ સન્ બિભેતિ ભયં કરોતિ ।
કસ્માત્સકાશાત્ । પરદો ય પરતશ્ચૌરાદેઃ । પાલયદિ પરમાત્મભાવનાં ન પાલયન્ રક્ષન્પરદ્રવ્યં કિમપિ
પાલયતીતિ તૃતીયગાથા ॥ *૧૭-૧૯ ॥ અથ સપરિગ્રહસ્ય નિયમેન ચિત્તશુદ્ધિર્નશ્યતીતિ
વિસ્તરેણાખ્યાતિ-કિધ તમ્હિ ણત્થિ મુચ્છા પરદ્રવ્ય-

અન્યાર્થઃ- [તસ્મિન્] ઉપધિના સદ્ભાવમાં [તસ્ય] તેને (ભિક્ષુને) [મૂર્છા] મૂર્છા,
[આરમ્ભઃ] આરંભ [વા] કે [અસંયમઃ] અસંયમ [નાસ્તિ] ન હોય [કથં] એ કેમ બને ? (ન જ
બને.) [તથા] તથા [પરદ્રવ્યે રતઃ] જે પરદ્રવ્યમાં રત હોય તે [આત્માનં] આત્માને [કથં]
કઈ રીતે [પ્રસાધયતિ] સાધે ?

ટીકા:- ઉપધિના સદ્ભાવમાં, (૧) મમત્વ-પરિણામ જેનું લક્ષણ છે એવી મૂર્છા, (૨) ઉપધિ
સંબંધી * કર્મપ્રક્રમના પરિણામ જેનું લક્ષણ છે એવો આરંભ, અથવા (૩) શુદ્ધાત્મસ્વરૂપની હિંસારૂપ
પરિણામ જેનું લક્ષણ છે એવો અસંયમ (-એ ત્રણે) અવશ્યંભાવી હોય છે; તથા ઉપધિ જેનું દ્વિતીય
હોય તેને (અર્થાત્ આત્માથી અન્ય એવો પરિગ્રહ જેણે ગ્રહણ કર્યો હોય તેને) પરદ્રવ્યમાં રતપણાને
લીધે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના સાધકપણાનો અભાવ હોય છે; તેથી ઉપધિને એકાન્તિક અંતરંગછેદપણું નક્કી થાય
જ છે.

આ અહીં તાત્પર્ય છે કે-‘ઉપધિ આવો છે (અર્થાત્ પરિગ્રહ તે અંતરંગ છે જ છે)’ એમ
નક્કી કરીને તેને સર્વથા છોડવો. ૨૨૧.

* કર્મપ્રક્રમ = ક્રમમાં જોડાવું તે; ક્રમની વ્યવસ્થા.

અથ કસ્યચિત્કચિત્કદાચિત્કથચ્ચિત્કશ્ચિદુપધિરપ્રતિષિદ્ધોડપ્યસ્તીત્યપવાદમુપદિશતિ-

**છેદો જેણ ન વિજ્જદિ ગહણવિસર્ગેસુ સેવમાણસ્સ ।
સમણો તેણિહ વહ્દુ કાલં ખેત્તં વિયાણિત્તા ॥ ૨૨૨ ॥**

**છેદો યેન ન વિદ્યતે ગ્રહણવિસર્ગેસુ સેવમાણસ્ય ।
શ્રમણસ્તેનેહ વર્તતાં કાલં ક્ષેત્રં વિજ્ઞાય ॥ ૨૨૨ ॥**

મમત્વરહિતચિદ્ધમત્કારપરિણતેર્વિસદ્દશા મૂર્છા કથં નાસ્તિ, અપિ ત્વસ્ત્યેવ । ક્ક । તસ્મિન્ પરિગ્રહાકાઠિ
હક્ષતપુરુષે । આરંભો વા મનોવચનકાયક્રિયારહિતપરમચૈતન્યપ્રતિબન્ધક આરમ્ભો વા કથં નાસ્તિ,
કિન્ત્વસ્ત્યેવ; અસંજમો તસ્સ શુદ્ધાત્માનુભૂતિવિલક્ષણાસંયમો વા કથં નાસ્તિ, કિન્ત્વસ્ત્યેવ તસ્ય
સપરિગ્રહસ્ય । તદ્ધ પરદવ્વમ્મિ રદો તથૈવ નિજાત્મદ્રવ્યાત્પરદ્રવ્યે રતઃ કધમપ્પાણં પસાધયદિ સ તુ
સપરિગ્રહપુરુષઃ કથમાત્માનં પ્રસાધયતિ, ન કથમપીતિ ॥ ૨૨૧ ॥ એવં
શ્વેતામ્બરમતાનુસારિશિષ્યસમ્બોધનાર્થં નિર્ગ્રન્થમોક્ષમાર્ગસ્થાપનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાપચ્ચકં ગતમ્ ।
અથ કાલાપેક્ષયા પરમોપેક્ષાસંયમશત્ક્યભાવે સત્યાહારસંયમશૌચજ્ઞાનોપકરણાદિકં કિમપિ
ગ્રાહ્યમિત્યપવાદમુપદિશતિ—છેદો જેણ ન વિજ્જદિ છેદો યેન ન વિદ્યતે । યેનોપકરણેન
શુદ્ધોપયોગલક્ષણસંયમસ્ય છેદો વિનાશો ન વિદ્યતે । કયોઃ । ગહણવિસર્ગેસુ ગ્રહણવિસર્ગયોઃ ।
યસ્યોપકરણસ્યાન્યવસ્તુનો વા ગ્રહણે સ્વીકારે વિસર્જને ત્યાગે । કિં કુર્વતઃ તપોધનસ્ય । સેવમાણસ્સ
તદુપકરણં સેવમાણસ્ય । સમણો તેણિહ વહ્દુ કાલં ખેત્તં વિયાણિત્તા શ્રમણસ્તેનોપકરણેનેહ લોકે
વર્તતામ્ । કિં કૃત્વા । કાલં ક્ષેત્રં ચ વિજ્ઞાયેતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ—કાલં પચ્ચમકાલં શીતોષ્ણાદિકાલં
વા, ક્ષેત્રં ભરતક્ષેત્રં માનુષજાઙ્ગલાદિક્ષેત્રં વા, વિજ્ઞાય યેનોપકરણેન સ્વસંવિત્તિલક્ષણભાવસંયમસ્ય
બહિરજ્ઞદ્રવ્યસંયમસ્ય વા છેદો ન ભવતિ તેન વર્તતે ઇતિ ॥ ૨૨૨ ॥

હવે, ‘કોઈને કયાંક ક્યારેક કોઈ પ્રકારે કોઈક ઉપધિ અનિષિદ્ધ પણ છે’ એવો અપવાદ
ઉપદેશે છે:-

**ગ્રહણે વિસર્ગે સેવતાં નહિ છેદ જેથી થાય છે,
તે ઉપધિ સહ વર્તો ભલે મુનિ કાળક્ષેત્ર વિજ્ઞાણીને. ૨૨૨.**

અન્યવાર્થ:- [ગ્રહણવિસર્ગેસુ] જે ઉપધિને (આહાર-નીહારાદિનાં) ગ્રહણ વિસર્જનમાં સેવતાં
[યેન] જેનાથી [સેવમાણસ્ય] સેવનારને [છેદઃ] છેદ [ન વિદ્યતે] થતો નથી, [તેન] તે ઉપધિ
સહિત, [કાલં ક્ષેત્રં વિજ્ઞાય] કાળક્ષેત્રને જાણીને, [ઇહ] આ લોકમાં [શ્રમણઃ] શ્રમણ [વર્તતામ્]
ભલે વર્તો.

આત્મદ્રવ્યસ્ય દ્વિતીયપુદ્ગલદ્રવ્યાભાવાત્સર્વ એવોપધિઃ પ્રતિષિદ્ધ ઇત્યુત્સર્ગઃ। અયં તુ વિશિષ્ટકાલક્ષેત્રવશાત્કશ્ચિદપ્રતિષિદ્ધ ઇત્યપવાદઃ। યદા હિ શ્રમણઃ સર્વોપધિપ્રતિષેધમાસ્થાય પરમમુપેક્ષાસંયમં પ્રતિપત્તુકામોઽપિ વિશિષ્ટકાલક્ષેત્રવશાવસન્નશક્તિર્ન પ્રતિપત્તું ક્ષમતે, તદાપકૃષ્ય સંયમં પ્રતિપદ્યમાનસ્તદ્વહિરજ્જસાધનમાત્રમુપધિમાતિષ્ઠતે। સ તુ તથા સ્થીયમાનો ન ખલૂપધિત્વાચ્છેદઃ, પ્રત્યુત છેદપ્રતિષેધ એવ। યઃ કિલાશુદ્ધોપયોગાવિનાભાવી સ છેદઃ। અયં તુ શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણશરીરવૃત્તિહેતુભૂતાહારનિર્હારાદિગ્રહણવિસર્જનવિષયચ્છેદપ્રતિષેધાર્થમુપાદીયમાનઃ સર્વથા શુદ્ધોપયોગાવિનાભૂતત્વાચ્છેદપ્રતિષેધ એવ સ્યાત્।। ૨૨૨।।

અથાપ્રતિષિદ્ધપધિસ્વરૂપમુપદિશતિ-

અપ્પહિકુદ્દં ઉવધિં અપત્થણિજ્જં અસંજદજણેહિં।

મુચ્છાદિજણણરહિદં ગેણ્હદુ સમણો જદિ વિ અપ્પં।। ૨૨૩।।

અથ પૂર્વસૂત્રોદિતોપકરણસ્વરૂપં દર્શયતિ—અપ્પહિકુદ્દં ઉવધિં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસહ—કારિકારણત્વેનાપ્રતિષિદ્ધમુપધિમુપકરણરૂપોપધિં, અપત્થણિજ્જં અસંજદજણેહિં અપ્રાર્થનીયં નિર્વિકારાત્મોપલબ્ધિલક્ષણભાવ—

ટીકા:- આત્મદ્રવ્યને દ્વિતીય પુદ્ગલદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી બધોય ઉપધિ નિષિદ્ધ છે—એમ ઉત્સર્ગ (—સામાન્ય નિયમ) છે; અને વિશિષ્ટ કાળક્ષેત્રને વશ કોઈક ઉપધિ અનિષિદ્ધ છે—એમ અપવાદ છે. જ્યારે શ્રમણ સર્વ ઉપધિના નિષેધનો આશ્રય કરીને ^૧પરમોપેક્ષાસંયમને પ્રાપ્ત કરવાનો ઇચ્છક હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ કાળક્ષેત્રના વશે હીનશક્તિવાળો હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવાને અસમર્થ હોય છે, ત્યારે તેમાં ^૨અપકર્ષણ કરીને (અનુત્કૃષ્ટ) સંયમ પ્રાપ્ત કરતો થકો તેના બહિરંગ સાધનમાત્ર ઉપધિનો આશ્રય કરે છે. એ રીતે જેનો આશ્રય કરવામાં આવે છે એવો તે ઉપધિ ઉપધિપણને લીધે ખરેખર છેદરૂપ નથી, ઊલટો છેદના નિષેધરૂપ (—ત્યાગરૂપ) જ છે. જે (ઉપધિ) અશુદ્ધોપયોગ વિના હોતો નથી તે છેદ છે. પરંતુ આ (સંયમના બાહ્યસાધનમાત્રભૂત ઉપધિ) તો શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણભૂત શરીરની વૃત્તિના હેતુભૂત આહાર—નીહારાદિનાં ^૩ગ્રહણ—વિસર્જન સંબંધી છેદના નિષેધને અર્થે ગ્રહવામાં આવતો હોવાથી સર્વથા શુદ્ધોપયોગ સહિત છે તેથી છેદના નિષેધરૂપ જ છે. ૨૨૨.

હવે અનિષિદ્ધ ઉપધિનું સ્વરૂપ ઉપદેશે છે:-

ઉપધિ અનિંદિતને, અસંયત જન થકી અણપ્રાર્થને,

મૂર્છાદિજનનરહિતને જ ગ્રહો શ્રમણ, થોડો ભલે. ૨૨૩.

૧. પરમોપેક્ષાસંયમ = પરમ—ઉપેક્ષાસંયમ. [ઉત્સર્ગ, નિશ્ચયનય, સર્વપરિત્યાગ, પરમોપેક્ષાસંયમ, વીતરાગ—ચારિત્ર અને શુદ્ધોપયોગ—એ બધાં એકાર્થ છે.]
૨. અપકર્ષણ = ઓછપ. [અપવાદ, વ્યવહારનય, એકદેશપરિત્યાગ, અપહતસંયમ (હીણો—ઓછપવાળો સંયમ, સરાગચારિત્ર અને શુભોપયોગ—એ બધાં એકાર્થ છે.)
૩. ગ્રહણ—વિસર્જન = ગ્રહણ—ત્યાગ.

અપ્રતિક્રુષ્ટમુપધિમપ્રાર્થનીયમસંયતજનૈઃ ।

મૂર્છાદિજનનરહિતં ગૃહ્ણાતુ શ્રમણો યદ્યપ્યલ્પમ્ ॥ ૨૨૩ ॥

યઃ કિલોપધિઃ સર્વથા બન્ધાસાધકત્વાદપ્રતિક્રુષ્ટઃ, સંયમાદન્યત્રાનુચિતત્વાદસંયતજના-પ્રાર્થનીયો, રાગાદિપરિણામમન્તરેણ ધાર્યમાણત્વાન્મૂર્છાદિજનનરહિતશ્ચ ભવતિ, સ ખલ્વ-પ્રતિષિદ્ધઃ । અતો યથોદિતસ્વરૂપ એવોપધિરૂપાદેયો, ન પુનરલ્પોઽપિ યથોદિતવિપર્યસ્ત-સ્વરૂપઃ ॥ ૨૨૩ ॥

અથોત્સર્ગ એવ વસ્તુધર્મો, ન પુનરપવાદ ઇત્યુપદિશતિ-

કિં કિંચળ ત્તિ તક્કં અપુણભવકામિણોઘ દેહે વિ ।

સંગ ત્તિ જિણવરિંદા ણિપ્પડિકમ્મત્તમુદ્દિઢ્ઠા ॥ ૨૨૪ ॥

સંયમરહિતસ્યાસંયતજનસ્યાનભિલષણીયમ્, મુછાદિજણનરહિદં પરમાત્મદ્રવ્યવિલક્ષણબહિર્દ્રવ્યમ-મત્વરૂપમૂર્છારક્ષણાર્જનસંસ્કારાદિદોષજનનરહિતમ્, ગેણ્હદુ સમણો જદિ વિ અપ્પં ગૃહ્ણાતુ શ્રમણો યમપ્યલ્પં પૂર્વોક્તમુપકરણોપધિં યદ્યપ્યલ્પં તથાપિ પૂર્વોક્તોચિતલક્ષણમેવ ગ્રાહ્યં, ન ચ તદ્વિપરીતમધિકં વેત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૨૩ ॥ અથ સર્વસજ્જપરિત્યાગ એવ શ્રેષ્ઠઃ, શેષમશક્યાનુષ્ઠાનમિતિ પ્રરૂપયતિ-કિં કિંચળ ત્તિ તક્કં કિં કિંચનમિતિ તર્કઃ, કિં કિંચનં પરિગ્રહ ઇતિ તર્કો વિચારઃ ક્રિયતે તાવત્ । કસ્ય । અપુણભવકામિણો અપુનર્ભવકામિનઃ અનન્તજ્ઞાનાદિચતુષ્ટયાત્મકમોક્ષા-ભિલાષિણઃ । અઘ અહો, દેહો વિ દેહોઽપિ

અન્યયાર્થઃ- [યદ્યપિ અલ્પમ્] ભવે થોડો હોય તોપણ, [અપ્રતિક્રુષ્ટમ્] જે અનિંદિત હોય, [અસંયતજનૈઃ અપ્રાર્થનીયં] અસંયત જનોથી અપ્રાર્થનીય હોય અને [મૂર્છાદિજનનરહિતં] જે મૂર્છાદિના જનન રહિત હોય-[ઉપધિં] એવા જ ઉપધિને [શ્રમણઃ] શ્રમણ [ગૃહ્ણાતુ] ગ્રહણ કરો.

ટીકા:- જે ઉપધિ સર્વથા બંધનો અસાધક હોવાથી અનિંદિત છે, સંયમ સિવાય અન્યત્ર અનુચિત હોવાથી અસંયત જનો વડે *અપ્રાર્થનીય છે અને રાગાદિપરિણામ વિના ધારણ કરવામાં આવતો હોવાથી મૂર્છાદિના ઉત્પાદન રહિત છે, તે ખરેખર અનિષિદ્ધ છે. આથી યથોક્ત સ્વરૂપવાળો ઉપધિ જ ઉપાદેય છે, પરંતુ થોડો પણ યથોક્ત સ્વરૂપથી વિપરીત સ્વરૂપવાળો ઉપધિ ઉપાદેય નથી. ૨૨૩.

હવે, 'ઉત્સર્ગ જ વસ્તુધર્મ છે, અપવાદ નહિ' એમ ઉપદેશે છે:-

કયમ અન્ય પરિગ્રહ હોય જ્યાં કહી દેહને પરિગ્રહ અહો !

મોક્ષેચ્છુને દેહેય નિષ્પત્તિકર્મ ઉપદેશે જિનો ? ૨૨૪.

* અપ્રાર્થનીય = નહિ ઇચ્છવાયોગ્ય; અનિચ્છિત.

**કિં કિञ્ચનમિતિ તર્કઃ અપુનર્ભવકામિનોઽથ દેહેઽપિ ।
સજ્ઞ ઇતિ જિનવરેન્દ્રા નિઃપ્રતિકર્મત્વમુદિષ્ટવન્તઃ ॥ ૨૨૪ ॥**

અત્ર શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણત્વેનાપ્રતિષિધ્યમાનેઽત્યન્તમુપાત્તદેહેઽપિ પરદ્રવ્યત્વાત્ પરિગ્રહોઽયં ન નામાનુગ્રહાર્હઃ કિન્તૂપેક્ષ્ય એવેત્યપ્રતિકર્મત્વમુપદિષ્ટવન્તો ભગવન્તોઽર્હદેવાઃ । અથ તત્ર શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બસમ્ભાવનરસિકસ્ય પુંસઃ શેષોઽન્યોઽનુપાત્તઃ પરિગ્રહો વરાકઃ કિં નામ સ્યાદિતિ વ્યક્ત એવ હિ તેષામાકૂતઃ । અતોઽવધાર્યતે ઉત્સર્ગ એવ વસ્તુધર્મો, ન પુનરપવાદઃ । ઇદમત્ર તાત્પર્ય, વસ્તુધર્મત્વાત્પરમનૈર્ગન્થ્યમેવાવલમ્બ્યમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

સંગ ત્તિ સજ્ઞઃ પરિગ્રહ ઇતિ હેતોઃ જિનવરિંદા જિનવરેન્દ્રાઃ કર્તારઃ ગિપ્પલિકમ્મત્તમુદિદ્ધા નિઃપ્રતિકર્મત્વમુપદિષ્ટવન્તઃ । શુદ્ધોપયોગલક્ષણપરમોપેક્ષાસંયમબલેન દેહેઽપિ નિઃપ્રતિકારિત્વં કથિતવન્ત ઇતિ । તતો જ્ઞાયતે મોક્ષસુખાભિલાષિણાં નિશ્ચયેન દેહાદિસર્વસજ્ઞપરિત્યાગ એવોચિતોઽન્યસ્તૂપચાર એવેતિ ॥ ૨૨૪ ॥ એવમપવાદવ્યાખ્યાનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ્ । અથૈકાદશગાથાપર્યન્તં સ્ત્રીનિર્વાણનિરાકરણમુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્યથા—શ્વેતામ્બર—મતાનુસારી શિષ્યઃ પૂર્વપક્ષં કરોતિ—

**પેચ્છદિ ણ હિ ઇહ લોગં પરં ચ સમણિંદદેસિદો ધમ્મો ।
ધમ્મમ્હિ તમ્હિ કમ્હા વિયપ્પિયં લિંગમિત્થીણં ॥ ૨૦ ॥**

અન્યાર્થઃ- [અથ] જો [જિનવરેન્દ્રાઃ] જિનવરેન્દ્રોએ [અપુનર્ભવકામિનઃ] મોક્ષના અભિલાષીને, [સજ્ઞઃ ઇતિ] ‘દેહ પરિગ્રહ છે’ એમ કહીને, [દેહે અપિ] દેહમાં પણ [નિઃપ્રતિકર્મત્વમ્] અપ્રતિકર્મપણું (સંસ્કારરહિતપણું) [ઉદિષ્ટવન્તઃ] ઉપદેશ્યું છે, તો પછી [કિં કિञ્ચનમ્ ઇતિ તર્કઃ] તેમનો એવો આશય છે કે તેને અન્ય પરિગ્રહ તો શાનો હોય ?

ટીકા:- અહીં, શ્રામણ્યપર્યાયનું સહકારી કારણ હોવાથી જેનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી એવા અત્યંત ઉપાત્ત દેહમાં પણ, ‘આ (દેહ) પરદ્રવ્ય હોવાથી પરિગ્રહ છે, ખરેખર તે અનુગ્રહયોગ્ય નથી પણ ઉપેક્ષાયોગ્ય જ છે’ એમ કહીને, ભગવંત અર્હતદેવોએ અપ્રતિકર્મપણું ઉપદેશ્યું છે; તો પછી ત્યાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિની સંભાવનાના રસિક પુરુષને શેષ અન્ય અનુપાત્ત પરિગ્રહ બિચારો શાનો હોય—એવો તેમનો (અર્હતદેવોનો) આશય વ્યક્ત જ છે. આથી નક્કી થાય છે કે—ઉત્સર્ગ જ વસ્તુધર્મ છે, અપવાદ નહિ.

આ અહીં તાત્પર્ય છે કે વસ્તુધર્મ હોવાથી પરમ નિર્ગ્રંથપણું જ અવલંબવાયોગ્ય છે. ૨૨૪.

૧. ઉપાત્ત = પ્રાપ્ત; મળેલો.

૨. અનુપાત્ત = અપ્રાપ્ત.

अथ केऽपवादविशेषा इत्युपदिशति-

**उवयरणं जिणमग्गे लिंगं जहजादरुवमिदि भणिदं ।
गुरुवयणं पि य विणओ सुत्तज्झयणं च णिद्धिं ॥ २२५ ॥**

पेच्छदि ण हि इह लोगं निरुपरागनिजचैतन्यनित्योपलब्धिभावनाविनाशकं ख्याति—
पूजालाभरूपं प्रेक्षते न च हि स्फुटं इह लोकम्। न च केवलमिह लोकं, परं च स्वात्मप्राप्तिरूपं मोक्षं
विहाय स्वर्गभोगप्राप्तिरूपं परं च परलोकं च नेच्छति। स कः। समणिददेसिदो धम्मो श्रमणेन्द्रदेशितो
धर्मः, जिनेन्द्रोपदिष्ट इत्यर्थः। धम्ममिह तमिह कम्हा धर्मे तस्मिन् कस्मात् वियप्पियं विकल्पितं
निर्ग्रन्थलिङ्गाद्वस्त्रप्रावरणेन पृथक्कृतम्। किम्। लिंगं सावरणचिह्नम्। कासां संबन्धि। इत्थीणं स्त्रीणामिति
पूर्वपक्षगाथा ॥ *२०॥ अथ परिहारमाह—

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिट्ठा ।
तम्हा तप्पडिरुवं वियप्पियं लिंगमित्थीणं ॥ *२१॥

णिच्छयदो इत्थीणं सिद्धी ण हि तेण जम्मणा दिट्ठा निश्चयतः स्त्रीणां
नरकादिगतिविलक्षणानन्तसुखादिगुणस्वभावा तेनैव जन्मना सिद्धिर्न दृष्टा, न कथिता। तम्हा
तप्पडिरुवं तस्मात्कारणात्तत्प्रतियोग्यं सावरणरूपं वियप्पियं लिंगमित्थीणं निर्ग्रन्थलिङ्गात्पृथ—क्त्वेन
विकल्पितं कथितं लिङ्गं प्रावरणसहितं चिह्नम्। कासाम्। स्त्रीणामिति ॥ *२१॥ अथ स्त्रीणां
मोक्षप्रतिबन्धकं प्रमादबाहुल्यं दर्शयति—

पइडीपमादमइया एदासिं वित्ति भासिया पमदा ।
तम्हा ताओ पमदा पमादबहुला ति णिद्धिं ॥ *२२॥

पइडीपमादमइया प्रकृत्या स्वभावेन प्रमादेन निर्वृत्ता प्रमादमयी। का कर्त्री भवति। एदासिं
वित्ति। एतासां स्त्रीणां वृत्तिः परिणतिः। भासिया पमदा तत एव नाममालायां प्रमदाः प्रमदासंज्ञा
भाषिताः स्त्रियः। तम्हा ताओ पमदा यत एव प्रमदासंज्ञास्ताः स्त्रियः, तस्मात्तत एव पमादबहुला ति
णिद्धिं निःप्रमादपरमात्मतत्त्वभावनाविनाशकप्रमादबहुला इति निर्दिष्टाः ॥*२२॥ अथ तासां
मोहादिबाहुल्यं दर्शयति—

संति धुवं पमदाणं मोहपदोसा भयं दुगुंछा य ।
चित्ते चित्ता माया तम्हा तासिं ण णिव्वाणं ॥ *२३॥

इवे, अपवाटना कया विशेषो छे ते कहे छे:-

**जन्म्या प्रभाषे रुप भाष्युं उपकरुण जिणमार्गमां,
गुरुवयन ने सूत्राध्ययन, वणी विनय पण उपकरुणमां. २२५.**

**उपकरणं जिनमार्गे लिङ्गं यथाजातरूपमिति भणितम् ।
गुरुवचनमपि च विनयः सूत्राध्ययनं च निर्दिष्टम् ॥ २२५ ॥**

સંતિ ધ્રુવં પમદાણં સન્તિ વિદ્યન્તે ધ્રુવં નિશ્ચિતં પ્રમદાનાં સ્ત્રીણામ્ । કે તે । મોહપદોસા ભયં દુગુંછા ય મોહાદિરહિતાનન્તસુખાદિગુણસ્વરૂપમોક્ષકારણપ્રતિબન્ધકાઃ મોહપ્રદ્વેષભયદુગુંછા-પરિણામાઃ , ચિત્તે ચિત્તા માયા કૌટિલ્યાદિરહિતપરમબોધાદિપરિણતેઃ પ્રતિપક્ષભૂતા ચિત્તે મનસિ ચિત્રા વિચિત્રા માયા, તમ્હા તાસિં ણ ણિવ્વાણં તત એવ તાસામવ્યાબાધસુખાદ્યનન્તગુણાધારભૂતં નિર્વાણં નાસ્તીત્યભિપ્રાયઃ ॥ *૨૩ ॥ અથૈતદેવ દ્રઢયતિ-

**ण विणा वद्वदि णारी एकं वा तेसु जीवलोयम्हि ।
ण हि संउडं च गत्तं तमहा तासिं च संवरणं ॥ *२४ ॥**

ण વિણા વદ્વદિ ણારી ન વિના વર્તતે નારી એકં વા તેસુ જીવલોયમ્હિ તેષુ નિર્દોષિપરમાત્મધ્યાનવિઘાતકેષુ પૂર્વોક્તદોષેષુ મધ્યે જીવલોકે ત્વેકમપિ દોષં વિહાય ણ હિ સંઉડં ચ ગત્તં ન હિ સ્ફુટં સંવૃત્તં ગાત્રં ચ શરીરં, તમ્હા તાસિં ચ સંવરણં તત એવ ચ તાસાં સંવરણં વસ્ત્રાવરણં ક્રિયત ઇતિ ॥ *૨૪ ॥ અથ પુનરપિ નિર્વાણપ્રતિબન્ધકદોષાન્દર્શયતિ-

**चित्तस्सावो तासिं सित्थिञ्जं अत्तवं च पक्खलणं ।
विज्जदि सहसा तासु अ उप्पादो सुहममणुआणं ॥ *२५ ॥**

વિજ્જદિ વિદ્યતે તાસુ અ તાસુ ચ સ્ત્રીષુ । કિમ્ । ચિત્તસ્સાવો ચિત્તસ્રવઃ, નિઃકામાત્મતત્ત્વસંવિત્તિવિનાશકચિત્તસ્ય કામોદ્રેકેણ સ્રવો રાગસાર્દ્રભાવઃ, તાસિં તાસાં સ્ત્રીણાં, સિત્થિજ્ઞં શિથિલસ્ય ભાવઃ શૈથિલ્યં, તદ્ભવમુક્તિયોગ્યપરિણામવિષયે ચિત્તદાઢ્યભાવઃ સત્ત્વહીન-પરિણામ ઇત્યર્થઃ, અત્તવં ચ પક્ખલણં ઋતૌ ભવમાર્તવં પ્રસ્ખલનં રક્તસ્રવણં, સહસા ઙ્ઙાટિતિ, માસે માસે દિનત્રયપર્યન્તં ચિત્તશુદ્ધિવિનાશકો રક્તસ્રવો ભવતીત્યર્થઃ, ઉપ્પાદો સુહમમણુઆણં ઉત્પાદ ઉત્પત્તિઃ સૂક્ષ્મલઙ્ચયપર્યાપ્તમનુષ્યાણામિતિ ॥ *૨૫ ॥ અથોત્પત્તિસ્થાનાનિ કથયતિ-

**लिंगम्हि य इत्थीणं थणंतरे णाहिकक्खपदेसेसु ।
भणितो सुहुमुप्पादो तासिं कह संजमो होदि ॥ *२६ ॥**

લિંગમ્હિ ય ઇત્થીણં થણંતરે ણાહિકક્ખપદેસેસુ સ્ત્રીણાં લિજ્ઞે યોનિપ્રદેશે, સ્તનાન્તરે, નાભિપ્રદેશે, કક્ષપ્રદેશે ચ, ભણિતો સુહુમુપ્પાદો એતેષુ સ્થાનેષુ સૂક્ષ્મમનુષ્યાદિજીવોત્પાદો ભણિતઃ । એતે પૂર્વોક્ત-

अन्वयार्थः- [यथाजातरूपम् लिङ्गं] यथाज्ञातरूपं જે લિંગ (-જન્મ્યા પ્રમાણે રૂપ એવું જે લિંગ) તે [जिनमार्गे] જિનમાર્ગમાં [उपकरणम् इति भणितम्] ઉપકરણ ઇતિ ભણિતમ્] ઉપકરણ કહેવામાં આવ્યું છે; [गुरुवचनं] ગુરુનાં વચન, [सूत्राध्ययनं च] સૂત્રોનું અધ્યયન [च] અને [विनयः अपि] વિનય પણ [निर्दिष्टम्] ઉપકરણ કહેલ છે.

યો હિ નામાપ્રતિષિદ્ધોઽસ્મિન્નુપધિરપવાદઃ, સ ખલુ નિખિલોઽપિ શ્રામણ્યપર્યાય-સહકારિકારણત્વેનોપકારકારકત્વાદુપકરણભૂત એવ, ન પુનરન્યઃ। તસ્ય તુ વિશેષાઃ સર્વાહાર્ય-વર્જિતસહજરૂપાપેક્ષિતયથાજાતરૂપત્વેન બહિરજ્જલિજ્જભૂતાઃ કાયપુદ્ગલાઃ, શ્રૂયમાણતત્કાલ-

દોષાઃ પુરુષાણાં કિં ન ભવન્તીતિ ચેત્। એવં ન વક્તવ્યં, સ્ત્રીષુ બાહુલ્યેન ભવન્તિ। ન ચાસ્તિત્વમાત્રેણ સમાનત્વમ્। એકસ્ય વિષકણિકાસ્તિ, દ્વિતીયસ્ય ચ વિષપર્વતોઽસ્તિ, કિં સમાનત્વં ભવતિ। કિંતુ પુરુષાણાં પ્રથમસંહનનબલેન દોષવિનાશકો મુક્તિયોગ્યવિશેષસંયમોઽસ્તિ। તાસિં કહ સંજમો હોદિ તતઃ કારણાત્તાસાં કથં સંયમો ભવતીતિ।। *૨૬।। અથ સ્ત્રીણાં તદ્ભવમુક્તિયોગ્યાં સકલકર્મનિર્જરાં નિષેધયતિ—

જદિ દંસણેણ સુદ્ધા સુત્તજ્ઞયણેણ ચાવિ સંજુત્તા।

ઘોરં ચરદિ વ ચરિયં ઇત્થિસ્સ ણ ણિજ્જરા ભણિદા।। *૨૭।।

જદિ દંસણેણ સુદ્ધા યદ્યપિ દર્શનેન સમ્યક્ત્વેન શુદ્ધા, સુત્તજ્ઞયણે ચાવિ સંજુત્તા એકાદશાઙ્ગસૂત્રાધ્યયનેનાપિ સંયુક્તા, ઘોરં ચરદિ વ ચરિયં ઘોરં પક્ષોપવાસમાસોપવાસાદિ ચરતિ વા ચારિત્રં, ઇત્થિસ્સ ણ ણિજ્જરા ભણિદા તથાપિ સ્ત્રીજનસ્ય તદ્ભવકર્મક્ષયયોગ્યા સકલનિર્જરા ન ભણિતેતિ ભાવઃ। કિંચ યથા પ્રથમસંહનનાભાવાત્સ્ત્રી સસમનરકં ન ગચ્છતિ, તથા નિર્વાણમપિ। ‘‘ પુંવેદં વેદંતા પુરિસા જે ખવગસેઢિમારુઢા। સેસોદયેણ વિ તહા જ્ઞાણુવજુત્તા ય તે દુ સિજ્ઞંતિ ’’ ઇતિ ગાથાકથિતાર્થાભિપ્રાયેણ ભાવસ્ત્રીણાં કથં નિર્વાણમિતિ ચેત્। તાસાં ભાવસ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનનમસ્તિ, દ્રવ્યસ્ત્રીવેદાભાવાત્તદ્ભવમોક્ષપરિણામપ્રતિબન્ધકતીવ્રકામોદ્રેકોઽપિ નાસ્તિ। દ્રવ્ય-સ્ત્રીણાં પ્રથમસંહનનં નાસ્તીતિ કસ્મિન્નાગમે કથિતમાસ્ત ઇતિ ચેત્। તત્રોદાહરણગાથા—‘‘ અંતિમતિગસંઘડણં ણિયમેણ ય કમ્મભૂમિમહિલાણં। આદિમતિગસંઘડણં ણત્થિ ત્તિ જિણેહિં ણિદ્દિઢ્ઠં ’’।। અથ મતમ્—યદિ મોક્ષો નાસ્તિ તર્હિ ભવદીયમતે કિમર્થમર્જિકાનાં મહાવ્રતારોપણમ્। પરિહારમાહ—તદુપચારેણ કુલવ્યવસ્થાનિમિત્તમ્। ન ચોપચારઃ સાક્ષાદ્ભવિતુમર્હતિ, અગ્નિવત્ ક્રૂરોઽયં દેવદત્ત ઇત્યાદિવત્। તથાચોક્તમ્—મુખ્યાભાવે સતિ પ્રયોજને નિમિત્તે ચોપચારઃ પ્રવર્તતે। કિંતુ યદિ તદ્ભવે મોક્ષો ભવતિ સ્ત્રીણાં તર્હિ શતવર્ષદીક્ષિતાયા અર્જિકાયા અઘદિને દીક્ષિતઃ

ટીકા:- આમાં જે અનિષિદ્ધ ઉપધિ અપવાદ છે, તે બધોય ખરેખર એવોજ છે કે જે શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણ તરીકે ઉપકાર કરનારો હોવાથી ઉપકરણભૂત છે, બીજો નહિ. તેના વિશેષો (ભેદો) આ પ્રમાણે છે: (૧) સર્વ આહાર્ય રહિત સહજ રૂપથી અપેક્ષિત એવા (સર્વ આહાર્ય રહિત) યથાજાતરૂપપણાને લીધે જે બહિરંગ લિંગભૂત છે

૧. આહાર્ય = બહારથી લાવવામાં આવતું; કૃત્રિમ; ઔપાધિક [સર્વ કૃત્રિમ-ઔપાધિક ભાવોથી રહિત એવું જે મુનિના આત્માનું સહજ રૂપ તે, વસ્ત્રાભૂષણાદિક સર્વ કૃત્રિમતાઓથી રહિત યથાજાતરૂપપણાની અપેક્ષા રાખે છે અર્થાત્ મુનિના આત્માનું રૂપ-દશા-સહજ હોવાથી દેહ પણ યથાજાત જ હોવો જોઈએ; માટે યથાજાતરૂપપણું તે મુનિપણાનું બાહ્ય લિંગ છે.]

બોધકગુરુગીર્યમાનાત્મતત્ત્વદ્યોતકસિદ્ધોપદેશવચનપુદ્ગલાઃ, તથાધીયમાનનિત્યબોધકાનાદિનિધન-શુદ્ધાત્મતત્ત્વદ્યોતનસમર્થશ્રુતજ્ઞાનસાધનીભૂતશબ્દાત્મકસૂત્રપુદ્ગલાશ્ચ, શુદ્ધાત્મતત્ત્વવ્યઙ્ગકદર્શનાદિ-

સાધુઃ કથં વન્દ્યો ભવતિ। સૈવ પ્રથમતઃ કિં ન વન્દ્યા ભવતિ સાધોઃ। કિંતુ ભવન્મતે મલ્હિતીર્થકરઃ સ્ત્રીતિ કથ્યતે, તદપ્યયુક્તમ્। તીર્થકરા હિ સમ્યગ્દર્શનવિશુદ્ધ્યાદિષોડશભાવનાઃ પૂર્વભવે ભાવયિત્વા પશ્ચાદ્ભવન્તિ। સમ્યગ્દષ્ટેઃ સ્ત્રીવેદકર્મણો બન્ધ એવ નાસ્તિ, કથં સ્ત્રી ભવિષ્યતીતિ। કિંચ યદિ મલ્હિતીર્થકરો વાન્યઃ કોઽપિ વા સ્ત્રી ભૂત્વા નિર્વાણં ગતઃ તર્હિ સ્ત્રીરૂપપ્રતિમારાધના કિં ન ક્રિયતે ભવદ્ધિઃ। યદિ પૂર્વોક્તદોષાઃ સન્તિ સ્ત્રીણાં તર્હિ સીતારુક્મિણીકુન્તીદ્રોપદીસુભદ્રાપ્રભૃતયો જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા વિશિષ્ટતપશ્ચરણેન કથં ષોડશસ્વર્ગે ગતા ઇતિ ચેત્। પરિહારમાહ-તત્ર દોષો નાસ્તિ, તસ્માત્સ્વર્ગાદાગત્ય પુરુષવેદેન મોક્ષં યાસ્યન્ત્યગ્રે। તદ્ભવમોક્ષો નાસ્તિ, ભવાન્તરે ભવતુ, કો દોષ ઇતિ। ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્-સ્વયં વસ્તુસ્વરૂપમેવ જ્ઞાતવ્યં, પરં પ્રતિ વિવાદો ન કર્તવ્યઃ। કસ્માત્। વિવાદે રાગદ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ, તતશ્ચ શુદ્ધાત્મભાવના નશ્યતીતિ।। ❀૨૭।। અથોપસંહારરૂપેણ સ્થિતપક્ષં દર્શયતિ-

તમ્હા તં પડિરૂવ લિંગં તાસિં જિણેહિં ણિદ્દિં

કુલરૂવવઓજુત્તા સમણીઓ તસ્સમાચારા।। ❀૨૮।।

તમ્હા યસ્માત્તદ્ભવે મોક્ષો નાસ્તિ તસ્માત્કારણાત્ તં પડિરૂવં લિંગં તાસિં જિણેહિં ણિદ્દિં તત્પ્રતિરૂપં વસ્ત્રપ્રાવરણસહિતં લિઙ્ગં ચિહ્નં લાઙ્છનં તાસાં સ્ત્રીણાં જિનવરૈઃ સર્વજ્ઞૌર્નિર્દિષ્ટં કથિતમ્। **કુલરૂવવઓજુત્તા સમણીઓ** લોકદુગુચ્છારહિતત્વેન જિનદીક્ષાયોગ્યં કુલં ભણ્યતે, અન્તરઙ્ગનિર્વિકારચિત્તશુદ્ધિજ્ઞાપકં બહિરઙ્ગનિર્વિકારં રૂપં ભણ્યતે, શરીરભઙ્ગરહિતં વા અતિબાલવૃદ્ધબુદ્ધિવૈકલ્યરહિતં વયો ભણ્યતે, તૈઃ કુલરૂપવયોભિર્યુક્તાઃ કુલરૂપવયોયુક્તા ભવન્તિ। કાઃ। શ્રમણ્યોઽર્જિકાઃ। પુનરપિ કિંવિશિષ્ટાઃ। **તસ્સમાચારા** તાસાં સ્ત્રીણાં યોગ્યસ્તદ્યોગ્ય આચારશાસ્ત્રવિહિતઃ સમાચાર આચાર આચરણં યાસાં તાસ્તત્સમાચારા ઇતિ।। ❀૨૮।। અથેદાનીં પુરુષાણાં દીક્ષાગ્રહણે વર્ણવ્યવસ્થાં કથયતિ-

એવાં કાયપુદ્ગલો; (૨) જેમનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે એવાં, ^૧તત્કાળબોધક, ગુરુ વડે કહેવામાં આવતાં, ^૨આત્મતત્ત્વદ્યોતક, ^૩સિદ્ધ ઉપદેશરૂપ વચનપુદ્ગલો; તેમ જ (૩) જેમનું અધ્યયન કરવામાં આવે છે એવાં, નિત્યબોધક, અનાદિનિધન શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને પ્રકાશવામાં સમર્થ શ્રુતજ્ઞાનના સાધન(ભૂત, શબ્દાત્મક સૂત્રપુદ્ગલો; અને (૪) શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને વ્યક્ત

૧. તત્કાળબોધક = તે કાળે જ (ઉપદેશકાળે જ) બોધ દેનારાં [શાસ્ત્રશબ્દો સદા બોધનાં નિમિત્તભૂત હોવાથી નિત્યબોધક કહેવામાં આવ્યા છે, ગુરુવચનો ઉપદેશકાળે જ બોધનાં નિમિત્તભૂત હોવાથી તત્કાળબોધક કહેવામાં આવ્યાં છે.]

૨. આત્મતત્ત્વદ્યોતક = આત્મતત્ત્વને સમજાવનારાં-પ્રકાશનારાં

૩. સિદ્ધ = સફળ; રામબાણ; અમોઘ; અચૂક. [ગુરુનો ઉપદેશ સિદ્ધ-સફળ-રામબાણ છે.]

પર્યાયતત્પરિણતપુરુષવિનીતતાભિપ્રાયપ્રવર્તકચિત્તપુદ્ગલાશ્ચ ભવન્તિ । ઇદમત્ર તાત્પર્ય ,
કાયવદ્વચનમનસી અપિ ન વસ્તુધર્મઃ ॥ ૨૨૫ ॥

વળ્ણેસુ તીસુ એકો કલ્લાણંગો તવોસહો વયસા ।
સુમુહો કુચ્છારહિદો લિંગગ્ગહણે હવદિ જોગ્ગો ॥ *૨૯ ॥

વળ્ણેસુ તીસુ એકો વર્ણેષુ ત્રિષ્વેકઃ બાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યવર્ણેષ્વેકઃ । કલ્લાણંગો કલ્યાણાઙ્ગ
આરોગ્યઃ । તવોસહો વયસા તપઃસહઃ તપઃક્ષમઃ । કેન । અતિવૃદ્ધબાલત્વરહિતવયસા । સુમુહો
નિર્વિકારાભ્યન્તરપરમચૈતન્યપરિણતિવિશુદ્ધિજ્ઞાપકં ગમકં બહિરજ્ઞનિર્વિકારં મુખં યસ્ય ,
મુખાવયવભજ્જરહિતં વા , સ ભવતિ સુમુખઃ । કુચ્છારહિદો લોકમધ્યે દુરાચારાદ્યપવાદરહિતઃ ।
લિંગગ્ગહણે હવદિ જોગ્ગો એવંગુણવિશિષ્ટપુરુષો જિનદીક્ષાગ્રહણે યોગ્યો ભવતિ । યથાયોગ્યં
સચ્છૂદ્રાદ્યપિ ॥ *૨૯ ॥ અથ નિશ્ચયનયાભિપ્રાયં કથયતિ—

જો રયણત્તયણાસો સો ભંગો જિણવરેહિં ણિદ્ધિદ્ધો ।
સેસં ભગેણ પુણો ણ હોદિ સલ્લેહણાઅરિહો ॥ *૩૦ ॥

જો રયણત્તયણાસો સો ભંગો જિણવરેહિં ણિદ્ધિદ્ધો યો રત્ત્રત્રયનાશઃ સ ભજ્જો જિનવરેર્નિર્દિષ્ટઃ ।
વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપો યોઽસૌ નિશ્ચયરત્ત્રત્રયસ્વભાવસ્તસ્ય
વિનાશઃ સ એવ નિશ્ચયેન નાશો ભજ્જો જિનવરેર્નિર્દિષ્ટઃ । સેસં ભંગેણ પુણો શેષભજ્જેન પુનઃ
શેષખણ્ડમુખ્ડવાતવૃષણાદિભજ્જેન ણ હોદિ સલ્લેહણાઅરિહો ન ભવતિ સલ્લેહણનાર્હઃ । લોકદુગુચ્છાભયેન
નિર્ગ્રન્થરૂપયોગ્યો ન ભવતિ । કૌપીનગ્રહણેન તુ ભાવનાયોગ્યો ભવતીત્યભિપ્રાયઃ ॥ *૩૦ ॥ એવં
સ્ત્રીનિર્વાણનિરાકરણવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેનૈકાદશગાથાભિસ્તૃતીયં સ્થલં ગતમ્ । અથ
પૂર્વોક્તસ્યોપકરણરૂપાપવાદ—

કરનાર દર્શનાદિક જે પર્યાયો તે-રૂપે પરિણમેલા પુરુષ પ્રત્યે વિનીતતાનો અભિપ્રાય પ્રવર્તાવનારાં
ચિત્તપુદ્ગલો. (અપવાદમાર્ગમાં જે ઉપકરણભૂત ઉપધિનો નિષેધ નથી તેના ઉપરોક્ત ચાર ભેદો છે.)

આ અહીં તાત્પર્ય છે કે કાયાની માફક વચન અને મન પણ વસ્તુધર્મ નથી.

ભાવાર્થ:- જે શ્રમણને શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણભૂત, સર્વ કૃત્રિમતાઓથી રહિત
યથાજાત રૂપ સન્મુખ વૃત્તિ જાય, તેને કાયાનો પરિગ્રહ છે; જે શ્રમણને ગુરુ-ઉપદેશના શ્રવણમાં વૃત્તિ
રોકાય, તેને વચનપુદ્ગલોનો પરિગ્રહ છે; જે શ્રમણને સૂત્રાધ્યયનમાં વૃત્તિ રોકાય, તેને સૂત્રપુદ્ગલોનો
પરિગ્રહ છે; અને જે શ્રમણને યોગ્ય પુરુષના વિનયરૂપ પરિણામ થાય, તેને મનનાં પુદ્ગલોનો પરિગ્રહ
છે. જોકે આ પરિગ્રહો ઉપકરણભૂત હોવાથી અપવાદ માર્ગમાં તેમનો નિષેધ નથી, તોપણ તેઓ વસ્તુધ
ર્મ નથી. ૨૨૫.

૧. વિનીતતા = વિનય; નમ્રતા. [સમ્યક્દર્શનાદિ પર્યાયે પરિણમેલા પુરુષ પ્રત્યે વિનયભાવે પ્રવર્તવામાં મનનાં
પુદ્ગલો નિમિત્તભૂત છે.]

અથાપ્રતિષિદ્ધશરીરમાત્રોપધિપાલનવિધાનમુપદિશતિ-

**इहलोगणिरावेक्खो अप्पडिबद्धो परस्मि लोयम्हि ।
युक्ताहारविहारो रहिदकसाओ हवे समणो ॥ २२६ ॥**

**इहलोकनिरापेक्षः अप्रतिबद्धः परस्मिन् लोके ।
युक्ताहारविहारो रहितकषायो भवेत् श्रमणः ॥ २२६ ॥**

અનાદિનિધનૈકરુપશુદ્ધાત્મતત્ત્વપરિણતત્વાદખિલકર્મપુદ્ગલવિપાકાત્યન્તવિવિક્તસ્વભાવત્વેન
રહિતકષાયત્વાત્તદાત્મમનુષ્યત્વેઽપિ સમસ્તમનુષ્યવ્યવહારબહિર્ભૂતત્વેનેહલોકનિરાપેક્ષત્વાત્તથા

વ્યાખ્યાનસ્ય વિશેષવિવરણં કરોતિ—**इदि भणितं** इति भणितं कथितम् । किम् । **उवयरणं** उपकरणम् ।
क्व । **जिणमग्गे** जिनोक्तमोक्षमार्गं । किमुपकरणम् । **लिंगं** शरीराकारपुद्गलपिण्डरूपं द्रव्यलिङ्गम् ।
किंविशिष्टम् । **जहजादरुवं** यथाजातरूपं, यथाजातरूपशब्देनात्र व्यवहारेण संगपरित्यागयुक्तं
नग्नरूपं, निश्चयेनाभ्यन्तरेण शुद्धबुद्धैकस्वभावं परमात्मस्वरूपं । **गुरुवयणं पि य** गुरुवचनमपि,
निर्विकारपरमचिज्ज्योतिःस्वरूपपरमात्मतत्त्वप्रतिबोधकं सारभूतं सिद्धोपदेशरूपं गुरुपदेशवचनम् । न
केवलं गुरुपदेशवचनं, **सुत्तज्जयणं च** आदिमध्यान्तवर्जितजातिजरामरण—
रहितनिजात्मद्रव्यप्रकाशकसूत्राध्ययनं च, परमागमवाचनमित्यर्थः । **णिदिद्वं** उपकरणरूपेण निर्दिष्टं
कथितम् । **विणओ** स्वकीयनिश्चयरत्नत्रयशुद्धिर्निश्चयविनयः, तदाधारपुरुषेषु भक्तिपरिणामो
व्यवहारविनयः । उभयोऽपि विनयपरिणाम उपकरणं भवतीति निर्दिष्टः । अनेन किमुक्तं भवति—निश्चयेन
चतुर्विधमेवोपकरणम् । अन्यदुपकरणं व्यवहार इति ॥ २२५ ॥ अथ युक्ताहारविहार—लक्षणतपोधनस्य
स्वरूपमाख्याति—**इहलोगणिरावेक्खो** इहलोकनिरापेक्षः, **टङ्कोत्कीर्णज्ञायकैक-**
स्वभावनिजात्मसंवित्तिविनाशक—

હવે, અનિષિદ્ધ એવો જે શરીરમાત્ર ઉપધિ તેના પાલનની વિધિ ઉપદેશે છે:-

**આ લોકમાં નિરપેક્ષ ને પરલોક-અણપ્રતિબદ્ધ છે;
સાધુ કષાયરહિત, તેથી યુક્ત આ 'ર-વિહારી છે. ૨૨૬.**

અન્યાર્થ:- [શ્રમણ:] શ્રમણ [રહિતકષાય:] કષાયરહિત વર્તતો થકો [ઇહલોકનિરપેક્ષ:]
આ લોકમાં નિરપેક્ષ અને [પરસ્મિન્ લોકે] પર લોકમાં [અપ્રતિબદ્ધ:] અપ્રતિબદ્ધ હોવાથી
[યુક્તાહારવિહાર: ભવેત્] * યુક્તાહારવિહારી હોય છે.

ટીકા:- અનાદિનિધન એકરૂપ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વમાં પરિણત હોવાને લીધે શ્રમણ સમસ્ત
કર્મપુદ્ગલના વિપાકથી અત્યંત વિવિક્ત (-ભિન્ન) સ્વભાવ વડે કષાયરહિત હોવાથી, તે કાળે
(વર્તમાન કાળે) મનુષ્યપણું હોવા છતાં પણ (પોતે) સમસ્ત મનુષ્યવ્યવહારથી

* યુક્તાહારવિહારી = (૧) યોગ્ય (-ઉચિત) આહાર-વિહારવાળો. (૨) યુક્તાના અર્થાત્ યોગીના આહાર-
વિહારવાળો; યોગપૂર્વક (-આત્મસ્વભાવમાં જોડાણ સહિત) આહાર-વિહારવાળો.

ભવિષ્યદમત્યાદિભાવાનુભૂતિતૃષ્ણાશૂન્યત્વેન પરલોકાપ્રતિબદ્ધત્વાદ્ય, પરિચ્છેદ્યાર્થોપલમ્બપ્રસિદ્ધ્યર્થપ્રદીપપૂરણોત્સર્પણસ્થાનીયામ્યાં શુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલમ્બપ્રસિદ્ધ્યર્થતચ્છરીરસમ્બોજનસન્નલાનામ્યાં યુક્તાહારવિહારો હિ સ્યાત્ શ્રમણઃ। इदमत्र तात्पर्यम्-यतो हि रहितकषायः ततो न तच्छरीरानुरागेण दिव्यशरीरानुरागेण वाहारविहारयोरयुक्त्या प्रवर्तेत। शुद्धात्मतत्त्वोपलम्ब-साधकश्रामण्यपर्यायपालनायैव केवलं युक्ताहारविहारः स्यात्।। २२६।।

અથ યુક્તાહારવિહારઃ સાક્ષાદનાહારવિહાર એવેત્યુપદિશતિ-

जस्स अणेसणमप्पा तं पि तवो तप्पडिच्छगा समणा।

अण्णं भिक्खमणेसणमध ते समणा अणाहारा।। २२७।।

ચ્યાતિપૂજાલાભરુપેહલોકકાઙ્કારહિતઃ, અપ્પડિબદ્ધો પરમ્મિ લોયમ્હિ અપ્રતિબદ્ધઃ પરસ્મિન્ લોકે, તપશ્ચરણે કૃતે દિવ્યદેવસ્ત્રીપરિવારાદિભોગા ભવન્તીતિ, એવંવિધપરલોકે પ્રતિબદ્ધો ન ભવતિ, યુક્તાહારવિહારો હવે યુક્તાહારવિહારો ભવેત્। સ કઃ। સમણો શ્રમણઃ। પુનરપિ કથંભૂતઃ। રહિદકસાઓ નિઃકષાયસ્વરુપસંવિત્યવદ્દમ્બલેન રહિતકષાયશ્ચેતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ—યોડસૌ ઇહલોકપરલોકનિરપેક્ષત્વેન નિઃકષાયત્વેન ચ પ્રદીપસ્થાનીયશરીરે તૈલસ્થાનીયં ગ્રાસમાત્રં દત્વા ઘટ પટાદિપ્રકાશ્યપદાર્થસથાનીયં નિજપરમાત્મપદાર્થમેવ નિરીક્ષતે સ એવ યુક્તાહારવિહારો ભવતિ, પુનરન્યઃ શરીરપોષણનિરત ઇતિ।। ૨૨૬।। અથ પન્નદશપ્રમાદૈસ્તપોધનઃ પ્રમત્તો ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—

‘બહિર્ભૂત ઢોવાને લીધે આ લોક પ્રત્યે નિરપેક્ષ (નિઃસ્પૃહ) છે, તેમ જ ભવિષ્યમાં થનારા દેવાદિ ભાવો અનુભવવાની તૃષ્ણાથી શૂન્ય ઢોવાને લીધે પર લોક પ્રત્યે અપ્રતિબદ્ધ છે; તેથી, જેમ જ્ઞેય પદાર્થોના જ્ઞાનની સિદ્ધિને માટે (—ઘટપટાદિ પદાર્થોને જોવા માટે જ) દીવામાં તેલ પૂરવામાં આવે છે અને દીવાને ખસેડવામાં આવે છે તેમ, શ્રમણ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિની સિદ્ધિને માટે (— શુદ્ધાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે જ) તે શરીરને ખવડાવતો અને ચલાવતો ઢોવાથી યુક્તાહારવિહારી ઢોય છે.

આ અહીં તાત્પર્ય છેઃ શ્રમણ કષાયરહિત છે તેથી તે શરીરના (—વર્તમાન મનુષ્ય-શરીરના) અનુરાગથી કે દિવ્ય શરીરના (—ભવિષ્યના દેવશરીરના) અનુરાગથી એ આહાર-વિહારમાં અયુક્તપણે પ્રવર્તતો નથી; શુદ્ધ આત્મતત્ત્વની ઉપલબ્ધિના સાધકભૂત શ્રામણ્યપર્યાયના પાલનને માટે જ કેવળ યુક્તાહારવિહારી ઢોય છે. ૨૨૬.

હવે યુક્તાહારવિહારી સાક્ષાત્ અનાહારવિહારી (—અનાહારી અને અવિહારી) જ છે એમ ઉપદેશે છેઃ—

આત્મા અનેષક તે ય તપ, તત્સિદ્ધિમાં ઉદત રહી

વણ-એષણા ભિક્ષા વળી, તેથી અનાહારી મુનિ. ૨૨૭.

૧. બહિર્ભૂત = બહાર; રહિત; ઉદાસીન.

**यस्यानेषण आत्मा तदपि तपः तत्प्रत्येषकाः श्रमणाः ।
अन्यद्वैक्षमनेषणमथ ते श्रमणा अनाहाराः ॥ २२७ ॥**

સ્વયમનશનસ્વભાવત્વાદેષણાદોષશૂન્યભૈક્ષ્યત્વાદ્વ, યુક્તાહારઃ સાક્ષાદનાહાર એવ સ્યાત્ । તથાહિ-યસ્ય સકલકાલમેવ સકલપુદ્ગલાહરણશૂન્યમાત્માનમવબુદ્ધ્યમાનસ્ય સકલાશનતૃષ્ણા-શૂન્યત્વાત્સ્વયમનશન એવ સ્વભાવઃ, તદેવ તસ્યાનશનં નામ તપોઽન્તરઙ્ગસ્ય બલીયસ્ત્યાત્; ઇતિ કૃત્વા યે તં સ્વયમનશનસ્વભાવં ભાવયન્તિ શ્રમણાઃ, તત્પ્રતિષિદ્ધયે ચૈષણાદોષશૂન્ય-

**कोहादिएहि चउहि वि विकहाहि तर्हिदियाणमत्थेहिं ।
समणो हवदि पमत्त उवजुत्तो णेहणिद्वाहिं ॥ ३१ ॥**

હવદિ ક્રોધાદિપદ્મદશપ્રમાદરહિતચિદ્મત્કારમાત્રાત્મતત્ત્વભાવનાચ્યુતઃ સન્ ભવતિ । સ કઃ કર્તા । સમણો સુખદુઃખાદિસમચિત્તઃ શ્રમણઃ । કિંવિશિષ્ટો ભવતિ । પમત્તો પ્રમત્તઃ પ્રમાદી । કૈઃ કૃત્વા । કોહાદિએહિ ચઉહિ વિ ચતુર્ભિરપિ ક્રોધાદિભિઃ, વિકહાહિ સ્ત્રીભક્તચોરરાજકથાભિઃ, તર્હિદિયાણમત્થેહિં તથૈવ પદ્મેન્દ્રિયાણામર્થેઃ સ્પર્શાદિવિષયૈઃ । પુનરપિ કિંરૂપઃ । ઉવજુત્તો ઉપયુક્તઃ પરિણતઃ । કામ્યામ્ । ણેહણિદ્વાહિં સ્નેહનિદ્રામ્યામિતિ ॥ ૩૧ ॥ અથ યુક્તાહારવિહાર-તપોધનસ્વરૂપમુપદિશતિ- જસ્સ યસ્ય મુનેઃ સંબન્ધી અપ્પા આત્મા । કિંવિશિષ્ટઃ । અણેસણં સ્વકીયશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનોત્પન્ન-

अन्ययार्थः- [यस्य आत्मा अनेषणः] જેનો આત્મા એષણારહિત છે (અર્થાત્ જે અનશનસ્વભાવી આત્માને જાણતો હોવાને લીધે સ્વભાવથી આહારની ઇચ્છા રહિત છે) [તત્ અતિ તપઃ] તેને તે પણ તપ છે; (વળી) [તત્પ્રત્યેષકાઃ] તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે (-અનશન-સ્વભાવી આત્માને પરિપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવા માટે) પ્રયત્ન કરનારા [શ્રમણાઃ] એવા જે શ્રમણો તેમને [અન્યત્ ભૈક્ષમ્] અન્ય (-સ્વરૂપથી જુદી એવી) ભિક્ષા [અનેષણમ્] એષણા વિના (-એષણાદોષ રહિત) હોય છે; [અથ] તેથી [તે શ્રમણાઃ] તે શ્રમણો [અનાહારાઃ] અનાહારી છે.

टीका:- (१) स्वयं अनशनस्वभावी होवाथी (अर्थात् पोताना आत्माने स्वयं अनशनस्वभावी ज्ञातौ होवाथी) अने (२) ओषणादोषशून्य भिक्षावाणो होवाथी, युक्ताहारी (- युक्ताहारवाणो श्रमण) साक्षात् अनाहारी ज छे. ते आ प्रमाणेः-सदाय समस्त पुद्गलना आहारथी शून्य एवा आत्माने ज्ञातौ थको समस्त अशनतृष्णा रहित होवाने लीधे जेनो 'स्वयं अनशन ज स्वभाव छे, ते ज तेने अनशन नामनुं तप छे, झारण के अंतरंगनुं विशेष बणवानपणुं छे. -आम समञ्जने जे श्रमणो (१) आत्माने स्वयं अनशनस्वभावी भावे छे (-समजे छे, अनुभवे छे) अने (२) तेनी सिद्धिने माटे (-पूर्व प्राप्तिने माटे) ओषणादोष-

૧. સ્વયં = પોતાની મેળે; પોતાથી; સહજપણે. [પોતાના આત્માને સ્વયં અનશનસ્વભાવી જાણવો તે જ અનશન નામનું તપ છે.]

મન્યદ્વૈક્ષં ચરન્તિ, તે કિલાહરન્તોડપ્યનાહરન્ત ઇવ યુક્તાહારત્વેન સ્વભાવપરભાવપ્રત્યયબન્ધા-
ભાવાત્સાક્ષાદનાહારા એવ ભવન્તિ । એવં સ્વયમવિહારસ્વભાવત્વાત્સમિતિશુદ્ધવિહારત્વાચ્ચ યુક્ત-વિહારઃ
સાક્ષાદવિહાર એવ સ્યાત્ ઇત્યનુક્તમપિ ગમ્યેતેતિ ।। ૨૨૭ ।।

અથ કુતો યુક્તાહારત્વં સિદ્ધચતીત્યુપદિશતિ-

કેવલદેહો સમણો દેહે ણ મમ તિ રહિદપરિકમ્મો ।

આજુત્તો તં તવસા અણિગૂહિય અપ્પણો સત્તિં ।। ૨૨૮ ।।

કેવલદેહઃ શ્રમણો દેહે ન મમેતિ રહિતપરિકર્મા ।

આયુક્તવાંસ્તં તપસા અનિગૂહ્યાત્મનઃ શક્તિમ્ ।। ૨૨૮ ।।

સુખામૃતાહારેણ તૃપ્તવાન્ન વિદ્યતે ઇષણમાહારાકાઢક્ષા યસ્ય સ ભવત્યનેષણઃ, તં પિ તવો તસ્ય તદેવ
નિશ્ચયેન નિરાહારાત્મભાવનારૂપમુપવાસલક્ષણં તપઃ, તપ્પડિચ્છગા સમણા તત્પ્રત્યેષકાઃ શ્રમણાઃ,
તન્નિશ્ચયોપવાસલક્ષણં તપઃ પ્રતીચ્છન્તિ તત્પ્રત્યેષકાઃ શ્રમણાઃ । પુનરપિ કિં યેષામ્ । અણ્ણં
નિજપરમાત્મતત્ત્વાદન્યદ્વિત્ત્રં હેયમ્ । કિમ્ । અણેસણં અન્નસ્યાહારસ્યૈષણં વાચ્છા અન્નૈષણમ્ । કથંભૂતમ્ ।
ભિક્ષં ભિક્ષાયાં ભવં ભૈક્ષ્યં । અથ અહો, તે સમણા અણાહારા તે અનશનાદિ-ગુણવિશિષ્ટાઃ શ્રમણા
આહારગ્રહણેડપ્યનાહારા ભવન્તિ । તથૈવ ચ નિઃક્રિયપરમાત્માનં યે ભાવયન્તિ, પન્નસમિતિસહિતા વિહરન્તિ
ચ, તે વિહારેડપ્યવિહારા ભવન્તીત્યર્થઃ ।। ૨૨૭ ।। અથ તદેવાનાહારક-ત્વં પ્રકારાન્તરેણ પ્રાહ-કેવલદેહો

શૂન્ય એવી અન્ય (-પરરૂપ) ભિક્ષા આચરે છે, તેઓ આહાર કરતા હોવા છતાં આહાર ન કરતા
હોય એવા હોવાથી સાક્ષાત્ અનાહારી જ છે, કારણ કે યુક્તાહારીપણાને લીધે તેમને સ્વભાવ તેમ જ
પરભાવના નિમિત્તે બંધ થતો નથી.

એ પ્રમાણે (જેમ યુક્તાહારી સાક્ષાત્ અનાહારી જ છે એમ કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે), (૧)
સ્વયં અવિહારસ્વભાવી હોવાથી અને (૨) સમિતિશુદ્ધ (-ઈર્યાસમિતિ વડે શુદ્ધ એવા) વિહારવાળો
હોવાથી યુક્તવિહારી (-યુક્તવિહારવાળો શ્રમણ) સાક્ષાત્ અવિહારી જ છે-એમ, અનુક્ત હોવા છતાં
પણ (-ગાથામાં નહિ કહ્યું હોવા છતાં પણ), સમજવું. ૨૨૭.

હવે, (શ્રમણને) યુક્તાહારીપણું કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે તે ઉપદેશે છે:-

કેવલશરીર મુનિ ત્યાંય ' મારું ન ' જાણી વણ-પ્રતિકર્મ છે,

નિજ શક્તિના ગોપન વિના તપ સાથ તન યોજેલ છે. ૨૨૮.

અન્યાર્થ:- [કેવલદેહઃ શ્રમણઃ] કેવળદેહી શ્રમણે (-જેને માત્ર દેહરૂપ પરિગ્રહ જ વર્તે છે
એવા મુનિએ) [દેહે] દેહમાં પણ [ન મમ ઇતિ] ' મારો નથી ' એમ સમજીને

યતો હિ શ્રમણઃ શ્રામણ્યપર્યાયસહકારિકારણત્વેન કેવલદેહમાત્રસ્યોપધેઃ પ્રસહ્યાપ્રતિ-
ષેધકત્વાત્કેવલદેહત્વે સત્યપિ દેહે 'કિં કિંચળ' ઇત્યાદિપ્રાક્તનસૂત્રઘોતિતપરમેશ્વરાભિપ્રાય-
પરિગ્રહેણ ન નામ મમાયં તતો નાનુગ્રહાર્હઃ કિન્તૂપેક્ષ્ય એવેતિ પરિત્યક્તસમસ્તસંસ્કારત્વા-
દ્રહિતપરિકર્મા સ્યાત્। તતસ્તન્મમત્વપૂર્વકાનુચિતાહારગ્રહણાભાવાદ્યુક્તાહારત્વં સિદ્ધચેત્। યતશ્ચ
સમસ્તામપ્યાત્મશક્તિં પ્રકટયન્નનન્તરસૂત્રોદિતેનાનશનસ્વભાવલક્ષણેન તપસા તં દેહં સર્વારમ્ભેના-
ભિયુક્તવાન્ સ્યાત્, તત આહારગ્રહણપરિણામાત્મકયોગધ્વંસાભાવાદ્યુક્તસ્યૈવાહારેણ ચ યુક્તાહારત્વં
સિદ્ધચેત્।। ૨૨૮।।

કેવલદેહોડન્યપરિગ્રહરહિતો ભવતિ। સ કઃ કર્તા। સમણો નિન્દાપ્રશંસાદિસમચિત્તઃ શ્રમણઃ। તર્હિ કિં
દેહે મમત્વં ભવિષ્યતિ। નૈવં। દેહે વિ મમત્તરહિદપરિકર્મ્મો દેહેડપિ મમત્વરહિતપરિકર્મા, ‘‘મમત્તિં
પરિવજ્જામિ ણિમ્મમત્તિં ઉવટ્ઠિદો। આલંબણં ચ મે આદા અવસેસાઈં વોસરે।।’’ ઇતિ ૨
લોકકથિતક્રમેણ દેહેડપિ મમત્વરહિતઃ। આજુત્તો તં તવસા આયુક્તવાન્ આયોજિતવાસ્તં દેહં તપસા।
કિં કૃત્વા। અણિગૂહિય અણિગૂહ્ય પ્રચ્છાદનમકૃત્વા। કાં। અપ્પણો સત્તિં આત્મનઃ શક્તિમિતિ। અનેન

[રહિતપરિકર્મા] ૧પરિકર્મ રહિત વર્તતાં થકાં, [આત્મનઃ] પોતાના આત્માની [શક્તિં] શક્તિને
[અણિગૂહ્ય] ગોપ્યા વિના [તપસા] તપ સાથે [તં] તેને (-દેહને) [આયુક્તવાન્] યુક્ત કર્યો (-
જોડ્યો) છે.

ટીકા:- શ્રામણ્યપર્યાયના સહકારી કારણ તરીકે કેવળ દેહમાત્ર ઉપધિને શ્રમણ જોરથી-હઠથી
નહિ નિષેધતો હોવાને લીધે તે કેવળ દેહવાળો છે; એમ (દેહવાળો) હોવા છતાં પણ, 'કિં કિંચળ'
ઈત્યાદિ પૂર્વસૂત્ર (૨૨૪ મી ગાથા) વડે પ્રકાશિત કરવામાં આવેલા પરમેશ્વરના અભિપ્રાયનું ગ્રહણ
કરી 'આ (દેહ) ખરેખર મારો નથી, તેથી તે અનુગ્રહયોગ્ય નથી પરંતુ ઉપેક્ષાયોગ્ય જ છે' એમ
દેહમાં સમસ્ત સંસ્કારને છોડેલ હોવાથી ૧પરિકર્મ રહિત છે; તેથી તેને દેહના મમત્વપૂર્વક અનુચિત
આહારગ્રહણનો અભાવ હોવાને લીધે યુક્તાહારીપણું સિદ્ધ થાય છે. વળી (બીજી રીતે), તેણે
(આત્મશક્તિને જરાય ગોપ્યા વિના) સઘળીયે આત્મશક્તિને પ્રગટ કરીને, છેલ્લા સૂત્ર (૨૨૭ મી
ગાથા) દ્વારા કહેવામાં આવેલા ૨અનશનસ્વભાવલક્ષણ તપ સાથે તે દેહને સર્વ આરંભથી (ઉઘમથી)
યુક્ત કર્યો (-જોડ્યો) છે; તેથી આહારગ્રહણના પરિણામસ્વરૂપ જે યોગધ્વંસ તેનો અભાવ હોવાને
લીધે તેનો આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) આહાર છે; માટે તેને યુક્તાહારીપણું સિદ્ધ થાય છે.

૧. પરિકર્મ = શોભા; શણગાર; સંસ્કાર; પ્રતિકર્મ

૨. અનશનસ્વભાવલક્ષણ તપ = અનશનસ્વભાવ જેનું લક્ષણ છે એવું તપ. [જે આત્માના અનશન-
સ્વભાવને જાણે છે તેને અનશનસ્વભાવલક્ષણ તપ વર્તે છે.]

૩. યોગધ્વંસ = યોગનો નાશ. ['આહાર ગ્રહવાનો આત્માનો સ્વભાવ છે' એવા પરિણામે પરિણમવું તે
યોગધ્વંસ છે. શ્રમણને આવો યોગધ્વંસ નહિ હોવાથી તે યુક્ત અર્થાત્ યોગી છે અને તેથી તેનો આહાર
યુક્તાહાર અર્થાત્ યોગીનો આહાર છે]

અથ યુક્તાહારસ્વરૂપં વિસ્તરેણોપદિશતિ-

**एकं खलु तं भक्तं अप्पडिपुण्णोदरं जहालब्धं ।
चरणं भिक्षेण दिवा ण रसावेक्खं ण मधुमांसं ॥ २२९ ॥**

एकः खलु स भक्तः अप्रतिपूर्णोदरो यथालब्धः ।

भैक्षाचरणेन दिवा न रसापेक्षो न मधुमांसः ॥ २२९ ॥

एककाल एवाहारो युक्ताहारः, तावतैव श्रामण्यपर्यायसहकारिकारणशरीरस्य धारण-त्वात् ।
अनेककालस्तु शरीरानुरागसेव्यमानत्वेन प्रसह्य हिंसायतनीक्रियमाणो न युक्तः,

किमुक्तं भवति—यः कोऽपि देहाच्छेषपरिग्रहं त्यक्त्वा देहेऽपि ममत्वरहितस्तथैव तं देहं तपसा योजयति स नियमेन युक्ताहारविहारो भवतीति ॥ २२८ ॥ अथ युक्ताहारत्वं विस्तरेणाख्याति—**एकं खलु तं भक्तं** एककाल एव खलु हि स्फुटं स भक्त आहारो युक्ताहारः । कस्मात् । एवभक्तेनैव निर्विकल्पसमाधिसहकारिकारणभूतशरीरस्थितिसंभवात् । स च कथंभूतः । **अप्पडिपुण्णोदरं** यथाशक्त्या न्यूनोदरः ।

ભાવાર્થ:- શ્રમણ બે પ્રકારે યુક્તાહારી સિદ્ધ થાય છે: (૧) શરીર પર મમત્વ નહિ હોવાથી તેને ઉચિત જ આહાર હોય છે તેથી તે યુક્તાહારી અર્થાત્ ઉચિત (૩) આહારવાળો છે. વળી (૨) ‘આહારગ્રહણ આત્માનો સ્વભાવ નથી’ એવા પરિણામસ્વરૂપ યોગ શ્રમણને વર્તતો હોવાથી તે શ્રમણ યુક્ત અર્થાત્ યોગી છે અને તેથી તેનો આહાર યુક્તાહાર અર્થાત્ યોગીનો આહાર છે. ૨૨૮.

હવે યુક્તાહારનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી ઉપદેશે છે:-

**આહાર તે એક જ, ઊણોદર ને યથા-ઉપલબ્ધ છે,
ભિક્ષા વડે, દિવસે, રસેચ્છાહીન, વણ-મધુમાંસ છે. ૨૨૯.**

અન્યાર્થ:- [ખલુ] ખરેખર [સ: ભક્ત:] તે આહાર (-યુક્તાહાર) [એક:] એક વખત, [અપ્રતિપૂર્ણોદર:] ઊણોદર, [યથાલબ્ધ:] યથાલબ્ધ (-જેવો મળે તેવો), [ભૈક્ષાચરણેન] ભિક્ષાચરણથી, [દિવા] દિવસે, [ન રસાપેક્ષ:] રસની અપેક્ષા વિનાનો અને [ન મધુમાંસ:] મધ-માંસ રહિત હોય છે.

ટીકા:- એક વખત આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તેટલાથી જ શ્રામણ્ય-પર્યાયના સહકારી કારણભૂત શરીર ટકે છે. [એકથી વધારે વખત આહાર તે યુક્તાહાર નથી એમ નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે:] (૧) અનેક વખત આહાર તો શરીરના અનુરાગથી સેવવામાં આવતો હોવાથી અત્યંતપણે હિંસાયતન કરવામાં આવતો થકો યુક્ત

૧. હિંસાયતન = હિંસાનું સ્થાન. [એકથી વધારે વખત આહાર કરવામાં શરીરનો અનુરાગ હોય છે તેથી તે આહાર અત્યંતપણે હિંસાનું સ્થાન બને છે, કારણ કે શરીરનો અનુરાગ તે જ સ્વ-હિંસા છે.]

શરીરાનુરાગસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। અપ્રતિપૂર્ણોદર એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવા-
પ્રતિહતયોગત્વાત્। પ્રતિપૂર્ણોદરસ્તુ પ્રતિહતયોગત્વેન કથञ्चित્ હિંસાયતનીભવન્ ન યુક્તઃ,
પ્રતિહતયોગત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। યથાલબ્ધ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવ વિશેષપ્રિયત્વ-
લક્ષણાનુરાગશૂન્યત્વાત્। અયથાલબ્ધસ્તુ વિશેષપ્રિયત્વલક્ષણાનુરાગસેવ્યમાનત્વેન પ્રસહ્ય હિંસાયત-
નીક્રિયમાણો ન યુક્તઃ, વિશેષપ્રિયત્વલક્ષણાનુરાગસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય। ભિક્ષાચરણેનૈવાહારો
યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવારમ્ભશૂન્યત્વાત્। અભૈક્ષાચરણેન ત્વારમ્ભસમ્ભવાત્પ્રસિદ્ધહિંસાયતન-

જહાલબ્ધં યથાલબ્ધો, ન ચ સ્વેચ્છાલબ્ધઃ। ચરણં ભિક્ષેણ ભિક્ષાચરણેનૈવ લબ્ધો, ન ચ સ્વપાકેન।
દિવા દિવૈવ, ન ચ રાત્રૌ। ણ રસાવેક્ષં રસાપેક્ષો ન ભવતિ, કિંતુ સરસવિરસાદૌ સમચિત્તઃ। ણ
મધુમંસં અમધુમાંસઃ, અમધુમાંસ ઇત્યુપલક્ષણેન આચારશાસ્ત્રકથિતપિણ્ડશુદ્ધિક્રમેણ
સમસ્તાયોગ્યાહારરહિત ઇતિ। એતાવતા કિમુક્તં ભવતિ। એવંવિશિષ્ટવિશેષણયુક્ત એવાહાર-સ્તપોધનાનાં
યુક્તાહારઃ। કસ્માદિતિ

(-યોગ્ય) નથી (અર્થાત્ તે યુક્તાહાર નથી); વળી (૨) અનેક વખત આહારનો સેવનાર શરીરના
અનુરાગ વડે સેવનારો હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી (અર્થાત્ તે યુક્તાહાર નથી)।

^૧અપૂર્ણોદર આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તે જ ^૨પ્રતિહત યોગ વિનાનો છે. [પૂર્ણોદર
આહાર યુક્તાહાર નથી એમ નીચે પ્રમાણે બે પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે:] (૧) પૂર્ણોદર આહાર તો પ્રતિહત
યોગવાળો હોવાથી કથञ्ચિત્ હિંસાયતન બનતો થકો યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી (૨) પૂર્ણોદર આહાર
કરનાર પ્રતિહત યોગવાળો હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી.

યથાલબ્ધ આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તે જ (આહાર) વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ
અનુરાગથી શૂન્ય છે. (૧) ^૨અયથાલબ્ધ આહાર તો વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ અનુરાગ વડે સેવવામાં
આવતો હોવાથી અત્યંતપણે હિંસાયતન કરવામાં આવતો થકો યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી (૨)
અયથાલબ્ધ આહારનો સેવનાર વિશેષપ્રિયતાસ્વરૂપ અનુરાગ વડે સેવનારો હોવાથી તે આહાર યુક્તનો
(-યોગીનો) નથી.

ભિક્ષાચરણથી આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તે જ આરંભશૂન્ય છે. (૧)
અભિક્ષાચરણથી (-ભિક્ષાચરણ સિવાયનો) જે આહાર તેમાં તો આરંભનો સંભવ હોવાને લીધે
હિંસાયતનપણું પ્રસિદ્ધ હોવાથી તે આહાર યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી

૧. યુક્ત = આત્મસ્વભાવમાં જોડાણવાળો; યોગી.

૨. અપૂર્ણોદર = પેટ ભરીને નહિ એવો; ઊણોદર.

૩. પ્રતિહત = હણાયેલ; નષ્ટ; રોકાયેલ; વિદ્ધ પામેલ

૪. યોગ = આત્મસ્વભાવમાં જોડાણ

૫. અયથાલબ્ધ = જેવો મળે તેવો નહિ પણ પોતાની પસંદગીનો, સ્વેચ્છાલબ્ધ.

ત્વેન ન યુક્તઃ; એવંવિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ન ચ યુક્તસ્ય । દિવસ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તદેવ સમ્યગવલોકનાત્ । અદિવસે તુ સમ્યગવલોકનાભાવાદનિવાર્યહિંસાયતનત્વેન ન યુક્તઃ, એવંવિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ન ચ યુક્તસ્ય । અરસાપેક્ષ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવાન્તઃ-શુદ્ધિસુન્દરત્વાત્ । રસાપેક્ષસ્તુ અન્તરશુદ્ધ્યા પ્રસહ્ય હિંસાયતનીક્રિયમાણો ન યુક્તઃ, અન્તરશુદ્ધિસેવકત્વેન ન ચ યુક્તસ્ય । અમધુમાંસ એવાહારો યુક્તાહારઃ, તસ્યૈવાહિંસાયતનત્વાત્ । સમધુમાંસસ્તુ હિંસાયતનત્વાન્ન યુક્તઃ, એવંવિધાહારસેવનવ્યક્તાન્તરશુદ્ધિત્વાન્ન ચ યુક્તસ્ય । મધુમાંસમત્ર હિંસાયતનોપલક્ષણં, તેન સમસ્તહિંસાયતનશૂન્ય એવાહારો યુક્તાહારઃ ॥ ૨૨૧ ॥

ચેત્ । ચિદાનન્દૈકલક્ષણનિશ્ચયપ્રાણરક્ષણભૂતા રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતા યા તુ નિશ્ચયનયેનાહિંસા, તત્સાધકરૂપા બહિરજ્ઞપરજીવપ્રાણવ્યપરોપણનિવૃત્તિરૂપા દ્રવ્યાહિંસા ચ, સા દ્વિવિધાપિ તત્ર યુક્તાહારે સંભવતિ । યસ્તુ તદ્વિપરીતઃ સ યુક્તાહારો ન ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । તદ્વિલક્ષણભૂતાયા દ્રવ્યભાવરૂપાયા હિંસાયાઃ સદ્ભાવાદિતિ ॥ ૨૨૧ ॥ અથ વિશેષેણ માંસદૂષણં કથયતિ—

પક્કેસુ અ આમેસુ અ વિપચ્ચમાણાસુ મંસપેસીસુ ।
સંતત્તિયમુવવાદો તજ્જાદીણં ણિગોદાણં ॥ *૩૨ ॥
જો પક્કમપક્કં વા પેસીં મંસસ્સ ખાદિ ફાસદિ વા ।
સો કિલ ણિહણદિ પિંડં જીવાણમણેગકોડીણં ॥ *૩૩ ॥ (જુમ્મં)

(૨) એવા આહારના સેવનમાં (સેવનારની) અંતરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત (-પ્રગટ) હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી.

દિવસે આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તે જ સમ્યક્ (બરાબર) જોઈ શકાય છે. (૧) અદિવસે (દિવસ સિવાયના વખતમાં) આહાર તો સમ્યક્ જોઈ શકાતો નથી તેથી તેને હિંસાયતનપણું અનિવાર્ય હોવાથી તે આહાર યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી (૨) એવા આહારના સેવનમાં અંતરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી.

રસની અપેક્ષા વિનાનો આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તે જ અંતરંગ શુદ્ધિથી સુંદર છે. (૧) રસની અપેક્ષાવાળો આહાર તો અંતરંગ અશુદ્ધિ વડે અત્યંતપણે હિંસાયતન કરવામાં આવતો થકો યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી (૨) તેનો સેવનાર અંતરંગ અશુદ્ધિ વડે સેવનારો હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી.

મધ-માંસ રહિત આહાર તે જ યુક્તાહાર છે, કારણ કે તેને જ હિંસાયતનપણાનો અભાવ છે. (૧) મધ-માંસ રહિત આહાર તો હિંસાયતન હોવાથી યુક્ત (-યોગ્ય) નથી; વળી (૨) એવા આહારના સેવનમાં અંતરંગ અશુદ્ધિ વ્યક્ત હોવાથી તે આહાર યુક્તનો (-યોગીનો) નથી. અહીં મધ-માંસ હિંસાયતનનું ઉપલક્ષણ છે તેથી ('મધ-માંસ રહિત આહાર યુક્તાહાર છે' એ કથન દ્વારા એમ સમજવું કે) સમસ્તહિંસાયતનશૂન્ય આહાર તે જ યુક્તાહાર છે. ૨૨૮.

અથોત્સર્ગાપવાદમૈત્રીસૌસ્થિત્યમાચરણસ્યોપદિશતિ-

**બાલો વા વુદ્ધો વા સમભિહદો વા પુણો ગિલાણો વા ।
ચરિયં ચરદુ સજોગ્ગં મૂલચ્છેદો જધા ણ હવદિ ॥ ૨૩૦ ॥**

**બાલો વા વૃદ્ધો વા શ્રમાભિહતો વા પુનર્ગ્લાનો વા ।
ચર્યા ચરતુ સ્વયોગ્યાં મૂલચ્છેદો યથા ન ભવતિ ॥ ૨૩૦ ॥**

ભણિત ઇત્યધ્યાહારઃ । સ કઃ । ઉવવાદો વ્યવહારનયેનોત્પાદઃ । કિંવિશિષ્ટઃ । સંતત્તિયં
સાન્તતિકો નિરન્તરઃ । કેષાં સંબન્ધી । ણિગોદાણં નિશ્ચયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવાનામનાદિ-
નિધનત્વેનોત્પાદવ્યયરહિતાનામપિ નિગોદજીવાનામ્ । પુનરપિ કથંભૂતાનામ્ । તજ્જાદીણં
તદ્વર્ણતદ્ગન્ધતદ્રસતત્સ્પર્શત્વેન તજ્જાતીનાં માંસજાતીનામ્ । કાસ્વધિકરણભૂતાસુ । મંસપેસીસુ માંસપેશીષુ
માંસખણ્ડેષુ । કથંભૂતાસુ । પક્કેસુ અ આમેસુ અ વિપચ્ચમાણાસુ પક્કાસુ ચામાસુ ચ વિપચ્ચમાનાસ્વિતિ
પ્રથમગાથા । જો પક્કમપક્કં વા યઃ કર્તા પક્કામપક્કાં વા પેસીં પેશીં ખણ્ડમ્ । કસ્ય । મંસસ્સ માંસસ્ય ।
ખાદિ નિજશુદ્ધાત્મભાવનોત્પન્નસુખસુધાહારમલભમાનઃ સન્ ખાદતિ ભક્ષતિ, ફાસદિ વા સ્પર્શતિ વા,
સો કિલ ણિહણદિ પિંડં સ કર્તા કિલ લોકોક્ત્યા પરમાગમોક્ત્યા વા નિહન્તિ પિણ્ડમ્ । કેષામ્ ।
જીવાણં જીવાનામ્ । કતિસંખ્યોપેતાનામ્ । અણેગકોડીણં અનેકકોટીનામિતિ । અત્રેદમુક્તં ભવતિ-
શેષકન્દમૂલાદ્યાહારાઃ કેચનાનન્તકાયા અપ્યગ્નિપક્કાઃ સન્તઃ પ્રાસુકા ભવન્તિ, માંસં પુનરનન્તકાયાં ભવતિ
તથૈવ ચાગ્નિપક્કમપક્કં પચ્ચમાણં વા પ્રાસુકં ન ભવતિ । તેન કારણેનાભોજ્યમભક્ષણીયમિતિ ॥ *૩૨-૩૩ ॥
અથ પાણિગતાહારઃ પ્રાસુકોડપ્યન્યસ્મૈ ન દાતવ્ય ઇત્યુપાદિશતિ-

**અપ્પહિકુદ્ધં પિંડં પાણિગયં ણેવ દેયમણ્ણસ્સ ।
દત્તા ભોત્તુમજોગ્ગં ભુત્તો વા હોદિ પહિકુદ્ધો ॥ *૩૪ ॥**

હવે ઉત્સર્ગ અને અપવાદથી મૈત્રી વડે આચરણનું સુસ્થિતપણું ઉપદેશે છે:-

**વૃદ્ધત્વ, બાળપણા વિષે, ગ્લાનત્વ, શ્રાંત દશા વિષે,
ચર્યા ચરો નિજયોગ્ય, જે રીત મૂળછેદ ન થાય છે. ૨૩૦.**

અન્યયાર્થઃ- [બાલઃ વા] બાળ, [વૃદ્ધઃ વા] વૃદ્ધ, [શ્રમાભિહતઃ વા] શ્રાંત [પુનઃ ગ્લાનઃ
વા] કે ગ્લાન શ્રમણ [મૂલચ્છેદઃ] મૂળનો છેદ [યથા ન ભવતિ] જે રીતે ન થાય તે રીતે
[સ્વયોગ્યાં] પોતાને યોગ્ય [ચર્યા ચરતુ] આચરણ આચરો.

૧. સુસ્થિત = સારી સ્થિતિવાળું; આબાદ, દઢ

૨. શ્રાંત = શ્રમિત; થાકેલો.

૩. ગ્લાન = વ્યાધિગ્રસ્ત; રોગી; દુર્બળ.

બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનેનાપિ સંયમસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનત્વેન મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા સંયતમ્ય સ્વસ્ય યોગ્યમતિકર્કશમેવાચરણમાચરણીયમિત્યુત્સર્ગઃ। બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનેન શરીરસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનભૂતસંયમસાધનત્વેન મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યં મૃદ્ધેવાચરણમાચરણીયમિત્યપવાદઃ। બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનેન સંયમસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનત્વેન મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા સંયતસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યમતિકર્કશમાચરણમાચરતા શરીરસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનભૂતસંયમસાધનત્વેન મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્ તથા બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યં મૃદ્ધપ્યાચરણમાચરણી-યમિત્યપવાદસાપેક્ષ ઉત્સર્ગઃ। બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનેન શરીરસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનભૂત-સંયમસાધનત્વેન

અપ્પહિકુદ્ધં પિંડં પાણિગયં ણેવ દેયમણ્ણસ્સ અપ્રતિકૃષ્ટ આગમાવિરુદ્ધ આહારઃ પાણિગતો હસ્તગતો નૈવ દેયો, ન દાતવ્યોઽન્યસ્મૈ, દત્તા ભોત્તુમજોગ્ગં દત્વા પશ્ચાદ્ભોક્તમયોગ્યં, ભૂત્તો વા હોદિ પહિકુદ્ધો કથંચિત્ ભુક્તો વા, ભોજનં કૃતવાન્, તર્હિ પ્રતિકૃષ્ટો ભવતિ, પ્રાયશ્ચિત્તયોગ્યો ભવતીતિ। અયમત્ર ભાવઃ—હસ્તગતાહારં યોઽસાવન્યસ્મૈ ન દદાતિ તસ્ય નિર્મોહાત્મતત્ત્વભાવનારૂપં નિર્મોહત્વં જ્ઞાયત ઇતિ। ॥ ૩૪ ॥ અથ નિશ્ચયવ્યવહારસંજ્ઞયોરુત્સર્ગાપવાદયોઃ કથંચિત્પર—સ્પરસાપેક્ષભાવં સ્થાપયન્ ચારિત્રસ્ય રક્ષાં દર્શયતિ—ચરદુ ચરતુ, આચરતુ। કિમ્। ચરિયં ચારિત્રમનુષ્ઠાનમ્। કથંભૂતમ્। સજોગ્ગં સ્વયોગ્યં, સ્વકીયાવસ્થાયોગ્યમ્। કથં યથા ભવતિ। મૂલચ્છેદો જઘા ણ હવદિ મૂલચ્છેદો યથા ન ભવતિ। સ કઃ કર્તા ચરતિ। બાલો વા વુદ્ધો વા સમભિહદો વા પુણો ગિલાણો વા બાલો વા, વૃદ્ધો વા, શ્રમેણાભિહિતઃ પીડિતઃ શ્રમાભિહતો વા, ગ્લાનો વ્યાધિસ્થો વેતિ। તદ્વથા—ઉત્સર્ગાપવાદ—

ટીકા:- બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાને પણ (અર્થાત્ બાળ, વૃદ્ધ, શ્રમિત કે ગ્લાન શ્રમણે પણ) સંયમનો-કે જે (સંયમ) શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો-છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે, સંયત એવા પોતાને યોગ્ય અતિ કર્કશ (-કઠોર) આચરણ જ આચરવું, એ પ્રમાણે ઉત્સર્ગ છે.

બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાને (અર્થાત્ બાળ, વૃદ્ધ, શ્રમિત કે ગ્લાન શ્રમણે) શરીરનો-કે જે (શરીર) શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સાધનભૂત સંયમનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો-છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે, બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાન એવા પોતાને યોગ્ય (અર્થાત્ બાળ, વૃદ્ધ, શ્રમિત કે ગ્લાન એવો જે પોતે તેને યોગ્ય) મૂદ્ધ (-કોમળ) આચરણ જ આચરવું, એ પ્રમાણે અપવાદ છે.

બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાને સંયમનો-કે જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો-છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે સંયત એવા પોતાને યોગ્ય અતિ કર્કશ આચરણ આચરતાં, (તેણે) શરીરનો-કે જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સાધનભૂત સંયમનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો (પણ)-છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાન એવા પોતાને યોગ્ય મૂદ્ધ આચરણ પણ આચરવું, એ પ્રમાણે અપવાદસાપેક્ષ ઉત્સર્ગ છે.

૧. અપવાદસાપેક્ષ = અપવાદની અપેક્ષા સહિત

મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યં મૃદ્વાચરણમાચરતા સંયમસ્ય શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધનત્વેન મૂલભૂતસ્ય છેદો ન યથા સ્યાત્તથા સંયતસ્ય સ્વસ્ય યોગ્યમતિકર્કશમપ્યાચરણમાચરણીયમિત્યુત્સર્ગસાપેક્ષોડપવાદઃ। અતઃ સર્વથોત્સર્ગાપવાદમૈત્ર્યા સૌસ્થિત્યમાચરણસ્ય વિધેયમ્।। ૨૩૦।।

અથોત્સર્ગાપવાદવિરોધદૌઃસ્થમાચરણસ્યોપદિશતિ-

**આહારે વ વિહારે દેસં કાલં સમં યમં ઉવધિં।
જાણિતા તે સમણો વટ્ટદિ જદિ અપ્પલેવી સો।। ૨૩૧।।**

લક્ષણં કથ્યતે તાવત્। સ્વશુદ્ધાત્મનઃ સકાશાદન્યદ્વાહ્યામ્યન્તરપરિગ્રહરૂપં સર્વં ત્યાજ્યમિત્યુત્સર્ગો નિશ્ચયનયઃ સર્વપરિત્યાગઃ પરમોપેક્ષાસંયમો વીતરાગચારિત્રં શુદ્ધોપયોગ ઇતિ યાવદેકાર્થઃ। તત્રાસમર્થઃ પુરુષઃ શુદ્ધાત્મભાવનાસહકારિભૂતં કિમપિ પ્રાસુકાહારજ્ઞાનોપકરણાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યપવાદો વ્યવહારનય એકદેશપરિત્યાગઃ તથાચાપહૃતસંયમઃ સરાગચારિત્રં શુભોપયોગ ઇતિ યાવદેકાર્થઃ। તત્ર શુદ્ધાત્મભાવનાનિમિત્તં સર્વત્યાગલક્ષણોત્સર્ગે દુર્ધરાનુષ્ઠાને પ્રવર્તમાનસ્તપોધનઃ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધકત્વેન મૂલભૂતસંયમસ્ય સંયમસાધકત્વેન મૂલભૂતશરીરસ્ય વા યથા છેદો વિનાશો ન ભવતિ તથા કિમપિ પ્રાસુકાહારાદિકં ગૃહ્ણાતીત્યપવાદસાપેક્ષ ઉત્સર્ગો ભળ્યતે। યદા પુનરપવાદલક્ષણેડપહૃતસંયમે પ્રવર્તતે તદાપિ શુદ્ધાત્મતત્ત્વસાધકત્વેન મૂલભૂતસંયમસ્ય સંયમસાધકત્વેન મૂલભૂતશરીરસ્ય વા યથોચ્છેદો વિનાશો ન ભવતિ તથોત્સર્ગસાપેક્ષત્વેન પ્રવર્તતે। તથા પ્રવર્તત ઇતિ કોડર્થઃ। યથા સંયમવિરાધના ન ભવતિ તથેત્યુત્સર્ગસાપેક્ષોડપવાદ ઇત્યભિપ્રાય।। ૨૩૦।।

બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાને શરીરનો-કે જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વના સાધનભૂત સંયમનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો-છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાન એવા પોતાને યોગ્ય મૂદુ આચરણ આચરતાં, (તેણે) સંયમનો-કે જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સાધન હોવાથી મૂળભૂત છે તેનો (પણ)- છેદ જે રીતે ન થાય તે રીતે સંયત એવા પોતાને યોગ્ય અતિ કર્કશ આચરણ પણ આચરવું, એ પ્રમાણે ઉત્સર્ગસાપેક્ષ અપવાદ છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) સર્વથા (સર્વ પ્રકારે) ઉત્સર્ગ ને અપવાદની મૈત્રી વડે આચરણનું સુસ્થિતપણું કરવું. ૨૩૦.

હવે ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિરોધ (-અમૈત્રી) વડે આચરણનું ુદુઃસ્થિતપણું થાય છે એમ ઉપદેશે છે:-

**જો દેશ-કાળ તથા ક્ષમા-શ્રમ-ઉપધિને મુનિ જાણીને
વર્તે અહારવિહારમાં, તો અલ્પલેપી શ્રમણ તે. ૨૩૧.**

૧. દુઃસ્થિત = ખરાબ સ્થિતિવાળું; બરબાદ; ખુવાર; પાયમાલ.

**આહારે વા વિહારે દેશં કાલં શ્રમં ક્ષમામુપધિમ્ ।
જ્ઞાત્વા તાન્ શ્રમણો વર્તતે યદ્યલ્પલેપી સઃ ॥ ૨૩૧ ॥**

અત્ર ક્ષમાગ્લાનત્વહેતુરુપવાસઃ, બાલવૃદ્ધત્વાધિષ્ઠાનં શરીરમુપધિઃ, તતો બાલવૃદ્ધશ્રાન્ત-
ગ્લાના એવ ત્વાકૃષ્યન્તે। અથ દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનત્વાનુરોધેનાહારવિહારયોઃ
પ્રવર્તમાનસ્ય મૃદ્વાચરણપ્રવૃત્તત્વાદલ્પો લેપો ભવત્યેવ, તદ્વરમુત્સર્ગઃ। દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ
બાલવૃદ્ધ-શ્રાન્તગ્લાનત્વાનુરોધેનાહારવિહારયોઃ પ્રવર્તમાનસ્ય મૃદ્વાચરણપ્રવૃત્તત્વાદલ્પ એવ લેપો
ભવતિ, તદ્વરમપવાદઃ। દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનત્વાનુરોધેનાહાર-

અથાપવાદનિરપેક્ષમુત્સર્ગ તથૈવોત્સર્ગનિરપેક્ષમપવાદં ચ નિષેધયંશ્ચારિત્રરક્ષણાય વ્યતિરેકદ્વારેણ તમેવાર્થ
દ્રઢયતિ-વદ્દિ વર્તતે પ્રવર્તતે। સ કઃ કર્તા। સમણો શત્રુમિત્રાદિસમચિત્તઃ શ્રમણઃ। યદિ કિમ્। જદિ
અપ્પલેવી સો યદિ ચેદલ્પલેપી સ્તોકસાવદ્યો ભવતિ। કયોર્વિષયયોર્વર્તતે। આહારે વ વિહારે
તપોધનયોગ્યાહારવિહારયોઃ। કિં કૃત્વા પૂર્વં। જાણિત્તા જ્ઞાત્વા। કાન્। તે તાન્ કર્મતાપન્નાન્; દેસં
કાલં સમં યમં ઉવધિં દેશં, કાલં, માર્ગાદિશ્રમં, ક્ષમાં ક્ષમતામુપવાસાદિ-વિષયે શક્તિં, ઉપધિં
બાલવૃદ્ધશ્રાન્તગ્લાનસંબન્ધિનં શરીરમાત્રોપધિં પરિગ્રહમિતિ પચ્ચ દેશાદીન્
તપોધનાચરણસહકારિભૂતાનિતિ। તથાહિ-પૂર્વકથિતક્રમેણ તાવદ્ધુધરાનુષ્ઠાનરૂપોત્સર્ગે વર્તતે; તત્ર ચ
પ્રાસુકાહારાદિગ્રહણનિમિત્તમલ્પલેપં

અન્વયાર્થઃ- [યદિ] જો [શ્રમણઃ] શ્રમણ [આહારે વા વિહારે] આહાર અથવા વિહારમાં
[દેશં] દેશ, [કાલં] કાળ, [શ્રમં] શ્રમ, [ક્ષમાં] ક્ષમતા તથા [ઉપધિં] ઉપધિને [તાન્ જ્ઞાત્વા]
જાણીને [વર્તતે] પ્રવર્તે [સઃ અલ્પલેપી] તો તે અલ્પલેપી હોય છે.

ટીકા:- ક્ષમતા તથા ગ્લાનતાનો હેતુ ઉપવાસ છે અને બાળપણ તથા વૃદ્ધપણાનું અધિષ્ઠાન
ઉપધિ-શરીર છે, તેથી અહીં (ટીકામાં) બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાન જ ખેંચવામાં આવે છે (અર્થાત્ મૂળ
ગાથામાં જે ક્ષમા, ઉપધિ વગેરે શબ્દો છે તેનો આશય ખેંચીને ટીકામાં 'બાળ, વૃદ્ધ, શ્રાન્ત, ગ્લાન' એ
શબ્દો જ વાપરવામાં આવે છે).

દેશકાલજ્ઞને પણ, જો તે બાળ વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે (અર્થાત્ બાલત્વ, વૃદ્ધત્વ,
શ્રાન્તત્વ અથવા ગ્લાનત્વને અનુસરીને) આહારવિહારમાં પ્રવર્તે તો મૂદ્ આચરણમાં પ્રવર્તવાથી અલ્પ
લેપ થાય છે જ (-લેપનો તદ્દન અભાવ થતો નથી), તેથી ઉત્સર્ગ સારો છે.

દેશકાલજ્ઞને પણ, જો તે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે આહારવિહારમાં પ્રવર્તે તો
મૂદ્ આચરણમાં પ્રવર્તવાથી અલ્પ જ લેપ થાય છે (-વિશેષ લેપ થતો નથી), તેથી અપવાદ સારો છે.

૧. ક્ષમતા = શક્તિ; સહનશક્તિ; ધીરજ.

૨. દેશકાલજ્ઞ = દેશ-કાળને જાણનાર; દેશકાળનો જાણ.

વિહારયોરત્પલેપભયેનાપ્રવર્તમાનસ્યાતિકર્કશાચરણીભૂયાક્રમેણ શરીરં પાતયિત્વા સુરલોકં પ્રાપ્યોદ્વાન્તસમસ્તસંયમામૃતભારસ્ય તપસોઽનવકાશતયાશક્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ, તન્ન શ્ર યાનપવાદનિરપેક્ષ ઉત્સર્ગઃ। દેશકાલજ્ઞસ્યાપિ બાલવૃદ્ધશ્રાન્ત્ગ્લાનત્વાનુરોધેનાહારવિહારયોરત્પ- લેપત્વં વિગણ્ય્ય યથેષ્ટં પ્રવર્તમાનસ્ય મૃદ્વાચરણીભૂય સંયમં વિરાધ્યાસંયતજનસમાનીભૂતસ્ય તદાત્વે તપસોઽનવકાશતયાશક્યપ્રતિકારો મહાન્ લેપો ભવતિ, તન્ન શ્રેયાનુત્સર્ગનિરપેક્ષોઽપવાદઃ। અતઃ સર્વથોત્સર્ગાપવાદવિરોધદૌસ્થિત્યમાચરણસ્ય પ્રતિષેધ્યં, તદર્થમેવ સર્વથાનુગમ્યશ્ચ પરસ્પર- સાપેક્ષોત્સર્ગાપવાદવિજૃમ્ભિતવૃત્તિઃ સ્યાદ્વાદઃ।। ૨૩૧।।

દૃષ્ટા યદિ ન પ્રવર્તતે તદા આર્તધ્યાનસંક્લેશેન શરીરત્યાગં કૃત્વા પૂર્વકૃતપુણ્યેન દેવલોકે સમુત્પદ્યતે। તન્ન સંયમાભાવાન્મહાન્ લેપો ભવતિ। તતઃ કારણાદપવાદનિરપેક્ષમુત્સર્ગં ત્યજતિ, શુદ્ધાત્મભાવનાસાધકમત્પલેપં બહુલાભમપવાદસાપેક્ષમુત્સર્ગં સ્વીકરોતિ। તથૈવ ચ પૂર્વસૂત્રોક્ત- ક્રમેણાપહૃતસંયમશબ્દવાચ્યેઽપવાદે પ્રવર્તતે તન્ન ચ પ્રવર્તમાનઃ સન્ યદિ કથંચિદૌષધપથ્યાદિ- સાવદ્યભયેન વ્યાધિવ્યથાદિપ્રતીકારમકૃત્વા શુદ્ધાત્મભાવનાં ન કરોતિ તર્હિ મહાન્ લેપો ભવતિ; અથવા પ્રતીકારે પ્રવર્તમાનોઽપિ હરીતકીવ્યાજેન ગુહમ્બક્ષણવદિન્દ્રિયસુખલામ્પટ્યેન સંયમવિરાધનાં કરોતિ તદાપિ મહાન્ લેપો ભવતિ। તતઃ કારણાદુત્સર્ગનિરપેક્ષમપવાદં ત્યક્ત્વા શુદ્ધાત્મભાવના-રૂપં શુભોપયોગરૂપં વા સંયમવિરોધયન્નૌષધપથ્યાદિનિમિત્તો-

દેશકાલજ્ઞને પણ, જો તે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત-ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે જે આહારવિહાર તેનાથી થતા અલ્પ લેપના ભયને લીધે તેમાં ન પ્રવર્તે તો (અર્થાત્ અપવાદના આશ્રયે થતા અલ્પ બંધના ભયને લીધે ઉત્સર્ગની હઠ કરી અપવાદમાં ન પ્રવર્તે તો), અતિ કર્કશ આચરણરૂપ થઈને અક્રમે શરીર પાડી નાખીને દેવલોકને પામીને જેણે સમસ્ત સંયમામૃતનો સમૂહ વમી નાખ્યો છે એવા તેને તપનો અવકાશ નહિ રહેવાથી, જેનો પ્રતિકાર અશક્ય છે એવો મહાન લેપ થાય છે, તેથી અપવાદનિરપેક્ષ ઉત્સર્ગ શ્રેય નથી.

દેશકાલજ્ઞને પણ, જો તે બાળ-વૃદ્ધ-શ્રાન્ત ગ્લાનત્વના અનુરોધ વડે જે આહારવિહાર તેનાથી થતા અલ્પ લેપને નહિ ગણીને તેમાં યથેષ્ટ પ્રવર્તે તો (અર્થાત્ અપવાદથી થતા અલ્પ બંધ પ્રત્યે બેદરકાર થઈને ઉત્સર્ગરૂપ ધ્યેયને ચૂકીને અપવાદમાં સ્વચ્છંદે પ્રવર્તે તો), મૂઢુ આચરણરૂપ થઈને સંયમ વિરોધીને અસંયત જન સમાન થયેલા એવા તેને તે કાળે તપનો અવકાશ નહિ રહેવાથી, જેનો પ્રતિકાર અશક્ય છે એવો મહાન લેપ થાય છે, તેથી ઉત્સર્ગનિરપેક્ષ અપવાદ શ્રેય નથી.

આથી (એમ કહ્યું કે) ઉત્સર્ગ અને અપવાદના વિરોધ વડે થતું જે આચરણનું દુઃસ્થિતપણું તે સર્વથા નિષેધ્ય (ત્યાજ્ય) છે અને, તે અર્થે જ, પરસ્પર સાપેક્ષ એવા ઉત્સર્ગ અને અપવાદ વડે જેની વૃત્તિ (-હયાતી, કાર્ય) પ્રગટ થાય છે એવો સ્યાદ્વાદ સર્વથા અનુગમ્ય (અનુસરવાયોગ્ય) છે.

૧. યથેષ્ટ = ઇચ્છા પ્રમાણે; મરજી પ્રમાણે.

✽ઇત્યેવં ચરણં પુરાણપુરુષૈર્જુષ્ટં વિશિષ્ટાદરૈ
રુત્સર્ગાદપવાદતશ્ચ વિચરદ્વહ્વીઃ પૃથગ્ભૂમિકાઃ।
આક્રમ્ય ક્રમતો નિવૃત્તિમતુલાં કૃત્વા યતિઃ સર્વત-
શ્ચિત્સામાન્યવિશેષભાસિનિ નિજદ્રવ્યે કરોતુ સ્થિતિમ્ ॥ ✽૧૫ ॥
-ઇત્યાચરણપ્રજ્ઞાપનં સમાપ્તમ્।

ત્પન્નાલ્પસાવદ્યમપિ બહુગુણરાશિમુત્સર્ગસાપેક્ષમપવાદં સ્વીકરોતીત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૩૧ ॥ એવં 'ઉવચ-રણં જિણમગ્ગે' ઇત્યાદ્યેકાદશગાથાભિરપવાદસ્ય વિશેષવિવરણરૂપેણ ચતુર્થસ્થલં વ્યાખ્યાતમ્। ઇતિ પૂર્વોક્તક્રમેણ 'ળ હિ ણિરવેક્ખો ચાગો' ઇત્યાદિત્રિંશદ્ગાથાભિઃ સ્થલચતુષ્ટયેનાપવાદનામા દ્વિતીયાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ। અતઃ પરં ચતુર્દશગાથાપર્યન્તં શ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગાધિકારઃ કથ્યતે। તત્ર ચત્વારિ સ્થલાનિ ભવન્તિ। તેષુ પ્રથમતઃ આગમાભ્યાસમુખ્યત્વેન 'એયગ્ગદો સમણો' ઇત્યાદિ યથાક્રમેણ પ્રથમસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયમ્। તદનન્તરં ભેદાભેદરત્નત્રયસ્વરૂપમેવ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ વ્યાખ્યાનરૂપેણ 'આગમપુલ્વા દિઢ્ઠી' ઇત્યાદિ દ્વિતીય-

ભાવાર્થ:- જ્યાં સુધી શુદ્ધોપયોગમાં જ લીન ન થઈ જવાય ત્યાં સુધી શ્રમણે આચરણની સુસ્થિતિ અર્થે ઉત્સર્ગ ને અપવાદની મૈત્રી સાધવી જોઈએ. તેણે પોતાની નિર્ભળતાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના એકલા ઉત્સર્ગનો આગ્રહ રાખીને કેવળ અતિ કર્કશ આચરણની હઠ ન કરવી જોઈએ, તેમ જ ઉત્સર્ગરૂપ ધ્યેયને ચૂકીને એકલા અપવાદના આશ્રયે કેવળ મૂઢુ આચરણરૂપ શિથિલતા પણ ન સેવવી જોઈએ. હઠ પણ ન થાય અને શિથિલતા પણ ન સેવાય એમ વર્તવું જોઈએ. સર્વજ્ઞ ભગવાનનો માર્ગ અનેકાન્ત છે. પોતાની દશા તપાસીને જે રીતે એકંદરે લાભ થાય તે રીતે વર્તવાનો ભગવાનનો ઉપદેશ છે. પોતાની ગમે તે (સબળ કે નિર્ભળ) સ્થિતિ હોય તોપણ એક જ પ્રકારે વર્તવું એવો જિનમાર્ગ નથી. ૨૩૧.

[હવે શ્લોક દ્વારા આત્મદ્રવ્યમાં સ્થિર થવાનું કહીને 'આચરણપ્રજ્ઞાપન' પૂર્ણ કરવામાં આવે છે:]

[**અર્થ:-**] એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ આદરવાળા પુરાણ પુરુષોએ સેવેલું, ઉત્સર્ગ અને અપવાદ દ્વારા ઘણી પૃથક્ પૃથક્ ભૂમિકાઓમાં વ્યાપતું જે ચરણ (-ચારિત્ર) તેને યતિ પ્રાપ્ત કરીને, ક્રમશઃ અતુલ નિવૃત્તિ કરીને, ચૈતન્યસામાન્ય અને ચૈતન્યવિશેષરૂપ જેનો પ્રકાશ છે એવા નિજદ્રવ્યમાં સર્વતઃ સ્થિતિ કરો.

આ રીતે આચરણપ્રજ્ઞાપન સમાપ્ત થયું.

* શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

^૧ આદર = કાળજી; સાવધાની; પ્રયત્ન; બહુમાન.

અથ શ્રામણ્યાપરનામ્ મોક્ષમાર્ગસ્યૈકાગ્રયલક્ષણસ્ય પ્રજ્ઞાપનમ્ । તત્ર તન્મૂલસાધનભૂતે પ્રથમમાગમ એવ વ્યાપારયતિ-

**એયગ્ગદો સમણો એયગ્ગં ણિચ્છિદસ્સ અત્થેસુ ।
ણિચ્છિત્તી આગમદો આગમચેદ્ધા તદો જેદ્ધા ॥ ૨૩૨ ॥**

**એકાગ્રયગતઃ શ્રમણઃ એકાગ્રયં નિશ્ચિતસ્ય અર્થેષુ ।
નિશ્ચિતિરાગમત આગમચેદ્ધા તતો જ્યેષ્ઠા ॥ ૨૩૨ ॥**

શ્રમણો હિ તાવદૈકાગ્રયગત એવ ભવતિ । એકાગ્રયં તુ નિશ્ચિતાર્થસ્યૈવ ભવતિ । અર્થનિશ્ચયસ્ત્વાગમાદેવ ભવતિ । તત આગમ એવ વ્યાપારઃ પ્રધાનતરઃ, ન ચાન્યા ગતિરસ્તિ । યતો ન ખલ્વાગમમન્તરેનાર્થા નિશ્ચેતું શક્યન્તે, તસ્યૈવ હિ ત્રિસમયપ્રવૃત્તિલક્ષણસકલપદાર્થસાર્થ-યાથાત્મ્યાવગમસુસ્થિતાન્તરજ્ઞગમ્ભીરત્વાત્ । ન ચાર્થનિશ્ચયમન્તરેણૈકાગ્રયં સિદ્ધચેત્,

સ્થલે સૂત્રચતુષ્ટયમ્ । અતઃપરં દ્રવ્યભાવસંયમકથનરૂપેણ 'ચાગો ય અણારંભો' ઇત્યાદિ તૃતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયમ્ । તદનન્તરં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગોપસંહારમુખ્યત્વેન 'મુજ્જદિ વા' ઇત્યાદિ ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયમ્ । એવં સ્થલચતુષ્ટયેન તૃતીયાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તદ્વથા-અર્થૈકાગ્રયગતઃ શ્રમણો

હવે શ્રામણ્ય જેનું બીજું નામ છે એવા એકાગ્રતાલક્ષણવાળા મોક્ષમાર્ગનું પ્રજ્ઞાપન છે. તેમાં પ્રથમ, તેના (-મોક્ષમાર્ગના) મૂળસાધનભૂત આગમમાં જ વ્યાપાર (-પ્રવૃત્તિ) કરાવે છે:-

**શ્રામણ્ય જ્યાં એકાગ્ર્ય, ને એકાગ્ર્ય વસ્તુનિશ્ચયે,
નિશ્ચય બને આગમ વડે, આગમપ્રવર્તન મુખ્ય છે. ૨૩૨.**

અન્વયાર્થઃ- [શ્રમણઃ] શ્રમણ [એકાગ્રયગતઃ] એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત હોય છે; [એકાગ્રયં] એકાગ્ર તા [અર્થેષુ નિશ્ચિતસ્ય] પદાર્થોના નિશ્ચયવંતને હોય છે; [નિશ્ચિતિઃ] (પદાર્થોનો) નિશ્ચય [આગમતઃ] આગમ દ્વારા થાય છે; [તતઃ] તેથી [આગમચેદ્ધા] આગમમાં વ્યાપાર [જ્યેષ્ઠા] મુખ્ય છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો, શ્રમણ ખરેખર એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત જ હોય છે; એકાગ્રતા પદાર્થોના નિશ્ચયવંતને જ હોય છે; અને પદાર્થોનો નિશ્ચય આગમ દ્વારા જ થાય છે; તેથી આગમમાં જ વ્યાપાર પ્રધાનતર (-વિશેષ પ્રધાન) છે; બીજી ગતિ (-બીજો કોઈ રસ્તો) નથી. તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે :

ખરેખર આગમ વિના પદાર્થોનો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી; કારણ કે આગમ જ, જેને ત્રણે કાળે (ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્વોવ્યરૂપ) ત્રણ લક્ષણો પ્રવર્તે છે એવા સકળપદાર્થસાર્થના યથાતથ જ્ઞાન વડે સુસ્થિત અંતરંગથી ગંભીર છે (અર્થાત્ આગમનું જ અંતરંગ સર્વ

યતોઽનિશ્ચિતાર્થસ્ય કદાચિન્નિશ્ચિકીર્ષાકુલિતચેતસઃ સમન્તતો દોલાયમાનસ્યાત્યન્તરલતયા, કદાચિદ્ધિકીર્ષાજ્વરપરવશસ્ય વિશ્વં સ્વયં સિસૃક્ષોર્વિશ્વવ્યાપારપરિણતસ્ય પ્રતિક્ષણવિજૃમ્ભમાણ-ક્ષોભતયા, કદાચિદ્બુભુક્ષાભાવિતસ્ય વિશ્વં સ્વયં ભોગ્યતયોપાદાય રાગદ્વેષદોષકલ્માષિતચિત્તવૃત્તે-રિષ્ટાનિષ્ટવિભાગેન પ્રવર્તિતદ્વૈતસ્ય પ્રતિવસ્તુપરિણમમાનસ્યાત્યન્તવિસંહુલતયા, કૃતનિશ્ચયનિઃક્રિય-નિર્ભોગં યુગપદાપીતવિશ્વમપ્યવિશ્વતયૈકં ભગવન્તમાત્માનમપશ્યતઃ સન્તતં વૈયગ્રયમેવ સ્યાત્ । ન ચૈકાઽ યમન્તરેણ શ્રામણ્યં સિદ્ધચેત્, યતો નૈકાઽગ્રયસ્યાનેકમેવેદમિતિ પશ્યતસ્તથાપ્રત્યયાભિનિવિષ્ટ-સ્યાનેકમેવેદમિતિ જાનતસ્તથાનુભૂતિભાવિતસ્યાનેકમેવેદમિતિ પ્રત્યર્થવિકલ્પવ્યાવૃત્તચેતસા સન્તતં પ્રવર્તમાનસ્ય તથાવૃત્તિદુઃસ્થિતસ્ય ચૈકાત્મપ્રતીત્યનુભૂતિ-

ભવતિ । તથૈકાઽગ્રયમાગમપરિજ્ઞાનાદેવ ભવતીતિ પ્રકાશયતિ—**ણ્યગ્ગદો સમણો** એકાઽગ્રયગતઃ શ્રમણો ભવતિ । અત્રાયમર્થઃ—જગત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તદ્રવ્યગુણપર્યાયૈકસમયપરિચ્છિત્તિસમર્થસકલ—વિમલકેવલજ્ઞાનલક્ષણનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપમૈકાઽગ્રયં મળ્યતે । તત્ર ગતસ્ત-ન્મયત્વેન પરિણતઃ શ્રમણો

પદાર્થોના સમૂહના યથાર્થ જ્ઞાન વડે સુસ્થિત છે માટે આગમ જ સમસ્ત પદાર્થોના યથાર્થ જ્ઞાનથી ગંભીર છે).

વળી પદાર્થોના નિશ્ચય વિના એકાગ્રતા સિદ્ધ થતી નથી; કારણ કે, જેને પદાર્થોનો નિશ્ચય નથી તે (૧) કદાચિત્ નિશ્ચય કરવાની ઇચ્છાથી આકુળતા પામતા ચિત્તને લીધે સર્વતઃ દોલાયમાન (-ડામાડોળ) થવાથી અત્યંત તરલતા પામે છે, (૨) કદાચિત્ કરવાની ઇચ્છારૂપ જ્વર વડે પરવશ થયો થકો વિશ્વને (-સમસ્ત પદાર્થોને) સ્વયં સર્જવાને ઇચ્છતો થકો વિશ્વવ્યાપારરૂપે (-સમસ્ત પદાર્થોની પ્રવૃત્તિરૂપે) પરિણમતો હોવાથી પ્રતિક્ષણ ક્ષોભની પ્રગટતા પામે છે, અને (૩) કદાચિત્ ભોગવવાની ઇચ્છાથી ભાવિત થયો થકો વિશ્વને સ્વયં ભોગ્યપણે ગ્રહણ કરીને, રાગદ્વેષરૂપ દોષથી કલુષિત ચિત્તવૃત્તિને લીધે (વસ્તુઓમાં) ઇષ્ટ-અનિષ્ટ વિભાગ વડે દ્વૈત પ્રવર્તાવતો થકો પ્રત્યેક વસ્તુરૂપે પરિણમતો હોવાથી અત્યંત અસ્થિરતા પામે છે, તેથી (-પૂર્વોક્ત ત્રણ કારણોને લીધે) તે અનિશ્ચયી જીવ (૧) કૃતનિશ્ચય (નિશ્ચયવંત), (૨) નિષ્ક્રિય અને (૩) નિર્ભોગ એવા ભગવાન આત્માને-કે જે યુગપદ્ વિશ્વને પી જતો હોવા છતાં વિશ્વપણે નહિ થવાથી એક છે તેને-નહિ દેખતો હોવાને લીધે તેને સતત વ્યગ્રતા જ હોય છે (-એકાગ્રતા હોતી નથી).

વળી એકાગ્રતા વિના શ્રામણ્ય સિદ્ધ થતું નથી; કારણ કે, જેને એકાગ્રતા નથી તે જીવ (૧) 'આ અનેક જ છે' એમ દેખતો (-શ્રદ્ધતો) થકો તે પ્રકારથી પ્રતીતિમાં 'અભિનિવિષ્ટ હોય છે, (૨) 'આ અનેક જ છે' એમ જાણતો થકો તે પ્રકારની અનુભૂતિથી ભાવિત હોય છે, અને (૩) 'આ અનેક જ છે' એમ દરેક પદાર્થના વિકલ્પથી ખંડિત (-છિન્નભિન્ન) ચિત્ત સહિત સતત પ્રવર્તતો થકો તે પ્રકારની ્વૃત્તિથી દુઃસ્થિત હોય છે, તેથી તેને એક

૧. અભિનિવિષ્ટ = આગ્રહી; દટ; મયેલો.

૨. વૃત્તિ =વર્તન; વર્તવું તે; ચારિત્ર.

વૃત્તિસ્વરૂપસમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રપરિણતિપ્રવૃત્તદશિજ્ઞાસિવૃત્તિરૂપાત્મતત્ત્વૈકાગ્રયાભાવાત્ શુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપં શ્રામણ્યમેવ ન સ્યાત્। અતઃ સર્વથા મોક્ષમાર્ગાપરનામ્નઃ શ્રામણ્યસ્ય સિદ્ધયે
ભગવદર્હત્સર્વજ્ઞોપજ્ઞે પ્રકટાનેકાન્તકેતને શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતેન મુમુક્ષુણા ભવિતવ્યમ્।। ૨૩૨।।

અથાગમહીનસ્ય મોક્ષાખ્યં કર્મક્ષપણં ન સમ્ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ-

ભવતિ। એયગ્ગં ણિચ્છિદસ્સ એકપ્રયં પુનર્નિશ્ચિતસ્ય તપોધનસ્ય ભવતિ। કેષુ। અત્થેસુ ટ
ક્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવો યોડસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તત્પ્રભૃતિષ્વર્થેષુ। ણિચ્છિત્તી આગમદો સા ચ
પદાર્થનિશ્ચિત્તિરાગમતો ભવતિ। તથાહિ-જીવભેદકર્મભેદપ્રતિપાદકાગમાભ્યાસાદ્ભવતિ, ન કેવલ-
માગમાભ્યાસાત્તથૈવાગમપદસારભૂતાદિદાનન્દૈકપરમાત્મતત્ત્વપ્રકાશકાદધ્યાત્માભિધાનાત્પરમાગમાદ્
પદાર્થપરિચ્છિત્તિર્ભવતિ। આગમવેદ્યા તદો જેદ્યા તતઃ કારણાદેવમુક્તલક્ષણાગમે પરમાગમે ચ ચેષ્ટા
પ્રવૃત્તિઃ જ્યેષ્ઠા શ્રેષ્ઠા પ્રશસ્યેત્યર્થઃ।। ૨૩૨।।

આત્માની પ્રતીતિ-અનુભૂતિ-વૃત્તિસ્વરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રપરિણતિએ પ્રવર્તતી જે 'દશિ જ્ઞાપિ-
વૃત્તિરૂપ આત્મતત્ત્વમાં એકાગ્રતા તેનો અભાવ હોવાથી શુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રવૃત્તિરૂપ શ્રામણ્ય જ
(શુદ્ધાત્મતત્ત્વમાં પ્રવૃત્તિરૂપ મુનિપણું જ) હોતું નથી.

આથી (એમ કહ્યું કે) મોક્ષમાર્ગ જેનું બીજું નામ છે એવા શ્રામણ્યની સર્વ પ્રકારે સિદ્ધિ કરવા
માટે મુમુક્ષુએ ભગવાન અર્હત સર્વજ્ઞથી ઉપજ્ઞ (-સ્વયં જાણીને કહેવાયેલા) શબ્દબ્રહ્મમાં-કે જેનું
અનેકાંતરૂપી કેતન પ્રગટ છે તેમાં નિષ્ણાત થવું.

ભાવાર્થ:- આગમ વિના પદાર્થોનો નિશ્ચય થતો નથી; પદાર્થોના નિશ્ચય વિના અશ્રદ્ધાજનિત
તરલતા, પરકર્તૃત્વાભિલાષાજનિત ક્ષોભ અને પરભોક્તૃત્વાભિલાષાજનિત અસ્થિરતાને લીધે એકાગ્રતા
થતી નથી; અને એકાગ્રતા વિના એક આત્માનાં શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-વર્તનરૂપે પ્રવર્તતી શુદ્ધાત્મપ્રવૃત્તિ નહિ
થવાથી મુનિપણું થતું નથી. માટે મોક્ષાર્થીનું પ્રધાન કર્તવ્ય શબ્દબ્રહ્મરૂપ આગમમાં પ્રવીણતા પ્રાપ્ત
કરવી તે છે. ૨૩૨.

હવે, આગમહીનને મોક્ષાખ્ય ('મોક્ષ' નામથી કહેવાતો) કર્મક્ષય થતો નથી એમ પ્રતિપાદન
કરે છે:-

૧. દશિ = દર્શન

૨. કેતન = ચિહ્ન; લક્ષણ; ધ્વજ.

૩. શબ્દબ્રહ્મ = પરમબ્રહ્મરૂપ વાચ્યનું વાચક દ્રવ્યશ્રુત. [આ ગાથાઓમાં સર્વજ્ઞોપજ્ઞ સમસ્ત દ્રવ્યશ્રુતને
સામાન્યપણે આગમ કહેવામાં આવ્યું છે કોઈ વાર દ્રવ્યશ્રુતના 'આગમ' અને 'પરમાગમ' એવા બે ભેદ
પણ પાડવામાં આવે છે; ત્યાં જીવભેદો તથા કર્મભેદોના પ્રતિપાદક દ્રવ્યશ્રુતને 'આગમ' કહેવામાં આવે છે
અને સમસ્ત દ્રવ્યશ્રુતના સારભૂત ચિદાનંદ એક પરમાત્મતત્ત્વના પ્રકાશક અધ્યાત્મ-દ્રવ્યશ્રુતને 'પરમાગમ'
કહેવામાં આવે છે.]

આગમહીનો સમનો ણેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ । અવિજાણંતો અદ્દે યવેદિ કમ્માણિ કિધ્ધ ભિક્ખૂ ॥ ૨૩૩ ॥

આગમહીનઃ શ્રમણો નૈવાત્માનં પરં વિજાનાતિ ।
અવિજાનન્નર્થાન્ ક્ષપયતિ કર્માણિ કથં ભિક્ષુઃ ॥ ૨૩૩ ॥

ન યલ્વાગમમન્તરેણ પરાત્મજ્ઞાનં પરમાત્મજ્ઞાનં વા સ્યાત્; ન ચ પરાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય પરમાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય વા મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં જ્ઞપ્તિપરિવર્તરૂપકર્મણાં વા ક્ષપણં સ્યાત્ । તથાહિ-ન તાવન્નિરાગમસ્ય નિરવધિભવાપગાપ્રવાહવાહિમહામોહમલમલીમસસ્યાસ્ય જગતઃ

અથાગમપરિજ્ઞાનહીનસ્ય કર્મક્ષપણં ન ભવતીતિ પ્રરૂપયતિ—આગમહીનો સમનો ણેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ આગમહીનઃ શ્રમણો નૈવાત્માનં પરં વા વિજાનાતિ; અવિજાણંતો અદ્દે અવિજાનન્નર્થાન્પરમાત્માદિપદાર્થાન્ યવેદિ કમ્માણિ કિધ્ધ ભિક્ખૂ ક્ષપયતિ કર્માણિ કથં ભિક્ષુઃ, ન કથમપિ ઇતિ । ઇતો વિસ્તરઃ—“ગુણજીવા પજ્જત્તી પાણા સણ્ણા ય મગ્ગણાઓ ય । યવઓગોવિ ય કમસો વીસં તુ પરૂવણા મણિદા ॥” ઇતિ ગાથાકથિતાદ્યાગમજ્ઞાનન્, તથૈવ “ભિણ્ણુ જેણ ણ જાણિયણુ ણિયદેહહં પરમત્થુ । સો

આગમરહિત જે શ્રમણ તે જાણે ન પરને, આત્મને;
ભિક્ષુ પદાર્થ-અજાણ તે ક્ષય કર્મનો કઈ રીત કરે ? ૨૩૩.

અન્યયાર્થઃ— [આગમહીનઃ] આગમહીન [શ્રમણઃ] શ્રમણ [આત્માનં] આત્માને (પોતાને) અને [પરં] પરને [ન એવ વિજાનાતિ] જાણતો નથી જ; [અર્થાન્ અવિજાનન્] પદાર્થોને નહિ જાણતો [ભિક્ષુઃ] ભિક્ષુ [કર્માણિ] કર્મોને [કથં] કઈ રીતે [ક્ષપયતિ] ક્ષય કરે ?

ટીકાઃ— ખરેખર આગમ વિના ^૧પરાત્મજ્ઞાન કે ^૨પરમાત્મજ્ઞાન થતું નથી; અને પરાત્મજ્ઞાનશૂન્યને કે પરમાત્મજ્ઞાનશૂન્યને મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મોનો કે ^૩જ્ઞપ્તિપરિવર્તનરૂપ કર્મોનો ક્ષય થતો નથી. તે આ પ્રમાણેઃ—

પ્રથમ તો, આગમહીન એવું આ જગત-કે જે નિરવધિ (અનાદિ) ભવસરિતાના પ્રવાહને વહેવડાવનારા મહામોહમળથી મલિન છે તે-ધતૂરો પીધેલા મનુષ્યની માફક

૧. પરાત્મજ્ઞાન = પરનું અને આત્માનું જ્ઞાન; પરનું અને પોતાનું જ્ઞાન; સ્વ-પરનું ભેદજ્ઞાન.
૨. પરમાત્મજ્ઞાન = પરમાત્માનું જ્ઞાન; ‘હું સકળ લોકલોકને જાણનારા જ્ઞાનસ્વભાવવાળો પરમ આત્મા છું’ એવું જ્ઞાન.
૩. જ્ઞપ્તિપરિવર્તન = જ્ઞપ્તિનું પલટાવું તે, જાણનક્રિયાનો પલટો. (જ્ઞાનનું એક જોયથી બીજા જોયમાં પલટાવું તે જ્ઞપ્તિપરિવર્તનરૂપ કર્મ છે.)

પીતોન્મત્તકસ્યેવાવકીર્ણવિવેકસ્યાવિવિક્તેન જ્ઞાનજ્યોતિષા નિરૂપયતોડપ્યાત્માત્મપ્રદેશનિશ્ચિત શરીરાદિદ્રવ્યેષૂપયોગમિશ્રિતમોહરાગદ્વેષાદિભાવેષુ ચ સ્વપરનિશ્ચાયકાગમોપદેશપૂર્વકસ્વાનુભવા-ભાવાદયં પરોડયમાત્મેતિ જ્ઞાનં સિદ્ધચેત્; તથાચ ત્રિસમયપરિપાટીપ્રકટિતવિચિત્રપર્યાય પ્રાગ્ભા-રાગાધગમ્ભીરસ્વભાવં વિશ્વમેવ જ્ઞેયીકૃત્ય પ્રતપતઃ પરમાત્મનિશ્ચાયકાગમોપદેશપૂર્વકસ્વાનુભવા-ભાવાત્ જ્ઞાનસ્વભાવસ્યૈકસ્ય પરમાત્મનો જ્ઞાનમપિ ન સિદ્ધચેત્। પરાત્મપરમાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય તુ દ્રવ્યકર્મારબ્ધૈઃ શરીરાદિભિસ્તત્પ્રત્યયૈર્મોહરાગદ્વેષાદિભાવૈશ્ચ સહૈક્યમાકલયતો વધ્યઘાતકવિભાગા-ભાવાન્મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મણાં ક્ષપણં ન સિદ્ધચેત્; તથાચ જ્ઞેયનિષ્ઠતયા

અંધઠ અવરહં અંધયહં કિમ દરિસાવઙ્ પંથુ।।” ઇતિ દોહકસૂત્રકથિતાદ્યાગમપદસારભૂત—મદ્યાત્મશાસ્ત્રં યાજાનન્ પુરુષો રાગાદિદોષરહિતાવ્યાબાધસુખાદિગુણસ્વરૂપનિજાત્મદ્રવ્યસ્ય ભાવ—કર્મશબ્દાભિધેયૈ રાગાદિ—

વિવેકના નાશને પ્રાપ્ત હોવાથી ^૧અવિવિક્ત જ્ઞાનજ્યોતિ વડે જોકે જીએ છે તોપણ, તેને ^૨સ્વપરનિશ્ચાયક આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવના અભાવને લીધે, આત્મામાં અને આત્મપ્રદેશસ્થિત શરીરાદિદ્રવ્યોમાં તેમ જ ઉપયોગમિશ્રિત મોહરાગદ્વેષાદિભાવોમાં ‘આ પર છે અને આ આત્મા (—સ્વ) છે’ એવું જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી; તેમ જ તેને ^૩પરમાત્મનિશ્ચાયક આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવના અભાવને લીધે, જેને ત્રિકાળપરિપાટીમાં વિચિત્ર પર્યાયોનો સમૂહ પ્રગટ થાય છે એવા અગાધગંભીરસ્વભાવી વિશ્વને જ્ઞેયરૂપ કરીને ^૪પ્રતપતા જ્ઞાનસ્વભાવી એક પરમાત્માનું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ થતું નથી.

અને (એ રીતે) જે (૧) પરમાત્મજ્ઞાનથી તેમ જ (૨) પરમાત્મજ્ઞાનથી શૂન્ય છે તેને, (૧) દ્રવ્યકર્મથી થતાં શરીરાદિ સાથે તથા ^૫તત્પ્રત્યયી મોહરાગદ્વેષાદિભાવો સાથે એકતા અનુભવવાને લીધે ^૬વધ્યઘાતકના વિભાગનો અભાવ હોવાથી મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મોનો ક્ષય સિદ્ધ થતો નથી, તેમ જ (૨) ^૭જ્ઞેયનિષ્ઠપણે પ્રત્યેક વસ્તુના ઉત્પાદ-વિનાશરૂપે પરિણમતી

૧. અવિવિક્ત = અવિવેકવાળી; વિવેકશૂન્ય; ભેદ વિનાની; અભિન્ન; ભેળસેળ.
૨. સ્વપરનિશ્ચાયક = સ્વપરનો નિશ્ચય કરાવનાર. (આગમોપદેશ સ્વપરનો નિશ્ચય કરાવનાર છે અર્થાત્ સ્વપરનો નિશ્ચય કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.)
૩. પરમાત્મનિશ્ચાયક = પરમાત્માનો નિશ્ચય કરાવનાર (અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વભાવી પરમાત્માનો નિર્ણય કરવામાં નિમિત્તભૂત)
૪. પ્રતપયું = તપયું; પ્રતાપવંત વર્તયું. (જ્ઞાનસ્વભાવી પરમાત્મા વિશ્વને જ્ઞેયરૂપ કરીને તપે છે—પ્રતાપવંત વર્તે છે)
૫. તત્પ્રત્યયી = તત્સંબંધી; તે સંબંધી; તે જેનું નિમિત્ત છે એવા.
૬. વધ્યઘાતક = હણાવાયોગ્ય અને હણનાર. [આત્મા વધ્ય છે અને મોહાદિભાવકર્મો ઘાતક છે મોહાદિદ્રવ્યકર્મો પણ આત્માના ઘાતમાં નિમિત્તભૂત હોવાથી ઘાતક કહેવાય છે.]
૭. જ્ઞેયનિષ્ઠ = જ્ઞેયોમાં નિષ્ઠવાળું; જ્ઞેયપરાયણ; જ્ઞેયસન્મુખ. [અનાદિ સંસારથી જ્ઞપ્તિ જ્ઞેયનિષ્ઠ હોવાથી તે દરેક પદાર્થના ઉત્પત્તિ-વિનાશરૂપે પરિણમવાને લીધે પરિવર્તન પામ્યા કરે છે. પરમાત્મનિષ્ઠતા વિના જ્ઞપ્તિનું તે પરિવર્તન અનિવાર્ય છે.]

પ્રતિવસ્તુ પાતોત્પાતપરિણતત્વેન જ્ઞાપ્તેરાસંસારાત્પરિવર્તમાનાયાઃ પરમાત્મનિષ્ઠત્વમન્તરેણાનિવાર્ય-
પરિવર્તતયા જ્ઞાપ્તિપરિવર્તરૂપકર્મણાં ક્ષણમપિ ન સિદ્ધચેત્। અતઃ કર્મક્ષણાર્થિભિઃ સર્વથાગમઃ
પર્યુપાસ્યઃ।। ૨૩૩।।

અથાગમ એવૈકશ્ચક્ષુર્મોક્ષમાર્ગમુપસર્પતામિત્યનુશાસ્તિ-

**આગમચક્ષુ સાહુ ઇન્દિયચક્ષુણિ સવ્વભૂદાણિ ।
દેવા ય ઓહિચક્ષુ સિદ્ધા પુણ સવ્વદો ચક્ષુ ।। ૨૩૪ ।।**

નાનાવિકલ્પજાલૈર્નિશ્ચયેન કર્મભિઃ સહ ભેદં ન જાનાતિ, તથૈવ કર્મારિવિધ્વંસકસ્વકીયપરમાત્મ-
તત્ત્વસ્ય જ્ઞાનાવરણાદિદ્રવ્યકર્મભિરપિ સહ પૃથક્ત્વં ન વેત્તિ, તથાચાશરીરલક્ષણશુદ્ધાત્મપદાર્થસ્ય
શરીરાદિનોકર્મભિઃ સહાન્યત્વં ન જાનાતિ। ઇત્યંભૂતભેદજ્ઞાનાભાવાદ્દેહસ્થમપિ નિજશુદ્ધાત્માનં ન રોચતે,
સમસ્તરાગાદિપરિહારેણ ન ચ ભાવયતિ। તતશ્ચ કથં કર્મક્ષયો ભવતિ, ન કથમપીતિ। તતઃ
કારણાન્મોક્ષાર્થિના પરમાગમાભ્યાસ એવ કર્તવ્ય ઇતિ તાત્પર્યાર્થઃ।। ૨૩૩।। અથ મોક્ષ-માર્ગાર્થિનામાગમ
એવ દષ્ટિરિત્યા-

હોવાને લીધે અનાદિ સંસારથી પરિવર્તન પામતી જે જ્ઞાતિ તેનું પરિવર્તન પરમાત્મનિષ્ઠતા સિવાય
અનિવાર્ય હોવાથી, જ્ઞાતિપરિવર્તનરૂપ કર્મોનો ક્ષય પણ સિદ્ધ થતો નથી. માટે કર્મક્ષયના અર્થોઓએ
સર્વ પ્રકારે આગમની પર્યુપાસના કરવી યોગ્ય છે.

ભાવાર્થ:- આગમની પર્યુપાસના રહિત જગતને આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવ નહિ થતો
હોવાથી તેને ‘આ અમૂર્તિક આત્મા તે હું છું અને આ સમાનક્ષેત્રાવગાહી શરીરાદિક તે પર છે’ એમ,
તથા ‘આ ઉપયોગ તે હું છું અને આ ઉપયોગમિશ્રિત મોહ-રાગદ્વેષાદિભાવો તે પર છે’ એમ સ્વ-
પરનું ભેદજ્ઞાન થતું નથી; તેમ જ તેને આગમોપદેશપૂર્વક સ્વાનુભવ નહિ થતો હોવાથી ‘હું
જ્ઞાનસ્વભાવી એક પરમાત્મા છું’ એવું પરમાત્મજ્ઞાન પણ થતું નથી.

એ રીતે જેને (૧) સ્વપરજ્ઞાન તેમ જ (૨) પરમાત્મજ્ઞાન નથી તેને, (૧) હણાવાયોગ્ય
એવા સ્વનું અને હણનાર એવાં મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મરૂપ પરનું ભેદજ્ઞાન નહિ હોવાથી
મોહાદિદ્રવ્યભાવકર્મોનો ક્ષય થતો નથી, તેમ જ (૨) પરમાત્મનિષ્ઠતાના અભાવને લીધે જ્ઞાતિનું
પરિવર્તન નહિ ટળતું હોવાથી જ્ઞાતિપરિવર્તનરૂપ કર્મોનો પણ ક્ષય થતો નથી.

માટે મોક્ષાર્થોઓએ સર્વ પ્રકારે સર્વજકથિત આગમને સેવવાં. ૨૩૩.

હવે, મોક્ષમાર્ગે જનારાઓને આગમ જ એક ચક્ષુ છે એમ ઉપદેશ છે:-

**મુનિરાજ આગમચક્ષુ ને સૌ ભૂત ઇન્દ્રિયચક્ષુ છે,
છે દેવ અવધિચક્ષુ ને સર્વત્રચક્ષુ સિદ્ધ છે. ૨૩૪.**

**આગમચક્ષુઃ સાધુરિન્દ્રિયચક્ષૂંષિ સર્વભૂતાનિ ।
દેવાશ્રાવધિચક્ષુષઃ સિદ્ધાઃ પુનઃ સર્વતશ્ચક્ષુષઃ ॥ ૨૩૪ ॥**

इह तावद्भगवन्तः सिद्धा एव शुद्धज्ञानमयत्वात्सर्वतश्चक्षुषः, शेषाणि तु सर्वाण्यपि भूतानि मूर्तद्रव्यावसक्तदृष्टित्वादिन्द्रियचक्षूंषि । देवास्तु सूक्ष्मत्वविशिष्टमूर्तद्रव्यग्राहित्वादवधिचक्षुषः, अथ च तेऽपि रूपिद्रव्यमात्रदृष्टत्वेनेन्द्रियचक्षुर्भ्योऽविशिष्यमाणा इन्द्रियचक्षुष एव । एवममीषु समस्तेष्वपि संसारिषु मोहोपहततया ज्ञेयनिष्ठेषु सत्सु ज्ञाननिष्ठत्वमूलशुद्धात्मतत्त्वसंवेदनसाध्यं सर्वतश्चक्षुस्त्वं न सिद्ध्येत् । अथ तत्सिद्ध्ये भगवन्तः श्रमणा आगमचक्षुषो भवन्ति । तेन ज्ञेयज्ञानयोरन्योन्यसंवलनेनाशक्यविवेचनत्वे सत्यपि स्वपरविभाग-

ख्याति-આગમચક્ષૂ શુદ્ધાત્માદિપદાર્થપ્રતિપાદકપરમાગમચક્ષુષો ભવન્તિ । કે તે । સાહુ નિશ્ચય-રત્નત્રયાધારેણ નિજશુદ્ધાત્મસાધકા સાધવઃ । **ઇન્દ્રિયચક્ષૂંષિ** નિશ્ચયેનાતીન્દ્રિયામૂર્તકેવલજ્ઞાનાદિ-ગુણસ્વરૂપાણ્યપિ વ્યવહારેનાનાદિકર્મબંધવશાદિન્દ્રિયાધીનત્વેનેન્દ્રિયચક્ષૂંષિ ભવન્તિ । કાનિ કર્તૃણિ । **સવ્યભૂદાણિ** સર્વભૂતાનિ સર્વસંસારિજીવા इत्यर्थः । **દેવા ય ઓહિચક્ષૂ** દેવા અપિ ચ સૂક્ષ્મમૂર્તપુદ્ગલદ્રવ્યવિષયાવધિચક્ષુષઃ । **સિદ્ધા પુન સવ્વદો ચક્ષૂ** સિદ્ધાઃ પુનઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવ-જીવલોકાકાશપ્રમિતશુદ્ધાસંખ્યેયસર્વપ્રદેશચક્ષુષ इति । अनेन किमुक्तं भवति । सर्वशुद्धात्मप्रदेशे लोचनोत्पत्तिनिमित्तं परमागमोपदेशादुत्पन्नं

અન્યાર્થઃ- [સાધુઃ] સાધુ [આગમચક્ષુઃ] આગમચક્ષુ (-આગમરૂપ ચક્ષુવાળા) છે, [સર્વભૂતાનિ] સર્વ ભૂતો (-જીવો) [ઇન્દ્રિયચક્ષૂંષિ] ઇન્દ્રિયચક્ષુ છે, [દેવાઃ ચ] દેવો [અવધિચક્ષુષઃ] અવધિચક્ષુ છે [પુનઃ] અને [સિદ્ધાઃ] સિદ્ધો [સર્વતઃચક્ષુષઃ] સર્વતઃચક્ષુ (-સર્વ તરફથી ચક્ષુવાળા અર્થાત્ સર્વ આત્મપ્રદેશે ચક્ષુવાળા) છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો, આ લોકમાં ભગવંત સિદ્ધો જ શુદ્ધજ્ઞાનમય હોવાથી સર્વતઃચક્ષુ છે અને બાકીનાં બધાંય ભૂતો (-જીવો), મૂર્ત દ્રવ્યોમાં જ તેમની દૃષ્ટિ લાગતી હોવાથી, ઇન્દ્રિયચક્ષુ છે. દેવો સૂક્ષ્મત્વવાળાં મૂર્ત દ્રવ્યોને ગ્રહણ કરતા હોવાથી અવધિચક્ષુ છે; અથવા તેઓ પણ, માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને દેખતા હોવાથી તેમને ઇન્દ્રિયચક્ષુવાળાંઓથી જુદા ન પાડવામાં આવે તો, ઇન્દ્રિયચક્ષુ જ છે. એ રીતે આ બધાય સંસારીઓ મોહ વડે *ઉપહત હોવાને લીધે જ્ઞેયનિષ્ઠ હોવાથી, જ્ઞાનનિષ્ઠપણાનું મૂળ જે શુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સંવેદન તેનાથી સાધ્ય (-સધાતું) એવું સર્વતઃચક્ષુપણું તેમને સિદ્ધ થતું નથી.

હવે, તેની (સર્વતઃચક્ષુપણાની) સિદ્ધિને માટે ભગવંત શ્રમણો આગમચક્ષુ હોય છે. તેઓ તે આગમરૂપ ચક્ષુ વડે, જોકે જ્ઞેય અને જ્ઞાનનું અન્યોન્ય મિલન હોવાને લીધે તેમને ભિન્ન કરવાં અશક્ય છે (અર્થાત્ જ્ઞેયો જ્ઞાનમાં ન જણાય એમ કરવું અશક્ય છે)

* ઉપહત = હણાયેલા; ઇજા પામેલા; અશુદ્ધ; મલિન; ભ્રષ્ટ.

મારચય્ય નિર્ભિન્નમહામોહાઃ સન્તઃ પરમાત્માનમવાપ્ય સતતં જ્ઞાનનિષ્ઠા એવાવતિષ્ઠન્તે। અતઃ સર્વમપ્યાગમચક્ષુષૈવ મુમુક્ષૂણાં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૨૩૪ ॥

અથાગમચક્ષુષા સર્વમેવ દશ્યત એવેતિ સમર્થયતિ-

**સવ્વે આગમસિદ્ધા અત્થા ગુણપજ્જએહિં ચિત્તેહિં ।
જાણંતિ આગમેણ હિ પેચ્છિત્તા તે વિ તે સમણા ॥ ૨૩૫ ॥**

**સર્વે આગમસિદ્ધા અર્થા ગુણપર્યાયૈશ્ચિત્રૈઃ ।
જાનન્ત્યાગમેન હિ દષ્ટ્વા તાનપિ તે શ્રમણાઃ ॥ ૨૩૫ ॥**

આગમેન તાવત્સર્વાણ્યપિ દ્રવ્યાણિ પ્રમીયન્તે, વિસ્પષ્ટતર્કણસ્ય સર્વદ્રવ્યાણામવિરુદ્ધત્વાત્ । વિચિત્રગુણપર્યાયવિશિષ્ટાણિ ચ પ્રતીયન્તે, સહક્રમપ્રવૃત્તાનેકધર્મવ્યાપકાનેકાન્તમયત્વેનૈવાગમસ્ય

નિર્વિકારં મોક્ષાર્થિભિઃ સ્વસંવેદનજ્ઞાનમેવ ભાવનીયમિતિ ॥ ૨૩૪ ॥ અથાગમલોચનેન સર્વં દશ્યત ઇતિ પ્રજ્ઞાપયતિ—સવ્વે આગમસિદ્ધા સર્વેડપ્યાગમસિદ્ધા આગમેન જ્ઞાતાઃ। કે તે। અત્થા વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવો યોડસૌ પરમાત્મપદાર્થસ્તત્પ્રભૃતયોડર્થાઃ। કથં સિદ્ધાઃ। ગુણપજ્જએહિં ચિત્તેહિં વિચિત્ર—

તોપણ, સ્વપરનો વિભાગ કરીને, મહામોહને જેમણે ભેદી નાખ્યો છે એવા વર્તતા થકા, પરમાત્માને પામીને, સતત જ્ઞાનનિષ્ઠ જ રહે છે.

આથી (એમ કહું કે) મુમુક્ષુઓએ બધુંય આગમરૂપ ચક્ષુ વડે જ દેખવું. ૨૩૪.

હવે, આગમરૂપ ચક્ષુ વડે બધુંય દેખાય છે જ એમ સમર્થન કરે છે:-

**સૌ ચિત્ર ગુણપર્યાયયુક્ત પદાર્થ આગમસિદ્ધ છે;
તે સર્વને જાણે શ્રમણ એ દેખીને આગમ વડે. ૨૩૫.**

અન્વયાર્થ:- [સર્વે અર્થાઃ] બધા પદાર્થો [ચિત્રૈઃ ગુણપર્યાયૈઃ] વિચિત્ર (અનેક પ્રકારના) ગુણપર્યાયો સહિત [આગમસિદ્ધાઃ] આગમસિદ્ધ છે. [તાન્ અપિ] તે સર્વને [તે શ્રમણાઃ] એ શ્રમણો [આગમેન હિ દષ્ટ્વા] આગમ વડે ખરેખર દેખીને [જાનન્તિ] જાણે છે.

ટીકા:- પ્રથમ તો, આગમ વડે બધાંય દ્રવ્યો પ્રમેય થાય છે (અર્થાત્ જણાય છે), કારણ કે સર્વ દ્રવ્યો વિસ્પષ્ટ તર્કણાથી અવિરુદ્ધ છે (-બધાં દ્રવ્યો આગમાનુસાર જે વિશેષ સ્પષ્ટ તર્ક તેની સાથે મેળવાળાં છે અર્થાત્ તેઓ આગમાનુસાર વિસ્પષ્ટ વિચારથી જણાય એવાં છે). વળી આગમ વડે તે દ્રવ્યો વિચિત્ર ગુણપર્યાયોવાળાં પ્રતીત થાય છે, કારણ કે આગમ સહપ્રવૃત્ત અને ક્રમપ્રવૃત્ત અનેક ધર્મોમાં વ્યાપક (-અનેક ધર્મોને કહેનાર

પ્રમાણત્વોપપત્તેઃ। અતઃ સર્વેઽર્થા આગમસિદ્ધા એવ ભવન્તિ। અથ તે શ્રમણાનાં જ્ઞેયત્વમાપદ્યન્તે સ્વયમેવ , વિચિત્રગુણપર્યાયવિશિષ્ટસર્વદ્રવ્યવ્યાપકાનેકાન્તાત્મકશ્રુતજ્ઞાનોપયોગીભૂય વિપરિણમનાત્। અતો ન કિઞ્ચિદપ્યાગમચક્ષુષામદશ્યં સ્યાત્।। ૨૩૫।।

અથાગમજ્ઞાનતત્પૂર્વતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનતદુભયપૂર્વસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં નિયમ-યતિ-

**આગમપુવ્વા દિઢ્ઠી ણ ભવદિ જસ્સેહ સંજમો તસ્સ ।
ણત્થીદિ ભણદિ સુત્તં અસંજદો હોદિ કિધ સમણો ।। ૨૩૬ ।।**

ગુણપર્યાયેઃ સહ। જાણંતિ જાનન્તિ। કાન્। તે વિ તાન્ પૂર્વોક્તાર્થગુણપર્યાયાન્। કિં કૃત્વા પૂર્વમ્। પેચ્છિત્તા દૃષ્ટા જ્ઞાત્વા। કેન। આગમેણ હિ આગમેનૈવ। અયમત્રાર્થઃ—પૂર્વમાગમં પઠિત્વા પશ્ચાજ્જાનન્તિ। તે સમણા તે શ્રમણા ભવન્તીતિ। અત્રેદં ભણિતં ભવતિ—સર્વે દ્રવ્યગુણપર્યાયાઃ પરમાગમેન જ્ઞાયન્તે। કસ્માત્। આગમસ્ય પરોક્ષરૂપેણ કેવલજ્ઞાનસમાનત્વાત્। પશ્ચાદાગમાધારેણ સ્વસંવેદનજ્ઞાને જાતે સ્વસંવેદનજ્ઞાનબલેન કેવલજ્ઞાને ચ જાતે પ્રત્યક્ષા અપિ ભવન્તિ। તતઃ કારણાદાગમચક્ષુષા પરંપરયા સર્વે દશ્યં ભવતીતિ।। ૨૩૫।। એવમાગમાભ્યાસકથનરૂપેણ પ્રથમ—સ્થલે સૂત્રચતુષ્ટયં ગતમ્। અથાગમપરિજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનતદુભયપૂર્વકસંયતત્વત્રયસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં નિયમયતિ—આગમપુવ્વા દિઢ્ઠી ણ ભવદિ

^૧અનેકાંતમય હોવાથી જ આગમને પ્રમાણપણાની ઉપપત્તિ છે (અર્થાત્ આગમ પ્રમાણભૂત સિદ્ધ થાય છે). આથી બધા પદાર્થો આગમસિદ્ધ જ છે. અને તેઓ શ્રમણોને સ્વયમેવ જ્ઞેયભૂત થાય છે, કારણ કે શ્રમણો વિચિત્ર ગુણપર્યાયોવાળાં સર્વ દ્રવ્યોમાં વ્યાપક (—સર્વ દ્રવ્યોને જાણનાર) ^૨અનેકાન્તાત્મક શ્રુતજ્ઞાનોપયોગરૂપ થઈને પરિણમે છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) આગમચક્ષુઓને (—આગમરૂપ ચક્ષુવાળાઓને) કાંઈ પણ અદશ્ય નથી. ૨૩૫.

હવે, આગમજ્ઞાન, તત્પૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને તદુભયપૂર્વક સંયતત્વના યુગપદપણાને મોક્ષમાર્ગપણું હોવાનો નિયમ કરે છે [અર્થાત્ (૧) આગમજ્ઞાન, (૨) તે-પૂર્વક તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને (૩) તે બન્ને-પૂર્વક સંયતપણું—એ ત્રણેનું સાથે હોવું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે એવો નિયમ સિદ્ધ કરે છે]:—

**દષ્ટિ ન આગમપૂર્વિકા તે જીવને સંયમ નહીં
—એ સૂત્ર કેરું છે વચન; મુનિ કેમ હોય અસંયમી ? ૨૩૬.**

૧. અનેકાંત = અનેક અંત; અનેક ધર્મ. [દ્રવ્યશ્રુત અનેકાંતમય છે. સર્વ દ્રવ્યોના એકીસાથે પ્રવર્તતા અને ક્રમે પ્રવર્તતા જે અનેક ધર્મો તેમાં વ્યાપનારા (અર્થાત્ તેમને કહેનારા) અનેક ધર્મો દ્રવ્યશ્રુતમાં છે.]

૨. શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ અનેકાન્તાત્મક છે. સર્વ દ્રવ્યોના જે અનેક ધર્મો તેમાં વ્યાપનારા (અર્થાત્ તેમને જાણનારા) અનેક ધર્મો ભાવશ્રુતજ્ઞાનમાં છે.

**આગમપૂર્વા દષ્ટિર્ન ભવતિ યસ્યેહ સંયમસ્તસ્ય ।
નાસ્તીતિ ભળતિ સૂત્રમસંયતો ભવતિ કથં શ્રમણઃ ॥ ૨૩૬ ॥**

इह हि सर्वस्यापि स्यात्कारकेतनागमपूर्विकया तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणया दृष्ट्या शून्यस्य स्वपरविभागाभावात् कायकषायैः सहैक्यमध्यवसतोऽनिरुद्धविषयाभिलाषतया षड्जीवनिकाय-घातिनो भूत्वा सर्वतोऽपि कृतप्रवृत्तेः सर्वतो निवृत्त्यभावात्तथा परमात्मज्ञानाभावाद् ज्ञेयचक्र-क्रमाक्रमणनिरर्गलज्ञप्तिताया ज्ञानरूपात्मतत्त्वैकाग्र्यप्रवृत्त्यभावाच्च संयम एव न तावत् सिद्ध्येत् ।

जस्सेह आगमपूर्विका दृष्टिः सम्यक्त्वं नास्ति यस्येह लोके संजमो तस्स णत्थि संयमस्तस्य नास्ति इदि भणदि इत्येवं भणति कथयति। किं कर्तुं। सुत्तं सूत्रमागमः। असंजदो होदि किध समणो असंयतः सन् श्रमणस्तपोधनः कथं भवति, न कथमपीति। तथाहि—यदि निर्दोषिनिज—परमात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं सम्यक्त्वं नास्ति तर्हि परमागमबलेन विशदैकज्ञानरूपमात्मानं जानन्नपि सम्यग्दृष्टिर्न भवति, ज्ञानी च न भवति, तद्द्वयाभावे सति पञ्चेन्द्रियविषयाभिलाष—षड्जीववधव्यावृत्तोऽपि संयतो न भवति।

અન્યાર્થઃ- [इह] आ लोडमां [यस्य] जेने [आगमपूर्वा दृष्टिः] आगमपूर्वक दृष्टि (- दर्शन) [न भवति] नथी [तस्य] तेने [संयमः] संयम [न अस्ति] नथी [इति] अम [सूत्रं भणति] सूत्र कडे છે; અને [असंयतः] असंयत ते [श्रमणः] શ્રમણ [કથં ભવતિ] કઈ રીતે હોય ?

ટીકાઃ- આ લોકમાં ખરેખર, સ્યાત્કાર જેનું ચિહ્ન છે એવા આગમપૂર્વક તત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનલક્ષણવાળી દૃષ્ટિથી જે શૂન્ય છે તે બધાયને સંયમ જ પ્રથમ તો સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે (૧) સ્વપરના વિભાગના અભાવને લીધે કાયા અને કષાયો સાથે એકતાનો અધ્યવસાય કરતા એવા તે જીવો, (પોતાને) વિષયોની અભિલાષાનો નિરોધ નહિ થયો હોવાને લીધે છ જીવનિકાયના ઘાતી થઈને સર્વતઃ (બધીયે તરફથી) પ્રવૃત્તિ કરતા હોવાથી, તેમને સર્વતઃ નિવૃત્તિનો અભાવ છે (અર્થાત્ એકે તરફથી-જરાય નિવૃત્તિ નથી), તેમ જ (૨) તેમને પરમાત્મજ્ઞાનના અભાવને લીધે જ્ઞેયસમૂહને ક્રમે જાણતી નિરર્ગળજ્ઞાપ્તિ હોવાથી જ્ઞાનરૂપ આત્મતત્ત્વમાં એકાગ્રતાની પ્રવૃત્તિનો અભાવ છે. (આ રીતે તેમને સંયમ સિદ્ધ

૧. તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણવાળી = તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન જેનું લક્ષણ છે એવી. [સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. તે આગમપૂર્વક હોય છે. આગમનું ચિહ્ન 'સ્યાત્'કાર છે.]
૨. જે જીવોને સ્વપરનું ભેદજ્ઞાન નથી તેમને ભલે કદાચિત્ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો સંયોગ ન દેખાતો હોય, છ જીવનિકાયની દ્રવ્યહિંસા ન દેખાતી હોય અને એ રીતે સંયોગથી નિવૃત્તિ દેખાતી હોય, તોપણ કાયા અને કષાયો સાથે એકતા માનનારા તે જીવોને ખરેખર પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અભિલાષાનો નિરોધ નથી, હિંસાનો જરાય અભાવ નથી અને એ રીતે પરભાવથી બિલકુલ નિવૃત્તિ નથી.
૩. નિરર્ગળ = અંકુશ વિનાની; સંયમ વિનાની; નિરંકુશ; સ્વચ્છંદી.

અસિદ્ધસંયમસ્ય તુ સુનિશ્ચિતૈકાગ્ર્યગતત્વરૂપં મોક્ષમાર્ગાપરનામ શ્રામણ્યમેવ ન સિદ્ધચેત્ । અત આગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યસ્યૈવ મોક્ષમાર્ગત્વં નિયમ્યેત ॥ ૨૩૬ ॥

અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનામયૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિઘટયતિ-

**ણ હિ આગમેણ સિદ્ધિરિદિ સદ્દહણં જદિ વિ ણત્થિ અત્થેસુ ।
સદ્દહમાણો અત્થે અસંજદો વા ણ ણિવ્વાદિ ॥ ૨૩૭ ॥**

ન હ્યાગમેન સિદ્ધચતિ શ્રદ્ધાનં યદ્દપિ નાસ્ત્યર્થેષુ ।
શ્રદ્ધાન અર્થાનસંયતો વા ન નિર્વાતિ ॥ ૨૩૭ ॥

તતઃ સ્થિતમેતત્-પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વત્રયમેવ મુક્તિકારણમિતિ ॥ ૨૩૬ ॥ અથાગમ-જ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યાભાવે મોક્ષો નાસ્તીતિ વ્યવસ્થાપયતિ-**ણ હિ આગમેણ સિદ્ધિરિદિ** આગમજનિતપરમાત્મજ્ઞાનેન ન સિદ્ધચતિ, **સદ્દહણં જદિ વિ ણત્થિ અત્થેસુ** શ્રદ્ધાનં યદિ ચ નાસ્તિ પરમાત્માદિપદાર્થેષુ । **સદ્દહમાણો અત્થે** શ્રદ્ધાનો વા ચિદાનન્દૈકસ્વભાવનિજ-પરમાત્માદિપદાર્થાન્, **અસંજદો વા ણ ણિવ્વાદિ** વિષયકષાયાધીનત્વેનાસંયતો વા ન નિર્વાતિ, નિર્વાણં ન લભત ઇતિ । તથાહિ-યથા પ્રદીપસહિતપુરુષસ્ય કૂપપતનપ્રસ્તાવે કૂપપતનાન્નિવર્તનં મમ હિતમિતિ નિશ્ચયરૂપં શ્રદ્ધાનં યદિ નાસ્તિ તદા તસ્ય પ્રદીપઃ કિં કરોતિ, ન કિમપિ । તથા જીવસ્યાપિ પરમાગમાધારેણ સકલ-

થતો નથી.) અને (-એ રીતે) જેમને સંયમ સિદ્ધ નથી તેમને *સુનિશ્ચિત એકાગ્ર્યપરિણત-પણારૂપ શ્રામણ્ય જ-કે જેનું બીજું નામ મોક્ષમાર્ગ છે તે જ-સિદ્ધ થતું નથી.

આથી આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદપણને જ મોક્ષમાર્ગપણું હોવાનો નિયમ થાય છે. ૨૩૬.

હવે, આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના અયુગપદપણને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટતું નથી એમ સિદ્ધ કરે છે:-

**સિદ્ધિ નહિ આગમ થકી, શ્રદ્ધા ન જો અર્થો તણી;
નિર્વાણ નહિ અર્થો તણી શ્રદ્ધાથી, જો સંયમ નહીં ૨૩૭.**

અન્વયાર્થ:- [આગમેન] આગમથી, [યદિ અપિ] જો [અર્થેષુ શ્રદ્ધાનં નાસ્તિ] પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન ન હોય તો [ન હિ સિદ્ધચતિ] સિદ્ધિ (મુક્તિ) થતી નથી; [અર્થાન્ શ્રદ્ધાનઃ] પદાર્થોને શ્રદ્ધાનારો પણ, [અસંયતઃ વા] જો અસંયત હોય તો, [ન નિર્વાતિ] નિર્વાણ પામતો નથી.

* સુનિશ્ચિત = દઢ. (દઢપણે એકાગ્રતામાં પરિણમવું તે શ્રામણ્ય છે.)

શ્રદ્ધાનશૂન્યેનાગમજનિતેન જ્ઞાનેન, તદવિનાભાવિના શ્રદ્ધાનેન ચ સંયમશૂન્યેન, ન તાવત્સિદ્ધયતિ। તથાહિ-આગમબલેન સકલપદાર્થાન્ વિસ્પષ્ટં તર્કયન્નપિ, યદિ સકલપદાર્થ-જ્ઞેયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં ન તથા પ્રત્યેતિ, તદા યથોદિતાત્મનઃ શ્રદ્ધાનશૂન્ય-તયા યથોદિતમાત્માનમનનુભવન્ કથં નામ જ્ઞેયનિમગ્નો જ્ઞાનવિમૂઢો જ્ઞાની સ્યાત્। અજ્ઞાનિનશ્ચ જ્ઞેયઘોતકો ભવન્નપ્યાગમઃ કિં કુર્યાત્। તતઃ શ્રદ્ધાનશૂન્યાદાગમાન્નાસ્તિ સિદ્ધિઃ। કિન્ચ, સકલ-પદાર્થજ્ઞેયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનાકારમાત્માનં શ્રદ્ધાનોડયનુભવન્નપિ, યદિ સ્વસ્મિન્નેવ સંયમ્ય ન વર્તયતિ, તદાનાદિમોહરાગદ્વેષવાસનોપજનિતપરદ્રવ્યચક્રમણસ્વૈરિણ્યાશ્ચિદ્વૃત્તેઃ સ્વસ્મિન્નેવ સ્થાનાન્નિર્વાસનનિઃકમ્પૈકતત્ત્વમૂર્છિતચિદ્વૃત્ત્યભાવાત્કથં નામ સંયતઃ

પદાર્થજ્ઞેયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનરૂપં સ્વાત્માનં જ્ઞાનતોડપિ મમાત્મૈવોપાદેય ઇતિ નિશ્ચયરૂપં યદિ શ્રદ્ધાનં નાસ્તિ તદા તસ્ય પ્રદીપસ્થાનીય આગમઃ કિં કરોતિ, ન કિમપિ। યથા વા સ એવ પ્રદીપસહિતપુરુષઃ સ્વકીયપૌરુષબલેન કૂપપતનાઘદિ ન નિવર્તતે તદા તસ્ય શ્રદ્ધાનં પ્રદીપો દષ્ટિર્વા કિં કરોતિ, ન કિમપિ।

ટીકા:- આગમજનિત જ્ઞાનથી, જો તે શ્રદ્ધાનશૂન્ય હોય તો, સિદ્ધિ થતી નથી; તથા તેના વિના (-આગમજ્ઞાન વિના) જે હોતું નથી એવા શ્રદ્ધાનથી પણ, જો તે (શ્રદ્ધાન) સંયમશૂન્ય હોય તો, સિદ્ધિ થતી નથી. તે આ પ્રમાણે:

આગમબળે સકળ પદાર્થોની વિસ્પષ્ટ *તર્કણા કરતો હોવા છતાં પણ, જો જીવ સકળ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો સાથે *મિલિત થતું વિશદ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા આત્માને તે પ્રકારે પ્રતીત કરતો નથી, તો યથોક્ત આત્માના શ્રદ્ધાનથી શૂન્ય હોવાને લીધે જે યથોક્ત આત્માને અનુભવતો નથી એવો તે જ્ઞેયનિમગ્ન જ્ઞાનવિમૂઢ જીવ કઈ રીતે જ્ઞાની હોય? (ન જ હોય, અજ્ઞાની જ હોય.) અને અજ્ઞાનીને, જ્ઞેયઘોતક હોવા છતાં પણ, આગમ શું કરે? (-આગમ જ્ઞેયોનું પ્રકાશક હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીને તે શું કરે?) માટે શ્રદ્ધાનશૂન્ય આગમથી સિદ્ધિ થતી નથી.

વળી, સકળ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો સાથે મિલિત થતું વિશદ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા આત્માને શ્રદ્ધતો હોવા છતાં પણ, અનુભવતો હોવા છતાં પણ, જો જીવ પોતામાં જ સંયમિત (-અંકુશિત) થઈને રહેતો નથી, તો અનાદિ મોહરાગદ્વેષની વાસનાથી જનિત જે પરદ્રવ્યમાં ભ્રમણ તેને લીધે જે સ્વૈરિણી (-વ્યભિચારિણી, સ્વચ્છંદી) છે એવી ચિદ્વૃત્તિ (-ચૈતન્યની પરિણતિ) પોતામાં જ રહેલી હોવાથી, વાસનારહિત નિષ્કંપ એક તત્ત્વમાં લીન ચિદ્વૃત્તિનો અભાવ હોવાથી, તે કઈ રીતે સંયત હોય? (ન જ હોય, અસંયત જ હોય.)

* તર્કણા = વિચારણા; યુક્તિ વગેરેના આશ્રયવાળું જ્ઞાન.

* મિલિત થતું = મિશ્રિત થતું; સંબંધ પામતું અર્થાત્ તેમને જાણતું. [સમસ્ત પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો જેમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે અર્થાત્ તેમને જે જાણે છે એવું સ્પષ્ટ એક જ્ઞાન જ આત્માનું રૂપ છે]

સ્યાત્ । અસંયતસ્ય ચ યથોદિતાત્મતત્ત્વપ્રતીતિરૂપં શ્રદ્ધાનં યથોદિતાત્મતત્ત્વાનુભૂતિરૂપં જ્ઞાનં વા કિં કુર્યાત્ । તતઃ સંયમશૂન્યાત્ શ્રદ્ધાનાત્ જ્ઞાનાદ્વા નાસ્તિ સિદ્ધિઃ । અત આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનામયૌગપદ્યસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિઘટેતૈવ ॥ ૨૩૭ ॥

અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં યૌગપદ્યેડપ્યાત્મજ્ઞાનસ્ય મોક્ષમાર્ગસાધકતમત્વં ઘોતયતિ-

**જં અણ્ણાણી કમ્મં ખવેદિ ભવસયસહસ્સકોડીહિં ।
તં ણાણી તિહિં ગુત્તો ખવેદિ ઉસ્સાસમેત્તેણ ॥ ૨૩૮ ॥**

યદજ્ઞાની કર્મ ક્ષપયતિ ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ ।
તજ્ઞાની ત્રિભિર્ગુપ્તઃ ક્ષપયત્યુચ્છ્વાસમાત્રેણ ॥ ૨૩૮ ॥

તથાયં જીવઃ શ્રદ્ધાનજ્ઞાનસહિતોડપિ પૌરુષસ્થાનીયચારિત્રબલેન રાગાદિવિકલ્પરૂપાદસંયમાદ્યદિ ન નિવર્તતે તદા તસ્ય શ્રદ્ધાનં જ્ઞાનં વા કિં કુર્યાત્, ન કિમપીતિ । અતઃ એતદાયાતિ-પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વાનાં મધ્યે દ્વયેનૈકેન વા નિર્વાણં નાસ્તિ, કિંતુ ત્રયેણેતિ ॥ ૨૩૭ ॥ એવં ભેદાભેદરત્નત્રયાત્મકમોક્ષમાર્ગસ્થાપનમુખ્યત્વેન દ્વિતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ । કિંચ બહિરાત્માવસ્થાન્તરાત્માવસ્થાપરમાત્માવસ્થામોક્ષાવસ્થાત્રયં તિષ્ઠતિ । અવસ્થાત્રયેડનુગતાકારં દ્રવ્યં તિષ્ઠતિ । એવં પરસ્પરસાપેક્ષદ્રવ્યપર્યાયાત્મકો જીવપદાર્થઃ । તત્ર મોક્ષકારણં ચિન્ત્યતે । મિથ્યાત્વરાગાદિરૂપા બહિરાત્માવસ્થા તાવદશુદ્ધા, મુક્તિકારણં

અને અસંયતને, યથોક્ત આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિરૂપ શ્રદ્ધાન કે યથોક્ત આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિરૂપ જ્ઞાન શું કરે? માટે સંયમશૂન્ય શ્રદ્ધાનથી કે જ્ઞાનથી સિદ્ધિ થતી નથી.

આથી આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વના અયુગપદપણને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટતું નથી જ. ૨૩૭.

હવે, આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વનું યુગપદપણું હોવા છતાં પણ, આત્મજ્ઞાન મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ (ઉત્કૃષ્ટ સાધક) છે એમ સમજાવે છે:-

**અજ્ઞાની જે કર્મો ખપાવે લક્ષ કોટિ ભવો વડે,
તે કર્મ જ્ઞાની ત્રિગુપ્ત બસ ઉચ્છ્વાસમાત્રથી ક્ષય કરે. ૨૩૮.**

અન્યયાર્થ:- [યત્ કર્મ] જે કર્મ [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની [ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ] લક્ષ કોટિ ભવો વડે [ક્ષપયતિ] ખપાવે છે, [તત્] તે કર્મ [જ્ઞાની] જ્ઞાની [ત્રિભિઃ ગુપ્તઃ] ત્રણ પ્રકારે (મન-વચન-ક્રિયાથી) ગુપ્ત હોવાને લીધે [ઉચ્છ્વાસમાત્રેણ] ઉચ્છ્વાસમાત્રથી [ક્ષપયતિ] ખપાવે છે.

યદજ્ઞાની કર્મ ક્રમપરિપાટ્યા બાલતપોવૈચિત્ર્યોપક્રમેણ ચ પચ્યમાનમુપાત્તરાગદ્વેષતયા સુખદુઃખાદિવિકારભાવપરિણતઃ પુનરારોપિતસન્તાનં ભવશતસહસ્રકોટીભિઃ કથચ્ચન નિસ્તરતિ, તદેવ જ્ઞાની સ્યાત્કારકેતનાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયોગપદ્યાતિશયપ્રસાદાસાદિતશુદ્ધજ્ઞાનમયાત્મતત્ત્વાનુભૂતિલક્ષણજ્ઞાનિત્વસદ્ભાવાત્કાયવાહ્મનઃકર્મોપરમપ્રવૃત્તિત્રિગુણત્વાત્ પ્રચણ્ડોપક્રમ-

ન ભવતિ। મોક્ષાવસ્થા શુદ્ધા ફલભૂતા, સા ચાગ્રે તિષ્ઠતિ। એતાભ્યાં દ્વાભ્યાં ભિન્ના યાન્તરાત્મા-વસ્થા સા મિથ્યાત્વરાગાદિરહિતત્વેન શુદ્ધા। યથા સૂક્ષ્મનિગોતજ્ઞાને શેષાવરણે સત્યપિ ક્ષયોપશમજ્ઞાનાવરણં નાસ્તિ તથાત્રાપિ કેવલજ્ઞાનાવરણે સત્યપ્યેકદેશક્ષયોપશમજ્ઞાનાપેક્ષયા નાસ્ત્યાવરણમ્। યાવતાંશેન નિરાવરણા રાગાદિરહિતત્વેન શુદ્ધા ચ તાવતાંશેન મોક્ષકારણં ભવતિ। તત્ર શુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપં પરમાત્મદ્રવ્યં ધ યેયં ભવતિ, તદ્દ્ય તસ્માદન્તરાત્મધ્યાનાવસ્થા-વિશેષાત્કથંચિદ્વિત્રમ્। યદૈકાન્તેનાભિન્નં ભવતિ તદા મોક્ષેડપિ ધ્યાનં પ્રાપ્નોતિ, અથવાસ્ય ધ્યાનપર્યાયસ્સ વિનાશે સતિ તસ્ય પારિણામિકભાવસ્યાપિ વિનાશઃ પ્રાપ્નોતિ। એવં બહિરાત્મા-ન્તરાત્મપરમાત્મકથનરૂપેણ મોક્ષમાર્ગો જ્ઞાતવ્યઃ। અથ પરમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં ભેદરત્નત્રયરૂપાણાં મેલાપકેડપિ, યદ્ભેદરત્નત્રયાત્મકં નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણમાત્મજ્ઞાનં, નિશ્ચયેન તદેવ મુક્તિકારણમિતિ પ્રતિપાદયતિ-જં અણ્ણાણી કર્મ્મં **ખવેદિ** નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપનિશ્ચય-રત્નત્રયાત્મકવિશિષ્ટભેદજ્ઞાનાભાવાદજ્ઞાની જીવો યત્કર્મ ક્ષપયતિ। કાભિઃ કરણભૂતાભિઃ। **ભવસયસહસ્સકોટીહિં** ભવશતસહસ્રકોટિભિઃ। **તં ણાણી તિહિં ગુત્તો** તત્કર્મ જ્ઞાની જીવસ્ત્રિગુણિ-ગુણઃ સન્ **ખવેદિ ઉસ્સાસમેત્તેણ** ક્ષપયત્યુચ્છ્વાસમાત્રેણેતિ। તદ્યથા-બહિર્વિષયે પરમાગમાભ્યાસ-બલેન યત્સમ્યક્પરિજ્ઞાનં તથૈવ શ્રદ્ધાનં વ્રતાદ્યનુષ્ઠાનં ચેતિ ત્રયં, તત્ત્રયાધારેણોત્પન્નં સિદ્ધજીવવિષયે સમ્યક્પરિજ્ઞાનં શ્રદ્ધાનં તદ્દુગસ્મરણાનુકૂલમનુષ્ઠાનં ચેતિ ત્રયં, તત્ત્રયાધારેણોત્પન્નં વિશદાખણ્ડૈકજ્ઞાનાકારે સ્વશુદ્ધાત્મનિ પરિચ્છિત્તિરૂપં સવિકલ્પજ્ઞાનં સ્વશુદ્ધાત્મોપાદેયભૂતરુચિ-વિકલ્પરૂપં સમ્યગ્દર્શનં તત્રૈવાત્મનિ રાગાદિવિકલ્પનિવૃત્તિરૂપં સવિકલ્પચારિત્રમિતિ ત્રયમ્। તત્ત્રયપ્રસાદેનોત્પન્નં યન્નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપં નિશ્ચયરત્નત્રયલક્ષણં વિશિષ્ટસ્વસંવેદનજ્ઞાનં તદભાવાદજ્ઞાની જીવો બહુભવકોટિભિર્યત્કર્મ ક્ષપયતિ, તત્કર્મ જ્ઞાની જીવઃ પૂર્વોક્ત-

ટીકા:- જે કર્મ, (અજ્ઞાનીને) ક્રમપરિપાટીથી તથા અનેક પ્રકારના બાળતપરૂપ ઉદમથી પાકતું થકું, રાગદ્વેષ ગ્રહણ કર્યા હોવાને લીધે સુખદુઃખાદિ વિકારભાવે પરિણમતો હોવાથી ફરીને સંતાન આરોપતું જાય એવી રીતે, લક્ષ કોટિ ભવો વડે, ગમે તેમ કરીને (-મહા મુશ્કેલીથી), અજ્ઞાની ઓળંગી જાય છે, તે જ કર્મ, (જ્ઞાનીને) સ્યાત્કારકેતન આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ને સંયતત્વના યુગપદપણાના અતિશય પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરેલી શુદ્ધજ્ઞાનમય આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવા જ્ઞાનીપણાના સદ્ભાવને લીધે કાય-વચન-મનનાં કર્મોના *ઉપરમ વડે ત્રિગુણપણું પ્રવર્તતું હોવાથી પ્રચંડ ઉદમ વડે પાકતું

* ઉપરમ = વિરામ; અટકી જવું તે. [જ્ઞાનીને જ્ઞાનીપણાને લીધે કાય-વચન-મન સંબંધી કાર્યો અટકી જવાથી ત્રિગુણપણું પ્રવર્તે છે.]

પચ્યમાનમપહસ્તિતરાગદ્વેષતયા દૂરનિરસ્તસમસ્તસુખદુઃખાદિવિકારઃ પુનરનારોપિતસન્તાનમુચ્છા-
સમાત્રેણૈવ લીલયૈવ પાતયતિ। અત આગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયૌગપદ્યેડપ્યાત્મજ્ઞાનમેવ
મોક્ષમાર્ગસાધકતમમનુમન્તવ્યમ્ ॥ ૨૩૮ ॥

અથાત્મજ્ઞાનશૂન્યસ્ય સર્વાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યમપ્યકિઞ્ચિત્કર-
મિત્યનુશાસ્તિ-

**પરમાણુપમાણં વા મુચ્છા દેહાદિણસુ જસ્સ પુણો।
વિજ્જદિ જદિ સો સિદ્ધિં ણ લહદિ સવ્વાગમધરો વિ ॥ ૨૩૯ ॥**

જ્ઞાનગુણસદ્ભાવાત્ ત્રિગુણિગુણઃ સન્નુચ્છાસમાત્રેણ લીલયૈવ ક્ષપયતીતિ। તતો જ્ઞાયતે પરમાગમ-
જ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં ભેદરત્નત્રયરૂપાણાં સદ્ભાવેડપ્યભેદરત્નત્રયરૂપસ્ય સ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્યૈવ
પ્રધાનત્વમિતિ ॥ ૨૩૮ ॥

થકું, રાગદ્વેષ છોડયા હોવાને લીધે સમસ્ત સુખદુઃખાદિ વિકારો અત્યંત નિરસ્ત થયા હોવાથી ફરીને
સંતાન ન આરોપતું જાય એવી રીતે, ઉચ્છ્વાસમાત્ર વડે જ, લીલાથી જ, જ્ઞાની નષ્ટ કરે છે.

આથી, આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન ને સંયતત્વનું યુગપદ્યપણું હોવા છતાં પણ આત્મજ્ઞાન જ
મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ સંમત કરવું.

ભાવાર્થ:- અજ્ઞાનીને ક્રમાનુસાર તથા બાળતપરૂપ ઉદમથી કર્મ પાકે છે અને જ્ઞાનીને તો
*જ્ઞાનીપણાને લીધે વર્તતા ત્રિગુણતપણારૂપ પ્રચંડ ઉદમથી કર્મ પાકે છે; તેથી જે કર્મ અજ્ઞાની અનેક
*શત-સહસ્ર-કોટિ ભવો વડે, મહા કષ્ટથી, ઓળંગી જાય કે, તે જ કર્મ જ્ઞાની ઉચ્છ્વાસમાત્ર વડે જ,
રમતમાત્રથી જ, નષ્ટ કરે છે. વળી અજ્ઞાનીને તે કર્મ, સુખદુઃખાદિવિકારરૂપ પરિણમનને લીધે, ફરીને
નૂતન કર્મરૂપ સંતતિ મૂકતું જાય છે અને જ્ઞાનીને તો સુખદુઃખાદિવિકારરૂપ પરિણમન નહિ હોવાથી તે
કર્મ ફરીને નૂતન કર્મરૂપ સંતતિ મૂકતું જતું નથી.

માટે આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષમાર્ગનું સાધકતમ છે. ૨૩૮.

હવે, આત્મજ્ઞાનશૂન્યને સર્વઆગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન તથા સંયતત્વનું યુગપદ્યપણું પણ
અર્કિંચિત્કર છે (-કાંઈ કરતું નથી) એમ ઉપદેશ છે:-

**અણુમાત્ર પણ મૂર્છા તણો સદ્ભાવ જો દેહાદિકે,
તો સર્વઆગમધર ભલે પણ નવ લહે સિદ્ધત્વને ૨૩૯.**

* આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદ્યપણાના અતિશય પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થયેલી શુદ્ધજ્ઞાનમય
આત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ તે જ્ઞાનીપણાનું લક્ષણ છે.

* શત-સહસ્ર-કોટિ = ૧૦૦ × ૧૦૦૦ × ૧૦૦૦૦૦૦૦

**પરમાણુપ્રમાણં વા મૂર્છાં દેહાદિકેષુ યસ્ય પુનઃ ।
વિદ્યતે યદિ સ સિદ્ધિં ન લભતે સર્વાગમધરોઽપિ ॥ ૨૩૧ ॥**

યદિ કરતલામલકીકૃતસકલાગમસારતયા ભૂતભવદ્રાવિ ચ સ્વોચિતપર્યાયવિશિષ્ટમ-
શેષદ્રવ્યજાતં જાનન્તમાત્માનં જાનન્ શ્રદ્ધાનઃ સંયમયંશ્રાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં
યૌગપદ્મેઽપિ મનાહ્મોહમલોપલિસત્વાત્ યદા શરીરાદિમૂર્છાંપરક્તતયા નિરુપરાગોપયોગપરિણતં
કૃત્વા જ્ઞાનાત્માનમાત્માનાં નાનુભવતિ તદા તાવન્માત્રમોહમલકલક્ષ્મીલિકાકીલિતૈઃ
કર્મભિરવિમુચ્યમાનો ન સિદ્ધયતિ । અત આત્મજ્ઞાનશૂન્યમાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વ-
યૌગપદ્યમપ્યકિચ્ચિત્કરમેવ ॥ ૨૩૧ ॥

અથ પૂર્વસૂત્રોક્તાત્મજ્ઞાનરહિતસ્ય સર્વાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યમપ્યકિચ્ચિત્કર-
મિત્યુપદિશતિ—પરમાણુપમાણં વા મુચ્છા દેહાદિણ્સુ જસ્સ પુણો વિજ્જદિ જદિ પરમાણુમાત્રં વા મૂર્છાં
દેહાદિકેષુ વિષયેષુ યસ્ય પુરુષસ્ય પુનર્વિદ્યતે યદિ ચેત્, સો સિદ્ધિં ણ લહદિ સ સિદ્ધિં મુક્તિં ન
લભતે । કથંભૂતઃ । સવ્વાગમધરો વિ સર્વાગમધરોઽપીતિ । અયમત્રાર્થઃ—સર્વાગમ-
જ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યૌગપદ્યે સતિ યસ્ય દેહાદિવિષયે સ્તોકમપિ મમત્વં વિદ્યતે તસ્ય
પૂર્વસૂત્રોક્તં નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણં નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકં સ્વસંવેદનજ્ઞાનં નાસ્તીતિ ॥ ૨૩૧ ॥ અથ
દ્રવ્યભાવસંયમસ્વરૂપં કથયતિ—

અન્યાર્થઃ— [પુનઃ] અને [યદિ યસ્ય] જો [દેહાદિકેષુ] દેહાદિક પ્રત્યે [પરમાણુપ્રમાણં
વા] પરમાણુ જેટલી પણ [મૂર્છા] મૂર્છા [વિદ્યતે] વર્તતી હોય, તો [સઃ] તે [સર્વાગમધરઃ અપિ]
ભલે સર્વ આગમધર હોય તોપણ [સિદ્ધિં ન લભતે] સિદ્ધિ પામતો નથી.

ટીકા— સકળ આગમના સારને હથેળીમાં રહેલા આમળા સમાન કર્યો હોવાથી (—
હસ્તામલકવત્ સ્પષ્ટ જાણતો હોવાથી) જે પુરુષ, (ભૂત-વર્તમાન-ભાવી) સ્વોચિત પર્યાયો સહિત અશેષ
દ્રવ્યસમૂહને જાણનારા આત્માને જાણે છે, શ્રદ્ધે છે અને સંયમિત રાખે છે, તે પુરુષને આગમજ્ઞાન-
તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વનું યુગપદ્યપણું હોવા છતાં પણ, જો તે પુરુષ જરાક મોહમળ વડે લિપ્ત હોવાને
લીધે શરીરાદિ પ્રત્યેની મૂર્છા વડે ઉપરક્ત રહેવાથી, નિરુપરાગ ઉપયોગમાં પરિણત કરીને જ્ઞાનાત્મક
આત્માને અનુભવતો નથી, તો તે પુરુષ માત્ર તેટલા (જરાક) મોહમળકલંકરૂપ જે ખીલી તેની સાથે
બંધાયેલાં કર્મથી નહિ છૂટતો થકો સિદ્ધ થતો નથી.

આથી આત્મજ્ઞાનશૂન્ય આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વનું યુગપદ્યપણું પણ અર્કિચિત્કર જ
છે. ૨૩૮.

૧. સ્વોચિત = પોતાને ઊચિત; પોતપોતાને યોગ્ય. [આત્માનો સ્વભાવ ત્રણે કાળના સ્વોચિત પર્યાયો સહિત
સમસ્ત દ્રવ્યોને જાણવાનો છે.]

૨. ઉપરક્ત = મલિન; વિહારી

૩. નિરુપરાગ = ઉપરાગ વિનાનો; નિર્મળ; નિર્વિકારી; શુદ્ધ.

અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્ત્વયૌગપદ્યાત્મજ્ઞાનયૌગપદ્યં સાધયતિ-

**પંચસમિદો તિગુત્તો પંચેદિયસંવુહો જિદકસાઓ ।
દસણણાણસમગ્ગો સમણો સો સંજદો ભણિદો ॥ ૨૪૦ ॥**

**પચ્ચસમિત્તિગુપ્તઃ પચ્ચેન્દ્રિયસંવૃતો જિતકષાયઃ ।
દર્શનજ્ઞાનસમગ્રઃ શ્રમણઃ સ સંયતો ભણિતઃ ॥ ૨૪૦ ॥**

યઃ ખલ્વનેકાન્તકેતનાગમજ્ઞાનબલેન સકલપદાર્થજ્ઞેયાકારકરમ્બિતવિશદૈકજ્ઞાનાકાર-
માત્માનં શ્રદ્ધધાનોડનુભવંશ્ચાત્મન્યેવ નિત્યનિશ્ચલાં વૃત્તિમિચ્છન્ સમિતિપચ્ચકાઙ્કુશિતપ્રવૃત્તિ-

ચાગો ય અણારંભો વિસયવિરાગો ખઓ કસાયાણં ।
સો સંજમો ત્તિ ભણિદો પવ્વજ્જાણ વિસેસેણ ॥ ❀૩૫ ॥

ચાગો ય નિજશુદ્ધાત્મપરિગ્રહં કૃત્વા બાહ્યાભ્યન્તરપરિગ્રહનિવૃત્તિસ્ત્યાગઃ । અણારંભો નિઃ-
ક્રિયનિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યે સ્થિત્વા મનોવચનકાયવ્યાપારનિવૃત્તિરનારમ્ભઃ । વિસયવિરાગો નિર્વિષય-
સ્વાત્મભાવનોત્થસુખે તૃપ્તિં કૃત્વા પચ્ચેન્દ્રિયસુખાભિલાષત્યાગો વિષયવિરાગઃ । ખઓ કસાયાણં
નિઃકષાયશુદ્ધાત્મભાવનાબલેન ક્રોધાદિકષાયત્યાગઃ કષાયક્ષયઃ । સો સંજમો ત્તિ ભણિદો સ
એવંગુણવિશિષ્ટઃ સંયમ ઇતિ ભણિતઃ । પવ્વજ્જાણ વિસેસેણ સામાન્યેનાપિ તાવદિદં સંયમલક્ષણં,
પ્રવ્રજ્યાયાં તપશ્ચરણાવસ્થાયાં વિશેષેણેતિ । અત્રાભ્યન્તરશુદ્ધાત્મસંવિત્તિર્ભાવસંયમો, બહિરજ્ઞનિવૃત્તિશ્ચ
દ્રવ્યસંયમ ઇતિ ॥ ❀૩૫ ॥ અથાગમજ્ઞાન-

હવે આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્ત્વના યુગપદપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગપદપણું સાધે
છે (અર્થાત્ આગમજ્ઞાન, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન અને સંયતત્ત્વ એ ત્રિકની સાથે આત્મજ્ઞાનનું યુગપદપણું સાધે
છે):-

**જે પંચસમિત, ત્રિગુપ્ત, ઇન્દ્રિયરોધી, વિજયી કષાયનો,
પરિપૂર્ણ દર્શનજ્ઞાનથી, તે શ્રમણને સંયત કહ્યો. ૨૪૦.**

અન્યાર્થઃ- [પચ્ચસમિતઃ] પાંચ સમિતિયુક્ત, [પચ્ચેન્દ્રિયસંવૃતઃ] પાંચ ઇન્દ્રિયોના
સંવરવાળો, [ત્રિગુપ્તઃ] ત્રણ ગુપ્તિ સહિત, [જિતકષાયઃ] જિતકષાય અને [દર્શનજ્ઞાનસમગ્રઃ]
દર્શનજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ-[શ્રમણઃ] એવો જે શ્રમણ [સઃ] તેને [સંયતઃ] સંયત [ભણિતઃ] કહ્યો છે.

ટીકા:- જે પુરુષ અનેકાંતકેતન આગમજ્ઞાનના બળથી, સકળ પદાર્થોના જ્ઞેયાકારો સાથે
મિલિત થતું વિશદ એક જ્ઞાન જેનો આકાર છે એવા આત્માને શ્રદ્ધતો અને અનુભવતો થકો,
આત્મામાં જ નિત્યનિશ્ચળ વૃત્તિને ઇચ્છતો થકો, સંયમના સાધનરૂપ બનાવેલા

પ્રવર્તિતસંયમસાધનીકૃતશરીરપાત્રઃ ક્રમેણ નિશ્ચલનિરુદ્ધપન્નેન્દ્રિયદ્વારતયા સમુપરતકાયવાહ્મનો-
વ્યાપારો ભૂત્વા ચિદ્વૃત્તેઃ પરદ્રવ્યચક્રક્રમણનિમિત્તમત્યન્તમાત્મના સમમન્યોન્યસંવલનાદેકીભૂતમપિ
સ્વભાવભેદાત્પરત્વેન નિશ્ચિત્યાત્મનૈવ કુશલો મલ્લ ઇવ સુનિર્ભરં નિષ્પીડ્ય નિષ્પીડ્ય કષાય-
ચક્રમક્રમેણ જીવં ત્યાજયતિ, સ ખલુ સકલપરદ્રવ્યશૂન્યોઽપિ વિશુદ્ધદર્શિજ્ઞાપિમાત્ર-
સ્વભાવભૂતાવસ્થાપિતાત્મતત્ત્વોપજાતનિત્યનિશ્ચલવૃત્તિતયા સાક્ષાત્સંયત એવ સ્યાત્। તસ્યૈવ
ચાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયોગપદ્યાત્મજ્ઞાનયોગપદ્યં સિદ્ધયતિ।। ૨૪૦।।

તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં ત્રયાણાં યત્સવિકલ્પં યોગપદ્યં તથા નિર્વિકલ્પાત્મજ્ઞાનં ચેતિ દ્વયોઃ સંભવં
દર્શયતિ—**પંચસમિદો** વ્યવહારેણ પન્નસમિતિભિઃ સમિતઃ સંવૃતઃ પન્નસમિતઃ, નિશ્ચયેન તુ સ્વસ્વરૂપે
સમ્યગિતો ગતઃ પરિણતઃ સમિતઃ। **તિગુત્તો** વ્યવહારેણ મનોવચનકાયનિરોધત્રયેણ ગુપ્તઃ ત્રિગુપ્તઃ,
નિશ્ચયેન સ્વસ્વરૂપે ગુપ્તઃ પરિણતઃ। **પંચેન્દ્રિયસંવુહો** વ્યવહારેણ પન્નેન્દ્રિયવિષયવ્યાવૃત્ત્યા સંવૃતઃ
પન્નેન્દ્રિયસંવૃતઃ, નિશ્ચયેન વાતીન્દ્રિયસુખસ્વાદરતઃ। **જિદકસાઓ** વ્યવહારેણ ક્રોધાદિ—કષાયજયેન
જિતકષાયઃ, નિશ્ચયેન ચાકષયાત્મભાવનારતઃ। **દંસણણસમગ્ગો** અત્ર દર્શનશબ્દેન
નિજશુદ્ધાત્મશ્રદ્ધાનરૂપં સમ્યગ્દર્શનં ગ્રાહ્યમ્, જ્ઞાનશબ્દેન તુ સ્વસંવેદનજ્ઞાનમિતિ; તાભ્યાં સમગ્રો
દર્શનજ્ઞાનસમગ્રઃ। **સમણો સો સંજદો ભણિદો** સ એવંગુણવિશિષ્ટઃ શ્રમણ સંયત ઇતિ ભણિતઃ। અત
એતદાયાતં—વ્યવહારેણ યદ્વહિર્વિષયે વ્યાખ્યાનં કૃતં તેન સવિકલ્પં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્ર—ત્રયયોગપદ્યં
ગ્રાહ્યમ્; અમ્યન્તરવ્યાખ્યાનેન તુ નિર્વિકલ્પાત્મજ્ઞાનં ગ્રાહ્યમિતિ સવિકલ્પયોગપદ્યં નિર્વિકલ્પાત્મજ્ઞાનં ચ
ઘટત ઇતિ।। ૨૪૦।। અથાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વલક્ષણેન વિકલ્પ—ત્રયયોગપદ્યેન તથા
નિર્વિકલ્પાત્મજ્ઞાનેન ચ યુક્તો યોઽસૌ સંયતસ્તસ્ય કિં લક્ષણમિત્યુપદિશતિ।

શરીરપાત્રને પાંચ સમિતિથી અંકુશિત પ્રવૃત્તિ વડે પ્રવર્તાવતો, ક્રમશઃ પાંચ ઈન્દ્રિયોના નિશ્ચળ નિરોધ
દ્વારા જેને કાય-વચન-મનનો વ્યાપાર વિરામ પામ્યો છે એવો થઈને, ચિદ્વૃત્તિને પરદ્રવ્યમાં ભ્રમણનું
નિમિત્ત જે કષાયસમૂહ તે (કષાયસમૂહ) આત્માની સાથે અન્યોન્ય મિલનને લીધે અત્યંત એકરૂપ
થઈ ગયો હોવા છતાં પણ સ્વભાવભેદને લીધે તેને પરપણે નક્કી કરીને આત્માથી જ તેને કુશળ
મલ્લની માફક અત્યંત મર્દન કરી કરીને અક્રમે મારી નાખે છે, તે પુરુષ ખરેખર, સકળ પરદ્રવ્યથી
શૂન્ય હોવા છતાં વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમાત્ર સ્વભાવરૂપે રહેલા આત્મતત્ત્વમાં (—સ્વદ્રવ્યમાં) નિત્યનિશ્ચળ
પરિણતિ ઊપજી હોવાથી, સાક્ષાત્ સંયત જ છે. અને તેને જ આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના
યુગપદપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગપદપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૪૦.

૧. મર્દન કરી કરીને = દમી દમીને; કચરી કચરીને; દબાવી દબાવીને.
૨. આત્મતત્ત્વનો સ્વભાવ વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનમાત્ર છે.

અથાસ્ય સિદ્ધાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયોગપદ્યાત્મજ્ઞાનયોગપદ્યસંયતસ્ય કીદગ્લ-ક્ષણ મિત્યનુશાસ્તિ-

**સમસત્તુબંધુવર્ગો સમસુહદુઃખો પસંસણિંદસમો ।
સમલોષ્ટકાન્નનો પુન જીવિદમરણે સમો સમણો ॥ ૨૪૧ ॥**

**સમશત્રુબન્ધુવર્ગઃ સમસુખદઃખઃ પ્રશંસાનિન્દાસમઃ ।
સમલોષ્ટકાન્નનો પુનર્જીવિતમરણે સમઃ શ્રમણઃ ॥ ૨૪૧ ॥**

સંયમઃ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપુરઃસરં ચારિત્રં, ચારિત્રં ધર્મઃ, ધર્મઃ સામ્યં, સામ્યં મોહક્ષોભવિહીનઃ આત્મપરિણામઃ । તતઃ સંયતસ્ય સામ્યં લક્ષણમ્ । તત્ર શત્રુબન્ધુવર્ગયોઃ સુખદુઃખયોઃ પ્રશંસાનિન્દયોઃ લોષ્ટકાન્નનોર્જીવિતમરણયોશ્ચ સમમ્ અયં મમ પરોડયં સ્વઃ, અયમાહ્વાદોડયં પરિતાપઃ, ઇદં મમોત્કર્ષણમિદમપકર્ષણમયં મમાકિચ્છિત્કર ઇદમુપકારકમિદં મમાત્મધારણ-

ઇત્યુપદિશતિ કોડર્થઃ ઇતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ । એવં પ્રશ્નોત્તરપાતનિકાપ્રસ્તાવે ક્વાપિ ક્વાપિ યથાસંભવમિતિશબ્દસ્યાર્થો જ્ઞાતવ્યઃ-સ શ્રમણઃ સંયતસ્તપોધનો ભવતિ । યઃ કિંવિશિષ્ટઃ । શત્રુબન્ધુસુખદુઃખનિન્દાપ્રશંસાલોષ્ટકાન્નનોર્જીવિતમરણેષુ સમઃ સમચિત્તઃ ઇતિ । તતઃ એતદાયાતિ-શત્રુબન્ધુસુખદુઃખનિન્દાપ્રશંસાલોષ્ટકાન્નનોર્જીવિતમરણસમતાભાવનાપરિણતનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાન જ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપનિર્વિકલ્પ-

હવે આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગપદપણું જેને સિદ્ધ થયું છે એવા આ સંયતનું કયું લક્ષણ છે તે ઉપદેશે છે:-

**નિંદા-પ્રશંસા, દુઃખ-સુખ, અરિ-બંધુમાં જ્યાં સામ્ય છે,
વળી લોષ્ટ-કનકે, જીવિત-મરણે સામ્ય છે, તે શ્રમણ છે. ૨૪૧.**

અન્યાર્થઃ- [સમશત્રુબન્ધુવર્ગઃ] શત્રુ અને બંધુવર્ગ જેને સમાન છે, [સમસુખદુઃખઃ] સુખ અને દુઃખ જેને સમાન છે, [પ્રશંસાનિન્દાસમઃ] પ્રશંસા અને નિંદા પ્રત્યે જેને સમતા છે, [સમલોષ્ટકાન્નનો] લોષ્ટ (માટીનું ઢેકું) અને કાંચન જેને સમાન છે [પુનઃ] તેમ જ [જીવિતમરણે સમઃ] જીવિત અને મરણ પ્રત્યે જેને સમતા છે, [શ્રમણઃ] તે શ્રમણ છે.

ટીકા:- સંયમ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનપૂર્વક ચારિત્ર છે; ચારિત્ર ધર્મ છે; ધર્મ સામ્ય છે; સામ્ય મોહક્ષોભરહિત આત્મપરિણામ છે. તેથી સંયતનું, સામ્ય લક્ષણ છે.

ત્યાં, (૧) શત્રુ-બન્ધુવર્ગમાં, (૨) સુખ-દુઃખમાં, (૩) પ્રશંસા-નિંદામાં, (૪) લોષ્ટ-કાંચનમાં અને (૫) જીવિત-મરણમાં એકીસાથે, (૧) ' આ મારો પર (-દુશ્મન) છે, આ સ્વ (-સ્વજન) છે ', (૨) ' આ આહ્લાદ છે, આ પરિતાપ છે ', (૩) ' આ મારું ઉત્કર્ષણ (-કીર્તિ) છે, આ અપકર્ષણ (-અપકીર્તિ) છે ', (૪) ' આ મને અકિંચિત્કર છે, આ

મયમત્યન્તવિનાશ ઇતિ મોહાભાવાત્ સર્વત્રાપ્યનુદિતરાગદ્વેષદ્વૈતસ્ય, સતતમપિ વિશુદ્ધદષ્ટિજ્ઞાસિ-
સ્વભાવમાત્માનમનુભવતઃ, શત્રુબન્ધુસુખદુઃખપ્રશંસાનિન્દાલોષકાચ્છનજીવિતમરણાનિ નિર્વિશેષમેવ
જ્ઞેયત્વેનાક્રમ્ય જ્ઞાનાત્મન્યાત્મન્યચલિતવૃત્તેર્યત્કિલ સર્વતઃ સામ્યં
તત્સિદ્ધાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થ-શ્રદ્ધાનસંયતત્વયોગપદ્યાત્મજ્ઞાનયોગપદ્યસ્ય સંયતસ્ય લક્ષણમાલક્ષણીયમ્ ॥
૨૪૧ ॥

અથેદમેવ સિદ્ધાગમજ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વયોગપદ્યાત્મજ્ઞાનયોગપદ્યસંયતત્વમૈકાગ્રય-
લક્ષણશ્રામણ્યાપરનામ મોક્ષમાર્ગત્વેન સમર્થયતિ-

**દંસણણાચરિત્તેસુ તીસુ જુગવં સમુદ્ધિદો જો દુ ।
એયગ્ગદો તિ મદો સામણ્ણં તસ્સ પહિપુણ્ણં ॥ ૨૪૨ ॥**

**દર્શનજ્ઞાનચરિત્રેષુ ત્રિષુ યુગપત્સમુત્થિતો યસ્તુ ।
એકાગ્રયગત ઇતિ મતઃ શ્રામણ્યં તસ્ય પરિપૂર્ણમ્ ॥ ૨૪૨ ॥**

સમાધિસમુત્પન્નનિર્વિકારપરમાહ્વાદૈકલક્ષણસુખામૃતપરિણતિસ્વરૂપં યત્પરમસામ્યં તદેવ પરમાગમ-
જ્ઞાનતત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનસંયતત્વાનાં યોગપદ્યેન તથા નિર્વિકલ્પાત્મજ્ઞાનેન ચ પરિણતતપોધનસ્ય લક્ષણં
જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૨૪૧ ॥ અથ યદેવ સંયતતપોધનસ્ય સામ્યલક્ષણં ભણિતં તદેવ શ્રામણ્યાપરનામા
મોક્ષમાર્ગો ભણ્યત ઇતિ પ્રરૂપયતિ-

ઉપકારક (-ઉપયોગી) છે', (૫) 'આ મારું ટકવું છે, આ અત્યંત વિનાશ છે' એમ મોહના
અભાવને લીધે સર્વત્ર રાગદ્વેષનું દ્વૈત જેને પ્રગટ થતું નથી, સતત વિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવી આત્માને
જે અનુભવે છે, (એ રીતે) શત્રુ-બંધુ, સુખ-દુઃખ, પ્રશંસા-નિંદા, લોષ-કાંચન અને જીવિત-મરણને
નિર્વિશેષપણે જ (તજાવત વિના જ) જ્ઞેયપણે જાણીને જ્ઞાનાત્મક આત્મામાં જેની પરિણતિ અચલિત
થઈ છે. તે પુરુષને જે ખરેખર સર્વતઃ સામ્ય છે તે (સામ્ય) સંયતનું લક્ષણ જાણવું-કે જે સંયતને
આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદપણાનું અને આત્મજ્ઞાનનું યુગપદપણું સિદ્ધ થયું છે.
૨૪૧.

હવે એમ સમર્થન કરે છે કે આગમજ્ઞાન-તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન-સંયતત્વના યુગપદપણાની સાથે
આત્મજ્ઞાનના યુગપદપણાની સિદ્ધિરૂપ જે આ સંયતપણું તે જ મોક્ષમાર્ગ છે, કે જેનું બીજું નામ
એકાગ્રતાલક્ષણવાળું શ્રામણ્ય છે:-

**દગ, જ્ઞાન ને ચારિત્ર ત્રણમાં યુગપદે આરૂઢ જે,
તેને કહ્યો એકાગ્રયગત; શ્રામણ્ય ત્યાં પરિપૂર્ણ છે. ૨૪૨.**

અન્યાર્થ:- [યઃ તુ] જે [દર્શનજ્ઞાનચરિત્રેષુ] દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર-[ત્રિષુ] એ
ત્રણમાં [યુગપદ] યુગપદ [સમુત્થિતઃ] આરૂઢ છે, તે [એકાગ્રયગતઃ] એકાગ્રતાને પામેલો છે [ઇતિ]
એમ [મતઃ] (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. [તસ્ય] તેને [શ્રામણ્યં] શ્રામણ્ય [પરિપૂર્ણમ્] પરિપૂર્ણ છે.

જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાપ્રતીતિલક્ષણેન સમ્યગ્દર્શનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃતત્ત્વતથાનુભૂતિલક્ષણેન જ્ઞાનપર્યાયેણ, જ્ઞેયજ્ઞાતૃક્રિયાન્તરનિવૃત્તિસૂત્ર્યમાણદ્રષ્ટૃજ્ઞાતૃતત્ત્વવૃત્તિલક્ષણેન ચારિત્રપર્યાયેણ ચ, ત્રિભિરપિ યૌગપદ્ધેન ભાવ્યભાવકભાવવિજૃમ્ભિતાતિનિર્ભરેતરેતરસંવલનબલાદજ્ઞાજ્ઞિભાવેન પરિણત-સ્યાત્મનો યદાત્મનિષ્ટત્વે સતિ સંયતત્વં તત્પાનકવદનેકાત્મકસ્યૈકસ્યાનુભૂયમાનતાયામપિ સમસ્તપરદ્રવ્યપરાવર્તત્વાદભિવ્યક્તૈકાગ્રયલક્ષણશ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગ એવાવગન્તવ્યઃ ।

દંસણણાણચરિત્તેસુ તીસુ જુગવં સમુદ્ધિદો જો દુ દર્શનજ્ઞાનચારિત્રેષુ ત્રિષુ યુગપત્સમ્યગુપસ્થિત ઉદ્યતો યસ્તુ કર્તા, એયગ્ગદો ત્તિ મદો સ એકાગ્રયગત્ત્વમ્મતઃ સંમતઃ, સામણ્ણં તસ્સ પહિપુણ્ણં શ્રામણ્યં ચારિત્રં યતિત્વં તસ્ય પરિપૂર્ણમિતિ । તથાહિ—ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મભ્યઃ શેષપુદ્ગલાદિપદ્મદ્રવ્યેભ્યોઽપિ ભિન્નં સહજશુદ્ધનિત્યાનન્દૈકસ્વભાવં મમ સંબન્ધિ યદાત્મદ્રવ્યં તદેવ મમોપાદેયમિતિરુચિરૂપં સમ્યગ્દર્શનમ્, તત્રૈવ પરિચ્છિત્તિરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તસ્મિન્નેવ સ્વરૂપે નિશ્ચલાનુભૂતિલક્ષણં ચારિત્રં ચેત્યુક્તસ્વરૂપં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રત્રયં પાનકવદનેકમપ્યભેદનયે—નૈકં યત્ તત્સવિકલ્પાવસ્થાયાં વ્યવહારેણૈકાગ્રયં

ટીકા:- જ્ઞેયતત્ત્વ અને જ્ઞાતૃતત્ત્વની તથા પ્રકારે (જેમ છે તેમ, યથાર્થ) પ્રતીતિ જેનું લક્ષણ છે તે સમ્યગ્દર્શનપર્યાય છે; જ્ઞેયતત્ત્વ અને જ્ઞાતૃતત્ત્વની તથા પ્રકારે અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે તે જ્ઞાનપર્યાય છે; જ્ઞેય અને જ્ઞાતાની જે ક્રિયાંતરથી નિવૃત્તિ તેના વડે રચાતી દ્રષ્ટૃજ્ઞાતૃતત્ત્વમાં પરિણતિ જેનું લક્ષણ છે તે ચારિત્રપર્યાય છે. આ પર્યાયોને અને આત્માને ભાવ્યભાવકપણા વડે ઊપજેલા અતિ ગાઢ ઇતરેતર મિલનના બળને લીધે એ ત્રણે પર્યાયોરૂપે યુગપદ્ અંગ-અંગીભાવે પરિણત આત્માને, આત્મનિષ્ઠપણું હોતાં, જે સંયતપણું હોય છે, તે સંયતપણું, એકાગ્રતાલક્ષણવાળું શ્રામણ્ય જેનું બીજું નામ છે એવો મોક્ષમાર્ગ જ છે—એમ જાણવું, કારણ કે ત્યાં (સંયતપણામાં) પીણાની માફક અનેકાત્મક એકનો અનુભવ હોવા છતાં, સમસ્ત પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિ હોવાને લીધે એકાગ્રતા અભિવ્યક્ત (પ્રગટ) છે.

૧. ક્રિયાન્તર = અન્ય ક્રિયા. [જ્ઞેય અને જ્ઞાતા અન્ય ક્રિયાથી નિવર્તે તેને લીધે રચાતી જે દેખનાર-જાણનાર આત્મતત્ત્વમાં પરિણતિ તે ચારિત્રપર્યાયનું લક્ષણ છે.]
૨. ભાવક એટલે થનાર, અને ભાવક જે-રૂપે થાય તે ભવ્ય આત્મા ભાવક છે અને સમ્યગ્દર્શનાદિ પર્યાયો ભાવ્ય છે. ભાવક અને ભાવ્યને પરસ્પર અતિ ગાઢ મિલન (-એકમેકતા) હોય છે. ભાવક આત્મા અંગી છે અને ભાવ્યરૂપ સમ્યગ્દર્શનાદિપર્યાયો તેનાં અંગો છે.
૩. પીણું = પીવાની વસ્તુ, જેમ કે-દુધિયું. [દુધિયાનો સ્વાદ અનેકાત્મક એક હોય છે; કારણ કે અભેદથી તેમાં એક દુધિયાનો જ સ્વાદ આવે છે અને ભેદથી તેમાં દૂધ, સાકર, બદામ વગેરે અનેક વસ્તુનો સ્વાદ આવે છે.]
૪. અહીં અનેકાત્મક એકના અનુભવમાં જે અનેકાત્મકપણું છે તે પરદ્રવ્યમય નથી. ત્યાં પરદ્રવ્યોથી તો નિવૃત્તિ જ છે; માત્ર સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ સ્વ-અંશોને લીધે જ અનેકાત્મકપણું છે. માટે ત્યાં, અનેકાત્મકપણું હોવા છતાં, એકાગ્રપણું (એક-અગ્રપણું) પ્રગટ છે.

તસ્ય સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ભેદાત્મકત્વાત્પર્યાયપ્રધાનેન વ્યવહારનયેન, એકાગ્રયં મોક્ષમાર્ગ ઇત્યભેદાત્મકત્વાત્ દ્રવ્યપ્રધાનેન નિશ્ચયનયેન, વિશ્વસ્યાપિ ભેદાભેદાત્મકત્વાત્તદુભયમિતિ પ્રમાણેન પ્રજ્ઞસિઃ ॥ ૨૪૨ ॥

❀ ઇત્યેવં પ્રતિપત્તુરાશયવશાદેકોઽપ્યનેકીભવં-
સૈલક્ષણ્યમથૈકતામુપગતો માર્ગોઽપવર્ગસ્ય યઃ ।
દ્રષ્ટૃજ્ઞાતૃનિબદ્ધવૃત્તિમચલં લોકસ્તમાસ્કન્દતા-
માસ્કન્દત્યચિરાદ્વિકાશમતુલં યેનોહ્નસન્ત્યાશ્રિતેઃ ॥ ૧૬ ॥

મળ્યતે । નિર્વિકલ્પસમાધિકાલે તુ નિશ્ચયેનેતિ । તદેવ ચ નામાન્તરેણ પરમસામ્યમિતિ । તદેવં પરમસામ્યં પર્યાયનામાન્તરેણ શુદ્ધોપયોગલક્ષણઃ શ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ । તસ્ય તુ મોક્ષમાર્ગસ્ય સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ ઇતિ ભેદાત્મકત્વાત્પર્યાયપ્રધાનેન વ્યવહારનયેન નિર્ણયો ભવતિ । એકાગ્રયં મોક્ષમાર્ગ ઇત્યભેદાત્મકત્વાત્ દ્રવ્યપ્રધાનેન નિશ્ચયનયેન નિર્ણયો ભવતિ । સમસ્તવસ્તુસમૂહસ્યાપિ ભેદાભેદાત્મકત્વાત્ત્રિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગદ્વયસ્યાપિ પ્રમાણેન નિશ્ચયો ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨૪૨ ॥ એવં નિશ્ચયવ્યવહારસંયમપ્રતિપાદનમુખ્યત્વેન તૃતીયસ્થલે ગાથાચતુષ્ટયં ગતમ્ । અથ યઃ સ્વશુદ્ધાત્મન્યેકાગ્રો ન ભવતિ તસ્ય મોક્ષાભાવં દર્શયતિ—મુજ્જદિ વા રજ્જદિ વા દુસ્સદિ

તે (સંયતત્વરૂપ અથવા શ્રામણ્યરૂપ મોક્ષમાર્ગ) ભેદાત્મક હોવાથી ' સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર મોક્ષમાર્ગ છે ' એમ પર્યાયપ્રધાન વ્યવહારનયથી તેનું પ્રજ્ઞાપન છે; તે (મોક્ષમાર્ગ) અભેદાત્મક હોવાથી ' એકાગ્રતા મોક્ષમાર્ગ છે ' એમ દ્રવ્યપ્રધાન નિશ્ચયનયથી તેનું પ્રજ્ઞાપન છે; બધાય પદાર્થો ભેદાભેદાત્મક હોવાથી ' તે બન્ને (સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તેમ જ એકાગ્રતા) મોક્ષમાર્ગ છે ' એમ પ્રમાણથી તેનું પ્રજ્ઞાપન છે. ૨૪૨.

[હવે શ્લોક દ્વારા મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે દ્રષ્ટા-જ્ઞાતામાં લીનતા કરવાનું કહેવામાં આવે છે :]

[અર્થ:-] એ પ્રમાણે, પ્રતિપાદકના આશયને વશ, એક હોવા છતાં પણ અનેક થતો હોવાથી (અર્થાત્ અભેદપ્રધાન નિશ્ચયનયથી એક-એકાગ્રતારૂપ-હોવા છતાં પણ કહેનારના અભિપ્રાય અનુસાર ભેદપ્રધાન વ્યવહારનયથી અનેક પણ-દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ પણ-થતો હોવાથી) 'એકતાને (એકલક્ષણપણને) તેમ જ ત્રિલક્ષણપણને પામેલો જે અપવર્ગનો (મોક્ષનો) માર્ગ તેને લોક દ્રષ્ટાજ્ઞાતામાં પરિણતિ બાંધીને (-લીન કરીને) અચળપણે અવલંબો, કે જેથી તે (લોક) ઉલ્લસતી ચેતનાના અતુલ વિકાસને અલ્પ કાળમાં પામે.

* શાર્દૂલવિક્રીડિત છંદ

૧. દ્રવ્યપ્રધાન નિશ્ચયનયથી માત્ર એકાગ્રતા એક જ મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ છે.

૨. પર્યાયપ્રધાન વ્યવહારનયથી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રિક મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ છે.

અથાનૈકાગ્રયસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વં વિઘટયતિ-

**મુજ્જાદિ વા રજ્જદિ વા દુસ્સદિ વા દ્રવ્યમન્યમાસેજ્જ ।
જદિ સમણો અજ્ઞાણી બજ્જદિ કમ્મેહિં વિવિહેહિં ॥ ૨૪૩ ॥**

**મુહ્યતિ વા રજ્યતિ વા દ્વેષ્ટિ વા દ્રવ્યમન્યદાસાઘ ।
યદિ શ્રમણોઽજ્ઞાની બધ્યતે કર્મભિર્વિવિઘૈઃ ॥ ૨૪૩ ॥**

યો હિ ન ખલુ જ્ઞાનાત્માનમાત્માનમેકમગ્રં ભાવયતિ , સોઽવશ્યં જ્ઞેયભૂતં દ્રવ્યમન્યદાસી-દતિ । તદાસાઘ ચ જ્ઞાનાત્માત્મજ્ઞાનદ્ભ્રષ્ટ; સ્વયમજ્ઞાનીભૂતો મુહ્યતિ વા , રજ્યતિ વા , દ્વેષ્ટિ વા; તથાભૂતશ્ચ બધ્યત એવ , ન તુ વિમુચ્યતે । અત અનૈકાગ્રયસ્ય ન મોક્ષમાર્ગત્વં સિદ્ધચેત્ ॥ ૨૪૩ ॥

વા દ્રવ્યમન્યમાસેજ્જ જદિ મુહ્યતિ વા , રજ્યતિ વા , દ્વેષ્ટિ વા , યદિ ચેત્ । કિં કૃત્વા । દ્રવ્યમન્યદાસાઘ પ્રાપ્ય । સ કઃ । સમણો શ્રમણસ્તપોધનઃ । તદા કાલે અજ્ઞાણી અજ્ઞાની ભવતિ । અજ્ઞાની સન્ બજ્જદિ કમ્મેહિં વિવિહેહિં બધ્યતે કર્મભિર્વિવિઘૈરિતિ । તથાહિ-યો નિર્વિકારસ્વ-સંવેદનજ્ઞાનેનૈકાગ્રો ભૂત્વા સ્વાત્માનં ન જાનાતિ તસ્ય ચિત્તં બહિર્વિષયેષુ ગચ્છતિ । તતશ્ચિદાનન્દૈકનિજસ્વભાવાચ્ચ્યુતો ભવતિ । તતશ્ચ રાગદ્વેષમોહૈઃ પરિણમતિ । તત્પરિણમન્ બહુવિ-ધકર્મણા બધ્યત ઇતિ । તતઃ કારણાન્મોક્ષાર્થિભિરેકાગ્રત્વેન સ્વસ્વરૂપં ભાવનીયમિત્યર્થઃ ॥ ૨૪૩ ॥ અથ નિજશુદ્ધાત્મનિ યોઽસાવેકાગ્રસ્તસ્યૈવ મોક્ષો

હવે, અનેકાગ્રતાને મોક્ષમાર્ગપણું ઘટતું નથી (અર્થાત્ અનેકાગ્રતા તે મોક્ષમાર્ગ નથી) એમ દર્શાવે છે:-

**પરદ્રવ્યને આશ્રય શ્રમણ અજ્ઞાની પામે મોહને
વા રાગને વા દ્વેષને, તો વિવિધ બાંધે કર્મને. ૨૪૩.**

અન્વયાર્થ:- [યદિ] જો [શ્રમણઃ] શ્રમણ, [અન્યત્ દ્રવ્યમ્ આસાઘ] અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરીને [અજ્ઞાની] અજ્ઞાની થયો થકો, [મુહ્યતિ વા] મોહ કરે છે, [રજ્યતિ વા] રાગ કરે છે [દ્વેષ્ટિ વા] અથવા દ્વેષ કરે છે, તો તે [વિવિઘૈઃ કર્મભિઃ] વિવિધ કર્મો વડે [બધ્યતે] બંધાય છે.

ટીકા:- જે ખરેખર જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપ એક અગ્રને (-વિષયને) ભાવતો નથી, તે અવશ્ય જ્ઞેયભૂત અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરે છે, અને તેનો આશ્રય કરીને જ્ઞાનાત્મક આત્મજ્ઞાનથી ભ્રષ્ટ એવો તે સ્વયં અજ્ઞાની થયો થકો, મોહ કરે છે, રાગ કરે છે અથવા દ્વેષ કરે છે; અને એવો (-મોહી, રાગી અથવા દ્વેષી) થયો થકો બંધાય જ છે, પરંતુ મુકાતો નથી.

આથી અનેકાગ્રતાને મોક્ષમાર્ગપણું સિદ્ધ થતું નથી. ૨૪૩.

અથૈકાઠયસ્ય મોક્ષમાર્ગત્વમવધારયન્નુપસંહરતિ-

**અઢેસુ જો ણ મુજ્ઙ્ઙદિ ણ હિ રજ્જદિ ણેવ દોસમુવયાદિ ।
સમણો જદિ સો ણિયદં ઘવેદિ કમ્માણિ વિવિહાણિ ॥ ૨૪૪ ॥**

**અર્થેષુ યો ન મુહ્યતિ ન હિ રજ્યતિ નૈવ દ્વેષમુપયાતિ ।
શ્રમણો યદિ સ નિયતં ક્ષપયતિ કર્માણિ વિવિધાણિ ॥ ૨૪૪ ॥**

યસ્તુ જ્ઞાનાત્માનમાત્માનમેકમગ્રં ભાવયતિ , સ ન જ્ઞેયભૂતં દ્રવ્યમન્યદાસીદતિ । તદનાસાઘ ચ જ્ઞાનાત્માત્મજ્ઞાનાદભ્રષ્ટઃ સ્વયમેવ જ્ઞાનીભૂતસ્તિષ્ઠન્ન મુહ્યતિ , ન રજ્યતિ , ન દ્વેષ્ટિ;

ભવતીત્યુપદિશતિ—અઢેસુ જો ણ મુજ્ઙ્ઙદિ ણ હિ રજ્જદિ ણેવ દોસમુવયાદિ અર્થેષુ બહિઃપદાર્થેષુ યો ન મુહ્યતિ , ન રજ્યતિ , હિ સ્ફુટં , નૈવ દ્વેષમુપયાતિ , જદિ યદિ ચેત્ ' સો સમણો સ શ્રમણઃ ણિયદં નિશ્ચિતં ઘવેદિ વિવિહાણિ કમ્માણિ ક્ષપયતિ કર્માણિ વિવિધાણિ ઇતિ । અથ વિશેષઃ—યોઽસૌ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાઢક્ષારૂપાઘપધ્યાનત્યાગેન નિજસ્વરૂપં ભાવયતિ , તસ્ય ચિત્તં બહિઃપદાર્થેષુ ન ગચ્છતિ , તતશ્ચ બહિઃપદાર્થચિન્તાભાવાન્નિર્વિકારચિન્મત્કારમાત્રાચ્ચ્યુતો ન ભવતિ । તદચ્ચવનેન ચ રાગાઘભાવાદ્વિવિધકર્માણિ વિનાશયતીતિ । તતો મોક્ષાર્થિના નિશ્ચલચિત્તેન નિજાત્માનિ ભાવના કર્તવ્યેતિ । ઇત્થં વીતરાગચારિત્રવ્યાખ્યાનં શ્રુત્વા કેચન વદન્તિ—સયોગિકેવલિનામપ્યેકદેશેન ચારિત્રં , પરિપૂર્ણચારિત્રં પુનરયોગિચરમસમયે ભવિષ્યતિ , તેન કારણેનેદાનીમસ્માકં સમ્યક્ત્વભાવનયા ભેદજ્ઞાનભાવનયા ચ પૂર્યતે , ચારિત્રં પશ્ચાદ્ભવિષ્યતીતિ । નૈવં વક્તવ્યમ્ । અભેદનયેન ધ્યાનમેવ ચારિત્રં , તદ્ધ ધ્યાનં કેવલિનામુપચારેણોક્તં , ચારિત્રમપ્યુપ—ચારેણેતિ । યત્પુનઃ સમસ્તરાગાદિવિકલ્પજાલરહિતં શુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણં સમ્યગ્દર્શન—

હવે, એકાગ્રતા તે મોક્ષમાર્ગ છે એમ (આચાર્યભગવાન) નક્કી કરતા થકા (મોક્ષમાર્ગ— પ્રજ્ઞાપનનો) ઉપસંહાર કરે છે:—

**નહિ મોહ, ને નહિ રાગ, દ્વેષ કરે નહીં અર્થો વિષે,
તો નિયમથી મુનિરાજ એ વિધવિધ કર્મો ક્ષય કરે. ૨૪૪.**

અન્યયાર્થઃ— [યદિ યઃ શ્રમણઃ] જો શ્રમણ [અર્થેષુ] પદાર્થોમાં [ન મુહ્યતિ] મોહ કરતો નથી, [ન હિ રજ્યતિ] રાગ કરતો નથી, [ન એવ દ્વેષમ્ ઉપયાતિ] દ્વેષ કરતો નથી, [સઃ] તો તે [નિયતં] નિયમથી (ચોક્કસ) [વિવિધાણિ કર્માણિ] વિવિધ કર્મોને [ક્ષપયતિ] ખપાવે છે.

ટીકા:— જે જ્ઞાનાત્મક આત્મારૂપ એક અગ્રને (—વિષયને) ભાવે છે, તે જ્ઞેયભૂત અન્ય દ્રવ્યનો આશ્રય કરતો નથી, અને તેનો આશ્રય નહિ કરીને જ્ઞાનાત્મક આત્માજ્ઞાનથી અભ્રષ્ટ એવો તે સ્વયમેવ જ્ઞાની રહેતો થકો, મોહ કરતો નથી, રાગ કરતો નથી, દ્વેષ

તથાભૂતઃ સન્ મુચ્યત એવ , ન તુ બધ્યતે । અત એકાઠ્ઠત્યસ્યૈવ મોક્ષમાર્ગત્વં સિદ્ધચેત્ ॥ ૨૪૪ ॥

-ઇતિ મોક્ષમાર્ગપ્રજ્ઞાપનમ્ ॥

અથ શુભોપયોગપ્રજ્ઞાપનમ્ । તત્ર શુભોપયોગિનઃ શ્રમણત્વેનાન્વાચિનોતિ-

સમણા સુદ્ધવજુત્તા સુહોવજુત્તા ય હોંતિ સમયમ્હિ ।

તેસુ વિ સુદ્ધવજુત્તા અનાસવા સાસવા સેસા ॥ ૨૪૫ ॥

શ્રમણાઃ શુદ્ધોપયુક્તાઃ શુભોપયુક્તાશ્ચ ભવન્તિ સમયે ।

તેષ્વપિ શુદ્ધોપયુક્તા અનાસવાઃ સાસવાઃ શેષાઃ ॥ ૨૪૫ ॥

જ્ઞાનપૂર્વકં વીતરાગછદ્મસ્થચારિત્રં તદેવ કાર્યકારોતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ । તેનૈવ કેવલજ્ઞાનં જાયતે યતસ્તસ્માદ્ધારિત્રે તાત્પર્યં કર્તવ્યમિતિ ભાવાર્થઃ । કિંચ ઉત્સર્ગવ્યાખ્યાનકાલે શ્રામણ્યં વ્યાખ્યાતમત્ર પુનરપિ કિમર્થમિતિ પરિહારમાહ-તત્ર સર્વપરિત્યાગલક્ષણ ઉત્સર્ગ એવ મુખ્યત્વેન ચ મોક્ષમાર્ગઃ, અત્ર તુ શ્રામણ્યવ્યાખ્યાનમસ્તિ, પરં કિંતુ શ્રામણ્યં મોક્ષમાર્ગો ભવતીતિ મુખ્યત્વેન વિશેષોઽસ્તિ ॥ ૨૪૪ ॥ એવં શ્રામણ્યાપરનામમોક્ષમાર્ગોપસંહારમુખ્યત્વેન ચતુર્થસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ્ । અથ શુભોપયોગિનાં સાસ્રવત્વાદ્વચવહારેણ શ્રમણત્વં વ્યવસ્થાપયતિ-સંતિ વિદ્યન્તે । ક્વ । સમયમ્હિ સમયે પરમાગમે । કે સન્તિ । સમણા શ્રમણાસ્તપોધનાઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ । સુદ્ધવજુત્તા શુદ્ધોપયોગયુક્તાઃ શુદ્ધોપયોગિન इत्यર્થઃ । સુહોવજુત્તા ય ન કેવલં શુદ્ધોપયોગયુક્તાઃ, શુભોપયોગયુક્તાશ્ચ । ચકારોઽત્ર અન્વાચયાર્થે ગૌણાર્થે ગ્રાહ્યઃ ।

કરતો નથી; અને એવો (-અમોહી, અરાગી, અદ્વેષી) વર્તતો થકો મુકાય જ છે, પરંતુ બંધાતો નથી.

આથી એકાગ્રતાને જ મોક્ષમાર્ગપણું સિદ્ધ થાય છે. ૨૪૪.

આ રીતે મોક્ષમાર્ગ-પ્રજ્ઞાપન સમાપ્ત થયું.

હવે શુભોપયોગનું પ્રજ્ઞાપન કરે છે. તેમાં (પ્રથમ), શુભોપયોગીઓને શ્રમણ તરીકે ગૌણપણે દર્શાવે છે:-

શુદ્ધોપયોગી શ્રમણ છે; શુભયુક્ત પણ શાસ્ત્રે કહ્યા

શુદ્ધોપયોગી છે નિરાસ્રવ, શેષ સાસ્રવ જાણવા. ૨૪૫.

અન્વયાર્થ:- [સમયે] શાસ્ત્રને વિષે (એમ કહ્યું છે કે) [શુદ્ધોપયુક્તાઃ શ્રમણાઃ] શુદ્ધોપયોગી તે શ્રમણ છે, [શુભોપયુક્તાઃ ચ ભવન્તિ] શુભોપયોગી પણ શ્રમણ છે; [તેષુ અપિ] તેમાંય, [શુદ્ધોપયુક્તાઃ અનાસવાઃ] શુદ્ધોપયોગી નિરાસ્રવ છે, [શેષાઃ સાસ્રવાઃ] બાકીના સાસ્રવ છે (અર્થાત્ શુભોપયોગી આસ્રવ સહિત છે).

યે ખલુ શ્રામણ્યપરિણતિં પ્રતિજ્ઞાયાપિ, જીવિતકષાયકળતયા, સમસ્તપરદ્રવ્યનિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તસુવિશુદ્ધદર્શિજ્ઞાસિસ્વભાવાત્મતત્ત્વવૃત્તિરૂપાં શુદ્ધોપયોગભૂમિકામધિરોદું ન ક્ષમન્તે, તે તદુપકળ્ઠનિવિદ્યાઃ, કષાયકુળ્ઠીકૃતશક્તયો, નિતાન્તમુત્કળ્ઠુલમનસઃ, શ્રમણાઃ કિં ભવેયુર્ન વેત્યત્રાભિધીયતે। ‘ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપયોગજુદો। પાવદિ ણિવ્વાણસુહં સુહોવજુત્તો વ સગ્ગસુહં।’ ઇતિ સ્વયમેવ નિરૂપિતત્વાદસ્તિ તાવચ્છુભોપયોગસ્ય ધર્મેણ સહૈકાર્થસમવાયઃ। તતઃ શુભોપયોગિનોઽપિ ધર્મસદ્ભાવાદ્રવેયુઃ શ્રમણાઃ। કિન્તુ તેષાં શુદ્ધોપયોગિભિઃ સમં સમકાષ્ટત્વં ન ભવેત્, યતઃ શુદ્ધોપયોગિનો નિરસ્તસમસ્તકષાયત્વાદનાસ્રવા

તત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—યથા નિશ્ચયેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવાઃ સિદ્ધજીવા એવ જીવા ભણ્યતે, વ્યવહારેણ ચતુર્ગતિપરિણતા અશુદ્ધજીવાશ્ચ જીવા ઇતિ; તથા શુદ્ધોપયોગિનાં મુખ્યત્વં, શુભોપયોગિનાં તુ ચકારસમુદયવ્યાખ્યાનેન ગૌણત્વમ્। કસ્માદ્ગૌણત્વં જાતમિતિ ચેત્। તેસુ વિ સુદ્ધવજુત્તા અણાસવા સાસવા સેસા તેષ્વપિ મધ્યે શુદ્ધોપયોગયુક્તા અનાસ્રવાઃ, શેષાઃ સાસ્રવા ઇતિ યતઃ કારણાત્। તદ્યથા—નિજશુદ્ધાત્મભાવનાબલેન સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરહિતત્વાચ્છુદ્ધો—પયોગિનો નિરાસ્રવા એવ, શેષાઃ શુભોપયોગિનો

ટીકા:- જેઓ ખરેખર શ્રામણ્યપરિણતિની પ્રતિજ્ઞા કરીને પણ, કષાયકણ જીવતો (હયાત) હોવાથી, સમસ્ત પરદ્રવ્યથી નિવૃત્તિરૂપે પ્રવર્તતી એવી જે ‘સુવિશુદ્ધદર્શનજ્ઞાનસ્વભાવ આત્મતત્ત્વમાં પરિણતિરૂપ શુદ્ધોપયોગભૂમિકા તેમાં આરોહણ કરવા અસમર્થ છે, તે (શુભોપયોગી) જીવો—કે જેઓ શુદ્ધોપયોગભૂમિકાના ઉપકંઠે રહેલા છે, કષાયે જેમની શક્તિને કુંઠિત કરી (—રૂંધી) છે અને જેઓ અત્યંત ઉત્કંઠિત (આતુર) મનવાળા છે તેઓ—શ્રમણ છે કે નથી, તે અહીં કહેવામાં આવે છે :

‘ધમ્મેણ પરિણદપ્પા અપ્પા જદિ સુદ્ધસંપયોગજુદો। પાવદિ ણિવ્વાણસુહં સુહોવજુત્તો વ સગ્ગસુહં।’ એમ (૧૧ મી ગાથામાં ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવે) પોતે જ નિરૂપણ કર્યું હોવાથી શુભોપયોગને ધર્મની સાથે એકાર્થસમવાય છે; તેથી શુભોપયોગીઓ પણ, તેમને ધર્મનો સદ્ભાવ હોવાને લીધે, શ્રમણ છે. પરંતુ તેઓ શુદ્ધોપયોગીઓની સાથે સમાન કોટિના (સરખી હદના) નથી, કારણ કે શુદ્ધોપયોગીઓએ સમસ્ત કષાયો નિરસ્ત કર્યા હોવાથી તેઓ નિરાસ્રવ જ છે અને આ શુભોપયોગીઓને તો કષાયકણ અવિનષ્ટ હોવાથી

૧. આત્મતત્ત્વનો સ્વભાવ સુવિશુદ્ધ દર્શન અને જ્ઞાન છે.
૨. ઉપકંઠ = પાદર; પરવાડ; તળેટી; પાડોશ; નજીકનો ભાગ; નિકટતા.
૩. અર્થ:- ધર્મે પરિણમેલા સ્વરૂપવાળો આત્મા જો શુદ્ધ ઉપયોગમાં જોડાયેલો હોય તો મોક્ષના સુખને પામે છે અને જો શુભ ઉપયોગવાળો હોય તો સ્વર્ગના સુખને (બંધને) પામે છે.
૪. એકાર્થસમવાય = એક પદાર્થમાં સાથે રહી શકવારૂપ સંબંધ. (આત્મપદાર્થમાં ધર્મ અને શુભોપયોગ સાથે હોઈ શકે છે તેથી શુભોપયોગને ધર્મની સાથે એકાર્થસમવાય છે.)

एव। इमे पुनरनवकीर्णकषायकणत्वात्सास्रवा एव। अत एव च शुद्धोपयोगिभिः समममी न समुच्चीयन्ते, केवलमन्वाचीयन्त एव।। २४५।।

अथ शुभोपयोगिश्रमणलक्षणमासूत्रयति-

**अरहंतादिसु भक्ती वच्छलदा पवयणाभिजुत्तेसु।
विज्जदि जदि सामण्ये सा सुहजुत्ता भवे चरिया।। २४६।।**

अर्हदादिषु भक्तिर्वत्सलता प्रवचनाभियुक्तेषु।
विद्यते यदि श्रामण्ये सा शुभयुक्ता भवेच्चर्या।। २४६।।

મિથ્યાત્વવિષયકષાયરૂપાશુભાસ્રવનિરોધેડપિ પુણ્યાસ્રવસહિતા ઇતિ ભાવઃ।। ૨૪૫।। અથ શુભોપયોગિશ્રમણાનાં લક્ષણમાખ્યાતિ—સા સુહજુત્તા ભવે ચરિયા સા ચર્યા શુભયુક્તા ભવેત્। કસ્ય। તપોધનસ્ય। કથંભૂતસ્ય સમસ્તરાગાદિવિકલ્પરહિતપરમસમાધૌ સ્થાતુમશક્યસ્ય। યદિ કિમ્। વિજ્જદિ જદિ વિદ્યતે યદિ ચેત્। ક્ક। સામણ્યે શ્રામણ્યે ચારિત્રે। કિં વિદ્યતે। અરહંતાદિસુ ભક્તી

તેઓ સાસ્રવ જ છે. અને આમ હોવાથી જ શુદ્ધોપયોગીઓની સાથે આમને (શુભોપયોગીઓને) ભેગા લેવામાં (-વર્ણવવામાં) આવતા નથી, માત્ર પાછળથી (ગૌણ તરીકે) જ લેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:- પરમાગમમાં એમ કહ્યું છે કે શુદ્ધોપયોગીઓ શ્રમણ છે અને શુભોપયોગીઓ પણ ગૌણપણે શ્રમણ છે. જેમ નિશ્ચયથી શુદ્ધબુદ્ધ-એકસ્વભાવી સિદ્ધ જીવો જ જીવ કહેવાય છે અને વ્યવહારથી ચતુર્ગતિપરિણત અશુદ્ધ જીવો પણ જીવ કહેવાય છે, તેમ શ્રમણપણે શુદ્ધોપયોગી જીવોનું મુખ્યપણું છે અને શુભોપયોગી જીવોનું ગૌણપણું છે; કારણ કે શુદ્ધોપયોગીઓ નિજશુદ્ધાત્મભાવનાના બળથી સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પવિકલ્પ રહિત હોવાથી નિરાસ્રવ જ છે અને શુભોપયોગીઓને મિથ્યાત્વવિષયકષાયરૂપ અશુભ આસ્રવનો નિરોધ હોવા છતાં તેઓ પુણ્યાસ્રવ સહિત છે. ૨૪૫.

હવે શુભોપયોગી શ્રમણનું લક્ષણ સૂત્ર દ્વારા (ગાથા દ્વારા) કહે છે:-

**વાત્સલ્ય પ્રવચનરત વિષે ને ભક્તિ અર્હતાદિકે
-એ હોય જો શ્રામણ્યમાં તો ચરણ તે શુભયુક્ત છે. ૨૪૬.**

અન્યાર્થ:- [શ્રામણ્યે] શ્રામણ્યમાં [યદિ] જો [અર્હદાદિષુ ભક્તિઃ] અર્હતાદિક પ્રત્યે ભક્તિ તથા [પ્રવચનાભિયુક્તેષુ વત્સલતા] પ્રવચનરત જીવો પ્રત્યે વત્સલતા [વિદ્યતે] વર્તતી હોય તો [સા] તે [શુભયુક્તા ચર્યા] શુભયુક્ત ચર્યા (શુભોપયોગી ચારિત્ર) [ભવેત્] છે.

સકલસજ્જસંન્યાસાત્મનિ શ્રામણ્યે સત્યપિ કષાયલવાવેશવશાત્ સ્વયં શુદ્ધાત્મવૃત્તિ-
માત્રેણાવસ્થાતુમશક્તસ્ય, પરેષુ શુદ્ધાત્મવૃત્તિમાત્રેણાવસ્થિતેષ્વર્હદાદિષુ, શુદ્ધાત્મવૃત્તિમાત્રાવ-
સ્થિતિપ્રતિપાદકેષુ પ્રવચનાભિયુક્તેષુ ચ ભક્ત્યા વત્સલતયા ચ પ્રચલિતસ્ય,
તાવન્માત્રરાગપ્રવર્તિતપરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિસંવલિતશુદ્ધાત્મવૃત્તેઃ, શુભોપયોગિ ચારિત્રં સ્યાત્। અતઃ
શુભોપયોગિશ્રમણાનાં શુદ્ધાત્માનુરાગયોગિચારિત્રત્વલક્ષણમ્ ॥ ૨૪૬ ॥

અથ શુભોપયોગિશ્રમણાનાં પ્રવૃત્તિમુપદર્શયતિ-

વંદણમંસણેહિં અબ્બુદ્ધાણાણુગમણપહિવત્તી ।

સમણેસુ સમાવણઓ ણ ણિંદિદા રાયચરિયમ્હિ ॥ ૨૪૭ ॥

અનન્તજ્ઞાનાદિગુણયુક્તેષ્વર્હત્સિદ્ધેષુ ગુણાનુરાગયુક્તા ભક્તિઃ। વચ્છલદા વત્સલસ્ય ભાવો વત્સલતા
વાત્સલ્યં વિનયોઽનુકૂલવૃત્તિઃ। કેષુ વિષયે। પવચનાભિયુક્તેસુ પ્રવચનાભિયુક્તેષુ। પ્રવચનશબ્દેનાત્રાગમો
ભણ્યતે, સંઘો વા, તેન પ્રવચનેનાભિયુક્તાઃ પ્રવચનાભિયુક્તા આચાર્યોપાધ્યાયસાધવસ્તેષ્વિતિ। એતદુક્તં
ભવતિ—સ્વયં શુદ્ધોપયોગલક્ષણે પરમસામાયિકે સ્થાતુમસમર્થસ્યાન્યેષુ શુદ્ધોપયોગફલભૂતકેવલજ્ઞાનેન
પરિણતેષુ, તથૈવ શુદ્ધોપયોગારાધકેષુ ચ યાસૌ ભક્તિસ્તચ્છુભોપયોગિશ્રમણાનાં લક્ષણમિતિ ॥ ૨૪૬ ॥
અથ શુભોપયોગિનાં શુભપ્રવૃત્તિં દર્શયતિ—**ણ ણિંદિદા** નૈવ નિષિદ્ધ । ક્ષ ।

ટીકા:- સકળ સંગના સંન્યાસસ્વરૂપ શ્રામણ્ય હોવા છતાં પણ *કષાયલવના આવેશને વશ
કેવળ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપે રહેવાને પોતે અશક્ત છે એવો જે શ્રમણ, પર એવા જે (૧) કેવળ
શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપે રહેલા અર્હતાદિક તથા (૨) કેવળ શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપે રહેવાનું પ્રતિપાદન કરનાર
પ્રવચનરત જીવો તેમના પ્રત્યે (૧) ભક્તિ તથા (૨) વત્સલતા વડે ચંચળ છે, તે શ્રમણને, માત્ર તેટ
લા રાગ વડે પ્રવર્તતી પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ સાથે શુદ્ધાત્મપરિણતિ મિલિત હોવાને લીધે, શુભોપયોગી ચારિત્ર
છે.

આથી (એમ કહ્યું કે) શુદ્ધ આત્માના અનુરાગયુક્ત ચારિત્ર શુભોપયોગી શ્રમણોનું લક્ષણ છે.

ભાવાર્થ:- એકલી શુદ્ધાત્મપરિણતિરૂપે રહેવાને અસમર્થ હોવાને લીધે જે શ્રમણ, પર એવા
અર્હતાદિક પ્રત્યે ભક્તિથી તથા પર એવા આગમપરાયણ જીવો પ્રત્યે વાત્સલ્યથી ચંચળ (અસ્થિર)
છે, તે શ્રમણને શુભોપયોગી ચારિત્ર છે, કારણ કે શુદ્ધાત્મપરિણતિ પરદ્રવ્યપ્રવૃત્તિ (પરદ્રવ્યમાં પ્રવૃત્તિ)
સાથે મળેલી છે અર્થાત્ શુભ ભાવ સાથે મિશ્રિત છે. ૨૪૬.

હવે શુભોપયોગી શ્રમણોની પ્રવૃત્તિ દર્શાવે છે:-

શ્રમણો પ્રતિ વંદન, નમન, અનુગમન, અભ્યુત્થાન ને

વળી શ્રમણિવારણ છે ન નિંદિત રાગયુત ચર્યા વિષે. ૨૪૭.

* કષાયલવ = જરાક કષાય; થોડો કષાય.

વન્દનનમસ્કરણાભ્યામભ્યુત્થાનાનુગમનપ્રતિપત્તિઃ ।

શ્રમણેષુ શ્રમાપનયો ન નિન્દિતા રાગચર્યાયામ્ ॥ ૨૪૭ ॥

શુભોપયોગિનાં હિ શુદ્ધાત્માનુરાગયોગિચારિત્રતયા, સમધિગતશુદ્ધાત્મવૃત્તિષુ શ્રમણેષુ વન્દનનમસ્કરણાભ્યુત્થાનાનુગમનપ્રતિપત્તિપ્રવૃત્તિઃ શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણનિમિત્તા શ્રમાપનયનપ્રવૃત્તિશ્ચ ન દુષ્યેત્ ॥ ૨૪૭ ॥

અથ શુભોપયોગિનામેવૈવંવિધાઃ પ્રવૃત્તયો ભવન્તીતિ પ્રતિપાદયતિ-

દંસણણાણુવદેસો સિસ્સગ્ગહણં ચ પોસણં તેસિં ।

ચરિયા હિ સરાગાણં જિણિંદપૂજોવદેસો ય ॥ ૨૪૮ ॥

રાયચરિયમ્હિ શુભરાગચર્યાયાં સરાગચારિત્રાવસ્થાયામ્ । કા ન નિન્દિતા । વંદણમંસણેહિ અબ્બુદ્ધાણાણુગમણપહિવત્તી વન્દનનમસ્કારાભ્યાં સહાભ્યુત્થાનાનુગમનપ્રતિપત્તિપ્રવૃત્તિઃ । સમણેસુ સમાવણઓ શ્રમણેષુ શ્રમાપનયઃ રત્નત્રયભાવનાભિધાતકશ્રમસ્ય ખેદસ્ય વિનાશ ઇતિ । અનેન કિમુક્તં ભવતિ-શુદ્ધોપયોગસાધકે શુભોપયોગે સ્થિતાનાં તપોધનાનાં ઇત્થંભૂતાઃ શુભોપયોગપ્રવૃત્તયો રત્નત્રયારાધ કશેષપુરુષેષુ વિષયે યુક્તા એવ, વિહિતા એવેતિ ॥ ૨૪૭ ॥ અથ શુભોપયોગિનામેવેત્થંભૂતાઃ પ્રવૃત્તયો ભવન્તિ, ન ચ

અન્વયાર્થઃ- [શ્રમણેષુ] શ્રમણો પ્રત્યે [વન્દનનમસ્કરણાભ્યામ્] વંદન-નમસ્કાર સહિત [અભ્યુત્થાનાનુગમનપ્રતિપત્તિઃ] 'અભ્યુત્થાન અને 'અનુગમનરૂપ 'વિનીત વર્તન કરવું તથા [શ્રમાપનયઃ] તેમનો શ્રમ દૂર કરવો તે [રાગચર્યાયામ્] રાગચર્યાયામ્ [ન નિન્દિતા] નિન્દિત નથી.

ટીકા:- શુભોપયોગીઓને શુદ્ધાત્માના અનુરાગયુક્ત ચારિત્ર હોય છે, તેથી જેમણે શુદ્ધાત્મપરિણતિ પ્રાપ્ત કરી છે એવા શ્રમણો પ્રત્યે જે વંદન-નમસ્કાર-અભ્યુત્થાન-અનુગમનરૂપ વિનીત વર્તનની પ્રવૃત્તિ તથા શુદ્ધાત્મપરિણતિના રક્ષણને નિમિત્તભૂત એવી જે શ્રમ દૂર કરવાની (વૈયાવૃત્ત્યરૂપ) પ્રવૃત્તિ તે શુભોપયોગીઓને માટે દૂષિત (દોષરૂપ, નિન્દિત) નથી (અર્થાત્ શુભોપયોગી મુનિઓને આવી પ્રવૃત્તિનો નિષેધ નથી). ૨૪૭.

હવે, શુભોપયોગીઓને જ આવી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે:-

ઉપદેશ દર્શનજ્ઞાનનો, પોષણ-ગ્રહણ શિષ્યો તણું,

ઉપદેશ જિનપૂજા તણો-વર્તન તું જાણ સરાગનું. ૨૪૮.

૧. અભ્યુત્થાન = માનાર્થે ઊભા થઈ જવું તે

૨. અનુગમન = પાછળ ચાલવું તે

૩. વિનીત = વિનયયુક્ત; સન્માનયુક્ત; વિવેકી; સભ્ય.

**दर्शनज्ञानोपदेशः शिष्यग्रहणं च पोषणं तेषाम् ।
चर्या हि सरागाणां जिनेन्द्रपूजोपदेशश्च ॥ २४८ ॥**

અનુજિઘ્ઠાપૂર્વકદર્શનજ્ઞાનોપદેશપ્રવૃત્તિઃ શિષ્યસંગ્રહણપ્રવૃત્તિસ્તત્પોષણપ્રવૃત્તિર્જિનેન્દ્રપૂજો-
પદેશપ્રવૃત્તિશ્ચ શુભોપયોગિનામેવ ભવન્તિ, ન શુદ્ધોપયોગિનામ્ ॥ ૨૪૮ ॥
અથ સર્વા એવ પ્રવૃત્તયઃ શુભોપયોગિનામેવ ભવન્તીત્યવધારયતિ-

**उवकुणदि जो वि णिच्चं चादुव्वण्णस्स समणसंघस्स ।
कायविराधणरहिदं सो वि सरागप्पधाणो से ॥ २४९ ॥**

શુદ્ધોપયોગિનામિતિ પ્રરૂપયતિ—**दंसणणाणुवदेशो** દર્શનં મૂઢત્રયાદિરહિતં સમ્યક્ત્વં, જ્ઞાનં
પરમાગમોપદેશઃ, તયોરુપદેશો દર્શનજ્ઞાનોપદેશઃ। **सिस्सग्गहणं च पोसणं तेसिं**
રત્નત્રયારાધનાશિક્ષાશીલાનાં શિષ્યાણાં ગ્રહણં સ્વીકારસ્તેષામેવ પોષણમશનશયનાદિચિન્તા। **चरिया हि**
सरागाणं इत्थंभूता चर्या चारित्रं भवति, हि स्फुटम्। केषाम्। सरागाणां धर्मानुरागचारित्रसहितानाम्।
न केवलमित्थंभूता चर्या, **जिणिंदपूजोवदेशो य** यथासंभवं जिनेन्द्रपूजादिधर्मोपदेशश्चेति। ननु
शुभोपयोगिनामपि क्वापि काले शुद्धोपयोगभावना दृश्यते, शुद्धोपयोगिनामपि क्वापि काले
शुभोपयोगभावना दृश्यते, श्रावकाणामपि सामायिकादिकाले शुद्धभावना दृश्यते, तेषां कथं विशेषो
भेदो ज्ञायत इति। परिहारमाह—युक्तमुक्तं भवता, परं किंतु ये प्रचुरेण शुभोपयोगेन वर्तन्ते ते यद्यपि
क्वापि काले शुद्धोपयोगभावनां कुर्वन्ति तथापि शुभोपयोगिन एव भण्यन्ते। येषपि शुद्धोपयोगिनस्ते
यद्यपि क्वापि काले शुभोपयोगेन वर्तन्ते तथापि शुद्धोपयोगिन एव। कस्मात्। बहुपदस्य प्रधानत्वादात्र
वननिम्बवनवदिति ॥ २४८ ॥ अथ काश्चिदपि याः प्रवृत्तयस्ताः शुभोपयोगिनामेवेति नियमति—
उवकुणदि जो वि णिच्चं चादुव्वण्णस्स समणसंघस्स उपकरोति

अन्वयार्थः- [दर्शनज्ञानोपदेशः] दर्शनज्ञानનો (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનનો) ઉપદેશ,
[શિષ્યગ્રહણ] શિષ્યોનું ગ્રહણ [ચ] તથા [તેષામ્ પોષણ] તેમનું પોષણ, [ચ] અને
[જિનેન્દ્રપૂજોપદેશઃ] જિનેન્દ્રની પૂજાનો ઉપદેશ [હિ] ખરેખર [સરાગાણાં ચર્યા] સરાગીઓની ચર્યા
છે.

टीका:- અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાપૂર્વક દર્શનજ્ઞાનના ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ, શિષ્યગ્રહણની પ્રવૃત્તિ,
તેમના પોષણની પ્રવૃત્તિ અને જિનેન્દ્રપૂજાના ઉપદેશની પ્રવૃત્તિ શુભોપયોગીઓને જ હોય છે,
શુદ્ધોપયોગીઓને નહિ. ૨૪૮.

હવે, બધીયે પ્રવૃત્તિઓ શુભોપયોગીઓને જ હોય છે એમ નક્કી કરે છે:-

**વણ જીવકાયવિરાધના ઉપકાર જે નિત્યે કરે
ચઉવિધ સાધુસંઘને, તે શ્રમણ રાગપ્રધાન છે. ૨૪૯.**

**उपकरोति योऽपि नित्यं चातुर्वर्णस्य श्रमणसंघस्य ।
कायविराधनरहितं सोऽपि सरागप्रधानः स्यात् ॥ २४९ ॥**

પ્રતિજ્ઞાતસંયમત્વાત્ ષટ્કાયવિરાધનરહિતા યા કાચનાપિ શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણનિમિત્તા
ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રમણસંઘસ્યોપકારકરણપ્રવૃત્તિઃ સા સર્વાપિ રાગપ્રધાનત્વાત્ શુભોપયોગિનામેવ ભવતિ,
ન કદાચિદપિ શુદ્ધોપયોગિનામ્ ॥ ૨૪૯ ॥

યોઽપિ નિત્યં । કસ્ય । ચાતુર્વર્ણસ્ય શ્રમણસંઘસ્ય । અત્ર શ્રમણશબ્દેન શ્રમણશબ્દવાચ્યા
ઋષિમુનિયત્યનગારા ગ્રાહ્યાઃ । “દેશપ્રત્યક્ષવિત્કેવલભૃદિહમુનિઃ સ્યાદૃષિઃ પ્રસૃતર્દ્ધિરારુઢઃ શ્રેણિયુ-
ગ્મેઽજનિ યતિરનગારોઽપરઃ સાધુવર્ગઃ । રાજા બ્રહ્મા ચ દેવઃ પરમ ઇતિ ઋષિવિક્રિયાક્ષીણશક્તિ-પ્રાપ્તો
બુદ્ધયૌષધીશો વિયદયનપટુર્વિશ્વવેદી ક્રમેણ ॥” ઋષય ઋદ્ધિં પ્રાપ્તાસ્તે ચતુર્વિધા, રાજબ્રહ્મદેવપરમ
ઋષિભેદાત્ । તત્ર રાજર્ષયો વિક્રિયાક્ષીણાર્દ્ધિપ્રાપ્તા ભવન્તિ । બ્રહ્મર્ષયો બુદ્ધચૌ-ષધર્દ્ધિયુક્તા ભવન્તિ ।
દેવર્ષયો ગગનગમનર્દ્ધિસંપન્ના ભવન્તિ । પરમર્ષયઃ કેવલિનઃ કેવલજ્ઞાનિનો ભવન્તિ । મુનયઃ
અવધિમનઃપર્યયકેવલિનશ્ચ । યતય ઉપશમકક્ષપકશ્રેણ્યારુઢાઃ । અનગારાઃ સામાન્યસાધવઃ । કસ્માત્ ।
સર્વેષાં સુખદુઃખાદિવિષયે સમતાપરિણામોઽસ્તીતિ । અથવા શ્રમણધર્માનુકૂલશ્રાવકાદિચાતુર્વર્ણસંઘઃ । કથં
યથા ભવતિ । **કાયવિરાધનરહિતં** સ્વસ્થભાવનાસ્વરૂપં સ્વકીયશુદ્ધ ચૈતન્યલક્ષણં નિશ્ચયપ્રાણં રક્ષન્
પરકીયષટ્કાયવિરાધનારહિતં યથા ભવતિ । **સો વિ સરાગપ્પધાણો સે** સોઽપીત્થંભૂતસ્તપોધનો
ધર્માનુરાગચારિત્રસહિતેષુ મધ્યે પ્રધાનઃ શ્રેષ્ઠઃ સ્યાદિત્યર્થઃ ॥ ૨૪૯ ॥

અન્વયાર્થઃ- [યઃ અપિ] જે કોઈ (શ્રમણ) [નિત્યં] સદા [કાયવિરાધનરહિતં] (છ)
કાયની વિરાધના વિના [ચાતુર્વર્ણસ્ય] ચાર પ્રકારના [શ્રમણસંઘસ્ય] શ્રમણસંઘને [ઉપકરોતિ]
ઉપકાર કરે છે, [સઃ અપિ] તે [સરાગપ્રધાનઃ સ્યાત્] રાગની પ્રધાનતાવાળો છે.

ટીકા:- સંયમની પ્રતિજ્ઞા કરી હોવાથી *છ કાયની વિરાધના વિનાની જે કોઈ પણ,
શુદ્ધાત્મપરિણતિના રક્ષણને નિમિત્તભૂત એવી, xચાર પ્રકારના શ્રમણસંઘને ઉપકાર કરવાની પ્રવૃત્તિ, તે
બધીયે રાગપ્રધાનપણાને લીધે શુભોપયોગીઓને જ હોય છે, શુદ્ધોપયોગીઓને કદાપિ નહિ. ૨૪૯.

* શ્રમણસંઘને શુદ્ધાત્મપરિણતિના રક્ષણમાં નિમિત્તભૂત એવી જે ઉપકારપ્રવૃત્તિ શુભોપયોગી શ્રમણો કરે છે તે
પ્રવૃત્તિ છ કાયની વિરાધના વિનાની હોય છે, કારણ કે તેમણે (શુભોપયોગી શ્રમણોએ) સંયમની પ્રતિજ્ઞા
લીધેલી છે.

+ શ્રમણના ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છેઃ (૧) ઋષિ, (૨) મુનિ, (૩) યતિ અને (૪) અણગાર
ઋદ્ધિવાળા શ્રમણ તે ઋષિ છે; અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યયજ્ઞાન અથવા કેવળજ્ઞાનવાળા શ્રમણ તે મુનિ છે;
ઉપશમક અથવા ક્ષમક શ્રેણિમાં આરૂઢ શ્રમણ તે યતિ છે; અને સામાન્ય સાધુ તે અણગાર છે. આ
પ્રમાણે ચાર પ્રકારનો શ્રમણસંઘ છે.

અથ પ્રવૃત્તે: સંયમવિરોધિત્વં પ્રતિષેધયતિ-

**जदि कुणदि कायखेदं वेज्जावच्चत्थमुज्जदो समणो ।
ण हवदि हवदि अगारी धम्मो सो सावयाणं से ॥ २५० ॥**

**यदि करोति कायखेदं वैयावृत्त्यार्थमुद्यतः श्रमणः ।
न भवति भवत्यगारी धर्मः स श्रावकाणां स्यात् ॥ २५० ॥**

યો હિ પરેષાં શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણાભિપ્રાયેણ વૈયાવૃત્ત્યપ્રવૃત્ત્યા સ્વસ્ય સંયમં વિરાધયતિ, સ ગૃહસ્થધર્માનુપ્રવેશાત્ શ્રામણ્યાત્ પ્રચ્યવતે । અતો યા કાચન પ્રવૃત્તિઃ સા સર્વથા સંયમાવિરોધેનૈવ વિધ તત્ત્વ્યા; પ્રવૃત્તાવપિ સંયમસ્યૈવ સાધ્યત્વાત્ ॥ ૨૫૦ ॥

અથ વૈયાવૃત્ત્યકાલેઽપિ સ્વકીયસંયમવિરાધના ન કર્તવ્યેત્યુપદિશતિ—જદિ કુણદિ કાયખેદં વેજ્જાવચ્ચત્થમુજ્જદો યદિ ચેત્ કરોતિ કાયખેદં ષટ્કાયવિરાધનામ્ । કથંભૂતઃ સન્ । વૈયાવૃત્ત્યાર્થમુદ્યતઃ । સમણો ણ હવદિ તદા શ્રમણસ્તપોધનો ન ભવતિ । તર્હિકિં ભવતિ । હવદિ અગારી અગારી ગૃહસ્થો ભવતિ । કસ્માત્ । ધમ્મો સો સાવયાણં સે ષટ્કાયવિરાધનાં કૃત્વા યૌઽસૌ ધર્મઃ સ શ્રાવકાણાં સ્યાત્, ન ચ તપોધનાનામિતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્—યોઽસૌ સ્વશરીરપોષણાર્થ શિષ્યાદિમોહેન વા સાવદ્યં નેચ્છતિ તસ્યેદં વ્યાખ્યાનં શોભતે, યદિ પુનરન્યત્ર સાવદ્યમિચ્છતિ વૈયાવૃત્ત્યાદિસ્વકીયાવસ્થાયોગ્યે ધર્મકાર્યે

इये प्रवृत्ति संयमनी विरोधी होवानो निषेध करे छे (अर्थात् शुभोपयोगी श्रमणने संयम साथे विरोधवाणी प्रवृत्ति न होवी जेष्ठमे अम कहे छे):-

**વૈયાવૃત્તે ઉદ્યત શ્રમણ ષટ્ કાયને પીડા કરે
તો શ્રમણ નહિ, પણ છે ગૃહી; તે શ્રાવકોનો ધર્મ છે. ૨૫૦.**

अन्वयार्थः- [यदि] जे (श्रमण) [वैयावृत्त्यार्थम् उद्यतः] वैयावृत्त्य माटे उधमवंत वर्ततां [कायखेदं] छे क्वायने पीडा [करोति] करे तो ते [श्रमणः न भवति] श्रमण नथी, [अगारी भवति] गृहस्थ छे; (करण के) [सः] ते (छे क्वायनी विराधना सहित वैयावृत्त्य) [श्रावकाणां धर्मः स्यात्] श्रावकोनो धर्म छे.

ટીકા:- જે (શ્રમણ) બીજાને શુદ્ધાત્મપરિણતિનું રક્ષણ થાય એવા અભિપ્રાયથી વૈયાવૃત્ત્યની પ્રવૃત્તિ કરતાં પોતાના સંયમની વિરાધના કરે છે, તે ગૃહસ્થધર્મમાં પ્રવેશતો હોવાને લીધે શ્રામણ્યથી ચ્યુત થાય છે. આથી (અમ કહ્યું કે) જે કોઈ પ્રવૃત્તિ હોય તે સર્વથા સંયમ સાથે વિરોધ ન આવે એવી રીતે જ કરવી જોઈએ, કારણ કે પ્રવૃત્તિમાં પણ સંયમ જ સાધ્ય છે.

અથ પ્રવૃત્તેર્વિષયવિભાગે દર્શયતિ-

**જોળ્હાણં ગિરવેક્ષં સાગારણગારચરિયજુત્તાણં ।
અણુકંપયોવયારં કુલ્લદુ લેવો જદિ વિ અપ્પો ॥ ૨૫૧ ॥**

**જૈનાનાં નિરપેક્ષં સાકારાનાકારચર્યાયુક્તાનામ્ ।
અનુકમ્પયોપકારં કરોતુ લેપો યદ્યપ્યલ્પઃ ॥ ૨૫૧ ॥**

યા કિલાનુકમ્પાપૂર્વિકા પરોપકારલક્ષણા પ્રવૃત્તિઃ સા ખલ્વનેકાન્તમૈત્રીપવિત્રિત-

નેચ્છતિ તદા તસ્ય સમ્યક્ત્વમેવ નાસ્તીતિ ॥ ૨૫૦ ॥ અથ યદ્યપ્યલ્પલેપો ભવતિ પરોપકારે, તથાપિ શુભોપયોગિભિર્ધર્મોપકારઃ કર્તવ્ય ઇત્યુપદિશતિ—**કુલ્લદુ** કરોતુ। સ કઃ કર્તા। શુભોપયોગી પુરુષઃ। કં કરોતુ। **અણુકંપયોવયારં** અનુકમ્પાસહિતોપકારં દયાસહિતં ધર્મવાત્સલ્યમ્। યદિ કિમ્। **લેવો જદિ વિ અપ્પો** “ સાવદ્યલેશો બહુપુણ્યરાશૌ ” ઇતિ દૃષ્ટાન્તેન યદ્યપ્યલ્પલેપઃ સ્તોકસાવદ્યં ભવતિ। કેષાં કરોતુ। **જોળ્હાણં** નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગ—પરિણતજૈનાનામ્। કથમ્। **ગિરવેક્ષં** નિરપેક્ષં શુદ્ધાત્મભાવના—

ભાવાર્થ:- જે શ્રમણ છ કાયની વિરાધના સહિત વૈયાવૃત્ત્યાદિ પ્રવૃત્તિ કરે છે, તે ગૃહસ્થધર્મમાં પ્રવેશે છે; તેથી શ્રમણે વૈયાવૃત્ત્યાદિ પ્રવૃત્તિ એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી સંયમની વિરાધના ન થાય.

અહીં એટલું વિશેષ સમજવું કે—જે સ્વશરીરના પોષણ અર્થે અથવા શિષ્યાદિના મોહથી સાવધને ઇચ્છતો નથી તેને તો વૈયાવૃત્ત્યાદિકમાં પણ સાવધને ન ઇચ્છવું તે શોભાસ્પદ છે, પરંતુ જે બીજે તો સાવધને ઇચ્છે છે પણ પોતાની અવસ્થાને યોગ્ય વૈયાવૃત્ત્યાદિ ધર્મકાર્યમાં સાવધને ઇચ્છતો નથી તેને તો સમ્યક્ત્વ જ નથી. ૨૫૦.

હવે પ્રવૃત્તિના વિષયના બે વિભાગો દર્શાવે છે (અર્થાત્ શુભોપયોગીએ કોના પ્રત્યે ઉપકારની પ્રવૃત્તિ કરવાયોગ્ય છે અને કોના પ્રત્યે ઉપકારની પ્રવૃત્તિ કરવાયોગ્ય નથી તે દર્શાવે છે):-

**છે અલ્પ લેપ છતાંય દર્શનજ્ઞાનપરિણત જૈનને
નિરપેક્ષતાપૂર્વક કરો ઉપકાર અનુકંપા વડે. ૨૫૧.**

અન્વયાર્થ:- [યદ્યપિ અલ્પઃ લેપઃ] અલ્પ લેપ થતો હોવા છતાં પણ [સાકારાનાકારચર્યાયુક્તાનામ્] સાકાર-અનાકાર ચર્યાયુક્ત [જૈનાનાં] જૈનોને [અનુકમ્પયા] અનુકંપાથી [નિરપેક્ષં] નિરપેક્ષપણે [ઉપકારં કરોતુ] (શુભોપયોગી) ઉપકાર કરો.

ટીકા:- જે અનુકંપાપૂર્વક પરોપકારસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ તે કરવાથી જોકે અલ્પ લેપ તો થાય છે, તોપણ અનેકાંત સાથે મૈત્રીથી જેમનું ચિત્ત પવિત્ર થયું છે એવા શુદ્ધ જૈનો પ્રત્યે

ચિત્તેષુ શુદ્ધેષુ જૈનેષુ શુદ્ધાત્મજ્ઞાનદર્શનપ્રવૃત્તવૃત્તિતયા સાકારાનાકારચર્યાયુક્તેષુ શુદ્ધાત્મોપલમ્બેતરસકલનિરપેક્ષતયૈવાલ્પલેપાપ્યપ્રતિષિદ્ધા; ન પુનરલ્પલેપેતિ સર્વત્ર સર્વથૈવાપ્રતિષિદ્ધા, તત્ર તથાપ્રવૃત્ત્યા શુદ્ધાત્મવૃત્તિત્રાણસ્ય પરાત્મનોરનુપપત્તેરિતિ ॥ ૨૫૧ ॥

અથ પ્રવૃત્તે: કાલવિભાગં દર્શયતિ-

**રોગેણ વા છુદા઼ૈ તઢ્ઢા઼ૈ વા સમેઢ્ઢ વા રૂઢ્ઢ ।
દિઢ્ઢા સમેઢ્ઢં સાઢ્ઢૂ પઢ્ઢિવજ્જદુ આદસત્તી઼ૈ ॥ ૨૫૨ ॥**

વિનાશકચ્ચાતિપૂજાલાભવાઞ્ચારહિતં યથા ભવતિ । કથંભૂતાનાં જૈનાનામ્ । સાગારણગારચરિય-જુતાણં સાગારાનાગારચર્યાયુક્તાનાં શ્રાવકતપોધનાચરણસહિતાનામિત્યર્થઃ ॥ ૨૫૧ ॥ કસ્મિન્પ્રસ્તાવે વૈયાવૃત્ત્યં કર્તવ્યમિત્યુપદિશતિ-પઢ્ઢિવજ્જદુ પ્રતિપદ્યતાં સ્વીકરોતુ । કયા । આદસત્તી઼ૈ સ્વશક્ત્યા । સ કઃ કર્તા । સાઢ્ઢૂ રઢ્ઢ્ઢત્રયભાવનયા સ્વાત્માનં સાધયતીતિ સાધુઃ । કમ્ । સમેઢ્ઢં જીવિતમરણાદિસમપરિણામ-

-કે જેઓ શુદ્ધ આત્માનાં જ્ઞાન-દર્શનમાં પ્રવર્તતી *વૃત્તિને લીધે xસાકાર-અનાકાર ચર્યાવાળા છે તેમના પ્રત્યે-, શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ સિવાય બીજા બધાની અપેક્ષા કર્યા વિના જ, તે પ્રવૃત્તિ કરવાનો નિષેધ નથી; પરંતુ અલ્પ લેપવાળી છે તેથી બધા પ્રત્યે બધાય પ્રકારે તે પ્રવૃત્તિ અનિષિદ્ધ છે એમ નથી, કારણ કે ત્યાં (અર્થાત્ જો બધા પ્રત્યે બધાય પ્રકારે કરવામાં આવે તો) તે પ્રકારની પ્રવૃત્તિ વડે પરને અને પોતાને શુદ્ધાત્મપરિણતિનું રક્ષણ બની શકતું નથી.

ભાવાર્થ:- અનુકંપાપૂર્વક પરોપકારસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિથી અલ્પ લેપ તો થાય છે, તોપણ જો (૧) શુદ્ધ આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનરૂપ ચર્યાવાળા શુદ્ધ જૈનો પ્રત્યે, તેમ જ (૨) શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિની અપેક્ષાથી જ, તે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવતી હોય તો શુભોપયોગીને તેનો નિષેધ નથી. પરંતુ, જોકે અનુકંપાપૂર્વક પરોપકારસ્વરૂપ પ્રવૃત્તિથી અલ્પ જ લેપ થાય છે તોપણ, (૧) શુદ્ધ આત્માનાં જ્ઞાનદર્શનરૂપ ચર્યાવાળા શુદ્ધ જૈનો સિવાય બીજા પ્રત્યે, તેમ જ (૨) શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિ સિવાય બીજી કોઈ પણ અપેક્ષાથી, તે પ્રવૃત્તિ કરવાનો શુભોપયોગીને નિષેધ છે, કારણ કે એ રીતે પરને કે પોતાને શુદ્ધાત્મપરિણતિની રક્ષા થતી નથી. ૨૫૧.

હવે પ્રવૃત્તિના કાળનો વિભાગ દર્શાવે છે (અર્થાત્ શુભોપયોગી શ્રમણે કયા વખતે પ્રવૃત્તિ કરવાયોગ્ય છે અને કયા વખતે પ્રવૃત્તિ કરવાયોગ્ય નથી તે દર્શાવે છે):-

**આકાંત દેખી શ્રમણને શ્રમ, રોગ વા ભૂખ, ખ્યાસથી,
સાધુ કરો સેવા સ્વશક્તિપ્રમાણ એ મુનિરાજની. ૨૫૨.**

* વૃત્તિ = પરિણતિ; વર્તન; વર્તવું તે

x જ્ઞાન સાકાર છે અને દર્શન અનાકાર છે.

રોગેણ વા ક્ષુધયા તૃષ્ણયા વા શ્રમેણ વા રૂઢમ્ ।

દૃષ્ટ્વા શ્રમણં સાધુઃ પ્રતિપદ્યતામાત્મશક્ત્યા ॥ ૨૫૨ ॥

યદા હિ સમધિગતશુદ્ધાત્મવૃત્તેઃ શ્રમણસ્ય તત્પ્રચ્યાવનહેતોઃ કસ્યાપ્યુપસર્ગસ્યોપનિપાતઃ સ્યાત્, સ શુભોપયોગિનઃ સ્વશક્ત્યા પ્રતિચિકીર્ષા પ્રવૃત્તિકાલઃ । ઇતરસ્તુ સ્વયં શુદ્ધાત્મવૃત્તેઃ સમધિગમનાય કેવલં નિવૃત્તિકાલ એવ ॥ ૨૫૨ ॥

અથ લોકસમ્ભાષણપ્રવૃત્તિં સનિમિત્તવિભાગં દર્શયતિ-

વેજ્જાવઘ્નિમિત્તં ગિલાણગુરુબાલવુદ્ધસમણાણં ।

લોગિગજ્જણસંભાસા ણ ણિંદિદા વા સુહોવજુદા ॥ ૨૫૩ ॥

ત્વાચ્છ્રમણસ્તં શ્રમણમ્ । દિદ્ધા દૃષ્ટ્વા । કથંભૂતમ્ । રૂઢં રૂઢં વ્યાપ્તં પીડિતં કદર્થિતમ્ । કેન । રોગેણ વા અનાકુલત્વલક્ષણપરમાત્મનો વિલક્ષણેનાકુલત્વોત્પાદકેન રોગેણ વ્યાધિવિશેષેણ વા, છુધાએ ક્ષુધયા, ત્પહાએ વા તૃષ્ણયા વા, સમેણ વા માર્ગોપવાસાદિશ્રમેણ વા । અત્રેદં તાત્પર્યમ્સ્વસ્થભાવનાવિઘાતકરોગાદિપ્રસ્તાવે વૈયાવૃત્ત્યં કરોતિ, શેષકાલે સ્વકીયાનુદ્ધાનં કરોતીતિ ॥ ૨૫૨ ॥ અથ શુભોપયોગિનાં તપોધનવૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તં લૌકિકસંભાષણવિષયે નિષેધો નાસ્તીત્યુપદિશતિ-

અન્વયાર્થઃ- [રોગેણ વા] રોગથી, [ક્ષુધયા] ક્ષુધાથી, [તૃષ્ણયા વા] તૃષ્ણાથી [શ્રમેણ વા] અથવા શ્રમથી [રૂઢમ્] આક્રાંત [શ્રમણં] શ્રમણને [દૃષ્ટ્વા] દેખીને [સાધુઃ] સાધુ [આત્મશક્ત્યા] પોતાની શક્તિ અનુસાર [પ્રતિપદ્યતામ્] વૈયાવૃત્ત્યાદિક કરો.

ટીકાઃ- જ્યારે શુદ્ધાત્મપરિણતિને પામેલા શ્રમણને તેમાંથી ચ્યુત કરે એવું કારણ-કોઈ પણ ઉપસર્ગ-આવી પડે, ત્યારે તે કાળ શુભોપયોગીને પોતાની શક્તિ અનુસાર *પ્રતિકાર કરવાની ઇચ્છારૂપ પ્રવૃત્તિનો કાળ છે; અને તે સિવાયનો કાળ પોતાને શુદ્ધાત્મપરિણતિની પ્રાપ્તિ માટે કેવળ નિવૃત્તિનો કાળ છે.

ભાવાર્થઃ- જ્યારે શુદ્ધાત્મપરિણતિને પ્રાપ્ત શ્રમણને સ્વસ્થ ભાવનો નાશ કરનાર રોગાદિક આવી પડે, ત્યારે તે પ્રસંગે શુભોપયોગી સાધુને તેમની સેવાની ઇચ્છારૂપ પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને બાકીના કાળે શુદ્ધાત્મપરિણતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે નિજ અનુદ્ધાન હોય છે. ૨૫૨.

હવે લોકની સાથે વાતચીતની પ્રવૃત્તિ તેના નિમિત્તના વિભાગ સહિત દર્શાવે છે (અર્થાત્ શુભોપયોગી શ્રમણે લોકની સાથે વાતચીતની પ્રવૃત્તિ કયા નિમિત્તે કરવાયોગ્ય છે અને કયા નિમિત્તે કરવાયોગ્ય નથી તે કહે છે):-

**સેવાનિમિત્તે રોગી-બાળક-વૃદ્ધ-ગુરુ શ્રમણો તણી,
લૌકિક જનો સહ વાત શુભ-ઉપયોગયુક્ત નિંદિત નથી. ૨૫૩.**

* પ્રતિકાર = ઉપાય; સહાય.

**વૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તં ગ્લાનગુરુબાલવૃદ્ધશ્રમણાનામ્ ।
લૌકિકજનસમ્ભાષા ન નિન્દિતા વા શુભોપયુતા ॥ ૨૫૩ ॥**

સમધિગતશુદ્ધાત્મવૃત્તીનાં ગ્લાનગુરુબાલવૃદ્ધશ્રમણાનાં વૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તમેવ શુદ્ધાત્મવૃત્તિ-
શૂન્યજનસમ્ભાષણં પ્રસિદ્ધં, ન પુનરન્યનિમિત્તમપિ ॥ ૨૫૩ ॥

અથૈવમુક્તસ્ય શુભોપયોગસ્ય ગૌણમુખ્યવિભાગં દર્શયતિ-

**एसा पसत्थभूदा समणाणं वा पुणो घरत्थाणं ।
चरिया परेत्ति भणिदा ताएव पर लहदि सोक्खं ॥ २५४ ॥**

ન ણિન્દિદા શુભોપયોગિતપોધનાનાં ન નિન્દિતા, ન નિષિદ્ધા । કા કર્મતાપત્ત્રા । લોગિગજનસંભાસા
લૌકિકજનૈઃ સહ સંભાષા વચનપ્રવૃત્તિઃ । સુહોવજુદા વા અથવા સાપિ શુભોપયોગયુક્તા ભણ્યતે । કિમર્થ
ન નિષિદ્ધા । વેજ્જાવચ્ચણિમિત્તં વૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તમ્ । કેષાં વૈયાવૃત્ત્યમ્ । ગિલાણગુરુબાલવુદ્ધસમણાણં
ગ્લાનગુરુબાલવૃદ્ધશ્રમણાનામ્ । અત્ર ગુરુશબ્દેન સ્થૂલકા-યો ભણ્યતે, અથવા પૂજ્યો વા ગુરુરિતિ ।
તથાહિ-યદા કોડપિ શુભોપયોગયુક્ત આચાર્યઃ સરાગચારિત્રલક્ષણશુભોપયોગિનાં
વીતરાગચારિત્રલક્ષણશુદ્ધોપયોગિનાં વા વૈયાવૃત્ત્યં કરોતિ, તદા-કાલે તદ્વૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તં લૌકિકજનૈઃ
સહ સંભાષણં કરોતિ, ન શેષકાલ ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૨૫૩ ॥ એવં ગાથાપત્રકેન લૌકિકવ્યાખ્યાનસંબન્ધિ
પ્રથમસ્થલં ગતમ્ । અથાયં વૈયાવૃત્ત્યાદિલક્ષણશુભો-પયોગસ્તપોધનૈર્ગૌણવૃત્ત્યા શ્રાવકૈસ્તુ મુખ્યવૃત્ત્યા
કર્તવ્ય ઇત્યાખ્યાતિ-**ભણિદા** ભણિતા કથિતા । કા કર્મતાપત્ત્રા । **ચરિયા** ચર્યા ચારિત્રમનુષ્ઠાનમ્ ।
કિંવિશિષ્ટા । **એસા** એષા પ્રત્યક્ષીભૂતા । પુનશ્ચ કિંરૂપા । **પસત્થભૂદા** પ્રશસ્તભૂતા ધર્માનુરાગરૂપા । કેષાં
સંબન્ધિની । **સમણાણં વા** શ્રમણાનાં વા

અન્વયાર્થઃ- [વા] વળી [ગ્લાનગુરુબાલવૃદ્ધશ્રમણાનામ્] રોગી, ગુરુ (-પૂજ્ય, વડેરા),
બાળ અને વૃદ્ધ શ્રમણોની [વૈયાવૃત્ત્યનિમિત્તં] સેવાના (વૈયાવૃત્ત્યના) નિમિત્તે, [શુભોપયુતા]
શુભોપયોગવાળી [લૌકિકજનસમ્ભાષા] લૌકિક જનો સાથેની વાતચીત [ન નિન્દિતા] નિન્દિત નથી.

ટીકા:- શુદ્ધાત્મપરિણતિને પામેલા રોગી, ગુરુ, બાળ અને વૃદ્ધ શ્રમણોની સેવાના નિમિત્તે જ
(શુભોપયોગી શ્રમણને) શુદ્ધાત્મપરિણતિશૂન્ય જનો સાથે વાતચીત પ્રસિદ્ધ છે (-શાસ્ત્રોમાં અનિષિદ્ધ
છે), પરંતુ બીજા નિમિત્તે પણ પ્રસિદ્ધ છે એમ નથી. ૨૫૩.

હવે એ રીતે કહેવામાં આવેલા શુભોપયોગનો ગૌણ-મુખ્ય વિભાગ દર્શાવે છે (અર્થાત્ કોને
શુભોપયોગ ગૌણ હોય છે અને કોને મુખ્ય હોય છે તે કહે છે):-

**આ શુભ ચર્યા શ્રમણને, વળી મુખ્ય હોય ગૃહસ્થને;
તેના વડે જ ગૃહસ્થ પામે મોક્ષસુખ ઉત્કૃષ્ટને. ૨૫૪.**

एषा प्रशस्तभूता श्रमणानां वा पुनर्गृहस्थानाम् ।

चर्या परेति भणिता तयैव परं लभते सौख्यम् ॥ २५४ ॥

एवमेष शुद्धात्मानुरागयोगिप्रशस्तचर्यारूप उपवर्णितः शुभोपयोगः तदयं, शुद्धात्मप्रकाशिकां समस्तविरतिमुपेयुषां कषायकणसद्भावात्प्रवर्तमानः, शुद्धात्मवृत्तिविरुद्धरागसङ्गतत्वाद्गौणः श्रमणानां; गृहिणां तु, समस्तविरतेरभावेन शुद्धात्मप्रकाशनस्याभावात्कषायसद्भावा-त्प्रवर्तमानोऽपि, स्फटिकसम्पर्केणार्कतेजस इवैधसां, रागसंयोगेन शुद्धात्मनोऽनुभवात् क्रमतः परमनिर्वाणसौख्यकारणत्वाच्च, मुख्यः ॥ २५४ ॥

પુણો ઘરત્યાણં ગૃહસ્થાનાં વા પુનરિયમેવ ચર્યા પરેતિ પરા સર્વોત્કૃષ્ટેતિ । તાએવ પરં લહદિ સોક્ષ્મં તયૈવ શુભોપયોગચર્યયા પરંપરયા મોક્ષસુખં લભતે ગૃહસ્થ ઇતિ । તથાહિ—તપોધનાઃ શેષતપોધનાનાં વૈયાવૃત્ત્યં કુર્વાણાઃ સન્તઃ કાયેન કિમપિ નિરવદ્યવૈયાવૃત્ત્યં કુર્વન્તિ; વચનેન ધર્મોપદેશં ચ । શેષમૌષધાન્નપાનાદિકં ગૃહસ્થાનામધીનં, તેન કારણેન વૈયાવૃત્ત્યરૂપો ધર્મો ગૃહસ્થાનાં મુખ્યઃ, તપોધનાનાં ગૌણઃ । દ્વિતીયં ચ કારણં—નિર્વિકારચિદ્ધમત્કારભાવનાપ્રતિપક્ષ—ભૂતેન વિષયકષાયનિમિત્તોત્પન્નેનાર્તરૌદ્રદુર્ધ્યાનદ્વયેન પરિણતાનાં ગૃહસ્થાનામાત્માશ્રિતનિશ્ચય—ધર્મસ્યાવકાશો નાસ્તિ, વૈયાવૃત્ત્યાદિધર્મેણ દુર્ધ્યાનવચ્ચના ભવતિ, તપોધનસંસર્ગેણ નિશ્ચયવ્યવહાર—મોક્ષમાર્ગોપદેશલાભો ભવતિ । તતશ્ચ પરંપરયા નિર્વાણં લભન્તે ઇત્યભિપ્રાયઃ ॥ ૨૫૪ ॥ એવં શુભોપયોગિતપોધનાનાં શુભાનુષ્ઠાનકથનમુખ્યતયા ગાથાષ્ટકેન દ્વિતીયસ્થલં

અન્વયાર્થઃ— [ઇષા] આ [પ્રશસ્તભૂતા] પ્રશસ્તભૂત [ચર્યા] ચર્યા [શ્રમણાનાં] શ્રમણોને (ગૌણ) હોય છે [વા ગૃહસ્થાનાં પુનઃ] અને ગૃહસ્થોને તો [પરા] મુખ્ય હોય છે [ઇતિ ભણિતા] એમ (શાસ્ત્રોમાં) કહ્યું છે; [તયા એવ] તેનાથી જ [પરં સૌખ્યં લભતે] (પરંપરાએ) ગૃહસ્થ પરમ સૌખ્યને પામે છે.

ટીકા:- એ રીતે શુદ્ધાત્માનુરાગયુક્ત પ્રશસ્તચર્યારૂપ જે આ શુભોપયોગ વર્ણવવામાં આવ્યો તે આ શુભોપયોગ, શુદ્ધાત્માની પ્રકાશક સર્વવિરતિને પામેલા શ્રમણોને કષાયકણના સદ્ભાવને લીધે પ્રવર્તતો, ગૌણ હોય છે, કારણ કે તે શુભોપયોગ શુદ્ધાત્મપરિણતિથી વિરુદ્ધ એવા રાગ સાથે સંબંધવાળો છે; ગૃહસ્થોને તો તે શુભોપયોગ, સર્વવિરતિના અભાવ વડે *શુદ્ધાત્મપ્રકાશનનો અભાવ હોવાથી કષાયના સદ્ભાવને લીધે પ્રવર્તતો હોવા છતાં પણ, મુખ્ય છે, કારણ કે—જેમ ઈંધનને સ્ફટિકના સંપર્કથી સૂર્યના તેજનો અનુભવ થાય છે (અને તેથી ક્રમશઃ સળગી ઊઠે છે) તેમ—ગૃહસ્થને રાગના સંયોગથી શુદ્ધાત્માનો અનુભવ થાય છે અને (તેથી તે શુભોપયોગ) ક્રમશઃ પરમ નિર્વાણસૌખ્યનું કારણ થાય છે.

ભાવાર્થ:- દર્શન—અપેક્ષાએ તો શ્રમણને તેમ જ સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને શુદ્ધાત્માનો જ આશ્રય છે. પરંતુ ચારિત્ર—અપેક્ષાએ શ્રમણને મુનિયોગ્ય શુદ્ધાત્મપરિણતિ મુખ્ય હોવાથી

* ચારિત્રદશામાં વર્તતું જે ઉગ્ર શુદ્ધાત્મપ્રકાશન તેને જ અહીં શુદ્ધાત્મપ્રકાશન ગણ્યું છે; તેનો સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને અભાવ છે. બાકી દર્શન—અપેક્ષાએ તો સમ્યક્દષ્ટિ ગૃહસ્થને પણ શુદ્ધાત્માનું પ્રકાશન છે જ.

અથ શુભોપયોગસ્ય કારણવૈપરીત્યાત્ ફલવૈપરીત્યં સાધયતિ-

રાગો પસત્થભૂદો વત્થુવિસેસેણ ફલદિ વિવરીદં ।

પાણાભૂમિગદાણિહ બીજાણિવ સસ્સકાલમ્હિ ॥ ૨૫૫ ॥

રાગઃ પ્રશસ્તભૂતો વસ્તુવિશેષેણ ફલતિ વિપરીતમ્ ।

નાનાભૂમિગતાનીહ બીજાનીવ સસ્યકાલે ॥ ૨૫૫ ॥

યથૈકેષામપિ બીજાનાં ભૂમિવૈપરીત્યાન્નિષ્પત્તિવૈપરીત્યં, તથૈકસ્યાપિ પ્રશસ્તરાગલક્ષણસ્ય શુભોપયોગસ્ય પાત્રવૈપરીત્યાત્ફલવૈપરીત્યં, કારણવિશેષાત્કાર્યવિશેષસ્યાવશ્યંભાવિત્વાત્ ॥ ૨૫૫ ॥

ગતમ્ । ઇત ઋર્ધ્વં ગાથાષટ્કપર્યન્તં પાત્રાપાત્રપરીક્ષામુખ્યત્વેન વ્યાખ્યાનં કરોતિ । અથ શુભોપયોગસ્ય પાત્રભૂતવસ્તુવિશેષાત્ફલવિશેષં દર્શયતિ—**ફલદિ** ફલતિ, ફલં દદાતિ । સ કઃ । **રાગો** રાગઃ । કથંભૂતઃ । **પસત્થભૂદો** પ્રશસ્તભૂતો દાનપૂજાદિરૂપઃ । કિં ફલતિ । **વિવરીદં** વિપરીતમન્યાદૃશં ભિન્નભિન્નફલમ્ । કેન કરણભૂતેન । **વત્થુવિસેસેણ** જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદ—ભિન્નપાત્રભૂતવસ્તુવિશેષેણ ।

શુભોપયોગ ગૌણ છે અને સમ્યઙ્ઘૃષ્ટિ ગૃહસ્થને મુનિયોગ્ય શુદ્ધાત્મપરિણતિને નહિ પહોંચાતું હોવાથી અશુભવંચનાર્થે શુભોપયોગ મુખ્ય છે. સમ્યઙ્ઘૃષ્ટિ ગૃહસ્થને અશુભથી (—વિશેષ અશુદ્ધ પરિણતિથી) છૂટવા માટે વર્તતો જે આ શુભોપયોગનો પુરુષાર્થ તે પણ શુદ્ધિનો જ મંદ પુરુષાર્થ છે, કારણ કે શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના મંદ આલંબનથી અશુભ પરિણતિ પલટાઈને શુભ પરિણતિ થાય છે અને શુદ્ધાત્મદ્રવ્યના ઉગ્ર આલંબનથી શુભ પરિણતિ પણ પલટાઈને શુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. ૨૫૪.

હવે શુભોપયોગને કારણની વિપરીતતાથી ઈળની વિપરીતતા હોય છે એમ સિદ્ધ કરે છે:

ઈળ હોય છે વિપરીત વસ્તુવિશેષથી શુભ રાગને,

નિષ્પત્તિ વિપરીત હોય ભૂમિવિશેષથી જ્યમ બીજને. ૨૫૫.

અન્વયાર્થઃ— [ઇહ નાનાભૂમિગતાનિ બીજાનિ ઇવ] જેમ આ જગતમાં અનેક પ્રકારની ભૂમિમાં પડેલાં બીજ [સસ્યકાલે] ધાન્યકાળે વિપરીતપણે ઈળે છે, તેમ [પ્રશસ્તભૂતઃ રાગઃ] પ્રશસ્ત રાગ [વસ્તુવિશેષેણ] વસ્તુભેદથી (—પાત્રના ભેદથી) [વિપરીતં ફલતિ] વિપરીતપણે ઈળે છે.

ટીકાઃ— જેમ બીજ તેનાં તે જ હોવા છતાં પણ ભૂમિની વિપરીતતાથી નિષ્પત્તિની વિપરીતતા હોય છે (અર્થાત્ સારી ભૂમિમાં ધાન્ય સારું પાકે છે અને ખરાબ ભૂમિમાં ધાન્ય ખરાબ થઈ જાય છે અથવા પાકતું જ નથી), તેમ પ્રશસ્તરાગસ્વરૂપ શુભોપયોગ તેનો તે જ હોવા છતાં પણ પાત્રની વિપરીતતાથી ઈળની વિપરીતતા હોય છે કેમ કે કારણના ભેદથી કાર્યનો ભેદ અવશ્યંભાવી (અનિવાર્ય) છે. ૨૫૫.

અથ કારણવૈપરીત્યફલવૈપરીત્યે દર્શયતિ-

**છદુમ્ત્યવિહિદવત્થુસુ વદણિયમજ્ઞયણઙ્ગાણદાણરદો ।
ણ લહદિ અપુનભ્વાવં ભાવં સાદપ્પગં લહદિ ॥ ૨૫૬ ॥**

**છદ્મસ્થવિહિતવસ્તુષુ વ્રતનિયમાધ્યયનધ્યાનદાનરતઃ ।
ન લભતે અપુનર્ભાવં ભાવં સાતાત્મકં લભતે ॥ ૨૫૬ ॥**

શુભોપયોગસ્ય સર્વજ્ઞવ્યવસ્થાપિતવસ્તુષુ પ્રણિહિતસ્ય પુણ્યોપચયપૂર્વકોડપુનર્ભાવોપલમ્ભઃ કિલ ફલં; તત્તુ કારણવૈપરીત્યાદ્વિપર્યય એવ । તત્ર છદ્મસ્થવ્યવસ્થાપિતવસ્તુનિ કારણવૈપરીત્યં; તેષુ વ્રતનિયમાધ્યયનધ્યાનદાનરતત્વપ્રણિહિતસ્ય શુભોપયોગસ્યાપુનર્ભાવશૂન્યકેવલપુણ્યાપસદપ્રાપ્તિઃ ફલવૈપરીત્યં; તત્સુદેવમનુજત્વમ્ ॥ ૨૫૬ ॥

અત્રાર્થે દષ્ટાન્તમાહ—**ણાણાભૂમિગદાણિહ બીજાણિવ સસ્સકાલમ્હિ** નાનાભૂમિગતાનીહ બીજાણિ ઇવ સસ્યકાલે ધાન્યનિષ્પત્તિકાલ ઇતિ । અયમત્રાર્થઃ—યથા જઘન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભૂમિવિશેષેણ તાન્યેવ બીજાણિ ભિન્નભિન્નફલં પ્રયચ્છન્તિ, તથા સ એવ બીજસ્થાનીયશુભોપયોગો ભૂમિસ્થાનીયપાત્ર—ભૂતવસ્તુવિશેષેણ ભિન્નભિન્નફલં દદાતિ । તેન કિં સિદ્ધમ્ । યદા પૂર્વસૂત્રકથિતન્યાયેન સમ્યક્ત્વપૂર્વકઃ શુભોપયોગો ભવતિ તદા મુખ્યવૃત્ત્યા પુણ્યબન્ધો ભવતિ, પરંપરયા નિર્વાણં ચ । નો ચેત્પુણ્યબન્ધમાત્રમેવ ॥ ૨૫૫ ॥ અથ કારણવૈપરીત્યાત્ફલમપિ વિપરીતં ભવતીતિ તમેવાર્થં દ્રઢયતિ—**ણ લહદિ** ન લભતે । સ કઃ કર્તા ।

હવે કારણની વિપરીતતા અને ફળની વિપરીતતા દર્શાવે છે:-

**છદ્મસ્થ-અભિહિત ધ્યાનદાને વ્રતનિયમપઠનાદિકે
રત જીવ મોક્ષ લહે નહીં, બસ ભાવ શાતાત્મક લહે. ૨૫૬.**

અન્યાર્થઃ- [છદ્મસ્થવિહિતવસ્તુષુ] જે જીવ છદ્મસ્થવિહિત વસ્તુઓને વિષે (છદ્મસ્થે-અજ્ઞાનીએ કહેલા દેવગુરુધર્માદિને વિષે) [વ્રતનિયમાધ્યયનધ્યાનદાનરતઃ] વ્રત-નિયમ-અધ્યયન-ધ્યાન-દાનમાં રત હોય તે જીવ [અપુનર્ભાવં] મોક્ષને [ન લભતે] પામતો નથી, [સાતાત્મકં ભાવં] શાતાત્મક ભાવને [લભતે] પામે છે.

ટીકા:- સર્વજ્ઞસ્થાપિત વસ્તુઓમાં જોડેલા શુભોપયોગનું ફળ પુણ્યસંચયપૂર્વક મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. તે ફળ, કારણની વિપરીતતા થવાથી વિપરીત જ થાય છે. ત્યાં, છદ્મસ્થસ્થાપિત વસ્તુઓ તે કારણવિપરીતતા છે; તેમાં વ્રત-નિયમ-અધ્યયન-ધ્યાન-દાનરતપણે જોડેલા શુભોપયોગનું ફળ જે મોક્ષશૂન્ય કેવળ *પુણ્યાપસદની પ્રાપ્તિ તે ફળવિપરીતતા છે; તે ફળ સુદેવમનુષ્યપણું છે. ૨૫૬.

* પુણ્યાપસદ = પુણ્ય-અપસદ; અધમ પુણ્યઃ હત પુણ્ય.

અથ કારણવૈપરીત્યફલવૈપરીત્યે એવ વ્યાખ્યાતિ-

**અવિદિદપરમત્થેસુ ય વિસયકસાયાધિગેસુ પુરિસેસુ ।
જુઠ્ઠં કદં વ દત્તં ફલદિ કુદેવેસુ મણુવેસુ ॥ ૨૫૭ ॥**

**અવિદિતપરમાર્થેષુ ચ વિષયકષાયાધિકેષુ પુરુષેષુ ।
જુઠ્ઠં કૃતં વા દત્તં ફલતિ કુદેવેષુ મણુજેષુ ॥ ૨૫૭ ॥**

યાનિ હિ છદ્મસ્થવ્યવસ્થાપિતવસ્તૂનિ કારણવૈપરીત્યં; તે ખલુ શુદ્ધાત્મપરિજ્ઞાનશૂન્યત-
યાનવાસશુદ્ધાત્મવૃત્તિતયા ચાવિદિતપરમાર્થા વિષયકષાયાધિકાઃ પુરુષાઃ । તેષુ શુભોપયોગાત્મકાનાં
જુષ્ટોપકૃતદત્તાનાં યા કેવલપુણ્યાપસદપ્રાપ્તિઃ ફલવૈપરીત્યં; તત્કુદેવમણુજત્વમ્ ॥ ૨૫૭ ॥

વદણિયમજ્ઞયણજ્ઞાણદાણરદો વ્રતનિયમાધ્યયનધ્યાનદાનરતઃ । કેષુ વિષયે યાનિ વ્રતાદીનિ ।
છદુમત્થવિહિદવત્થુસુ છદ્મસ્થવિહિતવસ્તુષુ અલ્પજ્ઞાનિપુરુષવ્યવસ્થાપિતપાત્રભૂતવસ્તુષુ । ઇત્થંભૂતઃ
પુરુષઃ કં ન લભતે । અપુણ્ણભાવં અપુનર્ભવશબ્દવાચ્યં મોક્ષમ્ । તર્હિ કિં લભતે । ભાવં સાદપ્પગં લહદિ
ભાવં સાતાત્મકં લભતે । ભાવશબ્દેન સુદેવમણુષ્ટવપર્યાયો ગ્રાહ્યઃ । સ ચ કથંભૂતઃ । સાતાત્મકઃ
સદ્દેહોદયરૂપ ઇતિ । તથાહિ—યે કેચન નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગં ન જાનન્તિ, પુણ્યમેવ મુક્તિકારણં
ભણન્તિ, તે છદ્મસ્થશબ્દેન ગૃહ્યન્તે, ન ચ ગણધરદેવાદયઃ । તૈઃ છદ્મસ્થૈરજ્ઞાનિભિઃ શુદ્ધાત્મોપદેશશૂન્યૈર્યે
દીક્ષિતાસ્તાનિ છદ્મસ્થવિહિતવસ્તૂનિ ભણ્યન્તે । તત્પાત્રસંસર્ગેણ યદ્વ્રતનિયમાધ્યયનદાનાદિકં કરોતિ
તદપિ શુદ્ધાત્મભાવનાનુકૂલં ન ભવતિ, તતઃ કારણાન્મોક્ષં ન લભતે । સુદેવમણુષ્ટવ્ત્વં લભત ઇત્યર્થઃ ॥
૨૫૬ ॥ અથ સમ્યક્ત્વવ્રતરહિતપાત્રેષુ ભક્તાનાં કુદેવમણુજત્વં ભવતીતિ પ્રતિપાદયતિ—**ફલદિ** ફલતિ ।

હવે (આ ગાથામાં પણ) કારણવિપરીતતા અને ફળવિપરીતતા જ સમજાવે છે:-

**પરમાર્થથી અનભિજ્ઞ, વિષયકષાયઅધિક જનો પરે
ઉપકાર-સેવા-દાન સર્વ કુદેવમણુજપણે ફળે. ૨૫૭.**

અન્વયાર્થ:- [અવિદિતપરમાર્થેષુ] જેમણે પરમાર્થને જાણ્યો નથી [ચ] અને
[વિષયકષાયાધિકેષુ] જેઓ વિષયકષાયે અધિક છે [પુરુષેષુ] એવા પુરુષો પ્રત્યેની [જુઠ્ઠં કૃતં વા
દત્તં] સેવા, ઉપકાર કે દાન [કુદેવેષુ મણુજેષુ] કુદેવપણે અને કુમણુષ્યપણે [ફલતિ] ફળે છે.

ટીકા:- જે છદ્મસ્થસ્થાપિત વસ્તુઓ તે કારણવિપરીતતા છે; તે (વિપરીત કારણો) ખરેખર
(૧) શુદ્ધાત્માના જ્ઞાનથી શૂન્યપણાને લીધે ' પરમાર્થના અજ્ઞાણ ' અને (૨) શુદ્ધાત્મપરિણતિને નહિ
પ્રાપ્ત કરી હોવાને લીધે ' વિષયકષાયે અધિક ' એવા પુરુષો છે. તેમના પ્રત્યે શુભોપયોગાત્મક જીવોને-
સેવા, ઉપકાર કે દાન કરનારા જીવોને-જે કેવળ પુણ્યાપસદની પ્રાપ્તિ તે ફળવિપરીતતા છે; તે (ફળ)
કુદેવ-મણુષ્યપણું છે. ૨૫૭.

અથ કારણવૈપરીત્યાત્ ફલમવિપરીતં ન સિધ્યતીતિ શ્રદ્ધાપયતિ-

**જદિ તે વિસયકસાયા પાવ ત્તિ પરુવિદા વ સત્થેસુ ।
કિહ તે તપ્પડિબદ્ધા પુરિસા ણિત્થારગા હોંતિ ॥ ૨૫૮ ॥**

**યદિ તે વિષયકષાયા: પાપમિતિ પ્રરુપિતા વા શાસ્ત્રેષુ ।
કથં તે તત્પ્રતિબદ્ધા: પુરુષા નિસ્તારકા ભવન્તિ ॥ ૨૫૮ ॥**

વિષયકષાયાસ્તાવત્પાપમેવ; તદ્વન્ત: પુરુષા અપિ પાપમેવ; તદનુરક્તા અપિ પાપાનુરક્તત્વાત્ પાપમેવ ભવન્તિ । તતો વિષયકષાયવન્ત: સ્વાનુરક્તાનાં પુણ્યાયાપિ ન કલ્પ્યન્તે, કથં પુન: સંસારનિસ્તારણાય । તતો ન તેભ્ય: ફલમવિપરીતં સિધ્યેત્ ॥ ૨૫૮ ॥

કેષુ । કુદેવેસુ મણુવેસુ કુત્સિતદેવેષુ મનુજેષુ । કિં કર્તુ । જુહં જુષ્ટં સેવા કૃતા, કદં વ કૃતં વા કિમપિ વૈયાવૃત્યાદિકમ્, દત્તં દત્તં કિમપ્યાહારાદિકમ્ । કેષુ । પુરિસેસુ પુરુષેષુ પાત્રેષુ । કિંવિશિષ્ટેષુ । અવિદિદપરમત્થેસુ ય અવિદિતપરમાર્થેષુ ચ, પરમાત્મતત્ત્વશ્રદ્ધાનજ્ઞાનશૂન્યેષુ । પુનરપિ કિંરૂપેષુ । વિસયકસાયાધિગેસુ વિષયકષાયાધિકેષુ, વિષયકષાયાધીનત્વેન નિર્વિષયશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનારહિતેષુ ઇત્યર્થ: ॥ ૨૫૭ ॥ અથ તમેવાર્થ પ્રકારાન્તરેણ દ્રઢયતિ—જદિ તે વિસયકસાયા પાવ ત્તિ પરુવિદા વ સત્થેસુ યદિ ચેત્ તે વિષયકષાયા: પાપમિતિ પ્રરુપિતા: શાસ્ત્રેષુ, કિહ તે તપ્પડિબદ્ધા

હવે કારણની વિપરીતતાથી અવિપરીત ફળ સિદ્ધ થતું નથી એમ શ્રદ્ધા કરાવે છે:-

**‘વિષયો કષાયો પાપ છે’ જો એમ નિરૂપણ શાસ્ત્રમાં,
તો કેમ તત્પ્રતિબદ્ધ પુરુષો હોય રે નિસ્તારકા ? ૨૫૮.**

અન્વયાર્થ:- [યદિ વા] જો ‘[તે વિષયકષાયા:] તે વિષયકષાયો [પાપમ્] પાપ છે’ [ઇતિ] એમ [શાસ્ત્રેષુ] શાસ્ત્રોમાં [પ્રરુપિતા:] પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તો [તત્પ્રતિબદ્ધા:] તેમાં પ્રતિબદ્ધ (વિષયકષાયોમાં લીન) [તે પુરુષા:] તે પુરુષો [નિસ્તારકા:] *નિસ્તારક [કથં ભવન્તિ] કેમ હોઈ શકે ?

ટીકા:- પ્રથમ તો વિષયકષાયો પાપ જ છે; વિષયકષાયવંત પુરુષો પણ પાપ જ છે; વિષયકષાયવંત પુરુષો પ્રત્યે અનુરક્ત જીવો પણ પાપમાં અનુરક્ત હોવાથી પાપ જ છે. તેથી વિષયકષાયવંત પુરુષો સ્વાનુરક્ત (પોતાના પ્રત્યે અનુરાગવાળા) પુરુષોને પુણ્યનું કારણ પણ થતા નથી તો પછી સંસારથી નિસ્તારનું કારણ તો કેમ થાય ? (ન જ થાય.) માટે તેમનાથી અવિપરીત ફળ સિદ્ધ થતું નથી (અર્થાત્ વિષયકષાયવંત પુરુષોરૂપ વિપરીત કારણનું ફળ અવિપરીત હોતું નથી). ૨૫૮.

* નિસ્તારક = નિસ્તાર કરનારા; તારનારા; પાર ઉતારનારા.

અથાવિપરીતફલકારણં કારણમવિપરીતં દર્શયતિ-

**उवरदपावो पुरिसो समभावो धम्मिगेषु सव्वेसु ।
गुणसमिदिदोवसेवी हवदि स भागी सुमग्गस्स ॥ २५९ ॥**

**उपरतपापः पुरुषः समभावो धार्मिकेषु सर्वेषु ।
गुणसमितितोपसेवी भवति स भागी सुमार्गस्य ॥ २५९ ॥**

उपरतपापत्वेन, सर्वधर्मिमध्यस्थत्वेन, गुणग्रामोपसेवित्वेन च सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्र-
यौगपद्यपरिणतिनिर्वृतैकाग्रयात्मकसुमार्गभागी, स श्रमणः स्वयं परस्य मोक्षपुण्यायतनत्वाद-
विपरीतफलकारणं कारणमविपरीतं प्रत्येयम् ॥ २५९ ॥

पुरिसा गित्थारगा होंति कथं ते तत्प्रतिबद्धा विषयकषायप्रतिबद्धाः पुरुषा निस्तारकाः संसारोत्तारका
दातृणाम्, न कथमपीति। एतदुक्तं भवति—विषयकषायास्तावत्पापस्वरूपास्तद्वन्तः पुरुषा अपि पापा
एव, ते च स्वकीयभक्तानां दातृणां पुण्यविनाशका एवेति ॥ २५८ ॥ अथ पात्रभूततपोधनलक्षणं
कथयति—उपरतपापत्वेन, सर्वधार्मिकसमदर्शित्वेन, गुणग्रामसेवकत्वेन च स्वस्य मोक्षकारणत्वात्परेषां
पुण्यकारणत्वाच्चेत्थंभूतगुणयुक्तः पुरुषः सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रैकाग्र्य—लक्षणनिश्चयमोक्षमार्गस्य भाजनं
भवतीति ॥ २५९ ॥ अथ तेषामेव पात्रभूततपोधनानां प्रकारान्तरेण लक्षणमुपलक्षयति—
शुद्धोपयोगशभोपयोगपरिणतपुरुषाः पात्रं भवन्तीति। तद्यथा—निर्विकल्पसमाधिबलेन
शुभाशुभोपयोगद्वयरहितकाले कदाचिद्वीतरागचारित्रलक्षणशुद्धोपयोग—युक्ताः,
कदाचित्पुनर्मोहद्वेषाशुभरागरहितकाले सरागचारित्रलक्षणशुभोप—

હવે અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે 'અવિપરીત કારણ' તે દર્શાવે છે:-

**ते पुरुष ज्ञान सुमार्गशाणी, पाप-उपरम જેહને,
समभाव ज्यां सौ धार्मिके, गुणसमूहसेवन જેहने. २५८.**

अन्वयार्थः- [उपरतपापः] જેને પાપ વિરામ પામ્યું છે, [સર્વેષુ ધાર્મિકેષુ સમભાવઃ] જે સર્વ ધાર્મિકો પ્રત્યે સમભાવવાળો છે અને [ગુણસમિતિતોપસેવી] જે ગુણસમુદાયને સેવનારો છે [સઃ પુરુષઃ] તે પુરુષ [સુમાર્ગસ્ય ભાગો ભવતિ] સુમાર્ગવંત છે.

ટીકા:- પાપ વિરામ પામ્યું હોવાથી, સર્વ ધર્મીઓ પ્રત્યે પોતે મધ્યસ્થ હોવાથી અને ગુણસમૂહને સેવતો હોવાથી જે શ્રમણ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રના યુગપદપણારૂપ પરિણતિથી રચાયેલી એકાગ્રતાસ્વરૂપ *સુમાર્ગનો ભાગી છે, તે શ્રમણ પોતાને અને પરને મોક્ષનું અને પુણ્યનું આયતન (સ્થાન) છે તેથી તે (શ્રમણ) અવિપરીત ફળનું કારણ એવું 'અવિપરીત કારણ' છે એમ પ્રતીતિ કરવી. ૨૫૮.

* સુમાર્ગનો ભાગી = સુમાર્ગશાળી; સુમાર્ગવંત; સુમાર્ગનું ભાજન.

અથાવિપરીતફલકારણં કારણમવિપરીતં વ્યાખ્યાતિ-

**અસુભોવયોગરહિદા સુદ્ધવજુત્તા સુહોવજુત્તા વા ।
ગિત્થારયંતિ લોકં તેસુ પસત્થં લહદિ ભત્તો ॥ ૨૬૦ ॥**

**અશુભોપયોગરહિતાઃ શુદ્ધોપયુક્તાઃ શુભોપયુક્તા વા ।
નિસ્તારયન્તિ લોકં તેષુ પ્રશસ્તં લભતે ભક્તઃ ॥ ૨૬૦ ॥**

યથોક્તલક્ષણા એવ શ્રમણા મોહદ્વેષાપ્રશસ્તરાગોચ્છેદાદશુભોપયોગવિયુક્તાઃ સન્તઃ, સકલકષાયોદયવિચ્છેદાત્ કદાચિત્ શુદ્ધોપયુક્તાઃ પ્રશસ્તરાગવિપાકાત્કદાચિચ્છુભોપયુક્તાઃ, સ્વયં મોક્ષાયતનત્વેન લોકં નિસ્તારયન્તિ; તદ્ભક્તિભાવપ્રવૃત્તપ્રશસ્તભાવા ભવન્તિ પરે ચ પુણ્યભાજઃ ॥ ૨૬૦ ॥

યોગયુક્તાઃ સન્તો ભવ્યલોકં નિસ્તારયન્તિ, તેષુ ચ ભક્તો ભવ્યવરપુણ્ડરીકઃ પ્રશસ્તફલભૂતં સ્વર્ગ લભતે, પરંપરયા મોક્ષં ચેતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૨૬૦ ॥ એવં પાત્રાપાત્રપરિક્ષાકથનમુખ્યતયા ગાથાષટ્કેન તૃતીયસ્થલં ગતમ્ । ઇત ઋર્ધ્વં આચારકથિતક્રમેણ પૂર્વં કથિતમપિ પુનરપિ દૃઢીકરણાર્થં વિશેષેણ તપોધનસમાચારં કથયતિ । અથાભ્યાગતતપોધનસ્ય દિનત્રયપર્યન્તં સામાન્યપ્રતિપત્તિં, તદનન્તરં વિશેષપ્રતિપત્તિં દર્શયતિ-વદ્દુ

હવે અવિપરીત ફળનું કારણ એવું જે 'અવિપરીત કારણ' તે વિશેષ સમજાવે છે:-

**અશુભોપયોગરહિત શ્રમણો-શુદ્ધ વા શુભયુક્ત જે,
તે લોકને તારે; અને તદ્ભક્ત પામે પુણ્યને. ૨૬૦.**

અન્વયાર્થ:- [અશુભોપયોગરહિતાઃ] જેઓ અશુભોપયોગરહિત વર્તતા થકા [શુદ્ધોપયુક્તાઃ] શુદ્ધોપયુક્ત [વાઃ] અથવા [શુભોપયુક્તાઃ] શુભોપયુક્ત હોય છે, તેઓ (તે શ્રમણો) [લોકં નિસ્તારયન્તિ] લોકને તારે છે; (અને) [તેષુ ભક્તઃ] તેમના પ્રત્યે ભક્તિવાળો જીવ [પ્રશસ્તં] પ્રશસ્તને (-પુણ્યને) [લભતે] પામે છે.

ટીકા:- યથોક્તલક્ષણ શ્રમણો જ (અર્થાત્ જેવા કહ્યા તેવા જ શ્રમણો)-કે જેઓ મોહ, દ્વેષ અને અપ્રશસ્ત રાગના ઉચ્છેદને લીધે અશુભોપયોગરહિત વર્તતા થકા, સમસ્ત કષાયોદયના વિચ્છેદથી ક્ષાચિત (-ક્યારેક) શુદ્ધોપયુક્ત (શુદ્ધોપયોગમાં જોડાયેલા) અને પ્રશસ્ત રાગના વિપાકથી ક્ષાચિત્ શુભોપયુક્ત હોય છે તેઓ-પોતે મોક્ષાયતન (મોક્ષનું સ્થાન) હોવાથી લોકને તારે છે; અને તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવથી જેમને પ્રશસ્ત ભાવ પ્રવર્તે છે એવા પર જીવો * પુણ્યના ભાગી થાય છે. ૨૬૦.

* પુણ્યના ભાગી = પુણ્યશાળી; પુણ્યને ભોગવનારા; પુણ્યનાં ભાજન.

**અભ્યુદ્ધાણં ગ્રહણં ઉવાસણં પોષણં ચ સત્કારં ।
અંજલિકરણં પળમં ભણિદં ઇહ ગુણાધિગાણં હિ ॥ ૨૬૨ ॥**

**અભ્યુત્થાનં ગ્રહણમુપાસનં પોષણં ચ સત્કારઃ ।
અંજલિકરણં પ્રણામો ભણિતમિહ ગુણાધિકાનાં હિ ॥ ૨૬૨ ॥**

શ્રમણાનાં સ્વતોડધિકગુણાનામભ્યુત્થાનગ્રહણોપાસનપોષણસત્કારાંજલિકરણપ્રણામ-
પ્રવૃત્તયો ન પ્રતિષિદ્ધાઃ ॥ ૨૬૨ ॥

કારણક્રિયાભિર્વિશેષિતવ્યઃ ત્તિ ઉવદેસો ઇત્યુપદેશઃ સર્વજ્ઞગણધરદેવાદીનામિતિ ॥ ૨૬૧ ॥ અથ તમેવ વિશેષં કથયતિ । ભણિદં ભણિતં કથિતં ઇહ અસ્મિન્ગ્રન્થે । કેષાં સંબન્ધી । ગુણાધિગાણં હિ ગુણાધિકતપોધનાનાં હિ સ્ફુટમ્ । કિં ભણિતમ્ । અભ્યુદ્ધાણં ગ્રહણં ઉવાસણં પોષણં ચ સત્કારં અંજલિકરણં પળમં અભ્યુત્થાનગ્રહણોપાસનપોષણસત્કારાંજલિકરણપ્રણામાદિકમ્ । અભિમુખગમ- નમભ્યુત્થાનમ્, ગ્રહણં સ્વીકારઃ, ઉપાસનં શુદ્ધાત્મભાવનાસહકારિકારણનિમિત્તં સેવા, તદર્થમેવાશનશયનાદિચિન્તા પોષણમ્, ભેદાભેદરત્નત્રયગુણપ્રકાશનં સત્કારઃ, બદ્ધજ્વલિનમસ્કારોડ- જ્વલિકરણમ્, નમોડસ્તિત્વિવચનવ્યાપારઃ પ્રણામ ઇતિ ॥ ૨૬૨ ॥ અથાભ્યાગતાનાં તદેવાભ્યુત્થાનાદિકં પ્રકારાન્તરેણ નિર્દિશતિ-અભ્યુદ્ધેયા યદ્યપિ ચારિત્રગુણેનાધિકા ન ભવન્તિ, તપસા વા, તથાપિ સમ્યગ્જ્ઞાનગુણેન જ્યેષ્ઠત્વાચ્છૂતવિનયાર્થમભ્યુત્થેયાઃ અભ્યુત્થાનયોગ્યા ભવન્તિ । કે તે । સમણા શ્રમણા નિર્ગન્થાચાર્યાઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ । સુતત્થવિસારદા વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપર- માત્મતત્ત્વપ્રભૃત્યનેકાન્તાત્મકપદાર્થેષુ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતમાર્ગેણ પ્રમાણનયનિક્ષેપૈર્વિચારચતુરચેતસઃ સૂત્રાર્થવિશારદાઃ । ન કેવલમભ્યુત્થેયાઃ, ઉવાસેયા પરમચિજ્જ્યોતિઃપરમાત્મપદાર્થ-

(એ રીતે પહેલું સૂત્ર કહીને હવે એ વિષયનું બીજું સૂત્ર કહે છે:-)

**ગુણાધી અધિક શ્રમણો પ્રતિ સત્કાર, અભ્યુત્થાન ને
અંજલિકરણ, પોષણ, ગ્રહણ, સેવન અહીં ઉપદિષ્ટ છે. ૨૬૨.**

અન્વયાર્થ:- [ગુણાધિકાનાં હિ] ગુણાધિક (ગુણે અધિક શ્રમણો) પ્રત્યે [અભ્યુત્થાનં] અભ્યુત્થાન, [ગ્રહણં] ગ્રહણ (આદરથી સ્વીકાર), [ઉપાસનં] ઉપાસન, [પોષણં] પોષણ (તેમનાં અશન, શયન વગેરેની ચિંતા), [સત્કારઃ] સત્કાર (ગુણપ્રશંસા), [અંજલિકરણં] અંજલિકરણ (વિનયથી હાથ જોડવા) [ચ] અને [પ્રણામઃ] પ્રણામ કરવાનું [ઇહ] અહીં [ભણિતમ્] કહ્યું છે.

ટીકા:- શ્રમણોને પોતાનાથી અધિક ગુણવાળા (શ્રમણો) પ્રત્યે અભ્યુત્થાન, ગ્રહણ, ઉપાસન, પોષણ, સત્કાર, અંજલિકરણ અને પ્રણામરૂપ પ્રવૃત્તિઓ નિષિદ્ધ નથી. ૨૬૨.

અથ શ્રમણાભાસેષુ સર્વાઃ પ્રવૃત્તીઃ પ્રતિષેધયતિ-

**અભ્યુદ્ધેયા સમણા સુત્તથ્થવિશારદા ઉવાસેયા ।
સંજમતવણાણઙ્ઘા પણિવદનીયા હિ સમણેહિં ॥ ૨૬૩ ॥**

**અભ્યુદ્ધેયાઃ શ્રમણાઃ સૂત્રાર્થવિશારદા ઉપાસેયાઃ ।
સંયમતપોજ્ઞાનાઢ્યાઃ પ્રણિપતનીયા હિ શ્રમણૈઃ ॥ ૨૬૩ ॥**

સૂત્રાર્થવૈશારદ્યપ્રવર્તિતસંયમતપઃ સ્વતત્ત્વજ્ઞાનાનામેવ શ્રમણાનામભ્યુત્થાનાદિકાઃ પ્રવૃત્તયો-
પ્રતિષિદ્ધા , ઇતરેષાં તુ શ્રમણાભાસાનાં તાઃ પ્રતિષિદ્ધ એવ ॥ ૨૬૩ ॥

પરિજ્ઞાનાર્થમુપાસેયાઃ પરમભક્ત્યા સેવનીયાઃ । સંજમતવણાણઙ્ઘા પણિવદનીયા હિ સંયમતપોજ્ઞાના-ઢ્યાઃ
પ્રણિપતનીયાઃ હિ સ્ફુટં । બહિરજ્ઞેન્દ્રિયસંયમપ્રાણસંયમબલેનામ્યન્તરે સ્વશુદ્ધાત્મનિ યદ્ગપરત્વં સંયમઃ ।
બહિરજ્ઞાનશનાદિતપોબલેનામ્યન્તરે પરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધેન ચ સ્વસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં તપઃ ।
બહિરજ્ઞપરમાગમાભ્યાસેનામ્યન્તરે સ્વસંવેદનજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનમ્ । એવમુક્તલક્ષણૈઃ સંયમતપોજ્ઞાનૈરાઢ્યાઃ
પરિપૂર્ણા યથાસંભવં પ્રતિવન્દનીયાઃ । કૈઃ । સમણેહિં શ્રમણૈરિતિ । અત્રેદં તાત્પર્યમ્-યે બહુશ્રુતા અપિ
ચારિત્રાધિકા ન ભવન્તિ , તેઽપિ પરમાગમાભ્યાસનિમિત્તં યથાયોગ્યં વન્દનીયાઃ । દ્વિતીયં ચ કારણમ્-તે
સમ્યક્ત્વે જ્ઞાને ચ પૂર્વમેવ દૃઢતરાઃ , અસ્ય તુ નવતરતપોધનસ્ય સમ્યક્ત્વે જ્ઞાને ચાપિ દાઢર્યં નાસ્તિ ।
તર્હિ સ્તોકચારિત્રાણાં કિમર્થમાગમે વન્દનાદિનિષેધઃ કૃત ઇતિ ચેત્ । અતિપ્રસંગનિષેધાર્થમિતિ ॥ ૨૬૩ ॥

હવે શ્રમણાભાસો પ્રત્યે સર્વ પ્રવૃત્તિઓ નિષેધે છે:-

**મુનિ સૂત્ર-અર્થપ્રવીણ સંયમજ્ઞાનતપસમૃદ્ધને
પ્રણિપાત, અભ્યુત્થાન, સેવા સાધુએ કર્તવ્ય છે. ૨૬૩.**

અન્વયાર્થ:- [શ્રમણૈઃ હિ] શ્રમણોએ [સૂત્રાર્થવિશારદાઃ] સૂત્રાર્થવિશારદ (સૂત્રોના અને
સૂત્રકથિત પદાર્થોના જ્ઞાનમાં નિપુણ) તથા [સંયમતપોજ્ઞાનાઢ્યાઃ] સંયમતપજ્ઞાનાઢ્ય (સંયમ, તપ
અને આત્મજ્ઞાનમાં સમૃદ્ધ) [શ્રમણાઃ] શ્રમણો પ્રત્યે [અભ્યુદ્ધેયાઃ ઉપાસેયાઃ પ્રણિપતનીયાઃ]
અભ્યુત્થાન, ઉપાસના અને *પ્રણિપાત કરવાયોગ્ય છે.

ટીકા:- જેમને સૂત્રોમાં અને પદાર્થોમાં વિશારદપણ વડે સંયમ, તપ અને સ્વતત્ત્વનું જ્ઞાન
પ્રવર્તે છે તે શ્રમણો પ્રત્યે જ અભ્યુત્થાનાદિક પ્રવૃત્તિઓ અનિષિદ્ધ છે, પરંતુ તે સિવાય બીજા શ્ર
મણાભાસો પ્રત્યે તે પ્રવૃત્તિઓ નિષિદ્ધ જ છે. ૨૬૩.

* પ્રણિપાત = સાષ્ટાંગ પ્રણામ; પગે પડવું તે; પ્રણામ.

અથ કીદશઃ શ્રમણાભાસો ભવતીત્યાખ્યાતિ-

**ण हवदि समणो त्ति मदो संजमतवसुत्तसंपजुत्तो वि ।
जदि सदहदि ण अत्थे आदपधाणे जिणक्खादे ॥ २६४ ॥**

**न भवति श्रमण इति मतः संयमतपःसूत्रसम्प्रयुक्तोऽपि ।
यदि श्रद्धत्ते नार्थानात्मप्रधानान् जिनाख्यातान् ॥ २६४ ॥**

આગમજ્ઞોઽપિ, સંયતોઽપિ, તપઃસ્થોઽપિ, જિનોદિતમનન્તાર્થનિર્ભરં વિશ્વં સ્વેનાત્મના જ્ઞેયત્વેન નિષ્પીતત્વાદાત્મપ્રધાનમશ્રદ્ધધાનઃ શ્રમણાભાસો ભવતિ ॥ ૨૬૪ ॥

અથ શ્રમણાભાસઃ કીદશો ભવતીતિ પૃષ્ઠે પ્રત્યુત્તરં દદાતિ—**ण हवदि समणो** સ શ્રમણો ન ભવતિ **त्ति मदो** इति मतः सम्मतः। क्। आगमे। कथंभूतोऽपि। **संजमतवसुत्तसंपजुत्तो वि** संयमतपःश्रुतैः संप्रयुक्तोऽपि सहितोऽपि। यदि किम्। **जदि सदहदि ण** यदि चेन्मूढत्रयादिपञ्चविंशतिसम्यक्त्वमलसहितः सन् न श्रद्धत्ते, न रोचते, न मन्यते। कान्। **अत्थे** पदार्थान्। कथंभूतान्। **आदपधाणे** निर्दोषिपरमात्मप्रभृतीन्। पुनरपि कथंभूतान्। **जिणक्खादे** वीतरागसर्वज्ञजिनेश्वरेणाख्यातान्, दिव्यध्वनिना प्रणीतान्, गणधरदेवैर्ग्रन्थविरचितानित्यर्थः ॥ २६४ ॥ अथ मार्गस्थश्रमणदूषणे दोषं दर्शयति—**अववददि** अपवदति दूषयत्यपवादं करोति। स कः। **जो हि यः** कर्ता हि स्फुटम्।

હવે કેવો જીવ શ્રમણાભાસ છે તે કહે છે:-

**शास्त्रे क्लृप्तसूत्रसंयमयुक्तं पण साधु नडीं,
जिन-उक्त आत्मप्रधानं सर्व पदार्थं जे श्रद्धे नडीं. २६४.**

અન્યવાર્થ:- [સંયમતપઃસૂત્રસમ્પ્રયુક્તઃ અપિ] સૂત્ર, સંયમ અને તપથી સંયુક્ત હોવા છતાં પણ [યદિ] જો (તે જીવ) [જિનાખ્યાતાન્] જિનોક્ત [આત્મપ્રધાનાન્] આત્મપ્રધાન [અર્થાન્] પદાર્થોને [ન શ્રદ્ધત્તે] શ્રદ્ધતો નથી તો તે [શ્રમણઃ ન ભવતિ] શ્રમણ નથી—[ઇતિ મતઃ] એમ (આગમમાં) ક્લૃપ્ત છે.

ટીકા:- આગમનો જાણનાર હોવા છતાં પણ, સંયત હોવા છતાં પણ, તપમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ, જિનોક્ત અનંત પદાર્થોથી ભરેલા વિશ્વને-કે જે (વિશ્વ) પોતાના આત્મા વડે જ્ઞેયપણે પી જવાતું હોવાથી *આત્મપ્રધાન છે તેને-જે જીવ શ્રદ્ધતો નથી તે શ્રમણાભાસ છે. ૨૬૪.

* આત્મપ્રધાન = આત્મા જેમાં પ્રધાન છે એવું. [આત્મા સમસ્ત વિશ્વને જાણે છે તેથી તે વિશ્વમાં-વિશ્વના સમસ્ત પદાર્થોમાં-પ્રધાન છે.]

અથ શ્રામણ્યેન સમમનનુમન્યમાનસ્ય વિનાશં દર્શયતિ-

**અવવદદિ સાસણત્થં સમણં દિઢ્ઠા પદોસદો જો હિ ।
કિરિયાસુ ણાણુમણ્ણદિ હવદિ હિ સો ણઢ્ઠચારિત્તો ॥ ૨૬૫ ॥**

**અપવદતિ શાસનસ્થં શ્રમણં દઢ્ઠા પ્રદ્વેષતો યો હિ ।
ક્રિયાસુ નાનુમન્યતે ભવતિ હિ સ નષ્ટચારિત્રઃ ॥ ૨૬૫ ॥**

શ્રમણં શાસનસ્થમપિ પ્રદ્વેષાદપવદતઃ ક્રિયાસ્વનનુમન્યમાનસ્ય ચ પ્રદ્વેષકષાયિતત્વાત્ ચારિત્રં નશ્યતિ ॥ ૨૬૫ ॥

કમ્ । સમણં શ્રમણં તપોધનમ્ । કથંભૂતમ્ । સાસણત્થં શાસનસ્થં નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસ્થમ્ । કસ્માત્ । પદોસદો નિર્દોષિપરમાત્મભાવનાવિલક્ષણાત્ પ્રદ્વેષાત્કષાયાત્ । કિં કૃત્વા પૂર્વમ્ । દિઢ્ઠા દઢ્ઠા । ન કેવલં અપવદતિ, ણાણુમણ્ણદિ નાનુમન્યતે । કાસુ વિષયે । કિરિયાસુ યથાયોગ્યં વન્દનાદિક્રિયાસુ । હવદિ હિ સો ભવતિ હિ સ્ફુટં સઃ । કિંવિશિષ્ટઃ ણઢ્ઠચારિત્તો કથંચિદતિપ્રસંગાન્નષ્ટચારિત્રો ભવતીતિ । તથાહિ—માર્ગસ્થતપોધનં દઢ્ઠા યદિ કથંચિન્માત્સર્યવ—શાદ્દોષગ્રહણં કરોતિ તદા ચારિત્રભ્રષ્ટો ભવતિ સ્ફુટં; પશ્ચાદાત્મનિન્દાં કૃત્વા નિવર્તતે તદા દોષો નાસ્તિ, કાલાન્તરે વા નિવર્તતે તથાપિ દોષો નાસ્તિ । યદિ પુનસ્તત્રૈવાનુબન્ધં કૃત્વા તીવ્રકષાયવશાદતિપ્રસંગં કરોતિ તદા ચારિત્રભ્રષ્ટો ભવતીતિ । અયમત્ર ભાવાર્થઃ—બહુશ્રુતૈરલ્પશ્રુતતપોધનાનાં દોષો ન ગ્રાહ્યસ્તૈરપિ તપોધનૈઃ

હવે જે શ્રામણ્યે સમાન છે તેનું અનુમોદન(-આદર) નહિ કરનારનો વિનાશ દર્શાવે છે:-

**મુનિ શાસને સ્થિત દેખીને જે દ્વેષથી નિંદા કરે,
અનુમત નહીં કિરિયા વિષે, તે નાશ ચરણ તણો કરે. ૨૬૫.**

અન્વયાર્થઃ- [યઃ હિ] જે [શાસનસ્થં શ્રમણં] શાસનસ્થ (જિનદેવના શાસનમાં રહેલા) શ્રમણને [દઢ્ઠા] દેખીને [પ્રદ્વેષતઃ] દ્વેષથી [અપવદતિ] તેના અપવાદ બોલે છે અને [ક્રિયાસુ ન અનુમન્યતે] (સત્કારાદિ) ક્રિયાઓ કરવામાં અનુમત (ખુશી) નથી, [સઃ નષ્ટચારિત્રઃ હિ ભવતિ] તેનું ચારિત્ર નષ્ટ થાય છે.

ટીકા:- જે શ્રમણ દ્વેષને લીધે શાસનસ્થ શ્રમણના પણ અપવાદ બોલે છે અને (તેના પ્રત્યે સત્કારાદિ) ક્રિયાઓ કરવામાં અનુમત નથી, તે શ્રમણ દ્વેષ વડે * કષાયિત થવાથી તેનું ચારિત્ર નાશ પામે છે. ૨૬૫.

* કષાયિત = કષાયવાળો; વિકારી; રંગાયેલો.

અથ શ્રામણ્યેનાધિકં હીનમિવાચરતો વિનાશં દર્શયતિ-

**ગુણદોધિગસ્સ વિણયં પહિચ્છગો જો વિ હોમિ સમણો ત્તિ ।
હોજ્જં ગુણાધરો જદિ સો હોદિ અણંતસંસારી ॥ ૨૬૬ ॥**

**ગુણતોઽધિકસ્ય વિનયં પ્રત્યેષકો યોઽપિ ભવામિ શ્રમણ ઇતિ ।
ભવન્ ગુણાધરો યદિ સ ભવત્યનન્તસંસારી ॥ ૨૬૬ ॥**

સ્વયં જઘન્યગુણઃ સન્ શ્રમણોઽહમપીત્યવલેપાત્પરેષાં ગુણાધિકાનાં વિનયં પ્રતીચ્છન્ શ્રામણ્યાવલેપવશાત્ કદાચિદનન્તસંસાર્યપિ ભવતિ ॥ ૨૬૬ ॥

કિમપિ પાઠમાત્રં ગૃહીત્વા તેષાં દોષો ન ગ્રાહ્યઃ, કિંતુ કિમપિ સારપદં ગૃહીત્વા સ્વયં ભાવનૈવ કર્તવ્યા । કસ્માદિતિ ચેત્ । રાગદ્વેષોત્પત્તૌ સત્યાં બહુશ્રુતાનાં શ્રુતફલં નાસ્તિ, તપોધનાનાં તપઃફલં ચેતિ ॥ ૨૬૫ ॥ અત્રાહ શિષ્યઃ—અપવાદવ્યાખ્યાનપ્રસ્તાવે શુભોપયોગો વ્યાખ્યાતઃ, પુનરપિ કિમર્થં અત્ર વ્યાખ્યાનં કૃતમિતિ । પરિહારમાહ—યુક્તમિદં ભવદીયવચનં, કિંતુ તત્ર સર્વત્યાગલક્ષણોત્સર્ગવ્યાખ્યાને કૃતે સતિ તત્રાસમર્થતપોધનૈઃ કાલાપેક્ષયા કિમપિ જ્ઞાનસંયમશૌચોપકરણાદિકં ગ્રાહ્યમિત્યપવાદવ્યાખ્યાનમેવ મુખ્યમ્ । અત્ર તુ યથા ભેદનયેન સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રતપશ્ચરણરૂપા ચતુર્વિધારાધના ભવતિ, સૌવાભેદનયેન સમ્યક્ત્વચારિત્રરૂપેણ દ્વિધા ભવતિ, તત્રાપ્યભેદવિવક્ષયા પુનરેકૈવ વીતરાગચારિત્રારાધાના, તથા ભેદનયેન સમ્યગ્દર્શનસમ્યગ્જ્ઞાનસમ્યક્ચારિત્રરૂપસ્ત્રિવિધમોક્ષમાર્ગો ભવતિ, સ એવાભેદનયેન શ્રામણ્યાપર—મોક્ષમાર્ગનામા પુનરેક એવ, સ ચાભેદરૂપો મુખ્યવૃત્ત્યા

હવે, જે શ્રામણ્યે અધિક હોય તેના પ્રત્યે જાણે કે તે શ્રામણ્યે હીન (પોતાનાથી મુનિપણમાં હલકો) હોય એમ આચરણ કરનારો વિનાશ દર્શાવે છે:-

**જે હીનગુણ હોવા છતાં ‘ હું પણ શ્રમણ છું ’ મદ કરે,
ઈચ્છે વિનય ગુણ-અધિક પાસ, અનંતસંસારી બને. ૨૬૬.**

અન્વયાર્થ:- [યઃ] જે શ્રમણ [યદિ ગુણાધરઃ ભવન્] ગુણે હીન (હલકો) હોવા છતાં [અપિ શ્રમણઃ ભવામિ] ‘ હું પણ શ્રમણ છું ’ [ઇતિ] એમ માનીને અર્થાત્ ગર્વ કરીને [ગુણતઃ અધિકસ્ય] ગુણે અધિક પાસેથી (-જે પોતાના કરતાં અધિક ગુણવાળા હોય એવા શ્રમણ પાસેથી) [વિનયં પ્રત્યેષકઃ] વિનય ઈચ્છે છે, [સઃ] તે [અનન્તસંસારી ભવતિ] અનંતસંસારી થાય છે.

ટીકા:- જે શ્રમણ પોતે જઘન્ય ગુણવાળો હોવા છતાં ‘ હું પણ શ્રમણ છું ’ એવા ગર્વને લીધે બીજા અધિક ગુણવાળાઓ પાસેથી વિનયની ઈચ્છા કરે છે, તે (શ્રમણ) શ્રામણ્યના ગર્વને વશ કદાચિત્ અનંતસંસારી પણ થાય છે. ૨૬૬.

અથ શ્રામણ્યેનાધિકસ્ય હીનં સમમિવાચરતો વિનાશં દર્શયતિ-

**અધિગુણા સામણ્ણે વદ્ધંતિ ગુણાધરેહિં કિરિયાસુ ।
જદિ તે મિચ્છુવજુત્તા હવંતિ પબ્બહુચારિત્તા ॥ ૨૬૭ ॥**

**અધિકગુણા: શ્રામણ્યે વર્તન્તે ગુણાધરૈ: ક્રિયાસુ ।
યદિ તે મિથ્યોપયુક્તા ભવન્તિ પ્રબ્રહ્મચારિત્તા: ॥ ૨૬૭ ॥**

‘અયમ્ગગદો સમણો’ ઇત્યાદિચતુર્દશગાથાભિઃ પૂર્વમેવ વ્યાખ્યાતઃ। અયં તુ ભેદરૂપો મુખ્યવૃત્ત્યા શુભોપયોગરૂપેણેદાનીં વ્યાખ્યાતો, નાસ્તિ પુનરુક્તદોષ ઇતિ। એવં સમાચારવિશેષવિવરણરૂપેણ ચતુર્થસ્થલે ગાથાષ્ટકં ગતમ્। અથ સ્વયં ગુણહીનઃ સન્ પરેષાં ગુણાધિકાનાં યોડસૌ વિનયં વાઙ્છતિ, તસ્ય ગુણવિનાશં દર્શયતિ—સો હોદિ અગંતસંસારી સ કથંચિદનન્તસંસારી સંભવતિ। યઃ કિં કરોતિ। પડિચ્છગો જો દુ પ્રત્યેષકો યસ્તુ, અભિલાષકોડપેક્ષક ઇતિ। કમ્। વિણયં વન્દનાદિવિનયમ્। કસ્ય સંબન્ધિનમ્। ગુણદોધિગસ્સ બાહ્યાભ્યન્તરરત્નત્રયગુણાભ્યામધિકસ્યા—ન્યતપોધનસ્ય। કેન કૃત્વા। હોમિ સમણો ત્તિ અહમપિ શ્રમણો ભવામીત્યભિમાનેન ગર્વેણ। યદિ કિમ્। હોજ્જં ગુણાધરો જદિ નિશ્ચયવ્યવહારરત્નત્રયગુણાભ્યાં હીનઃ સ્વયં યદિ ચેદ્ધવતીતિ। અયમત્રાર્થઃ—યદિ ચેદ્ધુણાધિકેભ્યઃ સકાશાદ્ગર્વેણ પૂર્વ વિનયવાઙ્છાં કરોતિ, પશ્ચાદ્વિવેકબલેના—ત્મનિન્દાં કરોતિ, તદાનન્તસંસારી ન ભવતિ, યદિ પુનસ્તત્રૈવ મિથ્યાભિમાનેન ય્યાતિપૂજાલાભાર્થં દુરાગ્રહં કરોતિ તદા ભવતિ। અથવા યદિ કાલાન્તરેડયાત્મનિન્દાં કરોતિ તથાપિ ન ભવતીતિ ॥ ૨૬૬ ॥ અથ સ્વયમધિકગુણાઃ સન્તો યદિ ગુણાધરૈઃ સહ વન્દનાદિક્રિયાસુ વર્તન્તે તદા ગુણવિનાશં દર્શયતિ—વદ્ધંતિ વર્તન્તે પ્રવર્તન્તે જદિ યદિ ચેત્। ક્ક વર્તન્તે। કિરિયાસુ વન્દનાદિક્રિયાસુ। કૈઃ સહ। ગુણાધરેહિં ગુણાધરૈર્ગુણરહિતૈઃ। સ્વયં કથંભૂતાઃ સન્તઃ। અધિગુણા અધિકગુણાઃ। ક્ક। સામણ્ણે શ્રામણ્યે ચારિત્રે। તે મિચ્છત્તપડત્તા હવંતિ તે કથંચિદતિપ્રસંગા—ન્મિથ્યાત્વપ્રયુક્તા ભવન્તિ। ન કેવલં મિથ્યાત્વપ્રયુક્તાઃ, પબ્બહુચારિત્તા

હવે, જે શ્રમણ શ્રામણ્યે અધિક હોય તે જો પોતાનાથી હીન શ્રમણ પ્રત્યે સમાન જેવું (— પોતાના બરોબરિયા જેવું) આચરણ કરે તો તેનો વિનાશ દર્શાવે છે:—

**મુનિ અધિકગુણ હીનગુણ પ્રતિ વર્તે યદિ વિનયાદિમાં,
તો ભ્રષ્ટ થાય ચરિત્રથી ઉપયુક્ત મિથ્યા ભાવમાં. ૨૬૭.**

અન્વયાર્થઃ— [યદિ શ્રામણ્યે અધિકગુણાઃ] જેઓ શ્રામણ્યમાં અધિક ગુણવાળા હોવા છતાં [ગુણાધરૈઃ] હીન ગુણવાળા પ્રત્યે [ક્રિયાસુ] (વંદનાદિ) ક્રિયાઓમાં [વર્તન્તે] વર્તે છે, [તે] તેઓ [મિથ્યોપયુક્તાઃ] મિથ્યા ઉપયુક્ત થયા થકા [પ્રબ્રહ્મચારિત્તાઃ ભવન્તિ] ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થાય છે.

સ્વયમધિકગુણા ગુણાધરૈઃ પરૈઃ સહ ક્રિયાસુ વર્તમાના મોહાદસમ્યગુપયુક્તત્વાત્ ચારિત્રાત્ બ્ર
શ્યન્તિ ॥ ૨૬૭ ॥

અથાસત્સન્નં પ્રતિષેઘ્યત્વેન દર્શયતિ-

**ગિચ્છિદસુત્તત્થપદો સમિદકસાઓ તવોધિગો ચાવિ ।
લોગિગજનસંસર્ગં ણ ચયદિ જદિ સંજદો ણ હવદિ ॥ ૨૬૮ ॥**

**નિશ્ચિતસૂત્રાર્થપદઃ સમિતકષાયસ્તપોઽધિકશ્ચાપિ ।
લૌકિકજનસંસર્ગં ન ત્યજતિ યદિ સંયતો ન ભવતિ ॥ ૨૬૮ ॥**

પ્રબ્રહ્મચારિત્રાશ્ચ ભવન્તિ । તથાહિ—યદિ બહુશ્રુતાનાં પાર્શ્વે જ્ઞાનાદિગુણવૃદ્ધ્યર્થં સ્વયં ચારિત્રગુણાધિકા અપિ વન્દનાદિક્રિયાસુ વર્તન્તે તદા દોષો નાસ્તિ । યદિ પુનઃ કેવલં ઋચ્યાતિપૂજાલાભાર્થં વર્તન્તે તદાતિપ્રસંગાદ્દોષો ભવતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્યમ્—વન્દનાદિક્રિયાસુ વા તત્ત્વવિચારાદૌ વા યત્ર રાગ—દ્વેષોત્પત્તિર્ભવતિ તત્ર સર્વત્ર દોષ એવ । નનુ ભવદીયકલ્પનેયમાગમે તથા નાસ્તિ । નૈવમ્, આગમઃ સર્વોઽપિ રાગદ્વેષપરિહારાર્થ એવ, પરં કિંતુ યે કેચનોત્સગા—પવાદરૂપેનાગમનયવિભાગં ન જાનન્તિ ત એવ રાગદ્વેષૌ કુર્વન્તિ, ન ચાન્ય ઇતિ ॥ ૨૬૭ ॥ ઇતિ પૂર્વોક્તક્રમેણ ‘એયમ્ગદો’ ઇત્યાદિચતુર્દશગાથાભિઃ સ્થલચતુષ્ટયેન શ્રામણ્યાપરનામા મોક્ષમાર્ગાભિધાનસ્તૃતીયોઽન્તરાધિકારઃ સમાસઃ । અથાનન્તરં દ્વાત્રિંશદ્વાદાપર્યન્તં પચ્ચભિઃ સ્થલૈઃ શુભોપયોગાધિકારઃ કથ્યતે । તત્રાદૌ લૌકિકસંસર્ગનિષેધ મુખ્યત્વેન ‘ગિચ્છિદસુત્તત્થપદો’ ઇત્યાદિપાઠક્રમેણ ગાથાપચ્ચકમ્ । તદનન્તરં સરાગસંયમાપરનામશુભોપયોગસ્વરૂપકથનપ્રધાનત્વેન ‘સમણા સુહુવજુત્તા’ ઇત્યાદિ સૂત્રાષ્ટકમ્ । તતશ્ચ પાત્રાપાત્રાપરીક્ષાપ્રતિપાદનરૂપેણ ‘રાગો પસત્થભૂદો’ ઇત્યાદિ

ટીકા:- જેઓ પોતે અધિક ગુણવાળા હોવા છતાં ઈન ગુણવાળા બીજા (શ્રમણો) પ્રત્યે (વંદનાદિ) ક્રિયાઓમાં વર્તે છે, તેઓ મોહને લીધે અસમ્યક્ ઉપયુક્ત થયા થકા (-મિથ્યા ભાવોમાં જોડાયા થકા) ચારિત્રથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ૨૬૭.

હવે અસત્સંગ નિષેધ્ય છે એમ દર્શાવે છે:-

**સૂત્રાર્થપદનિશ્ચય, કષાયપ્રશાંતિ, તપ-અધિકત્વ છે,
તે પણ અસંયત થાય, જો છોડે ન લૌકિક-સંગને. ૨૬૮.**

અન્યયાર્થ:- [નિશ્ચિતસૂત્રાર્થપદઃ] સૂત્રો અને અર્થોના પદને (અધિષ્ઠાનને) જેણે નિશ્ચિત (નિર્ણીત) કરેલ છે, [સમિતકષાયઃ] કષાયોને જેણે શમાવ્યા છે [ચ] અને [તપોઽધિકઃ અપિ] જે અધિક તપવાળો છે—એવો જીવ પણ [યદિ] જો [લૌકિકજનસંસર્ગ] લૌકિક જનોના સંસર્ગને [ન ત્યજતિ] છોડતો નથી, [સંયતઃ ન ભવતિ] તો તે સંયત રહેતો નથી (અર્થાત્ અસંયત થઈ જાય છે).

યતઃ સકલસ્યાપિ વિશ્વવાચકસ્ય સબ્લક્ષ્મણઃ શબ્દબ્રહ્મણસ્તદ્વાચ્યસ્ય સકલસ્યાપિ સબ્લક્ષ્મણો વિશ્વસ્ય ચ યુગપદનુસ્યૂતતદુભયજ્ઞેયાકારતયાધિષ્ઠાનભૂતસ્ય સબ્લક્ષ્મણો જ્ઞાતૃતત્ત્વસ્ય નિશ્ચયનાત્રિશ્ચિતસૂત્રાર્થપદત્વેન નિરુપરાગોપયોગત્વાત્ સમિતકષાયત્વેન બહુશોઽભ્યસ્તનિષ્કમ્પોપ-યોગત્વાત્તપોઽધિકત્વેન ચ સુષ્ટુ સંયતોઽપિ સપ્તાર્ચિઃસજ્જતં તોયમિવાવશ્યમ્ભાવિવિકારત્વાત્ લૌકિકસજ્જાદસંયત એવ સ્યાત્ । તતસ્તત્સજ્જઃ સર્વથા પ્રતિષેધ્ય એવ ॥ ૨૬૮ ॥

ગાથાષટ્કમ્ । તતઃ પરમાચારાદિવિહિતક્રમેણ પુનરપિ સંક્ષેપરૂપેણ સમાચારવ્યાખ્યાનપ્રધાનત્વેન ‘દિદ્ધા પગદં વત્થુ’ ઇત્યાદિ સૂત્રાષ્ટકમ્ । તતઃ પરં પચ્ચરત્ત્વમુખ્યત્વેન ‘જે અજધાગહિદત્થા’ ઇત્યાદિ ગાથાપચ્ચકમ્ । એવં દ્વાત્રિંશદ્ગાથાભિઃ સ્થલપચ્ચકેન ચતુર્થાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા । તદ્વથા—અથ લૌકિકસંસર્ગ પ્રતિષેધયતિ—**ણિચ્છિદસુત્તથપદો** નિશ્ચિતાનિ જ્ઞાતાનિ નિર્ણીતાન્યને—કાન્તસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્માદિપદાર્થપ્રતિપાદકાનિ સૂત્રાર્થપદાનિ એન સ ભવતિ નિશ્ચિતસૂત્રાર્થપદઃ, **સમિદકસાઓ** પરવિષયે ક્રોધાદિપરિહારેણ તથામ્યન્તરે પરમોપશમભાવપરિણતનિજશુદ્ધાત્મભાવ—નાબલેન ચ શમિતકષાયઃ, **તવોધિગો ચાવિ** અનશનાદિબહિરજ્જતપોબલેન તથૈવામ્યન્તરે શુદ્ધાત્મ—તત્ત્વભાવનાવિષયે પ્રતપનાદ્વિજયનાચ તપોઽધિકશ્ચાપિ સન્ સ્વયં સંયતઃ કર્તા **લોગિગજનસંસર્ગં ણ ચયદિ જદિ** લૌકિકાઃ સ્વેચ્છાચારિણસ્તેષાં સંસર્ગો લૌકિકસંસર્ગસ્તં ન ત્યજતિ યદિ ચેત્ **સંજદો ણ હવદિ** તર્હિ સંયતો ન ભવતીતિ । અયમત્રાર્થઃ—સ્વયં ભાવિતાત્માપિ યદ્યસંવૃત્તજનસંસર્ગં ન ત્યજતિ તદાતિપરિચયાદગ્નિસજ્જતં જલમિવ વિકૃતિભાવં ગચ્છતીતિ ॥ ૨૬૮ ॥

ટીકા:- (૧) વિશ્વનો વાચક ‘સત્’લક્ષણવાળો એવો જે આખોય શબ્દબ્રહ્મ અને તે શબ્દબ્રહ્મનું વાચ્ય ‘સત્’લક્ષણવાળું એવું જે આખુંય વિશ્વ તે બન્નેના જ્ઞેયાકારો પોતાનામાં યુગપદ ગુંથાઈ જવાથી (-જ્ઞાતૃતત્ત્વમાં એકીસાથે જણાતા હોવાથી) તે બન્નેના *અધિષ્ઠાનભૂત -એવા ‘સત્’લક્ષણવાળા જ્ઞાતૃતત્ત્વનો નિશ્ચય કર્યો હોવાથી ‘સૂત્રો અને અર્થોના પદને (અધિષ્ઠાનને) જેણે નિશ્ચિત કરેલ છે એવો’ હોય, (૨) નિરુપરાગ ઉપયોગને લીધે ‘કષાયોને જેણે શમાવ્યા છે એવો’ હોય અને (૩) નિષ્કંપ ઉપયોગનો *બહુશઃ અભ્યાસ કરવાથી ‘અ-ધિક તપવાળો’ હોય-એ રીતે (આ ત્રણ કારણે) જે જીવ સારી રીતે સંયત હોય, તે (જીવ) પણ લૌકિકસંગથી (લૌકિક જનના સંગથી) અસંયત જ થાય છે, કારણ કે અગ્નિની સંગતિમાં રહેલા પાણીની માફક તેને વિકાર અવશ્યંભાવી છે. માટે લૌકિકસંગ સર્વથા નિષેધ્ય જ છે.

ભાવાર્થ:- જે જીવ સંયત હોય, એટલે કે (૧) જેણે શબ્દબ્રહ્મને અને તેના વાચ્યરૂપ સમસ્ત પદાર્થોને જાણનાર જ્ઞાતૃતત્ત્વનો નિર્ણય કર્યો હોય, (૨) જેણે કષાયોને શમાવ્યા હોય અને (૩) જે અધિક તપવાળો હોય, તે જીવ પણ લૌકિક જનના સંગથી અસંયત જ થાય છે; કારણ કે જેમ અગ્નિના સંગથી પાણીમાં ગરમપણારૂપ વિકાર અવશ્ય થાય છે, તેમ લૌકિક જનના સંગને નહિ છોડનાર સંયતને અસંયતપણારૂપ વિકાર અવશ્ય થાય છે. માટે લૌકિક જનોનો સંગ સર્વ પ્રકારે ત્યાજ્ય જ છે. ૨૬૮.

* જ્ઞાતૃતત્ત્વનો સ્વભાવ શબ્દબ્રહ્મને અને તેના વાચ્યરૂપ વિશ્વને યુગપદ જાણવાનો છે તેથી તે અપેક્ષાએ જ્ઞાતૃતત્ત્વને શબ્દબ્રહ્મનું અને વિશ્વનું અધિષ્ઠાન (આધાર) કહેલ છે. સંયત જીવને એવા જ્ઞાતૃતત્ત્વનો નિશ્ચય હોય છે.

* બહુશઃ = (૧) ઘણો; ખૂબ; બહુ. (૨) વારંવાર.

અથ લૌકિકલક્ષણમુપલક્ષયતિ-

ણિગ્ગંથં પવ્વઙ્ગદો વટ્ટદિ જદિ ઇહિગેહિ કમ્મેહિં ।
સો લોગિગો ત્તિ ભણિદો સંજમતવસંપજુત્તોવિ ॥ ૨૬૧ ॥

નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રવ્રજિતો વર્તતે યદ્દૈહિકૈઃ કર્મભિઃ ।
સ લૌકિક ઇતિ ભણિતઃ સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તોઽપિ ॥ ૨૬૧ ॥

પ્રતિજ્ઞાતપરમનૈર્ગ્રન્થ્યપ્રવ્રજ્યત્વાદુદ્ભૂતસંયમતપોભારોઽપિ મોહબહુલતયા શ્લથીકૃતશુદ્ધચે-
તનવ્યવહારો મુહુર્મનુષ્યવ્યવહારેણ વ્યાઘૂર્ણમાનત્વાદૈહિકકર્માનિવૃત્તૌ લૌકિક ઇત્યુચ્યતે ॥ ૨૬૧ ॥

અથાનુકમ્પાલક્ષણં કથ્યતે-

તિસિદં બુભુક્ષિદં વા દુહિદં દઢૂણ જો હિ દુહિદમણો ।
પહિવજ્જદિ તં કિવયા તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા ॥ ૨૬૨ ॥

તિસિદં બુભુક્ષિદં વા દુહિદં દઢૂણ જો હિ દુહિદમણો પહિવજ્જદિ તૃષિતં વા બુભુક્ષિતં વા
દુઃખિતં વા દૃષ્ટા કમપિ પ્રાણિનં યો હિ સ્ફુટં દુઃખિતમનાઃ સન્ પ્રતિપદ્યતે સ્વીકરોતિ । કં
કર્મતાપન્નમ્ । તં તં પ્રાણિનમ્ । કયા । કિવયા કૃપયા દયાપરિણામેન । તસ્સેસા હોદિ અણુકંપા

હવે 'લૌકિક'નું (અર્થાત્ લૌકિક જનનું) લક્ષણ કહે છે:-

નિર્ગ્રંથરૂપ દીક્ષા વડે સંયમતપે સંયુક્ત જે,
લૌકિક કહ્યો તેને ય, જો છોડે ન ઐહિક કર્મને. ૨૬૨.

અન્યાર્થ:- [નૈર્ગ્રન્થ્યં પ્રવ્રજિતઃ] જે (જીવ) નિર્ગ્રંથપણે દીક્ષિત હોવાથી
[સંયમતપઃસમ્પ્રયુક્તઃ અપિ] સંયમતપસંયુક્ત હોય તેને પણ, [યદિ સઃ] જો તે [દૈહિકૈઃ કર્મભિઃ
વર્તતે] ઐહિક કાર્યો સહિત વર્તતો હોય તો, [લૌકિકઃ ઇતિ ભણિતઃ] 'લૌકિક' કહ્યો છે.

ટીકા:- પરમ નિર્ગ્રંથતારૂપ પ્રવ્રજ્યાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હોવાથી જે જીવ સંયમતપના ભારને
વહેતો હોય તેને પણ, જો તે મોહની બહુલતાને લીધે શુદ્ધચેતનવ્યવહારને છોડીને નિરંતર
મનુષ્યવ્યવહાર વડે ધૂમરી ખાતો હોવાથી 'ઐહિક કર્મોથી અનિવૃત્ત હોય તો, 'લૌકિક' કહેવાય છે.
૨૬૨.

૧. ધૂમરી ખાતો = આમ-તેમ ભ્રમતો; ચક્કર ચક્કર ફરતો; ડામાડોળ વર્તતો.

૨. ઐહિક = દુન્યવી; લૌકિક. [પ્યાતિપૂજાલાભનાં નિમિત્તભૂત જ્યોતિષ, મંત્ર, વાદ, વૈદક વગેરેનાં કાર્યો
ઐહિક કાર્યો છે.]

अथ सत्सङ्गं विधेयत्वेन दर्शयति-

**तम्हा समं गुणादो समणो समणं गुणेहिं वा अहियं ।
अधिवसदु तम्हि णिच्चं इच्छदि जदि दुखपरिमोक्खं ॥ २७० ॥**

**तस्मात्समं गुणात् श्रमणः श्रमणं गुणैर्वाधिकम् ।
अधिवसतु तत्र नित्यं इच्छति यदि दुःखपरिमोक्षम् ॥ २७० ॥**

यतः परिणामस्वभावत्वेनात्मनः सप्तार्चिःसङ्गतं तोयमिवावश्यम्भावि विकारत्वाच्चौकिक-
सङ्गात्संयतोऽप्यसंयत एव स्यात्; ततो दुःखमोक्षार्थिना गुणैः समोऽधिको वा श्रमणः

तस्य पुरुषस्यैषा प्रत्यक्षीभूता शुभोपयोगरूपानुकम्पा दया भवतीति। इमां चानुकम्पां ज्ञानी स्वस्थभावनामविनाशयन् संक्लेशपरिहारेण करोति। अज्ञानी पुनः संक्लेशेनापि करोतीत्यर्थः ॥३६॥ अथ लौकिकलक्षणं कथयति—**णिग्गंथो पव्वइदो** वस्त्रादिपरिग्रहरहितत्वेन निर्ग्रन्थोऽपि दीक्षाग्रहणेन प्रव्रजितोऽपि **वट्टदि जदि** वर्तते यदि चेत्। **कैः। एहिगेहि कम्मोहिं** ऐहिकैः कर्मभिः भेदाभेदरत्नत्रयभावनाशकैः ख्यातिपूजालाभनिमित्तैर्ज्योतिषमन्त्रवादवैदकादिभिरैहिकजीवनोपाय—कर्मभिः। **सो लोगिगो ति भणिदो** स लौकिको व्यावहारिक इति भणितः। किंविशिष्टोऽपि। **संजमतवसंजुदो चावि** द्रव्यरूपसंयमतपोभ्यां संयुक्तश्चापीत्यर्थः॥ २६९॥ अथोत्तमसंसर्गः कर्तव्य इत्युपदिशति—**तम्हा** यस्माद्धीनसंसर्गाद्गुणहानिर्भवति तस्मात्कारणात् **अधिवसदु** अधिवसतु तिष्ठतु। स कः कर्ता। **समणो** श्रमणः। **क्व। तम्हि** तस्मिन्नधिकरणभूते। **णिच्चं** नित्यं सर्वकालम्। तस्मिन्कुत्र। **समणं** श्रमणे।

इवे सत्संग विधेय (-करवायोग्य) छे अम दशवि छे:-

**तेथी श्रमणने डोय जे दुभमुडित केरी भावना,
तो नित्य वसवुं समान अगर विशेष गुणानी संगमां. २७०.**

अन्वयार्थः- [तस्मात्] (लौकिक जनना संगथी संयत पण असंयत थाय छे) तेथी [यदि] जे [श्रमणः] श्रमण [दुःखपरिमोक्षम् इच्छति] दुःखथी परिमुक्त थवा छत्थतो डोय तो ते [गुणात् समं] समान गुणवाणा श्रमणना [वा] अथवा [गुणैः अधिकं श्रमणं तत्र] अधिक गुणवाणा श्रमणना संगमां [नित्यम् अधिवसतु] नित्य वसो.

टीका:- आत्मा परिणामस्वभाववाणो डोवाथी, अग्निना संगमां रडेवा पाणीनी माइड (संयतने पण) लौकिकसंगथी विडार अवस्थंभावी डोवाने लीधे संयत पण (लौकिकसंगथी) असंयत ज थाय छे; तेथी दुःखमोक्षार्थी (-दुःखथी मुक्त थवाना अर्थी) श्रमणे (१) समान गुणवाणा श्रमणनी साथे अथवा (२) अधिक गुणवाणा श्रमणनी साथे

[ભગવાનશ્રીકુંદકુંદ-

શ્રમણેન નિત્યમેવાધિવસનીયઃ। તથાસ્ય શીતાપવરકકોણનિહિતશીતતોયવત્સમગુણસજ્ઞાત્
ગુણરક્ષા , શીતતરતુહિનશર્કરાસમ્પૃક્તશીતતોયવત્ ગુણાધિકસજ્ઞાત્ ગુણવૃદ્ધિઃ॥ ૨૭૦॥

***इत्यध्यास्य शुभोपयोगजनितां काञ्चित्प्रवृत्तिं यतिः
सम्यक् संयमसौष्ठवेन परमां क्रामन्निवृत्तिं क्रमात्।
हेलाक्रान्तसमस्तवस्तुविसरप्रस्ताररम्योदयां
ज्ञानानन्दमयीं दशामनुभवत्वेकान्ततः शाश्वतीम्॥ १७॥**
-इति शुभोपयोगप्रज्ञापनम्।

લક્ષણવશાદધિકરણે કર્મ પઠ્યતે। કથંભૂતે શ્રમણે। સમં સમે સમાને। કસ્માત્। ગુણાદો
બાહ્યામ્યન્તરરત્નત્રયલક્ષણગુણાત્। પુનરપિ કથંભૂતે। અહિયં વા સ્વસ્માદધિકે વા। કૈઃ। ગુણેહિં
મૂલોત્તરગુણૈઃ। યદિ કિમ્। **इच्छदि जिदि** इच्छति वाञ्छति यदि चेत्। કમ્। **दुखपरिमोक्षं**
સ્વાત્મોત્થસુખવિલક્ષણાનાં નારકાદિદુઃખાનાં મોક્ષં દુઃખપરિમોક્ષમિતિ। અથ વિસ્તરઃ—યથાગ્નિસંયોગાત્
જલસ્ય શીતલગુણવિનાશો ભવતિ તથા વ્યાવહારિકજનસંસર્ગાત્સંયતસ્ય સંયમગુણવિનાશો ભવતીતિ
જ્ઞાત્વા તપોધનઃ કર્તા સમગુણં ગુણાધિકં વા તપોધનમાશ્રયતિ, તદાસ્ય તોપધનસ્ય યથા
શીતલભાજન—

સદાય વસવું યોગ્ય છે. એ રીતે તે શ્રમણને (૧) શીતળ ઘરના ખૂણામાં રાખેલા શીતળ પાણીની
માફક સમાન ગુણવાળાના સંગથી ગુણરક્ષા થાય છે અને (૨) વધારે શીતળ ફિમના સંપર્કમાં રહેલા
શીતળ પાણીની માફક અધિક ગુણવાળાના સંગથી ગુણવૃદ્ધિ થાય છે (અર્થાત્ જેમ શીતળ ઘરના
ખૂણામાં રાખેલું પાણી શીતળ રહે છે અને બરફના સંગથી પાણી વિશેષ શીતળ થાય છે તેમ સમાન
ગુણવાળાના સંગથી શ્રમણને ગુણની રક્ષા થાય છે અને અધિક ગુણવાળાના સંગથી શ્રમણને ગુણની
વૃદ્ધિ થાય છે). ૨૭૦.

[હવે, શ્રમણ ક્રમશઃ પરમ નિવૃત્તિને પામીને શાશ્વત જ્ઞાનાનંદમય દશાને અનુભવો એમ શ્લોક
દ્વારા કહે છે:-]

[અર્થ:-]એરીતે શુભોપયોગજનિત કાંઈક પ્રવૃત્તિને સેવીને યતિ સમ્યક્ પ્રકારે સંયમના
સૌષ્ઠવ વડે ક્રમશઃ પરમ નિવૃત્તિને પહોંચતો થકો, જેનો રમ્ય ઉદય સમસ્ત વસ્તુસમૂહના વિસ્તારને
લીલાથી પહોંચી વળે છે (-રમતમાત્રથી જાણી લે છે) એવી શાશ્વતી જ્ઞાનાનંદમયી દશાને એકાંતે
અનુભવો.

આ રીતે શુભોપયોગ-પ્રજ્ઞાપન પૂર્ણ થયું.

* શાદૂલવિક્રીડિત છંદ

૧. સૌષ્ઠવ = શ્રેષ્ઠતા; ઉત્કૃષ્ટતા; સારાપણું; સુંદરતા.

૨. એકાંતે = કેવળ; સર્વથા; અત્યંત. (યતિ કેવળ જ્ઞાનાનંદમયી દશાને જ અત્યંત અનુભવો.)

અથ પञ્ચરત્નમ્ ।

*તન્ન્રસ્યાસ્ય શિખણ્ડમણ્ડનમિવ પ્રદ્યોતયત્સર્વતો-
ડ્ઢૈતીયીકમથાર્હતો ભગવતઃ સંક્ષેપતઃ શાસનમ્ ।
વ્યાકુર્વઞ્જગતો વિલક્ષણપથાં સંસારમોક્ષસ્થિતિં
જીયાત્સમ્પ્રતિ પञ્ચરત્નમનઘં સૂત્રૈરિમૈઃ પञ્ચભિઃ ॥ ૧૮ ॥

અથ સંસારતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ-

**જે અજઘાગહિદત્થા એદે તચ્ચ તિ ણિચ્છિદા સમયે ।
અઘંતફલસમિદ્ધં ભમંતિ તે તો પરં કાલં ॥ ૨૭૧ ॥**

સહિતશીતલજલસ્ય શીતલગુણરક્ષા ભવતિ તથા સમગુણસંસર્ગાદ્ગુણરક્ષા ભવતિ । યથા ચ તસ્યૈવ જલસ્ય કર્પૂરશર્કરાદિશીતલદ્રવ્યનિક્ષેપે કૃતે સતિ શીતલગુણવૃદ્ધિર્ભવતિ તથા નિશ્ચયવ્યવહારરત્નત્રયગુણાધિકસંસર્ગોદ્ગુણવૃદ્ધિર્ભવતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥ ૨૭૦ ॥ ઇતઃપરં પઞ્ચમસ્થલે સંક્ષેપેણ સંસારસ્વરૂપસ્ય મોક્ષસ્વરૂપસ્ય ચ પ્રતીત્યર્થં પઞ્ચરત્નભૂતગાથાપઞ્ચકેન વ્યાખ્યાનં કરોતિ । તદ્ઘથા—અથ સંસારસ્વરૂપં પ્રકટયતિ—જે **અજઘાગહિદત્થા** વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતનિશ્ચયવ્યવહાર—રત્નત્રયાર્થપરિજ્ઞાનાભાવાત્ યેડ્યથાગૃહીતાર્થાઃ વિપરીતગૃહીતાર્થાઃ । પુનરપિ કથંભૂતાઃ । **એદે તચ્ચ તિ ણિચ્છિદા** એતે તત્ત્વમિતિ નિશ્ચિતાઃ, એવે યે મયા કલ્પિતાઃ પદાર્થાસ્ત એવ તત્ત્વમિતિ નિશ્ચિતાઃ, નિશ્ચયં કૃતવન્તઃ । ક્વ સ્થિત્વા । **સમયે**

હવે પાંચ રત્નો છે (અર્થાત્ હવે પાંચ રત્નો જેવી પાંચ ગાથાઓ કહેવામાં આવે છે) .

[ત્યાં પ્રથમ, શ્લોક દ્વારા તે પાંચ ગાથાઓનો મહિમા કરવામાં આવે છે :]

[અર્થ:-] હવે આ શાસ્ત્રને કલગીના અલંકાર જેવાં (અર્થાત્ આ શાસ્ત્રના ચૂડામણિ-મુગટ મણિ જેવાં) આ પાંચ સૂત્રોરૂપ નિર્મળ પાંચ રત્નો-કે જેઓ સંક્ષેપથી અર્હતભગવાનના સમગ્ર અદ્વિતીય શાસનને સર્વતઃ પ્રકાશે છે તેઓ—*વિલક્ષણ પંથવાળી સંસાર-મોક્ષની સ્થિતિને જગત સમક્ષ પ્રગટ કરતાં થકાં જયવંત વર્તો.

હવે સંસારતત્ત્વ પ્રગટ કરે છે:-

**સમયસ્થ હો પણ સેવી ભ્રમ અયથા ગ્રહે જે અર્થને,
અત્યંતફળસમૃદ્ધ ભાવી કાળમાં જીવ તે ભમે. ૨૭૧.**

* શાર્દૂલવિકીરિત ઇંદ

* વિલક્ષણ = ભિન્નભિન્ન. (સંસારની સ્થિતિ અને મોક્ષની સ્થિતિ ભિન્નભિન્ન પંથવાળી છે અર્થાત્ સંસાર અને મોક્ષના પંથ જુદા જુદા છે.)

**ये अयथागृहीतार्था एते तत्त्वमिति निश्चिताः समये ।
अत्यन्तफलसमृद्धं भ्रमन्ति ते अतः परं कालम् ॥ २७१ ॥**

ये स्वयमविवेकतोऽन्यथैव प्रतिपद्यार्थानित्थमेव तत्त्वमिति निश्चयमारचयन्तः सततं समुपचीयमानमहामोहमलमलीमसमानसतया नित्यमज्ञानिनो भवन्ति, ते खलु समये स्थिता अप्यनासादितपरमार्थश्रामण्यतया श्रमणाभासाः सन्तोऽनन्तकर्मफलोपभोगप्राग्भारभयंकरमनन्त-कालमनन्तभावान्तरपरावर्तैरनवस्थितवृत्तयः संसारतत्त्वमेवावबुध्यताम् ॥ २७१ ॥

નિર્ગ્થરૂપદ્રવ્યસમયે । અદ્વંતફલસમિદ્ધં ભમંતિ તે તો પરં કાલં અત્યન્તફલસમૃદ્ધં ભ્રમન્તિ તે અતઃ પરં કાલમ્ । દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવપન્નપ્રકારસંસારપરિભ્રમણરહિતશુદ્ધાત્મસ્વરૂપભાવનાચ્યુતાઃ સન્તઃ પરિભ્રમન્તિ । કમ્ । પરં કાલં અનન્તકાલમ્ । કથંભૂતમ્ । નારકાદિદુઃખરૂપા—ત્યન્તફલસમૃદ્ધમ્ । પુનરપિ કથંભૂતમ્ । અતો વર્તમાનકાલાત્પરં ભાવિનમિતિ । કથંભૂતમ્ । અયમત્રાર્થઃ— ઇત્થંભૂતસંસારપરિભ્રમણપરિણતપુરુષા એવાભેદેન સંસારસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૨૭૧ ॥ અથ મોક્ષસ્વરૂપં પ્રકાશયતિ—અજઘાચારવિજુત્તો નિશ્ચયવ્યવહાર—

अन्यथार्थः- [ये] જેઓ, [समये] ભલે તેઓ સમયમાં હોય તોપણ (—ભલે તેઓ દ્રવ્યલિંગીપણે જિનમતમાં હોય તોપણ), [एते तत्त्वम्] ‘આ તત્ત્વ છે (અર્થાત્ આમ જ વસ્તુસ્વરૂપ છે)’ [इति निश्चिताः] એમ નિશ્ચયવંત વર્તતા થકા [अयथागृहीतार्थाः] પદાર્થોને અયથાતથપણે ગ્રહે છે (—જેવા નથી તેવા સમજે છે), [ते] તેઓ [अत्यन्तफलसमृद्धम्] અત્યંતફળસમૃદ્ધ (અનંત કર્મફળોથી ભરેલા) એવા [अतः परं कालं] હવે પછીના કાળમાં [भ्रमन्ति] પરિભ્રમણ કરશે.

टीका:- જેઓ સ્વયં અવિવેકથી પદાર્થોને અન્યથા જ અંગીકૃત કરીને (—બીજી રીતે જ સમજીને) ‘આમ જ તત્ત્વ (વસ્તુસ્વરૂપ) છે’ એમ નિશ્ચય કરતા થકા, સતત એકત્રિત કરવામાં આવતા મહા મોહમળથી મલિન મનવાળા હોવાને લીધે નિત્ય અજ્ઞાની છે, તેઓ ભલે સમયમાં (—દ્રવ્યલિંગીપણે જિનમાર્ગમાં) સ્થિત હોય તોપણ પરમાર્થ શ્રામણ્યને પામેલા નહિ હોવાથી ખરેખર શ્ર મણાભાસ વર્તતા થકા, અનંત કર્મફળના ૨ઉપભોગરાશિથી ભયંકર એવા અનંતકાળ સુધી અનંત ભાવાંતરરૂપ પરાવર્તનો વડે ૩અનવસ્થિત વૃત્તિવાળા રહેવાને લીધે, તેમને સંસારતત્ત્વ જ જાણવું. ૨૭૧.

૧. એકત્રિત = એકઠો; ભેગો.

૨. રાશિ = ઢગલો; સમૂહ; જથ્થો.

૩. અનવસ્થિત = અસ્થિર. [મિથ્યાદષ્ટિઓએ ભલે દ્રવ્યલિંગ ધારણ કર્યું હોય તોપણ તેમને અનંત કાળ સુધી ૧ અનંત ભિન્નભિન્ન ભાવોરૂપે—ભાવાંતરરૂપે પરાવર્તન (પલટવું) થયા કરવાથી તેઓ અસ્થિર પરિણતિવાળા રહેશે અને તેથી તેઓ સંસારતત્ત્વ જ છે.]

અથ મોક્ષતત્ત્વમુદ્ધાટયતિ-

**અજધાચારવિજુત્તો જઘત્થપદણિચ્છિદો પસંતપ્પા ।
અફલે ચિરં ણ જીવદિ ઇહ સો સંપુણ્ણસામણ્ણો ॥ ૨૭૨ ॥**

**અયથાચારવિયુક્તો યથાર્થપદનિશ્ચિતઃ પ્રશાન્તાત્મા ।
અફલે ચિરં ન જીવતિ ઇહ સ સમ્પૂર્ણશ્રામણ્યઃ ॥ ૨૭૨ ॥**

યસ્મિલોકચૂલિકાયમાનનિર્મલવિવેકદીપિકાલોકશાલિતયા યથાવસ્થિતપદાર્થનિશ્ચય-
નિવર્તિતૌત્સુક્યસ્વરૂપમન્થરસતતોપશાન્તાત્મા સન્ સ્વરૂપમેકમેવાભિમુખ્યેન ચરન્નયથાચાર-

પન્નાચારભાવનાપરિણતત્વાદયથાચારવિયુક્તઃ, વિપરીતાચારરહિત ઇત્યર્થઃ, જઘત્થપદણિચ્છિદો
સહજાનન્દૈકસ્વભાવનિજપરમાત્માદિપદાર્થપરિજ્ઞાનસહિતત્વાદ્યથાર્થપદનિશ્ચિતઃ, પસંતપ્પા વિશિષ્ટ-
પરમોપશમભાવપરિણતનિજાત્મદ્રવ્યભાવનાસહિતત્વાત્પ્રશાન્તાત્મા, જો યઃ કર્તા સો સંપુણ્ણસામણ્ણો સ
સંપૂર્ણશ્રામણ્યઃ સન્ ચિરં ણ જીવદિ ચિરં બહુતરકાલં ન જીવતિ, ન તિષ્ઠતિ। ક્ક। અફલે
શુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુત્પન્નસુખામૃતરસાસ્વાદરહિતત્વેનાફલે ફલરહિતે સંસારે। કિન્તુ શીઘ્રં મોક્ષં
ગચ્છતીતિ। અયમત્ર ભાવાર્થઃ-

હવે મોક્ષતત્ત્વ પ્રગટ કરે છે:-

**અયથાચરણહીન, સૂત્ર-અર્થસુનિશ્ચયી ઉપશાંત જે,
તે પૂર્ણ સાધુ અફળ આ સંસારમાં ચિર નહિ રહે. ૨૭૨.**

અન્યાર્થઃ- [યથાર્થપદનિશ્ચિતઃ] જે જીવ યથાતથપણે પદોના અને અર્થોના (પદાર્થોના)
નિશ્ચયવાળો હોવાથી [પ્રશાન્તાત્મા] ^૧પ્રશાંતાત્મા છે અને [અયથાચારવિયુક્તઃ] ^૨અયથાચાર રહિત છે,
[સઃ સમ્પૂર્ણશ્રામણ્યઃ] તે સંપૂર્ણ શ્રામણ્યવાળો જીવ [અફલે] અફળ (-કર્મફળ રહિત થયેલા) એવા
[ઇહ] આ સંસારમાં [ચિરં ન જીવતિ] ચિરકાળ રહેતો નથી (-અલ્પ કાળમાં મુક્ત થાય છે).

ટીકા:- જે (શ્રમણ) ત્રિલોકની કલગી સમાન નિર્મળ વિવેકરૂપી દીવીના પ્રકાશવાળો હોવાને
લીધે યથાસ્થિત પદાર્થનિશ્ચય વડે ઉત્સુકતા નિવર્તાવીને (ટાળીને) ^૩સ્વરૂપમન્થર રહેવાથી સતત
' ઉપશાંતાત્મા ' વર્તતો થકો, સ્વરૂપમાં એકમાં જ અભિમુખપણે

૧. પ્રશાંતાત્મા = પ્રશાંતસ્વરૂપ; પ્રશાંતમૂર્તિ; ઉપશાંત; ઠરી ગયેલો.

૨. અયથાચાર = અયથાતથ આચાર; અયથાર્થ ચારિત્ર; અન્યથા આચરણ.

૩. સ્વરૂપમન્થર = સ્વરૂપમાં જામી ગયેલો. [મન્થર = સુસ્ત; ધીમો. આ શ્રમણ સ્વરૂપમાં તૃપ્ત તૃપ્ત હોવાથી જાણે કે તે
સ્વરૂપની બહાર નીકળવાનો આળસુ-સુસ્ત હોય એમ, સ્વરૂપપ્રશાંતિમાં મગ્ન થઈને રહ્યો છે.]

વિયુક્તો નિત્યં જ્ઞાની સ્યાત્, સ ખલુ સમ્પૂર્ણશ્રામણ્યઃ સાક્ષાત્ શ્રમણો હેલાવકીર્ણસકલપ્રાક્તન-
કર્મફલત્વાદનિષ્પાદિતનૂતનકર્મફલત્વાદ્ધ પુનઃ પ્રાણધારણદૈન્યમનાસ્કન્દન્ દ્વિતીયભાવપરાવર્તા-
ભાવાત્ શુદ્ધસ્વભાવાવસ્થિતવૃત્તિર્મોક્ષતત્ત્વમવબુદ્ધ્યતામ્ ॥ ૨૭૨ ॥

અથ મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વમુદ્ઘાટયતિ-

**સમ્મં વિદિદપદત્થા ચત્તા ઉવહિં બહિસ્થમજ્ઞાત્થં ।
વિસયેસુ ણાવસત્તા જે તે સુદ્ધ તિ ણિદ્દિઢ્ઠા ॥ ૨૭૩ ॥**

**સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાસ્ત્યક્ત્વોપધિં બહિસ્થમધ્યસ્થમ્ ।
વિષયેષુ નાવસક્તા યે તે શુદ્ધા ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ ॥ ૨૭૩ ॥**

ઈત્થંભૂતમોક્ષતત્ત્વપરિણતપુરુષ એવાભેદેન મોક્ષસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥ ૨૭૨ ॥ અથ મોક્ષકારણમા-
ખ્યાતિ-**સમ્મં વિદિદપદત્થા** સંશયવિપર્યયાનધ્યવસાયરહિતાનન્તજ્ઞાનાદિસ્વભાવનિજપરમાત્મ-
પદાર્થપ્રભૃતિસમસ્તવસ્તુવિચારચતુરચિત્તચાતુર્યપ્રકાશમાનસાતિશયપરમવિવેકજ્યોતિષા સમ્યગ્વિ-
દિતપદાર્થાઃ । પુનરપિ કિંરૂપાઃ । **વિસયેસુ ણાવસત્તા** પચ્ચેન્દ્રિયવિષયાધીનરહિતત્ત્વેન
નિજાત્મતત્ત્વભાવનારૂપપરમસમાધિસંજાતપરમાનન્દૈક-

ચરતો (વિચરતો-રમતો) હોવાથી 'અયથાચાર રહિત' વર્તતો થકો, નિત્ય જ્ઞાની હોય, તે ખરેખર
સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળા સાક્ષાત્ શ્રમણને મોક્ષતત્ત્વ જાણવું, કારણ કે પહેલાંનાં સકળ કર્મનાં ફળ તેણે
લીલાથી નષ્ટ કર્યા હોવાથી અને નૂતન કર્મફળને તે નિપજાવતો નહિ હોવાથી, ફરીને પ્રાણધારણરૂપ
દીનતાને નહિ પામતો થકો દ્વિતીય ભાવરૂપ પરાવર્તનના અભાવને લીધે શુદ્ધ સ્વભાવમાં *અવસ્થિત
વૃત્તિવાળો રહે છે. ૨૭૨.

હવે મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ પ્રગટ કરે છે:-

**જાણી યથાર્થ પદાર્થને, તજી સંગ અંતર્બાહ્યને,
આસક્ત નહિ વિષયો વિષે જે, 'શુદ્ધ' ભાખ્યા તેમને. ૨૭૩.**

અન્યયાર્થ:- [સમ્યગ્વિદિતપદાર્થાઃ] સમ્યક્ (યથાર્થપણે) પદાર્થોને જાણતા થકા [યે]
જેઓ [બહિસ્થમધ્યસ્થમ્] બહિરંગ તથા અંતરંગ [ઉપધિં] પરિગ્રહને [ત્યક્ત્વા] છોડીને [વિષયેષુ
ન અવસક્તાઃ] વિષયોમાં આસક્ત નથી, [તે] તેમને [શુદ્ધાઃ ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ] 'શુદ્ધ' કહેવામાં આવ્યા
છે.

* અવસ્થિત = સ્થિર. [આ સંપૂર્ણશ્રામણ્યવાળા જીવને બીજા ભાવરૂપ પરાવર્તન (પલટાવું) થતું નથી, તે સદા એક જ
ભાવરૂપે રહે છે-શુદ્ધ સ્વભાવમાં સ્થિર પરિણતિરૂપે રહે છે, તેથી તે જીવ મોક્ષતત્ત્વ જ છે.]

अनेकान्तकलितसकलज्ञातृज्ञेयतत्त्वयथावस्थितस्वरूपपाण्डित्यशौण्डाः सन्तः समस्तब-
हिरङ्गान्तरङ्गसङ्गतिपरित्यागविविक्तान्तश्चकचकायमानानन्तशक्तिचैतन्यभास्वरात्मतत्त्वस्वरूपाः
स्वरूपगुप्तसुषुप्तकल्पान्तस्तत्त्ववृत्तितया विषयेषु मनागप्यासक्तिमनासादयन्तः समस्तानुभाववन्तो
भगवन्तः शुद्धा एवासंसारघटितविकटकर्मकवाटविघटनपटीयसाध्यवसायेन प्रकटीक्रियमाणा-
वदाना मोक्षतत्त्वसाधनतत्त्वमवबुध्यताम् ॥ २७३ ॥

अथ मोक्षतत्त्वसाधनतत्त्वं सर्वमनोरथस्थानत्वेनाभिनन्दयति-

सुद्धस्स य सामण्णं भणियं सुद्धस्स दंसणं णाणं ।

सुद्धस्स य णिव्वाणं सो च्चिय सिद्धो णमो तस्स ॥ २७४ ॥

લક્ષણસુખસુધારસાસ્વાદાનુભવબલેન વિષયેષુ મનાગપ્યનાસક્તાઃ। કિં કૃત્વા। પૂર્વં સ્વસ્વરૂપપરિગ્રહં સ્વીકારં કૃત્વા, ચત્તા ત્યક્ત્વા। કમ્। ઉવહિં ઉપધિં પરિગ્રહમ્। કિંવિશિષ્ટમ્। બહિત્થમજ્ઝત્થં બહિસ્થં ક્ષેત્રવાસ્ત્વાદ્યનેકવિધં મધ્યસ્થં મિથ્યાત્વાદિચતુર્દશભેદભિન્નમ્। જે એવંગુણવિશિષ્ટાઃ યે મહાત્માનાઃ તે સુદ્ધ ત્તિ ણિદ્ધિદ્ધા તે શુદ્ધાઃ શુદ્ધોપયોગિનઃ ઇતિ નિર્દિષ્ટાઃ કથિતાઃ। અનેન વ્યાખ્યાનેન કિમુક્તં ભવતિ— ઇત્થંભૂતાઃ પરમયોગિન એવાભેદેન મોક્ષમાર્ગ ઇત્યવબોદ્ધવ્યમ્ ॥ ૨૭૩ ॥ અથ શુદ્ધોપયોગલક્ષણમોક્ષમાર્ગ સર્વમનોરથસ્થાનત્વેન પ્રદર્શયતિ—**ભણિયં** ભણિતમ્। કિમ્। **સામણ્ણં** સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈકાગ્રયલક્ષણં

ટીકા:- અનેકાંત વડે જણાતું જે સકળ જ્ઞાતૃતત્ત્વનું અને જ્ઞેયતત્ત્વનું યથાસ્થિત સ્વરૂપ તેના પાંડિત્યમાં જેઓ પ્રવીણ છે, અંતરંગમાં ચક્રચક્રાટ કરતા અનંતશક્તિવાળા ચૈતન્યથી ભાસ્વર (તેજસ્વી) આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપને જેમણે સમસ્ત બહિરંગ તથા અંતરંગ સંગતિના પરિત્યાગ વડે વિવિક્ત (ભિન્ન) કર્યું છે, અને (તેથી) અંતઃતત્ત્વની વૃત્તિ (-આત્માની પરિણતિ) સ્વરૂપગુપ્ત અને 'સુષુપ્ત સમાન રહેવાને લીધે જેઓ વિષયોમાં જરા પણ આસક્તિ પામતા નથી, -એવા જે સકળ-મહિમાવંત ભગવંત 'શુદ્ધો' (-શુદ્ધોપયોગીઓ) તેમને જ મોક્ષતત્ત્વનું સાધનતત્ત્વ જાણવું (અર્થાત્ તે શુદ્ધોપયોગીઓ જ મોક્ષમાર્ગરૂપ છે), કારણ કે તેઓ અનાદિ સંસારથી રચાયેલા-બંધ રહેલા વિકટ કર્મકપાટને તોડવાના-ખોલવાના અતિ ઉગ્ર પ્રયત્ન વડે પરાક્રમ પ્રગટ કરી રહ્યા છે. ૨૭૩.

इये मोक्षतत्त्वना साधनतत्त्वने (अर्थात् शुद्धोपयोगीने) सर्व मनोरथना स्थान तरीके अभिनन्दे (प्रशंसे) छे:-

રે! શુદ્ધને શ્રામણ્ય ભાખ્યું, જ્ઞાન દર્શન શુદ્ધને,

છે શુદ્ધને નિર્વાણ, શુદ્ધ જ સિદ્ધ, પ્રણમું તેડને. ૨૭૪.

૧. સુષુપ્ત સમાન = જાણે કે સૂઈ ગઈ હોય એવી (-પ્રશાંત).

૨. કર્મકપાટ = કર્મરૂપી બારણાં; કર્મરૂપી કમાડ.

**શુદ્ધસ્ય ચ શ્રામણ્યં ભણિતં શુદ્ધસ્ય દર્શનં જ્ઞાનમ્ ।
શુદ્ધસ્ય ચ નિર્વાણં સ એવ સિદ્ધો નમસ્તસ્મૈ ॥ ૨૭૪ ॥**

યત્તાવત્સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રયૌગપદ્યપ્રવૃત્તૈકાપ્રયલક્ષણં સાક્ષાન્મોક્ષમાર્ગભૂતં શ્રામણ્યં તદ્દ્ય શુદ્ધસ્યૈવ । યદ્દ્ય સમસ્તભૂતભવદ્ભ્રાવિવ્યતિરેકકરમ્બિતાનન્તવસ્ત્વન્વયાત્મકવિશ્વસામાન્યવિશેષપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસાત્મકં દર્શનં જ્ઞાનં ચ તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યદ્દ્ય નિઃપ્રતિઘવિજૃમ્બિતસહજજ્ઞાનનન્દમુદ્રિતદિવ્યસ્વભાવં નિર્વાણં તત્ શુદ્ધસ્યૈવ । યદ્દ્ય ટક્ષોત્કીર્ણપરમાનન્દાવસ્થાસુસ્થિતાત્મસ્વભાવોપલમ્બગમ્બીરો ભગવાન્ સિદ્ધઃ સ શુદ્ધ એવ । અલં વાગ્વિસ્તરેણ, સર્વમનોરથસ્થાનસ્ય મોક્ષતત્ત્વસાધનતત્ત્વસ્ય શુદ્ધસ્ય પરસ્પરમજ્ઞાજ્ઞિભાવપરિણતભાવ્યભાવકભાવત્વાત્પ્રત્યસ્તમિતસ્વપરવિભાગો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ ॥ ૨૭૪ ॥

શત્રુમિત્રાદિસમભાવપરિણતિરૂપં સાક્ષાત્મોક્ષકારણં યદ્દ્યશ્રામણ્યમ્ । તત્તાવત્કસ્ય । **શુદ્ધસ્ય ચ** શુદ્ધસ્ય ચ શુદ્ધોપયોગિન એવ । **શુદ્ધસ્ય દંસણં ણાણં** ત્રૈલોક્યોદરવિવરવર્તિત્રિકાલવિષય—સમસ્તવસ્તુગતાનન્તધર્મૈકસમયસામાન્યવિશેષપરિચ્છિત્તિસમર્થ યદ્દર્શનજ્ઞાનદ્વયં તદ્દ્યશુદ્ધસ્યૈવ । **શુદ્ધસ્ય ચ ણિવ્વાણં** અવ્યાબાધાનન્તસુખાદિગુણાધારભૂતં પરાધીનરહિતત્વેન સ્વાયત્તં યત્ત્રિવાણં તદ્દ્યશુદ્ધસ્યૈવ । **સો દ્વિય સિદ્ધો** યો લૌકિકમાયાચ્ચન—

અન્વયાર્થઃ— [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને (-શુદ્ધોપયોગીને) [શ્રામણ્યં ભણિતં] શ્રામણ્ય ક્ષું છે, [શુદ્ધસ્ય] શુદ્ધને [દર્શનં જ્ઞાનં] દર્શન અને જ્ઞાન ક્ષું છે, [શુદ્ધસ્ય ચ] શુદ્ધને [નિર્વાણં] નિર્વાણ ક્ષેય છે, [સઃ એવ] તે જ (-શુદ્ધ જ) [સિદ્ધઃ] સિદ્ધ ક્ષેય છે; [તસ્મૈ નમઃ] તેને નમસ્કાર ક્ષે.

ટીકા:- પ્રથમ તો, સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રના યુગપદ્યપણારૂપે પ્રવર્તતી એકાગ્રતા જેનું લક્ષણ છે એવું જે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગભૂત શ્રામણ્ય, તે ‘શુદ્ધ’ને જ ક્ષેય છે; સમસ્ત ભૂત-વર્તમાન-ભાવી વ્યતિરેકો સાથે મિલિત (મિશ્રિત), અનંત વસ્તુઓના અન્વયાત્મક જે વિશ્વ તેના (૧) સામાન્યના અને (૨) વિશેષના પ્રત્યક્ષ પ્રતિભાસસ્વરૂપ જે (૧) દર્શન અને (૨) જ્ઞાન, તે ‘શુદ્ધ’ને જ ક્ષેય છે; નિર્વિઘ્ન-ખીલેલાં સહજ જ્ઞાનાનંદની મુદ્રાવાળો (-સ્વાભાવિક જ્ઞાન અને આનંદની છાપવાળો) દિવ્ય જેનો સ્વભાવ છે એવું જે નિર્વાણ, તે ‘શુદ્ધ’ને જ ક્ષેય છે; અને ટંકોત્કીર્ણ પરમાનંદ-અવસ્થારૂપે સુસ્થિત આત્મસ્વભાવની ઉપલબ્ધિથી ગંભીર એવા જે ભગવાન સિદ્ધ, તે ‘શુદ્ધ’ જ ક્ષેય છે (અર્થાત્ શુદ્ધોપયોગી જ સિદ્ધ થાય છે). વચનવિસ્તારથી બસ થાઓ; સર્વ મનોરથના સ્થાનભૂત, મોક્ષતત્ત્વના સાધનતત્ત્વરૂપ ‘શુદ્ધ’ને, જેમાંથી પરસ્પર અંગ-અંગીપણે પરિણમેલા ‘ભાવક-ભાવ્યપણાને લીધે સ્વપરનો વિભાગ અસ્ત થયો છે એવો ભાવનમસ્કાર ક્ષે. ૨૭૪.

૧. ભાવક (-ભાવનમસ્કાર કરનાર) તે અંગ (-અંશ) છે અને ભાવ્ય (-ભાવનમસ્કાર કરવાયોગ્ય પદાર્થ) તે અંગી (-અંશી) છે, તેથી આ ભાવનમસ્કારમાં ભાવક તેમ જ ભાવ્ય પોતે જ છે (-ભાવક પોતે અને ભાવ્ય પર એમ નથી).

અથ શિષ્યજનં શાસ્ત્રફલેન યોજયન્ શાસ્ત્રં સમાપયતિ-

**બુઙ્ગદિ સાસનમેયં સાગારણગારચરિયયા જુત્તો ।
જો સો પવચનસારં લઘુના કાલેણ પપ્પોદિ ॥ ૨૭૫ ॥**

**બુઘ્યતે શાસનમેતત્ સાકારાનાકારચર્યયા યુક્તઃ ।
યઃ સ પ્રવચનસારં લઘુના કાલેન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૨૭૫ ॥**

યો હિ નામ સુવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમાત્રસ્વરૂપવ્યવસ્થિતવૃત્તિસમાહિતત્વાત્ સાકારાનાકાર-
ચર્યયા યુક્તઃ સન્ શિષ્યવર્ગઃ સ્વયં સમસ્તશાસ્ત્રાર્થવિસ્તારસંક્ષેપાત્મકશ્રુતજ્ઞાનોપયોગપૂર્વકાનુ-

રસદિગ્વિજયમન્ત્રયન્ત્રાદિસિદ્ધવિલક્ષણઃ સ્વશુદ્ધાત્મોપલમ્બલક્ષણઃ ટઙ્ગોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવો જ્ઞાના-
વરણાદ્યઘ્નવિધકર્મરહિતત્વેન સમ્યક્ત્વાદ્યઘ્નગુણાન્તર્ભૂતાનન્તગુણસહિતઃ સિદ્ધો ભગવાન્ સ ચૈવ શુદ્ધઃ એવ ।
ગમો તસ્સ નિર્દોષિનિજપરમાત્મન્યારાધ્યારાધકસંબન્ધલક્ષણો ભાવનમસ્કારોઽસ્તુ તસ્યૈવ । અત્રૈતદુક્તં
ભવતિ-અસ્ય મોક્ષકારણભૂતશુદ્ધોપયોગસ્ય મધ્યે સર્વેષ્ટમનોરથા લભ્યન્ત ઇતિ મત્વા
શેષમનોરથપરિહારેણ તત્રૈવ ભાવના કર્તવ્યેતિ ॥ ૨૭૪ ॥ અથ શિષ્યજનં શાસ્ત્રફલં દર્શયન્ શાસ્ત્રં
સમાપયતિ-**પપ્પોદિ** પ્રાપ્નોતિ । **સો** સ શિષ્યજનઃ કર્તા । **કમ્** । **પવચનસારં** પ્રવચનસારશબ્દવાચ્યં
નિજપરમાત્માનમ્ । કેન । **લઘુના કાલેણ** સ્તોકકાલેન । **યઃ** કિં કરોતિ । **જો બુઙ્ગદિ** યઃ શિષ્યજનો
બુઘ્યતે જાનાતિ । **કિમ્** । **સાસનમેયં** શાસ્ત્રમિદં । **કિં** નામ । **પવચનસારં** પ્રવચનસારં, -સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય
તસ્યૈવ જ્ઞેયભૂતપરમાત્માદિ-

હવે (ભગવાન કુંદકુંદાચાર્યદેવ) શિષ્યજનને શાસ્ત્રના ફળ સાથે જોડતા થકા શાસ્ત્ર સમાપ્ત કરે
છે:-

**સાકાર અણ-આકાર ચર્યાયુક્ત આ ઉપદેશને
જે જાણતો, તે અલ્પ કાળે સાર પ્રવચનનો લહે. ૨૭૫.**

અન્યાર્થઃ- [યઃ] જે [સાકારાનાકારચર્યયા યુક્તઃ] સાકાર-અનાકાર ચર્યાથી યુક્ત વર્તતો
થકો [એતત્ શાસનં] આ ઉપદેશને [બુઘ્યતે] જાણે છે, [સઃ] તે [લઘુના કાલેન] અલ્પ કાળે
[પ્રવચનસારં] પ્રવચનના સારને (-ભગવાન આત્માને) [પ્રાપ્નોતિ] પામે છે.

ટીકા:- ^૧સુવિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનમાત્ર સ્વરૂપમાં અવસ્થિત (રહેલી) પરિણતિમાં લાગેલો હોવાને
લીધે સાકાર-અનાકાર ચર્યાથી યુક્ત વર્તતો થકો, જે શિષ્યવર્ગ પોતે સમસ્ત શાસ્ત્રના અર્થોના
^૨વિસ્તારસંક્ષેપાત્મક શ્રુતજ્ઞાનોપયોગપૂર્વક પ્રભાવ વડે કેવળ

૧. આત્માનું સ્વરૂપ માત્ર સુવિશુદ્ધ જ્ઞાન અને દર્શન છે. [તેમાં, જ્ઞાન સાકાર છે અને દર્શન અનાકાર છે.]

૨. વિસ્તારસંક્ષેપાત્મક = વિસ્તારાત્મક કે સંક્ષેપાત્મક

भावेन केवलमात्मानमनुभवन् शासनमेतद्बुध्यते स खलु निरवधित्रिसमयप्रवाहावस्थायित्वेन सकलार्थसार्थात्मकस्य प्रवचनस्य सारभूतं भूतार्थस्वसंवेद्यदिव्यज्ञानानन्दस्वभावमननुभूतपूर्वं भगवन्तमात्मानमवाप्नोति ॥ २७५ ॥

इति तत्त्वदीपिकायां श्रीमदमृतचन्द्रसूरिविरचितायां प्रवचनसारवृत्तौ चरणानुयोगसूचिका चूलिका नाम तृतीयः श्रुतस्कन्धः समाप्तः ॥ ३ ॥

પદાર્થાનાં તત્સાધ્યસ્ય નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનસ્ય ચ, તથૈવ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણસમ્યગ્દર્શનસ્ય તદ્વિષયભૂતાનેકાન્તાત્મકપરમાત્માદિદ્રવ્યાણાં તેન વ્યવહારસમ્યક્ત્વેન સાધ્યસ્ય નિજશુદ્ધાત્મરુચિ-રૂપનિશ્ચયસમ્યક્ત્વસ્ય ચ, તથૈવ ચ વ્રતસમિતિગુપ્ત્યાદ્યનુષ્ઠાનરૂપસ્ય સરાગચારિત્રસ્ય તેનૈવ સાધ્યસ્ય સ્વશુદ્ધાત્મનિશ્ચલાનુભૂતિરૂપસ્ય વીતરાગચારિત્રસ્ય ચ પ્રતિપાદકત્વાત્પ્રવચનસારાભિધે-યમ્ । કથંભૂતઃ સઃ શિષ્યજનઃ । સાગારણગારચરિયયા જુત્તો સાગારાનાગારચર્યયા યુક્તઃ । આમ્યન્તરરત્નત્રયાનુષ્ઠાનમુપાદેયં કૃત્વા બહિરજ્ઞરત્નત્રયાનુષ્ઠાનં સાગારચર્યા શ્રાવકચર્યા । બહિરજ્ઞરત્નત્રયાધારેણામ્યન્તરરત્નત્રયાનુષ્ઠાનમનાગારચર્યા પ્રમત્તસંયતાદિતપોધનચર્યૈત્યર્થઃ ॥ ૨૭૫ ॥ ઇતિ ગાથાપચ્ચકેન પચ્ચરત્નસંજ્ઞં પચ્ચમસ્થલં વ્યાખ્યાતમ્ । એવં ‘ગિચ્છિદસુત્તત્થપદો’ ઇત્યાદિ દ્વાત્રિંશદ્ગાથાભિઃ સ્થલપચ્ચકેન શુભોપયોગાભિધાનશ્ચતુર્થાન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां तातपर्यवृत्तौ पूर्वोक्तक्रमेण ‘एवं पणमिय सिद्धे’ इत्याद्येकविंशतिगाथाभिरुत्सर्गाधिकारः । तदनन्तरं ‘ण हि गिरवेक्खो चागो’ इत्यादि त्रिंशद्गाथाभिरपवादाधिकारः । ततः परं ‘एयग्गदो समणो’ इत्यादिचतुर्दशगाथाभिः श्रामण्यापरनामा मोक्षमार्गाधिकारः । ततोऽप्यनन्तरं ‘गिच्छिदसुत्तत्थपदो’ इत्यादिद्वात्रिंशद्गाथाभिः शुभोपयोगाधिकारश्चेत्यन्तराधिकारचतुष्टयेन सप्तनवतिगाथाभिश्चरणानुयोगचूलिका नामा तृतीयो महाधिकारः समाप्तः ॥ ३ ॥

આત્માને અનુભવતો, આ ઉપદેશને જાણે છે, તે (શિષ્યવર્ગ) ખરેખર, ‘ભૂતાર્થ-સ્વસંવેદ-દિવ્ય જ્ઞાનાનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવા, પૂર્વે નહિ અનુભવેલા, ભગવાન આત્માને પામે છે-કે જે (આત્મા) ત્રણે કાળના નિરવધિ પ્રવાહમાં અવસ્થાયી (-ટકનારો) હોવાથી ‘સકળ પદાર્થોના સમૂહાત્મક પ્રવચનના સારભૂત છે. ૨૭૫.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંદકુંદાચાર્યદેવપ્રણીત) શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત તત્ત્વદીપિકા નામની ટીકામાં ચરણાનુયોગસૂચક ચૂલિકા નામનો તૃતીય શ્રુતસ્કંધ સમાપ્ત થયો.

૧. પારમાર્થિક (સત્યાર્થ), સ્વસંવેદ અને દિવ્ય એવાં જે જ્ઞાન અને આનંદ તે ભગવાન આત્માનો સ્વભાવ છે.
૨. પ્રવચન સકળ પદાર્થોના સમૂહનું પ્રતિપાદન કરે છે તેથી તેને સકળ પદાર્થોના સમૂહાત્મક કહ્યું છે. [નિજ શુદ્ધાત્મા પ્રવચનના સારભૂત છે, કારણ કે પ્રવચન જે સર્વપદાર્થસમૂહનું પ્રતિપાદન કરે છે તેમાં એક નિજાત્મપદાર્થ જ પોતાને ધ્રુવ છે, બીજો કોઈ પદાર્થ પોતાને ધ્રુવ નથી.]

નનુ કોડયમાત્મા કથં ચાવાપ્યત્ત્વમ્મિત્તમ્, અભિહિતમેતત્ત્વમ્ પુનરપ્યભિધીયતે। આત્મા હિ તાવચૈતન્યસામાન્યવ્યાપ્તાનન્તધર્માધિષ્ટાત્રેકં દ્રવ્યમનન્તધર્મવ્યાપકાનન્તનયવ્યાપ્યેકશ્રુતજ્ઞાનલક્ષણ-પ્રમાણપૂર્વકસ્વાનુભવપ્રમીયમાણત્વાત્। તત્તુ દ્રવ્યનયેન પટમાત્રવચ્ચિન્માત્રમ્ ૧। પર્યાયનયેન તન્તુમાત્રવદ્દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્રમ્ ૨। અસ્તિત્વનયેનાયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થલક્ષ્યો-ન્મુખવિશિખવત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરસ્તિત્વવત્ ૩। નાસ્તિત્વનયેનાનયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરા-લવર્ત્યસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્નાસ્તિત્વવત્ ૪।

અત્રાહ શિષ્યઃ-પરમાત્મદ્રવ્યં યદ્યપિ પૂર્વં બહુધા વ્યાખ્યાતમ્, તથાપિ સંક્ષેપેણ પુનરપિ કથ્યતામિતિ। મગવાનાહ-કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણાનામાધારભૂતં યત્તદાત્મદ્રવ્યં મળ્યતે। તસ્ય ચ નયૈઃ પ્રમાણેન

[હવે ટીકાકાર શ્રી અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવ વડે પરિશિષ્ટરૂપે થોડું કહેવામાં આવે છે:]

‘આ આત્મા કોણ છે (-કેવો છે) અને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે’ એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર (પૂર્વે) કહેવાઈ ગયો છે અને (અહીં) ફરીને પણ કહેવામાં આવે છે:-

પ્રથમ તો, આત્મા ખરેખર ચૈતન્યસામાન્ય વડે વ્યાપ્ત અનંત ધર્મોનું અધિષ્ટાતા (સ્વામી) એક દ્રવ્ય છે, કારણ કે અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારા જે અનંત નયો તેમાં વ્યાપનારું જે એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ તે પ્રમાણપૂર્વક સ્વાનુભવ વડે (તે આત્મદ્રવ્ય) પ્રમેય થાય છે (-જણાય છે).

તે આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે, પટમાત્રની માફક, ચિન્માત્ર છે (અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ચૈતન્યમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર વસ્ત્રમાત્ર છે તેમ). ૧.

આત્મદ્રવ્ય પર્યાયનયે, તંતુમાત્રની માફક, દર્શનજ્ઞાનાદિમાત્ર છે (અર્થાત્ આત્મા પર્યાયનયે દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાદિમાત્ર છે, જેમ વસ્ત્ર તંતુમાત્ર છે તેમ). ૨.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું છે;-લોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તીરની માફક. (જેમ કોઈ તીર સ્વદ્રવ્યથી લોહમય છે, સ્વક્ષેત્રથી દોરી ને કામઠાના વચગાળામાં રહેલું છે, સ્વકાળથી સંઘાન-દશામાં છે અર્થાત્ ધનુષ્ય પર ચડાવીને ખેંચાયેલી સ્થિતિમાં છે અને સ્વભાવથી લક્ષ્યોન્મુખ છે અર્થાત્ નિશાનની સન્મુખ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનયે સ્વચતુષ્ટયથી અસ્તિત્વવાળો છે.) ૩.

આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વનયે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વવાળું છે;-અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર અન્ય તીરના દ્રવ્યની અપેક્ષાથી અલોહમય છે, અન્ય તીરના ક્ષેત્રની અપેક્ષાથી દોરી ને કામઠાના વચગાળામાં નહિ રહેલું છે, અન્ય તીરના કાળની અપેક્ષાથી સંઘાયેલી સ્થિતિમાં નહિ રહેલું છે અને

અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ ક્રમતઃ સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરસ્તિત્વનાસ્તિત્વવત્ ૫। અવક્તવ્યનયેનાયોમયાનયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈરવક્તવ્યમ્ ૬। અસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાયોમયગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્ સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાસ્તિત્વવદ-

ચ પરીક્ષા ક્રિયતે। તદ્યથા-૯તાવત્ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નિરુપાધિસ્ફટિકવત્સમસ્તરાગાદિવિકલ્પો-પાધિરહિતમ્। તદેવાશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સોપાધિસ્ફટિકવત્સમસ્તરાગાદિવિકલ્પોપાધિસહિતમ્। શુદ્ધસદ્ગૂતવ્યવહારનયેન શુદ્ધસ્પર્શરસગન્ધવર્ણનામાધારભૂતપુદ્ગલપરમાણુવત્કેવલજ્ઞાનાદિશુદ્ધગુણા-નામાધારભૂતમ્। તદેવાશુદ્ધસદ્ગૂતવ્યવહાર-

અન્ય તીરના ભાવની અપેક્ષાથી અલક્ષ્યોન્મુખ છે, તેમ આત્મા નાસ્તિત્વનયે પરચતુષ્ટયથી નાસ્તિત્વવાળો છે.) ૪.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે ક્રમશઃ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વવાળું છે;-લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનયે ક્રમશઃ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી અસ્તિત્વવાળો અને નાસ્તિત્વવાળો છે.) ૫.

આત્મદ્રવ્ય અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અવક્તવ્ય છે;-લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. (જેમ પહેલાંનું તીર યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી યુગપદ્ લોહમયાદિ અને અલોહમયાદિ હોવાથી અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા અવક્તવ્યનયે યુગપદ્ સ્વચતુષ્ટયની અને પરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી અવક્તવ્ય છે.) ૬.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;- (સ્વચતુષ્ટયથી) લોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયથી) લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની

વક્તવ્યમ્ ૭। નાસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાનયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાયોમયા
નયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુ
ખપ્રાક્તનવિશિખવત્ પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચ નાસ્તિત્વવદવક્તવ્યમ્ ૮।
અસ્તિત્વનાસ્તિત્વાવક્તવ્યનયેનાયોમયાગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાનયોમયાગુણકાર્
મુકાન્તરાલવર્ત્યસંહિતાવસ્થાલક્ષ્યોન્મુખાયોમયાનયોમયાગુણકાર્મુકાન્ત-

નયેનાશુદ્ધસ્પર્શરસગન્ધવર્ણાનામાધારભૂત્દવ્યણુકાદિસ્કન્ધવન્મતિજ્ઞાનાદિવિભાવગુણાનામાધારભૂતમ્ ।
અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન દવ્યણુકાદિસ્કન્ધેષુ સંશ્લેશબન્ધસ્થિતપુદ્ગલપરમાણુવત્પમૌદારિક—શરીરે
વીતરાગસર્વજ્ઞવદ્વા

માફક. [જેમ પહેલાંનું તીર (૧) સ્વચતુષ્ટયની તથા (૨) એકીસાથે સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧)
લોહમયાદિ તથા (૨) ન કહી શકાય એવું છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧)
સ્વચતુષ્ટયની તથા (૨) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) અસ્તિત્વવાળો તથા (૨)
અવક્તવ્ય છે.] ૭.

આત્મદ્રવ્ય નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર
કાળ-ભાવથી નાસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;-(પરચતુષ્ટયથી) અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં
નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્
સ્વપરચતુષ્ટયથી) લોહમય તેમ જ અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને
કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ
રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. [જેમ પ્રથમનું તીર (૧)
પરચતુષ્ટયની તથા (૨) એકીસાથે સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) અલોહમયાદિ તથા (૨)
અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧) પરચતુષ્ટયની તથા (૨) યુગપદ્
સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) નાસ્તિત્વવાળો તથા (૨)અવક્તવ્ય છે.] ૮.

આત્મદ્રવ્ય અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી, પરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-
ભાવથી તથા યુગપદ્ સ્વપરદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી અસ્તિત્વવાળું-નાસ્તિત્વવાળું-અવક્તવ્ય છે;-
(સ્વચતુષ્ટયથી) લોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા, સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા અને
લક્ષ્યોન્મુખ એવા, (પરચતુષ્ટયથી) અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા, સંઘાયેલી
અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને અલક્ષ્યોન્મુખ એવા તથા (યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયથી) લોહમય તેમ જ
અલોહમય, દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં રહેલા તેમ જ દોરી ને કામઠાના અંતરાળમાં નહિ રહેલા,
સંઘાયેલી અવસ્થામાં રહેલા તેમ જ સંઘાયેલી અવસ્થામાં નહિ રહેલા અને લક્ષ્યોન્મુખ તેમ જ
અલક્ષ્યોન્મુખ એવા પહેલાંના તીરની માફક. [જેમ પહેલાંનું તીર (૧) સ્વચતુષ્ટયની, (૨)
પરચતુષ્ટયની તથા (૩) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) લોહમય, (૨) અલોહમય તથા
(૩) અવક્તવ્ય છે, તેમ આત્મા અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ-અવક્તવ્યનયે (૧) સ્વચતુષ્ટયની, (૨)
પરચતુષ્ટયની તથા

રાલવર્ત્યગુણકાર્મુકાન્તરાલવર્તિસંહિતાવસ્થાસંહિતાવસ્થલક્ષ્યોન્મુખાલક્ષ્યોન્મુખપ્રાક્તનવિશિખવત્
સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈ:

પરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈર્યુગપત્સ્વપરદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવૈશ્ચાસ્તિત્વનાસ્તિત્વવદવ-ક્તવ્યમ્ ૧। વિકલ્પનયેન
શિશુકુમારસ્થવિરૈકપુરુષવત્ સવિકલ્પમ્ ૧૦। અવિકલ્પનયેનૈકપુરુષ-માત્રવદવિકલ્પમ્ ૧૧।
નામનયેન તદાત્મવત્ શબ્દબ્રહ્મામર્શિ ૧૨। સ્થાપનાનયેન મૂર્તિત્વવત્ સકલપુદ્ગલાલમ્બિ ૧૩। દ્રવ્યનયેન
માણવકશ્રેષ્ઠિશ્રમણપાર્થિવવદનાગતાતીતપર્યાયોદ્ભાસિ ૧૪। ભાવનયેન
પુરુષાયિતપ્રવૃત્તયોષિદ્વત્તદાત્વપર્યાયોદ્ભાસિ ૧૫। સામાન્યનયેન હારસ્રગદામસૂત્ર-

વિવક્ષિતૈકદેહસ્થિતમ્। ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયેન કાષ્ટાસનાદ્યુપવિદેવદત્તવત્સમવસરણ-
સ્થિતવીતરાગસર્વજ્ઞવદ્વા વિવક્ષિતૈકગ્રામગૃહાદિસ્થિતમ્। ઇત્યાદિ પરસ્પરસાપેક્ષાનેકનયૈઃ પ્રમીયમાણં
વ્યવહ્રિયમાણં ક્રમેણ

(૩) યુગપદ્ સ્વપરચતુષ્ટયની અપેક્ષાથી (૧) અસ્તિત્વવાળો, (૨) નાસ્તિત્વવાળો તથા (૩)
અવક્તવ્ય છે.] ૯.

આત્મદ્રવ્ય વિકલ્પનયે, બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ એવા એક પુરુષની માફક, સવિકલ્પ છે
(અર્થાત્ આત્મા ભેદનયે, ભેદ સહિત છે, જેમ એક પુરુષ બાળક, કુમાર અને વૃદ્ધ એવા ભેદવાળો છે
તેમ). ૧૦.

આત્મદ્રવ્ય અવિકલ્પનયે, એક પુરુષમાત્રની માફક, અવિકલ્પ છે (અર્થાત્ અભેદનયે આત્મા
અભેદ છે, જેમ એક પુરુષ બાળક-કુમાર-વૃદ્ધ એવા ભેદો વિનાનો એક પુરુષમાત્ર છે તેમ). ૧૧.

આત્મદ્રવ્ય નામનયે, નામવાળાની માફક, શબ્દબ્રહ્મને સ્પર્શનારું છે (અર્થાત્ આત્મા નામનયે
શબ્દબ્રહ્મથી કહેવાય છે, જેમ નામવાળો પદાર્થ તેના નામરૂપ શબ્દથી કહેવાય છે તેમ). ૧૨.

આત્મદ્રવ્ય સ્થાપનાનયે, મૂર્તિપણાની માફક, સર્વ પુદ્ગલોને અવલંબનારું છે (અર્થાત્
સ્થાપનાનયે આત્મદ્રવ્યની પૌદ્ગલિક સ્થાપના કરી શકાય છે, મૂર્તિની માફક). ૧૩.

આત્મદ્રવ્ય દ્રવ્યનયે, બાળક શેઠની માફક અને શ્રમણ રાજાની માફક, અનાગત અને અતીત
પર્યાયે પ્રતિભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા દ્રવ્યનયે ભાવી અને ભૂત પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે, જેમ
બાળક શેઠપણાસ્વરૂપ ભાવી પર્યાયરૂપે ખ્યાલમાં આવે છે અને મુનિ રાજાસ્વરૂપ ભૂત પર્યાયરૂપે
ખ્યાલમાં આવે છે તેમ). ૧૪.

આત્મદ્રવ્ય ભાવનયે, પુરુષ સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રીની માફક, તત્કાળના (વર્તમાન) પર્યાયરૂપે
ઉલ્લસે-પ્રકાશે-પ્રતિભાસે છે (અર્થાત્ આત્મા ભાવનયે વર્તમાન પર્યાયરૂપે પ્રકાશે છે, જેમ પુરુષ
સમાન પ્રવર્તતી સ્ત્રી પુરુષત્વરૂપે પર્યાયરૂપે પ્રતિભાસે છે તેમ). ૧૫.

આત્મદ્રવ્ય સામાન્યનયે, હાર-માળા-કંઠીના દોરાની માફક, વ્યાપક છે (અર્થાત્ આત્મા
સામાન્યનયે સર્વ પર્યાયોમાં વ્યાપે છે, જેમ મોતીની માળાનો દોરો સર્વ મોતીમાં વ્યાપે છે તેમ). ૧૬.

વદ્વ્યાપિ ૧૬। વિશેષનયેન તદેકમુક્તાફલવદવ્યાપિ ૧૭। નિત્યનયેન નટવદવસ્થાયિ ૧૮। અનિત્યનયેન રામરાવણવદનવસ્થાયિ ૧૯। સર્વગતનયેન વિસ્ફારિતાક્ષચક્ષુર્વત્સર્વવર્તિ ૨૦। અસર્વગતનયેન મીલિતાક્ષચક્ષુર્વદાત્મવર્તિ ૨૧। શૂન્યનયેન શૂન્યાગારવત્કેવલોદ્ભાસિ ૨૨। અશૂન્યનયેન લોકાક્રાન્તનૌવન્મિલિતોદ્ભાસિ ૨૩। જ્ઞાનજ્ઞેયાદ્વૈતનયેન મહદિન્ધનભારપરિણત-ધૂમકેતુવદેક્મ ૨૪। જ્ઞાનજ્ઞેયદ્વૈતનયેન પરપ્રતિબિમ્બસમ્પૃક્તદર્પણવદનેકમ્ ૨૫। નિયતિનયેન નિયમિતૌષ્ણ્યવદ્ધિવન્નિયતસ્વભાવભાસિ ૨૬। અનિયતિનયેન નિયત્યનિયમિતૌષ્ણ્યપાનીય-

મેચકસ્વભાવવિવક્ષિતૈકધર્મવ્યાપકત્વાદેકસ્વભાવં ભવતિ। તદેવ જીવદ્રવ્યં પ્રમાણેન પ્રમીયમાણં મેચકસ્વભાવાનામનેકધર્માણાં યુગપદ્વ્યાપકત્વાદ્ધિત્રપટવદનેકસ્વભાવં ભવતિ। એવં નયપ્રમાણાભ્યાં તત્ત્વવિચારકાલે યોઽસૌ

આત્મદ્રવ્ય વિશેષનયે, તેના એક મોતીની માફક, અવ્યાપક છે (અર્થાત્ આત્મા વિશેષનયે અવ્યાપક છે, જેમ પૂર્વોક્ત માળાનું એક મોતી આખી માળમાં અવ્યાપક છે તેમ)। ૧૭.

આત્મદ્રવ્ય નિત્યનયે, નટની માફક, અવસ્થાયી છે (અર્થાત્ આત્મા નિત્યનયે નિત્ય-ટકાનારો છે, જેમ રામ-રાવણરૂપ અનેક અનિત્ય સ્વાંગ ધરતો હોવા છતાં પણ નટ તેનો તે જ નિત્ય છે તેમ)। ૧૮.

આત્મદ્રવ્ય અનિત્યનયે, રામ-રાવણની માફક, અનવસ્થાયી છે (અર્થાત્ આત્મા અનિત્યનયે અનિત્ય છે, જેમ નટે ધારણ કરેલા રામ-રાવણરૂપ સ્વાંગ અનિત્ય છે તેમ)। ૧૯.

આત્મદ્રવ્ય સર્વગતનયે, ખુલ્લી રાખેલી આંખની માફક, સર્વવર્તી (બધામાં વ્યાપનારું) છે. ૨૦.

આત્મદ્રવ્ય અસર્વગતનયે, મીચેલી આંખની માફક, આત્મવર્તી (પોતામાં રહેનારું) છે. ૨૧.

આત્મદ્રવ્ય શૂન્યનયે, શૂન્ય (ખાલી) ઘરની માફક, એકલું (અમિલિત) ભાસે છે. ૨૨.

આત્મદ્રવ્ય અશૂન્યનયે, લોકોથી ભરેલા વહાણની માફક, મિલિત ભાસે છે. ૨૩.

આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેય-અદ્વૈતનયે (જ્ઞાન અને જ્ઞેયના અદ્વૈતરૂપ નયે), મોટા ઈંધનસમૂહરૂપે પરિણત અગ્નિની માફક, એક છે. ૨૪.

આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનજ્ઞેયદ્વૈતનયે, પરનાં પ્રતિબિંબોથી સંપૂર્ણ દર્પણની માફક, અનેક છે (અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાન અને જ્ઞેયના દ્વૈતરૂપ નયે અનેક છે, જેમ પર-પ્રતિબિંબોના સંગવાળો અરીસો અનેકરૂપ છે તેમ)। ૨૫.

આત્મદ્રવ્ય નિયતિનયે નિયત સ્વભાવે ભાસે છે, જેને ઉષ્ણતા નિયમિત (નિયત) હોય છે એવા અગ્નિની માફક. [આત્મા નિયતિનયે નિયતસ્વભાવવાળો ભાસે છે, જેમ અગ્નિને ઉષ્ણતાનો નિયમ હોવાથી અગ્નિ નિયતસ્વભાવવાળો ભાસે છે તેમ.] ૨૬.

વદનિયતસ્વભાવભાસિ ૨૭। સ્વભાવનયેનાનિશિતતીક્ષ્ણકણ્ઠકવત્સંસ્કારાનર્થક્યકારિ ૨૮। અસ્વભાવનયેનાયસ્કારનિશિતતીક્ષ્ણવિશિખવત્સંસ્કારસાર્થક્યકારિ ૨૯। કાલનયેન નિદાઘ-
દિવસાનુસારિપચ્યમાનસહકારફલવત્સમયાયત્તસિદ્ધિઃ ૩૦। અકાલનયેન કૃત્રિમોષ્મપાચ્યમાન-
સહકારફલવત્સમયાનાયત્તસિદ્ધિઃ ૩૧। પુરુષકારનયેન પુરુષકારોપલબ્ધમધુકુક્કુટીકપુરુષ-
કારવાદિવદ્યત્નસાધ્યસિદ્ધિઃ ૩૨। દૈવનયેન પુરુષકારવાદિદત્તમધુકુક્કુટીગર્ભલબ્ધમાણિક્ય-

પરમાત્મદ્રવ્યં જાનાતિ સ નિર્વિકલ્પસમાધિપ્રસ્તાવે નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનેનાપિ જાનાતીતિ।।
પુનરપ્યાહ શિષ્યઃ—જ્ઞાતમેવાત્મદ્રવ્યં હે ભગવન્નિદાનીં તસ્ય પ્રાપ્ત્યુપાયઃ કથ્યતામ્। ભગવાનાહ—
સકલવિમલકેવલ—

આત્મદ્રવ્ય અનિયતિનયે અનિયત સ્વભાવે ભાસે છે, જેને ઉષ્ણતા નિયતિથી (-નિયમ વડે)
નિયમિત નથી એવા પાણીની માફક. [આત્મા અનિયતિનયે અનિયતસ્વભાવવાળો ભાસે છે, જેમ
પાણીને (અગ્નિના નિમિત્તે થતી) ઉષ્ણતા અનિયત હોવાથી પાણી અનિયતસ્વભાવવાળું ભાસે છે
તેમ.] ૨૭.

આત્મદ્રવ્ય સ્વભાવનયે સંસ્કારને નિરર્થક કરનારું છે (અર્થાત્ આત્માને સ્વભાવનયે સંસ્કાર
નિરુપયોગી છે), જેને કોઈથી અણી કાઢવામાં આવતી નથી (પણ જે સ્વભાવથી જ અણીવાળો હોય
છે) એવા તીક્ષ્ણ કાંટાની માફક. ૨૮.

આત્મદ્રવ્ય અસ્વભાવનયે સંસ્કારને સાર્થક કરનારું છે (અર્થાત્ આત્માને અસ્વભાવનયે સંસ્કાર
ઉપયોગી છે), જેને (સ્વભાવથી અણી હોતી નથી પણ સંસ્કાર કરીને) લુહાર વડે અણી કાઢવામાં
આવી હોય છે એવા તીક્ષ્ણ તીરની માફક. ૨૯.

આત્મદ્રવ્ય કાળનયે જેની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખે છે એવું છે, ઉનાળાના દિવસ
અનુસાર પાકતા આમ્રફળની માફક. [કાળનયે આત્મદ્રવ્યની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખે છે,
ઉનાળાના દિવસ અનુસાર પાકતી કેરીની માફક.] ૩૦.

આત્મદ્રવ્ય અકાળનયે જેની સિદ્ધિ સમય પર આધાર રાખતી નથી એવું છે, કૃત્રિમ ગરમીથી
પકવવામાં આવતા આમ્રફળની માફક. ૩૧.

આત્મદ્રવ્ય પુરુષકારનયે જેની સિદ્ધિ યત્રસાધ્ય છે એવું છે, જેને પુરુષકારથી *લીંબુનું ઝાડ
પ્રાપ્ત થાય છે (-ઊગે છે) એવા પુરુષકારવાદીની માફક. [પુરુષાર્થનયે આત્માની સિદ્ધિ પ્રયત્નથી થાય
છે, જેમ કોઈ પુરુષાર્થવાદી મનુષ્યને પુરુષાર્થથી લીંબુનું ઝાડ પ્રાપ્ત થાય છે તેમ.] ૩૨.

આત્મદ્રવ્ય દૈવનયે જેની સિદ્ધિ અયત્રસાધ્ય છે (-યત્ર વિના થાય છે) એવું છે, પુરુષકારવાદીએ
દીધેલા *લીંબુના ઝાડની અંદરથી જેને (યત્ર વિના, દૈવથી) માણેક પ્રાપ્ત થાય છે એવા દૈવવાદીની
માફક. ૩૩.

* અહીં ' મધુકુક્કુટી ' નો અર્થ ' લીંબુનું ઝાડ ' કર્યો છે. શ્રી પાંડે હેમરાજજીએ હિંદી પ્રવચનસારમાં તેનો
અર્થ ' મધુછત્તા (અર્થાત્ મધુપૂડો) ' કર્યો છે.

દૈવવાદિવદયત્નસાધ્યસિદ્ધિઃ ૩૩। ईश्वरनयेन धात्रीहटावलेह्यमानपान्थबालकवत्पारतन्त्र्यभोक्तृ ३४।
अनीश्वरनयेन स्वच्छन्ददारितकुरङ्गकण्ठीरववत्स्वातन्त्र्यभोक्तृ ३५। गुणिनयेनोपाध्याय-
विनीयमानकुमारकवद्गुणग्राहि ३६। अगुणिनयेनोपाध्यायविनीयमानकुमारकाध्यक्षवत् केवलमेव
साक्षि ३७। कर्तृनयेन रञ्जकवद्रागादिपरिणामकर्तृ ३८। अकर्तृनयेन स्वकर्मप्रवृत्तरञ्जकाध-
यक्षवत्केवलमेव साक्षि ३९। भोक्तृनयेन हिताहितान्नभोक्तृव्याधितवत् सुखदुःखादिभोक्तृ ४०।
अभोक्तृनयेन हिताहितान्नभोक्तृव्याधिताध्यक्षधन्वन्तरिचरवत्

જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપાભેદરત્નત્રયાત્મકનિર્વિકલ્પસમાધિસંજાતરા
ગાદ્યુપાધિરહિતપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદાનુભવમલભમાનઃ સન્ પૂર્ણમાસીદિવસે
જલકલ્લોલક્ષુભિતસમુદ્ર ઇવ

આત્મદ્રવ્ય ઇશ્વરનયે પરતંત્રતા ભોગવનાર છે, ધાવની દુકાને ધવડાવવામાં આવતા મુસાફરના
બાળકની માફક. ૩૪.

આત્મદ્રવ્ય અનીશ્વરનયે સ્વતંત્રતા ભોગવનાર છે, હરણને સ્વચ્છંદે (સ્વતંત્રપણે, પોતાની
મરજી અનુસાર) ફાડી ખાતા સિંહની માફક. ૩૫.

આત્મદ્રવ્ય ગુણીનયે ગુણગ્રાહી છે, શિક્ષક વડે જેને કેળવણી આપવામાં આવે છે એવા કુમારની
માફક. ૩૬.

આત્મદ્રવ્ય અગુણીનયે કેવળ સાક્ષી જ છે (-ગુણગ્રાહી નથી), શિક્ષક વડે જેને કેળવણી
આપવામાં આવે છે એવો જે કુમાર તેને જોનાર પુરુષની (-પ્રેક્ષકની) માફક. ૩૭.

આત્મદ્રવ્ય કર્તૃનયે, રંગરેજની માફક, રાગાદિપરિણામનું કરનાર છે (અર્થાત્ આત્મા કર્તાનયે
રાગાદિ પરિણામોનો કર્તા છે, જેમ રંગારો રંગકામનો કરનાર છે તેમ). ૩૮.

આત્મદ્રવ્ય અકર્તૃનયે કેવળ સાક્ષી જ છે (-કર્તા નથી), પોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત રંગરેજને
જોનાર પુરુષની (-પ્રેક્ષકની) માફક. ૩૯.

આત્મદ્રવ્ય ભોક્તૃનયે સુખદુઃખાદિનું ભોગવનાર છે, હિતકારી-અહિતકારી અન્નને ખાનાર
રોગીની માફક. [આત્મા ભોક્તાનયે સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે, જેમ હિતકારી કે અહિતકારી અન્નને
ખાનાર રોગી સુખ કે દુઃખને ભોગવે છે તેમ.] ૪૦.

આત્મદ્રવ્ય અભોક્તૃત્વનયે કેવળ સાક્ષી જ છે, હિતકારી-અહિતકારી અન્નને ખાનાર રોગીને
જોનાર વૈદ્યની માફક. [આત્મા અભોક્તાનયે કેવળ સાક્ષી જ છે-ભોક્તા નથી, જેમ સુખદુઃખને
ભોગવનાર રોગીને જોનાર જે વૈદ્ય તે તો કેવળ સાક્ષી જ છે તેમ.] ૪૧.

કેવલમેવ સાક્ષિ ૪૧। ક્રિયાનયેન સ્થાણુભિન્નમૂર્ધજાતદષ્ટિલબ્ધનિધાનાન્ધવદનુષ્ઠાનપ્રાધાન્ય-સાધ્યસિદ્ધિઃ ૪૨। જ્ઞાનનયેન ચળકમુષ્ટિક્રીતચિન્તામણિગૃહકોણવાણિજવદ્ધિવેકપ્રાધાન્યસાધ્યસિદ્ધિઃ ૪૩। વ્યવહારનયેન બન્ધકમોચકપરમાણ્વન્તરસંયુજ્યમાનવિયુજ્યમાનપરમાણ્વદ્વન્ધમોક્ષયોદ્વૈતાનુવર્તિ ૪૪। નિશ્ચયનયેન કેવલબધ્યમાનમુચ્યમાનબન્ધમોક્ષોચિત્સિન્ધરુક્ષત્વગુણપરિણતપરમાણ્વદ્વન્ધમોક્ષયોરદ્વૈતાનુવર્તિ ૪૫। અશુદ્ધનયેન ઘટશરાવવિશિષ્ટમૃમાત્રવત્સોપાધિસ્વભાવમ્ ૪૬। શુદ્ધનયેન કેવલમૃમાત્રવન્નિરુપાધિસ્વભાવમ્ ૪૭।

રાગદ્વેષમોહકલ્પોલૈર્યાવદસ્વસ્થરુપેણ ક્ષોભં ગચ્છત્યયં જીવસ્તાવત્કાલં નિજશુદ્ધાત્માનં ન પ્રાપ્નોતિ ઇતિ। સ એવ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતોપદેશાત્ એકેન્દ્રિયવિકલેન્દ્રિયપન્નેન્દ્રિયસંજ્ઞિપર્યાસમનુષ્ય-દેશકુલરુપેન્દ્રિયપદુત્વ-

આત્મદ્રવ્ય ક્રિયાનયે અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ સધાય એવું છે, થાંભલા વડે માથું ભેદાતાં દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈને જેને નિધાન મળે છે એવા અંધની માફક. [ક્રિયાનયે આત્મા અનુષ્ઠાનની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ થાય એવો છે, જેમ કોઈ અંધ પુરુષને પત્થરના થાંભલા સાથે માથું ફેડવાથી માથામાંના લોહીનો વિકાર દૂર થવાને લીધે આંખો ખૂલી જાય અને નિધાન પ્રાપ્ત થાય તેમ.] ૪૨.

આત્મદ્રવ્ય જ્ઞાનનયે વિવેકની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ સધાય એવું છે, ચણાની મુઠ્ઠી દઈને ચિંતામણિ ખરીદનાર એવો જે ઘરના ખૂણામાં રહેલો વેપારી તેની માફક. [જ્ઞાનનયે આત્માને વિવેકની પ્રધાનતાથી સિદ્ધિ થાય છે, જેમ ઘરના ખૂણામાં બેઠેલો વેપારી ચણાની મુઠ્ઠી દઈને ચિંતામણિ ખરીદી લે તેમ.] ૪૩.

આત્મદ્રવ્ય વ્યવહારનયે બંધ અને મોક્ષને વિષે *દ્વૈતને અનુસરનારું છે, બંધક (બંધ કરનાર) અને મોચક (મુક્ત કરનાર) એવા અન્ય પરમાણુ સાથે સંયુક્ત થતા અને તેનાથી વિયુક્ત થતા એવા પરમાણુની માફક. [વ્યવહારનયે આત્મા બંધ અને મોક્ષમાં (પુદ્ગલ સાથે) દ્વૈતને પામે છે, જેમ પરમાણુના બંધને વિષે તે પરમાણુ અન્ય પરમાણુ સાથે સંયોગે પામવારૂપ દ્વૈતને પામે છે અને પરમાણુના મોક્ષને વિષે તે પરમાણુ અન્ય પરમાણુથી છૂટો થવારૂપ દ્વૈતને પામે છે તેમ.] ૪૪.

આત્મદ્રવ્ય નિશ્ચયનયે બંધ અને મોક્ષને વિષે અદ્વૈતને અનુસરનારું છે, એકલો બંધાતો અને મુકાતો એવો જે બંધમોક્ષોચિત સ્નિગ્ધત્વરૂક્ષત્વગુણે પરિણત પરમાણુ તેની માફક. [નિશ્ચયનયે આત્મા એકલો જ બદ્ધ અને મુક્ત થાય છે, જેમ બંધ અને મોક્ષને ઉચિત એવા સ્નિગ્ધત્વગુણે કે રૂક્ષત્વગુણે પરિણમતો પરમાણુ એકલો જ બદ્ધ અને મુક્ત થાય છે તેમ.] ૪૫.

આત્મદ્રવ્ય અશુદ્ધનયે, ઘટ અને રામપાત્રથી વિશિષ્ટ માટીમાત્રની માફક, સોપાધિસ્વભાવવાળું છે. ૪૬.

આત્મદ્રવ્ય શુદ્ધનયે, કેવળ માટીમાત્રની માફક, નિરુપાધિસ્વભાવવાળું છે. ૪૭.

* દ્વૈત = બે-પણું. [વ્યવહારનયે આત્માના બંધને વિષે કર્મ સાથેના સંયોગની અપેક્ષા આવતી હોવાથી દ્વૈત છે અને આત્માના મોક્ષને વિષે કર્મના વિયોગને અપેક્ષા આવતી હોવાથી ત્યાં પણ દ્વૈત છે.]

તદુક્તમ્-“ જાવદિયા વયણવહા તાવદિયા ચેવ હોતિ ણયવાદા । જાવદિયા ણયવાદા તાવદિયા ચેવ હોતિ પરસમયા ॥ ” “ પરસમયાણં વયણં મિચ્છં ખલુ હોદિ સવ્વહા વયણા । જહ્ણણાણં પુણ વયણં સમ્મં ખુ કહંચિ વયણાદો ॥ ” એવમનયા દિશા પ્રત્યેકમનન્તધર્મવ્યાપકાનન્ત-નયૈર્નિરૂપ્યમાણમુદન્વદન્તરાલમિલદ્ધવલનીલગાઙ્ગયામુનોદકભારવદનન્તધર્માણાં પરસ્પરમતદ્ભાવ-માત્રેણાશક્યવિવેચનત્વાદમેચકસ્વભાવૈકધર્મવ્યાપકૈકધર્મિત્વાદ્યથોદિતૈકાન્તાત્માત્મદ્રવ્યમ્ । યુગપદ-નન્તધર્મવ્યાપકાનન્તનયવ્યાપ્યેકશ્રુતજ્ઞાનલક્ષણપ્રમાણેન નિરૂપ્યમાણં તુ સમસ્ત-

નિર્વ્યાધ્યાયુષ્યવરબુદ્ધિસદ્ધર્મશ્રવણગ્રહણધારણશ્રદ્ધાનસંયમવિષયસુખનિવર્તનક્રોધાદિકષાયવ્યાવર્ત-નાદિપરંપરાદુર્લભાન્યપિ કથંચિત્કાકતાલીયન્યાયેનાવાપ્ય સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ-નિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાન-

તેથી કહ્યું છે કે-

જાવદિયા વયણવહા તાવદિયા ચેવ હોતિ ણયવાદા ।
જાવદિયા ણયવાદા તાવદિયા ચેવ હોતિ પરસમયા ॥
પરસમયાણં વયણં મિચ્છં ખલુ હોદિ સવ્વહા વયણા ।
જહ્ણણાણં પુણ વયણં સમ્મં ખુ કહંચિ વયણાદો ॥

[અર્થ:- જેટલા વચનપંથ છે તેટલા ખરેખર નયવાદ છે; અને જેટલા નયવાદ છે તેટલા જ પરસમય (પર મત) છે.

પરસમયોનું (મિથ્યામતીઓનું) વચન સર્વથા (અર્થાત્ અપેક્ષા વિના) કહેવામાં આવતું હોવાથી ખરેખર મિથ્યા છે; અને જૈનોનું વચન કથંચિત્ (અર્થાત્ અપેક્ષા સહિત) કહેવામાં આવતું હોવાથી ખરેખર સમ્યક્ છે.]

એ રીતે આ (ઉપરોક્ત) સૂચન પ્રમાણે (અર્થાત્ ૪૭ નયોમાં સમજાવ્યું તે વિધિથી) એક એક ધર્મમાં એક એક નય (વ્યાપે) એમ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક અનંત નયો વડે નિરૂપણ કરવામાં આવે તો, સમુદ્રની અંદર મળતા શ્વેત-નીલ ગંગા-યુમુનાના જળસમૂહની માફક, અનંત ધર્મોને પરસ્પર અતદ્ભાવમાત્ર વડે જુદા પાડવા અશક્ય હોવાથી, આત્મદ્રવ્ય અમેયકસ્વભાવવાળું, એક ધર્મમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મી હોવાને લીધે યથોક્ત એકાંતાત્મક (એકધર્મસ્વરૂપ) છે. પરંતુ યુગપદ અનંત ધર્મોમાં વ્યાપક એવા અનંત નયોમાં વ્યાપનારા એક શ્રુતજ્ઞાનસ્વરૂપ પ્રમાણ વડે નિરૂપણ કરવામાં આવે તો, બધી નદીઓના જળસમૂહના

૧. વચનપંથ = વચનના પ્રકાર. [જેટલા વચનના પ્રકારો છે તેટલા નયો છે. અપેક્ષા સહિત નય તે સમ્યક્ નય છે અને અપેક્ષા રહિત નય તે મિથ્યા નય છે; તેથી જેટલા સમ્યક્ નયો છે તેટલા જ મિથ્યા નયો છે.]

૨. ગંગાનું પાણી શ્વેત હોય છે અને જમનાનું પાણી નીલ (વાદળી) હોય છે.

૩. અમેયક = અભેદ; વિવિધતા રહિત; એક.

तरङ्गिणीपयःपूरसमवायात्मकैकमकराकरवदनन्तधर्माणां वस्तुत्वेनाशक्यविवेचनत्वान्मेचक-
स्वभावानन्तधर्मव्याप्येकधर्मित्वात् यथोदितानेकान्तात्मात्मद्रव्यम् ।

*स्यात्कारश्रीवासवश्यैर्नयौधैः
पश्यन्तीत्थं चेत् प्रमाणेनचापि ।
पश्यन्त्येव प्रस्फुटानन्तधर्म-
स्वात्मद्रव्यं: शुद्धचिन्मात्रमन्तः ॥ १९ ॥

इत्यभिहितमात्मद्रव्यमिदानीमेतदवासिप्रकारोऽभिधीयते-अस्य तावदात्मनो नित्यमेवाना-
दिपौद्गलिककर्मनिमित्तमोहभावनानुभावघूर्णितात्मवृत्तितया तोयाकरस्येवात्मन्येव क्षुभ्यतः
क्रमप्रवृत्ताभिरनन्ताभिर्ज्ञासिव्यक्तिभिः परिवर्तमानस्य ज्ञासिव्यक्तिनिमित्ततया

ज्ञानानुचरणरूपाभेદरत्नत्रयात्मકનિર્વિકલ્પસમાધિસંજાતરાગાદ્યુપાધિરહિતપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસા
સ્વા-

સમવાયાત્મક (સમુદાયસ્વરૂપ) એક સમુદ્રની માફક, અનંત ધર્મોને વસ્તુપણે જુદા પાડવા અશક્ય
હોવાથી આત્મદ્રવ્ય *મેચકસ્વભાવવાળું, અનંત ધર્મોમાં વ્યાપનારું, એક ધર્મી હોવાને લીધે યથોક્ત
અનેકાન્તાત્મક (અનેકધર્મસ્વરૂપ) છે. [જેમ એક વખતે એક નદીના જળને જાણનારા જ્ઞાનાંશ વડે
જોવામાં આવે તો સમુદ્ર એક નદીના જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ એક વખતે એક ધર્મને જાણનારા
એક નયથી જોવામાં આવે તો આત્મા એક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે; પરંતુ જેમ એકીસાથે સર્વ નદીઓનાં
જળને જાણનારા જ્ઞાન વડે જોવામાં આવે તો સમુદ્ર સર્વ નદીઓનાં જળસ્વરૂપ જણાય છે, તેમ
એકીસાથે સર્વ ધર્મોને જાણનારા પ્રમાણ વડે જોવામાં આવે તો આત્મા અનેક ધર્મસ્વરૂપ જણાય છે.
આ રીતે એક નયથી જોતાં આત્મા એકાંતાત્મક છે અને પ્રમાણથી જોતાં અનેકાંતાત્મક છે.]

[હવે એ જ આશયને કાલ્પ દ્વારા કહીને ‘આત્મા કેવો છે’ એ વિષેનું કથન પૂરું કરવામાં
આવે છે:]

[અર્થ:-] આ રીતે સ્યાત્કારશ્રીના (સ્યાત્કારરૂપી લક્ષ્મીના) વસવાટને વશ વર્તતા નયસમૂહો
વડે (જીવો) જીએ તોપણ અને પ્રમાણ વડે જીએ તોપણ સ્પષ્ટ અનંત ધર્મોવાળા નિજ આત્મદ્રવ્યને
અંદરમાં શુદ્ધચૈતન્યમાત્ર દેખે છે જ.

એ રીતે આત્મદ્રવ્ય કહેવામાં આયું. હવે તેની પ્રાપ્તિનો પ્રકાર (રીત) કહેવામાં આવે છે:

પ્રથમ તો, અનાદિ પૌંદગલિક કર્મ જેનું નિમિત્ત છે એવી મોહભાવનાના (મોહના
અનુભવના) પ્રભાવ વડે આત્મપરિણતિ સદાય ધૂમરી ખાતી હોવાથી આ આત્મા સમુદ્રની માફક
પોતામાં જ ક્ષુબ્ધ થતો થકો ક્રમે પ્રવર્તતી અનંત જ્ઞાસિવ્યક્તિઓ વડે પરિવર્તન પામે

* શાલિની છંદ

* મેચક = જુદા જુદા; વિધવિધ; અનેક.

જ્ઞેયભૂતાસુ બહિરર્થવ્યક્તિષુ પ્રવૃત્તમૈત્રીકસ્ય શિથિલિતાત્મવિવેકતયાત્યન્તબહિર્મુખસ્ય પુનઃ પૌદ્ગલિકકર્મનિર્માપકરાગદ્વેષદ્વૈતમનુવર્તમાનસ્ય દૂરત એવાત્માવાસિઃ। અથ યદા ત્વયમેવ પ્રચણ્ડકર્મકાણ્ડોઘ્ણીકૃતાખણ્ડજ્ઞાનકાણ્ડત્વેનાનાદિપૌદ્ગલિકકર્મનિર્મિતસ્ય મોહસ્ય વદ્ યઘાતકવિભાગજ્ઞાનપૂર્વકવિભાગકરણાત્ કેવલાત્મભાવાનુભાવનિશ્ચલીકૃતવૃત્તિતયા તોયાકર ઇવાત્મન્યેવાતિનિષ્પ્રકમ્પસ્તિષ્ઠન્ યુગપદેવ વ્યાપ્યાનન્તા જ્ઞસિવ્યક્તીરવકાશાભાવાન્ન જાતુ વિવર્તે, તદાસ્ય જ્ઞસિવ્યક્તિનિમિત્તતયા જ્ઞેયભૂતાસુ બહિરર્થવ્યક્તિષુ ન નામ મૈત્રી પ્રવર્તે; તતઃ સુપ્રતિષ્ઠિતાત્મવિવેકતયાત્યન્તમન્તર્મુખીભૂતઃ પૌદ્ગલિકકર્મનિર્માપકરાગદ્વેષદ્વૈતાનુવૃત્તિદૂરીભૂતો દૂરત એવાનનુભૂતપૂર્વમપૂર્વજ્ઞાનાનન્દસ્વભાવં ભગવન્તમાત્માનમવાપ્નોતિ। અવાપ્નોત્વેવ જ્ઞાનાનન્દાત્માનં જગદપિ પરમાત્માનમિતિ।

દાનુભવલાભે સત્યમાવાસ્યા દિવસે જલકલ્લોલક્ષોભરહિતસમુદ્ર ઇવ રાગદ્વેષમોહકલ્લોલક્ષોભ-રહિતપ્રસ્તાવે યદા નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપે સ્થિરો ભવતિ તદા તદેવ નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપં પ્રાપ્નોતિ।।

છે, તેથી 'જ્ઞસિવ્યક્તિઓનાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવી બાહ્યપદાર્થ વ્યક્તિઓ પ્રત્યે તેને મૈત્રી પ્રવર્તે છે, તેથી આત્મવિવેક શિથિલ થયો હોવાને લીધે અત્યંત બહિર્મુખ એવો તે ફરીને પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષદ્વૈતરૂપે પરિણમે છે અને તેથી તેને આત્મપ્રાપ્તિ દૂર જ છે. પરંતુ હવે જ્યારે આ જ આત્મા પ્રચંડ કર્મકાંડ વડે અખંડ જ્ઞાનકાંડને પ્રચંડ કરવાથી અનાદિ-પૌદ્ગલિક-કર્મરચિત મોહને 'વધ્યઘાતકના વિભાગજ્ઞાનપૂર્વક વિભક્ત (જુદો) કરવાને લીધે (પોતે) કેવળ આત્મભાવનાના (આત્માના અનુભવના) પ્રભાવ વડે પરિણતિ નિશ્ચળ કરી હોવાથી સમુદ્રની માફક પોતામાં જ અતિ નિષ્કંપ રહેતો થકો એકીસાથે જ અનંત જ્ઞસિવ્યક્તિઓમાં વ્યાપીને અવકાશના અભાવને લીધે બિલકુલ વિવર્તન (પરિવર્તન) પામતો નથી, ત્યારે જ્ઞસિવ્યક્તિઓનાં નિમિત્તરૂપ હોવાથી જે જ્ઞેયભૂત છે એવી બાહ્યપદાર્થવ્યક્તિઓ પ્રત્યે તેને ખરેખર મૈત્રી પ્રવર્તતી નથી અને તેથી આત્મવિવેક સુપ્રતિષ્ઠિત (સુસ્થિત) થયો હોવાને લીધે અત્યંત અંતર્મુખ થયેલો એવો આ આત્મા પૌદ્ગલિક કર્મને રચનારા રાગદ્વેષદ્વૈતરૂપ પરિણતિથી દૂર થયો થકો પૂર્વે નહિ અનુભવેલા અપૂર્વ જ્ઞાનાનંદસ્વભાવી ભગવાન આત્માને અત્યંતપણે જ પ્રાપ્ત કરે છે. જગત પણ જ્ઞાનાનંદાત્મક પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરો જ.

૧. વ્યક્તિઓ = પ્રગટતાઓ; પર્યાયો; વિશેષો. [બાહ્યપદાર્થવિશેષો જ્ઞપ્તિવિશેષોનાં નિમિત્ત હોવાથી જ્ઞેયભૂત છે.]

૨. આત્મા વધ્ય અર્થાત્ હણાવાયોગ્ય છે અને મોહ ઘાતક અર્થાત્ હણનાર છે.

भवति चात्र श्लोकाः-

*आनन्दामृतपूरनिर्भरवहत्कैवल्यकञ्जोलिनी-
निर्मग्नं जगदीक्षणक्षममहासंवेदनश्रीमुखम् ।
स्यात्काराङ्गजिनेशशासनवशादासादयन्तूलसत्
स्वं तत्त्वं वृतजात्यरत्नकिरणप्रस्पष्टमिष्टं जनाः ॥ २० ॥

*व्याख्येयं किल विश्वमात्मसहितं व्याख्या तु गुम्फो गिरां
व्याख्यातामृतचन्द्रसूरिरिति मा मोहाज्जनो वल्गतु ।
वल्गत्वद्य विशुद्धबोधकलया स्याद्वादविद्याबलात्
लब्धैकं सकलात्मशाश्वतमिदं स्वं तत्त्वमव्याकुलः ॥ २१ ॥

इति श्रीजयसेनाचार्यकृतायां तात्पर्यवृत्तौ एवं पूर्वोक्तक्रमेण 'एस सुरासुर'
इत्याद्येकोत्तरशतगाथापर्यन्तं सम्यग्ज्ञानाधिकारः, तदनन्तरं 'तम्हा तस्स णमाइं' इत्यादि
त्रयोदशोत्तरशतगाथापर्यन्तं

અહીં શ્લોક પણ છે:-

[અર્થ:-] આનંદામૃતના પૂરથી ભરયક વહેતી કૈવલ્યસરિતામાં (મુક્તિરૂપી સરિતામાં) જે ડૂબેલું છે, જગતને જોવાને સમર્થ એવી મહાસંવેદનરૂપી શ્રી (મહાજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી) જેમાં મુખ્ય છે, ઉત્તમ રત્નના કિરણ જેવું જે સ્પષ્ટ છે અને જે ઈષ્ટ છે એવા ઉલ્લસતા (પ્રકાશમાન, આનંદમય) સ્વતત્ત્વને જનો સ્યાત્કારલક્ષણ જિનેશશાસનના વશે પામો (-'સ્યાત્કાર' જેનું ચિહ્ન છે એવા જિનભગવાનના શાસનનો આશ્રય કરીને પામો).

[હવે, 'અમૃતચંદ્રસૂરિ આ ટીકાના રચનાર છે' એમ માનવું યોગ્ય નથી એવા અર્થના કાવ્ય દ્વારા યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને દર્શાવી સ્વતત્ત્વપ્રાપ્તિની પ્રેરણા કરવામાં આવે છે:]

[અર્થ:-] (ખરેખર પુદ્ગલો જ સ્વયં શબ્દરૂપે પરિણમે છે, આત્મા તેમને પરિણમાવી શકતો નથી, તેમ જ ખરેખર સર્વ પદાર્થો જ સ્વયં જ્ઞેયપણે-પ્રમેયપણે પરિણમે છે; શબ્દો તેમને જ્ઞેય બનાવી-સમજાવી શકતા નથી માટે) 'આત્મા સહિત વિશ્વ તે વ્યાખ્યેય (સમજાવવાયોગ્ય) છે, વાણીની ગૂંથણી તે વ્યાખ્યા (સમજાવતી) છે અને અમૃતચંદ્રસૂરિ તે વ્યાખ્યાતા (વ્યાખ્યા કરનાર, સમજાવનાર) છે' એમ મોહથી જનો ન નાયો (-ન ફુલાઓ). (પરંતુ) સ્યાદ્વાદવિદ્યાના બળથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનની કળા વડે આ એક આખા શાશ્વત સ્વ તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને આજે (જનો) અવ્યાકુળપણે નાયો (-પરમાનંદપરિણામે પરિણમો).

[હવે કાવ્ય દ્વારા ચૈતન્યનો મહિમા ગાઈને, તે જ એક અનુભવવાયોગ્ય છે એમ પ્રેરણા કરીને, આ પરમ પવિત્ર પરમાગમની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવે છે:]

* શાદૃલવિક્રીડિત ઇંદ

કહાનજૈનશાસ્ત્રમાળા]

પરિશિષ્ટ

૫૦૫

*इति गदितमनीचैस्तत्त्वमुच्चावचं यत्
चिति तदपि किलाभूत्कल्पमग्नौ हुतस्य ।
अनुभवतु तदुच्चैश्चिदेवाद्य यस्माद्
अपरमिह न किञ्चित्तत्त्वमेकं परं चित् ॥ २२ ॥

સમાપ્તેયં તત્ત્વદીપિકા ટીકા ।

જ્ઞેયાધિકારાપરનામા સમ્યક્ત્વાધિકારઃ, તદનન્તરં ‘એવં પળમિય સિદ્ધે’ ઇત્યાદિ સમ્પન્નવતિગાથાપર્યન્તં ચારિત્રાધિકારશ્ચેતિ મહાધિકારત્રયેણૈકાદશાધિકત્રિશતગાથાભિઃ પ્રવચનસારપ્રાભૂતં સમાપ્તમ્ ।

સમાપ્તેયં તાત્પર્યવૃત્તિઃ પ્રવચનસારસ્ય ।

[અર્થઃ-] આ રીતે (આ પરમાગમમાં) અમંદપણે (જોરથી, બળવાનપણે, મોટે અવાજે) જે થોડુંઘણું તત્ત્વ કહેવામાં આવ્યું, તે બધું ચૈતન્યને વિષે ખરેખર અગ્નિમાં હોમાયેલી વસ્તુ સમાન (સ્વાહા) થઈ ગયું. (અગ્નિને વિષે હોમવામાં આવતા ધીને અગ્નિ ખાઈ જાય છે, જાણે કે કાંઈ હોમાયું જ ન હોય ! તેવી રીતે અનંત માહાત્મ્યવંત ચૈતન્યનું ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તોપણ જાણે કે એ સમસ્ત વર્ણનને અનંત મહિમાવંત ચૈતન્ય ખાઈ જાય છે; ચૈતન્યના અનંત મહિમા પાસે બધું જાણે કે વર્ણન જ ન થયું હોય એમ તુચ્છતાને પામે છે.) તે ચૈતન્યને જ ચૈતન્ય આજે પ્રબળપણે-ઉગ્રપણે અનુભવો (અર્થાત્ તે ચિત્સ્વરૂપ આત્માને જ આત્મા આજે અત્યંત અનુભવો) કારણ કે આ લોકમાં બીજું કાંઈ જ (ઉત્તમ) નથી, ચૈતન્ય જ એક પરમ (ઉત્તમ) તત્ત્વ છે.

આમ (શ્રીમદ્ભગવત્કુંડલ્યાચાર્યદેવપ્રણીત શ્રી પ્રવચનસાર શાસ્ત્રની શ્રીમદ્ અમૃતચંદ્રાચાર્યદેવવિરચિત) તત્ત્વદીપિકા નામની સંસ્કૃત ટીકાનો શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

સમાપ્ત

* માલિની છંદ

શાસ્ત્રોના અર્થ કરવાની પદ્ધતિ

વ્યવહારનય સ્વદ્રવ્ય-પરદ્રવ્યને વા તેના ભાવોને વા કારણ-કાર્યાદિકને કોઈના કોઈમાં મેળવી નિરૂપણ કરે છે માટે એવા જ શ્રદ્ધાનથી મિથ્યાત્વ છે તેથી તેનો ત્યાગ કરવો. વળી નિશ્ચયનય તેને જ યથાવત્ નિરૂપણ કરે છે તથા કોઈને કોઈમાં મેળવતો નથી તેથી એવા જ શ્રદ્ધાનથી સમ્યક્ત્વ થાય છે માટે તેનું શ્રદ્ધાન કરવું.

પ્રશ્ન:- જો એમ છે તો જિનમાર્ગમાં બંને નયોનું ગ્રહણ કરવું કહ્યું છે, તેનું શું કારણ ?

ઉત્તર:- જિનમાર્ગમાં કોઈ ઠેકાણે તો નિશ્ચયનયની મુખ્યતાસહિત વ્યાખ્યાન છે તેને તો “સત્યાર્થ એમ જ છે” એમ જાણવું, તથા કોઈ ઠેકાણે વ્યવહારનયની મુખ્યતા-સહિત વ્યાખ્યાન છે તેને “એમ નથી પણ નિમિત્તાદિની અપેક્ષાએ આ ઉપચાર કર્યો છે” એમ જાણવું; અને એ પ્રમાણે જાણવાનું નામ જ બંને નયોનું ગ્રહણ છે. પણ બંને નયોના વ્યાખ્યાનને સમાન સત્યાર્થ જાણી, “આ પ્રમાણે પણ છે તથા આ પ્રમાણે પણ છે” એવા ભ્રમરૂપ પ્રવર્તવાથી તો બંને નયો ગ્રહણ કરવા કદા નથી.

પ્રશ્ન:- જો વ્યવહારનય અસત્યાર્થ છે તો જિનમાર્ગમાં તેનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? એક નિશ્ચયનયનું જ નિરૂપણ કરવું હતું?

ઉત્તર:- એવો જ તર્ક શ્રી સમયસારમાં કર્યો છે ત્યાં આ ઉત્તર આપ્યો છે કે-જેમ કોઈ અનાર્થ-મલેચ્છને મલેચ્છભાષા વિના અર્થ ગ્રહણ કરાવવા કોઈ સમર્થ નથી, તેમ વ્યવહાર વિના પરમાર્થનો ઉપદેશ અશક્ય છે તેથી વ્યવહારનો ઉપદેશ છે. વળી એ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ કહ્યું છે કે-એ પ્રમાણે નિશ્ચયને અંગીકાર કરાવવા માટે વ્યવહાર વડે ઉપદેશ આપીએ છીએ પણ વ્યવહારનય છે તે અંગીકાર કરવા યોગ્ય નથી.

--શ્રી મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક

श्री प्रवचनसारनी वर्णानुक्रम गाथासूची

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
अ			आ		
अइसयमादसमुत्थं	१३	२०	आगमचक्खू साहू	२३४	४३५
अजधाचारविजुत्तो	२७२	४८७	आगमपुव्वा दिट्ठी	२३६	४३८
अट्टे अजधागहणं	८५	१४५	आगमहीणो समणो	२३३	४३३
अट्टेसु जो ण मुज्झदि	२४४	४५३	आगासमणुणिविहुं	१४०	२७७
अत्थं अक्खणिवदिदं	४०	६८	आगासस्सवगाहो	१३३	२६३
अत्थि अमुत्तं मुत्तं	५३	९०	आदा कम्ममलिसो धरेदि	१५०	२९४
अत्थित्तणिच्छिदस्स	१५२	२९७	आदा कम्ममलिसो	१२१	२३८
अत्थि त्ति य णत्थि त्ति	११५	२२५	आदा णाणपमाणं	२३	४०
अत्थो खलु दक्खमओ	९३	१६२	आदाय तं पि लिंगं	२०७	३८४
अधिगगुणा सामण्णे	२६७	४७९	आपिच्छ बंधुवग्गं	२०२	३७५
अधिवासे व विवासे	२१३	३९२	आहारे व विहारे	२३१	४२६
अपदेसं सपदेसं	४१	६९	इ		
अपदेसो परमाणू	१६३	३१२	इंदियपाणो य तथा	१४६	२९०
अपयत्ता वा चरिया	२१६	३९६	इहलोगणिरावेक्खो	२२६	४१६
अपरिच्चत्तसहावेणुप्पाद	९५	१७०	इह विविहलक्खणाणं	९७	१७९
अप्पडिकुहुं उवधिं	२२३	४०८	उ		
अप्पडिकुहुं पिंड	३३४	४२४	उच्चालियम्हि पाए	३१५	३९९
अप्पा उवओगप्पा	१५५	३०२	उदयगदा कम्मंसा	४३	७२
अप्पा परिणामप्पा	१२५	२४५	उप्पज्जदि जदि णाणं	५०	८५
अब्भुट्ठाणं गहणं	२६२	४७४	उप्पादट्ठिदिभंगा	१२९	२५५
अब्भुट्ठेया समणा	२६३	४७५	उप्पादट्ठिदिभंगा विज्जंते	१०१	१९३
अयदाचारो समणो	२१८	४००	उप्पादो पद्धंसो	१४२	२८१
अरसमरूवमगंधं	१७२	३२४	उप्पादो य विणासो	१८	३०
अरहंतादिसु भत्तो	२४६	४५६	उवओगमओ जीवो	१७५	३३२
अववददि सासणत्थं	२६५	४७७	उवओगविसुद्धो जो	१५	२३
अविदिदपरमत्थेसु	२५७	४६९	उवओगो जदि हि	१५६	३०३
असुभोवयोगरहिदा	२६०	४७२	उवकुणदि जो वि	२४९	४५९
असुहोदयेण आदा	१२	१८	उवयरणं जिणमग्गे	२२५	४११
असुहोवओगरहिदो	१५९	३०७	उवरदपावो पुरिसो	२५९	४७१

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
ए			गेण्हइ विधुणइ	*१९	४०५
एकं खलु तं भत्तं	२२९	४२१	गेण्हदि णेव ण	१८५	३४४
एक्को व दुगे बहुगा	१४१	२७९	गेण्हदि णेव ।।।परं	३२	५३
एगंतेण हि देहो	६६	११४	गेण्हदि व चेलखंडं	*१७	४०५
एगमिहि संति समये	१४३	२८३	च		
एगुत्तरमेगादी	१६४	३१४	चत्ता पावारंभं	७९	१३४
एदाणि पंचदव्वाणि	*११	२६८	चरदि णिबद्धो णिच्चं	२१४	३९३
एदे खलु मूलगुणा	२०९	३८६	चागो य अणारंभो	*३५	४४६
एयग्गदो समणो	२३२	४३०	चारित्तं खलु धम्मो	७	१०
एवं जिणा जिणिंदा	१९९	३६६	चित्तस्सावो तासिं	*२५	४१२
एवं णाणप्पाणं	१९२	३५४	छ		
एवं पणमिय सिद्धे	२०१	३७३	छदुमत्थविहिद	२५६	४६८
एवं विदिदत्थो	७८	१३२	छेदुवजुत्तो समणो	२१२	३९०
एवंविहं सहावे	१११	२१५	छेदो जेण ण विज्जदि	२२२	४०७
एस सुरासुरमणुसिंद	१	४	ज		
एसा पसत्थभूदा	२५४	४६५	जदि कुणदि कायखेदं	२५०	४६१
एसो त्ति णत्थि	११६	२२८	जदि ते ण संति	३१	५१
एसो बंधसमासो	१८९	३४९	जदि ते विसयकसाया	२५८	४७०
ओ			जदि दंसणेण सुद्धा	*२७	४१३
ओगाढगाढणिचिदो	१६८	३२०	जदि पच्चक्खमजायं	३९	६६
ओरालिओ य देहो	१७१	३२४	जदि संति हि पुण्णाणि	७४	१२६
क			जदि सो सुहो	४६	७७
कत्ता करणं कम्मं	१२६	२४७	जधजादरुवजादं	२०५	३८२
कम्मत्तणपाओग्गा	१६९	३२१	जध ते णभप्पदेसा	१३७	२७०
कम्मं णामसमक्खं	११७	२३१	जस्स अणेसणमप्पा	२२७	४१७
कालस्स वट्टणा से	१३४	२६३	जस्स ण संति	१४४	२८४
किच्चा अरहंताणं	४	४	जं अण्णाणी कम्मं	२३८	४४२
किध तमिहि णत्थि	२२१	४०५	जं केवलं ति णाणं	६०	१०४
किं किंचण त्ति तक्कं	२२४	४०९	जं तक्कालियमिदरं	४७	७८
कुलिसाउहचक्कधरा	७३	१२४	जं दव्वं तण्ण गुणो	१०८	२१०
कुव्वं सभावमादा	१८४	३४३	जं परदो विण्णाणं	५८	१००
केवलदेहो समणो	२२८	४१९	जं पेच्छदो अमुत्तं	५४	९३
कोहादिएहि चउहि	*३१	४१८	जादं सयं समत्तं	५९	१०१
ग			जायदि णेव ण णस्सदि	११९	२३५
गुणदोधिगस्स विणयं	२६६	४७८	जिणसत्थादो अट्टे	८६	१४६

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
जीवा पोग्गलकाया	१३५	२६७	ण पविट्ठो णाविट्ठो	२९	४८
जीवो परिणमदि	९	१३	ण भवो भंगविहीणो	१००	१८९
जीवो पाणणिबद्धो	१४८	२९२	णरणारयतिरियसुरा जीवा	११८	२३३
जीवो भवं भविस्सदि	११२	२१९	णरणारयतिरियसुरा भजंति	७२	१२३
जीवो ववगदमोहो	८१	१३९	णरणारयतिरियसुरा संठाणा...	१५३	२९९
जीवो सयं अमुत्तो	५५	९५	ण विणा वट्ठदि णारी	❖२४	४१२
जुत्तो सुहेण आदा	७०	१२१	ण वि परिणमदि ण	५२	८८
जे अजघागहिदत्था	२७१	४८५	ण हवदि जदि सद्व्वं	१०५	२०२
जे णेव हि संजाया	३८	६५	ण हवदि समणो त्ति	२६४	४७६
जे पज्जयेसु गिरदा	९४	१६७	ण हि आगमेण	२३७	४४०
जेसिं विसयेसु रदी	६४	१११	ण हि गिरवेक्खो	२२०	४०४
जो इंदियादिविजई	१५१	२९५	ण हि तस्स तण्णिमित्तो	❖१६	३९९
जो एवं जाणित्ता	१९४	३५८	ण हि मण्णदि जो	७७	१३१
जो खलु दव्वसहावो	१०९	२१२	णाणप्पगमप्पाणं	८९	१५२
जो खविदमोहकलुसो	१९६	३६०	णाणप्पमाणमादा	२४	४१
जो जाणदि अरहंतं	८०	१३५	णाणं अट्ठवियप्पो	१२४	२४३
जो जाणदि सो णाणं	३५	५९	णाणं अत्थंतगयं	६१	१०७
जो जाणादि जिणिंदे	१५७	३०५	णाणं अप्प त्ति मदं	२७	४५
जो णवि जाणदि एवं	१८३	३४२	णाणी णाणसहावो	२८	४७
जो ण विजाणदि	४८	८०	णाहं देहो ण मणो	१६०	३०८
जो णिहदमोहगंठी	१९५	३५९	णाहं पोग्गलमइओ	१६२	३११
जो णिहदमोहदिट्ठी	९२	१५९	णाहं होमि परेसिं	२०४	३८०
जोण्हाणं गिरवेक्खं	२५१	४६२	णाहं होमि परेसिं।।संति	१९१	३५३
जो तं दिट्ठा तुट्ठो	❖८	१५९	णिग्गंथं पव्वइदो	२६९	४८२
जो पक्कमपक्कं वा	❖३३	४२३	णिच्छयदो इत्थीणं	❖२१	४११
जो मोहरागदोसे	८८	१५१	णिच्छिदसुत्तत्थपदो	२६८	४८०
जो रयणत्तयणासो	❖३०	४१५	णिद्धत्तणेण दुगुणो	१६६	३१७
जो हि सुदेण	३३	५५	णिद्धा वा लुक्खा वा	१६५	३१५
ठ			णिहदघणघादिकम्मो	१९७	३६२
ठाणणिसेज्जविहारा	४४	७३	णो सद्व्वंति सोक्खं	६२	१०८
ण			त		
ण चयदि जो दु	१९०	३५१	तक्कालिगेव सव्वे	३७	६३
णत्थि गुणो त्ति व	११०	२१४	तम्हा जिणमग्गादो	९०	१५३
णत्थि परोक्खं	२२	३८	तम्हा णाणं जीवो	३६	६०
णत्थि विणा परिणामं	१०	१५	तम्हा तस्स णमाइं	❖१०	१६५

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
तम्हा तह जाणित्ता	२००	३६७	ध		
तम्हा तं पडिरुवं	*२८	४१४	धम्मेण परिणदप्पा	११	१७
तम्हा दु णत्थि कोई	१२०	२३७	प		
तम्हा समं गुणादो	२७०	४८३			
तवसंजमप्पसिद्धो	*५	१३६	पइडीपमादमइया	*२२	४११
तस्स णमाइं लोगो	*२	९१	पक्केसु अ आमेसु	*३२	४२३
तह सो लद्धसहावो	१६	२५	पक्खीणघादिकम्मो	१९	३२
तं गुणदो अधिगदरं	*४	११९	पयदम्हि समारद्धे	२११	३९०
तं देवदेवदेवं	*६	१३६	पप्पा इट्ठे विसये	६५	११३
तं सभावणिबद्धं	१५४	३००	परदत्वं ते अक्खा	५७	९९
तं सव्वट्ठवरिट्ठं	*१	३१	परमाणुपमाणं वा	२३९	४४४
तिक्कालणिच्चविसमं	५१	८६	परिणमदि चेदणाए	१२३	२४२
तिमिरहरा जइ दिट्ठी	६७	११५	परिणमदि जदा	१८७	३४७
तिसिदं बुभुक्खिदं	*३६	४८२	परिणमदि जेण	८	१२
तेजो दिट्ठी णाणं	*३	११९	परिणमदि णेयमट्ठं	४२	७१
तेण णरा व	*९	१६०	परिणमदि सयं	१०४	२००
ते ते कम्मत्तगदा	१७०	३२२	परिणमदो खलु	२१	३६
ते ते सव्वे समगं	३	४	परिणामादो बंधो	१८०	३३८
ते पुण उदिण्णतण्हा	७५	१२७	परिणामो सयमादा	१२२	२४०
तेसिं विसुद्धदंसण	५	५	पविभत्तपदेसत्तं	१०६	२०४
द			पंच वि इंदियपाणा	*१२	२९०
दव्वट्ठिएण सव्वं	११४	२२३	पंचसमिदो तिगुत्तो	२४०	४४६
दव्वं अणंतपज्जय	४९	८३	पाडुभवदि य	१०३	१९८
दव्वं जीवमजीवं	१२७	२५२	पाणाबाधं जीवो	१४९	२९३
दव्वं सहावसिद्धं	९८	१८२	पाणेहिं चदुहिं	१४७	२९१
दव्वाणि गुणा तेसिं	८७	१४८	पुण्णफला अरहंता	४५	७५
दव्वादिएसु मूढो	८३	१४२	पेच्छदि ण हि।।।	*२०	४१०
दंसणणाणचरित्तेसु	२४२	४४९	पोग्गलजीवणिबद्धो	१२८	२५३
दंसणणाणुवदेसो	२४८	४५८	फ		
दंसणसंसुद्धाणं	*१४	३७०			
दंसणसुद्धा पुरिसा	*७	१४२	फासो रसो य गंधो	५६	९७
दिट्ठा पगदं वत्थुं	२६१	४७३	फासेहिं पुग्गलाणं	१७७	३३५
दुपदेसादी खंधा	१६७	३१९	ब		
देवदजदिगुरुपूजासु	६९	११९			
देहा वा दविणा	१९३	३५७	बालो वा वुड्ढो	२३०	४२४
देहो य मणो	१६१	३१०	बुज्झदि सासणमेयं	२७५	४९१

	गाथा	पृष्ठ		गाथा	पृष्ठ
भ			स		
भणिदा पुढवि-	१८२	३४१	स इदाणि कत्ता	१८६	३४५
भत्ते वा खमणे	२१५	३९४	सत्तासंबद्धेदे	९१	१५६
भंगविहीणो य	१७	२८	सदवट्टिदं सहावे	९९	१८६
भावेण जेण जीवो	१७६	३३४	सद्वत्त्वं सच्च गुणो	१०७	२०७
म			सपदेसेहिं समग्गो	१४५	२८८
मणुआसुरामरिंदा	६३	११०	सपदेसो सो अप्पा	१८८	३४८
मणुवो ण होदि	११३	२२१	सपदेसो सो अप्पा	१७८	३३६
मरदु व जियदु	२१७	३९८	सपरं बाधासहियं	७६	१२९
मुच्छारभविजुत्तं	२०६	३८२	सब्भावो हि सहावो	९६	१७४
मुज्झदि वा रज्जदि	२४३	४५२	समओ दु अप्पदेसो	१३८	२७२
मुत्ता इंदियगेज्जा	१३१	२५९	समणं गणिं गुणद्धं	२०३	३७९
मुत्तो रुवादिगुणो	१७३	३२९	समणा सुद्धुवजुत्ता	२४५	४५४
मोहेण व रागेण	८४	१४४	समवेदं खलु दत्तं	१०२	१९५
र			समसत्तुबंधुवग्गो	२४१	४४८
रत्तो बंधदि कम्मं	१७९	३३७	सम्मं विदिदपदत्था	२७३	४८८
रयणमिह इंदणीलं	३०	५०	सयमेव जहादिच्चो	६८	११७
रागो पसत्थभूदो	२५५	४६७	सव्वगदो जिणवसहो	२६	४३
रूवादिएहिं रहिदो	१७४	३३०	सव्वाबाधविजुत्तो	१९८	३६४
रोगेण वा छुधाए	२५२	४६३	सव्वे आगमसिद्धा	२३५	४३७
ल			सव्वे वि य अरहंता	८२	१४०
लिंगगहणे तेसिं	२१०	३८८	संति धुवं पमदानं	*२३	४११
लिंगमिह य इत्थीणं	*२६	४१२	संपज्जदि णिव्वाणं	६	९
लिंगेहिं जेहिं दत्तं	१३०	२५७	सुत्तं जिणोवदिद्धं	३४	५७
लोगालोगेसु णभो	१३६	२६८	सुद्धस्स य सामण्णं	२७४	४३४
व			सुविदिदपयत्थसुत्तो	१४	२१
वण्णरसगंधफासा	१३२	२५९	सुहपरिणामो पुण्णं	१८१	३३९
वण्णेसु तीसु एक्को	*२९	४१५	सुहपयडीण विसोही	*१३	३४९
वत्थक्खंडं दुद्धिय	*१८	४०५	सेसे पुण तित्थयरे	२	४
वदसमिदिंदियरोधो	२०८	३८६	सोक्खं वा पुण दुक्खं	२०	३४
वदिवददो तं देसं	१३९	२७४	सोक्खं सहावसिद्धं	७१	१२२
वंदणणमंसणेहिं	२४७	४५७	ह		
विसयकसाओगाढो	१५८	३०६	हवदि व ण हवदि	२१९	४०१
वेज्जावच्चणिमित्तं	२५३	४६४	हीणो जदि सो आदा	२५	४१

卐 कलशकाव्योनी वर्णानुक्रम सूची 卐

				श्लोक	पृष्ठ
आत्मा धर्मः स्वयमिति	।।।	।।।	।।।	५	१६०
आनन्दामृतपूर	।।।	।।।	।।।	२०	५०४
इति गदितमनीचै-	।।।	।।।	।।।	२२	५०५
इत्याध्यास्य शुभोपयोग	।।।	।।।	।।।	१७	४८४
इत्युच्छेदात्परपरिणतेः	।।।	।।।	।।।	८	२५१
इत्येवं चरणं पुराणपुरुषैः	।।।	।।।	।।।	१५	४२९
इत्येवं प्रतिपत्तुराशय	।।।	।।।	।।।	१६	४५१
जानन्नप्येष विश्वं	।।।	।।।	।।।	४	९०
जैनं ज्ञानं ज्ञेयतत्त्व	।।।	।।।	।।।	१०	३७०
ज्ञेयीकुर्वन्नञ्जसा	।।।	।।।	।।।	११	३७०
तन्त्रस्यास्य शिखण्ड	।।।	।।।	।।।	१८	४८५
द्रव्यसामान्यविज्ञान	।।।	।।।	।।।	९	२५१
द्रव्यस्य सिद्धौ चरणस्य	।।।	।।।	।।।	१३	३७२
द्रव्यानुसारि चरणं	।।।	।।।	।।।	१२	३७१
द्रव्यान्तरव्यतिकरा-	।।।	।।।	।।।	७	२५०
निश्चित्यात्मन्यधिकृत	।।।	।।।	।।।	६	१६१
परमानन्दसुधारस	।।।	।।।	।।।	३	२
वक्तव्यमेव किल	।।।	।।।	।।।	१४	४०३
व्याख्येयं किल	।।।	।।।	।।।	२१	५०४
सर्वव्याप्येकचिद्रूप	।।।	।।।	।।।	१	१
स्यात्कारश्रीवासवश्यैः	।।।	।।।	।।।	१९	५०२
हेलोल्लुप्तमहामोह	।।।	।।।	।।।	२	२

- ' तत्त्वप्रदीपिका ' टीकामां उद्धृत गाथाओनी सूची-

		पृष्ठ			
जावदिया वयणवहा	।।।	५०१	गो० कर्मकाण्ड	गाथा	८९४
णिद्धस्स णिद्धेण	।।।	३१८	गो० जीवकाण्ड	।।।	६१४
णिद्धा णिद्धेण	।।।	३१७	गो० जीवकाण्ड	।।।	६१२
परसमयाणं वयणं	।।।	५०१	गो० कर्मकाण्ड	।।।	८९५

‘ तात्पर्यवृत्ति ’ टीकामां उद्धृत अवतरणोनी वर्णानुक्रम सूची

			पृष्ठ	
अवाप्योरलोपः	।।।	।।।	४	
अंतिमतिगसंघडणं	।।।	।।।	४१३	कर्मकाण्ड, ३२
उत्पादव्ययध्रौव्य	।।।	।।।	१८९, २१४	तत्त्वार्थसूत्र, ५, ३०
एकं द्वौ त्रीन् वा	।।।	।।।	३५	तत्त्वार्थसूत्र, २, ३०
एको भावः सर्वभाव	।।।	।।।	८५	
एगो मे सस्सदो	।।।	।।।	१४८	मूलाचार, ४८
औदयिका भावा	।।।	।।।	७६	
कायस्थित्यर्थमाहारः	।।।	।।।	३५	
किं पलविण्ण बहुणा	।।।	।।।	२८७	बारस अणुवेक्खा, ९०
गुणजीवा पज्जत्ती	।।।	।।।	४३३	गो० जीवकाण्ड, २
छट्ठो ति पढमसण्णा	।।।	।।।	३५	’ ’ जीवकाण्ड, ७०९
जेसिं अत्थिसहावो	।।।	।।।	१६७	पञ्चास्तिकाय, ५
जो सकलणयरज्जं	।।।	।।।	३७८	
ण बलाउसाहणट्ठं	।।।	।।।	३५	मूलाचार, ४८९
णिद्धस्स णिद्धिण	।।।	।।।	३१८	गो० जीवकाण्ड, ६१४
णोकम्मकम्महारो	।।।	।।।	३५	भावसंग्रह, ११०
तवसिद्धे णयसिद्धे	।।।	।।।	३६७	सिद्धभक्ति २०
देशप्रत्यक्षविद्	।।।	।।।	४६०	चारित्रसार, पृ। २२
पुढवी जलं च	।।।	।।।	२६०	गो० जीवकाण्ड, ६०९
पुवेदं वेदंता	।।।	।।।	४१३	सिद्धभक्ति, ६
भावा जीवादीया	।।।	।।।	१६७	पञ्चास्तिकाय, १६
भावान्तरस्वभावरूपो	।।।	।।।	१९०	
भिण्णउ जेण ण जाणियउ	।।।	।।।	४३३	दोहापाहुड, १२८
भुत्तयुपसर्गाभावात्	।।।	।।।	३४	नन्दीश्वरभक्ति [?]
ममत्तिं परिवज्जामि	।।।	।।।	४२०	मूलाचार, ४६
मुख्याभावे सति	।।।	।।।	४१३	आलापपद्धति
मोहस्स बलेण घाददे	।।।	।।।	३४	गो० कर्मकाण्ड, १९
व्यापकं तदतन्निष्ठं	।।।	।।।	४७	
शुद्धस्फटिकसङ्काशं	।।।	।।।	३४	
सद्दो खंदप्पभवो	।।।	।।।	२६३	पञ्चास्तिकाय, ७९
समगुणपर्यायं द्रव्यम्	।।।	।।।	४०	
समसुखशीलितमनसां	।।।	।।।	१०९	
सम्यग्दर्शनज्ञान	।।।	।।।	४५१	तत्त्वार्थसूत्र, १, १
समाहारस्यैकवचनम्	।।।	।।।	३८७	
सावद्यलेशो	।।।	।।।	४६२	स्वयम्भूस्तोत्र, ५८